

УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА
В ХІХ СТОЛІТТІ:
ДОБА
МОДЕРНІЗАЦІЇ

УДН

У КРАЇНА. ІН АРИСИ І СТОРИЇ

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**УКРАЇНА
В ХІХ СТОЛІТТІ:
ДОБА
МОДЕРНІЗАЦІЇ**

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2022

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.466.706>
УДК 94(477)"18"
У45

Автори

Валентина ШАНДРА, Олена АРКУША

Координатор проекту

Геннадій БОРЯК

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол від 30.09.2021 № 8)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»*

Україна в XIX столітті: доба модернізації / Валентина Шандра,
У45 Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — 706 с., 136 с. іл. — (Україна. Нариси історії).

ISBN 978-966-360-466-4

Відображено основні процеси, які визначили історію України на етапі переходу від традиційного аграрного до модерного суспільства: індустріалізацію, урбанізацію, формування національної ідентичності. Показано, як науково-технічні й освітні здобутки, соціально-економічні перетворення, зміни в повсякденні відкривали перед людиною XIX ст. нові можливості для реалізації передових ідей і власних устремлень. Україна, попри перебування у складі двох імперій — Романових і Габсбургів, — продовжувала власне буття передусім у культурно-інтелектуальному просторі, завдяки праці інтелектуалів упродовж «довгого XIX століття» пройшла шлях до осмислення власної історії, творення модерної культури та національно-культурних інституцій, політичного об'єднання на засадах власної державності. Для широкої аудиторії.

УДК 94(477)"18"

ISBN 978-966-360-466-4

© Інститут історії України НАН України, 2022
© Академперіодика, оформлення, 2022

ЛІБЕРАЛЬНІ
РЕФОРМИ:
ІМПЕРСЬКІ
ТА УКРАЇНСЬКІ
ВІДПОВІДІ

РОЗДІЛ 1

Утвердження конституційних свобод
у Габсбурзькій монархії

РОЗДІЛ 2

Соціальний вимір ліберальних реформ
у Російській імперії

УТВЕРДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ СВОБОД У ГАБСБУРЗЬКІЙ МОНАРХІЇ

«Весна народів» 1848 р. і початок перетворень. Модернізація на українських землях у ХІХ ст. належала до категорії так званих імперських, тобто зміни в багатьох сферах життя часто були спричинені цілеспрямованою перетворювальною діяльністю імперської влади, яку реалізовував її адміністративний апарат. Приблизно на середину ХІХ ст. потенціал реформ освіченого абсолютизму було вичерпано, а водночас окреслено коло питань, на які ці реформи не змогли дати відповіді. Взаємна пов'язаність і зумовленість модернізаційних перетворень у різних сферах не давали змоги обмежуватися частковими заходами: потрібно було розробляти комплекс перетворень і прораховувати їх наслідки. Упродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст. влада в імперіях намагалася знайти баланс між громадянськими свободами й самодіяльністю спільнот, зокрема національних, і прихованими в їх розвитку загрозами для імперій.

Комплекс внутрішньополітичних трансформацій — складне явище, яке потребує світоглядного підґрунтя. Такий фундамент конституційним реформам ХІХ ст. забезпечувала ідеологія лібералізму, згідно з якою в основу суспільного устрою мала бути покладена індивідуальна свобода людини. У ХІХ ст. також багато дискутували про те, чим є суспільний прогрес / поступ і як можна визначити його критерії. У дискусіях народжувалися й нові ідеї, тож цей історичний період виявився напрочуд багатим на інші пропозиції щодо майбутнього облаштування взаємин між людиною, спільнотою й державою. Вони — так чи інакше — спиралися на розуміння того, що усталений порядок потребує ґрунтовних змін. Усі нові ідеології — від неоконсерватизму до соціалізму та анархізму — разом забезпечували тиск на наявні порядки та запит на зміни.

Врешті-решт стало «модним» відмежовуватися від традиціоналізму як від ознаки минулого століття. Модерна людина мала вдосконалювати навколишній світ і самостійно творити майбутнє. Такий підхід поширювався й на ставлення до Габсбурзької монархії. Лідер чеського національного руху Томаш Масарик сформулював його так: оскільки Австро-Угорська імперія очевидно не розпадається, усі мають бути зацікавлені в тому, аби з неї «щось зробити»: «Бачимо, що Австрія є великою державою, і бажаємо, щоб нею залишилася»¹.

Наближення суспільних реформ у Габсбурзькій монархії стало відчутним вже з 1830-х років. У лютому 1835 р. помер австрійський імператор Франц I, який правив державою понад сорок років, і хоча й втратив корону Священної Римської імперії німецької нації, все ж запобіг подальшим потрясінням і зовнішнім поразкам, майстерно лавіруючи між різними групами інтересів і власними образами то жорсткого і впертого правителя, то «доброго цісаря». Утім, «уважніші спостерігачі добре розгледіли, що його патріархальні манери були не зовсім природні»². Помираючи, він заповів синові та престолонаслідникові Фердинанду дослухатися до канцлера Клеменса Венцеля Меттерніха. Коли Меттерніх повідомив свого лікаря, що Фердинанд став імператором, то у відповідь почув: «А ви стали Рішельє». Престолонаслідник був хворим і не міг керувати державою, однак і Меттерніху на той час уже бракувало рішучості для реалізації омріяної ним програми реформ у консервативному стилі.

Тож «зі смерті Франца розпочалося передреволюційне міжцарів'я, дивний період очікування, який неминуче мав закінчитися "потопом"»³. Революція 1848 р., яка вибухнула у Франції, охопила більшість країн і народів Європи. Світоглядно вона була тісно пов'язана з ідеями Великої французької революції та наполеонівської епохи. Хоча поширення цих ідей призупинив Віденський конгрес, не всі їх прихильники це прийняли: «ще нестарі наполеонівські комбатанти, не тільки військові, а й цивільні, політики, інтелектуали, підприємці не погодилися з новою ситуацією. Так само й молоді люди, яким уже від колиски було прищеплено ідеї свободи, хотіли служити їм та замість старого будувати новий світ»⁴.

Особливістю революції 1848 р. було тісне переплетення соціальних і національних чинників. Національне питання в революції — чи то закріплення національної державності, чи то об'єднання, чи визволення країни — тією чи іншою мірою намагалися розв'язувати всі задіяні в ній народи. Про своє право на вільний національний розвиток голосно заявили також так звані неісторичні

¹ Кравчук О. Політична діяльність Т. Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882—1914 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2013. Вип. 22. С. 223.

² Цольнер Е. *Історія Австрії* / Пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. Львів: Літопис, 2001. С. 342.

³ Тейлор А. Дж. П. *Габсбурзька монархія 1809—1918*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. С. 46—47.

⁴ Gąsowski T. *Niespokojna Europa. Rok 1846 w Krakowie i Galicji. Odniesienia, interpretacje, pamiec* / Pod red. K.K. Daszuka, T. Kargola i T. Szuberta. Kraków: Historia Jagellonica, 2016. S. 13—14.

народи, а новиною стало залучення широких верств. І хоча спроби вирішення національних питань повсюдно натрапляли на складнощі та неоднозначності, усе ж ідея нації охоплювала дедалі ширше коло прихильників, претендуючи на впорядкування дефрагментованого секуляризаційними процесами європейського простору навколо нових цінностей. Через романтичне ідейне наповнення заворушень за ними закріпилася назва «Весна народів».

Напередодні революційного вибуху на австрійських землях було неспокійно. Провінційні сейми ставали осередками вільнодумання й дедалі відкритіше домагалися децентралізації. Місцевий патріотизм проглядався навіть у німецьких землях, що ставило під сумнів позиції Відня й німецької бюрократії — основної сили, яка поширювала німецьку культуру на більші простори. За кілька десятиліть, збагнувши це, німецькі ентузіасти провінційних прав стали опорою ліберального централізму. Відцентрові тенденції демонстрували італійські, чеські та польські діячі; розгортався словацький національний рух і популярний серед південних слов'ян ілліризм. В Угорщині національним лідером став Лайош Кошут, прихильник незалежності країни й соціально-демократичних реформ. У 1840 р. за його ініціативи угорська мова стала єдиною в адміністрації та освіті. Це було вигідно угорським державним службовцям, оскільки одночасно позбавляло їх конкуренції німецькомовної бюрократії та вихідців зі слов'янських народів. Поняття національного інтересу поступово розповсюджувалося на різні верстви⁵.

Вибуху «Весни народів» передував неврожай 1847 р., на тлі якого соціальне невдоволення зростало. У лютому 1848 р. почалися революційні заворушення в Парижі, які одразу ж підхопили в Угорщині. У Відні демонстранти вимагали конституції. 13 березня війська відкрили по них вогонь, який призвів до жертв. Після цього в австрійській столиці взялися до спорудження барикад і захоплення приміщень. Мешканці Відня створили Національну гвардію, у складі якої діяв студентський Академічний легіон. Відповіддю наляканої влади стала відставка Меттерніха. Попри всі його заслуги для австрійської державності, цю звістку в країні зустріли з ентузіазмом, а самому Меттерніху довелося таємно виїхати з Відня і кілька років жити в еміграції. На Батьківщину він повернувся лише 1852 р., за управління вже не брався, але у своєму маєтку консультував австрійських урядовців. 15 березня 1848 р. Фердинанд I видав конституційний патент, яким відміняв цензуру й анонсував скликання конституанти.

У провінціях осередками неспокою були італійські, угорські й чеські землі. В Італії, яка прагнула незалежності та об'єднання, виступи проти влади стримувала армія, якою особисто командував уже літній фельдмаршал Йозеф Радецький. В Угорщині Л. Кошут вимагав відокремлення від імперії, щоправда, його ентузіазму не поділяли слов'янські народи, а в Богемії відцентровим тенденціям протидіяли німці. Австрійський уряд хитався між поступками та опором і навіть ставши на шлях реформ, був змушений «маневрувати між Сцилою єдності дер-

---

⁵ Тейлор А.Дж.П. *Габсбурзька монархія 1809—1918...* С. 47—55.

жави та Харибдою рівноправності націй»⁶. 25 квітня 1848 р., у день народження Фердинанда I, міністр внутрішніх справ барон Франц Піллерсдорф оприлюднив Конституційну карту Австрійського цесарства (нім. *Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates*), яку назвали Квітневою конституцією. Вона не стосувалася італійських провінцій Ломбардії та Венеції, де йшли бої, та угорських країв корони св. Стефана (Угорщина, Словаччина, Хорватія і Славонія, Семигород). Угорський сейм ухвалив власну конституцію в дусі угорського централізму, яка 11 квітня 1848 р. була затверджена Фердинандом I. Угорщина здобула статус окремої держави, сполученої з Австрією особою правителя⁷.

Квітнева конституція передбачала створення двопалатного парламенту. Однак її обнародування не зупинило заворушень, тож уже наступного місяця цесар призупинив її чинність і оголосив скликання однопалатного парламенту для розробки проекту нової конституції. Австрійська влада відмовилася від початкового плану зібрати конституанту з представників провінційних сеймів і провела загальні вибори⁸. Тут простежувалося помітне згодом намагання Відня перенести центр політичного життя в парламент. Це мало стримувати самостійні дії провінційних сеймів, потенціал яких уже продемонструвала Угорщина. Одночасно відбувалося реформування державної адміністрації: надвірні служби, канцелярії та палати було замінено на міністерства або ліквідовано, а місце державних радників і прибічників рад посіла Рада міністрів⁹.

Вибори до першого австрійського парламенту (рейхстагу) 1848 р. були чи не найдемократичнішими в усій історії Габсбурзької монархії. Мандати розділено пропорційно чисельності населення: одного депутата на двоступеневих виборах обирали 50 000 мешканців. Виборче право надано всім чоловікам, які досягли 24-річного віку і проживали у своїй громаді не менше шести місяців. Були позбавлені виборчого права слуги, а також ті, кого утримували доброчинні заклади. Виборчий закон сприяв потраплянню в парламент селян. Уряд був навіть зацікавлений у їх обранні, сподіваючись, що зможе легко ними маніпулювати, і розраховуючи на вдячність селян за скасування підданської залежності. Те, що панщину буде відмінено, не викликало сумнівів. Ще 17 квітня 1848 р. Фердинанд I підписав закон, згідно з яким з 15 травня цього ж року селянські повинності в Галичині скасовано, а влітку цей закон було поширено на Буковину. В Угорщині, зокрема Закарпатті, панщину було відмінено законом Угорського сейму від 18 березня 1848 р. В усій монархії підданську залежність селян відмінено рішенням

⁶ Штурц Г. *Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії (1848—1918)* / Пер. з нім. Х. Николин. Львів: Піраміда, 2019. С. 49—50.

⁷ Daszyk K.K. *Austriacki Sejm Konstytucyjny doby Wiosny Ludów a nadzieje i rachuby polityczne galicyjskich Polaków. Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 2005. Vol. 132. S. 80—81.

⁸ *My Ferdynand Pierwszy* [...]. *Tymczasowy porządek wyborów odnoszący się do konstytucji z dnia 25 Kwietnia 1848*. [Wiedeń, 9 maja 1848].

⁹ Цьольнер Е. *Історія Австрії...* С. 346.

парламенту у вересні 1848 р. Натомість землевласники мали отримати викупні платежі — індемнізацію.

Урочисте відкриття парламенту у Відні відбулося 22 липня 1848 р. Склад конституанти був строкатим, депутат із Брна Каетан Майер порівняв його з «вавилонським стовпотворінням». З-поміж 383 мандатів близько 190 припало слов'янам. Галичина з Буковиною обрали 108 депутатів, з них — 96 від Галичини, вісім від Буковини і чотири від Краківського округу. Значне число слов'ян турбувало австрійських німців, і саме це занепокоєння лежало в основі проєктів «відокремлення Галичини», тобто надання їй статусу на зразок Угорщини, що відповідало інтересам польських політиків. Близько третини всіх мандатів забрали селяни. Структура галицької делегації була такою: 32 селянина (по 15 поляків і українців і два німці), 15 священників (вісім греко-католиків, шість римо-католиків та один дяк), 11 правників, чотири лікарі, чотири чиновники, два учителі, по одному мандату мали літератор, офіцер, рабин і купець-єврей. Українцями серед галицького представництва себе вважали 15 селян, вісім греко-католицьких священників, один дяк і два світських інтелігенти. На Буковині із семи обраних селянських депутатів чотири були українцями.

Отже, на хвилі селянської реформи до австрійського парламенту потрапило багато селян, і ця ситуація не була унікальною для українців: чимало селян делегували до парламенту й інші народи. Як показала еволюція виборчого законодавства, закон 1848 р. відкривав для українців значно більше можливостей, ніж усі наступні. Однак, зважаючи на брак конституційних традицій, вибори характеризувалися непередбачуваністю, «народ, вперше покликаний до таких виборів, не розумів їх цілі й боявся, щоб депутати не підписалися за повернення скасованої панщини»¹⁰. Результати виборів розчарували українських політиків, бо виборці нерідко ігнорували їх заклики віддавати перевагу освіченим кадрам, які мали домогатись у Відні поділу Галичини на українську й польську частини. Губернатор Галичини Франц Штадіон був обраний до парламенту голосами українських селян одразу у двох округах.

Селяни, опинившись на парламентських лавах поряд із титулованими особами та високоосвіченими інтелігентами, дивували останніх хіба що колоритним одягом і незвичними манерами. Українські депутати-селяни погано або й зовсім не володіли німецькою мовою, тому не могли вловити суті обговорюваних проблем. Роль їхніх «опікунів» виконували греко-католицькі священники. Найвищим авторитетом серед українських депутатів користувався перемишльський єпископ Григорій Яхимович. Саме в нього вони збиралися на наради. Значний вплив у стосунках між Віднем та галицько-руськими елітами мав священник Григорій Шашкевич (родич Маркіяна Шашкевича). У грудні 1848 р. за підтримки Ф. Штадіона його було призначено радником у Міністерстві освіти та

¹⁰ *Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр. Замітки й тексти* / Видав К. Студинський. Львів, 1920. С. 329 (лист Г. Яхимовича до М. Левицького, Львів, 27 червня 1848 р.).

віросповідань, де він аж до 1865 р. займався галицьким шкільництвом, був цензором шкільних підручників. Про несамотійну роль українського й селянського представництва свідчили спроби Ф. Штадіона керувати його голосуванням. Відень покладав на селянських депутатів єдиний обов'язок — бути австрійськими патріотами. У першому парламенті окреслилися контури розкладу сил: українських представників сподівання на підтримку уряду вело до табору австрійських централістів та на протилежний бік барикад із федералістами, серед яких поляки відстоювали автономію Галичини¹¹.

Важливою подією революції 1848 р. в Габсбурзькій монархії, яка мала широкий міжнародний резонанс, став Конгрес слов'янських народів у Празі 2—12 червня 1848 р. Цей форум мав виробити принципи взаємодії слов'ян, щоб забезпечити їхні права, протидіяти німецькому централізму та пангерманізму, перетворити імперію Габсбургів на федеративне об'єднання. У роботі конгресу взяли участь і українські представники з Галичини та Закарпаття. Галицькі делегації, незважаючи на протиріччя та за сприяння представників інших народів, насамперед чехів, зуміли ухвалити спільний документ, у якому передбачалося запровадження української мови в школах і державних установах, створення спільної національної гвардії для захисту конституційного ладу, зрівняння обрядів і прав духовенства, скликання спільного крайового сейму, який розглянув би поділ Галичини на два адміністративних округи. Проте ця угода так і не втілилася в життя, а 12 червня Конгрес слов'янських народів було розпущено.

У жовтні 1848 р. на вулицях Відня спалахнули чергові заворушення. Приводом стала спроба уряду спрямувати на придушення революції в Угорщині війська, частина з яких збунтувалася. На боці революційного Будапешта були й симпатії багатьох віденців. У столиці дійшло до кривавих боїв. Захопленого повстанцями в полон військового міністра Теодора Лятура було повішено. Під тиском цих подій імператорський двір переїхав у фортецю Оломоуц, а парламент — до Кромержижу в Моравії, де продовжив роботу. Тим часом Відень було погромлено урядовими військами, а керівників протестів страчено. Придушенням повстання командував князь Альфред Віндішгрец. Син камергера страченої на гільйотині революційною Францією Марії Антуанетти, він вочевидь був налаштований проти повстанців рішуче. Новий уряд очолив свояк Віндішгреца князь Фелікс Шварценберг. Наприкінці 1848 р. відбулася ще одна важлива зміна на владному Олімпі — двірським колам врешті-решт вдалося домогтися від Фердинанда I зречення престолу. 2 грудня 1848 р. на габсбурзький трон під іменем Франц Йосиф I зійшов 18-річний небіж цісаря, якому судилося незмінно правити Габсбурзькою монархією майже 70 наступних років — аж до смерті в 1916 р.

¹¹ Pijaj S. *Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848—1879. Ukrainskie tradycje parlamentarne, XIX—XXI wiek* / Pod red. J. Mokłaka. Kraków: Historia Jagellonica, 2006. S. 95—126; Buszko J. *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848—1918*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1996. S. 13—37.

Франц Йосиф був сином молодшого брата Фердинанда — ерцгерцога Франца Карла та баварської принцеси Софії Віттельсбах. Його батько, хоча був ще в силі, не захотів прийняти габсбурзький трон і зрікся свого права одразу ж після Фердинанда, а мати була відома як владна, впливова й амбітна жінка. Змалку його виховували як престолонаслідника, оскільки ймовірність цього, зважаючи на стан здоров'я і бездітність Фердинанда, була дуже високою. Система навчання, за якою займалися відразу кілька престолонаслідників на випадок, якщо першому з черги не вдалося б дожити до успадкування трону, крім загальноосвітнього рівня передбачала знання різних мов (крім німецької цісар вільно володів латиною, італійською, іспанською, французькою, міг порозумітися угорською і чеською), військову справу та адміністрування.

Хоча імператор Франц I помер, коли його онукові було лише п'ять років, і не встиг вплинути на його виховання, все ж сучасники відзначали, що в обох правителів було багато спільного, зокрема педантичність і бюрократичний підхід до державного управління, а водночас невміння відокремлювати стратегічні питання від дрібних поточних справ. У 18-річному віці Франц Йосиф не був готовий діяти як самостійний правитель. На нього впливали Віндішгрец, Шварценберг, Штадіон і матір Софія. Молодий цісар був «чистим аркушем», крім іншого — вигідним оточенню й династії тим, що міг легко відмежуватися від попередніх обіцянок революціонерам. Утім, доволі швидко він усе ж наполіг на своєму праві ухвалювати остаточні рішення¹².

Тим часом парламент у Кромержижі продовжував роботу над проектом конституції. Ключовим питанням було забезпечити перехід від держави, побудованої на засадах «історичного права», до принципу рівноправності народів. Ця ідея набирала сили з часів Французької революції, під впливом уявлень про народ і націю доби романтизму, мислилася її прихильниками як утілення тріади «свобода, рівність, братерство», хоча визначення понять «народ», «нація» залишалися дискусійним. Якщо Квітнева конституція гарантувала народам «недоторканність їхньої національності та мови», то в кромержизькому проекті з'явилася засада рівноправності народів. Найбільше суперечок викликало питання, як узгодити межі історичних земель та етнічного розселення народів. Врешті в парламенті було сформовано більшість навколо проекту австрійського депутата Каєтана Майєра, який, акцентуючи на збереженні історично усталених меж земель, передбачав їх поділ на національні повіти. Поряд із земельними сеймами мали існувати такі представницькі органи, як повітові зібрання, крайстаги. Уряд був відповідальним перед парламентом, а цісар мав право вето на його ухвали. 17 грудня 1848 р. комісія прийняла текст § 21 в такій редакції: «Усі народності монархії є рівноправними. Кожна народність має недоторканне право на захист та плекання своєї національності загалом та своєї мови зокрема. Рівноправність

¹² Grodziski S. *Franciszek Józef I*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. S. 37—49.

усіх загальноприйнятих крайових мов у школі, установах та в публічному житті гарантує держава»¹³.

Від початку «над роботою “батьків” Кромержизької конституції тяжіла ймовірність, що їхня праця залишиться незавершеною. У цьому була велич і трагізм кромержизького проекту конституції»¹⁴. 1849 рік приніс перемоги монархічно-консервативним силам. Армія Йозефа Венцеля Радецького блискавично здобула Сардинію, а в серпні капітулювала Венеція. В Угорщині спроба проголосити республіку завершилася розгромом за участю російської армії. 7 березня 1849 р. з допомогою війська уряд розпустив кромержизький рейхстаг. Натомість маніфестом оприлюднено так звану октройовану, тобто даровану, конституцію, а 31 грудня 1851 р. її було скасовано.

Реакція влади на сформульовані революцією вимоги методом спроб, відкатів і помилок була доволі типовою, адже, починаючи перетворення, ніхто не знав, де потрібно зупинитися й до чого вони призведуть. Приблизним орієнтиром для Габсбурзької монархії могли слугувати Франція та Англія, однак вони не були багатонаціональними імперіями. Під час революції 1848 р. Габсбурзька монархія лише стала на шлях конституційної трансформації. Тоді розмах революційної стихії вдалося вгамувати, а чимало розпочатих реформ згорнути. У Габсбурзькій монархії почалося десятиріччя неоабсолютизму, під покровом якого, однак, тривали глибинні зміни. Цей період лише забезпечив утримання назрілих перетворень ніби в замороженому стані: конституційні реформи 1860-х років почалися з тієї точки, де були перервані, в оперті на концептуальні напрацювання періоду «Весни народів».

Хоча в інтелектуальному кліматі Європи періоду «Весни народів» домінувало переконання, що національні свободи ідентичні з особистими правами й свободами людини, саме в той час було окреслено дилему — свобода чи нація. У низці європейських регіонів, особливо економічно відсталих, було зауважено, що національні емоції переважали прагнення до ліберальних свобод і ширші верстви демонстрували готовність допомагати своїм правителям придушувати свободи інших народів. Виявилось, що зв'язок між свободою народу та свободою особистості є непростим питанням¹⁵.

Революція 1848 р. в Галичині та дискусії про стратегію українського руху. «Весни народів» у Галичині передували драматичні події. Спроба чергового польського повстання, осередком якого став Краків, що перебував на той час у статусі вільного міста, завершилася так званою галицькою різаниною 1846 р. Керовані з еміграційного центру в Парижі польські революціонери, йдучи за духом часу, намагалися залучити до повстання селянство, обіцяючи йому соціальні реформи. У

¹³ Штурц Г. *Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії...* С. 34.

¹⁴ Там само. С. 36.

¹⁵ Namier L.B. *1848. Rewolucja intelektualistów* / Przekład A. Ehrlich. Kraków: TAIWPN Universitas, 2013. S. 7—8.

1830—1840-х роках по селах працювали агітатори, які поширювали ідеї нації та зміни соціального порядку. Унаслідок революції, яка мала відбуватися синхронно з виступами у Франції, Німеччині й Італії, передбачалося відновити польську державу в кордонах колишньої Речі Посполитої. Епіцентром подій стали околиці Тарнова в Західній Галичині. Тут одночасно з початком виступу в Кракові озброєні юрби польських селян несподівано для ідеологів повстання почали громити панські маєтки й жорстоко розправлятися з їх мешканцями. Тоді було розгромлено близько 500 маєтків і вбито, за різними оцінками, від 1200 до 3000 осіб.

Основною причиною цих подій вважається цілеспрямована політика австрійської влади, якій вдалося увійти у взаємини між двором і громадою, видаючи себе за захисника інтересів селянства. Плакаючи наївний селянський монархізм, Відень сподівався гарантувати безпеку держави. Австрійська влада вдало використала бажання галицької шляхти втримати контроль над селянином у попередній формі. Шляхтичі брали на себе обов'язки зі збору державних податків серед селян, не усвідомлюючи, що цим поглиблюють їхнє негативне ставлення до себе¹⁶. Відень не помилився в розрахунках на таке налаштування сільського населення, щоб воно, вважаючи двір джерелом усіх тягарів і нещастя, а циркульну владу — охоронцем, не лише протистояло польським конспіративним організаціям, а й відкрито підтримало уряд¹⁷.

Хоча в Східній Галичині у ці дні також було неспокойно, до масових заворушень не дійшло. Історик А. Заярнюк на основі судових джерел дійшов висновку, що польські агітатори діяли тут так само активно, однак місцеві селяни ставилися до їхньої роботи прихильніше, зокрема, не хотіли видавати революціонерів на судових процесах. Пропаговані повстанцями ідеї соціальної рівності були співзвучними з козацьким міфом, щодо якого агітатори висловлювалися позитивно. Це відкривало перспективи для співпраці й конструювання спільного майбутнього¹⁸. Чи не єдиним винятком стали події в с. Горожанна Велика на Рудківщині, де селяни затримали й передали владі польських повстанців. Такі їхні дії були мотивовані негативним ставленням до шляхетського двору через конфлікт з місцевими дідичами графами Дульськими, у якому був задіяний греко-католицький парох Олександр Грушкевич¹⁹.

Події галицької (тарнівської) різанини вплинули на формування польської й української національної ідентичності в подальшій перспективі, продемонструвавши потенціал селянської спільноти, а також розходження між національними проектами, планами влади та настроями селян. Збройний виступ польського

¹⁶ Grodziski S. *Posłowie. Słotwiński K. L. Katechizm poddanych galicyjskich*. Kraków, 2004. S. 142—162.

¹⁷ Łoziński B. *Szkice z historii Galicyi w XIX wieku*. Lwów, 1913. S. 133—139.

¹⁸ Заярнюк А. *Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття*. Київ: Критика, 2007. С. 25—75.

¹⁹ Про цей конфлікт як важливий епізод родинної пам'яті згадував у спогадах онук Олександра Грушкевича Теофіл (Львівська національна наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. Ф. 41. Спр. 6 / п. 1. Арк. 1—6 (Грушкевич Т. Автобіографія).

селянства завдав удару концепту модерної польської нації, і цю рану належало якнайшвидше загоїти. Тож в історичній пам'яті щодо подій 1846 р. швидко відбулося свого роду їх «забування»²⁰. У польському дискурсі відповідальність за ці події було покладено на австрійську бюрократію, хоча свідоме підбурювання нею селян проти землевласників українські дослідники вважають сумнівним фактом. З часом у польській традиції сталося перепозначення ініціаторів антишляхетських виступів, бо на цю роль значно краще, ніж польські, підходили українські селяни, хоча їх і не було в околицях Тарнова. Наявність спільного ворога давала змогу національному табору згуртуватися. Події 1846 р. також сприяли розростанню «страхів» польських землевласників перед селянством і реформами²¹; у підсумку, вони підштовхнули їх до порозуміння з австрійською владою, яка мала у своїх руках силові структури, здатні захистити їх у майбутньому.

Галичина входила в революцію 1848 р., ще не отямившись від «тарнівської різанини», кривавого розгрому чергової спроби повстання, падіння Краківської республіки. У господарствах, власники яких стали жертвами погромів, панували розруха і голод, посилені неврожаєм 1847 р. Чимало природних катаклізмів пошепки тлумачили Божою карою. Покладанню на уряд вини за останні події сприяв поліцейський режим останнього десятиліття у провінції, наслідком якого були звичні практики ув'язнень за висловлення своєї думки, атмосфера підозр, тотальної недовіри, цензури та стеження за звичайними громадянами. Водночас початок революційних заворушень пробуджував надії на актуалізацію питання Речі Посполитої на міжнародній арені. Традиційно їх пов'язували з підтримкою Франції та очікуваннями війни між Росією і Пруссією²².

Урядовці бачили гнітючий стан у провінції і, зважаючи на численні потенційно вибухові ситуації в інших регіонах, намагалися його розрядити й поставити під адекватніший, ніж той, який міг забезпечити місцевий поліцейський режим, контроль. Губернатор ерцгерцог Фердинанд д'Есте розумів, що адміністративний апарат не впорається із заворушеннями, якщо вони почнуться. Водночас усі розв'язання, які він міг запропонувати, не виходили за межі консервативно-монархічного та патримоніального мислення. Він, а невдовзі й скерований до Галичини як надзвичайний повноважний урядовий комісар Рудольф Штадіон, спробували реформувати адміністрацію так, щоб збільшити її повноваження, і, зокрема, призначати чиновниками в панські маєтки вихідців з інших регіонів. Ці дії в передреволюційній ситуації лише посилили хаос. Подолати його спробував брат Р. Штадіона, новопризначений губернатор Галичини Франц Штадіон²³.

²⁰ Докладніше про інтерпретації подій 1846 р. див.: *Rok 1846 w Krakowie i Galicji. Odniesienia, interpretacje, pamiec* / Pod red. K.K. Daszyka, T. Kargola i T. Szuberta. Kraków: Historia Jagellonica, 2016.

²¹ Заярнюк А. *Ідіому емансипації...*

²² Ostaszewski-Barański K. *Rok złudzeń (1848). Opowiadania historyczne*. Złoczów: Nakładem i drukiem Wilhelma Zukerkandla, 1893. S. 92—97.

²³ Łoziński B. *Szkice z historii Galicji w XIX wieku / Z przedmową i pod kierunkiem W. Tokarza*. Lwów, 1913. S. 140—141.

Франц Штадіон граф Вартхаузен (*Franz Stadion graf von Warthauzen*) був сином Йоганна Штадіона, австрійського дипломата, міністра закордонних справ і фінансів. Він з молодих років будував адміністративну кар'єру; у 1828—1832 рр. служив у Галичині, спершу як урядник губернаторства, а згодом — у Станіславі та Жешуві. У 1841 р. став губернатором Трієста, а в липні 1847 р., у віці 41 року, був направлений до Галичини із завданням умирити провінцію після подій 1846 р. Сучасники підкреслювали, що непересічні адміністративні таланти й державницьке мислення виділяли його з-поміж інших бюрократів²⁴. У Галичині призначення Ф. Штадіона сприйняли настільки прихильно, наскільки це взагалі було можливе щодо австрійського високопосадовця. Його знайомі «застерігали, що звичайною для австрійських урядників дорогою, тобто підлабузництвом і нещирими компліментами, не знайдуть до нього підходу»²⁵. Наприкінці 1848 р. Ф. Штадіон став міністром внутрішніх справ і відіграв значну роль у підготовці тексту октройованої конституції. Лише інсульт, що призвів до смерті в липні 1849 р., перекреслив його стрімку політичну кар'єру.

У Галичині Ф. Штадіон уміло лавірував між різними напрямками революційної стихії, використовуючи на користь австрійської влади суперечності між претензіями польської шляхти здобути монополію на патріотизм, незадоволенням вимог селянства, ігноруванням національних прав українців. Про плани Відня підтримувати українців як противагу польському руху свідчив, зокрема, той факт, що ще напередодні революційних подій Академія наук у Відні ініціювала підготовку фундаментальної історії «руського народу» в Галичині з найдавніших часів²⁶, а Ф. Штадіон тиснув на вищу ієрархію Греко-католицької церкви для прискорення цієї праці²⁷. Польських політиків Ф. Штадіон застерігав, що демократичні свободи, яких вони домагаються, поширяться й на українців, які стануть полякам політичними суперниками²⁸. Водночас губернатор розумів, що польсько-австрійське порозуміння має всі підстави відбутися, і намагався забезпечити Відню якнайвигідніші його умови. Він попереджав владу, що до роботи австрійської бюрократії є суттєві застереження.

У відповідь на звістку про революційні заворушення в Парижі та Відні, в Галичині, попри те, що чимало її активістів перебували в ув'язненні за участь у подіях 1846 р., також поживався суспільний рух. Першими самоорганізувалися поляки. У Відень вирушила польська делегація з адресом до трону, однак цей візит загубився на тлі інших бурхливих подій. У рамках польського руху існували суперечності між демократичним та аристократичним крилом. Найвиразніше

²⁴ Łoziński B. *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1839)*. Lwów, 1901. S. 31.

²⁵ Ostaszewski-Barański K. *Rok złudzeń (1848)*... S. 98—99.

²⁶ *Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр.*... С. 293 (лист М. Левицького до Г. Яхимовича, Унів, 29 лютого 1848 р.).

²⁷ Там само. С. 297 (лист М. Левицького до Г. Яхимовича, 9 березня 1848 р.).

²⁸ Возняк М. *Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії*. Львів, 1924. С. 128.

вони виявлялися в селянському питанні. Умови скасування панщини були ще невідомі, і для землевласників це становило проблему. Утім, ці непорозуміння мали перспективу: з точки зору формування модерної польської нації йшлося про залучення до неї ширших верств, і тут ідеологи неминуче стикалися з українським національним рухом.

Поштовхом для утворення польської організації стала звістка про намір Ф. Штадіона скликати становий сейм. Польських політиків непокоїла можливість розширення повноважень цього фактично підконтрольного та вузького органу, який не відповідав запитам революційного часу. Тож скликання сейму було зірвано, натомість 14 квітня 1848 р. ініціативна група «впливових діячів» заснувала Центральну національну раду (польськ. *Centralna Rada Narodowa*)²⁹. Рада мала статус політичного товариства, дозвіл на діяльність яких був передбачений у квітневій конституції. Її засідання відбувалися у приміщенні львівського театру графа Скарбека. Наради здебільшого мали таємний характер, однак їх перебіг ретельно протоколювали³⁰. На місцях виникали локальні осередки — окружні ради. Центральна національна рада виокремила у своєму складі вісім підкомітетів, які були призначені для підготовки пропозицій щодо: провінційних справ, релігії та освіти, опіки, кореспонденції, конференції, комісарів ради, фінансів та Національної гвардії, що була створена у Львові і налічувала близько 4 тис. осіб. Дискусії точилися навколо зміни відносин з імперським центром, побудови автономії в Галичині, адже скликання парламенту у Відні загрожувало посиленням централізму, а повноваження крайових сеймів залишалися під питанням. Водночас Рада чітко декларувала єдність польських земель і прагнення повернути втрачену вітчизну.

Організація одразу ж спробувала зайняти позицію щодо українців. Це, безумовно, свідчить про те, що питання польсько-українських відносин у контексті «Весни народів» усвідомлювалося як важливе. «Українську програму» Ради конструювали її діячі, які належали до середовища *gente Rutheni, natione Poloni*. Відозву Ради «До братів русинів» було опубліковано в першому номері її друкованого органу «*Rada Narodowa*», що виходив за редакцією Яна Добжанського, одразу ж після звернень до всіх мешканців галицьких округів і до землевласників. Автори відозви оперували поняттям «братні народи» і гаслами «рівність, єдність і братерство»: «У Польщі віками зростають два потужні стовбури одного дерева: поляки й русини — народи в перемішаних садибах, поєднані як рівністю звичаїв, так і численними родинними зв'язками, такі, що славлять Бога біля одного вівтаря, — назовні дружні й доброзичливі, мають, однак, почасти приховані й деякі неприязні взаємні почуття. Ті почуття всіма силами поборювати, повністю викорінювати — стає одним із наших найголовніших завдань. Тож відзиваємося

²⁹ Stolarczyk M. *Działalność Lwowskiej Centralnej Rady Narodowej*. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1994.

³⁰ *Protokoły posiedzeń Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14. IV — 29 X 1848)* / Red. S. Kieniewicz, F. Ramotowska. Warszawa: DiG, 1996.

ми, поляки, до вас, брати русини. Допмагайте нам у тій Богові й людям приємній справі. Простягаємо вам братерську руку — потисніть її з тим відкритим серцем, з яким її подано. Якщо ми недостатньо знаємо одне одного — пізнаймося. Якщо ми винні одне перед одним — пробачимо. Рівність усюди та в усьому нехай буде нашим гаслом і метою. Наші наміри щирі, нехай же і ваші, наші браття, такими стануть. Якщо побачите, якщо зауважите якусь перешкоду для загального поєднання, покажіть її відверто. Гречно приймемо всі зауваження. Причини справедливих закидів будемо старатися усувати, а несправедливих — пояснювати»³¹.

Розвиток революційної ситуації наполегливо ставив перед українцями в Габсбурзькій монархії важливі питання. Однак, як стверджує історик О. Турій, «галицьких русинів, як тоді називали себе тутешні українці, “Весна народів” застала абсолютно не готовими до такого перебігу подій. У той час, коли інші народи, вимагаючи конституційного устрою і демократичних свобод, прагнули забезпечити свої національні права, українці не мали не лише досвіду політичної боротьби, належної інфраструктури і відповідного керівництва, але й навіть чіткого усвідомлення свого становища і своїх потреб»³². Тож самоорганізація й чіткі політичні декларації українського руху в Галичині під час революції 1848 р. випливали не стільки з його внутрішньої необхідності й зрілості для подібних заяв, скільки з потреби відповідати на зовнішні виклики.

Оскільки проголошення конституції не тільки передбачало, а й фактично зобов'язувало вести легальну політичну діяльність, революційна хвиля стрімко підняла на поверхню наявні досі настрої та уявлення. Зіткнувшись між собою, вони почали взаємодіяти та змінювати одне одного. Українських громадських активістів зачепило те, що польські політики, збуджені революційною хвилею й надіями на відновлення державності, на початках загалом не брали до уваги українців і ніяк не відображали їх у своїх політичних вимогах. За твердженням Якова Головацького, «поляки розрадовані кликами народівъ Европейскихъ и потокованьемъ дворівъ, що Польща буде и мусить бути, и то в давныхъ границяхъ, забули на насъ Русинівъ, прагнули лише Польщѣ, а нашъ языкъ назвали ихъ нарѣчіемъ, а намъ навѣтъ и назвы Русинъ заперечовали. Теє покривдженъє зразу остудило Русинівъ до справи польскої — а пѣзнѣше выкликала сильное сопротивление»³³.

Функцію представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і співтовариством слов'янських народів взяла на себе створена 2 травня 1848 р. у Львові перша політична організація українців Галичини — Головна руська рада, яка діяла в порозумінні й за підтримки австрійського уряду. Вона відіграла важливу роль у політичному виокремленні українського

³¹ Od Rady Narodowej do braci Rusinów. *Rada Narodowa*. 1848. Nr 1. 19 kwietnia.

³² Турій О. Українська «Весна народів». *Головна Руська Рада. 1848—1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції* / За ред. О. Турія; упоряд. У. Кришталович, І. Сварник. Львів: Інститут історії Церкви Укр. катол. ун-ту, 2002. С. XI.

³³ *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49* / Вид. К. Студинський. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1909. С. 248 (лист Я. Головацького до брата Петра Далибора, 13 (25) травня 1848 р.).

руху в Габсбурзькій монархії, його розмежуванні з польським, чіткому окресленні національно-політичних вимог. Вихідним пунктом її діяльності було створення антитези до польської програми з українського питання, категорична незгода з польським поглядом на русинів як на частину польського народу. Денис Зубрицький у листі до Якова Головацького про створення Головної руської ради писав: «Мы ведемъ дѣятельную жизнь, но со свойственною Русскому уму разуму разсудительностію. Мы подали наше прошеніе Его Цѣсарскому Величеству, одобренное всѣми благоразумными (исключая Ляховъ), и получили милостивѣйшее решеніе. В противоположность Польской народной Рады, завелась у нас Рада русская народная подъ предсѣдательствомъ Его Преосвященства Отца Епископа [...]. Поѣзжайте до Вашего Декана и найдите у него наставленіе въ какомъ духѣ народъ Галицкорусскій долженъ послѣдовать»³⁴.

Австрійський уряд був зацікавлений у самостійному виступі українських еліт, щоб запобігти їх об'єднанню з польським табором. Контакти відбувались насамперед з верхівкою греко-католицької церковної ієрархії. Під час революції 1848 р. греко-католицьке духовенство підтвердило статус не тільки духовного, а й політичного провідника народу. Головну руську раду очолив єпископ Григорій Яхимович, котрого «якось інстинктомъ узнали яко моральну голову и представителя справъ рускихъ и народности руской»³⁵ (митрополит Михайло Левицький, чоловік уже літнього віку, перебував у Лаврові, однак теж впливав на процеси). У 1849 р. після переїзду Г. Яхимовича до Перемишля її керівником став канонік Михайло Куземський. Греко-католицькі деканати послужили організаційною основою для формування філій Ради. Щоб зменшити витрати, для листування використовували офіційний канал у межах Церкви³⁶. До співпраці з урядом греко-католицьку ієрархію схиляло й побоювання перед окупацією Галичини Росією³⁷. Тому митрополіча консисторія наважилася обійняти керівництво українським рухом, запобігаючи його радикалізації та антиурядовому спрямуванню³⁸. Одразу після початку конституційних перетворень Григорій Яхимович патетично писав: «Кружляють відомості, що патріоти мають інші наміри й хотіли б невдовзі оголосити Річпосполиту, а з цією метою напевно наполягатимуть, щоб всі з ними об'єдналися; тоді наше становище стане дуже важким. Що стосується мене, то я готовий на все і вчора написав заповіт, оскільки виступити проти уряду жодним чином не думаю»³⁹.

³⁴ Там само. С. 245 (лист Дениса Зубрицького до Якова Головацького, 8 (20) травня 1848 р.).

³⁵ Цит. за: Турій О. Українська «Весна народів»... С. XIII.

³⁶ Пилипович В. Вступне слово. *За віру, нарід і права. Руські Ради Надсяння 1848—1850 рр.* / Вступ та упоряд. В. Пилипович. Перемишль, 2005. С. 10.

³⁷ *Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр...* С. 292 (лист Г. Яхимовича до М. Левицького, Львів, 27 лютого 1848 р.).

³⁸ Турій О. Українська «Весна народів»... С. XI—XIII.

³⁹ *Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр...* С. 303 (лист Г. Яхимовича до М. Левицького, 21 березня 1848 р.).

Серед 66 засновників Головної руської ради було 20 чиновників, дев'ять представників світської інтелігенції, 18 духовних осіб, 13 студентів, п'ять міщан; згодом вона складалася з 30 постійних членів, а загалом членство письмово підтвердили майже 200 осіб. Заступниками голови були Михайло Куземський та юрист Іван Борисикевич, секретарями — о. Михайло Малиновський і Теодор Леонтович. Членом ради міг стати кожний народжений у Галичині «русин грецького обряду», який усвідомлював свою належність до «руської народності». Це унеможливляло участь українців із Наддніпрянщини і римо-католиків. Засідання відбувалися двічі на тиждень, спершу в приміщенні митрополичої консисторії, а згодом — у Греко-католицькій духовній семінарії. У раді діяли тимчасові комісії, пізніше — постійні відділи: організаційний, кореспондентський, фінансовий, народний, конституційний, освітній, духовний і так званий «полюбовний», що працював із селянськими скаргами на поміщиків. У липні 1848 р. почали виникати окружні руські ради. Завершенням мережі мали стати ради в селах і містечках, однак їх створенню перешкодило оголошення воєнного стану. Друкованим органом була україномовна газета «Зоря Галицька»⁴⁰.

За розпорядженням цісаря про формування місцевих відділів національної гвардії Рада ініціювала рух за створення українських військових формувань. Тоді в «Зорі Галицькій» було опубліковано «Випис з руководства до вправи для стражи народної» авторства Михайла Коссака — перший український словник військової термінології. Відділ руських гірських стрільців мав захищати галицько-угорський кордон⁴¹. Головна руська рада забезпечила й утвердження національної символіки: синьо-жовтий прапор, герб — золотий лев на синьому полі, національний гімн, яким стала пісня на слова І. Гушалевича «Мир вам, браття».

Завдання Головної руської ради було визначено як «оукрѣпляти и развивати нашу руску народность»⁴². Основна вимога полягала в поділі Галичини на східну (руську) й західну (польську) частини. Стверджувалося, що оскільки поляки й русини мають різні цілі, вони не можуть одночасно розвиватися в одній провінції, а «польські пришельці» протягом останніх століть залишаються для русинів «народним нещастем»⁴³. Рада збирала підписи по громадах за поділ Галичини: до кінця січня 1849 р. їх було вже понад 200 000, а сама акція слугувала додатковим чинником залучення населення до політичних процесів⁴⁴. Якщо за-

⁴⁰ Стеблій Ф. «Весна народів» у Львові. *Історія Львова*: у 3 т. / Редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007. Т. 2. С. 153—155.

⁴¹ Кревецький І. *Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848—49 рр.* [Львів, 1905]; Його ж. *Руська самооборона на галицько-угорським пограниччю 1848—1849.* Львів, 1912; Його ж. *Проби організованя руських національних гвардій у Галичині 1848—1849.* Львів, 1913.

⁴² *Головна Руська Рада. 1848—1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції...* С. 1.

⁴³ Звернення Головної Руської Ради про поділ Галичини на дві провінції, Львів, 17 липня 1848 р. *За віру, нарид і права. Руські Ради Надсяння 1848—1850 рр...* С. 57—59.

⁴⁴ Стеблій Ф. «Весна народів» у Львові... С. 156.

вдання відмежуватися від поляків було очевидним лейтмотивом усієї діяльності Головної руської ради, то чітке формулювання національної ідентичності вже не здавалось настільки однозначним, і навколо нього розгорілися запеклі дискусії. Підштовхуючи українців виступити самостійно, австрійська влада домагалася їх відмежування не тільки від поляків, а й від росіян. Через пів століття русо-фільський історик Ф. Свистун так описував розмову Ф. Штадіона з українськими представниками на початках революції: «Когда депутация русских, состоявшая изъ 6 членовъ, пришла къ Стадіону, онъ спросилъ ихъ: Кто вы? (т. е. якая ваша національність?). Они на то отвѣтили: Мы рутены (*Wir sind Ruthenen*). Стадіонъ возразилъ на то: Такій-ли вы народъ, якъ населеніе Россіи? — Они отвѣчали: Населеніе Россіи есть схизматическое, мы къ нему себя не причисляемъ. [...] Имѣлъ Стадіонъ прибавити: Если вы тотъ же народъ, що въ Россіи, не розсчитывайте на поддержку правительства»⁴⁵.

Текст «Відозви до руського народу» обговорювали на кількох засіданнях Ради. Врешті-решт було вирішено стати на платформі національної єдності та соборності українських земель. Автором кінцевого формулювання положення про національну ідентичність вважається український правник Юліан Лаврівський. У відозві, ухваленій 10 травня 1848 р. й опублікованій у «Зорі Галицькій», стверджувалося: «Мы, Русины Галицки, належимо до великого руського народу, котрый однымъ говорить языкомъ и 15 милѣонѣвъ виносить з котрого полтрета милѣона землю Галицку замешкуе. Той нарѣдъ былъ колись самодѣльный, рѣвнялся въ славѣ найможнѣйшимъ народамъ Европы, малъ свѣой письменный языкъ, своихъ власныхъ князѣвъ...»⁴⁶.

Намір українців йти власним шляхом викликав здивування й опір поляків, які звинуватили їх в ударі по «спільній матері»⁴⁷. Зіткнувшись із несподіваною гостротою руського питання, саме визнання якого було для польської сторони неабияким учинком, польські діячі вирішили усунути цю справу з внутрішніх дискусій і передоручити її іншому осередку, створивши й підтримавши полонифільську течію в українському русі. Вони фактично змусили групу «русинів польської нації» невдовзі після утворення Головної руської ради проголосити заснування вже третього в Галичині політичного об'єднання, яке спершу названо Польсько-руською радою, а за деякий час — Руським собором. У його статуті мету було визначено як «чувати над народністюю рускою і причинитися до єї слободного розвитья, а при томъ удержовати згоду и одность съ миромъ соплеменной народности впольной нашей отчины»⁴⁸. Утім, сам факт його створення свідчив, що в контекстах модерного націєтворення не лише українці намагалися відмежуватися від поляків, а й поляки схилилися до того, щоб виключити їх із власного національного простору.

⁴⁵ Свистун Ф. *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи*. Львів, 1895. С. 269—270.

⁴⁶ *Зоря Галицка* (Львів). 1848. Ч. 1. 15 травня.

⁴⁷ *Dziennik Narodowy* (Lwów). 1848. № 2. 25 марса.

⁴⁸ Уставъ Собору Руського. *Дневникъ Рускій* (Львів). 1848. Ч. 1. 18 (30) серпня.

Створена на хвилі дедалі більшого загострення українсько-польських дискусій організація, яка дотримувалася концепції подвійної русько-польської ідентичності, була приречена на невдачу. Розрахунок на те, що Руському собору вдасться підпорядкувати Головну руську раду, не виправдався, а реальний центр його керівництва залишався в польській Центральній національній раді. На відміну від двох попередніх організацій, які здобували прихильників, створюючи місцеві філії, Руський собор обмежувався виданням відозв. У серпні-жовтні 1848 р. виходив його друкований орган — газета «Дневник Рускій / *Dnewnyk Ruskiy*». Чисельність Руського собору становила понад 60 осіб; вступати до нього могли як греко-, так і римо-католики. Найчисленнішою групою були полонізовані представники відомих колись руських аристократичних родів — Дзедушицькі, Яблоновські та ін. З-поміж активних членів організації можна назвати Каспера Ценглевича, Юліана Горошкевича (був особистим секретарем князя Леона Сапеги), Онуфрія Криницького. До редагування «Дневника руського» залучено Івана Вагилевича, що вказувало на запозичення Руським собором ідейної спадщини «Руської трійці». На осінь 1848 р. його діяльність поволі згасла: концепту «пригадуваної руськості» виявилось замало, щоб забезпечити ідеології подвійної ідентичності будь-яку перспективу⁴⁹.

Відповіддю галицько-руських еліт на концепцію польсько-руської єдності стало видане того ж таки 1848 р. польською мовою «Слово перестороги». Ця пам'ятка політичної полеміки періоду «Весни народів», написана греко-католицьким священником Василем Подолинським, вважається в українській історіографії достатньо точним і достовірним відображенням тогочасних уявлень галицьких русинів про національну ідентичність. Порівнявши польсько-руську суперечку зі сваркою «двох братів», через яку «болить серце усіх поляків, усіх русинів», Подолинський стверджував, що з початком конституційного життя настав час довести, що обидва народи гідні отримати свободу. Визнаючи, що тісне переплетення історичних доль русинів і поляків упродовж останніх століть змушує їх бачити і враховувати одне одного у планах на майбутнє, він зауважував, що образ майбутньої Польщі (Речі Посполитої трьох народів) поки що здається не менш розмитим, ніж самостійність русинів. Автор закликав враховувати вразливість цього питання, бо, зачіпаючи національні почуття русинів, нехтуючи ними, зневажливо трактуючи їхню історію, мову та плани, поляки, на його думку, своїми руками віддаляли їх від себе. Подолинський виокремив кілька концепцій ідентичності, які побутували серед галицьких русинів: «I. Партія чисто руська — хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї просто, безпосередньо або через Слов'янщину. II. Партія польсько-руська — хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї при посередництві федеративної Польщі [...] III. Партія

⁴⁹ Мудрий М. Руський Собор 1848 року: організація і члени. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 8. 2008. С. 107—126; Його ж. Gente Ruthepi в польській Центральній Раді Народовій 1848 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т. CCLVI: Праці Іст.-філос. секції. С. 244—281.

австрійсько-руська — хоче Русі вільної лиш від поляків, а не обов'язково від неволі [...] IV. Партія російсько-руська — теж хоче Русі, може й вільної, і прямує до неї через попереднє об'єднання з Росією з думкою, що тоді буде вільна, коли буди вільною Русь [...]. Кожен русин нишком ще несміливо думає про свою Русь, бо ще не може знайти для своєї Русі міцної і стійкої точки опори»⁵⁰.

Отже, у період «Весни народів» щодо питань національної ідентичності галицькі українці не були однотайними. Програмна декларація Головної руської ради, яка передбачала їх об'єднання навколо української / малоруської ідентичності, не лише не поставила останньої крапки в цьому питанні, а й започаткувала період теоретичних дискусій і практичних протиборств. Національно-політичні орієнтації, влучно порівняні І.-П. Химкою з «польотами Ікара в майже всіх напрямках»⁵¹, не були сталими — вони не лише переходили одна в одну, а й змінювали спрямованість, аргументи, союзників. Чимало галичан встигали побувати полонофілами, українофілами, русофілами і здебільшого — австрофілами. Водночас вони не відмовлялися від своєї «руськості», хоча й по-різному бачили її перспективи. Подальші події показали, що декларація Головної руської ради стала результатом не так переконаності галицьких русинів у тому, що вони належать до української нації, як розуміння ними окремоті від поляків. Зі спадом революційного руху і зникненням надій галицьких українців на розширення їхніх національних прав серед них посилювалися русофільські настрої. Їх активізація почалася з мовно-правописних дискусій, які в очах галицьких літераторів і науковців були визначальними для етнічної ідентичності. Концепція належності до п'ятнадцятимільйонного українського народу залишилася ситуативною декларацією. Найпереконливіше це було доведено трохи згодом, коли значна частина «покоління 1848 року» перейшла на русофільські позиції.

Восени 1848 р. революційні заворушення у Львові призвели до зіткнень між загонами Національної гвардії та мешканцями міста, які будували барикади, з одного боку, і австрійським військом під командуванням фельдмаршала Вільгельма Гаммерштайна, з іншого. 1 листопада у відповідь на обстріл з вікон Домініканського костелу австрійське військо відкрило по місту артилерійський вогонь із Високого Замку. Внаслідок обстрілу, який тривав з 10-ї до 12-ї год ранку, у Львові згоріли міська Рагуша і Старий театр, університетська бібліотека та ще кілька приміщень і приватних будинків; загинуло понад пів сотні осіб⁵². Хоча революційне піднесення відтоді пішло на спад, усе ж «Весна народів» унаочнила світоглядні зміни в польсько-австрійських відносинах, що мало значний вплив на

⁵⁰ Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття — «Слово перестороги» Василя Подолинського / Підгот. до друку Ф. Стеблій. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1994. Т. ССХХVIII. С. 434—487.

⁵¹ Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions. *Intellectuals and the Articulation of the Nation* / Ed. by R.G. Suny and M.D. Kennedy. Ann Arbor (Mich.). 1999. P. 109—164.

⁵² Франко І. Задумні дні у Львові 1848 р. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1985. Т. 46, кн. 1. С. 528—537.

становище українців. Нове покоління, яке прийшло до керівництва польською політикою на середину ХІХ ст., «народжене в неволі» і виховане австрійською школою, було вже більш схильним до порозуміння з австрійською владою, ніж його батьки. Тож контури польсько-австрійського порозуміння, які вже вимальовувалися, під час «Весни народів» почали втілюватися в конкретні персональні призначення.

З ініціативи Ф. Штадіона, обходячи одразу кілька щаблів чиновницької кар'єри, віцепрезидентом Галицького губернаторства був призначений граф Агенор Голуховський, ординат містечка Скала на тернопільському Поділлі. З 4 червня 1848 р., після того як Штадіон був таємно відкликаний до цісарського двору, А. Голуховський практично керував роботою Галицького губернаторства, щоправда під наглядом В. Гаммерштайна⁵³. До Галичини Ф. Штадіон уже не повернувся: в липні він склав повноваження губернатора, які вперше в історії провінції у складі Габсбурзької монархії було передано полякові. Тоді, хоча кандидатура А. Голуховського також розглядалася, перевагу все ж було віддано досвідченішому Вацлаву Залеському, який мав непогані позиції при дворі як колишній учитель Франца Йосифа. Однак 24 лютого 1849 р. В. Залеський помер, і А. Голуховського таки було призначено керівником галицької адміністрації, яку він очолював тривалий час, відіграючи роль архітектора польсько-австрійського порозуміння.

Цей новий тип польського політика — противника польської конспірації та безуспішних повстань і прихильника співпраці з Віднем задля зміцнення польського суспільства — мав попереду велике історичне майбутнє. Польські патріоти в австрійських державних мундирах відіграли ключову роль у польсько-австрійському порозумінні, яке передбачало невтручання Відня в польсько-українські відносини, давало змогу перетворити Галичину на польську автономію, успішно запобігало її поділу. Після обнародування октройованої конституції, в якій головну вимогу українців — поділ Галичини — було проігноровано, що особливо контрастувало з несподіваним виділенням в окремий коронний край Буковини, до українських політиків прийшло перше отверезіння. У зв'язку з відсутністю умов для легальної діяльності 30 червня 1851 р. Головна руська рада оголосила про саморозпуск і перетворення на Комісію, що мала займатися справами «Народного дому» у Львові. Отже, магістральним напрямом розвитку на найближчий час визнано культурно-просвітницьку працю. «Весна народів» була зупинена, лише намітивши напрям майбутніх реформ, однак під час конституційних і децентралізаторських перетворень 1860-х років ситуація у трикутнику австрійсько-польсько-українських відносин повернулася саме в цю точку.

Конституційні реформи 1860-х років: права громадян і народів. Остання спроба перетворити Габсбурзьку монархію на централізовану державу, здійснена упродовж 1850-х років, поставила її на грань зовнішньополітичних та економічних катастроф і внутрішніх заворушень. Це спонукало правителів повернутися

⁵³ Łoziński B. *Agenor hrabia Gólurowski...* S. 42—46.

до конституційних експериментів, які було згорнуто. Нова хвиля реформ, що набули вже незворотного характеру, розгорнулася в 1860—1867 рр. Поштовхом до ліберальних перетворень, як і в Російській імперії, стала військова поразка. В 1859 р. вибухнула війна між Австрією, з одного боку, та Італією, підтриманою Францією, з іншого. Для Італії це була визвольна боротьба за возз'єднання навколо П'ємонту. На перешкоді об'єднанню італійських земель стояла належність деяких територій до Австрії.

24 червня 1859 р. австрійці зішлись з франко-італійськими військами у битві під Сольферіно в Ломбардії. У великому і кривавому бою з обох сторін взяли участь близько 300 тис. вояків, а командували військами, з одного боку, французький імператор Наполеон III і майбутній перший король об'єднаної Італії Віктор Емануїл II, а з іншого — 29-річний австрійський цісар Франц Йосиф I. Наслідком битви, яку австрійці програли, стало понад 5 тис. убитих і більш як 20 тис. поранених. Саме після цієї битви 1863 р. з ініціативи її свідка швейцарського підприємця Анрі Дюнана було створено Міжнародний комітет Червоного Хреста. Вражений сценами людських страждань, А. Дюнан написав книгу «Спогад про битву під Сольферіно», де так зобразив австрійців після поразки: «Відчай австрійського імператора важко собі уявити: він поводив себе героїчно протягом усього дня під градом куль і гранат, а тепер не може стриматися від сліз, дивлячись на цю поразку. Не володіючи собою через горе, він скаче назустріч утікачам, звинувачуючи їх у боягузтві. Заспокоївшись після цього запального прояву, він мовчки окинув поглядом похмуру картину спустошення. Крупні сльози котилися по його обличчю [...]. Пригнічені, озлоблені та у відчаї австрійські офіцери шукають смерті, але змушують дорого заплатити за своє життя. Багато хто покінчує життя самогубством від горя і гніву, не маючи сил перенести цю страшну поразку, але ніхто не повертається у свій полк, не будучи залитим кров'ю — ворогів чи власною. Віддамо належне їх мужності»⁵⁴.

До військової поразки в Австрії додалися фінансова криза й викриття корупції у військовій та економічній галузях. Їх подолання передбачало встановлення жорсткого контролю над державним бюджетом. Першим рішенням цісаря стали кадрові зміни. Міністром внутрішніх справ, який в австрійському уряді виконував функції прем'єра, став намісник Галичини граф Агенор Голуховський. Польські політики змогли впливати на характер реформ і враховувати під час їх проведення свої національні інтереси. Основною лінією дискусій між реформаторами залишалося відкладене в 1848 р. віднайдення балансу між ліберально-демократичними перетвореннями та урахуванням національної або ж «історично-правової» специфіки регіонів. Додаткова складність полягала в тому, що консервативний елемент, який традиційно становить опору будь-якої імперської влади, у Габсбурзькій монархії значною мірою представляла регіональна аристократія, інтересам якої відповідала якомога повніша децентралізація. Натомість «моду»

⁵⁴ Дюнан А. *Воспоминание о битве при Сольферино* / Пер. с франц. Москва: Международный Комитет Красного Креста, 2009. С. 49.

на нові віяння задавали німецькі ліберали, які ставили в центр реформ концепцію правової держави, що гарантувала б права і свободи людини через норми законодавства.

У підсумку, новочасне реформування Габсбурзької монархії відбувалося на шляху компромісу між абсолютною владою монарха і модерними засадами побудови держави. В основу державного устрою було покладено не ліберальний принцип поділу гілок влади, а обмеження повноважень монарха. 20 жовтня 1860 р. Франц Йосиф видав Жовтневий диплом — перший правовий акт у ланцюзі конституційних перетворень. Його головною ідеєю стала готовність влади визнати оперту на історичному праві індивідуальність «країв і народів» задля забезпечення політико-правової цілісності держави: «В інтересі як Нашого Дому, так і наших підданих, а також Нашим Монаршим обов'язком є втримати потугу Австрійської монархії та оперти її безпеку на гарантію ясно й виразно окреслених правових відносин, а також і співдію у згоді. Тільки ті інституції й правові відносини, які рівною мірою відповідають обставинам історичного права, урахування існуючих відмінностей між Нашими королівствами й краями, як також і вимог щодо єдності й нерозривності їх зв'язку, можуть забезпечити такі гарантії повною мірою»⁵⁵.

Символічним для себе польські політики в Галичині вважали той факт, що того ж дня, коли було підписано Жовтневий диплом, цісар доручив А. Голуховському підготувати пропозиції про зміну мови викладання в Ягеллонському університеті та про введення навчання крайовими мовами в галицьких гімназіях. Апелювання в тексті до засади «історичного права» означало, що монархія зробила ставку на порозуміння з національно-регіональною аристократією політично сильніших народів, передусім з угорською, чеською та польською, сподіваючись, що саме так зможе уникнути глибоких соціально-правових змін, обмежитися видимістю допуску ширших верств до впливу на владу. Франц Йосиф спершу вважав парламентаризм тільки «паском безпеки», який давав громадянам почуття того, що їхні інтереси представлено. Утім, перебіг реформ та їх наслідки рідко коли збігалися з планами реформаторів, адже життя й ті, кого вони збиралися реформувати, вносили корективи. Тож не дивно, що «перебудова монархії на засаді поваги до історичних прав її народів виявилася тільки побожним побажанням цісаря»⁵⁶.

Проти Жовтневого диплома одразу ж виступили угорці: вони не бажали брати участі в спільному парламенті й обурювалися встановленням прямої залежності від Відня Трансильванії, Хорватії та Славонії. На знак протесту вони почали акцію ухиляння від податків, яка боляче вдарила по надходженнях до бюджету. На боці противників Жовтневого диплома виявилися й німецькі лібе-

⁵⁵ Dyplom cesarski. Względem regulacji wewnętrznych stosunków politycznych Monarchii. We Wiedniu, 20 października 1860. Franciszek Józef.

⁵⁶ Dziadzio A. *Monarchia konstytucyjna w Austrii (1867—1914): władza — obywatel — pravo*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2001. S. 11.

рали. Їхній лідер Антон фон Шмерлінг у грудні 1860 р. замінив А. Голуховського на посаді очільника уряду. 26 лютого 1861 р. було видано Лютневий патент — черговий конституційний документ, який мав статус остаточної редакції Жовтневого диплома⁵⁷ і коригував його в централістському напрямі.

Додатки до Лютневого патенту регламентували порядок формування та скликання парламенту (Державної ради) і провінційних сеймів. Згідно з їх положеннями мав діяти «ширший» та «вужчий» (для австрійських земель) двопалатний парламент (нім. *Reichsrat*), а повноваження провінційних сеймів (нім. *Landtag*) були значно скромнішими за ті, які передбачено для центрального парламенту⁵⁸. Хоча в Лютневому патенті вже проглядалися обриси майбутнього дуалізму, однак угорці не визнали його положень і не направили своїх представників до австрійського парламенту. Не брали участі в його роботі й чеські репрезентанти, тож працював лише «вужчий» парламент, урочисте відкриття якого відбулося 1 травня 1861 р. в Гофбурзі, резиденції Габсбургів у Відні. Він провів підготовчу роботу для фіналізації конституційних реформ.

Тим часом на середину 1860-х років в Австрії вималювалися обриси чергової політичної кризи. Сподівання багатьох її народів домогтися федералізації країни та якомога ширших прав збіглися з погіршенням становища Австрії у створеному 1815 р. на заміну Священній Римській імперії германської нації Німецькому союзу. «Весна народів» та економічні труднощі середини ХІХ ст. поклали край епосі німецького міщанського романтизму — бідермаєру з його безконфліктним сприйняттям світу і відносним добробутом середнього класу. Його змінив час об'єднання німецьких земель навколо Пруссії, здійснюваного, за висловом канцлера Отто фон Бісмарка, «залізом і кров'ю» та, певною мірою, коштом австрійських інтересів. Унаслідок низки військових зіткнень і політичних домовленостей 1866 р. було створено передумови для формування прусько-німецької держави та об'єднання Італії. Хоча «розпуск Німецького союзу не позбавив одним ударом 10 мільйонів німецьких австрійців усіх тих традицій, пов'язаних з німецьким народом по той бік чорно-жовтих прикордонних стовпів, ще сильніше, аніж дотепер, відчувалося, що вони є національною меншістю у власній державі, якій, незважаючи на всі слабкі моменти Німецького союзу, бракувало його підтримки»⁵⁹.

⁵⁷ Цьольнер Е. *Історія Австрії...* С. 393.

⁵⁸ *Sammlung der auf die Konstitution des Österreichischen Staates und des Königreichs Galizien und Lodomerien dann des Grossherzogthums Krakau bezug nehmenden Dokumenten.* Lemberg, 1868. S. 5—12; Patent cesarski z 26 lutego 1861. *Z dziejów odrodzenia politycznego Galicyi 1850—1873* / Przez M. Bobrzyńskiego, W.L. Jaworskiego, J. Milewskiego. Warszawa: Nakład G. Gebethnera i Wolfa; Kraków: G. Gebethner i spółka, 1905. S. 61—64; Ustawa zasadnicza o reprezentacyi państwa ogłoszona jako allegat do patentu cesarskiego z 26 lutego 1861. *Tam samo.* S. 65—69; Statut krajowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem ogłoszony jako allegat do patentu cesarskiego z 26 lutego 1861. *Tam samo.* S. 69—99.

⁵⁹ Цьольнер Е. *Історія Австрії...* С. 398.

У грудні 1867 р. обидві палати австрійського парламенту ухвалили положення про запровадження дуалізму та інші закони, що стосувалися конституційних змін в управлінні австрійською частиною монархії. Ці закони (усього їх було сім), відомі як Груднева конституція⁶⁰, лежали в основі внутрішньодержавного устрою Австро-Угорської монархії аж до кінця її існування. Гарантовані ними громадянські свободи, які відкрили простір для легальної політичної діяльності, дали змогу народам Габсбурзької монархії підготуватися до боротьби за державну незалежність під час Першої світової війни. Груднева конституція належала до нечисленної групи конституційних актів ХІХ ст., які не були даровані монархом, а ухвалені обраним парламентом. Поштовхом для затвердження всіх законів став перший із них — про врегулювання спільних для всіх країв Австрійської монархії справ.

Основний державний закон про судову владу, санкціонований цісарем 21 грудня 1867 р., спирався на типові для тогочасного розуміння правової держави засади. Закон передбачав відокремлення судової гілки влади від адміністрації в усіх інстанціях, незалежність суддів, яких не можна було звільнити чи переводити, відповідальність держави за антизаконні дії суддів, створення суду присяжних, який ухвалював рішення щодо вини (регламентовано законом про судово-карне провадження 1873 р.), та Адміністративного трибуналу (1875). Зі створенням Адміністративного трибуналу правовий захист будь-якої особи, яка могла звернутися до нього зі скаргою, було забезпечено. Окремим законом було створено Державний трибунал (Імперський суд), якому належало остаточне рішення в суперечках між судовою та адміністративною владою. Хоча нерідко звертання до вищих судових інстанцій завершувалося лише констатацією з їхнього боку вчиненого правопорушення без подальших наслідків, проте й такі рішення мали певне значення на перспективу.

Діяльність адміністрації була регламентована Основним законом про функціонування урядової та виконавчої влади. В його основу покладено принцип правової держави, згідно з яким органи адміністрації мали ухвалювати самостійні рішення не лише для виконання законів, а й у їх рамках, і несли цивільно-правову відповідальність за порушення. Особливістю закону було зосередження повноти урядової та виконавчої влади в руках цісаря, що в австрійських реаліях давало змогу збалансувати владну вертикаль. Цісар призначав і звільняв міністрів, був головнокомандувачем збройних сил, мав право оголошувати війну й укладати мирні договори. Закон не передбачав відповідальності цісаря за будь-які його дії. Формально діяв принцип «контрасигнації», тобто розпорядження цісаря набирали чинності після підпису відповідного міністра, однак на практиці блокувати їх міністри не наважувалися. Цісар затверджував усі законодавчі акти і мав право вето на будь-який з них.

⁶⁰ Тексти законів в оригіналі з коментарями опубліковано в: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Herausgegeben von Dr Edmund Bernatzik. Wien, 1911. Аналіз законів також див.: Dziadzio A. *Monarchia konstytucyjna w Austrii (1867—1914)*...

Найбільше значення для життя звичайної людини й розвитку сфери громадської активності мав Основний закон про загальні права громадян (нім. *Grundrechte*). Його підготовкою займався 37-річний адвокат з моравського м. Брно Едуард Штурм, який спирався на тексти законів інших європейських країн та австрійські конституції періоду «Весни народів». Закон термінологічно розрізняв «загальні права», які визначав як «свободи», та власне «права». «Свободи» стосувалися діяльності особи і полягали в обмеженні втручання в цю сферу державного апарату. Під цю категорію підпадали свобода переселення, у тому числі еміграція, особиста свобода, свобода віровизнання й сумління, вибір фаху й заняття, навчання; недоторканність житла і таємниця кореспонденції (за її порушення чиновникові загрожувало покарання штрафом або ж до шести місяців ув'язнення). «Правами», за термінологією закону, вважалися: право петицій, товариств, зборів, вільного висловлення поглядів, створення релігійних об'єднань, право збереження й розвитку мови та національності.

Хоча було проголошено рівність усіх громадян, не передбачено правового механізму, який захистив би їх перед нерівністю, закладеною в змісті самих законів. Гарантована конституцією доступність до органів влади означала, що будь-яка група громадян не могла бути відстороненою від системи управління з релігійних, національних, станових та інших міркувань або ж опинитися при владі на тій самій підставі. Це, однак, не вважалося достатнім аргументом, щоб вимагати для себе доступу до влади. Інакше кажучи, усунення якоїсь групи, як це сталося з українцями, від системи управління не трактували як порушення їхніх конституційних прав. Групи осіб, яких могли примусово виселити з певної території, було докладно перелічено. До них належали волоцюги, особи без документів і заробітків, колишні в'язні, якщо вони загрожували громадському спокою, тощо. Агітація, навіть якщо це була пропаганда анархізму, не вважалася підставою для таких заходів, за винятком закликів до повалення уряду.

Найбільше суперечностей традиційно виникло навколо положення, що мало регулювати національне питання. Зрештою, його (параграф 19 Основного закону про загальні права громадян) було сформульовано так: «Усі народи держави рівні у правах, і кожен народ має беззастережне право на збереження й плекання своєї національності та мови. Держава визнає рівноправність усіх мов, що вживаються у краях, у школі, адміністрації та громадському житті. У краях, де проживають кілька народів, публічні освітні заклади мають бути організовані так, щоб кожний із тих народів отримав однакові можливості для навчання рідною мовою, без примусового вивчення другої крайової мови»⁶¹.

Польський депутат українського походження Миколай Зиблікевич, у майбутньому — впливовий політик, президент Кракова й маршалок Галицького сейму, висловлюючи позицію галицьких поляків, пропонував передати питання націо-

⁶¹ Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich. Jahrgang 1867*. Wien, 1867. S. 394—396.

нальної рівноправності у виняткову компетенцію австрійських провінцій. За цією пропозицією, саме на місцевому рівні мали ухвалювати закони про мову в освіті, адміністрації та судочинстві. Такий підхід мав на меті закріпити визнання «історичного характеру» австрійських країв та спрямувати реформи в бік федералізації. Для українців він означав повну залежність від польських політиків. Тож не дивно, що український депутат Іван Гушалеви́ч підтримав німецьких лібералів, завдяки позиції яких ця поправка не було прийнято ⁶².

Конституційне право доступу до органів управління визначено так: «Публічні органи управління рівною мірою доступні всім громадянам держави». Це означало, що жодну групу не могли не допускати до роботи в адміністрації на підставі релігійної, соціальної, національної чи іншої належності, а також жоден орган управління не міг працювати винятково для однієї такої групи. З цього не випливало право вимагати адміністративну посаду лише на тій підставі, аби було дотримано національну чи соціальну рівноправність ⁶³, тобто принципи національних чи будь-яких інших квот в органах влади не були предметом конституційного гарантування, а могли стати лише наслідком домовленостей. Щодо українців це означало, що проголошення засади національної рівноправності у правовому полі спокійно співіснувало з можливістю призначення навіть на всі наявні у провінції адміністративні посади німців чи поляків, що в підсумку й сталося.

Ще одним Основним законом передбачено зміну Лютневого патенту в частині, що стосувалася австрійського парламенту. Ця зміна впливала передусім з угоди з Угорщиною. Основний закон 1867 р. визначав сферу повноважень Державної ради, залишаючи всі інші справи крайовим сеймам. До неї віднесено насамперед фінансово-господарську, військово-оборонну, культурно-освітню, медичну, судову й адміністративну політику. Формально законодавчу «вищість» Державної ради не було закріплено, однак її ухвали створювали так звані «рамки» (орієнтири) для крайових представництв. Засідання Державної ради вважалися першорядними відносно крайових сеймів: їх скликали тільки тоді, коли наставала перерва в роботі парламенту, що утруднювало налагодження нормальної парламентської діяльності. Робота Державної ради мала публічний характер, перебіг кожного засідання докладно стенографували, і згодом стенограми виходили друком ⁶⁴. Депутати користувалися імунітетом і недоторканністю. Цісар

⁶² Штурц Г. *Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії...* С. 64.

⁶³ Dziadzio A. *Monarchia konstytucyjna w Austrii (1867—1914)*... S. 91.

⁶⁴ Стенограми засідань Державної ради виходили друком з 1861 р. під назвою: *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates* [...]. Session [...]. Band [...]. Wien, [...]. Стенограми засідань Палати панів видавали з 1861 р. під назвою: *Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrates* [...]. Session [...]. Band [...]. Wien, [...]. Стенограми Спільних Делегацій публіковано з 1868 р. під назвою: *Stenographische Protokolle der Delegationen des Reichsrates*. Wien, [...].

мав право розпустити парламент⁶⁵. Для розв'язання спільних для всієї монархії справ (дипломатичні, військові, фінансові) було створено представницький орган під назвою «Спільні делегації». Австрійська Державна рада й Угорський сейм направляли до нього своїх представників.

Державна рада була двопалатною і складалася з Палати панів (нім. *Herrenhaus*) та Палати депутатів (нім. *Abgeordnetenhaus*). Палата панів формувалася з депутатів, які входили до неї на підставі закону (до 1878 р. — повнолітні члени «цісарського дому», архієпископи католицьких віросповідань, єпископи, що мали князівський титул) або ж були призначені цісарем (сеньйори впливових аристократичних родин, яким цісар надавав цей мандат як спадковий, і особи, що отримували його пожиттєво за заслуги перед державою, костелом, наукою та мистецтвом). Принципи формування Палати панів залишилися незмінними, попри спроби окремих політиків реформувати їх у контексті зміни виборчого законодавства. На початку ХХ ст. число призначених пожиттєво членів Палати панів було обмежено до 150—170 осіб, натомість число тих, хто передавав мандат у спадок, ніяк не регламентували. Робота Палати панів не привертала увагу громадськості, вона залишалася слухняним зняряддям у руках цісаря й опорою трону⁶⁶.

Палата депутатів формувалася до 1896 р. повністю, а до 1907 р. частково на засаді «репрезентації інтересів», яка розмежовувала представництво «привілейованих» верств (великих землевласників, торгово-промислових палат) і «маси громадян» (міські й сільські громади). До 1873 р. її обирали крайові сейми. З 203 місць на Галичину припадало 38 (18,7 %). У «виняткових» випадках цісар мав право оголошувати прямі вибори в округах⁶⁷. Виборче право тричі змінювалося, розширюючи коло учасників виборчого процесу. За законом від 2 квітня 1873 р. запроваджено вибори по округах за куріальною системою. З 353 депутатів Галичину представляли 63 (17,8 %). Вибори були відкриті, у курії сільських громад — двоступеневі⁶⁸. 14 червня 1896 р. набув чинності закон про запровадження п'ятої, так званої загальної курії, де право голосу здобули всі громадяни-чоловіки, яким виповнилося 24 роки. Чисельність палати депутатів зросла до 425 осіб, з них 78 (16 %) від Галичини⁶⁹. 26 січня 1907 р. куріальну систему скасовано й запроваджено відносно загальне й рівне виборче право, однак у поділі мандатів між провінціями й народами засади рівності не було дотрима-

⁶⁵ *Sammlung der auf die Konstitution des Österreichischen Staates und des Königreichs Galizien und Lodomerien dann des Grossherzogthums Krakau bezug nehmenden Dokumenten...* S. 43—70.

⁶⁶ Grodziski S. *Sejm Krajowy galicyjski. 1861—1914*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1993. T. 1. S. 33.

⁶⁷ *Zbiór dokumentów odnoszących się do konstytucji Państwa Austriackiego tudzież Królestwa Galicji i Lodomerji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego / Sammlung der auf die Konstitution des Österreichischen Staates und des Königreichs Galizien und Lodomerien dann des Grossherzogthums Krakau bezug nehmenden Dokumenten*. Lwów, 1868. S. 43—70.

⁶⁸ *Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. Rok 1873*. Wiedeń, 1873. Zesz. XV. Nr 40—41. S. 161—192.

⁶⁹ Там само. Rok 1896. Cz. LXVI. Nr 168—169. S. 529—550.

но; німцям надано переваги коштом слов'янських народів, а полякам — українського. Після цієї зміни з 516 депутатів Галичину представляли 106, або 20,5 %⁷⁰.

На зламі 1870—1880-х років у Відні та в провінціях поставали величні й насичені символікою будівлі парламентів. Будинок австрійського парламенту було споруджено у 1874—1884 рр. за проектом архітектора Теофіла Гансена в неогрецькому стилі, на зразок храмів стародавньої Еллади і з натяком на правонаступництво щодо кращих взірців античної демократії. Увінчанням архітектурного ансамблю став фонтан при вході зі статуєю давньогрецької богині мудрості Афіні Паллади, алегоріями законодавчої та виконавчої влади й персоніфікацією чотирьох найбільших річок монархії — Дунаю, Інн, Влтави та Ельби. Парадний вхід прикрашено серією скульптур античних істориків, які мали нагадувати політикам про відповідальність перед історією. З таким самим розмахом спорудили будівлю парламенту і в Угорщині та низці провінційних столиць.

Існування уряду не залежало від парламентської більшості. Цісар особисто вирішував, хто входить до його складу, посади міністрів обіймали довірені й близькі до нього особи. Міністри були політично відповідальними перед цісарем і конституційно — перед парламентом, який міг викликати їх для роз'яснень. Водночас закон не передбачав висловлення довіри чи недовіри уряду з боку парламенту, що вело б до відставки. Формування парламентської більшості й налагодження з нею взаємодії ставало клопотом прем'єр-міністра, який потребував голоси для ухвалення рішень. Натомість цісареві доводилося рахуватися з потребою існування такої більшості й толерувати поступки для її суб'єктів⁷¹. Це мало безпосередній вплив на становище українців у Габсбурзькій монархії, оскільки доволі численне польське представництво зазвичай належало до складу парламентської більшості й мало звичку погрожувати виходом із неї щоразу, коли його щось не влаштовувало, а здебільшого це ставалося тоді, коли уряд намагався втрутитися в українсько-польські відносини в Галичині.

«Велич і нужденність права на національну рівноправність народів», — так австрійський історик Г. Штурц окреслив значення параграфа 19 Основного закону про загальні права громадян⁷². Хоча офіційна пропаганда стверджувала, що у складі Габсбурзької монархії її народи знаходять захист для вільного розвитку значно сприятливіший, ніж в інших багатонаціональних державах, на практиці параграф 19 Основного закону став радше символом у боротьбі за національну рівноправність, на який щоразу посилалися всі, хто домагався захисту або його розширення. Уряд або керував національними справами в ручному режимі, або ж перекладав їх на місцеву владу. Політична географія провінцій не один раз була сконструйована так, щоб спрямувати зусилля політичних рухів на подолання

⁷⁰ Там само. Rok 1907. Cz. IX. Nr 15—16. S. 57—107.

⁷¹ Grzybowski K. *Galicja 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*. Kraków; Wrocław; Warszawa: Ossolineum, 1959. S. 159—166.

⁷² Штурц Г. *Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії...* С. 83.

внутрішніх суперечностей і в такий спосіб обмежити сепаратистські устремління. Українцям в опції Відня у розв'язанні міжнародних протиріч належало далеко не перше місце. Фактично йшлося про рівноправність у нерівних умовах: позиції так званих історичних народів міцнішали, а інші опинялися в залежності. Розширення простору для українського руху автоматично означало нові поступки Відня іншим зацікавленим сторонам — полякам, румунам, угорцям, тому надогнати сусідів було дуже складно.

Основним підсумком реформ 1860-х років стали гарантовані конституцією права і свободи громадянина, на базі яких у наступні десятиліття розвинулася широка й напружена багатогранна сфера громадської активності. Хоча влада, ресурси і, відповідно, більші можливості продовжували концентруватися в руках сильних світу, все ж усі інші дістали шанси реалізувати свої ініціативи, якщо були в цьому достатньо наполегливими, креативними та харизматичними. Ці ініціативи могли стосуватися не лише громадсько-політичної, а й економічної, мистецької, науково-навчальної та багатьох інших сфер. «Неприятна», або ж така, яка багато в чому не задовольняла, влада також не була остаточним присудом чи перепорою: проти неї можна було боротися і йти шляхом, який врешті-решт і обрали українці — створювати і розвивати інфраструктуру громадських інституцій, що формували власний простір і мало залежали від перипетій у верхівці влади.

Наприкінці ХІХ ст. чернівецький часопис «Буковина» писав про завдання підавстрійських українців так: «Австрія переходить тепер тяжку кризу, а що з неї вийде на будучність, ми ще не в силі знати. Фактом єсть, що в Австрії зайдуть зміни, і то зміни великі, і то ще в найблизших часах. В таких критичних часах, коли иньші народи добивали ся енергічно своїх прав і дійшли до них, — Русини сповиті глибоким сном спали і мовчали і за то ще до нині упосліджені в своїх правах. Уважаймо, щоб нові які появи на політичнім полі не заскочили нас несподівано неприготованих, бо тоді також лишимо ся по заду иньших народів, так як лишилисьмо ся в р. 1848, коли була ще найбільша нагода дійти до иньшого, ліпшого і знатнішого положеня в державі. Тямте добре, що в житю політичнім лиш тому дають що-небудь, хто дає знак сили і житя. Хто мовчить, той певно, що нічо не дістане, а если вам ходить о вашу честь, если вам ходить о то, щоби Русини добили ся яких прав і стали могучим народом в родині словяньській, то на то треба праці, праці і невсипущої праці [...] Братя Русини! До роботи! Хто не працює для батьківщини своєї і не тямить про добро своє і своїх співгорожан, той не варт звати ся чоловіком, — носити ім'я розумом обдареної істоти»⁷³. Тож зусилля з перетворення держави, яка століттями формувалася навколо історичного ядра, на союз рівноправних націй сучасники називали «найбільшим за всі часи починанням, за яке бралися в мистецтві управління державою»⁷⁴.

⁷³ Довірочні збори в Чернівцях. *Буковина*. 1897. Ч. 275. 12 (24) грудня.

⁷⁴ Штурц Г. *Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрією...* С. 251.

Українці й поляки в автономній Галичині. Принципову роль для визначення політичних позицій українців у Австро-Угорській монархії відіграло рішення польських політиків піти на компроміс із Габсбургами. Поштовхом до нього стали події 1846 р. Польська шляхта, хоча й втратила після приєднання до Австрії право законодавчої ініціативи, зберегла майнові та соціальні привілеї, а їх утримання залишалося серйозним аргументом для будь-яких політичних комбінацій. В уяві галицьких шляхтичів, які шукали примирення з реальністю, захистити Галичину до «кращих часів» мало розширення її автономних прав. Базовою цінністю такої автономії було б збереження недоторканими стосунків між паном і селянами. Однак події 1846 р. продемонстрували землевласникам, у що може вилитися соціальний конфлікт, який назрівав. Проектування «тарнівської різни» на Східну Галичину, де конфлікти могли бути посилені етнічними відмінностями між польськими землевласниками та українськими селянами, змушувало перших подбати про свій захист, забезпечити який могла лише держава.

Упродовж 1850-х років Агенор Голуховський на посаді намісника Галичини виконав значну підготовчу роботу. Незважаючи на згортання реформ, він уміло використав час, з одного боку, для завоювання довіри Відня, а з іншого — для вивчення управлінських важелів, що дало йому змогу стрімко перетворити Галичину на польську автономію, нейтралізувати політичні прагнення українців, насамперед щодо поділу провінції, та надати українському питанню статусу внутрішньогалицької «домашньої» справи. Голуховський був одним із перших впливових діячів, які побачили в австрофільстві шанс для захисту польських інтересів. За своє політичне життя, протягом якого він тричі був галицьким намісником, а в 1859—1861 рр. — австрійським прем'єром, йому вдалося пройти, здавалося б, нереальний шлях — від головного *schwarzgelbera* (як зневажливо, від кольорів австрійського чорно-жовтого прапора, називали прихильників співпраці з Віднем), до політика, який «зробив Галичину лояльною, не роздягнувши її з національного вбрання. Лояльність, яку знав тільки з кокарди на урядницькій шапці, зумів вбрати в кунтуш та озброїти шаблею»⁷⁵.

У переддень конституційних змін мало хто з галицьких аристократів поділяв проавстрійську орієнтацію. Аж до середини XIX ст. польські політики, що опинилися у складі Габсбурзької монархії, не втрачали надій на відновлення Речі Посполитої, докладаючи зусиль до протидії германізації. Сподівання підживлювала нестабільність на арені європейської зовнішньої політики та польські повстання, періодичність яких не давала їм змоги перетворитися на історію. Ще на середину XIX ст. сама думка про можливість порозуміння з Габсбургами була

⁷⁵ Lipnicki E. Polacy — Ministrowie w Austrii (Od Gołuchowskiego do Gołuchowskiego). *Biblioteka Warszawska*. 1900. Т. 236. S. 321—356; Łoziński B. *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1859)*. Lwów, 1901; Ostaszewski-Barański K. *Agenor Gołuchowski i Rusini w roku 1859*. Lwów, 1910; Піяй С. Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866—1868 роках та її наслідки. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37 / 1. С. 246—267.

неприйнятною в багатьох середовищах, а особливо відвертали від неї репресії влади щодо учасників визвольного руху. Про атмосферу на початку 1850-х років у родині польського аристократа Адама Потоцького під час його 25-місячного ув'язнення, коли йому навіть загрожувала страта, його донька Ружа згадувала так: «Щодня зранку і ввечері молимося за вітчизну, і за батька, і щоб вибачати ворогам нашим, бо нас так мати навчила, але я, трирічна дівчинка, вже знаю, що ненавиджу австрійців, бо то вони в усьому винні»⁷⁶.

Утім, той факт, що репресії австрійської влади були хоча й наполегливими, однак відносно м'якими, як і те, що придушення польських повстань відбувалося одночасно з відкриттям достатньо широких можливостей легальної політики, змінили налаштування польських діячів до Відня на прихильніше. Остаточний поштовх для цієї переорієнтації дала поразка польського повстання 1863 р.⁷⁷ Його основні події відбувалися у підросійській частині і застали Галичину в розпалі конституційних перетворень, тож у самому краї відчувалися радше як несвоєчасні. Польські землевласники в Східній Галичині засвідчили лояльність до повстання, створивши «Громадянський комітет Східної Галичини». Однак навіть поверхневе ознайомлення з його діяльністю формує відчуття того, що для більшості його учасників справа повстання була чимось непереконливим, а власні організаційні зусилля — певного роду ритуальним дійством, яке виконували лише для того, щоб уникнути звинувачень у браку патріотичних почуттів. «Конфєрували, радились, шептались, агітували, майже ніхто не знав чого хоче», — так оцінював події навколо повстання майбутній міністр у справах Галичини Флоріан Земляковський⁷⁸.

Події навколо повстання також унаочнили невпинне загострення польсько-українських відносин. Попри значне розчарування позицією Відня під час «Весни народів», передусім відмовою поділити Галичину, українські політики середовища Головної руської ради впродовж 1850—1860-х років залишались у стані постійного очікування позитивного повороту з боку австрійського уряду, сподіваючись, що для цього достатньо переконати Відень у справедливості своїх вимог. У цей час діячі з кола вищої ієрархії Греко-католицької церкви направили до Відня 15 меморіалів, у яких скаржилися на утиски поляків, указували на інертність уряду щодо захисту українських інтересів і просили розширити права української мови в школах, судах, адміністрації, покращити матеріальне становище греко-католицького кліру, здійснити поділ Галичини на українську і польську провінції, змінити виборче законодавство та припинити порушення законності на виборах. Та Відень дедалі більше прислухався до польських голосів, які прагнули усунути українців з політичної сцени як зайвий для себе баласт у геополітичній грі. Так непомітно для себе українські діячі опинилися у становищі тих, хто

⁷⁶ Raczyński E. *Pani Róża z domu Potocka, synowa Zygmunta Krasieńskiego, potem Edwardowa Raczyńska*. Łomianki, [bez roku wydania]. S. 25.

⁷⁷ *Galicja a powstanie styczniowe* / Pod red. M. Hoszowskiej, A. Kawalec i L. Zaszkiłniaka. Warszawa; Rzeszów: DiG, 2013.

⁷⁸ Ziemiałkowski F. *Pamiętniki*. Kraków: z drukarni A. Koziańskiego, 1904. Cz. 3: Rok 1863. S. 45.

мусив постійно виправдовуватися, запевнювати уряд у своїй лояльності й відсутності москвофільських тенденцій.

Глибину польсько-українських розбіжностей показала публічна полеміка навколо організації в Галичині руських балів під час національної жалоби поляків за полеглими внаслідок придушення повстання у Варшаві. Один із чільних представників формації *gente Rutheni, natione Poloni* Платон Костецький звернувся до українців з докором у вірші «Ви хочете танцювати?» (польськ. «*Wy chcecie tańczyć?*»). У відповідь тогочасний редактор українського часопису «Слово» Богдан Дідицький оприлюднив вірш «Будемо танцювати!» (польськ. «*Będziemy tańczyć*»), який вражав експресією і містив недвозначні погрози в бік польської шляхти, пригадуючи їй часи Хмельницького⁷⁹. У Тернополі руський бал закінчився чи не першим побиттям вікон на ґрунті національного протистояння⁸⁰.

Символом рішення впливових польських політиків та аристократів піти на союз із Габсбургами стали слова з адресу Галицького сейму до Трону від 10 грудня 1866 р.: «при Тобі, Найясніший Цісарю, стоїмо і хочемо стояти». Щоб переконати власне суспільство в потребі такої переорієнтації, польські політики висунули тезу про те, що Габсбурзька монархія «успадкувала» від Речі Посполитої месіанське призначення — бути «щитом цивілізації Заходу, прав національності, людськості і справедливості»⁸¹. Її автором (або ж співавтором) був Адам Потоцький. В ідеологічному плані польсько-австрійське порозуміння довершили краківські консерватори (станьчики), які об'єднали фінансові та комунікативні можливості польської аристократії з інтелектуальним потенціалом гуманітарної еліти, згуртованої навколо Ягеллонського університету. Вони запропонували галицьким полякам погодитися з дійсністю, обірвати «нитки шкідливого патріотизму». Станьчики бачили довготривалі перспективи в порозумінні з австрійською владою, говорили про можливість перетворити Галичину на «польський П'ємонт»⁸².

А. Голуховський, призначений того ж 1866 р. усупереч українським протестам вдруге намісником Галичини, отримав широкі повноваження. Він міг впливати на рішення сейму, а на практиці — на його склад і розстановку політичних сил, вести самостійну кадрову політику. Здобувши владу, А. Голуховський «поспішав, наскільки міг, реорганізувати крайову адміністрацію в польському дусі»,

⁷⁹ Середа О. *Ruś będzie tańczyć!* «Руські бали у Львові як фактор польсько-українських взаємин у Галичині кінця 40-х — 60-х років XIX ст. Львів: місто, суспільство, культура. Т. 6. Львів, 2007. С. 316—338.

⁸⁰ Барвінський О. *Спомини з мого життя* / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. А. Ви-нар, І. Гирич; Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. Ч. 1—2. С. 59—60.

⁸¹ Grodziski S. *Sejm Krajowy galicyjski 1861—1914*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1993. T. 2: Żródła. S. 254—256 (Adres z 10. XII. 1866 r.).

⁸² Król M. *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku*. Warszawa, 1985; Jaskólski M. *Kaduceus Polski. Myśl polityczna konserwystów krakowskich 1866—1934*. Warszawa; Kraków, 1991; Аркуша О. Краківський консерватизм та проблема українсько-польських взаємин у Галичині на початку XX століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 256. Львів, 2008. С. 282—315.

використовуючи можливості й для маргіналізації українського питання. Упродовж кількох місяців було суттєво змінено персональний склад адміністративного апарату. Зміни передусім торкнулися вихідців з інших провінцій, однак не оминули й українців. Чиновники, яким загрожувало звільнення, йшли на пенсію, переводилися в інші провінції або ж переходили на службу у фінансові чи судові установи, яких не торкнулася реорганізація. Одночасно здійснювалися заходи для повернення в Галичину чиновників-поляків з інших провінцій⁸³.

Інструментами для закріплення переваги польського чинника в Галицькій автономії були: статус польської мови як офіційної в адміністрації та судівництві, що робив її «мовою кар'єри», переваги польської мови в освітній сфері, які стрімко збільшувалися в міру переходу на шабель середньої і особливо вищої освіти, внаслідок чого польська мова ототожнювалася з освіченістю, культурою та наукою, врешті цілеспрямоване перетворення Галицького сейму з представницького органу, який мав репрезентувати й узгоджувати інтереси найрізноманітніших соціальних, професійних і національних спільнот провінції, на «єдиний польський парламент» на поділених землях Речі Посполитої. Переорієнтувавшись на союз із Габсбургами, поляки докладали чимало зусиль до встановлення контактів із представниками династії та найвпливовішими урядовцями. Приватні взаємини свідомо використовували для пропаганди «польської справи». Важливими осередками поляків у Відні були аристократичні палаци, передусім Оссолінських, Чарторийських, Лянцкоронських⁸⁴.

Горизонти галицької політики розширилися після того, як на середину ХІХ ст. пов'язати життя й політичну діяльність з краєм остаточно вирішили представники двох впливових магнатських родів: Сапєги та Потоцькі. Маєтки у Красічині (Сапєг), Ланьцуті й Кжешовицях (Потоцькі) стали потужними центрами впливу в краї, а вихідці з цих родин — сумірними за впливом з вищою європейською аристократією. Це відкривало їм доступ до монарших дворів і давало змогу вирішувати питання понад державними й етнічними кордонами, ставати крайовими маршалками й намісниками. Родовита аристократія дещо зверхньо ставилася до менш заможних родин, які зміцнилися вже в австрійський період завдяки державній службі, зокрема Голуховські й Бадені. Історик С. Кеневич підмітив, що «стосунки Красічина з Ланьцутом і Кжешовицями становили ніби проекцію суперечок “Фамілії” з “Пілявітами” у ХVІІІ столітті»⁸⁵.

«Особливий» статус Галичини в Габсбурзькій монархії закріпився зі створенням 1871 р. в австрійському уряді посади так званого міністра без портфеля, якого згодом називали «міністром для Галичини». Це міністерство відіграло

⁸³ Піяй С. *Політика Атенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866—1868 роках та її наслідки...* С. 246—252.

⁸⁴ Taborski R. *Polacy w Wiedniu*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1992. S. 45—58.

⁸⁵ Kieniewicz S. Środowisko rodzinne Adama Stefana Sapiehy. *Księga Sapieżyńska*. Т. 1: Archidiecezja krakowska za pasterzowania Adama Stefana Sapiehy / Pod red. ks. J. Wolnego. Kraków, 1982. S. 23—29.

роль посередника між урядом і провінцією. Його основним обов'язком було розглядати загальнодержавні розпорядчі акти на предмет пристосування до умов Галичини, представляти інтереси провінції в уряді⁸⁶.

Посаду міністра для Галичини обіймали 19 осіб, усі вони були поляками, абсолютна більшість — консерваторами⁸⁷. Одним із важливіших завдань міністра для Галичини було запобігати прямим контактам між Віднем і українськими політиками⁸⁸. Більшість роботи міністерства розгорталася не так офіційно, як за кулісами: міністри та їх співробітники творили потужний осередок для польського лобі у Відні⁸⁹. Окрім міністрів для Галичини в різних австрійських кабінетах міністрами побували ще 16 поляків. Троє з них — Агенор Голуховський, Альфред Потоцький і Казимир Бадені стали прем'єрами, так що «без поляків не вдасться зрозуміти не тільки деяких епізодів, а й навіть повних розділів Габсбурзької монархії»⁹⁰. Постійним чинником впливу на політику Відня в напрямі відстоювання польських національних інтересів було Польське коло в австрійському парламенті.

Основним інструментом австрійської політики в Галичині, а водночас і символом польсько-австрійського зближення, було Галицьке намісництво⁹¹. Згідно з австрійським законодавством, цісарсько-королівський намісник (*Kaiserlich-Königlicher Statthalter, cesarsko-królewski namiestnik*) очолював державну адміністрацію в краї та керував роботою намісництва (*Statthalterei*), що в деяких визначених законом випадках діяло як колегіальний орган. Поняття намісництва замість губернаторства було передбачене ще в кромержизькому проекті конституції. Хоча його не було запроваджено, надалі в розпорядженнях вищих органів влади цей термін використовувався⁹².

Намісник вважався особистим представником цісаря в провінції, представляв його на урочистостях, репрезентував інтереси уряду в сеймі, призначав нижчих чиновників і подавав на затвердження цісареві чи Міністерству внутрішніх справ кандидатури на вищі посади, керував усією адміністрацією провінції, відповідав за спокій і порядок та мав право застосовувати збройну силу, наглядав за

⁸⁶ Chłędowski K. *Pamiętniki* / Wyd. drugie uzupełnione; do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Antoni Knot. T. II: Wiedeń (1881—1901). Kraków, 1957.

⁸⁷ Taborski R. *Polacy w Wiedniu...* S. 101.

⁸⁸ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Korespondencja Leona Chrzanowskiego. Rkps 7898 (лист Ф. Земляковського до Л. Хжановського, Відень, 21 травня 1875 р.).

⁸⁹ Szymczak D. *Galicyjska «ambasada» w Wiedniu. Dzieje ministerstwa dla Galicji 1871—1918*. Poznań, 2013.

⁹⁰ Łazuga W. *Kalkulować... Polacy na szczytach c. k. monarchii*. Poznań: Wyd-wo «Zysk i s-ka», 2013. S. 9.

⁹¹ Докладніше про діяльність галицьких намісників у контексті польсько-українських відносин див.: Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35—36. С. 168—206; Аркуша О. Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. Ч. 2: Галицький намісник. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45. С. 169—282.

⁹² *Reichs-Gezetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Jahrgang 1853. Wien, 1853. № 10. S. 65—110; Там само. 1868. № 44. S. 76—81; Там само. № 102. S. 306.

дотриманням конституційних прав і свобод, діяльністю органів влади й самоврядування. Маючи право законодавчої ініціативи та подання цісареві рішень сейму, намісник міг протегувати чи гальмувати законопроекти. Хоча важливі рішення (адміністративні суперечки, скарги на нижчі органи, підписання контрактів, надання концесій, накладення штрафів і стягнень, значні видатки) ухвалювали на засіданнях ради колегіально, намісник особисто відповідав за все урядування, і рішення ради ні до чого його не зобов'язувало; на розгляд вищих органів він міг подати навіть протилежну за змістом ухвалу. В адміністративних питаннях намісництво підпорядковувалось Міністерству внутрішніх справ, в інших — відповідним галузевим міністерствам.

Компетенцію намісництва визначено як ведення всіх справ у рамках повноважень міністерств: внутрішніх справ, віросповідань і освіти, оборони, сільського господарства, згодом — новоутворених міністерств залізниці і громадських робіт, а також державної скарбниці й торгівлі. Намісництву підпорядковувалася низка установ та організацій (Міністерська комісія у справі звільнення від панщинних повинностей, крайові аграрна комісія, будівельна дирекція, рада охорони здоров'я тощо). Фінансові справи зосереджувались у Крайовому фінансовому управлінні. У 1867 р. було створено Крайову шкільну раду. Намісник очолював обидві останні установи, однак організовували їх роботу віцепрезиденти. Намісництво поділялося на департаменти, кількість яких у другій половині XIX ст. коливалася від восьми до 17, а напередодні Першої світової війни різко зросла до 37.

Поняття «політичної адміністрації» в загальному розумінні охоплювало всі важливі напрями управління, за винятком армії та загального судочинства, однак воно ніколи не набуло конкретного юридичного тлумачення, а окремі його елементи з часом змінювалися. Формальне визначення повноважень намісника як «виконання влади на території» на практиці означало, що намісник мав не лише керувати адміністрацією в провінції, а й вести політику, що відповідала поточним політичним цілям Габсбурзької монархії. Окресленням апарату намісництва терміном «політична адміністрація» Австрія вирізнялася на тлі західноєвропейських країн, у законодавстві яких ішлося лише про органи місцевої адміністрації. У середині XIX ст., коли формувалася концепція намісництва, під терміном «політичний» розуміли «поліцейський», а першочерговим завданням намісника вважалося забезпечення спокою і порядку на підвладній території. Після розвитку на базі конституційних перетворень сфери громадсько-політичної активності суспільства намісник став активним гравцем, який під гаслом забезпечення спокою і порядку втручався в діяльність політичних сил, отримував регулярні поліцейські донесення, зокрема й від спецслужб, про цілком легальні політичні процеси, без перебільшення, був не лише керівником державної адміністрації, а й найвпливовішим політиком в автономії⁹³.

⁹³ Kutrzeba S. *Historia ustroju Polski w zarysie*. Wyd. drugie. Lwów, 1920. T. IV: Po rozbiorach. S. 224—227; Grzybowski K. *Galicja 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*. Kraków; Wrocław; Warszawa, 1959. S. 194—206.

До найпринциповіших питань організації влади у провінціях належали взаємини намісників із крайовими сеймами, що після конституційних змін з представницьких і повністю підконтрольних губернаторам органів перетворились на мініпарламенти, роль яких під впливом децентралізаторських процесів у Австрії зростала. Намісник міг бути присутнім на засіданнях сейму і в будь-який момент узяти голос, однак для участі в голосуванні мав належати до обраних депутатів (на практиці так і було). До компетенції намісника належало також оприлюднення й перевірка виборчих списків та виготовлення документів, що підтверджували право виборця взяти участь у голосуванні (так звані легітимації). Контроль над усіма етапами виборчого процесу, а також політична практика, що склалася в Галичині, забезпечували наміснику значний вплив на результати виборів аж до особистого узгодження з ним більшості кандидатур.

Спроби зробити намісника підзвітним Галицькому сейму впродовж кількох десятиліть були ключовим пунктом боротьби польських політиків за розширення самоврядних прав Галичини, але цього вони ніколи не домоглися, задовольняючись принципом так званої моральної відповідальності галицького намісника перед сеймом і Польським колом австрійського парламенту. Ця відповідальність ґрунтувалася винятково на тому факті, що намісник був поляком і мусив служити інтересам свого народу. Відень не гірше від польських політиків розумів, що у разі зміни політичних обставин саме намісники стануть постатями для забезпечення австрійських державних інтересів у провінціях, а отже, протидіяв спробам поставити їх під місцевий контроль. Послідовно домагаючись автономії Галичини, польські політики обережно ставилися до одночасного розширення повноважень галицького намісника, побоюючись, що «у випадку зміни політичного вітру» Відень міг призначити на цю посаду «німця, генерала чи навіть русина», і тоді для поляків було б «усе втрачено»⁹⁴.

Упродовж усього періоду Галицької автономії посаду намісника обіймали поляки (дев'ять осіб). Німецькі чиновники ще керували провінцією під час реформ 1860-х років та після початку Першої світової війни. Галицькими намісниками ставали переважно вихідці з аристократичних родин, більшість із них були політично пов'язаними з краківськими консерваторами. Перед призначенням австрійський прем'єр і цісар консультувалися з Польським колом у парламенті. Першим нешляхтичем на цій посаді став історик, професор Ягеллонського університету Міхал Бобжинський. Пересічно намісник працював 5—8 років. Після цього його відправляли у відставку за рішенням цісаря. Окрім А. Потоцького, який загинув під час виконання службових обов'язків, жоден намісник не помер на посаді. Зміна намісника щоразу ставала наслідком політичних перегрупувань і давала імпульс для політичного пожвавлення.

Галицькі намісники-поляки традиційно ставали об'єктом гострої критики українських політичних сил, насамперед за те, що були поляками й діяли в національних інтересах. Напередодні кожного призначення українська преса на-

⁹⁴ Głabiński S. *Wspomnienia polityczne*. Pelpin, 1939. S. 77.

голошувала, що намісником має стати українець, а коли цього не сталося, то здебільшого оцінювала нового очільника крайової адміністрації негативно. Вістря критики українців було спрямоване на те, що між австрійськими державними й польськими національними інтересами існує колізія, тож, діючи на догоду польським середовищам, намісник мав би відразу скласти повноваження. «Президент польської республіки, замаскований у мундур австрійського ц. к. намісника», — таке визначення української преси (у цьому випадку щодо Андрея Потоцького) було доволі узагальнювальним⁹⁵. Оскільки намісник був найвищою посадовою особою у провінції та ніс персональну відповідальність за все, що відбувалося на її території, насамперед на його адресу лунали звинувачення у будь-яких випадках порушення законності, зокрема на виборах.

Утім, не варто думати, що намісники насправді могли діяти цілком самочинно та безконтрольно. Як інституція провінційне намісництво найближче, ніж усі інші, стояло до пошуків порозуміння з українцями і в кількох випадках ці спроби порозуміння ініціювало⁹⁶. Намісники зазнавали тиску й критики не лише від українських політичних сил, а й від власної патріотичної громадськості, якій здавалося, що вони малоактивно відстоюють польські інтереси. Дилеми намісника, який опинявся між перехресним впливом патріотичного й державного обов'язків, влучно підмітив Міхал Бобжинський, який твердив, що вимагати війни з українцями поляки могли лише зі становища опозиції, а на посаді намісника кожен мусив шукати порозуміння, якщо й не з власної волі, то під тиском Відня⁹⁷.

Упродовж австрійського панування польські політики Галичини еволюціонували від неприйняття чужої влади до усвідомлення переваг австрійського конституціоналізму. Змінився й підхід до поляка, який ставав австрійським чиновником. Якщо наприкінці XVIII ст. співпрацювати з австрійською владою вважалося національною ганьбою, у середині XIX ст. — вимушеною необхідністю окремих особистостей, то на зламі XIX і XX ст. польська аристократія вважала за честь обіймати вищі посади в державі, боролася за них і з гордістю приймала відзнаки австрійської влади. Чи не найпромовистішою ілюстрацією цієї зміни було те, що смертельно поранений А. Потоцький в останні хвилини життя вважав за потрібне сказати: «Перекажіть цісареві, що я був його вірним слугою і помираю на посту»⁹⁸.

Натомість українське суспільство еволюціонувало від надій на владу, поки вона була «австрійською», до категоричного несприйняття її як чужої, загарбницької, коли вона стала «польською». У 1860-х роках український рух у Галичині був надто слабким та малоорганізованим і попри офіційне проголошення принципу національної рівноправності не зміг домогтися рівного доступу до

⁹⁵ Президент польської республіки. *Діло*. 1908. Ч. 44. 27 н. ст. (14 ст. ст.) лютого.

⁹⁶ Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849—1914). *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 1998. Вип. 33. С. 91—101.

⁹⁷ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników* / Przygotował do druku, wstępem i przypisami opatrzył A. Galos. Wrocław; Kraków: Ossolineum, 1957. S. 204.

⁹⁸ Janta A. *We Lwowie, pewnej Palmowej Niedzieli. Lustra i reflektory* / Wybór i przedmowa Michał Sprusiński. Warszawa, 1982. S. 413.

прав, можливостей та владних повноважень, які відкривалися у зв'язку з набуттям Галичиною стутусу провінційної автономії. Відтіснення українців від реальних впливів на ухвалення рішень призвело до формування в українському національному русі гасла «автономії народного життя», яке було протиставлене ідеї «польської галицької автономії». На практиці воно означало увагу до розвитку українських національних інституцій поза офіційними органами на базі можливостей, які відкривали конституційні права і свободи.

Створена наприкінці 1860-х років система австрійсько-польсько-українських відносин виявилася напрочуд тривкою, і невдоволення українців не вважалося достатньою підставою для її перегляду. Опір польських політиків рішенням на користь політичного зміцнення українців, який чинився всюди, де це було можливо, пояснювався захистом «*stanu posiadania*» — збірного поняття, яке складно точно визначити й перекласти і під яким розуміли недоторканну і майже сакральну фіксацію сукупності політичних, культурних та соціально-господарських позицій поляків у Східній Галичині. Утім, це явище мало й психологічне підґрунтя. За наявного державного устрою здобутки поляків у Галицькій автономії протягом кількох десятиліть стали максимальними, а їх розширення передбачало вже докорінну перебудову держави. Натомість український рух після кількох років деякої невизначеності успішно посилювався, породжуючи серед польської громадськості побоювання, що це відбувається її коштом і становить загрозу її інтересам.

Вплив реформ на становище Буковини і Закарпатської України. Конституційні реформи середини XIX ст. внесли істотні зміни в політико-правовий статус Буковини. За конституцією 1849 р., Буковина була відділена від Галичини і визнана автономним краєм — герцогством. 29 вересня 1850 р. цісар затвердив тимчасову конституцію Буковини. 6 березня 1853 р. було призначено першого крайового президента — Франца фон Шміка. Після скасування октройованої конституції автономні права Буковини було обмежено. Упродовж 1850-х років край було поділено на повіти на чолі зі старостами, податкові округи та громади. 22 квітня 1860 р. спеціальним цісарським патентом автономію Буковини було скасовано, і вона знову стала округом Галичини, що зумовило невдоволення у краї. 24 грудня 1860 р. було опубліковано «Визвольний заклик Буковини» — петицію за підписами 250 представників усіх верств населення, яка вимагала відновити крайову автономію. Статус окремого коронного краю було повернуто Буковині згідно з лютневим патентом 1861 р., серед додатків до якого були і Крайовий статут, і сеймова виборча ординація для Буковини. Остаточним визнанням її автономії вважається цісарський декрет від 9 грудня 1862 р., який затвердив герб Буковини — зображення голови бика на синьо-червоному тлі між трьома золотими зорями.

Буковинську адміністрацію очолював крайовий президент (нім. *Landespraesident*), який призначався імператором і підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ. Його повноваження були такими самими, як у намісника, а різниця в назві свідчала лише про менший розмір провінції. Посади крайових президентів

уводили також у Каринтії, Силезії, Зальцбурзі⁹⁹. На відміну від Галичини жоден очільник буковинської адміністрації не був місцевим: усі вони походили з інших австрійських провінцій. Наприклад, Ф. Кравс був президентом поліції у Відні, Ф. Бургіньон — віцепрезидентом Нижньоавстрійського намісництва. Відповідно, незначною була і їх залежність від місцевих політичних еліт. Принц Конрад Гогенлоє 1906 р. був австрійським прем'єром. При президенті діяло крайове управління, якому були підпорядковані місцеві адміністративні органи — Чернівецький магістрат, повітові управління, прикордонні поліцейські комісаріати, митниці, поштово-телеграфне відомство. Справи політичного характеру розглядала Президія крайового управління, яка мала робочий орган — президіальне бюро. Усі інші питання були розподілені між департаментами. Президент також очолював фінансову дирекцію, Крайову шкільну раду, управління майна православної релігійної фонду, але практично ними керували заступники¹⁰⁰.

Специфіка Буковини полягала в перехресній взаємодії багатьох національних культур, що, на відміну від Галичини, не давало змоги розвинутися одному міжнаціональному конфлікту. Політичне її життя нерідко трактували як взірць міжнаціонального порозуміння, а саму провінцію називали «Швейцарією Сходу». Однак з наближенням Світової війни розбіжності загострювалися, що було пов'язане насамперед із територіальними суперечками українців і румунів, які одночасно претендували на роль автохтонного населення. Румунські історики й політики висунули теорію про «славізацію» чи «рутенізацію» Буковини під протекторатом австрійського уряду. Щоб протидіяти цьому, румунські політики вимагали обмежити слов'янську імміграцію, не визнавати українську однією з крайових мов, пропагували гасло «Буковина для румунів», тиснули на населення під час переписів, вимагаючи подавати як розмовну румунську мову, перешкоджали створенню українських культурно-освітніх закладів. Досить мирно склалися українсько-польські відносини, однак на зламі ХІХ—ХХ ст. буковинські політики обох національностей були втягнуті в міжнаціональне протистояння в Галичині¹⁰¹.

⁹⁹ Крайовими президентами Буковини були: Франц фон Шмік (1853—1857), Карл Роткірх Пантен (1858—1860), Венцель фон Мартіна (1861—1862), Рудольф Амадей (1862—1865), Франц Мірбах фон Рейнфельд (1865—1870), Фелікс фон Піно-Фріденталь (1870—1874), Ієронім фон Алєзані (1874—1887), Фелікс фон Піно-Фріденталь (1887—1890), Антон Паце (1891—1892), Франц фон Кравс (1892—1894), Леопольд Гоес (1894—1897), Фрідріх Бургіньон фон Баумберг (1897—1903), Конрад Гогенлоє-Шиллінгсфюрст (1903—1904), Октавіан Регнер фон Бляйлебен (1904—1911), Рудольф Меран (1912—1917), Йозеф Ецдорф (1917—1918).

¹⁰⁰ Никифорак М.В. Інститут крайового президента в системі австрійської адміністрації на Буковині (1853—1918 рр.). *Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Правознавство*. № 525. 2010. С. 5—11.

¹⁰¹ *Буковина. Історичний нарис* / Відп. ред. В.М. Ботушанський. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. С. 69—222; *Буковина — її минуле і сучасне* / За ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. С. 204—304; Добржанський О. *Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ — початку ХХ ст.* Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 57—113.

Після придушення угорської революції 1848—1849 рр. австрійський уряд реорганізував Угорщину, поділивши її на п'ять військових округів. Одним із нових адміністративних утворень став Ужгородський район, що охоплював комітати Унг, Берег, Уточу і Марамарош. Головним адміністратором району став барон Ігнац фон Віллець, його першим референтом і керівником канцелярії — Адольф Добрянський. Українська інтелігенція, що гуртувалася навколо нього, сприйняла цей крок як утворення «Руського округу» — передумови автономії русинів у складі Габсбурзької монархії. Тут було запроваджено навчання українською мовою в початкових школах, засновано українську гімназію в Ужгороді тощо. Однак 28 березня 1850 р. «Руський округ» було ліквідовано. Українці сприйняли це як «ужгородську катастрофу». Після відновлення реформ у 1860-х роках А. Добрянський домагався автономії українських земель у складі Угорського королівства, але ця програма була відкинута сеймом, а її автор позбавлений депутатського мандата. 18 лютого 1867 р. в Угорському сеймі було урочисто оголошено указ імператора Франца Йосифа про відновлення правової та історичної самобутності Угорського королівства, а сейм ухвалив низку законів, які відновлювали і зміцнювали централізацію на території Королівства.

Національні відносини на території Угорського королівства юридично вважались його внутрішньою справою. У національному питанні угорський уряд пішов назустріч лише хорватам, яких було визнано «історичним народом», що має окрему територію, незалежні законодавчі та виконавчі органи влади. Статус інших національних меншин регулював закон про національності, ухвалений Угорським сеймом 25 листопада 1868 р., у якому стверджувалося, що «всі громадяни Угорщини, згідно з основними принципами конституції, у політичному відношенні створюють одну націю, неподільну єдину мадярську, її рівноправними членами є всі громадяни, до якої б національності вони не належали». Не визнаючи за національними меншинами колективних прав, закон водночас відстоював ліберальний принцип особистих прав і свобод людини, до яких належало необмежене право використання рідної мови. Однак на практиці було інакше, а запобіжників мадяризації законодавство не передбачало.

Українсько-угорські відносини в Закарпатті, на відміну від українсько-польських відносин у Галичині, розвивалися без зовнішнього втручання австрійської влади. Ще напередодні «Весни народів» об'єднані навколо Лайоша Кошута угорські реформатори вбачали шлях до модернізації Угорщини у трансформації середньовічної *natio Hungarica* в модерну угорську політичну націю вільних громадян. Згідно з цією концепцією національні меншини, позбавлені інтелектуальної еліти, мали відмовитися від власної ідентичності й протягом одного покоління влитися в угорську політичну націю. Шлях до прискореної мадяризації неугорських народів відкрила австро-угорська угода 1867 р. На початку ХХ ст. угорський сейм ухвалив низку законів, підготовлених міністром освіти Альбертом Апоньї, за якими угорська ставала мовою викладання в усіх

школах¹⁰². Отже, українців в Угорщині було усунуто з політичного життя, і вони могли підтримувати власну ідентичність лише в культурно-просвітній сфері, долаючи значні успіхи мадяризації.

Парламентські практики 1860—1890-х років. Парламентська й навколо-парламентська діяльність українців у Габсбурзькій монархії була важливим чинником формування новочасного суспільства на західноукраїнських землях. В умовах перетворення мас населення із середньовічних підданих на громадян нового часу парламентаризм, дозволяючи відчутти себе співучасником системи влади, привчав до відповідальності за дії в політиці, зумовлював структуризацію суспільства на основі нових груп інтересів, прискорював формування національної свідомості. Загартування в політичній боротьбі, спрямування зусиль на підвищення освіченості й самосвідомості та мобілізацію широких верств утверджували серед українського електорату дисциплінованість і здатність до самоорганізації на захист своїх прав.

Нечисленність українського представництва в австрійському парламенті свідчила про те, що Відень не розглядав українців як чинник державної ваги, до того ж вони не завжди могли використати навіть свої обмежені права. Кожна виборча реформа розширювала можливості українців, але це давало тільки тимчасовий ефект. У Палаті панів українці були представлені тільки одним вірилістом (греко-католицьким митрополитом), і лише у грудні 1905 р. там з'явився український депутат, призначений пожиттєво, — перемишльський єпископ Костянтин Чехович. До кінця 1880-х років українці не були представлені у Спільних делегаціях. Число і склад українських депутатів у Державній раді 1861—1873 рр., коли парламентське представництво формували провінційні сейми, повністю залежали від волі неукраїнських більшостей. На початку 1860-х років українські депутати мали зробити вибір між урядовим табором, який прагнув зупинити процеси децентралізації держави, і федералістами, серед яких були й польські політики. Хитання українського політичного керівництва між цими двома силами, від яких у перспективі мали залежати позиції українців, зрозумілі, однак з перспективи очевидно, що це був вибір без вибору, бо сильніші гравці завжди між собою домовлялися.

Обираючи союзників, українські депутати щоразу керувалися бажанням протистояти полякам. Напередодні перших виборів 1861 р. українці в особі єпископа Спиридона Литвиновича уклали з польськими політиками угоду, за якою зобов'язувалися трактувати у Відні українське питання як внутрішньогалицьке та підтримувати заходи польських політиків щодо розширення автономії Галичини. З огляду на цю угоду, Галицький сейм обрав тринадцять українських представників у парламенті (сім греко-католицьких священників і шість селян). Однак у Відні

¹⁰² *Закарпаття в етнополітичному вимірі* / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 68—171.

С. Литвинович відмовився її виконати¹⁰³. Українці увійшли до парламентської більшості, що підтримувала централістський уряд. Зневірившись у можливостях не лише впливати на парламентські рішення, а й загалом бути почутим, керівництво українського руху стало на шлях підготовки меморіалів до уряду з вимогами, аби той забезпечив українцям умови для національного розвитку¹⁰⁴.

Вибір на користь німецьких централістів мав далекосяжні наслідки для українського парламентського представництва, оскільки надалі поляки всіляко обмежували його чисельність. Уже вибори 1867 р. закінчилися для них з набагато гіршим результатом: до Державної ради увійшли три представники, один із яких, греко-католицький священник русофіл Іван Гушалевич, продовжив традицію підтримки німецьких централістів (як і українець від Буковини Й. Прокопович), а два інші, селяни, увійшли до Польського кола. Українське політичне керівництво в Галичині підтримувало Гушалевича, символічно наділяючи його повноваженнями єдиного легітимного українського представника. Польське ж коло позиціонувало себе як єдину галицьку репрезентацію двох народів, використовуючи для цього доволі численну групу осіб *gente Rutheni, natione Poloni*. На зламі 1860—1870-х років схильність до порозуміння з поляками виявили українські народовці.

Шанси для збільшення українського парламентського представництва з'явилися після виборчої реформи 1873 р., якою введено прями вибори за куріальною системою. Вибори принесли перемогу русофілам (здобули 14 мандатів у курії сільських громад), до яких приєднався український депутат з Буковини Костянтин Томащук. Єдиний народовець Степан Качала був обраний завдяки підтримці поляків і вступив у Польське коло, в якому спершу йшли дискусії щодо трактування його як спільної галицької депутації і навіть зміни назви на Польсько-руське коло, однак прихильники такого підходу залишилися в меншості. Український клуб у парламенті підтримував уряд, хоча це йому нічого не давало. Дедалі очевиднішим ставало те, що партнерами для Відня будуть поляки. Надії на уряд без пошуків альтернативних шляхів показували слабкість політики русофілів. Однак політика народовців, які зробили ставку на федералістів, також не принесла результатів, бо дискусії про федералізацію Австрії втрачали актуальність¹⁰⁵.

¹⁰³ Мудрий М. Спроба українсько-польського порозуміння в Галичині в 1861 р. *Наук. зошити іст. ф-ту Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 79—81.

¹⁰⁴ Вахнянин Н. *Причинки до історії рускої справи в Галичині в літах 1848—1870*. Переклад з «Основы» з 1871 р. Львів, 1901.

¹⁰⁵ *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*. Im auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. Band VII: Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften. S. I—XXXII, 1—1310; Левицький К. *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. На підставі споминів*. Львів: З друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926; Ciuciura T.B. Ukrainien deputies in the Old Austrian Parliament 1861—1918. *Mitteilungen der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der ukrainischen Wissenschaften*. München, 1977. Nr 14. S. 38—56; Buszko J. *Polacy w parlamencie wiedeńskim...*; Pijaj S. *Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848—1879. Ukrainiskie tradycje parlamentarne, XIX—XXI wiek* / Pod red. J. Moklaka. Kra-

У 1879 р. ситуація в австрійському парламенті стабілізувалась. Державну раду припинили бойкотувати чехи. Австрійський прем'єр Едуард Тааффе, друг Франца Йосифа з дитинства, керував державою, спираючись на союз консервативних угруповань у парламенті, — так звану коаліцію залізного кільця (нім. *der eiserne Ring*), яка проіснувала до 1893 р. Згуртоване Польське коло стало важливою опорою для уряду. Значні впливи в уряді Е. Тааффе мав міністр фінансів поляк Юліан Дунаєвський. Тоді число українських депутатів знову впало до трьох осіб. Утім, за влучним спостереженням історика Г. Біндера, у Відні нікого не турбувало те, що представництво українців, до яких цісар полюбляв звертатися «мій народ», зведене до мінімуму. Натомість українці все частіше говорили, що Відень їх покинув.

З 1880-х років склад українського парламентського представництва змінився на користь народовців. На виборах 1891 р. до парламенту увійшло сім депутатів. Очікуючи поступок, українські депутати діяли в парламенті помірковано, однак акцентували увагу на вимозі національної рівноправності. Та цей час не був сприятливим для актуалізації українського питання на рівні парламенту: у 1890-х роках він вступив у смугу дестабілізації, спричиненої спробами розв'язати чесько-німецьке національне протистояння¹⁰⁶. «Про руську справу, — згадував український депутат Анатоль Вахнянин, — не міг тямити ні гр. Таффе, ні парламент. Всі сторонництва групувалися наново, все лагодилось до завзятої рішучої боротьби. Устами речників не лились слова, а бурхала полеміка»¹⁰⁷. Чесько-німецьке протистояння в парламенті впливало на перебіг українсько-польського конфлікту в Галичині, слугуючи взірцем для конструювання методів і аргументів боротьби й демонструючи прецеденти.

Після запровадження напередодні виборів 1897 р. V курії загального голосування українське представництво чисельно майже не зросло — було обрано 11 депутатів, а на виборах 1900 р. — 10. Між українськими депутатами точилися дискусії навколо питання, чи мають українці стати в опозицію до влади, чи згладжувати конфлікти, розраховуючи на підтримку національної культури¹⁰⁸. Лнія поділу між проурядовими й опозиційними угрупованнями в Державній раді пролягла через українське представництво. Опозиційні українські депутати використовували парламентську трибуну для озвучення недоліків галицької адміністрації. Представники обох напрямів української політики не відчували

ków: *Historia Iagellonica*, 2006. S. 95—126; Pijaj S. *Między polskim patriotyzmem a Habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej (1866—1871)*. Kraków: *Historia Iagellonica*, 2003; *Protokoły Koła Polskiego w wiedeńskiej Radzie Państwa (lata 1867—1868)* / Opracowanie i wstęp Z. Fras i S. Pijaj. Kraków: *Historia Iagellonica*, 2001.

¹⁰⁶ Łazuga W. «*Rządy polskie*» w *Austrii. Gabinet Kazimierza hr. Badeniego 1895—1897*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1991.

¹⁰⁷ Вахнянин Н. Руська справа в Галичині в роках 1891—1894. Львів, 1895.

¹⁰⁸ Добржанський О. Українські депутати від Буковини у вищих представницьких органах влади Австрії (Австро-Угорщини) в 1848—1918 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 300—307.

відповідальності за розв'язання державних проблем. Та все ж робота парламенту, дискусії про тактику, аналіз прорахунків і здобутків постійно перебували у фокусі інформаційної уваги тогочасної української громадсько-активної спільноти, що й дає підстави говорити про парламентський досвід. На початку ХХ ст. саме завдяки його накопиченню, з одного боку, та реформам, які розширили коло виборців, з іншого, українське представництво в австрійському парламенті зміцніло ¹⁰⁹.

До австрійського парламенту Буковина спочатку обирала п'ять депутатів, з 1873 р. — дев'ять, а з 1907 р. — 14. Перший депутат від Буковини, який відстоював українські інтереси, після конституційних перетворень з'явився лише 1891 р. Ним став лікар, директор крайової лікарні Василь Волян. А 1899 р. від Буковини було обрано представника знатного українського боярського роду Микола Василька, який мав впливи при дворі. Напередодні війни буковинські українці мали в парламенті п'ять представників, які об'єднувалися в Буковинському руському клубі (голова — М. Василько) і переважно належали до націонал-демократів. Відмінність між українськими депутатами від Галичини та Буковини полягала у ставленні до Австрійської держави — буковинці були налаштовані щодо Відня лояльніше.

З-поміж кількох розрізнених спроб залучити українське суспільство до парламентсько-конституційного життя в ХІХ — на початку ХХ ст. стійкою політичною традицією відзначалася діяльність українського представництва в Галицькому сеймі. Попри обмежену компетенцію, там точилися жваві дискусії з найактуальніших проблем. Галицька громадськість незмінно виявляла інтерес до подій у сеймі та навколо нього. Про це, зокрема, свідчить той факт, що під час сеймових сесій і виборчих кампаній публікації на цю тему містилися на перших сторінках усіх політичних часописів Галичини. З роками боротьба за мандати ставала дедалі гострішою, а політична роль Галицького сейму посилювалася. Це пояснювалось тенденціями розвитку Габсбурзької монархії, що полягали у зміцненні національних рухів і перенесенні центру вирішення проблем з Відня у провінції. Понад пів століття з моменту утворення 1861 р. Галицький крайовий сейм був символом Галицької автономії і, за влучним висловом польського дослідника Станіслава Гродзиського, «віссю історії Галичини і ключем до розуміння її становища в межах Габсбурзької монархії» ¹¹⁰.

Законодавчою базою діяльності сейму були додатки до Лютневого патенту — Крайовий статут і Виборча сеймова ординація для Галичини. Галицький сейм налічував 150 депутатів, з яких дев'ять (вищі церковні ієрархи, ректори Львівського і Ягеллонського університетів) мали так звані вірильні мандати, а

¹⁰⁹ Binder H. *Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. [Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Herausgegeben von der «Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie» an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXIX]; Binder H. *Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie posłów, 1879—1918. Ukraińskie tradycje parlamentarne, XIX—XXI wiek...* S. 127—162.

¹¹⁰ Grodziski S. *Sejm Krajowy galicyjski...* T. 1. S. 10.

решту депутатів обирали по чотирьох куріях: 44 — від великих землевласників, 20 — від міст, три — від торгово-промислових палат, 74 — від містечок і сіл. Право голосу залежало від податкового цензу й поширювалося приблизно на 10 % населення провінції. Обраними могли бути громадяни, які досягли 30-річного віку. У четвертій курії вибори були двоступеневими (на 500 мешканців обирався один виборець), а голосування — усним і відкритим. На початку ХХ ст. на підставі законів 1896 і 1900 рр. число депутатів зросло до 161 особи за рахунок збільшення представництва від міст.

Українці, виходячи з соціальної структури свого суспільства на середину ХІХ ст., не мали шансів здобути мандати у трьох перших куріях. У відкритій виборчій боротьбі вони могли отримати мандати з четвертої курії в 48 східногалицьких повітах, а також володіли трьома вірливими голосами греко-католицьких ієрархів, що відкривало їм шлях максимально до третини місць у сеймі. За час діяльності сейму його депутатами від українців побували близько 200 осіб. Переважна більшість (179) були обрані з курії сільських громад. Серед них були представники духовенства (54), селянства (42) і світської інтелігенції (83, з них 38 мали науковий ступінь доктора) — переважно дрібних чиновників, юристів, освітян.

Каденція сейму тривала шість років (за винятком 1867—1869 рр.). Щорічні сесії відбувалися у Львові. Складалася практика, за якою сейм скликався на кілька днів перед Новим роком для ухвалення бюджету провінції, а більша частина сесії тривалістю 1—2 місяці, упродовж яких відбувалося 20—30 засідань, проходила навесні чи восени наступного року. Перебіг сеймових засідань стенографували і видавали друком. Виступи українських депутатів друкували латиною, і лише на початку ХХ ст. з'явилися тексти кирилицею. Окрім стенограм виходили також скорочені версії перебігу сеймових засідань — протоколи, а також додатки до стенограм, де містилися підготовчі матеріали й ухвали різноманітних сеймових комісій та Крайового віділу. За обсягом стенограми з додатками за одну сесію Галицького сейму, як правило, становлять кілька тисяч сторінок¹¹¹.

З 1861 р. для засідань сейму у Львові орендували приміщення театру графа Станіслава Скарбека (нині — Національний академічний український драматичний театр ім. М. Заньковецької), а для роботи Крайового віділу — будинки на сучасних вул. Коперника, 20—21 і просп. Свободи, 1—3. Ці приміщення викликали численні нарікання депутатів через непристосованість редутового (бального) залу театру для роботи й віддаленість різних підрозділів Крайового віділу. Врешті 1874 р. було ухвалено рішення збудувати власне приміщення, яке

¹¹¹ Stenograficzne Sprawozdania z [...] sesyi [...] peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem [...] z roku [...] od [...] do [...]. Posiedzenie [...]. Przytem: Indeks osób i przedmiotów. [Lwów], [...]; Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z [...] sesyi [...] peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem [...] z roku [...]. Przytem Indeks tych Alegatów od [...] do [...]. [Lwów], [...]. У Центральному державному історичному архіві України у м. Львові зберігається фонд Крайового віділу Галицького сейму (ф. 165).

символізувало б Галицьку автономію. На конкурс надійшло 30 проектів, зокрема робота визначного архітектора віденської школи Отто Вагнера, яка за розмахом не поступалася приміщенню віденського парламенту. Та з огляду на брак коштів Крайовий виділ замовив компіляцію результатів конкурсу директорові Львівського будівельного управління Юліушу Гохбергеру.

Будівельні роботи тривали протягом 1878—1881 рр. Будинок обладнано новочасними системами обігріву та електропостачання. Уже під час закладання наріжного каменя будівлі вибухнув скандал між українцями й поляками: у відповідь на протести українських депутатів через те, що під фундамент було закладено грамоту латинською і польською мовами, крайовий маршалок зауважив, що про українську мову просто «забули». Заключним акордом споруди стало її оздоблення скульптурами, зокрема, на аттику — композиція «Опікунський дух Галичини»: «геній Вітчизни» — жіноча постать, що простягає руки над Галичиною, уособленою Дністром (русином) і Віслою (мазуркою) (спершу розглядався варіант «законодавство», що простягає свою опіку над Польщею і Руссю, однак його було визнано занадто сміливим). Усередині споруди встановлено фігури чотирьох правителів Польщі і України — королів Мешка I і Казимира III, князів Володимира і Ярослава Мудрого¹¹².

Керували роботою сейму маршалок і віцемаршалок, яких призначав цісар. Постійно діючим виконавчим органом був Крайовий виділ. Представництво українців у керівництві сеймом було нечисленним. Посаду маршалка обіймали винятково вихідці з польської аристократії. Українцеві, як правило, греко-католицькому митрополиту, традиційно належала посада віцемаршалка. Вона була почесною, але мало впливовою. У складі Крайового виділу українці здебільшого були представлені однією особою і мали одного заступника. Посаду члена Крайового виділу з боку українців зазвичай обіймали діячі, прийнятні для польської більшості. Відомі приклади, коли поляки блокували обрання впливових українських політиків, не бажаючи збільшувати таким обранням їхній авторитет¹¹³.

Компетенцію Галицького сейму було визначено як співучасть у законодавчій владі, що полягало у: формуванні бюджету, рішеннях в аграрному секторі, фінансуванні громадських будівель і добродійних закладів, розпорядженнях у межах загальнодержавних законів щодо громадських справ, релігії, шкільництва, утримання війська. Здебільшого сфера повноважень сейму підпадала під окреслення терміном «крайова культура». Кваліфікованою більшістю сейм міг змінити свою виборчу ординацію. Законопроекти мали бути урядовими або сеймовими ініціативами. Для введення закону в дію необхідними були ухвала сейму і санкція цісаря. Депутати мали право законодавчої ініціативи у вигляді подання законопроекту (не менше 15 підписів) і депутатського запиту (інтерпеляції), що,

¹¹² Grodziski S. Dyskusja o galicyjskich symbolach. *Studia galicyjskie. Rozprawy i przyczynki do historii ustroju Galicji* / Red. G. Nieć. S. 271—281.

¹¹³ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników...* S. 126—128.

як правило, скеровувалися до урядової влади. Політичні питання не належали до компетенції провінційних парламентів. У перші десятиліття діяльності сейму політичні дебати зазвичай розгорталися під час обговорення текстів звернень (так званих адресів) до Трону. Згодом, коли практика таких звернень припинилася, традиційною нагодою порушення політичних питань стало обговорення крайового бюджету, у ході якого було дозволено виголошувати тривалі промови на актуальні суспільно-політичні теми.

Українське представництво намагалося висловлюватися з більшості обговорюваних питань, однак у його складі бракувало професіоналів, які могли би сформулювати позицію в українських національних інтересах і зі знанням правової бази. Найбільшою увагою українців користувалися питання щодо мови, шкільництва, аграрних відносин і дрібного виробництва, місцевого самоврядування, фінансування національно-культурних товариств, з початку ХХ ст. — виборча реформа. Запити українських депутатів здебільшого стосувалися дій органів влади, що порушували національні права. Українські представники використовували сеймову трибуну для промов, у яких вказували на нерівноправне становище українців, формулювали національні вимоги. Важливим нюансом, що посилював роль депутатської діяльності у піднесенні громадянської свідомості населення, було те, що промови депутатів не підлягали цензурі, включно з неприпустимою в інших випадках різкою критикою дій влади. Тож часописи, які виходили з порожніми колонками під написами «сконфісковано цензурою», одночасно зловтішно інформували читача, що вилучені рядки невдовзі будуть опубліковані як промова когось із українських депутатів.

Перші вибори до Галицького сейму 1861 р., які проходили в умовах політичної нестабільності, виявилися для українців найдемократичнішими: вони перемогли майже в усіх східногалицьких сільських округах, здобувши максимально можливу для себе третину мандатів. Формуванням стратегії української парламентської політики й виборчою кампанією опікувалася редакція часопису «Слово», що виходив у Львові з початком конституційних перетворень, об'єднавши тогочасну нечисленну політично активну частину українського суспільства в Галичині. Саме у «Слові» було сформульовано концепцію української сеймової політики, згідно з якою українці, усвідомлюючи приреченість на меншість, усе ж мусили входити до складу сейму і активно відстоювати в ньому національні інтереси. Часопис визнавав, що представники українського народу не матимуть сили протистояти польській сеймовій більшості, яка може «погібелі його бажати», що українці опинилися «неначе над берегом страшної прірви»¹¹⁴. Та водночас він закликав активно й солідарно виступити на виборах, формулював вимоги до українських депутатів, стверджуючи, що вони повинні не тільки «руській справі щирим серцем сприяти», а й мати певний освітній рівень¹¹⁵.

¹¹⁴ Якая опасность предстоить для заступництва руского в предстоящей Думѣ краевой? *Слово*. 1861. Ч. 14. 11 березня.

¹¹⁵ Честний народе рускѣй. *Слово*. 1861. Ч. 2. 28 січня. Додаток.

На практиці плани українських політиків виявилися ілюзіями. Українське суспільство не було готове до нових можливостей і обов'язків, які накладало запровадження парламентаризму й легальної політичної діяльності. Українці сприйняли парламенти романтично, вбачали їхнє покликання в забезпеченні власної рівноправності, розглядали їх не як інституцію влади, а як трибуну для обміну думками. Уже перебіг першої сесії показав, що українські депутати зазнають поразок в усіх питаннях. Польські політики ставили українських представників на засіданнях перед довершеними пропозиціями, які ухвалювали в такому темпі, що українці не встигали зорієнтуватися¹¹⁶. Надання наприкінці 1860-х років Галичині фактичного статусу польської автономії утвердило нові акценти в розумінні завдань сейму, який відтоді мав не представляти й узгоджувати інтереси різних національних і соціальних груп, а реалізовувати польську програму «органічної праці». Панівні позиції в сеймовій більшості здобули польські консерватори, які спрямували діяльність сейму на зміцнення польських позицій, насичення громадської сфери польськими інституціями. Сформовані в Галичині органи влади мали творити мінімоделі для майбутньої Польської держави. Зіткнувшись у сеймі зі значним числом українців, почувши їх заклики до рівноправ'я, згодом — вибух скарг на одвічні кривди від поляків, польська сторона зайняла позицію опору, заспокоюючи себе думками про екстравагантність українців, їх прагнення зруйнувати Галицьку автономію — першу світлу сторінку в історії Польщі після втрати держави.

Те, що «війни з Русинами мабуть уникнути не вдасться», польські політики чітко бачили вже на середину 1860-х років. Маршалок Галицького сейму Леон Сапега пропонував в українському питанні «дотримуватися російської тактики проти Наполеона в 1812 р.», не перейматися суперечками про мову, бо українці самі невдовзі «дадуть своїй мові спокій, побачивши, що на цьому полі боротьби бути не може», йти українцям на поступки, аби «вивести їх на ґрунт неможливого й абсурдного й лише там повести важливу битву» навколо поділу Галичини¹¹⁷. Витіснення українців на політичне узбіччя супроводжувалося їх дискредитацією перед Віднем, де їх представляли або як руйнівників, радикалів чи анархістів, або ж як москвофілів. Присутність українців розглядали як зайвий баласт, що перешкоджав «вищим» цілям. Польські політики зітхнули з полегшенням, коли від других виборів до Галицького сейму число українців почало зменшуватися й вони змогли контролювати будь-які рішення. Перелом було відразу використано для надання польській мові офіційного статусу в адміністрації та судівництві;

¹¹⁶ Аркуша О. Відкриття Галицького Крайового сейму у Львові. *Lwów. Miasto — społeczeństwo — kultura*. Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. Т. IV: Studia z dziejów Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. S. 135—164; Середа О. «Ми ту не прийшли на сміх»: участь східногалицьких селян у сеймових виборах та засіданнях у Львові (60-і роки XIX ст.). Там само. S. 165—186.

¹¹⁷ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 103 (Архів Сапегів). Спр. 778 / IV-е. Арк. 341 (лист Леона Сапегі до Адама Сапегі. Львів, 4 січня 1866 р.).

за українською ж закріплено нерівноправний статус використання лише у відповідь на подання української сторони. Тоді ж було колонізовано систему освіти.

Від других виборів до Галицького сейму 1867 р. й до кінця 1880-х років число українських представників постійно зменшувалося: 1867 р. було обрано 38, 1870 р. — 32, 1876 р. — 14, 1883 р. — дев'ять депутатів. Українців у Галицькому сеймі вперше виявилось більше від попередньої каденції після виборів 1889 р. (16 обраних депутатів). Проте про стабільне зростання як наслідок поширення національної свідомості серед українських виборців можна говорити лише від початку ХХ ст.: на виборах 1901 р. українці здобули 13, 1908 р. — 21, 1913 р. — 32 мандати. Українське представництво в сеймі опинилося в ролі безпорадної опозиції. У його складі переважали русофіли, які вважали компроміси з поляками неможливими і пропонували створити альтернативний до сейму політичний центр на базі товариства «Руська рада». Такі проєкти свідчили, що українські політики віддалялися від реалій конституційно-парламентського устрою. Результати не забарилися: після виборів 1876 р. число українських депутатів уперше виявилось недостатнім для самостійного законопроекту. Тактика руського клубу зводилася до демонстративних виходів із засідань на знак протесту. У 1860—1870-х рр. українські виборчі кампанії проходили мляво, що невігідно вирізняло їх на тлі польських. Організаційна робота була обмежена закликами до «моральної боротьби» та покладанням на «Божу поміч».

Нова модель парламентської політики була сформована народовцями на початку 1880-х років. Вона передбачала активні виборчі кампанії з наголосом на відповідальності виборців, використання сеймової трибуни для проголошення вимог: української національної самостійності, єдності українського народу, поділу Галичини чи її визнання осередком національної праці для обох народів, ухвалення сеймом рішень в інтересах українців, зв'язок з виборцями, утвердження авторитету українського сеймового представництва, яке, незважаючи на нечисленність, запропоновано трактувати як повноправну репрезентацію українського народу в Галичині, забезпечення діям українських депутатів підтримки громадськості. У 1880-х — на початку 1890-х років українське сеймове представництво, очолюване Юліаном Романчуком, претендувало на роль надпартійного центру, та невдовзі воно було розколоте міжпартійними суперечками. У другій половині 1890-х років українська сеймова політика зосередилася в руках прихильників так званого угодного курсу на чолі з Олександром Барвінським, які сподівалися підпорядкувати парламентську політику українській програмі «органічної праці». Однак польські політики швидко збагнули, що рішення сейму на користь української культури становлять загрозу польським інтересам, натомість українська громадськість звинувачувала угодовців у національній зраді. На початку ХХ ст. українське представництво в Галицькому сеймі діяло в умовах формування політичних партій та постійного загострення українсько-польських відносин. Хоча «проукраїнські» рішення Галицького сейму були рідкістю, так само небагато було ухвал, затверджених цісарем усупереч виразній українській опозиції.

З початку конституційної ери до першорядних подій належали вибори. Виборчі кампанії, яким передували тривалі агітаційні періоди, відбувалися в атмосфері суспільної напруги і не залишали байдужими багатьох мешканців, залучаючи їх до обговорення політичних проблем та виявів громадської активності. Атмосфера виборів змушувала політиків відверто висловлювати думки й характеризувати опонентів. Для українців кожен вибори пробуджували надії на зміни, а невдачі на виборах супроводжувалися не лише розчаруванням і апатією, а й роздумами над причинами поразок. Упродовж усього періоду українські політичні угруповання намагалися навчитись перемагати на виборах і врешті почали досягати успіхів. Виборчі кампанії відігравали ключову роль у мобілізації суспільства для спільних акцій, в обговоренні і прийнятті широкими верствами політичних програм.

Водночас гострою проблемою політичного життя Галичини протягом усього періоду автономії стали правопорушення на виборах. Вони характеризували здебільшого вибори в четвертій курії в Східній Галичині, де українським кандидатам протистояли місцеві польські землевласники. Зловживання сформувалися довголітньою практикою і з часом стали системними. Вибори перетворювалися на справжні драми, що інколи межували з комедіями, з купуванням голосів, перехопленнями виборців на дорогах, бійками, погрозами, арештами, приватними впливами тощо. Через правопорушення галицькі вибори та «ковбаса й горілка», якими частували лояльних виборців, були широковідомі поза межами провінції, стали своєрідною «візитівкою» Галичини, символом підміни понять, ілюзорного світу, який існував за власними, ірраціональними законами.

На кожному етапі виборчої кампанії діяли свої засоби. Староства погрозували вїттам, використовуючи інформацію про їхні фінансові зловживання. Протегувалося обрання виборцями залежних від влади осіб — вїттів, писарів, учителів. Під час передвиборчих кампаній застосовували податкові та інші приписи, які раніше не виконували. Для залякування виборців використовували нижчі прошарки населення — волоцюг, п'яниць, злодіїв, яким платили. До списків правиборців вносили померлих, натомість пропускали громадських активістів. У багатьох громадах про термін і місце правиборів заздалегідь не повідомляли або ж виборчий комісар прибував задовго до визначеного часу і проводив перший етап виборів шляхом співбесіди з «певними» людьми. Порушення часу, як правило, мотивували «несправним» годинником. Тактика втечі виборчого комісара від виборців і проведення виборів так, щоб про них ніхто не узнав, потребувала від нього неабиякої спритності. Нерідко виборчі комісари, змушені розриватися між законодавством і політичною доцільністю, були варті співчуття.

У напруженій атмосфері проходили вибори депутата. Українські виборці, як правило, з'їжджалися до повітового міста за день до виборів і зупинялися в одному приміщенні (садиби українських інституцій, помешкання когось із місцевих українських діячів). Тут їх обступав підкуплений натовп, що переконував голосувати за польського кандидата. Шум під вікнами подекуди не стихав усю ніч. Аген-

ти перехоплювали виборців на дорогах, тягнули їх у шинки, провокували бійки, які завершувались арештом виборця, виривали посвідчення, без яких виборців не допускали до голосування. Велику вагу приділяли формуванню виборчої комісії, куди ще до приходу українських виборців вводили «своїх» людей. Безлад панував у виборчому залі, де підкуплений натовп перешкоджав виборцям. Під час підрахунку члени виборчої комісії визнавали недійсними чимало голосів, відданих за українського кандидата.

Правопорушення на виборах фіксували й оформлювали у протести, які оскаржували їх результати. Їх надсилали до Крайового віділу й Галицького намісництва, які були зобов'язані розслідувати кожну справу. Та відповіді здебільшого давали ті самі чиновники, які ці правопорушення чинили. Так система захищала саму себе. На цій підставі польська більшість Галицького сейму затверджувала результати виборів. Символом брутальності стали так звані баденівські вибори 1895 р., названі іменем тогочасного галицького намісника Казімежа Бадені, котрий відразу після їх проведення обійняв посаду австрійського прем'єра. Вважається, що саме на них система правопорушень, як і польські впливи в Австрії, сягнули свого апогею. Картину їх проведення у Стрийському повіті український адвокат, а згодом — лідер українського представництва в Галицькому сеймі Євген Олесницький змалював так: «Переведення голосування було лиш формальністю. Оголошено вислід: Дзедушицький 90, Давидяк 70 голосів — і голота завила дикими голосами: Віват! З наших виборців при виході глузували собі окликами: А бе! На магістратським подвір'ю стріяли з моздірів, хрунів потягнули на гостину. Того почування, що його я тоді зазнав, не в силі я представити. Я не розумів досі тої гіркої розпуки, тої скаженої злости, яка мене тоді опанувала на цей вид безконечної неправди, безправства, нечуваного насильства, яке в моїх очах тут довершили на моїм народі. Це почув я і цього зазнав я щойно дня 25 вересня 1895 р. під час баденівських виборів. Я бачив, як старі сиві селяни плакали, як діти, як били головами в мур. І це піднімало ще мою злість і розпуку, викликувало в мене докори проти нас самих, що в такій хвилині вміємо лиш плакати...»¹¹⁸.

Ці вибори також увійшли в історію як символічне підведення risks під наївним австрофільством українців та їхньою вірою в «доброго цісаря». Стрімке розчарування Австрією почало наростати в українських громадсько-політичних середовищах одразу ж після програшу польським політикам галицької автономії, однак його кульмінацією став фінал численної делегації галицьких українців у Відні, яка намагалася поскаржитися цісареві на правопорушення під час виборів до Галицького сейму 1895 р. Тоді Франц Йосиф позбувся українських представників змішаною німецько-французькою фразою «*Adieu, meine Herren*» («Бувайте, мої панове»). Перелом на початку ХХ ст. вилився в різкі звинувачення

¹¹⁸ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя* / Упоряд. М.М. Мудрий, Б.О. Савчик. Львів: Медицина і право, 2011. С. 315—316.

українського політикуму в бік Відня аж до покладання на нього відповідальності за внутрішні проблеми українського руху загалом ¹¹⁹.

Усі поразки українських кандидатів на виборах не варто списувати лише на порушення законності. Серед самих виборців знаходились особи, які за щедру гостину, обіцянки або через залякування голосували так, як цього від них вимагали. Українська преса друкувала прізвища цих так званих хрунів (особливо з інтелігенції), але ефективність таких заходів оцінювати складно. Часто українські виборці не вміли юридично грамотно відстояти свою правоту ¹²⁰. З утвердженням наприкінці XIX ст. в українському русі концепції «органічної праці» преса цього напрямку, як-от львівський часопис «Руслан», почала дедалі наполегливіше вказувати на те, що до виборчої акції потрібно підходити з «холодною» головою і «тверезим» розумом замість патріотичних процесій під хоругвами та з піснями й волюнтаризмом про «Божу допомогу». Виборча практика показувала, що солідарність і згуртованість виборців могли забезпечити перемогу. Так, дописувач до польського Центрального передвиборчого комітету для Східної Галичини зі Збаразького повіту, католицький священник Л. Ольшевський відзначав неймовірні складнощі, з якими доводилося забезпечувати підтримку польського кандидата: «Староство шарпалося в зусиллях, ми вдало припилювали правибори [...], при виборах ми пожертвували нашими переконаннями, чистими серцями, багато хто й чисте сумління придусив..., здобули ми, може, й не один голос негідним способом. Проте більшість населення з руськими священниками стали муром... Дисципліна та слухняність щодо влади мають свої межі» ¹²¹.

У 1861 р. розпочав діяти Буковинський сейм. Спершу він складався з 30 депутатів (29 обраних і один віриліст — православний архієпископ, а з 1875 р. вірильний мандат отримав ректор Чернівецького університету). Вибори відбувалися по

¹¹⁹ Аркуша О. Образ Австрії у висвітленні українських істориків Галичини другої половини XIX — початку XX століття. *Historia — mentalność — tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku* / Pod red. E. Koko, M. Nowak i L. Zaskilniaka. Gdańsk, 2013. S. 182—195.

¹²⁰ *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*. Im auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. Band VII: Verfassung und Parlamentarismus. 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften. S. I—XXIV, 1311—2696; Ajnenkiel A. *Historia Sejmu Polskiego*. Т. II. Cz. 1: W dobie rozbiorów. Warszawa, 1989; Аркуша О. Українці у представницьких інституціях Габсбурзької монархії. *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / Голова ред. ради В. М. Литвин, кер. авт. колективу В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Дніпро, 2010. Т. 1. С. 203—240; Аркуша О. Українці у парламентських установах Австро-Угорщини. Там само. Т. 2. С. 265—285; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018; Grodziski S. *Sejm Krajowy galicyjski*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2018; Małecki M. *Wydział Krajowy sejm galicyjskiego. Geneza, struktura i zakres kompetencji, następstwo prawne*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.

¹²¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 810 (Центральний передвиборчий комітет для Східної Галичини). Спр. 1. Арк. 222—222 зв.

чотирьох куріях. За національним складом депутати поділялися на кілька груп: румуни (14—16 мандатів), українці (увійшли до сейму 1891 р., мали три—шість представників), поляки (три або чотири), німці (шість або сім), євреї (один чи два). Маршалками, як правило, ставали румунські аристократи. Засідання сейму спочатку відбувалися в Чернівецькому магістраті, а з 1875 р. — у спеціально спорудженому будинку. У Буковинському сеймі спершу не було чіткого національного конфлікту. Переломним моментом у його діяльності — від декоративних функцій до реальної парламентської роботи — вважається 1903 р., коли в сеймі було утворено об'єднання кількох депутатських клубів — «Вільнодумний союз», до якого увійшли українські, румунські, німецькі та єврейські депутати. Ініціаторами об'єднання стали український політик Микола Василько, лідери румунських націонал-демократів Аурел Ончул та єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер. «Вільнодумний союз» 1904 р. здобув більшість на виборах, що дало змогу ухвалити низку важливих законів: підвищити зарплату вчителям, реорганізувати громадське самоврядування, схвалити низку соціально-економічних законів та новий виборчий закон. У 1907 р. «Вільнодумний союз», насамперед через українсько-румунські суперечності, розпався на національні фракції.

Австрійський парламентаризм спричинився до того, що українське питання стало «видимим», поставив його на політичний ґрунт, зробив неможливим повне витіснення українців з крайової та державної політики. Навіть у роки найбільших для поляків можливостей Відень завжди чітко давав зрозуміти, що принаймні мінімальне парламентське представництво українців має зберігатися. Конституційно-парламентські практики, на базі яких виростало громадянське суспільство, творили достатній інформаційний та інституційний простір для вільних дискусій. Вагомим був їх внесок у руйнування замкненого, самодостатнього і чітко ієрархізованого світу та світогляду західних українців і введення його в орбіту «європейських» політичних категорій. Підготовка до виборчих кампаній сприяла процесам політичної та партійної структуризації, створенню місцевої мережі активістів. Поразки на виборах, програші в парламентських дебатах і ухваленні рішень, конкуренція в багатьох сферах суспільного життя постійно змушували українських політиків порівнювати себе з іншими європейськими народами — німцями, чехами, поляками, угорцями і шукати можливості для прискореного розвитку та посилення впливів. Попри те, що австрійський конституціоналізм був лише відносно демократичним (прийнято говорити про демократію в нерівних умовах), можна стверджувати, що на його базі в українців сформувалися власний досвід і традиції парламентської діяльності.

Реформування місцевих органів влади. Чиновницький апарат. У ході конституційних перетворень 1860-х років суттєвих змін зазнали й органи місцевої адміністрації та самоврядування. На рівні повітів у формі старостів і повітових рад було відтворено той самий дуалізм адміністрації та самоврядування, який діяв на рівні провінцій. У місцевостях дотримано принципу створення окремих адміністративних одиниць із громад. Під час виборів в усі представницькі органи

діяв майновий ценз. Громадам надано право самоврядування, а водночас за ними було встановлено подвійний контроль з боку адміністративної та представницької влади. Питання місцевої адміністрації належало до групи найбільш обговорюваних у громадському просторі. За впливи на місцевому рівні також розгорталася політична боротьба, яка з часом набувала національного виміру.

Закони про місцеве самоврядування були ухвалені Галицьким сеймом 19—22 березня 1866 р. і санкціоновані цісарем 12 серпня того ж року. Було створено повітові ради та їх виконавчі органи — повітові виділи. Повітова рада складалася з 26 членів, яких обирали по чотирьох куріях. Число представників у кожній залежало від суми прямих податків, але одна курія могла вибрати не більш як 12 осіб. Повітова рада обирала повітовий виділ і голову, якого затверджував цісар. До її компетенції належали господарські справи. Вона укладала річний бюджет, встановлювала надбавки до податків, брала позики, висловлювала позицію щодо запитів урядової влади чи сейму. Право розпуску повітової ради мав намісник¹²². Перевага в повітових радах належала польській шляхті, яка вважала їх основою самоврядування і використовувала як засіб стримування українського руху.

Взаємини між намісництвом і староствами були непростими. За перших галицьких намісників-поляків на патріотичній хвилі контроль провінційної влади над підлеглими був істотно послаблений. Обійнявши посади старост і маршалків повітових рад, польські землевласники поводитись як самостійні правителі територій, маніпулюючи приписами у своїх інтересах. Тим часом інститут намісника еволюціонував до дедалі меншої свободи дій, адже намісник передусім ніс відповідальність за спокій у провінції. Намісники початку ХХ ст. прагнули налагодити чітке функціонування вертикалі державної влади в Галичині під власним контролем. Дедалі частіше з їх боку лунали заклики дотримуватися законів рівною мірою для всіх суспільних і національних груп¹²³.

Утримання дуалізму влади на рівні громад було неможливим з фінансових міркувань. Виконавчими органами міських громад були магістрат і бургомістр (у містах з власним статутом — президент). До магістрату входили бургомістр, його заступник, три—шість асесорів (їх обирали на шість років міською радою зі свого складу). У більших містах магістрат складався з президії та департаментів, які очолювали радники. Бургомістр і заступник отримували зарплати з міського бюджету. Бургомістр керував діяльністю магістрату і роботою чиновників, мав право призупиняти дію ухвал міської ради до рішення староства, а також виплату зарплатні службовцям, які несумлінно ставилися до обов'язків, порушували законодавство чи службові приписи, міг тимчасово усувати чиновників від вико-

¹²² *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych*. Cz. 11. № 19. S. 59—99; Grodziski S. *Samorząd gminny i powiatowy w Galicji epoki autonomicznej. Studia Galicyjskie. Rozprawy i przyczynki do historii ustroju Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. S. 308—325.

¹²³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 8. Спр. 200. Арк. 27—28 (обіжник Анджея Потоцького до старост, Львів, 3 липня 1903 р.); Спр. 691. Арк. 77 (Обіжник А. Потоцького до всіх старост у Східній Галичині, Львів, 20 жовтня 1907 р.) та ін.

нання службових обов'язків і порушувати дисциплінарні справи, однак остаточне рішення ухвалювала Міська рада.

До найважливіших завдань магістрату належало: управління майном, доходами й видатками міста в рамках бюджету, виконання ухвал міської ради, організація опіки над убогими. Право розпуску міської ради мав намісник. До органів міського самоврядування здебільшого йшли підприємці та землевласники, які мали організаторські здібності, суспільну й господарську ініціативність. Свою роботу вони вважали служінням локальній батьківщині. Попри традиційні й часто справедливі нарікання на поганий стан міського господарства, об'єктивно в роки автономії міста ставали заможнішими, можливості органів міського самоврядування зростали, а чиновники набували досвіду публічної служби¹²⁴.

12 серпня 1866 р. Галицький сейм ухвалив два закони про сільські громади й про панські маєтки, закріпивши в такий спосіб їх адміністративну окремість. Визначенню громади бракувало юридичної чіткості. Стверджувалося, що будь-яке нерухоме майно та будь-який підданий Габсбурзької монархії мають «належати» до якоїсь громади. У законі громаду було визначено як «поселення (село, містечко, місто), яке має власний громадський уряд». На недосконалість цього визначення вказав Адміністративний трибунал, зазначивши, що громада не може існувати без фізично окресленої території. Закон визнавав громади давньою суспільною інституцією, яка здатна на самоорганізацію. Обмежувати самоврядні функції громади держава могла лише для забезпечення функціонування більших утворень за принципом «у вільній державі — вільна громада». Важливими елементами були засади незалежності місцевого самоврядування від уряду і право громади самостійно формувати керівні органи. Оскільки на рівні громад призначених чиновників уже не було, органи громадського самоврядування введено до урядової вертикалі шляхом примусу виконувати «доручені обов'язки».

На початок ХХ ст. в Галичині налічувалося 5943 сільські громади і 5527 панських маєтків. Абсолютну більшість сільських громад становили селяни; інтелігенція здебільшого була представлена кількома особами: священниками, вчителями. Компетенцію громади поділяли на власну й доручену. До власної належали: управління майном, організація місцевої поліції, справи комунікації та суспільної опіки. Заможніші громади мали більші можливості, бідні небагато могли зробити «у власних межах своїми силами». Коло доручених обов'язків охоплювало десятки справ — статистика населення, співучасть у військовій і податковій адміністрації тощо.

Право голосу в громаді мали її члени, яким виповнилося 24 роки і які сплачували податки у громаді не менше одного року, а також особи з певним рівнем освіти. Громадську раду, яка була органом, що видає постанови і здійснює контроль, обирали на три роки. Вона складалася з членів (8—36 осіб) і «радних без вибору» (кожний член громади, який сплачував щонайменше 1/6 частину

¹²⁴ Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich w dobie autonomicznej. *Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. 2000. Nr 548. S. 61—74.

загальної суми прямих податків або мав табулярну власність). Громадська рада формувала зі свого складу правління громади (пол. *zwierzchność*, нім. *Gemeindevorstand*) на чолі з начальником, якого в селі традиційно називали війтом, і щонайменше двома радними (присяжними). Ще в другій половині XIX ст. практикували старовинний звичай скликання на загальні збори громади, коли війт відправляв посланців у кожную хату з війтівським жезлом. Перед будинком війта встановлювали спеціальний знак. У 1860-х роках звичаєві символи було замінено табличками¹²⁵.

Абсолютна більшість війтів і присяжних були рільниками. Лише в поодиноких громадах цю посаду обіймали землевласники, ремісники або купці. Дещо іншим був склад громадських писарів — більшість також становили рільники, однак доволі значною групою були дяки, вчителі, урядники, траплялися землевласники, священники, ремісники, купці, представники інших професій. Не всі війти і присяжні були грамотними. Війти, писарі, деякі присяжні, працівники громадської поліції та інші наймані громадою робітники одержували грошові виплати. Більшість громадських службовців отримували винагороди продуктами або правом використання частини громадських угідь, звільнялися від частини податків¹²⁶. Хоча система громадського самоврядування мала недоліки, суспільство ставало заможнішим, можливості громад зростали.

Система місцевого самоврядування була об'єктом критики всіх політичних сил. Підсумовуючи на базі обробки статистичних даних перші роки діяльності місцевого самоврядування, Т. Пілят писав, що повітова влада не виправдала покладених на неї сподівань щодо гармонізації соціальних взаємин на місцевому рівні й «надто часто чуємо сьогодні нарікання, що повітові представництва нічого не роблять і нічого не можуть зробити», натомість лише ускладнюють «і без того обважнілу машину крайової адміністрації»¹²⁷. В атмосфері гострих дискусій на сеймових сесіях розглядали проекти адміністративних реформ, що спиралися на пруські та французькі взірці¹²⁸. Завдяки зусиллям польських автономістів повітовим радам передали деякі повноваження староств. Однак це рішення підірвало ефективність адміністрації, віддаючи громіздким представницьким органам дріб'язкові справи¹²⁹. Нерідко землевласник, погодившись обійняти головування в повітовій раді на вмовляння «друзів-шляхтичів», уже

¹²⁵ *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych*. Cz. 11. № 19. S. 59—99; Grodziski S. Samorząd gminny i powiatowy w Galicji epoki autonomicznej. *Studia Galicyjskie. Rozprawy i przyczynki do historii ustroju Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. S. 308—325.

¹²⁶ Pilat T. *Tablice statystyczne o stosunkach gminnych w Galicyi*. Lwów, 1877.

¹²⁷ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Na wezwanie Wydziału Krajowego galicyjskiego zestawil i opracował T. Pilat*. Lwów: Z drukarni Winiarza, 1873. S. 3.

¹²⁸ Grzybowski K. *Galicja 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*. Kraków; Wrocław; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1959. S. 281—283.

¹²⁹ Lewicki W. *Materiały do reformy gminnej w Galicyi*. Lwów, 1888; Górski P. *Samorząd gminny*. Kraków, 1907.

наступного дня опинявся наодинці з численними господарськими проблемами повіту і під тиском тих самих «друзів», які прагнули використати близькість до влади. Влучно, хоча й у карикатурній формі, ці «муки» повітового маршалка, який закреслював у календарі дні до нових виборів, змальовано у збірнику політичних памфлетів краківських консерваторів «*Teka Stańczyka*»¹³⁰.

Проекти реформ стосувалися таких положень: зближення між панськими маєтками і громадами, чисельне й територіальне посилення останніх, роль повітових рад у системі самоврядування, контроль над громадами, підготовка достатнього числа фахівців, збалансування самоврядного та управлінського чинників. Жоден із пропонованих проектів не міг задовольнити всі політичні сили, а спроба їх узгодження призводила до вихолощення змісту. Наприкінці 1880-х років у зв'язку з появою одразу кількох законопроектів про адміністративну реформу Крайовий виділ Галицького сейму звернувся до повітових виділів з проханням висловити свої міркування. Ті ж у відповідь одностайно констатували, що громада не здатна добре виконувати покладені на неї функції¹³¹. Та створена комісія не змогла виробити пропозиції й обмежилася закликами посилити нагляд над громадською адміністрацією, зокрема запровадити кваліфікаційні вимоги для громадських писарів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. за адміністративну реформу виступали краківські консерватори, які деякий час навіть позиціонували себе як «сторонництво адміністративної реформи». Вони запропонували на розгляд сейму кілька законопроектів, відомих як «проекти Юліана Дунаєвського». Зміни в місцевому самоуправлінні розглядались як елемент «органічної праці». Задум реформи полягав у тому, щоб подолати дуалізм влади, поєднати фахово-бюрократичний і громадсько-вибиральний принципи, ліквідувати станові бар'єри. Найнижчою адміністративною одиницею мала стати «окружна громада», яка об'єднувала б кілька громад і панських маєтків. Окружні громади мали об'єднуватися в округи, які б замінили повіти, а їх число зменшилося б до 20. Намісник мав стати підзвітним сейму й очолити Крайовий уряд — найвищу виконавчу владу в провінції. Влада в округах та окружних громадах поділялася на репрезентаційну (окружні та громадські ради) та виконавчу (виділи) на чолі зі старостою в окрузі (призначав цісар) та начальником в окружній громаді (затверджував намісник). Під час виборів зберігався майновий ценз¹³².

Водночас польські політики в Галичині боялися будувати вертикаль виконавчої влади, яка за несприятливих для них обставин могла легко опинитися або під контролем австрійського уряду, або в руках українців. Категорично проти будь-якого адміністративного об'єднання громад із панськими маєтками

¹³⁰ List Paflagoniusza Tarapacińskiego (Prezesa Rady powiatowej w Tarapatowie). *Teka Stańczyka* / Opracowanie naukowe i wprowadzenie Andrzej Dziadzio. Kraków: TAiWPN Universitas, 2007. S. 77—80.

¹³¹ Lewicki W. *Materiały do reformy gminnej w Galicyi...* S. 1—25.

¹³² Grzybowski K. *Galicja 1848—1914...* S. 281—283.

виступали східногалицькі консерватори (подоляки). Вони стверджували, що адміністративна окремішність двору є єдиною запорукою суспільної рівноваги. Їх ідея полягала в тому, щоб поставити громади під жорсткий контроль повітових рад і виділів, у яких вони завжди сподівалися мати більшість¹³³. Натомість демократичні угруповання говорили навіть не про об'єднання, а по потребу приєднання дворів до громад як шлях до подолання станових відмінностей¹³⁴. Однак ґрунтовні адміністративні реформи могли бути проведені лише за згодою Відня, який, утім, залишався зацікавленим у збереженні дуалізму влади, щоб забезпечувати протизваги.

Українці ж спершу прагнули розширити самоврядні права громад та максимально обмежити їх залежність від повітової влади (метою якої, за висловом українського депутата К. Гаморака, нібито було «все, що єсть руське повижити») ¹³⁵. Однак з часом щодо повітової влади українські представники ставали менш категоричними, бо, з одного боку, це питання дуже дратувало польських політиків, а з іншого боку, позиції українців у повітових радах з кожними виборами зростали. Так, коли на початку 1890-х років український клуб Галицького сейму почав обговорювати законопроект про скасування повітових рад і створив для того підкомітет, «над сим ділом нависло злорадне фатум», бо «Січинського і Телішевського, слідовательно і комітета, нікогда не бивало. Первий систематически звинялся болью зубов, а вторий болью голови (мигрень!)» ¹³⁶. Наприкінці ХІХ ст. польські та українські селяни почали виступати за злиття панських маєтків із сільськими громадами, вбачаючи в цьому один із шляхів подолання економічних проблем (обезземелення селянства, питання лісів та пасовиськ, непропорційний розподіл податків між громадами і дворами на користь останніх тощо). Приєднання до громади панських дворів, — наполягав український депутат Теофіл Окуневський, — є єдиним шляхом покращення сумного стану справ, щоб «пани» нарешті перейняли проблемами господарства, а не «політикували від моря до моря» ¹³⁷.

Судову владу було реформовано в напрямі остаточного розмежування адміністрації та судівництва, скасування патримоніальних судів і забезпечення суддям незалежності. У 1867 р. створено одноосібні повітові суди на чолі з повітовими суддями. Межі судових повітів не збігалися з адміністративними й неодноразово змінювалися. Напередодні Першої світової війни в Галичині діяло 190 повітових судів і 17 крайових. Найважчі злочини розглядали суди присяжних, що склалися з сенату крайового суду, дванадцяти присяжних, довільно

¹³³ Lewicki W. *Materiały do reformy gminnej w Galicyi...* S. 11—25.

¹³⁴ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1893.* [Lwów, 1893]. S. 387—421, 455—466.

¹³⁵ Там само. 1889. [Lwów, 1889]. S. 646—647, 652—653.

¹³⁶ Антоневи́ч Н. *Галицко-русская политика.* Львів, 1891. С. 25.

¹³⁷ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego...* 1898/99. [Lwów, 1899]. S. 400—402.

вибраних із попередньо укладених списків, трибуналу. Присяжні виносили рішення щодо вини, а трибунал — вирок¹³⁸.

Територіальний поділ Буковини протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. змінювався. Напередодні Першої світової війни Буковина складалася з 11 політичних повітів, на чолі яких стояли начальники повітових управлінь, що виконували адміністративні функції за допомогою нечисленного персоналу. У 1864 р. Чернівці отримали міський статут, який передав управління містом міській громадській раді та її виконавчому органу — магістрату. На рівні громад діяли виборні громадські ради, які обирали зі свого складу громадського голову (двірника) і, як мінімум, двох присяжних. Згідно із законом 1864 р., як і в Галичині, було визнано адміністративну окремішність сільських громад і панських маєтків, однак 1909 р. було ухвалено новий громадський статут, який скасовував цю норму. Виборче право у громадах мало все чоловіче населення, віком понад 24 роки, виборців ділили на три групи, залежно від розміру сплачуваного ними податку. Окреме право голосу мали також товариства, що діяли на території громад. В адміністрації Буковини утвердилася німецька мова.

Після конституційних перетворень до чиновницької кар'єри в Галичині прийшло нове покоління діячів, яке «внесло в управління нові ідеї і громадянський дух». Тепер уже місцеві чиновники мусили брати на себе тягар управлінських функцій з його неодмінними супутниками — невдоволенням громадськості, звинуваченням влади в усіх житєвих негараздах тощо. Уже за кілька років автономії у провінції пролунали перші побоювання через те, що призвичаєне зневажливо ставитися до німецьких управлінців суспільство не змінює налаштування до органів влади, а самі урядники успадкували чи не всі хибі попередньої адміністрації та додали до них власні, зокрема страх втратити популярність у зв'язку з намірами балотуватися на виборах¹³⁹.

Не просто виявилось сформувати новий штат чиновництва. А. Голуховський намагався вести кадрову політику так, щоб у системі управління залишалися доброзичливі, освічені й старанні працівники: «кожного молодшого урядника, з яким можна було по-людськи порозмовляти, із ввічливими манерами, вітали з симпатією»¹⁴⁰. Однак втримати такий підхід не вдалося. Польські аристократи, котрі недолюбували А. Голуховського, сформували другий центр влади навколо Крайового віділу. Маршалок Л. Сапега ввів у практику призначення на посади «своїх» людей з числа учасників повстання 1863 р., вихідців зі збанкрутілих шляхетських родин, які трактували державну службу як шлях до збагачення, тощо¹⁴¹.

¹³⁸ Kutrzeba S. *Historia ustroju Polski w zarysie*. T. IV: Po rozbiorach. Lwów; Warszawa: Nakładem księgarni polskiej B. Połonieckiego; Gebethner i Wolff, 1920. S. 244—250.

¹³⁹ *Zapiski polityczne. Rok 1871*. (Czerwiec). Lwów, 1871.

¹⁴⁰ Chłędowski K. *Pamiętniki*. Tom I: Galicja (1843—1880). Wyd. drugie uzupełnione / Do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Antoni Knot. Wrocław: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. S. 208.

¹⁴¹ Там само. S. 232.

Наслідуючи приклад вищої влади, польські діячі на різних щаблях управління практикували призначення чи підтримку для родичів і сусідів¹⁴².

Національні й державні інтереси нерідко конфронтували між собою, породжуючи в душах чиновників складні психологічні дилеми. Відень вимагав від них відданості державній службі й винятково австрійського патріотизму та неохоче споглядав на громадську активність; «типом австрійського урядника був чоловік освічений, який, поза адмініструванням і товариським життям, не брав участі ні в чому. Цей тип названо “защеплений на всі гудзики”. Не можна було зрозуміти, що він думає й відчуває». З іншого боку, саме чиновництво, маючи повноваження й будучи посередником між владою і суспільством, щоденною працею, позицією в розв’язанні питань з урахуванням національних інтересів створювало умови й простір, у яких могла розвинутися громадська і політична активність¹⁴³.

Конституційні перетворення спричинили збільшення адміністративних функцій і швидке зростання чисельності чиновників. Перед особами з певним рівнем освіти відкрилися можливості адміністративної кар’єри. З 1870-х років зростає оплата праці чиновника, особливо вищого рангу. У період автономії кількість урядників збільшилася з орієнтовно 10 тис. 1871 р. до майже 22 тис. 1906 р., вони становили найчисленнішу верству серед професійних груп галицької інтелігенції¹⁴⁴. Формування образу чиновника, який непохитно стоїть на сторожі закону, сприяло самоповазі й згуртуванню чиновницького стану. Щоправда, цей ідеальний образ належав до винятків. Політики не поспішали діяти за законом, коли йшлося про їхні інтереси. Від чиновників, які розв’язували питання згідно із законодавством, вони вимагали «громадянської» позиції, «патріотизму». Невдоволення рішеннями не на свою користь зацікавлені сторони втілювали в запити до представницьких органів, у яких образ галицької адміністрації поставав як катастрофічний¹⁴⁵.

Високою залишилася плінність кадрів серед нижчих рангів. Молодих, енергійних людей відлякувала бюрократична рутинна перспектива багато років провести за канцелярською роботою до переведення на вищі посади¹⁴⁶. Далекими від бажаних стандартів залишалися й матеріальні умови життя рядових чиновників. Родини чиновників, які розпочинали кар’єру, мусили винаймати кімнати для помешкання (за цінами на оренду житла через його брак Галичина випереджувала всі інші австрійські провінції) і обмежуватися скромними коштами на повсякденні витрати. Кращими статками могли похвалитися судові

¹⁴² Там само. S. 202.

¹⁴³ Spiss T. *Ze wspomnień c. k. urzędnika politycznego*. Rzeszów, 1936. S. 8—12.

¹⁴⁴ *Pamiętniki urzędników galicyjskich / Przygotowali do druku I. Homola i B. Łopuszański*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1978. S. 7, 19, 22.

¹⁴⁵ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników...* S. 22—23.

¹⁴⁶ Wysocki A. *Sprzed pół wieku*. Kraków, Wyd-wo Literackie, 1956. S. 111—112.

працівники й нотаріуси зі стажем роботи, лікарі, аптекарі, управителі маєтків, нечисленні в Галичині купці й підприємці¹⁴⁷.

На зламі ХІХ—ХХ ст. чиновницькі посади стали важливим полем українсько-польського протиборства. Хоча поляки повсюдно зберігали міцні позиції в місцевих органах влади в Східній Галичині, українці мали тенденцію до посилення. Так, на початку ХХ ст. українці мали більшість у чотирьох міських радах, найчисленніше представництво — у шести, репрезентацію, що у відсотковому співвідношенні перевищувала їх частку у складі населення, — у 19, відповідно меншу — у 21, не мали своїх представників у трьох міських радах Східної Галичини. У 17 містах (37 %) українці мали міцні позиції в громадських урядах чи магістратах. Поляки обіймали посади начальників громад (війтів чи бургомістрів) у понад 50 % східногалицьких містечок, українці — у 26 % (12 містечок) і євреї — у 22 % (10 міст). Поляки були начальниками у 27 повітових судах, українці — в 19. Хоча поляки ще становили переважну більшість чиновників у повітових судах Східної Галичини (67 %), однак на зламі ХІХ—ХХ ст. їх частка почала зменшуватися, тоді як частка українців зростала. Наприкінці ХІХ ст. було помітне «систематичне намагання русинів обійняти всі владні, урядові та публічні становища»¹⁴⁸. На цьому ґрунтувалася теза про те, що гострота польсько-українського протистояння мала в основі конкуренцію за управлінські та інші державні посади.

Затягування й багато інстанцій у розгляді справ, обережність і надання переваги формальним відпискам спричиняли гостру критику бюрократичної системи¹⁴⁹. «Усі, — стверджував сучасник, — бачать і чують, що зле діється в Галичині. Є невлаштованість і непорядок, розлад і недолугість»¹⁵⁰. На зламі ХІХ—ХХ ст. утверджувалося розуміння того, що чимало проблем на місцях не пов'язані з перебуванням під «чужою» владою, що австрійське конституційне поле відкрило чимало можливостей для перетворення Галичини на «Ельдорадо національного розвитку»¹⁵¹ і що на перешкоді цьому нерідко стояла власна бездіяльність і звичка підмінювати щоденну працю наріканнями. Тогочасна мобільність галицької інтелігенції та молоді відкривала благодатне поле для порівнянь свого краю із західноєвропейськими стандартами. У львівській пресі початку ХХ ст. містилося чимало зауважень, що контрастували з побаченим у Західній Європі, зокрема й легковажне ставлення до приписів, що пояснювалося тривалим перебуванням під чужою владою, коли дії «назло» спершу вважалися «шляхетною відпорністю», а згодом ставали звичкою¹⁵².

¹⁴⁷ Hoff J. *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 94—99.

¹⁴⁸ Kasznica S. *Skład wyznaniowy wschodnio-galicjijskiego ciała sędziowskiego*. Lwów, 1908. S. 19; Hoff J. *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym...* S. 37—41.

¹⁴⁹ *Pamiętniki urzędników galicyjskich...* S. 24.

¹⁵⁰ Górski P. *Co robić?* Kraków, 1900. S. 3.

¹⁵¹ Там само. S. 4.

¹⁵² Na marginesie. W tramwaju. *Słowo Polskie*. 1906. Nr 458. 10 października.

Деякі труднощі галицької адміністрації були об'єктивними. Населення провінції в добу автономії зросло майже на 50 %. Суспільство розвивалося в усіх напрямках і для своїх починань потребувало підтримки адміністрації. Галицьке намісництво лише 1912 р. розглянуло 377 965 справ. Створений ще в 1860-х роках адміністративний апарат з цим впоратися не міг¹⁵³. Змушування чиновників іти на компроміс із совістю задля «патріотичних» чи якихось інших міркувань, використання їх під час правопорушень, стало об'єктом гострої критики влади лівими політичними силами, завдяки якій ця проблема потрапляла у площину суспільного обговорення¹⁵⁴. На базі конституційних свобод і розвитку сфери громадської активності суспільство стрімко змінювалося, зростала його політична і правова свідомість, а водночас і несхильність терпіти «певну нервовість у трактуванні зацікавлених сторін», «відстрашування громадськості від установ» та «варварську грубуватість» чиновників; утверджувалося розуміння, що чиновник («розумовий наймит») є не всесильним правителем, а функціонером держави, який зобов'язаний працювати на благо її громадян¹⁵⁵.

Ліберальні реформи 1860-х років у Габсбурзькій монархії відкрили широкий простір для громадських активностей. Найшвидше це проявилось у політичній площині. Політичні протиріччя в Австрії, які після конституційних перетворень вільно виявляли себе в публічному просторі, слугували каталізатором модернізаційних процесів. Культурна еліта Відня, в нетиповий спосіб поєднуючи провінціалізм і космополітизм, традиціоналізм і модерн, була тісно пов'язана з підприємницькою і політичною верхівкою, салони й кав'ярні залишалися основним місцем обміну думками і продукування ідей, а відчуження інтелектуалів від решти суспільства відбувалося повільніше, ніж у Західній Європі. Щоправда, період лібералізму в Австрії виявився коротшим, ніж у західноєвропейських країнах.

Уже зі зламу XIX—XX ст., за визначенням американського історика, дослідника віденського «кінця століття» К. Шорске, «в Австрії ріст нової високої культури відбувався, наче в теплиці, де підігрів забезпечувала політична криза»¹⁵⁶. Офіційний Відень шукав вихід із криз на шляху об'єднання країни навколо неполітичних проектів її розвитку, пропонуючи суспільству розуміти під модернізацією передусім конструювання нової високої культури, в якій політичні відносини відіграють роль тільки одного з багатьох сегментів. Та все ж абстрагуватися від політики в культурно-інтелектуальному світі Габсбурзької монархії не вдавалося: вона входила у повсякдення новинами на шпальтах газет, демонстраціями й запеклими національними дебатами.

¹⁵³ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników...* S. 10—13.

¹⁵⁴ Winkowski F. O sejmie i kraju. *Krytyka. Miesięcznik społeczno-literacki*. Kraków, 1899. Zesz. III. Czerwiec. S. 113—122.

¹⁵⁵ Bujak F. *Galicya*. T. I: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod firmą E. Wende i spółka, 1908. S. 185—186.

¹⁵⁶ Schorske C. *Fin de siècle Vienna: Politics and Culture*. New York: Vintage Books Edition, 1981.

СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Січневе повстання поляків 1863 р. як виклик Російській імперії. Січневе повстання 1863 р., що прокотилося Царством Польським, Північно-Західним краєм, частково й українським Правобережжям, стало викликом для Російської імперії. Адже останнім великим виступом було повстання Омеляна Пугачова більш як сто років тому, якщо не враховувати попередніх протестів поляків. Знову на західному порубіжжі верховна влада Росії не знайшла порозуміння з місцевою елітою, яка не змирилася з втратою державності й прагнула відновити її всупереч волі російського імператора. Повстання показало небезпеку для імперії лібералізму й толерантності і накликло каральні заходи проти польського руху.

А почалося все з того, що дворянство південно-західних губерній краю з'їхалося у травні 1861 р. на зібрання до Житомира, аби укласти адрес Олександрові II з проханням адміністративного підпорядкування краю Царству Польському. Таке прагнення не було випадковим. Царство Польське продовжувало залишатися острівком державності колишньої Речі Посполитої, що 1815 р. отримало від Олександра I конституцію. В її основі лежали модерні французькі закони цивільно-правового регулювання. Конституція забезпечувала соціальні й політичні права підданих, зокрема особисту свободу, свободу друку і віровизнання, недоторканність приватної власності. Хоча верховна влада обмежувала поширення її тексту, його не було включено ні до офіційних, ні до неофіційних публікацій російських законів. Натомість текст конституції видавався французькою мовою в Європі і польською у Царстві Польському. У самій же Росії він був опублікований лише 1906-го і 1907 р., і то скоріше як історична пам'ятка¹. І якщо конститу-

¹ Карліна О. Конституційна проблема під час Листопадового повстання. *Польське національне повстання 1830—1831 рр. на Право-*

ція була маловідомою для російської спільноти, то про неї добре знали правобережні поляки, які нагадали про цей документ Олександром II. Тоді житомирський адрес не було схвалено через його радикальність.

У вересні 1862 р. подільські дворяни, з'їхавшись до Кам'янця, уклали новий адрес імператору², в якому знову просили приєднати їх губернію, як і увесь Західний край, до Царства Польського, аби в такий спосіб об'єднатися в одній державній одиниці, яка існувала з часів Люблінської унії. Вони вказували, що у Царстві Польському відбуватиметься саморозвиток як польської, так і української народностей. Пропозиції об'єднання пояснювали тим, що край занедбаний: людність не має можливості здобувати освіту, середні навчальні заклади перебувають у незадовільному стані як за якістю навчання, так і за їх кількістю, промисловість без капіталів страждає від податкового тиску, торгівля через погані шляхи позбавлена іноземного збуту. Потерпає також їхня земельна власність, яку залишили без державних позик та іпотеки. У краї, як стверджувалося в адресі, запанували закони російської держави, які суперечать звичаям, адже чиновники не рахуються з традиціями, російська бюрократія зневажає місцеве право і не прагне з'ясовувати місцеві потреби, не переймається інтересами людності, яка залишилася практично без виборних органів³.

Автором тексту адресу був Леонард Совінський (1831—1887), польський письменник-перекладач, уродженець Східного Поділля, син шляхтича та української селянки, відомий популяризатор творчості Т. Шевченка. Адрес обговорювали на зібранні в будинку ушицького предводителя дворянства Ігнація Хелминського. А вже одностайне схвалення, за участі 255 дворян, відбувалося в будинку губернського дворянського зібрання 19 вересня 1862 р. Під час його обговорення і підписання війська за наказом губернатора Р. Брауншвейга оточили будинок, заарештували 12 повітових предводителів дворянства, доставили їх у столицю і заточили в Петропавлівській фортеці⁴.

На переданий адрес імператор зреагував різко негативно, вказавши, що той є незаконним, питання адміністративно-територіального поділу імперії належать до прерогативи монарха, шляхта не може представляти місцевих потреб, а сам текст адресу являє собою суцільну критику уряду. Насправді ж дворянські корпорації за жалуваною грамотою дворянству 1785 р. були наділені правом безпосереднього звернення до верховної влади. Тож така гостра реакція імператора пояснювалася не порушенням процедури, а тим, що він побачив у адресі засудження

бережній Україні: від міфів до фактів / За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 198, 200.

² Батюшков П. Н. *Подолія: Историческое описание*. Санкт-Петербург: Тип. т-ва Общественная польза, 1891. С. 256.

³ Любавский А. Дело по обвинению бывших предводителей дворянства Подольской губернии в подписании всеподданейшего прошения преступного содержания. *Русские уголовные процессы*. Санкт-Петербург: Тип. т-ва Общественная польза, 1867. Т. 2. С. 2.

⁴ Бовуа Д. *Гордиев узел: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1917)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. С. 446.

державних законів із прагненням розірвати цілість Російської імперії. Вразило його й те, що дворяни називали себе «польськими», а не «російськими». Аби з'ясувати мотиви їхнього бажання приєднатися до Царства Польського, кожного предводителя було допитано окремо.

Неспокійним було й студентство Університету св. Володимира в Києві, серед якого переважали вихідці із західних губерній та Царства Польського. Конспіративні студентські організації встановлювали зв'язки з поляками Петербурга, Москви і Парижа. Їхня діяльність сприяла появі нової течії в суспільному русі, відомої як хлопоманство. Цей рух з'явився спочатку серед освіченої молоді, яка належала до польських або давно сполонізованих українських шляхетських родин. Завдяки народницькому світогляду вони почали відмовлятися від соціальної і культурної солідарності зі своїм станом і намагалися зблизитися з місцевим селянством. Усвідомивши, що варто служити тому народові, серед якого живеш, вони перейшли у православ'я, відмовилися підтримувати польський рух, відійшли від польської студентської організації і заснували українську громаду. Відповідаючи на закиди, що українці співпрацюють з російськими революціонерами, хлопомани опублікували за підписом 21 особи «Отзыв из Киева» (перша назва «Общественные вопросы») в катковській «Современной летописи», у якому відмовлялися від радикальних методів боротьби, вважаючи за єдину свою мету турботи за народну освіту, спростовували також закиди у сепаратизмі. Не визнаючи польських претензій щодо українських територій, вони оголосили діяльність польських повстанців в Україні безглуздою.

Цю ситуацію мав з'ясувати київський генерал-губернатор І.І. Васильчиков, який, зібравши відповідні дані, повідомляв Міністерство народної освіти, що Володимир Антонович «з метою етнографічних досліджень здійснив кілька поїздок разом з товаришами в західні та південно-російські губернії, а також до Царства Польського. Він хотів вивчити народний побут, мову, звичаї, способи життя та ін. За зібраними відомостями він хотів викласти в журнальній статті нарис народних звичаїв. У своїх етнографічних екскурсіях вживав селянський костюм, як із спонукань суто естетичної симпатії, так і тому, що у ньому набагато вигідніше було збирати необхідні йому відомості. Причиною, що спонукала його і товаришів до зближення з селянами, була селянська реформа. Зрозумівши, що з уведенням нових громадянських положень майбутній порядок речей міститиме у собі гуманніші та відповідніші з економічними вигодами початки, вони віддалися вивченню селянського політико-економічного питання та щодо застосування його до життя. Подібне вивчення вимагало не писемних матеріалів, а живого джерела — самих селян. Вони й звернулися до нього, розпитуючи селян про всілякі дрібниці та всі зібрані факти повідомляли один одному для загальної користі»⁵.

Представники російських чиновників та інтелектуалів звинувачували хлопоманів у відступі від державної політики русифікації. За В. Антоновичем було

⁵ *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 40.*

встановлено негласний нагляд, який зняли лише 1873 р. Один із авторів статті, вміщеної у «Вестнике Юго-Западной и Западной России», назвав хлопоманів «істинними дітьми Польщі, які тягнуть народ до заклятого ворога», та звинуватив, що вони першими почали називати «малоросів» українцями для того, аби відібрати в назві народу нелюбиме ними слово «Русь» і в такий спосіб зменшити перед польською небезпекою чисельність «руського» народу⁶. Насправді ж в «інтелектуальну гру» між росіянами та поляками включився новий «гравець» — українофіли, які ніби перейшли на російський бік, але змогли сформувати власне бачення міжетнічних відносин на Правобережжі.

Підкреслення хлопоманами аполітичності випливало з переконання, що насамперед потрібно піднести освіту й культуру народу, а тому вони діяли легально, щоб не наразитися на закиди у революційній діяльності. Через свої переконання вони викликали підозру як у поляків, так і росіян. Патріотично налаштовані поляки вважали хлопоманів зрадниками, російська адміністрація звинувачувала їх у намаганні прив'язати простий народ до польської національності, що вони підбурюють його незадоволення російською владою («москалями»), використовують його незнання російської літературної мови. Тож польські маніфестації, а згодом і Січневе польське повстання пришвидшили появу «українського питання», яке виявилось неочікуваним для місцевої державної адміністрації.

Імперія, хоча й мала досить успішний досвід залучення етнічних еліт до управлінської системи, тепер, після придушення виступів поляків, замість традиційної співпраці з панівною верствою вдалася до їх усунення з керівних посад на місцях. Виявилось, що серед класних чиновників ті становили майже половину, а серед канцеляристів — більше половини їх числа. Зміни засвідчив указ від 23 вересня 1864 р., за яким усі без винятку особи, що не отримали підтвердження дворянства й не перебували на державній службі, автоматично поповнювали непривілейовану, податну частину місцевого населення⁷. Було заборонено губернські дворянські зібрання, незважаючи на те, що ці станові самоврядні інституції брали участь у формуванні місцевих органів влади, зокрема обирали начальника повіту, земського справника, суддів та інших посадовців.

Ревізуючи чисельність та соціальне походження управлінських кадрів, було виявлено невтішну картину. Чимало росіян-чиновників, опинившись у польському середовищі, одружувалися з поляками, а серед чиновників-поляків були добрі управлінці, які сприяли втіленню владою реформ. Щоб уникнути звільнення, одні з них доводили, що вони «росіяни та служать російській справі», інші видавали себе за французів, ще інші шукали протекції у петербурзьких високопосадовців. Незважаючи на слабкі протести, регіональна адміністрація і Петербург почали покvapливо усувати поляків від місцевого врядування. І все ж заперечен-

⁶ Что такое хлопомания и кто такие хлопоманы. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1862. Кн. 11. С. 148.

⁷ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗ РИ). Санкт-Петербург, 1867. 2-е собр. Т. 39. Отд. 1: 1864. № 41299.

ня вплинули на деяку корекцію кадрової політики: «благонадійні» чиновники-поляки могли розраховувати на службу, проте у віддалених губерніях імперії⁸. Звільнення ж розпочалося зі стратегічних державних установ Міністерства фінансів, зокрема з Радзивилівської та Гусятинської митниць, акцизних управлінь, казенних палат. Потім поляків було звільнено з адміністративних та судових установ. Найменшої заміни кадрів потребувала поліція, яку ще з бібіковських часів комплектували етнічними росіянами.

Імперська влада матеріально заохочувала чиновників із внутрішніх губерній, у тому числі і з українських лівобережних, переїжджати в Південно-Західний край. Найперше прибульцям православного віросповідання на 50 % збільшили розмір жалування. Міністерство внутрішніх справ розпочало з тих, хто впроваджував селянську реформу. Мирових посередників першого призову, які формувалися з дворянства і, природно, були поляками, звільняли зі служби та замінювали відставними російськими офіцерами. Саме тому К. Мацузато назвав їх «комісарами боротьби з полонізмом»⁹.

З метою закріпити російських чиновників у Західному краї 1886 р. було укладено положення про переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, за яким службовці отримували пільги й переваги. Серед них — скорочення термінів вислуги для присвоєння чинів, нагородження орденами, збереження прогонних, одноразових допомог, повних окладів при отриманні пенсії та відсоткові доборавки до жалування. Пільги поширювали на чиновників духовних консисторій, губернаторських канцелярій, міських і повітових поліцейських управлінь, учителів початкової школи. Їхню службу в західних губерніях прирівнювали до служби у віддалених місцевостях Сибіру та Центральної Азії¹⁰. Джерелом фінансування чиновництва слугували надходження від польських маєтків, кількість яких була чималою і на які наклали своєрідну контрибуцію: спершу 10 %, а потім податок зменшили до 5 %.

Після придушення повстання 1863 р. влада почала формувати нову політику на Правобережжі і щодо землеволодіння, оскільки чорноземні ґрунти ще тривалий час залишалися основним багатством правобережної знаті польського походження. Боротьба за землю фокусувалася не лише на конфіскації маєтків повстанців чи продажу їх за борги, а й у правовій сфері, через узаконення вимог держави¹¹. Цілою серією указів верховна влада намагалася якщо не ліквідувати,

⁸ Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Укр. іст. журн.* 2014. № 1. С. 110.

⁹ Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861—1917 гг.). *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX — начало XX вв.*: Сб. ст. Саррого; Москва, 2005. С. 191—193.

¹⁰ Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX — початок XX ст.). *Укр. іст. журн.* 2007. № 2. С. 152—153.

¹¹ Борисевич С.О. *Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793—1886 роки)*. Київ: Вид-во НАДУ, 2007.

то принаймні зменшити польське землеволодіння, створюючи пільгові умови для придбання поміщиками російського й «малоросійського» походження конфіскованих маєтків. Докладна інструкція про їх продаж набула чинності законодавчого акта, надаючи росіянам право купівлі земель без завдатку, без публічних торгів та на виплату на 20—37 років.

Регуляторне втручання держави в землеволодіння відобразилося в указах від 10 грудня 1865 р., 10 жовтня 1869 р., 3 травня 1882 р., 27 грудня 1884 р. Поляки були позбавлені права вільного продажу й купівлі землі, а успадкування здійснювалося лише по прямій лінії. Тож не випадково зміна землевласників спричинила в краї атмосферу репресій, недовіри, шахрайства, а подеколи насилля та ворожечі, які надовго стали ознаками присутності російської держави та її інституцій. Давні родинні гнізда втрачали інфраструктуру з культурною традицією господарювання, адже нові власники практично не мешкали в нещодавно придбаних маєтках, здаючи їх в оренду в надії на швидке збагачення, не приділяли належної уваги їх упорядкуванню. Про підвищення зацікавленості земельним питанням свідчила вимога Петербурга складати щорічні звіти та огляди про кількість земель, які перейшли до осіб непольського походження. Таку інформацію губернатори та генерал-губернатори подавали на «височайше» ім'я практично до 1914 р.

Персональний перелік нових землевласників варто розпочати з генерал-губернатора Олександра Безака, ініціатора та співавтора закону від 10 грудня 1865 р., який вважав, що збільшення російського землеволодіння зміцнить зв'язки краю з імперією. Після невдалих спроб купити весь маєток він обмежився 2,5 тис. дес. землі. Доповнюють список і землі, набуті київським губернатором, а також управителем державними маєтностями, не кажучи вже про самого імператора Олександра II, якому один із Браницьких продав за чверть вартості 100 тис. дес. землі, аби зберегти за собою решту. За право російських військових придбати маєтки на пільгових умовах клопотались як самодержець, так і великий князь Микола Миколайович (старший). Ішлося, зокрема, про генерал-майора В. Ползикова, який брав участь у Східній (Кримській) війні, а вийшовши у відставку, обійняв посаду мирового посередника в Київській губернії, де став повітовим предводителем дворянства.

Серед нових власників чимало було й поміщиків місцевого походження, проте їхні надбання виявились куди меншими. Серед них такі колоритні постаті: П. Селецький — уродженець Полтавщини, київський віцегубернатор у 1858—1866 рр. і губернський предводитель дворянства в 1866—1880 рр., який спершу в Ю. Абрамовича придбав конфіскований Юзефовський маєток (Бердичівський повіт) площею 1 тис. дес., а потім ще 979 дес. у Руській Полянці на Черкащині; М. Тулов — помічник попечителя Київського навчального округу, який вивчав «малоросійський» правопис і співпрацював у кулішевій «Основі», — став власником 133 дес. у Ситниках Радомишльського повіту Київської губернії. Саме тоді голова мирового з'їзду Новоград-Волинського повіту на Волині Петро Косач (батько Лесі Українки) придбав у Колодяжному 471 дес., М. Сніжко — за-

відувач відділу, а згодом чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові, став власником 504 дес.

З 1880-х років землю масово почали скуповувати селяни для себе особисто чи в колективну власність, а також міщани та священники. Цьому сприяло відкриття державного Селянського поземельного банку, який видавав довготермінові позики селянам. Саме тому подільський губернатор у звіті імператорові навів досить переконливі дані: 1883 р. землю придбали лише 14 селян і розміри купівлі становили 423 дес., а вже 1890 р. власниками ділянок стало 1808 осіб, які разом набули у приватну власність 968 дес. Щоб такою можливістю не змогли скористатися селяни польського походження, особливо тоді, коли землю набували гуртом, київський губернатор провадив спеціальні перевірки. Так, було виявлено, що у випадку купівлі 1009 дес. у княгині О. Щербатової (с. Гута-Потіївка Радомишльського повіту) серед 22 колективних покупців були й поляки. Критерієм з'ясування етнічного походження виступала мова спілкування — серед більшості побутувала українська («малоросійська»), і лише вісім осіб зазначили, що послуговуються польською.

У зв'язку зі збільшенням охочих набути землю видача свідоцтв на купівлю перемістилася з Петербурга до Києва. У 1867 р. Міністерство державних маєностей передало ці функції київському генерал-губернаторові, у канцелярії якого (а згодом і в канцеляріях київського, подільського та волинського губернаторів) було засновано спеціальні столи з контролю видачі посвідчень особам непольського походження на право придбання землі. Видача свідоцтв супроводжувалася засвідченням, що власник не перебував під судом і слідством. Етнічне походження зазначалося такою словесною формулою: «У домашньому побуті засвоєна національність малоросійська». Обов'язково вказувалася належність до «штунди». Підрахувати кількість придбаної селянами землі було складно через відсутність підсумкових відомостей про її купівлю. Що їх було немало, свідчить хоча б кількість свідоцтв, виданих лише впродовж одного місяця 1890 р. у трьох правобережних губерніях, — 43 820. Навіть якщо припустити, що не всі селяни, отримавши посвідчення, змогли купити землю, то за рік їх мало б бути видано понад 500 тис.

Після повстання істотно змінилася політика Російської імперії у ставленні до Католицької церкви на Правобережжі, що стало особливо помітним унаслідок розриву стосунків з Апостольським Престолом. Держава почала самостійно вирішувати питання функціонування Католицької церкви, на власний розсуд регулювати церковно-територіальний поділ, встановлювати кількість парафій і монастирів, чисельність духовництва, втручаючись у навчальний процес римо-католицьких духовних семінарій. Ішлося навіть про те, щоб запровадити не лише викладання російської мови та історії, а й проводити служби Божі державною мовою. Ідею русифікувати костел через російську мову в богослужінні пропонували практично всі очільники губерній. Звертали увагу навіть на те, що архітектура католицьких монастирів, церков і каплиць надавала краєві

«польського вигляду», особливо в містах. Можливість їх закриття обговорювали на найвищому рівні — рекомендовано почати з тих, чий священнослужителі безпосередньо брали участь у допомозі повстанцям. Частина культових споруд потрапила під знесення, інші самі поволі руйнувалися, деякі передавали у православне відомство, а їхнє майно опинялося в розпорядженні місцевих палат державних маєтностей. Також пропонувано усувати або відтіснити духівництво від початкової освіти, припинивши викладання закону Божого за католицькою доктриною в парафіяльних школах, незважаючи на те, що більшість із них утримувалися коштом батьків-католиків.

Спрямовані на русифікацію краю заходи сприймалися неоднозначно. Лівобережні інтелектуали за ідеєю «обрусить край» убачали приховане прагнення російських чиновників збагатитися коштом польських маєтків. Правник, старогромадівець Олександр Кістяківський уважав, що русифікація здійснювалася не в інтересах загального блага та місцевої людності, — від неї вигравав тільки «жадібний чиновник». Кошти від конфіскованих маєтків, стверджував О. Кістяківський, потрібно було використати для освіти й соціальних послуг народу, створивши для цього спеціальний фонд¹².

І все ж найголовніше полягало в іншому. Ліберальні реформи у Південно-Західному краї запроваджувалися з великим запізненням, із відмовою від виборності та дозованою самоврядністю. Більшість соціально важливих проблем тут продовжували розв'язувати бюрократичним способом, для чого створювали все нові й нові державні установи. А самоврядність якщо й дозволяли, то здебільшого під пильним контролем держави, до того ж її апріорі були позбавлені дві великі етнічні групи місцевого населення — поляки та євреї. Щоб не допустити поляків до влади, тут не запроваджували земства, міська реформа 1870 р. була спрощеною, а судова не передбачала виборності мирових суддів. Адміністративна обачність змушувала владу долати кадровий дефіцит, призначаючи на посади лояльних до влади чиновників місцевого походження, часто українців, а також відставних офіцерів, які вважалися кращими виконавцями розпоряджень згори. Усунення поляків з державної служби мало непередбачувані наслідки. Ті змогли реалізуватися в інших сферах, таких як аптечна справа, адвокатура, вони ставали управителями маєтків, інженерами й техніками на заводах, а також зосередили зусилля на підприємливості¹³.

Для підтримання необхідної для влади атмосфери легітимності було активізовано історизацію українсько-польської ворожнечі, в якій Російська імперія відвела собі роль «відновлювачки справедливості» та нібито «законності повернення російського краю» з православним населенням у власне володіння. Реалізацію цієї ідеї взяла на себе газета «Киевлянинъ», випуск якої за державні кошти відразу ж після придушення повстання розпочав професор Київського

¹² Кістяківський О.Ф. *Щоденник (1874—1885)*: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1994. Т. 1 (1874—1879). С. 230.

¹³ Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи, 1994. С. 41.

університету св. Володимира Віталій Шувльгін. Він же підібрав для неї епіграф: «Цей край російський, російський, російський». У переліку дописувачів — прізвища багатьох знаних літераторів: В. Авсієнко, О. Андріяшев, В. Антонович, Г. Галаган, М. Гатцук, В. Гнілосиров, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Кістяківський, М. Лисенко, І. Рудченко, О. Русов та ін.

На позицію «загальноросійського патріотизму» тоді перейшло чимало українців, а найяскравішою з-поміж них постаттю був Пантелеймон Куліш, який став чиновником утвореного М. Мілютіним 1864 р. Установчого комітету — надзвичайної інституції у Варшаві. Упродовж чотирьох років він кодифікував закони, відредагувавши 63 томи «Збірника адміністративних постанов Царства Польського». Як указував О. Кониський, П. Куліш пояснював перехід на адміністративну посаду у Варшаві протестом проти прагнення «революційної польської партії» відновити Польщу у старих кордонах, бо «така Польща навіки погубила б Україну». Водночас служба в цій установі позбавила його ілюзій щодо імперської політики Росії у ставленні до українців.

Прагнення верховної влади якнайшвидше зробити край російським спричинило інтенсивне поширення тут освітніх закладів, густа мережа яких значно сприяла русифікації. Значення освіти набувало неабиякої політичної ваги, бо, як висловився подільський губернатор, народна школа не лише дає освіту, а й слугує «провідником російської громадянськості». У поселеннях, де переважали поляки, відкривали міністерські училища, які були краще забезпечені державою й давали якісну освіту. Для підтримання місцевої православної людності Міністерство народної освіти розпорядилося 1867 р. звільняти від плати за навчання учнів небагатих батьків у гімназіях і прогімназіях західних губерній (понад 10 % загального числа) за умови, що ті добре поведуться і старанно навчаються¹⁴.

Скориставшись повстанням для русифікації краю, Петербург зміг мобілізувати для досягнення мети такі фактори, як православ'я та тривалу участь українців у розбудові російської державності. Ідея розглядати місцеве православне населення як різновид росіян досить довго й успішно обслуговувала імперію. Польське Січневе повстання 1863 р., попри те, що його воєнна фаза не набула розмаху на українській території, верховна влада повною мірою використала для перерозподілу земельних ресурсів, які перебували у власності поляків. Законодавчим шляхом, через конфіскації та запровадження податку кошти від маєтностей ішли на зміцнення державних механізмів та кадрове забезпечення імперських заходів.

Масштабність акції потребувала від держави мобілізації внутрішніх ресурсів, а тому в багатьох питаннях регіонального управління вона спиралася на бюрократично-чиновницький апарат, для якого було створено пільгові умови щодо служби та земельного збагачення. Цим скористалися не лише чиновники з внутрішніх губерній, а й з українських лівобережних, для яких служба на Правобережжі

¹⁴ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург: Тип. императорской академии наук, 1871. Т. 4: Царствование Александра II. Столб. 422—323.

була прийнятною — тут вони ставали землевласниками, будівничими російської державності, витісняючи поляків з установ та зменшуючи їх монопольне землеволодіння. Здатність Російської імперії використати колишню ворожнечу між поляками й українцями, що на час повстання найбільше розкрилась у соціальному протистоянні, спровокувала ситуацію, коли значна частина місцевих інтелектуалів опинилася в одному таборі з державою, ведучи тривалу боротьбу проти польської присутності у краї. Це суттєво сповільнювало формування української національної ідентичності, зате забезпечило на певний час стійкість імперії.

Спроби модернізації державного управління. Вступ на престол Олександра II відбувся традиційно, за тим самим сценарієм, що й Миколи I. Правові основи самодержавства зберігалися, і новий імператор у маніфесті про посідання трону заявляв, що він буде так само підносити могутність і славу Росії, як усі Романови. Миколаївські міністри продовжували обіймати свої посади, проте вже 1856 р. їх замінили нові люди з другого ешелону посадовців. Змінювалася й загальна ситуація в державі. За правління Миколи I основи абсолютизму з принципами самодержавної влади були доведені до останньої межі, що загострювалося низкою поразок під час Східної (Кримської) війни. Це змушувало нового імператора, який за характером не був ні лідером, ні реформатором, вдаватися до гнучкішої політики. Громадська думка, яка після смерті Миколи I набувала суттєвої значущості і через пресу формувала переконання щодо необхідності реформ, змушувала його прислухатися і поважати міркування впливових міністрів та робила обережним центристом. Було істотно послаблено цензурний тиск, відмінено заборони на поїздки до Європи, зменшено плату за закордонні паспорти.

Ідея оновлення держави об'єднувала низку високоурядовців, які розпочали підготовку реформ і яких називали «ліберальною партією»¹⁵. Більшість із них мали університетську освіту, були членами Російського географічного товариства, на засіданнях якого не раз ішлося про необхідність змін. Представники «просвітницької бюрократії» були переконані в необхідності розбудови громадянського суспільства з елементами та правовими принципами співіснування. Проекти і записки про реформування циркулювали як у суспільстві, так і в чиновницькому середовищі, і найбільш зрілі з них лягали на стіл імператора¹⁶. Сам же імператор уперше почав виступати з промовами перед губернськими дворянськими зібраннями, намагаючись умовити, а то й присоромити поміщиків, які не підтримували ідею звільнення селянства від кріпосницької залежності.

Поступово від справ відходили посадовці попередньої епохи, які не сприймали ідей лібералізму, бо були слухняними чиновниками, націленими на виконання розпоряджень верховної влади, а реформи потребували людей ініціатив-

¹⁵ Тоді поняття «партія» вживали в найзагальнішому сенсі для позначення групи людей, які були на одному боці в конкретному конфлікті і не становили стійку організацію.

¹⁶ Уортман Р.С. *Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии* / Пер. с англ. И.А. Пильщикова. Москва: ОГИ, 2004. Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. С. 43.

них, з фаховими знаннями. Тепер вони їздили до Європи вивчати банківську і податкову справу, будівництво залізниць і шляхів з твердим покриттям, переймати її управлінський досвід, слухати популярні лекції Лоренца Штайна і Рудольфа Гнейста про соціальну державу і місцеве самоврядування. Повертаючись на батьківщину, вони на сторінках «товстих» журналів аналізували моделі європейського соціального розвитку, стаючи поборниками західних цінностей.

Найповнішу програму запропонував імператорові курляндський губернатор Петро Валуєв, який назвав свою записку «Дума росіянина». Його програма передбачала запровадження гласного бюджету, скорочення адміністрації, війська, заміну подушного податку прибутковим. Долання слабкості фінансової системи покладалося на мережу комерційних банків. Спираючись на неї, Костянтин Миколайович підготував загальнодержавну програму реформування, і після обговорення у міністерствах вона набула певної послідовності: відміна кріпосного права, яке залишалося лише в Росії, запровадження місцевого самоврядування та всестанового суду, військова і податкова реформи та реформа релігійної сфери, створення банківської мережі. У цьому переліку, однак, не бачимо реформи державного ладу.

Обійнявши 1861 р. посаду міністра внутрішніх справ, Петро Валуєв, ознайомив главу держави з проектом створення Ради міністрів, яка набувала праобразу уряду. І хоча Рада не стала органом односторонніх рішень, а дорадчою інституцією при імператорові, однак більшість її членів поділяли реформаторські переконання. Рада міністрів обговорила і схвалила основні положення реформ. Її засідання проводив Олександр II і, спілкуючись із політиками ліберальних поглядів, прислухався до їхніх аргументів, позбувався невпевненості і набував досвіду державного керівництва. Продовжувала діяльність Державна рада, у роботі якої зароджувалися парламентські форми обговорення найважливіших питань законодавчого державного життя. У її складі було створено Головний комітет з облаштування селянського стану, який напрацьовував закони для відміни кріпосного права та поліпшення становища різних категорій селян. Його очолив великий князь Костянтин Миколайович, прихильник ліберальних цінностей, який здійснив низку реформ у Морському міністерстві.

Вагомі структурні зміни відбулися і в інших відомствах. У Міністерстві фінансів було засновано головну викупну установу, на яку покладалися грандіозні викупні операції, пов'язані з набуттям селянами поміщицької землі. Припинив діяльність вищий цензурний комітет, і тепер Головне управління у справах друку забезпечувало гласність проведення реформ. Було ліквідовано одіозний Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії — символ деспотії старого часу. Для спорудження комунікацій засновано Міністерство шляхів сполучень. Питання реформування в набутих імперією землях мали вирішувати такі урядові комітети, як Кавказький, Амурський, Західний, Сибірський і Фінляндський.

За час реформ імператор не зміг позбутися догм теорії офіційної народності, віруючи в історичну місію самодержавства і відданості та прив'язаності народу

до його імператорської особи. Сучасники сподівалися, що за відміною кріпацтва імператор розпочне політичну реформу і заснує представницьку інституцію влади. Дворянський конституційний рух 1865—1866 рр. виявився слабким і нетривалим. Одні лідери дворянської опозиції вимагали створення представницьких органів, сподіваючись, що ті будуть захищати дворянське землеволодіння. Інші вважали, що земські органи повинні мати власну інституцію при імператорові. Проте імператор дав зрозуміти, що право реформування належить тільки йому.

Лише 1880 р. міністр внутрішніх справ Михайло Лорис-Меліков, враховуючи небезпеку розгортання революційного руху, намагався переконати імператора в необхідності участі народних представників в управлінні імперією. Після замаху Халтуріна Олександр II схвалив пропозицію про створення Верховної розпорядчої комісії з широкими повноваженнями для координації та інтеграції урядових заходів. Очолювана ним урядова комісія працювала над проектом заснування дорадчого органу, який дістав назву «Конституція Лорис-Мелікова». На той час Лорис-Меліков, що був сином вірменського торговця, здобув славу у Східній (Кримській) та Російсько-турецькій війні, вважався добрим управлінцем і енергійним реформатором. Перебуваючи на посаді харківського генерал-губернатора, він зумів призупинити революціонерів-терористів і завоювати довіру суспільства. Досягти цього йому вдалося через відміну заборон на пресу, ліквідацію соляного податку та залучення земств до місцевих справ.

Незважаючи на назву, програма Лорис-Мелікова лише наближалася до конституційного обмеження самодержавства, адже право законодавчої ініціативи зберігав за собою монарх. Основна її ідея полягала в залученні громадськості до співпраці з урядом, а представників третього стану — до законотворчої діяльності через одноразове скликання представницького органу із законодавчими правами. На його розгляд передбачалося подати проекти реформи губернського управління та поглиблення селянської реформи. За розумінням Лорис-Мелікова, проєкт відрізнявся від народного представництва західних зразків. Для Олександра II участь народних представників в управлінні державою була викликом, прямою погрозою його самодержавній владі.

У той час у суспільстві з'явилася інформація, що текст конституції готується для Болгарського князівства. Ухвалена внаслідок звільнення Болгарії від османського панування після Російсько-турецької війни 1877—1878 рр., вона стала одним із найдемократичніших європейських актів того часу, адже встановлювала конституційну монархію, містила широкий перелік прав і основних свобод громадян, проголошувала загальне виборче право для чоловіків, гарантувала правовий статус людини. Згідно з нею при болгарському князі діяв однопалатний парламент. У громадських колах Росії це викликало здивування, адже за логікою необхідно було спершу модернізувати лад у власній державі. На цю подію відгукнувся Михайло Драгоманов, який у статті «Турки внутрішні і зовнішні» вказував: «Тільки ця політична свобода: всенародне, земське представництво, з контролем над діями виконавчої влади, з недоторканною свободою особи, сло-

ва, сходок, товариств — і може забезпечити хоч скільки-небудь згоду діяльності уряду з національними інтересами та громадською думкою, своєчасність прояву цієї діяльності не чекає, щоб турки вирізали десятки і сотні тисяч братів наших перш, ніж ми надумаємося допомогти їм, а також тільки політична свобода може хоч скільки-небудь захистити нашого солдата від тих зловживань та хижацтва, які були причиною невдачі Східної війни 1854—56 рр. Вже в малому вигляді, у справі допомоги сербам, ми могли повчитися з того, що за люди встигли спливати вгору штабного і госпітального завідування справами і як почали спливати гроші, корпії, ковадри; подивимося, що буде, коли настане війна, — чи не «стане знову Бог на Арараті дивитися, як крадуть у комісаріаті», чи не доведеться знову складати пісеньки на кшталт: «А як третього числа нас нелегка несла» — і закінчувати їх знову міцним слівцем тим, хто туди водив!

Говорять, тепер так не буде. Дай, Боже; але це буде щастя: адже однакові причини призводять до однакових наслідків, а наш політичний устрій і тепер такий самий, як і до падіння Севастополя. Тільки політична свобода, справді, введе саму Росію в коло європейських країн і започаткує усунення і в самій Росії бід одного порядку з тими, що обурюють нас у Туреччині, а саме: виснаження народу всякими поборами, починаючи з відсталої, аристократичної, давно вже засудженої і земствами та печаткою податної системи, що кладе весь тягар держави на мужика, цього російського раю, свавілля чиновників, відсутність гарантій особистості, національна та релігійна нетерпимість»¹⁷.

Ставши міністром внутрішніх справ, М. Лорис-Меліков мав подати схвалений особливою нарадою текст «конституції» 1 березня 1881 р. на обговорення Ради міністрів. У ньому, зокрема, йшлося: «З огляду на викладене не можна, на моє переконання, не зупинитися на думці, що покликання суспільства до участі в розробці необхідних для цього часу заходів є саме тим засобом, який і корисний, і необхідний для подальшої боротьби з крамолою [...]. При такому погляді на висловлювані в середовищі певної частини суспільства судження щодо необхідності вдатися до представницьких форм для підтримки порядку в Росії і, визнаючи, що ці судження лише виражають дозрілу потребу служити громадській справі, вважаю найбільш практичним способом дати законний результат цієї потреби»¹⁸.

Проте того ж дня, за дві години, імператор загинув унаслідок терористичного акту. Новий же імператор, Олександр III, за порадою Костянтина Побєдоносцева, негайно відправив Лорис-Мелікова у відставку і розпочав реалізацію консервативно-охоронної урядової політики. На засіданні Ради міністрів 8 березня 1881 р. К. Побєдоносцев різко виступив проти реформаторських пропозицій,

¹⁷ Драгоманов М.П. Турки внутренние и внешние. «...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». *Вибране / Упоряд.* Р.С. Міщук. Київ: Либідь, 1991. С. 237—238.

¹⁸ Всеподданнейший доклад министра внутренних дел генерал-адъютанта графа М.Т. Лорис-Меликова, 28 января 1881 г. URL: <http://projects.rusarchives.ru/statehood/06-91-konstituciya-loris-melikov.shtml>

заявивши, що обрані представники в конституційних монархіях висловлюють особисті погляди, а не точку зору народу. Його позицію повністю підтримав Олександр III¹⁹.

Долання кадрового дефіциту та особливості формування бюрократії в українських губерніях. Ініційовані державою реформи потребували активної й широкої участі не лише вищих державних посадовців, а й чиновників губернського рівня. Кадрове забезпечення набувало значення внутрішньої складової перетворень, на яку не могли не звернути уваги міністерства. Унаслідок реформ помітно змінювалася сама влада — удосконалювалися її інституційні форми, зростала кількість державних установ, які формувалися і на бюрократичному, і на виборному принципах. Верховна влада була переконана, що малоефективну бюрократію в господарській сфері, як і централізоване управління з Петербурга, потрібно доповнити виборними посадовцями, залучення яких дасть змогу подолати катастрофічне становище на місцях, адже питання благоустрою, побутових умов набували дедалі більшого значення. Відтак земська й міська реформи спиралися на самоврядні принципи всестановості, виборності, розподілу влади на розпорядчу та виконавчу з правом формувати місцевий бюджет і використовувати його на першочергові локальні потреби без жорсткого контролю з боку казенних палат.

Нові державні посади потребували вже не стільки чиновників дворянського походження, скільки людей із професійною освітою. На порядку денному постало питання зміни принципів добору кадрів, їх розміщення та обліку. Традиційно державні посади обіймали дворяни, які користувалися винятковим правом на державну службу з усіма її привілеями, однак і до них було висунуто жорсткіші вимоги. Указом від 9 грудня 1856 р. спадкове дворянство присвоювалося внаслідок відбування служби лише тим чиновникам, які служили старанно і тривалий час, здобувши чин статського радника (5 клас), а пізніше — дійсного статського радника (4 клас). Особисте дворянство набувалося з присвоєнням чину 9-го класу. Таке уточнення пояснювалося зростанням чисельності чиновництва і державним інтересом забезпечити управлінський апарат сумлінними та вірогідними кадрами.

Значним кроком до якісної зміни кадрової політики було уточнення джерел поповнення бюрократії, шлях, що його намітив ще Микола I, коли 1827 р. видав указ про формування табельного чиновництва з канцелярських службовців. На час Олександра II практичні потреби змусили уряд розширити коло осіб, з якого могли призначати державних посадовців. Першим стару практику переглянуло Міністерство фінансів, яке відтепер самостійно укладало державний бюджет, а отже, потребувало кваліфікованих кадрів. До губернських і окружних акцизних управлінь набирали службовців без урахування їх станового походження, проте забороняли приймати місцевих власників чи орендарів гуралень. Посади бухгалтерів у казенних палатах і повітових казначействах було дозволено обіймати особам без права державної служби та без табельних чинів, інакше кажучи — недворянам за соціальним походженням.

¹⁹ Уортман Р.С. *Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии...* Т. 2. С. 273.

Уже за кілька років Державна рада визнала за доцільне до казенних палат тих губерній, управління в яких здійснювалося на загальних підставах, залучати на чиновницькі посади не вище 10-го класу представників усіх станів, навіть якщо ті не мали права державної служби. На час обіймання посад вони звільнялися від військової служби і користувалися всіма перевагами державних службовців. До дворян на службі додали купців першої гільдії (за умови набуття освіти), а також синів некаласних службовців та ін. Серед них — сини козаків, які отримали право на державну службу, спершу канцелярську, а ті, хто мав вищу й середню освіту, вже за два роки обіймання посади могли розраховувати на перший класний чин.

Виборна служба, запроваджена ще Катериною II, також якісно змінювалася. Дворянство втрачало монопольне право на обіймання посад, адже в земських і міських органах гласними могли бути й представники інших соціальних верств. Верховна влада регулювала їх склад, зокрема, 1866 р. було заборонено обирати до земських управ чиновників, які служили в казенних, контрольних палатах, казначействах, а також осіб духовного звання. Однак контроль за тією складовою діяльності земств, що впливала на поповнення державної скарбниці, посилювався, тому з 1870 р. на зібраннях мав бути присутній акцизний чи гірничий чиновник.

Під час добору чиновників для реалізації земельної реформи на Правобережжі України враховували їх етнічне походження. Із завершенням укладання викупних актів київський генерал-губернатор запропонував заміщати посади предводителів дворянства головами мирових з'їздів, які прибули із сусідніх губерній, зокрема лівобережних. Ішлося про те, щоб на посадах в органах дворянського самоврядування перебували не поляки, а принаймні вірнопіддані українці. Під час формування виборних органів через етнічну строкатість підданих верхівній владі довелося вдатися до компромісного рішення, яке полягало у квотах гласних від християн і нехристиян (магометан), якщо йшлося про міські думи Таврійської губернії. Перших мало бути обрано 2/3, а других — 1/3, в іншому разі питання з'ясував міністр внутрішніх справ.

Гострий дефіцит професійних чиновників змушував владу переглянути ставлення до освіти і сформулювати конкретні вимоги для забезпечення державного апарату кваліфікованими співробітниками. Тривалий час освіта не вважалася фактором кар'єрного зростання чиновників, навіть попри те, що університети від самого свого заснування мали завданням готувати кадри для державної служби. Чи не вперше серйозну увагу на освіту було звернуто в положенні від 25 червня 1835 р. про врахування освітнього рівня для присвоєння чинів. Чиновників і канцелярських службовців розподілили на три категорії: з вищою, із середньою освітою і тих, хто не мав жодних атестатів. Цим встановлено й два види отримання чину: «за старанність» і «за заслуги, що полягали в якихось особливих подвигах»²⁰. Тоді освічені чиновники просувалися по службі в 1,5—2 рази

²⁰ Шандра В.С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860—1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії. *Укр. іст. журн.* 2013. № 6. С. 101.

швидше. Щоб активізувати приплив на чиновницькі посади освічених юнаків, Олександр II відмовився від колишньої практики розпочинати службу в губернських установах. З 1858 р. ті, хто закінчив вищі навчальні заклади з ученим ступенем, могли починати службу відразу в міністерствах. Ті ж, хто вже розпочав її у провінції, могли перейти до столиці, а охочі продовжувати службу в губерніях мали можливість претендувати на наступний чин через два, а не через три роки, як було раніше.

Галузь права найперше потребувала фахівців. За університетським статутом 1863 р. на юридичних факультетах запроваджувалися нові кафедри й навчальні курси, посилювалася їх теоретична складова. Найздібніших держава відправляла на стажування до університетів Західної Європи. Ішлося навіть про заснування факультетів державних і суспільних наук. Молодь з ентузіазмом захопилася правознавством, юридичні факультети (в тому числі й в Університеті св. Володимира) набули неабиякої популярності. Зокрема, в Києві чи не вперше було уведено таку форму, як підготовка студентів казенним коштом. Ті з них, хто збирався присвятити себе цивільній службі, крім обов'язкової програми юридичного факультету додатково займалися практикою під керівництвом одного з професорів або синдика та секретаря. Списки студентів-правознавців із поясненням їхніх знань та моральних рис передавали генерал-губернаторові, який визначав місце їхньої майбутньої служби в губерніях Правобережної України.

З 1863 р. число студентів на юридичному факультеті в Києві досягало 300 осіб, поміж них можна було зустріти вихідців із духовництва, міщан і навіть селян. Натомість на інших факультетах студентів було значно менше. Утім, незважаючи на постійне впровадження судів нового зразка, зокрема й 1880 р., число студентів почало різко скорочуватися. Чинниками падіння престижу юридичної професії, як з'ясував М. Ренненкамф, ректор Університету св. Володимира та фахівець із міжнародного приватного права, були нечіткість вимог статуту щодо обов'язкової університетської освіти для обіймання посад голів і товаришів голів судових палат, прокурорського нагляду та навіть мирових суддів. Скажімо, до судових слідчих висували такі вимоги: наявність вищої або середньої освіти, досвід вирішення карних справ, добросовісність; за їх призначення відповідали губернатори й генерал-губернатори, чий вибір схвалював міністр юстиції.

Про правову професійну освіту не йшлося, її замінював докладний «Наказ судовим слідчим» з 112 статей, в кожній із яких містилася детальна інструкція щодо всіх можливих випадків слідчої практики. За спостереженнями ректора, на судові посади почали призначати не лише осіб без вищої правової освіти та судової чи адвокатської практики, а й чиновників, далеких від сфери юриспруденції відомств: військового, морського, поштового. Правників без досвіду неохоче брали на службу, було навіть запроваджено інститут кандидатів на судові посади. Дисбаланс між ринками освіти і праці усували за рахунок зниження числа студентів, а отже, і фахівців-юристів. І все ж професійність у судовій сфері була надзвичайно високою. Про це писав знаний правник А. Коні, який, аби показа-

ти вимогливість до своєї професії, відмовився головувати на судовому процесі в Харкові через те, що один зі звинувачуваних мав з ним раніше тяжбу²¹.

Крім правничої професійними кадрами почали забезпечувати й медичну державну службу. Потреба у фахівцях сприяла тому, що Міністерство внутрішніх справ вдалося до активного залучення євреїв, дозволивши їм обіймати посади лікарів не лише в західних губерніях, а й за межею єврейської осілості. У 1857 р. право державної служби поширювалося на караїмів, якщо вони здобували наукові й медичні ступені. Потребувала фахівців і карантинна служба, відтак у її статуті 1866 р., за зразок якого взяли подібні документи морських держав Франції та Італії, указувалося, що на посади начальників карантинних округів, агентів та управителів карантинними заставами потрібно призначати лише лікарів.

Серйозну увагу звернули на фахівців, діяльність яких була пов'язана з межуванням, зокрема, збільшувалося число стипендіатів («пансионеров») Московської школи межових топографів, для мотивації оволодіння цією професією вагомо поліпшувалося їхнє матеріальне забезпечення. Розширювалися службові права топографів, яких масово залучали до вирішення селянських земельних справ.

І все ж професійно освічених кадрів не вистачало, і найперше для управління державними фінансами. Так, чиновники контрольних палат змушені були посилено займатися самоосвітою. Як згадував О. Лотоцький, його начальник, голова Київської контрольної палати О. Ніколаєв, спонукав підлеглих студіювати фінансову «техніку» за підручником професора Петербурзького університету Л. Ходського «Політична економія у зв'язку з фінансами» та монографіями економістів. Про професійне самовдосконалення свідчило й запровадження головою Харківської судової палати бароном М. Торнау німецької системи стенографування Ф. Габельсбергера з пристосуванням її до російської мови. Він підготував посібник, на основі якого при університеті діяли стенографічні курси. Їх відвідували жінки, аби отримати місце роботи в суді.

Влада була навіть змушена вдатися до складання іспитів екстерном. Так, за успішного проходження випробувань канцелярські службовці могли претендувати на отримання першого класного чину. Така ситуація протрималася до 1880-х років, коли для вступу на державну службу було достатньо скласти іспит в обсязі загальноосвітньої навчальної програми повітового училища. При управліннях навчальними округами створювали іспитові комітети, для яких було укладено правила, що регулювали отримання свідоцтва. У 1867 р. екзамени на перший класний чин було дозволено складати у школах військового відомства відставним колезьким реєстраторам. А в Київській, Подільській і Волинській губерніях, згідно з положенням про народні школи від 26 травня 1869 р., це право надавалося успішним учням міських двокласних народних шкіл.

У заходах верховної влади, спрямованих на вдосконалення кадрового забезпечення, передбачалася система матеріального стимулювання якісної та добросо-

²¹ Кони А.Ф. Из заметок и воспоминаний судебного деятеля. *Русская старина*. 1908. Кн. 3. С. 505.

вісної служби з одночасною вимогою відповідальності за її виконання. Найперше постало питання поліпшення фінансування, яке було актуальним для тієї частини бюрократії, яка не мала земельних наділів і лише через освіту вибудовувала кар'єру. Саме з нею держава пов'язувала формування нового чиновництва, для якого державні інтереси переважали б власні. Відтак службовці акцизних управлінь отримували жалування більшого розміру, ніж такі самі за чином і посадою судді, служба яких також добре оплачувалася. Саме це змушувало не ризикувати, аби не бути звільненим за підкуп, втративши пенсійне забезпечення. Не в останню чергу чиновників саме цього відомства чи не першими звільняли з посад за незначні порушення, хабарі, а за серйозні проступки віддавали під суд. На розмір їхнього жалування, а також жалування всіх посадовців акцизних управлінь суттєво впливав відсоток, отримуваний від продажу спиртних напоїв (2 %). Держава перебирала на себе не лише покарання, а й превентивні заходи.

Поліпшення матеріального забезпечення суддів сприяло також зменшенню хабарництва в судах. Голови судів мали вдвічі більше жалування, ніж їхні університетські колеги, а етика юриста змушувала їх засуджувати незаконні побори. Присяжні повірені (адвокати) також отримували високі гонорари. А. Коні з цього приводу зазначав, що судді відтепер «перестали жебракувати». А якщо до жалування додати їх незмінність на посадах, то судові чини були поставлені державою «поза загальними правилами».

У губерніях Правобережної України на поліпшення матеріального становища чиновництва впливав політичний фактор. Спираючись на височайше повеління від 8 липня 1863 р., першими збільшені розміри окладів отримали мирові посередники, призначені не з місцевих чиновників. Вони відряджалися в розпорядження генерал-губернатора, від якого залежало присвоєння наступних чинів, а при звільненні після припинення укладання викупних актів отримували піврічне жалування. Оклади судових слідчих, повітових стряпчих та повітових суддів Київської губернії зросли на 300 руб. Для їх забезпечення генерал-губернатор отримав право розпоряджатися 30 тис. руб. із суми, що надходила із секвестрованих маєтків та 10%-х зборів з маєтностей польських землевласників, аби кожен чиновник «російського походження» одержав цю надбавку.

Слідом за віленським генерал-губернатором М. Муравйовим київський М. Анненков також 1864 р. отримав можливість виплачувати росіянам — чиновникам Міністерства внутрішніх справ — не лише підйомні та прогонні гроші, а й надбавку в розмірі 50 % жалування, яка також надходила від зборів із польських поміщиків. Наступними стали службовці-росіяни межового відомства, яким розмір жалування збільшувався на 50 %. Половину окладу до жалування почали отримувати й інспектори, директори та вчителі гімназій і повітових дворянських училищ, якщо вони були «благонадійними особами» російського та остзейського походження або іноземцями. Цікаво, що до таких самих методів влада повернулася через 20 років, коли забезпечувала вчителями російської мови й арифметики татарські медресе та мектебе. Утім, розміри стимулювання тут були значно

меншими, йшлося про надання прав державної служби, що гарантувало пенсію, та про одноразові допомоги для вчителів і членів їхніх родин.

Останніми, хто 1864 р. отримав можливість поліпшити своє матеріальне становище, стали чиновники Міністерства юстиції. Олександр II схвалив рішення про підвищення на 50 % розмірів жалування членам судових колегій, губернським прокурорам, повітовим стряпчим і судовим слідчим. Наступного 1865 р. до складу управлінців, яким держава доплачувала за етнічне походження, додалися практично на тих самих умовах чиновники палати державних маєтностей, з тією лише різницею, що доплата призначалася не всім, а лише «достойним», яких визначав генерал-губернатор. Певно, що службовці відомства шляхів і державних будівель почувалися ображеними, адже їхній головноуправляючий П. Мельников лише у квітні 1865 р. домігся 50%-ї доплати чиновникам.

На цьому розподіл коштів, що їх держава отримувала з оподаткування польських маєтків, не завершився. Останнім акордом стало збільшення жалування на 500 руб. кожному членові губернських у селянських справах присутствій за умови, що їх було спеціально викликано до західних із внутрішніх російських губерній. Окремо йшлося про використання 22 тис. руб. з «польських надходжень» для чиновників і службовців канцелярії київського генерал-губернаторства. Апетити влади виявилися непомірними. Уже 1868 р. було вирішено запровадити надбавки 50 % до жалування ще одній категорії чиновників — тим, хто служив по відомству Міністерства народної освіти, зокрема в гімназіях Київського навчального округу. До них додалися службовці Київського центрального архіву давніх актів, до того ж як тим, так і іншим платню збільшили навіть заднім числом, тобто починаючи з 1867 р., і з тих самих джерел.

У 1865 р. було дозволено продаж землі в західних губерніях чиновникам, які збиралися оселитися там надовго. Проте землю могли й відібрати, якщо після купівлі її б продали або здали в оренду полякові чи євреєві. Було визначено розміри маєтків: від 300 до 1 тис. дес. Інструкцію з цих питань не оприлюднювали, а надсилали в установи, які продавали землю. Правила продажу не раз переглядали з огляду на пільги, переваги й позики, тривалість обіймання посад тощо. Так, маєтки площею від 50 до 300 дес. передбачалися для київського чиновництва.

Досвід формування чиновницького корпусу в такий спосіб вочевидь показував добрі результати, адже апробований тут, він був сформульований у вигляді правил про переваги державної служби російським чиновникам у Царстві Польському, яким гарантували аналогічні можливості з додаванням ще й освіти дітям чиновників за державний кошт. Останнє було досить привабливим, адже вже 1869 р. вийшло роз'яснення, що цього привілею позбавлять того, хто звільниться або змінить Привіслінський край на службу в інших губерніях. А вже наступного року воно поширилося й на жінок російського походження, які працювали в школах Варшавського навчального округу.

Під час реформ обставини служби швидко змінювалися, впливаючи на поведінку бюрократії. Чиновники втрачали традиційну самовпевненість, малорух-

ливість, ставали мобільнішими, уразливішими й водночас меткішими. Вони сміливіше почали використовувати службове становище для вибудовування кар'єри, реалізації свого потенціалу, а то й власної вигоди. Якщо раніше вдавалися до вимагання коштів із прохачів, то тепер зловживали на державних інтересах, які вважали «безгрішним доходом».

Про одного з них, а саме Є. Андреева, розважливий О. Кістяківський зауважив: «Цей чоловік п'ять років тому приїздив як чиновник Міністерства фінансів до нашого Південноросійського краю оглядати цукрові заводи. Він тоді показав себе надзвичайно суворим охоронцем державної скарбниці. Нині він перебуває на утриманні у цих цукрозаводчиків; займається клопотанням про їхні інтереси в Міністерстві фінансів, у якому він перебуває на службі. У той самий час він вважається чиновником Міністерства шляхів сполучення. Ось зразок російського чиновника, який продає інтереси тієї держави, у якій перебуває на службі»²².

На призначення губернаторів впливали, як і раніше, протекція великих князів, імператриці, родинні зв'язки, на що неодноразово вказував П. Валуєв. Міністр внутрішніх справ, зокрема, вважав, що серед губернаторів, та й генерал-губернаторів, чимало «пустейших», з обмеженими розумовими «силами», що змушувало верховну владу серйозно переглянути організацію губернаторської влади. З'явилася й відповідна нормативна база. Так, 22 липня 1866 р. схвалено закон про межі влади губернаторів, згідно з яким останній втрачав необмежену владу і лише наглядав за законністю, а також відповідав за добір і службу чиновницького апарату на підвідомчій території. Олександр II зменшив кількість стягнень, які накладалися на губернаторів, побоюючись втрати престижу влади в очах місцевого населення.

Губернатори, що керували губерніями Південно-Західного краю, отримували додаткові завдання, за якими, вони мали доступними засобами підносити авторитет російської держави. Ось чому М. Синельников, волинський губернатор, сприяв побудові православного собору в Житомирі, мосту через річку Тетерів, відкрив будинок для душевнохворих на 30 місць, завершив будівництво кам'яного театру²³. І все це для того, аби відновити в губернському Житомирі повноцінну інфраструктуру, яка призупинила б поїздки польського дворянства до Варшави. А то воно, вважав він, їде до неї, як ті магометани до Мекки²⁴.

Запроваджувалися суттєві зміни в контролі за кадрами. Інспекторський департамент, який з 1846 р. централізовано обліковував і керував усім чиновницьким апаратом, 1858 р. було ліквідовано. Істотно переглянуто попередній критерій — вислугу зі спробою замінити її компетентністю чиновника. Кадри відтоді

²² Кістяківський О.Ф. *Щоденник (1874—1885)*: у 2 т. / Упоряд. В.С. Шандра, М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. Київ: Наук. думка, 1995. Т. 2 (1880—1885). С. 72.

²³ Маркевич О.В. Державна служба у Волинській губернії у спогадах та оцінці сучасників (кінець XVIII — перша половина XIX століття). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2020. № 2 (30). С. 51.

²⁴ Синельников Н.П. Записки сенатора. *Исторический вестник*. 1895. Т. 59. № 2. С. 394.

перебували не лише у віданні центральної, а й місцевої структури влади. Було запропоновано ефективніше децентралізоване управління, коли губернська адміністрація перебирала на себе призначення та переміщення чиновників до 7-го класу, за винятком членів відомчих губернських і повітових присутствій, таких як державний контроль і фінанси, шляхи, пошта, державні маєтності, де кадровим забезпеченням відали міністри. Право призначати на місцеві посади 8—14-го класів надавали губернській адміністрації. Натомість чини присвоював департамент герольдії Сенату. Було створено Комітет опіки заслужених статських чиновників, завдання якого полягало в призначенні пенсій і допомоги тим, хто захворів, відбуваючи державну службу.

Запровадження нових чиновницьких посад, як і раніше, перебувало у віданні верховної влади. Олександр II 1857 р. особисто схвалив подання головноуправляючого шляхів і публічних будов про присвоєння чинів членам і службовцям комітету з будівництва Чернігівського й Київського шосе. Імператор ліквідував посаду старшого помічника правителя канцелярії чернігівського, полтавського й харківського губернаторів, оскільки скасовувалося Малоросійське генерал-губернаторство. В інших же генерал-губернатори наполягали на тому, аби міністри й головноуправляючі радилися з ними під час призначень на відомчі посади. Зокрема, таку думку в записці Раді міністрів обстоював новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О. Строганов. На врахування місцевих особливостей у формуванні чиновницького апарату вказувало запровадження при київському генерал-губернаторові посади чиновника з особливих доручень для єврейських справ, якому виділили жалування (850 руб.) зі спеціального фонду для нагальних потреб державного управління.

Олександр II відмовився від практики, запровадженої ще 1837 р. Д. Бібіковим, за якою уродженці західних губерній мали починати службу й відбувати її впродовж п'яти років у 28 власне російських губерніях з метою вдосконалити знання російської мови та сповна оволодіти російським діловодством. Лише після цього вони могли продовжувати служити в столичній губернії, а також міністерствах, головних управліннях та на батьківщині. До такого кроку спонукала достатня кількість навчальних закладів з російською мовою викладання на колишніх польських територіях, де вивчали основи законодавства Російської імперії. Відмову від колишнього порядку було представлено як знак «особливої довіри» імператора до польського дворянства, яке «зрівнювалося» у правах із російським.

Не в останню чергу йшлося й про судове переслідування чиновників, яке до повного впровадження судових установ здійснювали губернські правління. Судову відповідальність було розпочато з чиновників Міністерства юстиції, зокрема, 1867 р. встановлено порядок грошових стягнень за вчинки, якщо через них постраждали підсудні. Справи мирових суддів і чиновників окружного суду розглядала судова палата, а справи голів, членів та прокурорів судових установ — касаційний департамент Сенату. Судових слідчих відтоді звільняли лише через суд.

Міське положення 1870 р., як і його доповнення, ставилося до гласних досить вимогливо. Навіть після обрання ті з них, хто втрачав права бути гласним через судове переслідування за злочини, звільнялися з посади міським головою, а його самого могло змістити губернське в міських справах присутствіє. Міських голів і гласних притягали до судової, а не до адміністративної відповідальності, ініціювати яку мало присутствіє щодо всіх членів, крім голови, і найчастіше — за незаконне привласнення міських коштів. Під час схвалення міського голови брали до уваги порушення закону на виборах. Звільнених за проступки чиновників могли покарати позбавленням виборчих прав на три роки. Схвалення міністром внутрішніх справ і губернатором керівних осіб земського та міського самоврядування стало однією з форм адміністративного контролю за їхньою діяльністю. Дріб'язкова опіка змінювалася затвердженням адміністрацією постанов виборних органів, тих, що регулювали сферу торгівлі, відчуження земельної власності, отримання великих позик.

Міські голови в західних губерніях потрапили в більшу залежність від адміністрації — на посадах їх затверджував не лише губернатор, а за його поданням ще й міністр внутрішніх справ. Під час обговорення цього питання київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков пропонував відмовляти кандидатам-полякам. І хоча таку норму й не було внесено до законодавства, нікого з них, принаймні до 1882 р., не було допущено до посади міського голови або його заступника. У цьому разі виборний принцип формування міського самоврядування поступово змінився на призначуваний. Що ж до земського самоврядування, то Сенат задля уникнення упередженості та ухвалення справедливого вироку заборонив участь у зібраннях голів і членів управи, якщо з'ясовувалися вчинені ними проступки.

Слід визнати, що держава з метою подолання застою в соціальному й господарському житті суттєво активізувала кадрову політику, звернувши увагу практично на всі компоненти цього сегмента. Доля кадрового дефіциту здійснювалося розширенням соціального кола державної служби, нехай і поступової, але відмови від рекрутування чиновництва лише зі шляхетських станів, збільшення його чисельності. Уперше здійснювалася широка орієнтація на професіоналізацію та спеціалізацію, особливо в тих сферах, які забезпечували державні надходження та впровадження законності в найширше середовище. Підвищувався загальний освітній рівень чиновників і канцелярських службовців. Саме освіта ставала дієвим критерієм формування нового типу державного службовця.

До неї потрібно додати забезпеченість реформ законодавчими нормами, в яких чітко вказувалися обов'язки та відповідальність чиновника. Бюрократизація управління поєднувалася із самоврядуванням, на яке верховна влада покладала великі надії щодо налагодження господарського життя та забезпечення соціальними послугами. Проте нова кадрова політика не була послідовною, реформи виявили низку проблем, пов'язаних із контролем за дотриманням норм самими чиновниками та імперським фактором щодо здатності держави управляти сус-

пільством, тією його частиною, яка демонструвала нелояльність до верховної влади. Отже, у такому разі професійність відступала, і на перше місце виходило вірнопідданство. До контролю за чиновниками верховна влада не допустила громадськість, керівні посади були доступними для тих, хто мав представляти імперські інтереси Росії.

На Правобережжі України регіональну еліту було позбавлено права на державну службу за етнічною ознакою, усунуто з посад, а на її місце приходило чиновництво російського походження, яке часто сприймалося місцевим суспільством як чуже. Чиновникам, покликаним зміцнювати владу російського імператора, було створено умови для поліпшення їхнього матеріального становища. Кошти для цього імперська адміністрація черпала з маєтків польських землевласників, що в такий спосіб сплачували своєрідну контрибуцію Російській імперії. На чиновництво було покладено надзавдання — не лише управляти краєм іменем монарха, а й проводити в життя політику русифікації, творячи «російський світ» і витісняючи ним спершу польський, а згодом і український світи.

Аграрна реформа та її регіональні особливості. Запобігаючи соціальним конфліктам, держава розпочала масовану підготовку до аграрної реформи, яка тривала п'ять років. За цей час було «проекспериментовано» звільнення селян у Карлівському маєтку Полтавської губернії великої княгині Олени Павлівни, тітки Олександра II. Був задіяний такий важливий елемент реформування, як гласність, до якої активно долучилася університетська професура, розпочавши читати публічні лекції з політичної економії й доводячи, що кріпацтво вичерпало економічні ресурси, що вільна праця вигідніша від кріпосницької, бо та гальмувала розвиток землеробства і товарних відносин.

Активно відбувалися дискусії у дворянських комітетах, створених для залучення місцевої еліти до реформування. Йшлося про умови звільнення селян: якщо із землею, то з якою кількістю, якщо без землі, то які це матиме соціальні наслідки? Спершу прихильників ліквідації кріпацтва було небагато, а ті, що були, прагнули відпустити селян на волю без землі. Держава ж, особливо після селянських виступів в Естляндії, стояла, відступаючи навіть від прийнятої за римським правом концепції земельної власності, на своєму: законодавчо закріпити право селян на постійне користування присадибною ділянкою, ціну за польову землю встановити за двосторонньою згодою поміщика і селянина. Без викупу селяни могли отримати четверту частину наділу і не мали права від нього відмовлятися впродовж дев'яти років. Оскільки селяни не могли відразу викупити землі в поміщиків, бо сплачували не лише вартість землі, а й ціну своїх послуг, то держава перебирала на себе організацію викупного кредиту. Внаслідок цього вона суттєво поповнила державну скарбницю, яка після Східної (Кримської) війни була порожньою.

Місцеві положення для українських губерній ґрунтувалися на подвірному та сімейному землекористуванні, за винятком північних повітів Чернігівщини та східних Харківщини, для внутрішніх російських — на общинному. Залежно від

якості землі у Полтавській губернії розмір наділу коливався від 2,75 до 3,5 дес., у Чернігівській — до 4,5, у Харківській — від 3 до 4,5 дес. У степових губерніях він становив 3—6,5 дес.²⁵

Після проголошення маніфесту від 19 лютого 1861 р. через відсутність зрозумілого роз'яснення селяни відреагували протестами, які, однак, не набрали масового характеру. Серед поміщицького загалу через політизацію селянського питання ставала популярною просвітницька ідеологія, яку з ентузіазмом невпинно розвивала художня література, вносячи християнські морально-ідейні мотиви про гуманне ставлення до селян, про їхню людську гідність і право на рівність з іншими членами спільноти.

На Правобережжі уряд за основу реформування взяв інвентарі 1848 р. і продовжував дотримуватися зримої проселянської позиції, адже збіг у часі перетворень і польського повстання 1863 р. створив сприятливу для влади ситуацію. Селяни вважали, що поміщики-поляки піднялися «проти царя», який звільнив селян від кріпацтва, а відтак кинулися допомагати російським військам. Імперія віддячила селянам за допомогу в придушенні повстання. Тим, хто брав участь у сільській сторожі, виплатили грошове відшкодування і зарахували відбування рекрутської повинності.

Та головне, що звільнення селянства тут здійснювалося оперативніше. Унаслідок цього вчорашні кріпаки майже відразу ставали селянами-власниками, бо впродовж двох років вони практично викупили значну частину землі. Їхній наділ було збільшено на 18—21 % порівняно з іншими регіонами, а ціна на землю зменшувалася майже вдвічі²⁶. Цим було забезпечено таку бажану підтримку російської адміністрації з боку селянства, «російськість» та православ'я якою вона плідно використовувала для власної присутності в «полонізованому» краї. Натомість ті самі селяни, але католицького віросповідання та з іншою формою залежності («вольные люди» і чиншовики) не потрапили до категорії тих, на кого поширювалася реформа 1861 р., і можливості наділення їх землею розглядалися упродовж кількох десятиліть поспіль.

Унаслідок ліквідації позаекономічної залежності кріпаки отримували особисту свободу з усіма правами: набувати власність, здобувати освіту, вступати у шлюб. Їх не можна було продавати, обмінювати. Селяни набували громадянських прав із можливістю переходити в інші стани. Земельний фонд (48 млн га) дев'яти українських губерній було розподілено так: у власності селянства перебувало 22 млн га, у великих землеволодільців — 22,5, решта 3,5 — у державній і церковній власності. Селянство, відкупаючи землю, 1909 р. володіло 28,7 млн га. На 1916 р. найкраще землезабезпечення було в Придніпров'ї, де на одне селянське господарство припадало 8,6 га²⁷. Збільшення селянського землеволодіння не змогло до кінця

²⁵ Захарченко П. *Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX — перша чверть XX ст.)*. Київ: Атіка, 2008. С. 73, 80.

²⁶ Там само. С. 100—101.

²⁷ Заставний Ф.Д. *Географія України: у 2 т.* Т. 2. Львів: Світ, 1994. С. 283.

вирішити соціальні проблеми, бо природний приріст зростав куди швидшими темпами і супроводжувався подібненням земельних ділянок. Як результат, з'явився сільський пролетаріат, чисельність якого постійно зростала²⁸.

Ліквідація кріпацтва супроводжувалася створенням органів місцевого селянського врядування. Серед них сільський і волосний сходи, що їх очолювали сільські старости і волосні старшини та, відповідно, сільські правління і волосні управи. Як ці, так і інші громадські посади, а саме волосні судді, збирачі податків і сотські й десятські, були виборними, і від них селяни не мали права відмовлятися²⁹. Сходи, крім того, що обирали власних посадовців, давали згоду на звільнення та приймання нових членів до своїх громад, забезпечували розкладку і стягнення податків. Секретарі видавали селянам паспорти. Ось як описав селянське зібрання на Київщині літератор і педагог Михайло Чалий: «Я маю намір, за словами достовірного очевидця, описати одну з таких рад, в якій було близько 100 чоловік громади і яка тривала від 12 години до 6 вечора, спокійно, чинно з дивовижним терпінням і стриманістю. Як хочете, а пробути близько шести годин на ногах, у задусі та незвичній для селянина розумовій напрузі, — це подвиг чималий, який не завжди буває під силу будь-яким колегіальним зборам. Предметом громадських рішень були цього разу дуже серйозні питання: укладення спільно оброчних цін, розклад недоїмкових грошей на всю волость, обрання деяких посадових осіб, будівництво нового будинку для школи і т. п. У невеликій кімнаті зібралася вся ця маса народу; деякі стояли в сінях за нестачею місця.

Більшість громади складалася з сивоголових шанованих усіма людей похилого віку, решта — люди середніх років; дуже молодих зовсім не було. Волосний старшина зазвичай пропонує на міркування одне з чергових питань, і зі словами: «Як громада розсудять», — йшов у іншу кімнату, на іншу половину будинку, через сіни, де сидів з належною важливістю, з пером за вухом, волосний писар, завжди готовий до послуг. Збори розбивалися на окремих гурт, людей по 10 і по 15, і починалося обговорення запропонованого питання. Одні залишалися в кімнаті, інші виходили надвір. Хвилин за 15—20 купки ці починали з'єднуватися і, після нетривалих суперечок, нарешті погоджувалися на чомусь одному»³⁰.

Безперечно, таке, дещо ідеалізоване авторське зображення, не дає змоги стверджувати, що селянське врядування не мало вад. Мало й достатньо, адже йому було потрібно з'ясовувати безліч справ, пов'язаних з відбуванням квартирного постю, стягненням податків, поліцейських обов'язків, які супроводжувалися і наростанням соціальної напруги, і появою конфліктних ситуацій. І все ж у селянському самоврядуванні акумулювався історичний досвід громадського підходу до залагодження власних справ з урахуванням спільних селянських інтересів. Ліквідація кріпацтва змусила провести і поліцейську реформу, оскільки

²⁸ Кубійович В. *Географія України й сумежних земель*. Краків; Київ, 1943. С. 366—367.

²⁹ Іванова І.А., Желятова В.П. *Сословное общество Российской империи (XVIII—XX века)*. Москва: Новый хронограф, 2009. С. 598.

³⁰ Чалий М. *Очерки народной жизни. Киевская старина*. 1897. Кн. 6. С. 493.

ки вотчинна поліція також припиняла діяти. Наслідком її реформування стала реорганізація повітових поліцейських органів, які відтоді перебирали на себе контроль за селянством.

Відміна кріпацтва не торкнулася такої значної соціальної групи людей Правобережжя, як чиншовики, яких лише на Волині налічувалося близько 100 тис. осіб, на Київщині набагато менше — 23 тис.³¹ Їхнє землекористування не регулювалося російським законодавством, а підпорядковувалося віковій традиції чиншового права. Оскільки земля ставала товаром, поміщики переводили чиншовиків у становище орендарів або взагалі ліквідували їхні земельні наділи та позбавляли сервітутів. Набувати ж землю у власність їм було заборонено як католикам. Їхні виступи проти обезземелення ставали масовими, що змусило російську державу повернутися до них обличчям. Колишніх чиншовиків почали переселяти в Таврійську губернію, хоча цим заходом питання соціальної напруги не вирішувалося. Частина з них поверталася в маєтки польських поміщиків і силою захоплювала свої колишні землі. Перед спеціально створеною урядовою чиншовою комісією було поставлено завдання укласти законопроект для врегулювання землеволодіння чиншовиків³². До обговорення цього питання долучилася місцева і петербурзька преса. У Петербурзі блискучий адвокат В. Спасович видав брошуру польською мовою про джерела чиншового права³³.

Тож 1886 р. набуло чинності положення про впорядкування «сільських вічних чиншовиків». У кожному повіті створювали присутствіє, чиновники якого займалися врегулюванням чиншових прав на земельні угіддя, які до того письмово не фіксувалися. Викуп наділів ставав обов'язковим з 1889 р., для чого держава надавала фінансову допомогу та встановлювала цінову шкалу. У підсумку, ця реформа ліквідувала соціальний стан чиншовиків, які ставали відтоді селянами. Поміщики ж розпочали їх масове виселення з власних маєтків, і вчорашні чиншовики у пошуках засобів до існування переселялися в міста і містечка. Це урядове положення Д. Бовуа назвав «злочинним», оскільки воно не враховувало всіх чиншовиків, зокрема тих, хто мешкав у містах і містечках. Та й ті, хто не встигав укласти угоду з поміщиком до 1891 р., підлягали виселенню³⁴.

Аграрна реформа сприяла окремому з'ясуванню становища так званих «вольних людей», яким було дозволено викупувати у поміщиків свою землю на тих самих підставах, що й селяни. Однак поміщики використовували всі свої можливості, щоб не надавати землю своїм колишнім співвласникам, а тому соціальна напруга в краї не зменшувалася, а лише наростала. Чиншовики були змушені скаржитися до російської адміністрації на своїх колишніх магнатів, які викорис-

³¹ Бовуа Д. *Битва за землю в Україні 1863—1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах* / Пер. з франц. З. Борисюк. Київ: Критика, 1998. С. 175.

³² Борисевич С.О. *Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793—1886)*. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. С. 265.

³³ Бовуа Д. *Битва за землю в Україні 1863—1914...* С. 192.

³⁴ Там само. С. 193.

товували їх спротив у 1830 і 1863 рр., а тепер залишали їх напризволяще, забувши про солідарність³⁵. Загалом аграрна реформа посідає особливе місце, адже без неї не можна було подолати економічну відсталість імперії. Вона змінювала соціальний статус величезної селянської людності. Недаремно її назвали «локомотивом» реформування суспільних відносин.

Реформа місцевого управління та її локальна специфіка. Занедбаність соціально-економічної структури господарювання змушувала верховну владу реформувати місцеве управління, спираючись на такий механізм, як самоврядування. Свого часу на придбаних імперією землях воно було більше розвиненим, ніж у внутрішній Росії. Проте упродовж першої половини ХІХ ст. самоврядні інституції було викорінено й приведено до малоефективного бюрократичного російського зразка державного управління.

Земська реформа 1864 р., законодавчий акт про яку підготував сенатор Микола Мілютін, спиралася на англо-американський і континентальний варіанти. Земські органи влади були наділені елементами самоврядного управління, серед яких: виборність, всестановість, формування власного бюджету, звітність перед платниками податків. Структура нових органів передбачала територіальний (губернський і повітовий) рівні з поділом на розпорядчу (зібрання) і виконавчу (управа) гілки влади та справами, одні з яких вирішувалися колегіально (бюджет, договори), інші — схвалювалися одноосібно головою. Виборність гласних стала тим механізмом, який сформував корпус земців, соціально активних діячів, людей освічених, вдумливих. Серед них немало було шляхетних особистостей, здатних уболівати за людей, з тими рисами, з якими пов'язують належність до справжньої місцевої еліти.

Більшість із них поєднали своє життя із земством, будучи гласними повітових і губернських земських зібрань. Вони обиралися і перебували на цих посадах по кілька каденцій поспіль. Володимир Мусін-Пушкін відмовився від державної служби по Міністерству юстиції і служив сосницьким, ніжинським, козелецьким повітовим земським, а потім і чернігівським земським губернським гласним. Григорій Глібов після закінчення юридичного факультету Університету св. Володимира в Києві відразу поселився у своєму чернігівському маєтку і служив то повітовим, то губернським земським гласним, а вже 1907 р. став депутатом Державної думи від землевласників Чернігівської губернії. Микола Сухомлинов у 1884—1896 рр. очолював правління земського банку Херсонської губернії, яке заснував ще його батько. Цей банк був єдиною взаємкредитною установою, яка надавала довгострокові позики.

Важливим було і запровадження гласності з постійною підзвітністю за витрачання земських коштів. Більшість земств, тільки-но розжилися грошима, почали інформувати виборців про свою діяльність та про витрати, видаючи різного формату збірники, щорічники, звідомлення та вісті. Друковані видання ставали формою зв'язку земств із людністю, забезпечуючи поширення розпоряджень,

³⁵ Там само. С. 205.

особливо щодо обов'язкового виконання вимог санітарії під час епідемії, дотримання антипожежних правил, запобігання стихійним лихам. Нехай і поступово, але вони своєю масовістю почали витісняти неформальні комунікації, такі як чутки, погослоси, перекази. Підштовхувала до видавничої діяльності постійна потреба у спілкуванні земських гласних між собою, обговорення й ухвалення управлінських рішень. Не останню роль у її налагодженні відіграла і просвітницька спрямованість земств, прагнення мати освіченого виборця, грамотного господаря на землі, успішного підприємця.

Спершу земці друкували свої матеріали в губернських друкарнях, але з часом почали закуповувати й облаштовувати власні. Так, Катеринославське земство заснувало друкарню 1897 р.³⁶ Збільшення листування з волостями спонукало Єлисаветградське земство мати літографічний верстат. Його запропонував придбати для управи гласний Павло Зелений, активний сподвижник земського руху. Він вважав, що гласність є обов'язком земців, а не лише правом виборців знати, як вирішуються земські справи. У 1902 р. упорядкування власної друкарні розпочало й Полтавське земство. Земства могли передавати свої видання на друк до приватних друкарень. На початок ХХ ст. більшість повітових земств мали власні друкарні.

Підготовку текстів до видання здійснювали, як правило, службовці земських управ, подекуди таку роботу виконували і наймані працівники. Суттєво вирізнялися якісним наповненням ті видання, підготовкою яких займалися освічені й активні службовці, які вірили у творчі можливості земств. Йдеться, наприклад, про Івана Білоконського — секретаря харківської губернської земської управи 1899—1902 рр. Учитель за професією, маючи гімназійну освіту, він вступив до комуні Д. Лизогуба, був засланий. Здобув досвід редакторської роботи в «Отечественных записках» і в Харкові підготував до видання «Свод постановлений Харьковского губернского земства» за десять років (1890—1899), що налічував понад 700 сторінок тексту.

Тематична спрямованість видань губернських земств з часом розширювалася внаслідок розгляду конкретних проблем, якими займалися спеціально засновані комісії. Підсумком їхньої роботи ставали видання власних рішень та рекомендацій, як-от комісії з осушування боліт, створеної на прохання 48 власників заболочених ґрунтів у Полтавській губернії (Полтава, 1914). Деякі губернські земства, наприклад Харківське, видавали постанови щодо дотримання санітарних норм. Для губернського Харкова це було важливо, зважаючи на велику кількість промислових закладів у місті, а тому земство напрацювало конкретні рекомендації щодо облаштування й порядку утримання заводів, фабрик, майстерень, у яких працювало багато робітників і власники яких мали дотримуватися рекомендованих норм гігієни. Створені педагогічні бюро у складі губернських земств видавали збірники постанов для організації навчання в земських школах. Відразу після

³⁶ Веселовский Б.Б. *История земств за сорок лет*. Санкт-Петербург: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. Т. 4. С. 278.

заснування 1911 р. почали друкувати свої видання губернські й повітові земства південно-західних губерній. Київське земство 1912 р. видрукувало збірник правил і обов'язкових постанов щодо дотримання протипожежної безпеки.

Тематичний репертуар земських видань збільшувався й за рахунок матеріалів нарад, які вони самі скликали з різних актуальних питань: страхових інспекторів (Полтава, 1910), ветеринарів (Чернігів, 1910; Житомир, 1913). Крім нарад, практикувалися й регіональні з'їзди, після яких земства друкували результати обговорення спільних справ. Серед них — з'їзд представників земства, сільськогосподарських товариств і сільських господарів Чернігівської і Полтавської губерній (Ніжин, 1903), агрономів, агентів земського страхування (Харків, 1906). Постійно відбувалися спільні з'їзди земських лікарів і гласних щодо лікарсько-санітарної справи в Катеринославській губернії. Учасники з'їздів, прагнучи привернути увагу до актуальних проблем, видавали свої промови і напередодні поширювали їх серед депутатів. Так зробив Павло Міклашевський, катеринославський губернський гласний, надрукувавши записку до четвертого обласного з'їзду представників земств і вчених-ентомологів восьми південних губерній з приводу нищення шкідливих комах (Катеринослав, 1884)³⁷.

Одним із перших кроків багатьох земств було поліпшення матеріального становища вчителів народних шкіл, адже земства, на відміну від Міністерства народної освіти, розцінювали школу як важливий соціальний чинник для подолання багатьох негараздів місцевого життя і вважали, що неосвіченість породжує бідність і господарську байдужість населення. Поряд із загальною вирішували питання професійної освіти, зокрема через заснування спеціалізованих шкіл: сільськогосподарських і ремісничих, для підготовки повивальних бабок чи фельдшерсько-акушерських. Не менш активним було й поширення знань за допомогою позашкільної освіти (народні читальні, класи для дорослих). Цікаво, що 1881 р. земство схвально поставилося до пропозицій учителів народних шкіл про використання місцевих мов у викладанні предметів для дітей у початковій школі. Земці активно долучилися до формування культурного українського середовища, вшановуючи творчість Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького і демонструючи своєрідність власної ментальної географії.

Одним із перших господарських питань, яке потребувало вирішення, стало облаштування шляхів як найважливішої місцевої інфраструктури. Щодо їх спрямування і поділу на губернські, повітові та сільські, земства часто не знаходили порозуміння з місцевими адміністраціями. Наступним стало запровадження ветеринарної служби, такої необхідної для успішного розведення великої рогатої худоби, особливо в південних степах. Величезна робота розгорнулася для збереження та розведення лісів і садів, вона розпочалася зі звернення до кожного мешканця посадити по 5—10 дерев біля своєї садиби. Найактивнішим пообіцяли

³⁷ Шандра В. Видавничі практики земств українських губерній Російської імперії. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доповіді та повідомлення II Міжнародної наукової конференції (Львів, 29 жовтня 2021 р.)*. Львів, 2021. С. 57—60.

винагороду. Правильне використання лісів забезпечувала лісова сторожа. Ці та інші пропозиції підтримало Міністерство державних маєтностей, яке надало матеріальне сприяння земствам (з цього розпочалася їхня співпраця з центральною владою). Важливою була боротьба з сараною та іншими шкідниками сільського господарства.

Саме в питаннях сільськогосподарської активності земства користувалися найбільшою довірою уряду. У 1894 р. Міністерство землеробства запросило земських діячів до обговорення низки питань щодо потреб сільського господарства. Херсонське земство, наприклад, висловилося за надання кредитів для дослідних полів, зменшення податку для селян і великих землевласників. На зібранні 1866 р. херсонське повітове земство поставило не менш амбітне питання про розчищення гирла Дніпра для потреб судноплавства, аби Херсон став містом-портом для зручного ведення місцевої й закордонної торгівлі. Земство підтримало пропозицію міської думи губернського центру про сполучення залізницею Херсона з Харківсько-Миколаївською магістраллю та з північною частиною Кримського півострова, узялося прокладати залізницю від станції до порту³⁸.

До питань, які ініціювали й першочергово вирішували повітові земства, належала також пошта, яка досить швидко стала кращою від державної. Поступово земства почали активно розв'язувати питання торгівлі, її впорядкування, спорудження переправ, відкриття нових ярмарків, запровадження мит, зниження та скасування тарифів на сільськогосподарські машини тощо. У цьому земські органи також постійно сперечалися з губернською адміністрацією, яка не завжди поділяла їхні наміри.

Земства мали самі сформувати джерела власного бюджету. Для забезпечення сталих надходжень потрібно було виробити порядок оцінювання нерухомого майна, справляння податків, заміни подушного податку поземельним та зменшення обов'язкових витрат, що мали загальнодержавне спрямування. Тому земства зайнялися подвірним переписом, вивченням природно-історичних умов, описами сільськогосподарських занять місцевого населення. Недаремно й по сьогодні земська статистика вважається достовірнішою від даних, зібраних державними статистичними комітетами. Методику земського описання мали опанувати й працівники санітарної служби, а до метеорологічних досліджень на запрошення земств взялися професори місцевих університетів.

Вагомою була й соціальна підтримка населення, що почалася з відведення державних земель для розселення малозабезпечених, а також надання селянам короткострокових банківських кредитів, організації добровільного страхування худоби в сільського населення. Здійснювалася й організація медичної допомоги, і додання таких соціальних явищ, як жебракування, бродяжництво, а для цього облаштовувалися будинки опіки для літніх людей і калік. Утім, земці були пере-

³⁸ *Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865—1920: Зб. документів* / Укл. В. Лебідь (кер. проекту), О. Макієнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко; передм. та ком. О. Макієнко. Херсон: Айдант, 2015. Док. № 173.

конані, що ці соціальні вади породжені лінощами, дармоїдством, пиятикою, тож із ними належало боротися й поліцейськими заходами.

Медичне забезпечення відразу стало справою земств, адже держава ліквідувала прикази громадської опіки. Земства розпочали із запобігання епідеміям, віспощеплення, надання акушерської допомоги жінкам, заснування мережі земських лікарень, по допомогу в яких могли звертатися всі, кому вона була потрібна, незважаючи на звання, вік, стать і віросповідання. Ці заходи не принесли бажаного — рівень захворюваності залишався високим. Тоді земства змінили тактику і зайнялися санітарною справою, організували з'їзди лікарів, на яких фахівці розробляли форми організації медичної допомоги населенню, поділяючи його на різні категорії: немовлят, підкидьків, дітей шкільного віку, місцевих і приїжджих робітників.

Земства 1917—1918 рр. напрочуд швидко українізувалися, намагаючись бути виразниками інтересів найширших верств суспільства, вони перейшли у своєму діловодстві з російської на українську мову, і лише за відсутності земців зі знанням української їм дозволялося переходити на російську, та й то недовго — до 1 січня 1919 р. Аби перехід відбувався безболісно, було влаштовано курси з вивчення української мови.

Земські органи повноцінно функціонували не в усіх українських губерніях. У трьох губерніях Південно-Західного краю їх було запроваджено з великим запізненням. Спершу їх суттєво контролювала адміністрація, адже переїм проект Сергія Вітте, згідно з яким здійснювалася спроба поєднати державний контроль і земську ініціативу в управлінні місцевим господарством. Створені 1904 р. спрощені земські органи під назвою «комітети у справах земського господарства» формувалися на основі бюрократичного принципу, практичної відмови від виборності. Кандидатури посадовців схвалював міністр внутрішніх справ через подання губернатора, однак із колегіальною формою ухвалення рішень. Якщо губернські та повітові земські комітети виконували функції розпорядчих органів, то губернські й повітові управи забезпечували виконавчу структуру влади. Деякі критерії призначення до управ збігалися з тими, якими мали керуватися у своїй діяльності виборні земські гласні, зокрема, коли йшлося про місцеві умови, які чиновники мали знати хоча б тому, що тривалий час обіймали тут посади.

Завдяки діяльності земських комітетів верховній владі вдалося дійти компромісу з польською земельною елітою, радикальні настрої якої вона явно перебільшувала. Потреба розвитку регіону змусила центральну владу повернутися до запровадження земств внутрішнього зразка для західних губерній Російської імперії. Лише 1911 р. тут було уведено земства, щоправда, повноцінними, тобто такими, як у решті українських губерній, вони не стали. Суспільству було запропоновано складну виборчу систему, що унеможлилювала б повне передання місцевої влади польському поміщику. Через це попередній виборчий закон зазнав суттєвих доповнень та змін і вперше враховував етнічну належність виборця.

Для забезпечення ширшого представництва від «російського» населення уряд пішов на збільшення чисельності гласних селянського походження та православного духовенства. Вибори гласних виявили спроби адміністрації маніпулювати соціоетнічним складом виборців для досягнення власних політичних цілей. Попри зусилля адміністрації, людність віддала перевагу діловим якостям гласних, а не їх соціальному, а тим більше етнічному походженню. Адміністрація ж, своєю чергою, через контроль і примус спрямовувала земства, змушуючи їх займатися господарськими справами, а не втручатись у політичну діяльність.

І все ж за короткий термін існування правобережні земства досягли немало, створивши потужну місцеву кооперацію. Для закупівлі сільськогосподарських машин, наприклад, було створено окремих союз, до якого увійшли лівобережні та мінське і бессарабське земства. Були досягнення в питаннях соціального забезпечення, зокрема в таких необхідних для кожної людини сферах, як медицина, освіта, харчування. Сприяли цьому комісії, до яких долучалися професіонали, як-от: агрономічна в Київській губернії, що розглядала проекти для підвищення врожайності та й загалом культури сільського господарства; а також лікарсько-санітарні комісії, яким виявилось під силу запобігти поширенню холери.

Губернські управи впродовж кількох років залучили до свого складу фахівців — педагогів, лікарів, ветеринарів, агрономів. Надзвичайно плідним для налагодження повноцінної структури місцевого господарства стало страхування — новий для земства напрям діяльності, з яким воно блискуче впоралося. Держава і земства не лише протистояли одне одному, а й шукали компроміси для вирішення фінансових питань. Для цього міста виділялися в окрему земську одиницю, проводилися спільні засідання міських і земських органів тощо. Чи не першою панівна верхівка Києва ініціювала надання місту самостійної позаземської одиниці. Хоча Перша світова війна стала випробуванням для діяльності земств, змусивши їх переорієнтуватися на забезпечення хлібом військових потреб Російської імперії, вона також яскраво продемонструвала їхню можливість спільно працювати, коли земства створили Всеросійський земський союз.

Земствам вдалося, співіснуючи із самодержавством, без демократичних свобод, рівночасно з централізованою і бюрократичною системами, виконати свою історичну роль. Вони набули унікального досвіду, співзвучного з європейським з його хартією самоврядування. І це тому, що самоврядні навички були притаманні людині українських губерній здавна. І все ж повноцінними органами самоврядування вони не стали, оскільки більшість питань місцевого значення перебували під контролем губернаторської влади і мали погоджуватися з міністерствами.

Процеси урбанізації, індустріалізації, що набирали стрімкості з 1880-х років, поширення освіти змінювали промисловість, торгівлю, транспорт і технології та супроводжувалися появою ділової еліти, яка прагнула брати участь в управлінні містами. Вона готова була відповідати за розвиток міст, долати їх занедбаність і створювати сприятливий для повсякденного проживання міський простір. Верховна влада розуміла, що без залучення місцевих фінансів не вдасться модернізу-

вати міста. Потрібно було зважитися й надати міській владі певну самостійність, створивши муніципальні органи, забезпечивши їх законами, за якими б держава визначала, спрямовувала і одночасно контролювала їхню діяльність.

Наслідком припізнення міської реформи порівняно з судовою та земською, а також з відміною кріпацтва, була відсутність чіткої моделі, на яку можна було б орієнтуватися в доіндустріальний час за нерівномірного розвитку міст. Спершу реформатори дотримувалися громадської теорії самоврядування, яку невдовзі замінили державницькою, і вже її було покладено в основу положення 1892 р. Не в останню чергу затримувала реформування малодохідність міст, адже далеко не всі міста мали кошти на розвиток власної інфраструктури. Реформатори розуміли, що катерининське положення не до кінця враховувало локальну своєрідність міст. Забезпечити розподіл владних повноважень у діяльності міських органів влади до кінця так і не вдалося. Завершальне відокремлення судових справ від господарських відбулося лише 1866 р., коли було ліквідовано магістрати і ратуші й розпочалося запровадження судових статутів 1864 року³⁹.

До міської реформи було залучено чиновників, які побували на заході і які, звіряючись із практиками європейських міст, укладали вітчизняне законодавство⁴⁰. Обмін думками підтвердив різне розуміння механізмів міського реформування, а тому їх мала якщо не ліквідувати, то узгодити урядова комісія, до якої як експерти увійшли міський голова Одеси Микола Новосельський і Харкова — Микола Шатунов. Істотно було доопрацьовано положення 1870 р. про майнові права міст та їх захист. Конкретизовано, хто з міського населення становив міські громади. До вже звичної соціальної конфігурації додано «вольних людей» у західних містах і робітників. Йшлося і про чітке окреслення повноважень міських дум та управ.

Цю реформу відрізняла запропонована стрункість муніципальних органів, наділених розпорядчою і виконавчою владою, чіткий розподіл повноважень, відступ від станового поділу й перехід до всестанового, як і позбавлення виборчого права чиновників та підсудних. Виборчі процедури переглянуто з тим, щоб завдяки майновому цензу до влади прийшли забезпечені містяни, які б розумілися на господарстві міст і були здатні розвивати їх, зокрема й власними коштами. В. Нардова зауважила ще й представництво, запозичене з європейського муніципального ладу, адже у виборах брали участь представники від усього міського населення⁴¹. Б. Рубл виділив появу муніципальних підприємств, які суттєво збагачували бюджет міст і зменшували їх залежність від центру⁴². Нові органи міської влади із самоврядними

³⁹ ПСЗ РИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1868. Т. 41. Отд. 1: 1866. № 43183.

⁴⁰ *Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи.* Санкт-Петербург, 1877. Т. 1. С. IX, XI.

⁴¹ Нардова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. *Великие реформы в России. 1856—1874* / Ред. А.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва, 1992. С. 222.

⁴² Рубл Б. *Прагматизм і плюралізм як рушійні сили розвитку великого міста.* Київ: Сти-лос, 2010. С. 104.

повноваженнями отримали право формувати міський бюджет, у наповненні якого вирішальну роль мали відіграти не лише місцеві податки, а й муніципальні підприємства. Гласними дум ставали активні забезпечені містяни з дворічним терміном постійного мешкання у місті, яким громада довіряла владу і кошти.

Запровадження міської реформи 1870 р. відбувалося поступово, з урахуванням розвитку міст, їхніх статків та соціоетнічного складу містян. Щодо українських територій, то її було введено у 128 містах і семи посадах⁴³. Для Лівобережної і Слобідської України Ю. Нікітін датував її поширення десятиріччям⁴⁴. Пізніше її було запроваджено в Таврійській губернії і через деякий час у Південно-Західному краї. Реалізація міської реформи виявила істотні локальні особливості, які спричинили відступи від основного положення 1870 р., зокрема в містах Таврії, яких налічувалося 17. Вже 1873 р. Державна рада ухвалила закон про склад міських дум у містах Таврійської губернії, у яких переважали нехристияни, а кажучи «не суконною» мовою російського законодавства, кримськотатарські міщани. У разі необрання 2/3 гласних з християн питання вирішував губернатор, узгоджуючи своє рішення з міністром⁴⁵. До особливостей лівобережних і слобідськоукраїнських міст варто віднести й небажання деяких міських громад запроваджувати нові органи, а тому їх вводили губернатори і міністерства без клопотання громад, зокрема в Харківській губернії таких міст було 11, у Полтавській — два. Причиною цього явища були селяни, що становили більшість міських жителів, які звільнилися від кріпацтва, а тому відмовлялися переходити в категорію міщан⁴⁶.

Для західних міст імперії Олександр II схвалив окремий закон 1875 р. Визнано, що відтермінування стало наслідком політичного становища краю, що варто обмежити виборчі права євреїв і поляків, зокрема, заборонити їм обіймати посади голови і секретаря міських дум, а число гласних єврейського і польського походження не мало перевищувати третини їх складу. Крім того, адміністрацію непокоїли приватні містечка, жителі яких підпорядковувалися думі найбільшого сусіднього міста. Там міські статки за землі та інші оброчні статті належали власнику. Приватні містечка тривалий час перебували в іншій державі, Речі Посполитій, і увібрали в себе її традиції, які значно відрізнялися від російського міста. Там сформувалися громадські, господарські і правові відносини під впливом інших ідей та іншого історичного часу, і вони все ще зберігали залишки магдебурзького права. Тому час запровадження міського положення в тих чи інших містах визначав генерал-губернатор⁴⁷.

⁴³ Горбачев В.П. *Городская реформа 1870 года в Украине*. Донецк: Донецкий юрид. ин-т ЛДУВС; Междунар. ассоциация историков права, 2008. С. 35.

⁴⁴ Нікітін Ю.О. *Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичні аспекти самоврядування*. Вінниця, 2014. С. 100.

⁴⁵ ПСЗ РИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1876. Т. 48. Отд. 26: 1873. № 52811; Горбачев В.П. *Городская реформа 1870 года в Украине...* С. 37.

⁴⁶ Горбачев В.П. *Городская реформа 1870 года в Украине...* С. 40.

⁴⁷ Там само. С. 10—12, 15, 42—43.

Лише в Києві громадське управління вводилося 1870 р., потім — у Каневі, Черкасах і Чигирині, і тільки тому, що там переважало православне населення і міста володіли нерухомою власністю та запасними капіталами, завдяки чому могли утримувати нову міську владу. І що цікаво, жителі цих міст самі звернулися про запровадження в них громадського управління⁴⁸. Першим містом на Волині, що здобуло право на громадське управління, став губернський Житомир. Там 1877 р. було створено міську думу, яка збалансувала бюджет міста, встановила розмір оцінкового збору з нерухомості, провела облік міських земель і зайнялася впритул його розбудовою. Наступними стали Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, Кременець і Овруч, у яких пройшли вибори 1880 р.⁴⁹

У 1879 р. по дозвіл до уряду звернулися три міста Подільської губернії: Вінниця, Проскурів і Могилів. Кожне з цих міст показало свої статки. У Вінниці такими були орні й сінокісні землі та землі під забудову, каменоломня та скотобійня, які приносили місту до 14 тис. руб. Така сама ситуація була і в Ольгополі, запасний капітал якого майже в 15 тис. руб. зберігався в Київській конторі державного банку, та в інших містах. Слідом за повітовими центрами громадське управління почали запроваджувати в себе і заштатні містечка. У багатьох з них цей процес супроводжувався клопотанням про наданням їм рангу міста⁵⁰. 1880-ті роки стали часом поширення міського самоврядування й у Київській губернії. На 1906 р. міські думи вже діяли в 11 повітових містах, і в одному лише Липовці з 1893 р. запроваджувалося спрощене громадське управління.

Економічна слабкість міст, їх неоднаковий розвиток спричинили появу іншої форми організації місцевої влади — спрощене міське управління. Його вводили не лише через простішу організацію міського органу, яким ставав виборний міський староста з помічниками від міщанської і купецької верств, а й через безпосереднє підпорядкування губернській адміністрації⁵¹. Запровадження спрощеного управління активізувалося внаслідок набуття чинності положенням 1892 р. З'ясовано, що для значної кількості міських поселень положення 1870 р. виявилось непосильним, і 20-річна практика це підтвердила⁵². 6 травня 1893 р. Олександр III схвалив список європейських міст, керівництво якими здійснюва-

⁴⁸ У Каневі юдеї становили 35 %, а католики — 0,8 %; у Чигирині юдеїв було 31 %, католиків — 0,2 %, у Черкасах юдеїв — 25 %, католиків — 0,3 %. До того ж враховувалася кількість нерухокої власності у володінні представників усіх цих етносів (*Матеріальні, относящиеся до нового общественного устройства...* Т. 5. С. 77—79, 121).

⁴⁹ Прищеп О.П. Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р., та його реалізація на Волині. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ, 2001. Вип. 2. С. 136—142; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 549. Спр. 43. Арк. 5, 38, 107, 108.

⁵⁰ Єсюнін С. *Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст.* Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. С. 36—39.

⁵¹ Прищеп О.П. *Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст.* Рівне, 2010. С. 145—146.

⁵² Щегловитов С.Г. *Городовое положение: с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями.* Москва, 1892. С. 33.

ло спрощене громадське управління. Їх було в посадах і заштатних містах Чернігівської губернії — 19, у Полтавській — три, Харківській — сім. Про містечка Південно-Західного краю йшлося в іншому списку, схваленому 26 листопада того ж 1893 р., за яким спрощене управління запроваджувалося у семи містечках Волинської губернії, у п'яти в Подільській та в одному — в Київській⁵³.

Для таких міст зібрання уповноважених, від 12 до 25 осіб, виконували обов'язки і думи, і управи. Для цього обирали міського старосту, завдання якого уподібнювалися до завдань управи і зосереджувалися на господарстві. Ці списки неодноразово переглядали. Міста, які змогли наростити бюджети, переходили до категорії з повним громадським управлінням, іншим надано можливість стати містечками зі спрощеним. Напередодні Першої світової війни кількість міст з громадським управлінням майже не змінилася. Спрощене управління було заведено лише у Жмеринці Подільської губернії⁵⁴. На півдні також у низці міст і містечок через брак коштів засновували зібрання міських уповноважених. Їх число визначав губернатор, а обирали домовласники. Такими в Катеринославській губернії стали — два міста, Херсонській — чотири, Таврійській — три міста⁵⁵.

Серед містечок Київської губернії у статусі приватного найдовше перебувала Біла Церква, яка належала Марії Браницькій. Власниця лише 1908 р. розпочала клопотання про запровадження громадського управління. За погодженням із генерал-губернатором переглядалося питання про припинення чиншових і орендних відносин між мешканцями і графинею. Власниця зобов'язалася передати місту вигін, ярмаркову площу в 25 дес., території всіх вулиць та землі, що перебували у спільному володінні з правом їх викупу чиншовиками. Умови так довго уточнювали, що остаточне рішення затрималося, і місто так і не здобуло права на власні органи влади⁵⁶.

Перехід на громадське управління супроводжували узгодження з господарським відділом Міністерства внутрішніх справ, заснування губернського з міських справ присутствія, підбір кандидатур на міського голову, згода громади, формування через вибори дум і управ. Усі ці етапи реалізували з поєднанням інтересів держави і міста. Найуразливішими були вибори, оскільки саме вони створювали команду міських управлінців, яким держава доручала господарювати в місті. Будь-які порушення на виборах розслідувало губернське у міських справах присутствіє. Щоб головами ставали особи, здатні вирішувати проблеми міста, їх затверджував губернатор. Перші вибори практично не змінили соціальний склад

⁵³ *ПСЗ РИ*. 3-є собр. Санкт-Петербург, 1897. Т. 13: 1893. № 10094. Раздел: Штаты и табели. С. 314; Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум Волині й Поділля наприкінці XIX — на початку XX ст. *Волинські історичні записки*. Житомир, 2008. С. 115.

⁵⁴ Шандра В., Глизь Ю. Політика керування містами. Післяреформенний період: 1870—1914. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. Ін-т історії України НАН України, Київ, 2019. С. 92.

⁵⁵ *ПСЗ РИ*. 3-є собр. Санкт-Петербург, 1897. Т. 13: 1893. № 9572.

⁵⁶ Шандра В., Глизь Ю. Політика керування містами... С. 93.

гласних, більше того, позиція купців у думках навіть зросла, особливо в містах, які були торговими центрами. Натомість у невеликих містах переважали представники інших станів і найбільше — міщани⁵⁷. У міських думках Лівобережної і Слобідської України домінували дворяни і духовенство⁵⁸.

Аналіз соціального складу виборців і гласних, здійснений Кахановською комісією у 1881—1885 рр., показав, що міщани-гласні не лише залишалися пасивними, не переймалися інтересами міста, вносили мізерну частку коштів до міської каси, а й дозволяли собою маніпулювати, продавали голоси. Висновок комісії полягав у тому, що їх усунення від участі в міських виборах поліпшить загальну атмосферу ділової культури. Під час обговорення майбутнього реформування в Київському генерал-губернаторстві також ішлося про низьку свідомість гласних, які більше переймалися власною вигодою, а не містом. Зазначалося, що від реформи край мало виграє, якщо вимірювати її добробутом містян. Невдачі пояснювали відсутністю здібних громадських діячів, переважанням у думках поляків і євреїв, які нібито не сприяли розвитку міст. Євреї, як стверджувалося, охоче споруджували на міські кошти синагоги, проте ігнорували пожежні обози. Тому запропоновано позбавити доступу до виборчих урн тих міщан, які через бідність потрапляли в залежність від євреїв, а також враховувати «станові та племінні поділи місцевого населення», яке вважає, що держава знехтувала інтересами корінної людності й усунула її від влади, надавши перевагу багатим переселенцям⁵⁹.

Тож міське положення 1892 р., змінюючи виборчі механізми, насамперед підвищивши майновий ценз, формувало нове соціальне обличчя влади. Доступ до неї отримали квартиронаймачі, а ними були, як правило, високоосвічені, матеріально забезпечені містяни. Обмежувальними були вимоги й до нехристиян, як до виборців, так і до числа гласних, що боляче сприймалося юдеями в містах межі єврейської осілості. Нове виборче законодавство підсилювало державне регулювання виборчого права⁶⁰. Тож держава нарощувала власне втручання в самоврядування замість того, щоб розвивати його демократичні принципи.

Проте заходи держави й місцева ініціатива спричинили появу категорії діячів, сповнених життєвої енергії, здібностей та бажання принести місту користь своєю працею. Ніжинський міський голова Павло Кушакевич за роки головування (1881—1889) зосередився на мощенні бруківки, освітленні центру, закладенні скверу. Він сприяв відкриттю ремісничого училища, парафіяльних шкіл. Як купець І-ї гільдії фінансував власними коштами деякі з цих починань. Ісмаїл Гаспринський, гласний Бахчисарайської думи, а згодом — і міський голова, спрямував бюджет міс-

⁵⁷ Донік О.М. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870—1918 рр.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ, 2007. Вип. XIV. С. 65.

⁵⁸ Нікітін Ю.О. *Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичні аспекти самоврядування.* Вінниця: Нілан — ЛТД, 2014. С. 112.

⁵⁹ Шандра В., Глизь Ю. *Політика керування містами...* С. 99.

⁶⁰ Горбачев В.П. Реализация избирательных прав по городской реформе 1892 г. в Украине. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2012. № 3. С. 33—40.

та на санітарію та освіту⁶¹. Серед гласних були й такі, що вкладали у благоустрій міста власні кошти. У 1912 р. в Катеринославі гласний думи І.М. Алексєєнко спорудив дитячу лікарню, амбулаторію і богадільню⁶². До благодійників, які вважали справою честі витратити кошти на розквіт міста, належав міський голова Одеси Г.Г. Маразлі. Він засновував на власні кошти навчальні заклади, бажаючи бачити одеситів освіченими містянами, здатними створити повноцінне громадянське суспільство⁶³. Та все ж далеко не завжди прагнення прислужитися місту знаходило розуміння в адміністрації, зокрема через упереджене ставлення до етнічного походження міських голів. В.К. Корвін-Піотровський спеціально повернувся з-за кордону, щоб як міський голова Луцька сприяти розвитку рідного міста. Та попри обрання його міською громадою та виділення ним власних коштів для гімназії, його так і не було затверджено на посаді голови Луцької думи⁶⁴.

Унаслідок запровадження самоврядних принципів, а серед них вибори, розподіл влади, гласність формування бюджету, звітність про витрачання коштів, міста, хай і поволі, отримали могутній важіль для благоустрою. Фінансова самостійність спонукала думи до впровадження цілком конкретних заходів для кожного міста, відразу зосереджуючись над тими справами, залагодження яких було конче потрібно. Ніжинська дума одним із пріоритетних завдань визначила заснування міського громадського банку, покликаного розвивати торгівлю і промисловість⁶⁵. У Катеринославі закінчено будівництво залізного мосту через Дніпро (1885), який був важливим для мешканців, а особливо для підприємців, що видобували вугілля на Донбасі. Катеринославська і Миколаївська думи взяли участь у заснуванні промислових підприємств, які сплачували в міську скарбницю суттєві податки. Часто міські голови до обіймання посад самі були підприємцями і добре розумілися на видобувній галузі⁶⁶.

Немало міст, спираючись на положення, що міська земля перебувала в розпорядженні дум і лише вони мали право нею розпоряджатися, почали добувати кошти, здаючи її через конкурси в оренду на тривалий час⁶⁷. Продаж землі, яка

⁶¹ Кулик В. Ніжинська міська управа. *Ніжинська старовина*. 2007. Вип. 3 (6). С. 50; Ганкевич В.Ю. *Ісмаїл Гаспринський — міський голова Бахчисарая*. Сімферополь, 2011.

⁶² Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.). *Укр. іст. журн.* 2005. № 4. С. 170.

⁶³ Терентьєва Н.О. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ, 2006. Вип. 12. С. 183—189.

⁶⁴ Прищєпа О.П. Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р. та його реалізація на Волині... С. 141.

⁶⁵ Кулик В. Ніжинська міська управа. *Ніжинська старовина*. 2007. Вип. 3 (6). С. 48.

⁶⁶ Двуреченська О.С. *Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ, 2006. С. 38.

⁶⁷ Бадалова О.С. Миколаївська міська дума і управа та її роль в соціально-економічному житті міста в другій половині XIX ст. *Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили*. 2010. Вип. 12. С. 60.

була у спільній власності містян, породжував конфлікти. Відстоюючи права на земельні ділянки та випаси, які почали захоплювати купці й багаті домовласники, міщанські управи нерідко починали боротися з думами, спираючись на власні станові органи. 1884 р. в Чигирині розгорілася запекла суперечка за місця гласних у думі, яку очолив міщанський староста Хоменко. Напередодні виборів він скликав міщанський сход, звернувся до міщан, переважна більшість яких була колишніми матросами, з проханням не порушувати процедуру виборів, аби губернатор не скасував їх. У результаті так звана «міщанська партія» здобула перемогу над чиновником Долинським, значну частину гласних і самого голову було обрано з міщан⁶⁸. Вони сподівалися, що їхні обранці зможуть захистити спільну міську власність, аби вона не потрапила у приватні руки купців. Подібною була ситуація й у Каневі 1885 р., коли міським головою (незначною більшістю голосів: 28 — «за», 23 — «проти») обрали кандидата з міщан О. Козинина⁶⁹.

Істотно посилювало господарську діяльність дум звернення до професійних консультантів. Управи запрошували експертів у галузі містобудування, транспорту, гігієни, охорони здоров'я. При Київській думі діяло по кільканадцять комісій одночасно, кожна з яких займалася конкретними справами. Водогінна постійно працювала над упорядкуванням водопостачання киян, будівельна пропонувала як враховувати ландшафт, забудовуючи його прибутковими будинками, права — забезпечувала дотримання міського права, цінова — регулювала ціни на продукти, фінансова — вишукувала кошти для міських заходів і т. д. Для виконання будь-яких робіт управа укладала підряди та із запропонованих умов обирала найвигідніші для міської інфраструктури.

Міське положення 1892 р. потребувало ретельнішого нагляду державних органів за використанням міських коштів, і для цього залучали такі фінансові механізми, як контроль за розміром та сплатою податків, надання дозволу на використання запасних капіталів і заборона міським діячам обіймати посаду директора громадських банків. До благоустрою міста було додано його освітньо-культурну сферу, а також догляд за релігійними храмами. Зросла відповідальність міської влади за соціальну політику в місті. Залишався — як досить ефективний — спосіб визначення граничних цін на продукти першої необхідності та приймання обов'язкових для містян постанов про дотримання культури співжиття, припинення антисанітарії, дотримання пожежної безпеки. У багатьох містах було організовано міську медичну систему, покликану спинити хвилі епідемій, які завдавали скупченій у містах людності великих втрат. Містяни-виборці ставали активнішими в упорядкуванні власних вулиць, обираючи для цього вуличних уповноважених.

З початком ХХ ст. більшість дум і управ ставали повноправними органами влади й перебирали на себе багато справ, які сприяли соціальному забезпеченню та модернізації життя в місті. Миколаївська дума взяла на себе розвиток комер-

⁶⁸ Приклонский С.А. *Очерки самоуправления земского, городского и сельского*. Санкт-Петербург, 1886. С. 274—275.

⁶⁹ Шандра В., Глизь Ю. *Політика керування містами...* С. 103.

ційних зв'язків і зайнялася інвестуванням транспортних шляхів⁷⁰. Ділова еліта Черкас вплинула на клопотання міської думи, щоб у місті було відкрито окружний суд. З'ясовувати суперечки, звертаючись до Києва, було незручно. І хоча справа з відкриттям суду тривала досить довго, проте увінчалася успіхом 1913 р.

Значна кількість міських дум налагодила з платниками податків активний обмін через видання міських «Известий» та «Ведомостей». З кінця XIX ст. більшість управ великих міст почали друкувати власні звіти та огляди діяльності, в яких детально знайомили платників податків, на які потреби витрачено міські кошти⁷¹.

Заснування міщанських управ було значно активізовано під впливом міської реформи 1870 р., внаслідок якої станове управління відділено від загально-міського. Верховна влада не надто зосереджувалася на деталях, і про створення міщанських управ ішлося не в основному тексті закону, а в його додатку⁷². Те, що міщанські громади вилучалися з-під громадського управління і безпосередньо потрапляли під регулювання та контроль адміністрації, свідчить про прагнення держави створити з міщан повноцінний стан з власними органами влади. Спроби дум узалежнити їх було визнано недоцільними й навіть більше — заборонено.

Відразу після реформи 1870 р. міщанську управу було засновано в Чернігові, згодом у Ніжині та Глухові. Управа як форма керівництва міщанами вважалася доволі ефективною, а подеколи й популярною в їхньому середовищі. Недаремно ж на початку XX ст. міщани зверталися по дозвіл на її заснування. На Катеринославщині міщанські управи крім губернського центру існували в Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді, Луганську. У Херсонській губернії першою заснували управу в Миколаєві в 1879 р. Наступною (1886) було засновано Єлизаветградську міщанську управу, 1889 р. до них додалася Новомиргородська.

У містах і містечках Правобережної України міщанські громади почали створювати лише після набуття чинності положення 1875 р. На основі висновку Державної ради від 7 грудня 1882 р. у містечках, приписаних до приватновласницьких міст Дубно Волинської, Бердичева та Липовця Київської губерній, почали діяти власні міщанські управи⁷³. І все ж модель, що її запропонувала верховна влада імперії, не вписувалася в реальність міщанського середовища Волині.

⁷⁰ Бадалова О.С. Миколаївська міська дума і управа та її роль в соціально-економічному житті міста в другій половині XIX ст. *Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили*. 2010. Вип. 12. С. 59.

⁷¹ *Отчет о доходах и расходах Харьковской городской управы. Харьков, 1889; Отчет Херсонской городской управы за 1902 г. Херсон, 1903; Отчет Бердичевской городской управы об исполнении сметы доходов и расходов г. Бердичева за 1902 г. Бердичев, 1903; Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1903—1907. Чернигов, 1909* та ін.

⁷² *ПСЗ РИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1874. Т. 45. Отд. 3: Приложение до № 48498; Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. Санкт-Петербург, 1887. С. 53.*

⁷³ *ПСЗ РИ. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1886. Т. 2: 1882. № 1230.*

Виявилось, що не всі населені пункти, де проживали міщани, були містами. До категорії «сільських міщанських громад» було зараховано 46 поселень, де проживали вихідці з колишньої польської шляхти, які не довели шляхетського походження, а тому були зараховані до платників державних податків. Серед них виявилися й колишні «вольні люди» та старообрядці. Вони займалися хліборобством, і за логікою їх потрібно було приписати до сільських волостей.

Однак усі мешканці зібралися на сход і уклали приговори про тверде прагнення бути міщанами з припискою до Овруча. Така мотивація ґрунтувалася на колишніх уявленнях про вищість міщанського стану в соціальній ієрархії спільнот порівняно з селянським. Міщан лякало підпорядкування волосним судам, у яких усе ще практикувалися тілесні покарання. Губернатор був переконаний, що попередні законодавчі акти не врахували цю місцеву специфіку.

У Київській губернії утворення самостійних управ ініціювали 1887 р. Самгородська й Білопільська міщанські громади. Державна рада імперії підтримала заснування спершу Білопільської (1888), а наступного року — і Самгородської⁷⁴. Отримавши схвалення, міщани ніяк не могли провести вибори до управи. Самгородські за віросповіданням поділялися на дві нерівномірні групи: шість дворів міщан-християн і 107 — міщан-юдеїв. У Білопільці картина була подібною. Під час виборів старост та помічників з християн і там, і там забалотували, обравши міщан-євреїв. Звісно ж, адміністрація не затвердила їх на посадах.

Повторні вибори дали аналогічний результат. Більше того, у Білопільці юдеї не дозволили християнам навіть балотуватися, пояснюючи це тим, що ті не мають власного житла, займаються поденщиною, тож таким не можна довіряти владу. Нові вибори в Самгородці відбулися за подібним сценарієм. Тутешні міщани-християни, хоча й мешкали у власних будинках, але на поміщицькій землі, що не гарантувало їхньої матеріальної незалежності. Юдеї-міщани пояснювали, що в такій ситуації вони не можуть довірити владу в громаді непостійним мешканцям. Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ переклав відповідальність на генерал-губернатора, який схилився до того, щоб керівники управ схвалювали обрання міщан-євреїв, проте лише як виняток.

Київську міщанську управу було створено 1876 р., виділивши її з ремісничої. Рішення про вихід з-під керівництва ремісничої управи ухвалили на мирському сході не приписані до цехового стану міщани⁷⁵. Мережа міщанських управ постійно розширювалася. Пік цього зростання припав на кінець XIX — початок XX ст. Наприкінці XIX ст. їх почали масово запроваджувати, і функціонували вони практично в усіх містах і містечках, а найбільше — на Правобережній Україні. Станом на 1914 р. їх тут було 289, зокрема в Київській губернії — 106,

⁷⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 555. Спр. 87. Арк. 30.

⁷⁵ Кулінська С.Ю. *Київ у другій половині XIX ст.*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1995. С. 108; Шандра В. *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2016. С. 171.

Подільській — 102, Волинській — 81. Їх заснування супроводжувалося виявленням суттєвих особливостей краю, зокрема строкатості його соціально-етнічного складу, переважання серед міщан євреїв з притаманною їм ситуативною «винахідливістю» щодо виконання державних повинностей. Утім, на початку ХХ ст. юдеї-міщани отримали рівні права на посади в міщанських органах⁷⁶.

Під час ліберальних реформ 1860—1870-х років перехід на громадське управління було визнано за єдино можливий спосіб змусити міста подолати відсталість, активізувати ділове життя міської еліти, яка отримала відносну свободу формувати міські органи влади та власний бюджет. Законодавчий акт 1870 р. та його впровадження виявили низку регіональних особливостей, на які верховна влада реагувала призупиненням реформування міст у Південно-Західному краї та зменшенням їх самоврядності. На соціальну структуру міст і містечок, її іноетнічний склад держава реагувала запровадженням спрощеного громадського управління, більш залежного від місцевої адміністрації. Поруч із громадським управлінням держава культивувала й станові органи влади, приділяючи на цьому відтинку найбільше уваги міщанським управам.

Незважаючи на поетапність реформ, експерименти з обмеженим залученням до міських органів влади представників інших етносів, упровадження внутрішніх станових соціальних бар'єрів, нові органи міської влади виконували покладені на них завдання з упорядкування міст. Виборчі кампанії ставали активним місцем змагань, під час яких містяни отримували право на участь в управлінні містами, мали можливість підтримати активних міських діячів та усунути від влади тих, хто прагнув до незаконного збагачення і не зумів налагодити міське господарство. Хоча статки більшості міст виявилися незначними і не давали змоги підтримувати соціальну інфраструктуру на належному рівні, проте її все ж вдалося зрушити з мертвої точки.

З кінця ХІХ і упродовж кільканадцяти років ХХ ст. різко змінився баланс місцевих сил, коли посади міських голів і гласних почали обіймати соціально активні міські діячі з вищою і професійною освітою, які ставили собі за мету розвинути місто, пов'язуючи з ним свою діяльність і родинне проживання. Їхні заходи, підтримані містянами — платниками міських податків, спрямовувалися на формування міської служби охорони здоров'я, спроможної долати епідемії і створювати безпечне і сприятливе місто, здатне подбати про базові життєві потреби людини.

Наслідки військової та фінансової реформ. Катастрофічна поразка в Східній (Кримській) війні змусила Військове міністерство переглянути основи військової справи. Фактично реформа розпочалася з призначення 1861 р. міністром Дмитра Мілютіна, професора Військової академії з практичним досвідом. Це йому належала ініціатива військово-статистичного опису губерній Росії, зокрема й українських⁷⁷. Спираючись на навички російської армії, він враховував і ціну-

⁷⁶ Шандра В. *Міщанські органи станового самоврядування в Україні...* С. 175, 243.

⁷⁷ Дюпюї Э.Р., Дюпюї Т.Н. *Всемирная история войн.* Санкт-Петербург; Москва: Полигон, АСТ, 1998. Кн. 3: 1800 год — 1925 год. С. 410.

вав передовий військовий досвід західноєвропейських держав. У його доповідній записці Олександром II з програмою змін ішлося про скорочення чисельності війська, переозброєння армії з переходом на шестилінійні нарізні гвинтівки та про реорганізацію центрального військового управління зі створенням територіальної системи військово-окружного управління, а також про створення Генерального штабу, який би переглянув технологію воєнних дій. Окремо говорилося про підготовку офіцерських кадрів, які б ставали професійними військовими й отримували військові звання за таланти і досвід, а не за аристократичним походженням.

Російська армія була найбільшою у світі. Вона нараховувала близько 1 млн осіб, і її чисельність не змінювалася що у військовий, що в мирний час. На 1860-ті роки з нею могла зрівнятися хіба що Американська союзна армія. Тож російську армію було скорочено — на 83 тис. осіб — за рахунок відмови від інвалідних та етапних команд. У кожному губернському місті було створено губернський батальйон у складі 2—4 рот, а в повітовому — за ситуацією⁷⁸. На відміну від європейських держав, враховуючи незадовільний стан шосейних шляхів та залізниці, війська розміщувалися на набутих територіях, ближче до потенційного ворога, а не в центральних губерніях. Концентрація військ у губерніях Південно-Західного краю була такою: один солдат на 82 цивільні особи, а в лівобережних, Харківській і Катеринославській губерніях — один на 269 осіб⁷⁹.

Застарів і рекрутський статут 1831 р., за яким військова служба була обов'язковою лише для осіб податних станів — селян і міщан. Від солдатської військової служби було звільнено дворянство, купецтво, духовенство, освічена частина суспільства. Одним із суттєвих недоліків армії було й те, що вона у своєму складі мала більше солдатів старшого віку. Система навчання також не була підпорядкована бойовій обстановці, а скоріше зорієнтована на зовнішній ефект, необхідний для оглядів і плац-парадів. Із запровадженням загальної військової повинності російська держава помітно відставала від європейських. Було ясно, що рекрутська система вже давно не відповідала вимогам і потребам часу.

Тільки після 13 підготовчих років військовий міністр запропонував відмовитися від формування армії на станових принципах і ввести військову повинність для всіх станів, щоб мати армію без привілеїв. Реформа була спрямована на створення масової армії замість рекрутської та на існування резервних військ. Загальній військовій повинності, яку запровадили з 1 січня 1874 р., підлягало все чоловіче населення віком з 21 року. Термін служби суттєво зменшувався: для піхотинців він становив 15 років, з яких шість відведено для дійсної служби, дев'ять — перебування в запасі; для моряків — сім років і три — запасу. Тим, хто

⁷⁸ Зайончковский П.А. *Военные реформы 1860—1870 годов в России*. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1952. С. 68, 77.

⁷⁹ Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе. *Российская империя в зарубежной историографии* / Сост. П. Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер. Москва: Новое издательство, 2005. С. 99—100.

мав освіту, встановлювали менші терміни: з вищою освітою — від шести місяців до чотирьох років.

Запровадження обов'язкової військової повинності стало важким випробуванням для нехристиянських етносів, як-от кримських татар. В армії не рахувалися з тим, що вони не споживають заборонену шари'атом конину, що не зможуть дотримуватися постів і молитися за законами ісламу⁸⁰. Унаслідок запровадження обов'язкової військової служби з півдня України почали масово виїжджати до Америки працьовиті меноніти. Їх позбавляли російського підданства. Правила про їх виїзд було поширено і на колоністів-менонітів Київської губернії. Щоб призупинити або хоча б зменшити число переселенців, Державна рада ухвалила закон від 8 квітня 1875 р., згідно з яким менонітам військову службу замінили іншою, яка не потребувала «носіння зброї», а саме: у майстернях морського відомства, у командах пожежних і лісової сторожі тощо⁸¹.

Зазнала змін і військово-судова система, в якій було передбачено відкрите судове розбирання, усне судочинство, участь у судовому процесі захисників. В армії відміняли покарання шпідрутенами і проганяння через стрій. Покарання різкими зменшувалося і вважалося тимчасовим. Військово-судовий статут, схвалений імператором 1867 р., запроваджував три види інстанцій: полковий, військово-окружний і головний військовий суд у Петербурзі, з них військово-окружні суди — Харківський і Одеський 1868 р., Київський — 1869 р. Їхню діяльність регулював військовий статут 1868 р. про покарання, які поділялися на два види: карні і виправні. Карними були смерть з позбавленням усіх прав стану, поселення на каторжні роботи та ув'язнення у фортеці. Виправні — залежно від станового походження — передбачали виселення до Сибіру, позбавлення чинів, тимчасове ув'язнення до фортець, гауптвахту, грошові стягнення тощо.

Високі вимоги було висунуто й до навчання та підготовки особового складу. Щоб армія стала професійною, офіцерський корпус мав бути сформований з юнаків після закінчення кадетських корпусів, юнкерських чи військових училищ. Було також підвищено вимоги до вступників Академії Генерального штабу. За ці реформаторські заслуги Харківський університет обрав Дмитра Мілютіна своїм почесним членом⁸². В українських губерніях до заснованих у 1840—1850-х роках Полтавського і Київського корпусів у 1890-х роках додалися Одеський і Сумський, а на початку ХХ ст. — і Севастопольський. Останній, на відміну від інших, був морським корпусом і призначався для юнаків дворянського походження Херсонської і Таврійської губерній, однак через Світову війну сповна не

⁸⁰ Бикова Т.Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини. *Укр. іст. журн.* 2017. № 4. С. 62.

⁸¹ *Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652—1917* / Сост. В.Ф. Дизендорф. Москва: МФД Материк, 2006. С. 517—519.

⁸² *Столетие Военного министерства: 1802—1902*. Санкт-Петербург, 1911. Т. 3. Отд. VI. С. 261.

встиг розгорнути заняття⁸³. Поруч з військовими гімназіями, які засновували на базі кадетських корпусів, відкривали і юнкерські училища, з яких кілька розмістилися в українських містах, а саме: піхотні в Одесі, Чугуєві (1865), Києві (1897), кавалерійське — в Єлисаветграді (1865). Там молоді люди здобували необхідні для бойового офіцера знання⁸⁴.

Оскільки потреба в досвідчених військових кадрах, як показала Східна (Кримська) війна, нікуди не зникла, то йшлося про збереження дворянських привілеїв, аби за їх допомогою утримувати в армії досвідчених офіцерів, а також впливати на вибір молодими дворянами військової служби як власної професії. Держава гарантувала набуття спадкового дворянства за умови присвоєння чину полковника армійської служби або капітана першого рангу на флоті. Важливим було й прагнення держави залучити на військову службу однодворців, чисельність яких у Південно-Західному краї була найбільшою — понад 79 тис. осіб. Їм було обіцяно повернути дворянське звання, втрачене їхніми батьками чи дідами, за умови надання дворянським зібранням підтверджувальних документів про їхнє шляхетське походження. Єдиною умовою його присвоєння ставало набуття військового офіцерського чину.

Члени родини в разі загибелі офіцера — чоловіка чи батька — могли розраховувати на отримання від держави матеріальної допомоги, зокрема й коштів для виховання і навчання дітей. Доньки офіцерів могли здобути безкоштовну освіту в Одеському інституті шляхетних дівчат, якщо їхні батьки служили або звільнилися від служби в Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях і Бессарабській області⁸⁵.

Децентралізація військового управління для гнучкішого реагування здійснювалася для ліквідації зайвої централізації та зміцнення збройних сил. Було створено 15 військових округів. Замість першої армії 1862 р. утворено військові округи: Варшавський, Київський і Віленський, які відіграли важливу роль у координації військових дій проти польських повстанців⁸⁶. Потім було засновано Одеський, а 1864 р. — Харківський військовий округ, який проіснував до 1888 р. До Одеського округу, крім безпосередніх військ на території Катеринославської з Таганрозьким, Херсонської з Одеським, Таврійської з Керч-Єнікальським градоначальствами, а також Бессарабської губернії, входили фортеці — Очаків, Керч і Севастополь⁸⁷. Йому ж підпорядковувалися такі навчальні заклади, як кавалерійське училище в Єлисаветграді і кадетський корпус в Одесі. Заснування округу

⁸³ Бойко В. *Морской его императорского высочества наследника цесаревича корпус в Севастополе*. Севастополь: СПД Бакулин В. А., 2013. С. 122.

⁸⁴ Зайончковский П.А. *Военные реформы 1860—1870 годов в России...* С. 243.

⁸⁵ Шандра В.С. Державні стимули до набуття дворянами військової професії у другій половині XIX — на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2019. Вип. 29. С. 100.

⁸⁶ Бушнелл Дж.Д. Милютин и Балканская война: испытание военной реформой. *Великие реформы в России 1856—1874*. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1992. С. 247.

⁸⁷ *Военное обозрение Одесского военного округа*. Одесса, 1871. С. 2.

з центром в Одесі диктувалося пограничним положенням краю, у межі якого входили береги Чорного моря. На особливому становищі перебував Крим з флотом у Севастополі і торговими портами⁸⁸. До складу Київського військового округу входили збройні сили трьох губерній Південно-Західного краю, а з ліквідацією Харківського додалися Чернігівська, Полтавська, Харківська та Курська губернії. Решта округів функціонували на інших порубіжних територіях Російської імперії.

Військова реформа змусила державу уважніше придивитися до мережі залізниць як засобу сполучення, що мав би перевозити війська до фронтів. У Військовому міністерстві було укладено план їх спорудження, яким передбачалися такі залізниці: від Єлисаветграда до Миколаєва і Херсона та Кримські. Окремо йшлося про їхні гілки на західному порубіжжі та про залізничне сполучення Києва з Катеринославом. Військові фахівці зуміли переконати інженерів з Міністерства шляхів сполучень, аби хоча б частково їхні пропозиції було внесено до проекту загальнодержавної мережі залізниць. Армія потребувала й переозброєння, забезпечення солдатів нарізною стрілковою зброєю, яку все ще доставляли з-за кордону. У фортецях був запит на нову артилерію. Її виробництво для західних і південно-західних фортець було покладено на Брест-Литовськ і Херсон. Шосткинський пороховий завод переходив на вільнонайману працю, а Київський арсенал отримав три парових двигуни і два локомотиви, щоб удосконалити виготовлення сучасного озброєння⁸⁹.

Фінансово-контрольна реформа була покликана ліквідувати слабкість фінансової системи російської держави. Спиралася вона також на гласність і відкритість. 1862 року вперше було опубліковано державний бюджет і накреслено контури майбутнього реформування галузі, серед яких створення державного банку, єдність каси, удосконалення податкової системи, запозичення коштів у Ротшильдів. Йшлося про механізми, які б виключали колосальні зловживання державними коштами. Ця реформа тісно пов'язана з іменем Валеріана Татарінова, який вивчав фінанси і податки в Бельгії, Пруссії, Франції та Австрії і прагнув запровадити побачене у своїй державі.

Значно змінювалось Міністерство фінансів, яке одне мало право розпоряджатися державними коштами. Для цього було створено інституцію податної інспекції, місцеві установи — контрольні палати для нагляду за витратами коштів та фінансовою діяльністю цивільних, військових і духовних установ. Контрольні палати функціонували в Києві (1866—1919), Чернігові (1865—1920), Полтаві (1866—1919), Херсоні (1865—1919), Катеринославі (1865—1920), Харкові (1866—1919), Подільська в Кам'янці-Подільському і Волинська в Житомирі (1865—1919), Таврійська в Сімферополі (1865—1920). Для контролю за будівництвом і експлуатацією залізниць відкривали спеціальні установи, зокрема

⁸⁸ Головань В.И. *Одесский военный округ и его командующие (1862—1918)*. Одесса: Астропринт, 1998. С. 4.

⁸⁹ Зайончковский П.А. *Военные реформы 1860—1870 годов в России...* С. 122, 139.

на Харківсько-Миколаївській (1883), Уманській гілці Південно-Західної (1888), Донецькій, Курсько-Харківсько-Азовській, Лозово-Севастопольській (1889) залізницях.

Контрольна палата не залежала від місцевої адміністрації і не входила до числа губернських установ, що підпорядковувалися губернаторові та губернському прокурору, а підлягала безпосередньо державному контролеру. Управителів контрольними палатами призначали й звільняли за погодженням з імператором, їхніх помічників і ревізорів — з державним контролером. Очолювали контрольні палати фахівці центральних установ через брак фахівців на місцях та недовіру до чиновників місцевого походження. Їм призначали солідні оклади, аби ті не розмінювалися на хабарі. Контрольна палата наглядала і перевіряла грошові обіги в губернії, ревізувала звітність установ, вдаючись до раптових перевірок, зокрема губернських і повітових казначейств, кас спеціальних збирачів, а також розпоряджання кредитами і зборами державних статків. Вона також наглядала за правильністю руху, збереженням грошових капіталів і матеріальних засобів у губернії, з'ясовуючи вигідність чи невигідність операцій.

Пропозиція про всестановий податок, хоча й була схвалена більшістю земських зібрань, не здобула підтримки уряду, який побоювався незадоволення дворянства, що й так «потерпало» від селянської реформи. Перехід із подушного особистого податку (з людей), який давно став анахронічним, на прибутковий (матеріальних благ) явно затягувався. Перегляд оподаткування вирішено було розпочати з міщан, для яких набирав чинності закон 1863 р. Його провідною ідеєю був перехід на принципи цивілізованого оподаткування, притаманні індустріальному суспільству⁹⁰. Вдатися до такого кроку було нелегко, адже він приносив збитки державній скарбниці. Тож уряд підвищив ставки оподаткування торгівлі та промислів і розпочав поетапне скасування подушного податку. В 1886 р. припиняли сплату подушного податку колишні поміщицькі селяни та малоросійські козаки, з 1887 р. — державні селяни⁹¹. За перехід на найдосконаліший прибутковий податок, перевірений практиками західноєвропейської ринкової економіки, відчайдушно виступили провідні економісти, серед них — Микола Бунге, киянин, який після закінчення 1841 р. Першої київської гімназії навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира і у 1881—1886 роках був міністром фінансів.

Спроба обкласти підприємців 3%-м податком з першого разу не дала результату. За другої спроби 1885 р. Міністерству фінансів це вдалося. Різні збори було консолідовано в один податок, розмір якого залежав від величини капіталу. Наближений до прибуткового, податок було запроваджено лише 1898 р., і він став чинним для всіх промислових підприємств, ремісничих, транспортних, торговельних установ, а також для особистих промислових занять. Він суттєво зба-

⁹⁰ Жвалюк В.Р. *Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади*. Київ: Атіка, 2001. С. 30.

⁹¹ Там само. С. 35.

гатив державу вже упродовж першого року. Повністю перейти на прибутковий податок вдалося лише під час Першої світової війни⁹².

До фінансової реформи тісно примикала ще одна «забута» реформа — відміна питних округів. У 1863 р. було запроваджено акцизну систему⁹³. Щоправда, винні відкупи не набули поширення в усіх українських губерніях, адже тут місцеве дворянство і козаки здавна користувалися пропінаційним правом, за яким могли вільно виготовляти і продавати спиртні напої. З поширенням цієї реформи вони втрачали це право і починали сплачувати акцизний збір.

Поворот до правової держави. Пріоритети судової реформи 1864 р. Судова реформа 1864 р. докорінно змінила тодішній sudoустрій, який віддавав перевагу верховенству виконавчої влади. Ця риса була притаманна традиційним суспільствам. Допити проводили формально, зізнання переважали над усіма іншими доказами вини, а хабарництво належало до майже обов'язкових явищ. Здійснювалася судова реформа на принципах модерної юриспруденції: незалежність суду, рівність усіх громадян перед законом, змагальність сторін, публічність судового процесу. Запорукою незалежності суду від виконавчої влади ставала незмінність суддів на посаді. Професіонали-судді обіймали посаду пожиттєво, що було вагомим захисним механізмом, гарантувало їм збереження посади в разі рішень, які не збігалися з позицією адміністрації. Відмінено також формальні докази та канцелярську таємницю, запроваджено обвинувальний процес з прагненням до об'єктивності.

Поліцію, яка раніше підпорядковувалася губернаторам і генерал-губернаторам, було усунуто від слідства. Тепер його покладали на особливих слідчих, що перебували у віданні суду й діяли під наглядом губернських прокурорів. Для виконання судових рішень було запроваджено інституцію судових виконавчих приставів. Стару систему судової влади, яку ввела ще Катерина II, зі становим судом, було замінено новою мережею судових органів. На зміну суддям, як правило, колишнім військовим, які не знали законів, не цікавилися правосуддям, не мали освіти, мав прийти професійний юрист.

Перегляд судової системи почався в атмосфері поразки у Східній (Кримській) війні, й ініціювали його юристи-професіонали, число яких зростало з року в рік. Здобувши освіту на юридичних факультетах університетів, вони витісняли суддів-непрофесіоналів із займаних посад. Відрізнялися вони від попередників соціальним походженням і типом кар'єри, належали до дворян середньої руки, які не вважали військову службу довершеним заняттям і культурували служіння праву як найвище моральне покликання, а також плекали небачену раніше прихильність закону, що ґрунтувалася на філософії права, знаннях юриспруденції.

⁹² Там само. С. 38—39.

⁹³ Крисчн Д. Забытая реформа: отмена винных откупов в России. *Великие реформы в России 1856—1874*. Сб. ст. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1992. С. 126.

Нове судочинство запозичували з іноземних зразків, для чого один із творців судової реформи Сергій Зарудний, виходець із давнього українського шляхетського роду, вихованець Харківського університету, вивчав за кордоном судові установи і опублікував процесуальні кодекси Сардинії, П'ємонту й Угорщини. Найважливішим джерелом став Ганноверський статут цивільного судочинства, запроваджений наприкінці 1840-х років. Завдяки знанню іноземних мов та ерудиції С. Зарудний підготував працю «Судебные уставы с рассуждениями, на коих они основаны» (1866), переклав твір Чезаре Беккарія «Про злочини й покарання» (1879). Це сприяло піднесенню його авторитету та високій кар'єрі державного посадовця. Не випадково ж його прозвали «батьком» судової реформи.

Нижньою ланкою нової судової мережі ставали мировий суд та з'їзд мирових суддів, які були доступні населенню мирового округу в складі кількох волостей повіту, поділених на дільниці. На них з'ясовували незначні кримінальні й цивільні правопорушення, такі як шахрайство, побої, особисті образи, злочини проти громадського порядку, крадіжки незначної вартості (до 300 руб.). Дільничного мирового суддю обирали під час виборів гласних повітового земства і органів міського громадського управління, затверджував його губернатор. Серед вимог до кандидатів були: місцеве походження, вік не менш як 25 років, середня або вища освіта, власність 400 дес. землі або еквівалентна нерухомість у містах. Почесні мирові судді надіялися тими самими повноваженнями, що й дільничні, і могли розглядати справи за бажанням сторін. Мировий суддя був зобов'язаний особисто приймати скарги та прохання, як усні, так і письмові, будь-де і в будь-який час. На відміну від почесних, мирові судді отримували державне жалування. На з'їздах мирових суддів розглядали апеляції, обирали голову мирового з'їзду.

Судова реформа потребувала фахівців, під час підготовки яких, як довів Р. Вортман, правники створили власну корпорацію, що піднесла цю професію на ще не бачену в Росії висоту, з чим змушений був рахуватися і Олександр II. За твердженням історика, російське самодержавство вперто віддавало перевагу виконавчій владі перед судовою, і лише правникам вдалося злегка розірвати це замкнене коло⁹⁴. Вже в останні дореформені роки на посади губернських прокурорів призначали молодих освічених юристів⁹⁵, і галузь права найперше ставала професійною, що сприяло впровадженню законності в усі сфери. Молоді люди прагнули отримати знання, аби змінити судоустрій на краще, хоча їм доводилося долати немало труднощів.

Відома українська письменниця Зінаїда Тулуб описала службу свого батька Павла Тулуба, який служив мировим суддею у Брацлаві. За її твердженням, місцева людність швидко позитивно оцінила його совісність, натомість поліція, прокуратура й православні чини зненавиділи його «як ліберала й чесну людину»,

⁹⁴ Уортман Р.С. *Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России*. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. С. 454.

⁹⁵ *История Правительствующего Сената за двести лет. 1711—1911 гг.* Санкт-Петербург, 1911. Т. 3: Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов. С. 513.

яка намагалася викоринити корупцію в поліції. З їхнього боку постійно сипалися доноси у вищі органи, в яких П. Тулубові приписували надання переваги євреям перед православними, нехтування церковними обрядами, неповагу до монаршої родини й загалом до влади «як Богом даної». На основі юридичної практики П. Тулуб публікував статті, які викликали широкий розголос у колах правників. Він написав також оповідання «Подільські конокради», в якому «показано конфлікт у душі судді, коли стаття закону диктує одне, а людська совість велить інше. Ця колізія вічно мучила батька протягом усієї його суддівської практики, тому що не давала йому змоги в кожній справі підійти до людини чуйно і тонко. Були статті, де не можна було судити “за внутрішнім переконанням”. У цьому й ховалася причина, чому він хотів згодом стати тільки цивілістом і назавжди відійти від криміналістики»⁹⁶.

Злочини за межами юрисдикції мирових судів розглядалися в окружному суді, який обслуговував населення кількох повітів. Його голову та членів уже призначав і схвалював на посадах імператор за поданням міністра юстиції. Наступною інстанцією були судові палати, які замикали місцевий суд і діяли в межах судового округу у складі кількох губерній. Вони ставали апеляційною установою для всіх цивільних і кримінальних справ, а також першою інстанцією для посадових злочинів, що їх вчинили чиновники під час виконання службових обов'язків. Верховним касаційним судом був Сенат у складі цивільного та кримінального департаментів.

Зміни були помітні й через запровадження інституції присяжних засідателів. Їх, віком від 25 до 70 років, з дворічним терміном проживання в повіті, обирали виборці й затверджував на посаді губернатор, унаслідок чого громадськість брала участь в ухваленні судових рішень, що виховувало її в повазі до законів та правосуддя. Це був корпус із 36 осіб, куди входили представники всіх станів. У кожному судовому засіданні брало участь 12 присяжних засідателів. Виносячи вердикт про винність чи невинність підсудного, присяжні засідателі враховували людський фактор. Участь громадськості в засіданнях сприяла піднесенню авторитету суду серед населення, незважаючи на те, що противники його образливо називали «судом вулиці».

Повноваження адвокатів здійснювали присяжні повірені, до яких висували певні вимоги. На ці посади не приймали осіб віком до 25 років, іноземців і чиновників, які відбували державну службу. Ця категорія юристів змогла об'єднатися як професійна група і домогтися найбільшої автономії своєї діяльності. Реформа передбачила реорганізацію прокуратури, яку ввели до судового відомства. Тому органи прокуратури створювали при окружних судах та судових палатах, а також при Сенаті. Очолював її генерал-прокурор, посада, що її виконував міністр юстиції. За вимогами статутів, головою та членами судових органів, зокрема й прокурорами та судовими слідчими, могли стати лише особи з вищою юридичною освітою.

⁹⁶ Тулуб З.П. *Моя жизнь* / Сост. Б.В. Клименко; вступ ст.: Б. Клименко, С. Тулуб. Киев; Париж; Дакар, 2012.

Першим судовим округом, заснованим 1867 р. в українських губерніях, став Харківський, діяльність якого поширювали на однойменну, а також Курську, Орловську і Воронежську губернії. У 1868 р. було засновано Одеський судовий округ, що охоплював Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Подільську губернії та Бессарабську область. Судова мережа не збігалася з адміністративною, і розмежування адміністративно-територіального та судово-територіального поділу було однією з гарантій незалежності судової влади від адміністративної.

Судова реформа 1864 р. мала деякі слабкі місця. Вона поширювалася не на всю Російську імперію, а лише на ті її губернії, де впроваджувалися органи місцевого самоврядування — земства та міські думи, оскільки саме вони обирали мирових суддів і присяжних повірених. У губерніях, які не позбулися ознак тих держав, до складу яких вони раніше входили, або власних національних, судову реформу запроваджували покроково, зі значним відставанням від внутрішніх і з відмовою від виборного принципу, який було замінено урядовим призначенням на посади, що в інших губерніях належали до виборних.

У правобережних українських губерніях, як загалом у західних, судова реформа через соціальну структуру та неохочість регіональної шляхти до верхньої влади спричинила поетапне її впровадження і вплинула на призначення суддів. Унаслідок цього на посади прийшли фахівці з юридичною освітою, на відміну від виборних, які часто не мали фахових знань. Та й мережа мирових судових установ була густішою не в останню чергу для того, щоб задовольнити усе більші потреби місцевого населення, що сприяло зміцненню російської присутності в краї. Окружні суди створювали з 1877 р. із заборонаю католикам і юдеям обіймати там посади, а судові палати — на другому етапі реформи. Київська палата у складі однойменної, а також Волинської, Чернігівської та Могильовської губерній була заснована найпізніше — 1880 р.

Компетенція судів як першої інстанції не раз змінювалася в бік обмежень. Судовим палатам у 1866 р. було передано з окружних судів справи про злочини та про порушення правил друку. У 1872 р. справи про державні злочини було виведено з компетенції палат, і для їх розгляду засновано особливе присутствіє, 1878 р. цю категорію справ знову було повернуто для розгляду судовими палатами. Крім того, вони почали розглядати питання, які раніше входили до юрисдикції окружних судів: про спротив розпорядженням уряду та явне непідкорення владі, про образи і неповагу до державних установ і чиновників під час виконання ними службових обов'язків. У 1878 і 1879 рр. ці справи тимчасово передавали на розгляд військових судів.

Вадою судової влади було й те, що вона не виробила юридичної процедури притягнення до відповідальності чиновників за порушення прав приватних осіб. Ці судові справи й надалі перебували у віданні Сенату, що продовжувало стару схему, згідно з якою будь-який чиновник служив монархові, а не громадськості. Ця негативна властивість судової системи пояснюється тим, що за зразок для адміністративної юстиції було взято континентальну систему трибуналів, згідно з

якою судові функції виконували всередині самої адміністрації, а не англосаксонську, яка передавала підсудність адміністрації незалежним судам.

Неодноразові спроби підпорядкувати державні установи правовим нормам зустрічали спротив і Олександра III, і Миколи II. Унаслідок цього судовій владі Російської імперії не вдалося отримати повну незалежність від адміністрації, а тому вони постійно конфліктували. Судова реформа не стала до кінця всестановою, бо зберегла для селян волосний суд з його звичаєвим правом, а також мережу особливих судів, зокрема військовий і духовний, суддів яких призначали, узгоджуючи кандидатури на всіх рівнях. І все ж, як наслідок, судова реформа наближала Росію до правової держави.

До судової реформи тісно примикає і відміна тілесних покарань. 17 квітня 1863 р. Олександр II припинив накладення клейма і штемпельних знаків, проходження через стрій, а також побиття шпіцрутенами в сухопутних військах і кішками на флоті. Крім цього йшлося про відміну публічних покарань батогами, заборону клеймування, катування жінок усіх станів, за винятком засланих⁹⁷. Правознавці доклали до цього немало зусиль, і серед них професор Університету св. Володимира в Києві Олександр Кістяківський. Натомість очільники російської православної церкви різко засудили їх відміну⁹⁸. Правники високо оцінили цей крок верховної влади. Григорій Джаншиєв, наприклад, вважав, що Росії довелося страждено довшо чекати цієї перемоги гуманності⁹⁹, а Михайло Чубинський назвав цю заборону переворотом карної системи¹⁰⁰. Найдовше фізичні покарання затрималися для міщан і селян, і, що важливо, освіта ставала суттєвою перепорою для їх застосування. Від них звільняли тих, хто закінчив гімназію, інші середні та вищі навчальні заклади, з огляду на те, що ці особи могли б перебувати на цивільній державній службі¹⁰¹.

Нарешті було розпочато реформу освіти. Новий університетський статут 1863 р., в обговоренні якого брали участь і фахівці, і громадськість, надавав ученим радам значне самоврядування. Тоді ж було розпочато заснування жіночих навчальних закладів, як середніх, так і вищих. Можливість здобути освіту сприяла допуску жінок до державної служби. Потреба початкової освіти, якої так бракувало нижчим соціальним прошаркам, вилилась у заснування широкої мережі народних шкіл. Не менш важливим був і цензурний статут, укладання якого здійснювалося за зразками Франції і Німеччини. Він зумовив появу гласності. Було встановлено попередню і каральну цензуру, згідно з першою видавці самі відповідали за дотримання цензурних норм. У разі їх порушення вони несли від-

⁹⁷ *ПСЗ РИ. 2-е собр.* Санкт-Петербург, 1866. Т. 39. Отд. 1: 1863. № 39505, 39506.

⁹⁸ Джаншиєв Г. Отмена телесных наказаний. *Из эпохи великих реформ.* Москва: Типо-литография Б.М. Вольфа, 1905. С. 204.

⁹⁹ Джаншиєв Г. Отмена телесных наказаний. *Эпоха великих реформ.* Москва, 1893. С. 185.

¹⁰⁰ Чубинский М.П. Судебная реформа. *Там само.* С. 239.

¹⁰¹ Евреинов Н. *История телесных наказаний в России.* Репринтное издание. Харьков, 1994. С. 111.

повідальність — адміністративну або судову. Згідно з каральною — залишалися чинними попередні умови, коли тексти направляли в цензурні установи і цензор відповідав за їх зміст. В обох випадках верховна влада вимагала не пропагувати матеріалізм, атеїзм, станові конфлікти, утримуватися від критики державного ладу. Реформи істотно зачепили й інші сторони життя суспільства, зокрема парафіяльне духовенство, якому було підвищено державне матеріальне забезпечення.

Ліберальні реформи не лише виявили особливості української соціальної структури, а й сприяли їх ліквідації, створюючи спільний правовий простір Російської імперії. Верховна влада вдалася до каральних заходів не лише проти польського руху, а й проти українського, заборонивши Емським указом вільне функціонування української мови, визнавши її чинником, який загрожував імперській єдності. І все ж, незважаючи на обмеження реформ, вони були важливим кроком для захисту громадянських прав і розвитку суспільного життя. За їх допомогою Росії вдалося надолужити те, що вже давно було звичним для більшості європейських держав.

МОДЕРНІЗАЦІЯ
ЯК ПЕРЕХІД
ВІД АГРАРНОГО
ДО ІНДУСТРІАЛЬ-
НОГО
СУСПІЛЬСТВА

РОЗДІЛ 3

Село перед викликами часу

•

РОЗДІЛ 4

Індустріалізація та урбанізація

•

РОЗДІЛ 5

Засоби зв'язку і комунікації
та їх роль у модернізаційних процесах

•

РОЗДІЛ 6

Нові соціально-політичні явища

СЕЛО
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЧАСУ

Теорія модернізації та її економічна складова. Поняття модернізації — соціологічний термін. Воно охоплює комплекс перетворень, що відбуваються із суспільством на шляху від відсталості до прогресу, інакше кажучи, у процесі переходу від традиційного аграрного до сучасного індустріального та урбанізованого суспільства. Передумовою модернізації стала криза традиційного суспільства, на тлі якої з'явилося усвідомлення потреби змін, що розірвали б з традицією і були спрямовані у майбутнє. Доба модернізації не має однакових хронологічних рамок для всіх народів і держав навіть Західної Європи, не кажучи вже про багатотітнічну Російську імперію¹. На думку австрійського історика В. Гайндля, у філософському світогляді «модерності» відокремлення від «канонічних взірців античності» відбулося ще наприкінці XVIII ст., тож усе XIX ст. проходило під знаком модернізації².

Модернізація — це не статична сума досягнень в окремих галузях, а ланцюг взаємопов'язаних перетворень, кожне з яких породжує інше. Зміни, хоча й відбувалися в усіх сферах суспільного життя, однак нерівномірно: дві-три галузі спричиняли радикальні перетворення в інших³. До важливих компонентів модернізації відносять: механізоване сільське господарство, ринок товарів, грошей і робочої сили, використання нових джерел енергії та створення енергетики як галузі господарства, розвиток транспорту і комунікацій, що докорінно змінили

¹ Каппелер А. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 247.

² Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії. *Україна модерна*. 1996. Ч. 1. С. 89—100.

³ Дейвіс Н. *Європа. Історія* / Пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 2000. С. 787—807.

форми спілкування між людьми, залучення інвестицій, урбанізацію і появу «заводських» міст чи кварталів, формування нових соціальних верств, емансипацію жінок, реорганізацію життя в межах «малої» сім'ї, яка, втративши можливість разом працювати на землі, мусила доручати деякі заняття, як-от навчання дітей, соціальним інститутам; формування колективних форм свідомості (національної, класової, політичної), створення політичних об'єднань і форм тиску, розширення виборчого права, масову освіту тощо.

Теоретичне осмислення індустріального суспільства логічно починати з етапу переходу від аграрного до ринкового капіталістичного виробництва, коли з'являлися й набували панівної ролі раціональні й універсальні цінності, які зумовлювали індустріальний розвиток. В основі цього переходу лежали технічні нововведення, чинниками яких виступили підприємницька діяльність, амбітні цілі окремих особистостей чи групи людей, великі географічні відкриття та геополітичні фактори. Ознакою нового часу ставали мобільність, грамотність і професійна освіта. Для теорії модернізації характерний європоцентричний підхід, за що її нерідко критикують, утім концептуально вона все ж залишається базовою для пояснення історичних процесів свого часу.

У ході індустріалізації суспільство помітно змінювалося. Дослідники звертають увагу на низку базових цінностей, які мала прийняти спільнота, щоб порвати з минулим і відкрити шлях для вільного розвитку. Важливе місце відігравала увага до свободи і внутрішнього світу особистості, наголос на індивідуалізмі. Згідно з твердженням американського соціолога Е. Тоффлера, який розглядав процеси модернізації в межах «другої хвилі» глобальних змін в історії цивілізації, представники гуманітарної сфери могли вловити їхню спрямованість і сконструювати образи майбутнього. Так виникали великі суспільні проекти, зокрема створення національних держав, які залучали до своєї більш чи менш імовірної реалізації широкі верстви населення, ставлячи перед ними певні умови, зокрема здобуття освіти, громадянська активність тощо⁴.

Поштовхом до модернізаційних перетворень та пов'язаного з ними економічного піднесення на українських землях стали ліберальні реформи. Хоча події на теренах України не збігалися в часі, їх єднала подібність перетворень на шляху до індустріального суспільства з його усталеними ознаками, серед яких: формування ринкових відносин, поява за станового поділу соціуму підприємливої соціальної групи, прискорені темпи урбанізації і — як наслідок — зростання ролі міст та зменшення сільського населення. Нові явища, які руйнували традиційне середовище, поступово ставали нормою для промислового розвитку з його продуктивністю, соціальною і територіальною мобільністю, збільшенням ролі державних інституцій у регламентації соціально-політичного життя.

Ліберальні західноєвропейські цінності проникали як у державне законодавство, так і в повсякдення, особливо міський побут. Позитивне ставлення до праці увиразнювалося прагненням якомога швидше використовувати нові тех-

⁴ Тоффлер Е. *Третя хвиля* / Пер. з англ. А. Євси. Київ: Всесвіт, 2000.

нології і наукові відкриття, адже вони сприяли прискореному зростанню виробництва і збільшенню доходів населення. Світовий ринок продукції та послуг усіх видів стимулював інвестиції і подальше економічне зростання. Почали формуватися елементи громадянського суспільства. Ці спільні явища були притаманні як Російській, так і Австро-Угорській імперіям і сприяли тому, що модернізація не роз'єднала, а, навпаки, посприяла об'єднанню української людності⁵.

Теорію виділення стадій, які суспільство проходить у своєму розвитку, висували перші соціологи — Огюст Конт, Герберт Спенсер⁶, а концепцію перехідного — від традиційного до індустріального — суспільства розробив американський економіст Волт Ростоу⁷. Бачення ним суспільного розвитку було альтернативним марксистській теорії формацій і передбачало стадії економічного зростання: традиційне суспільство, підготовка передумов для піднесення, саме піднесення, рух до зрілості і ера масового споживання. Ознаками перехідного суспільства він вважав зародження підприємництва, формування централізованих держав і зростання національної самосвідомості. Теорія В. Ростоу пройшла апробацію в дослідженнях істориків⁸. Американський соціолог німецького походження Рейнхард Бендикс визначив відмінність західної і російської індустріалізації: якщо метою першої було поліпшення життєзабезпечення, то індустріалізація в Росії проводилася передусім для якнайшвидшого перетворення її на розвинену державу з потужною військовою сферою⁹.

Історики не сходяться щодо часу різкого прискорення промислового піднесення, відносячи його то до періоду після 1875 р., то до 1888 р., а то й до межі XIX і XX ст., як і щодо показників, за якими його можна було б відстежувати. Воно було пов'язане з розвитком нових технологій у таких галузях, як енергетика і металургія. За деякими твердженнями, реформи 1860-х років лише збіглися з періодом економічного зростання, а не спричинили його початок¹⁰. Зауважено також і істотні відмінності між регіонами, спеціалізація яких постійно поглиблювалася, що ставало суттєвою ознакою часу, як і масове виробництво товарів широкого вжитку, використання машин завдяки науково-технічним інноваціям, поява

⁵ Карліна О. Дослідницький потенціал теорії модернізації у вивченні історії Волині XIX ст. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX — на початку XX ст.*: Зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 17.

⁶ Арон Р. *Етапы развития социологической мысли* / Ред. П.С. Гуревич. Москва, 1991. С. 97.

⁷ Rostow W.W. *The stage of economic growth. A non-communist manifesto*. Cambridge, 1960; Його ж. *Основные этапы развития социологической мысли*. Москва, 1994; Побережников И.В. *Переход от традиционного к индустриальному обществу: Теоретико-методологические проблемы модернизации*. Москва: РОСПЭН, 2006.

⁸ Дейвіс Н. *Європа. Історія...* С. 787—788.

⁹ Bendix R. *Work and authority in industry*. New York, 1956; Його ж. *Nation-building and citizenship*. New York, 1964.

¹⁰ Готрелл П. Значение великих реформ в истории экономики России. *Великие реформы в России 1856—1874*. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1992. С. 124.

розвиненого транспортного зв'язку та мобільності населення. *Mass media* стали необхідною умовою глобальної комунікації, не знаної в доіндустріальну епоху.

Вивчення розвитку промисловості спонукало до дослідження індустріального періоду відомого фахівця економічної історії В. Голобуцького, який пов'язував його появу з капіталістичною системою виробництва і розподілу¹¹. Практично тим самим шляхом пішли автори, які, досліджуючи історію економіки, зауважили також вплив економічних процесів на соціальні зрушення¹². Т. Лазанська вперше розпочала вивчення історії підприємництва, з'ясувала появу нової категорії особистостей, які прагнули віднайти нові можливості для виробництва товарів і надання послуг, вдаючись до інновацій та залучення ресурсів із найрізноманітніших джерел¹³. Сучасні дослідження продовжують цей напрям, зосереджуючись на питаннях формування буржуазії, її соціального та національного складу, відносинах з імператорським центром¹⁴.

На переконання німецького дослідника Р. Лінднера, індустріалізація через революційні зрушення в промисловості, торгівлі та технологіях мала значення не лише завдяки зростанню економіки — вона сприяла зародженню нової культури економічних відносин, запроваджувала нові форми соціального й економічного панування¹⁵. О. Шляхов проаналізував становлення основ індустріального суспільства на українському рівні¹⁶. Йому вдалося виявити роль ділових кіл, з'ясувати їхнє ставлення до політичної діяльності в модерний період, а також зауважити розуміння ними політичного становища в російській державі та умов розвитку власної справи. Автор висновує, що у своїх партійних симпатіях вони віддавали перевагу октябристам і кадетам. До них найчастіше приєднувалися

¹¹ Голобуцький В.О. *Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період*. Київ, 1970.

¹² *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: у 2 т.* Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1.

¹³ Лазанська Т.І. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ, 1999.

¹⁴ Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 14—25; Її ж. *Історії успіху. Видатні українські бізнесмени XIX ст.* Харків: Фолю, 2019; Донік О.М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX — початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2010. Вип. 17. С. 52—69; Куліков В.О. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870—1917 рр.* Харків, 2019; Ніколаєва Т.М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861—1914 рр.). *Укр. іст. журн.* 2011. № 3. С. 95—107.

¹⁵ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)* / За ред. О.М. Доніка. Київ; Донецьк: ТОВ ВПП «Промінь», 2008. С. 415.

¹⁶ Шляхов О.Б. *Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010; Його ж. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016.

представники великого підприємництва, а вже лави кадетів поповнювали середні прошарки буржуазії. Проте більшість представників ділових кіл, як і раніше, були індиферентними і пасивними¹⁷.

І. Шандрі вдалося з'ясувати діяльність представницьких організацій буржуазії, а саме — комітетів торгівлі й мануфактур, біржових комітетів, різноманітних союзів підприємців та з'їздів, які починаючи з другої половини ХІХ ст. відіграли значну роль в економічному розвитку українських губерній Російської імперії. Дослідниця вважає, що галузеві й територіальні союзи фактично замінили представникам ділових кіл партійні структури, що їх «своєрідний нейтралітет і був специфічною формою політики»¹⁸.

На думку С. Мошенського, саме в індустріальну епоху відбулося економічне піднесення, що супроводжувалося свободою переміщення людей, товарів і капіталів та привносило оптимістичні настрої людству¹⁹. Якщо названі автори акцентували увагу на розвитку промисловості з технічним оснащенням, яке покликала до життя небачений фінансовий супровід, то Н. Темірова сконцентрувалася на соціальних змінах, які пережили українські поміщики, прагнучи не лише підтримати свій матеріальний рівень у нових соціально-економічних умовах, а й наростити господарський потенціал маєтків²⁰.

Серед чинників, що зумовили перехід від традиційного аграрного суспільства до індустріального, в українському варіанті виділяють кілька, зокрема різночасне і пізнє входження до складу Російської імперії українських регіонів, які до того перебували у складі держав із європейськи зорієнтованим виробничим кліматом, інші ж, і найбільше південь, потрапили під колонізацію європейських вихідців. Своєрідність привносило і проживання в певних межах осілої численної єврейської етносу, який відразу взяв у свої руки дрібну торгівлю і якому була притаманна підприємливість ще в доіндустріальну епоху. Адже саме євреї були зайняті в таких сферах економіки, як винні відкупи, торгівля. Вони були управителями поміщицьких маєтків, шинкували, займалися кредитуванням або лихварством, накопичуючи фінанси для розвитку підприємництва. Ті з них, хто засновував фабрики текстилю, з обробки шкур та виробництва паперу, могли розраховувати на фінансову підтримку держави і їм дозволялося торгувати за межею осілої. Прагнення вийти за неї було важливою мотивацією до підприємницької діяльності.

Для українських територій, як і для європейських, було характерним регіональне охоплення індустріалізацією. Спершу її зазнали землі з покладами корис-

¹⁷ Шляхов О.Б. Підприємці Півдня України в політичних практиках Російської імперії початку ХХ ст. *Укр. іст. журн.* 2021. № 1. С. 43—56.

¹⁸ Шандра І.О. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861—1919 рр.)*. Харків: Майдан, 2016. С. 247.

¹⁹ Мошенский С.З. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи*. London: Xlibris, 2014.

²⁰ Темірова Н. *Поміщики України в 1861—1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ, 2003.

них копалин, що спричинило промислову концентрацію, потім портові міста і лише згодом — інші райони. Південноукраїнські губернії стали тоді локомотивом модернізаційних перетворень, оскільки підприємці врахували близькість чорноморських портів і надали своїм виробництвам комерційного характеру, підпорядковуючи їх ринковим законам.

Ще однією особливістю було прискорене містоутворення, якщо мати на увазі міста і містечка Південно-Західного краю. У них зосереджувалися підприємства переробної промисловості, адже тут продовжувалася традиція вирощування збіжжя, цукрового буряку та інших культур для виготовлення споживчих продуктів. Сприятливі природно-кліматичні особливості краю, родючість його ґрунтів сповна використали підприємливі поміщики. Концентрація виробництва, зокрема цукрової промисловості, досягла тут небаченого до цього розвитку.

Однією з перших ознак, своєрідним передвісником індустріалізації було будівництво залізниць. Їх мережа вже на кінець 1880-х років була досить густою і сполучала між собою промислову Донеччину і Придніпров'я, українські регіони з промисловими районами Росії. Завдяки швидкому індустріальному розвитку українські території стали найбільш економічно розвиненими районами Російської імперії.

Своєрідністю української індустріалізації було максимальне втручання держави в економічний розвиток замість регулювання його ринкових відносин, що деформувало соціальні відносини як у місті, так і в селі. Державний протекціонізм сприяв масовому припливу іноземних капіталів. Водночас відміна кріпацтва, поява нових напрямів господарювання, інших виробничих форм в економіці сприяли формуванню розгалуженої мережі представницьких об'єднань підприємців. Однією з перших було створено раду торгівлі й мануфактур з її регіональними комітетами, потім — біржові комітети. З 1874 р. з'явилися приватні об'єднання підприємців, серед яких з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, а також всеросійські галузеві об'єднання цукрозаводчиків, млинарів, фабрикантів землеробських машин, транспортні та фінансові організації. Після подій 1905 р. товариства заводчиків і фабрикантів зареєстровано в Києві, Харкові, Катеринославі, Херсоні. Усі вони намагалися подолати характерну невідповідність вимогам часу, коли держава продовжувала бути головним регулятором економічного розвитку замість того, щоб самі підприємці й закони ринку керували економічними змінами²¹.

Західноукраїнські регіони під владою Габсбургів залишалися аграрними. Така структура господарства сформувалася тут упродовж століть і пояснювалася їх периферійним розташуванням. У дискурсах національних історіографій, що згодом — зі зрозумілих політико-ідеологічних причин — було підхоплено російськими й радянськими істориками, утвердилася теза про напівколоніальний економічний статус західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, їх використання як джерел сировини й дешевої робочої сили. Такий погляд, утім,

²¹ Шандра І.О. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861—1919 рр.)...* С. 314.

цілком не враховував економічної самодіяльності місцевих господарських еліт, а саме з їх уявленнями про економічні пріоритети й про те, куди насамперед потрібно вкладати кошти, були пов'язані господарські практики на місцях. Місцеві землевласники, в чийх руках були сконцентровані кошти й можливості, не поспішали розгортати великі інвестиційні проекти і модернізувати навіть свої господарства. Для середньозаможних землевласників з останніх десятиріч XIX ст. поширеним і найпростішим способом поліпшення матеріального становища був продаж частини землеволодінь. Кошти, як правило, спрямовували на підтримку звичного для шляхти способу життя, облаштування дітей, які заводили власні сім'ї, виїзди за кордон. Усі ці та подібні витрати мали небагато спільного з індустріалізацією краю.

Якщо в Росії держава намагалася регулювати економічну діяльність і якомога повніше використовувати економічний потенціал українських земель, то Відень радше залишався осторонь від економічних процесів у периферійних для нього західноукраїнських регіонах, а ідеї великих інвестиційних проектів з боку держави як з'являлися, так і зникали на підступах до їх реалізації. Хоча скасування панщини створило передумови для промислового перевороту і стирання станових бар'єрів, ще впродовж кількох десятиліть ці зміни мало вплинули на пришвидшення темпів соціально-економічного розвитку та індустріалізації Галичини. Галицька аристократія «боялася суспільних наслідків нової цивілізації, страйків, бунтів, революції, тому й не була зацікавлена інвестувати в освіту й публічну інфраструктуру»²².

Поширену серед галицьких шляхтичів тенденцію стриманого ставлення до промислових ініціатив певною мірою можна пояснити й тим, що статус Галичини як провінції Габсбурзької монархії абсолютна більшість із них, навіть йдучи на службу австрійській державі, все ж відчували й усвідомлювали як тимчасовий. У Східній Галичині це відчуття тимчасовості посилювалося через зміцнення українського руху. На зв'язок між економікою та національно-політичними питаннями звернув увагу дослідник економічної історії України І. С. Коропецький, ствердивши, що навіть у високорозвинених країнах економічні рішення стають зрозумілими лише тоді, коли проаналізувати інтегрований вплив на них політики, силових структур, ідеології, історичних обставин, а особливо такі тенденції помітні в Центральній-Східній Європі, де політичні міркування, з огляду на етнічну мозаїку, зазвичай відіграють ще важливішу роль, ніж на Заході²³.

Та все ж утвердження в 1860-х роках ліберального права сприяло підприємницьким ініціативам. Поряд із культурно-освітніми й політичними почали

²² Chwalba A. Czy Galicji sukces był pisany? Cywilizacja przemysłowa 1880—1914. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866—1914). Studia i szkice* / Red. K. Fiołek, M. Stala. Kraków: Uniwersitas, 2011. S. 26.

²³ Коропецький І. С. Австрія та українське підприємництво в Галичині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. 251: Праці історично-філософської секції. С. 370—371.

виникати господарські товариства і професійні спілки, розвинувся кооперативний рух. Індустріалізація прийшла на західноукраїнські терени через розробку нафтових і газових родовищ. У містах з'явилися підприємці, як місцеві, так і з-за кордону, що змінювали погляд на традиційне господарство, здобували політичні впливи, одночасно утверджуючи в суспільстві повагу до ліберальних свобод і моральних цінностей «людини підприємливої», яка була значно відкритішою до нових віянь, аніж мешканці консервативного двору чи селянської садиби.

За рівнем економічного розвитку й господарськими можливостями західноукраїнські землі відставали від розвинених українських губерній Російської імперії. Вихідці з перших поколінь української інтелігенції, здобувши затребувані на виробництві чи в інших сферах економіки професії інженерів, геометрів тощо, нерідко впродовж життя виходили на середній рівень достатку, тоді як їх ровесники в Галичині, роблячи вчительські кар'єри, жили значно скромніше. Візитівкою галицької господарки і рівня життя, почасти виправдано, стала праця С. Щепановського «Злидні Галичини в цифрах і програма енергійного розвитку крайового господарства», від назви якої першою асоціацією з економікою краю стало словосполучення «злидні Галичини» (польськ. *nędza Galicji*)²⁴.

Економічна історія західноукраїнських земель XIX ст. в сучасній українській історіографії досі не належить до популярних сюжетів, хоча в радянський період вона домінувала над усіма іншими тематичними блоками. Тоді вийшли у світ праці Володимира Бориса, Михайла Герасименка, Володимира Задорожного, Івана Гуржія, Ярослава Кіся, Григорія Ковальчака та ін. Та невдовзі історики незалежної України відреагували на попереднє засилля тем з історії селянства й робітництва майже повним ігноруванням соціально-господарської тематики, сюжети з якої якщо й потрапляли до наукових розвідок, то найчастіше в контексті історії повсякдення. З помітніших праць останнього часу можна виокремити дослідження Володимира Клапчука про сільське господарство Галичини²⁵ та Ігоря Жалоби про шляхи сполучення на теренах Галичини й Буковини²⁶.

Ширше репрезентована польська історіографія, в якій дослідження соціально-економічних процесів були зосереджені навколо школи Хелени Мадурович-Урбанської у Кракові²⁷. Популярними є праці з історії аристократичних родів, що містять проблематику їх господарювання, а також вивчення соціальної історії селянства, історична урбаністика. Важливі джерела з соціально-економічного розвитку Галичини, демографії та статистики збирало Крайове статистичне бюро (польськ. *Krajowe Biuro Statystyczne*), яке діяло при Крайовому відділі Галицького

²⁴ Szczepanowski S. *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*. Lwów: Drukiem Pillera i spółki, 1888.

²⁵ Клапчук В. М. *Сільське господарство Галичини*. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015.

²⁶ Жалоба І. *Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII — 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення)*. Чернівці: Книги-XXI, 2004.

²⁷ *Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.

сейму. Його незмінним керівником упродовж 1874—1920 рр. був професор статистики Львівського університету Тадеуш Пілят, який вивчав досвід аналогічних установ у Відні й Берліні. Аж до початку Першої світової війни бюро видавало статистичні збірники, які містили таблиці з цифровими даними за певними темами та їх аналіз²⁸. Нещодавнє видання покажчиків архівних матеріалів до економічної історії Галичини 1772—1867 рр., які зберігаються в архівах і бібліотеках Польщі, Австрії та України, ілюструє значний обсяг джерельного матеріалу, який опрацьовано дослідниками лише частково²⁹.

Сучасна польська історіографія у вивченні економіки півавстрійської Галичини спирається на класичні праці Станіслава Щепановського, Францішека Буяка, Станіслава Гломбінського, Станіслава Гошовського та інших, що з'явилися на початку ХХ ст. Серед тогочасних дослідників виділялася група, політично пов'язана з польською націонал-демократією, представники якої поєднували економічну історію з поняттями території та народу, надаючи цьому поєднанню національних сенсів. Так, С. Гломбінський був прихильником так званої історичної школи, що сформувалася в Німеччині на базі національної школи з її представниками А.Г. Мюллером і Ф. Лістом. Вони критикували «математичну» школу, згідно з якою економіка керувалася законами точних наук і не враховувала суспільних чинників. Базовою категорією економічної діяльності С. Гломбінський уважав не суб'єкта господарювання з його прагненням отримати за мінімальних затрат максимальний прибуток, а народ і національні інтереси. Під народом він розумів історично сформовану спільноту, яка мусила подбати про своє майбутнє. Вихідним пунктом економічних досліджень він вважав історичні студії, що мали виробити правила притаманної народів господарської діяльності; відстоював вимогу «виокремлення Галичини» на зразок Угорщини, обґрунтовуючи її фінансово-господарську самодостатність³⁰.

Дослідники висловлюють різні думки про взаємозв'язок між соціально-економічною модернізацією і розвитком українського національного руху. Новочасне націєтворення, якщо прийняти концепт нації як уявної спільноти, хоча й потребує модернізаційних змін у їх ширшому розумінні, однак не обов'язково прямо пов'язане з усіма їх етапами й залежне від них. На думку австрійського історика А. Каппелера, модернізація України послаблювала український рух, оскільки більший доступ до її реалізації мали ті верстви суспільства, серед яких етнічні українці становили меншість³¹. Дворянська і підприємницька верхівка

²⁸ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych na wezwanie Wydziału Krajowego galicyjskiego zestawił i opracował Dr Tadeusz Pilat*. Lwów: Z drukarni Winiarza, 1873. У наступних томах були незначні відмінності в назві, кожний зошит мав підзаголовок.

²⁹ *Gospodarka Galicji 1772—1867. Inwentarz materiałów historycznych z archiwów i bibliotek Polski, Austrii i Ukrainy*. Kraków: Historia Jagellonica, 2015. Т. 1—5.

³⁰ Głębiński S. *Idea samodzielnosci a finanse Galicji*. Lwów: Z drukarni «Słowa Polskiego» pod zarządem J. Ziemińskiego, 1902.

³¹ Каппелер А. Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націєтворення* / Упоряд. А. Каппелер, пер. з нім. Київ: К. І. С., 2011. С. 27.

складалася головно з росіян, поляків та євреїв. Піднятися вище від визначеного соціальним походженням середовища було доволі складно. Нерідко людині доводилося змінювати звичне оточення та національну ідентичність. Певну роль у гальмуванні модернізації соціальної сфери відігравали міцні позиції іноземного капіталу, власники якого були зацікавлені в дешевизні місцевої робочої сили, а це, своєю чергою, ніяк не стимулювало їх вкладати кошти в освіту та культуру.

По-різному можна оцінювати й наслідки урбанізації. З одного боку, було створено нову міську культуру, модернізовано економіку та інфраструктуру, змінився спосіб життя містян, було суттєво розширено їхні уявлення про споживацькі й культурні потреби. Частиною індустріальної епохи стала культура «широкого простору», що означало різке зростання просторової мобільності багатьох людей, а водночас організацію й координацію різних об'єктів і послуг так, щоб вони творили певну цілість. З іншого боку, перехід у місто часто означав розрив із традиційною селянською культурою, а місто в очах українського селянина залишалося чужим, ворожим і малозрозумілим. Міста, в яких особливо помітними ставали соціальні контрасти, були осередками протестних рухів, що штовхали суспільні відносини в бік демократизації. Однак ці рухи здебільшого мали неукраїнський національний характер.

Аналізуючи співвідношення між процесами модернізації та модерним українським націєтворенням, Я. Грицак звертає увагу на те, що в XIX ст. абсолютна більшість українців продовжували жити традиційним укладом, слабо реагуючи на економічні зміни, а за показниками модернізації значно відставали не лише від західноєвропейських народів, а й від сусідніх етнічних груп. Тож «українцям багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй». Водночас історик пропонує оцінювати запізнілість модернізаційних процесів на українських теренах не в абсолютних, а у відносних категоріях і взяти до уваги той факт, що процес творення модерної української нації відбувався синхронно, не зважаючи на державний кордон³².

Пореформене село: нові потреби і можливості. Кріпосне право в українських селах лівобережних і південних губерній було запроваджено наприкінці XVIII ст. і тому не мало такого засилля, як у внутрішніх російських та південно-західних. Ще Олександр I замірювався розпочати звільнення від кріпацтва з українського села, бо тут позаекономічний примус не вкорінився так міцно, як у внутрішніх російських губерніях³³. До того ж в українського селянства історично склалося подвірне землеволодіння, за якого землю перерозподіляли не між членами общини, а між членами родини, що робило хлібороба вільнішим і мобільнішим.

³² Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття*. Київ: Уакабоо, 2019. С. 32—33.

³³ Мироненко С.В. *Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в.* Москва: Наука, 1989. С. 79.

Безперечно, кріпосництво стримувало підприємницьку ініціативу селян, однак не цілковито, бо деякі з них зуміли розбагатіти, будучи власністю поміщика, як-от родини Терещенків, Яхненків чи Симиренків. Засновник підприємницької діяльності Терещенків Артемій Якович походив з козаків містечка Глухова. Він розпочав ділову діяльність як дрібний гендляр, через що здобув прізвисько у місцевої людності «Карбованець». Його сини Микола та Федір вже контролювали торгівлю зерном у тому ж Глухові. На півдні землевласниками-виробниками були переважно іноземні та внутрішні колоністи, і там держава, оселяючи їх, не поспішала заводити кріпосні порядки, які б обмежували виробничу ініціативу та перешкоджали прискороеному освоєнню степової зони.

Реформа 1861 р. звільнила селян, хоча не могла забезпечити їх економічної незалежності, адже розміри надільної землі були неоднаковими. Якщо в центральних і північних українських губерніях середній розмір земельного наділу становив сім десятин малородючої землі, то на Катеринославщині — 11 десятин чорнозему. Отримавши особисту свободу, селяни переставали бути власністю поміщика, але не мали загальної рівності перед законом. Вони здобули право купувати майно, торгувати, засновувати підприємства. Держава відмовилася від жорстоких тілесних покарань, але залишила для них фізичні, від яких звільнялися лише грамотні селяни й ті, хто служив на виборних посадах, а також люди віком понад 60 років. Відмінено їх було лише 1904 р. Селян, як і раніше, судили особливі волосні суди, у яких судочинство здійснювалося на традиційному звичаєвому праві. У разі стихійних лих їх примусово мобілізували для суспільних робіт, залишилися обмеження й щодо переміщення та вибору місця проживання.

Замість поміщицької для селян вводилася самоврядна форма влади з такою виборною структурою: волосні — сходи і управа та сільські — сходи і правління. На такий розподіл впливали прохання поміщиків, організація справляння податків і, не в останню чергу, викупна операція, яку спланувала держава. Волосного старшину й сільських старост обирали, а писар міг бути як обраним, так і призначуваним. Спершу цей орган був колегіальним, згодом, з розширенням повноважень сільських сходів, управа ставала бюрократичною установою, забезпечуючи надходження податків і ліквідацію недоїмок. Вона ж розподіляла й контролювала виконання натуральних повинностей, продавала селянську землю за борги, а також обліковувала нижніх чинів запасу, брала участь у виділенні призовників для строкової служби та у виконанні військово-кінної повинності, сприяла чиновникам акцизного відомства у збиранні відомостей про вирощування тютюну тощо. Елементи селянського самоврядування зазнали істотних змін унаслідок запровадження 1889 р. посади земського начальника, який контролював селянські органи. Його функції оцінено І. Верховцевою як етап зближення громад із великоросійським світом³⁴.

³⁴ Верховцева І.Г. *Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.)*. Черкаси: Вид. Ю.А. Чебаненко, 2018.

За спостереженнями Ю. Присяжнюка, селянство не відразу адекватно зреагувало на товарно-грошові відносини, адже не звикло до підприємливості, не вбачало потреби в матеріальному зиску. Воно ще тривалий час перебувало у світі патріархальних цінностей та в архаїчному світосприйнятті землі як Божого дару³⁵, мріяло про соціальну справедливість, щоб був «ставок, млинок та вишневенький садок», — як зауважив словами пісні офіцер Генерального штабу Олександр Шмідт, описуючи особливості Херсонської губернії³⁶. Сенатор О.О. Половцов так розповідав про консерватизм селянського світогляду: «13 [травня]. Серeda. О 10 год. виїжджаю з Понурівки з Миклашевським. При виїзді зі села знову мужики стоять на колінах. Вони завжди були фабричними і володіли не більше, як однією десятиною на душу. Прохання незмінно одне й те ж: “про землю”, тобто про те, щоб відібрати в поміщика та віддати їм. При цьому вони не можуть нахвалитися добротою свого поміщика та мають заробітки на його заводі. Я забув згадати про характерну рису, яку проявили напередодні костобобрівські селяни. Управляючий Владіміров погоджувався віддати їм в оренди вигони, яких вони потребують, погоджувався на якнайвигідніших умовах, але вони не погоджувалися на одне: підписати угоду. Спершу вони стверджували, що не хочуть нічого підписувати, бо вони люди темні, але врешті-решт, висловили свою задушевну думку, що за такого способу використання земля завжди не належатиме їм, тоді як вони не хочуть весь час “глядіти на чужу землю”. Ця риса глибоко повчальна й таїть у собі нещастя»³⁷.

Щоправда, київський генерал-губернатор О.М. Дондуков-Корсаков, об'їжджаючи 1869 р. Південно-Західний край уперше після свого призначення, помітив, що в селян після реформи 1861 р. зріс дух підприємливості і що вони мають шанс стати фермерами. За його спостереженнями, селяни вчасно сплачували державні податки, орендували землю в поміщиків і набували її у приватну власність. Завдання ж держави генерал-губернатор бачив у тому, щоб кредитувати їхні господарства та захищати їх від експлуатації євреями³⁸. Господарювання на землі змушувало селян зважати на технологічні здобутки часу: відмовлятися від сохи й користуватися плугом, удобрювати землю перегноем, довіряти кредитним установам. Атмосфера ринкової економіки підштовхувала селянина впроваджувати нові агротехнічні досягнення. Проте перейти на сівозміну їм було важко. Пітер

³⁵ Присяжнюк Ю. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ — початку ХХ ст.* Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. С. 399, 404—405.

³⁶ *Матеріали для географії и статистики России. Херсонская губерния* / Сост. подполковник А. Шмидт. Санкт-Петербург, 1863. Ч. 2. С. 488.

³⁷ *Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881)* / Упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. Київ, 2019. С. 171.

³⁸ Шандра В. Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М. Дондукова-Корсакова (у 1869—1878 рр.). *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2003. Вип. 6. С. 196.

Готрелл побачив, що на півдні виробництво зерна на душу населення зросло після відміни кріпацтва на 30 %, але не завдяки підвищенню продуктивності праці, а через збільшення орних площ³⁹.

Спонукало селян бути підприємливими й ощадливими сплата податків, які безжально накладала держава і розміри яких межували з можливостями їхньої платоспроможності. Подушний податок припинили стягувати з селян лише з 1 січня 1887 р. Його замінив державний земельний податок, розмір якого визначався вже не числом душ, а кількістю десятин. Проте найважче було сплачувати викупні платежі за землю, що робило селян основним податним станом у російській державі. Припинилися вони лише 1905 р.⁴⁰ І все ж селяни прагнули розбагатіти, розжитися землею і худобою. Попри те, що центральні органи не зуміли налагодити системного кредитування господарств для купівлі якісного зерна, знарядь, машин, худоби, а тому селяни не мали можливостей сповна використати технологічні новації.

Водночас земства організовували позики для малоземельних селян. Їх у Таврійській губернії ініціював голова земської управи Володимир Карлович Вінберг, заснувавши фонд у 150 тис. руб., який було покладено в основу Селянського банку⁴¹. Його було засновано 1883 р., а от доступної й широкої мережі кредитних установ так і не вдалося створити. В.К. Вінберг (1836—1922) походив з остзейських німців, був лютеранином. Рано втратив батьків, тому був зарахований до Петербурзького кадетського корпусу, потім закінчив класи Лісового та Межового інституту. Землевласник, з 1866 р. був гласним Ялтинського повітового, потім Таврійського губернського земства. У 1872—1881 рр. — голова Таврійської губернської земської управи. 24 квітня 1881 р. вніс до губернського земського зібрання пропозицію звернутися до Олександра III з клопотанням про скликання органу народних представників, однак її було відхилено, а Вінберг опинився під гласним наглядом поліції у своєму маєтку. Був автором популярних видань про вирощування винограду⁴².

Характер села, нехай і поступово, та все ж змінювався. З появою шкіл і залізниць селянське життя ставало не таким замкненим, як раніше. Зростання продуктивності сільського господарства стало помітним вже в 1890-х роках, коли селяни навчилися добувати гроші, торгуючи продуктами своєї праці. У цьому їм активно допомагали земства, зокрема лівобережні та південні, прокладаючи шляхи, пропагуючи передовий агрокультурний досвід та надаючи агрономічну допомогу. Запровадження складів сільськогосподарських знарядь, що набули функції

³⁹ Готрелл П. Значение великих реформ в истории экономики России... С. 110.

⁴⁰ Иванова Н.А., Желтова В.П. *Сословное общество Российской империи (XVIII — начало XX века)*. Москва: Новый хронограф, 2009. С. 589—590.

⁴¹ Березняк Я.В. Земські та урядові установи Таврійської губернії в сфері сільського господарства (1866—1914): дис. ... канд. іст. наук / Миколаївський нац. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. Миколаїв, 2017. С. 33.

⁴² Коник О. О. *Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906—1917)*. Дніпропетровськ: Герда, 2013. С. 400.

споживчих товариств, де хлібороби за незначні кошти могли отримати зняряд-дя праці та якісне посівне зерно, було характерним для діяльності південних земств. Проте найважливіше полягало в іншому: земствам вдалося запровадити обов'язкову початкову освіту. Полтавське, наприклад, ще 1894 р. почало її фінансування, тоді як загальнодержавна програма набула чинності лише з 1908 р.⁴³

Грамотність, мобільність, служіння в армії та багаторазові походи у місто на заробітки формували іншого селянина, який уже був вільніший, освіченіший, відкритіший до світу і прагматичний. Через земську пресу та спілкування селяни переймали нові технології, займалися закладанням садів, розводили пасіки та вирощували птицю й худобу на продаж. Якщо господарі-сусіди отримували кращі врожаї, їх наслідували. Цю якісну зміну, що повсюдно відбулася на селі, помітив і Петро Столипін, задумавши модернізувати селянство, зробивши його повноправним власником землі. В основу урядової аграрної програми він поклав принцип права селянина на приватну земельну власність, яке мало бути реалізоване через створення хутірської системи господарювання. Її П. Столипін спостерігав у західному краї, обіймаючи посади ковенського повітового й губерньського предводителя дворянства і гродненського губернатора.

Для запровадження нової системи потрібно було зламати традиційну селянську общину з її постійним переділом землі, зробити селянина власником землі в 5—10 десятин. Общинна форма землекористування практикувалася в південній Україні, частково на Чернігівщині та на Харківщині, де перехід на відрубну-хутірну систему землевпорядкування виявився досить проблематичною справою. Першими з общин вийшли ті, хто вже давно не працював на землі, а мешкав у містах. Значна частина селян і не поспішала скористатися запропонованими умовами, вважаючи, що членство в общині є своєрідною соціальною гарантією від усяких потрясінь і надзвичайних ситуацій, а тому вони чинили спротив виходу на хутори. Частина селян керувалася іншими мотивами — вони побоювалися конфліктів з односельцями⁴⁴.

Новий курс, по суті, перекреслював політику попереднього очільника російського уряду Сергія Вітте, спрямовану на створення за державної підтримки міцної національної промисловості з допомогою селянства⁴⁵. Аби впровадити її у практику, у повітах та губерніях було створено землевпорядні комісії, які й забезпечили вихід селян з общини з наділенням їх землею. Цьому реформуванню П. Столипін відводив 20 років, тому важко оцінювати його результативність, оскільки до завершення цього терміну почалася Перша світова війна. Перед-

⁴³ Козаченко А.І. *Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864—1920 рр.)*. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 98.

⁴⁴ Миронов Б.Н. *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. Т. 1. С. 482.

⁴⁵ *Власть и реформы. От самодержавной к Советской России*. Санкт-Петербург, 1996. С. 432.

бачалося, що приватне господарство сімейного типу швидше зможе сприйняти наукові досягнення, його вдосконалення стимулюватиме ринок.

Для більшості українських губерній реформа П. Столипіна не мала того революційного характеру, як для внутрішніх російських. Адже в Київській, Подільській, Волинській та Полтавській губерніях вона лише легалізувала наявне землеволодіння з подвірно-спадковою формою. На Волині ще з 1890 р. почалися виходи «на волоки», тобто на хутори, що посприяло перебудові селянських господарств на потреби ринку. Тут землевпорядкування ускладнювалося існуванням приватноправової інституції сервітутних відносин, коли у спільній власності селян і поміщиків перебували вигони, проїзди, зберігалася право рибалити в панських водоймах, збирати ягоди і гриби в поміщицьких лісах тощо. Часткове унормування сервітутних правил відбулося лише 1911 р.⁴⁶

За браком вільної землі перехід на хутори й відруби відбувався повільно, а тому адміністрація вдавалася до примусових методів. Селяни не погоджувалися з поспіхом, особливо тоді, коли отримували неякісну землю на відруби. Заведення господарств потребувало нових грошових витрат, а тому у відходах взяло участь лише 7 % тих селян, хто закріпив землю у приватну власність. Надати кошти селянинові на обзаведення власним господарством мав Селянський банк, який від 1906 р. зосередився на операціях із забезпечення хутірного і відрубного господарства та почав закупівлю землі від дворян у державну власність. За 1907—1910 рр. він продав українським селянам-відхідникам 85,6 % землі, але коли підвищував ціни у малоземельних губерніях — Київській, Харківській і Чернігівській — до 20 %, то відразу число охочих її придбати зменшувалося⁴⁷.

І все ж, як згадував київський губернатор О.Ф. Гірс, П. Столипін з інтересом вислухав його повідомлення про значне число відділених хуторян в Уманському повіті порівняно з іншими територіями імперії й одразу забажав пересвідчитися в цьому особисто⁴⁸. І справді, в Уманському повіті земельну розверстку було проведено у 27 селах, тоді як у решті повітів Київської губернії було здійснено розмежування лише в чотирьох поселеннях. Майбутній гетьман Павло Скоропадський також бачив у серпні 1917 р. прекрасно облаштовані хутори в Новоград-Волинському повіті на Волині і згадував про них як про зразкові господарства: «Такого порядку і достатку в селянському господарстві я ще не зустрічав»⁴⁹. Становище селянського господарювання непогано ілюструють дані про кількість вирощуваного селянами хліба. По Європейській Росії його врожаї були утричі більшими, ніж у поміщицьких господарствах⁵⁰.

⁴⁶ Захарченко П. *Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX — перша чверть XX ст.)*. Київ, 2008. С. 173, 180, 184.

⁴⁷ Ігнатова Л.Р. *Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906—1914 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2002. С. 15.

⁴⁸ Захарченко П. *Розвиток права власності на землю в Україні...* С. 167.

⁴⁹ Скоропадський П. *Спогади: кінець 1917 — грудень 1918*. Київ; Філадельфія, 1995. С. 61.

⁵⁰ Темірова Н. *Поміщики України в 1861—1917 рр...* С. 219.

Прихильність селян до праці на землі впиралася в складне питання малоземелля, вирішення якого вони тривалий час наївно покладали на монаршу милість. Це явище історики назвали «селянським монархізмом». Діяльність політичних партій з їх сільськими осередками, що почали вносити до своїх програм перегляд аграрної політики, змушувала селян прислухатися до їхніх вимог. Вже під час революції 1905—1907 рр. вони активно заявили про себе численними заворушеннями. Натомість місцева адміністрація і не намагалася з'ясувати справжні причини селянських виступів. Подільський губернатор Олександр Ейлер уважав, що селяни не мають для цього підстав, їх «підбурюють у великій кількості поширювані прокламації» та загальне незадоволення японською війною⁵¹.

Член губерньського в селянських справах присутствія П. Синьогуб був набагато ближчим до істини, бо хоча і визнавав поширення агітаційних видань і вплив страйкової боротьби фабрично-заводських робітників на хліборобів, проте зазначав, що для селянського руху існував «відповідний ґрунт» — малоземелля, низький рівень агротехніки та врожайності. Селяни покладали великі надії на Державну думу, сподіваючись на розв'язання нею земельного питання. У Думах першого і другого скликань було по 57 делегатів-селян із 102, що становило близько 56 % депутатів від України. Після зміни виборчого законодавства 1907 р. чисельність селян у III і IV Думі зменшилася до 20 та 18⁵². Їх число свідчило про те, що селяни готові були до мирного вирішення земельного питання.

Те, що скасування панщини в Габсбурзькій монархії є лише питанням часу, було очевидним уже в 1840-х роках. Показником нарізності стало те, що в Галичині його обговорював навіть Становий сейм. Панщизняні відносини широко усвідомлювались як джерело соціальної напруги та ймовірних заворушень, перешкода гармонії та об'єднанню навколо національних інтересів. У переддень «Весни народів» агітатори, які представляли різні демократичні рухи, відкрито підбурювали селян до рішучих виступів за зміну соціальних відносин. Утім, страх перед невідомим, торги навколо умов скасування підданської залежності утримували це неминуче рішення на рівні розмов, і лише революційні події змусили його ухвалити. Між Віднем і польськими землевласниками точилася позиційна боротьба за право оголосити про скасування повинностей, що давало б підставу розраховувати на лояльність селянства в майбутньому. Доповідаючи уряду про ситуацію в Галичині, губернатор Ф. Штадіон відзначав накопичення значного вибухового потенціалу і, незважаючи на симпатії селян до австрійської влади, прогнозував, що у разі заворушень він перетвориться не на виступи на захист уряду, а на вбивства та погроми⁵³.

⁵¹ Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. *Укр. іст. журн.* 2021. № 2. С. 39.

⁵² Там само. С. 42.

⁵³ Герасименко М.П. *Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 280.

Випереджаючи події, окремі землевласники оголошували про скасування підданських відносин у своїх маєтках. За рескриптом Фердинанда I від 17 квітня 1848 р., всі панщинні та інші кріпосні повинності в Галичині було скасовано з 15 травня того ж року за винагороду в майбутньому з боку держави. Питання сервітутів мало бути врегульоване пізніше. Своєю чергою, землевласники були звільнені від низки податків і обов'язків перед підданими. Законом від 9 серпня 1848 р. скасування панщини було поширено на Буковину, а в Закарпатті, як і в усій Угорщині, це відбулося згідно з рішенням Угорського сейму від 18 березня 1848 р. На честь скасування панщини в багатьох селах було встановлено пам'ятні хрести; чимало з них збереглися дотепер.

Австрійський парламент більшістю голосів ухвалив відмінити повинності селян за викуп — так звану індемнізацію. Капіталізована вартість повинностей на момент скасування панщини для всієї Галичини була визначена сумою 79 млн золотих ринських, у тому числі на Східну Галичину припадало близько 50 млн. Ця величезна сума платежів мала бути виплачена землевласникам у вигляді 5 % облигацій, які передбачалося погасити впродовж 40 років починаючи з 1858 р. Законодавча плутанина, створення провінційних фондів для індемнізаційних виплат призводили до їх нерегулярності та зростання боргу. Зважаючи на високий відсоток землевласницької шляхти, населення, змушуване сплачувати черговий додаток до податку, було обтяжене цими виплатами значно відчутніше, ніж у промислово розвинених краях. Лівова частка індемнізаційних виплат лягла на плечі селян.

Не менш заплуваною виявилася справа сервітутів (лісів і пасовиськ), війна за використання яких між селянами й панами не припинялася з перших десятиліть ХІХ ст., нерідко призводила до сутичок і судових позовів, завдяки яким у матеріалах судових справ відобразилися сюжети до історії селянської ментальності. Питання сервітутів було відокремлено від індемнізаційних виплат і поступово регулювалося законодавством упродовж 1850—1870-х років, для чого було створено місцеві комісії. Урегулювати це питання можна було кількома способами: викупом поміщиками селянських сервітутів, їх компенсацією відповідним еквівалентом або збереженням попередньої практики. Як індемнізаційні виплати, так і позбавлення селян сервітутів гальмували економічне зростання та модернізацію селянських господарств і водночас консервували традиційний уклад двору, який отримував кошти, нічого не вкладаючи. Позбавлення сервітутів селян часто штовхало їх на продовження відробітків, бо їм було складно повноцінно налагодити власне господарство⁵⁴. Про «замовний» характер ухвал галицьких судів у сервітутних справах свідчило те, що рішення на користь землевласників різко зросли з 1860-х років, коли польські шляхтичі стали господарями галицької автономії: «А селяни, громади не мали таких опікунів у комісіях, не мали чим підкуповувати їх і навіть не розуміли важності цілої справи. Вони вірили в своє “право” і в “цісарську справедливість”, не подавали зголошень, занедбували

⁵⁴ *Історія українського селянства. Нариси: у 2-х т. / Авт. колект. Андросчук О.В., Баран В.К., Блануца А.В. та ін. Київ: Наук. думка, 2006. С. 430—41.*

реченці і тисячами програвали процеси, а потім ходили і до Львова, й до Відня, а коли все не помагало, бунтувалися, сиділи по криміналах, кидалися на жовнірські багнети, цілими місяцями годували по селах вояків і помалу сходили на жебраків. Сервітутова справа пожерла мільйони народного добра, підрубала на довгий час сам корінь народного добробуту, заперла селянству на довгі літа до рогу до господарського розвою»⁵⁵.

До складних питань урегулювання взаємин між панами й колишніми підданими в Галичині належала успадкована ще від Речі Посполитої пропінація, яка гарантувала землевласникам право на виробництво алкогольних напоїв та зобов'язувала селян їх купувати. Їх примусовий продаж було скасовано австрійським парламентом 1848 р., однак дідичі не поспішали його виконувати, оскільки цей промисл і пивоваріння належали до важливих статей їхніх прибутків, і за відмову від нього вони вимагали компенсації. У пореформені десятиріччя горілчаний бізнес у Галичині зростав. У 1876 р. кількість шинків досягла максимального рівня — 23,3 тис. За офіційними даними, щороку на одну особу в корчмах продавали 26 літрів горілки, хоча цей показник вважається заниженим. У 1875 р. Галицький сейм ухвалив закон про викуп пропінації, на підставі якого почала діяти Дирекція Галицького пропінаційного фонду на чолі з намісником. Процес викупу розпочався 1885 р. і був розрахований на 26 років.

На практиці ці заходи навіть зміцнили становище власників горілчаного бізнесу, оскільки за продаж привілею, що мав уже умовний характер, вони отримали кошти, які нерідко вкладали знову ж таки в алкогольну справу. На початку ХХ ст. шинкарством у Галичині займалося 62 тис. євреїв і 13 тис. християн (разом із родинами). Селяни за викуп пропінації заплатили астрономічну суму — 60 млн корон, не отримавши взамін нічого. Пияцтво становило величезну проблему для села й було важливим чинником гальмування його економічного розвитку. Нерідко потяг до алкоголю призводив до боргової залежності селянських родин від корчмарів. Для подолання цього явища краєм ширилися рухи тверезості, які активно підтримувала Греко-католицька церква⁵⁶. Питання про пропінацію належало до знакових у переліку звинувачень ідеологів українського руху в бік польської шляхти. Ці закиди влучно зобразив один із перших дослідників галицької пропінації В. Навроцький, змалювавши польських шляхтичів, які на влаштовані за пропінаційні кошти банкету звинувачували селянина в лінощах, пияцтві, неосвіченості та бідності⁵⁷.

У дискурсі українського національного руху цілком прийнятною виявилася теза про «злидні Галичини» з тим акцентом, що вину за численні біди було

⁵⁵ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 47. С. 104—105.

⁵⁶ Савчук Б. *Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ — 30-х роках ХХ ст.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001.

⁵⁷ Навроцький В. П'янство і пропінація в Галичині. Розвідка статистична. *Громада*. Женева, 1882. № 5. С. 58.

покладено на «польсько-шляхетські уряди». Образ безпросвітної злиденності села, досконало відтворений у новелах Василя Стефаника, був для українських політичних сил джерелом як глибокого співчуття, так і великого натхнення ґрунтувати всі політичні програми на побудові щасливої долі для пригнобленого народу, тісно пов'язаної з вирішенням національного питання. Львівський часопис «Народ» — орган Русько-української радикальної партії — так змальовував образ галицького простолюдю: «Половина наших мужиків все з року на рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чім вижити, а друга половина мужиків хоть як так дихає, то однако жие так бідно, як мало де в котрім краю. Та половина наших майже безземельних мужиків ратує ся як може зарібками та службами по дворах та інших роботах. Але ж гіркі та не поплатні у нас зарібки. Великого промыслу та фабрик у нас дуже мало а цілий заробок то лише на панських ланах. Платня робітника у нас усюди дуже мала, від 15 до 30 кр. на днину так, що з самого зарібку, якби не мав хоть кусник свого ґрунту, в жаден спосіб би не вижив. Нещасливе ж то жите тих наших безземельних мужиків-робітників. Самі знаєте, як то жиєся. Половина майже кожного села, то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболоєю та борщем живлять ся, а скоромне то й на Великдень не кождий побачить. Стара, лиха одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки нема. Такої бідноти або, як то звичайно називають пролетаріїв, множить ся у нас чим раз більше, бо й усі наші селяне-хлібороби так зі всіх сторін притиснені, що чим раз більше сходять на біду, і всім їім грозить однаке лихо»⁵⁸.

Вимушеною відповіддю західноукраїнських селян на аграрне перенаселення та брак заробітку стала еміграція, яка наприкінці ХІХ ст. набула масового характеру. Це явище змусило політичні сили поставити питання про те, яке майбутнє очікує українську націю, якщо ці загрозливі тенденції не припиняться, та глибше проаналізувати залежність цього майбутнього від соціально-економічних чинників. З проблематикою соціального становища та капіталістичної модернізації західноукраїнського селянства тісно пов'язане обґрунтування середовищем так званих молодих радикалів (Юліан Бачинський, В'ячеслав Будзинівський, Микола Ганкевич, Семен Вітик та ін.) ідеї державної незалежності України в оперті на економічні аргументи й марксистську методологію⁵⁹.

Програмним твором цієї групи вважається видана 1895 р. брошура Ю. Бачинського «Україна *irredenta*», в якій було окреслено шлях побудови Української держави через руйнування традиціоналізму села та формування в містах національної української буржуазії⁶⁰. В. Будзинівський з односторонніми вимогами перегляду програми Русько-української радикальної партії, зокрема її «аграрного соціалізму», твердячи, що потрібно відкрити шлях до пролетаризації галицького

⁵⁸ Д. Як жиєся селянам-хліборобам у Галичині? *Народ*. 1890. Ч. 1. 1 січня. С. 12.

⁵⁹ Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1990. Т. 222. С. 71—110.

⁶⁰ Бачинський Ю. *Україна irredenta (по поводу еміграції)*. Суспільно-політичний скіц. Львів: З друкарні Інститута Ставропігійського, 1895.

села, яка призведе до зміни суспільних відносин⁶¹. «Древню старосвітську господарку» селянина, яка не відповідала вимогам «цивілізованої суспільності», вони вважали головною перешкодою для розвитку галицької економіки і пропонували створювати для неї національний простір, почавши від сфери торгівлі⁶².

У цьому ж середовищі на зламі ХІХ—ХХ ст. визріла ідея сільськогосподарського страйку як форми не лише соціальної, а й національної боротьби, який, за висловом В. Будзиновського, «мав знищити Польщу на руській землі». Його брошура «Страйк чи бойкот», яка теоретично обґрунтувала страйкові акції, наводючи численні приклади західноєвропейських країн, була зауважена київськими самостійниками й опублікована в серії політичних видань Революційної української партії Миколи Міхновського, що свідчило про формування ідеї загальноукраїнської єдності на різних рівнях⁶³.

Улітку 1902 р. у низці східногалицьких повітів було проведено страйки сільськогосподарських робітників, яким надано характеру українсько-польського протистояння. Усього Крайове статистичне бюро зафіксувало 380 страйків, з них 31 відбувся в червні під час сінокосу, а решта — у липні під час жнив. Ядром охопленої страйком території стали сім повітів (Теребовлянський, Гусятинський, Збаразький, Бучацький, Чортківський, Тернопільський, Заліщицький), де страйк торкнувся близько 60 % панських маєтків⁶⁴. У багатьох місцевостях страйкарям вдалося домогтися підвищення оплати праці, однак результати оцінювали насамперед під політичним кутом зору. «Стрейк, — підсумовувало «Діло», — ставить одним замахом цілу народну масу в антитезу до всієї Польщі; він вчить селян солідарності і політичної організації; він вкінці викликає в народній масі такий психічний настрій [...], що при сих даних наша народна маса дасть ся повести і до дальших острійших степенів нашої національної самооборони»⁶⁵.

Отже, аналізуючи модернізаційні процеси в західноукраїнському селі, слід брати до уваги декілька чинників, які зумовлювали їх специфіку. Насамперед подолання наслідків панщизняних відносин розтягнулося в часі ще на пів століття, і про якісь помітні ознаки модернізації можна говорити лише зі зламу ХІХ—ХХ ст. Сповільнення змін було продиктоване як численними залежностями селян від двору, які не так легко було одразу розірвати, так і загальною бідністю селян, через яку їм було важко подолати соціальні ліфти, скориставшись, зокрема, можливостями здобуття освіти і невеликими та не надто привабливими пропозиціями працевлаштування, на які могли здобутися міста. На долю служниці

⁶¹ Будзиновський В. *Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання*. Львів, 1895.

⁶² Будзиновський В., Гринецький І. Матеріали до ревізії програми руско-української радикальної партії. *Народ*. 1891. Ч. 9. 1 мая. С. 155—159.

⁶³ Будзиновський В. *Страйк чи бойкот?* Київ, 1902.

⁶⁴ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. T. Pilata. Lwów, 1903. Т. XX. Zesz. 1: Strejki rolne w Galicyi wschodniej w r. 1902 i 1903 na podstawie materialów urzędowych przedstawił Dr Zbigniew Pazdro. S. 7—9.

⁶⁵ По стрейках. V. *Діло*. 1902. Ч. 190. 26 серпня (8 вересня).

чи робітника, що очікувала в місті вихідців зі збіднілих селянських родин, які шукали можливостей утримання, здебільшого можна було спокуситися лише у стані крайнього відчаю.

Однак припинення підданських відносин та проведення ліберальних реформ давало змогу ідеологам національних і соціальних рухів подивитися на селянство як на колосальний ресурс, який можна було мобілізувати на свою підтримку. Новітні націоналізми успадковували від романтизму традицію розглядати селянство як єдиного носія «чистого», не спотвореного цивілізацією та чужими впливами національного «духу», який належало лише пробудити, щоб вивільнити на поверхню величезну силу й енергію до змін. Село ставало справжнім полем битви між національними й соціальними проектами, яка з плином часу лише загострювалася. На прагненні ошчасливити селянство — тією чи іншою мірою — будували свої програми всі політичні сили: від консерваторів, які бажали досягти «суспільної гармонії», до радикалів і соціалістів, котрі мали твердий намір зруйнувати старий світ. По селах працювали численні агітатори, формувалися локальні осередки політичних сил, просвітніх та господарських товариств, вирував вічовий рух. Для селянства та від його імені виходили друком численні брошури, відозви, періодичні видання, у багатоголоссі яких знайти й відрізнити справжній голос селянина XIX ст. з його щоденними клопотами, проблемами й життєвими radoщами зовсім не просто.

Панський маєток: консерватизм та інновації. Упродовж XIX ст. шляхетська культура зберігала рустикальний характер. Шляхетська родина, як правило, проживала в селі, де навколо більш чи менш заможного маєтку сім'ї десятиліттями будували свої «гнізда», демонструючи небажання інтегруватися в міський простір на постійній основі. Такі доми / двори в культурній традиції символізували безпеку, захист, фортецю, малу вітчизну, історичне коріння, а також родину, династію. Якщо наприкінці існування Речі Посполитої заможні двори відігравали свого роду роль «держави в державі», яка визначально впливала на навколишню територію, то в XIX ст. в образі двору акцент було зміщено на патріотизм і заходи для відновлення втраченої незалежності⁶⁶. Хоча в XIX ст. землевласницька верства намагалася прийняти нову соціально-господарську реальність, що випливала з припинення підданських відносин, а самі двори ставали дедалі вразливішими до модерних віянь, незмінними залишалися звичаї та замкнуті родинні й товариські середовища «для своїх», які формувалися з дитинства і супроводжували людину протягом усього життя⁶⁷.

Незважаючи на поділи, репресії й часткові конфіскації майна за участь у повстаннях, польські землевласники на території Галичини й Правобережної України впродовж усього XIX ст. залишалися соціальною верхівкою. На етнічних

⁶⁶ Dziejdzic S. *Wieś — dwór. Konteksty kulturalne. Chłopi — naród — kultura*. Rzeszów: Wyd-wo WSP, 1996. T. 4: *Kultura i oświata wsi* / Pod red. A. Meissnera. S. 60.

⁶⁷ Karolczak K. *Dzieduszyccy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka*. Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. S. 8.

українських землях ця «еліта з народження, маєтку і смаку», за висловом Д. Боуа, топилася в українському селянському морі. Польські землевласники «безуспішно намагалися відокремитися від українського елементу й окопатися у своїх дворах-фортецях»; українців вони трактували як «наш народець», «слухняну і гречну масу», щоразу до тих моментів, коли вони перетворювалися на небезпечних бунтівників⁶⁸. Тогочасні аристократи й середньозаможні шляхтичі жили у світі, що не збігався з кордонами імперій, легко переміщувалися між родинними маєтками в усіх трьох частинах поділеної Речі Посполитої, бачили світ з їхніх вікон. Наприклад, генерал-ад'ютант німецького імператора Фердинанд Радзивіл проживав у Берліні й одночасно був власником містечка Олики⁶⁹.

У своєму середовищі шляхтичі вирішували абсолютну більшість життєвих питань — від одружень до виборів і контактів з монархами — особливо важливих у випадках, коли йшлося про припинення переслідувань за участь у повстаннях чи про збереження земельної власності. Чималі за обсягом та інформативним наповненням збірки родинних кореспонденцій землевласників ХІХ ст., у деяких випадках — їхні щоденники і спогади, відображають світовідчуття, повсякденні й господарські практики двору і є одним із ключових джерел з історії ХІХ ст., що не дало світу, якого вже немає, загубитися і в історії.

Період могутності і розквіту заміського панського маєтку припав на першу половину ХІХ ст., але й у нових умовах він не втратив значення і модернізувався відповідно часові. Атмосфера садиби формувала відносини в родині, задавала природний ритм, який визначався тісними стосунками з природою і сезонними циклами. Місто було для дворянина місцем служби, а село уособлювало світ незалежної людини. Кожний маєток розбудовували за індивідуальним архітектурним проектом; він складався з будинку, до якого вела в'їзна алея, і господарських споруд. Задній фасад з терасою був звернений до парку, річки чи озера. У багатьох садибах височіли церкви з родовим цвинтарем. Культивували тут і збирання бібліотек, які формувалися поколіннями, як і колекції живопису та фамільні портрети, що перетворювало маєток дворянина на простір, де можна було відчутися всю красу і різноманіття природи й родинних традицій. Так, маєток Тарновських у Качанівці був відомий як місце для творчості. Сюди за натхненням приїздили українські й російські митці, серед яких Ілля Рєпін, Михайло Врубель, Тарас Шевченко, Микола Гоголь. Бували тут і Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Дмитро Яворницький. Василь Тарновський зібрав колекцію автентичних речей, що належали Кобзареві, гетьманам. Цю традицію, але вже з меншим розмахом, продовжив новий власник маєтку П. Харитоненко⁷⁰.

⁶⁸ Beauvois D. *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863—1914* / Z języka francuskiego przełożył K. Rutkowski. Sejny, 1996. S. 280.

⁶⁹ Теодорович Н.И. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии*. Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев: Тип. Почаево-Успенской епархии, 1889. С. 982.

⁷⁰ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)*. С. 159—174.

Палацово-парковий ансамбль садиби Галаганів у с. Сокиринці на початку ХХ ст. мав ознаки повністю ізольованого від навколишніх територій комплексу, окремі елементи якого, характерні для тогочасного палацового будівництва, створювали гармонійну єдність. Простір двору, традиційно поділений на житлову, господарську та культову зони, був органічно вписаний у природне середовище. Архітектурний ансамбль складався з таких компонентів: вхідна група споруд, що сягала 140 метрів уздовж осі, перпендикулярній до в'їзду; центральний будинок-палац, розташований у кінці 400-метрової під'їзної алеї, який сполучався з парком, що відкривався від палацового фасаду через простору галявину, леваду, за допомогою пандуса.

У парку цього маєтку художню виразність краєвидів забезпечували зелені насадження та облаштування спеціальних оглядових терас із лавами й вазами з квітами на балюстраді, які розміщували так, щоб з них відкривався вид водночас на сад, ставок і парк. До паркових споруд входили дві альтанки — класицистична, на підвищенні над ставком, та неоготична, розташована на межі галявини перед парковим фасадом палацу та «Кавказом» (так за місцевою традицією називали вузьку глибоку долину, що спускалася від палацу до парку). Над ним було збудовано ще одну споруду в стилі романтизму — неоготичний місток. Знаковим елементом цієї зони була «Свята долина» — видовжена галявина, форми якої зумовлювалися природним рельєфом, де росли старі дуби. У господарській зоні садиби розміщувалися скотний та кінний двори, теплиця й оранжерея, водонапірна вежа⁷¹.

Проте маєток був насамперед господарським організмом, у власності пана перебували орні землі, сіножаті, ліси, пустки. Як правило, власність на землю переходила з покоління у покоління. Найбільшими спадкоємцями були магнати Браницькі, Потоцькі, Радзивіли, Сангушки, Тишкевичі. Ніна Романюк підраховала, що графи Браницькі володіли 484 тис. десятин землі напередодні реформи, а після неї — 274 тис. десятин. У їхніх маєтках запроваджувалися передові методи землеробства. У маєтку Мошни застосовували меліорацію, у результаті якої було збільшено площу придатної для обробітку землі. Поєднання сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати якісні врожаї. Васильківський повіт, де розташовувалися основні маєтності графів, посідав друге місце за врожайністю гречки і четверте — пшениці серед 12 повітів Київщини⁷².

У багатьох маєтках працювали цегельні заводи, було організоване сироваріння, полотняне, суконне виробництва, збудовано млини й торгові пристані, лісопильні та греблі. Відставні чиновники і військові заводили зразкові господарства, запроваджуючи агротехнічні нововведення, закладаючи унікальні оранжереї, теплиці, кінні заводи. Модернізація маєтків проявлялася в тому, що господарства

⁷¹ Будзар М. Панські маєтки Прилуцького краю в історико-культурній ситуації 1920-х рр. Доля садиби Галаганів у с. Сокиринці. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. праць. Київ, 2015. Ч. 26—27. С. 378, 380.

⁷² Романюк Н.І. *Сільські підприємці і підприємництво: 1861—1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній)*. Житомир: Полісся, 2012. С. 230, 234.

набували суто прагматичного, господарсько-розважливого ставлення до землі і природних багатств з найманою працею для обробітку ґрунтів та збирання врожаїв. Для цього вони мали кошти, що надходили від держави за наділену селянам землю. Для одержання високих врожаїв з меншими затратами застосовували не лише обґрунтовані сівозміни, а й вносили в достатній кількості органічні добрива, впроваджували досконаліші знаряддя праці. Для підвищення прибутковості тваринництва заводили кращі породи худоби, збільшували раціон кормів. Серед власників маєтків немало було тих, хто досягнув помітних успіхів у господарюванні, зокрема виділялися господарства південних губерній, які цілком були зорієнтовані на ринок, часом і на зовнішній. Так, маєток Бориса Ерделі в Херсонській губернії вирізнявся багатопрофільністю, розвиненим рільництвом та розведенням коней⁷³.

Немало власників поєднували господарювання на землі з утриманням заводів та банківською діяльністю. Микола Сухомлинов запровадив у своїх маєтках багатогалузеве господарювання: закладав виноградники, розводив худобу, займався соляним промислом. Вирощений і виготовлений у маєтку хліб продавав у одеських магазинах. Господарські успіхи посприяли обранню його спершу віцепрезидентом, а потім і президентом товариства сільського господарства півдня Росії⁷⁴. У 1884—1896 рр. він очолював правління земського банку Херсонської губернії, заснованого ще його батьком. Цей банк був єдиною кредитною установою, яка надавала довготривалі позики. Петро Шкларевич став власником невеликого винокурного заводу. Іван Стенбок-Фермор суттєво підняв продуктивність землі в Херсонській губернії, а тому й очолив сільськогосподарське відділення Вільного економічного товариства.

Роменський повітовий предводитель дворянства Євген Судієнко на 5 тис. десятин (с. Очкине Чернігівської губернії) вирощував тютюн, коноплі, картоплю, буряки, просо, овес та інші сільськогосподарські культури, розводив велику рогату худобу тірольської породи і свиней-йоркширів. Мав, крім того, й винокурний завод⁷⁵. Ераст Бродський завдяки вивченню передового досвіду європейського тваринництва, з яким він знайомився, відвідуючи численні сільськогосподарські виставки у Франції, Швейцарії та Італії, розвинув власне господарство в Катеринославській губернії. Завіз до маєтку племінну худобу і почав виводити нові породи. Для зрошення землі запровадив штучні ставки.

У маєтках Південно-Західного краю ситуація була своєрідною. Нелояльні до імперської влади поміщики не могли розраховувати на державну підтримку, адже дворянський державний банк, заснований 1885 р., не давав їм права на позики. Ними могли користуватися лише російські дворяни в разі купівлі землі у поль-

⁷³ Волос О.В. Соціально-економічна діяльність представників родини Ерделі. *Наук. праці іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту*. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 86.

⁷⁴ *Альманах современных русских государственных деятелей*. Санкт-Петербург, 1897. С. 824.

⁷⁵ Чухно В. Новгород-Сіверський предводитель дворянства Олександр Михайлович Судієнко та його нащадки. *Сіверянський літопис*. 2011. № 4. С. 66.

ських землевласників⁷⁶. Деякі з маєтків не витримали ліквідації кріпосницької праці, проте більшість змогла перебудувати господарство і вийти з кризи, про що свідчать наявність у маєтках сівалок, катків, жниварок та косарок. Заможніші використовували й грабки, сіноворушилки, віялки та парові й кінні молотарки. Частину з них привозили з-за кордону, а частина була вітчизняного виробництва.

Показовим господарством був Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких, власники якого, зберігаючи ординацію, вміло модернізували господарство в умовах капіталізації, вдаючись до оренди на гнучких умовах. Експериментальним шляхом вони дійшли висновку про потребу глибокої оранки, використання суперфосфатів, сівалкову сівбу та вирощування нових сортів пшениці, вівса і гороху. До того ж сільськогосподарське виробництво поєднувалося з промисловою переробкою продуктів харчування. У маєтку працювало кілька цукрових заводів, кожен з яких мав від двох до 12 парових машин⁷⁷.

До експериментування частіше вдавалися місцеві землевласники, як-от Павло Раллі, внук американського консула в Одесі Джона Раллі, грецького походження, який у маєтку Мала Жмеринка на Вінниччині запроваджував нові методи сільського господарювання. Крім землеробства в його маєтках працювали цукровий і цегельний заводи, гуральня, вапняна копальня. Він став першим, хто увів восьмигодинний робочий день і відкрив клініку для робітників⁷⁸. У маєтках братів Терещенків на Житомирщині кількість земель зростала, і раціонально велося господарство. На початку ХХ ст. на їхніх землях працювало понад тисячу постійних і 3,7 тис. сезонних робітників⁷⁹. Їхній Червонський маєток мав 17 економій. В окремі господарські одиниці, крім економій, як правило, виділяли ліси і цукрове виробництво, майстерні.

І все ж, як зауважила Н. Темірова, забезпеченість реманентом панських маєтків не була високою, значну їх частину обробляли селяни, працю яких технічні засоби радше доповнювали, аніж заміняли. Працюючи в маєтках, селяни стежили за технічними нововведеннями, навчалися ними користуватися, купували краще зерно для власного посіву, злучали свою худобу з якісними плідниками, переймали удобрювання земельних угідь⁸⁰.

⁷⁶ Беккер С. *Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России* / Пер. с англ. Бинекера. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. С. 126.

⁷⁷ Лобко О.А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких ХІХ — початку ХХ ст. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 52: Історичні науки. Київ, 2006. С. 18—25.

⁷⁸ Герлігі П. *Одеса. Історія міста, 1794—1914*. Київ: Критика, 1999. С. 249; Томазов В.В. Одеські купці брати Янніс і Томас Раллі та їхні нащадки: соціальна адаптація й еволюція родини. *Укр. іст. журн.* 2016. № 4. С. 67.

⁷⁹ Шевчук А.В. Поміщицькі господарства Волинської губернії після Селянської реформи 1861 р. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 1. С. 167—171.

⁸⁰ Темірова Н. *Поміщики України в 1861—1917 рр.: соціально-економічна еволюція...* С. 139, 149.

Частиною маєтків керували управителі, більшістю — самі власники. Після скасування кріпацтва ситуація почала змінюватися, і управитель ставав основною фігурою поміщицького господарства. На посаду управителів спершу за рекомендаціями брали фахівців, одні з них мали досвід, освіту, інші — ні, й економічне зростання залежало від їхньої добросовісності. Надалі вимоги до управителя значно збільшилися — йшлося про обов'язкову сільськогосподарську освіту, навіть вищу. У маєтку Акма-Мечеть С. Воронцової-Дашкової в Таврійській губернії управителем був Е. Кульбах, вихідець з поміщицької родини, який закінчив Ризький політехнічний інститут з дипломом ученого агронома першої категорії⁸¹. Управитель відповідав за запрошення на роботу економів та інших службовців, планував роботу підрозділів з орієнтацією на прибуток, підтримував виробничу дисципліну, контролював дотримання угод про оренду земельних площ. При оплаті їхньої праці брали до уваги не лише ранг управлінця, а й прибутковість господарства. Інтенсифікація господарства в більшості маєтків уподібнювала їх до капіталістичних підприємств з вільнонайманою працею та високими прибутками.

У підросійській Україні поміщицькі господарства мали яскраві регіональні відмінності. У південно-західних губерніях вони належали здебільшого польським магнатам, які зуміли зберегти і примножити економічний потенціал маєтків. На Лівобережжі колишнє козацько-старшинське землеволодіння переросло в потужні господарства, хоча їх капіталізація відбувалася низькими темпами. На півдні земля належала колоністам та російським поміщикам. У дев'яти українських губерніях на 1905 р. налічувалося 14,2 тис. дворянських маєтків та 7,4 тис. маєтків недворян. Спостерігалися чіткі тенденції зменшення розмірів поміщицького землеволодіння за рахунок перерозподілу землі на користь міщан і селян⁸².

У Галичині окремішність двору була визнана й закріплена законодавчо й, незважаючи на спроби адміністративних реформ, змінити цей принцип так і не вдалося. Призначений власником представник (управитель) на території панського маєтку відігравав роль начальника у громаді і відповідав за виконання двором усіх обов'язків та повинностей адміністративної одиниці. Як і міста в Східній Галичині, панський маєток був чинником колонізації населення: статистика стабільно показувала вищу частку поляків на його території, ніж у навколишніх сільських громадах.

Поміщицький двір давав змогу власникові почувати себе повним господарем на своїй території. За влучним порівнянням польського історика К.К. Дашика, «Франц Йосиф був паном у Відні, а граф Войцех (Дзедушицький — *Авт.*) — в Єзуполі»⁸³. Шляхетський двір тримався на віддалі від решти світу. Хоча жоден із них не існував без селян, однак «вони не мали для шляхетської культури більшого

⁸¹ Там само. С.135.

⁸² Темірова Н. *Поміщики України в 1861—1917 рр.: соціально-економічна еволюція...* С. 63.

⁸³ Daszyk K.K. *Osobliwy Podolak. W kregu myśli historyczoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego*. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993. S. 17.

значення. Існували, щоправда, десь поза межами парку, але їх відділяла від панів величезна цивілізаційна прірва. На східних кресах від католицького двору їх додатково відокремлювала православна релігія та руська або литовська мова. Вони були лише місійним тереном, на якому пані з товариства реалізовували свої філантропійні ідеї»⁸⁴.

Точне число адміністративних «панських маєтків» у Галичині було складно встановити з кількох причин, а саме: наявність покинутих дворів, у яких ніхто не проживав, через що на них заводили переписні листи, парцеляція земельної власності й періодичні виокремлення частини маєтків одного власника в територіальні одиниці під керівництвом управителя, які щоразу мали бути узгоджені на адміністративному рівні, однак на практиці ці процеси відкладалися та й не завжди були доведені до логічного завершення. Згідно зі статистикою, 1900 р. в усій провінції налічувалося 5527 адміністративних «панських маєтків», у яких проживали 276 042 мешканці, що становило 3,77 % усього населення краю (в останні десятиліття XIX ст. цей показник мав тенденцію до зниження). У Східній Галичині налічувалося 3167 «дворів» з 201 385 мешканцями (4,18 %), один панський маєток припадав у середньому на 17,4 кв. км. Лише 13 % (707) дворів мали понад 100 мешканців⁸⁵. Загальна площа «панських маєтків» становила 28 732 кв. км, адміністративних громад — 49 761 кв. км. Наступний перепис 1910 р. продемонстрував тенденцію до зменшення чисельності населення «дворів», де проживало вже 257 730 осіб⁸⁶.

Так звана табулярна земельна власність (домінікальна власність, записана в крайову табулу 1780 р., а згодом — на основі крайового закону про іпотеку 1874 р. — в іпотечні книги при окружних судах⁸⁷) на 1902 р. становила 40,3 % усієї земельної власності в Східній Галичині⁸⁸. 474 власники мали земельні володіння, які перевищували 1000 га. Найбільшими землевласниками були родини Бадені, Любомирських, Потоцьких⁸⁹. З боку держави великими землевласниками в Галичині було визнано близько 2500 осіб, які мали право голосу в першій виборчій курії. Місцем концентрації їхніх землеволодінь було Підкарпаття й тернопільське Поділля. Саме через ці господарства в край приходила сільськогосподарська техніка, поліпшені сорти сільськогосподарських культур і породи

⁸⁴ Domańska-Kubiak I. *Zakątek pamięci. Życie w XIX-wiecznych dworach kresowych*. Warszawa: Iskry, 2004. S. 17.

⁸⁵ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. Prof. Dra Tadeusza Pilata. Lwów, 1903. T. 19. Zesz. 2: Pogląd na usiłowania i prace około reformy gminnej w Galicyi. Zestawił dr J. Bartoszewicz. S. 96—97.

⁸⁶ Там само. 1911. T. 24. Zesz. 1: Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d. 31 grudnia 1910 r. Podali dr S. Kasznica i dr M. Nadobnik. S. XXII.

⁸⁷ Там само. 1905. T. 20. Zesz. 3: Własność tabularna w Galicyi według stanu z końcem roku 1902. Przedstawił Dr Józef Buzek. S. 8.

⁸⁸ Там само. S. 8—9.

⁸⁹ Bujak F. *Galicya*. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod firmą E. Wende i spółka, 1908. T. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. S. 244.

свійської худоби, підходи до раціонального господарювання; тут виробляли майже всю сільськогосподарську продукцію, що йшла на експорт.

Через найм сільськогосподарських робітників при дворах знаходили працю приблизно половина сільського населення провінції⁹⁰. Великими землевласниками могли бути не лише аристократи й шляхтичі, а й верхівка церковної ієрархії, промисловці тощо, однак їх було небагато⁹¹. На відміну від власників латифундій, середня й дрібна шляхта важко давала собі раду з підтриманням рівня життя відповідно до соціального статусу. У родинній кореспонденції навіть середніх землевласників знаходимо обговорення способів економії при пошитті костюмів, сімейне виховання також містило поради про варіанти заощадження. Більшість дрібної шляхти Галичини за матеріальним рівнем мало відрізнялась від заможних селян.

Після скасування панщини землевласники не зазнали збитків через сприятливу кон'юнктуру цін на зернові культури. Індемнізаційні виплати, задум яких полягав у наданні можливості модернізувати господарства, були розтрачені не за призначенням. На зламі XIX—XX ст. господарства настійно потребували змін, однак власники далі вирішували матеріальні проблеми через парцеляцію і продаж земельних ділянок. Гроші, покладені в банк, давали швидші й зрозуміліші прибутки, ніж непевне переведення господарств на сучасні рейки. Виняток становили лише великі латифундії (так звані ключі), де модернізація (вирощування культур на продаж і створення промислових підприємств) певною мірою здійснювалася. У деяких випадках великі землевласники надавали володінням статусу ординації: тоді весь маєток успадковував старший син, а решта дітей отримували грошові чи інші матеріальні еквіваленти. Це мало забезпечити непорушність великих землевласницьких «імперій» як опори аристократичного роду.

Політики консервативного напрямку розуміли, що занепад шляхетського господарства загрожує польській національній справі, адже двір як осередок «високої культури» мав служити в усьому прикладом. На цій підставі вони пробували об'єднувати спільноти навколо конструйованих ідеальних образів землевласників, щоб сформулювати модель єдиного суспільства, здатного на спільні великі справи в інтересах усього населення. У Східній Галичині ще з 1845 р. діяло Галицьке господарське товариство. Річні звіти відтворювали його намагання вникати в усі сфери сільського господарства краю⁹², а очолювали товариство, як правило, впливові аристократи — Леон і Адам Сапєги, Владзімеж Козловський, Вітольд Чарторийський. Славу зразкового господарника у Борщівському повіті мав Мечислав Дунін-Борковський, який опікувався будівництвом шляхів сполучення (доріг і залізничної гілки), засобів зв'язку (телеграфними лініями), ініціював створення тютюнової

⁹⁰ Górski A. *Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy*. Warszawa: DiG, 2013. S. 18.

⁹¹ Ślusarek K. *W przededniu autonomii. Własność ziemska i ziemiaństwo zachodniej Galicji w połowie XIX wieku*. Warszawa: DiG, 2013. S. 65.

⁹² *Sprawozdanie Komitetu C. K. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego za rok 1912*. Lwów, 1913.

фабрики тощо. За твердженням консервативної преси, «кожний селянин у повіті добре знає, що у гр. Мечиславі Борковському має батька»⁹³.

Образ успішного господаря мав син Агенора Ґолуховського Адам (1855—1914), який після закінчення навчання зосередився на господарюванні в успадкованому від батька маєтку в Гусятині на Тернопільщині, розширив його в кілька разів, збудував фабрику крохмалю, розвинув рільниче та лісове господарство, спорудив резиденцію (палац у французькому стилі за проектом архітектора Юліана Захаревича та парк) у Грабнику поблизу Гусятини, а одночасно, як довголітній голова гусятинської повітової ради, чимало зробив для господарського розвитку повіту, зокрема, проклав дороги, побудував у Гусятині шпиталь. Вважався майстром політичних компромісів, завдяки чому 1912 р. став маршалком Галицького сейму⁹⁴. Сучасники згадували, що він «любив землю, був добрим паном для своїх людей», «для краю корисним, дуже ощадним, але й для себе дуже скромним», перетворив фільварки на квітучі господарства, а водночас «знав наші хиби та вболівав над ними», закликав шляхту проявляти більше розсудливості, менше легковажності й марнотратства⁹⁵.

У спогадах польських аристократів і середньозаможних шляхтичів про життя серед чисельно переважного українського населення, у публікаціях тогочасної польської преси консервативного напрямку лейтмотивом проходила думка про те, що між польським двором та українським селом до певного моменту не було ні національного, ні навіть соціального конфлікту. «Загальновідомо, — стверджувала «*Gazeta Narodowa*», — що всюди, на всьому просторі давнього польського королівства, між двором і хатою панують сьогодні, як і раніше, патріархальні, родинні взаємини»⁹⁶. Утім, у якийсь момент усе почало змінюватися: власники польських дворів відчули себе під загрозою, заговорили про ґрунт, який усувається з-під ніг⁹⁷.

Таку еволюцію можна простежити за спогадами Людвіка Яблоновського (1810—1887), власника маєтків у с. Любіні Городоцького повіту та с. Настасові Тернопільського повіту (родина Яблоновських осіла на Галицькій Русі наприкінці XVIII ст.; сестра Л. Яблоновського Софія була бабусею Андрея Шептицького). Л. Яблоновський, активний учасник польського повстання 1830—1831 рр. і

⁹³ Zjazdy powiatowe. Borszczów, 25 stycznia (Sprawozdanie Gaz. Nar.). *Gazeta Narodowa*. 1903. Nr 22. 28 stycznia.

⁹⁴ †Adam hr. Gołuchowski. *Sylwan. Organ Galicyjskiego towarzystwa leśnego* (Lwów). 1914. Nr 5 (Maj). S. 169—170.

⁹⁵ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. Ф. 59 (Козловські). Спр. 364. Арк. 123—122 зв. (Лист Адольфа Ценського до Владзімежа Козловського, 23 квітня 1914 р.).

⁹⁶ Z obozów ruskich. Rusczy narodowcy o strajkach rolnych. *Gazeta Narodowa*. 1903. Nr 79. 7 kwietnia.

⁹⁷ Зокрема, виступ Еміля Торосевича на засіданні Галицького сейму 5 лютого 1898 р.: *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1897/8*. Lwów, 1898. S. 582—583.

«Весни народів», душевний спокій після пережитого намагався віднайти серед природи Поділля, де провів, за його визнанням, найщасливіші роки. Спостерігаючи погіршення відносин між польським «двором» та українською «хатою», Л. Яблоновський намагався встановити причини й визначити відповідальних за те, що світ шляхетського двору на галицькому Поділлі виявився зруйнованим. Вістря критики він спрямував на польських аристократів. Ті, на його думку, дбаючи про власні інтереси і прагнучи будь-якою ціною правити на «своїй» території, спершу довели до розпаду Речі Посполитої, а згодом пішли на союзи з імперськими урядами, знехтувавши вищими цілями в ім'я збагачення, намагалися поводитися по-королівськи, що в ХІХ ст. здавалося вже смішним: «Мій Боже, так ще недавно, кілька років тому, а й сліду не залишилося від того світу, на моїх очах марнів і ховався під могили, під лахміття. Двори стоять пустою, сади дичавіють, коней не видно, на св. Анну порожньо, як у степу [...] Горе переможеним! Багато померло, багато зубожіли [...] Ще з десять років, і буде чисто на гречаній землі, як після граду. Радійте, Сапеги, Тарновські, Козьмяни, радійте різного виду запроданці, один з останніх кресов'яків віщує вам уже близький день радості, розвеселяйте серця, дивіться, як розпаніла чернь священників, як привабливо огрядні їмості шовковими сукнями замітають болото з доріг, як поважно проходить пан вїт, підпоений за бажанням, як запопадливо слідує за ним громадський писар, нишпорячи по халупах, виносячи з однієї курку, а з іншої моток пряжі, з яким виглядом проходжаються пани професори попід пишні, коштом шляхтича збудовані сільські академії»⁹⁸.

Ще з середини ХІХ ст. діячі русько-українського національного руху в Галичині заговорили про те, що саме природний зв'язок русинів із землею дає їм перевагу, оскільки все чужинне на ній не приживеться⁹⁹. Натомість у баченні польських шляхтичів землеволодіння символізувало не лише майнові права, а й ширший комплекс цивілізаційного освоєння простору, як з точки зору господарювання, так і з урахуванням культурної місії двору. Таким чином «земля», як категорія не лише матеріальна, а й духовна, стала об'єктом затятої боротьби між українцями і поляками. Питання парцеляції землеволодінь, що перебували у власності польської шляхти, яке спершу розглядалося лише як господарське, наприкінці ХІХ ст. набуло політичного звучання з виразними національними конотаціями.

Сигналом до биття у дзвони тривоги стали статистичні дані, які показували зменшення табулярної власності. Якщо в перші пореформені десятиріччя межі великих табулярних володінь змінювалися не значно¹⁰⁰, то впродовж 1889—

⁹⁸ Jabłonowski L. *Pamiętniki* / Opracował oraz wstępem i opisami opatrzył K. Lewicki. Kraków, 1963. S. 324—325.

⁹⁹ Мудрий М. Поняття «наша земля» / «наш край» в українському русі Галичини ХІХ — початку ХХ століття. *Шляхами історії*. Наук. зб. іст. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану проф. К. Кондратюка. Львів, 2004. С. 167.

¹⁰⁰ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne* / Pod red. T. Pilata. Lwów, 1882. R. 7. Zesz. 2: Ekonomiczne stosunki Galicyi na podstawie materia-

1902 рр. їх розміри в Східній Галичині зменшилися на 4,2 %, у Західній — на 9,9 %¹⁰¹. Якщо в 1889—1902 рр. площа табулярної власності в Галичині в середньому зменшувалася щороку на 0,4 %, причому парцеляція становила близько двох третин усіх причин, то в наступне десятиріччя її темпи різко зросли: протягом 1902—1912 рр. табулярна власність щороку скорочувалася приблизно на 0,9 % і майже повністю через парцеляцію¹⁰².

Парцеляція землі потрапила в поле зору ідеологів національних рухів, започаткувавши дискусії про потребу враховувати національні інтереси під час кожного продажу. Уперше про це відкрито заговорили під час розгляду в Галицькому сеймі 1901 р. проекту закону про рентові оселі, який передбачав кредитну підтримку для середніх земельних господарств. Сприяючи середнім господарствам (вони могли бути створені як заможними селянами, так і біднішими шляхтичами), проект закону впроваджував засаду їх неподільності, що в умовах аграрного перенаселення вело до пролетаризації селянства. Українські депутати висловили застереження щодо порядку формування комісії, яка виділяла кредити. Те, що вона повністю перебувала в руках поляків, викликало небезпідставні підозри у ймовірності використання закону проти українських інтересів¹⁰³. На доведення Анатоль Вахнянин посилався на ухвалений ще в 1880-х роках подібний закон у Пруссії, який втілювали в життя під гаслом зміцнення німецького чинника на польських землях¹⁰⁴. Євген Олесницький говорив також про глибинний зв'язок українського селянина із землею: «Відорвати селянина од ґрунту, то значить знищити его екзистенцію матерьяльну і забити его морально. Земля то одинокий і найвищий предмет его мрій, любов до землі у него то чувство справді елементарне, которого не зрозуміє ніхто, належачий до іншої кляси суспільности. В привязаню до тої землі, подймає він свій труд, свою ошадність, що більше, тая земля, то его поезия, его душа, етика его совісти»¹⁰⁵.

Питання національного характеру земельної власності потрапило у площину суспільного обговорення. У польському дискурсі з'явилася теза, що продаж земельних ділянок українцям або євреям має породжувати атмосферу громадського осуду¹⁰⁶. Наприклад, дописувач «*Gazety Narodowej*» із Золочівського повіту на

łów zebranych w drodze ankiety, przeprowadzonej przez Wydział krajowy w latach 1877 i 1878. Cz. 2: Stosunki większej własności ziemskiej w Galicyi przez Kazmierza Hempla. S. 91—92.

¹⁰¹ Там само. 1905. Т. 20. Zesz. 3: Własność tabularna w Galicyi według stanu z końcem roku 1902, przedstawił Dr Józef Buzek. S. 9.

¹⁰² Клапчук В.М. *Сільське господарство Галичини*. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. С. 30.

¹⁰³ Sprawozdanie Komisji dla włości rentowych o sprawozdaniu Wydziału krajowego w tym przedmiocie. *Alegata do sprawozdań stenograficznych Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1900/901*. [Lwów, 1901]. Al. 140.

¹⁰⁴ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1900/01*. Lwów, 1901. S. 614—615.

¹⁰⁵ Там само. S. 599.

¹⁰⁶ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 56 (Козловські). Спр. 365—366. Арк. 70—74 (листи Александри Дзедушицької до Владзімежа Козловського, Криниця, 9, 10, 22 серпня 1911 р.).

початку 1903 р. розповідав про намір створити в повіті спілку на чолі з місцевим землевласником Казімежем Обертінським, яка займалася б парцеляцією ґрунтів винятково між польськими селянами. Поштовою до такого рішення дописувач назвав той факт, що в кількох селах «польські маєтки розпарцелювали руські священники, очевидно тільки між Русинами»¹⁰⁷.

На початку ХХ ст. шляхетський двір перебував у центрі суспільної уваги як важливий осередок політичного, соціально-економічного й культурного життя, від долі й поведінки якого залежало розв'язання значущих для суспільства й народів питань. Відчуття загрози для майбутнього двору підштовхувало громадськи активну частину його мешканців до гарячкової організаційної діяльності в усіх напрямках, які могли б зміцнити його позиції. Плекання дворів як осередків культури, освіти, виховання й господарської модернізації входило у конфлікт зі сприйняттям абсолютної більшості бідного у своїй основі населення, яке пов'язувало власні життєві негаразди з надмірними розкошами аристократії.

Соціальні й національні рухи атакували двір як оплот консерватизму, вимагаючи від нього відмови від будь-яких привілеїв. Історично приречений на поразку шляхетський двір стояв напередодні потрясінь, воєнних і революційних погромів та розграбувань, які зрештою поклали край його існуванню. І хоча в житті його власників окрім політичних і господарських клопотів вистачало часу на розваги, казино, полювання, бали і прийоми в салонах, а парадні сходи для аристократичних маєтків замовляли на кращих меблевих фабриках Італії, все ж у настроях мешканців двору кінця ХІХ ст. можна помітити передчуття розпаду та приреченості.

Селянське господарство. Реформатори в Російській імперії прагнули дати однаковий старт для селянських господарств, однак вимушені були разом із загальним актом підготувати місцеві положення 1861 р., які враховували специфіку південних і малоросійських губерній та губерній Південно-Західного краю. На сьогодні регіональні селянські господарства вивчено неоднаково, краще Харківська губернія¹⁰⁸ та південно-західні¹⁰⁹. З економічної точки зору селянське господарство мало стати альтернативою поміщицькому, адже після оформлення викупу землі поміщицькі, удільні й державні селяни переходили до категорії власників. Важливе місце в житті селян посідала община, яка економічно скоріше була шкідливою, хоча й продовжувала виконувати важливу соціальну функцію. Основою селянського господарства була земля, яка потребувала забезпечення робочою худобою та сільськогосподарським реманентом, проте воно далеко не завжди було задовільним. Рільництво залишалося екстенсивним, і, як наслідок,

¹⁰⁷ Listy z kraju. Złoczów, 2 lutego. *Gazeta Narodowa*. 1903. Nr 27. 4 lutego.

¹⁰⁸ Куліков В.О. *Селянське господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005.

¹⁰⁹ Шевчук А.В. Селянські господарства Волинської губернії другої половини ХІХ ст.: проблеми розвитку. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2007. № 5. С. 164—168. Романюк Н.Й. *Сільські підприємці і підприємництво: 1861—1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній)*...

більшість селянських господарств належала до парцелярного типу, коли праця трималася на сімейно-трудої кооперації, а основний прибуток одержували від особистої праці її членів.

Упродовж пореформеного періоду в середовищі селянства поглибилася диференціація, проте більшість селянських господарств належала до трудово-го типу. У селянському середовищі зберігалася архаїчне ставлення до грошей і землі, що заважало хліборобові ставати підприємливим і прагматичним. Серед-не селянське господарство могло бути успішним за наявності ринку й одночас-но зберігало елементи натурального господарства. Можливість купити у кредит плуг замість сохи, придбати коня та борони ставали ознакою нового часу. Бор-отьба з бур'янами, які суттєво зменшували врожайність, також сприяла про-дуктивності землеробства. І все ж урожайність у селянському господарстві була значно нижчою, ніж у поміщицькому. Питома вага поміщицького господарства в загальній продукції, і особливо в постачанні її на ринок, була значно більшою від селянської¹¹⁰.

Завдяки земствам на Полтавщині й Харківщині успішно розвивалося пта-хівництво, курячі яйця завойовували закордонний ринок. На Чернігівщині була спроба налагодити вирощування на м'ясо індиків. У селах поблизу Києва роз-вивалося молочарство. Харківські хлібороби крім забезпечення продуктами на-селення губернії широко реалізовували їх поза межами краю. Саме можливість господарств підпорядкуватися ринку і збувати там власні продукти свідчить про адаптацію селян до нових умов, коли ринкові відносини примусово впроваджу-вала держава, яка вимагала сплати податків і орендної плати, і селяни змушені були звертатися до ринку в масштабах, що перевищували їхні реальні можливос-ті. Спроби розширення зайнятості селян садівництвом, бджільництвом підтвер-джують думку про відступ від консервативного господарювання.

Пожвавлення швидше відбувалося на півдні, де селяни мали до 17 десятин на сім'ю і можливість переймати досвід іноземних колоністів. Проте, за дослід-женнями істориків, запозичення відбувалося не так часто, а лише за умови під-кріплення нововведень практикою. Колоністам держава надавала підтримку, сподіваючись, що їхній досвід стане загальним надбанням, селяни ж могли розра-ховувати лише на себе. Якщо перші запроваджували багатопілля, то українці все ще трималися трипільної системи, недооцінювали значення нових агрокультур-них заходів, до яких вдавалися колишні іноземці¹¹¹.

За браком свідчень селян варто подивитися на господарювання на землі очи-ма статського радника Василя Крижанівського, який став бердянським земле-власником і в щоденнику зафіксував зростання ціни на землю, статки, які при-носило городництво й садівництво, особливо зауваживши черешні та вишні. Він

¹¹⁰ Михайлюк О.В. *Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. Соціокультурні про-цеси*. Дніпропетровськ: Інновації, 2007.

¹¹¹ Присяжнюк Ю. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна істо-рія другої половини ХІХ — початку ХХ ст...* С. 453.

відзначив позитивні наслідки удобрення землі гноєм і постійно звертав увагу на вмiле господарювання німців, високі врожаї збіжжя, знищення ховрашків, тоді як державні селяни «все втратили через власну безпечність»¹¹².

На початку ХХ ст. збільшилося селянське малоземелля, скоротилися земельні наділи, зросли орендні платежі. Більше половини селянських господарств не могли забезпечити себе навіть мінімальною кількістю зерна, необхідного для прожитку. Незважаючи на прогрес у сільськогосподарській галузі, стан сільського господарства залишався кризовим. Воно зберігало традиційний натурально-споживчий характер зі слабкою мотивацією селян до продуктивнішої праці, до незбиткового господарювання. Слід зауважити, що специфіка селянських правобережних господарств, а це наявність сервітутів — спільного для поміщика і селянина володіння сінокосами, лісами, водопоями, випасами, виловом риби — формувала тліючу конфліктну ситуацію на селі. Позовні справи з'ясовували в судах з перемінним успіхом сторін, і часто селяни користалися цим, аби скупити в поміщика землі на вигідних умовах. Держава ж через нелояльність польського панства не поспішала відмінити сервітути, як і черезсмужжя.

Поміщики та й інтелігенція переймалися підвищенням сільськогосподарської культури селянства, намагаючись донести йому знання про раціональне господарювання. Вони були переконані, що відсутність повноцінної освіти не давала селянинові можливості проявити підприємницьку ініціативу. Прив'язаність селянина до землі, брак фахових знань звужували сферу практичної реалізації його життєвих сил і здібностей. Серед багатьох, хто переймався підвищенням продуктивності селянської праці, першим варто назвати громадського діяча, землевласника Євгена Чикаленка, який як агроном розумівся на питанні врожайності. Земля йому дісталася у спадок, іншу частину він докупив. Досвід у сільському господарстві він виклав у брошурі «Розмова про сільське хазяйство» (1897), де описав ефективні методи агрономії. Цю брошуру Євген Харлампійович написав українською мовою і потім п'ять років домагався її видання, дійшовши за дозволом навіть до міністра внутрішніх справ. Він же у «Сборнике Херсонского земства» (1896, № 3) опублікував працю «Борьба с засухами посредством обработки полей»¹¹³.

Скасування панщини й конституційні перетворення 1860-х років у Габсбурзькій монархії не означали негайної модернізації селянських господарств. У перші пореформені десятиріччя селян, які офіційно стали господарями своєї долі, охопила розгубленість. Швидко стало очевидним, що не досить надати права й відкрити можливості, потрібно ще навчитися ними користуватися. Матеріальна скрута, природні катаклізми, від яких залежали результати важкої праці селянина, епідемії та брак медичної допомоги, що нерідко навпіл винищували

¹¹² «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упоряд. І.І. Лиман, В.М. Константинова, передм. Лиман І.І., Шандра В.С. та ін. Бердянськ, 2007. С. 25, 168, 171, 176.

¹¹³ Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865—1920: 36. документів / Уклад. В. Лебідь, О. Макієнко, І. Сінкевич та ін. Херсон, 2015. С. 547.

родини, малоземелля, сімейні конфлікти сповнювали пересічного мешканця села відчуттям страху за долю найближчих і непевності щодо майбутнього: «Той вічний страх, непевність і незабезпечене перед елементарними силами, що кожній хвилі можуть строзити господарську екзистенцію мужика, безрадість і безсильність оперти ся їм — все те, побіч інших причин, так тяжко придавлює його ум, так його вяже і осліплює, що цілком не диво, що він, оточений з усіх боків тими “таємними силами”, котрих не може ані зрозуміти, ані обминути, тратить віру в свої власні сили і шукає єї в надземних силах. Страх, се перший і найголовніший чинник, що не дає розвинути ся свобідно думці, затемнює ум і робить його приступним для всяких пересудів і забобонів»¹¹⁴.

У 1869 р. український депутат о. Степан Качала опублікував брошуру «Що нас губить і що нам помочи може». Вона започаткувала низку популярних видань (здебільшого їх готувала до друку «Просвіта» й інші українські товариства), які були адресовані селянам і мали на меті навчити їх «правильно» будувати життєві стратегії, ефективно господарювати, ставати освіченими й національно свідомими громадянами. Відправною точкою роздумів у брошурі стало «чи свобода принесла намъ пожитокъ; бо, якъ видно, не одному вийшла вона на шкоду»¹¹⁵. Не справляючись із викликами новочасного світу, стверджував автор, чимало селян шукали розради в чарці, а це ще більше погіршувало їх і без того непрості будні. Лише наука, праця й ощадність мали б вивести сільських господарів зі стану злиднів і відкрити перед їхніми дітьми перспективи. Одним із наголосів автора була вказівка на взаємозв'язок між національним і соціальним аспектами: зацікавленими у споюванні й злиднях українських селян, неодноразово по тексту були названі «польські пани» та «єврейські корчмарі», натомість поліпшення становища селянства поставлено в залежність від усвідомлення ним значущості національної справи, бо «чія мова в урядахъ, — той господаромъ въ краю»¹¹⁶.

Попри масштабність соціальної модернізації, ідеологи українського національного руху в Габсбурзькій монархії віддавали перевагу очікуванню політичних рішень, насамперед «поділу Галичини на дві провінції й отриманню окремої автономної сфери, що дозволила б проводити власний руський експеримент з лібералізмом»¹¹⁷. Нові акценти у співвідношення між соціальним і національним внесли українські радикали. Радикальний рух, який формувався в Галичині з 1870-х років під впливом західноєвропейських і російських соціалістичних течій, неминуче набував характеру аграрного соціалізму. Радикали наголошували на потребі широких суспільних перетворень: запровадженні загального виборчого права, рівноправності жінок, масового доступу до освіти, обмеженні впливу

¹¹⁴ Бачинський Ю. *Україна irredenta...* С. 12.

¹¹⁵ Качала С. *Що насъ губить а що намъ помочи може. Письмо для руськихъ селянь*. Львів: Въ печатнѣ Института Ставропигійського по́дъ зарядомъ Стефана Гучковського, 1869. С. 3.

¹¹⁶ Там само. С. 25.

¹¹⁷ Заярнюк А. *«Визвольні» проекти і галицьке село у середині ХІХ століття*. Київ: Критика, 2007. С. 259.

духовенства тощо. Орган Русько-української радикальної партії «Народ» формулював її мету як «помочи двигнути матеріально та справді просвітити наш народ»¹¹⁸. Однак у галицьких реаліях усі спроби відтіснити національне питання на другий план та зайнятися соціальною модернізацією виявилися приреченими.

Саме з розбудовою інфраструктури українського національного руху була пов'язана й економічна самоорганізація українського селянства. Поштовхом для створення господарських товариств стала соціально-економічна криза початку 1870-х років, унаслідок якої різко впали ціни на сільськогосподарську продукцію. У 1873 р. в Австрії було ухвалено закон про заробітково-господарські спілки, на базі якого розвинувся кооперативний рух. Агітацію за створення кооперативних об'єднань розгорнуло товариство «Просвіта». Інспірований соціально-економічною програмою товариства буковинський письменник Юрій Федькович написав повість «Фармазони», герої якої, освічені селяни Сереброва, створили добробут завдяки заснуванню позичкової каси.

Створення позичкових кас, громадських крамниць та інших взаємодопомогових організацій пропагував у часописі «Наука» Іван Наумович. «Просвіта» опублікувала низку видань з практичними рекомендаціями, як-от «Про шпихліри і крамниці», «Про сільські каси позичкові і щадничі», «Порадник для крамниць», «Про спілки ощадности і позичок» та ін. У 1883 р. у Львові з ініціативи Василя Нагірного було засновано «Народну торгівлю», а 1898 р. — Крайовий союз кредитовий, який очолив Кость Левицький, 1907 р. — Крайовий господарсько-молочарський союз («Маслосоюз»). Лише за підтримки «Просвіти» було створено 540 крамниць і 257 кас взаємодопомоги. Наприкінці ХІХ ст. почали з'являтися кредитні каси системи Райфайзена¹¹⁹.

На зламі ХІХ—ХХ ст. бурхливий розвиток недержавного громадського сектору, зокрема в господарській сфері, зумовив потребу виведення цієї галузі в окремий блок. Ці питання активно обговорювали на шпальтах часопису «Економіст», який виходив у Львові з 1904 р., а також на Просвітньо-економічному конгресі у Львові в лютому 1909 р., на який з'їхалося майже 1000 учасників з Галичини, Буковини, Наддніпрянщини. Його провідною ідеєю став наголос на ролі української кооперації в забезпеченні фундаменту для націєтворчих процесів¹²⁰. Аргументом на користь потужної сільськогосподарської організації була можливість отримати для неї державне фінансування. Базою стало засноване ще 1899 р. в містечку Олесько Золочівського повіту товариство «Сільський господар», яке в перші роки розвивалося повільно.

¹¹⁸ Від редакції. *Народ*. 1890. Ч. 1. 1 січня.

¹¹⁹ Витанович І. *Історія українського кооперативного руху*. Із праць Історично-Філософської Секції НТШ. Нью-Йорк: Тов-во укр. кооперації, 1964; Гелей С.Д., Пастушенко Р.Я. *Теорія та історія кооперації*. Київ: Знання, 2006.

¹²⁰ *Пропам'ятна книга: перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством «Просвіта» в сорокалітє заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року: протоколи і реферати* / Ред. І. Брик і М. Коцюба. Львів, 1910.

З ініціативою та планом реформи «Сільського господаря» виступив Є. Олесницький, який улітку 1909 р. об'їжджав разом з однодумцями східно-галицькі повіти, створюючи філії товариства. У доповіді «Задачі нашої краювої хліборобської організації», виголошеній перед надзвичайними зборами «Сільського господаря» в жовтні цього ж року¹²¹, він переконував у потребі об'єднати всі хліборобські верстви українського населення в Галичині у селянській партії, яка, на зразок Чехії, мала б і політичні впливи. До статутних повноважень «Сільського господаря» було віднесено: представляти інтереси українців перед органами влади, надавати хліборобам юридичну допомогу, засновувати господарські філії, гуртки, спілки, крамниці, ощадно-позичкові каси, навчати господарюванню, створювати бібліотеки, рільничі та промислові школи¹²².

Технічні новинки, способи організації господарств, сорти агрокультур вихідці з західноукраїнських регіонів нерідко запозичували в німецьких землях, куди вирушали на сезонні заробітки. Доглянутий та ошатний стан селянських господарств і садіб почали помічати подорожні від початку ХХ ст. Так, польський селянин Ян Сломка, багаторічний вїт с. Дзікува біля Тарнова, двічі на зламі ХІХ—ХХ ст. відвідавши своїх земляків, які переїхали до Східної Галичини, першого разу був вражений бідністю та нераціональністю господарки, а вдруге вже зауважив, що «на Русі селянські господарства підносяться»¹²³.

Тож, незважаючи на численні складнощі й виклики модернізації, селянські господарства все ж із часом удосконалювалися й ставали заможнішими. На це чітко вказує зростання чисельності вихідців із селянських родин у середніх та вищих навчальних закладах. Проблеми співіснування у ХІХ ст. модерного міста й традиційного, близького до середньовічного села обговорюються істориками від класичної праці Ежена Вебера «Як селяни стали французами». Процеси громадянської емансипації селянства, з якої згодом випливали і стиль поведінки, і спосіб життя, були тісно пов'язані з їх залученням до новочасних політичних практик (виборів, урочистостей, ушанувань, масових зібрань тощо)¹²⁴.

Роль підприємництва в розвитку харчової промисловості. Традиційно в українських губерніях харчове виробництво становило основу всієї промисловості. Перше місце посідали вотчинні заводи мануфактурного типу, які виробляли цукор і спирт. Далеко не всім поміщикам вдалося зберегти себе і свій ринок у нових умовах, однак були й такі, які суттєво наростили виробничі потужності, вдаючись до підприємливості. Її ознаки проявилися в появі нових людей недо-

¹²¹ Олесницький Є. Задачі нашої краювої хліборобської організації. Реферат виголошений на зборах Краєвого рільничого товариства «Сільський господар» в Стрию дня 28 вересня 1909. *Діло*. 1909. Ч. 243—245. 3—5 падолиста (21—23 жовтня).

¹²² Наша господарська організація. *Діло*. 1909. Ч. 246. 6 падолиста (24 жовтня).

¹²³ Słomka J. *Pamiętniki włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych* / Z przedmową F. Bujaка; do druku przygotował Jan Słomka młodszy. Kraków, 1912. S. 191.

¹²⁴ Серета О. «Ми ту не прийшли на сміх»: участь східногалицьких селян у сеймових виборах та засіданнях у Львові (60-ті роки ХІХ ст.). *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura. Studia z dziejów Lwowa* / Pod red. K. Karolczaka. T. 4. Krakow, 2002. S. 165—186.

рянського походження, переважно купців, а то й міщан та селян, а також у пошуках нових можливостей виробництва товарів і послуг за допомогою інновацій, ризику та вміння залучати ресурси з найрізноманітніших джерел. Так само зауважимо освоєння додаткових ринків, відкриття нових джерел сировини зі створенням ефективних форм організації економіки¹²⁵. Підприємці були наділені ще однією притаманною їм творчою рисою — господарювати під свою повну відповідальність, а тому вони стали носіями економічної модернізації. Вони були людьми різного соціального й етнорелігійного походження, які в рамках легальної економічної діяльності, з використанням власних інтелектуальних і фінансових ресурсів та з найманою робочою силою прагнули отримати економічні вигоди¹²⁶.

Найяскравіше діяльність цієї соціальної групи виявилася у виробництві й реалізації цукру. Оскільки найбільшою доходною статтею ставала торгівля, то його виробництвом почали займатися правобережні магнати, які швидко переорієнтувалися, взяли довготермінові кредити під заставу маєтків. Потоцькі, Сангушки, Браницькі й Бобринські вирощували буряк і виготовляли цукор, збували його на європейських та азійських ринках¹²⁷. Виготовлення цукру й горілчаних виробів потребувало складної апаратури, яку інтенсивно діставали з-за кордону.

Спершу фірма Яхненка-Смиренка торгувала в Одесі борошном, а потім стала однією з перших засновниць цукроваріння в Україні, заклавши три цукрові заводи в себе на батьківщині, в Черкаському повіті, які суперничали із заводом графа Бобринського. Один зі співвласників — Кіндрат Яхненко — був кріпаком за походженням. Через шлюб його родина поріднилася з Смиренками. Крім цукрових вони заснували машинобудівні заводи у Млієві, збудували кілька пароплавів, щоб постачати продукти по всьому Придніпров'ю. Оскільки до Млієва в 1859 р. приїздив Тарас Шевченко, то Петро Жур докладно з'ясував, чим вразило поета промислове містечко: «На одному з цукрових заводів працювало 15 гідралічних цехів, 21-а парова машина. За сезон там виготовляли 18 тис. пудів цукру. Поряд із цукровим заводом існував один з найбільших механічних заводів, на якому виготовлялося машин і апаратів на 400 тис. рублів. За обсягом виробництва він поступався лише петербурзькому і костромському. Підприємство було оснащено найсучаснішим і першокласним устаткуванням. Платон Смиренко декілька разів їздив до Англії і Франції, щоб вивчити механічне виробництво та привезти звідти найновіші станки. Навколо цукрового і машинобудівного розмістилося робітниче селище заводу зі 150-ма будинками для робітників, частина

¹²⁵ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)*... С. 103; Водотика Т. *Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст.*...

¹²⁶ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)*... С. 17.

¹²⁷ Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Укр. іст. журн.* 2000. № 1. С. 103.

яких — ковалі — приїхали з Франції. При заводі діяла упорядкована лікарня на 100 ліжок, шестикласна школа, давав спектаклі театр»¹²⁸.

Син Федора Симиренка, Василь, не задовольняючись навчанням у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, продовжив його в Паризькій вищій політехнічній школі. Тоді Франція виготовляла найкращий цукор. По закінченні навчання він отримав фах інженера-технолога з цукроваріння. Набуті знання спонукали його перебрати на себе керівництво сімейною фірмою, а згодом заснувати власну в с. Сидоровці Канівського повіту, яка почала приносити сталі прибутки. Професійне розуміння механіки й фізики дали йому змогу сконструювати кілька цукрових машин. У 1876 р. Василь Симиренко зареєстрував патент на випарний апарат, що вдвічі скорочував витрати палива на переробку буряку, а в хімічній лабораторії винайшов новий спосіб виварювання цукру. Організував він і виробництво пастили «Украинская» та мармеладу, який успішно експортували за кордон і прописували хворим у місцевій лікарні. Дорогий делікатес давав високий прибуток і звільнив країну від потреби імпортувати пастилу. Турбуючись про майбутні кадри, він заснував ремісничу й сільськогосподарську школи. У 1880-х роках стару технологію з чавіння соку з буряків гідравлічним пресом було замінено розпилювачами і фільтраційними пресами, що збільшило вихід цукру майже вдвічі.

З 1861 р. почала розростатися цукрова імперія Терещенків, фундатор якої Микола Терещенко зібрав перший капітал, чумаюючи до Криму. Згодом його підприємливість вилилась у заснування торгового дому Терещенків і однойменного товариства, яке мало в іноземних банках капітал у 13 млн руб. З розвитком цукрової галузі Київ набув статусу справжньої «солодкої» столиці Російської імперії. Зі складів торгового дому Яхненків цукор пароплавами доставляли в усі кінці країни. Цукрова промисловість вплинула на розвиток міста, його швидку розбудову.

Тут, у Києві, розмістилися цукрові заводи Мойсея Вайнштейна. На заснованому 1868 р. Деміївському цукрорафінадному заводі з 13 паровими машинами та потужністю близько тисячі пудів рафінаду щороку, працювало 660 робітників. Приблизно 50 % цукрових заводів знаходилися в Київській губернії. До Петербурга й Москви одного лише варення вони відправляли на 10 тис. руб. У Києві на 1862 р. налічувалося понад тисячу магазинів і торгових лавок. З 1880-х років у цукровій промисловості помітною стала роль родини Харитоненків, які мешкали на Харківщині, зокрема Павла Харитоненка, який вже з юнацьких років допомагав батькові в розбудові цукрової імперії. Вона об'єднувала сім цукрових і один рафінадний заводи, оснащені за останнім словом техніки.

Підтримуючи прибуткову галузь, держава звільнила цукрозаводчиків від оподаткування, що сприяло масовому виробництву цукру. Водночас, як дослідив О. Шляхов, політика сприяння не гребувала порушеннями принципів ринкової

¹²⁸ Жур П. *Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну*. Київ: Дніпро, 1917. С. 76—77.

економіки, як-от рівні можливості в конкурентній боротьбі¹²⁹. Аби утримати галузь від кризи, власники цукрових підприємств об'єдналися в синдикат, який виник 1887 р. в Києві і спершу згуртував тих, хто виготовляв цукор-пісок, а з 1891 р. — ще й тих, хто виробляв рафінад. Він став одним із перших монополістичних об'єднань не лише на українських теренах, а й у всій Російській імперії¹³⁰.

Успішною була й кондитерська справа. Популярністю користувалися виробниці Деміївської парової фабрики шоколаду і цукерок «Валентин Ефимов», найбільшої в краї. За якістю і кількістю продукції її наздоганяла кондитерська фабрика «Жорж», заснована вихідцем із Пруссії Жоржем Дортенманом. Набрало помітного розвитку винокуріння, виготовлення борошна та приготування пива. Відбувалася регіональна спеціалізація, за якою південно-західні губернії тримали першість з вирощування буряку та з виробництва цукру, на півдні перероблялися продукти рослинництва, серед них найбільшою рентабельністю вирізнялася тютюнова промисловість, а також виготовлення та постачання на ринок продуктів тваринництва.

Споживчий промисл був важливим напрямом господарства західноукраїнських земель, як і в усіх інших аграрних краях. Він давав змогу накопичити кошти, які згодом можна було вкладати у промисловість. Базовими галузями сільського господарства, в яких розвивалося підприємництво, стали цукроваріння, млинарство, вироблення горічаних напоїв, дріжджів, винокуріння, пивоваріння. Цукрові підприємства в Галичині почали виникати ще в першій половині XIX ст. Підприємці, що їх створювали, як правило, запозичували досвід із Франції і звідти ж привозили обладнання. Ідеологи галицького підприємництва надавали великого значення саме цукроварінню, зважаючи на сприятливі кліматичні умови для вирощування цукрового буряку.

Цукроварні працювали в маєтках Потоцьких, Дзедушицьких, Яблонівських, Мйончинських та ін. Цукроваріння проходило через періоди піднесення й занепадів, які були зумовлені не лише зібраними врожаєми та коливанням попиту, а й конкуренцією з боку підприємств інших австрійських провінцій. Австрійські фірми не лише змагалися з місцевими, а й пробували створювати в Галичині власні підприємства, зокрема цукровий завод у Ходорові. На зламі XIX—XX ст. діяло Галицько-буковинське акціонерне товариство цукрового промислу з центром у Пшеворську, президентом якого був князь Анджей Любомирський. Статутний капітал товариства становив 800 тис. злр. Найбільші цукроварні працювали в Пшеворську та Жучці на Буковині. Для постачання сировини на цукроварню в Пшеворську на початку XX ст. було споруджено спеціальну гілку вузькоколійної залізниці. З інших підприємств харчової промисловості можна назвати ще виробництво крохмалю та дріжджів.

¹²⁹ Шляхов О.Б. *Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010. С. 200.

¹³⁰ Голобуцький В.О. *Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період*. Київ: Вища школа, 1970. С. 242.

Важливою галуззю галицького споживчого промислу було млинарство. За статистикою, у Галичині наприкінці XIX ст. діяло близько 3500 млинів, на яких перемелювали приблизно 4 млн центнерів збіжжя загальною вартістю 40 млн злр. У цій галузі було задіяно близько 6,5 тис. робітників. Залучення до млинарського бізнесу мало переважно родинний характер: оскільки обслуговування млинів потребувало певних технічних умінь, просто так цьому ремеслу здебільшого не навчали. Проблемами галузі були простої, невміння використовувати природні джерела енергії, через що тогочасна публіцистика навіть висміювала млинарів, які нібито, через брак освіти, все перевіряли на власному досвіді, нехтуючи законами фізики. Млини приводили в рух паровими машинами, турбінами за допомогою води та вітру.

У галузі був задіяний і іноземний капітал, приплив якого зумовлювали пошуки підприємцями нових прибутків. Здебільшого такі інвестиції призводили до появи технологічно модернізованих млинів, які називали «американськими». Деякі невеликі й застарілі млини банкрутували через конкуренцію, а на зламі XIX—XX ст. галицькі млинарі заговорили про її небезпеку з боку угорських, які використовували передове технічне обладнання. У другій половині XIX ст. у зв'язку з капіталізацією виробництва виникали професійні об'єднання, які згуртовували власників промислово-ремісничих підприємств для обміну досвідом і технологічними інноваціями. На кінець XIX ст. таких товариств у Галичині налічувалося близько 300, з-поміж них — Галицький союз млинів у Львові¹³¹.

Чимало підприємницьких ініціатив були пов'язані з виробництвом спиртних напоїв. Коли ціни на зерно падали і продати його ставало складно, підприємцям було вигідніше переробляти його на горілку. Як сировину використовували не лише пшеницю, а й кукурудзу та картоплю. З технологічної точки зору виробництво алкогольних напоїв здебільшого було зорієнтоване на невибагливого споживача, а гуральні не мали якісних очисних пристроїв.

За обсягами виробництва горілки Галичина випереджувала всі інші провінції Габсбурзької монархії. Напередодні Першої світової війни у провінції налічувалося майже 900 гуралень, однак тільки 37 із них можна було назвати великими промисловими підприємствами. Серед них варто виділити фабрику Бачевських на Жовківському передмісті у Львові, власниками якої були підприємці єврейського походження. Окрім запровадження новочасних технологій ця фірма відзначалася й модерним підходом до реклами, зокрема, її продукцію розливали в скляний посуд специфічної форми — карафки. Продукція Бачевських була популярною далеко за межами Габсбурзької монархії. Найбільшою пивоварнею у провінції було підприємство Окосіт. До найбільших підприємств Галичини належали тютюнові фабрики, які працювали у Винниках, Монастирську, Ягільниці, Заболотіві та Кракові. На цих підприємствах працювало до 5 тис. робітників і

¹³¹ Kramarz H. *Galicyski Związek Młynów we Lwowie jako stowarzyszenie zawodowe. Львів: місто — суспільство — культура*. Т. 6: Львів — Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. Львів, 2007. С. 431—441.

декілька десятків інженерів. Сировину вирощували в краї та ввозили. З неї виготовляли махорку, тютюн і сигари¹³².

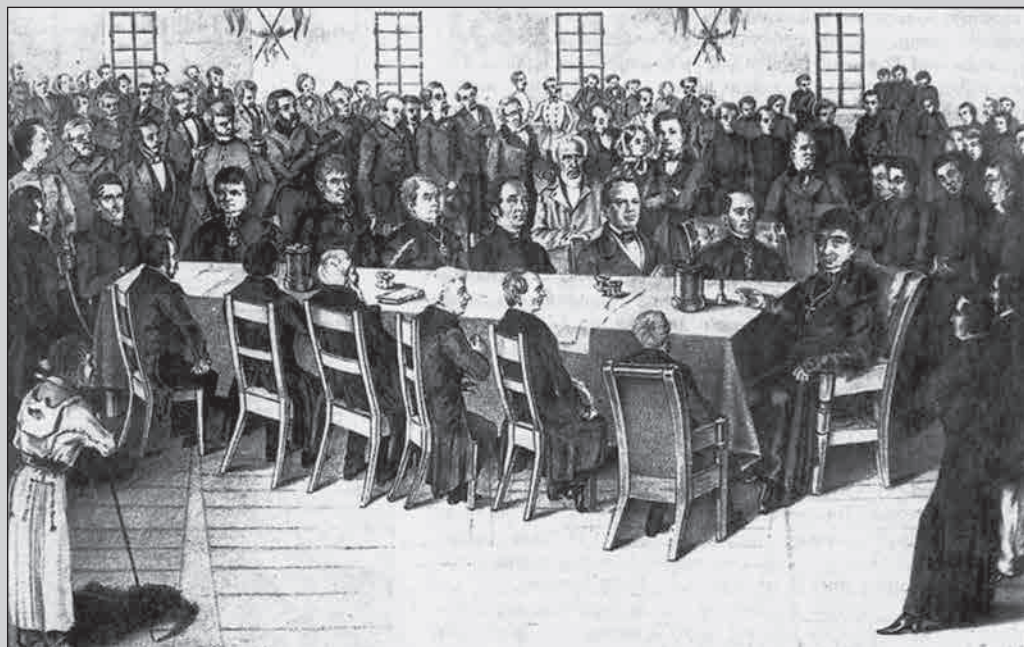
Українське село другої половини ХІХ — початку ХХ ст. стояло на шляху до великих перетворень, напрям яких задавало поєднання ліберальних реформ із процесами економічної та соціально-політичної модернізації. Економіка розвивалася швидко, Україна, передусім як «житниця Європи», втягувалась у світове господарство, що потребувало від господарювання по селах розвитку й самовдосконалення, а на це далеко не завжди вистачало сил, умінь, готовності й коштів як у селян, так і в землевласників. Тож у селі перепліталися консервативні й навіть архаїчні уявлення про світ із просторами нових можливостей, скористатися якими вдавалося не всім. Складність взаємозв'язків між модернізаційними та націєтворчими процесами, яка зумовлює потребу щоразу розглядати їх у різних контекстах, не заперечує того факту, що модернізаційні перетворення зачіпали і змінювали долі величезної кількості людей. Для багатьох із них у рамках одного людського життя справедливо говорити про драматичну модернізацію, яка відчувалася настільки болісно, наскільки непростим для людини є розрив зі звичним домашнім середовищем і шлях із села у місто.

---

¹³² Wnęk J. *Rozwój ideologii przemysłowej w Galicji 1866—1918*. Warszawa: Wyd-wo IHN PAN, 2015; Клапчук В. *Сільське господарство Галичини...*

Календар на 1844 рік. Акварель. Худож. *Monogramista J. L.* Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. № BGR.RT.008.76

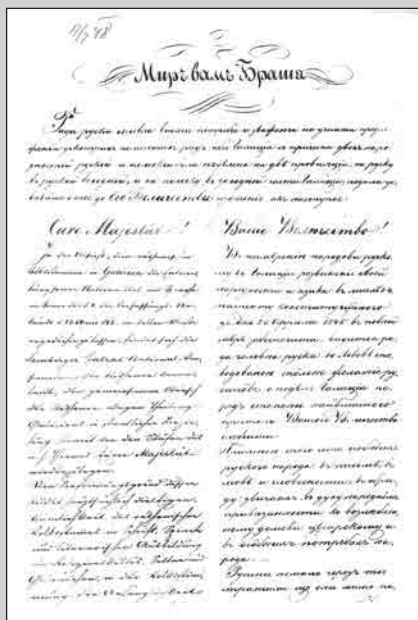

Засідання Головної руської ради. Худож. Едуард Блотніцький. 1848. ЛНБ ім. В. Стефаніка, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 33114/II ф.

Свобода, що веде народ. Худож. Ежен Делакруа. 1830. Музей Лувру / *Musée du Louvre*, м. Париж, Франція

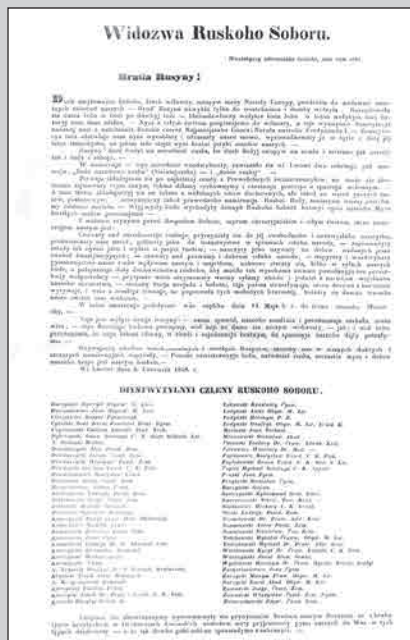
Фрагмент петиції Головної руської ради до австрійського цісаря від 17 липня 1848 р. з обґрунтуванням необхідності поділу Галичини. З колекції Юрія Завербного

Портрет Григорія Яхимовича, греко-католицького митрополита Галицького, очільника Головної руської ради. Графіка. Худож. невідомий. Середина XIX ст. Австрійська національна бібліотека / Österreichische Nationalbibliothek, м. Відень, Австрія. Bildarchiv. Sygn. POR00021609

Фрагмент відозви Головної руської ради «До руського народу». Опубліковано в: *Зоря Галицька*. 1848. Ч. 1. 15 травня

Відозва Руського собору «Браття Русини» від 8 червня 1848 р. З колекції Юрія Завербного

Портрет Олександра Духновича, греко-католицького священника, представника руху «будителів» Закарпаття. Літографія. Середина XIX ст. Опубліковано в: Аристовъ Ф.Ф. Карпато-руські писатели. *Изследование по неизданнымъ источникамъ*: в 3 т. Т. 1. 2-е изд. Bridgeport, Connecticut, 1977. С. 50

Портрет Адольфа Добрянського, депутата Угорського сейму, русофіла. Худож. Теофіл Глібовицький. 1885. Опубліковано в: Аристовъ Ф.Ф. Карпато-руські писатели. *Изследование по неизданнымъ источникамъ*: в 3 т. Т. 1. 2-е изд. Bridgeport, Connecticut, 1977. С. 175

*У дити узреть поєд. Пешкыи.и.и.
Наркый. вѣдучъ рускый.и.и.и.
У. Карпатыя рускый.и.и.и.и.и.и.
Чути.и.и.и.и.и.и.и.и.и.и.и.и.*

Ілюстрація з книги: Поздравленіе Русиновъ на годъ 1851 отъ литературнаго заведенія Пряшовскаго. Вѣднень: Тип. оо. Мехитаристовъ, [1850] з фрагментом вірша Олександра Духновича «Я русин був, есмь і буду»

Цісар Франц Йосиф I та цісарева Елізабет з дітьми Гізелею та престолонаслідником Рудольфом. Поштівка. Худож. Едуард Кайзер. Бл. 1860 р.

Австрійський цісар Франц Йосиф у молодості і старості. Поштівка до 50-річчя правління. Фотогр. Карл Піцнер, 1908. Австрійська національна бібліотека / Österreichische Nationalbibliothek, м. Відень, Австрія. № oai:baa.onb.at:14604324

Wiener Zeitung.
№ 249. Sonntag den 21. Oktober 1860.

Kaiserliches Manifest.

An Meine Völker!

Ich, Ich des Heiligen Römischen Reiches, hat die Konarchie ernstlichen Überlegungen zuzugreifen.

Nach einem Heiligen landesrechtlichen Beschließen der Kaiserlichen Kammer trat in Wien ein, wir soll überall in den gemäßigten erhabenen Gebieten der Österreichischen Herrschaft, vor allem das Bestehen einer strengeren Konstitution der Regierungsgewalt zu. Das öffentliche Recht und die Sicherheit der Herrschaft der ruhigen Verwaltung der Verwaltung zu führen. — Die aufgesetzten Verordnungen und die Kaiserlichen Verordnungen der höchsten Verwaltung zu machen eine freie Bewegung der noch vor allem in der Kaiserlichen Verwaltung zu sein.

Ich habe von den Völkern und Verordnungen der verschiedenen Länder der Konarchie Kenntnis zu nehmen und demselben mittels Heiliger Kammer vom 2. März, 1. J. Wien verordneten Maßnahme gegeben und einzuhalten.

In Überlegung der Heiligen Konarchie überlegen habe Ich die Konarchie erlassen, in Bezug der landesrechtlichen Beschließen der Konarchie, der Rechte und der Stellung der einzelnen Kaiserliche und Völkern, wie der erneuten Einsetzung, Abklärung, und Vertiefung der landesrechtlichen Verordnungen der Konarchie am heutigen Tage ein Gesetz zu erlassen und zu veröffentlichen.

Ich erlasse Meine Konarchie, indem Ich in dieser Weise die Konarchie, Konarchie-Konarchie und Konarchie der Konarchie Völkern und Völkern mit den Kaiserlichen Verordnungen der Konarchie ausgleichend verbinde und die Kaiserliche Konarchie und Konarchie der Konarchie geben oder wieder erneuern Konarchie mit voller Vertiefung der Konarchie und den Konarchie der Konarchie Völkern anerkennen. Ich erlasse die Konarchie Beschließen von dem Lande und der Konarchie der Konarchie, in denen auch die Konarchie der Völkern und Völkern haben, und der Konarchie der Konarchie Konarchie landesrechtlichen Konarchie vom 21. Oktober 1860.

Wien, am 20. Oktober 1860.

Franz Joseph m. p.

Цісарський маніфест «До моїх народів» (Жовтневий диплом). 1860. Оpubліковано в: Wiener Zeitung. 1860. № 249. 21 Oktober

Українські депутати Галицького сейму. 1861. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів, колекція фотографій бібліотеки і музею Народного дому

Будинок австрійського парламенту. Фотохромний друк. Бл. 1900 р. Бібліотека Конгресу США / *Library of Congress*. Digital Id: [ppmsc 09207//hdl.loc.gov/loc.pnp/ppmsc.09207](https://hdl.loc.gov/loc.pnp/ppmsc.09207)

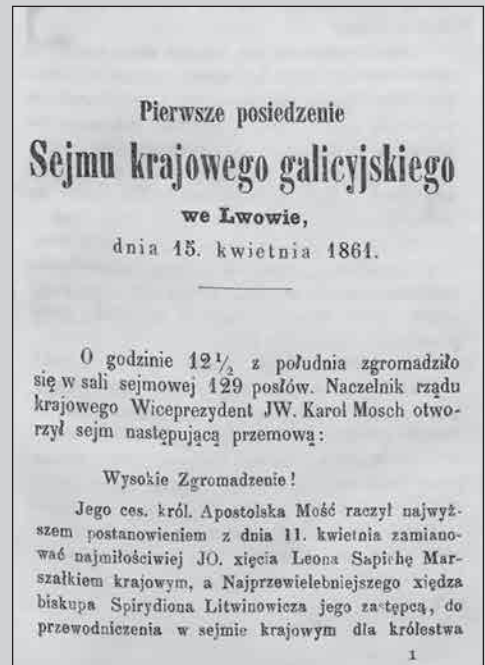
Портрет Леона Сапєги, першого маршалка Галицького сейму. Худож. Генрик Родаковський. 1878. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

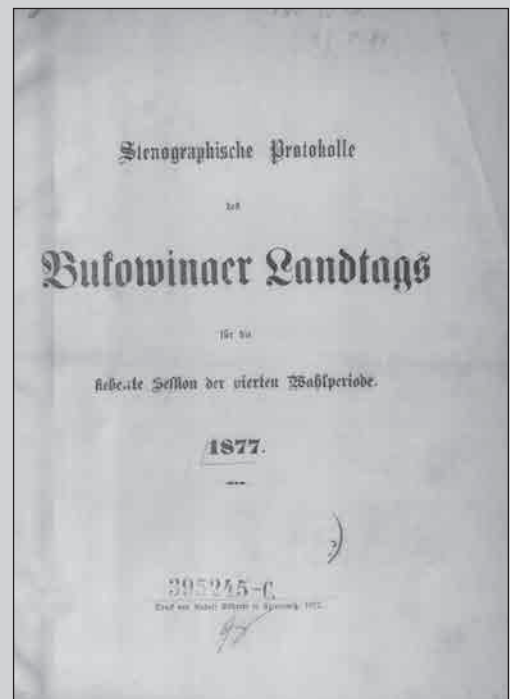
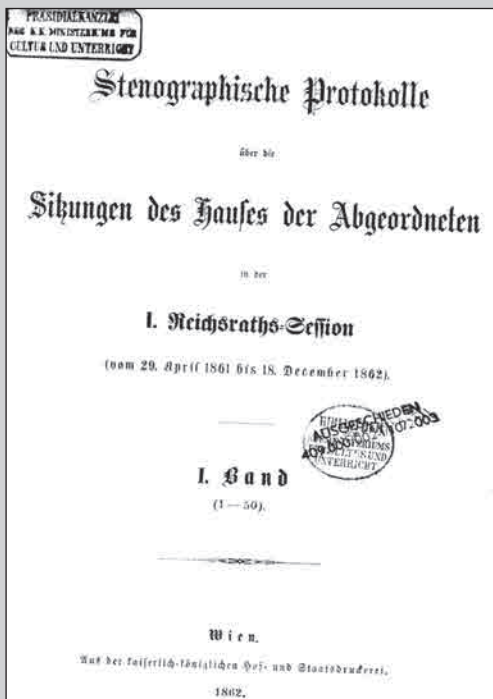
Граф Агенор Голуховський, австрійський прем'єр та намісник Галичини. Літографія. Худож. Йозеф Кріхубер. 1859. Віденський музей. Онлайн колекція / *Wien Museum. Online Sammlung*. № W 2239

Західне крило замку в Красічині. Акварель. Худож. А. Рьоль. 1837. Збірка фундації Пінінських

Обкладинка та перша сторінка Стенограми засідань Галицького крайового сейму. 1861

Обкладинка Стенограми засідань палати депутатів австрійського парламенту. 1862

Обкладинка Стенограми засідань Буковинського крайового сейму. 1877

Інтер'єр Галицького сейму під час початку засідання 28 грудня 1901 р. Фотогр. А. Гольдхаммер. Опубліковано в: *Głos narodu ilustrowany*. 1902. Nr 2. 11 stycznia

Галицький крайовий сейм у Львові, кінець XIX ст. Графіка. Худож. Рудольф Бернт. Опубліковано в: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1898. Band 19: Galizien. S. 231*

Модель групи «Опiкунчий дух Галичини». Реалiзована в аттику Галицького сейму, м. Львiв. Представляє фiгури Галичини, Днiстра («русин») i Вiсли («мазурка»). Скульпт. Теодор Ригер. Бл. 1881 р. Фототека Інституту історії мистецтва Ягеллонського університету / *Institut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, м. Кракiв, Польща

Рагуша в Чернівцях, 1899. Графіка. Худож. Рудольф Бернт. Оpubліковано в: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1899. Band 20: Bukowina. S. 7*

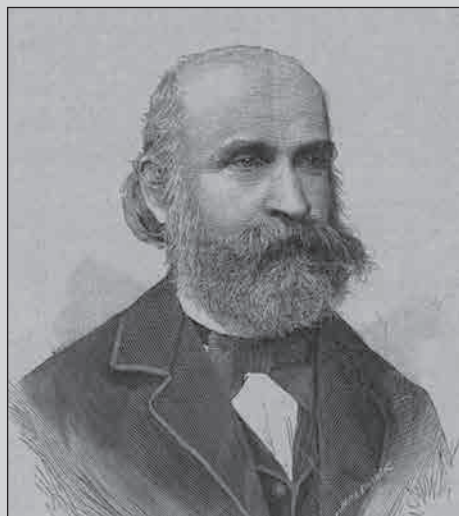

Альфред Потоцький, австрійський прем'єр, намісник Галичини. Фото. Фотоательє Едварда Тшемського у Львові. Друга половина XIX ст. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. № BZS.RKPS.12519.k. 95

Микола Зиблікевич, президент м. Кракова, маршалок Галицького сейму. Фото. Середина 1880-х років. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. Rkps. 7715

Портрет Платона Костецького, публіциста, ідеолога «русинів польської нації». Графіка. Худож. Юзеф Холевінський. Опубліковано в: *Kłosy*. 1881. № 831. S. 340

Портрет Юліана Лаврівського, українського галицького політика, віцемаршала Галицького сейму. Худож. Корнило Устиянович. 1860-ті роки. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

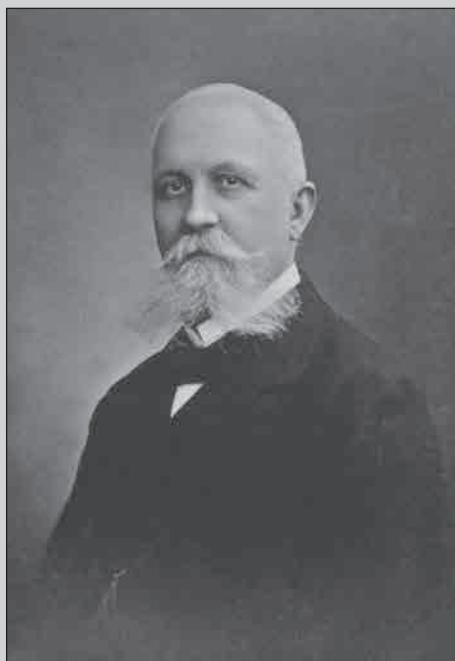

Візит цісаря в будинку Галицького сейму у Львові. Худож. Генрик Родаковський. 1881. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

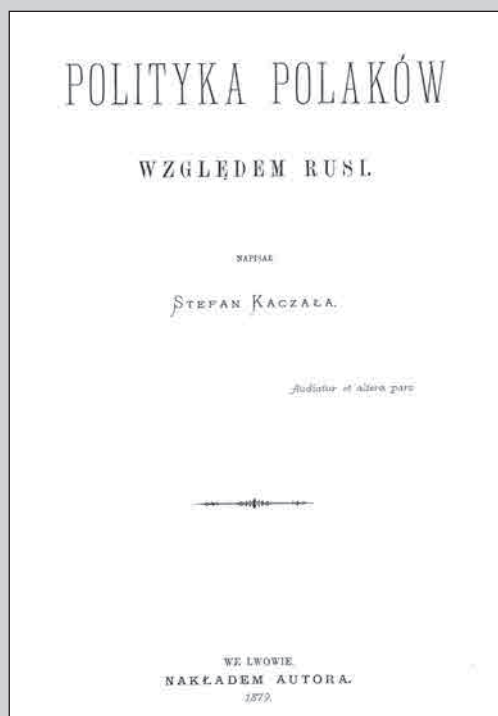

Цісар Франц Йосиф на балу в Ратуші м. Львова. Худож. Юліуш Косак. 1881. Оpubліковано в: *Trzemeski E. Karty pamiątkowe z podróży cesarza Franciszka Józefa po Galicji r. 1880. Lwów, b. r. w.*

Юліан Романчук, багаторічний лідер українського націонал-демократичного напрямку в Галичині, парламентського й сеймового представництва, віцепрезидент палати депутатів австрійського парламенту. Фото. Кінець XIX ст. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 21717/18

Карикатура «Безголів'я руського клубу у Відні». Худож. Тит Романчук. Опубліковано в: *Зеркало* (Львів). 1899. Ч. 24

Обкладинка брошури Степана Качали «*Polityka Polaków względem Rusi*». 1879

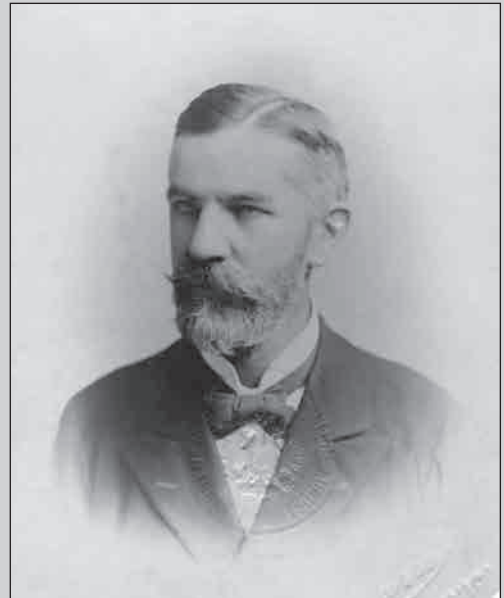
Казімеж Бадені, австрійський прем'єр та намісник Галичини. Фото. 1890. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. F.44454/W*

Едуард Тааффе, австрійський прем'єр-міністр. Фото. Друга половина XIX ст. Австрійська національна бібліотека / *Österreichische Nationalbibliothek*, м. Відень, Австрія. *Bildarchiv und Grafiksammlung. Sygn. NB 501.951-C*

Портрет Анатолія Вахнянина, українського композитора, громадського діяча, депутата австрійського парламенту і Галицького сейму, кінець XIX ст. Худож. Корнило Устиянович. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

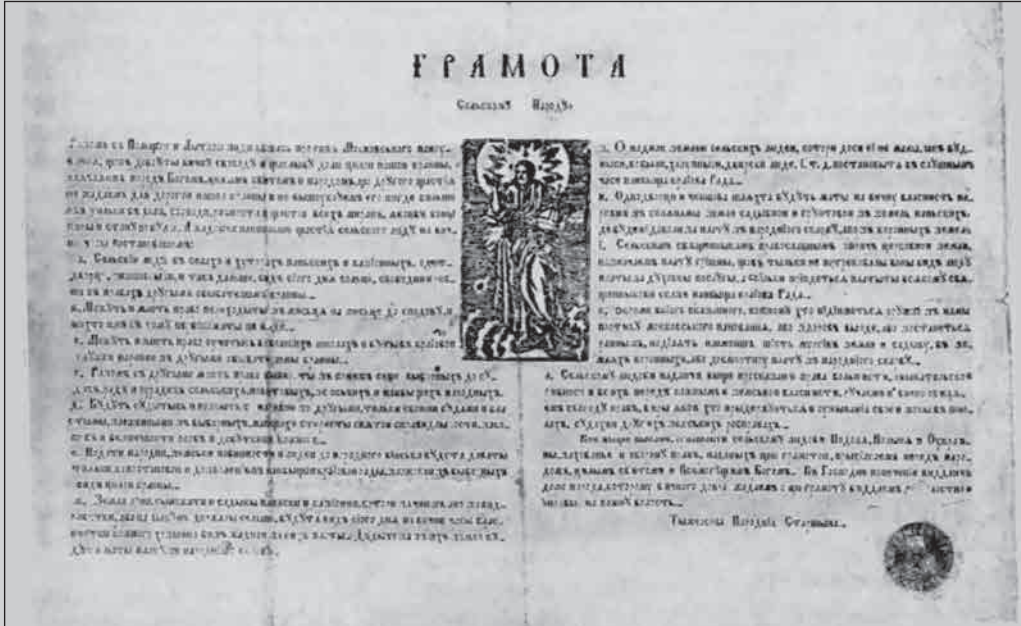
Олександр Барвінський, український політик, лідер українських представництв у Галицькому сеймі та австрійському парламенті, педагог, історик. Фотопортрет. Львів-Криниця, фотографувальне «*Maria*». 1904. ЛННБ ім. В. Стефаніка, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22881 / І ф.

Портрет Александра II. Худож. Георгій Ботман. 1856. Державний російський музей Санкт-Петербурга

Лоренц фон Штайн. Автор ідеї про соціальну роль держави. 1880-ті роки

«Золота грамота»: відозва від імені Народної управи до селян про підтримку польського Січневого повстання 1863 р. Опубліковано в: Сенгалевич Хв. Золота грамота (Із споминів про 60-ті роки). За сто літ. 1927. Кн. 1. С. 69

Будинок Полтавського губерньського земства. Арх. Василь Кричевський. Споруджено в 1903—1908 рр. Став першою будовою в Україні у стилі модерн

Будівля Катеринославської міської думи. Арх. Дмитро Скоробогатов. Споруджено в 1901—1903 рр. у стилі зрілого модерну

Будинок земської управи в м. Олександрія. Споруджено з елементами зрілого модерну в 1908—1910 рр. на кошти повітового земства

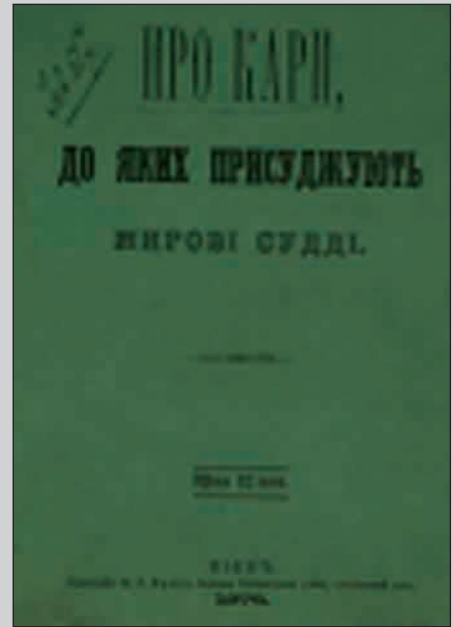
В земському зібранні. Худож. Клавдій Лебедєв. 1907

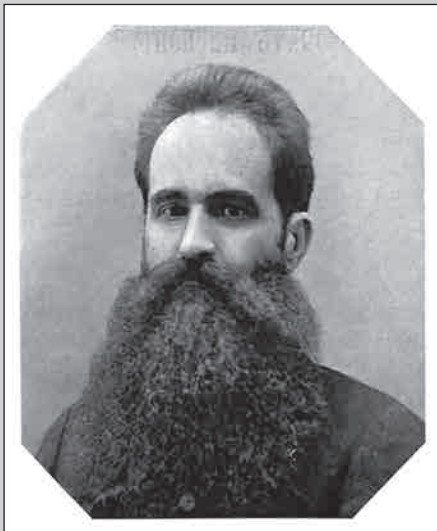
Земське зібрання в провінції. Худож. Костянтин Трутовський. Гравюра з малюнку. 1865

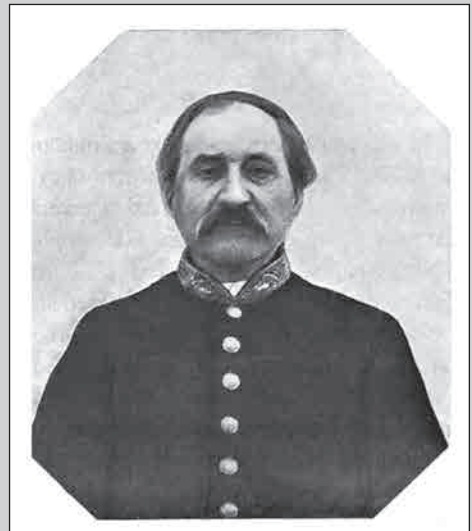
Рудольф фон Гнейст. Один із авторів ідеї правової держави. 1880-ті роки

Обкладинка брошури із законодавчим актом про мирові суди. Переклад українською Олександра Кониського. 1876. З фондів НБУ ім. В.І. Вернадського

Володимир Терещенко, учитель земських шкіл, з 1894 р. голова м. Кролевеця. Опубліковано в: Альбом городских голов Российской империи. Санкт-Петербург, 1903

Захарій Кордюков, міський голова Борзни в 1874—1886 рр. За його головування було збудовано пожежне подвір'я, міські початкове і чотирикласне училища. Опубліковано в: Альбом городских голов Российской империи. Санкт-Петербург, 1903

Читання Маніфесту (Звільнення селян). Худож. Борис Кустодієв. 1909. Нижньогородський державний художній музей

Земство обідає. Худож. Григорій Мясоедов. 1872. Державний музей «Третяковська галерея»

Мировий суддя. Худож. Микола Кузнецов. 1887. Художній музей державного університету
Болаа (США)

Український пейзаж. Худож. Микола Мурашко. 1896. Сімферопольський художній музей

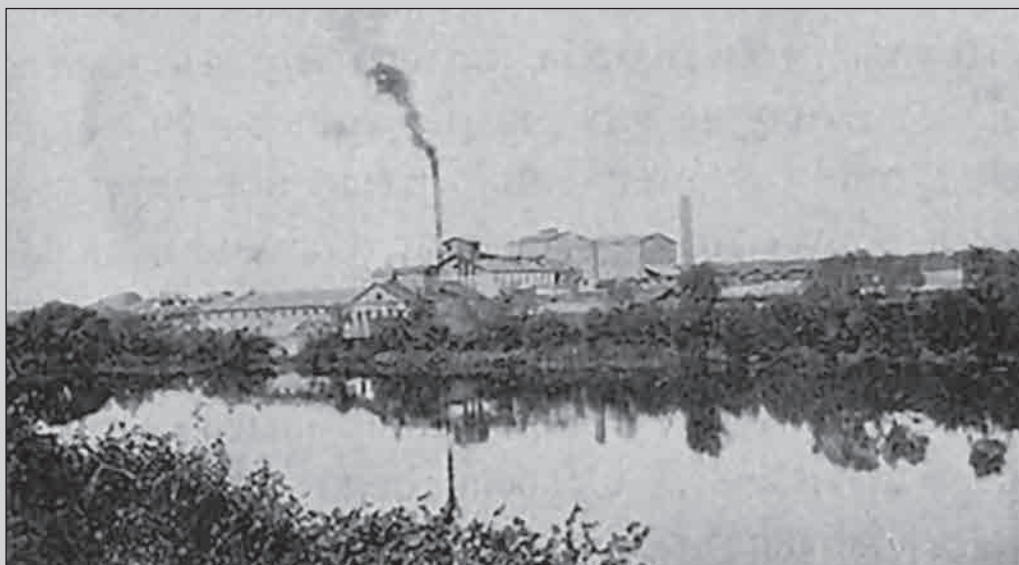
Палац Муравйових-Апостолів у с. Хомутець Полтавської губернії. Кінець XVIII — початок XIX ст. Збудований у стилі бароко з переходом у класицизм, є зразком садибної архітектури України початку XIX ст.

Палац Любомирських у Рівному. Літографія Антона Лянге. Кінець XVIII ст. Споруджений у стилі пізнього бароко. Разом із садово-парковою зоною сучасники називали палацовий комплекс найвеличнішою магнатською резиденцією Волині

Етикетка цукрової продукції фірми Яхненків і Симиренків

Один з одинадцяти цукрових заводів Терещенків. Фото кінця XIX ст.

Берег Дніпра з млином Бродського. Фото. 1890

Микола Терещенко з дружиною Пелагеєю.
Фото початку ХХ ст. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1904. Арк. 10

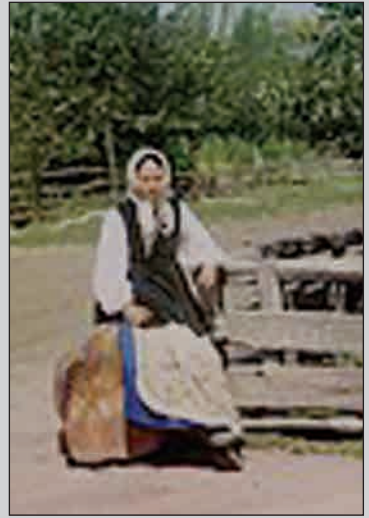
Лазар Бродський. Фото кінця ХІХ ст.

Полтавщина, містечко Сорочинці. 1909. Фото Анатолія Павловича. Оpubліковано в: Косміна О. Полтавщина у 1909 р. Підбірка світлин українського фотографа Анатолія Павловича

Ярмарок. Худож. Микола Пимоненко. 1898. Харківський художній музей

Українська селянка. 1905. Фото з колекції Олександра Прокудіна-Горського

На заробітки. Худож. Микола Кузнецов. 1882. Національний художній музей України

Жнива в Україні. Худож. Микола Пимоненко. 1896. Волгоградський музей образотворчого мистецтва ім. І.І. Машкова

Сінокіс. Худож. Микола Пимоненко. 1912. Харківський художній музей

Вітряк. Худож. Сергій Світославський. 1890-ті роки

Торг перед Великоднем на Бернардинській площі у Львові. Худож. Тадеуш Рибковський. 1895. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Варшава, Польща. Nr MP 1409 MNW

Селяни з Микуличина, коло Надвірної. Кінець XIX ст. Опубліковано в: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1898. Band 19: Galizien. S. 417*

Селянка-українка з Буковини. Поштівка. Фотоательє Е.В. Шіллера в Чернівцях. 1899. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. DZS XII 8b/p.50/4*

Вербна неділя. Триптих [Гуцульщина]. Худож. Казимир Сіхульський. 1906. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Ярмарок у Косові. Худож. Олена Кульчицька. 1908. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької

Пастушка гусей. Худож. Теодор Аксентович. 1883. З приватної колекції

Худож. Генрик Родаковський. З циклу «Палагицький альбом». 1868. Любуський краєзнавчий музей / *Muzeum Lubuskie*, м. Гожув Велькопольський, Польща

Рознощик телеграм

Сільський різьбяр

Гуменний Іван Бжусь

Війт Микола

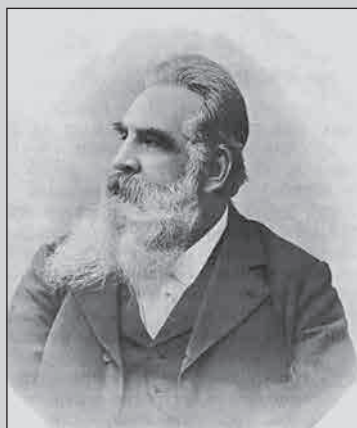
Залізничний вокзал в Катеринославі. Листівка початку ХХ ст. З фондів Історичного музею імені Д.І. Яворницького

Залізничний міст через Дніпро в Катеринославі. Сфотографовано під час освячення 1884 р. Проект підготував інженер-мостобудівник Микола Белелюбський. Будівництвом керував інженер Володимир Березін

Будинок дворянського і селянського банку в Полтаві. Архітектори Олександр Кобелев і Сергій Носов. Споруджений у формі кокошників з павами та сирин-птицями. 1906—1909 рр.

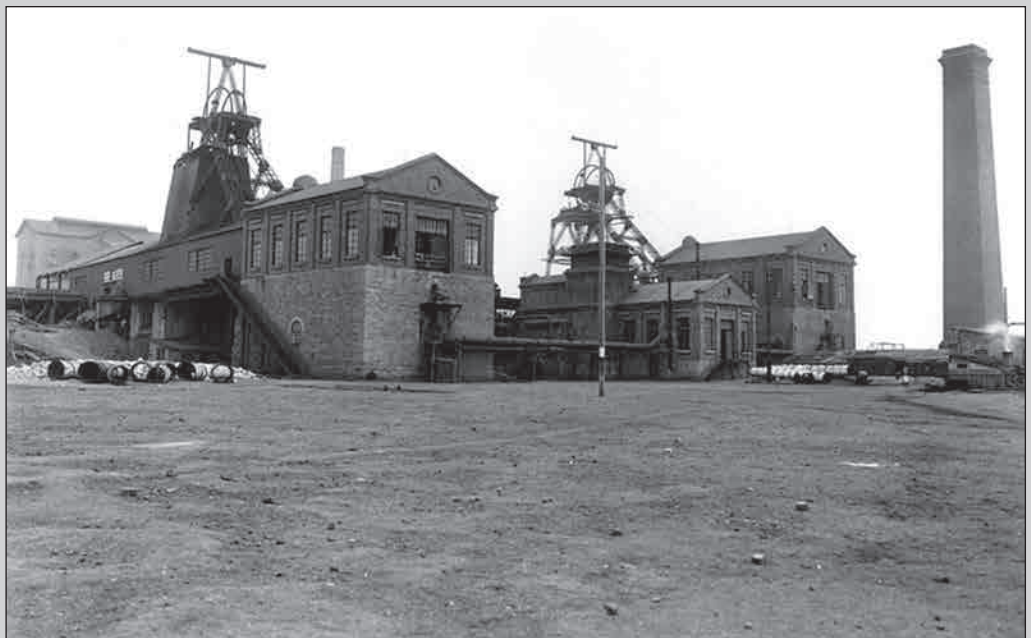
Михайло Беккер, міський голова Херсона в 1901—1909 рр., за сприяння якого споруджено порт для вивезення збіжжя за кордон. Опубліковано в: Альбом городских голов Российской империи. Санкт-Петербург, 1903

Графська пристань у Севастополі. Проект інженера-полковника Джона Уптона. 1846. Фото з Міського архіву м. Севастополя

Будинок родини Юзів у селищі Юзівка. Фото. 1900. Особняк побудований з рожево-червоної цегли місцевого виробництва у стилі ренесанс. Верхня частина даху увінчана чавунною решіткою з візерунками. З балкона другого поверху було видно все селище і металургійний завод

Ново-Смолянинівська шахта у селищі Юзівка. Фото. 1912

Олександр Поль, підприємець, відкривач покладів залізної руди на Катеринославщині. Фото. 1880-ті роки

Типовий пейзаж Донецького краю

Шахтар-тягач вугілля. Худож. Микола Касаткін. 1895

Харків. Купецький узвіз. Листівка. 1910-ті роки

Базар в одному з містечок Південно-Західного краю. Фото кінця ХІХ ст. Рівненський краєзнавчий музей

Містечко Погребище. Синагога і парафіяльний костел. Худож. Наполеон Орда. 1872. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Містечко Погребище. Маєток Ржевуських. Худож. Наполеон Орда. 1870-ті роки. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Геній, який підтримує землю, — алегорія поступу. Із циклу картин для актової зали Львівської політехніки, виконаних за ескізами Яна Матейка, 1887—1891 рр.

Площа Ринок у Львові. Кінець XIX ст. Опубліковано в: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1898. Band 19: Galizien. S. 31*

Торговий дім у Львові. Поштівка.
1914. Національна бібліотека /
Biblioteka Narodowa, м. Варшава,
Польща. *Poczt.* 1708

Пасаж Міколяша у Львові. Поштівка (Praga: L@P, 1910 [?]). Національ-
на бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 1491

Загальна крайова виставка у Львові 1894 р. Фонтан із підсвіткою.
Опубліковано в: *Trzemeski E. Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie*
1894. *Album. Lwów*, 1894

Вулиця Личаківська у Львові. Фото. Кінець XIX — початок XX ст. Національний цифровий архів / *Narodowe Archiwum Cyfrowe*, Польща, *Zbiór fotografii Lwowa i okolic*. Nr 3/41/0/-1937

Вулиця Вірменська у Станіславі. Поштівка. (*Stanisławów: D. S. St.*, 1910 [?]). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 9506

Вулиця Руська в Тернополі. Поштівка (*Tarnopol: M.W. Bard*, 1910 [?]). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 8597

Вулиця Лайоша Кошута в Мукачеві. Поштівка. 1917. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. № BZS.RKPS.9449.69

Рафінерія нафти «Австрія» в Дрогобичі. Поштівка (*Drohobycz: Wydawnictwo kart widokowych księgarni J. Pipla*, 1911 [?]). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 13115

Пожежа на свердловині нафти «Oil City» в Тустановичах. Поштівка (*Borystaw: Wydawnictwo kart widokowych Zygmunta Tabaka*, 1908). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 5863 а

Народна читальня в Одесі. Споруджена на кошти міського голови Григорія Маразлі. Арх. Юрій Дмитренко. 1890—1891 рр.

«Громадська думка», перша щоденна українська газета. Виходила у Києві в 1905—1906 рр. З фондів НБУ ім. В.І. Вернадського

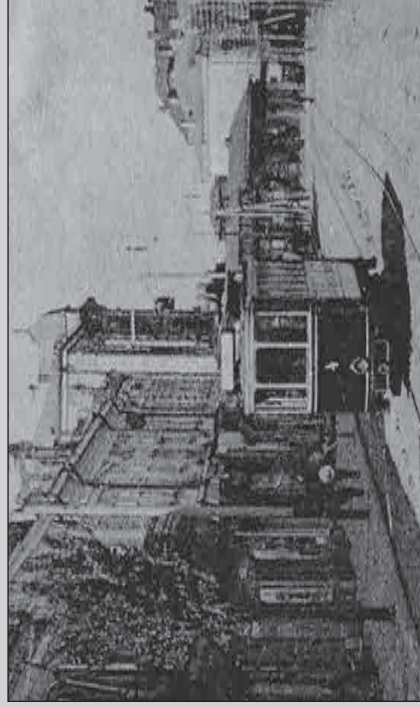
Одеський порт. Худож. Василь Кандинський. 1898. Державний музей «Третьяковська галерея»

Пам'ятний знак у с. Мошни про спорудження першого буксирного пароплава «Бджілка» 1823 р. на Дніпрі. Фото. 2016

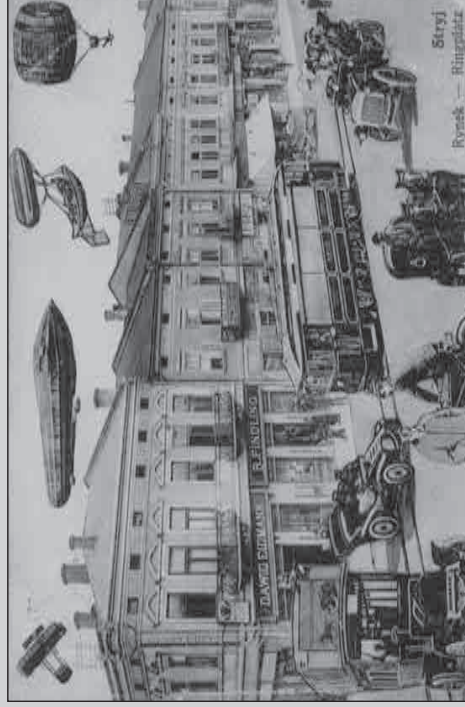
Чумацький шлях у Маріуполі. Худож. Архип Куїнджі. 1875. Державний музей «Третьяковська галерея»

Перший трамвай у Вінниці. Фото. 1913

Омнібус Київ—Житомир. Фото. 1901

Нові види транспорту на тлі Ринкової площі в Стрию. Пошта (Відapest; Drobobycz; Leon Rosenschein, 1915 [?]). Національна бібліотека / Biblioteka Narodowa, м. Варшава, Польща. Poczt. 21072

Урочище відкриття лінії трамвая на Високий замок у Львові. Фото. 1910. Національний цифровий архів / Narodowe Archiwum Cyfrowe, Польща, Zbiór fotografii Lwowa i okolic. Nr 3/41/01-/614

Ковель. Пошта і телеграф початку ХХ ст. Поштівка

Головпоштамт Катеринослава. Фото. Початок ХХ ст. Проект арх. Василя Бочарова. Спорудження завершив 1905 р. Арх. Олександр Миклашевський

Винайдення залізничного транспорту. З циклу картин для актової зали Львівської політехніки, виконаних за ескізами Яна Матейка, 1887—1891 рр.

Прокладання залізничної колії біля Володимира-Волинського. Фото. 1914

Розклад поїздів залізничних обов'язуючий від 1-го жовтня 1903.
(Пріклад і відлік ходовий п'яти часу середньо-європейського).

Поїзд №№, іменн. призначення в години		До Львова	Поїзд №№, іменн. відходить в години	Зі Львова
1.00	8:10	з Києва, Бердичів, Ізяслово, Ільча	8:27	до Станіславова, Жидівки, Кортосина, Пугачів
	8:20	з Тернопіль (Львів), Чорткова, Ільча	8:29	до Новоградця (Київ), Броди до залізничн.
	8:30	з Сніжної, Гомель (Львів)	8:42	до Ільчи
	8:35	з Савири, Львова	8:40	до Замочинця (Полтав), Ільчи, Новоградця, Дрогобиця
	8:40	з Львова, Львова	8:50	до Львова, Львова, Львова, Львова
	8:45	з Львова до Львова	8:55	до Львова, Львова, Львова
	8:50	з Львова до Львова	9:05	до Львова, Львова, Львова
	8:55	з Львова до Львова	9:15	до Львова, Львова
	9:00	з Львова до Львова	9:25	до Львова, Львова, Львова
	9:05	з Львова до Львова	9:35	до Львова, Львова, Львова
1.30	9:15	з Львова до Львова	9:45	до Львова, Львова, Львова
	9:20	з Львова до Львова	9:55	до Львова, Львова, Львова
	9:25	з Львова до Львова	10:05	до Львова, Львова, Львова
	9:30	з Львова до Львова	10:15	до Львова, Львова, Львова
	9:35	з Львова до Львова	10:25	до Львова, Львова, Львова
	9:40	з Львова до Львова	10:35	до Львова, Львова, Львова
	9:45	з Львова до Львова	10:45	до Львова, Львова, Львова
	9:50	з Львова до Львова	10:55	до Львова, Львова, Львова
	9:55	з Львова до Львова	11:05	до Львова, Львова, Львова
	10:00	з Львова до Львова	11:15	до Львова, Львова, Львова
1.40	10:10	з Львова до Львова	11:25	до Львова, Львова, Львова
	10:20	з Львова до Львова	11:35	до Львова, Львова, Львова
	10:30	з Львова до Львова	11:45	до Львова, Львова, Львова
	10:40	з Львова до Львова	11:55	до Львова, Львова, Львова
	10:50	з Львова до Львова	12:05	до Львова, Львова, Львова
	11:00	з Львова до Львова	12:15	до Львова, Львова, Львова
	11:10	з Львова до Львова	12:25	до Львова, Львова, Львова
	11:20	з Львова до Львова	12:35	до Львова, Львова, Львова
	11:30	з Львова до Львова	12:45	до Львова, Львова, Львова
	11:40	з Львова до Львова	12:55	до Львова, Львова, Львова
1.50	11:50	з Львова до Львова	13:05	до Львова, Львова, Львова
	12:00	з Львова до Львова	13:15	до Львова, Львова, Львова
	12:10	з Львова до Львова	13:25	до Львова, Львова, Львова
	12:20	з Львова до Львова	13:35	до Львова, Львова, Львова
	12:30	з Львова до Львова	13:45	до Львова, Львова, Львова
	12:40	з Львова до Львова	13:55	до Львова, Львова, Львова
	12:50	з Львова до Львова	14:05	до Львова, Львова, Львова
	13:00	з Львова до Львова	14:15	до Львова, Львова, Львова
	13:10	з Львова до Львова	14:25	до Львова, Львова, Львова
	13:20	з Львова до Львова	14:35	до Львова, Львова, Львова

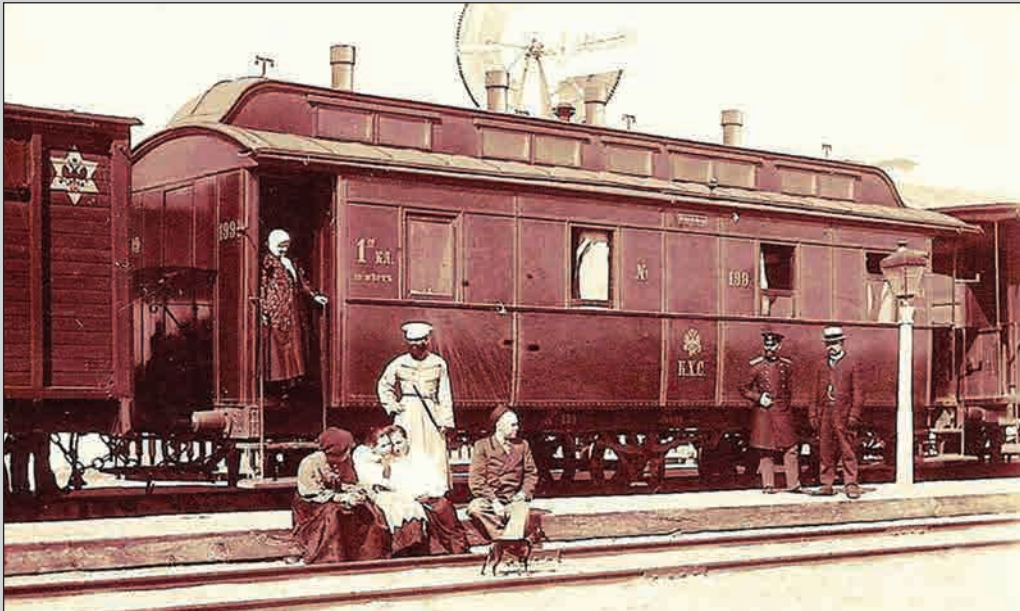
ЗАВІЩАННЯ: П'ять років чинить ся від 6 години вечірної до 3 години ранку 2200.

Час середньо-європейський відліку ся від часу польового в дві години, в зимові 12 год. часу середньо-європейського — 12 год. 30 мин. часу польового — одна інформаційна д. з. залізничного управління. Г. Львівська, ч. 4. 1 січня 1903 року в Львові надруковано, окремі відділи цього розкладу в розкладах тиж.

У вагоні. Худож. Клавдій Лебедєв. Початок 1890-х років. Музей-садиба художника Ярошенка, м. Кисловодськ

Розклад поїздів із Львівського залізничного вокзалу з 1 жовтня 1903 р. Опубліковано в: *Руслан*. 1904. Ч. 56. 10 (23) марця

Залізничні вагони. Фото. 1890-ті роки

Залізнична станція Лозова. Арх. Сергій Загоскін. Збудована в 1891—1893 рр. Сучасний вигляд

Залізничний вокзал у Жмеринці. Архітектори Зиновій Журавський, Валеріан Риков. 1899—1904 рр.

Міст через р. Латориця в Мукачеві. Поштівка. 1915. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. № BZS.RKPS.9449.64

Вокзал у Чернівцях. Поштівка. 1917. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Rozzt.* 12733b

Перший номер газети «Хлібороб», що виходила в Лубнах. 1905

Маніфестація. Худож. Борис Кустодієв. ► 1906. Державний російський музей у Санкт-Петербурзі

Ілюстрація «Село прокидається». З київського тижневика «Шершень». Худож. Михайло Яковлев. 1906

Кочегар. Худож. Микола Ярошенко. 1878. Державний музей «Третяковська галерея»

Шахтар, який сидить. Худож. Микола Касаткін. 1890-ті роки. Державний художній музей Югри

Станція Бобринська. Вагоноремонтні майстерні засновані 5 жовтня 1876 р. для ремонту паротягів і різних типів вагонів. Фото. Початок ХХ ст.

Городовий на київській вулиці. Фото. Початок ХХ ст.

Зброя поліції. Револьвер системи Лефосе. Револьвер системи Сміта-Вессона

Перше травня 1917 р. на станції Бобринська. Фото. 1917

Львів у виборчій гарячці. Ратуша під час міських виборів. Фотогр. М. Мюнц. Опубліковано в:
Nowości ilustrowane. 1905. Nr 11. 11 marca

Загальний страйк у Львові 28 листопада 1905 р. Зібрання перед Міським театром. Поштівка.
Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poszt.* 3862

Приїзд учительки в село. Худож. Володимир Маковський. 1896—1897 рр. Державний музей «Третьяковська галерея»

Демонстрація 17 жовтня 1905 р. Худож. Ілля Рєпін. Державний російський музей у Санкт-Петербурзі

Курсистка. Худож. Микола Ярошенко. 1883.
Національний музей «Київська картинна
галерея»

Аделаїда Жекуліна, засновниця Вищих жіночих курсів у Києві, Вечірніх вищих жіночих курсів Аделаїди Жекуліної та Київської жіночої гімназії. Фото. 1938

Будівля Вищих жіночих курсів у Києві. Арх. Олександр Кобелев.
1911—1913 рр.

Жінка, яка читає. Худож. Теодор Аксентович. 1889. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Ольга Бачинська, донька Олександра Барвінського, викладачка, громадська діячка. Фото. Фотоательє Давида Мазура у Львові. 1910 (?). ЛНБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22935 / I ф.

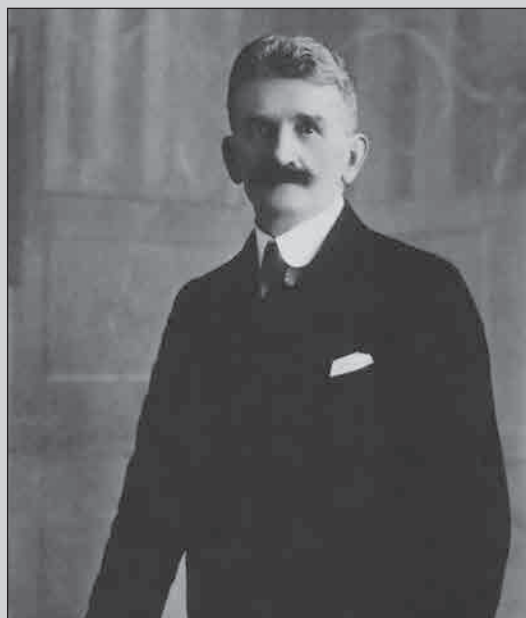
Жіночий інститут під проводом сестер Василянок з кардиналом Сильвестром Сембратовичем у Львові. 1893 / 1894 н. р. ЛНБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Оpubліковано в: Черчович І. Жіноча освіта в Україні: історичний огляд. *Гендер в деталях*. 2017. 20 червня

Бійка на правиборах до Галицького сейму у Львові. Опубліковано в: *Lwowska sielanka wyborza. Nowości illustrowane*. 1908. Nr 10. 7 marca

Бійка у віденському парламенті під час обговорення виборчої реформи. Опубліковано в: *Nowości illustrowane*. 1906. Nr 49. 8 grudnia

Євген Петрушевич, лідер парламентської політики українців Галичини. Фото. Кінець XIX — початок XX ст. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів.
Од. зб. 24338 / II ф.

Тимофій Старух, організатор обструкції українських депутатів Галицького сейму. Фото. Початок XX ст. З колекції Юрія Завербного

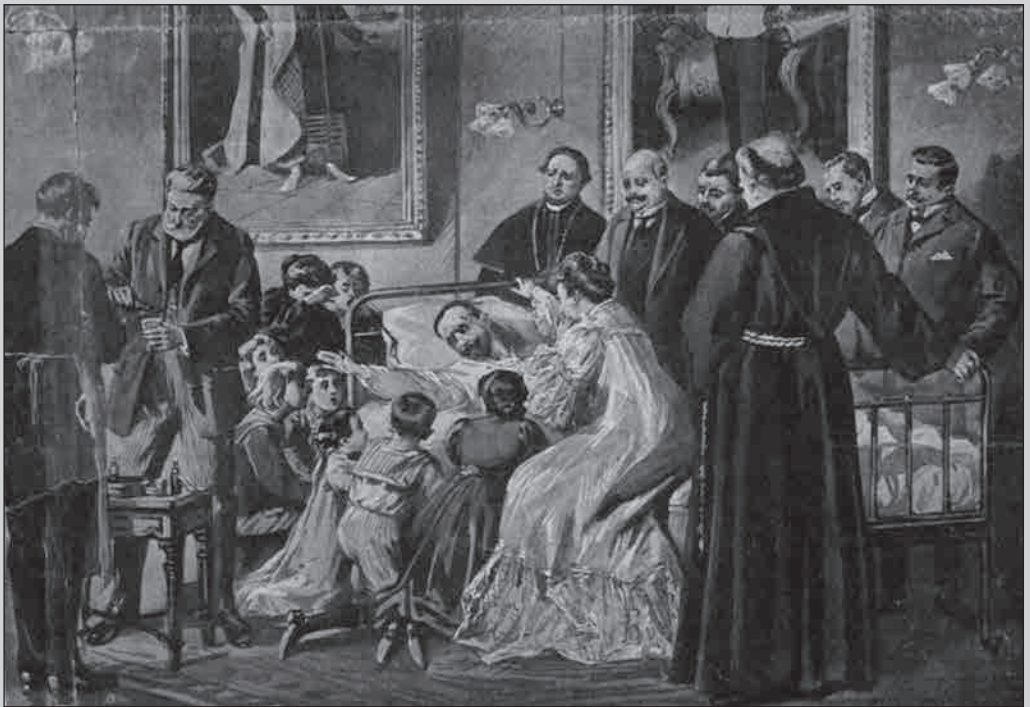
Портрет графа Станіслава Бадені, маршалка Галицького сейму. Худож. Казімеж Похвальський. 1903. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Євген Олесницький, лідер парламентської політики українців Галичини. Фото. 1916.
З колекції Юрія Завербного

Анджей Потоцький, маршалок Галицького сейму, галицький намісник. Фото. Фотоательє Едварда Тшемеського у Львові. Початок ХХ ст. ЛНБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів.
Од. зб. 112/II

Останні хвили життя галицького намісника Андрея Потоцького. Оpubліковано в: *Nowości ilustrowane*. 1908. № 17. 25 kwietnia

Міхал Бобжинський, польський історик, галицький намісник. Фото. 1881. Опубліковано в: *Lazuga W. Realista i fantasta. Tygodnik Powszechny*. 2020. 4 maja

Австрійський прем'єр Максиміліан Бек з дружиною. Фото. Опубліковано в: *Österreichische Illustrierte Zeitung*. 1906. Heft 38. 17. Juni

Зустріч сестер Мирослава Січинського з матір'ю Оленою у в'язниці. Опубліковано в: *Nowości illustrowane*. 1908. Nr 20. 16 maja

Єврейські сироти, батьки яких загинули в антиєврейських погромах у Катеринославі, Одесі, Білостоку, Кишиневі та ін., під час перебування у Львові. Опубліковано в: *Nowości ilustrowane*. 1906. Nr 31. 4 sierpnia

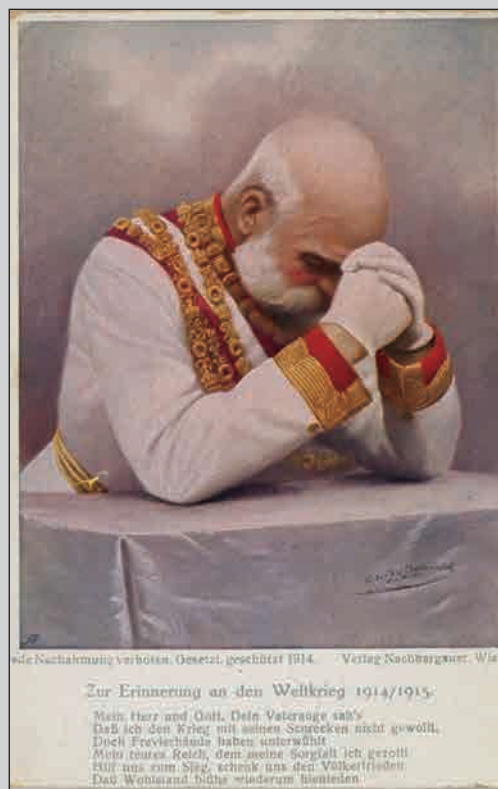
Кривава любовна драма в Чорткові. Опубліковано в: *Nowości ilustrowane*. 1906. Nr 8. 18 lutego

Сенсаційне самогубство у Львові. Опубліковано в: *Nowości ilustrowane*. 1908. Nr 14. 4 kwietnia

Франц Йосиф. Поштівка. 1914. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. Nr BZS.RKPS.9449.46

Замах у Сараєві. Худож. Ахілл Бельтрам. Оpubліковано в: *La Domenica del Corriere*. 1914. Nr 27. 12 Juli

Fortuna variabilis, Deus admirabilis / Losy narodów zmiennie, Bóg jeden zawsze wielki / Долі народів змінні, Бог єдиний завжди великий [Краків, Вавель]. Художники Войцех Косак, Станіслав Тондос. Поштівка (Краків: *Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich*, [1917 — 1922]). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. Sygn. DŹS XII 8b/р.40/39

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ
ТА УРБАНІЗАЦІЯ

Інфраструктура міського господарства. Різке зростання українських міст у Російській імперії було тісно пов'язане з їх індустріальним розвитком. Швидкими темпами почали розвиватися Харків, Катеринослав, Одеса, Київ, у яких чисельність населення обганяла їхній природній приріст. Цьому сприяли залізниці, які мережею з'єднали їх зі значними економічними центрами країни, а в самих містах зосереджувалося промислове, заводське і фабричне виробництво. Харків з його найвідомішим паровозобудівним заводом став осередком сільськогосподарського і транспортного машинобудування. Катеринослав поставав як промисловий і залізрудний центр, Одеса розвивалася завдяки міжнародній торгівлі, а Київ очолив цукрове виробництво й торгівлю солодким «золотом». Завдяки розширенню цукрового виробництва виникла мережа машинобудівних заводів. Піднімалися міста, що опинилися на інтенсивних транспортних і торговельних шляхах. Міські поселення Донбасу постали як центри важкої промисловості, зокрема гірничодобувної.

Урбанізаційні процеси в західноукраїнських регіонах відбувалися за іншим сценарієм. Попри динамічний розвиток наприкінці ХІХ ст. нафтового промислу, для забезпечення радикального перелому в індустріалізації Галичини цього виявилось недостатньо. Західноукраїнські міста й містечка розвивалися більшою мірою не як промислові, а як адміністративні й культурно-освітні центри. Австрійське законодавство, акцентуючи на місцевому самоврядуванні, створювало для цього сприятливий ґрунт. Адміністративні центри провінцій, як-от Львів чи Чернівці, з часом набували амбіцій «міста столичного», намагаючись наслідувати Відень в архітектурних формах, способі й ритмі життя. Урбанізаційні процеси серед українського населення відбувалися повільніше за сусідні на-

ціональні групи, а переїзд у місто нерідко означав зміну національної ідентичності. Українці залишалися меншістю в містах і містечках, здебільшого належали до нижчих соціальних верств і з ними асоціювалися, відчували це й доволі часто окреслювали міське середовище як не комфортне для себе.

Унаслідок реформ 1870 і 1892 рр. російська держава передала розбудову інфраструктури місцевим органам, наділяючи думу й управу низкою повноважень, серед яких: надання дозволу будувати підприємства з проведенням аукціону, з правом залучати фахівців як практиків, так і науковців з різних галузей знань. Міський голова мав з'ясовувати спірні питання шляхом компромісів і ставати публічною особою, аби виступати з передвиборними та звітними промовами, тексти яких публікувалися і ставали відомими міським виборцям. Київський голова Густав Ейсман вважав заслугою міської влади заощення вулиць та їх освітлення газовими й гасовими ліхтарями. До завдань, які не вдалося з'ясувати, він відносив пожежну безпеку, а тому містяни продовжували відбувати нічні караули. Ще більше турбувала неможливість вирішити постоеву повинність, як і уникання київськими євреями військової служби.

Іван Фесенко як харківський голова у першій промові визначив основними завданнями: облаштування скотобійні, переобладнання ринків, спорудження каналізації. На відкритті першого Борисоглібського тваринницького ярмарку миколаївський голова запевнив присутніх, що торги конче потрібні місту, бо вони не лише сприяють розвитку сільського господарства, а й спонукають до виробництва землеробських знарядь. Досить умотивованими були пропозиції міського голови Одеси Павла Зеленого, присвячені потребам одеситів в освіті. Харківський голова О.К. Погорєлко запропонував муніципалізацію міського господарства, на що держава охоче надавала кредити. Д.І. Багалій 1915 р. поставив нові завдання перед харківською думою: завершення будівництва каналізації, розширення водогону, спорудження електростанції, поліпшення трамвайного сполучення.

Голови міських дум, формуючи програми розвитку міст, на перше місце ставили благоустрій з облаштуванням вулиць і тротуарів, а тому першочергово йшлося про їх брукування та шосування, а також освітлення. Більшість міст приступала до такого облаштування вперше, інші ж, упорядкувавши центр, переходили до вулиць, які з'єднували його з міськими околицями. Освітлення найчастіше було гасове, проте кілька міст вдалися до електричного, зокрема Катеринослав, Новгород-Сіверський, Мелітополь, Бердичів, Єлисаветград, Житомир, Миколаїв, Полтава, Чернігів та ін.

Епідемії, хоча й пішли на спад завдяки щепленням, однак час від часу знову з'являлися в місцях компактного проживання, а тому постало питання про запровадження міської служби охорони здоров'я. У 13 містах почали функціонувати лікарні, споруджені на кошти міського бюджету. Деякі з них відразу ставали безоплатними, як-от змаїлівська міська на 50 ліжок. Де забракло коштів, відкривалися амбулаторії, які часто надавали медичну допомогу безкоштовно. Амбулаторії для бідних діяли в Літині, Новій Ушиці, Новозибкові, Бахчисарі.

Спорудження скотобоєнь практично стало нормою для санітарної політики кожного міста. Проте враховували не лише дохід, який вони приносили в міську економіку, а й керувалися дотриманням санітарії під час масового забиття худоби. Сприяли оздоровленню міст і асенізаційні обози, які вводили там, де не було каналізаційних мереж. На санітарний стан впливали й численні міські базари, де не завжди дотримувалися норм продажу продуктів, а тому почали будувати муровані торговельні м'ясні ряди, а також окремі столи для продажу риби і молочних продуктів.

На початку ХХ ст. було актуалізовано таку складову міської інфраструктури, як забезпечення водою, і у 12 містах почали або споруджувати водогони, або вдосконалювати вже наявні. Водопостачання стало практично для кожного міста випробуванням щодо порозуміння з підприємцем про вартість спорудження водогонів. Така «війна» в Харкові тривала понад 20 років, аж доки водогін не став власністю міста. Такою ж була ситуація і в Києві. У Хоролі вдалися до поліпшення водопостачання так: вимощено шлях до криниць, джерельною водою яких користувалося все місто. Популярними ставали й артезіанські колодязі, до спорудження яких вдалися понад десять міст. Пожежі і на початку ХХ ст. залишалися загрозливими для людей і житла, й думи споруджували каланчі, обози, подвір'я та сараї.

Соціальну сферу поповнювало будівництво богаділень та прихистків для бідних і скалічених, їдалень для жебраків. Місто намагалося забезпечити в них елементарні умови проживання знедоленим і годувати їх безкоштовно. Своєрідно вирішувалося питання захисту знедолених у Києві. Заснування 1879 р. богадільні Київської міщанської управи ініціював київський генерал-губернатор М.І. Чертков. Якось, проїжджаючи містом, він був вражений, що на вулицях багато знедолених. За вирішення цієї проблеми жодна влада братися не хотіла. Міський голова вважав, що дума опікується домовласниками, купцями та почесними громадянами, але не жебраками. Попри те, що громадське управління в Києві існувало з 1871 р., він усе ще не хотів зрозуміти, що й за соціальне питання в місті відповідає саме він. На його переконання, жебраків мали утримувати родини, а тих, у кого не було родин, належало відправляти до богаділень і лікарень. Генерал-губернатор же посилався на «Статут про запобігання злочинам» 1876 р., розділ 5-й якого «Про жебрацтво» суворо забороняв жебракувати в містах, посадах, селах, на ярмарках, великих і торгових шляхах. Знедолені каліки, а також ті, хто вдавав із себе інвалідів, не мали права відлучатися з місця постійного проживання.

Однак прописані в законодавстві вимоги не виконували. Тож виникла ідея заснувати богадільню, а її будівництво доручити Київській міщанській управі, оскільки саме серед міщан було найбільше знедолених. Проте її голова такого рішення не поділяв, вважаючи, що управа не має на це коштів. На той час міщанська громада Києва налічувала 11 593 особи. Крім міщан до неї зараховували відставних нижніх чинів, тож разом було 11 872 душі. 6537 міщан сплачували

податки, решта (5056 осіб) — ні, причинами чого були втрата працездатності, старість, каліцтво, бідність. Не сплачували податки й ті, хто пішов на військову службу, відлучився на заробітки і втратив будь-які зв'язки з громадою, але все ж був приписаний до неї. Розмір повинностей вимірювався сумою 3400 руб. на рік. Недоїмка становила 21 300 руб. За надання міщанам медичної допомоги управа виплачувала лікарням до 10 тис. руб.

Не влаштовували голову й намагання покласти на міщанську управу відповідальність за всіх «старців», число яких зростало під час паломництва до київських православних святинь, і це не були мешканці міста. Голова міщанської управи вважав, що колишні військовики, а тепер приписані до міщанської громади, проливали кров за ціле «отечество», а тому несправедливо перекладати відповідальність за їх нинішнє непривабливе становище лише на міщанську громаду. До будівництва богадільні, стверджував він, треба залучати торгове, промислове, а також єврейське населення Києва. Зрештою, заклад було побудовано спільними зусиллями. Незабаром богадільню під свою опіку взяла Київська міська дума¹.

До досить своєрідної допомоги міщанам варто віднести й спорудження військових приміщень, таких як казарми, конюшні, бараки для ратників. Так муніципальна влада забезпечувала міщан від постоевої повинності. Муніципалізації сприяла й держава, фінансово підтримуючи успішні проекти міських дум, зокрема такі, як трамвайні мережі та водогони. Майже в кожному місті розпочали діяльність міські переробні підприємства — салотопні, м'ясні, а також цегельні заводи.

У багатьох починаннях міські голови мали особистий інтерес, адже самі були підприємцями. Катеринославський міський голова Йоганн Езау вважав Катеринослав рідним містом, а тому займався спорудженням нової мережі водопостачання, трамвайної лінії. Він відхилив запрошення стати міським головою в Баку і не спокусився на значно більше жалування та можливості збагатитися в місті, яке перебувало на економічному піднесенні. У шкалі цінностей як цього міського голови, так і багатьох інших важливу роль відігравав місцевий патріотизм. Для уславлення роду голова Ніжина, купець першої гільдії Павло Кушакевич уклав власні кошти в міську гімназію і ремісниче училище, присвоївши останньому ім'я свого дядька Андрія Кушакевича. Багато з міських голів розцінювали власну діяльність як шляхетну «службу своєму місту», а держава була зацікавлена в таких ділових людях, хоча й контролювала їхні дії, вдаючись до схвалення усіх значущих проектів міського благоустрою. Як наслідок, інфраструктура більшості міст на початок 1900-х років суттєво розвинулась.

Упорядники видань біографічних довідок про міських голів найперше відносили до їхніх заслуг те, що вони зробили для становлення міської інфраструктури. Наприклад, про міського голову Бердянська Владислава Гаєвського було сказано,

¹ Шандра В. *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 179—180.

що «під час перебування його міським головою розпочато і закінчено такі великі споруди як: Бердянський порт, грязелікарня, одне чотирьохкласне і три початкові училища, будівля банку, кілька корпусів кам'яних лавок і гранітні мостові протяжністю близько 15 верст. Крім того, він є почесним членом товариства опіки над дитячими притулками та благодійного товариства і головою товариства допомоги нужденним учням бердянських гімназій»².

На темпи розбудови міст впливало немало чинників, серед яких наявність міських коштів. І все ж навіть за недостатньої їх кількості здійснювалося формування міської медицини, з'являвся громадський транспорт, ставала густішою мережа початкових шкіл. Самостійне укладання бюджету, коли думи запроваджували місцеві збори, щоправда з дозволу уряду, далеко не відразу принесло бажаний результат. Закон встановлював стає джерело його наповнення — оцінковий збір не мав бути більшим за 10 % чистого прибутку з нерухомості.

Невдовзі, а саме 1879 р., постало питання і про введення податку з нерухомості у Південно-Західному краї, містечкам якого тривалий час не приділялося уваги, і вони вражали своєю забрудненістю і непорядкованістю. На це найперше звертали увагу чиновники, що приїздили сюди на службу. Про одне з них, Хмільник, мировий суддя Іван Захар'їн написав, що у цьому заштатному містечку 1880 року не було жодного метра бруківки, як і мурованих будинків, за винятком ратуші і замку власника Хмільника³.

У кожному з трьох правобережних губернських міст створювали розпорядчі комітети для обліку нерухомості, пропозиції яких враховувало Міністерство фінансів, що й встановлювало його остаточний розмір, скажімо, для Волинської губернії це було 57 тис. 580 руб., для Київської — 83 тис. 330 руб. До категорії сталих прибутків відносилось й надходження від міської землі, яка приносила великим містам 10—15 %, а малим — 70—95 % статків. Утім, оцінкового збору не вистачало на усе більші потреби міст. Через брак коштів думи брали державні позики, які, однак, спрямовували на нагальні потреби, а не вкладали в муніципальні підприємства. Більшість позик витрачалось на державні, зокрема військові, потреби, що породжувало заборгованість. До таких міст належали Київ, Одеса, Харків. Міський бюджет наповнювали й через запровадження нових міських зборів. Таким був лікарський збір в Одесі (60 коп.), Миколаєві і Києві (1 руб.). В Одесі збирали також кошти з квитків на театральні вистави, не більш як 10 % вартості квитка. У Катеринославі власники екіпажів сплачували 10 руб. з кожного коня, а велосипедисти — 5 руб. У Миколаєві дума ввела оподаткування вивезених з міста товарів. Міністерство рекомендувало розбудовувати власні підприємства, щоб міста не користувалися лише послугами підприємців-концесіонерів, які, як правило, приїздили з Бельгії. Скотобійні стали найпоширенішими серед муніципальних підприємств і практично саме вони забезпечували міську скарб-

² Альбом городских голов Российской империи. Санкт-Петербург: Изд. Морского благотворительного общества, 1903. С. 27.

³ Захар'їн (Якунин) И.Н. Мировой суд в Подолии. *Русская старина*. 1897. Кн. 2. С. 285.

ницю значними статками. Найбільші прибутки від них отримували південні міста — від 10 до 15 %, а найгустішою їхня мережа була у містах і містечках Південно-Західного краю.

Немало міст, спираючись на положення, що лише думи мали право розпоряджатися міською землею, почали добувати кошти, здаючи її через конкурси в оренду на тривалий час. Хоча міські думи не вмiли розпоряджатися великими ділянками землі, а часто достеменно й не знали їх розмірів, не проводили інвентаризації, не займалися меліорацією. Землю продавали замість того, щоб здавати у вигідну оренду. Активно міську землю продавали Євпаторійська, Одеська і Київська думи. Надходження від її продажу до міського бюджету були відчутними в невеликих містах, де земля була основним джерелом міських статків.

У багатьох містах було створено міську медицину, завдяки чому спиняли хвилі епідемій, що завдавали містам зі скупченням у них людності значних втрат. Вона була представлена лікарнями, які функціонували на кошти міста і медичний персонал яких вдавався до масових щеплень і вживав заходів публічної і приватної гігієни. Іншого шляху подолати «хвороби століття» — туберкульоз і сифіліс не було. Київська дума однією з перших розпочала активну боротьбу із заразними хворобами. Вже 1872 р. у місті було створено лікарсько-поліцейський комітет для вжиття заходів проти поширення сифілісу. Його діяльність, як і в столицях та Варшаві, була підпорядкована думі. Поїздка 1873 р. професора-епідеміолога В.А. Субботіна до Парижа для участі в міжнародному медичному конгресі принесла вагомi результати. Очолювана ним кафедра гігієни в Університеті св. Володимира почала готувати кадри лікарів і для міста. Він запропонував систему санітарного нагляду, згідно з якою до спеціально створених у місті дільниць призначали лікарів та урядників, що керували всією санітарною роботою та контролювали санацію міста. У 1875 р. було збудовано Олександрівську лікарню. Час від часу дума вдосконалювала організацію медичного нагляду. Уже 1883 р. було засновано Київське санітарно-статистичне бюро, а 1891 р. — міську санітарну станцію та хіміко-бактеріологічний кабінет.

Незабаром міські санітарні організації було створено в Херсоні (1878), Житомирі (1881), Полтаві (1883), Катеринославі (1884), Миколаєві (1885), Ялті і Чернігові (1886), Сімферополі (1890), Одесі (1892). Центральний статистичний комітет початку ХХ ст. відзначив наявність оздоровчих закладів у багатьох містах, а в деяких з них по кілька, зокрема 11 — у Херсоні, 9 — у Чернігові, 4 — у Бердичеві, по 3 — у Мелітополі й Феодосії, 2 — у Миколаєві, Умані, по одному — в Ялті, Севастополі, Сумах, Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському.

Містяни ставали активнішими в упорядкуванні власних вулиць, обирали вуличних уповноважених, і ті вже скаржилися голові, губернатору, а то й генерал-губернатору. Констатувалося, що, зокрема, Київ потерпав від забруднених вулиць, площ, заболочених ровів та каналів. Їхні вимоги можна зрозуміти, вони як домовласники сплачували податки у міську скарбницю і мали право вимагати у влади відповідально ставитися до своїх обов'язків. На початку ХХ ст. більшість

дум і управ ставали повноправними органами влади й перебирали на себе рішення багатьох питань, які сприяли соціальному забезпеченню та модернізації життя в місті. Миколаївська дума взяла на себе розвиток комерційних зв'язків і зайнялася інвестуванням транспортних шляхів. Їй вдалося в 1903 р. суттєво розширити порт річки Буг до Широкої Балки, що сприяло надходженню коштів від місцевої торгівлі. З кінця XIX ст. більшість управ великих міст почали друкувати власні звіти та огляди діяльності, у яких детально знайомили платників податків, на які потреби витрачено міські кошти.

Головною проблемою, яка тривалий час стримувала розвиток міст на західноукраїнських теренах, вважають те, що внаслідок приєднання до Габсбурзької монархії традиційні господарські зв'язки було зруйновано, а з точки зору економічного простору Австрії цим регіонам випадала роль аграрних, оскільки промислово розвинені центри в державі вже були. Тож вигідніше було розглядати нові території як ринок збуту товарів. У період з кінця XVIII і до середини XIX ст. вигляд і простір міст і містечок тут змінювалися поволі. Складно встановити точне число поселень міського типу, адже австрійська адміністрація не застосовувала чітких критеріїв. Причини розбіжностей австрійської статистики щодо кількості містечок у західноукраїнських регіонах докладно проаналізував історик І. Карпинець⁴. Найзагальніший підхід полягав у тому, щоб покласти в основу визнання як міста наявність міського привілею, тобто історично-правовий принцип. Однак далеко не в усіх містах збереглися документальні підтвердження таких привілеїв.

Дещо згодом право називатися містечком було надано поселенням, де відбувалися ярмарки. Це спричинило ще більшу плутанину, адже торги проходили й у більших селах. У документах не використовували слово *Städtchen* (нім. містечко), а вживали поняття *Markt*, *Marktflecken* (торгова оселя). Число міських поселень, за різними австрійськими переписами, у межах галицької провінції коливалося між 264 і 300⁵. За підрахунками сучасних дослідників, які охопили частину провінції, що сьогодні належить Україні, поселень з постійним статусом міста налічувалося 33, зі змінним статусом міста-містечка — 42, з постійним статусом містечка — 75, зі змінним статусом містечка-села — 26, усього — 176⁶.

Статистика — особливо під час перших австрійських переписів — містила чимало неточностей не лише тому, що чиновників мало турбував реальний стан населеного пункту і спосіб життя його мешканців, а й через те, що власни-

⁴ Karpiniec J. Ilość osad miejskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* / Pod red. F. Bujaka i J. Rutkowskiego. Lwów; Warszawa, 1932—1933. T. 2. S. 3—37.

⁵ Jewuła E. *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772—1848*. Kraków: Historia Jagellonica, 2013. S. 10.

⁶ Петришин Г., Іваночко У. Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772—1918 рр.). *Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві* / За ред. Г. Петришин. Львів, 1999. С. 67—95 [Вісник ДУ ЛП «Архітектура». № 379].

ки намагалися зафіксувати міський статус. З того часу з'явилися анекдоти про те, що мешканці деяких галицьких «містечок» ховали на ніч ратуші до пивниці, аби їх не вкрали, або ж прив'язували їх ланцюгами до липового пенька⁷. Міста поділяли на королівські, муніципальні й ті, що перебували у приватній власності. З часів Речі Посполитої і аж до 1847 р. зберігався поділ жителів міст на громадян (нім. *Bürger*, лат. *Cives*) та мешканців (нім. *Bewohner*, лат. *Incolae Civitatis*). Міське громадянство передавали у спадок. Під час реформ освіченого абсолютизму самоврядування міст було ліквідовано і виборні органи міської влади змінено на призначувані адміністрації, які стали частиною урядової вертикалі під управлінням австрійських чиновників. Про стагнацію галицьких міст упродовж першої половини XIX ст. свідчила й демографія. За нормами тогочасної європейської практики, рубіжним показником перетворення села на місто вважалося досягнення 2 тис. мешканців. На 1810 р. цю цифру перевищували тільки 53 міських поселення в Галичині; у 13 з них число населення було вищим за 8 тис. осіб.

У другій половині XIX ст. урбанізаційні процеси стали значно інтенсивнішими. У 1869 р. межу в 2 тис. мешканців перейшли вже 70 міських поселень Галичини. 37,5 % міського населення проживали в містечках чисельністю від 2 до 6 тис. мешканців, а п'ята частина всіх міщан концентрувалися у Львові. Злам XIX—XX ст. відзначився стрімкою урбанізацією. У 1910 р. поріг у 2 тис. осіб перевищили вже 784 поселення, щоправда, більшість із них зберігали статус сіл. 86 міст мали населення від 5 до 20 тис. осіб, 14 — понад 20 тис. Львів за європейською класифікацією протягом австрійського правління перемістився з категорії середніх до великих міст. Чисельність його населення зросла з 20 до 212 тис. осіб. Свідченням індустріалізації краю стало формування групи середніх міст чисельністю 6—10 тис. осіб. Особливістю урбанізаційних процесів у Галичині були вищі темпи зростання міст із більшою чисельністю населення⁸. На швидкість розвитку міста впливала його наближеність до транспортних шляхів. Сприятливіші умови для зростання мали міста, які ставали адміністративними центрами циркулів, згодом — повітів. У період між 1869 і 1910 рр. чисельність населення Дрогобича зросла з 16 888 до 34 665 осіб, Коломиї — з 17 679 до 42 676, Станіслава — з 14 479 до 33 328, Стрия — з 9880 до 30 895, Тернополя — з 20 087 до 33 871 осіб⁹.

Прикладом драматичної урбанізації може послужити місто Стрий. Щоб уявити долю містечок регіону в XIX ст., достатньо згадати, що Стрий неодноразово ставав жертвою природних катаклізмів та епідемій. У 1827 р. в місті спа-

⁷ Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich w dobie autonomicznej. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. 2000. Nr 548. S. 64.

⁸ Іваночко У.І. Передумови урбаністичного розвитку Галичини наприкінці XVIII — на початку XX ст. *Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. *Архітектура*. 2002. № 429. С. 211—216.

⁹ Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich... S. 68.

лахнула пожежа, 1831 р. — епідемія холери, у 1839 і 1843 рр. місто постраждало від повені. Та найбільшою катастрофою стала велика пожежа 1886 р., яка щент зруйнувала його здебільшого дерев'яні будівлі, майно мешканців і спричинила людські смерті. Уціліли лише будинки, господарі яких завчасно подбали про захист від вогню, відгородивши їх мурами, і ті, чий дахи не були перекриті соломною. Як інформувала місцева преса, «дня 18 цього місяця місто Стрий фактично доценту згоріло: весь ринок і середмістя знищені, близько шестисот будинків, тисячі осіб без даху, без хліба, без одягу, злидні неможливо описати...»¹⁰; «Сніг і холод — ось що принесла остання хвиля. Тисячі отаборилися під відкритим небом. З-під руїн видобувають трупи, а у морзі знаходиться багато тих, кого складно опізнати. Львівські пожежники-добровольці розбирали вчора ще тліючі дахи та гасили пожежі, які знову спалахували. До вчорашнього вечора Стрий покинуло близько 3 тисяч погорільців»¹¹.

Офіційні інституції й приватні особи виділяли кошти для допомоги погорільцям і відбудови міста, яка тривала кілька років. Її проведенню сприяла близькість до Дрогобича й Борислава та розвиток у регіоні нафтової промисловості. До створення проектів відбудови було залучено фахівців Львівської політехніки. У підсумку, обличчя міста суттєво змінилося. У ньому з'явилися численні дрібні заклади споживчої й деревообробної промисловості, вагоноремонтні майстерні, чавуноливарний завод Верштайна, завод, який виготовляв обладнання для нафтодобувної промисловості та належав англійській фірмі «Перкінс енд Макінтош», фабрика сірників «Ватра», український «Маслосоюз». На початку ХХ ст. було відкрито газівню, газ до якої постачали з Дашави й використовували для освітлення вулиць і приміщень. Виростали імпозантні громадські споруди й адміністративні будівлі, зокрема будинок повітового староства, готелі, вілли¹². Український адвокат Євген Олесницький, обравши наприкінці ХІХ ст. Стрий місцем для відкриття адвокатської канцелярії, пояснював цей вибір саме його стрімким розвитком: «Стрий був у тім часі в стадії скорого розвитку. По великій пожежі в 1886 р. виростав він з малого повітового містечка в окружне місто, одно з більших у краю. Велика жертвенність усього краю і видатна поміч держави в формі довголітніх безпроцентових позичок для погорільців, накінець перспектива отворення окружного суду причинились дуже до його піднесення. В часі від 1886 до 1901 р. зросло тут число населення майже подвійно. Зникли малі міщанські двірки з городцями, що надавали містові симпатичного виду, і на їх місці вирости всюди поверхові кам'яниці. Характер міста змінився зовсім. Дуже велика легкість комунікації на всі сторони, особливо зі Львовом і з Угорщиною, близь-

¹⁰ Kronika miejscowa i zamiejscowa. *Gazeta Narodowa*. 1886. Nr 91. 21 kwietnia.

¹¹ Pożar w Stryju. *Gazeta Narodowa*. 1886. Nr 91. 21 kwietnia.

¹² Rąkowski G. *Українські Карпати і Подкарпатіє: część zachodnia*. Sandomierz, 2013. S. 241; Ісаєвич Я. Стрий і стріяни: сторінки історії. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 2002. Вип. 37 / 1. С. 26—34.

кість центрів промислу деревного і нафтового причинились дуже і до зросту населення, і до торговельного руху. Стрий ріс в очах»¹³.

Цілком протилежні наслідки мала велика пожежа у Бродях 6 травня 1859 р. Ця подія хронологічно збіглася з рішенням австрійської влади скасувати статус міста як вільної торгової зони. Занепад значення Бродів як торгового центру європейського значення тривав уже кілька десятиліть, і це рішення по суті лише фіксувало стан, який реально склався. Ухвалюючи його, австрійська влада сподівалася збільшити надходження до бюджету з податків на алкогольні й тютюнові вироби, призупинити потік контрабанди, яку «вважали елементом деморалізації через те, що населення взагалі зневажало правопорядок» (звичний маршрут контрабанди, яким, зокрема під час польських повстань, передавали навіть зброю, пролягав між Бродами й Радивиловом), врешті-решт зекономити на охороні кордону, до якої, за чинними приписами, можна було залучати меншу кількість прикордонників. Пожежа не вщухала в місті упродовж двох днів. Через неї загинуло 16 осіб і було знищено 950 будівель. Оскільки епіцентр пожежі знаходився неподалік площі Ринок, постраждав центр міста й були знищені майже всі адміністративні споруди. Після цієї пожежі місто вже не змогло оговтатися і повернутися до попереднього стану.

На початку 1880-х років Броди стали центром єврейської еміграції з Росії, спровокованої погромами. Багатьом єврейським родинам Броди надали тимчасовий притулок, а дехто затримався в місті надовше. Найбільшим розрив у чисельності юдейського і християнського населення був у середині XIX ст., коли в місті проживало 17 627 юдеїв і 3358 християн. Далі розрив скорочувався, але здебільшого за рахунок відтоку єврейського населення, тоді як число мешканців-християн зростало поволі. Місто мало недобру славу серед інтелігентів, що шукали роботу, як неприязна місцина, де нову людину можуть легко ошукати. Позитивний образ міста, який можна було створити, лише полюбивши його, здебільшого формували ті, для кого Броди були малою батьківщиною.

Під своєю чи вигаданою назвою Броди кінця XIX — початку XX ст. стали відомими у світовому культурному просторі завдяки творчості письменників — Йозефа Рота (писав німецькою мовою), який народився у Бродях, Шолом-Алейхема (писав на їдиш), що емігрував із Росії через Броди, а також першого івритоталішомовного лауреата Нобелівської премії Шмуеля Йозефа Агнона, уродженця Бучача, який обрав Броди рідним містом для головного героя роману «Весільний балдахін» рабина Юдла. Броди в літературних інтерпретаціях, а також у спогадах мандрівників, що перетинали російсько-австрійський кордон, поставали як напівфантастичний світ, де злидні і бруд існували поряд із розкішшю, де кілька культур перепліталися між собою в такий специфічний спосіб, як це можливо лише на прикордонні, а водночас і як свого роду «брама» в інший світ, чимось причетний до західної цивілізації.

¹³ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя* / Упоряд. М.М. Мудрий, Б.О. Савчик. Львів: Медицина і право, 2011. С. 271.

Загальна чисельність населення Бродів, на відміну від тих міських центрів, які успішно модернізувалися, протягом усієї другої половини XIX — початку XX ст. поступово зменшувалася, зазнавши особливо значних втрат у період Першої світової війни, так що на 1921 р. порівняно із серединою XIX ст. вона скоротилася більш ніж наполовину. Єврейська спільнота Бродів домодерного типу, здебільшого біднота, яка чимало часу проводила за читанням Тори, стала одним із найяскравіших символів, які маркували російсько-австрійський державний кордон. Господарські заняття мешканців Бродів також були тісно пов'язані з традиційними сферами зайнятості євреїв: торгівля, утримання заїжджих дворів, готелів, шинків. Завдяки успіхам торгівлі місто спершу не мало потреби в розвитку ремесел, а після того, як вона перестала приносити попередні прибутки, його мешканці вже не змогли переорієнтуватися на промислове підприємництво. Броди вступили в період, який дослідник історії міста Берріс Куцмані окреслив як «прогавлена модернізація». Її символом можна вважати невдалу спробу заснувати в місті велику льонопрядильну фабрику, яка за кілька років збанкрутувала¹⁴.

В абсолютній більшості західноукраїнських містечок у другій половині XIX — на початку XX ст. процеси модернізації були тісно пов'язані з новими практиками міського самоврядування, які впливали не лише зі швидких економічних і технічних перетворень, а й були реакцією на попередні бюрократичні й централістські підходи та утверджували нову ліберальну концепцію правової держави з її неодмінним елементом — самоврядними, зокрема й у фінансово-господарських питаннях, громадами. У першій половині XIX ст. призначували магістрати також мали завдання займатися міським господарством, однак через брак фінансів вони здебільшого вирішували тільки поточні питання, не могли здійснювати інвестиційних проєктів. До найнагальніших справ того часу належало розбирання міських мурів і фортифікаційних споруд, які втратили оборонне призначення, упорядкування й замощення центральних площ і вулиць, удосконалення каналізації.

Міське самоврядування в ході конституційних змін формувалось поступово. У 1866 р. Галицький сейм ухвалив закон про громади. Духом закону було твердження про те, що вільна громада (село, місто, містечко) становить основу вільної держави. Передбачалося, що вищі органи контролюватимуть громадське самоврядування лише на предмет дотримання законодавства. Закон не регулював самоврядування двох найбільших галицьких міст — Львова і Кракова, які невдовзі отримали власні статuti (Львів 1870 р.). У 1889 р. типові статuti одним законом отримали 30 більших міст Галичини, а 1896 р. — інші 140 галицьких міст і містечок. Виконавчими органами міської адміністрації були магістрат і бургомістр, а в містах зі своїми статутами бургомістра називали президентом. До найважливіших завдань магістрату належало: управління міським майном, доходами й видатками в рамках бюджету, провадження міських підприємств і робіт,

¹⁴ Kuzmany B. *Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2011.

організація опіки над убогими. Усі ключові рішення ухвалювала обрана міська рада. Тож «1867—1914 роки — це часи свідомої міської господарки, яка спирається на збирання власних засобів і фінансових коштів»¹⁵.

Міські громади мали певну свободу в розпоряджанні своїми фінансами, яка була обмежена обов'язковими видатками. Такі видатки мали покриватися з доходів громади, а якщо їх не вистачало, то можна було встановлювати додатки до державних податків — ґрунтового, домово-класового, домово-чиншового, заробіткового і подоходного. Місцеві додатки не могли перевищувати 20 % від податку, а на більшу суму потрібно було отримати дозвіл повітової ради. Міські громади також були зобов'язані представляти повітовим радам повний інвентар майна. На 1886 р. загальна сума видатків 37 найбільших галицьких міст (без Львова і Кракова) становила майже 2,5 млн золотих ринських.

Основними статтями видатків були: утримання адміністрації (у тому числі заробітні плати та пенсії чиновників і обслуговуючого персоналу, винаймання приміщень, відрядження, канцелярські справи), податки, утримання поліції, забезпечення порядку в місті (прибирання вулиць і площ, водних артерій, створення й утримання садів і парків, освітлення вулиць, криниці й водопроводи), будівництво й утримання доріг, замощення вулиць бруківкою, утримання мостів та регулювання рік, утримання пожежної служби, медичних закладів, шкіл, допомога вбогим і парафіяльні видатки, які випливали з права патронату, постій військ, надбання нового майна й цінних паперів, будівництво нерухомості, врешті — виплати за борговими зобов'язаннями та надання позик. У структурі доходів найбільші надходження отримували від пропінатії та продажу напоїв, доходів від нерухомості та промислових підприємств, додатків до податків, торгових і копиткових мит, повернення коштів постою, виплат відсотків з розміщених капіталів, поліцейських штрафів. На кінець 1880-х років найбільші доходи в цій категорії міст у Східній Галичині мали Ярослав, Дрогобич, Коломия, Стрий, Станіслав, Тернопіль¹⁶. В інвестиційних проектах міст значною була частка шкільництва.

Зростання самоврядних прав громад породило великі надії на нові можливості й швидкі темпи поступу. Через чверть століття після надання Львову міського статуту з ініціативи міської ради було видано пам'ятну книгу на майже 1000 сторінок, у якій із захопленням розповідалося про перетворення у столиці краю завдяки «своїй» владі. У передмові до видання тогочасний президент міста Едмунд Мохнацький писав: «З початком 1871 року почалася для нашого Граду автономічна ера, яка уможливила громадянам Львова керівництво його долею та запевнення йому розвитку»¹⁷. Самоврядні експерименти взаємодіяли з

¹⁵ Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich... S. 69.

¹⁶ Kucharski K. Gospodarstwo 37 większych gmin miejskich wraz z poglądem na ich stan majątkowy. *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. T. Pilata. Lwów, 1888. T. 11. Zesz. 1. S. 1—35.

¹⁷ *Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870—1895*. Lwów: Nakładem gminy Król. Stoł. miasta Lwowa; z drukarni W.A. Szyjrowskiego, 1896. S. 1.

кліматом «кінця століття» в Габсбурзькій монархії, яка намагалася протиставити власну високу культуру традиційно привабливим центрам, передусім Парижу, знайти свій шлях у поєднанні непоєднаних провінційних окремішностей, впорядкувати навколишній хаос у гармонію з потенціалом розвитку.

Взірцем для формування провінційних метрополій слугував понад двомільйонний Відень, що напередодні Великої війни за чисельністю населення став шостим містом світу. Атмосфера Відня утверджувала триумф лібералізму, космополітизму і креативних перетворень¹⁸. Саме таким ідеям була підпорядкована й внутрішня політика держави: втікаючи від політичних протистоянь, керманічі Габсбурзької монархії намагалися відтіснити гострі суперечності, зокрема й національні, в кордони провінцій, підкреслюючи їх другорядний характер, натомість пробували об'єднати монархію спільними великими проектами неполітичного характеру. Для цього австрійський уряд прагнув дати імпульс економічному розвитку та зрівнянню регіонів за допомогою великих інвестиційних проектів з державного бюджету.

Проекцією цих процесів у Галичині стала ідея «великого Львова», яка мала піднести місто до рівня європейських столиць. Наприкінці XIX ст. міська влада отримала значну позику з державного бюджету. Завдяки залученню інвестицій на зламі XIX—XX ст. зовнішній вигляд міста змінювався: було суттєво розширено водопровідну мережу, зокрема введено в дію 30-кілометровий водопровід Воля Добростанська — Львів, відкрито міську бійню з холодильним обладнанням, завершено перекриття Полтви, збудовано міське газове підприємство, електростанцію на Персенківці, що дало змогу розвинути маршрути електричного трамваю, поставлено заключні акценти у формуванні нового центру міста (споруджено будівлі Міського театру, Художньо-промислового музею, торговельно-розважальний Пасаж Міколяша). Підтвердженням швидкого розвитку Львова стала динаміка чисельності його населення: у період із 1900 до 1910 р. воно зросло з 159 877 до 206 113 осіб¹⁹. У 1901 р. на засіданнях Львівської міської ради було вперше порушено питання про збільшення території Львова шляхом приєднання до нього навколишніх сіл. Символічним визнанням успіхів модернізації Львова став візит на початку вересня 1904 р. австрійського прем'єра Ернеста Кьорбера, який демонстративно захоплювався змінами у вигляді міста: «Львів швидкими кроками рухається вперед; чимало публічних закладів блищать ще свіжим лаком і досконало оснащені. Під цим кутом зору, на щастя, немає різниці між культурними народами; кожний народ охоче присвоює собі здобутки іншого, не запитуючи про їх походження. Попри те, вам, на дальшому Сході, не так легко, як іншим містам, яким формально все приносять до хати. Не можна при цьому забувати, що

¹⁸ Purchla J. Kraków i Lwów w okresie nowoczesności. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866—1914). Studia i szkice: Prof. F. Ziejce na siedemdziesiąte urodziny* / Red. K. Fiołek, M. Stala. Kraków: UNIVERSITAS, 2011. S. 226—227.

¹⁹ Wnęk K., Zyblikiewicz L.A., Callahan E. *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857—1938*. Kraków, 2006. S. 217.

населення не є заможним, що тільки важкою працею воно здобуває собі засоби, яких вимагає поняття новочасного міста. Тим більше визнання належить столиці Галичини за її розвиток в останні десятиріччя, тим щиріше гідний похвали той публічний дух, який постійно прагне до вирівнювання різниць [...]. У цьому місті давно процвітає торгівля, тепер поволі приходить черга промисловості, кредитні стосунки пристосовуються до взірців потужно розвинутих країв, давнє господарство, яке вже неможливо підтримувати, сходить зі сцени, натомість гору бере ретельний порядок, а наступне покоління буде змушене рахуватися зі Львовом як із вогнищем великого руху між Заходом і Сходом»²⁰.

Розширення самоуправління розглядалося як неодмінний супутник індустріалізації та — у ширшій перспективі — модернізації. Ще більш далекосяжною метою всіх тих процесів було формування «нової людини»²¹. Запитам тогочасного суспільства відповідали «молоді», енергійні керівники-менеджери, які могли похвалитися одночасними досягненнями в багатьох сферах, а поза підприємницькими чи управлінськими успіхами не забували також про потребу благодійництва й підтримки культури та освіти. Утім, на практиці, хоча самоврядування й відкривало перед міськими громадами відносно широкі перспективи впорядкування міського господарства і простору, ними ще потрібно було вміти скористатися. Міста в західноукраїнських регіонах відчували брак ліберальних традицій, вільного підприємництва й ініціативності. Фінансові кризи, епідемії, слабкість промислового розвитку упродовж усієї другої половини ХІХ ст. боляче били по міщанству, не даючи йому змоги зміцнити свої суспільні позиції. Ліберально-демократичне угруповання, яке гуртувалося в Галичині навколо краківського часопису «*Nowa Reforma*», хоча й відстоювало широку програму рівного доступу всіх громадян до освіти й повноти політичних прав як передумови їх емансипації, а згодом і промислової модернізації, і завзято критикувало консерваторів, усе ж ніколи не домоглося визначального впливу на політичне життя²².

Зростання мобільності наближувало мешканців східних австрійських країв до центрально- й західноєвропейського простору, проте наслідком порівнянь здебільшого ставало усвідомлення своєї провінційності. Ще наприкінці 1860-х років один із найвідоміших польських письменників і публіцистів ХІХ ст. Юзеф Ігнацій Крашевський стверджував, що Львів, «місто старе, але майже без ознак тієї давнини», «відживлює свою елегантність сільськими елементами» та «має прикмети погано прихованих злиднів». Місто, на його думку, ще не мало обличчя столиці, натомість відзначалося «всіма вадами й ознаками молодості: поривами, запалом, нетерплячістю», а водночас і «браком тактовності й поваги», може

²⁰ Dr. Koerber we Lwowie. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 411. 1 września.

²¹ Dybiec J. Galicja na drodze do wielkiej przemiany. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych...* S. 36.

²² Janowski M. *Polska myśl liberalna do 1918 roku*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1998. S. 124—125; Bernacki W. *Liberalizm polski 1815—1939. Studium doktryny politycznej*. Kraków: Historia Jagellonica, 2004. S. 144—147.

бути порівняним із чотирнадцятирічною панянкою, з якої ще важко сказати, що виросте²³.

У львівській пресі не бракувало критичних голосів, які відзначали, що зорієнтованість на Відень нібито закриває ширші європейські горизонти. Популярним було сумніватися в доцільності запозичень «столичних» звичаїв чи архітектурних форм замість створення власних, що свідчило про другорядність місцевої культури. Критики зазнавали навіть дрібні, на перший погляд, деталі: так, невдоволення львів'ян викликало запровадження в місті, за прикладом Берліна, кінної поліції. Слепе наслідування, на думку львівських інтелектуалів, перетворювало «старе статечне місто в погане віденське передмістя», прирівнюючи його не до західноєвропейської, а радше до сербської чи болгарської цивілізації.

Важливим аргументом скептицизму щодо столичності Львова були контрасти між його парадним центром і занедбаними сусідніми будівлями, проблемами комунального господарства, невлаштованістю шкіл і лікарень, некомфортністю житлового фонду й робочих місць, що створювало прірву між «цивілізованим виглядом» міста і «справжньою цивілізацією»²⁴. Траплялися згадки про «надмірну кількість пилу, про який у західних містах просто не можуть мати поняття»²⁵. Сумні рефлексії викликав рівень культури праці. Так, кореспондента львівського часопису вразило ретельне мощення бруківки у Вроцлаві, тоді як львівські майстри «багато говорять, однак роблять дуже мало і дуже несумлінно»²⁶. Серед закидів львів'янам було «неможливе в інших містах» легковажне ставлення до приписів, як-от практика паління в транспорті, що пояснювалося тривалим перебуванням під «чужою» владою, коли дії назло спершу вважалися «шляхетною відпорністю», а згодом перетворилися на звичку²⁷.

Врешті-решт об'єктом критики був і власне символ міського самоврядування — Міська рада — за кулуарність, протекціонізм у здобутті посад і фінансових справах. Ідеологічні критики недоліків міської влади пов'язували їх із впливами міщанського товариства «Стрільниця» (польськ. *Strzelnica*). Це товариство, яке об'єднувало вихідців із різних соціальних верств, організаційно існувало як стрілецьке, щороку обирало куркового короля та проводило близькі до карнавальних заходи, що підкреслювали традиції львівського міщанства, водночас стало притягальним центром, який перетворював приватні й локальні впливи на спроби монопольного контролю над міською владою.

У місті було легко загубитися, почати нове життя без прискіпливої уваги сусідів, але так само високими були ризики не впоратися з обставинами, залишитися без того мінімального захисту, який забезпечувала людині традиційна селянська

²³ [Kraszewski J.I.]. *Galicja. Z roku 1868. Rachunki*. Przez B. Bolesławitę. Poznań, 1869. S. 460—461.

²⁴ Diego. Na niwach i ugorach. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 124. 12 marca.

²⁵ Polewać ulice. *Słowo Polskie*. 1910. Nr 179. 19 kwietnia.

²⁶ Na marginesie. Z ulicy. *Słowo Polskie*. 1907. Nr 389. 23 sierpnia.

²⁷ Na marginesie. W tramwaju. *Słowo Polskie*. 1906. Nr 458. 10 października.

родина. Хоча місто й давало людині шанс вирватися з традиційного оточення, проте мрії піднятися над соціальним середовищем збувалися далеко не в усіх. Багато хто, спробувавши самореалізуватися в місті, зазнавав життєвої поразки. Можна було не лише знайти роботу, а й бути звільненим і залишитися без засобів до існування, опинитися на соціальному дні. Місто також «наповнювалося покинутими й позбавленими належної опіки дітьми»²⁸. «Батько мій був родом з Галичини, — згадував український громадський діяч Костянтин Туркало. — Він був сином селянина Якіма Туркало з села Закомар'я [...] Золочівського повіту. Священик того села звернув увагу на батька, коли той був хлопцем і ходив до сільської школи, та порадив Якимові дати його до школи до Львова. Яким послухав і повіз сінка до Львова, віддав його до нормальної школи та примістив у сторожа при церкві св. Юра за два гюльдени [...] на місяць і натурою харчі. Через рік Яким сказав сінкові, що більше не повезе його до Львова, бо не спроможний платити за станцію (так називали тоді квартиру). Сін заплакав і попросив принаймні завести його до Львова, а там він якось дасть собі раду сам»²⁹.

Перетворення міст під впливом індустріалізації та модернізації стрімко змінювало дотеперішні уявлення про міський простір: «Традиційні суспільні, політичні, культурні інститути руйнувалися під тягарем небачених випробувань». Формувалися й нові суперечності між промисловим містом і навколишньою сільською місцевістю, а також між суспільствами мегаполісів та інтересами державної влади чи національних рухів. Буквально на очах сучасників «промислове виробництво драматично змінило фізичне обличчя міст. Заводи, проспекти заповнені магазинами та комерційними підприємствами, залізничні депо, сортувальні станції і квартали багатоквартирних будинків створили міське середовище, яке відзначалося дезорієнтуючою непостійністю»³⁰.

Нові галузі промисловості. Гірничодобувна справа. Перехід від аграрного до промислового розвитку через машинну стадію виробництва товарів і послуг дістав назву індустріалізації. Її початковою фазою можна вважати 1880-ті роки, коли основою ставало фабрично-заводське виробництво, яке зосереджувалося в нових районах. Держава дбала про ліквідацію відсталості і, прагнучи індустріалізації, позбувалася старих правових норм, щоб створити сприятливі умови для розвитку багатьох галузей господарювання та залучити іноземних інженерів, попри часто упереджене ставлення до них на місцях. Її влаштовувало, що вони сповідували ідеали прогресивної раціоналізації. Індустріалізація на українських територіях розвивалася нерівномірно, з характерним контрастом між східними і західними регіонами. Спершу вона виразно проступила на Донеччині з її покладами вугілля, потім захопила південь з його чорноморськими портами. Опертя

²⁸ Sroka L.T. *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870—1914. Studium o elicie władzy*. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2012. S. 169.

²⁹ Туркало К. *Спогади*. Нью-Йорк: Накладом автора, 1978. С. 6.

³⁰ Рубл Б. *Прагматизм і плюралізм як рушій розвитку великого міста (Чикаго «позолоченої» доби, Москва «срібного віку» та Осака епохи Мейджі)*. Київ: Стилос, 2010. С. 16.

на іноземний капітал та новітні технології забезпечили процесам індустріалізації стрімкий злет.

Щоб зрозуміти високі темпи індустріалізації кінця XIX ст., історики не раз ставили перед собою питання, де держава брала кошти? Більшість із них вважали, що промислове будівництво здійснювалося за рахунок внутрішніх резервів через посилене оподаткування і що основним платником був селянин з його викупними платежами. Бюджет наповнювався також із запровадженням казенної монополії на спиртні напої. Податки на нерухоме майно, поземельний, на успадкування суттєво зростали, тоді як податок на капітал був незначним. Продаж збіжжя за кордон також став важливим джерелом фінансування. Аби не втратити репутацію надійного постачальника, держава дбала про встановлення жорсткішого контролю за якістю зерна, зменшення числа посередників та будівництво залізниць.

На окрему увагу заслуговує й залучення іноземних інвестицій у вигляді акціонерних та приватних капіталовкладень у розвиток промисловості та безпосередня участь іноземних капіталістів у господарському житті. Цьому сприяла законодавча політика уряду, яка супроводжувалась державними позиками, пільгами, субсидіями, що забезпечувало дешеві робочі руки і широкий ринок збуту товарів. Сергій Вітте, як міністр фінансів, переконав Миколу II підтримати його програму прискореної індустріалізації, яка передбачала жорстку податкову політику, спрямовану на містян і особливо селян, протекціонування вітчизняній промисловості, фінансову реформу для стабільності і платоспроможності рубля та залучення іноземного капіталу.

Розвиток сільського господарства спонукав до виготовлення машин і знарядь для панських маєтків і селянських садиб, а тому машинобудування ставало головною сферою економічної модернізації. На Півдні на початку XX ст. діяв 131 завод з їх виготовлення³¹. Серед них типовим було підприємство «Езау» для переробки сільськогосподарської продукції в Катеринославі, яке належало вихідцю з південних німців Йоганну Езау. Закінчивши Ризький політехнічний інститут, він досить довго шукав для себе заняття, працював то на верфі, то на нафтовидобувних вишках, а то й служив інженером парових двигунів, доки 1894 р. не відкрив у Катеринославі фабрику з виробництва сільськогосподарського знаряддя, у яку вклали кошти його родичі. Вона не стала прибутковою, поки її не придбало Бельгійське акціонерне товариство.

Через технічну й соціальну відсталість Уралу його місце почав займати південний регіон. У Донецько-Криворізькому басейні сформувався основний економічний район, який спеціалізувався на важкій промисловості, зокрема гірничодобувній, металургії й машинобудуванні, електротехнічній, хімічній галузях, виробництві будівельних матеріалів. Керівництво цим регіоном зосередилося в Харкові. На базі рудників, шахт і заводів, які з'являлися на місці колишніх козацьких слобод і поряд з ними, розвивалися нові центри, зокрема Юзівка (назва

³¹ Темірова Н. *Поміщики України в 1861—1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ, 2003. С. 145.

якої пов'язана з уельським підприємцем Джоном Юзом) та Горлівка (інженер-геолог П.М. Горлов спільно з єврейським підприємцем С.С. Поляковим заснував металургійний завод і назвав селище своїм іменем).

Перспективним для вітчизняної промисловості стало рішення 1877 р. виготовляти поїзди і рейки на власних заводах, унаслідок чого Харків, Луганськ і Катеринослав перетворилися на потужні центри їх виробництва. Сюди впродовж другої половини ХІХ ст. надійшло 274, 8 млн руб., що стало суттєвим поштовхом для розвитку основних галузей важкої промисловості. На українському сході іноземні капітали досягали 90 %³², відповідно, високим був і вплив капіталу з країни. Серед французьких, британських і бельгійських капіталів переважали бельгійські, які вкладалися в металургію, машинобудівну, хімічну та гірничовидобувну промисловість. Водночас бельгійські підприємці віддавали перевагу компаніям, заснованим у себе на батьківщині. Французькі капітали мали дещо іншу специфіку: кошти вкладали в російські підприємства, які потім переходили під їхнє управління. Німецькі ж компанії намагалися відкривати лише філії основних виробничих підрозділів. На початку ХХ ст. приплив іноземних капіталів збільшився також за рахунок швейцарських, австро-угорських, турецьких, північноамериканських і голландських інвестицій.

Усього іноземні компанії на теренах України виробляли понад 50 % сталі, 60 % чавуну, 70 % вугілля і 100 % машин. Запізніла індустріалізація впливала на швидкий розвиток видобувної промисловості, тоді як виготовлення товарів широкого вжитку виразно відставало від потреб і споживацьких запитів. Імперія змогла одне: вдосталь постачати на виробництво робітників із низькою кваліфікацією або й зовсім без неї. За твердженням Р. Лінднера, виникненню центрів економічного розвитку на Півдні Російська імперія завдячувала накопиченням нових ресурсів для економічної стабілізації: «З огляду на освоєння нових покладів корисних копалин і сировини та залежність, в яку потрапила економіка царської Росії від виробів важкої промисловості, машинобудування та сільськогосподарства Півдня, Україна висунулася на роль стрижневої частини імперії. Щонайпізніше із цього моменту і надалі Росія з радикального національно-консервативного погляду почала мислитися лише у зв'язку з Україною»³³.

Російська держава надала широкі можливості для формування промислової буржуазії цього регіону. Серед верхівки ділової еліти в складі правління, адміністративно-управлінського апарату, інженерно-технічного персоналу число іноземних підданих становило 63,8 %³⁴. Відсталість економіки Російської імперії була трансформована в стадію бурхливого господарського розвитку, що прояви-

³² Мошенский С.З. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи*. London: Xlibris, 2014. С. 11.

³³ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)* / За ред. О.М. Доніка. Київ; Донецьк: ТОВ ВПП «Промінь», 2008. С. 413.

³⁴ Хряпов Е.О. *Іноземні капітали і підприємці в соціально-економічному розвитку Донецько-Криворізького басейну (1861—1914 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2010. С. 23.

лося промисловим піднесенням 1890-х років — початку ХХ ст. Цього імперія досягла як залученням іноземних капіталів, так і запровадженням нових технологій, які сприяли інтеграції української економіки до світової системи господарювання. Після економічної кризи початку ХХ ст. розвиток відновився, зокрема за рахунок масового експорту зерна. Важливі виробничі зміни були пов'язані з новими джерелами енергії — газом, нафтою, електрикою.

Металургійна галузь розвивалася не лише на південному сході. Поклади вугілля було знайдено на річці Тетерев біля с. Висока Піч. Дворянин Белінський заснував там підприємство з вироблення чавуну. А 1873 р. було споруджено і перший завод — Денешівський чавуноливарний і залізобудівний, хоча через якість руди це виробництво не стало конкурентоспроможним. Наприкінці ХІХ ст. було віднайдені значні поклади кам'яного вугілля в Кременецькому повіті, однак брак сполучення завадив його видобутку.

Керівництво видобувної галузі здійснювалося через створення відомчих місцевих гірничих округів. До Луганського гірничого округу крім однойменного селища належали Кам'яний Брід, Лисичанськ, який спершу називався Лисичанський Рудник, і Третя Рота. Луганське чавуноливарне підприємство освоїло виплавку пудлінгового заліза для виготовлення гармат, а також обладнання для новозаснованого Лисичанського заводу. Утім, на 1871 р. через брак коштів і підприємливості та проблеми зі збутом видобуток вугілля й руди зійшов нанівець³⁵. Під час військової реформи ані Луганський, ані Лисичанський заводи не зацікавили міністерство, тож округ припинив своє існування³⁶.

Для злагодженого керівництва гірничими й соляними промислами південних, а також правобережних і Чернігівської губерній у Катеринославі 1891 р. було створено Гірниче управління Півдня Росії. Його очільника наділено такими самими повноваженнями, як і начальника гірничих заводів на Уралі. До штату новоствореної інституції ввійшли чиновник з особливих доручень і діловод із помічниками. Своєю чергою, ці губернії були розподілені між чотирма гірничими округами на чолі з гірничим інженером, який наглядав за приватними галузевими заводами й соляними промислами. За визначення відомчо-територіальних меж Гірничого управління Півдня Росії відповідав міністр державних маєтностей. Він же був зобов'язаний забезпечувати галузь інструкціями, скликати з'їзди гірничопромисловців, де обговорювалися нагальні питання. Кожен округ мав правління у складі директорів, маркшейдерів, наглядачів та інших фахівців. Потужний розвиток гірничозаводської промисловості спричинив виникнення 1899 р. нових округів, серед яких Катеринославський, Харківсько-Полтавський (обіймав частину Бахмутського повіту), Луганський і Бахмутський³⁷.

³⁵ *Военное обозрение Одесского военного округа*. Одесса, 1871. С. 374, 435, 436.

³⁶ Лоранский А.М. *Краткий исторический очерк административных учреждений горного ведомства в России*. Санкт-Петербург, 1900. С. 174—176.

³⁷ Там само. С. 178; *Календарь и справочная книга Екатеринославской губернии 1899 г.* Екатеринослав, 1899. С. 27.

У 1892 р. фінансування Гірничого управління Півдня Росії було суттєво збільшено, а штат доукомплектовано. Крім того, зросли кошти на відрядження з контрольними повноваженнями, поліпшилося матеріальне забезпечення Лисичанської штейгерської школи. Кошти на це виділялися не спеціально, а надійшли внаслідок скорочення посад в управлінні гірничими заводами Царства Польського. Тамтешню видобувну промисловість було підпорядковано Міністерству фінансів Російської імперії³⁸. На початку ХХ ст. додалися Юзівський, Алмазний, Горлівський і Маріупольський гірничі округи. У віданні кожного з них перебували копальні, шахти, заводи, кар'єри, каменоломні³⁹.

На період надзвичайних ситуацій (наприклад, епідемія холери влітку 1892 р.) начальник Гірничого управління Півдня Росії, який через підлеглих йому директорів заводів і промислів контролював чималу кількість населення, отримував особливі повноваження. До таких потрібно віднести й передання з гірничого відомства у військово-Луганського ливарного заводу (1892), на якому не вдалося організувати виплавляння чавуну на кам'яному вугіллі, тож завод поступово втрачав виробниче значення, і 1887 р. його було закрито. Створена 1893 р. комісія всі споруди, у тому числі житлові, передала у власність Військового міністерства, яке на базі цього підприємства побудувало казенний патронний завод⁴⁰.

Видобувна галузь потребувала фахівців. Першу школу при Луганському заводі 1823 р. заснував гірничий начальник Густав Гесс-де-Кальве. У 1893 р. відкрилися початкові гірничі школи в Луганську, Кам'яному Броді, Лисичанську, Третій Роті, загальна освіта тут поєднувалася з професійною. Чисельність учнів була значною — від 100 до 200 дітей. Крім того, в Луганську функціонувало гірниче училище, де здобували середню професійну освіту⁴¹. У 1870-х роках було відкрито приватне Горлівське гірниче училище С. Полякова, яке поступово набувало популярності, адже з 1893 р. на його вихованців було поширено таку пільгу, як відтермінування призову в армію до закінчення навчання⁴². Мережа початкових і середніх гірничих навчальних закладів проіснувала до 1880 р. — часу передання їх у відання Міністерства народної освіти⁴³. У 1899 р. відкрилося Катеринославське вище гірниче училище, яке 1912 р. набуло статусу інституту. Цей заклад перебував у підпорядкуванні Міністерства торгівлі та промисловості.

У Габсбурзькій монархії світоглядно-культурні впливи бідермаєру, які домінували до середини ХІХ ст. й простежувалися ще впродовж наступних десятиліть, не сприяли підприємницьким ініціативам. Серед причин цього була від-

³⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). Санкт-Петербург, 1867. 3-е собр. Т. 12: 1892. Санкт-Петербург, 1895. № 8689.

³⁹ Вся Екатеринославская губерния на 1914 г. Екатеринослав, 1914. С. 55—64.

⁴⁰ Семистяга В. Ф. Луганський ливарний завод. Енциклопедія історії України. Київ, 2009. Т. 6. С. 286—288; ПСЗ РИ. 3-е собр. Т. 12: 1892. № 8945; Т. 13: 1893. № 9332.

⁴¹ Історія Луганського краю / За ред. В. С. Курила, авт. кол. І. Ю. Бровченко, А. О. Климов, К. І. Красильников та ін. Луганськ, 2008. С. 217.

⁴² ПСЗ РИ. 3-е собр. Т. 13: 1893. № 9229.

⁴³ Історія Луганського краю... С. 224.

стороненість від всемогутньої державної бюрократії, зосередження на культурі, а водночас і відраза до конкуренції, вважалося, що особа в ухваленні рішень має віддавати перевагу радше взаємній допомозі, ніж власній ініціативі, а суспільство ще не було настільки «атомізованим», як у великих містах країн промислового капіталізму⁴⁴. Таке налаштування позначалося на всіх ділянках, сукупність яких мала забезпечити перехід від аграрного до індустріального суспільства. Тож тривалий час зберігався хаос у промисловому законодавстві.

У першій половині XIX ст. такий стан впливав із консервативних настроїв правителів, їх страху перед ліберальними віяннями, основним носієм яких традиційно виступала промислова буржуазія. З цього походило бажання якомога довше зберігати й підтримувати аграрний характер провінцій, а в містах — залишати без змін анахронічну цехову організацію ремесла і промислів, яка штучно стримувала приплив нових кадрів. Зловживання в цехах змушували кращих фахівців утримуватися від участі в їх адміністрації. Розмитими були критерії фаховості у професії. Водночас доволі гарячково поводи́в себе великий капітал, який легко здобував вплив на владу, інвестував у перспективні ініціативи, як-от спорудження залізниць чи видобуток нафти. Опинившись між великим бізнесом і зростанням робітничого руху, основна маса дрібних і середніх підприємців почувалася беззахисною і не знала, як радити собі з вільним ринком і конкуренцією⁴⁵.

На 1880-ті роки становище дрібного промислу ставало критичним. Аналізуючи цю ситуацію, Юліан Бачинський стверджував: «Міський промисл, беручи пересічно, представляється нам як оден малий ремісничий варстат, під доглядом одного майстра, з обслугою одного-двох челядників та кількох “хлопців”. Його продуктивність обмежена до minimum. Що се значить? Се значить, що дрібний варстат, до котрого не можна застосувати новіших технічних улпшень, котрі могли би піднести продуктивність праці, не в силі оперти ся конкуренції заграничній, заграничним фабрикатам і здержати рівною дешевістю свого продукту сильний приплив у Галичину продуктів заграничних, дешевих заграничних фабрикатів. Щож виходить із сего? Очевидно, упадок краевого промислу [...]. Що тут однак характеристичне? От що: капіталізм хоч вступив вже сильною ногою в Галичину і руйнує єї середньовічну господарку, то з другої сторони, не дав їй того великанського товчка, що попихає все вперед, не дав розвинути ся в краю фабричному промислови, не зродив сильної кляси середної — буржуазії, а через те і підтяв всі зародки висшої культури Галичини. Замість власної крайової фабричної продукції, дав нам продукти чужі, заграничні. Се зродило висші культурні потреби у загалу галицької інтелігенції та не дало їй заразом спроможности їх заспокоїти, — а в дальшій консеквенції: зродило в

⁴⁴ Коропецький І.С. Австрія та українське підприємництво в Галичині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. С. 374.

⁴⁵ Paygert K. Ustawa przemysłowa austriacka i jej wpływ na rozwój rękodziel. *Ekonomista Polski*. 1891. T. 5. Zesz. 1. S. 57—80.

єї одної частини німу розпуку, у другій ненависть до “чужоземщини”, а у решти апатію і неохоту до свого краю...»⁴⁶.

Не витримуючи конкуренції, чимало дрібних промисловців, які раніше давали роботу кільком працівникам, мусили обходитися своїми силами. Розгорнувся рух дрібних промисловців і ремісників, до основних вимог якого належало ретельно перевіряти професійні вміння. Так сподівалися запобігти діяльності спекулянтів, які скуповували дешевші фабричні товари. У 1883 р. було ухвалено новий промисловий закон, що задовільняв ці вимоги, бо підштовхнув до становлення професійно-технічної освіти, яка вплинула й на рівень підготовки кадрів для великих підприємств⁴⁷. Утім, промисловим школам теж закидали підготовку ремісників-виконавців, позбавлених необхідних для ведення бізнесу організаторських здібностей⁴⁸. Публіцисти звертали увагу на численні розриви в організації підприємництва, безпідставні мрії, схильність будувати замки на піску, не обраховуючи стартові капітали, брак сильної волі, необхідної для успіху в бізнесі, бюрократичну тяганину, нестачу знань і підприємницьких талантів, виконання роботи за інерцією, зрештою пасивність⁴⁹.

Індустріалізація в аграрних західноукраїнських регіонах на тлі ліберального законодавства була питанням підприємницької ініціативи, фінансових можливостей і кваліфікованого менеджменту. Усвідомлення цього сформувалося вже на зламі ХІХ—ХХ ст. Ідеологи промислового розвитку говорили про потребу утвердити в краю «господарську ментальність», що праця повинна бути інтенсивною та якісною, а організовувати виробництво мають досвідчені керівники, а не дилетанти; врешті-решт про те, що організація промислового виробництва «на здорових підставах» зможе запобігти трудовій еміграції⁵⁰. Важливу роль в обґрунтуванні потреби індустріалізації Галичини відіграв Станіслав Щепановський, уродженець Познанщини, випускник Віденської політехніки. Він тривалий час навчався і працював на виробництвах у Франції, Англії, Італії, а наприкінці 1870-х років переїхав до Галичини, де став одним із піонерів нафтового промислу. Поглянувши на ситуацію в краї крізь призму усталених на Заході підходів, С. Щепановський одним із перших звернув увагу галичан на те, що їх позиції в Габсбурзькій монархії безпосередньо залежать від стану економіки й сплачуваних податків, та запропонував замість посилення політичного тиску й випрошування інвестицій зосередитися на господарчому зміцненні, унаслідок якого багато проблем мали б вирішитися автоматично⁵¹.

⁴⁶ Бачинський Ю. *Україна irredenta (по поводу еміграції)*. Суспільно-політичний скиц. Львів: З друкарні Інститута Ставропігійського, 1895. С. 20—22.

⁴⁷ Paygert K. *Ustawa przemysłowa austriacka i jej wpływ na rozwój rękodzieł...*

⁴⁸ Wnęk J. *Rozwój ideologii przemysłowej w Galicji 1866—1918*. Warszawa: Wyd-wo Instytutu Historii Nauki PAN, 2015. S. 108.

⁴⁹ Там само. С. 95—98.

⁵⁰ Ańczyc S. *O przemyśle tkackim w Galicji*. Kraków, 1903. S. 4.

⁵¹ Szczepanowski S. *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*. Lwów: Drukiem Pillera i spółki, 1888. S. XVII—XVIII.

Незважаючи на низку специфічних для Габсбурзької монархії внутрішніх умов, які гальмували розвиток підприємництва, все ж її економіка в останній чверті XIX — на початку XX ст. демонструвала одні з кращих показників у Європі. За темпом зростання валового внутрішнього продукту на душу населення Австро-Угорщину випереджували тільки Німеччина і Данія. Хоча за рівнем економічного розвитку на зламі XIX—XX ст. Австро-Угорщина продовжувала поступатися Англії, Франції та Пруссії, все ж вона випереджала Росію, Румунію, Сербію, Османську імперію. У середині країни економічні результати не були рівномірними: за показниками ВВП попереду йшли австрійські, чеські та італійські землі, а цифри по Угорщині із Закарпаттям, Галичині, Буковині, Хорватії та Трансильванії помітно від них відставали.

Спираючись на статистику та дослідження західної історіографії, І. С. Коропецький дійшов висновку, що немає підстав говорити про якусь виняткову економічну дискримінацію щодо західноукраїнських теренів з боку австрійської влади, натомість основну причину слабких темпів індустріалізації він вбачав у тому, що вищі верстви неукраїнського походження, добившись під час реформ 1860-х років політичних впливів, вважали гарантією їх закріплення саме підтримку земельницької аристократії, яка, своєю чергою, гальмувала перехід економіки на капіталістичні рейки⁵². Соціально-економічні показники провінцій лише частково залежали від дій Відня; значно більше їх визначав місцевий господарський уклад. Державі можна було закинути хіба що брак креативної господарчої політики щодо провінції, яку трактували як маргінальну⁵³.

Серед традиційних галузей дрібної й середньої промисловості в Галичині було виготовлення шкіряних і текстильних виробів. Наприкінці XIX ст. на фабриках з'явилося обладнання для пошиву взуття, внаслідок чого чимало задіяних у даній галузі втратили роботу. Певні розрахунки підприємців у цих сферах ґрунтувалися на виконанні замовлень для війська. Обидві галузі залежали від сировини та ринкових цін і погано витримували конкуренцію з боку потужних фабрик поза межами краю. У самій провінції багато говорилося про потребу підтримки й технічного переоснащення місцевої легкої промисловості.

Важливою галуззю галицького промислу була деревообробна, яка охоплювала лісопильні, виготовлення меблів і столярних виробів, плетених виробів; а також продукування виробів із кераміки та скла.

Утім, перші паростки індустріалізації краю були пов'язані з гірничодобувною галуззю. Її основними напрямками були видобуток солі, нафти й озокериту, а на заході провінції розробляли поклади кам'яного вугілля. Видобували також залізну руду, цинк, олово, вугілля, однак у суттєво менших обсягах. Хоча в галицькій про-

⁵² Коропецький І. С. Австрія та українське підприємництво в Галичині...

⁵³ Franaszek P. Przemysł naftowy w Galicji — zmarnowana szansa rozwoju cywilizacyjnego. *Życie codzienne, gospodarka, kultura i społeczeństwo polskie w latach 1772—1918: rozprawy z dziejów ziem polskich w okresie zaborów* / Pod red. W. Łazugi i D. Szymczaka. Poznań: Instytut Historii UAM, 2015. S. 105.

вінції видобували до 50 % усієї солі в державі, технічне оснащення галузі було застарілим і порівнювалося сучасниками з археологічними розкопками. Натомість видобування нафти розвивалося найдинамічніше. Біля села Слобода Рунгурська, поблизу Печеніжина, нафта навіть виходила на поверхню й відавна використовувалась як мастильний матеріал. Інтерес до покладів нафти посилювався після того, як 1853 р. хімік Ігнатій Лукасевич у лабораторії при львівській аптеці «Під золотою зіркою» відкрив спосіб отримання з нафти гасу та винайшов газову лампу.

З другої половини XIX ст. видобуток нафти набув промислового характеру. Цей перехід відомий як «нафтовий бум» чи «нафтова лихоманка». Нафтові родовища називали «Галицькою каліфорнією»⁵⁴. У 1909 р. Галичина виробила 2 млн тонн нафтової ропи, що становило 5 % усього світового видобутку. Поступово відбувся перехід до буріння за допомогою парових машин та до глибинного буріння, яке різко підвищило видобуток. Серед перших великих підприємців у нафтовій галузі були Станіслав Щепановський і канадець Вільям Мак-Гарві. Нафтові родовища розробляли із вкладанням іноземного капіталу, зокрема англійського. Завдяки їх розробці Галичина стала частиною процесів глобалізації.

Видобуток нафти був сконцентрований навколо Дрогобича і Борислава. Відкриття Бориславського нафтового родовища 1853 р. пов'язують з ім'ям підприємця німецького походження Роберта Домса. У 1870-х роках у нафтовій промисловості працювало близько 15 тис. осіб, з яких приблизно половина була українцями. Українці здебільшого зосереджувалися на низових, низькокваліфікованих посадах, тоді як головними менеджерами виступали фахівці з-за кордону, наглядачами і майстрами — євреї та поляки⁵⁵. Англійські, французькі, канадські інженери приїжджали в Галичину з надією розбагатіти, дехто з них залишився в краї до кінця життя. Низькі мита на вивезення нафти та високі — на нафтопродукти гальмували її переробку на місці: лише 30 % видобутої нафти в Галичині переробляли на місцевих підприємствах. Високі кошти транспортування нафти впливали на кінцеві прибутки⁵⁶.

«Нафтова лихоманка», як і належало процесам модернізації, зумовила зміни в багатьох інших галузях і сферах життя. Потреби видобутку нафти сприяли розвитку металургії, машинобудування, деревообробної та початків хімічної промисловості, розбудову гілок залізничної колії. Технічні інновації змушували осіб, пов'язаних із видобутком нафти, подбати про професійну освіту, вийти поза межі галицького середовища, шукати міжнародні контакти. У формуванні кадрів для гірничодобувної галузі провідна роль належала політехнікам у Львові та Відні (на 1 жовтня 1914 р. було заплановано відкриття Гірничої академії у Кракові)

⁵⁴ Bujak F. *Galicja*. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod firmą E. Wende i spółka, 1910. T. 2: Leśnictwo. Górnictwo. Przemysł. S. 59—178; Frank A.F. *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2007.

⁵⁵ Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. *Час народів. Історія України XIX століття*: навч. посіб. / За заг. ред. М. Мудрого. Львів: Літопис, 2016. С. 116.

⁵⁶ Мошенський С.З. *Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи*. London: Xlibris, 2014. С. 274.

й спеціалізованій Гірничій академії в місті Леобен у астрійській Штирії⁵⁷. Там навчався відомий згодом український письменник Орест Авдікович. Хоча він і не працював у цій галузі, винесений ним досвід підприємництва позначився на долі його родини: по смерті в 1918 р. чоловіка Климентина Авдікович (з Січинських) знайшла спосіб утримання сім'ї, заснувавши одне з перших українських підприємств — фабрику солодошів «Фортуна» (згодом — «Фортуна нова») і ставши однією з перших українських жінок-підприємниць. «Я сама подивляла свою сміливість, — згадувала вона, — коли почитала оголошення: Перша українська фабрика цукорків і помадок “Фортуна”. Подивляла та в душі радувалась»⁵⁸.

Офіційними репрезентантами промислових справ з 1850 р. в Габсбурзькій монархії були Торгово-промислові палати; 1868 р. їх діяльність було врегульовано спеціальним законом. Вибори до їх складу відбувалися по кількох виборчих колах, а право голосу мали всі власники (співвласники) промислових, торгових і гірничовидобувних підприємств та директори акціонерних товариств. Членів палат обирали терміном на шість років, а кожні три роки відбувалися ротації. Адміністративну діяльність палат фінансували з крайового бюджету. До кола їхніх повноважень входило надання пропозицій і компетентних висновків з усіх питань, що стосувалися торгівлі, промисловості, шляхів сполучення й комунікації, мит і тарифів, професійного навчання, зокрема й спеціалістів вищої кваліфікації. Торгово-промислові палати видавали хроніки, в яких інформували про свою діяльність. У 1903 р. було створено Центральний союз фабричної промисловості у Львові⁵⁹. Загальний «дух» діяльності цих палат був спрямований на підтримку здебільшого середнього підприємництва: виступаючи за модернізацію виробництва, вони водночас відзначали небезпеки для крайової промисловості з боку великих корпорацій з іноземним капіталом, а також не схвалювали етатизації промислових галузей. У практичній площині палати не могли надавати конкретної підтримки, оскільки не мали в розпорядженні фінансових засобів. У торговій політиці вони прагнули посприяти заміні ярмаркових торгів і базарів на новочасні способи реалізації товарів через магазини⁶⁰.

Розвиток великої промисловості був важливим елементом модернізаційних процесів, який спричиняв низку інших змін. Наступ великої індустрії на дрібних виробників спонукав їх, а ще більшою мірою їхніх дітей, переорієнтовуватися на інші заняття, а запит на кваліфіковані інженерні кадри сприяв розвитку професійної освіти. Новим соціальним явищем стала поява в містах робітництва, зайнятого на великих підприємствах. Воно формувало нові соціальні потреби й запити. Поступово суспільство усвідомлювало зв'язок між економічним розвитком і політичною сферою та, зокрема, осмислювало поняття «національного» капіталу.

⁵⁷ Franaszek P. Przemysł naftowy w Galicji — zmarnowana szansa rozwoju cywilizacyjnego... S. 105—120.

⁵⁸ Авдікович К. *Перша українська фабрика цукорків «Фортуна нова»* / Ред. І. Чорновол. Львів: Тріада-плюс, 2010. С. 18.

⁵⁹ Вуїак Ф. *Galicya...* Т. 2. С. 437—447.

⁶⁰ Kargol T. *Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie w latach 1850—1939: dzieje, ludzie, polityka gospodarcza*. Kraków: Historia Jagellonica, 2003.

Фінанси і банки. Модернізація економіки потребувала чіткої державної фінансової політики та банківської системи, яка б акумулювала і залучала капітал для будівництва залізниць, становлення гірничої справи, для розвитку машинобудування та інших галузей економіки. Російська держава напередодні ліберальних реформ переживала кризу внаслідок зростання зовнішнього боргу, інфляції, краху кредитних установ. Оскільки повноцінної банківської мережі не було, то цю функцію взяла на себе держава, яка через організацію викупних операцій збагатила власну скарбницю і прагнула створити ринок капіталу⁶¹.

Нова фінансова політика пов'язана з іменем Миколи Бунге, професора Університету св. Володимира в Києві, який обійняв посаду міністра фінансів у 1881 р. Він прагнув створити умови для надходження в російську економіку не іноземних товарів, а фінансових інвестицій. Зміцнення національної грошової одиниці досягалося завдяки розбудові фінансово-кредитної системи та митної політики. Бунге був прихильником прямих податків, хоча через спротив консервативно мислячих чиновників вдалося відмінити лише соляний акциз. Його скасування посприяло швидкому розвитку соляної промисловості⁶². Ідеї його наступника Сергія Вітте про запровадження державного протекціонізму та практичні ініціативи розвинули фінансову сферу вже на новому етапі. Було введено винну монополію, яка стала одним із головних джерел бюджету, споруджено Транссибірську магістраль, проведено грошову реформу на основі золотого обігу. Упроваджувана ним прискорена індустріалізація була нерозривно пов'язана із залученням іноземного капіталу в промисловість і банки, з державними закордонними позиками. На них виросла майже вся металургія на українському півдні.

Стара кредитна система, яка починаючи з 1783 р. була пов'язана з діяльністю на українських теренах Дворянського банку та приказів громадської опіки, не задовільняла підприємців, оскільки держава тримала у своїх руках монополію на використання грошей. З 1859 р. розпочалася ліквідація дореформених кредитних установ і заснування банків. Створення фінансової інфраструктури відбувалося із заснуванням контор і відділень Державного банку, спершу в Києві, на базі контори, згодом в інших 17 великих містах: Одесі, Харкові, Полтаві та ін. Перший комерційний банк було створено 1864 р. Він спеціалізувався на фінансуванні цукрової промисловості. Упродовж наступних десяти років було засновано приблизно 60 банків⁶³. На кінець 1917 р. лише в Києві діяло 35 банків зі столичними філіями, які постійно конкурували за фінансування прибуткової цукрової промисловості, серед них — приватний комерційний, промисловий, російський торгово-промисловий, відділення державного банку.

⁶¹ Хок С. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857—1861. *Великие реформы в России 1856—1874*. Москва, 1992. С. 91—92.

⁶² Морозов О.В. *Митна система Російської імперії в українських губерніях (XVIII — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. С. 82—83.

⁶³ Готрелл П. Значение великих реформ в истории экономики России. *Великие реформы в России 1856—1874*. Москва, 1992. С. 122.

В Одесі торгівлю обслуговували 83 торгових доми, з-поміж яких за кількістю капіталів провідні позиції посідали банкіри-греки, для яких характерним був родинний бізнес. Серед них брати Родоканакі, Раллі Агеласто. А також вихідці з німецьких земель, як-от Арист Масс, голова Одеського біржового комітету, популярність якого зростала завдяки чесності й діловій обов'язковості. Його справу продовжили сини, заснувавши банкірський дім із солідними грошовими обігами⁶⁴. Дещо пізніше одеський фінансовий простір почали активно освоювати євреї, розширюючи інфраструктуру міста та регіону, які також притримувалися родинного ведення бізнесу.

Серед промисловців було немало тих, хто прагнув розвивати вітчизняний бізнес без участі іноземного капіталу, зокрема засновник гірничих і металургійних підприємств на Луганщині Олексій Алчевський. У 1871 р. він разом із професором економічних наук Іваном Вернадським заснували харківський земельний банк, який став першим іпотечним банком у Росії. Розпочали діяльність десять акціонерних банків, а до земельного банку додався і купецький. Незабаром тут з'явилися відділення великих російських і зарубіжних банків, які контролювали майже 90 % інвестицій в індустриальні підприємства Півдня. Це були філії Волзько-Камського, Азовсько-Донського, Петербурзького міжнародних банків, які витісняли провінційні банки і перешкоджали створенню місцевих фінансових установ. Попри те, стара фінансова інфраструктура Бердичева вистояла й продовжувала накопичувати капітали у відділеннях банків і кредитних товариствах.

Численні кредитні спілки, страхові компанії та ощадні банки, кількість яких годі порахувати, взяли на себе фінансові послуги для широкого кола клієнтів. Їх кількість постійно зростала, і кожна губернія нараховувала їх від 140, як у Чернігівській, і до 333 — у Херсонській губерніях⁶⁵, що також було ознакою модернізації. Серед них неабияку роль відігравали приватні банкірські доми та контори, що надавали короткотермінові позики, а також небанківські фінансові установи дрібного кредиту — ощадні каси, доступні для людей з незначними статками. Початок їм поклала київська міська ощадна каса, одна з найстаріших в імперії, заснована 1863 р.⁶⁶

Соціально перспективними виявилися ощадні товариства і товариства взаємного кредиту. Сумська реміснича управа організувала позичково-ощадну касу, найдоступнішу для соціальних верств із невеликими статками, яка користувалася значним попитом. У Звенигородці, повітовому місті Київської губернії, ремісники заснували таку саму касу у складі правління та ревізійної комісії, якою керував обраний голова. Її члени, а їх було понад 300 осіб, встановили розмір внесків —

⁶⁴ Мошенский С. З. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи...* С. 312—313.

⁶⁵ Шляхов О.Б. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. С. 63—65.

⁶⁶ Мошенский С.З. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи...* С. 110.

5 руб. На балансі цієї каси було до 5 тис. руб., якими за потреби могли скористатися ремісники. Подібне призначення мало й ремісниче дрібноторгове позичково-ощадне товариство в Переяславі Київської губернії. На думку фахівців, а також сучасників фінансових та не фінансового характеру установ, для українських центрів промислового розвитку та сільського господарства їх було замало.

Для бірж характерною була спеціалізація, яку визначав місцевий товарний ринок. Здебільшого вони були товарними, а їхня діяльність набувала спеціалізованого характеру. Тут здійснювалася гуртова торгівля стратегічними групами товарів, такими як хліб, вовна, яйця, лісоматеріали, сало, худоба, коноплі, олія. Найвизначнішими стали товарно-фондові біржі Києва, Одеси, Миколаєва і Харкова. Київська сформувалася для обслуговування цукрової промисловості, Одеська — торгівлі збіжжям, Харківська — для металургії і видобування вугілля. Спеціалізовані біржі функціонували в Бердянську, Єлисаветграді, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Феодосії, Кременчуці, Маріуполі, Херсоні. До кінця XIX ст. найбільші з них набули універсального характеру, тобто поряд із товарною торгівлею проводилися й операції купівлі-продажу фінансових активів. До універсальних бірж насамперед можна віднести Одеську та Київську. Незначну роль у торгівлі фінансовими активами відіграла Харківська товарна біржа.

Заснування Київської біржі 1862 р. пов'язано з іменем Миколи Бунге, який взяв за зразок статут Одеської, а очолював її фабрикант Микола Хряков. Здебільшого угоди, які там укладали, стосувалися оптової торгівлі цукром, а відомості про цінні папери публікувала газета «Киевская биржа». Одеська біржа, заснована ще 1796 р., здійснювала операції з цінними паперами незалежно від північної столиці, оскільки була самодостатнім фінансовим центром і визнаним ринком зерна. Одеська біржа діяла відповідно як до Торговельного статуту Російської імперії, так і власного статуту, першу редакцію якого було ухвалено 1848 р. Створена з ініціативи купецьких груп, вона відіграла ключову роль в обслуговуванні експорту вітчизняного хліба. Пізніше об'єктами купівлі-продажу на Одеській біржі стали золото, срібло та іноземні векселі. Торгівля фондами, хоча й була незначною порівняно із Санкт-Петербурзькою біржею, однак мала суттєвий вплив на курсові коливання інших бірж.

Утім, за науковими спостереженнями І. Шандри, біржі так і не стали центрами оптової торгівлі, а ось їх виконавчі структури — біржові комітети — були представниками інтересів підприємців⁶⁷. Влада не заперечувала такої метаморфози, адже побудовані за територіальним принципом, діючи в умовах чітко закріплених загальних законодавчих норм та індивідуальних статутів, біржові комітети ефективно взаємодіяли з урядом та з регіональними економічними елітами. На початок XX ст. в Україні налічувалося близько 14 бірж. Водночас лише деякі з них за обсягами торговельних оборотів нагадували західноєвропейські. Тільки Одеська біржа належала до числа великих торговельних майданчиків, а решта

⁶⁷ Шандра І.О. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861—1919 рр.)*. Харків: Майдан, 2016. С. 310.

мали здебільшого локальне значення. Вексельні та валютні операції на одеському торговельному майданчику визначалися географією зернового експорту й були пов'язані з багатьма провідними європейськими банками⁶⁸.

Певною популярністю користувалися й страхові компанії, які інвестували прибутки в нерухомість. Міська економіка потребувала власних банків, і кілька міст почали їх заснування. Одним з перших повітових міст, яке спорудило банк, стала Лохвиця, потім Бердянськ, а слідом за ними громадські міські банки почали будувати все більше провінційних дум. У Києві міське товариство взаємного кредиту розгорнуло широку діяльність на забезпечення містян кредитами для житлового будівництва. А міський голова Іполит Дьяков пішов значно далі й залучив до облігацій міських позик не тільки місцеві, а й московські, петербурзькі та бельгійські банки. Деякі думи навіть брали позику під заставу міської землі.

Створена мережа фінансово-банківських установ відіграла позитивну роль у кредитуванні підприємств, громадських об'єднань і активних громадян у час формування ринкових відносин та становлення нових виробництв. З банками і банкірськими конторами пов'язана не лише підприємницька діяльність, а й немало спекулятивних операцій, і — як наслідок — банкрутство клієнтів з їх внесками, що суттєво підірвало довіру до банківської системи загалом. Гучного розголосу набула «справа Вільгельма Сіоні» про крадіжку 1 млн руб. у комерційному банку Києва. Хоча справа набула розголосу, міському голові вдалося вийти «сухим із води» ціною втрати довіри виборців⁶⁹.

У Габсбурзькій монархії діяла центральноєвропейська модель фінансової системи, у якій великі банки були тісно пов'язані з промисловістю. Чимало підходів до фінансів запозичено з Німеччини, помітними були й російські впливи, однак особливістю банківської системи Австро-Угорщини стала наявність кількох взаємопов'язаних фінансових мереж із власними центрами на місцях. Наприкінці XVIII ст. в Галичині працювало 18 невеликих ощадних кас, які приймали вклади й надавали невеликі кредити. Нечисленні фінансово-кредитні установи впродовж першої половини XIX ст. не мали у своєму розпорядженні значних коштів, а про кредитування промислового підприємництва взагалі не йшлося. Брак доступних кредитів був однією з найважливіших перепон для розвитку місцевої промисловості, оскільки, як уже згадувалося, фінансові ресурси були сконцентровані в руках землевласницької аристократії, яка, як правило, не вкладала їх у підприємництво. Через це надлишок капіталів виводився за межі краю, а місцеві підприємницькі ініціативи захлиналися без інвестицій.

Завдяки ліберальному австрійському законодавству отримати дозвіл на заснування банку було нескладно. Однак ця легкість мала й зворотний бік: під час

⁶⁸ Боднарчук Т.А. Становище та розвиток біржової торгівлі в Україні: ретроспективний аналіз вітчизняного досвіду. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2019. Вип. 33. С. 10.

⁶⁹ Глизь Ю. *Київська міська дума: розбудова модерного міста*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 63.

фінансових криз, зокрема 1873 р., таким банкам було складно втриматися на плаву. З середини ХІХ ст. у Львові почали відкривати філії великих австрійських банків. Тоді ж виникли акціонерні банки, кошти в які вкладали здебільшого місцеві аристократія. Вони виплачували високі відсотки за депозитами і, відповідно, мали незначний кредитний ресурс. У 1873—1899 рр. у Львові працював Галицький кредитний банк, основним акціонером якого був князь Адам Сапега. Після банкрутства банку йому довелося виплатити вкладникам чималі кошти. Пожвавлення фінансово-економічної активності в 1890-х роках зумовило нову хвилю започаткування банків. Так, 1890 р. було засновано Львівський парцеляційний банк, спеціалізація якого полягала в наданні кредитів селянам для купівлі землі.

Найбільшу кількість відділень у Галичині мав центральний Австрійський (згодом Австро-Угорський) банк. Серед великих банків Галичини були Крайовий банк, Галицький акціонерний іпотечний банк, Галицький промисловий банк та ін. На початку ХХ ст. у провінції діяло 730 ощадних і кредитних товариств, а у Львові працювали 84 кредитно-фінансові установи, що було удвічі більше, ніж у тогочасному Києві. У Буковині також із середини ХІХ ст. відкривалися філії австрійських, а дещо пізніше — і галицьких банків. Згодом почали виникати й місцеві банки: Буковинський задатковий банк, Буковинський кредитний земельний банк, Буковинський крайовий банк та ін. Загалом на початку ХХ ст. в Галичині, Буковині та Закарпатті діяло понад 1000 фінансових організацій — банки, кредитні товариства, кооперативи, ощадні каси, страхові компанії, інвестиційні фонди. Найпоширенішою формою кредиту була іпотека під заставу нерухомості.

Створення фінансових і кредитних інституцій відбувалося й у національних площинах. Перші спроби заснування економічних селянських організацій у формі ощадно-кредитних кас взаємодопомоги не мали великого успіху насамперед через брак знань у цій сфері, однак дали змогу накопичити досвід. У 1868 р. у Львові було засновано Цісарсько-королівський привілейований селянський кредитний заклад, який зазвичай називали Рустикальним банком. Основним напрямом його роботи було надання кредитів селянам Галичини й Буковини під заставу землі і 12 % річних. За час свого існування банк видав близько 70 тисяч позик. Однак орієнтація банку лише на селян виявилася помилковою, бо вони нерідко були неспроможні повернути кредити і навіть не завжди розуміли, чим їм загрожує зростання боргу⁷⁰. Трагічна доля селянина, змушеного разом із сім'єю залишати через борги своє господарство, була описана Ольгою Кобилянською в новелі «Банк рустикальний»⁷¹. Врешті-решт 1884 р. банк збанкрутував. Згодом популярними стали селянські кредитні каси системи Райфайзена.

У 1873 р. почало працювати «Общее Рольничо-кредитное заведение» для Галичини й Буковини, яке мало «славу першого руського банку». Цю установу

⁷⁰ Мошенський С.З. *Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи...* С. 180—190.

⁷¹ Кобилянська О. *Банк рустикальний. Повісті. Оповідання. Новели.* Київ: Наук. думка, 1988. С. 468—471.

також популярно називали «Крилошанським банком», оскільки до її створення була причетна ієрархія Греко-католицької церкви й провідні діячі русофілів. У 1883 р. банк гучно збанкрутував. Це торкнулося не лише вкладів селян, а й пенсійних заощаджень, які були призначені для родин священників. Банкрутство установи вдарило по позиціях русофілів. Саме через це їх лідери Іван Наумович, Іван Добрянський, Венедикт Площанський вели переговори з російськими урядовими та панславистськими колами про фінансову допомогу для санації інституції. Однак грошей для вирішення всіх проблем їм не дали, деяку суму виділив лише консорціум російських фірм у Берліні. Вона пом'якшила удар для постраждалих вкладників, але повністю компенсувати втрати не вдалося. Багатьом постраждалим тоді вкладникам-селянам довелося продати земельні ділянки.

Факт «зловживання довірою» зумовив падіння авторитету русофілів серед селянства, привернув увагу до їх середовища як цілком некомпетентного в економічних справах. Це посприяло більшим успіхам у цій сфері народовців. З моменту усунення русофілів від керівництва «Народної торгівлі» 1890 р. саме народовські організації демонстрували лідерство у створенні мережі кооперативних і фінансово-кредитних установ⁷². До найвідоміших і найпотужніших належало засноване в 1892 р. у Львові Товариство взаємних забезпечень «Дністер». Потреба власної організації страхового захисту від стихійних лих, зокрема пожеж, обговорювалася українськими громадськими активістами декілька десятиріч, перш ніж була реалізована. Упродовж 1875—1890 рр. у Галичині щороку горіло понад вісім тисяч будинків. А застрахованими була лише приблизно третина господарств. Утворення українського страхового товариства мислилося як одна з можливостей концентрувати капітали в національних цілях. У відозві комітету його засновників, до якого увійшли Теофіл Бережницький, Василь Нагірний, Дем'ян Савчак, Олексій Торонський і Степан Федак, зазначалося: «“Дністер” не єсть товариством партійним, лиш має служити цілому народови рускому в Галичині і на Буковині, щоби гріш єго, котрий розходить ся по різних заграничних товариствах, зіставав у себе дома і обертав ся на користь самих-же Русинів [...]. Тож коли на поли політики і літератури наступило у нас розеднане, то лишилось нам ще поле економічне, на котрім всі спільно для добра трудитись можемо»⁷³.

Страхове товариство спершу планували назвати «Русь», але побоювання, що у разі його невдачі з'явиться «крилатий» вислів «Русь збанкрутувала», схилили до іншого варіанта — «Дністер». У 1894 р. за рішенням наглядової ради страхового товариства було засновано й банк «Дністер», який мав керувати капіталами, отриманими від страхових внесків. Розвивалося товариство успішно. Першим його директором став Ярослав Кулачковський, якого згодом змінив Степан Федак. На 1912 р. товариство мало понад 268 тис. діючих полісів, а його

⁷² Вендланд А.В. *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848—1915* / Пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2015. С. 429—430.

⁷³ Відозва Комітету основателів Товариства взаємних убезпечень «Дністер». *Діло*. 1892. 10 мая.

чистий прибуток становив більш як пів мільйона крон. Досвід організації товариства «Дністер» було використано під час створення 1911 р. під керівництвом Степана Смаль-Стоцького товариства «Карпатія» в Чернівцях, яке спеціалізувалося на страхуванні життя⁷⁴.

З 1895 р. «Дністер», у якому працювало кілька сотень українських банківських працівників і страхових агентів, займав кільканадцять кімнат у кам'яниці, що належала товариству «Просвіта» на площі Ринок, 10 у Львові, а 1907 р. переїхав у споруджену фірмою українського архітектора Івана Левинського будівлю на вул. Руській, 20. Ця споруда, яка вважається одним із найкращих прикладів поєднання сецесії з українським національним стилем, є однією з візитівок історико-архітектурного Львова. Цікаво, що частина будинку призначалася для житла, і тут, зокрема, мешкали родини Костя Левицького та Огоновських⁷⁵.

Поштовх для формування ринку цінних паперів дали індемнізаційні виплати. Їх видавали в 5%-х облігаціях, які землевласники зазвичай продавали. Крім того, в обігу перебувало й багато іпотечних паперів, спершу загальноавстрійські, а згодом з'явилися й галицькі та буковинські. Популярними були облігації залізниць та нафтових компаній. У 1868 р. засновано Львівську товарно-фондову біржу, однак вона залишилася переважно товарною і не вплинула на котирування цінних паперів. На Гетьманських Валах у Львові діяла й «Чорна біржа»; відбувалися й біржові спекуляції та гра, які могли завдати учасникам значних фінансових втрат. Розвиток ринку цінних паперів і фінансових послуг, надходження іноземних інвестицій призвели до формування соціального прошарку рантє, які жили на доходи від цінних паперів. За національним складом це були переважно євреї, наступними йшли поляки, а українці помітно відставали⁷⁶.

Підсумовуючи, звернемося до висновків знаного фахівця: «До початку ХХ ст. повністю виявилася спеціалізація найбільших українських фінансових центрів, де існували товарно-фондові біржі (в Києві, Львові, Одесі та Харкові). У цих містах були зосереджені операції з цінними паперами, швидко розвивалася сфера фінансових послуг та сформувалися бізнес-мережі, кожна з яких мала особливості свого розвитку»⁷⁷.

Багатоетнічні міста як наслідок мобільності. Містечка Правобережної України. Населення українських міст завдяки залізницям зростало в геометричній прогресії, в основному за рахунок робітників, що приїздили до них на роботу. Їх етнічна строкатість була наслідком прикордонного розміщення регіонів і зага-

⁷⁴ Гавліч І. Роль страхових товариств «Дністра» і «Карпатії» у кредитному забезпеченні кооперативного руху Східної Галичини (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). *Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 1. Ч. 2. С. 13—18.

⁷⁵ Мельник І. Дністер — перше галицьке страхове товариство. *Zbrucʹ*. 2016. 20 грудня. URL: <https://zbruc.eu/node/60171>.

⁷⁶ Мошенський С.З. *Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи...* С. 194—212.

⁷⁷ Там само. С. 16.

лом складалася з українців, росіян, поляків, євреїв. Харків за етнічним складом був українсько-російським як і Київ. Проте на 1897 р. у Києві проживало вже понад 54 % росіян, понад 22 % українців, 12 % євреїв та понад 6 % поляків⁷⁸. До Харкова масово приїздили етнічні росіяни із сусідніх губерній, найбільше — з Курської та Орловської. Третє місце після українців і росіян посіли євреї, а далі йшли поляки та німці⁷⁹. Розбудова Києва сприяла тому, що тут постійно формувалися артілі теслів і мулярів з росіян, які лише на зиму залишали місто, а ранньою весною поверталися й шукали нових підрядів. У Полтаві переважали українці.

Своєрідною етнічною палітрою вирізнялася Одеса, у якій на 1880-ті роки росіяни становили орієнтовно 50 %, українці — приблизно 10 %, євреї — 26,5 %, греки — 1,3 %, решта були вірменами, італійцями, поляками, французами, англійцями, що надавало місту космополітичного характеру. За спостереженнями Патриції Герлігі, в Одесі італійська і грецька мови були мовами торгівлі, читала вона французькою, бо основна література надходила з Франції, навчалася в гімназіях російською.

Чисельність євреїв стрімко зростала завдяки імміграції, високій народжуваності та низькій смертності в єврейських сім'ях. Вони вміло витісняли іноземців з місцевого бізнесу⁸⁰. Тому число євреїв в Одесі зросло до 37 %, майже такою самою була їх чисельність у Катеринославі. Піднесення Катеринослава до рівня промислового центру розпочалося з освоєнням покладів кам'яного вугілля на Донбасі та залізної руди на Криворіжжі. Індустріалізація приваблювала сюди людей з навколишніх регіонів і навіть з найвіддаленіших губерній. До 1897 р. у місті осіли мігранти буквально з усіх губерній європейської частини Росії, вихідці з Сибіру, Кавказу, Середньої Азії, а також із 26 іноземних держав.

Стрімке збільшення населення відбувалося нерівномірно. У містах Чернігівської губернії воно зростало такими самими темпами, як і в селі. Практично не відставали від них і міста Південно-Західного краю. Натомість швидко зростання демонструвала Катеринославщина. До шахт і рудників, на базі яких виникали робітничі селища, а згодом і міста, почали масово приїздити російські робітники, яких охочіше брали на роботу, адже місцеві, селянського походження, швидше за них могли повернутися до села. Кількість місцевих робітників тут становила 15 %. Робітники-чорнороби та майстрові приїздили на південь уже ранньою весною, сповнені бажанням заробити непогані гроші, селяни-заробітчани з лівобережних губерній — у травні та серпні, коли обсіялися та пожнивували. На металургійних заводах робітники з центральних губерній становили хоча й меншу, ніж на шахтах, однак переважну частину — 70 %.

Причин такого етнічного складу робітничого класу було кілька. Українські селяни віддавали перевагу праці на землі за усталеним природним циклом і роз-

⁷⁸ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)*... С. 46.

⁷⁹ Кравченко В. *Харьков / Харків: столиця Пограничья*. Вільнюс: ЕГУ, 2010. С. 179.

⁸⁰ Герлігі П. *Одеса. Історія міста, 1794—1914*. Київ: Критика, 1999. С. 53, 247, 250.

цінювали працю на заводах, що вимагала жорсткої дисципліни, як тимчасовий підробіток, а тому не прагнули підвищувати кваліфікацію і не планували жити у місті постійно. Власники підприємств, як і держава, не поспішали витратити кошти на початкову і професійну освіту робітників, яка б полегшувала тяжкі умови праці на шахтах, рудниках, заводах і фабриках.

На теренах українського півдня виразно простежувався етнічний поділ: українці були селянами, росіяни — робітниками та інженерами, поляки — дворянами, які займалися переробкою сільськогосподарської продукції. На підприємствах траплялися конфлікти з етнічною підосноюю. Щодо єврейського робітництва вони проявлялися у формі прихованого насильства, у наявності ізолюваних один від одного житлових районів і виливались у погроми. До етнічних непорозумінь можна віднести і конфлікти між російськими та українськими робітниками і службовцями, з одного боку, та іноземними фахівцями, з іншого. Найчастіше причиною конфліктів був вищий рівень оплати праці іноземців на заводах з бельгійськими, англійськими або французькими директорами.

Підприємці також були людьми різного етноконфесійного походження, і їхня діяльність була спрямована на соціальну інтеграцію та накопичення капіталу. Міська еліта зберегла поліетнічний характер. Польські поміщики, як граф Тадеуш Бобровський, керівники міста і підприємці німецького або греко-російського походження, як Іван Толлі і Густав Ейсман, єврейські цукрозаводчики, як Лазар Бродський, чи російські підприємці, як Микола Дегтерев, визначали життя міської спільноти. Етнічне розмаїття все ж заважало формуванню національної буржуазії⁸¹. Міжетнічної соціальної інтеграції вони досягали через благочинну діяльність, формування доступності загальноміських послуг, надання професійної, зокрема технічної, освіти, наростання міжетнічних форм комунікацій.

Завдяки дослідженню Меєра Натана маємо детальну картину потрапляння євреїв до Києва, яка майже не відрізняється від міст за межею осілости. Незважаючи на постійну протидію влади, яка забороняла їм проживання у місті, їх число постійно зростало. Спершу дозвіл отримали купці першої гільдії, потім — другої. Незабаром до них додалися ремісники і солдати. Для їх оселення було виділено дві частини міста: Плоска і Либідська. У Плоскій частині розмішувалися броварні, цегельні, фабрики з оброблення шкіур, і в ній проживало шість тисяч євреїв. У Либідській частині розташовувалися цегляні заводи і броварні, і євреїв там налічувалося 1,9 тис. осіб. Умови життя в цих районах були не найкращі, бо рівень смертності тут залишався найвищим у місті⁸².

У Києві почала формуватися впливова група єврейських підприємців, які були економічно зацікавлені у прихистку одновірців, що потерпали без роботи в межі осілости. Розбудова залізниць спричинила появу в районі вокзалу нового селища — Солом'янки, де вже переважали євреї-прикажчики. Заснування Київської товарно-фондової біржі також приваблювало сюди євреїв, як і велика кіль-

⁸¹ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні...* С. 27, 31, 49.

⁸² Натан М. *Євреї в Києві, 1859—1914*. Київ: Дух і літера, 2016. С. 59.

кість ярмарків. Попри урядову регламентацію місць проживання і тимчасовість перебування, євреї обходили розпорядження і за допомогою хабарів позбувались проблем із законом. Можливість здобувати освіту в російських навчальних закладах також вплинула на приплив у місто юнаків-євреїв. На 1876 р. лише в Університеті св. Володимира навчалось 76 студентів-євреїв, що було більше, ніж у будь-якому російському університеті. Вплинули також і Вищі жіночі курси, відкриті 1878 р., та міські курси акушерства. Про зростання єврейського населення в місті свідчило і зростання кількості синагог.

Своєрідність міського населення відображена й у мові киян. В одному з півників по Києву середини ХІХ — початку ХХ ст. зазначалося: «Вражає кожного приїжджого, особливо зі столиці та центральних губерній, київська говірка, — якась безглузда помісь польської та єврейської мов із малоросійською. Найжахливіші наголоси, родовий відмінок, замість знахідного: «дай мне ножа», «сам» — у сенсі один, «тудою», «сюдою», замість туди, сюди, «скупаю за тобою» — зустрічаються на кожному кроці, навіть з вуст інтелігентних осіб»⁸³.

Міста Південно-Західного краю варто віднести до інших типів міських поселень, у яких процес індустріалізації мав скромніший характер і був спрямований на стрімке нарощення підприємств харчової промисловості. У Російській імперії до міських поселень відносили міста, містечка і посади. Вони, як і в Австро-Угорщині, не мали певних ознак, які б чітко відмежовували один вид міського поселення від іншого. Міста офіційно поділяли на губернські, повітові, безповітові, або заштатні. Останні часто називалися містечками, їх кількість встановити було складно. Більшість із них ще й на середину ХІХ ст. належали магнатам, а тому одні були заселені селянами разом з міщанами і представниками інших міських станів, а інші являли собою штетли з переважанням єврейського етносу з притаманною йому підприємливістю та продовжували бути осередками єврейської торгівлі, з численними ярмарками⁸⁴.

Ця висока частка єврейського населення відрізняла їх від міст Центральної Росії. У деяких містечках цей показник сягав 75 %. Так, у Бердичеві Волинської губернії мешкало 51 869 осіб, з них 46 607 осіб були євреями. Більшість євреїв міст українських губерній наприкінці ХІХ ст. була зайнята в торгівлі (41,11 %) і промисловості та промислах (34,14 %). Сільським господарством займалися лише 7,11 %, транспортні послуги надавали 4,06 %, а на державній службі або інших громадських посадах перебували 4,94 %. 4,58 % євреїв мали власні підприємства⁸⁵.

Одні містечка мали торгові права, надані їм свого часу польським урядом, інші користувалися ними де-факто. Унаслідок реформи 1875 р. та завдяки розвитку місцевої промисловості їх економічне становище істотно поліпшилося. Зага-

⁸³ Диса К. Питання мови міст як предмет уваги подорожньої літератури: від кінця ранньомодерної доби до зламу ХІХ—ХХ ст. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2018. Вип. 26. С. 49.

⁸⁴ Петровський-Штерн Й. *Штетл: золота доба єврейського містечка*. Київ: Критика, 2019.

⁸⁵ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні...* С. 38.

лом, за спостереженням дослідниці О. Прищепи, чим строкатішим в етнічному плані залишалося місто, тим вищим виявлявся його економічний потенціал⁸⁶. Кожний етнос займав власну нішу в місцевому виробництві та торгівлі. Містечка прагнули отримати статус міста, хоча фабрично-заводська промисловість не стала основним містотвірним фактором, вона відіграла помітну, однак ніяк не вирішальну роль⁸⁷.

На початок 1914 р. у кожному другому містечку з 289 в Південно-Західному краї працювало по кільканадцять магазинів з товарами легкої промисловості, стільки само з бакалійними товарами, м'ясні і винні лавки, ресторани і трактири, постоеві двори. Поштово-телеграфні відділення та земські поштові станції, а також банківські контори та страхові агенти надавали відповідні послуги. У кожному четвертому містечку були цукрові, пивно-медові, маслоробні, керамічні, цегельні, вапняні, лісопильні підприємства, а також винокурні, млини (водяні, парові, вальцеві, вітряні). Розміщалися склади — лісу чи сільськогосподарських знарядь⁸⁸.

Проаналізувавши статистичний матеріал та порівнявши його з подібними явищами в Європі, Р. Лінднер дійшов висновку, що «саме на окраїнних неросійських територіях, де збереглася історична пам'ять, а строкатий етнічний склад населення був потенційною або й реальною загрозою, держава залежала від підтримки своїх зусиль місцевою чиновницькою елітою, а також дедалі більше і з боку російського підприємництва. У таких містах, як Київ чи Житомир, у цьому сенсі існувала навіть більша потреба в подібних діях, аніж у Харкові, Катеринославі чи навіть Юзівці, де частка росіян у загальній чисельності населення була вищою». За висновком цього ж дослідника, «насамперед у молодих містах на окраїнах держави етнічноконфесійне розмежування дедалі частіше поступалося місцем формуванню громадянської спільноти на місцевому рівні»⁸⁹.

Питання етнічного складу населення українських міст на території Російської імперії на сьогодні ще перебуває на стадії дослідження. Твердження про переважання росіян у містах модерної доби С. Величенко поставив під сумнів⁹⁰. Оригінальний спосіб з'ясувати етносоціальний склад містян, спираючись на перепис 1897 р., запропонував В. Любченко. Врахувавши мовний (лінгвістичний) і віросповідний критерії тогочасної державної статистики та показники внутрішньоімперських міграцій, він зауважив особливості формування міського населення. Найбільшими за числом українців виявилися міста Полтавської губернії, серед яких — губернське місто Полтава і повітовий Кременчук. Однак там висо-

⁸⁶ Прищепка О.П. *Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст.* Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 93.

⁸⁷ Єсунін С. *Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст.* Хмельницький, 2015. С. 47, 72, 127.

⁸⁸ Шандра В. *Міщанські органи станового самоврядування в Україні... С. 175; Весь Юго-Западный край.* Київ, 1913. С. 455.

⁸⁹ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні... С. 346, 349.*

⁹⁰ Velychenko S. Ukrainians and cities 1861—1917. Not so rural and not so russified. *Місто: історія, культура, суспільство.* Е-журнал урбаністичних студій. 2017. № 2. С. 49—64.

кий відсоток становили і росіяни, і євреї, і поляки. За мовним критерієм частка українців у міському населенні Чернігівської губернії становила 48,8 %, решту склали (за спадними показниками) євреї, росіяни, білоруси, поляки і німці. Застосування названих критеріїв суттєво змінило характеристику міського населення Харківської губернії. Тут українці становили 54,11 %, росіяни — 39,61 %, євреї — 3,21 %. Незначна чисельність останніх пояснюється тим, що губернія не перебувала в межі єврейської осілості.

Етнічне різнобарв'я було характерним для південних губерній, де серед міст виділялася Одеса. На межі XIX—XX ст. в культурному обличчі міста переважали російсько-єврейські мотиви, утім, «російська складова його культури була не так етнічною у своїй основі, як імперською, державною». Натомість за етнічним складом це місто було передусім українсько-єврейським, із вірогідною незначною чисельною перевагою євреїв (відповідно 32,5 і 34,4 %). Росіяни ж в етнічній структурі населення Одеси посідали за чисельністю третє місце (не більше 22 %) ⁹¹. За мовним критерієм частка росіян у міському населенні Таврійської губернії дорівнювала 49,1 %, кримських татар — 17,16, євреїв — 11,84, українців — лише 10,42, греків — 3,56, поляків — 2,21, вірмен — 2,21, німців — 1,42, італійців — 0,38 % ⁹².

З так само детально змальованої картини щодо міст і містечок Південно-Західного краю автор висновує фактори, що вплинули на етносоціальний склад міст. Найпершим названо емансипацію селян після скасування кріпацтва, потім промисловий переворот. Разом з іншими вони зумовили стрімкий розвиток міст, спричинивши величезний наплив населення, першочергово селян-українців і селян-росіян та міщан-євреїв, які швидко змінили первинну етнічну структуру міст. Попри усталений у науковій літературі погляд, що великі міста підросійської України становили переважно етнічно російські або російсько-єврейські «острови посеред українського селянського моря», дослідницькі результати показали, що етнічні українці майже скрізь переважали за чисельністю (або були приблизно сумірними) етнічних росіян, поступаючись у містах Правобережної та Південної України першістю євреям. Українські міста не були за складом населення етнічно російськими, а скоріше поліетнічними, у яких росіяни — лише одна з груп, та й то не найбільша.

Особливості міжетнічних відносин у східногалицьких містах і містечках. Можна погодитися з твердженням Г. Біндера про те, що вивчення міської історії протягом останніх десятиріч є одним із тих напрямів, де помітні найбільші розбіжності у підходах національно зорієнтованої української та західної історіографії: якщо для першої значущість міста на певному історичному етапі диктується його внеском до українського руху, то для другої цікавими є насамперед

⁹¹ Любченко В. Етносоціальний склад міського населення українських губерній: спроба верифікації даних перепису 1897 р. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України, 2019. С. 197, 208.

⁹² Там само. С. 210.

багатонаціональні та багатокультурні переплетення⁹³. Етнічний склад західно-українських міст і містечок був доволі строкатим. Передусім це стало наслідком їх географічного розміщення на міжетнічних пограниччях, унаслідок чого багатоетнічність і мультикультурність міст формувалися у тривалій часовій перспективі, а не як результат хвилевих обставин.

Точні цифри щодо міського населення встановити неможливо як через особливості австрійської статистики, що враховувала лише віросповідну належність і мову спілкування, не ставлячи респондентам запитань про їх національну самоідентифікацію, так і через плинність для ХІХ ст. категорії тожсамості. Польський дослідник Т. Гонсовський дійшов висновку, що на 1900 р. у містах Галичини проживало 44,6 % поляків, 19,4 % українців, 35,6 % євреїв. У Східній Галичині відсоткове співвідношення було таким: 34 % поляків, 27,3 українців і 38,4 % євреїв. Національна структура відрізнялася від співвідношення етнічних груп серед загалу населення, особливо для українців, де частка міського населення була істотно меншою, та для євреїв, де показник виявився вищим.

Національний склад населення в містах Східної Галичини різнився залежно від їх розмірів: так, на 1900 р. найменшою була частка українців у великих містах (17,8 %) і майже вдвічі вищою в середніх (33,8 %) і малих (36,4 %). Показники польського населення демонстрували зворотну тенденцію, тоді як цифри щодо євреїв були відносно стабільними. На зламі ХІХ—ХХ ст. українці демонстрували найвищу динаміку приросту, проте вона пояснювалася не так успіхами урбанізації, як слабкістю урбанізаційних процесів серед аграрного українського населення в попередній період⁹⁴. Зміцнення українського чинника в містах належало до важливих моментів українсько-польських дискусій про національний характер Східної Галичини, оскільки позбавляло польську сторону аргументів про власну цивілізаційно-культурну роль.

Маломістечкові середовища, де всі знали одне одного й часто перетиналися, не були «зручним» місцем для вибудування ліній міжнаціональної напруги. Нечисленна інтелігенція в товариських і приватних взаєминах дотримувалася належності до своєї соціальної групи, не змішуючись із простолюдом, а всередині її поділялася на невеликі кола ближчих знайомих, які проводили дозвілля за бесідами, почастинками, грою в карти чи іншими розвагами. Життя інтелігента в такому містечку мало тимчасовий характер: тих, хто обіймав державні посади, нерідко переводили в іншу місцевість або ж особа й сама просила призначити її на вигідніше місце, на яке могла претендувати після набуття досвіду. Житло в таких випадках, як правило, винаймали, що посилювало відчуття тимчасовості. Літо продовжували проводити в сільських місцевостях, де кожен мав родичів. Приходячи на нове місце, в незнайоме оточення, людина намагалася сконструювати

⁹³ Біндер Г. Місто, урбанізація та націєтворення в Україні. *Україна. процеси націєтворення* / Упоряд. А. Каппелер; пер. з нім. С. Матіяш та Ю. Дуркот. Київ: К. І. С., 2011. С. 182—183.

⁹⁴ Gaşowski T. Struktura narodowościowa ludności miejskiej w autonomicznej Galicji. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 1998. Zesz. 125. S. 89—108.

свій вузький приватний світ, виходячи з тих реалій, які там уже склалися. Доволі типову їх картину змальовував начальник суду в м. Галич Тит Заячківський: «Стосунки товариські, як звичайно в малім місті, поділені на кружки. Я мало де уділявся, а жіючи тільки з 2—3 домами добре, на тим виходив єм. Властиво стислійше, жив єм з руським парохом (з котрим посватав єм ся) и з лат[инським] парохом, котрий помер. Крім того, добирав єм собі 2—3 мужчин до товариства»⁹⁵.

Державні службовці залежали від своїх керівників і остерігалися здобувати славу «агітаторів», яка могла стати приводом для небажаного чи несвоечасного переведення в іншу місцевість. «В сих товариствах жите руске розвивалось, — згадував професор Коломийської гімназії Теофіл Грушкевич про український рух у містечку в 1880-х роках. — Я майже в кождім брав участь, лиш не хотів себе дати вибирати якимсь виділовим членом товариства. Постановив собі робити по силам своїм та не висуватись наперед, а то тому, щоб не дати противникови причини до слідження мене, але не так сталось, як гадалось. Мене таки виловлено на роботі і усунено з Коломий»⁹⁶. Переведення в Західну Галичину означало для українців відрив від національного середовища і, за невеликими винятками, призводило до згортання громадської активності. Нерідко доноси у вищі органи мали підґрунтям зведення особистих поррахунків і бажання позбутися людини через особисту неприязнь, приватні міркування або професійну конкуренцію.

З результатів праці польської дослідниці Ядвіги Гофф випливає, що на рівні місцевих органів влади й обіймання державних посад у містечках Східної Галичини більшість мали римо-католики, тобто переважно поляки, однак представництво українців було помітним, значущим і мало тенденції до зміцнення. Так, на початку ХХ ст. частка греко-католиків у виконавчих органах 17-ти міських рад становила 37 %, а 29 % їх було серед судових радників; якщо поляки були начальниками у 27 повітових судах, то українці — у 19. Така картина була причиною великої тривоги серед польської інтелігенції та політичних ідеологів, які відчули свої позиції в Східній Галичині під загрозою і розвивали теорії про наміри українців поступово усунути їх з усіх посад⁹⁷.

Польські мемуаристи, характеризуючи маломістечкові родинні й товариські середовища, наводили приклади входження до них русинів і дотримання добросусідських взаємин. Деякі з них зазначали, що суперечності спостерігалися не так між поляками й українцями, як радше між самими русинами, де боролися між собою прихильники русофільської та української орієнтації⁹⁸. Місцем щоденного функціонування багатонаціонального середовища були освітні заклади, в яких молоді люди могли пізнати «іншу» культуру, товаришуючи з представни-

⁹⁵ Сокіл В. *Епістолярій Тита Реваковича*. Львів: НАН України, Ін-т народознавства, 2019. С. 236 (лист Т. Заячківського до Т. Реваковича, Коломия, 18 листопада 1893 р.).

⁹⁶ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 41 (Грушкевичі). Спр. 6 / п. 1 (Автобіографія Т. Грушкевича). Арк. 115—116.

⁹⁷ Hoff J. *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 38—41.

⁹⁸ Там само. S. 46.

ками інших національностей. Шкільні спогади другої половини ХІХ ст. пересипані згадками про тісні взаємопереплетення приватних, родинних, товариських і професійних національних середовищ у містах.

Прикладом може бути родина Мечислава Опалєка, чия бабця походила зі сполонізованої німецької сім'ї й була «польською патріоткою», а батько, учасник польського повстання 1863 р., працював директором початкової школи ім. Маркіяна Шашкевича з українською мовою викладання у Львові. «Симпатіями до братнього народу й потребою товариського співжиття з русинами» сам М. Опалєк пояснював згоду свою та ще кількох поляків долучитися на заклик їх гімназійного товариша Володимира Яримовича до творення хору при греко-католицькій церкві св. Петра і Павла у Львові, де його батько служив парохом⁹⁹. Символічним відображенням мікроклімату Львова М. Опалєк вважав добірку картин у домі родини по лінії матері Диконських, де знайшлося місце для краєвидів Кракова, античних сюжетів, літографій «з вусатими постатями в конфедератках»: «Спогади про ті картини досі викликають у мене почуття милого подиву. Вуйко Диконський був русином, урядником у Греко-католицькій консисторії, проживав у прибудові коло катедри св. Юра й обох доньок видав за русинів, один із яких був священником. Яюсь не конфронтувало то тоді з польською тематикою картин, шанованих у руських домах, де часом траплялося й літографоване Штольцем зображення князя Льва, а інколи й портрет Тараса Шевченка. Натомість не було тоді ще місця для зображення Богдана Хмельницького. Особлива підбірка картин у помешканнях деяких русинів була нібито іконологічним документуванням гасла з чотиривіршу польсько-руського поета Платона Костецького: “В ім'я Отця, Духа, Сина, то наша молитва, як Трійця хай буде єдина Польща, Русь і Литва”»¹⁰⁰.

Водночас, спостерігаючи за тональністю тогочасних польських мемуаристів, Я. Гофф помітила, що текстам тих із них, хто належав до маломіщанського середовища, бракувало «партнерського мислення» щодо українців, а «русина трактували як рівного лише тоді, коли він був поляком», тобто спокійно послуговувалися польською мовою в повсякденному спілкуванні й не наполягали на окремих інтересах українців: «ситуація в малих містах цілком не була такою ідилічною, як це після збігання років хотіли б бачити польські автори спогадів. Згода, про яку вони стільки писали, виявилася дуже крихкою», що вже невдовзі унаочнили вибухи міжнаціональних протистоянь початку ХХ ст.¹⁰¹

Утім, розвиваючи цю думку, можна також ствердити, що підмічання конфліктних моментів, більшою мірою характерне для української мемуаристики, відбувалося і під впливом пізніших знань про наростання міжнаціональної напруги. Правдою є також і те, що сприймання міжнаціональних відносин у містечках залежало від індивідуального досвіду людини, її середовища і загалом — наскільки це

⁹⁹ Opalek M. *O Lwowie i mojej młodości. Kartki z pamiętnika*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1987. S. 22.

¹⁰⁰ Там само. S. 23.

¹⁰¹ Hoff J. *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej...* S. 47.

питання відчувалося як важливе. Приймавши національне як частину свого самоусвідомлення і способу дій, людина починала відбирати інформацію в певний спосіб, крізь призму національного світогляду. Так, для Богдана Лепкого сегментом юнацьких спогадів про Бережани («місто моїх дитячих і хлопячих літ, найкраще для мене місто у світі»¹⁰²) став такий сюжет: «На великі двірські й урядові свята маяли з ратушевої вежі прапори: чорно-жовті, біло-червоні та жовто-блакитні. Тішилися ми, що й про нас, українців, не забувають, бо мало хто знав, що жовто-блакитні краски — це барва роду Потоцьких. Одно з тих непорозумінь, що навіть у Бережанах бували. Кажу “навіть”, бо тоді як я там до шкіл ходив, сильніших національних спорів та змагань не було. У глибині різно бувало, але життєве плесо було тихе й спокійне, як плесо бережанського ставу»¹⁰³.

Значно експресивніше описав ситуацію, яка зачіпила його національні почуття під час прогулянки вулицями Львова, український гімназійний професор Теофіл Грушкевич: «При улици Чарнецкого кинувсь мені в очи образ, що мені пригадав нашу неволю, наше велике рабство за часів шляхетскої Польщи. Оце стояв повіз (карета), запряжений парою коней хороших, а на кареті молодого досить гарного парубка фірмана в одягу козацьким (шапка козацка з червоним дном і кутиком та шаровари козацкі) — чорна кирея червоним поясом перепоясана. Кров ударила мені в лице. Як сьміє еще нині шляхтич польський в сей спосіб дразнити нашего чоловіка таким поведенням. Одягати в стрій наш національний, в котрім ходили наші козаки лицарі, одягати своїх слуг, льокаїв, се для нас велика обида, а даже провокація»¹⁰⁴.

Відчуття міжнаціональної напруги могло стати частиною індивідуальної життєвої стратегії людини, вплинути на її вибори, змусити змінити чи скоригувати свої плани й поведінку. В Галичині зламу ХІХ—ХХ ст. шанси людини зіткнутися з фактами тиску чи дискримінації, які мали під собою національне підґрунтя, були досить високими. У такій ситуації в перші ж місяці роботи народною вчителькою в Бібрці опинилася Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер), необачно підписавши — на прохання управителя школи — скаргу на міського голову. За це її сварив місцевий греко-католицький священник: «ми вас тут числимо до чесних русинів [...], маємо на вас надії, але ви злукою проти начальника все нищите». Він пояснив, що міський голова приязно налаштований до українців і сприяє порозумінню між ними та німецькою громадою міста, через що проти нього воюють польські націонал-демократи. Вислухавши ці аргументи, Уляна відкликала підпис, однак відтоді управитель її фактично переслідував: зривав уроки, творив безлад у класі, розпорядився не опалювати приміщення¹⁰⁵.

¹⁰² Лепкий Б. *Казка мого життя*. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1967. Ч. 3: Бережани. С. 5.

¹⁰³ Там само. С. 7.

¹⁰⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Ф. 41 (Грушкевичі). Спр. 123 / п. 24. Арк. 42 (запис у щоденнику Т. Грушкевича, вересень 1903 р.).

¹⁰⁵ Уляна Кравченко. Спогади учительки. *Твори. Повне видання* / Ред. Ю. Бескид. Торонто, 1975. С. 566—579.

Євген Олесницький пояснював полонізацію Стрия не тільки діями польської сторони, а й тим, що «у міщан, а так само з малими винятками в українській інтелігенції, не було ані почуття національного, ані національного достоїнства». Він наводив приклади того, як міщани упереджено ставилися до спілкування в публічному просторі українською мовою, яку вважали селянською, а отже, й показником нижчого соціального статусу. Розпочавши, як це дозволяло законодавство, вносити в суді подання українською мовою, Є. Олесницький викликав невдоволення з обох боків: судді-поляки, які нею не володіли, вважали, що він навмисне утруднює їм діяльність, а «судді українці радили мені з зичливості виждати трохи з українським писанням і не зачинати так відразу»¹⁰⁶. Облаштувавшись після відкриття адвокатської канцелярії в новому для себе місті, подружжя Олесницьких брало до уваги свої наміри активно діяти в українському русі при формуванні товариських взаємин: «Ми обоє з жінкою, поробивши в місті візити всім русинам без винятку, поминули зовсім поляків і нікому з них візитів не зложили. Хотіла того головно моя жінка, яка була тої гадки, що борше чи пізніше політичні відносини приневолять нас зірвати з поляками, отже краще буде з ними зовсім не навязувати взаємин. Це й сповнилося вповні. В часі виборчої акції в 1895—1897 рр. прийшло дійсно до повного розриву між поляками й русинами в Стрию, а саме поляки зірвали тоді остентаційно з тими руськими домами й родинами, з якими до того часу жили»¹⁰⁷.

Додаткове світло на цей сюжет може пролити й уважніший погляд на саму дружину Євгена Олесницького. Марія з Врублевських Олесницька походила з польської або полонізованої родини з Тернопільщини, батько в якій був греко-католиком. Виходячи заміж, вона не володіла українською мовою, однак у заміжжі підпорядкувалася спершу поглядам, а згодом — високому громадсько-політичному становищу чоловіка. Олесницьку, «хоч полька», приймали як «свою» в українських домах, натомість у польських ставилися насторожено як до особи, що змінила національну ідентичність. Після трагічної смерті в 1902 р. єдиної доньки Марія Олесницька стала жертвою брутального нападу польки-сусідки, яка сказала, що так її покарано за хрещення дитини у греко-католицькому обряді. Усі ці тертя призвели до взаємного віддалення подружжя й повернення Марії до батьківського середовища¹⁰⁸.

Про складнощі родини у приватних і товариських взаєминах, пов'язані з нюансами маломістечкових середовищ, згадувала й Мілена Рудницька. Тривалий час її майбутній батько не міг одружитися зі своєю обраницею, Ідою Шпігель, через те, що вона походила з бідної єврейської родини. Найбільш вороже до цього вибору поставилася його мати, яка, хоча й сама походила з родини австрійських чиновників, цілком полонізувалася. Шлюб, перед яким Іда прийняла християнство, став можливим лише після смерті матері. Коли народилися діти, відбулося

¹⁰⁶ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя...* С. 271—276.

¹⁰⁷ Там само. С. 276.

¹⁰⁸ Бобикевич-Нижанківська О. Спомини з моїх років. *Олекса Бобикевич. Твори / Упоряд. М. Вашишин. Львів, 2000. С. 160—167.*

примирення в родині, навіть із тими, хто «був страшним антисемітом». Однак після переїзду в Бережани, де батько працював нотаріусом, сім'я Рудницьких відчувала певний дискомфорт одразу по двох лініях: християнсько-юдейській та українсько-польській. Через це мати трималася осторонь від дружніх взаємин: «В товариських стосунках Таткові доводилось, певне, проковтнути не раз гірку пілюлю з приводу походження Мама, хоч не пам'ятаю, щоб хто зважився зробити Мамі відкритий афронт. Формально зобов'язувала засада, що вихрещена жінка приналежить до християнського світу свого чоловіка, але в практиці маломіщанські панюси мали свої упередження і крутили носом [...]. Коли ми переїхали до Бережан, прірва між українцями й поляками поглибилась настільки, що поляки й українці в товариському відношенні творили вже майже два окремі світи. Поляки ходили на свої імпрези до “Сокола”, українці на свої до “Надії”, і коли б українець був пішов на польський бал чи навіть на польську театральну виставу, то це вважали б хруніадою і безхарактерністю. В українських родинях розмовляли вже тільки по-українському, а це знов ускладнювало батькам товариські стосунки, бо Мама не володіла українською мовою»¹⁰⁹.

За твердженням польського дослідника В. Менджецького, «аж до початку Першої світової війни, а навіть до її закінчення, конфлікти між польським, українським та єврейським національними рухами виникали насамперед у міському середовищі, особливо найбільших галицьких міст (Львова, Тернополя, Станіславова, Коломиї та Дрогобича), а головним чином — серед інтелігенції [...]. Переважна ж більшість мешканців Галичини жили в “домодерному” світі, у якому стосунки між людьми ґрунтувалися на засадах, вироблених ще в попередні століття. Найважливішим було почуття належності до місцевої спільноти малого містечка чи села. При цьому членами цього сусідства “віддавна” були представники різних релігій та етнічного походження. У своєму щоденному житті кожен із членів місцевої спільноти жив “по-своєму”, але теж поважав право на окремішність сусідів або членів родини, які сповідували іншу релігію»¹¹⁰.

Представники першого покоління української світської інтелігенції, переважно народжені в сім'ях сільських греко-католицьких священників, хоча й вели міський спосіб життя з часу початкової школи, вже в дорослому віці мали складнощі з адаптацією у великих містах, з огляду на середовище, яке видавалося їм не приятним, передусім для професійної кар'єри та громадської активності. У їхніх текстах кінця ХІХ ст. можна віднайти чимало свідчень про вибір для роботи і проживання малих провінційних містечок не лише тому, що в них було легше й дешевше зорганізувати повсякдення родини і зберегти ментально комфортну близькість із сільською місцевістю, а й через бажання швидше «вибитися», не втягуючись у виснажливу боротьбу, міжпартійні та міжнаціональні конфлікти:

¹⁰⁹ Рудницька М. *Статті, листи, документи* / Відп. ред. М. Богачевська-Хомяк; упоряд. М. Дядюк. Львів: Місіонер, 1998. С. 59—60.

¹¹⁰ Mędrzecki W. Polacy — Ukraińcy — Żydzi w Galicji Wschodniej. *Obertyn. Opowieści o życiu miasteczka*. Wrocław: Ośrodek «Pamięć i przyszłość», 2018. S. 31—32.

«Хоть я подав ся був на Львів, — згадував Тит Ревакович, — то не надіяв ся там прийти, а раховавем, що прийду до Станіслава, Коломиї, Стрия або до іншого трибуналу на провінції. Зі Львова ми, крім Ольдзі, дуже невдоволені; а я обавляю ся, чи тяжка служба судейська ві Львові не відбере міні здоровля, котре і так не дуже міцне»¹¹¹. «До Львова переноситись мені годі, — так пояснював свій вибір на користь провінції Євген Олесницький. — Тут чую ґрунт під ногами — и се одно є, що дає мені яку-будь вартість. Тут я правдиво незалежний, а незалежність перше услове для житя публичного. Я Львова боюсь — як пекла и здає ся мені, що не пережив би хвили, в котрій мусів би Стрий на Львів перемінити»¹¹².

У Львові формування новочасної міської громади супроводжувалося гострим конфліктом між інтересами українського й польського національних рухів, для яких місто було однаково важливим. На початку ХХ ст. Львів зберігав зовнішні атрибути польського міста, польська мова домінувала в офіційному і приватному просторах. За даними перепису 1910 р., співвідношення різних груп мешканців Львова за віросповіданням було таким: римо-католики — 51,2 % (105 469 осіб), греко-католики — 19,1 % (39 314 осіб), юдеї — 27,8 % (57 387 осіб)¹¹³. Однак польські політики дедалі більше усвідомлювали хиткість свого становища в місті, яке було в Східній Галичині «нібито островом, найгустіше заселеним поляками»¹¹⁴.

Стрімкий стрибок від міста-фортеці на пограниччі до мало що не центру національних рухів був надскладним викликом для міста з обмеженими ресурсами. Утвердження думок про власну місійність і унікальність на тлі провінційності та об'єктивних складнощів модернізації у політичній площині призводило до бажання приховати брак реалістичної програми дій за нещадною критикою опонента. Можна погодитися з твердженням Г. Грабовича про те, що «ступінь емоційного і психологічного наснаження суперечок» між українцями й поляками був «близьким до граничного»¹¹⁵. Міжнаціональний конфлікт у Львові породжував відчуття нестабільності, ускладнював його завдання як столиці краю, що мусила відігравати інтеграційні функції. За влучним висловом історика Я. Пурхлі, Львів, хоча й набув на початку ХХ ст. характеру «космополітичної метрополії», однак, на відміну від Праги, не виконував інтеграційної функції і не став у той час національною столицею, бо не було галицького народу¹¹⁶.

¹¹¹ Сокіл В. *Епістолярій Тита Реваковича...* С. 192—193 (лист Т. Реваковича до Т. Грушкевича, Підбуж, 28 січня 1898 р.).

¹¹² Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 664 (Ревакович Тит). Оп. 1. Спр. 27. Арк. 5—5 зв. (лист Є. Олесницького до Т. Реваковича, Стрий, 12 грудня 1905 р.).

¹¹³ Wnęk K., Zyblikiewicz L. A., Callahan E. *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857—1938*. Kraków, 2006. S. 249.

¹¹⁴ Głabiński S. *Ludność polska w Galicyi wschodniej. Referat wygłoszony na I. wiecu narodowym we Lwowie dnia 1. czerwca 1903 r.* Lwów, 1903. S. 20.

¹¹⁵ Грабович Г. *Тексти і маски*. Київ: Критика, 2005. С. 157.

¹¹⁶ Purchla J. Kraków i Lwów: zmienność relacji w XIX i XX wieku. *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej*. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15—16 listopada 2002 / Red. naukowa J. Purchla. Kraków, 2003. S. 87.

Національні громади західноукраїнських міст, попри те, що їх мешканці були пов'язані між собою численними приватними, товариськими й офіційними контактами, мали власний виразно окреслений культурний і національний простір. Під цим кутом зору міста не просто відображали наявний стан міжнаціональних відносин, а й задавали напрям їх розвитку, впливаючи на настрої в сільських місцевостях. В історіографії міст південноукраїнської Галичини можна знайти твердження, що національні спільноти в містах жили поряд і окремо. Утім, розмаїття варіантів перетинів і взаємовпливів між ними все ще залишає відкритими багато питань для дослідників.

Міський публічний простір. Публічний простір є однією з ключових категорій розуміння міського способу життя, який відрізнявся від сільського в перехідний період. Завдяки міському транспорту, мережам водопостачання, телеграфно-телефонним комунікаціям міський спосіб життя набув цілком певних ознак з новими можливостями людського спілкування. Суттєво змінювалася соціальна топографія міст, коли міський центр ставав адміністративно-діловою частиною, а в передмістях розміщувалися підприємства та мешкали робітники. Водночас у містах відчутною була окремішність проживання етнічних громад, їх незмішування, коли кожна мала власні храми, місця поховання та окремі навчальні заклади, хоча державні навчальні заклади сприяли розмиванню етнічних перегородок.

Унаслідок індустріалізації актуалізувалося створення зон відпочинку, для чого закладали парки, міські сади, сквери, бульвари, які ставали місцями спільного проведення вільного часу. На початок ХХ ст. таких міст налічувалося понад десяток. У 1895 р. харківський парковий комплекс став власністю міста. У Катеринославі парк було оновлено з відкриттям там літнього театру. В 1879 р. почалася робота з облаштування на запущених теренах передмістя Львова, поряд із закритим цвинтарем, Стрийського парку, планування якого здійснював тогочасний «інспектор плантацій» міста Арнольд Рьоринг. У парку, який став окрасою Львова, висадили близько 40 тис. дерев, зокрема й елітних сортів, зробили доріжки й тераси з фонтанами.

На вулицях з'явився міський транспорт. Трамваї, спершу кінні, а потім електричні, почали перевозити киян, катеринославців, харків'ян, житомирян, усіх підряд, незважаючи на станове чи класове походження. Підприємництво з інженерно-технічними досягненнями зупинилося в місті, аби зробити його безпечним, зручним, а то й комфортабельним для життя і праці. Розпочалася робота з упорядкування вулиць, їх брукування та освітлення, розширення, особливо в центрі, а також виділення тротуарів. Міська влада найбільше переймалася санітарними умовами, «чистотою та ошатністю», адже вулиці були брудними, бо на них міщани викидали не лише продукти власної, а й тваринної життєдіяльності. Не відставали й власники фабрик і заводів, які відходами виробництва забруднювали річкові води. Йшлося про виділення спеціальних місць для їх вивезення й дотримання містянами вимог поліції, яка відтепер відстежувала порушників.

З особливою відповідальністю міська влада ставилася до центральних вулиць, які репрезентували її діяльність. Катерининський проспект у Катеринославі будували за взірцем Невського в Санкт-Петербурзі, з мурованими будівлями. У Харкові центральною стала Сумська вулиця, на якій було споруджено земельний банк Олексія Алчевського, а в Києві — Хрещатик з міською думою. Конкуруючи з Московською вулицею, він поступово набував значення головної артерії міста. Значно посприяло зростанню ділової ролі Хрещатика розміщення в 1849 р. Поштамту, що ставав великим закладом та обслуговував населення, підприємства, організації та установи поштовим, телеграфним і телефонним зв'язком. Тут, на Хрещатику, містилися численні магазини, у яких вдавалося поєднувати торгівлю з культурним дозвіллям. У 1855 р. відкрив музичне видавництво і магазин галичанин Антон Коципинський, у якого можна було придбати нотні видання українських композиторів, а також Людвіга ван Бетховена та Фредерика Шопена. Власник щотижня влаштовував домашні концерти з виконанням українських і російських пісень, які користувалися особливим успіхом у київських студентів. У формуванні простору міста не останню роль відігравали площі, які змінювали своє призначення: замість базарів там споруджували величезні криті ринки. Крім того, площі використовували для кільцевих розв'язок транспорту.

Унаслідок міських реформ 1870, 1875 і 1892 рр. суттєву роль почали відігравати міські думи й управи з можливостями впливати на забудову та впорядкування, а також на планування міст. Вони певною мірою обмежували сваволю приватних забудовників. Проте було помічено, що «і в центральних частинах міст на базі ремісницьких майстерень виникали промислові підприємства. У Києві фабрики та заводи будували не лише на Шулявці, Плоскій частині і Куренівці, а й на Вознесенському узвозі або Маловолодимирській вулиці. В Одесі їх розміщували й на Французькому бульварі. Вони, певно що, погіршували умови проживання, бо наповнювали квартали гуркотом, кіптявою, транспортним гомоном і пилюкою від товарних станцій»¹¹⁷.

Кінець XIX — початок XX ст. був часом пошуків нових форм просторового устрою західноукраїнських міст і містечок, а також будівельного буму в них. Відбувалося функціонуальне зонування міст, трансформація дисперсної забудови в суцільну та стрічкову, в межах середмість надбудовували 3—4-й поверхи. У 1870 р. було створено Львівське міське будівельне управління, завдання якого полягало в наданні досі стихійним забудовам міста осмисленого та впорядкованого характеру, а 1877 р. для міста було ухвалено будівельний статут (згодом його ще кілька разів оновлювали). Уздовж головних вулиць з'являлися громадські споруди, передусім банки й торгові пасажі.

В оформленні центральних вулиць використовували ідею французького бульвару, обсаженого деревами, з газонами. За зразком віденської Рінгштрассе у Львові було прокладено кільцеву магістраль, яка сполучила між собою різні ді-

¹¹⁷ *Історія української архітектури* / За ред. В.І. Тимофієнка. Київ: Техніка, 2003. С. 300—301.

лянки міста і створила передумови для поживленого руху в рамках міської комунікації. На передмістях зберігалося садибне планування, а третину території Львова займали парки та сквери. Водночас «дух капіталістичної заповзятливості та прагнення одержати щонайбільшу вигоду із земельних ділянок призвели до надмірної ущільненості забудови»¹¹⁸.

Стрімкі зміни міського простору, наростаючи в геометричній прогресії, посилювали передчуття ще більших перетворень та породжували ностальгію за старим, уявно-затишним світом, який на очах розпадався. Для дослідника міської історії Ф. Яворського такою символічною межею між «старим» і «модерним» Львовом стала смерть 1903 р. «міського божевільного» Яна Ліса, який довгий час забавляв перехожих на Ринку й вулиці Галицькій філософськими сентенціями про життя й смерть, а в останні роки навіть був узятий на утримання львівським магістратом¹¹⁹.

До нових явищ у просторі великих міст належали палаци аристократів. Вони почали виростати після того, як міста втратили оборонне значення, натомість взяли на себе політичні й адміністративні функції, що потребувало тривалої присутності можновладців у місті. Чимало таких будівель поставало впродовж ХІХ ст. у Львові у зв'язку з його столичним статусом. Палаци найвпливовіших політиків — Потоцьких, Сапег, Бадені, Голуховських, Любомирських — були споруджені неподалік від Галицького сейму. Відомим був також палац Дзедушицьких на вул. Курковій та ін. Деякі з них із часом починали відігравати роль «готелів» для багаточисленних родин. Наприкінці ХІХ ст. увійшли в моду вілли з садами, найбагатші з яких мало відрізнялися від палаців.

Аристократичні садиби були своєрідним явищем у публічному просторі міста. Насамперед їх мешканці у безпосередній близькості до міських кам'яниць створювали осередки сільського двору, куди намагалися переносити звичні для себе правила і традиції. Переступати поріг цих садиб можна було далеко не кожному. Їх власники не намагалися особливо втручатися в міське життя, однак були впливовими на вищому управлінському рівні. Їхні життя, одяг, манера поведінки ставали предметом наслідування, інтересу й місцевих пліток. Приватний простір у таких палацах був відгороджений від публічного, в якому відбувалися прийоми, розміщувалися салони, бібліотеки, галереї з творами мистецтва¹²⁰.

З'явилися готелі, в яких зупинялася господарська й фінансова еліта, і хоча їхні назви, зокрема «Венеція», «Петербург», «Франція» тощо, й були претензійними, проте свідчили про рівняння на кращі зразки. Крім готелів підприємці любили зустрічатися у дворянських, купецьких та громадських клубах. Серед них особливою популярністю користувався Англійський клуб у Катеринославі, бо в ньому збиралася місцева ділова еліта. А до того ж клуб опікувався літнім

¹¹⁸ Петришин Г., Іваночко У. Пошуки нових форм розвитку міста. *Історія Львова: у 3 т. / Голова редкол. Я. Ісаєвич. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. С. 171—181.*

¹¹⁹ Jaworski F. *Lwów stary i wczorajszy*. Lwów — Warszawa, 1911. S. 234—235.

¹²⁰ Karolczak K. *Pałace arystokratyczne w przestrzeni publicznej Lwowa. Львів: місто — сучасність — культура*. Львів, 2016. Т. 10. Ч. 1. С. 140—151.

театром, репертуар якого був насичений хорошими п'єсами, а квитки коштували недорого порівняно з іншими вісьмома катеринославськими театрами¹²¹. Одні відвідувачі Комерційного клубу в Харкові могли послухати в його стінах оркестр, почитати літературу в бібліотеці, інші — пограти в більярд чи спілкуватися в буфеті. У 1893 р. в Харкові старе приміщення було перебудовано за кошти місцевих підприємців, а в міському парку «Баварія» засновано Малий театр на тисячу місць. Там виникла перша фірма кінопрокату Д. Харитонова.

Купецтво, наслідуючи дворянське дозвілля, мало такі чи подібні клуби майже в усіх містах, де неформальне спілкування й розумне дозвілля вдало поєднувалися, створюючи атмосферу культури і взаємопорозуміння. За прикладом дворянських і купецьких об'єднань почали діяти професійні товариства (лікарів, чиновників, службовців), жіночі зібрання, товариства за літературними і музичними смаками. Проте об'єднувалися люди для проведення спільного дозвілля у межах власного етнічного походження або віросповідання, а також за інтересами. У міському просторі Південно-Західного краю зусиллями державної адміністрації набували масовості заходи з поширення російської культури, які часто зводилися до святкування річниць переможних битв, як-от Полтавської, війни 1812 р., ювілеїв російських письменників, до яких відносили й Миколу Гоголя. Відбувалося масове перейменування вулиць, і все разом мало викликати почуття належності до спільного імперського простору.

Унаслідок заборони «Просвіт», які зосереджувалися на поширенні українського слова, інтелігенція обрала клуби як місце неформального спілкування. Першим виник Український клуб у Києві 1908 р., що являв собою літературно-художню громадську організацію, ініціатором створення якої був Микола Лисенко. Об'єднував клуб насамперед діячів української культури. І хоча він був закритий адміністрацією 1912 р., однак продовжив цього ж року своє існування під іншою назвою — «Родина». У клубі влаштовували свята пам'яті Тараса Шевченка, а на його сцені виступали Микола Садовський та артисти його театру і театру Соловцова, студенти Музично-драматичної школи М. Лисенка, музиканти київських симфонічного та оперного оркестрів. Щоп'ятниці тут відбувалися літературні, по суботах і неділях — музично-хорові вечори. При клубі організували концерти й літературні ранки для дітей, діяв молодіжний спортивний гурток. У 1911 р. створено художньо-етнографічну комісію, яка ухвалила оформити одну з кімнат будинку в українському національному стилі, щоб використати її як приклад побутової етнографії.

Подібною до Київського клубу була й доля Одеського. Аби зберегти традиції та матеріальну базу одеської «Просвіти», яку було закрито 1909 р., Андрій Ніковський уклав статут Українського клубу в Одесі. Перші загальні збори, що відбулися в помешканні клубу, який займав десять кімнат з електричним освітленням, залу на 120 місць та мав сцену для спектаклів, ухвалили широку програму діяльності. Оскільки художнє читання українською мовою було заборонено, його

¹²¹ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні...* С. 331, 333.

замінили співочим гуртом та аматорськими спектаклями. І хоча досягти рівня «Просвіти» не вдалося¹²², Одеський клуб творив українське міське середовище.

Святковий настрій забезпечували театри, більшість яких на кінець ХІХ ст. мали електричне освітлення. До того ж у кожному губернському місті їх було по кілька, а репертуар міг задовільнити вибагливого глядача та формував його смаки. Авторитет театру не порушило навіть кіно, яке буквально увірвалося в життя міста і для якого десятками відкривалися кінозали. І там, і там переглядали спектаклі й кінофільми люди різного походження, освіти та професійного зацікавлення, формуючи міську спільність на пропонуваніх цими засобами художніх ідеалах і моральних цінностях. У Львові перші кіносеанси відбувалися в міських фотографіях, а напередодні Першої світової війни в місті діяло вже близько 20 кінотеатрів. Найбільший із них кінотеатр «Лев» було відкрито 1913 р. у театрі Скарбека.

Початок ХХ ст. став для багатьох міст часом формування міської ідентичності, і міська влада зважала на цю потребу, почала підтримувати заснування бібліотек, а часом і сама ініціювала їх появу. Повсюдно відкривали народні чайні з бібліотеками, народні аудиторії. Найуспішніше діяла в цьому напрямі Полтавська міська дума, яка завдяки діяльності Віктора Трегубова відкрила не лише бібліотеку, а й музей, доступний усім полтавчанам та гостям міста.

На західноукраїнських землях така робота йшла в руслі збереження й популяризації національної історико-культурної спадщини. Власні бібліотеки формували українські товариства: «Народний дім», Наукове товариство імені Шевченка та ін., а товариство «Просвіта», крім видання і комплектування бібліотек своїх читалень, створювало також мандрівні бібліотеки. Поповнювали колекції бібліотеки навчальних закладів, передусім Львівського та Чернівецького університетів, а бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських стала однією з провідних книгозбірень на теренах колишньої Речі Посполитої. На зламі ХІХ—ХХ ст. бібліотеки почали створювати різні професійні об'єднання¹²³.

Тож, як бачимо, на підавстрійських теренах навіть у пам'яткоохоронній та бібліотечній справі простежувалося творення національними громадами міст власного простору за принципом «поряд, але окремо». На початку ХХ ст. публіцисти підмітили, що чимало польських аристократів, навіть ті, що проживали у Львові, передавали свої багаті колекції мистецьких та історичних пам'яток музеям у Кракові¹²⁴, що пояснювалося відчуттям загрози для польської перспективи у Східній Галичині.

У підавстрійських містах важливими центрами публічного міського простору ставали кав'ярні. У Львові прообрази таких закладів почали виникати ще

¹²² Горбатюк М.В. Андрій Ніковський як активний діяч українського товариства «Просвіта» та Українського клубу в Одесі (1906—1912 рр.) *Українська біографістика*. 2011. № 8. С. 202—203.

¹²³ Кунанець Н.Е. *Наукові бібліотеки Львова (1784—1939). Особливості становлення і розвитку, формування фондів та колекцій*. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010.

¹²⁴ Czarnik B. *A cóż dla Lwowa? Kilka uwag na czasie*. Lwów, 1906.

в першій половині XIX ст. на Гетьманських валах — у прогулянково-парковій зоні, яка сформувалася після розбирання оборонних мурів Низького замку. Тут вечорами прогулювалися міщани й урядники, демонстрували найновішу моду, а також встановлювали павільйони-цукерні, в яких подавали звичну для австрійських чиновників каву¹²⁵. На зламі XIX—XX ст. кав'ярні зі столиками для гри в карти і доміно стали справжніми осередками міського громадського життя. Там призначали ділові й приватні зустрічі, обговорювали політичні, творчі та наукові питання. Частина клієнтів приваблювала доступна в кав'ярнях безкоштовна преса, особливо ж полюбляли таке дозвілля не зв'язані щоденними службовими обов'язками пенсіонери, яких тоді називали емеритами. Деякі заклади відвідували майже винятково чоловіки, в інших, навпаки, була прийнята присутність жінок. Постійні відвідувачі насторожено сприймали появу нової людини, однак за деякий час можна було влитися в місцеву атмосферу: «У сутінках кав'ярень живуть групи людей, які творять характерну й спеціальну публічність, спрагу новин, нервового руху та подиху Європи, який віє зі шпальт задрукованої бібули; спрагу пліток великого міста й життя, а насамперед життя, блискучого блимаючого світла, в арабесках диму, серед вигуків кельнерів»¹²⁶.

На зламі XIX—XX ст. у руслі перетворення Львова на «справжню європейську столицю» в місті зникали заклади давнішого типу, які з часом починали більше нагадувати шинки, натомість поставали кав'ярні, облаштовані «на віденський лад», у яких алкоголь вже не відігравав настільки значущої ролі, більше важило спілкування й культурне проведення дозвілля. Деякі з них ставали справжніми творчими чи науковими майстернями. Уже в міжвоєнний період світової слави набула Шотландська кав'ярня, де збиралися представники львівської математичної школи (Стефан Банах, Станіслав Улям та ін.). Саме тут було створено значну частину теорії функціонального аналізу. На початку ж XX ст. помітну роль відігравала кав'ярня «Монополь» на Марійській площі. Тут багато часу за писанням текстів і зустрічами з іншими письменниками й публіцистами, зокрема з майбутніми «молодомузівцями», проводив Іван Франко: «Приходив кожного дня до нашої скромної кав'ярні “Монополь” незамітно, без шуму, немовби соромився, що важиться у своєму одязі засісти при одному столі з порядно одягнутими “многонадійними паничами”, якими ми намагались (“молоде — дурне”) бути. Випивав свою склянку чаю, виймав з кишені в камзолі срібну крону й бавився нею [...]. Нам зашивалися роти в його товаристві, бо ми добре знали гостроту його язика та й великі відомості, з якими ні один з нас не міг суперничати. — Говоріть що! — врешті відзивався Франко, якому хотілося поговорити й забути про те, що після цілоденної мозольної праці в Товаристві ім. Шевченка дожидає його не менш важка робота вдома. Він же недаремно таскав під пахвою оберемок всіляких рукописів і коректур! І хтось із сміливіших важився заговорити. Він слу-

¹²⁵ Винничук Ю. *Таємниці львівської кави*. Львів: Піраміда, 2001. С. 99—101.

¹²⁶ Jaworski F. *Lwów stary i wczorajszy*. Lwów; Warszawa, 1911. S. 219.

хав і ждав. Та коли приловив співрозмовника на якій фразі, що йому не подобалася, не втерпів, щоб не пришпилити його звичайним: «Дурниці говорите»¹²⁷.

Важливими подіями міського життя були контрактові ярмарки, під час яких до міст з'їжджалися землевласники, фінансисти, банкіри й купці. У цей час відбувалися ділові зустрічі, світські прийоми, бали, на яких молоді люди знайомилися між собою і зав'язували шлюбні плани. Деякі ярмарки мали спеціалізований характер, наприклад, у Бродах діяв вовняний. У Львові постійно проводили ярмарки св. Агнеси та Святоюрський. Ярмарок св. Агнеси відбувався в центрі міста: на Галицькій і Бернардинській площах торгували кінями, возами й каретами, на площі Каструм — деревом і керамікою, на площі Фердинанда — фабричними товарами. Святоюрські ярмарки біля собору св. Юра тривали впродовж двох тижнів: «Ярмарок мав дуже оригінальний вигляд. З однієї сторони стояли довгим рядом великі вози з бондарськими виробами. Далі великими кругами світив посуд: глиняний, кам'яний і фаянсовий, — жінки пробували виробів, сильно дзвонили в них, діти пищали на глиняних кониках мальованих у білі смужки. В сусідстві були харчівні «під сонцем» — на вогнищах, розпалених на вільному повітрі, смажилася ковбаса, в горшках варилося м'ясо; гості діставали свої порції на глиняних мисочках із дерев'яними ложками, їли стоячки або присідали на піску, що вкривав цілу площу. Далі стояли шатри з відпустовим крамом — хрестиками, медаліками, образками в рамах і без рам та з різними народними прикрасами, як стяжки, дзеркальця, ножики, дерев'яні ляльки й ін. Зачудована дівтора гляділа на дерев'яні возики, скрипки, сопілки й інші забавки, все мальоване у фантастичні квіти. На самій середині площі стояв ряд шатер під полотняним накриттям, прикрашених сосною віхою з золоченими горіхами: тут грали музики, можна було дістати всякого напитуку і танцювати досхочу. Проти цих шатер стояли шатра з медяниками різного кольору й смаку — ванілієві, кавові, помаранчеві, мигдалеві; в 1841 р. вперше появились прикрашені медяники у вигляді вусатих гусарів, дітей у повиттю, кошків і сердець. Кожний батько мав собі за святий обов'язок привезти дитині з ярмарку такого «фрашка»¹²⁸.

Святоюрські ярмарки були центром притягання для селян і міщан із багатьох місцевостей, а після прокладання до Львова залізничної колії на них приїжджали купці з Праги й Відня. Проте в останні десятиліття ХІХ ст. у зв'язку з розвитком фабричної промисловості ярмарки почали підупадати, а наприкінці століття їх перенесли в інше місце. Насамперед через місце проведення під мурами святоюрської греко-католицької катедрі ці ярмарки сприймалися не лише як подія торговельного життя, а й символ «руської» присутності в місті: у спогадах сучасників нерідко трапляється підмічання колоритних образів українських селян, особливо з Гуцульщини.

¹²⁷ Карманський П. «Український Мойсей». *Спогади про Івана Франка* / Упоряд. М. Гнатюк. Львів: Каменяр, 2011. С. 417—418.

¹²⁸ Крип'якевич І. *Історичні проходи по Львові*. Львів: Каменяр, 1991. С. 126.

Як осередки професійної взаємодії набули нового значення промислові й художні виставки, які ставали місцями зустрічей і спільного проведення дозвілля. Виставки сільськогосподарської і промислової продукції відбувалися в різних містечках Галичини з середини ХІХ ст., а з 1877 р. почали проводити масштабні крайові виставки під патронатом крайової влади та заможних аристократів. Орієнтиром для таких заходів слугувала Віденська виставка 1873 р. Найбільшого розголосу набула Крайова виставка у Львові 1894 р., підготовку якої здійснювали впродовж кількох років. До її відкриття приурочили запуск першої лінії електричного трамвая, яка сполучила залізничний вокзал і Стрийський парк. Львів став четвертим містом Австро-Угорщини, де з'явився цей вид транспорту, який надавав йому ознак новочасного великого міста. Вагони, виготовлені віденською фірмою, були вишневого кольору, а на початку ХХ ст. надійшла нова їх партія, вироблена в Сяноку.

Для Крайової виставки у верхній частині Стрийського парку було збудовано спеціальні павільйони — Ротонду Рацлавицької панорами, павільйони журналістики, квітковий, архітектури, міста Львова та Львівського університету, приватний архикнязя Альбрехта (представляв вироби з дерева), промисловий павільйон і палац мистецтва. Павільйони Романа й Анджея Потоцьких репрезентували моделі копалень кам'яного вугілля біля Яворова та мисливське спорядження. Були також електричні фонтани й басейни, зал машин і окремий павільйон праці жінок. Інтерес відвідувачів викликав павільйон-акваріум з рибальським приладдям та акваріумами, в яких було представлено місцеві види риб. Окремі експозиції були присвячені соляним копальням Велички.

У нафтовому відділі виставки було змодельовано шахту і свердловину, діяла крамниця з нафтопродуктами. Верхню і нижню частини парку сполучала канатна дорога. Виразне «українське обличчя» на виставці мала гуцульська церква, в якій демонструвалися вироби народних майстрів. Утім, зведення української присутності до етнографічних акцентів спричинило критичні рефлексії в українській пресі, яка звертала увагу на надання виставці польського патріотичного характеру. Українці ж, зазначалося далі, хоча й твердять, що економічно край розвивається головно за рахунок їхньої праці, замало подбали про те, аби бути гідно репрезентованими ¹²⁹.

Значна виставкова діяльність була притаманна містам підросійської України, і найбільшим авторитетом користувалися промислові й ремісничі виставки, адже в їх проведенні організатори орієнтувалися на всесвітні. Серед них Одеська реміснича виставка 1884 р., Харківська сільськогосподарська 1887 р. і Херсонська сільськогосподарська та промислова 1890 р., Південноросійська сільськогосподарства, промисловості та кустарного виробництва 1910 р., а також дві Київські 1897 і 1913 рр. Ось як оцінив німецький історик першу та останню виставки: «1884 р. На цей момент в імперії майже нічого не було відомо про при-

¹²⁹ Сулим Б. *Феномен Крайової виставки в Галичині 1894 року: Історичний огляд*. Львів: Поллі, 2007.

родні багатства Півдня. Індустріалізація в галузі важкої промисловості щойно розпочалася. Повідомленням, вартим уваги на той час, стала новина про те, що в Кривому Розі «є поклади темночервоного шару найкращої охри довжиною цілих 15 верст. Оскільки цього ніхто ще не знає, наші підприємці й досі отримують цю сировину все ще з Франції, а не з Кривого Рогу».

«Київська виставка, що відбулася влітку 1913 р., з погляду сучасників, за масштабами стала подією небаченого досі розмаху, — стверджував Р. Лінднер. — Місто з його бурхливим ростом чисельності населення (з 75 тис. чол. у 1870-х рр. до 594 тис. у 1913 р.), соціальними проблемами, процесами етнічної дезінтеграції й одночасною індустріальною динамікою, стало на той час своєрідним дзеркалом епохи індустріалізації. Особливо вагомим чинником стрімкого зростання населення, розвитку торгівлі і промисловості стало спорудження залізниць за маршрутами Київ — Курськ та Київ — Одеса. Організатори виставки з гордістю вказували на те, що промисловий розвиток вплинув на добробут міста й уможливив “заходи зі створення сучасної міської культури”, зокрема будівництво мостів та асфальтованих тротуарів. На зміну гасовому освітленню прийшло газове, а пізніше й електричне, було пущено трамвай на кінній тязі, електричний трамвай, введено систему водопостачання та каналізації. Ця виставка стала водночас останньою серед таких в історії Російської імперії»¹³⁰.

Засадничі зміни в життя міщан принесла електрифікація. Львів став одним із перших східноєвропейських міст, у яких почала діяти власна електростанція. Спершу «визволення Прометей», як емоційно називали початок електрифікації, планувалося використовувати для руху електричного трамвая. Запуск електростанції відбувся 1894 р. і був приурочений до Крайової виставки. Зростання попиту на електроенергію, яку дедалі частіше використовували для освітлення публічного простору і приватних будинків, сприяло розширенню електромережі, і вже 1900 р. було відкрито сучасну електростанцію на Персенківці. Пішохідні шляхи почали обладнувати електричними лампами, а водночас і трансформаторними будками¹³¹.

Поширеною формою вияву громадської активності та підкреслення національної ідентичності у другій половині XIX — на початку XX ст. були масові акції, які також впливали на формування публічного простору міст, об'єднуючи їх мешканців спільними символами й ритуалами. Публічні заходи, які гуртували українців Львова і підкреслювали їх присутність у місті, організувала Греко-католицька церква; до найвідоміших із них належали богослужіння на площі Ринок на Йордан. Урочисто відзначали в містах дні народження та іменини австрійського цісаря й членів його родини, день скасування панщини та ін.¹³²

¹³⁰ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні...* С. 395, 398.

¹³¹ Меус К. Цивілізаційні перетворення Львова. Електрифікація публічного простору міста на зламі XIX—XX століть. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. Т. 10. С. 179—193.

¹³² Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині в 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015. С. 165—186.

В умовах неписьменності значної частини населення публічні заходи відігравали роль доповнення до друкованого слова, акцентуючи на важливих для націєтворення моментах історичної пам'яті. Таку роль, наприклад, мало урочисте відзначення 1869 р. 300-ї річниці Люблінської унії, що дало нагоду для обговорення українсько-польських відносин. Обрання Львова базовим містом для урочистостей мало, за задумом організаторів, посилити акценти польсько-української згоди й надати заходам антиросійського характеру. Важливою частиною святкування стало закладення на Високому Замку наріжного каменя для кургану Люблінської унії, на якому викарбувано герби й напис «Вільні з вільними, рівні з рівними — Польща, Литва і Русь, об'єднані Люблінською унією 12 серпня 1569 року». Влаштувати спільне свято з українцями не вдалося, їх репрезентували лише представники формації *gente Rutheni, natione Poloni*. Щоправда, не було реалізовано й наміру українських політиків влаштувати того дня жалобні богослужіння й вивісити з вікон чорні хоругви¹³³.

Святкування як основний канал комунікації між державою та її населенням було характерним і для міст підросійської України. При Миколі II ці свята стали масовими і відбувалися навіть у невеликих містах і містечках, зокрема 900-ліття хрещення Русі. Для цього навіть створювали паломницькі маршрути, які вели до Києва. 100-річчя О.С. Пушкіна також набуло масового характеру, адже в кожній міській школі пройшли музикально-літературні вечори. У 1911 р. відбулися літургії до 50-річчя звільнення селянства від кріпацтва.

Засобом маркування національного в публічному просторі міст були пам'ятники. На зламі XIX—XX ст. «символічна мова львівських площ, вулиць та парків остаточно стала польською». У місті було відкрито пам'ятники Янові III Собеському, Александрові Фредру, Корнелю Уейському, Агенорові Голуховському, Бартошу Гловацькому, Францішеку Смольці та іншим діячам польської історії та культури¹³⁴. Українці також замислилися над потребою створення національного пантеону. Його було започатковано похованням 1883 р. на Личаківському кладовищі Володимира Барвінського. Поряд, «щоб було кому поклонитися», за десять років перепоховано Маркіяна Шашкевича. «Український пантеон» у Галичині формували згідно з концепцією національного відродження, обираючи для нього постаті тих, хто зважувався кинути виклик прийнятим нормам. Могили з пам'ятниками, наповненими національним змістом і символами, акцентували на тривалості традиції та підкреслювали зв'язок історії з сучасністю¹³⁵.

¹³³ Sierżęga P. Obchody rocznicy Unii Lubelskiej na terenie Galicji w 1869 roku. *Galicja i jej dziedzictwo* / Red. J. Hoff. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2001. T. 15: Działalność wyzwoleńcza. S. 74—145.

¹³⁴ Середа О. Масові урочистості та міський публічний простір. *Історія Львова*: у 3 т. Т. 2. С. 312.

¹³⁵ Мудрий М. Похорони та могили: з історії творення у Львові українського національного простору в другій половині XIX — на початку XX століття. *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura. Studia z dziejów miasta* / Red. K. Karolczak i Ł.T. Sroka. Kraków: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. T. IX: Życie codzienne miasta. С. 144—156.

У містах підросійської України набули поширення скульптурні пам'ятники, які встановлювали на площах, зокрема Михайлу Воронцову і Катерині II в Одесі, Миколі Гоголю в Ніжині. Часто їх спорудження орієнтувалося на певну споруду, наприклад, пам'ятник Миколі I — на Університет св. Володимира в Києві. Нерідко пам'ятники ставили в парках, збагачуючи їх скульптурними зображеннями. Такими були монументи Володимиру Великому в Києві, Олександрю II в Одесі. Тут, на відміну від західноукраїнських земель, хоча й відбувся збір коштів на спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку, однак через протидію антиукраїнських сил втілити цей проєкт не вдалося.

Упродовж XIX ст. характер та обличчя міст на теренах України помітно змінилися. Зосередження в містах промислових підприємств, фінансових установ, адміністративних функцій дало поштовх суттєвій модернізації міського простору, в якому новинки науково-технічного прогресу перепліталися з ідеологічним освоєнням в інтересах націй або імперій. Через роботу й освіту чимало людей переселялися в міста і — більш чи менш швидко — розривали з селянським традиціоналізмом, навчаючись жити в умовах дезорієнтаційної непостійності. Розбудова українського національно-культурного простору в містах давалася не легко через політичні обставини, та все ж саме в містах українська інтелігенція об'єднувалася для його творення. І хоча в дискурсі українського національного руху образ міста не виглядав як надто сприятливий, усе ж об'єктивно постійний приплив до міст українців із навколишніх сільських місцевостей давав підстави для оптимістичних прогнозів.

ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ І КОМУНІКАЦІЇ ТА ЇХ РОЛЬ У МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

Транспортне сполучення. Залізниці. Епоха економічного оновлення ставала пізнаваною і завдяки появі нових засобів зв'язку та комунікацій, які прискорювали мобілізаційні процеси, робили інформацію дієвою складовою поступу. Можливість долати відстані за менший час привносила в життя людей інше відчуття часу, а нові форми спілкування наповнювали його додатковими можливостями, збагачуючи простір економічних, соціальних і культурних зв'язків.

Тріумфальна хода залізничного транспорту розпочалася з відкриття 15 вересня 1830 р. Ліверпульсько-Манчестерської залізниці. Незабаром до своєї «гонки» з будівництва залізниць долучилися всі країни. Швидко зрозуміли перспективи залізничного транспорту і в Австрії, де ще на початку ХІХ ст. з'явилися проекти прокладання перших колій. У 1824 р. професор віденської політехніки Франц Антон фон Герстнер отримав привілей на будівництво дерев'яно-залізної дороги на кінній тязі, яка мала покращити транспортування солі з Богемії. Цей привілей через рік викупило Перше австрійське залізничне товариство, а наступним було засновано Празьке залізничне товариство.

Відносно швидкий розвиток залізниць на паровій тязі в Австрії пояснювався, зокрема, тим, що на території країни було багато гірських місцевостей, що утруднювало швидке перекидання товарів іншим способом. Створення австрійських залізниць підтримували професор віденської політехніки Франц Ксавер Ріпль та глава банківського дому Ротшильдів у Австрії Саломон фон Ротшильд. Саме з їх ініціативи було розроблено перші проекти залізничного сполучення від Бродів через Львів, Перемишль і Бохню до Відня, а звідти — до Адріатичного узбережжя. У 1836 р. Ротшильди отримали привілей на спорудження першої гілки залізниці від Відня до Бохні.

Невдовзі Леон Сапега та Александр Фредро виступили з ініціативою продовжити колію по лінії Бохня — Львів — Бережани, яка мала з'єднати копальні солі з аграрним Поділлям. Однак спершу цей проєкт не був підтриманий австрійським урядом на тій підставі, що галицький напрямок він не розглядав як першочерговий. Однак 1844 р. уряд таки вирішив приступити до спорудження залізничної колії на лінії Бохня — Львів. Аргументом на користь цього рішення було бажання посилити зв'язок провінції з центром, у тому числі з оборонних міркувань, а також допомогти її населенню подолати злидні. Тоді ж виник проєкт будівництва залізниці в Буковині.

Проте реалізація цих планів затримувалася. Тим часом 1846 р. до Австрії було приєднано Краків з околицями, де тоді вже велось спорудження краківсько-верхньосилезької залізниці. У 1850-х роках потреба в галицькій залізниці стала предметом дискусій між цивільним і військовим відомствами в контекстах Східної (Кримської) війни. Росія наполягала на залізничному сполученні по лінії Варшава — Краків — Пруссія, фактично в обхід території Австрії, що загрожувало проблемами з транспортуванням зерна. Це спонукало австрійський уряд до активних дій у рамках проєкту Східної державної залізниці.

У 1855 р. консорціум галицьких акціонерів, до складу якого входили в основному польські аристократи, звернувся до уряду по дозвіл надати концесію для будівництва залізниці з Перемишля через Львів до Чернівців і Бродів. Східно-галицьке акціонерне товариство отримало ім'я архикнязя Карла Людвіга на честь брата Франца Йосифа. Концесія була надана 3 березня 1857 р. Після деяких дискусій військове відомство зняло вимогу одночасного спорудження навколо Львова фортифікаційних споруд. Лінію Перемишль — Львів було замовлено відомому австрійському будівельному товариству братів Кляйнів. 4 листопада 1861 р. галичани вітали на цьому відрізку перший локомотив «*Jaroslawa*». З 1860-х років у регіоні почалася справжня «залізнична лихоманка». Промисловець Віктор Офенгайм створив консорціум на будівництво львівсько-чернівецької залізниці, яку було продовжено до Сучави. У 1872 р. територією Закарпаття було прокладено залізницю Дебрецен — Сигіт, а згодом тут прокладали вузькоколіїні лінії для місцевих перевезень, було створено першу угорсько-галицьку залізницю. На зламі ХІХ—ХХ ст. залізниці здебільшого перейшли в державну власність¹.

Хоча у стратегічній перспективі подорожі залізницями витісняли «старі й добрі» мандрівки диліжансами, поява залізничного транспорту сприймалася по-різному. Парові локомотиви, які рухалися з великою швидкістю, нерідко лякали. Через це й сама залізниця як явище породжувала недовіру, окреслювалася як диявольський витвір. Прохолодно сприймали подорожі потягами шляхтичі, які звикли розпоряджатися своїм часом дуже вільно й не відразу пристосувалися

¹ Жалоба І. *Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті ХVІІІ — 60-х роках ХІХ ст. (на прикладі шляхів сполучення)*. Чернівці: Книги-ХХІ, 2004; Клапчук В.М. *Транспорт і зв'язок Галичини*. Івано-Франківськ: Фоліант, 2016.

до розкладів руху та правил поведінки. Новим соціальним явищем стало знайомство з близькими сусідами по вагону, яке давало змогу за стислі проміжки часу наблизитися до чужого життя і проблем, що могли дуже сильно відрізнятись від звичного кола уявлень про світ найближчих сусідів. У перші десятиліття залізниці вважалися цілком безпечним видом транспорту: нещасні випадки траплялися рідко, а поломки здебільшого стосувалися не вагонів, а локомотивів і прямо не мали відношення до пасажирів. З часом, однак, смерть під поїздом стала одним із поширених варіантів самогубств².

Подорожі залізничним транспортом значно скорочували час, за який можна було дістатися до пункту призначення. Досі диліжанси рухалися зі швидкістю близько 9 км за годину. На ніч вони зупинялися в заїжджих дворах або на так званих цісарських поштових станціях, які згодом замінили вокзали. У такий спосіб зорганізована подорож зі Львова до Відня тривала зазвичай чотири доби. З появою залізниць з'явилася можливість подорожувати і в нічний час. Перші поїзди рухалися зі швидкістю близько 40 км за годину, а на окремих ділянках могли розвинути й до 60 км за годину. У 1867 р. відстань між Львовом і Краковом долали за 10 годин, між Краковом і Віднем — за 12,5. На цих магістральних напрямках щодня курсували 4—6 потягів, а з часом термін проїзду скорочувався.

Прокладання залізничних колій відкрило перед мешканцями західноукраїнських регіонів можливість відносно просто дістатися до провідних туристичних центрів та європейських столиць. Утім, квитки на потяг були досить дорогі, тож подорожі належало ретельно планувати. На практиці вони були доступними для представників вищих соціальних верств, інші ж, призначаючи на переїзд більшу частину свого місячного доходу, намагалися зекономити, обираючи вагони третього класу. Вокзали постійно модернізувалися й пропонували подорожнім широкий спектр послуг, а насамперед харчування в ресторанах³.

Відсутність залізничного сполучення була одним із чинників поразки Росії в Східній (Кримській) війні. Зате британці, які висадилися на півострові під час війни, аби швидко доставляти війська і зброю, побудували першу в Криму залізницю Севастополь — Балаклава. Микола I самовпевнено гальмував прокладання залізниці на Півдні, не підтримавши ініціатив М.С. Воронцова. Головним товариством російських залізниць Одесу було залишено в стороні. Будівництво залізниці Одеса — Київ та Москва — Севастополь розпочали лише на початку 1860-х років. Доручено його було британському товариству з тим, щоб лінія проїшла через Курськ, Київ і Катеринослав.

Тож першою на українських територіях Російської імперії було споруджено за державні кошти гілку Одеса — Балта, яка 1871 р. дійшла до Києва. Суперни-

² Karolczak K. Poczta i jej motywy w kulturze XIX wieku. *Шляхами історії. Наук. зб. іст. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка на пошану проф. К. Кондратюка*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. С. 49—62.

³ Opaliński D. Dyszlem i pod parą, czyli o galicyjskim kolejowo-pocztowym rozkładzie jazdy z 1867 r. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2014. № 4. S. 613—624.

цтво із Заходом змусило імперію приступити до спорудження широкої її мережі, яка стала потужним імпульсом розвитку всієї економіки. Підштовхувало будівництво залізниць і зростання ціни на зерно у Західній Європі, адже українська пшениця там високо цінувалась. Пізніше почали враховувати й потреби міської промисловості. Залізниці пришвидшували розвиток міст, сприяли поживленню ділової активності. Недаремно німецький історик Ф. Шенк назвав своє дослідження російської залізниці «Поїзд у сучасність»⁴.

Після Одеси наступним проектом залізничного сполучення стала Донецчина. У 1868 р. Курсько-Харківсько-Азовська магістраль з'єднала Харків і Донбас з портами Азовського моря. І так кожна чергова гілка постачала збіжжя і цукор до морських портів. Залізниці передусім обслуговували промислові центри, зокрема Катерининська 1885 р. зв'язала вугільні шахти Донбасу і рудні Криворіжжя, що сприяло створенню локального вугільно-металургійного комплексу. Завдяки спорудженню гілки Курськ — Харків — Севастополь 1891 р. Харків опинився на перехресті важливого залізничного сполучення. Будівництво залізниць було успішним, адже залучалися державні, громадські, приватні кошти та кошти концесій. Харківське земство, отримавши концесію, передало свої права відомому залізничному ділку Самуїлу Полякову, який сплатив за це невеликі гроші. Гірничопромисловець Олександр Поль у складі делегації від Катеринославської думи приїздив у північну столицю, аби переконати в економічній потребі спорудження місцевої залізниці та наданні відповідної концесії.

Міста також прагнули використати власний економічний потенціал, географічне розташування, щоб мати вигідне сполучення. Розуміючи значення залізниць, міські голови активно залучилися в боротьбу за їх проходження поблизу міст. Херсонський голова В.Г. Терещенко ініціював спорудження залізниці до Миколаєва, а згодом і до Кривого Рогу, переконуючи гласних, що вона активізує торгівлю збіжжям і принесе місту суттєві кошти. Голова Березни виступив з промовою, під якою підписалися б усі міські голови: «Якби у нас були добрі шляхи, життя б одразу закипіло, постали, можливо б, фабрики і заводи, і місто знову наче б народилося»⁵. Транспортні засоби значно зменшували тривалість руху, доставка товарів стала вирішеною справою. І не тільки це. Залізниця перевозила пасажирів, наприклад, Катерининською щороку користувалося півтора млн осіб⁶. Залізницею почали перевозити й пошту, час доставки якої постійно скорочувався.

Транспортна сітка залізниці зв'язувала в один вузол економіку історичних українських регіонів, сталевою двоколієюкю стягувала промислові міста і прико-

⁴ Шенк Ф.Б. *Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство России в век железных дорог*. Москва: Новое литературное обозрение, 2016.

⁵ Чорний Д.М. *По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. С. 109.

⁶ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)*. Київ; Донецьк: ТОВ ВПП «Промінь», 2008. С. 363.

увала їх до імперії. Адаже три магістральні залізниці: Москва — Київ — Одеса, Москва — Харків — Одеса, Москва — Харків — Таганрог з'єднали українські економічні й фінансові центри з російськими ринками, збільшували мобільність, ламаючи старі кордони. Крім економічних завдань, залізниця виконувала й не менш важливе політичне і військове надзавдання: 1889 р. внаслідок реформування залізничних шляхів вона була націоналізована державою. 16 тисяч кілометрів колій, а саме такою була їх довжина напередодні Першої світової війни, міцно «прив'язували» українські території до складу Російської імперії. Водночас залізничне будівництво призвело до застою таких раніше багатолюдних міст як Бердичів, Остер, Бар, які опинилися далеко від залізничного сполучення.

Дешевшими порівняно із залізничним транспортом були водні шляхи. Дніпропром перевозили як сировину, товари, так і пасажирів. З другої половини ХІХ ст. пароплав став незмінним транспортом на річках, прибутковим видом діяльності. Завдяки Дніпру й системі річок, що в нього впадали, торгівля в містах ніколи не припинялася. Дніпро з'єднував Київ з Чорним і Балтійським морями, що дало змогу жваво торгувати хлібом, цукром, горілчаними виробами, а також лісом і сіллю. Річкові торгові шляхи робили істотний внесок у розвиток економіки. Київ став величезним складом зерна, звідки воно транспортувалося до Мінської та Могильовської губерній. Торгівля лісом та виробами з дерева накопичувала в містах значні кошти. Торговий шлях до Чорного моря був ускладнений дев'ятьма дніпровськими порогами, хоча підраховано, що Дніпром ходили понад 1400 суден і поїздка на них була набагато дешевшою від залізниці. Тому цей вид транспорту був особливо популярним серед робітників, для яких пошук роботи залишався завжди важливим.

Морський транспорт Азово-Чорноморського басейну, що базувався в південних портах, суттєво зріс як кількісно, так і за участю в торговельних операціях. Портові міста, серед яких опинилися Одеса і Миколаїв, розвивалися швидшими темпами за губернські. Серед найуспішніших підприємств було Російське товариство пароплавства і торгівлі, засноване 1856 р. в Одесі капітаном першого рангу Миколою Аркасом. У його складі напередодні Першої світової війни перебувало близько 300 суден різної категорії, що давало змогу тримати першість у торгівлі та перевезенні пасажирів. Бердянський голова Владислав Гаєвський ініціював спорудження міського порту, інші будували мости, дамби, греблі, хоча це було досить затратним для міського бюджету.

«Просторовий переворот», здійснений у хронологічно стислі терміни, мав значні соціальні, культурні й політичні наслідки. Поїзди та вокзали стали місцем перетину вихідців з різних соціальних верств, відкривали широкий простір для нових вражень, рефлексій та уявлень. Створивши можливості для швидкого переміщення людей і товарів, залізниці посприяли й об'єднанню імперських просторів, які здавалися вже значно осяжнішими. Утім, під цим кутом зору значення залізниць не варто переоцінювати, адже вони так само одразу привернули увагу революціонерів.

Пошта, телеграф, телефон. Пошта своїм виникненням завдячує державі, а розвитком — військовим потребам, спонукальним фактором для цього зв'язку стала також торгівля. Коли російській державі не вдавалося налагодити повноцінний поштовий зв'язок, вона залучила до цього земства. Вони зуміли створити регулярну місцеву мережу, до якої увійшли всі села, раніше не охоплені поштовим сполученням. Потім пошта почала успішно користуватися залізницею. Це було важливим не лише з точки зору пришвидшення зв'язку, а й постачання періодики та літератури, яку вона взяла на себе. Практикувалася й міська пошта, зокрема в таких містах, як Одеса і Харків. Для пришвидшення доставки листів було запроваджено нумерацію будинків і квартир, а для полегшення відправлення кореспонденції з'явилися поштові скриньки і такі атрибути: конверти, марки та листівки (поштівки). Ринок останніх успішно й стрімко розвивався: на чорнобілих і кольорових поштівках зображували краєвиди і міські пейзажі, приурочені до релігійних свят сюжети тощо.

Розвиток поштового зв'язку в Галичині відносять ще до початку XVII ст. і пов'язують з ім'ям італійського купця Роберто Бандінелли, який, поселившись у Львові, отримав від польського короля привілей на утримання регулярної королівської пошти. Львів'яни могли щосуботи відправляти й отримувати листи з усієї Європи, але коштувала ця послуга дорого, і невдовзі Бандінелли розорився. Та все ж альтернативи спілкуванню на віддалі не було, поштові послуги поступово розвивалися й розширювалися. У 1876 р. в Галичині діяло близько 500 поштових відділень, а на 1910 р. їх налічувалося вже 1451. Обсяги поштових відправлень (листів, бандеролей) постійно збільшувалися. Цьому сприяло й зростання загальної грамотності населення та його мобільності, в умовах якої листи ставали важливим чинником у збереженні родинних і товариських взаємин. У 1859 р. було створено Крайову дирекцію пошт для Галичини та Буковини, а в 1892 р. дирекції пошт і телеграфів було об'єднано в Державну дирекцію пошт і телеграфів для Галичини і Великого князівства Краківського. Чисельність працівників поштових відділень постійно зростала. На початку XX ст. на поштамтах і телеграфах Галичини працювала 4161 особа. «Поштові уряди» одними з перших відкрили двері для працевлаштування жінок. Наприкінці 1880-х років у Львові було споруджено Головпоштамт⁷.

Хоча доставка кореспонденції значно прискорилася після того, як поштова служба почала використовувати залізничний транспорт, усе ж існував запит на ще швидше передавання новин та інформації. Це стало можливим завдяки таким винаходам, як електромагнітний телеграф і телефон. Урядова лінія з'єднала Київ з центром 1863 р., потім почала обслуговувати комерційні, особисті та наукові потреби. Телеграфна мережа сполучала не лише вітчизняні центри, а й виводила на зв'язок з європейськими і азійськими столицями. Роль Одеси як центру світової торгівлі зросла завдяки приєднанню міста до мережі обміну інформацією, яку

⁷ Клапчук В.М. *Транспорт і зв'язок Галичини...* С. 555—578.

надавав запроваджений тут 1855 р. телеграф. Через десять років Одеса отримала телеграфну лінію Лондон — Варшава — Одеса — Тифліс — Тегеран⁸.

На кінець XIX ст. телеграфом були об'єднані всі великі українські міста, а Житомир став центром телеграфного зв'язку, здійснюючи сполучення з Лондоном і Бомбеєм. Електричний телеграф на території Галицької провінції з'явився 1850 р. на лінії Відень — Краків. На 1910 р. діяло вже 382 державні телеграфні станції, а загальна протяжність телеграфних ліній перевищувала 8 тис. км. Бланки для телеграм друкували німецькою, польською та українською мовами. Телеграми використовували для швидкого й стислого донесення важливої інформації; в їхніх текстах уникали прийменників, що здешевлювало відправлення. Звичною практикою було повідомляти телеграмами про результати виборів депутатів на місцях.

Заснування телефону стало ще ефективнішим засобом комунікації користувачів. Телефонний зв'язок у Галичині з'явився 1882 р. Перші телефони були у Львові, а до кінця XIX ст. телефонізовано ще Станіслав, Перемишль і Коломию. У 1890 р. в усій провінції налічувалося 768 абонентів, а напередодні Першої світової війни телефонні станції обслуговували вже майже 9 тис. абонентів⁹. У підросійській Україні перший телефон з'явився в Одесі та Києві. 1893 року телефонна лінія зв'язала Одесу з Миколаєвом, і темпи поширення цього зв'язку були вражаюче швидкими. Певний час ним користувалися військові, потім державні установи, зокрема поліція, адміністрація та органи самоврядування, а вже перегодом землевласники, зокрема граф Бобринський та контори цукрових заводів, пов'язані між собою господарською співпрацею.

Нових засобів комунікації, як і свіжої інформації про становище на ринках, на виробництвах, у власному середовищі потребували насамперед промисловці і підприємці, які займалися вчасним забезпеченням сировини і збутом товарів. Надійний зв'язок ставав вагомою рушійною силою під час переходу до індустріальної епохи. Як і шляхи сполучення, телеграф і телефон наповнювали культурне середовище новою інформацією, робили комунікацію доступнішою для найширших кіл суспільства. Телефон, хоча й повільно через високу плату за користування, ставав повсякденною і звичною потребою.

Преса як основний засіб поширення інформації. Друковані часописи з'явилися на початку XVII ст. майже одночасно в усіх країнах Західної Європи. Їх спільною ознакою була періодичність, уміщення поточної хроніки подій та перші аналітичні матеріали — обговорення діяльності урядів тощо. Першим відомим періодичним виданням на території України вважається тижневик «*Gazette de Leopold*» (з франц. «Львівська газета»), яка виходила у Львові французькою мовою 1776 року. Друкували цю газету, як і багато наступних, у заснованій 1772 р. у Львові Антоном Піллером друкарні Піллерів. Завдяки високій якості полігра-

⁸ Мошенский С.З. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи*. Лондон: Xlibris, 2014. С. 257.

⁹ Клапчук В.М. *Транспорт і зв'язок Галичини...* С. 555—578.

фічних послуг та отриманню привілею на друк шкільних підручників ця друкарня швидко залишила позаду конкурентів.

В історичних джерелах є непрямі свідчення про те, що А. Піллер ще до 1774 р. видавав якісь «Повідомлення», або ж «Вісті», однак примірники цього видання не збереглися; воно згадується лише у забороні Галицького губернаторства на його друк. Власником і видавцем «*Gazette de Leopold*» був «шевальє Оссуді», про якого докладніше нічого не відомо. Газета, яка взорувалася на подібних попередниках, що виходили у Відні та Варшаві, переважно інформувала читачів про події в найбільших європейських країнах; частка місцевої хроніки в ній була незначною¹⁰. Видання газети французькою мовою, якою тоді спілкувалися між собою аристократи, свідчило про елітарний характер періодики та підкреслювало спільність простору вищих соціальних верств.

Довгий шлях пройшла заснована 1811 р. у Львові «*Gazeta Lwowska*» («Львівська газета»), яка виходила польською, а в окремі періоди й німецькою мовою під назвою «*Lemberger Zeitung*». Спершу це було приватне видання, яке 1847 р. було викуплене урядом і почало виходити як щоденник. «*Gazeta Lwowska*» була офіційним виданням, основне завдання якого полягало в інформуванні про закони, розпорядження та дії органів влади, ведення хроніки про діяльність посадових осіб, уміщення оголошень про призначення та вакансії тощо. У різні часи до газети виходили додатки літературного й наукового характеру: «*Pamiętnik Lwowski*», «*Pamiętnik Galicyjski*», «*Przewodnik Naukowy i Literacki*». Після конституційних реформ у газеті з'явилися й політичні огляди та аналітичні матеріали, однак на її шпальтах не знаходилося місця для опозиційних поглядів. Газета ділилася на «урядову» та «неурядову» частини і друкувала чимало хроніки з державного та місцевого життя. У 1890—1914 рр. як додаток до неї виходила україномовна «Народна часопись», що акцентувала увагу на українських новинах, також офіційного характеру.

Галицько-руські середовища плекали плани видавати у Львові періодичне видання українською мовою вже в 1830—1840-х роках, однак зреалізувати їх змогли вже на хвилі «Весни народів». Спершу передбачалося, що український часопис виходитиме за редакцією Дениса Зубрицького і матиме назву «Пчола Галицькая». На це видання було навіть отримано дозвіл. Однак у підсумку перша газета українською мовою вийшла у світ 15 травня 1848 р. під назвою «Зоря Галицка» і підзаголовком «Письмо повременное для справъ народныхъ, политическихъ и церковныхъ, словесности и господарства галицко-угорского и буковинско-русского народа». Наклад перших випусків становив 4 тис. примірників. Першим редактором часопису був Антон Павенцький, згодом редактори змінювалися.

Разом із редакторами змінювалася й мова газети, що відображало тогочасні мовно-правописні дискусії в західноукраїнських регіонах. «Зоря Галицка»

¹⁰ Наріжний С. Українська преса. *Українська культура. Лекції* / За ред. Д. Антоновича. Київ: Либідь, 1993. С. 150—151.

була органом Головної руської ради і гуртувала навколо себе чи не всю тогочасну галицько-руську науково-інтелектуальну та письменницьку еліту. На шпальтах часопису обговорювалися всі важливі для тогочасного становища українського народу питання. Однак газета не змогла втриматися в період неоабсолютизму й 1857 р. припинила своє існування.

У 1850—1866 рр. у Відні виходив також україномовний «Вістник для русинів Австрійської держави», який мав проурядовий та консервативний характер. Щоб його зрозуміти, достатньо згадати, як відреагували видавці на початки конституційних перетворень у державі: «На Галицькій і Володимирській землі живе досі нарід руський, над яким панує цісар Франц Йосиф, а русинам автономії не потрібно»¹¹.

Важливий поштовх для розвитку вільної преси в Габсбурзькій монархії дали конституційні перетворення 1860-х років, які, крім основних прав, гарантували й свободу слова та друку. Одразу після проголошення Жовтневого диплома галицько-руські діячі згуртувалися навколо організації власного часопису, і невдовзі, за меценатської підтримки Михайла Качковського, у січні 1861 р. у світ вийшов перший номер часопису «Слово». Навколо нього об'єдналися діячі різних національно-політичних орієнтацій, а в перших номерах часопис, спираючись на відозву Головної руської ради, відстоював програму національної окремішності українського народу. Виходив часопис здебільшого тричі на тиждень і проіснував до 1887 р. Він, особливо на початку, створив модель газети-інституції, яка одночасно з редакційною роботою виконувала й роль попередника політичної партії, формувала політичні програми, основні завдання поточного моменту, будувала міжнаціональні відносини, присвоюючи собі право найвищого авторитету в цій сфері, виконувала навіть функції передвиборчого комітету тощо. Редакторами «Слова» були Богдан Дідицький та Венедикт Площанський. Разом зі своїми видавцями, політиками староруського кола, «Слово» еволюціонувало до русофільських поглядів.

У 1860—1880-х роках помітним явищем українського інтелектуального простору стали такі газети народовців: «Русалка», «Мета», «Нива», «Правда», «Батьківщина». У цих виданнях, які відстоювали загальноукраїнську єдність і демократичні ідеали, друкувалися й автори з Наддніпрянщини, що було особливо важливим з огляду на заборону українського друкованого слова в Росії. Найвпливовішим і авторитетним українським часописом Галичини стало «Діло», яке понад пів століття (виходило в 1880—1939 рр.) жваво реагувало на всі актуальні події, формувало громадську думку, закликало до дій і боротьби за українське майбутнє. Заслуга становлення газети належала Володимирові Барвінському, який розглядав її як справу свого життя, а назва часопису народилася в листуванні між ним та його братом Олександром: «Помагайбі до трудної пра-

¹¹ *Вістник*. 1860. Ч. 70. 10 (22) грудня; Кулинич М.М. *«Вістник для русинів Австрійської держави» як трибуна галицького українства. Організаційні, ідеологічні та жанрові засади часопису*. Львів: Українська академія друкарства, 2011.

ці! Коли Твоя часопис має об'єднати і оживити всіх русинів добромислячих до спільної праці для добра руського народу, то нехай зветься — «Діло», бо нам треба ділами двигати наш нарід з упадку і здобути пошановане єго прав. Коли сторонники староруської партії виступають із словом, то народовці повинні виступити на арені політичній з ділом»¹².

Смерть Володимира Барвінського 1883 р. в молодому віці, однією з причин якої вважалося повне виснаження роботою в редакції без належної матеріальної винагороди, довершила формування образу жертвовної праці редакторів і журналістів видань на ниві національної справи. Саме ж «Діло» успішно розвивалося, ставши з кінця 1880-х років щоденною (крім неділь і свят) газетою, а позиція часопису здебільшого відчитувалась як вираз колективної думки чи волі українців. На своїх шпальтах газета інформувала читачів про події політичного, економічного, культурного й наукового життя на рівні держави, провінції, українських земель; ретельно відстежувала діяльність депутатів парламенту і крайових сеймів, публікувала локальні новини з різних місцевостей Галичини, акцентуючи на їх національному аспекті, подавала хроніку. Передові статті «Діла» були — більш чи менш успішною — політичною аналітикою. Часопис гостро критикував австрійську та російську владу за їх нехтування національними інтересами українського народу, послідовно відстоював загальноукраїнську єдність, доводив потребу роботи серед широких верств населення, безкомпромісно діяв у питаннях польсько-українських взаємин¹³.

На початку ХХ ст. періодичні видання в Галичині налічували сотні найменувань. Провідні політичні часописи не лише інформували й аналізували події, а й постійно дискутували між собою, реагуючи на публікації й закиди одне одного. Тогочасна журналістика в регіоні була живим і широким світом ідей, планів та ініціатив. З-поміж найвпливовіших часописів того часу можна виділити орган польських західногалицьких консерваторів краківський «*Czas*», газети східногалицьких консерваторів «*Gazeta Narodowa*», «*Dziennik Polski*», які виходили у Львові, часопис ліберал-демократів «*Nowa Reforma*» (Краків), людовий «*Kurjer Lwowski*». З 1902 р. серйозні позиції в інформаційному просторі завоювало ендецьке «*Stowo Polskie*», яке приваблювало читачів не лише ідеологією, а й високим рівнем журналістики та репортажів з різних регіонів. Деякі часописи видавали в рамках свого політичного напрямку дві версії: «для інтелігенції» і «для народу». Такі «пари» створили, до прикладу, народовські «Діло» і «Свобода» та русофільські «Галичанинъ»¹⁴ і «Русское слово». Новим словом у журналіс-

¹² Барвінський О. *Спомини з мого життя*. Частини 1 і 2. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. С. 279.

¹³ Шаповал Ю.Г. «Діло» (1880—1939 рр.): поступ української суспільної думки. Львів, 1999; Курилишин К. *Часопис «Діло» (Львів, 1880—1939 рр.). Матеріали до бібліографістики* / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника. Дрогобич: Коло, 2015—2019. Т. 1—5.

¹⁴ Курилишин К. *Часопис «Галичанинъ» (Львів, 1893—1913 рр.). Матеріали до бібліографістики* / НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника; Ін-т франкознавства ДДПУ ім. І. Франка. Дрогобич: Коло, 2013.

тиці став орган Русько-української радикальної партії «Народ», який виходив у журнальному форматі і відзначався порушенням тем про соціалістичну ідеологію, емансипацію жінок тощо. Погляди українських консерваторів відображав львівський часопис «Руслан».

Видавали чимало спеціалізованих часописів, призначених для цільової професійної аудиторії, як-от «Часопись правнича», «Часопись правнича і економічна», «Учитель» та ін.; газети й журнали для дітей («Дзвінок»), гумористичні збірки («Зеркало», «Страхопуд»). Розвивалася й локальна періодика, щоправда, місцевим україномовним видавничим ініціативам було складно знайти передплатників і, відповідно, втриматися матеріально, тому багато з них виявилися короткотривалими¹⁵. Провідним часописом буковинських українців стала «Буковина». Кільканадцять назв періодичних видань виходило й на Закарпатті, серед них були й україномовні («Світ», «Карпат»), які друкували «язичієм», і «Наука» та «Неділя», що орієнтувалися на українські літературні стандарти¹⁶.

Важливою ініціативою стало видання українцями німецькомовних часописів «*Ruthenische Revue*», «*Ukrainische Rundschau*», «*Ukrainische Korrespondenz*», які мали на меті інформувати європейську громадськість про становище й прагнення українського народу. Частину примірників безкоштовно надсилали європейським політикам і дипломатам¹⁷. Доступними в Галичині й Буковині були віденські часописи.

Основним шляхом розповсюдження часописів серед народу були читальні — «Просвіти» русофільського «Общества ім. М. Качковського» і так звані незалежні, або дикі, які замовляли літературу обох напрямів. Вплив періодичних видань на формування громадської думки в західноукраїнських регіонах, зважаючи на доволі широкі свободи у висловленні поглядів, згуртування навколо редакцій значних сил, інколи й з різних частин України, можна без перебільшення окреслити як досить значний. Самі ж часописи, особливо їх успішні й довготривалі проекти, є багатим історичним джерелом з минулого регіону, на шпальтах якого можна віднайти чимало вже не відомих сьогодні подій та призабутих імен тих, хто жив і працював у тогочасному політичному й громадсько-культурному просторі.

У Російській імперії умови для розвитку української преси були менш сприятливими. Свого часу, аби налагодити зв'язок із населенням, М.С. Воронцов ініціював видання періодики на Півдні. Зокрема, 1827 р. почав виходити «Одеський вестник — *Journal d'Odessa*» російською і французькою мовами. До цього в Одесі читали франкомовну «*Messager de la Russie Meridionale*», яка, однак, не

¹⁵ Дроздовська О. *Українські часописи повітових міст Галичини (1865—1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження*. Львів, 2001.

¹⁶ Габор В. *Українські часописи Ужгорода 1867—1944 рр.: Історико-бібліографічне дослідження*. Львів, 2003.

¹⁷ Животко А. *Історія української преси*. Мюнхен, 1989—1990; Романюк М.М., Галушко М.В. *Українські часописи Львова. 1848—1900*. Львів: Світ, 2001. Т. 1; Романюк М.М., Галушко М.В. *Українські часописи Львова. 1901—1919*. Львів: Світ, 2002. Т. 2.

користувалася популярністю серед російських купців, бо вони вважали, що будь-яку інформацію про торгівлю й бізнес можуть безкоштовно надати фактори-євреї. І на середину XIX ст. преса ще не стала масовою, адже її формував державний апарат, цензурні органи якого були неповороткими та мало зацікавленими¹⁸.

Газети за передплатою надходили до дворянських клубів або на домашні адреси. Селяни і на кінець XIX ст. ставилися до читання преси як до пустої і непотрібної справи. Читати почали у великих містах у відповідь на бум індустріалізації. Серед читачів можна виділити робітників віком до 30 років, для яких власники підприємств засновували невеличкі бібліотеки, де одні читали скоріше для розваги, ніж для користі, а інші прагнули здобути знання про світ і про своє місце в ньому. Робітник, який читав, став і ознакою, і символом епохи модернізації великих міст, що історично зумовила його масову появу.

Читацьку аудиторію збільшували молоді жінки, як ті, що працювали прислугою, так і ті, що самостійно вели домашнє господарство. Популярними стали книжкові магазини, які жваво торгували літературою і періодикою як звичайнісіньким товаром. У Харкові в 1880-х роках таких торговельних точок було 20¹⁹. Газети і журнали активно формували публічний простір кожного міста, стаючи ефективним інструментом, який не лише інформував, а й просвіщав читацьку аудиторію, налагоджував громадські зв'язки. Значна кількість міських дум налагодила з платниками податків активний обмін інформацією через видання міських «Известий» та «Ведомостей», зокрема, вони виходили в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові, Бахчисараї. З кінця XIX ст. більшість управ великих міст почали друкувати власні звіти та огляди діяльності, у яких детально знайомили платників податків, на які потреби було витрачено міські кошти²⁰.

І все ж преса досить пізно стала масовою. Хоча торгівлю періодичними виданнями вроздріб було дозволено ще в 1860-х роках, однак такий спосіб поширення увійшов до повсякдення лише після 1905 р., коли пресу можна було купити в кіосках. Торгівля газетами жваво йшла на залізничних станціях і міських вулицях. Суттєвою перешкодою до масового поширення преси стала неписьменність серед селян і робітників, а тому періодика була доступною спершу до сільської частини української спільноти. На становище преси впливала й державна політика. Формуючи її, К.П. Победоносцев вважав, що газети видають безвідповідальні люди, для яких важлива нажива, а не поширення інформаційної

¹⁸ Гребцова И.С. *Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)*. Одесса: Астропринт, 2002. С. 342.

¹⁹ Бондаренко С.К. *Становлення модерної культури читання у Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії)*. Харків, 2015. С. 103.

²⁰ *Отчет о доходах и расходах Харьковской городской управы*. Харьков, 1889; *Отчет Херсонской городской управы за 1902 г.* Херсон, 1903; *Отчет Бердичевской городской управы об исполнении сметы доходов и расходов г. Бердичева за 1902 г.* Бердичев, 1903; *Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1903—1907*. Чернигов, 1909.

правди²¹. Однак потреба в інформації штовхала видавців і читачів до зустрічі на платформі читання. Почали друкуватися газети у містах, які ставали промисловими і торговельними центрами. Видавцями могли бути місцеві підприємці, наприклад М. Копилов видавав з 1898 р. у Катеринославі щотижневу газету «Приднепровский край», яка швидко стала популярною, адже друкувала новини зі всього краю та імперії. У Харкові таким став «Южный край» зі стотисячним накладом. На Правобережжі під пильним цензурним оком перебувала єврейська і польська преса, не кажучи вже про українську.

У містах Південно-Західного краю були спроби заснувати польськомовні газети, зокрема «*Tygodnik Podolski*». Серед україномовних видань звернемося до часопису «Світова зірниця» (1906—1908), який редагував Й. Волошиновський, а поширювала «Просвіта». У ньому увага «приділялася українським питанням, зокрема вивченню української мови та піднесенню її статусу, поширенню української національної свідомості, ознайомленню з українським культурним життям»²². У газеті вміщували твори українських письменників — Б. Грінченка, О. Кобилянської, С. Руданського, П. Чубинського, Т. Шевченка, перекладну художню літературу, наводили бібліографію надісланих до редакції книжок. Її, як і інші, можна було знайти у народних читальнях: «В Кам'янецьку читальню 1913 р. виписувалися “Рада”, “Рідний край”, “Молода Україна”, “Світло”, “Світова зірниця”, “Маяк”, “Л[ітературно]-н[ауковий] вістник”, “Укр[аїнська] хата”, “Дніпрові хвилі”, “Записки наукового т[овариства] в Києві та Львові”, “Ілюстрована Україна”, “Муравейник-Комашня”, “Наша кооперація”, “Киевская мысль”, “Подольские известия”, “Экономический листок”, “Украинская жизнь”. В сільські бібліотеки-читальні виписувалися: “Рада”, “Світова зірниця”, “Рідний край”, “Світло” та “Дніпрові хвилі”»²³.

Як бачимо з переліку, заснування і випуск газет істотно зросли під час революції 1905—1907 рр., коли вони виходили явочним порядком і ставали масовими. Високий наклад, як і реклама місцевих товарів, знижували ціну примірників, і їх могли купувати набагато більше людей, ніж раніше. Важливою була поява україномовних газет, зокрема в Лубнах і Полтаві. У 1906 р. почала виходити щоденна газета «Рада», а потім вони масово з'явилися у багатьох українських містах. До дев'яти україномовних видань накладом 20 тис. примірників додавалося багато інших.

Немало було й відомчих журналів, зорієнтованих на професійні середовища: залізничників, інженерів, педагогів, сільськогосподарських власників та підприємців, яким важливо було володіти інформацією на місцеві й загальнодержавні

²¹ К.П. Победоносцев: *Pro et contra: Личность, общественно-политическая деятельность и мировоззрение Константина Победоносцева в оценке русских мыслителей и исследователей*: Антология. Санкт-Петербург, 1996. С. 117.

²² Колесник В. *Відомі поляки в історії Вінниччини*: біогр. словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 89—90.

²³ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. Зб. документів і матеріалів* / Упоряд. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. 532.

теми та про справи у своєму відомстві. Це був могутній чинник поширення нових ідей і практик. Преса вже не тільки несла новини, а й формувала суспільну думку про нові, політичні і не тільки, реалії в житті держави та суспільства. Разом зі становленням транспортного сполучення преса сприяла масовій комунікації, якої потребував розвиток економіки.

Нові засоби зв'язку та сполучення, що стрімко розвивались у другій половині XIX ст., змінювали уявлення про час і простір. Двигуни, локомотиви й електрогенератори увійшли до числа найупізнаваніших символів XIX ст. Нові можливості наповнювали тогочасну людину вірою в перспективи технічного прогресу, де ще не було місця пов'язаним із цим тривогам. Як влучно зауважив Н. Дейвіс, «для людини XIX ст. сила становила об'єкт подиву та надії, тоді як людині XX ст. вона вже навівала підозру»²⁴.

---

²⁴ Дейвіс Н. *Європа. Історія* / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2001. С. 783.

НОВІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЯВИЩА

Профспілки і соціал-демократія. У зв'язку зі зростанням промисловості в містах прискорено формувалися промисловий пролетаріат і технічна інтелігенція. Важливі зміни відбулися також у сферах праці, до міста подалися селяни, заповнюючи дефіцит різноробів. Їхні побутові умови різко відрізнялися від умов західних робітників, адже в українських містах вони змушені були мешкати в землянках, бараках, казармах, мазанках, а то й у нетрях на окраїнах великих міст. Із 13—14-годинним робочим днем значно меншою була й заробітна плата. Відносини між робітниками і власниками підприємств не склалися просто, хоча за логікою вони мали бути соціальними партнерами, бо й ті, і інші мали потребу один в одному. Перевантаження, травматизм, алкоголізм були притаманні робітникам, і лише на початку ХХ ст. набули чинності питання мінімального відшкодування за втрати працездатності. Дисциплінували роботу штрафи, які накладали для припинення запізнь, порушень виробничої дисципліни.

Пропозиції Миколи Бунге, міністра фінансів і голови Комітету міністрів Російської імперії, увести посади фабричних інспекторів та запровадити трудове законодавство, яке б обмежувало робочий день та працю жінок і дітей, коштували йому міністерського портфеля. Закони про десятигодинний робочий день та про страхування робітників практично не втілювалися. Підприємства та їх господарі не зважали на них і обходили будь-якими способами. Виснажливість виробництва призводила до зіткнень підприємств і робітників, і на перших порах вони не мали політичного характеру, а зводилися до побутових питань, як-от поліпшення умов праці, відпочинку, запровадження лазень, надання медичних послуг тощо. Ро-

бітники Юзівки спершу навіть проганяли підбурювачів страйків з робітничого селища, бо були зацікавлені у збереженні місця роботи. Обрані старшини від робітництва намагалися досягти компромісів мирним шляхом.

І все ж революційні події 1905 р. зі страйками і локаутами призвели до погіршення матеріального забезпечення. Робітники вдалися до пошуків таких форм самодіяльності, які сприяли б поліпшенню матеріального становища. У домовленостях бачили вихід і власники підприємств. 1 лютого 1905 р. робітники Харківського паровозобудівного заводу уклали трудовий договір з директором, згідно з яким їхні уповноважені брали участь у з'ясуванні конфліктів щодо штрафних відшкодувань та звільнень. Наступну угоду вже 1906 р. підписали робітники заводу «Гельферіх-Саде». У ній йшлося про тривалість робочого дня та норми виробітку. Організаційні структури профспілок формувалися в ході діяльності заводських комісій, депутатських зборів, старост. Робітники Брянського металургійного заводу в Катеринославі обрали для переговорів депутатів і склали для них рекомендації. Скоро їх кількість на заводських підприємствах досягла 30, згодом 107. Долаючи інертність, страх, непорозуміння, робітники тяжко виборювали своє право на створення спілок, аби досягти перших успіхів у підвищенні розмірів заробітної плати. Попереду були залізничники, які підтримали рух за створення всеросійського об'єднання профспілок, згодом підтримка надійшла й від робітників інших професій.

Профспілки почали засновувати не лише на заводах, а й серед робітників невеликих підприємств — пекарів, друкарів, на рудниках. Насамперед вони вимагали встановлення 8-годинного робочого дня. Уряд опинився перед необхідністю регламентувати діяльність профспілок у загальнодержавному масштабі. Згідно з тимчасовими правилами від 6 березня 1906 р. вона мала бути обмежена наданням матеріальної допомоги страйкарям. Інші ж форми відстоювання своїх прав можна було здійснювати з дозволу адміністрації. Тож, отримавши можливість легалізуватися, професійні спілки стали масово організовуватися практично повсюдно. На кінець 1907 р. діяла 281 легальна профспілка. Численні профспілки почали видавати власну пресу для підтримання зв'язку з робітниками споріднених галузей. Почавши діяльність зі створення кас взаємодопомоги, профспілки домагалися скорочення робочого дня, підвищення зарплати, оплачуваних відпусток, надання медичної допомоги хворим і скаліченим, а то й намагалися вплинути на поліпшення внутрішнього розпорядку підприємств, не відкидаючи й спроб досягати бажаного через страйки. Деякі з них звернули увагу й на культурно-освітній рівень робітників, відкриваючи для них бібліотеки й читальні.

Організований робітничий рух мав певні здобутки. Було збільшено заробітну плату, скорочено штрафні санкції, зменшено тривалість робочого дня з 12 до 10 год.¹ Незначна частина профспілок перебувала під контролем поліції, яка й після 9 січня 1905 р. намагалася запровадити «поліційний соціалізм», і вже тому

¹ *Нариси історії професійних спілок України* / О.П. Реєнт та ін. Київ: Федерація профспілок України, 2002. С. 48, 49, 51.

спілки не користувалися довірою в робітників, особливо сезонних. Інші ж почали активно використовувати ліві партії, даючи привід поліції переслідувати їх за революційну діяльність і відмовляти в реєстрації.

Чисельність робітників зростала, і нове покоління ставало все чутливішим до соціалістичних ідей. Поява агітаторів часто призводила до страйків. Вони позбавлялися спонтанності, що спричинювала нещасні та смертельні випадки, набували організованого характеру і супроводжувалися стійкими вимогами поліпшити умови праці й побуту, а часом призводили й до силових зіткнень. Робітники більше прислухалися до закликів меншовиків, аніж радикальних більшовиків. Лише частину вимог власники підприємств задовольняли, а тому в переддень і під час Першої світової війни поляризація між робітниками і адміністрацією суттєво зросла, бо керівники підприємств не хотіли вбачати у робітництві ділових партнерів. Крім соціальних протистоянь відбувалися й етнічні. Так, 1900 р. конфлікт між робітниками й адміністрацією в Катеринославській губернії спровокували заводські службовці переважно іноземного походження, які не знали російської мови й ставилися до робітників без елементарної поваги ².

У західноукраїнських землях формування робітництва модерної доби було тісно пов'язане з попереднім цеховим устроєм ремесел, який накладав значні обмеження на поповнення кадрів. Відбір учнів до «елітарних» ремісничих професій — друкарство, будівництво, виготовлення меблів, обробка металів, годинникарство, ювелірна справа тощо — був обмежений одним середовищем, у якому інтерес до професії формували ще змалку. Власники фабричних підприємств відкрили доступ до роботи сільській молоді, але вона могла претендувати лише на найнижчі щаблі ³. Перетворення селян на робітників не було швидким і одномоментним. Про це, зокрема, свідчить простежувана сезонність у наймі на роботу, перенесення у взаємини з підприємцями селянської ментальності та спроб наслідування стосунків між паном і селянином, повільні темпи формування корпоративної солідарності. Хоча організації робітничої взаємодопомоги були й раніше, справжній поштовх для створення таких об'єднань дав розпуск 1860 р. цехів. Найзначнішою з новостворених організацій стала спілка підмайстрів «*Gwiazda*» (польськ. — зірка).

Авангардом робітничого руху, як і в багатьох інших регіонах Центрально-Східної Європи, були друкарі. Певною мірою це пояснювалося специфікою їхньої праці, пов'язаної з постійним перебуванням у сфері друкованої продукції та — що ставало в такому разі неминучим — у колі її ідей, а також тим, що друкарні, на відміну від багатьох інших галузей, ніяк не відставали від аналогіч-

² Михненко А.М. *Історія Донбасу (1861—1945 рр.)*. Донецьк, 1999. С. 35—36. Як довів Гіроакі Куромія, початок протистояння між англійською адміністрацією й місцевими робітниками належить до 1874 р. (Куромія Г. *Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870—1990*. Київ: Основи, 2002. С. 88).

³ Najdus W. *Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919*. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1983. S. 8—9.

них підприємств у Західній Європі. З 1875 р. вони були об'єднані в товаристві «*Ognisko*» (польск. — вогнище). З цієї організації спілкувався Михайло Драгоманов. Уже в 1870-х роках у Галичині страйкували представники низки робітничих професій — друкарі, шевці, пекарі, які вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня та поліпшення умов праці. Над ідеологією соціалістичного руху в Галичині працював виходець із Королівства Польського Броніслав Лімановський. Пізніше лідером соціалістів став Ігнацій Дашинський, майбутній прем'єр відновленої Польщі та маршалок Сейму.

Важливу роль у становленні соціал-демократії в краї відіграли контакти М. Драгоманова з демократично налаштованою українською молоддю, серед якої були Іван Франко та Михайло Павлик. М. Драгоманов намагався вплинути на політичні практики галицьких українців так, щоб вивести їх з кола традиційних уявлень і протистоянь і змусити подивитися на ситуацію ззовні, відкрити ширші європейські перспективи. На його думку, послідовне українофільство мало бути соціалізмом. У листі до І. Франка він писав: «Націоналісти помиляються, коли думають, що публіка може жити щодня націоналізмом, завше думати про “свою хату”. Звичайний чоловік перш усього дума, яка хата, а потім вже, чи своя, чи найнята. Та й своя хата тим найбільш інтернаціональна людя, що її я можу зробити такою, яка мені подобається. В життю громадським чоловік частіше пан чи мужик, ліберал чи абсолютист, раціоналіст чи клерикал і т. д., а дуже рідко русин чи поляк, москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігії і т. д., — а потім вже вдовольнити своє національне почуття, навіть коли воно в його збуджено, — і через те він буде читати охотно чужі видання, коли вони будуть його навчати тому, що йому цікаво»⁴.

У 1878 р. у Львові відбувся судовий процес проти соціалістів, який на практиці мав зворотний ефект: утвердив їх при своїх поглядах і посприяв популярності. Процес відображав загалом безуспішні спроби австрійського уряду побороти соціалістів як неблагонадійних і схильних до анархізму. Інтернаціональна ідеологія соціалізму сприяла налагодженню співпраці між різними національними течіями, насамперед між польськими й українськими соціалістами в Галичині, які об'єдналися навколо редакції газети «*Praca*» (польск. — праця). Редакція, в якій працював і Іван Франко, провела підготовчу роботу для заснування 1892 р. в Галичині Соціал-демократичної партії Галичини і Силезії. Тогочасні галицькі соціалісти не були марксистами, а поєднували різноманітні соціалістичні віяння. Передусім це пояснювалося складністю віднайдення в краї двох провідних верств капіталістичного суспільства — буржуазії та пролетаріату. Ще суперечливішою виглядала ситуація з українцями, за влучним висловом історика Івана

⁴ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол. І. Вакарчук, Я. Ісаєвич та ін. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 107.

Павла Химки: «Проблемою руського соціалізму було визначення класового опертя: хто буде їхнім “пролетаріатом”?»⁵.

Обмежене поле для діяльності зумовлювало спроби неофіційного поділу сфер впливу між польською і українською соціал-демократією: вважалося, що українці мають працювати серед сільськогосподарських робітників Східної Галичини й у малих містечках, а робітництво великих міст потрапляє під вплив польських соціалістів. Однак в умовах наростання міжнаціональних суперечностей інтернаціональна платформа соціалістів дедалі більше зісковзувала з порядку денного, поступаючись місцем їх співпраці з іншими політичними силами в рамках свого національного табору. Наслідком цих процесів стало утворення 1899 р. Української соціал-демократичної партії, що поєднувала національні й марксистські ідеї, а стратегічною метою вважала створення незалежної соборної Української соціалістичної держави. УСДП входила до складу Соціал-демократичної робітничої партії Австрії і — разом із нею — до II Інтернаціоналу, підтримувала зв'язки з наддніпрянськими РУП і УСДРП, видавала двотижневик «Воля» за редакцією Миколи Ганкевича.

Після цього співпраця між українськими й польськими соціалістами не припинилася. Її найбільшим зримим виявом у публічному просторі ставали щороку організовані першотравневі демонстрації, під час яких лунали гасла «Хай живуть Українська і Польська республіки», а українські соціалісти виголошували промови про інтернаціоналізм. Низка діячів УСДП, що раніше входили до Польської соціал-демократичної партії, зберігали подвійне членство. До них, зокрема, належали й лідери партії Семен Вітик і Микола Ганкевич. Одним із найбільших економічних виступів львівських робітників був страйк п'яти тисяч будівельників 1902 р. Активними були соціал-демократи під час боротьби за запровадження загального виборчого права. Організовані ними акції інколи завершувалися сутичками з поліцією, під час яких були постраждалі. Під впливом радикалізації суспільних настроїв українські соціалісти поширювали застереження перед тим, щоб їх партія не відіграла ролі «етнографічного додатка» до ППСД, вбачаючи в цьому джерело колонізації українських робітників, вказували на важливість завоювання симпатій серед робітництва великих міст⁶.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що соціал-демократія відіграла важливу роль в українському суспільстві зламу XIX—XX ст., сприяючи модернізації політичних ідеологій, звертаючи увагу на нові грані й горизонти суспільних відносин і приваблюючи навіть тих, хто не поділяв соціалістичної ідеології, своєю вірою в можливість побудови нового, справедливішого світу. Соціалістичні ідеї, які в той час асоціювалися насамперед з рівними можливостями, соціальною справедливістю, усуненням привілеїв, захоплювали багатьох яскравих лідерів

⁵ Himka J.-P. *Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890)*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983. P. 106.

⁶ Жерноклеєв О., Райківський І. *Лідери західноукраїнської соціал-демократії*. Київ, 2004; Najdus W. *Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919...*

українського руху і гармонійно взаємодіяли в їхній свідомості з романтичною увагою до збірного образу народу, його потреб і надій. Соціалістичні гасла знаходили куди більший відгук серед ширших верств суспільства, ніж спроби модернізувати його на неоконсервативних чи ліберальних засадах.

Жіночий рух за право на освіту і працю. Прикметою нової епохи став жіночий рух за право на освіту і працю. Серед чинників, що вплинули на нього, була та сама освіта, яка, хай і поволі, але сприяла формуванню нового типу жінки. Тієї, що вже не бажала обмежувати себе сімейним колом, вихованням дітей і веденням господарства, а хотіла брати активну участь у професійному й громадському житті, не бути повністю залежною від чоловіка в питаннях матеріального забезпечення і змінювати своє життя та життя власної родини на краще. Становлення закладів жіночої освіти спиралося не стільки на державну, як на приватну ініціативу. На відміну від чоловічих, якими держава опікувалася набагато більше через потребу постачати кадрами цивільну і військову службу, жіночим вона приділяла менше уваги, а тому вони розвивалися в атмосфері більшої свободи. На зміст освіти впливало розуміння верховною владою, самим суспільством та врешті й дівчатами власного призначення, а тому її прагнули набути представниці як вищих, так і середніх станів, і за суттю вона була покликана підготувати їх до домашнього, родинного життя і лише частково — до публічного, яке, проте, обмежувалося виїздами на святкові заходи, зокрема на бали, до салонів і часто в супроводі чоловіків. Ще й у другій половині XIX ст. частина дворянства була переконана, що земля, а не освіта, гарантує багатство⁷.

Першою було засновано шестикласну гімназію в Києві, бо для неї губернатор І.І. Фундуклей благодійно передав муровані будинки і щороку вносив 1200 руб. Обсяги предметів і навчального матеріалу, хоча й не зрівняні з чоловічими гімназіями, усе ж були суттєво розширені порівняно з попередніми. Уперше дівчата змогли отримувати фахову педагогічну освіту. Кількість жіночих гімназій, які створювали за законом 1870 р., зростала швидко, щороку поповнюючи число жінок із середньою освітою. Щоб задовольнити попит дівчат на освіту, було дозволено засновувати приватні жіночі гімназії. На 1880-ті роки у дев'яти українських губерніях діяло близько 90 середніх жіночих навчальних закладів різних типів, у яких навчалася близько 19 тис. осіб. На початку XX ст. кількість міністерських гімназій для жінок збільшилася до 185, і в них навчалася понад 54 тис. осіб⁸.

Громадськість досить активно переймалася освітою, засновуючи численні іменні стипендії. Серед нижніх станів потреба в освіті приживалася повільніше. З часом число дівочих початкових шкіл зростало. Про те, що освіта ставала потрібною, свідчить відкриття в Києві слідом за хлопчачими недільних шкіл для

⁷ Богачевська-Хомяк М. *Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884—1939*. Київ: Либідь, 1995. С. 59.

⁸ Драч О.О. Жіноча освіта в Україні. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 645.

дівчат, одна з них розпочала заняття при Другій гімназії, інша — при Фундуклеївській, а третя — при Києво-Подільській.

У спогадах жінки яскраво описали свої відчуття щодо потреби в освіті. Після реформений час наповнився загальним оновленням та піднесенням, ентузіазмом і прагненням діяльності, і саме він покликав дівчат до суспільної праці. Одна зі стенографісток Харківської судової палати зазначала, що такою працею жінки відстоювали особисту незалежність і гідність. Щоб знайти роботу, вона скористалася стенографічними курсами при університеті, що їх відкрив голова Харківської судової палати⁹. Освіта для жінок ставала універсальним засобом здобуття незалежності від батька чи чоловіка. Її середній рівень надавав дівчатам право на педагогічну діяльність, однак з досить обмеженими можливостями. Рух жінок за емансипацію, який найбільше проявився у прагненні здобути знання, а згодом і місце праці чи служби, спричинив у значної частини дворянства психоментальне несприйняття. Лише наприкінці ХІХ ст. інтелігентна дворянка, що працювала, стала звичним явищем.

Згідно з логікою набуття знань постало питання про вищу освіту для жінок, яку вони, за браком таких можливостей у Росії, почали здобувати в Європі, зокрема в Цюриху, університет якого не відмовляв їм у навчанні, тоді як у власній державі їм було заборонено відвідувати університетські лекції. Коли домашня вчителька Людмила Ожигіна 1861 р. звернулася до попечителя Харківського навчального округу по дозвіл вступити на медичний факультет, він, не маючи прецеденту, звернувся до міністра освіти, який переадресував звернення імператорові Олександрові ІІ. Імператор передав справу Головному управлінню училищ, яке врешті-решт дозволило прийняти піонерку вищої жіночої освіти на навчання. Цей випадок змусив верховну владу запросити думку університетів з приводу допущення до них жіноцтва. Як би це не здавалося парадоксальним, спершу лише два університети — Петербурзький і Харківський — висловилися позитивно. Лише згодом до них приєдналися Київський і Казанський університети. Однак це питання тоді не набуло остаточного схвалення.

Цюрихська «жіноча колонія» із 103 особами, у складі якої було 30 дівчат з Новоросійського краю, 13 — з Південного-Західного і Малоросії, змусила верховну владу створити комісію для з'ясування причин їх від'їзду з Росії. Тоді здавалося, що йдеться про утопічне, майже революційне зрівняння прав жінок з чоловічими. Проаналізувавши стан жіночої освіти в Росії, комісія назвала урядові заходи, що мали спрямувати жіночий рух у потрібне державі річище. Йшлося про розширення можливостей обіймати жінкам посади не лише виховательок, а й телеграфісток, служити на залізниці, пошті й у банках. Вивчивши європейський досвід, комісія запропонувала скористатися німецьким прикладом. Йшлося про вищий жіночий навчальний заклад ліцей Вікторії (*Victoria-Lyceum*), відкритий у Берліні 1867 р., та інші жіночі ліцеї, програми яких наближалися до університетських і в яких викладала університетська професура.

⁹ К-н Юл. На развалинах старого суда. *Вестник Европы*. 1906. Кн. 4. С. 221—223.

Перші вищі жіночі курси були приватними і не гарантували тих прав, що надавали університети юнакам після їх закінчення. Збуджена курсами громадська атмосфера створювала додаткові імпульси для молоді, яка намагалася наперекір заборонам підтримати жіночий заклад своєю участю. Частина дівчат пішла на курси, віддаючи данину моді, інші справді потребували знань. Відкриття таких курсів у Харкові й Одесі затримувалося, та й самі Київські жіночі курси було закрито 1889 р.

Друга хвиля створення закладів вищої жіночої освіти почалася з Одеси, де 1903 р. врешті відкрилися жіночі курси, 1905 р. університетські ради явочним порядком допустили дівчат до занять на правах вільнослухачок, проте вже 1908 р. Рада міністрів заборонила приймати їх до університетів. Повторно відкриті 1906 р. у Києві курси повністю повторювали структуру Університету св. Володимира. На їх медичному відділенні підготовлено 700 жінок-лікарів. На курсах запроваджено деякі дисципліни, яких не було в університетах, частину з них запозичено з програм Київського комерційного інституту. Катеринославські вищі жіночі курси, боротьба за які тривала довго і напружено, було відкрито 1917 р.

Одночасно з рухом за вищу освіту почалося активне заснування шкіл, зорієнтованих на професійну жіночу освіту, серед яких — ремісничі і художньо-ремісничі школи, школи рукоділля, крою та шиття, сільського господарства і домоводства. Серед них були й такі, де готували фахівців-кухарок, покоївок, ключниць. Їх засновниці часто були землевласницями і відкривали у своїх господарствах ці школи, щоб підготувати для себе кваліфікованих працівниць. Одну з перших таких шкіл для десяти учениць заснувала 1901 р. власниця маєтку «Вільгор» в Острозькому повіті Волинської губернії вдова Ребезова. Києво-Лук'янівська жіноча школа домоводства з'явилася 1907 р. завдяки благодійному внеску інженера О.Ф. Якубенка, який виділив ділянку землі Києву з умовою, що там буде влаштовано школу домоводства з садом і городом. Його пропозицію підтримала міська дума і допомогла заснувати школу домоводства для дівчат усіх станів християнського віросповідання, які б упродовж трьох років набували практичних знань з випікання хліба, консервування, маринування, сушіння фруктів, готування їжі, рукоділля, догляду за меблями та одягом. До спеціальних предметів відносили й птахівництво, тваринництво, молочне господарство, бджільництво, огородництво і садівництво.

Дієвим чинником наростання жіночого руху стали завойовані політичні свободи, внаслідок чого засновувалися жіночі організації, щоб підтримати освіту для жінок як вагомий засіб змагання за рівноправність. Обмежені у виборчих правах, жінки активно створювали власні товариства, «попечительства», за допомогою яких відстоювали соціальні можливості. За короткий час постала мережа організацій, що діяли на принципах рівності членів, самофінансування, виборності та ротатії керівних органів, звітності перед членами та контролем за діяльністю їх керівників. Товариства займалися конкретними справами — відкривали недільні школи, класи для дорослих, бібліотеки-читальні, влаштовували лекції та

читання, літературно-музичні вечори, видавали популярну літературу; виділяли кошти на одяг та взуття, сплачували за навчання незаможних учениць.

Завдяки професійній освіті жінки поступово з'являлися на державній службі. У 1860-ті роки вступати на телеграфну службу могли лише дівчата, а заміжніх не брали без дозволу чоловіка. З 1870-х років «особи жіночої статі» обіймали посади виховательок, доглядачок, класних дам і вчительок у жіночих гімназіях, прогімназіях та училищах з правом пенсійного забезпечення. 14 січня 1871 р. Олександр II визначив коло «корисної» для державної і громадської служби жінок. Вони могли ставати акушерками, сестрами милосердя у фельдшерських і пунктах щеплення від віспи та аптеках. Указ вимагав сприяти жінкам на педагогічному поприщі, дозволяв їм служити сигналістками й телеграфістками. Вимоги до останніх були набагато більшими, ніж до чоловіків. Вони повинні були мати середню освіту, знання іноземних мов, обмеження стосувалися й віку, сімейного стану, здоров'я та чисельності поштово-телеграфних установ порівняно з установами з чоловічим складом. Закон категорично заперечував обіймання жінками канцелярських посад у громадських і державних установах, навіть за наймом, де служба могла бути як виборною, так і призначуваною. У 1898 р. Державна рада надала звання «жінка-лікар» тим із них, хто витримав екзамен в університетах і Військово-медичній академії з можливістю пенсійного забезпечення¹⁰.

Серед українців Галичини, незважаючи на ліберальні віяння та конституційні перетворення, тривалий час зберігалися усталені традиціоналістські й консервативні погляди на жіноцтво. Причина цього корінилася в соціальному середовищі, адже основним джерелом формування української інтелігенції були родини греко-католицьких священників. Хоча нерідко вони й прагнули дати своїм донькам певний рівень освіти, усе ж метою цього навчання здебільшого визнавали повторення долі матері, тобто швидке заміжжя знову ж таки в колі греко-католицьких священників і використання набутих знань у родинному середовищі — для підтримки чоловіка, виховання дітей, інколи — для налагодження якихось форм громадсько-освітньої активності серед парафіян. Для вироблення цих умінь вистачало домашнього навчання.

Ситуація змінювалася під впливом модернізаційних змін, коли заміжжя перестало розцінюватись як єдина можливість жіночої самореалізації, а до того ж завжди існувала ймовірність, що дівчина не вийде заміж. До батьків приходило усвідомлення свого обов'язку забезпечити донькам можливість утримувати себе у разі самотності. Так, дівчата з родин інтелігенції взялися опановувати одну з перших професій, які відкрилися для жінок, — фах народної вчительки, до якого готували в учительських семінаріях. Потребу в народних учителях диктував сам ринок праці, адже модернізація передбачала зростання загального освітнього рівня, підготовку фахівців, які б справлялися з технічними інноваціями. По-

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). 3-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отд., 1874. Т. 46. Отд. 1: 1871. № 49137; 1901. Т. 18. Отд. 1: 1898. № 15135.

чатково освіта набула масового характеру і потребувала фахівців, тож отримати місце роботи було відносно просто.

Саме через народних учительок консервативне галицьке суспільство при звичаювалося до думки про жінку, яка працює. Сім'ї народних учителів давали перші приклади подружжя в середовищі інтелігенції, де працювали чоловік і дружина. Найчастіше це зумовлювалося низькою оплатою праці, яка не давала змоги одному працюючому утримувати родину. В інших комбінаціях дуже часто зберігався звичай, коли навіть освічена жінка, вийшовши заміж, залишала роботу чи не влаштовувалася працювати, повністю присвячуючи себе родинним клопотам. Серед першої генерації українських народних учительок були знані імена Емілії Ничай, Уляни Кравченко, Катерини Трембіцької, Ольги Богачевської, Костянтини Малицької та ін.¹¹

Першими в Галичині з'явилися жіночі школи з польською чи німецькою мовами навчання, куди українки, на відміну від єврейок чи вірменок, ішли неохоче й були представлені мінімально. Приватні навчальні заклади для дівчат утримували сестри-василіянки в Яворові та Словіті. Вони давали дещо вищий рівень освіти, ніж народна школа, але могли прийняти небагато учениць. З'являлися дівчата в ремісничих школах. У 1901 р. Клуб руських жінок заснував кооператив «Труд» для дівчат віком понад 13 років. Його утримували на громадські кошти і державну субсидію. Тут навчали шиття, крою, куховарства, деяких загальноосвітніх предметів, а після завершення навчання влаштовували на роботу. Власні курси ткацтва заснувала буковинська вчителька Євгенія Ярошинська. Подібні ініціативи поставали в різних місцевостях. У 1899 р. у Львові було відкрито Інститут св. Ольги, яким керували Марія Білецька та Герміна Шухевич. Там жили дівчата, здебільшого селянського походження, які навчалися в різних школах у Львові. Додатково програма Інституту передбачала розваги і спорт та незвичні на той час короткі курси хімії, фізики, біології.

Рух за допуск дівчат до середніх шкіл та університетів розгорнувся в 1890-х роках. Значну роль у ньому відіграла ідеологія фемінізму. Жіночі школи в Галичині не мали матуральних іспитів, що унеможливлювало вступ до університетів дівчатам. Лише у виняткових випадках такі іспити складали приватно. Першою українкою з Галичини, яка склала такий іспит 1885 р., була Софія Окуневська. Згодом вона закінчила медичні студії в Цюриху та Кракові і стала першою лікаркою. Австрійський уряд 1895 р. нарешті затвердив середні школи для дівчат, які назвали ліцеями. Вони мали на меті «плекати одвічну жіночність». Порівняно з класичними гімназіями в таких школах менше вивчали класичні мови, місце яких займали ручні роботи. Коштів на жіночі школи виділяли мало, тож було їх небагато. Однак діючі жіночі навчальні заклади намагалися отримати статус гімназій, що, наприклад, вдалося українському дівочому інституту в Перемишлі. На базі

¹¹ Вараниця А. *Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX — початку XX століття*: автореф. дис. ... канд. іст. наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2017.

жіночої школи сестер василіянок у 1906 р. у Львові було відкрито першу жіночу українську гімназію. Дівчата також могли відвідувати середні школи як вільні слухачки; на зламі ж століть їм так само було дозволено відвідувати університети, а згодом — і навчатися в них. На виборах 1908 р. до Галицького сейму у Львові вперше балотувалася жінка — польська малярка та феміністка Марія Дулембянка.

Вихідним пунктом феміністичної ідеології стала критика суспільного становища жінок з усіх соціальних верств, яка стосувалася системи їх виховання та освіти, обмежень у самореалізації в політично-правовій та економічній сферах. У західноукраїнському суспільстві боротьба жінок за освіту й емансипацію була опосередкована їх залученням до українського національного руху. Ідею емансипації жінки, що лежала в основі ідеології фемінізму, тісно пов'язували з національно-громадською сферою, а поведінкові моделі залучених до цих процесів жінок часто випливали з поняття про обов'язок присвятити себе служінню рідному народові, який диктували тогочасні національні дискурси. Поєднання ідеологій фемінізму та націоналізму стало особливістю західноукраїнського жіночого руху, який відрізняв його від західноєвропейських взірців, де таке поєднання вважалося несумісним¹².

Наслідки революції 1905—1907 рр. в Російській імперії. Тоді як у Європі практично повсюдно державна влада розвивалася в бік парламентаризму і виборного самоврядування, Російська імперія залишалася фактично до 1906 р. абсолютистською. У Зводі законів 1892 р., як і століття тому, влада імператора визначалася як самодержавна і необмежена. Залишався чинним «Акт про престолонаслідування» 1797 р., за яким Павло I, враховуючи австрійський досвід, узаконював передання престолу спадкоємцям чоловічої статі. Монарх не міг вступити на трон раніше, ніж йому виповнилося 16 років. Важливою крім віку умовою була його православна віра. Змінити ситуацію міг лише імператор, але в його наміри ніколи не входило створення конституційного органу, що вело до застою монархічної форми правління.

Перетворення держави за західноєвропейським зразком з його основними елементами — конституцією і парламентом відбулося внаслідок революційних подій 1905 р. Цьому передувала боротьба земств, які провели кілька всеросійських з'їздів, а також опозиційність освіченої громадськості, виступи студентів, селян і робітників. Суспільство об'єднували кілька соціальних і політичних вимог, серед яких право на особисту свободу, приватне житло, притягнення до відповідальності посадових осіб, свобода віросповідань, слова, друку, зібрань, надання політичних свобод, зрівняння селян з іншими станами та запровадження

¹² Богачевська-Хомяк М. *Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884—1939...*; Маланчук-Рибак О. *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ — першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст*. Чернівці: Книги-ХХІ, 2006; Черчович І. Емансипаційні ідеї vs консервативні практики: жінки в середовищі української інтелігенції Галичини зламу ХІХ—ХХ століть. *Українські жінки в горнилі модернізації* / За заг. ред. О. Кісь. Харків: КСД, 2017. С. 32—51.

8-годинного робочого дня. Невдала війна з Японією додала цілу низку звинувачень уряду, який ухвалював рішення келійно, непрофесійно та безвідповідально.

Однак найбільша протестна хвиля піднялася внаслідок розгрому мирної демонстрації біля Зимового палацу, яку очолював о. Георгій Гапон, випускник столичної духовної академії, уродженець с. Білики Кобеляцького повіту Полтавської губернії. З цього розстрілу почалася перша російська революція, у якій взяло активну участь українське населення. Це і металурги та шахтарі Катеринослава і Донбасу, селяни Великих Сорочинців на Полтавщині, матроси броненосця «Потёмкин». Не залишилися осторонь і залізничники. Наростання народного невдоволення, страйковий рух змусили Миколу II видати маніфест 17 жовтня з гарантуванням основних громадянських прав, зокрема свободи совісті, слова, зборів і об'єднань. Йшлося про впровадження загального виборчого права для чоловіків. Розпочалася робота з укладання законопроекту про Державну думу, представницький орган від усіх станів, однак з дорадчими, а не законодавчими повноваженнями. Уперше верховна влада почала враховувати національні інтереси підданих: проголошення політичних свобод автоматично скасувало Емський указ, дозволено переклад слова Божого українською; поляки західного краю отримали право на купівлю й оренду землі, відмінялося переслідування за перехід з православ'я до інших віросповідань. Серед важливих заходів постановлено скасувати селянам невивплачені викупні платежі.

Під тиском опозиційного руху верховна влада ліквідувала переваги на обіймання державних посад залежно від станового походження, внаслідок чого дворянство позбавлялося ще одного привілею — монополії на державну службу та на кар'єрне зростання. Важливим виявився й законодавчий акт «Временные правила об обществах и союзах» від 4 березня 1906 р., внаслідок чого неприбуткові громадські товариства могли відкриватися без запиту дозволу урядової влади, а лише на основі статутів, які потрібно було реєструвати у створюваних губернських у громадських справах присутствіях. Адміністрація в особі губернатора лише б стежила за дотриманням статутних вимог.

Зміну державного ладу з абсолютної монархії на конституційну було проголошено в Основних законах 23 квітня 1906 р., що оцінюються істориками як конституційний документ, за яким Росія отримувала за європейськими мірками представницький парламент у складі двох палат: нижчої — Державної думи і вищої — Державної ради. Виконавча влада зосереджувалась у Раді міністрів. Незважаючи на недосконалість виборчого закону з непрямими, незагальними, з куріями і високим майновим цензом виборами, населення українських губерній і міст обрало 102 депутатів, своїх представників до законодавчого органу. А загалом кількість мандатів, отриманих упродовж чотирьох скликань, становила 425¹³. На відміну від загального корпусу думських депутатів, від українських територій було більше депутатів селянського походження, половина з яких ви-

¹³ Коник О.О. *Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906—1917)*. Дніпропетровськ: Герда, 2013. С. 105.

значила себе українцями. А тому аграрне питання розглядалося найактивніше, і селянські депутати послідовно виступали захисниками місцевих інтересів.

Усвідомлення спільних завдань не відразу спричинило створення окремої української фракції. Вона виникла на основі об'єднання з трудовою групою вже під час роботи Думи другого скликання. Члени українського петербурзького клубу організували парламентську громаду, яка проголосила, що Україна є не лише частиною держави, а й нацією. Успіхи українських депутатів спонукали Михайла Грушевського залишити Львів і переїхати до Санкт-Петербурга, щоб допомагати їм формувати власну платформу. Думська діяльність у складі 44 депутатів на чолі з Іллею Шрагом, знаним українським правником, громадським і політичним діячем, стала найвищим досягненням українського національного руху в Російській імперії початку ХХ ст.

Під час виборів до Другої Думи українські депутати знову створили клуб за участю 47 осіб і поставили питання про впровадження навчання в державних школах українською мовою. З цього питання на засіданні Думи виступав депутат від Києва Іван Лучицький: «Я цілком приєднуюся до точки зору більш компетентної, ніж думка тих, хто шумить справа, до точки зору Академії наук, яка визнала українську мову самостійною та визнала факт існування малоруської літератури. Комісія та деякі її члени говорять, що вони бажали б дати право на початкове викладання рідною мовою тим мовам, у яких наявна література. Я повинен сказати, що малороси не тільки можуть просити, а й мають безумовне право на визнання їх школи — школи, яка повинна виховувати малоросів їх мовою, при вивченні російської мови як окремого предмету, тому що лише таким чином ви досягнете мети законопроекту. Я знаю, що тут говоритимуть про сепаратизм і т. д. Я можу вас привітати з сепаратизмом. Це звинувачення, яке було зроблено школам, заснованим до Пирогова, котрий організував цю справу більш правильно, створив педагогічну вчительську семінарію з малоруською мовою, який розумів усю цю справу — була до Пирогова зруйнована тими, проти кого ви так сильно протестуєте, проти кого так багато говорите, для кого ви мали бажання створити спеціальний закон про земства в Південно-Західному краї. Борючись із поляками, ви якраз робите те ж саме, що робили в 1857 р., коли, спостерігаючи початок руху, спрямованого проти школи польською мовою, руху, який вони викликали з боку українського населення, вони писали низку доносів, поки не досягнули тієї мети, яку хотіли досягнути. Вітаю вас з єдністю цієї політики. Ось на цій підставі, вважаючи, що право на школу є правом, яке безумовно належить українському народу, виправдане всією її історією, я вотуватиму проти статті, яка вводить антипедагогічні начала в шкільний законопроект і вотуватиму за поправку, внесену трудовою групою. Отже я настоюю на схваленні поправки, яку підтримує фракція народної свободи (оплески зліва)»¹⁴.

¹⁴ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914)*. Зб. документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 469.

Отримані політичні права дали змогу депутатам винести українське питання на загальноросійську політичну арену. Воно ж спонукало до обговорення шляхів модернізації російської держави чи на федеративному, чи на автономному управлінні, а також домагатися соціальних гарантій для всіх прошарків суспільства. Українські діячі змогли вперше говорити із селянським народом його мовою, а також зміцнювати право українців на власну мову, літературу і культуру загалом.

Виборчі реформи початку ХХ століття в Австро-Угорській імперії. Під впливом революції 1905 р. в Росії загострилася й внутрішньополітична ситуація в Габсбурзькій монархії. Побоюючись перекидання заворушень на територію своєї держави, австрійські правителі анонсували розширення виборчих прав громадян. Гасло загального, прямого, рівного й таємного виборчого права мобілізувало широкі верстви. Політичні сили консолідувалися навколо національних інтересів, прагнучи забезпечити національним представництвам найкращі позиції в майбутньому парламенті. Запровадження загального і рівного виборчого права лякало польських політиків Східної Галичини, адже ключовою для вибору депутата тоді ставала чисельність населення, а це посилювало позиції українців. Тому на протигагу гаслу рівних виборчих прав вони висунули ідею «виокремлення Галичини», тобто створення з провінції автономії на взірць Угорщини, видучення її з-під повноважень австрійського парламенту, розширення компетенції Галицького сейму і підвітності йому органів виконавчої влади¹⁵. «Стоїмо на переломі, — так патетично визначав вагу хвилі один із лідерів тогочасної української парламентської політики Євген Олесницький. — Від сеї справи зависить наша будучність. Ми всі були-б негідні сеї хвилі, коли-б не вміли єї визискати. Перед сею справою повинні умовкнуті всі наші домашні сварні яко малозначущі. Лишім їх на пізнійші часи. Нам треба злуки, згоди і праці»¹⁶.

Справа боротьби за виборчу реформу вкотре продемонструвала багаторівневість регулювання національних відносин у Габсбурзькій монархії. Ухвалений Державною радою 1 грудня 1906 р. новий закон (санкціонований цісарем 26 січня 1907 р.), хоча й надавав виборче право всім чоловікам-громадянам віком понад 24 роки, однак не дотримував засади рівності в поділі числа мандатів між провінціями й народами: було надано переваги німецькому населенню коштом слов'янського, а в Галичині — польському коштом українського¹⁷. Якщо один польський депутат мав представляти інтереси 53 тис. виборців, то для українців цей показник становив уже 114 тис.¹⁸ Із 516 членів Палати депутатів Галичину представляли 106 (20,5 %). У Галичині замість національного кадастру (який, наприклад, увели в Моравії) запроваджено двомандатну систему: сформова-

¹⁵ Аксуа о samodzielność Galicyi. *Słowo Polskie*. 1906. № 11. 8 stycznia.

¹⁶ Звіт в Стрию посла д-ра Олесницького з его діяльності в соймі. *Діло*. 1905. Ч. 261. 23 падолиста (6 грудня).

¹⁷ Grzybowski K. *Galicia 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*. Kraków; Wrocław; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. S. 170—171.

¹⁸ Цюцюра Т.Б. Боротьба українців у віденському парламента за загальне виборче право і національну автономію (Зокрема в роках 1905—1907). *Український історик*. 1980. С. 23—44.

но 34 міських (польських) одномандатних округи і 36 двомандатних округів, з яких 27 польсько-українських у Східній Галичині¹⁹. Усього українці Галичини могли здобути 27 парламентських мандатів, що становило 25,5 % галицької делегації. На Буковині один мандат припадав на 60 тис. українців, 46 тис. румунів та 40 тис. німців і євреїв²⁰. Українські політики визнали таку конструкцію виборчого закону несумірною до вкладених зусиль: «Нашу кампанію о виборчу реформу можна вважати вже за покінчену [...]. Наші противники триумфують; ми стоїмо здавлені у фатального фіналу борби. Стільки надій — а всі вони розвіяні, стільки зусиль — а всі вони змарновані; стільки жертв — а всі вони на дармо»²¹.

Попри розчарування українські політичні сили серйозно поставилися до виборів і виконали завдання здобути всі можливі мандати для «цвіту нашої інтелігенції», щоб «не соромити ся» і мати аргументи для подальшої боротьби²². Після перших загальних виборів українці в парламенті, за визначенням історика Г. Біндера, стали гравцем «достойним того, аби з ним рахувалися в політичній грі уряду та парламенту»²³. Українські депутати дотримувалися опозиційного курсу щодо галицької влади і всіх тих, хто її у Відні підтримував. На засіданні 20 червня 1907 р. клуб оголосив державно-правову заяву (автор — Кость Левицький), у якій стверджувалося, що утримання українців і поляків у рамках штучно створеної галицької провінції брутально порушує базові національні права українців, тому депутати використовуватимуть усі засоби, аби домогтися національно-територіальної автономії українських земель (йшлося про Галичину й Буковину)²⁴.

Рішучі дії українського клубу привернули довгоочікувану увагу уряду. На початку липня 1907 р. прем'єр Максиміліан Бек запросив його представників на політичні консультації, започаткувавши смугу прямих контактів українських і австрійських політиків²⁵. Українські депутати представили прем'єру меморіал, у якому йшлося про припинення виборчих зловживань, негайну виборчу реформу до Галицького сейму на основі загального виборчого права, використання української мови в адміністрації нарівні з польською, запровадження в Галицькому намісництві української секції, заснування українського університету

¹⁹ *Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych*. Rok 1907. Cz. IX. № 15—16. S. 57—107.

²⁰ Добржанський О. *Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст.* Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 332.

²¹ Непропаща сила. *Діло*. 1906. Ч. 230. 25 жовтня (7 листопада).

²² Романчук Ю. Якої нам треба репрезентації у Відні? *Діло*. 1907. Ч. 32. 23 н. ст. лютого.

²³ Binder H. *Ukrainische predstavicielstvo w austriackiej Izbie posłów, 1879—1918. Ukraina tradycje parlamentarne, XIX—XXI wiek* / Pod red. J. Moklaka. Kraków: Historia Jagellońska, 2006. S. 141—144. Пор.: Грушевський М. Два роки галицької політики. *Твори*: у 50 т. Львів: Світ, 2005. Т. 2. Серія: суспільно-політичні твори. С. 263.

²⁴ Левицький К. *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. На підставі споминів*. Львів: З друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. С. 446—448.

²⁵ Там само. С. 452.

у Львові та гімназій, субсидії українським культурно-просвітнім та економічним інституціям тощо²⁶.

Навколо цих вимог і оберталася політика українського парламентського представництва в подальші роки, а періодичні переговори з урядом стали її неодмінним атрибутом. Австрійський уряд, незважаючи на зміни прем'єрів, намагався виконувати роль посередника між польськими й українськими політичними силами, схиляючи перших до урахування слухних вимог українців, а других — до заміни політичних гасел поетапно й реальною для виконання програмою дій. Встановлення прямих контактів між українцями й австрійським урядом зумовило категоричне несприйняття польських політиків, які боялися перебрання українцями влади у Східній Галичині. «Політична автономія Галичини захиталася, — так оцінював ситуацію один із провідних польських політиків М. Бобжинський, — русини отримали підтримку центрального уряду і незмірно зросли в силі. Це стало наслідком і виявом того, що від часу запровадження автономії Галичини польська більшість не вмiла чи не могла сама укласти угоди з русинами»²⁷.

Після парламентської реформи модернізація сеймового виборчого законодавства була тільки питанням часу, однак австрійський уряд не поспішав змінювати його на основі загального й рівного виборчого права. З одного боку, Відень не хотів дратувати призвичаєні до привілеїв місцеві еліти, а з іншого, у такий спосіб підкреслював першість австрійського парламенту, все ще сподіваючись, що він виконуватиме інтеграційні функції, протиставлятиме загостренню національних суперечностей у провінціях спільні «позитивні» проекти на державному рівні.

У 1910 р. цісар санкціонував новий виборчий закон до Буковинського сейму. За ним кількість депутатів зросла до 63, зберігалася куріальна система, але всередині курій місця розподілено за національною квотою. Ідея національного кадастру була підтримана більшістю політичних сил Буковини. На виборах 1911 р. українці отримали 17 мандатів, румуни — 23, євреї — 10, німці — 7, поляки — 6. Новий закон збільшував склад Крайового виділу до семи осіб, з яких двоє мали бути українцями. Сейм нового скликання працював в умовах конфліктів між румунськими політичними партіями, однак ухвалив ще низку соціально-економічних законопроектів, що модернізували край. Українські депутати брали активну участь у їх виробленні. Востаннє Буковинський сейм було скликано на зимову сесію 1912—1913 рр. Можливістю самореалізації та реального впливу на ухвали Буковинського сейму історик О. Добржанський пояснює незначну популярність ліворадикальних рухів серед українців Буковини²⁸.

²⁶ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników* / Przygotował do druku, wstępem i przypisami opatrzył A. Galos. Wrocław; Kraków: Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. S. 5—6.

²⁷ Там само. S. 6.

²⁸ Стенограми засідань Буковинського сейму видавали німецькою мовою під назвою: Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der [...] Session der [...] Wahlperiode, [...]. Czernowitz, [...].

У Галичині сеймовій виборчій реформі передувала кількарічна голосна обструкція українських депутатів Галицького сейму, що вибухнула на засіданні 3 листопада 1910 р. у відповідь на чергову спробу польської більшості відкласти реформу на невизначений термін²⁹. Після відхилення пропозиції українських депутатів надати питанню статусу першочергового «з українських лав залунали голосні оклики: Ганьба шляхоцькому соймови! Нема виборчої реформи — не буде засіданя! Рівночасно на салі залунали стуки пультів і проймаючий виск трубок, свиставок і інших “інструментів”, так що на салі абсолютно нічого не чути»³⁰. Психологічною основою такого галасу політик І. Макух називав тривале накопичення в українських депутатів образи за те, що їх «все переголосували й перекричали. Ми рішилися тепер перекричати їх». Готуючись до обструкції, депутати закупували музичні інструменти — «свистки, сирени, трубки, деркавки», які випробувано в «Народній Гостиниці», де вони проживали протягом сесії. Тут також «хемік д-р Ю. Гірняк випробовував різні рідини, яких випари мали викурити послів із залі нарад» (остання ідея обмежилася однією спробою, під час якої польські депутати знайшли речовини і викинули їх із залу)³¹.

З моменту початку обструкції Галицький сейм уже ніколи не повернувся до попереднього стану парламентських дебатів. Упродовж кількох наступних років він збирався лише на короткочасні сесії, під час яких українські депутати щоразу відновлювали галас, дотримуючись тези, що сейм не працюватиме, поки не ухвалить новий виборчий закон. Утім, обструкція не могла б затягнутися так надовго, якби не влаштовувала багатьох. Розуміючи, що сеймова виборча реформа неминуче буде компромісом, заради якого всім доведеться чимось поступитися, політичні сили відтягували цей неприємний для себе момент. «*Ślowo Polskie*» доволі влучно ілюструвало тогочасні настрої таким діалогом між депутатами: «Що думає пан про виборчу реформу? — Така сумна й хаотична справа, що я не можу про неї думати»³². Обструкція ж створювала вдалу «картинку» політичної боротьби, яка давала змогу розвивати «бойову» риторику. Спрямовуючи в цей бік радикальні суспільні настрої, які з обох боків уже продемонстрували потенціал проливати кров, помірковані сили виграли ще деякий час, щоб утримувати їх під контролем і проводити під цією шумовою завісою політичні переговори.

Боротьба за умови реформи була напруженою і навіть призвела до поділу усіх польських політичних сил у Галичині на прихильників і противників компромісу з українцями (так звані намісниківський блок та антиблок). У її ході пішов у відставку намісник Міхал Бобжинський, який очолив адміністрацію Галичини після вбивства А. Потоцького з чіткою установкою з Відня знайти порозумін-

²⁹ *Stenograficzne sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1910 od 22. września do 18. listopada 1910. Posiedzenie 85—113. Lwów, 1910. S. 5737—5750.*

³⁰ В справі реформи виборчої. *Діло*. 1910. Ч. 233. 19 н. ст. (6 ст. ст.) жовтня.

³¹ Макух І. *На народній службі*. Дітройт, 1958. С. 169.

³² Sejm. Wrażenie z tygodnia. *Ślowo Polskie*. 1907. Nr 439. 21 września.

ня з українцями. Та в підсумку під тиском австрійського уряду Галицький сейм 14 лютого 1914 р. ухвалив проект виборчої реформи, а 8 липня того ж року закон санкціонував цісар. За збереження куріальної системи виборчі округи розмежували за національним принципом. Сейм мав налічувати 225 депутатів, з них 10 вірилістів і 215 обраних депутатів у шести куріях: великих землевласників (45), міській цензовій (46), міській загальній (12), торгово-промислових палат (5), промислових товариств (2), сільській (105). Закон гарантував українцям 61 мандат (27, 2 %) ³³. Звісно, такі умови не задовольняли амбіцій українських політиків. Однак, усвідомлюючи хиткість сподівань на підтримку Відня, розуміючи скептичне налаштування австрійських урядовців щодо перспектив залучення Наддніпрянської України на бік австро-німецького блоку, а також спостерігаючи ефект втоми громадськості від постійної боротьби, українські політики ствердили, що підтримка виборчої реформи відповідає інтересам українського народу.

Наріжним каменем реформи стало запровадження національного кадастру, проти чого виступали польські політики, а насамперед виразники інтересів східногалицької шляхти. Вони вперто стверджували, що потреба обирати національність стане для багатьох мешканців Галичини надскладною дилемою. Ці діячі воліли утвердити пропорційну систему (кілька мандатів від одного округу), яка відкривала їм шлях для претензій на «українські» мандати, а відтак, утримання системи правопорушень на виборах і штучних виборчих перемог. Запровадження національного кадастру чітко розмежовувало українців і поляків та усувало на виборах мотив міжнародної боротьби, яка виснажувала край упродовж останніх десятиліть, призводила до спалахів насильства і навіть кривавих протистоянь. Тож можна стверджувати, що виборча реформа стала успіхом української політики. Вона продемонструвала зміцнення українського руху, довела можливість українсько-польського компромісу, а також недвозначно визначила майбутні тенденції. Домігшись конкретної політичної угоди вперше з часу конституційних реформ, галицькі українці утвердилися в переконанні, що нарешті обрали правильний шлях. Світова війна перервала цей процес і не дала їм змоги закріпитися на здобутих позиціях.

Зростання насилля в містах. У Російській імперії зростання насилля в містах було складовою частиною загального безчинства в державі, породженого відсутністю легальних можливостей відстоювати свої права, інакше кажучи, права на протест не було. Відсутність політичної свободи вплинула на розмах терористичної боротьби з представниками влади, до якої вдалися народники з кінця 1870-х років, практикуючи індивідуальний терор. Розстріл солдатами мирних демонстрантів 9 січня 1905 р. у Петербурзі за наказом Миколи II люмпен розцінив як можливість і самому вдатися до безчинства і грабунку.

Єврейські погроми, які стали проявом масового насилля над євреями, за визначенням історика О. Будницького, були наслідком тривалої відсутності демо-

³³ Buszko J. *Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956.

кратичних традицій та недостатності «культурного прошарку» в суспільстві³⁴. Інтелектуали не поспішали засуджувати терористів, бездіяльність проявила і православна церква, яка за своїм призначенням мала б пом'якшувати міжетнічні та міжконфесійні непорозуміння, однак не робила цього й не виховувала своїх парафіян у дотриманні Божих заповідей. Погроми мали локальний характер, зокрема в 1881 і 1905 рр. в Одесі їх спричинили вірменські купці, які програли євреям в економічній конкуренції. Єврейські погроми прокотилися й містами та містечками Південно-Західного краю, у яких єврейське населення було зайняте торгівлею та дрібним підприємництвом.

У Києві в 1905 р. погромом передувала демонстрація, після якої було здійснено напад на місцеву тюрму, пошкоджено пам'ятник Миколі І. Потім уже почався погром, спрямований, зокрема й чорносотенцями, на пограбування великих єврейських магазинів. Бессарабські торгові павільйони було розбито щент. Погроми спричинили першу масову еміграцію євреїв з Росії. Захищаючись від них, єврейське населення організовувало загани самооборони. Під впливом соціалістичних ідей єврейські інтелектуали почали створювати політичні осередки. Крім євреїв від погромів у містах потерпали й кримські татари, і не лише ті, що були власниками лавок, а й представники учительства, зокрема в Ялті, Сімферополі, Феодосії, Карасубазарі в 1905 р.³⁵ Погроми вчиняли далеко не з етнічних причин, не були вони й інспіровані адміністрацією, хоча й відбувалися за її підтримки, а прокотилися внаслідок того, що в люмпенському середовищі, не без впливу чорносотенців, євреї сприймалися як учасники демократичних подій і революції, у результаті перемоги якої вони б опинилися при владі³⁶.

Водночас стрімкі темпи урбанізації, безробіття, що призводило до пролетаризації міського населення, також впливали на зростання насилля і злочинності, яку демонструвала молодь, вдаючись до хуліганства. На масовість цього явища вказує нарада губернаторів, яку організувало Міністерство внутрішніх справ 1912 р. Поширення розбоїв можна продемонструвати ситуацією в Києві, де з'явився численний селянський люд. Позбавлений звичної атмосфери спілкування, без контролю сім'ї, поміщика та громади, він озлоблювався й вдавався до бешкетів³⁷.

Пошук ефективних засобів для їх припинення потребував іншої організації поліції, яка була реформована на основі тимчасових правил 1862 р. Відтоді її функції було звужено, вона набувала ознак професійної поліції, адже усувалася від досудового розслідування, і прямим її обов'язком стало забезпечення й охо-

³⁴ Будницький О. В чужом пиру похмелье: евреи и русская революция. *Евреи и русская революция*: сборник. Москва: Гешарим, 1999. С. 4.

³⁵ Возгрин В.Е. *История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах*. Т. II. 2-е изд. Симферополь, 2013. С. 757, 762, 764, 765.

³⁶ Миллер А. *Империя Романовых и национализм*. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 137.

³⁷ Клейнборт Л.М. *Очерки рабочей интеллигенции*. Петроград: Культ-просвет. кооп. т-во «Начатки знаний», 1923.

рона громадського порядку, запобігання злочинам та іншим правопорушенням та їх розкриття, а також регулювання дорожнього руху, пожежна безпека і рятувальна служба. У штаті міської поліції Києва з його 68-тисячним населенням працювала 521 особа. Міські поліцейські команди комплектували за наймом, а не з військових нижчих чинів, як раніше, бо їх ефективність було визнано незадовільною. Кошти на утримання поліцейських надходили з міського бюджету.

Та все ж зростання злочинності випереджало адміністративно-структурні зміни в органах поліції. За кількістю кримінальних правопорушень Київ на кінець 1890-х років вийшов на одне з перших місць серед інших міст. Переважали злочини майнового характеру. Криміногенній ситуації в місті сприяло кілька факторів: швидке зростання населення, перетворення такими самими високими темпами Києва на торгово-економічний центр; фабрики і заводи, що з'являлися в селах довкола Києва та його передмістях (на Звіринці, Шулявці, Лук'янівці, Солом'янці, Куренівці), створювали міські квартали, де проживало «буйне та недисципліноване населення».

Заробітчани, як правило, за походженням належали до бідних суспільних прошарків. Не маючи житла, сімейних і домашніх справ, прибулі свій заробіток пропивали, а за відсутності роботи і грошей вдавалися до крадіжок та грабунків. Місто не забезпечувало їх трудовими будинками і будинками праці, де б вони за відсутності роботи могли підшукати собі хоча б якийсь заробіток. Натомість у місті були так звані копійчані квартири, в яких можна було переночувати будь-кому — робітникам, бродягам, безпаспортним. Бракувало безкоштовних їдалень і нічліжних будинків для бідняків, що змушувало їх вести безпритульний спосіб життя, а через відсутність зайнятості, з низьким професійним рівнем, не запитувані, вони поповнювали лави злочинців.

Своєрідним для Києва залишався фактор богомольців, що з'їжджалися для відвідання православних святинь на релігійні свята, досягаючи в такі дні десятків тисяч осіб. У 1890 р. київський поліцмейстер називав цифру — 130 тис. осіб щороку. Жодне місто Російської імперії не переживало такого великого і періодичного припливу й відпливу населення. Своєю чергою, це призводило до появи під виглядом паломників професійних злочинців, злодіїв та шахраїв, яких потрібно було відстежувати.

Як ще одну обставину підвищення злочинності чиновники називали загальну «розбещеність» київської молоді, яка жила за рахунок коханок-повій і разом з ними здійснювала грабунки та крадіжки. Чи не кожен підліток з нижчих верств вважав за необхідність мати при собі ніж — «п'юрочний», фінський або чоботарський і пускати його в хід за будь-якої нагоди. Наявність київської в'язниці також сприяла злочинності. Адже звільнені в'язні не поспішали залишати Київ. Осідаючи тут, вони часто обирали місцем свого перебування все ті ж околиці міста, оселяючись у ярах та на схилах гір, де можна було серед босяків пиячити та бешкетувати, влаштовувати бійки одних житлових кварталів проти інших. Шулявка билася з Лук'янівкою, в хід ішла холодна зброя, залишалося багато поранених.

Поліція погано реагувала на виклики часу. Застарілий штат, який не збільшувався впродовж десятка років, не міг впоратися зі злочинцями. Через брак кадрів городовим доводилося нести службу по 18 годин на добу. Вони почали масово звільнятися, а ті, хто лишився, не в змозі були запобігти вуличним бійкам та грабункам. На багатьох вулицях поліцейських постів не було, на інших вони хоча й були, але стояли далеко один від одного, а тому не знали, що робиться між постами. Городові з'являлися вже після зникнення грабіжника з місця злочину або коли бійка набирала такого розмаху, що доводилося викликати поліцейські команди та військових.

Удосконалення роботи поліції здійснювалося поетапно, з упровадженням спершу цілодобового чергування постів, відкриття їх при арештантських камерах і в поліцейських відділках, при Покровському жіночому монастирі та Києво-Печерській лаврі, а також тимчасових — улітку на набережній Дніпра. По місту споруджували поліцейські будки. Поблизу театрів відстежували продавців фальшивих квитків. Відчуваючи небезпеку, кияни могли звернутися до чергового, який мав постійно перебувати в поліцейській будці. Запровадження кінної поліції дало бажаний результат під час народних гулянь, ярмарків та інших заходів, яких у Києві впродовж року не бракувало. На них збиралося багато людей, і потрібно було наводити елементарний порядок. Та найголовніше, на неї було покладено забезпечення охорони та безпеки в нічний час. Також постало питання й про озброєння міської поліції вогнепальною зброєю для ефективної боротьби зі злочинами. Спершу вибір впав на 12-міліметровий револьвер системи Лефосе, проте міністерство наполягло на револьверах системи Сміта — Вессона. У 1879 р. поліцейські мали в розпорядженні вогнепальну зброю, яку могли застосовувати лише для самозахисту.

В'язниці протягом ХІХ ст. пройшли еволюцію від місць середньовічних тортур до відносно цивілізованих форм утримання. Австрійці, зайнявши Львів, застали місцеві тюрми в напівзруйнованому стані, тож взяли за впорядкування й цієї сфери, зокрема, влаштували місця ув'язнення в конфіскованих державою приміщеннях монастирів. Так, у монастирі місіонерів на вулиці Замарстинівській було влаштовано тимчасове місце для затримання жебраків, а згодом — військово-в'язницю. Засуджених до каторжних робіт відправляли для бурлакування в Угорщину або ж на Дністер. Діяли також кримінальна тюрма Бригідки, боргова «Шафлівка», жіноча в'язниця. В'язницю кримінального суду на вул. Баторія (сучасна вул. князя Романа) було перебудовано з монастиря Кармелітів. Тут у 1877—1878 рр. відбував ув'язнення «за соціалізм» Іван Франко.

Залежно від політичної кон'юнктури потрапити за ґрати могли не лише кримінальні злочинці, а й цілком респектабельні політики та громадські діячі. За участь у революційних заворушеннях і польських повстаннях у в'язницях опинялися й аристократи. Завжди готовими до арештів були діячі лівих політичних сил, учасники демонстрацій. На лаву підсудних потрапляли русофіли. На початку ХХ ст. у львівських в'язницях деякий час утримували й студентів — учасників боротьби за

український університет у Львові, яких позбавляли волі за участь у заворушеннях. Політичних в'язнів поміщали в кращі камери, ніж кримінальних злочинців, хоча умови утримання були некомфортними, вирізнялися антисанітарією, холодом та інфекційними захворюваннями. Водночас атмосфера була доволі ліберальною: в'язні співали пісні, дискутували й будували плани на майбутнє³⁸.

Ескалацією напруги в західноукраїнських містах зазвичай супроводжувалися кожні сеймові і парламентські вибори, особливо ситуація загострилася на зламі XIX—XX ст. У день виборів зіткнення відбувалися фактично по всіх повітових містечках, які були центрами виборчих округів і місцями голосування. Головними дійовими особами тут ставали соціальні низи та маргінальні й напівкримінальні елементи, які використовували нагоду і свої вміння, щоб підзаробити. Вони створювали заворушення, провокували бійки, чіплялися до виборців. «Наших виборців ловили, били й арештували», — таким був лейтмотив звітів з перебігу голосування, які подавала українська преса в Галичині. Особливої пікантності ситуації додавало те, що присутні жандарми в неї не втручалися, а це недвозначно свідчило про зв'язок провокаторів з адміністративною вертикаллю. Є. Олесницький так описував день виборів у Стрию: «Ми, домашні, не спали зовсім і дали на ніч навіть нашу малу донечку до хати проф. Вахнянина. Та ледви розсілися наші гості при столах, аж тут знялася під вікнами буча і стало сипатися в паркан каміння. Це голота, що конвоювала виборців Дзедушицького, приготувляла напад на мою хату [...]. Дорога вела через ринок, а там діялися вже нечувані річі. Збіговище страшне, крик, гармідер, голота нападала на спокійних людей, після чого жандарми арештували негайно не тих, що нападали, але нападених і з місця відводили їх до арешту [...]. При фіртці стояли жандарми, які впускали тільки тих, що виказувалися легітимацийними картами, а зпоза фіртки, зпоза плечей жандармів, вискакували обірванці і видирали виборцям в очах жандармів легітимацийні карти»³⁹.

Кривавими подіями завершилися парламентські вибори 1911 р. в Дрогобичі, які проходили в атмосфері загострення взаємин між кількома групами дрогобицько-бориславських нафтових підприємців. Численні зловживання під час організації спричинили протести виборців. Для вгамування заворушень староство викликало військо, яке відкрило вогонь по натовпу. У підсумку, 31 особа загинула, близько сотні поранено⁴⁰.

Періодично західноукраїнські містечка ставали епіцентрами антиєврейських заворушень. Такі хвилі переживав, зокрема, Борислав. Протягом другої половини XIX ст. Борислав із невеликого поселення, де мешкало 646 осіб, перетворився на місто з населенням 12 тис. осіб. Робітники, які ще відрізнялися

³⁸ Козицький А., Білостоцький С. *Кримінальний світ старого Львова*. Львів: Афіша, 2001. С. 51—59.

³⁹ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя*. Львів: Медицина і право, 2011. С. 314—315.

⁴⁰ Сухий О. Дрогобицький розстріл виборців 1911 року. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Спец. вип. 3. С. 121—128.

від західноєвропейського пролетаріату наближеністю до села, періодично піднімалися на соціальні протести проти важких умов праці, її низької оплати тощо. Частково хвиля їх обурення була спрямована проти євреїв. Відбувалося це через стереотипні уявлення, що заняття й заробітки єврейського населення зводилися до посередництва.

Одне з найбільших заворушень у Бориславі спалахнуло влітку 1884 р. Участь у ньому взяли тисячі робітників, три десятки з них було поранено і стійки ж заарештовано. Сутички почалися з бійки християнина з двома євреями у приміській Волянці, згодом було розгромлено єврейську школу, а після того три тисячі єврейських робітників, озброєних сокирами, дрючками й камінням, атакували бараки християнських робітників. Нюансів ситуації додавало те, що протидіючі сторони належали до нафтовидобувних компаній, які конкурували і одна з яких належала французькому, а інша — єврейському капіталу⁴¹.

Єврейські погроми сталися навесні 1891 р. в Коломійі, де робітники копальні Слобода Рунгурська вибивали шибки в помешканнях євреїв і били деяких з них, звинувачуючи в деморалізації робітників у шинках. Черговий значний спалах насильства відбувся в Ходорові навесні 1897 р., тоді залізничники обурилися високими цінами на помешкання, які виставляли єврейські власники. Наслідком заворушень, зупинити які змогло лише введення війська, стало нищення єврейських осель; близько 600 євреїв залишили містечко зі страху перед подальшими погромами. Наступного року погроми прокотилися вже багатьма місцевостями Галицької провінції, були, зокрема, в Перемишлі⁴².

У другій половині XIX ст. почастишали випадки політичного терору, жертвами якого ставали члени монарших родин, відомі політики. У 1898 р. внаслідок нападу італійського анархіста в Женеві загинула цесарева Єлизабет. Її вбивця зауважив, що для нього мала значення не особа жертви, а лише її причетність до цесарської родини. Величезним потрясінням для Галичини стало вбивство 12 квітня 1908 р. українським студентом Мирославом Січинським під час аудієнції пострілами з револьвера намісника Анджея Потоцького⁴³. «Класичний трагік не трусонув би сильніше суспільством, ніж струсонуло ним вчора саме життя», — такими словами окреслив краківський «*Czas*» відчуття багатьох галичан на наступний день після вбивства⁴⁴. Сам М. Січинський пояснив свої дії бажанням помститися за завдані українцям кривди та їх підпорядковане політичне становище в Галичині, а приводом до вбивства назвав смерть під час виборчої кампанії від рук жандармів українського активіста з села Коропець Бучацького повіту

⁴¹ Химка Дж.П. *Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860—1890)*. Київ: Основні цінності, 2002. С. 147—149.

⁴² Soboń M. *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868—1914*. Kraków: Wyd-wo Verso, 2011. S. 236—249.

⁴³ Аркуша О. Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. Частина друга: Галицький намісник. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 2010. Вип. 45. С. 169—282.

⁴⁴ † Andrzej Potocki. *Czas*. 1908. Nr 86. 13 kwietnia.

Марка Каганця, який організовував селян на протести проти правопорушень. М. Січинський не ставив під сумнів громадянські й людські чесноти намісника. Анджей Потоцький загинув як символ системи: з одного боку, він належав до одного з найвпливовіших в історії польських родів, з іншого — був виразником польсько-австрійського порозуміння, завдяки якому Галицька провінція розвивалася як польська автономія. В очах М. Січинського А. Потоцький був «амбітний, заможний, сильний, здібний, впертий; він вважався дуже здібним адміністратором», однак одночасно й уособлював «гвалт» щодо українців. «Яким він був насправді, хто його знає, — визнавав М. Січинський, — так про нього говорили, і я в це вірив»⁴⁵.

Смерть А. Потоцького була не єдиною жертвою політичних протистоянь у Галичині в переддень Великої війни. Після побиття під час заворушень у січні 1907 р. у Львівському університеті помер відомий антиукраїнськими настроями секретар Алойзій Віняж, а 1 липня 1910 р. під час чергового протистояння був убитий український студент Адам Коцко. У червні 1913 р. драматичні події сталися в чоловічій учительській семінарії у Львові. Її учня Петра Чорнія було виключено за розповсюдження карток із портретами Мирослава Січинського, його матері Олени, Адама Коцка, Івана Гонти та Максима Залізняка. Після цього він покінчив життя самогубством⁴⁶. Через деякий час його товариш Еліаш Джегала у стінах семінарії, керуючись мотивом помсти, застрелив 31-річного польського вчителя Кароля Мар'яна Бутковського⁴⁷.

Зростання насильства в містах, що стало особливо помітним зі зламу XIX—XX ст., поєднувало, як мінімум, дві складові. По-перше, воно стало наслідком загострення криміногенної ситуації через міграції, високі ризики опинитися в місті на маргінесі життя, брак звичного контролю й допомоги з боку сільської громади. Окреме місце займають єврейські погроми, що відбувалися по обидва боки кордону. По-друге, насильство в містах було пов'язане і з політичними протистояннями, що виливалося в розгони демонстрацій та акцій протестів, зіткнення на виборах та, врешті-решт, акції політичного терору. Смерть в ім'я ідеї переставала бути чимось незвичним. Попри судові процеси над винуватцями, питання оцінки політичних убивств і жертв залишалося дуже неоднозначним, створюючи по всіх сторонах конфлікту власні пантеони мучеників.

⁴⁵ Janta A. *We Lwowie, pewnej Palmowej Niedzieli. Lustra i reflektory / Wybór i przedmowa* M. Sprusiński. Warszawa, 1982. S. 404, 395.

⁴⁶ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. Dział Zbiorów Specjalnych. Akc. 65/2009. Rkp. 12232 (Utwory Karola Butkowskiego).

⁴⁷ *Zamordowanie nauczyciela. Czas.* 1913. Nr 265. 12 czerwca.

ІМПЕРІЇ
ТА ВИКЛИКИ
НОВОЧАСНИХ
НАЦІОНАЛІЗМІВ

РОЗДІЛ 7

Пошуки української
національної ідентичності

РОЗДІЛ 8

Російський, польський,
єврейський та кримськотатарський
національні рухи в Україні

ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Теорії модерного націєтворення. Ключовим питанням для істориків України ХІХ ст. залишається взаємозв'язок між «відродженням» і «народженням» української нації в її сучасному розумінні. Термін «відродження», який передбачав, що нації існували з давніх-давен і лише в силу несприятливих зовнішніх обставин опинилися перед труднощами в подальшому розвитку, був ідеологічним винаходом ХІХ ст. Він з'явився в публіцистиці після того, як 1847 р. в італійському П'ємонті виходив журнал «*Il Risorgimento*» («Відродження»). Концепт «відродження» лежить в основі примордіалістської версії націєтворчих процесів (від англ. *Primordial* — споконвічний, одвічний). Етніцисти, найвідомішими серед яких є британський соціолог Ентоні Сміт та американський політолог Джон Армстронг, хоча й вважають націоналізм модерним феноменом, стверджують про домодерне походження націй, їх творення на основі етнічних спільнот. Застосування примордіалістського підходу до історії окремого народу призводить до абсолютизації його тягlosti й автохтонності на певній території, прагнення «максимально задавнити історію власного етносу й нації», безумовного ототожнення нації та мови¹.

Модерністські версії об'єднує переконання в тому, що нація в її сучасному вигляді формується вже в новий час, а її попередні форми потрібно вважати домодерними. Британський філософ і соціальний антрополог Ернест Гелнер вважав, що основою розвитку націй є індустріалізація, оскільки вони виникають у модерну епоху, а націоналізм був одним із засобів

¹ Касьянов Г.В. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії. *Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків, 2001. С. 82—100.

переходу від аграрного до індустріального суспільства². Прихильники такого підходу підкреслюють, що в домодерних націях носіями національної свідомості були лише вищі верстви, а «творення модерних націй потрібно розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки [...]. Як самі модерні процеси стали поштовхом творення новітніх націй, так і перемога національного принципу в організації суспільства була важливою передумовою утвердження новітньої доби»³.

Історіографія виникнення націоналізму має немало концептуальних напрацювань. Першопрохідцем наукових досліджень історії націй вважається Йоган фон Гердер, який убачав майбутнє у співіснуванні різних досягнень, кожне з яких має самодостатню цінність. Оскільки народи розвиваються шляхом взаємного збагачення, впливів і запозичень, стверджував мислитель, не існує «другорядних» культур, а основою ідентичності будь-якої особистості є мова, якою «народний дух» передається з покоління в покоління⁴.

Комунікативна теорія американського соціолога Карла Дойча зосередилася на формуванні внутрішньої єдності нації, комплементарність якої забезпечують культурні, соціальні та економічні зв'язки, засоби спілкування, а також розвиток промисловості та ринкової економіки⁵. Оригінальним підходом до визначення нації є концепт американського історика та політолога Бенедикта Андерсона про «уявлену спільноту» як самоусвідомлену політизовану групу, що спершу має бути сконструйована в уяві, та про різницю між «офіційним націоналізмом» і націоналізмом панівних націй. Варте уваги авторське спостереження про націоналізми Центрально-Східної Європи, які конструювалися за західними зразками⁶.

Ентоні Сміт обґрунтував важливість етнічного чинника, який збагачує націю культурною ідентичністю. За його розумінням, нація — це сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову культуру, спільну економіку й однакові для всіх членів юридичні права та обов'язки⁷. Сама ідея суспільної єдності долала перешкоди, руйнувала станові

² Гелнер Е. *Нації та націоналізм. Націоналізм* / Пер. з англ., передм. Г. Касьянова. Київ: Таксон, 2003. С. 283.

³ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття*. Київ: Yakaboo, 2019. С. 31.

⁴ Гердер Й.Г. Мова і національна індивідуальність. *Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера*: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 3—9.

⁵ Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ: Либідь 1999. С. 63—66; Deutsch K. *Nationalism and Social Communication*. Cambridge: The MIT Press, 1966.

⁶ Андерсон Б. *Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму* / Пер. з англ. В. Морозова. Київ: Критика, 2001. С. 83.

⁷ Сміт Е. *Національна ідентичність* / Пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. С. 51.

перепони і консолідувала народи, відмовляючись від соціального походження та віддаючи пріоритет індивідуальності, через яку конструюється національна ідентичність.

Досить гнучкою для «недержавних» слов'янських націй виявилася історична періодизація національного руху чеського історика Мірослава Гроха, який поділив його на фази: період наукового зацікавлення, коли окремі інтелігенти «віднаходять» національність для визначення народної самосвідомості; період відродження, з патріотичною агітацією, коли рух охоплює значну людність; поява масового національного руху з політичними наслідками⁸. Подібний поділ націєтворення запропонували угорський дослідник Еміль Нідерхаузер⁹ і польський історик Юзеф Хлебовчик, до того ж останній звернув увагу на мову як складову формування нації¹⁰. Про важливу роль мови йшлося і в працях британського історика Еріка Гобсбаума¹¹.

Павло Роберт Магочі збагатив розуміння націєтворення залученням ієрархії лояльностей, яка вживалася в українофільському середовищі і мала ознаки української, малоросійської чи південноросійської та великоросійської і «офіційної імперської»¹². Однією з важливіших для останнього часу є праця Монтсеррат Гібернау, учениці Ентоні Сміта, про ідентичність націй. Під нацією авторка розуміє спільноту, яка засвоїла притаманну нації культуру, до якої людина себе відносить, бо лише культура сприяє легітимації нації¹³. Ева М. Томпсон розрізняє націоналізм агресивний і захисний, коли перший нав'язує власну національну ідентичність іншим, а другий захищається¹⁴.

Наукове осмислення націєтворчих процесів в Україні XIX ст. представлено працями Івана Лисяка-Рудницького¹⁵, Івана Павла Химки¹⁶, Сергія Пло-

⁸ Hroch M. *Social Precondition of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge; London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney, 1985.

⁹ Нідерхаузер Э. Роль национальной культуры в становлении наций. *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты*. Москва: Наука, 1981. С. 247—251.

¹⁰ Хлебовчик Ю. Роль и функции двуязычия в процессе образования наций. *Там само*. С. 102—122.

¹¹ Гобсбаум Е. *Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність* / Пер. з англ. та прим. Т. Корпала. Київ: Український центр духовної культури, 2010.

¹² Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Укр. іст. журн.* 1991. № 3. С. 97—107.

¹³ Гібернау М. *Ідентичність націй* / Пер. з англ. П. Тарашука, ред. Л. Марченко. Київ: Темпора, 2012.

¹⁴ Томпсон Е. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм* / Пер. з англ. М. Корчинська. Київ: Основи, 2008. С. 25.

¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Історичні есе: у 2 т.* / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 193—202.

¹⁶ Himka J.-P. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*. 2006. 28. No 1—4. P. 483—500.

хія¹⁷, Андреаса Каппелера¹⁸, Романа Шпорлюка¹⁹, Георгія Касьянова²⁰, Юрія Земського²¹, Сергія Єкельчика²², Ярослава Грицака²³, Анни Вероніки Вендланд²⁴, Ігоря Гирича²⁵, Ігоря Райківського²⁶, Вікторії Венгерської²⁷ та інших.

Ідеї свободи і суверенітету народів протягом «довгого» ХІХ ст. визрівали в імперських реаліях. Український і американський історик Роман Шпорлюк наголошує, що процес творення модерних націй був невіддільний від перетворення «історичних народів» на такі самі модерні спільноти. Водночас він пропонує опертися на тезу Лії Грінфельд²⁸ про те, що всі сучасні нації, окрім англійської, утворилися в процесі конфронтації з іншими. Уява національної спільноти про свою територію, народ, історію та культуру, як правило, не збігалася з баченням насамперед сусідів. Спроби замінити історично-правову аргументацію принципом етнічної більшості населення супроводжувалися численними зіткненнями, адже «меншість» нерідко була впливовою і не бажала миритися зі зміною свого статусу.

Ідея українського суверенітету передбачала докорінну трансформацію передусім республіканського і російського національних проєктів, які спиралися на історичну традицію державно-правових структур. Аналізуючи модерні націєтворчі процеси, потрібно пам'ятати про те, що їх прочитання з різних дискурсів суттєво різнилося. За твердженням Р. Шпорлюка, «неможливо уявити модерні нації поза ідеєю суверенітету народу. Творення національної ідентичності включає уявлення про статус і майбутнє того, що в процесі становлення нації перетво-

¹⁷ Плохій С. *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій* / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laugus, 2013.

¹⁸ Україна. *Процеси націєтворення* / Упоряд. А. Каппелер, пер. з нім. Київ: К. І. С., 2011.

¹⁹ Шпорлюк Р. *Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща* / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2016.

²⁰ Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму...*

²¹ Земський Ю. *Зародження українського модерного націєтворення*. Городок: Бедрихів край, 2018.

²² Єкельчик С. *Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття*. Київ: К. І. С., 2010; Його ж. *Історія України: Становлення модерної нації*. Київ: Laugus, 2011.

²³ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ століття...*

²⁴ Вендланд А.В. *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848—1915* / Пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2015.

²⁵ Гирич І. *Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (ХІХ — початок ХХ ст.)*. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2013; *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ — початок ХХ ст.)*. Київ: Український письменник, 2014.

²⁶ Райківський І. *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012.

²⁷ Венгерська В. *Українські проєкти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець ХVІІІ — початок ХХ століття)*. Житомир: ПП Євенок О.О., 2013.

²⁸ Greenfeld L. *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1992.

рюється на субнаціональні ідентичності. Те, що є субнаціональним для однієї нації та націоналізму, може бути національним чи протонаціональним для інших. Те, що для націоналіста однієї нації є повноцінною мовою, здається регіональним діалектом в очах прихильника іншої»²⁹.

Розділені державними кордонами народи-нації доводили не тільки своє право на вільний розвиток, а й на єдність. Аргументи на її користь мали бути достатньо переконливими, адже вони підважували наявний світовий порядок і в перспективі вели до геополітичних змін. Не викликало сумніву те, що таким змінам передуватиме воєнне зіткнення, тож чи не ключове гасло національних рухів передвоєнних десятиліть лунало як «добре підготуватися». З наближенням Світової війни дискусії про права, свободи та інтереси народів ставали дедалі гострішими, а публіцистична «мова ненависті» зі шпальт газет шукала дорогу до якнайширших верств. Націоналізм як ідеологія здобував теоретиків і прихильників, які збагачували його аргументами та інтелектуальними конструкціями, з-поміж яких важливу роль відігравали теорії про зв'язок етнічності з правом на політичне самовизначення та з економічними процесами.

Утім, стосовно українців можна говорити лише про появу на початку ХХ ст. націоналістичного дискурсу, обґрунтування якого припало вже на міжвоєнне двадцятиліття і відбувалося під враженням від Першої світової війни й поразки Української революції. У національному русі українців по обидва боки кордону впродовж усього ХІХ ст. домінували ліберальні й демократичні (соціал-демократичні) віяння. Хоча зіткнення лібералізму й націоналізму з часом набувало навіть конфронтаційного характеру, не варто забувати, що ідеї національного розвитку корінилися саме в ліберальному світосприйнятті. Протягом усього ХІХ ст. національна ідея захоплювала дедалі більше прихильників, які пов'язували з національною свободою / визволенням (а в імперському варіанті — з величчю) надії на краще життя для кожного.

Увага до національного питання в ХІХ ст. була прикута не в останню чергу тому, що внаслідок секуляризаційних процесів воно могло відіграти ключову роль у новому впорядкуванні світу. Такий підхід передбачав підпорядкування всіх інших ідентичностей національній. Вибір на користь національного ніколи не виглядав цілком однозначним. Модернізація і промислова революція давали підставу припускати, що не менш значущим стане соціальне питання. Започатковані в Німеччині дискусії між Карлом Марксом і творцем концепції національної економіки Фрідріхом Лістом було покладено в основу дилеми «між націоналізмом і комунізмом», з якою на зламі ХІХ—ХХ ст. тією чи іншою мірою зіткнулися всі європейські народи.

Питання про те, що вважати першочерговим — національне чи соціальне визволення, торкнулося й українського руху. Соціалістичні ідеї мали в українському суспільстві значний резонанс з огляду на його соціальну структуру, а національні

²⁹ Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави. *Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків, 2001. Вип. 4. С. 14—15.

міркування зазвичай лише посилювали критику вищих верств. Ліві рухи часто приваблювали молодь радикальним характером і революційною ідеологією. Для української молоді це нерідко означало залучення до російських чи польських лівих (соціал-демократичних) рухів. Оскільки український національний рух розвивався в несприятливому для його інтересів просторі, його діячам часто доводилося остерігатись звинувачень у соціалізмі й суспільному радикалізмі.

Хоча український національний рух, передусім у Російській імперії, зазнавав виняткових заборон, усе ж основні тенденції та етапи його розвитку цілком вписуються в загальноєвропейські процеси. Неоднозначним залишається питання про взаємозв'язок між українським націєтворенням і процесами модернізації, адже, з одного боку, величезна маса українців продовжувала жити традиційним укладом життя, а з іншого боку, модернізаційні процеси, зокрема в містах, нерідко посилювали їх неукраїнську складову. Проте, як підкреслює Я. Грицак, «визнання запізнілості й маргінальності східноєвропейського регіону не заперечує факту, що його історія таки вміщується в загальну схему періодизації світової історії. По-перше, цю запізнілість слід оцінювати в релятивних, а не в абсолютних категоріях. Теза, що “розвинутість” є нормою, а “відсталість” — історичним збоченням, також вимагає суттєвої ревізії»³⁰.

Однак модерне націєтворення тісно пов'язане з розширенням можливостей для суспільної мобілізації, що повною мірою характерне для українського руху. Свого часу американський історик Марк фон Гаген, який ще в середині 1990-х років намагався привернути увагу західної історіографії до України, опублікувавши статтю з провокативною назвою «Чи має Україна історію?», дійшов висновку, що своєрідна прозорість кордонів української національної культури, взаємопроникнення різних культур і традицій, мультиетнічність населення дають змогу говорити про історію України як про справжню лабораторію для дуже новочасних досліджень епохи постмодернізму, які можуть відкрити нові обставини формування національних держав³¹.

Якщо ж уявити процеси націєтворення (англ. *nation-building*) як велику будову за наперед окресленим планом, стає зрозумілим, що важливою для неї є кожний будівельник і цеглинка, вибором і діями яких кожна національна будова може відрізнятися від інших. «Будівельники, — розмірковує Андреас Каппелер, — спираючись на давніші ескізи та наявний будівельний матеріал, креслять план, за яким слід зводити будівлю нації. Будівництво, до якого докладають рук усе більше людей, планомірно просувається вперед, аж поки врешті буде сконструйовано націю та завершено будівництво національної держави. Зосередження на націєтворенні приховує в собі небезпеку взяти національний наратив і його есенціалістське, еволюціоністське та телеологічне розуміння нації за мету історії

³⁰ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття...* С. 32.

³¹ Hagen von, M. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. № 3. P. 658—673.

і тим самим обтяжити критичний підхід до феномену нації. Альтернативні можливості розвитку та кружні дороги затушовуються так само, як і транснаціональні перспективи»³².

Русифікація в імперії Романових. Слідом за Олексієм Міллером, який наполягає на вживанні замість «русифікація» терміна «русифікації», потрібно з кількох різних (адміністративна, релігійна, військово-рекрутська, мовна) обрати одну — культурну³³, оскільки вона найбільше відповідає націєтворенню, адже національність залишається ідентичністю культурною. У першій половині ХІХ ст. для російської держави характерною була соціальна, а не етнічна асиміляція. На знати підкорених народів поширювалися дворянські привілеї за умови лояльності до верховної влади та відбування державної служби. Для дворянина стало обов'язком бути освіченим і засвоїти основні елементи російської культури. Оскільки привілеї можна було отримати державною службою, то він був змушений навчатися в російських гімназіях і вищих навчальних закладах. Важливою, навіть більше, неодмінною умовою була російська освіта для тих, хто прагнув зробити кар'єру як на військовій, так і на цивільній службі. Таке становище не можна назвати насильною русифікацією, як не можна стверджувати і про її добровільний характер. Створювалося майже безвихідне становище, коли держава нав'язувала умови набуття переваг привілейованого стану за рахунок відмови від власної етнічної ідентичності. Як з'ясував Ю. Хлебовчик, за такої ситуації офіційна мова ставала престижною порівняно з мовами підпорядкованих етносів³⁴. У підсумку це вело до «забуття» власної культури і мови.

Російська імперія майже не використала освітню мережу, яка існувала в Гетьманщині, Південно-Західному краї та частині її на півдні, не взялася за її вдосконалення чи розвиток. Вона її не влаштовувала, оскільки не відповідала династичним імперським базовим цінностям і не сприяла русифікації в будь-якому вимірі. Держава спеціально займалася освітою місцевої знаті набутих територій, бо через неї здійснювала місцеве управління, а тому відкривала для неї густішу, ніж у внутрішніх губерніях, мережу гімназій, ліцеїв, пансіонів, кадетських корпусів, університетів. Лише після здобуття російської освіти держава гарантувала дворянам посади як у місцевих, так і в центральних державних установах та право на виборну службу.

Тож чинник освіти відкривав шлях до кар'єри, ставлячи дворян у залежність від імперії. Часто освічених українців направляли відбувати службу на Кавказ, до Середньої Азії, Сибіру, де вони іменем імператора керували неросійськими народами. Багато хто з них уже не бачив майбутнього за власною культурою і мо-

³² Каппелер А. Громадська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націєтворення...* С. 18—19.

³³ Міллер А. *Империя Романовых и национализм*. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 54.

³⁴ Chlebowczyk J. *Procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*. Warszawa; Kraków, 1975.

вою, а тому сфера її вживання, у кращому разі, обмежувалася домашнім колом. Як результат, українська, не затребувана в державному управлінні, навчанні, освіті, видавничій справі, більше того — переслідувана, не розвивалася, і для значної частини управлінської еліти російська ставала якщо й не рідною, то принаймні такою, що давала доступ до влади й уможлиблювала кар'єру³⁵.

За допомогою обов'язкового знання «мови імперії» верховна влада прагнула поліпшити керівництво державою, досягти порозуміння з підлеглими народами, особливо «селянськими», які після відміни кріпосницьких порядків вливалися до категорії прямо підлеглих її місцевим адміністраціям. Незважаючи на близькість російської і української мов, виявилось, що селяни не розуміють своїх начальників. Під час впровадження реформи губернатори перекладали з російської Маніфест від 19 лютого 1861 р., а Павло Гессе у Києві 1861 р. промову перед волосними старшинами про статутні грамоти виголошував українською. І це був не поодинокий випадок. До перекладу урядових розпоряджень вдавалися чернігівський і катеринославський губернатори, не кажучи вже про хрестоматійний приклад перекладу Пантелеймоном Кулішем усіх документів селянської реформи 1861 р. українською³⁶. А якщо говорити про судову реформу, то щоб положення про мирові суди («Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями») були зрозумілі селянам, Олександр Кониський переклав його в 1874 р. українською мовою і видав у київській друкарні М.П. Фрица 1876 р.³⁷ Однак це були поодинокі випадки. Становище російської мови як державної постійно зміцнювалося; пов'язана з владними структурами, вона мала незаперечну вагу як мова управління.

Крім освіти русифікації сприяла довготривала військова служба. Імперія дбала про армію, яка постійно потребувала російськомовної солдатської маси. Те саме можна сказати і про російське православ'я, яке стало державною релігією. Певною мірою церква також насаджувала російську мову, адже службу вели старослов'янською, і священники отримували російську освіту. Незважаючи на те, що переклад Пилипом Морачевським Євангелія Російська академія наук визнала найкращим серед усіх аналогічних слов'янських текстів, його не дозволили видрукувати для загалу. Заборону обґрунтували тим, що, спираючись на окремішність мови, українські інтелектуали почнуть вимагати автономії Малоросії. Тож Валуєвський циркуляр чітко вказав українофілам, що влада не настільки наївна, щоб дозволити їм творити й утверджувати окрему мову, і розцінює їхню діяльність як прояв сепаратизму. Публікація українського перекладу Святого Письма стала можливою лише 1905 р.

³⁵ Томпсон Е. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм...* С. 49.

³⁶ Земський Ю. *Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст.* Хмельницький, 2011. С. 240—241.

³⁷ Кониський О.Я., Старицький М.П., Чубинський П.П. *Про кари, до яких присуджують мирові судді.* Київ: Тип. М.П. Фрица, 1876. Авт. встановлено за кн.: Дорошенко Д.М. *Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки.* Наук. ювіл. зб. Укр. ун-ту, присвячений Т.Г. Масарикові. Прага, 1925.

Активний наступ русифікації розпочався після Січневого польського повстання 1863 р., коли російська преса стала рупором полонофобії. Тоді ж Михайло Катков запропонував нові критерії російськості, для чого потрібно було відмовитися від віросповідання як її основної ознаки і перейти на російську культуру. Ненадійність релігійного чинника виявлялася в тому, що представників усіх інших конфесій, крім православ'я, не можна було віднести до російської нації. Натомість російська культура і мова стали б куди ефективнішим інструментом. Однак, як свідчить недавнє дослідження, самодержавство не поспішало відмовлятися від православ'я, а навпаки, культивувало його, особливо на Волині, та спиралося на нього для подолання впливу католицизму³⁸. Більше того, місцева адміністрація й громадські активісти використовували українську мову і культуру для протидії польському національному руху та католицькій церкві³⁹.

Каналами русифікації була й російська художня та історична література, яка впроваджувала на завойованих територіях російську присутність як благо, витісняючи з них власну історію, писемність, насаджуючи російську словесність як «отечественную». Більшість російських істориків і письменників підтримували державну владу в її експансії на чужі землі. Серед істориків — Сергій Соловйов і Василь Ключевський, які відмовляли Україні в самостійному існуванні, розглядаючи її історичні території як свого часу колонізовані. Ева Томпсон, розмірковуючи над ступенем русифікації за допомогою творів російських письменників, приходить до висновку, що метрополія все ж не досягла бажаного. Хоча окремі народи через близькість та тривале перебування у складі імперії перейняли її мову, але не російську національність. І все через те, що імперія часто спиралася на військову силу, на примус, а не на прогресивні ідеї. На думку авторки, російській культурі бракувало надійної філософської бази⁴⁰.

Уже в другій половині XIX ст. становище мови виявилось показником соціальної картини українського суспільства, коли етнічна українська культура асоціювалася з селом і його традицією, а російська — з містом і модерністю⁴¹. Для більшості селян наприкінці XIX — на початку XX ст. мова була свідченням їхнього соціального походження, яке вони розцінювали як менш привабливе порівняно з панством і вбачали пряму залежність між власним становищем і мовою спілкування. А тому багато з них, змінюючи село на місто, нехтували своєю мовою, вважаючи її «мужицькою». Лише українською мовою постійно користувалися винятково представники нижчих верств — козаки, міщани, селяни, подеколи її могли вживати урядовці та літератори. А якщо брати до уваги роль армії, церкви та можливості залізничного сполучення, то сегмент її використання мав тенденції до подальшого звуження.

³⁸ Федевич К., Федевич І. *За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905—1917 роки)*. Київ: Критика, 2017. С. 53, 59.

³⁹ Там само. С. 63.

⁴⁰ Томпсон Е. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм...* С. 19, 45.

⁴¹ Плохій С. *Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій...*

Російська мова домінувала в державному управлінні, літературі, освіті, охоплюючи все більше сфер. Прикладом цього може слугувати постать закоханого в старовину знаного українського історика О.М. Лазаревського, київський кабінет якого прикрашали українські килими, плахти на софі й фотелях, картини Тараса Шевченка. Водночас української мови він не вживав і навіть не знав її добре⁴². Спроби українських інтелектуалів надати мові ширшого призначення відразу зупиняли. Цензурним комітетам під час перевидання «Граматики» Пантелеймона Куліша 1858 р. наказано викинути з неї усі статті, у яких був відчутний «національний український дух»⁴³.

Культурна русифікація інших етносів, що проживали в українських губерніях, і за формою, і за інтенсивністю відрізнялася від заходів, які російська влада здійснювала щодо України. Дії щодо інших народів залежали від ступеня їх лояльності та можливості їх використання для утвердження російських інтересів у тих чи інших краях. Українські землі, що перебували в Речі Посполитій, увійшли до складу імперії з найменшим ступенем правової автономії і відразу були названі російськими. Тут наступ на польську мову, яку на короткий час дозволено використовувати в державному управлінні, судочинстві, освіті, пояснювався польськими впливами на селянство. Будучи не в змозі змагатися з католицьким віросповіданням, яке служило збереженню польської ідентичності, імперія, насаджуючи православ'я, намагалася долати сепаратизм поляків, витісняючи мову зі сфер, де вона була панівною.

Не доводиться констатувати, що ця боротьба була успішною, оскільки ще в 40—50-х роках XIX ст. на цих теренах російські чиновники переходили в побуті на спілкування польською мовою, яка переважала серед шляхти. На її вимогу в 1860 р. у гімназіях та дворянських повітових училищах Київської, Подільської і Волинської губерній навіть було дозволено, хоча й на короткий час, вивчення польської мови. Про те, що до неї ставилися прагматично, свідчить звернення в 1859 р. студентів історико-філологічного факультету Університету св. Володимира щодо створення кафедри польської мови. Це подання студенти мотивували тим, що невдовзі їм доведеться працювати в Царстві Польському та в школах і установах Віленського навчального округу, тож є потреба в її опануванні.

У 1840-х роках почалося створення державної мережі навчальних закладів для євреїв. Ці школи, як і рабинські семінарії, давали право випускникам навчатися в гімназіях і університетах. Уже в 1860-х роках кожному юнакові-єврею, який вступив до гімназії, було дозволено виділяти кошти на стипендію зі свічкового збору. Як це, так і бажання вирватися за межі смуги осілої, спричинило масову появу євреїв у середніх і вищих навчальних закладах. Таким чином, для

⁴² Стороженко М. *З мого життя* / Упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновський. Київ: Либідь, 2005. С. 180.

⁴³ Міллер А. История понятия *нация* в России. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 2. С. 30.

української і єврейської спільнот було обрано шлях русифікації через шкільне навчання, від якого держава практично не відступала.

Натомість для кримських татар на початку ХХ ст. влада Російської імперії вдалася до припинення вивчення російської мови в мусульманських навчальних закладах⁴⁴. Заборонаю було передбачено зберегти вузько релігійний характер освіти як гарантію лояльності мусульманського населення Криму. У цьому разі переважило міркування, що активне вивчення російської мови спричинить модернізацію освіти кримськотатарського етносу і уможливить його перехід до інших форм співіснування з російською державою.

До ефективних знарядь русифікації варто віднести спорудження пам'ятників, зокрема, російським імператорам: Миколі I у Києві 1896 р. (з написом «Императору Николаю I — благодарный Киев»), Катерині II в Одесі в 1900 р., Олександрю II у Києві 1911 р. (з написом «Александрю II — царю-освободителю — благодарный Юго-Западный край»). На пам'ятнику Богданові Хмельницькому було поміщено інскрипцію від «единой неделимой России», а прем'єр-міністру — «Петру Аркадьевичу Столыпину — русские люди». Пам'ятники і п'єдестали російського поета О.С. Пушкіна стали практично обов'язковими в кожному місті, а на увічнення пам'яті багатьох російських письменників чи полководців повсюдно збирали кошти за підпискою.

Отже, культурна русифікація в імперії Романових здійснювалася як системними заходами, з-поміж яких першорядну роль відводили освіті, так і шляхом символічного освоєння простору. Ці дії впливали на формування модерних національних ідентичностей, схилиючи освічені верстви до «забування» рідної мови через звуження сфери її використання до спілкування в побуті та до відходу від національного культурного простору. Утім, водночас вони зумовлювали й невдоволення та опір.

Посилення відцентрових тенденцій та проєкти федералізації в Габсбурзькій монархії. Після реформ 1860-х років конституційна Австро-Угорська монархія під кутом зору державно-правового устрою стала своєрідним феноменом. Еволюційне запровадження в абсолютній монархії конституційного ладу спричинило поєднання монархічного правління, за яким збережено значні повноваження, з ліберальною правовою системою, окремі інститути якої були цілком модерними. Так, можливість захисту конституційних прав громадян у судах, наявність Державного й Адміністративного трибуналів обмежували свавілля чиновників на місцях. Принаймні формально державний апарат був змушений діяти в рамках законодавства, а громадяни могли захищати свої права та домагатися їх дотримання державними установами.

Водночас досвід конституційно-парламентських практик з часом дедалі яскравіше увиразнював недоліки державного устрою. На базі конституційних свобод слова та зібрань було сформовано широкий простір громадської актив-

⁴⁴ Возгрин В.Е. *История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма*: в 4 т. Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2013. Т. 2. С. 785.

ності й самодіяльності, в якому опозиційність ставала ознакою хорошого тону, а критика влади повсюдно набувала брутального характеру. Зберегти позиції владного центру вдавалося завдяки багаторівневій системі регулювання міжнародних суперечностей. Цісар і уряд нерідко вдавалися до ручного управління країною, незмінно запевняючи всіх у «батьківських» почуттях щодо «своїх» народів. Це давало можливість ще якийсь час згладжувати конфлікти чи принаймні відводити лінії напруги від Відня.

З кінця XIX ст. стало очевидним, що національне питання є головною проблемою Габсбурзької монархії й саме від його розв'язання залежатиме її майбутнє. Поділ народів на «політичні» й «неполітичні», «малі» та «великі» на підставі історично-правової традиції відходив у минуле, хоча й не без опору. Серйозним викликом «західній» моделі нації, що акцентувала увагу на державницькій традиції, стала «східна», або ж «етнічна», модель, у якій вважалося достатнім мати спільну культуру та звичаї і прагнення спільного майбутнього. Національно свідомі інтелігенція конструювала національні символи та спільну історичну пам'ять, окреслювала «власний» простір і надійні бар'єри, що мали захищати його від «чужих». Модернізаційні процеси, що стрімко змінювали традиційне суспільство, торкалися життя кожної людини, потребуючи чіткого вибору національної ідентичності.

Спираючись на гарантовані конституцією права і свободи, що відкрили шлях до розвитку громадської активності, національні рухи Габсбурзької монархії впродовж кількох десятиліть суттєво зміцнили й розвинули власну інфраструктуру, внесли до політичних програм намір створення самостійних держав, яке, за твердженням британського політолога Бенедикта Андерсона, розглядалося як своєрідна «перепустка» в коло цивілізованих народів⁴⁵. Це цілком гармоніювало з теоретичною концепцією Габсбургів як «спільного дому» для всіх націй. Однак прагнення до власних держав («малих вітчизн») ставило під сумнів політичне майбутнє багатонаціональної імперії, і жодні декларації лояльності, що їх щедро роздавали національні лідери, не могли ті сумніви подолати.

Наприкінці XIX ст. Габсбурзька монархія вступила в останній період своєї історії. Симптоми кризи почали виявлятися відразу після завершення так званої ери Едуарда Тааффе — австрійського прем'єра в 1879—1893 рр. Е. Тааффе, який з дитинства товаришував із цісарем, користувався значною довірою монаршого двору. Забезпечувати стабільність йому вдавалося завдяки парламентській більшості — коаліції «залізного кільця», до якої входили німецькі, чеські й польські консерватори. Е. Тааффе віддавав перевагу «напівзасобам» — частковим компромісам, за яких кожен міг щось здобути, але водночас мав чимось поступитися. «Помірне невдоволення» всіх політичних гравців зберігало простір для політичних переговорів і торгів. Однак ця стабільність виявилася поверхневою, і накопичені проблеми з часом проявляли себе з ще більшим розмахом. Найбільшою

⁴⁵ Андерсон Б. *Уявлені спільноти...* Гелнер Е. *Нації та націоналізм. Націоналізм...* Сміт Е.Д. *Національна ідентичність...*

гостроти в державі набув чесько-німецький конфлікт. Кабінет міністрів на чолі з колишнім галицьким намісником польським аристократом Казимиром Бадені 1897 р. спробував започаткувати поетапне врегулювання міжнаціональних суперечностей, видавши розпорядження про порядок використання чеської та німецької мов у Королівстві Богемія (невдовзі поширені й на Моравію).

Ці дії, за твердженням польського історика В. Лазуги, потрясли основи монархії, спричинили обурення, шок і безкінечні дискусії. Ініціатива уряду утруднила роботу австрійського парламенту, в якому по чергово вибухали обструкції то чеських, то німецьких депутатів. Очевидним був зв'язок дій К. Бадені з ситуацією в Галичині, адже саме з досвіду польсько-українських відносин він черпав уявлення про моделі міжнаціональних суперечностей загалом. Чесько-німецьке протиставлення, своєю чергою, суттєво впливало й на українсько-польський конфлікт, слугуючи взірцем для конструювання методів і аргументів боротьби та створюючи прецеденти. Показником перманентної політичної кризи стала часта зміна урядів: після відставки К. Бадені австрійськими прем'єрами (не враховуючи тимчасових короточасних призначень) побували Пауль Гауч фон Франкен-турн (1897—1898, 1905—1906), Франц фон Тун і Гогенштейн (1898—1899), Ернст фон Кьорбер (1900—1904), принц Конрад Гогенлоє (1906), Рихард фон Бінерт-Шмерлінг (1908—1911), Макс Карл фон Штюргк (1911—1916).

Хоча уряд залишався центром політичних ініціатив у державі, більше жоден з австрійських прем'єрів не брався реалізовувати широкі програми врегулювання міжнаціональних відносин на загальнодержавному рівні; нікому з них також не вдалося відновити стабільність «ери Тааффе». Натомість вони пропонували об'єднувати зусилля навколо спільних великих проєктів, як-от економічних або ж реформи виборчого права. Можна погодитися з твердженням В. Лазуги й про те, що хоча «рівноваги Бадені не намітив, завдань, за які взявся, не розв'язав», однак «виявилось, що, аби вирішувати тільки деякі з них, монархія потребувала політика цілком виняткової міри. І якщо правда, що таким не був Бадені, то іншою правдою є також і те, що такого політика монархія не знайшла до кінця свого існування»⁴⁶. Міжнаціональні суперечності за такого підходу мали бути відтіснені до провінцій. Вибух чесько-німецького конфлікту на загальнодержавному рівні позначився й на інших питаннях, які не могли дочекатися свого розв'язання, парламент, за твердженням українського депутата Олександра Барвінського, опинився «в зачарованому колесі», з якого кілька років його нікому не вдавалося видобути⁴⁷.

Упродовж кількох десятиліть після конституційних перетворень у політико-правовій площині Габсбурзької монархії відбувалася поступова еволюція в підходах до § 19 Основного закону про загальні права громадян. Закріплене в

⁴⁶ Łazuga W. «Rządy polskie» w Austrii. Gabinet Kazimierza hr. Badeniego. 1895—1897. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 1991. S. 204.

⁴⁷ Лехнюк Р. *На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття*. Львів: Літопис, 2019. С. 310.

ньому право народностей на плекання і захист своєї національності та мови не надавало національним групам правосуб'єктності і не відкривало перед ними можливостей створювати органи, які б виступали від їх імені. За визначенням австрійського історика Р. Канна, захист національних прав було «перекладено на складний, тривалий і дорогий похід інстанціями». Боротьбу за національні права повели об'єднання громадян (асоціації, вільні громади), діяльність яких була тісно пов'язана з концепцією ліберальної держави. З часом відстоювання мовних прав, хоча й залишилося важливим, однак уже не вичерпувало собою суті національного питання. Мова поступилася місцем поняттю національної автономії — бажанню, щоб органи влади набули національного характеру.

Уже з кінця 1860-х років політики й правники в Габсбурзькій монархії почали розробляти питання «національних курій», які б давали можливість делегувати владні повноваження в рамках національних спільнот. Утім, одразу неоднозначним поставало питання віднесення / вибору конкретної особи та його врегулювання так, щоб національна курія з фортеці для захисту національних інтересів не стала пасткою, зокрема через намагання національно-політичної інфільтрації. З почастиванням спроб урегулювати окремі національні питання у провінціях на підставі національного розмежування, які почалися зі шкільництва, проблема, що саме має бути критерієм визначення національності особи, ставала дедалі драстичнішою.

У 1879 р., розглядаючи скарги, референт Найвищого адміністративного суду Рудольф Альтер запропонував розв'язання, яке було покладено в основу подальших підходів: «Очевидно, що питання до якої національності належить особа, це питання фактичного стану, як за умови відсутності законів, які б надавали критерії, за якими визначати національність окремих осіб, треба вирішувати відповідно до загальних характеристик, які відповідають поняттю. Також до сутності нації, національності належить те, що вона розуміє себе і діє супроти інших як єдине і замкнуте ціле, отже, й для особи належність до певної національності є, по суті, справою свідомості та відчуття. Представник національності звичайно говорить мовою нації та дотримується її звичаїв, але так само певним є те, що знати мову і дотримуватися звичаїв нації можуть і чужинці, тому для визначення національності лише цих характеристик недостатньо. Саме тому, якщо в конкретному випадку національність особи ставиться під сумнів, а зовнішніх ознак національної належності недостатньо, то не залишається нічого іншого, як запитати її про її національність і ставитися до неї як до представника тієї національності, до якої вона сама себе зараховує»⁴⁸.

Розмежувати національні інтереси по провінціях пробували через поділ крайових інституцій, передусім у культурно-освітній сфері, на національні секції. Так, 1891 р. було поділено богемську крайову раду з культури, а 1897 р. аналогічно вчинено й у Моравії. Такі заходи слугували орієнтиром і для українського руху

⁴⁸ Штурц Г. *Рівноправність національностей у конституції та державному управлінні Австрії (1848—1918)* / Пер. з нім. Х. Николин. Львів: Піраміда, 2019. С. 213—214.

в Галичині, який вимагав поділу на національні секції Крайової шкільної ради, а згодом і Галицького сейму, і «міністерства для Галичини». Після чесько-німецького конфлікту австрійські політики почали обговорювати питання про потребу розмежувати національно-культурні й територіально-державні інтереси. Спершу її сформулював словенський соціал-демократ Етбін Крістан, а згодом розвинув Карл Реннер, який пропонував «двічі виміряти країну», «двічі організувати населення, раз на національному і раз на державному рівні»⁴⁹. У 1905 р. принцип національного розмежування вперше було реалізовано в Моравії, де врегульовано використання мов в органах провінційної влади та шкільництві, сформовано національні курії в сеймі і — вперше в Австрії — національні (чеський і німецький) кадастри для виборців. Перший список мав сформувати орган громадської влади, керуючись загальновідомими особистими обставинами виборця, однак кожна особа мала право оскаржити це рішення і домагатися внесення себе до іншого списку. На подібних підставах було реформовано буковинський і галицький виборчі закони⁵⁰.

На зламі XIX—XX ст. над проектами вирішення національного питання активно працювали провідні політики Габсбурзької монархії. Соціал-демократи Карл Реннер і Отто Бауер пропонували перебудувати монархію на засадах «подвійного федералізму», згідно з яким одночасно мали існувати адміністративно-територіальні одиниці з національною більшістю і позатериторіальні національні спільноти, де б зосереджувався національно-культурний розвиток; кожний громадянин мав прийняти національну ідентичність, записавшись до відповідного кадастру. В такий спосіб передбачалося розбудовувати національну автономію на персональній основі⁵¹. Один із популярних у тогочасній Австрії політиків Карл Люєгер, бургомістр Відня, який спершу поділяв ліберальні ідеї, а 1893 р. заснував впливову Австрійську християнсько-суспільну партію, намагався поєднати лояльність до монархії з програмою економічної модернізації та антисемітськими поглядами.

Однією з тенденцій ідеологій національних рухів ставало їх переростання в країні націоналістичні форми, які, щоправда, ще не сягали розмахів міжвоєнного періоду, проте активно розробляли основи націоналістичного світогляду і шукали, а ще більшою мірою створювали зовнішніх ворогів. Німецькі націоналісти (пангерманісти) на чолі з Георгом фон Шонерером пропонували повернутися до мовної германізації, сформувати національний промисловий клас, вільний від впливу єврейських капіталів, приєднати австрійські землі до Німеччини. Розмах цієї пропаганди обмежувала тільки стриманість німецького уряду, який вважав Габсбурзьку монархію запорукою безпеки Німеччини й німецького культурно-

⁴⁹ Там само. С. 221.

⁵⁰ Там само. С. 198—250.

⁵¹ Springer R. [Renner K.]. *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. I. Das nationale Problemals Verwaltungsfrage*. Leipzig, 2002; Bauer O. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien, 1908.

го впливу в Європі. З 1890-х років Галичина стала центром загальнопольської націонал-демократії, яка бачила перспективи розв'язання польського питання в оперті на Російську імперію і наполягала на потребі наступально-полонізаційної політики щодо інших народів на лініях етнічного розмежування.

Особливістю проєктів реформ, що з'являлися в Габсбурзькій монархії на початку ХХ ст., була їх зорієнтованість на особу спадкоємця трону Франца Фердинанда, адже загальноновизнаною вважали тезу, що за життя і правління Франца Йосифа австрійська влада вже не ініціюватиме великих змін. Найближчим до поглядів престолонаслідника вважали проєкт румунського політика з Трансильванії Аурела Поповичі, викладений у книзі «Об'єднані штати Великої Австрії». Поповичі, який зазнав репресій в Угорщині за виступи проти централізму й мадьяризації, пропонував покінчити з дуалізмом і поділом націй на «сильніші» і «слабші» та забезпечити всім народам рівноправність, створивши 15 національних провінцій (зокрема об'єднавши в провінцію українські землі Галичини й Закарпаття). Провінції могли розвивати національно-культурну автономію, але мали захистити права національних меншин, а єдність держави забезпечувала б сильна центральна влада⁵².

Подібні плани викликали тривогу польських політиків, адже, за проєктом А. Поповичі, майбутня «польська» провінція була обмежена територією Західної Галичини. Лідер польських націонал-демократів у Галичині Станіслав Гломбінський згадував: «Політичний устрій Австрії був напередодні глибоких тріщин і перетворень [...]. Цісар Франц Йосиф був уже старий і самотній після трагічної втрати дружини й сина, а ймовірний спадкоємець трону Франц Фердинанд не приховував наміру ґрунтовної зміни устрою держави шляхом поділу всієї монархії за національним принципом при збереженні автономії п'яти груп країв (німецькі, угорські, чеські, польські, південно-слов'янські). Цей проєкт поки що не загрожував поділом Галичини, але за неврівноваженого характеру наступника трону не виключав інших комбінацій [...]. Доля держави в руках цього чоловіка уявлялася непевною»⁵³. Впливові польські діячі не шкодували зусиль, шукаючи доступ до престолонаслідника, який ставився до політичних амбіцій угорців і поляків стримано. Для цього вони використовували ресурс і приватні зв'язки аристократії.

Яким було місце українців у національній мозаїці Габсбурзької монархії та проєктах її перетворень? Тогочасні уявлення про місце України на політичній мапі Європи все ще залишалися в межах ідей «Руської трійці», згідно з якими українці, суттєво відстаючи й пересилиючи себе, усе ж встигали в останній момент приєднатися до західної цивілізації. Український рух, безперечно, програв у силі й організованості найближчим сусідам — польському, угорському, румунському, однак Відень ніколи не втрачав його з поля зору, керуючись уяв-

⁵² Popovici A. *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig, 1906.

⁵³ Głabiński S. *Wspomnienia polityczne*. Pelpin, 1939. S. 65—66.

леннями про цивілізаційне покликання Австрії стати вітчизною для всіх своїх народів, а також розумінням потенціалу українського чинника як противаги в польсько-австрійських і російсько-австрійських відносинах. Присутність Відня спершу відіграла стримувальну роль, не дозволивши витіснити українців з політичної сфери, а згодом конституційний устрій Габсбурзької монархії творив сприятливе поле для розвитку українського національного проекту. Водночас гарантована австрійським законодавством національна рівноправність ніколи не була реалізована повною мірою насамперед через обстоювання політично сильнішими національними групами раніше здобутих позицій.

Позицію чи не кожного австрійського уряду щодо українців визначали кілька міркувань як внутрішнього, так і — значною мірою — зовнішнього характеру. Польське лобі у Відні наполягало на тому, щоб уряд не втручався в польсько-українські відносини, визнавав їх внутрішньогалицькою, а точніше навіть внутрішньопольською справою і не вів з українцями жодних переговорів без участі поляків. З 1880-х років інтерес до українського питання виявляла Німеччина, а настрої у Відні хиталися залежно від геополітичних міркувань у Берліні та Петербурзі. На зламі 1887 і 1888 рр. у берлінському часописі «*Die Gegenwart*» було опубліковано статтю Едуарда Гартмана «*Russland und Europa*». Її автор розмірковував над можливістю відновити «Київське королівство», монархом якого міг би стати хтось із ерцгерцогів з династії Габсбургів. Стаття набула широкого розголосу серед європейських політиків та інтелектуалів, передусім тому, що вважалася інспірованою особисто Бісмарком⁵⁴. З ентузіазмом обговорювали цю подію й українські діячі Наддніпрянщини: О. Барвінський згадував, як Павло Житецький «одушевлено» звернувся до нього зі словами: «Скажіть вашому кайзеру, коли вже він до нас прийде»⁵⁵.

У міру розвитку планів щодо війни, яка спершу замислювалась як зіткнення слов'янської та германської культур, наростали національно-визвольні акценти, що посилювало увагу до питань ідентичності та руйнування попередніх ментальних кордонів⁵⁶. Під цим кутом зору цивілізаційний вибір України опинявся між слов'янським і європейським просторами⁵⁷. Спроби спроектувати вирішення українського питання в рамках концепції будь-якої слов'янської федерації одразу ж стикалися із суттєвими труднощами. Українська самостійність народжувалася в конфлікті з двома основними гравцями слов'янського світу — росіянами і по-

⁵⁴ Maciak D. *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888—1895*. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. S. 121.

⁵⁵ Барвінський О. *Спомини з мого життя. Частина 1 та 2* / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; Українська вільна академія наук у США, історична секція; упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк. Київ, 2004. С. 394.

⁵⁶ Гаген фон М. «У війнах творяться нації»: націєтворення в Україні під час Першої світової війни. *Україна. Процеси націєтворення* / Упоряд. А. Капелер; пер. з нім. Київ: К. І. С., 2011. С. 272.

⁵⁷ Куций І. *Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII — початку XX ст.: між Слов'ящиною та Європою*. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016.

ляками, а тенденції до польсько-російського зближення, як і актуалізація напередодні Світової війни слов'янофільської тематики, що здійснювалася передусім російськими політиками, становили пряму загрозу їх національним інтересам.

З точки зору адептів української самостійності розв'язання національного питання в Центрально-Східній Європі створенням слов'янської федерації було альтернативою іншого, значно кориснішого для них шляху створення української держави, чіткого алгоритму якого вони ще не бачили, однак пов'язували його із підтримкою з боку Німеччини і «дальшого» Заходу. На шляху до Європи галицькі українці сподівалися бути поряд із наддніпрянцями, хоча й усвідомлювали, що цей союз робитиме їхній шлях довшим. Європейський вибір повертав українців до потреби визначення взаємин з найближчим західним сусідом — поляками. Проте в Галичині, єдиному адміністративному утворенні, де поляки й українці могли безпосередньо облаштовувати свої відносини, українсько-польський конфлікт неухильно загострювався.

Ідеям перетворень протистояло консервативне прагнення до незмінності та стабільності. Символом непорушності Габсбурзької монархії залишався цісар Франц Йосиф I. Наприкінці правління він перебував уже в поважному віці, а життєві потрясіння, через які він пройшов, не дозволяли пов'язувати з ним надій на серйозні кроки. Якщо у Відні цісар ще намагався виконувати щоденні обов'язки, то на місцях він волів бачити «повну гармонію»⁵⁸. Сам образ цісаря значною мірою злився з державою, якій залишалися лічені роки. Для покоління, котре народжувалося, дорослішало й постаріло під владою Франца Йосифа, його правління стало чимось таким звичним і samozрозумілим, як повітря. Уродженець Дрогобича Бруно Шульц, польський письменник єврейського походження, так передавав світовідчуття мешканців Габсбурзької монархії на зламі XIX—XX ст.: «Світ був на той час охоплений зусбіч Францом Йосифом I, і не було виходу поза нього. На всіх горизонтах виростав, з-за всіх рогів виринав той всюдисущий і неунікнений профіль і замикав світ на ключ, як в'язницю [...]. На кожній поштовій марці, на кожній монеті й на кожному штемплі утверджувало його зображення незмінність світу, непорушний догмат його однозначності. Такий є світ, і не маєш інших світів, крім такого — проголошувала печать з цісарсько-королівським старцем. Все інше — мариво, дика претенсія і узурпація. На всьому положився Франц Йосиф I і загальмував світ у його зрості»⁵⁹.

Цей немовби завмерлий світ пізньої Габсбурзької монархії намагався передати й ще один австрійський письменник світової слави, народжений у Галичині (у Бродах), Йозеф Рот. Головний герой його оповідання «Погруддя цісаря» польський граф Франц Хавер Морстін був узагальненим образом габсбурзького космополіта. Вільно володіючи основними європейськими мовами й маючи розкиданих по всьому світу родичів, батьківщиною він усе ж вважав Австро-Угор-

⁵⁸ *Słowo monarsze*. *Czas*. 1903. № 209. 15 września.

⁵⁹ Шульц Б. Санаторій Під Клепсидрою. *Цинамонові крамниці. Санаторій Під Клепсидрою* / Пер. А. Шкраб'юк. Львів: Просвіта, 1995. С. 117.

ську монархію. Маркерами єдиної вітчизни для нього були однакові мундири військових, жандармів і державних службовців, однотипні кав'ярні й «веселі чорно-жовті тони»: «Як і кожен австріяк того часу, Морстін любив стале в безперервній змінності, звичне в змінному і перевірене в незвичному. Отож усе чуже було йому таким рідним, повнокольоровим, і батьківщина володіла тими чарами чужинності». У рідній місцевості (поблизу Бродів) «народ його обоженював і возвеличував». Цісаря ж він шанував не за людські якості, а за те місце, яке він займав в ієрархії його впорядкованого світу.

Пристрастю Морстіна стала боротьба проти «національного питання», яке він вважав чимось вульгарним і грубим, а «змушування» людей зголошуватися до якоїсь нації — проявом насильства. Граф припиняв спілкуватися з тими, хто дозволяв собі критику монарха, відчуваючи в ній загрозу, «бо стара Австро-Угорська монархія померла ні в якому випадку не від порожнього пафосу революціонерів, а, власне, від іронічної невіри тих, хто мав би бути вірною опорою монархії». На його переконання, простолюди жив щоденними клопотами й цікавився «національним гнітом» значно менше, ніж це подавали політики. Нарешті, поховавши у своєму маєтку погруддя цісаря на вимогу нової влади Польської держави, граф Морстін емігрував до Франції, де провів решту життя з російськими генералами, які так само, як і він, втратили свою вітчизну: «Даремно шукають так звані національні чесноти, які є ще більш сумнівними, ніж індивідуальні. Тому я ненавиджу нації і національні держави. Моя стара батьківщина, монархія, була як великий будинок із багатьма дверима і багатьма кімнатами для різних людей. Цей будинок розділяли, кололи, дробили. Мені нічого більше там шукати. Мені звично жити в будинку, а не в кабіні»⁶⁰.

Попри запальні дискусії та пошуки інтелектуалів, до вибуху Світової війни, як авторитетно стверджував один із керівників австрійського зовнішньополітичного відомства Оттокар Чернін, цілісної концепції перебудови Австро-Угорської монархії створено так і не було. Натомість на основі всіх проєктів, ідей та реформаторських прагнень сформовано нову дискусійну основу про її майбутнє⁶¹. Однак у переддень війни ідея Габсбурзької монархії як спільного дому центральноєвропейських народів, привабливого контрасту до російської «тюрми народів», майже вичерпала себе. Австро-Угорська монархія мала чимало підстав для того, щоб «стати серцем Європи, але змарнувала свій шанс»⁶².

Зародження українського націєтворення в Російській імперії. Творення української нації відбувалося у винятково несприятливих умовах, проте за за-

⁶⁰ Рот Й. *Погруддя цісаря* / Пер. з нім. Є. Очеретяний. URL: <http://eugenereed.blogspot.com/p/1935.html>; Гаврилів Т. «Вже більше не було Австро-Угорської монархії». Оповіджені долі і поетичні порухунки Йозефа Рота. *Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці*. Львів: Класика, 2005. С. 30—55.

⁶¹ Цьольнер Е. *Історія Австрії* / Пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук; наук. ред. В. Расевич. Львів: Літопис, 2001. С. 423.

⁶² Рансмайр К. *Перемішль. Galizien. Aus dem grossen Krieg / Галичина з Великої війни* / Упоряд. А. Паславська, Т. Фогель, В. Кам'янець. Львів, 2014. С. 247.

гальними закономірностями, як і в інших європейських народів⁶³. Його інтелектуальними передвісниками і виразниками були кирило-мефодіївці, які через покарання змушені були припинити свою діяльність. Однак інтенсивно цей процес заявив про себе, коли розпочалася лібералізація і активізувалася громадська думка. Вплинуло на нього й Січневе повстання 1863 р.

Формування української нації за змістом, а часом і за формою, відбувалося в загальноєвропейському спрямуванні, але своєрідність його полягала в тому, що становлення української ідентичності проходило на території, за легітимне володіння якою сперечалися дві держави: тогочасна російська і колишня річпосполитська. Одна прагнула включити українців до проекту «великої російської нації», інша — до польського національного проекту. А тому українське націєтворення відразу набуло політичного характеру. Українофілам на початку 1860-х років, аби уникнути переслідувань та звинувачень, довелося в «Отзыве из Киева» (1863) спростовувати причетність до будь-яких політичних рухів. Відтоді українські інтелектуали мусили відстоювати своє право на будь-яку діяльність, спрямовану на розвиток нації, і здійснювати її в конфронтації з російською державою, яка переслідувала ідею національної ідентичності, а також з польськими діячами, що прагнули поставити шляхту на службу польській справі і обернути простолюд на поляків за посередництва освіти. Тож українці постали перед вибором: перетворитися з «окраїнної» спільноти на частину тієї чи іншої модерної нації або самим трансформуватися в новочасну українську націю.

Продуктування ідей націоналізму, вироблення його канону відбувалося в середовищі нової еліти, інтелектуальної, яка внаслідок модернізації, що здійснювалася під егідою держави і неукраїнських еліт, гостро відчула відчуження сільської культури від міської. Урбанізація підсилювала асиміляцію, провокувала кризу сакраментальних цінностей, зосереджених для більшості в ареалі традиційної аграрної культури та найбільшої соціальної страти — селянства. Для обґрунтування прав українців на власну ідентичність розпочалася велика робота над опрацюванням фундаментальних принципів, компонуванням історичних аргументів, аби зримо переконатися в таких необхідних для нації складових, як наявність спільної території в її етнографічних межах, на якій українці жили «споконвічно» і яка була їх історичною батьківщиною.

Уперше до географічного означення місць масового проживання українців приступила «Основа», яка почала друкувати наукові розвідки, описи земель і подорожні нотатки, беручи за критерій розмовну мову людей. У такий спосіб російські губернії трактували як українські національні терени, відмінні від решти Російської імперії⁶⁴. Йшлося про укладання ментальних мап, щоб окреслити територіальний простір розселення українців. Їх складання відбувалося через по-

⁶³ Грицак Я. *Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX століття*. Київ: Генеза, 1996. С. 3.

⁶⁴ Котенко А. Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Укр. іст. журн.* 2012. № 2. С. 47.

леміку на сторінках «Основи» з польськими та російськими авторами, яка стимулювала утворення меж між «своїм» і «чужим» простором та культурою. До опису українських земель з визначенням самоназв людної залучалися відмінні форми суспільного життя, такі як віче, громада та козаччина. Зауважено також поширення магдебурзького права і церковних братств, різницю у проявах релігійності та набожності, у її прив'язаності до зовнішньої обрядовості тощо. Ось як у «Основі» І. Маркович описував Україну: «Країна, населена південнорусами (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи. Протяжність її з заходу на схід займає майже 20 градусів довготи, тобто від 38 до 58 градусів східної довготи, що складе більше 1800 верст. Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст, тобто від 44 градусів 30 минут до 53 градусів 45 минут північної широти. Із розгляду кордонів Південної Русі читачі побачать, що край цей має досить різноманітну фігуру і входить до складу двох держав: Росії та Австрії; менша частина його (одна чотирнадцята) належить останній. [...] Простір земель, населених українцями, у точності визначити не можна, але, приблизно, він складає більше 10 870 кв. географ. миль, з яких на австрійські володіння в Галичині, Угорщині і Буковині приходиться близько 1650 миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14 300 000 жителів, які говорять південноросійською мовою («южнорусским языком»). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів»⁶⁵.

Крім географії не менш важливим визначенням українськості була історія власного народу, причому написана так, щоб українське минуле набрало героїчної звитяги, яка б слугувала консолідаційним чинником нації, тим більше, що козацтво давало для цього силу-силенну прикладів. Відродження історичного минулого, його героїзація, створення місць історичної пам'яті стали важливим чинником самоусвідомлення нації⁶⁶. Невідомий автор «Історії русів», Дмитро Бантиш-Каменський, Яків Маркевич, Михайло Максимович, Осип Бодянский, Тарас Шевченко досліджували українську історію, оспівували історичні події, чим суттєво стверджували спільну історичну пам'ять. Структурними елементами формування нації стали пам'ятки української писемності та культури, мова їх написання.

Історичні праці творили взаємні культурні запозичення еліти і народу, формуючи ту спільну самосвідомість, без якої не конструюється нація. Для цього були задіяні як історичні факти, так і міфи, ритуали, свята, покликані символізувати існування українського народу в давнину та єднати еліту й народ в одне ціле — націю. Розпочалося створення нового історичного простору, який розхитував офіційний імперський. М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов та інші як ви-

⁶⁵ М. И. Краткое географическое обозрение края, населенного южнорусским (украинским или малороссийским) народом. *Основа*. 1861. № 5. С. 39. Цит. за: Котенко А.Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». С. 48.

⁶⁶ Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму...* С. 141.

кладачі навчальних закладів формували критичний підхід до офіційної історії, як це робив Олександр Стронін у Полтавській гімназії. Становлення національних символів та міфів розпочалося зі створення святині, якою стала могила Тараса Шевченка в Каневі і яка набула ролі важливого символу в національній ідентичності, що її Сергій Єкельчик трактує як спільну для нації семіотичну систему⁶⁷.

Йшлося також про доведення спільності української культури: фольклору, звичаїв, життєвого укладу і побуту. Щоб стверджувати єдність, потрібно було підтвердити, що українцям притаманна одна й та сама мова, одні й ті самі пісні, однакова обрядова культура. Зібрані в різних регіонах, зафіксовані на папері та видані тексти пісень, приказок, загадок переконливо демонстрували спільний український простір. Оскільки ті збереглися в нижчих верствах, то саме до них і зверталися творці нації, зокрема до селянської культури, ідеалізуючи всі її прояви. Романтизм Йогана фон Гердера поклав початок зацікавленню народною культурою, передусім мовою та пісенною традицією, і покликав хлопоманів Володимира Антоновича, братів Рильських, Бориса Познанського до «відкриття власного народу».

Володимиру Антоновичу довелося захищати свої погляди та переконання як перед державою, якій він служив, так і перед шляхетським станом, до якого він належав за походженням. Його викликали для пояснення своєї поведінки на дворянське зібрання, де з'ясовували, чому він, молодий польський шляхтич, вдався до пізнавальних екскурсій в народ з невеликою групою студентів, чи не підбурює він селян проти панів. Бердичівський предводитель дворянства, до зібрання якого належала згідно із записом у дворянській родословній книзі родина Боніфатія Антоновича, влаштував йому своєрідний допит. Зібрання (понад 60 осіб) звинувачувало його, члена шляхетської корпорації, у пропаганді атеїзму, антипатріотизмі і ненависті до панів. Відкидаючи обвинувачення, В. Антонович перебрав на себе ініціативу розмови і пояснив, що «край через більшість населення не є корінно-польською провінцією», що в ньому більшість становлять українці, тому ця народність має визнаватися головнішою. Таке пояснення ще більше збурило зібрання, яке було переконане, що хоча в теорії таке можливе, а насправді визнання українців головною народністю призведе до зникнення польської. Суперечку тоді завершив Тадеуш Бобровський, найосвіченіший із присутніх. Він філософськи зауважив, що, мовляв, молоді люди займаються студіюванням теоретично-філософських праць і мають право на помилку.

Боротьба за українську мову відбувалася у площині доведення її самостійності, повноцінності та можливості використання в публічному просторі. Мова була засобом самоідентифікації, а тому потребувала підтримки — від навчання нею в початковій школі до формування літературної мови, написання високохудожніх творів. Серед інших чинників вона набула куди вагомішого значення, адже українці були також православними, і лише мова ставала зримим символом

⁶⁷ Єкельчик С. *Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття...* С. 51, 91.

відмінності від росіян. Бракувало словників, термінів, виданих фольклорних творів, історичних досліджень. А тому розпочалася праця з вироблення її стандартів, правил, щоб за їх допомогою мобілізувати селянську культуру та надати їй соціальної значущості. Коли постало питання, якою мовою навчати селянських дітей у школах, українофіли не сумнівалися — рідною. Намір дати селянам знання було підтримано громадськістю, діячами освіти, кожен з яких намагався в той чи інший спосіб допомогти в його реалізації. Було підготовлено чимало проєктів щодо того, якою має бути освіта для народу: спеціальною, з конкретними елементарними знаннями та якою мірою поєднаною з вихованням гуманності. Дискусія про мову навчання закінчилася не на користь української.

Ситуацію ускладнювало те, що не всі українські літератори поділяли думку «Основи», часто сповідували подвійну ідентичність — українську та загальноросійську. Проміжну позицію займав Михайло Максимович, закоханий у київську старовину, який ще 1840 р. вітав лист Дениса Зубрицького, написаний російською, і висловив міркування з приводу співіснування російської й української мов. Вони зводилися до того, що в Російській імперії давньоруська мова стала великоросійською, а тому писати *по-малоросійськи* означає штучно підтримувати обласну мову⁶⁸. Так, до речі, вважав Віссаріон Белінський. У 1865 р. М.О. Максимович, не зрозумівши позицію «Основи», засуджував її, вважав, що вона нібито спровокувала заборону української мови, яку, на його думку, влада почала боятися більше за польську. Михайло Максимович був переконаний, що не може існувати в Малоросії «словесності південноросійської мови, а тільки можуть бути і є окремі на ній твори — Котляревського, Квітки (Основ'яненка), Гребінки та інших. Південноросійська мова у нас є як пам'ятник тільки, з якого можна збагачувати великоруську або переважно у нас російську мову. Народні українські пісні та прислів'я також тільки прекрасні пам'ятки для словесності російської...»⁶⁹.

Такої самої точки зору дотримувалися чимало його сучасників, які були прихильниками ідеї «великої російської нації»⁷⁰. Як прибічники російської літературної мови вони вважали її зрілою й самодостатньою, а тому не сприймали навіть ідеї творення літературної української мови, вважаючи її зайвою. Самостійно, спершу без участі верховної влади, розпочалася в пресі полеміка з українофілами, які прагнули створити літературну українську мову, спираючись на народне мовлення. Згодом російські літератори заручилися підтримкою верховної влади, яка вела власну політику й використовувала їхні переконання в інтересах імперії.

Розпочалася робота з вироблення орфографії, що базувалася б на фонетичній основі. Пантелеймона Куліша не задовольняла орфографія Михайла Максимовича, яка зберігала близькість до російської, і він спробував відокремити їх одну від

⁶⁸ Максимович М. *Листи* / Упоряд. В. Короткий. Київ, 2004. С. 65.

⁶⁹ Там само. С. 119.

⁷⁰ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. С. 58—60.

одної. Фонетична «кулішівка» збільшувала дистанцію між українською і російською мовами. Тоді ж Каленик Шейковський у Бобруйську підготував правопис, у якому запропонував відкинути твердий знак і запровадити апостроф. Микола Гатцук під час підготовки абетки, не підтримуючи «кулішівки», апелював до церковнослов'янської писемності, а Тимко Падура спробував поєднати польську й українську абетки через латиницю. Серед авторів підручників були також Олександр Кониський і Леонід Яценко. Михайло Драгоманов ґрунтував власний правопис на фонемічному принципі, коли одна літера означала один звук. Усі ці напрацювання, хай і повільно, та все ж виводили українську літературу з провінційного стану. І найбільша роль тут належала Михайлові Драгоманову⁷¹.

Значення мови в самоідентифікації набрало особливої ваги під час спроб української інтелігенції 1905 р. домогтися від російської влади відміни Емського указу 1876 р. Хоча вони, за міркуваннями Михайла Гаухмана, апелювали скоріше до української мови як до засобу просвіти, а не як до політичного інструменту. І все ж, у такий спосіб відбувалося поєднання мови «просвітництва, і мови націоналізму»⁷².

Для українців важливим було мати власну назву нації, враховуючи ту обставину, що історичні терміни «русин», «руський» запропонував Петру І Феофан Прокопович, і він відразу почав їх вживати для означення Російської імперії⁷³. Чи не першими скористалися поняттям «українець» кирило-мефодіївці. Вони відкрито поставили під сумнів концепцію загальноросійської народності, що об'єднувала великоросів, малоросів і білоросів. Знову ж таки редакція «Основи», зокрема М. Костомаров і П. Куліш, пропагували назву «Україна». Вони переосмислили поширене «малорос» і почали систематично замінювати його національним і вже територіалізованим «українцем»⁷⁴. У статті «Две русские народности» М. Костомаров зазначив, що етнографічна назва «Русь», яка закріпилася за південноросійським народом, була втрачена внаслідок об'єднання з Московією. Учений назвав варіанти «Україна», «Гетьманщина» та «Малоросія» анахронізмами⁷⁵. Однак на сторінках часопису поруч з «малоросіянами» та «південноросіянами» послідовно, хоча нерідко із заувагою «що це одне і те саме», вживається назва «українці»⁷⁶. Ця назва далеко не відразу стала за-

⁷¹ Ушкалов Л. *Чарівність енергії: Михайло Драгоманов*. Київ: Дух і Літера, 2019.

⁷² Гаухман М. «У війні над мапою»: український образ міжнаціональних відносин на Правобережній Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 57, 65.

⁷³ Котенко А.Л., Мартынюк О.В., Миллер А.И. Малоросс. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода... Т. 2. С. 397.

⁷⁴ Ясь О.В. Україна, назва. *Енциклопедія історії України: Україна—українці*. Київ: Наук. думка, 2018. Кн. 1. С. 16.

⁷⁵ Костомаров Н. Две русские народности. Письмо к редактору. *Основа*. 1861. Март. С. 39.

⁷⁶ Котенко А.Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Укр. іст. журн.* 2012. № 2. С. 56.

гальновживаною, проте вона сприяла відмежуванню від російської держави й послужила творенню модерної української нації. Для політичного підсилення її значущості Михайло Драгоманов узяв собі навіть літературний псевдонім «Українець», як Лариса Косач — «Леся Українка». Недаремно саме проти назви «Україна» почали протестувати чорносотенці й імперські монархісти.

Ранні народовці та інші національно-культурні орієнтації в Галичині.

Пошуки себе в західноукраїнських середовищах не розвивалися одразу за єдиним заданим вектором, а були схожі на перехресну взаємодію різних національно-політичних орієнтацій — полонофільської (у Закарпатті — мадярофільської), русофільської, австроруської та української. Усі вони були складовими частинами українського національного руху, упродовж тривалого часу перебували в гармонійному взаємозв'язку, утворювали певну цілість та відігравали свої ролі у формуванні модерної української національної свідомості. Кожна з них виконувала роль своєрідного пограничного знака і вказівника, окреслюючи межі та напрям для оновлення національного руху, а вилучення навіть однієї з цих орієнтацій позначилося б на його загальній динаміці з невідомими наслідками. За влучним спостереженням Ярослава Дашкевича, «як не парадоксально, але всі політичні тенденції в комплексі та в перехресній дії [...] сприяли зміцненню української (руської — для тамтого часу) національної свідомості на західноукраїнських землях: полонофільство диференціювало українців від росіян, москвофільство — від поляків та угорців, австрофільство — від поляків, росіян, частково від угорців, мадярофільство — від росіян. В результаті, методом проб і помилок, остаточно утвердилася і перемогла незалежницько-соборницька (разом з Східною Україною та рештою українських земель) тенденція»⁷⁷.

Формування подвійної етнополітичної свідомості не було унікальним явищем на етапі модерного націєтворення; тією чи іншою мірою з ним стикалися всі недержавні народи в Центральній та Центрально-Східній Європі, які намагались узгодити пам'ять про етнічне походження з відомими зразками політичної організації суспільства. Для галичан такий досвід був пов'язаний з політичною культурою Речі Посполитої, а новітнє українське націєтворення тісно взаємодіяло з аналогічними процесами в польському національному русі⁷⁸. В обох випадках модерне націєтворення передбачало вписання в національний гранднаратив міфу Речі Посполитої, що в польській версії призвело до висновку про тотожність політичного народу Речі Посполитої з новочасним польським народом, а в українській — до розмежування козацької / української версії з соціальною верхівкою, яка, колонізувавшись, вийшла зі складу українського народу. Результатом складної українсько-польської взаємодії на етапі формування в Галичині основ

⁷⁷ Дашкевич Я. «Весна народів» 1848 року та її передісторія в Україні. *Вісник Львів. комерц. академії. Серія — гуманітарні науки*. 2000. Вип. 3. С. 6.

⁷⁸ Мудрий М. Ідея польсько-української унії та «русини польської нації» в етнополітичному дискурсі Галичини 1859—1869 років. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 2005. Вип. 39—40. С. 83.

модерних української та польської націй стала ідеологія *gente Rutheni, natione Poloni* (русини за походженням, поляки за національністю)⁷⁹.

Передумови для появи формули *gente Rutheni, natione Poloni* склалися ще в річпосполитські часи й були пов'язані зі спробами осмислення культурно-інтелектуального простору. Знаковою постаттю на цьому шляху вважається перемишльський римо-католицький канонік XVI ст. Станіслав Оріховський, який поєднав апологію річпосполитської державності з підкресленням свого руського походження. Відомим став його вислів «*Ruthenorum me esse et libenter profiteor*» (лат. «Я — русин і охоче це визнаю»), який свідчив про принципову готовність тогочасних українців шукати себе в рамках річпосполитського політичного проєкту, основною привабливою рисою якого в тому випадку виступала свобода⁸⁰. Користаючи з тих свобод, стверджував польський історик міжвоєнного періоду Станіслав Кот, народи давньої Речі Посполитої зближувалися між собою — мовою, звичаями, а найголовніше — «порядком життя», який вважали своїм: «і так зненацька окремі *gentes* зливалися в одне *patio*, яке не означало, як раніше, громадян однієї держави різного походження й мови, а громадян об'єднаних у єдиній спільноті»⁸¹.

Визнаючи закоріненість формули подвійної польсько-руської ідентичності в минулому, дослідники формації *gente Rutheni, natione Poloni* все ж наголошують, що в скристалізованому вигляді вона з'явилася щойно в XIX ст. як реакція на новочасні український і польський національні рухи та чіткий національний вибір, до якого вони спонукали, адже в часи Речі Посполитої мова й віросповідання належали до приватного життя людини і не вважалися істотними з точки зору інтересів політичної спільноти⁸². До формації *gente Rutheni, natione Poloni* нале-

⁷⁹ Докладно про ідеологію подвійної русько-польської ідентичності в Галичині див.: Zięba A.A. *Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*. Kraków, 1995. Т. 2. S. 61—67; Мудрий М. Ідея польсько-української унії та «русини польської нації» в етнополітичному дискурсі Галичини 1859—1869 років... С. 83—148; Мудрий М. «Русини польської нації» (*gente Rutheni, natione Poloni*) в Галичині XIX ст. і поняття «вітчизни». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006—2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 461—474; Мудрий М. *Gente Rutheni* в польській Центральній раді народовій. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т. 256: Праці Історично-філософської секції. С. 244—281; Świątek A. *Gente Rutheni, Natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.

⁸⁰ Докладніше про Станіслава Оріховського див.: Вирський Д. *Станіслав Оріховський-Роксолан як політичний мислитель*. Київ; Кременчук: Вид-во Кременчуцького держ. політехн. ун-ту, 2001.

⁸¹ Kot S. *Świadomość narodowa w Polsce wieku XV—XVII. Odczyt w Oddziale Krakowskim Polskiego Towarzystwa Historycznego*. Lwów: Z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938. S. 15.

⁸² Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. *Spółczesność — religia — kultura. Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* / Red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 111—114.

жали особи, які визнавали й публічно декларували руське (українське) походження, але ідентифікували себе з польським політичним і культурним простором. Формула *gente Rutheni, natione Poloni* з'явилася на тому етапі, коли значущість національного питання ставала очевидною, і була спробою розв'язати його, затримуючи попередній світ, впоратися зі стрімким руйнуванням сформованого в часи давньої Речі Посполитої образу спільної польсько-русько-литовської батьківщини. Для *gente Rutheni, natione Poloni* XIX ст. «ідеологічною вітчизною була Польща, а приватною — Русь (а точніше — її галицька частина), яка була їх природним середовищем існування»⁸³.

Уявлення про характер та внутрішню структуру середовища *gente Rutheni, natione Poloni* дає єдина створена ним організація — Руський собор 1848 р. Він об'єднав кілька груп членів, для кожного з яких долучення до організації ставало не стільки наслідком сформованої ідеології, скільки результатом внутрішніх сумнівів і пошуків. Найчисленнішою групою серед членів Руського собору стали представники відомих колись руських родів, аристократи і землевласники. Для них головною метою «пригадуваної руськості» було обґрунтування власного права виражати інтереси «Русі», яке український рух поставив під сумнів. Особливості українських пов'язань польського аристократичного середовища влучно передав польський дослідник Адам Свйонтек, зауваживши, що якщо секретар князя Леона Сапеги Юліан Горошкевич був *gente Ruthenus, natione Polonus*, то сам князь був уважаний за русина через територіальне походження — «дещо на виріст»⁸⁴.

Ті, хто в складі Руського собору ставив наголос на польській ідентичності (серед них були не лише землевласники, а й чиновники, літератори та ін.), чисельно переважали «руський сегмент» — тих, хто «головною цінністю вважали руську першооснову і вбачали перспективи для її розвитку в спільній польсько-руській політичній традиції»⁸⁵. Подальша еволюція цієї формації пішла саме в такому напрямі, тобто кожний, хто в XIX ст. називав себе *gente Rutheni, natione Poloni*, був у сучасному розумінні поляком, який лише підкреслював своє руське коріння⁸⁶.

Одне з віань формації *gente Rutheni, natione Poloni* сформувалося в рамках польського антиімперського революційного руху 1830—1840-х років. Польські революціонери, з-поміж яких потрібно виділити Юліана Горошкевича і Каспера Ценглевича, зверталися до українців (ішлося, як правило, про селянство) із закликами до спільного пошуку демократичних ідеалів і водночас підкреслювали, що русинів і поляків поєднує спільна історична традиція, в якій вони значно краще розумілися між собою, аніж після втручання імперських урядів. Серед носіїв

⁸³ Świątek A. *Gente Rutheni, Natione Poloni...* S. 104.

⁸⁴ Там само. S. 189.

⁸⁵ Мудрий М. Руський собор 1848 року: організація та члени. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. С. 107—126.

⁸⁶ Мудрий М. «Русини польської нації» (*gente Rutheni, natione Poloni*) в Галичині XIX ст. і поняття «вітчизни»... С. 461—474.

та ідеологів подвійної польсько-руської ідентичності помітну групу становили представники творчої інтелігенції. Здебільшого вони були пов'язані з редакціями газет і впливали на формування громадської думки та політичних ідеологій за посередництва публікацій. Саме ці діячі по суті й увели українське питання в польський дискурс, для якого доти характерним було нехтування його національною природою. Сприятливим соціальним середовищем для формування подвійної ідентичності виявилася дрібна шляхта, яка «пам'ятала» про своє руське походження. Територіально вона зосереджувалася на Лемківщині, Самбірщині, Наддністрянщині.

Яскравою постаттю середовища *gente Rutheni, natione Poloni* був редактор і публіцист Ян Добжанський, якого тогочасна преса називала «протягом чверть століття душею не тільки нашого міста, а й усієї Галичини», «Нестором нашої журналістики»⁸⁷. Ян Добжанський (належав до полонізованої гілки українського роду Добрянських), палкий прихильник відновлення Речі Посполитої в старих кордонах, причинився до розвитку кількох впливових львівських газет, зокрема близько 20 років (1865—1885) був редактором «*Gazety Narodowej*», яка послідовно відстоювала тезу про потребу патронату польського «двору» над руською «хатою»; він також відомий як співторець польського «Соколу», театру та Педагогічного товариства. Я. Добжанський не бачив історичних підстав для розвитку українців як окремого народу, однак не виключав, що такі підстави можна створити, займаючись освітою простолюду.

«Русини польської нації» були серед близького оточення намісника Агенора Ґолуховського: він прислухався до позиції з українських питань шкільного інспектора Евзебія Черкавського, а Зигмунт Савчинський мав, за його задумом, посісти кафедру української мови та літератури у Львівському університеті. У цьому випадку носіям подвійної ідентичності надавали не так ментальне, як прикладне, інструментальне значення: вони мали сприяти адміністративному спрямуванню етнічної окремішності українців у потрібне польським політикам русло. Однак спроба перевести руське письмо на латиницю, так звана азбучна війна 1859 р., спричинила категоричний опір українців і показала неприйнятність застосування адміністративних важелів до таких тонких питань, як мова та історія. Провал цієї акції (вона виявилася останньою спробою полонізації на мовно-правописному ґрунті) одночасно став тим маркером, який вказував на невеликі перспективи носіїв польсько-руської ідентичності утвердитися в галицько-руських середовищах. На практиці «втручання А. Ґолуховського у сферу чужих національних символів, одним з яких була кирилиця, тільки загостило в українського громадянства відчуття відмінності від поляків». Прихильники ж подвійної русько-польської ідентичності переключилися на пошуки й акцентування унійної традиції в історії⁸⁸.

⁸⁷ †Jan Dobrzański. *Dodatek do Kurjera Lwowskiego*. 1886. Nr 151. 3 maja.

⁸⁸ Мудрий М. Ідея польсько-української унії та «русини польської нації» в етнополітичному дискурсі Галичини 1859—1869 років... С. 85—92.

До знакових постатей *gente Rutheni, natione Poloni* належав Платон Костецький, уродженець с. Ваньковичі на Самбірщині, син польської шляхтянки та греко-католицького священника. Значну роль у формуванні поглядів П. Костецького відіграв Ян Добжанський, який почав друкувати його художні й публіцистичні твори (згодом П. Костецький тривалий час був редактором «*Gazety Narodowej*»). Одночасно він співпрацював і з редакцією «Зорі Галицької» та пропонував, щоправда безуспішно, греко-католицькій консисторії видавати українську газету. У 1861 р. П. Костецького було заарештовано за участь в акціях проти германізації Львівського університету. В ув'язненні написав цикл віршів на польсько-українську тематику (українською мовою та латинським шрифтом), один із яких під назвою «Наша молитва»⁸⁹ став свого роду гімном прихильників «ягеллонської ідеї». Текст поезії був насичений символічними географічними й історичними означеннями спільного простору:

Wo imia Otca i Syna —

To nasza mołytwa:

Jako Trojca, tak jedyna

Polszcza, Ruś i Łytwa.

Świtiat krowiu pobratani

Try rody welyki,

Jak trojświcznik na Jordani

U rukach władyki.

Jednakowo tużno, sumno

Połem piśń ich płynie,

I czela ich w bolu dumno

Hladiat w nebo syne.

Jedna w Boha Korolewa

Mołyt sia za namy

Z Częstochowy, Poczajewa

I z nad Ostroj Bramy.

Jednow my żyjem nadijew,

Wspólnaja nam sława,

Wsim zarównu myłyj Kijew,

Wilno i Warszawa.

Hej, krakowski dzwoniat dzwony —

Świtom hołos czuty —

Z hrobów kłyczut Jahajlony,

Piasty, Korybuty:

«Wo imia Otca i Syna —

To nasza mołytwa —

Jako Trojca, tak jedyna

Polszcza, Ruś i Łytwa!»

Во ім'я Отца і Сина —

То наша молитва:

Яко Тройца, так єдина

Польща, Русь і Литва.

Світят кров'ю побратані

Три роди великі,

Як трійсвiчник на Йордані

У руках владики.

Єднаково тужно, сумно

Подем пісьнь їх плине,

І чела їх в болю думно

Глядят в небо синє.

Єдна в Бога Королева

Молит ся за нами

З Ченстохови, Почаєва

І з-над Острої Брами.

Єднов ми жиєм надієв,

Вспульная нам слава,

Всім зарувно милий Києв,

Вільно і Варшава.

Гей, краковські дзвонят дзвони —

Світлом голос чути —

З гробув кличут Ягайлони,

П'яти, Корибути:

«Во ім'я Отца і Сина —

То наша молитва —

Яко Тройца, так єдина

Польща, Русь і Литва!».

⁸⁹ Оригінальний текст наведено за виданням Платона Костецького «Поезії» 1862 р. Транскрипцію кирилицею здійснив Михайло Назаренко, доцент Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

П. Костецький відстоював ідею опертої на історичні традиції польсько-руської єдності для спільного протистояння Росії. У 1860-х роках у пресі розгорілася полеміка між прихильниками русько-польської ідентичності й галицькими русофілами, у ході якої другі закріпили за першими образ «перекинчиків», тих, хто зраджує галицько-руський рух. У цій полеміці кристалізувались аргументи на користь новочасної національної ідентичності, важливою частиною яких ставав «широкий комплекс стійких антипольських переконань». Ці переконання мали надійно відгородити галицьких русинів від небезпек підпорядкування польському політичному й культурно-інтелектуальному простору, який залишався привабливим⁹⁰. Діячі русофільського напрямку добре це розуміли, адже чимало з них також пройшли через етап полонофільства. Загалом для Галичини середини ХІХ ст. зміна національно-політичних ідентичностей чи їх ієрархії була справою доволі звичною: не один відомий діяч побував і полонофілом, і русофілом, і прихильником українського проекту.

Дослідники подвійної польсько-руської ідентичності звертають увагу на складність дефініції, кого потрібно вважати її носіями, незалежно від того, що покладено в основу цього визначення: світогляд, ідею, самоокреслення групи або ж двоступеневу національну свідомість. Носіями формули польсько-руської ідентичності могли виступати представники різних соціальних груп — від уже згаданої землевласницької шляхти, яка прагнула підкреслити територіальну прив'язаність до Русі й контакти з русинами, до так званих селян-латинників, які поєднували розмовну українську мову з належністю до римо-католицького костелу, у такий спосіб виходячи за рамки усталеного стереотипу русин — греко-католик. Носіями подвійної ідентичності могли бути й представники духовної (спіралися на ідею єдності Вселенської церкви) та світської інтелігенції; останні приходили до такого розуміння ідентичності або через переконання про культурно-інтелектуальну єдність, або ж були приваблені на польський бік кращими можливостями й умовами професійної реалізації. Значну роль в утвердженні подвійної ідентичності відігравали змішані шлюби.

Зважаючи на короткотривалість (максимум — у рамках двох-трьох поколінь, після чого наставала колонізація або, рідше, українізація) побутування подвійної ідентичності, Адам Свйонтек пропонує окреслювати представників *gente Rutheni, natione Poloni* в Галичині ХІХ ст. як групу осіб, що перебували у фазі переходу між акультурацією та асиміляцією⁹¹. Русини польської нації відігравали не лише перехідну, а й посередницьку роль на етапі польсько-українського розмежування. Сама їх присутність у національному дискурсі Галичини ніби пом'якшувала напругу в польсько-українських відносинах, показувала альтернативні відносно гостро конфронтаційних можливості діалогу, слугувала містком для налагодження контактів, адже основоположними для цієї групи залишалися категорії українсько-польського братерства і спільної вітчизни. У питаннях національної

⁹⁰ Там само. С. 111.

⁹¹ Świątek A. *Gente Rutheni, Natione Poloni...* S. 434.

ідентичності українців представники цієї формації гостро полемізували з русофілами й заперечували право греко-католицького духовенства вважатися єдиною галицько-руською соціальною верхівкою (елітою, інтелігенцією). Об'єктивно їхні погляди виявилися значно ближчими до української національної тожсамості, що й давало змогу народовцям, принаймні час до часу, діяти в оперті на підтримку польських політичних кіл. Безсумнівною є заслуга *gente Rutheni, natione Poloni* в уведенні української теми в її національному звучанні в польські політичні дискурси: упродовж кількох десятиліть саме її прихильники здебільшого дописували про українські справи в найвпливовіших часописах польських консерваторів — «*Czas*» (Краків) і «*Gazeta Narodowa*» (Львів).

Проблема русофільської (москвофільської) національно-політичної орієнтації в Галичині залишається в історіографії дискусійною, попри появу ґрунтовних праць⁹². Можна погодитися з висновком німецької дослідниці А.В. Вендланд про те, що термінологічні дискусії й намагання концептуалізувати певні фази русофільського руху здаються цілком умовними, адже «намагаються чітко розмежувати різні напрями, яких насправді ніколи не існувало в чистому вигляді, настільки розмаїтими були відтінки між різними формами українофільства та русофільства, настільки розмитими переходи, недостатньо однозначними ідентичності, про що мали б засвідчити результати вивчення діяльності русофілів на провінції та життєписи русофільських активістів»⁹³.

До ключових термінологічних проблем початкового етапу становлення русофільства належить взаємозв'язок його ідеологічних прихильників із консервативним середовищем «Старої Русі» та «святоюрцями», об'єднаними навколо верхівки ієрархії Греко-католицької церкви. Як наголошував І.П. Химка, «треба відрізнити москвофілів від так званих “старорусинів” або “святоюрців”, які не належали ні до москвофільського табору, ні до свідомого українського чи народовецького табору. З москвофілами їх поєднували певний консерватизм, етимологічний правопис і літературна мова, яка містила в собі елементи церковнослов'янської, російської й української мов. Натомість старорусини не ототожнювали русинів Австро-Угорщини з російським народом. Крім того, їх від москвофілів відрізняла й щира лояльність Габсбурзькій династії і католицькій церкві»⁹⁴.

⁹² Wendland A.V. *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848—1915*. Wien, 2000 (Праця вийшла в перекладі українською мовою: Вендланд А.В. *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848—1915...*; Сухий О. *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ — на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 231—268.

⁹³ Вендланд А.В. *Русофіли Галичини...* С. 620.

⁹⁴ Химка І.П. «Апологія» Михайла Малиновського: до історії кризи у Греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів «святоюрців». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1993. Т. 225: Праці історико-філософської секції. С. 369.

Ідейні джерела панрусських настроїв у Галичині корінилися в інтелектуальному русі, який розгортався на хвилі «національного відродження» слов'янських народів. Тоді слов'янофільство, що сприяло утвердженню відмінності від германського світу, ставало першим виявом національної ідеї, рекомпенсуючи почуття цивілізаційної молодості⁹⁵. За аналогією з цим, відправною точкою русофільської орієнтації в Галичині було намагання галицько-руських діячів відмежуватися від поляків, протиставляючи їм численну національну спільноту.

Одним із варіантів цього став широкий панрусський простір, який виводили від Київської Русі і про спільність з яким свідчили історичні й філологічні розвідки галицько-руських учених середини XIX ст. Переконливим аргументом на користь цієї близькості була співзвучність етнонімів *руські* та *руские*, використання кирилиці, переконаність щодо подібності мов⁹⁶. Ще більшого значення мало доведення спільної історії. Історики-русофіли відстоювали право «Малої Русі» на культурну й політичну традицію, яку в той час вже асоціювали з Росією за схемою, що центр давньої Русі перемістився з Києва до Москви, а надбання Київської держави лягли в основу могутності Російської імперії⁹⁷.

Дослідники русофільства акцентують на тому, що для розуміння цієї течії потрібно враховувати чинники зі сфери суспільної психології, а саме — розчарування галицько-руських діячів від низки невдач національного руху та спричинені тим рефлексії. А.В. Вендланд вважає, що переломну роль тут відіграли події й наслідки «Весни народів» 1848 р., які в руському таборі було відчуте як «зраду» і пережито як «травму». З одного боку, виразно розійшлися з часом їхні намагання протистояти революційній стихії, безоглядно підтримуючи владу й консерваторів, з іншого — розчарування принесла й позиція польських політиків, які, захопившись новими можливостями, ігнорували позицію українців, вважаючи її не важливою. Зазнавши поразки у спробах поділити Галичину й отримати в такий спосіб у свої руки певний простір для національно-культурного розвитку, галицько-руські діячі відчували себе загнаними у глухий кут, тож природно намагалися знайти точку опори в тому, хто був готовий їх прийняти і вислухати⁹⁸.

Ключовими постатями в історії галицького русофільства 1850-х років були Денис Зубрицький та Яків Головацький. Зубрицький у той час зосереджував зусилля на написанні фундаментальної «Історії стародавнього Галицько-руського князівства». У листах до Михайла Погодіна, російського історика та одного з творців російської теорії «офіційної народності», Д. Зубрицький підкреслював значущість історичних досліджень, які мали, на його думку, остаточно утвердити

⁹⁵ Chlebowski J. *O prawie do bytu matych i mlodych narodow. Kwestia narodowosciowa i procesy narodotworcze we wschodniej Europie srodkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do poczatkow XX w.)*. Warszawa; Kraków, 1983. S. 302.

⁹⁶ Д'ядицький Б. *В одинь чась научитьсь малорусину по велико-руски*. Львів, 1866. С. 3; *Своєжиттєвѣвнѣ записки Богдана А. Д'ядицького*. Ч. 1. Львів, 1906. С. 26.

⁹⁷ Куцній І. *Українська науково-історична думка Галичини (1830—1894): рецепція національної історії*. Тернопіль: Джура, 2006.

⁹⁸ Вендланд А.В. *Русофіли Галичини...* С. 46—55.

в Галичині «руський дух», і навіть називав себе «отаманом Погодінської колонії в Галичині» (іншим визначенням Д. Зубрицького, яке закріпилося за ним з вислову Михайла Возняка та україноцентричного бачення, стало «злий дух»).

Русофільські погляди Д. Зубрицького сформувалися, з одного боку, під впливом історичних досліджень (доводив, що польська експансія перервала органічний розвиток руських земель), а з іншого — як наслідок претензій на елітарність і вищу культуру, певну зневагу до «темряви» простолюду та його народнорозмовних практик⁹⁹. Зовнішні впливи, зокрема і М. Погодіна, тут не варто переоцінювати: ще Є. Тишинська в дослідженні початку ХХ ст. стверджувала, що «Зубрицький і без впливу Погодіна в тій порі був би таким, яким був для своєї суспільності, бо ж його суспільні і політичні погляди, хоч дуже споріднені з Погодинськими, розвинулися і виробилися зовсім незалежно від впливу Погодіна»¹⁰⁰.

Ще загадковішою видається еволюція поглядів на національну ідентичність галицьких русинів учасника «Руської трійці» Якова Головацького, який 1848 р. очолив кафедру руської словесності Львівського університету і мав величезний вплив на українські культурно-інтелектуальні середовища в Галичині. Утім, замість сподіваної праці на ниві української самобутності він упродовж 1850-х років еволюціонував до русофільської платформи, почав уважати руську мову частиною всеруського простору, що врешті-решт призвело до втрати роботи в університеті та виїзду в Російську імперію. Історик О. Седляр вважає, що це свідчить про певну «пластичність» його світогляду, яка в тогочасній Галичині була частим явищем: «погляди Я. Головацького на руську літературу та культуру загалом були динамічними, “пульсуючими”, залежали від багатьох факторів (знайомства з окремими людьми, подій його особистого життя чи прочитаних книг)». Певні пояснення дослідник також пропонує шукати в тому, що Я. Головацький, як і інші галицько-руські діячі його покоління, був самоуком, погано сприймав критику і своїм завданням бачив не так продукування оригінальних праць, як швидку компіляцію наявних досліджень, аби довести їх «до відома» галичан. Мав значення також і прикладний характер: готуючи до друку твори руською мовою, Я. Головацький зіткнувся з проблемою термінології та запозичень, що віддаляло його писання від народнорозмовної основи¹⁰¹.

Звісно ж, важливим для формування національно-політичних ідентичностей у західноукраїнському суспільстві було питання зовнішніх орієнтирів. Те, що Росія була тоді єдиною незалежною й великою слов'янською державою, мало значну притягальну силу для галицьких інтелектуалів. Урядові та громадські кола Росії

⁹⁹ Сухий О. *Від русофільства до москвофільства...* С. 73.

¹⁰⁰ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1912. Т. 110. С. 119.

¹⁰¹ Седляр О. Хрестоматія руської літератури Якова Головацького як інформаційний та освітній проект: плани та їх реалізація. *Вісник Львів. ун-ту. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2012. Вип. 7. С. 19—53.

намагалися підтримувати русофілів у Галичині, насамперед виходячи з історіософського розуміння слов'янофільства як протидії європейській модернізації¹⁰². Зацікавлення російських громадських діячів, політиків, учених галичанами тішило їх самолюбство й підносило самооцінку.

Та попри інтерес російського уряду до «руських земель» поза межами імперії й періодично оголошуваним ним наміри їх збирання, все ж не можна стверджувати, що російська політика в цьому напрямі була плановою, систематичною та послідовною. Їй бракувало ідейного обґрунтування та виваженості. Відповідно, так само спорадичними були і її впливи. Прикладом цього може бути описана О. Міллером ситуація з російським субсидуванням галицько-руського часопису «Слово». Якщо в 1860-х роках грошові пожертви зібрали слов'янські благочинні комітети в Москві, Петербурзі та Києві, то в другій половині 1870-х років рішення про виділення коштів ухвалив уже російський уряд (з такою ініціативою виступив творець Емського указу М. Юзефович). Однак за кілька років з'ясувалося, що кошти, які передавали через російського посла у Відні, до адресата — редактора «Слова» Венедикта Площанського — не доходили. Ще раз переглянувши це питання, російські панівні кола вирішили припинити субсидування, оскільки часопис не справдив їх надії: впливати на всі «малоруські» землі в душі всеруської єдності. На всій Правобережній Україні газета мала лише декількох передплатників, тож панівні кола Росії сконстатували, що вона виконує локальні цілі — протидію полякам у Галичині, розміщує «сепаратистські» публікації (як відомо, «Слово» в 1860-х роках вільно писало й про 15-мільйонний «малоруський» народ), а отже, не відповідає російським інтересам¹⁰³.

Русофільські настрої в Галичині не можна однозначно ідентифікувати з російськими. Місцеві діячі оперували поняттям не російського, а «руського / руського» простору, яке було тотожним панруському. Уявлення ж про цей простір були невиразними. Досвід особистих поїздок і контактів був незначним і не завжди щось прояснював. Формування модерних націй у всеруському просторі, що передбачало усвідомлення різних національних ідентичностей як взаємовиключних, відбувалося повільно. Погляди західноукраїнських діячів були звернуті передусім на Київ. Чимало українців Російської імперії без внутрішнього конфлікту поєднували дві національні ідентичності, однією з яких була офіційна російська («общерусская»). Українські інтелігенти нерідко одночасно почували себе вірнопідданими російського імператора, представниками російської культури і носіями малоросійського патріотизму.

На те, що маркером «своєї» національної ідентичності для русинів Габсбурзької монархії поза її межами виступав саме Київ, вказує навіть відома стаття у «Слові» 1866 р. «Поглядъ въ будущность» (ймовірно, авторства Івана Нау-

¹⁰² Поповкин А.А. *Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге (1858—1921 гг.)*: дис. ... канд. ист. наук. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2013.

¹⁰³ Міллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении... С. 199—200.

мовича), яка вважається світоглядно-політичним маніфестом русофілів¹⁰⁴. Найбільшого розголосу набули два її фрагменти: «Русь Галицька, Угорська, Київська, Московська, Тобольська и пр. подъ взглядомъ этнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь» та «Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящіи русскіи», з яких роблять висновок про ототожнення українців з росіянами.

Однак чимало інших тез цієї статті свідчать про те, що автор бачив особливості «малоруського простору». Зокрема він твердив, що «границею нашою народною ни Збручъ, но дальше Днѣпра», тобто саме Дніпро й Наддніпряньська Україна відігравали для нього роль символічних вказівників. Метою автора статті було введення галицьких русинів у ширший всеруський національний простір, який не можна ототожнювати з російським у його сучасному розумінні. Такий підхід був стандартним виявом «експансіонізму», притаманного початковій фазі розвитку сучасної національної ідеї. Він виводив пошуки національної ідентичності поза межі австрорусинства й думок про можливість діяти в рамках галицько-руського простору / «народу», не ставлячи ширших запитань¹⁰⁵.

Вважаючи галицьких русинів частиною панруського простору, русофіли залишалися патріотами «Малої Русі», шанувальниками її етнографічних і мовних особливостей, самобутньої історії. Проте межі відособленості малоросів від загальноруського простору вони розуміли по-різному: деякі русофіли наближалися до ототожнення українців з росіянами, інші ж, навпаки, до визнання їх національної окремішності. Цих меж русофіли не переступали, збуваючи питання на цю тему стандартною відповіддю про те, що остаточно їх мають вирішувати історики та філологи.

Чимало прихильників русофільської течії цілком комфортно почували себе в ситуації «відкладеного національного вибору», коли відповідь на питання про національну ідентичність у її модерному розумінні щоразу виявлялася не фінальною, передбачала виконання ще низки умов. На користь того, що питання потрібно відкласти, знаходили аргументи, які відводили дискусії в різні сторони, нерідко другорядні. Водночас «відкладений вибір» допомагав русофілам поєднувати взаємовиключні лояльності, як-от тяжіння до панруського простору з підкресленим вірнопідданством Габсбургам, симпатії до православної Росії з вірністю церковній унії. Головним аргументом русофілів на користь відкладеного вибору було те, що загроза колонізації галицьких русинів занадто сильна, щоб вони могли дозволити собі міжпартійні дискусії. Натомість потрібно об'єднати зусилля для захисту хоча б якоїсь власної ідентичності, яка спирається на свою мову та традицію.

¹⁰⁴ [Одинъ именемъ многихъ]. Поглядъ в будучность. *Слово*. 1866. Ч. 59. 27 июля (8 августа).

¹⁰⁵ Докладніше про австрорусинство див.: Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 2000. Вип. 35—36. С. 571—604.

Народження близької до сучасної української національної свідомості в Галичині було пов'язане з народовським рухом. Його формування відбувалося на тлі конституційних перетворень 1860-х років, які створили цілком нові можливості для розвитку національної публічної сфери, атмосфери вільних дискусій і становлення інфраструктури національного руху. Усе це спричиняло піднесення національних почуттів, навіть певну моду на їх виявлення. На початку 1860-х років галицько-руські активісти більше, ніж про кінцеву програму національного руху, дбали про демонстрацію окремішності від поляків, створення власного політичного та культурно-інтелектуального простору. Вони мало дискутували між собою про остаточні форми національної ідентичності, дотримуючись тези про відновлення традицій «Руської трійці» та Головної руської ради; різні програми національної ідентичності мирно співіснували на шпальтах газет. За твердженням А. Вахнянина, «Галицька Русь була під той час одноцілна. Ми не знали ще ніяких партій, ні котерій. Всюди віяла щирість і любов до свого»¹⁰⁶. На думку історика О. Середи, є всі підстави говорити про «малоруську» ідентичність старорусинів як про перехідну стадію між етнічною та національною свідомістю, що могла розвинути як в українську, так і у всеросійську національну тожсамість¹⁰⁷.

Спершу народовці відігравали роль дітей «старої Русі», молодшого покоління, на яке «старші» дивилися з властивою досвіду поблажливостю. На відміну від своїх попередників, які лише тяжіли до 15-мільйонного «малоруського простору» на базі народної мови та етнічних характеристик, генерація «молодої Русі» (Ксенофонт Климкович, Федір Заревич, Євген Згарський, Данило Тянякевич, Володимир Шашкевич, Омелян Партицький та ін.) оперли світогляд на нову національну парадигму — «шевченківську» культуру Наддніпрянщини. Читання й переписування творів Тараса Шевченка, формування культу Шевченка в Галичині стало важливим чинником національної самоідентифікації. Син Маркіяна Шашкевича Володимир так згадував про атмосферу зустрічі у Львові 1861 р. з українським письменником-хлопоманом Володимиром Бернатовичем: «В моїй піддашній кімнатці я тоді приймав так дорогого гостя — гостя з України. Закликавши Данила Тянякевича і других молодят, ми з неказаною розкошею слухали оповідань про Україну, Києвську громаду, про Шевченка, Куліша, Костомарова, Марка Вовчка і т. д., нам росло серце в грудях, і наші надії становились чим раз то сміліше»¹⁰⁸.

Народовці формували у свідомості галицьких українців уявлення про Галичину як частину українського часопростору. Уже в 1860-х роках вони почали використовувати етноніми «Русь-Україна», «русько-український» як тотожні

¹⁰⁶ Вахнянин А. *Спомини з життя (Посмертне видання)* / Зладив К. Студинський. Львів, 1908. С. 42.

¹⁰⁷ Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861—1867). *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 204.

¹⁰⁸ Возняк М. Недрукована біографія Володимира Шашкевича. *Неділя*. 1911. Ч. 36. С. 4.

до «Малої Русі», «малоруського». У народовських виданнях, зокрема в часописах «Вечерниці», «Мега», «Нива», «Русалка», «Правда», утверджували україно- і козакоцентричну модель національної історії, Галичину та інші українські землі Австро-Угорщини візуально зображували як частину окремого українського етнонаціонального простору. Водночас широко використовували символічну географію, почерпнуту з творів Шевченка та інших українських письменників¹⁰⁹.

Відповідь на питання «где то єсть той край заселеный Русинами» народовці бачили в понятті «свѣдомость народна», яка давала почуття національної єдності, попри адміністративні й державні кордони. Українську історію вони розуміли як поступальний процес із наголосом на періодичних перетіканнях центру національного життя з Наддніпрянщини до Галичини¹¹⁰. Не відкидаючи історичні аргументи, народовці вважали їх недостатніми для обґрунтування національної окремоті й наголошували на важливості природного права народу на самобутність. Джерела національного розвитку вони пов'язували з народною мовою, звичаями й культурою, тому виступали проти будь-яких спроб їх штучного творення. Хоча діячі народовського руху часто походили з родин греко-католицьких священників, до принципових моментів їх ідеології належало визнання більшої значущості національної ідентифікації порівняно з релігійною. Це давало змогу подолати важливу перепону в єднанні з Наддніпрянською Україною — конфесійну відмінність.

Основною формою організації раннього народовського руху були громади, що утворювалися від початку 1860-х років за зразком громад на Наддніпрянщині у вищих і середніх навчальних закладах у більших містах Галичини та поза її межами — в Чернівцях, Ужгороді, Відні. Народовські громади мали подібні структури і статuti. Кожна громада мала свого голову (війта), писаря, касира, бібліотекаря, контролера, інколи ще й канцелярію, яка займалася листуванням. Ядро громадівського руху в 1860-х роках становили учні старших класів гімназій. Головною метою діяльності громад була самоосвіта в українському національному напрямі, якої в той час не можна було здобути в державних навчальних закладах, обговорення актуальних мовно-літературних і політичних питань. Громадівці читали історичні твори, передусім М. Костомарова й П. Куліша, влаштовували декламаторські вечори.

Діяльність конкретних громад активізувалася або затухала залежно від приходу / відходу (на навчання чи місце праці в іншу місцевість) їх активістів. Та загалом чисельність громадівців була невеликою й не перевищувала кількох десятків

¹⁰⁹ Серета О. Національна свідомість і політична програма раннях народовців у Східній Галичині... С. 199—214; Його ж. *Формування національної ідентичності: рання народовці у підавстрійській Східній Галичині (1860—1873)*: автореф. дис. ... д-ра філософії (Ph. D.) зі спеціальності історія. Будапешт, 2003.

¹¹⁰ Мудрий М. Поняття «наша земля» / «наш край» в українському русі Галичини XIX — початку XX століття. *Шляхами історії. Наук. зб. іст. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка*. На пошану професора Костянтина Кондратюка. Львів, 2004. С. 172—173.

осіб, серед яких виділялися кілька активних членів. Іван Верхратський, згодом — відомий український природознавець і перший голова математично-природничо-медичної секції НТШ, згадуючи про народовську громаду другої половини 1860-х років, яка діяла у Львівському університеті, стверджував, що ця «невелика щира громада представляла у насъ троха чи не всю такъ звану “Украину”»¹¹¹.

Організація й весь «дух» діяльності народовських громад підкреслювали зв'язок новочасного українства з козацькими часами. Прийняття наддніпрянської «козацької» версії історії України мало посприяти відокремленню українців від росіян, офіційна історіографія яких спирала давній період російської історії на Київську Русь, а в Галичині — відмежуванню народовців від русофілів. Вступ до громади сприймали як входження до лицарського козацького ордену, громадівці називали себе козаками або братами. Для підкреслення ідентичності вони впроваджували козацькі елементи до одягу, до прикладу, носили «козацькі» шапки. З тієї самої причини членами громад були тільки хлопці, адже для жінок складно було передбачити якесь місце в козацькому братстві. Під час вступу складали урочисту присягу, а саме існування громади зберігали в таємниці¹¹².

Причетність до громад мала неабиякий вплив на світогляд молодих людей, формуючи в них прагнення самопосягти національній справі. У спогадах відомих діячів українського руху, як правило, містяться вказівки на вступ до громади як переломний момент у житті, вирішальний для пізнішої громадської активності: «Цей акт зробив на мене незвичайне вражіння. Не раз опісля присягав я в моїм житті при ріжних нагодах, присягав цісареві воювати “на суші і морі”, присягав, вступаючи на судову практику, складав адвокатську присягу, опісля посольські приречення в соймі і парламенті, присягав при вінчанні жінці, — але ніяка з тих присяг не зробила на мене такого вражіння, як отся, ніякої не складав я з таким поважним почуванням і з такою твердою постановою дотримати її. І нині, після майже півстоліття, можу совісно ствердити, що присягу ту виповнив я по всім моїм силам, що був завжди вірним і діяльним членом «Громади», вірним слугою народньої справи, якій служив, як тільки вмів і міг найкраще; все життя я був непохитно вірний тій першій присязі, яку на порозі свого життя зложив у stodолі Кузьмовича»¹¹³.

Народовська молодь у громадах, як правило, перебувала під опікою когось із трохи старших діячів, деякі з яких згодом проявили себе як відомі русофіли. Чимало впливових діячів українського руху також зазначали, що покоління їхніх батьків за світоглядом належало до генерації «старої / твердої Русі». Це, знову ж таки, підтверджує плинність і мінливість питань національної самоіденти-

¹¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові). Оп. 1. Спр. 2181. Арк. 100, зв. 101 (Фрагмент автобіографії І. Верхратського).

¹¹² Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки ХІХ століття). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 378—392.

¹¹³ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя*. Львів: Медицина і право, 2011. С. 181.

фікації того часу. О. Середа застерігає про помилковість «трактування тих чи інших поглядів діячів, що начебто представляли „певну” течію, як автоматично репрезентативних для неї, без урахування багатоманітності їхнього індивідуального сприйняття та можливої еволюції поглядів, а також внутрішніх розходжень у кожному з вищевказаних угруповань»¹¹⁴.

Історик акцентує й на тому, що новочасну українську ідею потрібно розглядати не як проголошену корифеями незмінну константу, яку виконавцям залишалося лише запровадити в маси, а як «змінну концепцію, постійно відновлювану і доповнювану в тогочасних дискурсах». Оскільки на середину XIX ст. «національний культурний канон» ще не було сформовано, єдиних уявлень про ознаки національної ідентичності не було, це відкривало широке вікно можливостей як для індивідуальних інтерпретацій¹¹⁵, так і для запеклих дискусій. З точки ж зору пізніших оцінок роль ранніх народовців у модерному українському націєтворенні варто оцінювати як помітно важливу. Саме в громадах ранніх народовців сформувалася нова верства світської української інтелігенції, що вийшла на політичну арену в останні десятиріччя XIX ст. і забезпечила політичну модернізацію українського національного руху.

Фаза «В»: період патріотичної агітації. Чеський історик і політичний теоретик Мірослав Грох, аналітична схема якого з різними модифікаціями стала основою для більшості історіографічних інтерпретацій українського XIX ст., під «фазою В» «національного відродження» недержавних європейських народів розумів період «патріотичної агітації», коли наукові дослідження було трансформовано в ідеологічні конструкції, що поширилися серед освічених верств і сприяли їхній «націоналізації». Українські історики загалом визнають можливість застосування схеми М. Гроха до українського національного руху середини XIX — початку XX ст., хоча й критикують її за лінійність, зазначають відсутність чітких меж між періодами й відмінності в проявах у підросійській та південно-західній частині України. Якщо в підросійській Україні ця фаза виявлялася передусім через творення мережі українських товариств та інституцій, то в південно-західній це був час функціонування політичних товариств, які мали ідеологію і програму та організаційно наближалися до політичних партій. Національно-культурні товариства діяли під впливом політичних угруповань і були «поділені» між ними, навіть якщо ставили перед собою подібні цілі — а здебільшого це була просвітницька робота серед ширших верств. Це призводило до паралелізму низки ініціатив.

У Російській імперії лібералізація політичного режиму кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. вплинула на розгортання громадського руху. Об'єднання для спільної діяльності на благо української культури й освіти і назагал української

¹¹⁴ Середа О. Між українофільством і панславізмом: до історії змін національної ідентичності галицько-руських діячів у 60-х роках XIX ст. (спроба полібіографічного дослідження). *Journal of Ukrainian Studies*. 2010—2011. Vol. 35—36. С. 104.

¹¹⁵ Там само. С. 105.

справи почали виникати з назвою «громади» в усіх губернських містах підросійської України, гуртуючи небайдужих, активних та освічених людей і найбільше — місцевих інтелектуалів для легальної реалізації своїх прагнень. Центром українського руху стала громада в Санкт-Петербурзі, до якої входило приблизно 60 осіб¹¹⁶. Завдяки зусиллям П. Куліша культурна еліта гуртувалася навколо «Основи», яка почала відігравати першочергову роль у координації зусиль усіх місцевих громад у сфері народної освіти, української літературної мови, видавничої діяльності і, що важливо, сформувала принципи української національної ідентичності, окреслюючи цінності загальноукраїнського значення. Ця діяльність концентрувалася саме в Санкт-Петербурзі, бо столиця імперії збирала до себе не лише культурні цінності, а й інтелектуальну еліту, науковців, літераторів, живописців. До того ж деякі діячі, засуджені за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, мали труднощі з поверненням в Україну та працевлаштуванням там, на яке не погоджувалася імперська влада.

Чернігівська громада виникла з молодіжного гурту «Курінь», який заснував лікар С.Д. Ніс. Молодь проводила вільний час за вивченням фольклору, літератури. Ситуація суттєво змінилася з появою «Черниговского листка», видавцем і редактором якого був Леонід Глібов. Наслідуючи «Основу», «Черниговский листок» зосереджувався над запровадженням української мови в освіту, звертався до української історії та вміщував сюжети про місцеве економічне життя. Чернігівець Олександр Тищинський на сторінках «Основи» стверджував, що ефективне навчання можливе лише рідною мовою¹¹⁷. Олександр Лазаревський також багато писав для різних часописів, у тому числі для «Основи» та «Черниговского листка». Він відстоював тезу, що українська літературна мова має базуватися не на текстах давніх літописів, а брати за взірць живу, народну говірку, як це зробили Шевченко і Куліш¹¹⁸. Через підозри у зв'язках із народниками після встановлення гласного поліцейського нагляду Чернігівська громада призупинила діяльність, натомість у 1870—1880-х роках знов активізувалася, створюючи помітний культурний український простір¹¹⁹.

Активними членами Полтавської громади були Дмитро Пильчиков і Віктор Лобода, на заклик яких запровадити початкову освіту українською мовою почався рух за українізацію школи. Харківську громаду представляли такі діячі: етнограф Петро Єфименко, Михайло Лободовський, Василь Мова, Олександр Потебня та Андрій Шиманов, кожен з яких немало зробив для активізації українського життя. Дещо пізніше розгорнули діяльність Одеська, Херсонська, Єли-

¹¹⁶ Дудко В. Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2006. Вип. 13. С. 3.

¹¹⁷ Лєся-ій. Из Городнецкого уезда (Черн. губ.). *Основа*. 1862. Серпень. С. 49—50.

¹¹⁸ Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834—1902). Матеріали до його біографії (з малюнками). *Україна*. Київ, 1927. Кн. 4. С. 33, 35.

¹¹⁹ Русанов Ю. Чернігівська громада в громадському русі XIX — початку XX ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 62.

саветградська й Миколаївська громади, які також своїм завданням вважали поширення освіти як основи піднесення загальної культури людей фізичної праці.

Найактивнішою все ж була Київська громада, як через чисельність (близько 300 осіб), так і за діяльністю, не лише культурно-освітньою, а й науковою, оскільки її провідники були знаними істориками Університету св. Володимира. За їхніми закликами було створено недільні школи, і саме з Києва по всій імперії поширилася ініціатива їх заснування. Їхніми стараннями до українського пантеону було внесено Тараса Шевченка як батька нації та її пророка. Об'єднавчу функцію мав виконати часопис «Киевский телеграф», адже київські українці, як і інші діячі громад, за влучним висловом Богдана Кравченка, були «одержимі пресою», тоді як верховна влада боялася друкованих видань і шукала будь-які приводи для їх закриття¹²⁰.

На початках українського руху російська держава не поспішала його переслідувати, натомість підтримувала за антипольську спрямованість. Уряд не заперечував, а сприяв організації Південно-Західного відділення (понад 100 осіб) Російського географічного товариства, під егідою якого П.П. Чубинський почав з 1869 р. організовувати етнографічно-статистичні дослідження правобережних губерній. До них він додав ще й ті повіти Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької та Бессарабської губерній, де проживали українці. Упродовж 1872—1879 рр. у Санкт-Петербурзі було надруковано сім томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». П.П. Чубинський навіть підготував окремих «Нарис ополячення Південно-Західного краю», у якому на основі аналізу етно-демографічної ситуації доводив переважання тут «руського» населення над польським.

Регіональна адміністрація сприяла організації і проведенню в Києві Третього археологічного з'їзду (1874), яким опікувалися діячі громади і на якому було продемонстровано успіхи української науки. Спрямовуючи культурний процес в імперське річище, російська влада підтримала ідею спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому. Однак київських українофілів дедалі менше влаштовувала відведена їм роль форпосту антипольської політики — вони не бачили в тому практичної користі для життя українців, бо ані відкриттю українських народних шкіл, ані появи нових лікарень для селян це не сприяло¹²¹. Їм довелося в надзвичайно несприятливих політичних умовах Валуєвського й Емського указів проводити історичні дослідження, створювати стандарти української мови і новочасну літературу, але одночасно перебувати на державній службі, що змушувало демонструвати численні лояльності, розрізняючи дві батьківщини — велику «політичну» та малу.

¹²⁰ Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття*. Київ: Основи, 1997. С. 46.

¹²¹ Shandra V. Kyiv's Intellectual Environment on the Eve of the Valuev Directive. *East / West: Journal of Ukrainian Studies* has just published its latest issue at. 2017. Vol. 4. № 2. S. 97—112. URL: <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/323/137>

Багатьох громадівців, які робили наукову кар'єру, турбувало благополуччя їхніх сімей. Більшість із них не мали земельних маєтків, і обіймання наукових чи державних посад ставало для їхніх родин чи не єдиним джерелом існування. Так, це питання надзвичайно турбувало батька багатодітної родини професора права Університету св. Володимира О.Ф. Кістяківського. До колоритних громадівців зі своєю лояльністю слід зарахувати й Івана Рудченка, вихідця з дрібного лівобережного дворянства, який через брак коштів не закінчив гімназії і пішов служити в гадацьке повітове казначейство, а згодом — до казенної палати. У вільний від служби час збирав, записував та аналізував український фольклор, підготував до видання «Народные южнорусские сказки» та «Чумацкие народные песни». Згодом служив у канцелярії київського генерал-губернатора М.І. Черткова (1881—1885) і намагався використати службову близькість до високого сановника, щоб хоча б пом'якшити чинність Емського указу. Для цього він обрав такі аргументи: указ шкідливий не лише для українства, а й для російської влади, оскільки через нього вона втрачає авторитет серед населення. Він підготував проект урядового розпорядження про відміну указу, відомий як меморандум Черткова — Рудченка. Згідно з доповідною запискою І.Я. Рудченка «Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г., воспрещавшего печатание по-малорусски книг)», генерал-губернатор М.І. Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність Емського указу. Не в останню чергу позиція генерал-губернатора посприяла тому, що було дозволено постановку малоросійських п'єс і вистав. І.Я. Рудченко так писав в автобіографії: «Мій час поглинула службова діяльність, нерозривно пов'язана з долями того народу, якому я віддавав всі свої корисні праці в юні роки в іншій області — етнографії... Тут закінчуються мої неофіційні праці з етнографії та починаються офіційні».

Йшлося про те, що, перебуваючи на посаді чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторові, І.Я. Рудченку довелося готувати для головного начальника краю записки-дослідження про особливості місцевого землеволодіння, основні положення яких, до речі, були згодом законодавчо оформлені («О земледелии в Юго-Западном крае», «О сельских и местечковых чиншевиках», «О вольных людях», «О размежевании в связи с упразднением сервитутов в Юго-Западном крае», «О праве пастбищного сервитута», «О коштном размежевании в Юго-Западном крае» та ін.). В одній із таких доповідних записок пропонувалося російській владі врешті-решт зрозуміти, що настав час звернути увагу на місцеве населення — спілника боротьби уряду з польськими впливами.

Службова кар'єра І.Я. Рудченка на цьому не закінчилася. Його законодавчі пропозиції, що ґрунтувалися на практичних рекомендаціях (зокрема щодо правової доцільності наділення через викуп землею чиншовиків), привернули увагу М.Х. Бунге. Обіймаючи посаду міністра фінансів з 1882 р., а незабаром і голови Комітету міністрів та Державної ради, М.Х. Бунге потребував таких фахівців як І.Я. Рудченко. Його запросили до столиці працювати над підготовкою фінансових реформ, а згодом призначили членом ради Міністерства фінансів. В його особі маємо тип українофіла, який відбувся не лише як збирач усної народної твор-

чості, а й як державник, який прагнув використати свої знання для поліпшення соціального становища сільських жителів Правобережжя.

Іншу модель поведінки українофіла створив Михайло Драгоманов. Опинившись, на хвилі підготовки Емського указу, під тиском і посиленням наглядом органів влади, звільнений з Університету св. Володимира, він не забажав продовження кар'єри державного науковця і за підтримки Київської громади виїхав за кордон, де в атмосфері більшої свободи розробляв власне бачення політичного розвитку України. Його приклад наслідував і етнограф Федір Вовк, який разом з В. Антоновичем, Т. Рильським, П. Чубинським, П. Житецьким брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів, науковій роботі в Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства. Уникаючи висилки до Вятської губернії, Ф. Вовк емігрував за кордон, спершу в Болгарію, де займався етнографією автохтонного українського населення, а з 1887 р. — до Парижа, столиці тогочасної антропологічної дослідницької школи.

Громади стали неформальними об'єднаннями, своєрідними інтелектуальними співтовариствами, які формували мережеву спільноту¹²². Зв'язок між членами громади сприяв пошуків інтелектуальних пошуків унаслідок внутрішньої конкуренції і виробляв почуття солідарності, єдності. Громади підтримували одна одну, а служба їх членів і прихильників у державних установах сприяли легітимізації українського культурного простору. Традиції «Основи» підхопила «Киевская старина» (1882—1906), яка не лише об'єднувала літературознавців та істориків, а й формувала інтерес до вивчення української історії та літератури, продовжуючи культурницький напрям. За оцінкою історика І. Гирича, цю роботу потрібно оцінювати як політичне явище¹²³, враховуючи заборону української мови, адже журнал культивував вивчення етнічних і ментальних особливостей українського народу, зберігав і спрямовував українську справу.

Не менш оригінальною статтю серед пізніх українофілів був Никандр Молчановський, біографія якого подібна до біографії Івана Рудченка. Професійний історик, учень В.Б. Антоновича змушений був поєднувати наукові заняття з чиновницькою службою. Тривалий час, з 1892 до 1906 р. обіймав посаду правителя канцелярії київських генерал-губернаторів. Він також підготував записку для захисту та легалізації української мови з метою використання її у боротьбі місцевого руського населення проти «польського елемента»¹²⁴.

Перебування українофілів в імперській орбіті — з кінця 1850-х років практично до завершення XIX ст. — не дало можливості загнати ще слабкий україн-

¹²² Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. XIX століття. *Укр. іст. журн.* 2008. № 1. С. 169.

¹²³ Гирич І. *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.)*. Київ: Український письменник, 2014. С. 238.

¹²⁴ Гаухман М. «У війні над мапою»: український образ міжнаціональних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX — на початку XX ст... С. 59—61.

ський рух у підпілля. Саме цими міркуваннями керувалися українофіли, гнучко лавіруючи між імперськими завданнями російської держави й українськими національними інтересами. Обставини потребували від них максимальної коректності, обережності, аби не дати адміністрації приводу зарахувати їх до терористів-народників, які, взявши на озброєння радикальні методи боротьби, прагнули залякати вищих державних сановників і самого Олександра II. Своєю чергою, держава пильно стежила за тим, щоб діяльність українофілів перебувала у відведеному їй «прокрустовому ложі» й не виходила за межі культурницького руху.

Отже, для українофілів було важливо діяти через ті канали, які надавала влада, а тому вони поєднували українську та «офіційну імперську ідентичність». Обмежені у фінансових та людських ресурсах, вони прагнули розширити комунікаційну мережу, вважаючи громади найвищою формою самоорганізації. Їхня діяльність заслугує на позитивну оцінку, адже вона стала українською альтернативою концепції «великої російської нації» та польському національному проєкту.

Український національний рух у Габсбурзькій монархії 1860—1880-х років був спрямований на виконання тих самих завдань, що й у Російській імперії, однак розвивався в інших умовах. Головна відмінність полягала в гарантованих конституцією можливостях створення публічного простору для розвитку національних рухів, який, з одного боку, містив вільне формулювання програм, цілей і способів їх досягнення (через пресу й публіцистику, публічні зібрання та громадські акції, виступи з парламентських трибун), а з іншого — формування тривких інституцій, які могли діяти як національно-культурні товариства, мати власні фонди й майно, отримувати дотації з державного та провінційного бюджетів і навіть бути суб'єктами господарювання.

У такому разі успішність і швидкість створення розгалуженої інфраструктури національного руху прямо залежала від його стартових культурно-інтелектуальних та матеріальних ресурсів, від яких, своєю чергою, залежав і рівень підтримки різномірних ініціатив. Як відомо, для українського руху кореляція бажань і можливостей їх реалізувати породжувала суттєві дисонанси. Ці дисонанси впливали насамперед із край вузького прошарку представників вищих соціальних верств, готових вкладати кошти й зусилля в модерне українське націєтворення. Брак ресурсів відчувався на загальноукраїнському рівні, однак для українських регіонів у складі Габсбурзької монархії він виглядав критичним. Коли на хвилі «Весни народів» галицько-руські діячі вирішили згуртувати національно свідому інтелігенцію і поставити їй завдання швидко (йшлося про термін у 20 років) вирівняти відставання від інших народів, запрошення до участі в об'єднаному Соборі руських учених було адресовано до «всѣхъ оученыхъ мужей народа нашего»¹²⁵; прибули ж на захід 118 осіб, якими й вичерпувався список діячів, готових і спроможних працювати на національній ниві¹²⁶.

¹²⁵ Запрошення ученихъ рускихъ на зѣздъ до Львова. *Зоря Галицка*. 1848. Ч. 17. 5 вересня.

¹²⁶ Возняк М. До історії української наукової і просвітної організації в Галичині 1848 р. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1912. Т. 110. С. 167—168.

На відміну від Наддніпрянщини, національний рух на західноукраїнських землях із середини XIX ст. ніколи не розвивався в суто культурницькій площині, а завжди містив і політичну складову, зокрема участь у політичних процесах у державі, передбачених конституційно-парламентськими практиками. З кінця 1860-х і до початку 1880-х років цей сегмент перебував під впливом старорусинів, у середовищі яких міцнішали русофільські настрої. Основною причиною цього дослідники вважають розчарування галицько-руських політиків реформами середини XIX ст., внаслідок яких питання українського національно-культурного розвитку опинилися під контролем польських політиків. Не знаходячи внутрішніх сил для протистояння цьому, діячі з кола «старої Русі» продовжували покладати надії на Відень, спрямовуючи до центральної влади скарги й меморіали на утиски у провінції.

Розуміння того, як можна змінити ситуацію на свою користь, діячі старорусинського кола не мали і просто сподівалися, що слушність вимог і прагнення справедливості можуть бути аргументом у політичній грі. Ще один розрахунок зводився до очікування активніших дій «від народу», проте сама по собі ця активність не починалася. Своєю чергою, польські політики наполягали у Відні на тому, що українське питання є внутрішньогалицькою справою, і підкреслювали русофільські симпатії українців — саме в польській публіцистиці з'явився й утвердився термін «москвофіли». Отже, сформувалося замкнене коло: політичні невдачі посилювали симпатії галицько-руських діячів до Росії, а фіксовані в їх середовищі або й вигадані проросійські настрої зменшували їхні шанси на здобутки в національно-культурній сфері (заснування середніх шкіл, українські професури й доцентури в університеті, фінансова підтримка товариств тощо).

У 1870 р. було реалізовано ідею заснувати політичне товариство галицьких русинів, яке б продовжувало традиції Головної руської ради. Товариство, назване Руською радою, хоча спершу створювалося для об'єднання всіх руських сил, у підсумку було монополізовано русофілами, а народовців не допустили до участі в ньому. Серед найактивніших його діячів на тому етапі були Теофіл Павликов, Михайло Малиновський, Антоній Петрушевич, Яків Шведзицький, Онуфрій Лепкий, Іван Добрянський, Василь Ковальський, Юліан Геровський, Венедикт Площанський. У статуті товариства його метою проголошено захист прав руського народу. Досягати її передбачали через обговорення на публічних зібраннях актуальних питань, подання петицій до уряду, участь у виборчих кампаніях, роботу над піднесенням освітнього й матеріального рівня народу. Русофіли пропонували сприймати Руську раду як повноважний орган влади, альтернативу до Галицького сейму, на рішення якого українські депутати не мали впливу. Такий підхід лише віддаляв український рух від політичної реальності.

Руська рада швидко продемонструвала невміння відповідати викликам часу. Світогляд її керівництва визначали напівмістичні концепції «русского міра» та його «ісконних ворогів», серед яких перше місце належало полякам. На практиці товариство активізувалося здебільшого під час виборчих кампаній. Місцева

мережа формувалася повільно: лише в кількох повітових містах виникли філії Руської ради, а в основному товариство діяло на місцях через «довіренних осіб», якими переважно ставали священники. Наслідком спроби русофілів репрезентувати політичні інтереси русинів-українців Габсбурзької монархії було катастрофічне падіння їх політичних впливів, наочним виявом чого стало стрімке зменшення чисельності українських депутатів¹²⁷.

Утім, було б неправильно розглядати діяльність галицьких старорусинів-русофілів тільки в політичній площині, оскільки політикою їх організаційні та інтелектуальні зусилля далеко не обмежувалися. Розгортанню активності в інших напрямках сприяло подальше дотримання нечіткості в національній самоідентифікації та заперечення модерних форм національної свідомості, яке давало змогу об'єднувати широкий спектр уявлень з цього питання. Влучно окреслив цю ситуацію український політик зламу ХІХ—ХХ ст. Теофіл Окуневський: «Москвофіли наші в роді Кулачковського і Добрянського не мають смілости сказати, що они москалі, ані що они не москалі — а так, щоб справа замяла ся»¹²⁸. Тож поширеним типом галицького русофіла в ХІХ ст. був активіст у громадській і просвітній сфері, відданий культурним і релігійно-обрядовим традиціям «старої Русі», лояльний до влади, який мав дуже приблизне уявлення про те, чим була, є і — тим більше — буде ця Русь.

На полі національно-культурного розвитку галицько-руські діячі та інституції, які відразу мали русофільські погляди чи набували їх з часом, справді чимало зробили. Русофільські громадсько-політичні та культурно-просвітні товариства — Руська рада, Ставропігійський інститут¹²⁹, Народний дім¹³⁰, Галицько-руська матиця¹³¹, Общество імені Качковського¹³² — сприяли історичним і філологічним розвідкам, опікувалися навчанням і вихованням молоді, видавали часописи, наукові праці та книжки для народу, організували читальні та здійснювали просвітницькі місії. Усе це в сумі накопичувало чималий потенціал

¹²⁷ Кудлач-Мельник В.І. *Політичне товариство «Руська Рада» (1870—1914 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008; Вендланд А.В. *Русофіли Галичини...* С. 265—287; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ — на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд... С. 239—241.

¹²⁸ *Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895)* / Зладив і видав М. Павлик. Львів: З «Народової друкарні» Манецьких, 1905. С. 232.

¹²⁹ Киричук О., Орлевич І. *Львівський ставропігійський інститут (1788—1914): роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів: Логос, 2018.

¹³⁰ Сіромська Г. *Народний Дім у Львові: від старорусинства до русофільства (середина ХІХ — початок ХХ ст.)*. Львів: Тріада плюс, 2014.

¹³¹ Седляр О. Видавнича діяльність товариства «Галицько-руська матиця» (1848—1870). *Вісник Львів. ун-ту. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2008. Вип. 3. С. 76—115; Його ж. «Галицько-руська матиця»: завдання, організація, члени товариства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 668—692.

¹³² Magosci P.R. The Kachkovs'kyi Society and the National Revival in Nineteenth-Century East Galicia. *Harvard Ukrainian Studies* (Cambridge, Mass.). 1991. Vol. XV. No 1/2. P. 48—85.

для самостійного національного розвитку. Багато зробленого русофілами було позбавлено чіткого проросійського забарвлення, мало цілком інші культурні контексти й коди. Вивчаючи різні аспекти русофільського руху в Галичині, чимало сучасних істориків доходять до спільного висновку про недоцільність його трактування як якогось роду вияву «національної зради» відносно українського вибору, що було характерним для тогочасної політичної полеміки, публіцистики, радянської та пострадянської історіографії.

Упродовж 1870-х років народовці в Галичині тимчасово відійшли від активної політичної діяльності і зосередилися на кристалізації ідеології та програми. Проаналізувавши станово-професійні характеристики тогочасних народовських активістів, історик Богдан Янишин дійшов висновку, що вже в той час намітилися важливі зміни в їх складі. Провідні ролі в національному русі переходили від духовенства до світської інтелігенції. Спершу народовці діяли майже винятково в міському середовищі, однак це обмежувало їхню активність, тому невдовзі вони почали шукати можливості впливу на сільську місцевість, де на рівні громади часто конкурували з русофілами за особу священника. Протягом 1870—1880-х років лідери народовців були молодого групою: 1874 р. їх середній вік становив 30 років, однак за 10 років у складі керівництва були вже представники всіх вікових груп, що свідчило про утвердження в українському русі тягlosti поколінь. Між багатьма членами проводу існували близькі родинні зв'язки (родини Барвінських, Огоновських та ін.)¹³³.

На зламі 1870—1880-х років галицькі народовці переживали нове піднесення. В їх середовищі зміцнювалося переконання, що панівним романтичним світоглядом не вдасться підмінити реалістичну програму дій. Інтелектуальним лідером народовців у цей час був Володимир Барвінський, який закликав вийти із «зачарованого колеса політичної жебранини» й «опертись на власних силах»¹³⁴. Життя і смерть В. Барвінського (помер 1883 р. у 33-річному віці) стали символом жертвовного служіння українській справі. Незважаючи на проблеми зі здоров'ям, він майже весь вільний час віддавав громадським справам, промовив у голос чимало речей про відмінність псевдопатріотизму від реальної праці, які, ймовірно, не дуже сподобалися сучасникам, однак їх правдивість підтвердили пізніші події. В. Барвінський стояв біля витоків української концепції «органічної праці» в Галичині, був ініціатором перших «народних віч», які ставали важливою формою поширення національних ідей серед ширших верств населення і налагодження комунікації між інтелігенцією та селянством¹³⁵. Як стверджував Є. Олесницький, «тактика Володимира Барвінського була добра й розумна та довела до ціли, а до-

¹³³ Янишин Б.М. *Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.* / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008.

¹³⁴ Барвінський В. Державно-правне становисько Русинів в Австрії. *Правда*. 1879. Вип. 11. С. 718—724; вип. 12. С. 756—762.

¹³⁵ Маслій Н.Г. Володимир Барвінський та його родинне оточення. *Поліграфія і видавнича справа* (Львів). 2011. № 3. С. 22—35.

вів він до того також своєю невсипущою працею. Як щоденний майже свідок його життя в тих роках — я й нині ще згадую його з подивом. В працю коло “Діла” вложив він увесь засіб сил і знання, всі свої сили умові і фізичні; а останніх було у нього — на жаль — дуже небагато [...]. Обнявши редакцію “Діла”, став Володимир Барвінський фактичним провідником тодішньої української громади, і вона дивилася на нього як на такого та покладала на нього великі надії, яким, на жаль, не довелося здійснитися»¹³⁶.

Широку палітру тогочасного життя галицьких русинів В. Барвінський відобразив у частково автобіографічному романі «Скошений цвіт», основною ідеєю якого стало протиставлення образів «старої» та «молодої» Русі. Його головний герой, Степан, український студент, загорівся національними ідеалами, мав про козацьку славу, «щоб і він, як лицар, виправився на вороному погуляти по широкому степу», плакав над шевченковою «Марусею» та захоплювався «рідною землею-матір'ю, нашою славною Україною». Протилежним є образ священника Порфира, вихованця віденської семінарії, який вважав працю на народній ниві молодечими забаганками: «шкода надій, шкода віри, шкода часу страченого в надії і вірі. Реалізм — реалізм — се велике слово». Претензії на аристократизм привели Порфира до дружби з «панами і підпанками» та зневаги до простолюду. У фіналі роману Меланя, дружина Порфира, підступно відібрана ним у Степана (уособлення гіркої долі русинки, яка не пішла за національними ідеалами), не витримавши ганьби, покінчила життя самогубством¹³⁷. Роман, хоча й критикований з літературної точки зору, став важливим маніфестом народовського світогляду, розставивши акценти так, щоб ідею України асоціювали зі світлом, чеснотами, подвижницькою працею заради майбутнього, а її критиків — з ретроградним консерватизмом і темрявою.

На початок 1880-х років політичні впливи народовців і русофілів зрівнялися, і на порядку денному постало питання про порозуміння й компроміси задля об'єднання сил у політичній діяльності. У 1881 р. між лідерами народовців і русофілів почалися переговори. Щоб пом'якшити напругу, яка випливала з правописних дискусій, народовці почали видавати газету «Діло» етимологічним правописом («максимовичівкою»). З цією самою метою газета деякий час унікала терміна «український». Переговори відбувалися на тлі усе більших проблем русофілів: 1879 р. вони зазнали розгромної поразки на парламентських виборах, провівши усього трьох депутатів, а 1882 р. стали «героями» судового процесу «про державну зраду» (так званого процесу Ольги Грабар). Щоправда, факт державної зради на ньому так і не було встановлено: з одинадцяти звинувачених винними визнано тільки чотирьох, та й тих за загрозу порушення громадського спокою. Однак процес усе ж вдарив по репутації Руської ради, і вона була зацікавлена в угоді, щоб призупинити падіння своїх позицій. Логіка ж народовців

¹³⁶ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя...* С. 214.

¹³⁷ Василь Барвінок (Барвінський В.). *Скошений цвіт (виймок з галицьких образків)*. Друге видання зі вступом Богдана Лепкого. Київ; Ляйпціг, 1910.

полягала в тому, аби діяти поступовими кроками; вони вважали, що в спільному просторі число прихильників русофілів зменшуватиметься на користь адептів модерної української національної ідентичності.

Угода 1882 р. зафіксувала відносний паритет сил, який склався на момент її укладення між русофілами й народовцями. За її умовами, обидва політичні угруповання зберігали організаційну та ідейну окремість. Хоча заснування єдиної організації на основі програми Головної руської ради 1848 р., в якій йшлося про русько-українську національну самобутність, було визнано поки що неможливим, усе ж передбачалося, що розв'язання суперечок у цій площині через взаємні поступки з часом призведе до зближення позицій. За домовленістю, для «спільних усім Русинам справ» (за такі визнано парламентські, сеймові та місцеві вибори, віча й маніфестації від імені всього народу) мали бути сформовані комітети з однакової кількості представників обох партій. Народовцям угода відкрила шлях у «велику політику», де їх нарешті припинили трактувати як вічно молодих. Своєю чергою, наполегливість, з якою вони домагалися компромісу з русофілами, свідчить про те, що тогочасне суспільство цю ідею підтримувало¹³⁸. Союз між народовцями й русофілами в Галичині протримався до 1890 р. Об'єктивно він сповільнював виразніше формування модерної української національної ідентичності, не відповідав загальноукраїнським інтересам, ускладнював становище українського руху в Габсбурзькій монархії, даючи змогу звинувачувати його в проросійських настроях, і дуже не подобався наддніпрянцям.

Упродовж 1880-х років «піднялася партія народовців дуже в гору»¹³⁹, перебираючи провід у національному русі й засвоюючи менторський тон щодо русофілів. Інституціоналізація галицького народовства відбулася 1885 р. зі створенням політичного товариства Народна рада, яке позиціонувало себе як продовжувача традицій Головної руської ради. У його програмній відозві зазначалося, що Руська рада «не здобула корисних результатів». Відповідно до «нашої честі і достоїнства», поновлено програму національної окремішності українців 1848 р., яка «не засуджує нас бути причіпкою якого другого, хоч би й найбільшого народу»¹⁴⁰. У 1888 р. на перших загальних зборах Народної ради було ухвалено «Програму політично-народного становища, змагань і діяльності Русинів», у якій народовці наголосили, що «галицькі русини є частиною великого 20-мільйонного народу (мало)руського», а також задекларували себе демократами, поступовцями, федералістами й лібералами¹⁴¹. Товариство не мало всіх класичних атрибутів політичної партії (на місцях знову ж таки створювали не партійні осередки, а інститут «довіrenих осіб»).

¹³⁸ Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2002. Т. 143: Праці Історично-філософської секції. С. 653—688.

¹³⁹ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя...* С. 216.

¹⁴⁰ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 17. Спр. 283. Арк. 40—40 зв.

¹⁴¹ Загальні збори «Народної Ради». *Батьківщина* (Львів). 1888. 7 (15) лютого.

На кінець 1880-х років Народна рада була широким національно-демократичним рухом, конгломератом поміркованих, ліберальних, радикальних поглядів, у якому чимало охочих прислужитися своєму народові знаходили для себе сферу діяльності й можливості громадської самореалізації. Поступово пом'якшувалися й взаємини народовців з греко-католицькою ієрархією. Чимало з них були синами священників, а саме товариство потребувало взаємодії з парохами по громадах. Можливість опертися принаймні на частину церковної ієрархії зміцнювала народовців, а продуктивна співпраця вплинула й на ідеологічну площину, схиливши їх до врахування значущості християнської віри та етики для формування народу-нації.

Своєю чергою, упродовж 1880-х років національну програму вищої ієрархії Греко-католицької церкви, яку очолював митрополит Сильвестр Сембратович, було модернізовано. 1885 р. вона спробувала покінчити з міжпартійною боротьбою, заявивши про себе як про керівний центр національного руху. Її рупор, газета «Мирь», розкритикувала і русофілів, і народовців як «неправильні» суспільно-політичні напрями, що лише «затемнили народні ідеали»¹⁴². Натомість запропоновано зосередитись на праці в рамках Габсбурзької монархії чи навіть галицької провінції, не хапаючись за ширші питання, які породжували конфлікти. Наміром церковної верхівки було підкреслити західні орієнтири галицьких русинів: лояльність до Габсбургів і зв'язок з Апостольським Престолом. Русофілів вона критикувала за проросійські настрої, народовців — за лібералізм¹⁴³.

У питаннях національної ідентичності ця програма, по суті, пропонувала обмежитися версією «галицько-руського народу» і не шукати / не конструювати інших відповідей. Ширшої підтримки чи розголосу вона не здобула, і за деякий час греко-католицький єпископат перейшов на українські національні позиції, хоча серед парафіяльних священників ще довго були представлені обидва напрями. Безуспішність виступу 1885 р. була зумовлена передусім секуляризацією громадсько-політичної сфери, унаочнювала близький перехід керма політичними процесами в руки світської інтелігенції, та водночас вона показала й безперспективність спроб обмежити національну ідентичність українців державними кордонами Австро-Угорщини, створити «вірних русинів», «рутенців». Навіть короточасні такі спроби загрожували загальноукраїнській перспективі, адже дія Валуєвського циркуляру й Емського указу в Російській імперії змушувала українців по обидва боки кордону підтримувати життєво важливий для розбудови національної інфраструктури видавничий рух переважно у Львові.

Важливою ланкою «патріотичної агітації», яка забезпечувала зв'язок між національно-політичною ідеологією та ширшими верствами, було створене 1868 р. у Львові товариство «Просвіта». Товариство, засноване народовцями, на хвилі захоплення в Галичині новою, шевченківською культурою Наддніпрянської України завжди стояло на платформі національної єдності українських земель.

¹⁴² Мирь (Львів). 1885. № 1. 1 (13) березня.

¹⁴³ Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми... С. 586—588.

Основною статутною метою товариства було поширення просвіти серед мас людної. Спершу воно намагалося охопити своєю діяльністю чи не всі напрями національно-культурної та господарської сфери, однак з утворенням 1873 р. Літературного (згодом — Наукового) товариства імені Шевченка до нього відійшла наукова сфера діяльності, а на початку ХХ ст. товариство «Сільський господар» перебрало соціально-економічний напрям. Головами «Просвіти» були впливові політики: Анатоль Вахнянин, Юліан Лаврівський, Омелян Огоновський, Юліан Романчук, Євген Олесницький та інші.

Особливістю «Просвіти» порівняно з уже діючими національно-культурними інституціями (Ставропігійський інститут, Народний дім, Галицько-руська матиця) був суттєво більший вплив на широкі верстви. Цей вплив здійснювався як через зміст друкованої продукції (науково-популярні книжечки, зокрема й порадики про раціональне господарювання та його модернізацію, календарі з популярними текстами з української історії та роз'ясненнями актуальних суспільних проблем тощо), так і через організаційну мережу — читальні «Просвіти», які з ініціативи локальних активістів з'являлися в містах і селах. Читальні «Просвіти», куди надходили друковані видання здебільшого національно-демократичного напрямку, ставали важливими місцевими осередками українського руху, навколо яких гуртувалися громадські діячі і які впливали на настрої й погляди населення, застосовуючи різні форми його мобілізації до національно-патріотичного табору. Галицька модель «Просвіти» поширилася й на інші українські регіони, а також у середовища української діаспори¹⁴⁴.

Отже, конституційні реформи 1860-х років у Габсбурзькій монархії відкрили досить широкий простір для перетворення національно-культурного потенціалу на політичні впливи. Однак реалізація цього перетворення потребувала не лише планів та ідеалів, а й зусиль та інвестицій, і цього останнього українцям дуже бракувало. Розчарування через програш у боротьбі за політичні впливи сильнішим суперникам виливались у сумніви й вагання щодо української перспективи загалом. Відчуття спільного з наддніпрянськими українцями простору ніколи не заперечувалося, однак його трансформація в конкретний політичний проект потребувала уваги й підтримки, які наддніпрянські українці почали надавати галичанам під тиском заборонних заходів російської імперської влади щодо української культури.

Політизація українського національного руху на зламі ХІХ—ХХ ст. Наслідком періоду «патріотичної агітації», згідно зі схемою М. Гроха, мав стати перехід у наступну фазу — виникнення масового національного руху, який у перспективі веде до незалежності нації. На зламі ХІХ—ХХ ст. в українському русі виникли політичні партії, що ставили за мету таку зміну державно-правових відносин в імперіях, яка б забезпечувала українцям широкі можливості самоврядування на тих теренах, де українці становили більшість населення. Деякі з них

¹⁴⁴ *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19: «Просвіта» — оберт незалежності та соборності України / Відп. ред. Я. Ісаєвич.

вважали першочерговим завданням автономію українських земель, інші ж розвивали програму самостійної Української держави. Не йшлося про самостійний виступ (повстання, революцію) українців проти двох імперій. Домагались автономії вони планували легальним, парламентським шляхом, який видавався можливим після конституційних реформ у Росії. Щоправда, такі надії проіснували недовго. Самостійницькі проекти більшою мірою були узалеженні від геополітичної ситуації та очікування великого зіткнення, яке від початку ХХ ст. вважали неминучим.

У передчутті цього зіткнення політичні сили з гарячковим поспіхом намагалися залучити на свій бік якомога більше прихильників. Прийняття української національної ідеї ширшими верствами свідчило про розгортання процесів модерного націєтворення. Сподівання українських діячів на можливість здобути сприятливіші умови для національного руху в рамках імперій ускладнювало спільне формування ними загальноукраїнської державницької програми. Утім, українці не були в такій ситуації унікальними: всі недержавні народи так чи інакше мусили враховувати імперські дискурси, щоб не потрапляти під репресії, а навпаки, розширювати простір для вільної діяльності. Чималі пристрасті у внутрішніх дискусіях породжувало й питання зовнішніх орієнтирів. Опинитися на боці переможця в майбутньому зіткненні могло виявитися замало, адже розраховувати на те, що хтось пам'ятатиме про союзників і покладені на вівтар спільної перемоги жертви, не доводилося. Тому, плануючи найближчі дії, лідери національних рухів розглядали такі конфігурації, які б давали їм змогу забезпечити свої інтереси з урахуванням не лише сили, а й слабкості великих гравців.

Ритм часу на зламі ХІХ—ХХ ст. стрімко прискорювався. Розвинена сфера публічного життя й громадської активності вже не йшла ні в яке порівняння зі станом на початок ХІХ ст. Сотні періодичних видань, численні армії політиків, громадських активістів, публіцистів насичували інформаційний простір аргументами на користь сповідуваних і створюваних ними політичних ідеологій. Хоча світ ставав дедалі складнішим, для «успіху» в ньому від людини і громадянина дедалі настійніше вимагали однозначних відповідей, а від співтовариств — одностайної позиції, яка мала забезпечити концентрацію раніше розрізнених зусиль в одному напрямі. Межі своїх інтересів належало чітко окреслити, а після цього — всіляко обороняти. Тих, хто опинявся за цими межами, наділяли маргінальним статусом, а тих, хто пробував їх перетнути, оголошували ворогами. Хоча система ціннісних орієнтирів упродовж «довгого» ХІХ ст. залишалася в ліберальних рамках, проте саме це століття як історичний період тріумфального лібералізму відходило в минуле, і паростки зіткнень майбутніх драматичних десятиліть були вже помітними.

У нових реаліях для досягнення своїх цілей потрібно було дотримуватися жорсткої дисципліни, яку не забезпечували політичні товариства з довіреними особами, а тим більше — інтелектуальні співтовариства, в яких панував плюралізм думок і точилися бурхливі дискусії. Виконавську дисципліну та ідеологічну підпорядкованість могли гарантувати лише політичні партії з фіксованим

членством, періодичною звітністю та можливістю мобілізувати прихильників на спільні акції. Один із лідерів українського «партійного будівництва» початку ХХ ст. галицький адвокат Кирило Трильовський стверджував: «Поза браком політичної освіти походить у більшості нашого селянства та сумна проява, котру треба назвати: політичної безхарактерністю... Нам треба партій! Бо без партій нема політичного життя, нема поступу, бо без партій застій, політична гниль і безнадійність»¹⁴⁵.

Від початку ХХ ст. такі поняття, як партійна дисципліна, наслідки за її порушення, відповідальність за колегіально ухвалені рішення, необхідність дотримання процедур у розгляді питань тощо ставали вже для українських діячів зрозумілими. Показовим можна вважати конфлікт, який вибухнув на початку ХХ ст. між депутатами Галицького сейму від Української національно-демократичної партії та редакцією «Діла», що гостро критикувало їхню діяльність. Акцентування в публічній площині на суперечностях у межах однієї партії її провідні політики засудили як «в цілім світі нечувані відносини», бо «організація наша поступила зі своїми послами не як зі своїми, а як з ворогами»¹⁴⁶. Загальними тенденціями творення політичних партій було те, що організаційне оформлення починали ліві сили, а консерватори об'єднувалися у партійні структури найпізніше і з певною неохотою, змушені реагувати на організацію та пов'язані з нею виклики інших напрямів.

Злам століть породжував особливу суспільну атмосферу. З легкої руки французьких літераторів період на переломі ХІХ—ХХ ст. увійшов в історію Європи як *fin de siècle* (кінець століття)¹⁴⁷. Цей час характеризувався своєрідним інтелектуальним налаштуванням і світовідчуттям, що поєднувало очікування змін і різкі стрибки пов'язаних із цим настроїв — від ейфорії перед очікуваним та надій на майбутній кращий світ до фаталізму, зневіри й декадентських настроїв. Такий ідейний клімат у поєднанні з національними та соціальними реаліями особливо впливав на молодь. Шукаючи себе у світі, який стрімко змінювався, молоді люди гостро відчували розрив між бажаним і дійсним, власними амбіціями та можливостями, ймовірністю, а водночас і складністю використання раптово відкритих соціальних ліфтів.

Усе це породжувало дуже різні варіанти відповідей — від підготовки до збройного захисту рідної землі в парамілітарних товариствах до «моди» на са-

¹⁴⁵ Павлишин О. Кирило Трильовський: біографічний нарис. *Трильовський К. З мого життя*. Київ; Едмонтон; Торонто: Канадський інститут українських студій; Вид-во «Таксон», 1999. С. 7.

¹⁴⁶ Справоздане посольське Д-ра Євгена Олесницького відбуте в Стрию дня 8 грудня 1904. Львів, 1904.

¹⁴⁷ Утвердження цього терміна пов'язують з кількома однойменними творами французьких авторів, що з'явилися наприкінці 1880 — на початку 1890-х років (Jouvenot F., Micard H. *Fin de siècle*. Pièce en quatre acts. Paris: Paul Ollendorff, éditeur, 1888; Callier H. *Fin de siècle*. Paris: E. Dentu, éditeur, 1889; Ricard J. *Histoires fin de siècle*. Paris: Calman Lévy, éditeur, 1890; Virmaître Ch. *Dictionnaire d'Argot. Fin de siècle*. Paris: A. Sharles, libraire, 1894 та ін.).

могубства, яку Михайло Грушевський вважав «результатом вражінь безвихідності сучасного українського життя»¹⁴⁸, хоча ця «мода» не була суто українським явищем. На початку ХХ ст. молодь, яка швидко захоплювалася революційними й патріотичними ідеями, була основним рушієм ідеологічних та організаційних змін в українському національному русі. Молоді люди часто не погоджувалися з поміркованістю батьків, не були готові довго чекати і прагнули швидко змінити світ на краще. Варто пам'ятати, що «український проект» на українських етнічних теренах не був єдиним. Одночасно тут діяли російські, польські та інші політичні сили, які вносили їх у свої плани і пробували підпорядкувати власному баченню майбутнього. Це бачення могло виявитися для молодого людини привабливим, захопити уяву революційною романтикою, перед якою програвало як наддніпрянське «культурництво», так і галицька «органічна праця». Відтік молоді в бік іншонаціональних проектів становив важливу проблему для українського національного руху, конкурентоспроможність якого послаблювалася через брак ресурсів.

Формування модерної нації на новому витку відбувалося під впливом кількох чинників. Серед них — наукова творчість істориків, які на кінець ХІХ — початок ХХ ст. здійснили суттєвий поступ у дослідженні українського минулого. Історичні дослідження набули концептуально завершеного характеру в «Історії України-Руси» М. Грушевського, якою було сформовано цілісний гранднарратив з найдавніших часів, цілком національно самобутній відносно сусідів. Роль головної дійової особи в ньому відігравав український народ і його прагнення до свободи. Істотний поступ здійснила й художня література, з'явилося немало письменників, які досягли художньої майстерності, а їхні твори формували серед молоді почуття відповідальності за селянську і міську людність. Серед них Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Іван Франко, Василь Стефаник, Володимир Винниченко, які націлювали суспільство на нові соціально-етичні запити. Щоправда, характерне для українського руху щільне наближення художньої літератури до політичної діяльності поєднувало його з російським культурно-інтелектуальним простором, оскільки в західній традиції ці сфери були розмежовані¹⁴⁹.

Відштовхуючись від напрацювань у гуманітаристиці, українські інтелектуали конструювали ідеології політичних партій. Упродовж кількох десятиліть був пройдений шлях від українофільського до націонал-демократичного народництва, від націонал-демократичного централізму до автономізму-федералізму, а потім — до ідеї самостійної держави. Сформульоване в оперті на гегелівську філософію розуміння «шляху нації» до формування держави набуло величезної популярності в європейському політичному просторі. Ідея національної державності

¹⁴⁸ Грушевський М. Кров. *Твори*. Львів: Світ, 2005. Т. 2. Серія: Суспільно-політичні твори (1907—1914). С. 366—367.

¹⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світі його публіцистичних писань. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 110.

доволі гармонійно взаємодіяла також і з філософією індустріального суспільства, згідно з якою сенсом життя було визнано поступ, удосконалення, рух уперед, а це, своєю чергою, передбачало постійні зміни, за яких контури нових явищ не збігалися з попередніми. Власне в цьому Е. Гелнер вбачав аргументи на користь того, що модерні нації не «пригадували» колишні прагнення, а формувалися на новій основі, внаслідок глибокої взаємодії різних суспільних чинників.

Поєднання поняття національної культури з прагненням до її окремого політичного існування стало головною передумовою появи націоналізму — принципу, згідно з яким політична й національна одиниці мають збігатися. Наявність у політичній програмі національного руху наміру створити власну державність почали розглядати як своєрідну «перепустку» в коло цивілізованих народів¹⁵⁰. Проте сама декларація наміру побудувати свою національну державу зовсім не означала, що цей намір увінчається успіхом лише на підставі «природного права». Для втілення його в життя потрібно було проробити величезну роботу, яка б підкріплювала національну ідею мобілізаційними ресурсами. Націоналізм кинув виклик класичним імперіям, з яким вони не могли впоратися, адже в реальному житті не існувало якихось «чистих форм» нації, навпаки, кордони, правові норми, освітні системи та безліч інших чинників зумовлювали постійні змішування. Ще задовго до формування радикальних націоналістичних доктрин міжвоєнного періоду націоналізм підпорядкованих націй було розпізнано і окреслено імперською владою як загроза, а сам термін набув первісно невластивих йому негативних конотацій. Через це, долучаючись до українського національного руху, молодь воліла окреслювати себе не націоналістами, а «націоналами».

Політична система Російської держави, що ґрунтувалася на самодержавній владі, вступила у протиріччя з соціумом, який прагнув інших взаємовідносин, не лише вертикальної організації, а й горизонтальної, з громадськими об'єднаннями та політичними партіями, через які можна було б впливати на політику верховної влади і мати можливість самостійно поліпшувати собі життя. Ця суперечність виявлялася навіть у зростанні політичних вимог земського ліберального руху: скликання установчих зборів, свободи слова та друку, збільшення самоврядних повноважень, запровадження конституції. Іван Петрункевич після багаторічної роботи в Чернігівському земському зібранні сформував політичну програму земств, яка концентрувалася на головному питанні — встановлення конституційної монархії. Удосконалення державного управління не випадало з уваги всіх земських з'їздів 1893, 1894, 1902, 1904, 1905, 1907 рр.

Ще на початку 1880-х років у лівобережних земців визріло усвідомлення свого не лише господарського і соціального, а й національного призначення, про що свідчать факти святкування 100-річчя Григорія Квітки-Основ'яненка як українського письменника. У 1890-х роках полтавські земці увійшли до складу «Української громади», а невдовзі ініціювали вшанування Тараса Шевченка, виділивши кошти на впорядкування могили та спорудження пам'ятника поетові. На земському з'їзді

¹⁵⁰ Гелнер Е. *Нації та націоналізм. Націоналізм...*

1905 р. у Москві земства українських губерній ініціювали проголошення права України на автономію, а у пік революції 1905 р. на черговому з'їзді було заявлено, що «Україна, як особлива частка держави, що відрізняється від других часток з боку етнографічного, побутового, та економічного, мусить бути самостійною у своїх місцевих ділах, автономною часткою цілої держави»¹⁵¹.

Під тиском земських лібералів і революції 1905 р. верховна влада розширила, хоча й не настільки, як вимагалось, повноваження земств, дозволивши їм обирати представників до наради при Раді міністрів та брати участь у виборах до Державної думи. Немало земських соціальних проєктів було підтримано державою як організаційно, так і матеріально. Однак у питаннях політичної влади й національного розвитку верховна влада і земства не знаходили спільної мови. Тому земства як місцеві органи із самоврядними повноваженнями стали потужною опозицією до самодержавної влади і сформували два напрями політичного руху — загальноімперський і національний. Перший став підґрунтям для виникнення загальноімперських партій ліберального спрямування (кадети, октябристи, прогресисти та ін.). Другий спричинив появу національно-ліберальних партій та осередків, які вимагали в імператора розбудови правової держави з наданням українським територіям автономії у складі демократичної Росії.

Позиція Старої громади, а передусім її зосередженість на культурницьких питаннях, які в умовах стрімких політичних змін могли вже видаватися мало-ефективними, не влаштувала нове покоління, яке прагнуло активних дій. Молодіжний український рух вилився в заснування кількох організацій, серед яких першим стало Братство тарасівців (1891). Тарасівці почали роботу з виховання свідомих українців серед студентства, шкільної молоді, селянства й робітництва спершу в Харкові. Згодом їхні осередки з'явилися в Києві, Катеринославі, Лубнах, Одесі, Полтаві, Прилуках, Чернігові. До Братства увійшли юнаки, які, хоча й здобули гімназійну освіту, з її підручниками російської історії Дмитра Іловайського, проте змогли сформуваати інший погляд на минуле. Вони були виховані скоріше на Шевченківській поезії, читали художню українську літературу. Для них багато важив вплив родини, народний фольклор. Серед учасників Братства опинилися знакові постаті українського руху, такі як Борис Грінченко, Микола Міхновський, Володимир Самійленко та інші.

На початок ХХ ст. український рух здійснив потужний ривок, перейшовши на партійну організацію. Українські партії об'єднали у своїх лавах переважно українську інтелігенцію, яка сповідувала ідеї національно-територіальної автономії України. Водночас на початку ХХ ст. у підросійській Україні було сформульовано політичну програму українського самостійництва. Показово, що його середовищем стали студентські громади, учасники яких захоплювалися соціалістичними поглядами. Щоправда, марксизм у їхніх уявленнях мав спрощений вигляд, за вдалим висловом І. Лисяка-Рудницького, «вони були більш зацікавлені

¹⁵¹ Козаченко А.І. *Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864—1920 рр.)*. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 77.

в тому, щоб світ змінити, ніж щоб його реальну структуру пізнати»¹⁵². Оскільки українські революціонери намагалися поєднати марксистські ідеї про побудову суспільства соціальної справедливості з романтичним патріотизмом, на політичній арені з'явився «тип революційного юнака з “Комуністичним маніфестом в одній кишені” й “Кобзарем” в другій»¹⁵³.

Саме таке поєднання було характерним для першої української політичної партії Наддніпрянщини — створеної 1900 р. у Харкові Революційної української партії (РУП), яка в пошуках своєї платформи зупинилася на перехресті марксизму та української інтелектуальної традиції¹⁵⁴. Рішення про утворення партії було ухвалено на нараді чотирьох харківських студентів, які походили з родин відомих українофілів: Дмитра Антоновича, Боніфатія Камінського, Лева Мацієвича та Михайла Русова, а намір засновників переходити до рішучіших дій у відстоюванні політичних українських інтересів підкреслювала вже її назва — революційна. По допомогу в складанні програми засновники РУП звернулися до харківського адвоката Миколи Міхновського, якого вважали зв'язуючою ланкою між двома поколіннями українських діячів. Основні тези цієї програми він оголосив на шевченківських святкуваннях у Полтаві та Харкові, де відкрито заговорив про потребу революційної, збройної боротьби за Українську державу. Учасник цих подій Ю. Коллард згадував: «Під кінець свята Микола Міхновський з великим піднесенням виголосив свою другу промову на тему “Самостійна Україна”. Головні засади були: «Без національного визволення українського народу неможливе й його соціальне визволення з темряви, визиску й рабства. Праця культурна в сучасний момент є паліатив. На підставі Переяславської умови 1654 року між царем Олексієм і Богданом Хмельницьким Україна з'єднувалася з Московщиною, як рівний з рівним. Московські царі тієї умови не додержали, й Україна також юридично стала вільною від тієї умови. Ми хочемо: “Єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань річку”». Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою, й на дві-три секунди в кімнаті настала мертва тиша, але скоро розляглися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі»¹⁵⁵.

Написану М. Міхновським програму 1900 р. було опубліковано у Львові брошурою під назвою «Самостійна Україна». РУП орієнтувала діяльність насамперед на селянство і видавала для нього в Галичині чималі наклади агітацій-

¹⁵² Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань... С. 110.

¹⁵³ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 189.

¹⁵⁴ Федьков О. *Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. С. 107.

¹⁵⁵ Коллард Ю. *Спогади юнацьких днів. 1897—1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП)* / Вступ. слово і ред. М. Антоновича. Торонто: Срібна сурма, 1972. С. 75.

них матеріалів, які швидко розходилися по селах, здобуваючи популярність як завдяки змісту, так і тому, що були написані народною українською мовою. Орган партії «Гасло» видавали в Чернівцях. Партійці, які відчували себе «лицарським орденом», вели агітаційну діяльність у місцевостях, переконуючи селян у неминучості революції, яка мала б покращити їхнє становище. Охоплені партійною діяльністю РУП місцевості відзначилися активними виступами під час першої російської революції, однак вони ж і зазнали згодом найбільших репресій. РУП найактивніше діяла на теренах Лівобережної України, тоді як заснована того ж 1900 р. Українська соціалістична партія на чолі з Богданом Ярошевським і Маркіяном Меленевським націлювала діяльність на правобережну людність. Її члени, українці польської культури, перебували під безпосереднім впливом польської революційної думки та практики і намагалися поєднувати самостійницькі й соціалістичні елементи.

Створені на початку ХХ ст. перші українські політичні партії Наддніпрянщини не змогли закріпити розгорнуту діяльність. Серед причин цього були конспіративні умови та періодичні арешти керівництва, які змушували партійців згортати роботу, переїжджати в інші місцевості або й через заборону працювати в Україні — в інші регіони, введення російськими спецслужбами у студентське середовище своїх агентів і провокаторів, які доносили про плани. Утім, варто пам'ятати, що важливим мотивом націоналізму завжди є емоції — невдоволення нинішнім станом / гноблення, або ж, навпаки, піднесення внаслідок успіхів. Репресії з боку царського уряду, арешти й поневіряння нерідко давали зворотний ефект.

Не менш важливою причиною, яка добре помітна на прикладі РУП, були внутрішні дискусії навколо пріоритету національного чи соціального визволення. За спогадами сучасників, дискусії між молоддю навколо всіляких «змів» проходили дуже нервово і нерідко завершувалися конфліктами. Діючи на одному полі з російськими революціонерами, частина рупівців швидко засумнівалася в доречності та своєчасності гасла самостійної України, яке драгувало потенційних союзників. Натомість вони пропонували зосередитися на творенні спільного революційного простору та розгортанні масового руху, що мав змінити політичний лад. Уже в перші роки після утворення РУП розпалася на три течії: націонал-соціалістичну, революційно-соціалістичну і соціал-демократичну.

У 1902 р. з партії вийшла група прихильників М. Міхновського, які утворили Українську народну партію (УНП). Її програмою стали «Десять заповідей» М. Міхновського, які вважають першим маніфестом українських націоналістів («Україна для українців», «усюди і завжди уживай української мови», «шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів», «допомагай своєму землякові поперед усіх», «не бери собі дружини з чужинців» тощо). В органі УНП часописі «Самостійна Україна» було опубліковано проєкт української конституції, розроблений М. Міхновським. Сама ж РУП від самостійницької програми практично відмовилася. У 1903 р. до її складу увійшла Українська соціалістична партія, а 1905 р. РУП перейменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію

(УСДРП), програма якої передбачала боротьбу за забезпечення демократичного автономного устрою України у складі демократичної російської держави. Переживши ідеологічну та кадрову кризу, УСДРП продовжувала агітаційно-пропагандистську діяльність і після революції 1905 р. поєднала соціальні і національні завдання, вважаючи, що український пролетаріат зазнає подвійного гноблення.

Частина активних українських діячів знаходили себе в рамках всеросійських політичних партій, ті ж, своєю чергою, цілеспрямовано залучали їх до своїх лав. Так, програмні вимоги українських соціалістів-революціонерів (есерів) перегуквалися з ідеями російських народників та есерів. Російські есери були найвпливовішою соціалістичною партією немарксистського напрямку, яка пропагувала можливість переходу до соціалізму не капіталістичним шляхом, була зорієнтована на селянство. Основою майбутнього справедливого ладу есери вважали аграрну реформу, внаслідок якої земля мала стати загальнонародною власністю. Українські есери також наголошували на важливості національного питання, однак їм не вдавалося об'єднатися в партію.

Наприкінці 1904 р. було створено Українську соціал-демократичну спілку, близьку до Російської соціал-демократичної робітничої партії. Внаслідок революційних подій 1905 р. почали організовуватися ліберальні політичні партії. Українські ліберали — І.І. Петрункевич, В.І. Вернадський, І.В. Лучицький та інші — створили Союз визволення, на основі якого виникла загальноросійська конституційно-демократична партія (кадети). Серед її членів було немало українських діячів, яких приваблювала класична ліберальна ідея. Водночас «Союз 17 октября» з орієнтацією на ідеальну російську монархію також увібрав певну частину української земельної аристократії, яка не поділяла українську програму національного руху.

Партійне оформлення українських та всеросійських політичних сил спонукало діячів громадського руху, які репрезентували ліберальний напрям, до переосмислення форм і методів попередньої діяльності. Володимир Антонович вважав, що прийшов час готуватися до політизації українського питання в Росії за австрійським зразком. Ще 1897 р. з ініціативи В. Антоновича та О. Кониського було створено Загальну українську безпартійну демократичну організацію, мета якої полягала в об'єднанні «всіх свідомих українців» Російської імперії. Одним із основних видів її діяльності стало розповсюдження і транспортування з-за кордону забороненої літератури, що здійснювалося під маркою книгарні журналу «Кіевская старина».

Організація співпрацювала із заснованим 1895 р. київським видавництвом «Вік», у якому виходили серії «Українська бібліотека», «Селянська бібліотека», «Антологія української літератури» та ін. Діяла вона нелегально, зібрання відбувалися в помешканнях В. Антоновича, М. Лисенка, М. Старицького, Є. Чикаленка під виглядом товариських вечірок, за якими завжди наглядала поліція. Найчастіше на таких зібраннях головували І. Шраг та М. Грушевський. Загальна українська безпартійна демократична організація, що об'єднувала переважно інтелігентів середнього й старшого покоління, серед яких були не лише етнічні укра-

інці, а й росіяни, білоруси, євреї, побоюючись розколу, уникала оприлюднення спільної програми, а на початку ХХ ст. перетворилася на федерацію місцевих громад, які діяли автономно.

В умовах наростання передреволюційних настроїв та внаслідок чергового конфлікту поколінь на базі Загальної української безпартійної демократичної організації було засновано Українську демократичну партію. Її програма передбачала скасування абсолютизму в Росії, перебудову держави на засаді національних автономій, парламентське правління на основі загального, прямого, рівного, пропорційного й таємного права голосу, в тому числі для жінок, громадянські свободи та заведення конституційного ладу з українським крайовим сеймом, впровадження української мови в шкільництво, адміністрацію та судочинство. Серед лідерів партії були Є. Чикаленко, О. Лотоцький, В. Чеховський. Того ж 1904 р. групою, що відкололася від демократичної партії, було засновано Українську радикальну партію в Києві. Її очолювали Б. Грінченко, С. Єфремов, Модест Левицький, Ф. Матушевський. Як і попередниця, вона виступала за встановлення в Росії конституційної монархії, за право України на автономію.

Врешті-решт партійна структуризація ліберального напрямку завершилася 1905 р. об'єднанням двох попередніх партій в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Програма УДРП була побудована на принципах парламентаризму й федералізму: Україна мала здобути в рамках конституції Росії широку автономію. У соціально-економічному плані ця партія передбачала примусовий викуп у приватних власників землі й промислових підприємств, які з часом мали бути націоналізовані. УДРП була партією парламентського типу, яка мала яскравих лідерів-інтелектуалів, зайняла нішу «національного будівництва», що відрізняло її від всеросійських партій, виконувала роль конструктора національної ідентичності¹⁵⁶.

Результатом репресій російського імперського руху проти виявів політичної активності після революції 1905—1907 рр. стало повернення українських діячів до культурницької праці. Партійне життя УДРП завмерло. Після деякої невизначеності лідери українського руху схилилися до відтворення діяльності у форматі, який був уже випробуваний Загальною українською безпартійною демократичною організацією. Товариство українських поступовців (ТУП), створене за участі М. Грушевського, стало міжпартійною громадсько-політичною організацією, яка, на відміну від короткочасних партій, упродовж 1908—1917 рр. очолювала українське громадсько-політичне життя. ТУП не став партією, він до 1917 р. залишався єдиною діяльною українською організацією ліберального спрямування, платформа якої ґрунтувалася на визнанні принципів автономії, конституціоналізму й парламентаризму. Це дало змогу об'єднатися діячам різних переконань з кількох політичних партій, консолідуючи у своїх лавах практично всю українську

¹⁵⁶ Іваницька С.Г. «Колективний портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії (1905—1908 рр.). *Українська біографістика*. Київ, 2010. Вип. 7. С. 279—294.

національну еліту. Серед них можна було зустріти й прибічників монархістського і чорносотенного руху¹⁵⁷.

Тупівці намагалися пропагувати «українське питання» серед російських політиків та інтелектуалів. Найтісніші контакти їм вдалося встановити з лідерами кадетів (Павлом Мілюковим, Миколою Некрасовим, Федором Родичевим) і групою автономістів-федералістів, які визнавали за українцями право на національно-культурний розвиток, із російськими вченими-славістами Олексієм Шахматовим і Федором Коршем, сходознавцем Сергієм Ольденбургом, із масонськими товариствами. ТУП, хоча й не ставив перед собою революційних цілей, був нелегальною організацією. Його діяльність полягала в підтримці українських громадсько-культурних товариств і видань, спробах домогтися впровадження української мови в освітні заклади, систему судочинства й адміністративні установи. Вищим органом тупівців були щорічні з'їзди, а неофіційними виданнями стали газета «Рада» та журнал «Украинская жизнь». Під впливом товариства перебували майже всі українські «Просвіти».

«Просвіти», які почали засновувати з 1905 р., після 1906 р. стали масовими товариствами на Лівобережжі і зайнялися освітою в українському форматі якнайширших селянських мас. Упродовж 1905—1907 рр. діяльність розпочали відразу близько п'ятнадцяти «Просвіт», у статуті кожної з них головним завданням було визначено культурно-просвітницьку роботу серед населення, видання друкованої продукції українською мовою. Наприклад, в Одесі для цього було створено фонд ім. Л. Смолянського. Катеринославська «Просвіта» сконцентрувалася над виданням і розповсюдженням історичних, етнографічних, фольклорних текстів, художньої літератури. Член житомирської «Просвіти» Микола Гладкий укладав підручник з української мови, а Київська «Просвіта» видавала україномовні книжки для читання широкою аудиторією. Організація бібліотек, читалень, книжкових лавок захопила багатьох просвітян. В Одесі було влаштовано бібліотеку на 2 тис. томів і читальню, яка отримувала українську пресу. Такі чи подібні бібліотеки діяли в Катеринославі, Житомирі, Києві. Подільська «Просвіта» відкрила бібліотеку-читальню з відділом продажу загальнодоступної літератури.

Популярності набули й публічні лекції, загальноосвітні курси, концерти. Член Кам'янецької «Просвіти» Ю.О. Сіцинський на з'їзді духовенства поставив питання про відкриття кафедр українознавства в духовних школах. Одеська «Просвіта» завоювала популярність через лекційну та артистичну діяльність, члени житомирської влаштовували літературно-музичні вечори, драматичні вистави, відзначали пам'ятні шевченківські дати. Київська «Просвіта» організовувала літературно-вокальні вечори на честь Т. Шевченка, О. Олеся, Б. Грінченка. Завдяки діяльності «Просвіт» українська справа здобувала підтримку серед ширших верств і позбувалася провінційної маргіальності.

¹⁵⁷ Федевич К., Федевич І. *За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905—1917 роки)*... С. 35.

У роки першої російської революції з'явилося чимало організацій і об'єднань, у яких гуртувалися представники інтелектуальної еліти, що прагнула вдосконалити російську державу за допомогою реформ. Більшість із них перебували в рамках загальноросійських товариств або навіть були їх засновниками. Біля витоків Всеросійського академічного союзу стояв професор Київського політехнічного інституту М. Тихвінський, який уклав проект професорської асоціації. Участь у її з'їздах брали представники вищої школи з Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава і Ніжина. Найактивнішими членами союзу були викладачі з Київського політехнічного інституту, які прагнули мати академічну свободу, розглядаючи її як частину громадянської¹⁵⁸.

Підтримку від технічної інтелігенції отримав і Всеросійський союз інженерів і техніків, осередки якого було сформовано 1905 р. у Катеринославі, Києві, Харкові, Одесі. Уже наступного, 1906 р., його відділення функціонували в Сімферополі, Миколаєві, Юзівці та на Юр'ївському заводі Слов'яносербського повіту. Союз інженерів Південно-Західного краю мав намір, крім розробки робітничого законодавства, обговорити і запропонувати владі рішення щодо з'ясування аграрного та національного питань. На першому з'їзді в Санкт-Петербурзі група депутатів-поляків із 22 осіб вимагала автономії Царства Польського у складі Російської імперії. Так само вчинила литовська делегація. У схваленій ідеологічній платформі Всеросійського союзу йшлося також і про втілення в життя рівноправності для єврейського народу, який потерпав від імператорської влади. З настанням реакції більшість керівників місцевих осередків було покарано. Одних позбавили права викладацької роботи, інших арештували або вислали у віддалені місцевості.

Юристи також заснували власну громадсько-політичну організацію — Всеросійський союз адвокатів, яка проголосила метою своєї діяльності досягнення політичної свободи, гарантованої конституцією. Від українських міст до неї увійшло тоді 200 осіб. У відповідь на арешти вони збільшили чисельності своїх членів, хоча це й не врятувало їх від переслідувань¹⁵⁹. Подібну організацію створювали й журналісти, яких на петербурзькому з'їзді 1905 р. представляли делегати від багатьох періодичних видань з українських губерній. Їхню спілку очолив П. Мілюков, а членами бюро стали В. Короленко та С. Русов. Володимир Короленко тоді опротестував жорстоке покарання українських селян, написавши «Сорочинську трагедію» (1906), і затаврував політику імперського уряду, який вдався до жорстокого придушення революції («Бытовое явление», 1910). Олександра Русова ще 1902 р. примусово виселили з Полтави до північної столиці. Там він працював у страховому товаристві «Наdejда» і займався справами Благодійного товариства загальнокорисних видань і дешевих книжок. У їхній політичній платформі йшлося про законодавче унормування рівноправності всіх етносів,

¹⁵⁸ Магась В. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905—1917 рр. Кам'янець-Подільський: Рута, 2020. С. 124.

¹⁵⁹ Там само. С. 147.

які населяли Російську імперію, про права на самовизначення, національно-культурний розвиток та автономію¹⁶⁰.

Тоді ж під час революції 1905 р. було створено Всеросійський союз медичного персоналу та фармацевтів, відділення якого діяли в кількох українських губерніях. Харківський союз агрономів і сільськогосподарських техніків підтримав політичні вимоги подібних спілок. Так само утворився харківський осередок спілки сценічних діячів, які вимагали звільнення театру від цензури. В Одесі пройшов місцевий з'їзд службовців кредитних установ від дев'яти губерній. А в Києві судовий слідчий Я. Мінченко склав програму діяльності спілки судових діячів. У її восьмому параграфі йшлося: «Визнаючи, що доцільна боротьба зі злочинністю може бути здійснена тільки при усуненні соціальних і економічних недуг Росії, Союз ставить своїм завданням широку боротьбу за моральне і економічне поліпшення життя народних мас. Зважаючи на це Союз визнає бажаним участь усіх членів окремо (а так само і всього Союзу в цілому) в просвітницьких, благодійних, наукових та інших товариствах, а також і в партійних організаціях. Отже Союз принципово висловлюється за об'єднання з іншими союзами інтелігентних трудівників Росії з тотожними йому програмами політичних вимог»¹⁶¹.

Революційні події початку ХХ ст. сприяли піднесенню жіночого руху та створенню ним національних товариств і об'єднань. Серед них — Всеросійський союз рівноправності жінок, який у своїй програмі містив вимоги автономно-федеративного ладу за етнічно-територіальним принципом. У його з'їздах активну участь брали делегації від українського, польського й білоруського жіноцтва. На відміну від жіночого руху попередніх десятиліть, цей рух вимагав для жінок не лише рівноправ'я, а й політичних прав. Його осередки розгорнули діяльність у Полтаві, Харкові, Катеринославі. Так, полтавчанки вимагали не утискати становище мови та народної пісні, запровадити в навчання україномовні підручники, організувати курси для вивчення української мови¹⁶².

Політична трансформація українського національного руху в Габсбурзькій монархії припала на 90-ті роки ХІХ ст. Український філософ Микола Шлемкевич називав цей час роками «переформування галицького духа і суспільно-політичної організованості», «десятиліттям, в якому тодішня Західня Україна знаходить свою форму на довший час»¹⁶³. Поштовхом до перетворень стала спроба українсько-австрійсько-польського порозуміння 1890 р. (так звана нова ера), найзагальніша схема якої полягала у відмові народів, яких підтримували українські діячі Наддніпрянщини, від союзу з русофілами заради «зміни системи».

¹⁶⁰ *Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах* / Сост. В. Ивановичем. Санкт-Петербург: Типо-литография Б.М. Вольфа, 1906. С. 181, 182.

¹⁶¹ Програма Київського гуртка судових діячів (кінець 1905 р.). Див. Магась В. «Бути справжнім громадянином...»... С. 541.

¹⁶² Магась В. «Бути справжнім громадянином...»... С. 162.

¹⁶³ Шлемкевич М. *Галичанство*. Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1956. С. 48.

Передбачалось, що внаслідок цього розриву політика австрійської влади щодо українців розгортатиметься у сприятливішому для них напрямі. Угода спричинила бурхливі дискусії про український рух, його союзників і суперників, межі дозволеного і неприйняттого в політиці, роль «органічної праці» й поняття національної «зради». Наслідком стало формування на зламі ХІХ—ХХ ст. кількох політичних партій, які бачили метою самостійну Українську державу, усунення русофілів на узбіччя політичних процесів і перенесення акцентів з дебатів про національну ідентичність на вирішення питань стратегії й тактики українського національного руху в напрямі зміцнення його політичного впливу.

Найвпливовішою серед українців Галичини стала Українська національно-демократична партія (УНДП), утворена 1899 р. на базі політичного товариства Народна рада й Русько-української радикальної партії (1890). Поєднання в програмі УНДП демократичних принципів з потребами українського національного розвитку, інституціалізація українського суспільства зумовили її перетворення на масовий політичний рух¹⁶⁴. За складом прихильників УНДП була «широкою коаліційною партією», «охоплювала цілий спектр відтінків: від близьких до соціалістів аж до греко-католицьких священників»¹⁶⁵. Для означення УНДП паралельно використовували терміни «партія» і «сторонництво»: якщо першим акцентували на структурованій організації, то другим окреслювали широкий рух громадських дотичних організацій і прихильників, які могли й не мати партійного членства¹⁶⁶. Тісно пов'язаними з УНДП були Наукове товариство імені Шевченка, товариства «Просвіта», «Сільський господар», «Дністер», «Народна Торгівля», «Сокіл», загалом широке коло просвітніх і економічних інституцій.

Програма партії стратегічно передбачала побудову самостійної і соборної Української держави, а на найближчий час у Габсбурзькій монархії — здобуття українцями якнайбільшого політичного впливу, утворення автономної провінції з етнічних українських земель — Галичини, Буковини, Закарпаття. Основні зусилля УНДП були спрямовані на формування новочасної національної свідомості серед якнайширших верств: «Як будемо туманити себе поступом нашої літератури і такими “здобутками”, як рускі гімназії в спольщених містах [...], як не підемо в народ [...], то всі дотеперішні наші “здобутки” запалять над нашою землею сонце доперва тогди, коли роса очі виїсть, коли руска земля перемінить ся в Польщу з рускою меншістю»¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Расевич В. *Українська національно-демократична партія (1899—1918 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1996. С. 11.

¹⁶⁵ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. *Історичні есе*. Т. 1. Київ, 1994. С. 438.

¹⁶⁶ Расевич В. Національна й політична мобілізація австрійських українців. Роль УНДП в інституціалізації громадського життя. *Взаємодія інституцій держави і громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець ХІХ — початок ХХІ ст.)* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. І. Соляр. Львів, 2017. С. 326.

¹⁶⁷ В народ! *Діло*. 1902. Ч. 101. 7 (20) травня; Ч. 102. 8 (21) травня; Ч. 108. 9 (22) травня.

Керівними органами УНДП був Народний комітет (відігравав також роль Центрального виборчого комітету партії; його першим головою був Юліан Романчук, з 1907 р. — Кость Левицький) і Ширший народний комітет, що діяли у Львові; тут щороку наприкінці грудня відбувалися партійні з'їзди. До чільних діячів УНДП на початку ХХ ст. належали такі знакові постаті, як Іван Франко, Михайло Грушевський (вийшли з партії в 1904 р.), Євген Олесницький, Кость Левицький, Володимир Охримович, Євген Петрушевич. «Лабораторією» вироблення партійної програми спочатку став новий часопис «Будучність». Його видавці пропагували відхід від вузького («етнографічного») розуміння націоналізму на користь модерного розуміння нації, яке охоплювало б широке коло питань її самостійного політичного, економічного, культурного розвитку; мали амбітний намір об'єднати українців по обидва боки кордону. Однак уже незабаром між керівниками партії почалися суперечки навколо межі й потреби підпорядкування галичан загальноукраїнській перспективі, наслідком яких і став вихід з партії М. Грушевського, який згодом критикував УНДП за захоплення провінційною політикою. Пресовими органами УНДП були газети «Свобода» (для широких верств) і «Діло» (для інтелігенції). Станом на 1907—1908 рр. «Діло» мало 2977, а «Свобода» — 4276 передплатників¹⁶⁸. Тактика партії передбачала поєднання активної парламентської політики з масовими виступами населення на її підтримку, зосередження зусиль на ключових цілях аж до досягнення результатів. З початку ХХ ст. представництво УНДП у Галицькому сеймі та австрійському парламенті було найчисленнішим і найвпливовішим з-поміж інших українських політичних сил.

Прийнявши як частину програми гасло «органічної праці», УНДП зосереджувала увагу на створенні дієздатної місцевої мережі¹⁶⁹. Саме в організаційній роботі на місцях партія досягла помітних успіхів, що водночас звужували можливості інших українських сил, яким бракувало кадрів місцевої інтелігенції та громадських активістів, адже на рівні сільських громад коло інтелігентів нерідко обмежувалося особами священника й народного вчителя. Середньою ланкою партійного активу були «повітові організатори». Їм підпорядковувалися кілька «організаторів-помічників» та «агенти допомоги», які опікувалися двома-трьома громадами¹⁷⁰. Повітові організатори були зобов'язані постійно контактувати з агентами, домагатися, щоб місцевою владою були українські патріоти, щоб у кожній громаді була читальня «Просвіти», позичкова каса та ін., збирати матеріали про правопорушення й легально протидіяти їм, наглядати за виборами, надсилати регулярні звіти тощо¹⁷¹.

¹⁶⁸ Расевич В. Національна й політична мобілізація австрійських українців... С. 337.

¹⁶⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 372 (Охримович Володимир). Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8 (обіжник Народного комітету УНДП від 28 лютого 1903 р.).

¹⁷⁰ Там само. Спр. 12. Арк. 5 (інструкція Народного комітету УНДП, 15 травня 1901 р.).

¹⁷¹ Справозданє Народного Комітету. Діло. 1901. Ч. 142. 9 липня; Ч. 144. 11 липня; Ч. 146. 14 липня; Ч. 149. 18 липня; Ч. 151. 20 липня; Ч. 152. 21 липня; Ч. 153. 23 липня; Ч. 160. 31 липня; Ч. 161. 1 серпня.

Самих лише активістів для розгортання роботи було недостатньо, тому їх зобов'язували створювати дієздатні місцеві організації. Директиви щодо напрямку й характеру діяльності на найближчий час Народний комітет розсилав повітовим організаціям у так званих обіжниках, де стисло формулював суть завдань. Робота місцевими організаторами стала школою публічної діяльності для цілого покоління націонал-демократів. Саме з цього середовища згодом вийшло чимало діячів ЗУНР: за підрахунками історика О. Павлишина, серед 168 членів Української національної ради ЗУНР, партійність яких вдалося встановити, до УНДП належало 95 осіб, тоді як до Української радикальної партії — 35, Української соціал-демократичної партії — 24, Християнсько-суспільної партії — сім¹⁷².

Українські націонал-демократи віддавали перевагу методам роботи, які сприяли залученню до політичного життя народних мас, — публічним зібранням, популярним часописам, брошурам, маніфестаціям. Безпосередньо для роботи з населенням було призначено Народну канцелярію, яка опрацьовувала звернення громадян. Організаційна мережа мала забезпечувати швидку мобілізацію населення на масові акції протесту і в такий спосіб розхитувати систему влади у провінції¹⁷³. Важливу роль у роботі з населенням відігравали залучені до партії українські адвокати, до яких прості люди могли звернутися за захистом своїх прав. Як відносно незалежні від влади, вони мали ширші можливості вести громадську роботу.

Фіксоване членство в партії було пов'язане зі сплатою членських внесків. З них, а також із добровільних пожертв, доходів від господарської діяльності та видавництва формувався бюджет партії. Витрачали кошти головно на виборчу агітацію, інформаційну та пресову діяльність. Індивідуальні членські внески надходили з перебоями. Основною причиною цього було те, що задіяні в національному русі українські інтелігенти крім політичних одночасно входили ще й до кількох українських культурних та економічних товариств і були переобтяжені різноманітними сплатами¹⁷⁴. З фінансовими труднощами в той час — більш чи менш успішно — боролися всі інституції громадського сектору, і не лише українські.

Буковинським аналогом УНДП стала Національна рада русинів на Буковині, створена 1905 р. Серед її лідерів — Степан Смаль-Стоцький, Теодор Галіп, Лев Когут, Володимир Филипович, Мелетій Галіп, Антін Клим. Однак єдність партії з широкою програмою українського національного розвитку й демократичних реформ протрималася недовго, і незабаром в ній виокремилосся радикальне крило на чолі з Теодором Галіпом. Унаслідок цієї кризи Національна рада припинила існування, натомість 1907 р. було засновано Українську радикальну партію Буковини. Спроби ж відновити націонал-демократичний рух здійснюва-

¹⁷² Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918—1919 років. *Україна модерна*. 2000. Ч. 4—5. С. 187—245.

¹⁷³ Наша народна тактика. *Діло*. 1900. Ч. 13. 30 січня.

¹⁷⁴ Расевич В. Національна й політична мобілізація австрійських українців... С. 338—341.

ли український педагог Омелян Попович, який у той час визначав напрям головного часопису місцевих українців «Буковина», та аристократ Микола Василько.

Серед тем дискусій між українськими діячами Буковини були «автохтонна» та «українська» програми. Та в підсумку, «незважаючи на численні спроби, буковинські народовці на початку ХХ ст. не змогли організувати міцну партію. Лідери народовства, зокрема депутати Буковинського сейму та австрійського парламенту, не виявляли справжньої зацікавленості в такій партії. Вони не хотіли зв'язувати себе партійною дисципліною і відповідати перед партією за свої дії»¹⁷⁵. На Закарпатті діяльність у проукраїнському напрямі напередодні Світової війни вів Августин Волошин, редактор газети «Наука». Через політику мадяризації народовський рух тут був нечисленним, однак саме з його середовища лунали політичні вимоги й гасла єдності закарпатських українців з іншими регіонами України. Перші політичні партії тут виникли вже після 1918 р.¹⁷⁶

Праве крило українського руху представляв християнсько-суспільний напрям, який був різновидом українського консерватизму. Його ідея полягала в об'єднанні зусиль греко-католицької церковної ієрархії та світської української інтелігенції навколо «українського вибору» галицьких русинів, підпорядкування завдань їх національно-культурного й політичного розвитку ідеалу української соборності та перетворенню української суспільності в Галичині на національно свідому частину українського народу шляхом «органічної праці», передумови для якої мало б забезпечити українсько-польське порозуміння. Чітке акцентування на християнському світогляді мало вигідно вирізняти цю течію в очах греко-католицьких священників, які в той час були гостро критиковані радикалами та самі мали застереження до лібералізму народовців. Лідер християнсько-суспільної течії Олександр Барвінський та коло його однодумців на зламі 1880—1890-х років відіграли значну роль у досягненні новоєрівських домовленостей і зближенні між українськими діячами по обидва боки кордону.

Християнські суспільники були чи не найпослідовнішими противниками русофільства в будь-якій його формі, не сприймали навіть тактичних союзів і в цьому питанні керувалися всеукраїнськими інтересами. У вузькому колі майбутніх діячів християнсько-суспільного руху було розроблено українську програму «органічної праці», взірцем для якої стала концепція краківських консерваторів. Вона розширювала розуміння того, як можна служити національній справі, визначала одним із завдань «європеїзацію» всіх сфер, переносила акцент на важливість дрібних досягнень і здобутків для цілісної картини життя народу: «Саме політикування не може довести до цілі, де нема внутрішньої сили, де нема органічної роботи, противно, воно ще більше розбиває народ і ділить його на ворожі собі партії, бо люди не мають спільного ґрунту, на котрім би сходились

¹⁷⁵ Добржанський О. *Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ — початку ХХ ст.* Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 312.

¹⁷⁶ *Закарпаття в етнополітичному вимірі* / Голова редкол. Ю. Левенець. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 171.

поза політикою, не мають спільної цілі, до котрої би стреміли, хоч неоднаковими дорогами»¹⁷⁷.

Реалізація програми «органічної праці» в Галичині була неможливою без порозуміння з поляками. Однак «нова ера» в частині польсько-українського порозуміння зазнала невдачі, а логіка міжнаціональних відносин напередодні глобального зіткнення була конфронтаційною, що й стало основною причиною швидкої втрати популярності християнсько-суспільного напрямку. Особливістю цієї політичної сили стала чітко виражена орієнтація на лідера — О. Барвінського, одного з небагатьох українських політиків Галичини, які були відомі в обох частинах України і мали певні впливи у Відні. Левова частка критики «нової ери», яка в 1890-х роках належала до провідних тем галицької публіцистики, була спрямована проти його особи. Сама думка про зміну «мови боротьби» на пошуки порозуміння виявилася для багатьох неприйнятною, тож О. Барвінському закидали створення типу «салонного Рутенця», угодовство в найгіршому значенні цього слова і — цілком несправедливо — використання політичного впливу для власного збагачення. Створення такого образу не сприяло популярності його проєктів.

Імпульси до організації християнсько-суспільного руху виходили з вузького кола львівської української інтелігенції. Здебільшого його учасники були знайомі між собою ще зі студентських років, а збиратися на наради вони почали в контексті новоєрівського процесу. Серед них було небагато публічних постатей, більшість віддавали перевагу тихій, рутинній праці. Ці діячі послідовно створили три організації: Католицький русько-народний союз (1896), політичне товариство «Руську громаду» (1901) та Християнсько-суспільний союз (1911). Щоразу діяльність новоутвореної організації швидко йшла на спад. В окремі періоди єдиним її виявом залишалася газета «Руслан». Християнсько-суспільний союз наблизився до партійної організації, однак на місцях діяв через інститут довірених осіб, переважно парафіяльних священників старшого покоління. Християнським суспільникам не вдалося закріпити за собою статус єдиної сили, яку підтримувала вища ієрархія Греко-католицької церкви. Митрополит Андрей Шептицький відстоював пріоритети духовної єдності перед партійним роздробленням. Об'єднанню християнсько-суспільного руху з націонал-демократами більше за ідеологічні розбіжності перешкождали персональні конфлікти¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 11 (Барвінські). Спр. 4482 (Проект організації народної роботи).

¹⁷⁸ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії. Наук. зб. іст. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка*. На пошану проф. Костянтина Кондратюка. Львів, 2004. С. 63—99; Кліш А. *Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух в Галичині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.* Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018; Лехнюк Р. *На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті ХХ століття*. Львів: Літопис, 2019; Мудрий М. *Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині. До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 421—440.

Християнсько-суспільний рух не вичерпував собою всіх консервативно налаштованих середовищ Галичини на зламі XIX—XX ст. Власні версії ідеології консерватизму розробляли також різні групи всередині Греко-католицької церковної ієрархії та русофіли. Хоча спільною проблемою західноукраїнських консерваторів був брак традиційної для консерватизму соціальної опори в особі великих землевласників, усе ж прояви консервативної думки можна вважати типовими для свого часу, а ознакою цієї типовості є неоднорідність консервативних середовищ. Оскільки західноукраїнський консерватизм не був виразником поглядів окремої соціальної групи і не створив єдиної цілісної ідеології, найбільше виявляв себе у площині політичної практики, історик Р. Лехнюк пропонує аналізувати його «як стиль мислення». Консервативний світогляд виявився беззахисним перед викликами модерного світу та ідеологіями націоналізму, лібералізму, соціалізму¹⁷⁹.

Ліве крило українського руху представляли Українська радикальна партія (УРП) і Українська соціал-демократична партія (УСДП). Радикальний рух у Галичині сформувався під впливом як європейських соціалістичних концепцій, що проникали в провінцію здебільшого за посередництва польських соціалістів, так і діячів Наддніпрянської України, передусім М. Драгоманова, найближчими до якого в Галичині були Іван Франко, Михайло Павлик і Теофіл Окуневський. Створена 1890 р. Русько-українська радикальна партія, що орієнтувалася на роботу серед українського селянства, стала першою українською політичною партією європейського зразка.

На початках прихильники радикалів у Галичині приймали тезу про рух людства до свободи як сенс світової історії і кризь цю призму визнавали пріоритети загальнолюдських цінностей («всесвітньої правди») над національними. Однак згодом вони переорієнтувалися на першочерговість вирішення національних проблем. Помітну роль відіграла група «молодих» радикалів (В'ячеслав Будзиновський, Семен Вітик, Микола Ганкевич, Володимир Охримович та інші), у середовищі яких на базі марксизму було обґрунтовано ідею створення самостійної Української держави (брошура Ю. Бачинського «Україна *irredenta*»). Змінив уявлення про пріоритети й Іван Франко. У 1895 р. тезу про побудову самостійної Української держави було внесено у програму РУРП. Органи РУРП — «Народ», «Громадський голос», «Новий громадський голос», «Хлопська правда» — виходили у Львові та в Коломиї, щоправда, з перервами через проблеми з коштами¹⁸⁰.

Біографи діячів РУРП доволі одноставно зазначають, що поштовхом до кризи в партії та «дрейфування» її членів до інших політичних сил стала смерть 1895 р. М. Драгоманова. Внутрішньопартійні розбіжності призвели 1899 р. до

¹⁷⁹ Лехнюк Р. *На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття...* С. 334—335.

¹⁸⁰ Tomczyk R. *Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890—1914*. Szczecin: ZAPOL, 2007; Шкраб'юк П. *Ми, українські радикали...* (Михайло Павлик і Радикальна партія). Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012; Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1991. Т. ССХХІІ: Праці іст.-філос. секції. С. 71—110.

так званого подвійного розколу РУРП, коли частина її діячів увійшла до новостворених УНДП та УСДП. Тоді партійці навіть обговорювали питання про саморозпуск. Позбуваючись молодечих ілюзій та романтики боротьби, деякі діячі РУРП відчували внутрішній дискомфорт від асоціювання себе з радикалами, що спричинило атмосферу підозр і недовіри з боку адміністративних органів влади, а це, своєю чергою, зумовлювало труднощі в повсякденному і приватному житті. Подібна зміна відбулася, наприклад, з Теофілом Окуневським, і його соратник по партії Роман Ярославич пояснював це так: «Недавно дав він мені кількама словами пізнати, що силоміць наложений на нього радикалізм його гнєте. Та й не може бути інакше — радикалізм є впливом перебуття певного процесу в розвою не лише політичних, але і многих інших думок, ба і перебуття певної політичної школи. В кого цього всього не було, того не можна штучно переробити на радикала, і такі експерименти не лише що не вдаються, а й бувають причиною деяких нещасть, як і комічних або і трагічних блямажів в публічному життю і душевної муки чоловіка, на котрім такі експерименти робляться. І все те бувало з Окуневським. Тому я все своє: дайте спокій чоловікові і не мучте його своїм радикальством, хай собі живе спокійно і хай йде своєю дорогою!»¹⁸¹.

Однак із 1904—1905 рр., на хвилі розгортання масових рухів, радикали зміцніли. Лідерами партії стали Лев Бачинський, Іван Макух, Кирило Трильовський, Микола Лагодинський, Северин Данилович. Партія стояла на платформі аграрного соціалізму й домагалася демократичних реформ: розширення виборчого права, рівноправності жінок, доступу широких верств до освіти. За соціальним складом партія об'єднала, з одного боку, нове покоління української світської інтелігенції, випускників університетів, нерідко з непоганим рівнем освіти, яка давала їм змогу теоретизувати на рівні європейської соціал-демократії та «вписувати» українське суспільство в загальні тенденції, а з іншого — селянських активістів, які прагнули реалізувати себе у громадській сфері.

Такий союз відкривав добрі перспективи для розгортання масової політики: публічні виступи та селянські віча, на які збиралося від кількох сотень до понад тисячі учасників, стали візитівкою радикалів. На відміну від «респектабельних» партій радикали не укладали політичних угод і компромісів, тож їх діячі здебільшого були вільними у висловлюваннях і мали славу «народних трибунів». На вічах обговорювали актуальні політичні й передвиборчі справи, закликали учасників боротися за свої національні й соціальні права; нерідко наслідком віча ставало заснування місцевої організації, щоправда, її створення не завжди призводило до налагодження систематичної праці¹⁸².

¹⁸¹ Трильовський К. *З мого життя*. Київ; Едмонтон: Канад. Ін-т Укр. Студій, 1999. С. 81.

¹⁸² Приклад вічової діяльності РУРП на місцевому рівні див.: Яковлев Ю. Русько-українська радикальна партія на Перемишльщині (1890-ті рр.): основні напрями діяльності. *Славистична збірка*. Збірка статей за матеріалами Других міжнар. наук. Соханівських читань. Київ, 2016. Вип. 2. С. 357—378.

Важливу роль в історії УРП початку ХХ ст. відіграло створення заходами К. Трильовського українських гімнастично-пожежних товариств «Січ». Формально вони мали допомагати населенню під час пожеж і стихійних лих, однак насправді «Січі», як і «Соколи», були парамілітарними структурами, в яких молодь навчалася азів військової справи, тренувалася фізично. У своїй діяльності товариства наголошували також на національно-патріотичному вихованні. Серед найшанованіших січовиками національних героїв були Іван Богун та Іван Гонта, а на малинових прапорах місцевої «Січі» уміщували портрети гетьманів. Назва товариств та їх структура були співзвучні часам козаччини й уже цим становили виклик польському баченню річпосполитського минулого. В умовах загострення українсько-польських відносин на місцевому рівні влаштування масових зборів і демонстраційних походів української молоді з елементами зброї (австрійське законодавство дозволяло використовувати атрибути традиційного національного строю, з яких січовики запозичили гуцульські дерев'яні топірці) ставало додатковим чинником напруги. Галицька адміністрація спершу намагалася реагувати на це заборонами «Січей» та переслідувати їхніх активістів, а самого К. Трильовського звинуватили в «державній зраді» та намірі стати «руським королем»¹⁸³.

Однак на практиці такі заходи дали зворотний ефект, посиливши зацікавлення молоді та популярність активістів, тож репресії проти січовиків було плавно згорнуто. Продовжувати їх стало складно ще й тому, що аналогічні парамілітарні організації діяли напередодні війни й у польському русі. До 1912 р. у Східній Галичині було засновано 794 «Січі», які об'єднували десятки тисяч членів¹⁸⁴. Українські публіцисти відкрито визнавали, що ідея «Січей», як і «Соколів», полягала не так у «фізичному вихованні нації», як у «зреґламентовані цілого народу в карні, дисципліновані і одноцільній команді підлягаючі кадри, проняті одним горожансько-патріотичним духом»¹⁸⁵. У 1912 р. у Галичині з ініціативи Івана Чмоли, Петра Франка та Олександра Тисовського було засновано на зразок скаутських організацій ще й молодіжну організацію «Пласт», назву для якої запозичили від козацької розвідки — «пластунів». Організація займалася військово-патріотичним вихованням молоді, влаштовувала табори й походи на далекі дистанції, в яких молодь навчалася поводитись у військово-польових умовах. Діяльність військово-спортивних товариств поширювалася й на Буковину та Закарпаття. Після початку війни їх учасники стали ядром Українського січового стрілецтва.

Формування радикальної течії, яка заперечила чимало усталених у традиційному галицькому суспільстві авторитетів, належало до чинників, що посприяли політичній модернізації українців. «Акцентуючи радикально-соціалістичний

¹⁸³ Там само. С. 143.

¹⁸⁴ Вацеба О. *Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997; Гуйванюк М. *Січовий рух у Галичині й Буковині (1900—1914)*. Чернівці: Зелена Буковина, 2009; Трофим'як Б. *Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст — перша пол. ХХ ст.)*. Тернопіль: Економічна думка, 2001.

¹⁸⁵ «Соколи» і «Січі» в 1903-ім році. *Діло*. 1904. Ч. 8. 12 (25) січня.

характер, — стверджує автор монографії про РУРП польський історик Р. Томчик, — радикали стали оживляючою силою, яка прискорила розвиток українського національного руху»¹⁸⁶. На думку Я. Грицака, трансформація руської релігійно-протонаціональної ідентичності в модерну національну русько-українську стала результатом радикальної політичної культури, побудованої на запозичених західноєвропейських зразках¹⁸⁷. Напередодні Світової війни УРП у боротьбі за політичний вплив стала гідним конкурентом УНДП¹⁸⁸. Аргумент про «радикалізм» українського руху як закид у його бік постійно лунав від польських політиків, що теж можна вважати своєрідним визнанням його значущості. І. Лисяк-Рудницький вважав, що «серед українців діяла двопартійна система. Національні демократи мали відчутну перевагу, радикали складали їм постійну опозицію»¹⁸⁹. Здебільшого УНДП і УРП вдавалося узгоджувати між собою дії в питаннях, де йшлося про спільні національні інтереси.

Лівоцентристські позиції в українському русі займала УСДП, утворена 1899 р., що поєднувала національні й марксистські ідеї. Соціалістичні погляди поширювалися передусім серед української студентської молоді. Точкою відліку для українського соціалістичного руху в Галичині вважають процес проти соціалістів 1878 р., коли на лаві підсудних опинилися Михайло Павлик і його сестра Анна, Іван Франко та інші. Процесуальні переслідування українських соціалістів у Галичині відбувалися на тлі ширших подій. Того ж 1878 р. в Німеччині було ухвалено винятковий закон проти соціалістів, який забороняв їхню діяльність (зберігав чинність до 1890 р.). Він вплинув і на атмосферу навколо соціалістів у Австро-Угорщині, а це вдарило по українському руху, який — через особливості соціальної структури — був приречений на популярність лівих ідеологій. Утім, заборони мали протилежні від очікуваних наслідки і лише посилили зацікавлення соціалістичними ідеями. Ще одним їх наслідком стала радикалізація соціалістичних груп, проникнення до них анархічних елементів і прихильників політичного терору. У підсумку спроба заборонити в Австрії діяльність соціалістів за зразком Німеччини (1886) була відкинута парламентом як завдяки впливовості демократичної опозиції, так і тому, що легальна діяльність не здавалася небезпечною.

Основна ідея соціалістів полягала в усуненні будь-якої суспільної нерівності і побудові справедливого суспільства через запровадження спільної власності на всі засоби виробництва. Повторюючи дискусії між Карлом Марксом і Фердинандом Лассалем, соціалісти дискутували між собою про революційний чи ево-

¹⁸⁶ Tomczyk R. *Galiczyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890—1914...* S. 373.

¹⁸⁷ Грицак Я. *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886)*. Київ: Критика, 2006. С. 435.

¹⁸⁸ *У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941)* / Упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Київ, 1993. С. 271—272 (лист Т. Біленького до К. Студинського, 5 листопада 1913 р.).

¹⁸⁹ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. *Історичні есе...* Т. 1. С. 438.

люційний шлях досягнення своєї мети. Хоча конституційне поле Габсбурзької монархії допускало легальну політичну діяльність, усе ж соціалісти, зважаючи на те, що пропонована ними програма змін була надто радикальною й підважувала тодішній державний устрій, поєднували, особливо на початках, легальні методи діяльності з конспіративними. Важливим акцентом соціалістичного руху був його інтернаціональний характер, з якого випливала теза про те, що працюючим верствам різних народів немає чого ділити між собою. Хоча згодом вона не була підтверджена практикою, все ж соціалісти найбільше з-поміж усіх інших політичних сил схилялися до міжнаціональної співпраці. Однак, вивчаючи соціалістичні середовища в Галичині, слід брати до уваги те, що їх національні представництва перебували під сильним впливом закордонних організацій, учасники яких до того ж нерідко рятуючись від переслідувань у Російській імперії, надовго переїжджали до Австрії.

Першим організаційним оформленням галицької соціал-демократії стала утворена 1890 р. Галицька робітничая партія, яку за кілька років було перейменовано на Соціал-демократичну партію Галичини та Силезії. Вона об'єднувала не тільки польських, а й українських та єврейських соціалістів. У цей час популярною серед львівського робітництва стала створена за мотивами гімну швейцарських анархістів польськомовна пісня «*Czerwony sztandar*». Соціал-демократичні партії в Австрії діяли як «національні секції» Соціал-демократичної робітничої партії Австрії, гайнфельдська програма якої пропонувала зосередити зусилля на боротьбі за загальне й рівне виборче право. Такий акцент вів партію шляхом легальної парламентської політичної сили. Оскільки СДРПА визнавала «національні секції», то й українські соціалісти ініціювали поділ галицької соціал-демократії на федеративних засадах. Однак зі зламу XIX—XX ст. співпраця між польськими й українськими соціалістами поступово згорталася. Такі поняття, як рівноправність народів та визнання права кожного з них на самовизначення, хоча й залишалися частиною офіційної ідеології соціал-демократії, у політичній практиці Галичини мали дедалі менше шансів проявити себе.

Стратегічною метою УСДП вважала створення незалежної соборної Української соціалістичної держави. Вона входила до складу Соціал-демократичної робітничої партії Австрії та — разом із нею — до II Інтернаціоналу і водночас підтримувала зв'язки з наддніпрянськими РУП і УСДРП. У рамках УСДП були діячі з різними поглядами на українсько-польські відносини. Частина соціал-демократів на чолі з головою та редактором пресового органу «Воля» Миколою Ганкевичем наполягали на потребі польсько-українського порозуміння заради боротьби з російським самодержавством, продовжували одночасно працювати в керівних органах української й польської соціал-демократії. Молодше ж покоління, що дорослішало в умовах загострення польсько-українських протиріч, — Лев Ганкевич, Володимир Левинський, Володимир Темницький (у 1914 р. очолив УСДП, а в уряді УНР був міністром закордонних справ), Євген Косевич, Володимир Старосольський — не було схильним до такої співпраці і наполягало на

тому, що УСДП не повинна відігравати роль «етнографічного додатка» до польської соціал-демократії. Загострення українсько-польських відносин зближувало УСДП з іншими українськими партіями на національній платформі¹⁹⁰.

На відміну від підросійської України, на західноукраїнських землях партії соціалістичного напрямку в загальній схемі українського національного руху не вийшли на перші ролі. Керівні позиції міцно спочивали в руках націонал-демократів, і реальний виклик їх першості, вже з огляду на програш Української революції, кинули в міжвоєнний період українські націоналісти. Однак соціалісти відіграли чималу роль у критиці націонал-демократичного проводу, яка показувала можливість інших підходів. «Політична атмосфера серед українського суспільства була невиносима, — стверджували соціалісти. — Політика москвофілів полягала на маринованню “исторических начал” та була наскрізь реакційною. Політика знов народовців полягала на ідеалізованню “народних святощів”, була мертвою, неполітичною і не демократичною, бо не виходила далі поза свій тісний і формальний націоналізм, не опирала ся на народних масах, вороже відносила ся до поступових політичних кличів демократії»¹⁹¹. «Українська суспільність в Галичині знаходить ся під терором національно-демократичної партії, — переконував Ю. Бачинський. — Усе, що не підходить під рамки тої партії і не піддає ся єї розказам, все те зараз і п'ятує вона як “злочин” і як “зраду на власнім народі”. Се впливає дуже некорисно на загал суспільности, а особливо на молодіж [...]. Сей національно-демократичний терор не дає їй отже критично відносити ся до справ біжучої національної політики»¹⁹². З наведених уривків видно, що близькі до них критичні зауваження висловлювали в бік репрезентованої народовцями / націонал-демократами «офіційної» української політики в Австрії також і наддніпрянці — від М. Драгоманова до М. Грушевського.

Шлях організаційних та ідейних трансформацій пройшло на початку ХХ ст. і русофілство / москвофілство. Утворення українських партій з програмами, які передбачали чіткий вибір національної ідентичності, як одну з цілей — створення самостійної Української держави поставило русофілів перед фактом розпаду старої моделі поведінки, в якій можна було закликати до компромісів задля відстоювання інтересів галицьких русинів «сьогодні» й відкладати питання про національну ідентичність як джерело конфліктів і послаблення спільного фронту на «завтра». Змушені відреагувати на епоху партійного будівництва, русофіли на початку 1900 р. на базі політичного товариства «Руська рада» створили «Русско-

¹⁹⁰ Жерноклеєв О. *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890—1918 рр.)*. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2006; Najdus W. *Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919*. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1983.

¹⁹¹ Левинський В. *Початки українського соціалізму в Галичині*. Торонто: Робітниче слово, 1918. С. 38—39.

¹⁹² Бачинський Ю. *Львови*. Львів: Накладом Редакції «Іскри», з друкарні Народової Манецьких, 1904. С. 11—12.

народную партію» (РНП)¹⁹³. Щоправда, в її програмній декларації було збережено звичну ієрархічну схему: «галицько-русское население — малорусское племя — русский народ»¹⁹⁴. Така конструкція, залишаючи можливості для маневру щодо національної ідентичності, була компромісом між двома течіями русофільства — старорусько-русофільською і москвофільською.

РНП перейняла доволі розвинену місцеву організаційну мережу своєї попередниці, завдяки чому залишалася серйозною конкуренткою УНДП в організації місцевих сил. Керівним органом РНП був «Народный совет». Культурно-просвітницькою та господарською роботою опікувалося створене за аналогією до народовської «Просвіти» товариство («общество») імені Михайла Качковського. Під контролем русофілів залишалися впливові й заможні національно-культурні інституції — Ставропігійський інститут та Народний дім у Львові, і всі спроби партій українського напрямку здобути там впливи на тій підставі, що їх належало вважати надбанням усього народу, не давали результату.

Хоча в 1890-х роках могло здаватися, що русофілам завдано вирішального удару, після якого вони вже не піднімуться, від початку ХХ ст. вони поступово вирівнювали свою ситуацію і повертали представництво в парламентських установах, яке символізувало причетність до «великої» політики. Комплекс причин такого відновлення доволі складний і охоплює, з одного боку, врахування впливовими австрійськими й польськими чинниками російського фактора у своїх стратегічних планах, а з іншого — довіру до діячів старорусинського кола на місцях, що була пов'язана з їх громадською й культурно-освітньою працею. Кількісним виразом популярності русофілів серед українського суспільства Галичини вважають результати парламентських виборів 1907 р., на яких вони здобули близько чверті голосів українських виборців.

Однак усередині русофільської течії вирували запеклі дискусії, які не вдавалося припинити закликами до позитивної праці. Потреба модернізувати ідеологію та світогляд була очевидною і нагальною. У русофільській течії міцніла москвофільська група, яка пов'язувала себе з Росією. Її прибічники наполягали на тому, щоб скинути «рабську маску рутенства»¹⁹⁵ і відкрито визнати галицьких русинів частиною російського народу. Одночасно вони гостро критикували консерватизм старшого покоління і брак відваги зайняти однозначну позицію. Ще одним джерелом закидів ставала віддаленість русофільського керівництва у Львові від потреб на місцях. Усіма інституціями керували одні й ті самі діячі, здебільшого поважного віку, які не розуміли потреби ротації.

Тож новим акцентом москвофільства ставали гасла суспільного поступу й демократизації, що сприймалися як паростки нового світу, а водночас як виклич-

¹⁹³ *Съездъ мужей довѣрія русско-народной партіи и ея организація*. Изданіе полит. Общества «Русская Рада» во Львовѣ. Львовъ, 1900.

¹⁹⁴ *Отзвъвъ. Галичанинъ* (Львів). 1899 (1900). Ч. 287. 23 грудня (4 січня).

¹⁹⁵ *Первое общерусское слово въ австрійскомъ парламентѣ. Галичанинъ*. 1907. Ч. 143. 28 іюня (11 іюля).

ний радикалізм молоді, яка необачно перекреслювала здобутки батьків. Точилися дискусії і навколо мови: якщо старші відстоювали збереження створеного ними ж галицько-руського письма, мотивуючи це його зрозумілістю для простолюду, то молодші пропонували ввести в культурний простір Галичини російську літературну мову, пояснюючи це потребою долучитися до «високої» культури¹⁹⁶. 9 липня 1907 р. один із лідерів «молодих» Дмитро Марков почав промовляти в австрійському парламенті російською мовою. Та головуючий позбавив його слова на тій підставі, що російська мова в Австро-Угорщині не належала до офіційних¹⁹⁷.

Важливим етапом у формуванні теоретичної бази під політичне москвофільство в Галичині стало видання наприкінці ХІХ ст. фундаментального двотомника провідного на той час історика-русофіла Філіпа Свистуна «Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи». Її автор доводив, що австрійський уряд штучно створив «рутенську націю», свідомо спричинивши виокремлення галицьких русинів з руського світу. Заради ж її утримання Відень нібито обмежував формування освіченої інтелігенції, натомість плекав тип вірнопідданого і малограмотного священника¹⁹⁸.

Істотний внесок до розроблення ідейно-теоретичних засад москвофільства зробив публіцист і редактор Осип Мончаловський¹⁹⁹, який відстоював ідею «Святої Русі» — історичної та духовно-культурної єдності всіх «руських» земель. Він наполягав на нежиттєздатності «українського проекту» і доводив, що відмежувати малоросіян від великоросів безглуздо та й неможливо. Його погляди були співзвучними з позицією тих антиукраїнськи налаштованих російських сил у Наддніпрянській Україні, які гуртувалися навколо «Кієвлянина». «Неужели гг. Маковей серьезно думаютъ, — патетично запитував він в одній із робіт, — что в 19 вѣкѣ изъ стараго культурнаго народа, какимъ есть нынѣ русскій народъ, можетъ отдѣлиться одна его, положимъ, южная часть и, основываясь на травестіи латинской “Энеиды”, создать отдѣльный народъ и отдѣльную литературу?»²⁰⁰.

Нові акценти в русофільському русі зумовлювали дедалі агресивніші виступи низки його діячів проти тих, хто відстоював програму української самостійності. Таке загострення тону політичних дискусій було загальною тенденцією передвоєнної атмосфери, в якій публіцистична «мова ненависті» розділяла вчорашніх родичів і приятелів та диктувала обов'язковість належності до якогось «табору». Часопис «Галичанинъ» так окреслював налаштування русофілів

¹⁹⁶ Дѣдицкий Б.А. *Своежитъевые записки*. Львовъ, 1908. Ч. II: Взглядъ на школьное образованье галицкой Руси въ XIX ст. Оттискъ изъ «Вѣстника Народного Дома». С. 61—63.

¹⁹⁷ Первое общерусское слово въ австрійскомъ парламентѣ...

¹⁹⁸ [Свистунъ Ф.И.]. *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи*. Львовъ: Типографія Ставропигийскаго Института, 1895. Ч. 1: 1772—1850; 1896. Ч. 2: 1850—1895.

¹⁹⁹ Мончаловскій О.А. *Святая Русь*. Львовъ: Типографія Ставропигийскаго Института, 1903.

²⁰⁰ Мончаловскій О.А. *Литературное и политическое украинофильство*. [Отпечатка изъ «Галичанина»]. Львовъ: Типографія Ставропигийскаго Института, 1898. С. 32.

щодо прихильників українського руху: «Разница между нами усугубляется не по годамъ, а по днямъ и по часамъ, мы передъ собой имѣемъ людей, различающихся отъ насъ названіемъ, языкомъ, пріемами, характеромъ, стремленіями, культурой и даже — самое главное — понятіемъ нравственности. Мы отстали другъ отъ друга такъ далеко, что чувствуемъ себя въ ихъ обществе болѣе чуждыми, чѣмъ в обществѣ какихъ бы то ни было инородцевъ»²⁰¹.

Таке загострення суттєво відрізнялося від опції попередніх десятиліть, коли заклики до згоди та єдності все ж перемагали. Діяти радикально були готові далеко не всі, тим більше, що це передбачало ризики для кар'єри й стабільності. Щоправда, розхитування ситуації могло призвести в якийсь слушний момент до її зміни, якої не вдавалося досягти спокійним умовлянням, однак можна було й програти, потрапити до в'язниці або ж бути змушеним серйозно змінювати своє життя. Німецька дослідниця русофільства В. Вендланд також підмітила, що його молодше покоління початку ХХ ст. виразно поляризувало галицький світ, поділяючи його на друзів і ворогів: «По цей бік національно свідомі “русскіє”, по той бік — безбожні мазепинці-сепаратисти, яких належало “знищити”», що, утім «не вадило чільним представникам цього руху клепати час до часу прагматичні австро-патріотичні тексти “за народ, державу і славну династію”»²⁰².

Загострення тону дискусій, образи й приниження опонентів зумовили таку саму реакцію у відповідь. Об'єктивно кристалізація москвофільства вела до його зіткнення з інтересами Відня, і справді, у риториці москвофільських діячів початку ХХ ст. можна простежити тенденцію долучати до закріпленого за поляками образу ворога ще й австрійців або навіть переносити на останніх основний удар. Так, трактуючи сучасну йому історичну епоху в контексті протистояння слов'янофільства й пангерманізму, Д. Марков стверджував, що галицькі поляки й русини мають спільно протидіяти Відню й не допустити послаблення найсильнішої слов'янської держави — Росії. У той час, коли діячі українського руху по обидва боки кордону вважали конституційні реформи в Габсбурзькій монархії позитивними для його розвитку, Д. Марков, вочевидь, бажаючи прославити російські порядки, твердив, що централізм є значно ефективнішою і справедливішою системою управління, а реформи лише записалися «крававими буквами почти на каждой страницѣ конституціонныхъ скрижалей въ Червонной Руси»²⁰³.

Загострення антиукраїнської та антиавстрійської лінії поставило москвофілів перед складною дилемою переглянути позицію щодо польського чинника. Ця дилема виявилася надзвичайно тонкою не так з точки зору політики, як суспільної психології, оскільки наріжним каменем галицького русофільства другої половини ХІХ ст. було протистояння полякам як носіям ворожої «русскому духу»

²⁰¹ Печальное явленіе. *Галичанинъ*. 1907. Ч. 216. 9 (н. ст.) жовтня.

²⁰² Вендланд А.В. *Русофили Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848—1915...* С. 447.

²⁰³ Марковъ Д.А. Национальная автономія и политическая гаката въ Галичинѣ. *Письма публициста*. Львовъ, 1905. С. 58—79 та ін.

західної культури; самі ж польські політики оскаржували українців у русофільських симпатіях у власних цілях. Утім, на зламі XIX—XX ст. галицькі русофіли несподівано знайшли для себе союзників в особі польських націонал-демократів. Останні як загальнопольська політична сила орієнтувалися на Росію, яку вважали найслабшою з-поміж трьох імперій, а відтак найсприятливішим партнером для об'єднання польських територій і відновлення державності. Додатковим аргументом на користь цього союзу стало прагнення обох сторін послабити український рух, який виріс у самостійного гравця.

Однак польські політичні сили не були одностайними щодо українського руху й національно-політичних орієнтацій у ньому. В їх середовищі діяли також впливові політики, репрезентовані передусім краківськими консерваторами, які орієнтувалися на Відень і вважали український рух природним союзником у майбутніх геополітичних комбінаціях. В останні передвоєнні роки відмінність підходів спричинила, з одного боку, розкол між польськими політичними силами в Галичині щодо їх ставлення до українського руху, а з іншого — поділ русофілів на дві течії: старо- та новокурсників (москвофілів), який став доконаним у 1908—1909 рр.²⁰⁴ Старокурсники, яких очолили Михайло Король і Василь Давидяк, спершу пробували обмежитися засудженням москвофільства та впливу «російських рублів» і притримуватися «відкладеного вибору» національної ідентичності, однак з часом вони все більше тяжіли до союзів з українськими партіями. Адвокат М. Король, який у період ЗУНР став повітовим комісаром на Жовківщині, стверджував: «Я узнаю єдинство руского народа, однак єдинство лише культурне, що однак не виключає зовсім того, що я чувую себе малорусом, що чувую себе Русином. Я ніколи не був і ніколи не буду великоруссом, чи як то звичайно називають Росиянином, чи Москальом. Мене родила руска мати, котра до мене по руски говорила, она мені рускі пісьні сьпівала, я перші слова, які промовив, сказав по руски»²⁰⁵.

Москвофіли ж на чолі з Володимиром Дудикевичем і Дмитром Марковим після розколу перебували в непростій ситуації. З одного боку, тепер саме вони опинилися в епіцентрі підозр Відня в антидержавній діяльності, з іншого — кредит довіри населення до цих діячів стрімко падав, адже популярність «старої партії» зовсім не впливала з її проросійської програми. Русофільські інституції у провінції майже не розвивалися, а їх осередки у Львові дедалі більше почували себе оточеними фортецями, за висловом одного з членів Руської ради священника Івана Машака, «в крѣпости, на которую со всѣхъ сторонъ сипяты пули»²⁰⁶. В. Дудикевич відчував цей стан як «тяжелое время упадка народной дисциплины и полного застоя общенародной деятельности, время крайней расшатаности

²⁰⁴ Уська У. Політичне розмежування в русофільському русі Галичини у 1908—1914 рр. *Проблеми гуманітарних наук. Наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту*. Вип. 12. Дрогобич, 2003. С. 157—167.

²⁰⁵ *Stenograficzne sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galycyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1908*. Lwów, 1908. Т. 1. S. 174.

²⁰⁶ Собрание членовъ «Русской Рады». *Галичанинъ*. 1909. Ч. 18. 23 января (5 февраля).

отношений и небывалого разстройства»²⁰⁷. А невдовзі й у російського професора Олександра Погодіна, що відвідав Львів навесні 1909 р., русофільська молодь міста викликала «глибокий жаль», справила враження «людей розтерраних і не тямущих, що з собою робити, куди йти»²⁰⁸.

Отже, на зламі ХІХ—ХХ ст. під впливом процесів модернізації, насамперед у соціальній сфері, розпочалася політизація українського руху в Російській імперії. Тоді ж було сформовано самостійницьку програму, що мало значення передусім як ідея чи прецедент, які ще повинні були завоювати своїх прихильників. Далеко не всі політичні й громадські активісти поділяли ідею української політично-державної самостійності. Доволі часто український національний дискурс розглядали тільки як частину ширшої програми соціальних і політичних реформ у Російській імперії, інколи навіть як своєрідне хобі українських інтелігентів.

Реальний стан опозиційного руху показала революція 1905—1907 рр., яка довела його розрізненість. Лібералізація політичного режиму супроводжувалася хвилею українізації, однак вона здебільшого мала стихійний характер і лише намітила напрям дій, об'єднання і союзників, які потребували тривалого часу для закріплення й розвитку. Для багатьох українських діячів навіть програма автономії України у складі Російської імперії видавалася надто сміливою вимогою. Наочно продемонстрована революцією слабкість українського руху в Росії впливала й на позиції українського руху в Габсбурзькій монархії, який втрачав головний аргумент на користь української перспективи — тезу про «приспаного велетня», що мав продемонструвати неабияку згуртованість, організованість і одностайність одразу після припинення заборон.

У Галичині зламу ХІХ—ХХ ст. розрив між силою українського руху, амбіціями нового покоління українських політиків та їх слабким впливом на владу ставав дедалі очевиднішим, і це зумовлювало в політичних середовищах чимале роздратування й заклики до зміни тактики політичної боротьби. Її пошуки відбувалися у двох напрямках: розгортання масового руху й активізації парламентської політики. Нова тактика мала б стати значно ефективнішою й давати принципово інші проміжні результати, ніж попереднє перенесення важливих для українців питань на безкінечно віддалене в часі майбутнє. Навіть помірковані українські політики поступово доходили висновку, що виконати ключове завдання — розхитати й зламати модель влади в Галичині, яка міцно трималася в польських руках, можна лише через радикалізацію суспільних настроїв.

Український проект ставав дедалі привабливішим для ширших верств населення, які втягувалися у простір національного руху. Широка мережа просвітніх і громадських інституцій, преса та суспільні мобілізації під час виборчих кампаній привчали до дисциплінованості та здатності підніматися на новий чин, по-

²⁰⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 182 (Товариство ім. М. Качковського). Оп. 1. Спр. 177. Арк. 4 (лист В. Дудикевича Ф. Свистуну, 22 лютого [7 березня] 1909 р.).

²⁰⁸ Проф. О.Л. Погодін про свій побут у Львові. *Діло*. 1910. Ч. 118. 30 (17) травня.

при те, що хвилі громадської активності мали свої періоди піднесення та спаду аж до повного вичерпання сил. Українці в Галичині на зламі ХІХ—ХХ ст. виходили з образу народу, репрезентованого селянами і священниками, мали вже досить значуще число світської інтелігенції, яка не лише досягала успіхів та визнання у професійній сфері, а й була готова служити народові; вони зміцнювали позиції на місцевому рівні, а неупереджений аналіз національної статистики показував не лише колонізаційні, а й українізаційні тенденції. Це дало підстави польському історикові С. Смольці визначити початок ХХ ст. як період «українського завоювання Галичини».

Формування всеукраїнської єдності. Розвиток ідеї всеукраїнської єдності впродовж ХІХ ст. є складним і багаторівневим питанням, яке можна аналізувати як у контекстах формування модерної національної ідентичності з усіма її складниками, так і на індивідуальному рівні — як сукупність дій і контактів українських інтелектуалів, що спрямовували цю ідею в русло практичної реалізації і працювали над її наповненням конкретним змістом. Якщо в першому випадку потрібно говорити про взаємозв'язок народної та модерної культури, формування уявлень широких верств про колективну національну ідентичність та порівняльні контексти (адже для національної ідентичності багато важить порівняння «себе» з «іншим»), то в другому ракурсі предметом вивчення стають інтелектуальні біографії конструкторів образу єдиної України.

Аналізуючи комплекс джерел з цієї теми, слід враховувати їх особливості. Оскільки українські інтелектуали в Російській імперії працювали в умовах адресних обмежень щодо українського національного руху, це позначалося на їхніх наукових і публіцистичних текстах. Автори мали враховувати як цензуру, так і (більш чи менш свідомо) стикалися з самоцензурою, що впливала на вибір тем і на оцінкові судження. За помітну діяльність у рамках українського національного руху можна було, як це сталося свого часу з кирило-мефодіївцями, зазнати арешту й примусового виселення за межі України, що означало відрив від середовища, а для істориків — ще й недоступність джерел.

Водночас українці в Російській імперії мали значно вищі шанси зробити адміністративну, університетську, наукову чи творчу кар'єри, ніж українці в Габсбурзькій монархії. Наддніпрянці мали у своїх руках більші ресурси, які нерідко безперервно переходили у спадок за козацько-старшинськими родами. Також і статус «малоруського простору» як невід'ємної частини всеруського світу, хоча й суттєво обмежував прагнення українців до самостійності, все ж відкривав перед ними інші можливості зі співтворення імперії. Аналіз складу творців і фундаторів українських ініціатив, як показали в дослідженні історики Федевичі, здебільшого доводить їх причетність або й тісні зв'язки з російськими імперськими елітами. Цю «ресурсність», за наявності відповідної мотивації та світогляду, можна було використати також на користь українського руху, що насправді пізніше відбувалося.

Українці у складі Російської імперії мали обмежені можливості висловлювати політичні погляди у відкритому інформаційному полі й публічно дискутувати

між собою. Тож концептуальні питання українського минулого й майбутнього обговорювалися у просторі, близькому до приватного. Звісно, подібні зібрання й обговорення, на відміну від рішень партійних проводів, фактично не документувалися, тому уявлення про них можна скласти здебільшого лише на основі особистих джерел — листів і мемуарів. Оскільки листування було основною формою спілкування між діячами з різних частин України, які не часто бачилися, воно є найінформативнішим для відстеження ліній взаємин між ними.

Саме в цих контактах поступово вимальовувалися обриси єдиної України. Хоча далеко не про все вартувало писати в листах, які відстежувалися, завжди могли потрапити в чужі руки і стати джерелом неприємностей як для автора, так і для адресата, усе ж подорожі в іншу частину України і знайомства з місцевими активістами національного руху належали до найяскравіших подій у житті, що супроводжувалися рефлексіями та новими планами. Як і будь-які міжлюдські взаємини, листи наповнені не лише практичним і дієвим змістом, а й емоціями, надіями на успіх безлічі починань, сумнівами та розчаруваннями від невдач. Промовистим прикладом цього може бути сюжет про приїзд до Галичини Олександра Кониського, який сподівався (як з'ясувалося, даремно) отримати від місцевих діячів пропозицію долучитися до редакції «Діла».

Цей сюжет відображений у листуванні між О. Кониським і галичанином Титом Реваковичем. «У лютому приїждив до Київа Барвінській, — розповідав О. Кониський. — Як ми з ним поміркували, то й він згодився з нашими людьми, що “Діло” повинне заступати цілу Україну-Русь, постановити на чергу і трактувати життя цілої України Русі, а не самої лишень Галичини. Першим чином повинно воно зазнаємити Галичину з Україною, аби Галичане і не Галичане відали, який и де есть же той 21 миліоново руский народ, частиною котрого вважають себе Галичане! [...]. Ми, українці, все втручаємося до власних спеціально-галицьких справ, не позволимо собі радити так, чи інакше треба поводитися русинам Галичини, але ми вважаємо, що Галичина єдине місце, а Діло єдина руська газета, де можна і час вже трактувати Українську Руську справу»²⁰⁹.

На це Тит Ревакович відповідав: «Кождий сьвідомий австрийсько-руський патрийот є яко такий й патрийот українсько-руський, бо хоть вороги нас поділили, але ми Галичане, Буковинці, угорські Русини й російські Русини становимо оден нарід. Покійний Володимір Барвінський, коли заложив “Діло”, не закладав його для якогось “ехтра народця галицького”, але для заступованя інтересів цілої України-Руси [...]. А понеже дотепер немало “Діло” спеціального кореспондента “для України”, тож, як кажу, упали би редактори на голову, щоби не таку знамениту силу публіцистичну, як Ваша, не взяти в склад редакції»²¹⁰. Однак редакція «Діла», усупереч цим сподіванням, не виявила інтересу до співпраці. «Жадного листу досі не дістав, та, мабуть, годі и ждати ёго, а до того щоденні

²⁰⁹ Сокіл В. *Епістолярій Тита Реваковича*. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2019. С. 276 (лист О. Кониського до Т. Реваковича. Львів, 12 (24) квітня 1888 р.).

²¹⁰ Там само. С. 283 (лист Т. Реваковича до О. Кониського. Підбуж, 21 травня 1888 р.).

дощі не дають з хати вийти и наводять сум, — визнавав О. Кониський. — Поїду до Львова, а звідтіль до Россії. Що буде, те й буде, більш копи лиха не буде! Седіти й тут без роботи, без заробітку нема чого [...]. Так само не можу йти дорогою Діла і працювати в ёму, доки воно не вийде на ясну народно національну стежку до ідеалу цілої України-Руси»²¹¹.

У першій половині ХІХ ст. контакти між українсько-руськими діячами по обидва боки кордону зводилися до обговорення науково-дослідних і культурно-видавничих питань, які розгорталися на ширшому тлі слов'язознавчих досліджень та обміну думками з ученими інших слов'янських народів, зокрема й російськими. Більш-менш регулярні контакти з галичанами впродовж 1830—1840-х років підтримували Михайло Максимович, Осип Бодяньський, Платон Лукашевич, Ізмаїл Срезневський. Не всі вони відвідували Галичину особисто. Ці контакти були спрямовані на заохочення галицько-руських учених (Якова Головацького, Івана Вагилевича, Дениса Зубрицького) вивчати історичні пам'ятки й фольклорні матеріали, які показували спільність давньоруської культури. Обриси «малоруського світу» тоді залишалися доволі розмитими, та й питання про якісь чіткі його межі загалом не стояло. Уявлення підавстрійських русинів про Україну значною мірою залежали від того, що відбувалося на Наддніпрянщині: регіон по обидва боки Дніпра з Києвом безумовно бачили як центральний осередок і орієнтир для власної національної ідентичності. Коли ж звіди надходили невизначні сигнали про багатоступеневість національних і державних ідентичностей і про складну ієрархію лояльностей, це не могло залишатися без впливу.

Важливий перелом у взаєминах між різними частинами України відбувся із середини ХІХ ст. і був пов'язаний передусім з діяльністю кирило-мефодіївців, історичними дослідженнями М. Костомарова і П. Куліша, творчістю Тараса Шевченка. Усі вони перетворювали пошуки української самобутності в минулому на візії майбутнього, в якому Україна мала не лише бути, а й виконувати особливу роль. Пожвавлення українського руху вдалося закріпити завдяки імперським реформам 1860-х років, одним із наслідків яких стала лібералізація політичного простору. У цей час українці Галичини, репрезентовані ранніми народовцями, переймали «модель високої культури, що була вироблена в Наддніпрянщині»²¹². Вони визнавали й навіть охоче підкреслювали своє відставання, брак інтелектуальних сил і матеріальних ресурсів для рівноцінного внеску в скарбницю національної культури, що загалом відповідало реаліям і забезпечувало цілком природну орієнтацію провінції на центр.

Проте цю ситуацію було штучно змінено репресивними заходами російської влади щодо українського руху, втіленими у Валуєвському циркулярі й Емському

²¹¹ Там само. С. 284 (лист О. Кониського до Т. Реваковича. Підбуж, 9 липня 1888 р.).

²¹² Райківський І. *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. С. 820.

указі. Обмежувальні заходи царизму вкрай звузили простір для розвитку української культури в Російській імперії. Натомість у Габсбурзькій монархії внаслідок конституційних реформ відкривалися широкі можливості, передусім для видавничої діяльності, яка б регулярно фіксувала досягнення українських учених-гуманітаріїв і підтримувала дискусійне поле в суспільно-політичній сфері. Так виникла ідея створити в Галичині осередок національного руху і надати йому загальноукраїнського значення.

Першим важливим практичним результатом цієї ідеї стало заснування за співучасті наддніпрянців у Львові 1873 р. Літературного товариства імені Шевченка, яке згодом було реорганізовано в Наукове (НТШ) і успішно розвинулося як український науковий центр. Значний внесок — як коштами, так і в концепцію товариства — зробила графиня Єлизавета Милорадович-Скоропадська. Ця, за висловом О. Кониського, «типічна красуня», аристократка, пов'язана зі знаними українськими родами, тітка майбутнього гетьмана Павла Скоропадського, яка активно діяла в громадському просторі, симпатизувала визвольним прагненням інших народів, символізувала собою зв'язок козацької старшини з народженням модерного українства, а відтак і безперервність національного руху. Її рішенням фінансувати друкарню у Львові, в якій можна було б видавати твори з усіх частин України, передували поїздки до Відня і Галичини та знайомство з Анатолем Вахнянином²¹³.

Про те, що заходи в Галичині не залишалися непоміченими, свідчив текст Емського указу, який забороняв ввозити на територію Російської імперії друковану продукцію українською мовою з-за кордону. Та попри перші успіхи контактів, усе ж самі їх ініціатори не відразу позбувалися сумнівів щодо всеукраїнської перспективи: навіть наприкінці 1870-х років у листуванні між чи не найбільшими її прихильниками в Галичині Володимиром і Олександром Барвінськими можна знайти думку про потребу поїхати «на Україну [...], щоби вже раз основне переконатися, які вигляди є на Україні і чи маємо і можемо ще бути партиєю українською, чи маємо перевернутись в чисто галицьку партийку», або й «раз на все плюнути на нашу блуканину на потемки і відтягнутися зовсім від справ, котрі при такім веденю і сидженю на місци не мають найменшої будучности»²¹⁴.

Лише з часом утверджувалося уявлення про Галичину як осередок, з якого могло б розпочатися формування української державності. В історіографії та публіцистиці трапляється визначення Галичини як українського П'ємонту. Ця назва походила від історичної області П'ємонт у Північній Італії — основної частини Сардинського королівства, навколо якого в 1859—1861 рр. відбулося об'єднання італійських земель. Символічним було саме слово *Piemonte*, що в перекладі з італійської означає «підніжжя гори». В українську громадську думку поняття Галичини як українського П'ємонту ввели наддніпрянці. Достеменно не

²¹³ Петренко І.М. *Єлизавета Милорадович (1832—1890) в українському суспільно-політичному русі*. Полтава: Пуєт, 2013.

²¹⁴ Барвінський О. *Спомини з мого життя. Частина 1 та 2...* С. 273.

відомо, хто використав його першим. У 1906 р. М. Грушевський вжив його вже у сформованому щодо Галичини вигляді у статті в тижневику «Український вестник», яка мала на меті ознайомити російського читача з дотеперішніми здобутками українського руху за кордоном²¹⁵. Майже одночасно з ідеєю п'ємонтизації Галичини наддніпрянські діячі почали висловлювати критичні зауваження, оскільки реальність розходила з їхніми очікуваннями й уявленнями, а також, на їхню думку, не відповідала зусиллям, які вони вкладали в популяризацію Галичини у своїх культурно-інтелектуальних середовищах. Провінція була надто слабкою в плані ресурсів, соціально-економічного розвитку, інтелектуальних середовищ, а до того ж обтяжена українсько-польськими протиріччями.

Хоча обриси української самостійності вимальовувалися дедалі чіткіше, все ж у формуванні контактів між двома частинами України надалі велику роль відігравали дії українських інтелектуалів і взаємини між ними. Як стверджує історик І. Гирич, хоча формування загальноукраїнської єдності можна вважати детермінованим самою історією, «усе було набагато складніше. І за “український проєкт” доводилося багато сперечатися, працювати спочатку одиницям посвячених, щоб він став можливим для більшості. Можна навіть стверджувати, що здійснення т. зв. українського проєкту провадилося всупереч обставинам, які склалися. Занадто багато чинників об'єктивно заважало його успішному виконанню»²¹⁶.

Найбільший вплив Великої України на Галичину припав на 1860—1890-ті роки. Ключову роль у формуванні відносин між двома частинами України з боку наддніпрянців відігравали П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович і О. Кониський. Контакти, які встановлювалися, не були одностороннім рухом: галичани також шукали зв'язки серед впливових діячів українського національного руху в Наддніпрянщині, потребуючи поради й підтримки щодо своїх видавничих і творчих проєктів та загалом орієнтирів у напрямках громадської праці. П. Куліш наприкінці 1860-х років «остаточно зрозумів, що Галичина потенційно здатна відіграти вирішальну роль у розв'язанні українського питання, і заповзався готувати її до цієї місії»²¹⁷. З цією метою на зламі 1860—1870-х років він кілька разів побував у Львові та Відні, шукаючи передусім серед народовської молоді однодумців; налагодив співпрацю з редакцією часопису «Правда». О. Барвінський, родина якого приймала П. Куліша в с. Шляхтинці на Тернопільщині, про цю зустріч згадував: «Куліш очарував нас усіх зараз на перший погляд. Тоді якраз добігало йому 50 літ життя. Єго красива більш як середнього росту стать, все трохи похилена, очевидно під впливом письменської праці, єго миле, принадне лице з високим чолом, бистрим зором і легко звисаючим козацьким вусом, єго мило-

²¹⁵ Грушевський М. Український П'ємонт. *Український вестник*. 1906. № 2. С. 104—108.

²¹⁶ Гирич І. *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.)*. Київ: Укр. письменник, 2014. С. 84.

²¹⁷ Нахлік Є. *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель*. Київ: Укр. письменник, 2007. Т. 1. С. 256.

звучна, сердешна, тепла і привітлива мова здобули відразу для него всі наші серця, ми почували собі зовсім рідними»²¹⁸.

Хоча деякий час самі галичани вважали П. Куліша чи не головним двигуном українського руху в краї, невдовзі він, почасти в силу запального характеру, розсварився з багатьма з них і втратив початковий ентузіазм. Суттєвим джерелом непорозумінь між діячами з різних частин України часто ставали видавничі справи й фінансове питання, коли, з одного боку, автори не отримували вчасно гонорарів, а редакції — коштів на видання, а з іншого — меценати були невдоволені якістю роботи або ж ідеями публікацій. Такі тертя траплялися й на місцевому рівні, однак на загальноукраїнському вони ставали ще відчутнішими через те, що актуальні наголоси далеко не завжди вдавалося вловити з-за кордону. Зневірившись у перспективах підпорядкувати собі діяльність львівської громади, П. Куліш писав: «Се люде зарозумілі, хлопці, їм би вчитись та вчитись, а не політикувати. [...] видно, що львов'яни не слухали би нас, вони навіть наших наказів не сповняли би, голосували б над їми, сего ми не хочемо, за наші гроші переголовувати не дамося. Коли так, то нехай “Правда” падає»²¹⁹.

Перебуваючи на хуторі Мотронівка, П. Куліш продовжував підтримувати контакти з деякими західноукраїнськими діячами, однак надалі його зближення з Галичиною припало вже на початок 1880-х років і було пов'язане із зацікавленням польської інтелігенції історичними дослідженнями П. Куліша та його роллю в українському русі. На цей час П. Куліш переосмислив попередню впевненість у тому, що порозуміння між поляками й українцями неможливе, по-іншому подивився й на роль козацтва в історії Речі Посполитої, змістивши акценти з його героїзації на трактування як руйнівної сили. У Галичині ж, спостерігаючи напругу в польсько-українських відносинах, дійшов висновку, що їх подальше загострення руйнуватиме будь-які ініціативи.

У 1882 р. після переговорів із польськими аристократами (серед їх учасників називали Чарторійських, Салег, Сангушків, Голуховських та ін.) П. Куліш видав у Львові брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», де закликав до польсько-української згоди: «з обох боків накоїли ми стільки ехидного і кривавого, стільки дурного і пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, котрий здолав би нас розсудити»²²⁰. П. Куліш разом із дружиною взяв участь в організованому польськими аристократами й науковцями на його честь прийомі у Львові, де його вітали як представника братньої України. Згідно з «духом» цього заходу, польські й українські науково-інтелектуальні еліти мали зайнятися згладжуванням минулих ран²²¹.

²¹⁸ Барвінський О. *Спомини з мого життя. Частина 1 та 2...* С. 230.

²¹⁹ Нахлік Є. *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель...* Т. 1. С. 276.

²²⁰ Куліш П.А. *Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року*. Львів: 3 друкарні Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1882.

²²¹ Toast Kulisza. *Gazeta Narodowa*. 1882. Nr 101. 3 maja.

П. Куліш домовився про створення у Львові за співфінансування польських аристократів «Української друкарні», в якій планував видавати газету «Хутор» і журнал «Нова основа». Щоб стати її засновником, він навіть подав документи на австрійське громадянство, аби «послужити рідній національності, під крилами орла конституційного». Йшлося і про можливість викладання ним у Львівському університеті курсу з історії України, однак «професорувати вві Львові» він не захотів, вважаючи, що ґрунтовна підготовка до занять не залишатиме часу на інші справи, передусім наукові дослідження («а я привик робити, що і як мені хочеться»). Розголос про угоду спричинив шквал критики, передусім з боку галицьких українців, як народовців, так і русофілів. Розчарований такою реакцією («ні ляхи, ні русини [однаково дурні] не дали мені нічого зробити»), П. Куліш знову втратив інтерес до галицьких справ²²². Утім, у цих подіях намітилися обриси домовленостей, які вже без його участі було зреалізовано в «новій ері».

Галичина й питання загальноукраїнської єдності посідали одне з центральних місць у діяльності М. Драгоманова. Козацько-старшинські родини Драгоманових і Косачів відігравали дуже помітну роль у формуванні новітньої української літературно-мистецької та політичної культури, якій віддавали свої сили й непересічні таланти. Не дивно, що, виховуючись у такому середовищі, М. Драгоманов перейнявся впевненістю у власній місії докорінно змінити українські реалії і потужно впливав у цьому напрямі на інших. Цю силу впливу біограф М. Драгоманова Л. Ушкалов визначив як «чарівність енергії»: відомо, що навіть по смерті Драгоманова Іван Франко не зміг звільнитися від її дії. Припинення доцентури в Університеті св. Володимира в Києві, вимушена еміграція до Женеви, згодом викладання в Софійському університеті забезпечували Драгоманову свободу в судженнях і відкритість до віянь західноєвропейської політичної думки. Водночас його світогляд був сформований у реаліях Російської імперії: як і інші освічені українці того часу, він захоплювався творами Гоголя, наскрізно пов'язаними з малорусько-російською ідентичністю, в яких західним українцям багато що залишалось чужим і незрозумілим.

Утім, у національній самоідентифікації Драгоманов навіть протиставляв себе М. Максимовичу, П. Кулішу та, звісно ж, передусім М. Костомарову, твердячи, що, на відміну від них, ніколи не приміряв до себе формули *gente ukraini, natione russi*. Свою ідентичність він визначав як «українець зо вселюдськими тенденціями, або людина української нації», однак для питання, яке розглядається, важливо зауважити, що в очах галицьких українців цей образ не виглядав аж так однозначно. І. Франко натомість стверджував, що саме з легкої руки М. Костомарова та М. Драгоманова було створено «гібрид» українського інтелігента, який для ширшого світу мав бути «росіянином, русским», а для українського простолюдю — українцем²²³. За суспільними поглядами Драгоманов уважав себе соціалістом. Він особливо виразно наголошував на тому, що основу української нації становить простолюд, і в такий спосіб сприяв відлученню вищих соціальних

²²² Нахлік Є. *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель...* Т. 1. С. 365—390.

²²³ Ушкалов Л. *Чарівність енергії: Михайло Драгоманов*. Київ: Дух і літера, 2019. С. 88.

верств від модерного українського націєтворення на підставі їх денационалізації. Водночас, спостерігаючи за західноєвропейськими інтелектуальними віяннями, М. Драгоманов дійшов висновку, що лише орієнтація українців на Європу, нехай навіть із запізненням, забезпечує їм збереження самобутності. Однак одним із наслідків цього руху в Європу вчений вважав інтернаціоналізм — категорію, яку потрібно враховувати в науковій та політичній діяльності ²²⁴.

Галицькими справами М. Драгоманов зацікавився наприкінці 1860-х років, пишучи огляди для російської преси про український рух та шукаючи контраргументи тлумаченню його росіянами як «польської інтриги». Його перші спостереження підводили до висновку про наявність у провінції широкого національного руху, дуже мало знаного в підросійській Україні: «Правда, при таких студіях Галичини я одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-кар'єрний, котрий більш усього відповіда національній формулі — рутенський, котрий примазується то до руської партії, то до української або до обох вкупі і котрий мусив би бути виєлімінований, як правдиві пута на ногах галичан. Окрім того, вказував я на кружковий фанатизм, на нечесність полеміки, на безморальну легкість перескоків людей од партії до партії (Головацький, Климкович і др.) як на правдиві язви галицько-руської громади» ²²⁵.

У 1871 р. Драгоманов познайомився в австрійській столиці з галичанами — членами віденської «Січі». Поспілкувавшись із ними, зрозумів, що «для них наша Україна сама в собі і у відносинах з Росією *terra incognita*», про яку побутують хіба що «думки зовсім фантастичні», до яких ще й прикладають «австрійську мірку» ²²⁶. Сам Драгоманов теж не дуже вловлював логіку їхнього мислення. Непорозуміннями завершилася і спроба співпрацювати з львівською «Правдою»: якщо Драгоманов у її публікаціях бачив схоластику, «бездарність і тупійство», то редакція часопису відхилила пропоновані ним матеріали через «саму негацію й нічого будуйчого» ²²⁷. Утім, саме зв'язки з Галичиною стали для російської імперської влади чи не вирішальним аргументом для звільнення Драгоманова з доцентури в Університеті св. Володимира в Києві. Знехтувавши попередженнями, що ризик у непевній ситуації врешті-решт просто «викине» його за межі українських етнічних земель, він улітку 1873 р. поїхав до підавстрійської України, щоб самостійно знайти там партнерів для спільної національної будови. У своїх заходах він репрезентував Київську громаду, яка, відчуваючи завершення періоду лібералізації та скупчення хмар над українським рухом, що врешті вилилося в Емському указі, шукала можливостей перенести центр українського руху за кордони Російської імперії ²²⁸.

²²⁴ Там само. С. 212—213.

²²⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867—1877). *Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. / Ред. О.Я. Лисенко. Київ: Київ. поліграф. комбінат, 1973. Т. 2. С. 166.

²²⁶ Там само. С. 171—172.

²²⁷ Там само. С. 181—182.

²²⁸ Грицак Я. *Пророк у своїй вітчизні...* С. 165.

Враження від поїздки були неоднозначними. М. Драгоманов відвідав Буковину, яка вразила його чистотою української мови, позбавленою суржику в російський чи польський бік, та Закарпаття, де він не знайшов видимих ознак організованого українського руху, а лише «слабодушність інтелігенції руської». З Гуцульщини він привіз до Києва народні жіночі прикраси, надягаючи які, жінки з його родини запровадили моду на українські народні строї²²⁹. Львів справив на Драгоманова сумне враження; в його очах це «університетське» й «столичне» місто дуже програвало навіть порівняно з його рідним провінційним Гадячем. Він не міг збагнути, чому «бідні» галичани не мають коштів на видання, однак легко витрачають їх на кав'ярні та карти (насправді звичка проводити час у кав'ярнях за справами, розмовами, читанням періодики й навіть писанням чи редагуванням текстів походила з дещо іншого типу повсякденної культури й таки була пов'язана з неможливістю української інтелігенції в Галичині, якій часто бракувало прийнятних умов праці вдома, як і коштів на ведення «салонів») ²³⁰. Проте тогочасні критичні оцінки цілком збігалися і з баченням самих галичан: так, січовик Остап Терлецький, публіцист, майбутній діяч радикального руху й адвокат, відвідавши Київ 1874 р., був вражений величезним контрастом між Львовом і Києвом, розгорнутою киянами «невсипущою працею» ²³¹.

Одна з ключових зустрічей у Львові відбулась у Драгоманова з тодішнім головою Товариства імені Шевченка Корнилом Сушкевичем, який на тлі «апатичних» галичан видався йому енергійним чоловіком ²³². Врешті-решт на зібранні львівських народовців за участю Драгоманова дійшло до такого промовистого діалогу: Сушкевич спитав, «чого українці від нас, галичан, хочуть», а Драгоманов відповів, що лише одного — «щоб львівські народовці в усіх своїх публічних виступах говорили виключно від свого імені, а не покликувались на весь український народ» ²³³. Підставою для його обурення була нещодавно оголошена Степаном Качаюмою угодова програма, в якій союз із Австрією й поляками було окреслено як такий, що відповідає інтересам усього українського народу. Такі декларації, без сумніву, ускладнювали відкриті контакти підросійських українців з підавстрійськими. Не вдавалося Драгоманову домовитися й про розгортання конкретної роботи в національно-культурній сфері: Сушкевич відмовлявся тим, що «вся наша політика на піску, на вітер, бо наш народ не розвитий», або ж тим, що «нема кому в нас робити, дайте спокій. Згодом поволеньки зробиться!» ²³⁴. Не меншим розчаруванням стало для нього і знайомство з русофілами: ті, хто вважав себе галицько-руськими вченими, зовсім не нагадували Драгоманову звичного йому формату російського професора ²³⁵.

²²⁹ Ушкалов Л. *Чарівність енергії: Михайло Драгоманов...* С. 247—262.

²³⁰ Драгоманов М. *Австро-руські спомини (1867—1877)...* С. 194.

²³¹ Грицак Я. *Пророк у своїй вітчизні...* С. 166.

²³² Там само. С. 197.

²³³ Ушкалов Л. *Чарівність енергії: Михайло Драгоманов...* С. 263.

²³⁴ Драгоманов М. *Австро-руські спомини (1867—1877)...* С. 198, 200.

²³⁵ Там само. С. 206.

Утім, повернувшись додому, М. Драгоманов під впливом нових вражень усе ж по-іншому подивився й на наддніпрянську реальність. За його оцінкою, типовий український інтелігент був повністю інтегрований у російську систему і лише тихо зітхав за втраченою Україною, надії на повернення якої пов'язував чомусь із Бісмарком. Тож М. Драгоманов таки повернувся до ідеї співпрацювати з Галичиною, однак за умови, що Галичина «сама мусить бути перше зреформована»²³⁶. Його активність у відстоюванні значущості Галичини для Наддніпрянської України навіть закріпила за ним прізвисько «Михаил Галицкий»: «Українці в Росії роблять багато непохвального, так це не резон галичанам робити таке ж саме. До того ж прибавте, що в Вас єсть конституція, а в Росії — адміністративна ссилка і предварительна цензура [...]. Я Вас можу запевнити що бачив сам в різних кружках в Росії не хіть а навіть ідеалізацію цієї Галичини. Тільки скажу Вам просто і як чоловік, котрий багато потрудив горла і потратив чорнила на те, щоб піддержувати в Росії потребу солідарності з Галичиною, що ця ідеалізація завше перемінилась нехиттю найбільше по вині галичан. Тут причина була вже згадана — культурна одсталість галичан, їх уперте «дячківство», сказав би я, похливив опортунізм і т. ін., а окрім того дуже вже явне обертання до росіян як до дійної корови і при тому скандальніша безцеремонність в грошових справах. На це все жалівсь мені ще Куліш...»²³⁷.

Ідея Драгоманова полягала в тому, щоб домогтися культурно-інтелектуальної модернізації Галичини через уведення в її простір прогресивних західно-європейських і всеросійських віянь, сприйняти які мала б насамперед молодь. Осередком поширення симбіозу ліберальних і соціалістичних поглядів стало студентське товариство «Академічеський кружок» і редакція журналу «Друг». Тут згуртувалася молодь, з-поміж якої виділялися Михайло Павлик та Іван Франко. Тим часом самому Драгоманову довелося емігрувати за кордон. Осівши в Женеві, він започаткував там видання часопису «Громада», яка, як перший український друкований орган, що виходив без цензури, обґрунтовувала широку програму реформ і місця України в майбутньому світі. На шпальтах «Громади» викристалізувалося образ єдиної України, без огляду на наявні політичні кордони, як землі, де живе український народ і лунає українська мова. Географічно вона охоплювала простір від Карпат до Десни і Прип'яті, від Лемківщини й Холмщини — до Дону й Кубані, від Полісся — до Чорного моря. Окреслення спільності українського народу й географічних меж України стало першим, з чим «Громада» звернулася до читачів: «“Громада” видається дльа громад тієї країни в царствах Росії і Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть льуде, шчо звать себе українцями, русинами, русняками, а иноді й просто льудьми, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. и. Льуде по цих громадах хоч і роскидані по великій країні, а все таки стільки подібні одні до

²³⁶ Там само. С. 230.

²³⁷ Драгоманов М.П. *Літературно-публіцистичні праці...* Т. 2. С. 502—504 (лист М. Драгоманова до І. Франка, 26 вересня 1884 р.).

одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших льудеї говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, шчо і на најдальших кінцях її льуде памјатали добре про других земляків своїх»²³⁸.

Наголос у виборі шляху М. Драгоманов робив на проведенні політичних і соціальних реформ у Російській імперії, унаслідок яких становище українців мало б суттєво поліпшитись. Інтереси України він ставив у залежність від загальнолюдського поступу, який пов'язував з реалізацією соціалістичних і ліберальних ідей. Сенсу домовлятися з тодішніми соціальними елітами й консервативними угрупованнями він не бачив, оскільки, на його глибоке переконання, майбутнє їм не належало. Однак ця програма виявилася занадто радикальною, як з огляду на внутрішні переконання багатьох діячів українського руху (після виїзду М. Драгоманова за кордон його взаємини зі «старою» Київською громадою та Володимиром Антоновичем почали псуватися аж до «розходження шляхів»), так і з точки зору політичної практики, оскільки звинувачення в «соціалізмі» здебільшого ускладнювали становище українського руху.

Промовистим підтвердженням цього стала ситуація в Галичині, де бурхлива діяльність драгоманівців, їх зв'язки поза межами краю й перевезення революційної літератури швидко потрапили в поле зору поліції і завершилися вже згадуваним процесом проти соціалістів, який ще тривалий час ускладнював життя обвинуваченим. Не вписався в галицькі практики й антиклерикалізм. Хоча М. Драгоманов продовжував підтримувати контакти з М. Павликом, І. Франком та іншими галицькими діячами²³⁹ і значущість його ідейно-світоглядного впливу на загальний напрям розвитку українського руху не підлягає сумніву, усе ж його прихильникам не вдалося очолити українську політику. Чималу роль тут зрештою відіграли не лише погляди, а й характер Драгоманова, безпелаяційність у спілкуванні з тими, хто не поділяв його думок, які створювали занадто багато конфліктних ліній.

Іншим шляхом, хоча й до тієї самої мети — утвердження національної самостійності українського народу по обидва боки кордону — рухався Володимир Антонович. Обережний у діях і висловлюваннях, він, зберігаючи провідні позиції серед «українофілів», одночасно утримував і статус професора Університету св. Володимира в Києві, що забезпечило йому вплив на покоління студентів, з-поміж яких були майбутні талановиті дослідники. Він кілька разів побував у Галичині, де знайомився з місцевими громадськими діячами, уникаючи різних оцінок, а також і з ученими, разом з якими вів археологічні дослідження. За спів-

²³⁸ Драгоманов М. Передньє слово. *Громада*. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. Женева, 1878. № 1. С. 5—6.

²³⁹ *Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова* / Редкол. І. Вакарчук, Я. Ісаєвич. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006; *Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Ожуневським...*

участі В. Антоновича як загальноукраїнське видання був задуманий львівський часопис «Правда».

Важливою площиною зближення різних частин України В. Антонович вважав спільну наукову працю українських учених у галузі гуманітаристики та впровадження її результатів по всіх регіонах²⁴⁰. Так, унаслідок домовленостей між В. Антоновичем і О. Барвінським з 1886 р. у Галичині почала виходити серія «Руська історична бібліотека». Її першим томом стала перекладена українською мовою праця Степана Качали «*Polityka Polaków względem Rusi*» («Політика поляків щодо Русі»), а далі в серії (усього вийшло 24 томи) публікували здебільшого праці істориків з підросійської України, зокрема М. Костомарова й В. Антоновича. Серія вивела український історичний гранднратив у Галичині за межі публіцистики й рукописних рефератів у народовських громадах, утвердила прийняття козацтва та ведених ним війн як визвольних, що перегукувалося з актуальними польсько-українськими протиріччями в Галичині, сприяла закріпленню спільної наукової термінології. Саме за пропозицією В. Антоновича, як стверджував О. Барвінський, у виданні почали використовувати визначення Русь-Україна та русько-український.

В. Антонович не схвалював розпалюваного Драгомановим у Галичині конфлікту між радикалами й народовцями, натомість вважав ключовою проблемою загальноукраїнського руху русофільство та його підтримку Росією. Логіку його поведінки, звісно ж, пояснює попередня біографія: демонстративний розрив В. Антоновича з польськістю не був однозначним за наслідками, оскільки його підхід давав змогу не викидати польську шляхту з українського руху, а інтегрувати її, пропонував хоча б якісь відповіді на питання про майбутнє річпосполитського простору на теренах України, що хоча й не влаштовувало польських політиків, однак усе ж виглядало привабливішим, ніж ставати жертвою нової козащини. Піднесення українського руху відбувалося одночасно з «пошуками» в польській політичній думці майбутнього східного кордону й усвідомлення факту, що він пролягатиме значно західніше, ніж до поділів Речі Посполитої. Наприкінці ХІХ ст. ставало очевидним, що ідея подвійної польсько-руської ідентичності як національної не має перспективи, тож потрібно було замислитися над форматом польсько-українських відносин на новій основі.

Виступ Антоновича був симбіозом розриву з традиціями та потенціалу можливої єдності поляків і українців як політичних союзників, що спільно протистоять зовнішнім загрозам; він «виростав» із триваліших обмірковувань польсько-українського сусідства, що згодом підмітив ідейний послідовник Антоновича В'ячеслав Липинський: «Антонович був лиш дальшим кільцем в тому ланцюзі, що почався від польсько-українського етнографа Ходаковського, від польсько-українських козакофілів і “балагулів”, від Падур і Чайковських, — а його сповідь

²⁴⁰ Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: у 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 165—200.

стала синтезом того руху, стала його зовсім ясною, виразною і викінченою національною програмою [...]. Дякуючи сміливості його переконань, дякуючи його невпинній науковій праці всякі питання “триєдиної Польщі” (під час польського повстання це питання спільної держави зложеної з Польщі, Литви й України було дуже гострим і воно власне викликало “сповідь” Антоновича) — питання “єдиного польського народу від моря до моря”, “єдності полян наддніпрянських і полян надвислянських” — питання “добровільної злуки Польщі і України в люблинській унії» (“теорії”, на яких поляки будували свої претензії на володіння Україною) — все це питання для нас вже неіснуючі і, як такі, віддані вже давно до архіву»²⁴¹.

В. Антонович, безперечно, ніколи не виходив з поля зору польських політиків. Ще під час його першого приїзду до Галичини 1880 р. він констатував, що ставлення до нього місцевих поляків несподівано змінилося від негативу до люб’язності²⁴². За такими перепадами емоційного фону стояли стратегічні пошуки майбутніх розв’язань польсько-української справи. Наприкінці 1880-х років це питання було актуалізовано у зв’язку із загостренням австрійсько-російських відносин, очікуваннями воєнного зіткнення та згадуваною вже ймовірною інспірацією Бісмарком ідеї «Київського королівства». Не всі контакти по обидва боки кордону можна відтворити так, щоб скласти повну картину. Утім, їх розмах і рівень показують наслідки й часткові свідчення. Наприклад, під час візиту О. Барвінського до Києва 1888 р. В. Антонович розповів, що «до него прислала свого повновласника графиня Потоцька (Альфредова), щоби вивідатися про настрої серед українців і їх погляди на се питане»²⁴³. Марія Климентина з Сангушків Потоцька була дружиною Альфреда Потоцького, колишнього галицького намісника і австрійського прем’єра. Потоцькі, як і Сангушки, належали до найзаможніших польських землевласників, які мали землеволодіння по обидва боки кордону; вони входили до першого ряду європейської аристократії, вище якого перебували тільки монарші династії. Тож рівень угодкових контактів був дуже високим.

Зовнішньополітична криза кінця 1880-х років спонукала лідерів українського руху до роздумів про орієнтацію на західний вектор у надії здобути у цьому напрямі підтримку національної самостійності. Розмову про це з В. Антоновичем О. Барвінський згадував так: «Коли ж ми розговорилися на сю тему предвиджуваної в політичних кругах оружної розправи між Австро-Угорщиною і Росією та можливости входу австрійської армії в межі російського царства, заявив Антонович, що українське населення не далобися ужити за топориче російській сокирі проти австрійської армії і віднеслося би до неї приязно»²⁴⁴. У результаті кількарічних контактів за участю австрійського уряду (репрезентованого зовніш-

²⁴¹ Липинський В. За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович...* Т. 1. С. 103—104.

²⁴² Райківський І.Я. Володимир Антонович і Галичина. *Галичина*. 2016. Ч. 28. С. 78.

²⁴³ Барвінський О. *Спомини з мого життя. Частина 1 та 2...* С. 394.

²⁴⁴ Там само.

ньополітичним відомством і намісником Галичини К. Бадені), польських політиків (переговори з їхнього боку вів Адам Сапега, а на завершальному етапі до них приєдналися краківські консерватори), наддніпрянських українців з кола Старої громади (найбільшу активність виявляли В. Антонович та О. Кониський) і галицьких народовців (ключовою постаттю став О. Барвінський, навколо якого об'єднався гурток прихильників «органічної праці», а згодом було залучено лідерів Народної ради в особах Олександра Огоновського та Юліана Романчука) 1890 р. було проголошено так звану нову еру в українсько-польсько-австрійських відносинах. Обнародуванню акції передувало символічне відновлення знакового для всеукраїнської єдності часопису «Правда», який мав стати органом усієї Русі-України, пропагувати духовну єдність розділеного державними кордонами українського народу, підштовхувати народовців до розриву з русофілами, відстоювати тезу, що українські інтереси пов'язані з польськими й австрійськими.

Засади нової політики було проголошено у виступах українських депутатів Галицького сейму Юліана Романчука, о. Миколи Січинського та Костянтина Телішевського 25—27 листопада 1890 р. Ю. Романчук відмежувався від «москвофілів», протиставивши їм «іншу частину русинів», які стоять на засадах самостійності українського народу та його мови («ми ані *gente Rutheni, natione Poloni*, ані *gente Rutheni, natione Russi*, але ми єсьмо *gente Rutheni* і *natione Rutheni*»²⁴⁵), вірні Австрійській державі й династії Габсбургів (життєві інтереси руського народу пов'язані з Австрією, бо за кордоном їх національні права не визнані). Наголос він поставив на необхідності зміни «неприятної русинам системи». Йшлося про те, що через підозри в русофільських симпатіях або ж у соціалізмі Відень не довіряв українцям і неохоче відкривав їм простір для зміцнення національного руху. К. Телішевський закликав українців і поляків до порозуміння, зважаючи на спільні небезпеки («і ви, і ми стоїмо против одному великому і могучому ворогові, супротив котрого і ми, і ви непомирнені упасти мусим») і потребу співпраці задля добробуту; умовою цього він назвав визнання українського народу рівноправним із польським²⁴⁶.

М. Січинський говорив про потребу створення в Австрії центру тяжіння для всіх українців, трактуючи це в контексті цивілізаційного зіткнення: «І ми, розділені між дві держави, більша частина наших братів за Збручом в державі російській, менша частина по цім боці Збруча в державі австрійській ми, панове, той забутий через довгі літа нарід малорускій віраджаючий ся тепер через розбуджене між масами почуття національного, ми способимо ся до той борби, котра має колись над світом в світі розіграти ся, до борби між всходом і заходом. Чим більшу силу ми тут в Австрії виробимо в собі, тим і більше і глибоше пятно тота сила наша надасть силі наших братів за кордоном, а тим і певнійша побіда заходу над всходом [...]. Нічого не бажаємо, тільки свобідного розвою елементу малоруського, щоби ту в Австрій-

²⁴⁵ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1890*. Lwów, 1890. S. 950.

²⁴⁶ Там само. S. 946.

скої Русі утворився центр до котрогоби гравітовали руске тіло і руска душа, чи она на Буковині, чи на Угорщині, чи в Галичині, чи за кордоном»²⁴⁷.

Новоєрівські домовленості, хоча й не досягли головної мети — польсько-українського примирення, все ж вилилися в низку конкретних заходів, які відіграли суттєву для українського руху роль. З-поміж найважливіших з них слід назвати введення, на підставі розпорядження Міністерства віросповідань і освіти від 25 листопада 1892 р., у школах Галичини фонетичного правопису. Було засновано кілька українських шкіл, зокрема гімназію в Коломиї. Угода дала імпульс для активізації товариства «Просвіта» і реформування Товариства імені Шевченка в наукове. Призначаючи на світські й духовні посади, органи влади почали віддавати деякі переваги народовцям перед русофілами. Позитивна динаміка з'явилася й у використанні української мови в публічному просторі.

Найважливіша ж у контексті всеукраїнської єдності подія відбулася 11 квітня 1894 р., коли учень В. Антоновича, 28-річний Михайло Грушевський був призначений професором створеної у Львівському університеті «другої кафедри загальної історії з особливим оглядом на історію Східної Європи» з українською мовою викладання. Невдовзі М. Грушевський став також редактором Записок НТШ, а з 1897 р. — головою товариства. Наступного року у Львові вийшов друком перший том «Історії України-Руси», яка мала поставити крапку в академічних і політичних дебатах про тягість самостійної української історії. Грушевський їхав у Львів з твердим переконанням, що має виконати важливу для спільного українського майбутнього місію.

Приїзд М. Грушевського до Львова збігся з поколінневою зміною при кермі українського національного руху в Російській імперії. У 1895 р. помер М. Драгоманов, у 1900 р. — О. Кониський, у 1908 р. — В. Антонович. Наприкінці життя ці діячі, що кілька десятиліть вибудовували містки між різними частинами України, втрачали набуті контакти та розуміння галицьких справ, не в останню чергу тому, що стрімко змінювалася Галичина: з глухої провінції, захопленої взірцями культурно-інтелектуальної праці й творчості українців Наддніпрянщини, вона ставала самодостатнім політичним простором, який претендував на власну визначну роль. Такий поворот не збігався з уявленнями наддніпрянців, які продовжували розглядати австрійську провінцію як «резервуар для збирання і зберігання до кращих часів (до відміни обмежувальних щодо українства заходів російського царизму) загальноукраїнських культурних надбань». Із закінченням ХІХ ст. менторський тон галичан щодо підросійських українців бринів дедалі виразніше, а «комплекс меншовартості, розвинутий у Галичині на початках “національного відродження”, в останній чверті ХІХ ст. перетворився на протилежність — на переконання в месіанській ролі щодо решти України»²⁴⁸.

²⁴⁷ Там само. С. 984, 988.

²⁴⁸ Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей). *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 2003. Вип. 38. С. 139—143.

Історики підмітили, що в Галичині на зламі ХІХ—ХХ ст. одночасно функціонували два образи Великої України. З одного боку, існувала парадна, офіційна версія, підкріплена внесенням до програм політичних партій мети створити Українську державу. Цей образ підкреслювали в символічному національному просторі й не ставили під сумнів. З іншого боку, досвід галичан після відвідин підросійської України не додавав їм оптимізму, і першою причиною того був її видимий русифікований стан ²⁴⁹. На зміну надіям приходило розчарування. У щоденних дискусіях з поляками галицькі українці нерідко експлуатували образ Великої України як приспаного велетня, який мав от-от прокинутися й змінити на користь українців ситуацію в регіоні. Проте реальність цього не підтверджувала, що стало особливо помітним під час революції в Росії 1905—1907 рр. Врешті-решт розрив між уявним і дійсним породжувало накладання на реальний ґрунт романтичних поглядів, винесених у юному віці з народовських громад. Є. Олесницький так описував спільні з дружиною враження від подорожі Наддніпрянщиною в середині 1890-х років: «Ми це бачили ясно, і дуже нас це боліло. Моя віра в силу й будучність України була цим підкопана. — Деж та Україна, де той нарід, до якого ми линемо нашими надіями і на яким опираємо наш національний ідеал? — Я старався переконати сам себе, що та московщина — це лиш поверховна поволока, під якою живе український зміст, що скорше чи пізніше вийде наверх. Одначе дійсність цьому противорічила, а з напису на монументі Хмельницького неначе гірка іронія світила: єдина, неділима Росія. Я не знайшов у Києві тоді того, чого шукав і знайти надіявся» ²⁵⁰.

Кар'єри діячів українського національного руху в Австрії, які нерідко з громадської активності переходили в політичну площину, та в Росії, де звичний шлях у парламентську політику для них був практично закритий, не можна порівняти, втім ці відмінності також породжували розбіжності в опціях. Самолюбство галичан втішали погляди «побожної зависті», з якими дивилися на їхні політичні свободи наддніпрянці. З початку ХХ ст. тон їхніх відгуків про Галичину змінився. Євген Чикаленко після поїздки до Львова 1903 р. на ювілей композитора Миколи Лисенка згадував про почуття незручності, яке охопило його під час публічного виступу, оскільки наддніпрянці тут мали значно менший досвід, ніж галичани. Якщо його попередники не знаходили в Галичині рівних собі партнерів, то Чикаленкові Франко «своїм зовнішнім виглядом, вдачею, поведінкою нагадував дуже проф. В.Б. Антоновича: у обох них відразу почувалася нещоденна талановитість, багатство знання і якась особлива простота (яка рідко трапляється у галичан)» ²⁵¹. Сама ж організація українського національного руху в Галичині на початок ХХ ст. вже видавалася гідною наслідування: «Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівняти з Великою Україною, національний рух, я набирався певности, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде

²⁴⁹ Там само. С. 143—144.

²⁵⁰ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя...* С. 293.

²⁵¹ Чикаленко Є. *Стогади (1861—1907)*. Київ: Темпора, 2003. С. 235—236.

конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди раяв нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і укріпитися в вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував в нас віру й надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'ємонтом»²⁵².

Лінію Олександра Кониського щодо Галичини продовжував літературознавець і редактор Сергій Єфремов, залучений ним до заснування в Києві українського видавництва «Вік», навколо якого об'єднувалася нова генерація українських письменників (сюди, зокрема, приносив свої перші рукописи Володимир Винниченко). Він кілька разів приїжджав до Галичини на довші терміни. За його свідченням, на початку ХХ ст. Київська стара громада вирішила фінансувати подорожі до Галичини молоді «для ознайомлення з тамтешніми обставинами і затвердіння в українстві»²⁵³. Організованість у партійні структури й масова політика з перспективою впливу на позицію влади були для молодих наддніпрянців тими орієнтирами, які насамперед цікавили їх у Галичині, по-перше, з огляду на очікування конституційного життя в Росії, а по-друге, через бажання молоді вивести український рух з культурницької стадії в політичну. «Одного разу, — згадував Ю. Коллард, — зайшов до нас Антонович (Дмитро. — *Авт.*) у будень, коли дома були тільки свої, і розмова між нами була вже чисто довірочна. Коротенько поінформував нас про історію українського руху аж до останніх часів, про існування громад українофільського напрямку по різних містах України й навіть у Петербурзі, та висловив думку про необхідність вивести український рух із того “фільського” стану, котрий обмежується етнографією, ковбасою та чаркою, варениками та вишиваною сорочкою, гопаком та “Ой не ходи, Грицю”, доводив потребу поважної поступової української думки, студіювання українських письменників, української історії, наукових праць на полі українознавства та ближчого знайомства з Галичиною, де вже існує велика народня партія й запроваджується організація селянства й робітництва для боротьби проти ворожих нам національно елементів»²⁵⁴.

Утвердження в колах українських діячів Наддніпрянщини позитивного налаштування щодо Галичини разом із продовженням репресій проти опозиційних і спеціально проти українського руху в Росії зумовило появу у Львові на початку ХХ ст. політичних емігрантів з Наддніпрянщини — членів українських політичних партій, насамперед РУП і УСДРП (Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Микола Порш, Дмитро Антонович, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Микола Заізньак, Андрій Жук, Маркіян Меленевський та ін.). Більшість із них переходили Збруч, відбувши в Росії певні терміни ув'язнення. Частина цих діячів повернулися згодом до Російської імперії, інші залишилися в Галичині. Тут вони не поспішали інтегруватися в міс-

²⁵² Там само. С. 237.

²⁵³ Єфремов С. *Щоденник. Про дні минулі (спогади)*. Київ: Темпора, 2011. С. 544.

²⁵⁴ Коллард Ю. *Спогади юнацьких днів. 1897—1906...* С. 31.

цеві політичні структури і зберігали відокремленість, навіть на повсякденному рівні. Центром наддніпрянської політичної еміграції у Львові був Закордонний комітет РУП (згодом — УСДРП), що став осередком видання й транспортування української літератури в Наддніпрянщину.

Трансформація уявлень наддніпрянців про Галичину була пов'язана і з новим виглядом Львова, який на зламі ХІХ—ХХ ст. стрімко змінювався, наслідуючи європейські столиці. Уже не так просто було легковажно відгукнутися про подорож у Галичину відомим висловом О. Кониського із середини 1860-х років: «Австрія ваша настояща ще Азія». Міцніли й ставали наочно багатшими українські інституції, куди передусім заходили приїжджі українці. Змінилися й ключові постаті української інтелігенції: замість молодих народовців, які ледь заробляли на життя журналістською і редакторською роботою та репетиторством, гостей зустрічали респектабельні депутати австрійського парламенту, які вже збудували власні «вілли». Плеяда письменників, а передусім Іван Франко, розвіяли уявлення про західноукраїнську літературу як вторинну. Чи не найвідоміший емоційний відгук про поступ українського руху в Галичині напередодні Світової війни залишив наддніпрянець Дмитро Дорошенко: «Справді, як виріс український Львів за цих 10 років! [...] Та що будинки! Коли я побачив львівських знайомих, почув їх настрої, довідався про сподіванки і плани, то поступ, який зробило українське життя в столиці краю за ці десять років, уявився мені зовсім ясно: українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були на дорозі до того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі. Почувався вже інший, як колись, розмах політики, панували ширші інтереси й плани»²⁵⁵.

Формування концепту всеукраїнської єдності на зламі ХІХ—ХХ ст. не викликало сумнівів, сам цей процес надалі супроводжувався зіткненнями й непорозуміннями між діячами з різних частин України, які стосувалися зовнішніх орієнтирів та поступок і підпорядкування. Здебільшого труднощі, про які йшлося, мали об'єктивний характер і впливали зі специфіки політичної ситуації в конкретному регіоні. Наддніпрянці не надавали великого значення польсько-українським суперечностям у Галичині, трактували їх занадто спрощено; галичани ж, які починали боротися з поляками щоранку зі свіжим випуском «Діла», вважали, що наддніпрянці недостатньо опираються русифікації. Найкраще ілюструє цю тему галицький досвід М. Грушевського: «Їдучи до Львова, я надіявся що за мною піде ціла фаланга українців на Львівський університет, де тільки бракує наукових сил, аби творити нові руські катедри. Га, розчарування прийшло дуже скоро. Сумне вражіння зробило на мене щире переконання поляків навіть найприхильніших русинам (як я думав), що прецінь поляки — це зверхня нація в краю. В політиці я став помічати речі, що ніяк не влазили в рамки моїх українсько-руських переконань»²⁵⁶.

²⁵⁵ Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.)*. Київ: Темпора, 2007. С. 12—13.

²⁵⁶ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова. *Твори*: у 50 т. Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори». С. 120.

Хоча М. Грушевський відразу розумів свою місію не в галицьких, а у всеукраїнських контекстах, усе ж не варто забувати, що його робота у Львові стала можливою завдяки новоєрівським домовленостям. Обговорюючи появу у Львівському університеті професора з русько-української історії, О. Барвінський у листі до А. Сапегі писав, що на цьому місці потрібний досвідчений «державний муж», який примириє би поляків з русинами і був посередником у контактах з Україною²⁵⁷. Однак науковий і політичний світогляд Грушевського був сформований у рамках російської історичної школи з відповідно акцентованими упередженнями до річпосполитського простору. Він швидко увійшов у конфлікт з польською адміністрацією Львівського університету, а невдовзі концепція «Історії України-Руси», в якій за поляками було закріплено статус національного ворога українців, що захопив українські землі, поневолив населення й силою накинув свої порядки, поставила його в опозицію до польських політичних середовищ, а водночас і до прихильників польсько-українського примирення.

Така позиція, на перший погляд, відповідала тогочасним настроям більшості галицьких українців та зростаючій звідусіль критиці «нової ери» за її угодовство. Та все ж місцеві середовища відчували її як сторонню, «не свою». Причина цього полягала у глибокому залученні українського руху в польсько-українській суперечності, які для обох сторін належали до чинників формування новочасної національної ідентичності. Грушевський, натомість, пропонував підпорядкувати політичний простір Галичини загальноукраїнським інтересам, що дисонувало з повсякденними політичними практиками у провінції. Тож «у нього забрало чимало сил і часу переформулювати український проект у Галичині відповідно до власних поглядів, а не поглядів своїх союзників»²⁵⁸. Переконливість позиції М. Грушевського зростала одночасно з його науковим і політичним авторитетом, який сформувався саме під час роботи у Львові. У підсумку сторони намагалися зійтися десь посередині, однак приховані протиріччя періодично виливались у гострі конфлікти.

Важливим текстом, який емоційно відобразив відносини між двома частинами України на початку ХХ ст., стала стаття М. Грушевського «Галичина і Україна» (1906). Автор розмірковував у ній над новою реальністю загальноукраїнського руху, яку унаочнила перша російська революція. Революційні події, визнавав він, не виправдали сподівань на те, що Наддніпрянина швидко допоможе «розбити залізний перстень, яким окувала галицьку Україну *organiczna praca* польської суспільної ієрархії». Водночас, зауважував М. Грушевський, у підросійській Україні теж далеко не всі поділяли думки купки ентузіастів створити в Галичині «всеукраїнську фабрику, де мусить вестися національна робота для цілої України до слушного часу». Одні вважали, що «малоруське питання» потрібно вирішувати лише на всеросійському ґрунті, іншим не подобалися ризи-

²⁵⁷ Плохій С. *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика, 2011. С. 53.

²⁵⁸ Там само. С. 54.

ки, на які наражала український рух співпраця з закордонними осередками, ще «інші боялися, так би сказати, занечистення, викривлення галицькими елементами українського руху, українського елемента в Росії» і стверджували, що «галицький епізод» потрібно віднести вже до історії.

У цих тенденціях М. Грушевський бачив велику загрозу для всеукраїнської перспективи. Відповідальність за вихід з цієї ситуації він покладав на Галичину, стверджуючи, що локальні діячі мають підпорядкувати амбіції та плани всеукраїнським інтересам і зробити все для зближення, адже «Україна другий раз не піде до неї, як йшла», а «галичани повинні бажати собі України могутньої, сильної, атракційної, а не розбитої і жебрущої», бо занепад України неминуче означатиме й політичну агонію Галичини. Загальний висновок М. Грушевського полягав у тому, що всеукраїнська єдність зовсім не є данністю, для її досягнення потрібно докласти ще чимало праці й зусиль: «Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умисне про їх відокремлення й розлуку, а тільки залишити всякі заходи до їх зближення, практиковані дотепер, та пустити їх йти кожною своєю дорогою, — пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна. Ті історичні ріжниці, що поробили такі замітні відміни, роблять свою диференційну роботу далі [...]. Коротко кажучи, досі Галичина йшла, а Україна стояла або йшла за Галичиною. Тепер Україна піде своєю відмінною дорогою, і віддалення її від Галичини буде збільшатися з кожним кроком, коли не подбати про зближення їх доріг. І коли б так кожна пішла своєю дорогою, не дбаючи про се зближення, то за яких 20—30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби й хорвати, дві частини одного сербського племені, політичним, культурним, релігійним обставинам дали себе розвести до повного відчуження. Розуміється, галичани й українці не повинні допустити до сього»²⁵⁹.

Дискусії навколо концепту всеукраїнської єдності не вщухали й напередодні Світової війни. У галицьких середовищах дедалі більше говорили про русифікацію, що поглинає Наддніпрянщину, а також і про те, що, орієнтуючись на історичні дослідження підросійської України, Галичина ризикує утвердити вторинність власної історії і не матиме аргументів у дискусіях з поляками. (Зауважимо, що ця теза не була цілком новою: ще 1870 р. член віденської «Січі», згодом український адвокат, Мелітон Бучинський висловлював побоювання, що «безчинна» закордонна Україна може стати «каменем у шиї нашої, і се є відворотна сторона тої пишної монети: п'ятьнайцяти міліонів за нами»; російська загроза «не далаб нам заступити навіть тих 3. наших міліонів, що перед всім за них вступатися мусим, и у Австрії можем»²⁶⁰.)

Занепокоєння переносилося на шпальти публіцистики. З-поміж перших гострих публічних виступів у Галичині в бік Великої України 1910 р. в «Ділі» було опубліковано враження одного з найвпливовіших українських політиків в

²⁵⁹ Грушевський М. Галичина і Україна. *Твори*: у 50 т... Т. 1. С. 376—382.

²⁶⁰ Студинський К. *Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.* Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків; Київ, 1931. С. 398.

Австрії — Юліана Романчука від подорожі до Наддніпрянської України: «Супроти сих споминів з галицької Руси як же прикрі деякі спомини про Русь закордонну! Там відроджене літературне відбуло ся майже о сорок літ скорше [...]. Але закордонні Русини від самого початку свого літературного відродження не вмiли цiнити справи національної, вони не прикладали такої ваги, як галицькі, до рідної мови, до введення єї в ціле жите, хочби лише приватне. [...] Коли я в осени 1903-ого року з гуртком галицьких Русинів був на відслоненю памятника Котляревського в Полтаві, ані я, ані ніхто з товаришів, ані в Київi, ані в ще більше українській Полтаві не могли [...] дочути ся українського слова. [...] Інші народи словянські в Австрії, котрі були майже зовсім винародовили ся, як Чехи та Словінці, подбали ще за абсолютизму перед 1848-им роком, щоби впровадити свою мову назад до домашнього і товариского житя; австрійські Русини зробили се бодай пізнійше та й роблять все ще дальше. Закордонні-ж Русини занехали се, хотя ніякий абсолютизм ані деспотизм не може заборонити розмовляти рідною мовою в родині, дома і в приватних товариствах»²⁶¹.

Наступного року М. Грушевський видав у Львові брошуру «Наша політика», в якій нищiвно розкритикував галицькі політичні середовища. За його твердженням, Галичина не впоралася з роллю «політичної рекомендації», яку українці могли б показати світові як взірець свого майбутнього, натомість підмінила реальні проблеми гаслами «боротьби», що нібито все освячувала і виправдовувала. Сучасників М. Грушевський вважав першим поколінням українців, які, замислившись над національним розвитком, були вражені контрастом між «величезним запасом потенціальної енергії соборної України, з її безграничними просторами, неосяжними перспективами, погребеними в мертвий сон засобами, і убожеством енергії активної», між тим «що ми значимо дійсно, з тим, що ми значити повинні б». «Органічну працю» й парламентську діяльність галичан він висміяв як «малі діла», а єдиною сформованою в Галичині універсальною цінністю, яку надавали для запозичення, назвав національну дисципліну. Безініціативності, відсутності ширшого бачення, «дідівському убожеству» й нездатності на вчинок галичан М. Грушевський уже прямо протиставив «східну Україну», де віками під впливом постійних загроз формувалася сприятлива атмосфера для яскравих особистостей, готових ризикувати всім заради вищої мети. Він пропонував відверто обговорити ці питання, поки «того не бризнуть нам наші вороги і просто посторонні свідки»²⁶².

Виступ М. Грушевського спричинив у Галичині вкрай неоднозначну реакцію. Дехто визнавав його слушність, однак переважало обурення, адже критика «малих справ» вдарила по фундаменту національної праці галичан, ставлячи під сумнів її сенс і загальноукраїнський контекст та оголошуючи весь пройде-

²⁶¹ Романчук Ю. Польщина, русчина, російщина (Кілька споминок). *Діло*. 1910 (1909). Ч. 9. 13 січня (31 грудня).

²⁶² Грушевський М. Наша політика. *Грушевська яна* / Гол. ред. серії Л. Винар. Нью-Йорк; Дрогобич: Коло, 2003. Т. 7. С. 25—112.

ний ними, загалом непростий і навіть драматичний, шлях марними зусиллями. «Діло» відповіло М. Грушевському серією статей «Наша політика. Їльосси до брошури проф. М. Грушевського» (згодом видані окремо), автором яких був його учень Степан Томашівський. Основною тезою цієї публікації було те, що, перераховуючи негативи, М. Грушевський так і не запропонував великої позитивної програми, на брак якої нарікав. Автор не зміг стриматися від порівнянь Галичини та Наддніпрянської України на користь першої: «Передовсім відсоток національно свідомих людей серед української інтелігенції в Галичині дуже великий, безмежно більший, ніж на Україні російській; [...] тут тип *gente Ruthenus natione Polonus* уже дуже рідкий, натомість на російській Україні таких, що *gente Ucraini natione Russi*, хоч лопатою горни. Таж та галицька упертість і витревалість у національних справах, яку був ласкавий автор похвалити, се ніщо інше, як безконечний ланцюх жертвоування реальних користий за ідеальні»²⁶³.

На момент вибуху Світової війни цей «обмін люб'язностями» між галичанами і наддніпрянцями не був вичерпаний. Непорозуміння послаблювали перспективи вироблення єдиної позиції в майбутньому глобальному зіткненні, у якому недержавні народи Європи сподівалися змінити свій статус на політично самостійний. Однак самого бажання і декларацій було замало. Замало, як показали пізніші події, виявилось й готовності до самопожертви, натомість багато вирішували здатність до самоорганізації і вибір впливових союзників. Саме в питаннях цього вибору шляхи двох частин України розходилися.

Напередодні війни під впливом згаданих загострень і конфлікту в Науковому товаристві імені Шевченка М. Грушевський остаточно схилився до перенесення центру своєї національної роботи до Києва. Оскільки саме він був тією ключовою постаттю, яка близько двох десятиліть років замикала на собі контакти між двома частинами України, на цьому місці намітилася порожнеча. Провідні політики Галичини й Буковини були зосереджені на контактах з Віднем і виснажливих пошуках хоча б хвиливого компромісу з поляками. Тим часом логіка протиборства двох військово-політичних блоків дедалі виразніше розводила дві частини України по різних лініях майбутнього фронту. Зрештою 1914 року це призвело до не унікального, однак від того не менш драматичного наслідку — декларацій громадянської лояльності до своїх держав і війни в лавах ворожих армій.

В останні передвоєнні роки з боку західноукраїнського політикуму здійснювалися спроби зацікавити Центральні держави і навіть територіально віддаленіші країни західної демократії перспективами Соборної України, яка б відірвалася від Російської імперії. Українці почали замислюватися над значущістю пропаганди української справи в Європі і робити конкретні кроки в цьому напрямі²⁶⁴.

²⁶³ [Томашівський С.]. «Наша політика» і професор М. Грушевський. *Грушевськіяна...* Т. 7. С. 128.

²⁶⁴ Серета О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. *Львів: місто — суспільство — культура*. Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого. Львів, 1999. С. 431—452; Сирота Р. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і зародження українофільсько-

1 травня 1912 р. в журналі «*Österreichische Rundschau*» О. Барвінський опублікував статтю про ймовірний вплив українського народу на європейську геополітику. За його твердженням, Відень недооцінював його потенціал: «взьмим лиш се під увагу, що Росія саме наслідком злуки України з великим князівством московським стала великою державою і видвигнула ся до значіня європейської держави. Треба лише звернути увагу на географічне значіне країв заселених Русинами, а зрозуміємо, що ті становлять не лише ключ до опанованя области, від Балтійського аж до Чорного моря, але також є заразом ключем до розвязки слов'янського питання на полудневім сході»²⁶⁵.

Актуалізація напередодні війни слов'янофільської тематики, проекти слов'янських федерацій неабияк драгували галицьких українців, які не бачили шансів на порозуміння з двома головними гравцями слов'янського світу — поляками й росіянами і шукали корисніший для себе алгоритм створення Української держави, який пов'язували з підтримкою Австрії, Німеччини і «дальшого» Заходу. Вони апелювали до західноєвропейських країн, «щоби наша національна справа перестала вже бути домашньою справою Поляків і Росиян»²⁶⁶. У жовтні 1912 р. за участю наддніпрянської еміграції у Львові було створено Український інформаційний комітет на чолі з Романом Залозецьким для пропагування української справи в Європі. З початком Світової війни це середовище послугувало основою для створення Союзу визволення України — політичної організації, яка поставила метою створення Української держави в оперті на австрійсько-німецький блок²⁶⁷.

Напередодні війни на новий рівень вийшли контакти українців з австрійським урядом і Габсбургами. У 1912 р. разом із дружиною і племінником Ярославом Олесницьким упродовж двох місяців Російською імперією подорожував Є. Олесницький, який відвідав Москву, Петербург і Київ, спілкувався з редакціями «Украинской жизни» і «Ради» та з українськими діячами. Після цього Франц Фердинанд запросив його на зустріч. Посередником в її організації був професор Віденського університету Ганс Ібербергер, який викладав історію Східної Європи і вважався радником престолонаслідника з питань регіону.

Законспірована зустріч відбувалася в резиденції Франца Фердинанда — Бельведерському палаці. Предметом розмови був стан українського руху по обидва боки кордону, а настрої після цієї зустрічі Є. Олесницького, який був єдиним українським політиком, що безпосередньо контактував із престолонаслідником,

---

го руху у Великобританії на початку ХХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 506—528.

²⁶⁵ Барвінський О. *Значіне українсько-руського народу для Австро-Угорщини* (переклад розвідки з «*Österreichische Rundschau*» з 1. мая 1912 р.) / Перепечатка з часописи «Руслан». Львів, 1912.

²⁶⁶ Денисюк Л. Про міжнародну мову — Есперанто. *Діло*. 1910. Ч. 31. 10 н. ст. лютого (2 ст. ст. січня).

²⁶⁷ Патер І. *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.

очевидці визначили як «дуже вдоволений»²⁶⁸. Міністра закордонних справ Австро-Угорщини Леопольда фон Берхтгольда Є. Олесницький тоді ж застерігав перед небезпекою планів приєднати Східну Галичину до Королівства Польського, твердячи, що в такому разі обурення українців обернуться проти Австрії. Натомість він запевняв міністра в австрофільських настроях наддніпрянців²⁶⁹. Інтерес Франца Фердинанда до «українського питання» підтверджував і Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний). За його відгуком, «був це чоловік розумний і енергійний, знав Австрію і для українців був прихильний. Носився з замірами відбудови Великої Української держави»²⁷⁰.

Утім, сплески інтересу до українців з боку Відня не стали постійною стратегією, бо їх витісняли інші чинники, які потребували негайної уваги і мали в руках більше важелів, щоб її повернути й утримувати. Хоча турбота Росії про східні австрійські провінції неабияк дратувала австрійський уряд, усе ж російсько-австрійські відносини то погіршувалися, то покращувалися. Відповідно й значущість українського руху для Відня нагадувала пунктирну лінію, яка часом губилася. До важливих мотивів цієї відстороненості належало те, що Відень не отримував позитивних сигналів з теренів Наддніпрянської України про можливість знайти там союзників у разі воєнного зіткнення. Натомість не бракувало донесень про діяльність російських спецслужб та емісарів на західноукраїнських землях і припущень про те, що симпатії місцевого населення у разі російської окупації можуть схилитися на російський чи то російсько-український бік.

Не марнували нагоди остудити запал Відня щодо використання «української карти» на геополітичній арені й польські політики, яких у переддень Світової війни непокоїла ймовірність приєднання до Галичини Волині й Поділля, що змінювало польські позиції в регіоні не на їх користь²⁷¹. Тогочасний галицький намісник Міхал Бобжинський згадував, що намагався зводити радість австрійських урядовців через вірнопіддані заяви українців «до властивої міри»: «Я звертав увагу, що за тим, що говорять українські політики, не стоїть весь руський народ у Галичині, бо одна його частина перебуває в русофільському таборі, а в іншій ще не пробудилося та не утвердилося почуття національної та релігійної окремішності щодо Росії до тієї міри, аби на них можна було розраховувати. Я рішуче застерігав перед оманюю, що Австрія у випадку війни може розраховувати на підтримку русинів-українців під російським пануванням, на якое українське

²⁶⁸ Баран С. *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність*. Мюнхен, 1947. С. 65—67; Сохоцький І. Д-р Євген Олесницький. *Історичні постаті Галичини XIX—XX ст.* Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. С. 132.

²⁶⁹ Rasseywytsh W. *Außenpolitische Orientierungen österreichischer Ukrainer (1912—1918). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006—2007. Вип. 13: *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. С. 626—627.

²⁷⁰ Мемуари Вільгельма Габсбурга Полковника УСС. Автобіографія. *Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів*. Київ: Темпора, 2008. С. 118.

²⁷¹ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników* / Opracował A. Gałos. Wyd. 2-gie. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006. S. 181.

повстання. Я наводив серйозні аргументи на користь того, що купка українських політиків у Києві, а тим більше у Львові, не мають ніякого впливу на простолюд, що руський селянин, якого утримують у темряві, повністю відданий цареві й православ'ю й виявиться ворожим щодо Австрії [...]. Цісар на підставі свого довголітнього досвіду оцінював справу тверезо й реально. Після вибуху війни, коли він покликав мене на зустріч уже як приватну особу й мова зайшла про позицію русинів, сказав мені: “А пам'ятаєш, я ніколи не вірив, що нас підтримають русини, які залишаються під російським пануванням”»²⁷².

У передчутті воєнних подій і перекроєння політичної карти Європи для багатьох українців Австро-Угорська й Російська імперії залишалися символами власної життєвої стабільності. Українці не мали достатніх підстав для оптимістичної версії побудови на руїнах імперій своєї державності. Попри позитивну динаміку українського національного руху, організовані форми якого стали особливо виразними на західноукраїнських землях, назагал по обидва боки кордону існувало розуміння того, що здобуття української соборності й самостійності ще розтягнеться в часі. Пророчою виявилася стаття у львівському «Ділі» під назвою «На переломі віків», яка «відкладала» здобуття Україною державності ще на сторіччя: «Вичеркнені з початком XIX століття з карти Європи, стаємо знов у ряд націй і принуджуємо світ заговорити про нас і признати нам право на життя... Нині ми повні життєвого запалу й охоти до невгомної борби, повні надії в перемогу нашої справи, повні віри, що скін XX віку буде воскресінням вольної Руси-України!»²⁷³.

Справдилось й передбачення останнього австрійського намісника Галичини Карла фон Гуйна, з яким він звернувся до представників Української національної ради, що прийшли перебрати в нього владу: «Ваш нарід чесний, добрий та хоробрий. Ваші національні змагання оправдані [...]. Взагалі я думаю, що ми віджили своє. Новий світ настає, мій світ іде до гробу [...]. Перед Вами, здається, будучина. Маєте державу в Києві. Та чи вона вдержиться?.. Боюся що ні. Забагато маєте ворогів, а самі ще заслабо організовані. Це щойно лиш починається заколот. Коли старі монархії впадуть, тяжкі настануть часи»²⁷⁴. Декларації лояльності до імперій не врятували український рух від особливо прискіпливої уваги, підозр та репресій у часи війни. Вирішуючи в міру їх надходження проблеми, що поставали, українські політики вважали справою своєї честі проголошення незалежної Української держави, Акта Злуки УНР і ЗУНР та організацію збройного захисту самостійної України. Довелося відповідати й на порушене М. Грушевським ще перед війною питання жертв на вівтар національної справи та їх ціни. Варшавський договір 1920 р., який знову ділив Україну по р. Збруч, попри його нетривалу чинність, усе ж символізував неподолані ментальні кордони і той шлях — від ідеї до втілення, який ще залишався попереду до всеукраїнської єдності.

²⁷² Там само. С. 200.

²⁷³ На переломі віків. *Діло*. 1900. Ч. 291. 30 грудня (12 січня 1901).

²⁷⁴ Цегельський Л. *Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р.* / Передм. Я. Дашкевича. Львів: Свічадо, 2003. С. 39.

РОСІЙСЬКИЙ, ПОЛЬСЬКИЙ, ЄВРЕЙСЬКИЙ ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В УКРАЇНІ

Діяльність проросійських монархічних організацій.
Упродовж ХІХ ст. процеси національного самоусвідомлення, відповідно до тенденцій того часу, проходили й інші національні спільноти, які проживали на теренах сучасної України. Ці процеси в різні способи взаємодіяли з новочасним українським націєтворенням. Під цим кутом зору фокус дослідників українського національного руху зосереджено передусім на його взаємодії з польським націоналізмом, «офіційною імперською ідентичністю» і російським націоналізмом. Модерне польське й російське націєтворення демонструвало схильність включати українців або якусь їх частину у власний національний проект, відмовляючись визнавати їх самотність, а ті вдавалися до коректного іншування залежно від того, з ким вели діалог. Спільноти інтегрувалися в рамках національних культур. Ствердження інакшості відбувалося на кількох рівнях: полеміка щодо використання української мови в освіті, розмежування національних характерів через історію, що означало й розрізнення шляхів суспільного розвитку, відстоювання своєї території тощо. Цей процес супроводжувався ствердженням системи комунікації, яка спиралася на маркери української національної культури і цим відмежовувалася від інших національних і панівної імперської культури¹.

Формування російського націоналізму на українських теренах відбувалося не тими шляхами, як інших *-ізмів*, адже він був імперським і використовував державні інституції з їхніми слововими можливостями для свого утвердження. Російську імперську ідею повсюдно насаджували через історіописання, а російська мова тривалий час домінувала в художній літературі,

¹ Гнатюк О. *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. Київ: Критика, 2005. С. 49—50.

пресі, школі, видавничій справі. Як імперія Росія оголошувала населення набутих територій «російським» і здійснювала його русифікацію всіма притаганими їй засобами, тоді як європейські держави прагнули утвердити власну ідентичність лише в самих себе, а не в колоніях, які вони контролювали². Англіїці не називають Індію Англією, уточнює Е. Томпсон, а завойовані землі імперія називала «Росією» всупереч їхнім демографічним та історичним реаліям³.

Більшість українського населення через православне віросповідання, яке вважалося основним критерієм національної ідентичності, імперська влада зараховувала до росіян. Таке привласнення супроводжувалося утвердженням на рівні офіційної науки історичних міфів про Київську Русь як попередницю російської імперської державності та «исконно русские» землі, які належало об'єднати. Вища російська бюрократія використовувала ці твердження для легітимації імперської експансії, уявного розширення меж «російської» території, що нібито давало державі право на тотальну русифікацію. Більше того, вона вдавалася й до використання давніх суперечностей між українцями й поляками, залучаючи етнічних українців до російського державотворення на місцевому рівні. Ця політика дала бажані результати, адже з'явилося немало освічених діячів, які стали не лише прихильниками російської державності, а й її добровільними захисниками. Серед них — етнічний українець Михайло Юзефович, доповідні записки якого було покладено в основу заборонних актів на українську мову як мову освіти, науки й літератури.

Ознакою російського націоналізму було ототожнення нації з особою монарха, що знайшло втілення в ідеологічному гаслі «самодержавство, православ'я, народність». У 1880-х роках його витіснило зрозуміліше для широкої аудиторії поняття «народного самодержавства», яке символізувало перехід Романових на принципи російського націоналізму. Початки формування російської політичної нації припали на 1860-ті роки. Катализатором цього процесу стало Січневе польське повстання 1863 р. Воно найбільше зачепило Південно-Західний край, де протягом усього ХІХ ст. тривала хвилеподібна державна русифікація. Концепція загальноросійської нації, до якої входили б усі слов'янські народи, почала домінувати не лише в дискурсі російського націоналізму, а й стала переконанням урядових кіл⁴. До її створення не виявило готовності саме суспільство, яке не відмовилося від поділу російського населення на іногородців та росіян.

У період після революції 1905—1907 рр. через скликання локальних з'їздів із залученням Російської православної церкви почали виникати організації російських націоналістів. Тісно пов'язана з верховною владою православна церква намагалася зберегти тодішній лад. Священники у проповідях виголошували «слово Боже» на захист усталених імперських порядків, підтримуючи охоронно-

² Миллер А. *Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования*. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 151.

³ Томсон Е. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм* / Пер. з англ. М. Корчинська. Київ: Основи, 2008. С. 41.

⁴ Миллер А. *Империя Романовых и национализм...* С. 125.

консервативний напрям ідейно-політичного руху, і лише одиниці з них співчували визвольній боротьбі. Нерідко церковники ініціювали або були покровителями консервативно-монархічних структур, таких як Союз російських людей, Союз російського народу та ін.

Союз російського народу, створений 1905 р. в Санкт-Петербурзі за підтримки Миколи II для протистояння демократичним реформам у Росії та для захисту самодержавства і православ'я, керувався ідеологією про єдність і неподільність Російської імперії. Він швидко сформував організації по всій країні, зокрема в українських містах. Його діячі та прихильники розпалювали антисемітизм, брали участь у єврейських погромах в Одесі та інших містах. Спершу священникам забороняли входити до чорносотенних організацій, проте згодом Святійший синод цю заборону зняв, чим скористалися два митрополити, дев'ять архієпископів та єпископів. Їх наслідувало єпархіальне духовництво. Найвпливовішим з-поміж цих організацій став Київський клуб російських націоналістів; крім нього активно діяв і Подільський⁵.

Про вплив священнослужителів на діяльність консервативно-монархічних організацій свідчила ситуація на Волині. Агітацію за створення тут осередку Союзу російського народу проводив архієпископ волинський і житомирський Антоній (Олексій Храповицький). Його почаївський відділ сформувався в серпні 1906 р. Організатором і очільником став архімандрит Свято-Успенської Почаївської лаври Віталій (В. Максименко). Завдяки підтримці церковних ієрархів, а також волинських священників, які очолювали близько 300 підвідділів, за рік почаївський осередок виявився найпотужнішим у Російській імперії. Наприкінці 1907 р. тут існували 434 відділи та 634 підвідділи Союзу російського народу. Вони нараховували 105 тис. членів, здебільшого селян.

Діяльність Союзу мала антиреволюційний, консервативно-монархічний характер з великою домішкою релігійної нетерпимості, антисемітизму й антиполонізму. Аби протидіяти євреям-підприємцям при почаївському відділі було створено банк «Почаєво-Волинський народний кредит» (1911), який надавав хліборобам допомогу в купівлі землі, відкритті кооперативних товариств. Однак селянство не було слухняним виконавцем волі священнослужителів, а вносило в рух уявлення відповідно до власної ментальності та прагнення справедливості. Селяни, хоча й були членами цього осередку, проте організували аграрні заворушення на Поділлі. Цікаво, що вимоги про передання їм поміщицьких земель поділяли чорносотенці, яких на відміну від соціалістичних партій, держава за це не переслідувала⁶.

Слабші позиції чорносотенці мали в інших губерніях підросійської України, але й там вони впливали на селянство. Наприкінці 1907 р. на українських

⁵ Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.). *Укр. іст. журн.* 1996. № 2. С. 56.

⁶ Федевич К. Кейс украинского «русского национализма» в Российской империи, 1905—1914 гг. *Ab Imperio.* 2020. № 3. С. 74.

теренах Росії цей Союз налічував 195 010 осіб, що становило 47,56 % загального числа цієї організації в усій Російській імперії. Крім селян-хліборобів до чорносотенних осередків входили дворяни, міщани, робітники. Така чисельність і вплив Союзу російського народу в українських губерніях пояснюється потужною офіційною пропагандою влади та православної церкви, яка за низького рівня політичної й національної свідомості населення, складності міжнаціональних взаємин знаходила «вдячний» ґрунт⁷. Певною мірою це було реакцією на пожвавлення політичної діяльності українських партій, яку російські націоналісти розцінювали як сепаратистську. Їхні статутні положення вимагали не визнавати ні українського, ні польського націоналізму.

Із заснуванням Всеросійського національного союзу його відділення було організовано в Чернігові, Ніжині, Одесі; осередки виникали і в інших регіонах. Члени цих організацій вели боротьбу з українськими партіями. Вони виступали проти українського руху, перешкоджали вшануванню 100-річчя Тараса Шевченка, пропонуючи оцінювати його лише як поета-лірника та борця з поляками і євреями. Взятися вони й за спорудження в Києві пам'ятних місць та встановлення пам'ятника Іскрі і Кочубею в містечку Борщагівці Сквирського повіту⁸. На Волині вони створили меморіал на полі битви під Берестечком, аби нагадати про боротьбу козаків з поляками. Адже козаки, за їхнім розумінням, відстоювали православну віру, основу російського націоналізму. Російська місцева націоналістична преса часто містила статті українською мовою та українську агітацію, використовувала мову в богослужіннях та навчанні. Діячі цього руху не співпрацювали з польськими консервативними силами, хоча певні спроби налагодити взаємини були ще 1905 р. Вони заперечували й можливість надання євреям рівноправ'я.

Київські російські націоналісти переконали Петра Столипіна в необхідності видати циркуляр 1910 р. про заборону реєструвати інородські культурно-освітні організації, до яких віднесено й українські «Просвіти». Це дало привід заговорити про відмову центральної влади від зарахування українського народу до складу російського. Справжнім випробуванням для російських націоналістів стала інспірована чорносотенцями справа Бейліса. Вони взяли активну участь у створенні земств на Правобережній Україні та у формуванні вірнопідданого електорату під час виборів до Державної думи.

Соціальний склад організацій та їх чисельність зростала, не в останню чергу й через те, що їх таємно фінансувало Міністерство внутрішніх справ. Ознакою російських націоналістів було їх малоросійське походження, не лише на рівні низового членства, а й проводу, представники якого не бачили перспектив самостійної Української держави й левову частку зусиль витрачали на боротьбу з укра-

⁷ Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. *Укр. іст. журн.* 2021. № 2. С. 35—36.

⁸ Шандра В. Легітимаційна мітотворчість та її пам'ятки. *Критика*. 2010. Ч. 11—12. С. 25.

їнськими організаціями. Прикладом такої особистості був Микола Стороженко. За його спогадами можна простежити неймовірні ідейні метаморфози — від активного учасника українського культурницького руху другої половини ХІХ ст. до членства в Київському клубі російських націоналістів та свідомого українця в еміграції⁹.

У цьому контексті важливо згадати й фактичного лідера російських націоналістів в Україні публіциста Анатолія Савенка, який визнавав своє малоросійське походження, проте не сприймав ідею формування української нації. Савенко відзначався особливою настирністю в боротьбі проти українського руху, в якому вбачав головну небезпеку для російської держави. В одному з виступів у Петербурзі він намагався переконати слухачів у тому, що український народ вірний загальноросійській ідеї «інстинктивно». З його подачі цей рух дістав назву «мазепинського», і саме А. Савенко спрогнозував роль українців у розвалі великої імперії.

Подібно діяли й Василь Шульгін, який трактував націоналізм, відштовхуючись від еволюційної теорії Дарвіна, та відомий нейропсихолог Іван Сікорський, що у визначенні нації спирався на вчення Герберта Спенсера і доводив, що українці не можуть бути окремим народом. Київський клуб російських націоналістів бачив майбутнє українських земель у складі модернізованої Російської імперії на чолі з монархом, сподіваючись впливати на становище малоросійської людності через парламент. Після 1912 р. в середовищі російських націоналістів почався розпад, наслідком якого стало переосмислення ідей та зближення з кадетами і трудовиками, хоча український національний рух вони продовжували засуджувати.

Монархізм також сповідував «Союз Михаїла Архангела», який зосереджував діяльність на польсько-українському пограниччі. Обидві організації широко використовували для маніпуляції українську мову й народну культуру, аби просувати ідеї монархізму та самодержавства серед місцевого селянства і міщанства; у пропаганді своїх ідей вони також спиралися на формування з поляків та євреїв образу ворога місцевого населення. Наслідки цього нерідко були протилежними від очікуваних, оскільки українські селяни почали усвідомлювати свою окремішність. У сфері національної політики «Союз» визнавав права лише трьох народів — великоросіян, малоросіян і білоросів. Про решту етносів Російської імперії вказувалося, що «Союз» не може допустити ні економічного, ні політичного поневолення російського народу іноземцями і євреями під виглядом рівності чи під будь-яким іншим. «Союз» відкрито визнає і стверджує, що Росія — для росіян¹⁰.

Самореалізація руху російських націоналістів і монархістів в Україні відбулася з кількох причин, серед яких варто виділити тривале насадження догматичних основ про російське походження, підтримку держави та її владних інституцій, нечисленність української підприємливої еліти, а також, до певної міри, і слаб-

⁹ Стороженко М. *Змоги життя* / Упоряд. і вступ. ст. В. Ульяновський. Київ: Либідь, 2005.

¹⁰ Петровский-Штерн Й. *Євреї в руской армії. 1827—1914*. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. С. 337.

кість українського національного руху та його ідей серед широкого загалу. Не в останню чергу послуговування монархістів, зокрема чорносотенців, народною культурою, плекання базованої на етнічній ідентичності «малоросійськості» затримувало формування модерної української нації.

Урядові та громадські кола Росії намагалися підтримувати русофілів у західно-українських регіонах. Тут вони спиралися на історіософське розуміння слов'янофільства як протидії європейській модернізації¹¹. Серцевиною російського слов'янофільства стали ідеалізовані уявлення про єдиний «русский народ» від Карпат до Камчатки¹². Підтримку проросійських сил у Галичині залучені до неї російські політики і громадські діячі розглядали як «захист самих себе», стверджуючи, що «мы спасаемь только то, что наше было, что есть и что будеть наше, и до этого никому дѣла нѣтъ»¹³. У 1902 р. в Петербурзі було створено «Галицко-русское благотворительное общество», яке мало на меті сприяти культурному єднанню «русских» Галичини, Буковини, Закарпаття та Росії¹⁴, а на практиці стало важливим координаційним центром втручання Росії в галицькі справи.

Товариство активізувалося після 1908 р., коли по смерті першого голови Антона Будиловича його очолив енергійний граф Володимир Бобринський, який неодноразово відвідував Галичину. Маючи доступ і до Миколи II, і до П. Столипіна, він переконував їх діяти в півдавстрійських регіонах рішучіше. Товариство відкривало місцеві відділи — московський, київський, одеський, астраханський, житомирський. Серед його членів було чимало православних ієрархів, що в період російської окупації Галичини посприяло спробам навернення місцевого населення у православ'я¹⁵. Зусилля російських урядових і неофіційних кіл відіграли чималу роль у виокремленні в Галичині власне москвофільського напрямку, утім, попри заяву про себе, він розвивався не надто успішно, не знаходячи взаємодії з місцевими настроями.

Невисока ефективність російської пропаганди на півдавстрійських теренах прямо впливала на виділення грошової допомоги. У 1903 р. російський консул у Чернівцях Олександр Доливо-Добровольський інформував Міністерство закордонних справ про те, що місцеві русофіли являють собою «малочисельну групу заляканих осіб», з-поміж яких можна було виділити тільки доньку Адольфа Добрянського Алексію Геровську. За його словами, буковинські русофіли були

¹¹ Поповкин А.А. *Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге (1858—1921 гг.)*: дис. ... канд. ист. наук. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2013.

¹² Бахтурина А.Ю. *Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*. Москва: Айро-XX, 2000. С. 7.

¹³ Гумецкий И.И. *Значение русского Прикарпатья для России. Прикарпатье, будущее — второе Приамурье для России въ предстоящей ей борьбѣ съ върломною Западною Европою*. С.-Петербург, 1904. С. 21.

¹⁴ *Уставъ Галицко-рускаго благотворительнаго общества въ С.-Петербурѣ*. С.-Петербург, 1913. С. 3.

¹⁵ Клопова М.Э. *Русины, русские, украинцы. Национальное движение восточнославянского населения Галиции в XIX — начале XX века*. Москва: Индрик, 2016. С. 225—229.

невдоволені пасивністю російського консульства й зверталися перед виборами з проханням виділити їм 20 тис. рублів «на підкупи та інші витрати», однак їм було відмовлено¹⁶. За даними російських емісарів, щорічна грошова допомога з Росії в Галичину коливалася від 20 до 40 тис. російських рублів¹⁷, а напередодні війни сягнула 85 тис. рублів¹⁸. З одного боку, ця сума була надто малою для налагодження ефективної діяльності, з іншого боку, донесення російського консула у Львові Михайла Верховцева (червень 1913) свідчили про те, що росіяни не бачили в Галичині сил і працівників для поширення проросійських настроїв: «грошей тратиться багато, шуму і слів ще більше, престижу російського консульства наносяться безкінечні удари»¹⁹.

На початку ХХ ст. визначальним чинником оцінки українського руху як офіційним Петербургом, так і громадськістю, стала його протиросійська спрямованість²⁰. Поширення з Галичини на Наддніпрянщину української національної свідомості було остаточно визнано небезпечним²¹. За висновками російських дослідників, напередодні війни інтерес зовнішньополітичного й військового відомств Росії до Галичини посилювався, а їх матеріали відображують добру поінформованість про внутрішньогалицькі справи. Зміст цих матеріалів зводився до тези про небезпеку для російських інтересів діяльності українофільської інтелігенції і збереження надій на спрямування в русло всеруської ідеї селянства, за умови наявності відповідних лідерів та ідеологів²². Російські панівні кола продовжували пильно наглядати за тим, щоб етнічні землі, які вони вважали «руськими», були виведені з-під польського впливу.

Польські національні рухи в Галичині та Правобережній Україні. У польській політичній думці ідея Галичини як національного П'ємонту не була поширеною такою мірою, як в українській, хоча також існувала²³. Вважається, що в 1870-х роках її висунули ліберальні середовища. Однак галицька провінція не претендувала на місце керівного центру польського руху, задовольняючись забезпеченою присутністю давньої столиці, Кракова, роллю духовного осередку. Після поразки повстань ідея «потрійної лояльності» поляків спрацювала лише в Австрії. Головний національний здобуток поляків у Габсбурзькій монархії — автономія Галичини — став можливим завдяки їх компромісу з австрійським урядом.

¹⁶ Там само. С. 229—232.

¹⁷ *Москвофільство: документи і матеріали* / Вступ. ст., комент. та добірка документів О. Сухого; за заг. ред. С.А. Макаруча. Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2001. С. 100.

¹⁸ Бахтурина А.Ю. *Политика Российской империи...* С. 47.

¹⁹ Там само. С. 157.

²⁰ Клопова М.Э. *Русинь, русские, украинцы...* С. 224.

²¹ Там само. С. 39—42.

²² Савченко В.Н. Восточная Галиция на историческом перепутье. 1910 — начало 1920-х годов. *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе* / Ин-т славяноведения РАН; отв. ред. Л.Е. Горизонтов. Москва, 2005. С. 132—189.

²³ Buszko J. *Galicja 1859—1914. Polski Piemont?* Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989.

У Галицькій провінції польське національно-культурне й громадсько-політичне життя в конституційний період розвивалося фактично без обмежень, а самоврядні інституції символізували зародки органів управління майбутньої Польської держави. Пропонований українцями поділ провінції за етнічною ознакою був у польському баченні неприйнятною національною катастрофою. На етапі модерного націєтворення Галичина стала центром формування польсько-українських відносин: у тогочасних матеріалах нерідко трапляється твердження, що майбутнє взаємин між Києвом і Варшавою щодня вирішується у Львові. З наближенням Світової війни австрофільство галицьких поляків починало дисонувати з намірами загальнопольських політичних сил, хоча вони продовжували використовувати австрійські конституційні свободи для організаційного та ідеологічного розвитку.

В останній чверті XIX ст. найвпливовішою польською політичною силою в Галичині були краківські консерватори. Від програмного маніфесту «*TeKa Stańczyka*» (1869) їх також називали «станьчиками». Назва збірки походила від імені блазня польського короля Сигізмунда Старого, а за змістом це була серія фіктивних листів, у яких політичне життя в Галичині було зображене в карикатурній формі. Основна ідея полягала у відмові від орієнтації на повстання, порозумінні з австрійською владою та переході до «органічної праці». Завдяки союзу землевласницької аристократії та інтелектуальної еліти краківський консерватизм вийшов за межі традиціоналізму і створив новочасну ідеологію, що гідно конкурувала з модерними суспільними рухами, виявив дивовижну для консервативних течій початку XX ст. життєздатність.

Ідейні основи станьчиківському консерватизму забезпечила краківська історична школа (Валеріан Калінка, Юзеф Шуйський та Міхал Бобжинський), яка пропонувала відмовитися від романтичної героїзації минулого й пошукати причини невдач у внутрішньому стані польського суспільства, його неготовності реагувати на виклики часу та будувати дієздатні державні структури²⁴. М. Бобжинський, між іншим, порушив питання про спірність переваг, які приносило полякам утримання значних територій на сході, що, на його думку, розпорозувало по безкрайніх просторах енергію, необхідну для власне польського розвитку²⁵. У 1907 р. краківські консерватори, з деяким запізненням відносно інших політичних сил, створили політичну партію — Сторонництво національної правіці. Однак, попри спроби, їм не вдалося об'єднатися зі східногалицькими консерваторами (подоляками) через розбіжності щодо українського руху²⁶.

Погляди станьчиків на українське питання були суперечливими. Як «партія влади», покликана утримувати спокій і стабільність, вони прагнули компромісів,

²⁴ *Stańczycy. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich* / Wybór tekstów, przedmowa i przypisy M. Król. Warszawa: Pax, 1982.

²⁵ Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie* / Opracowali i wstępem poprzedzili M.H. Serejski i A.F. Grabski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987.

²⁶ *Statut stowarzyszenia «Stronnictwo Prawicy Narodowej»*. Kraków, 1907; Stronnictwo Prawicy Narodowej. *Czas*. 1907. Nr 202. 4 września.

які цілком вписувалися в їхню ідеологію, однак не були готові визнати український народ рівним польському і відстоювали право на управління так званої історичної верстви, що на практиці зводилася до родовитої аристократії. Не заперечуючи етнічну особність українців, станьчики все ж залишали відкритим питання про те, чи можуть вони стати нацією, вирішення якого переносили на майбутнє. Утім, у їхній риторичній траплялися й плани геополітичного союзу між поляками й українцями. Так, редактор «*Czasu*» Владислав Леопольд Яворський пропонував широко трактувати порозуміння щодо сеймової виборчої реформи: «Ми прагнемо тільки того, щоб у політичному мисленні поляків і русинів з'явилася й постійно мала значення одна безумовна категорія: категорія необхідної згоди між двома народами, щоб подальші протистояння не були ознакою різноспрямованих політичних прагнень, а лише виявом конкретного розрахунку. Така категорія мислення є для нас, для Галичини і для держави абсолютно необхідною. Нехай поляки й русини виступають — що неминуче — в національних питаннях під різними знаменами, але польська й руська національна душа повинна визнати, що супроводжуючи великі національні рухи світового значення, ті знамена повинні йти разом»²⁷.

Натомість польські східногалицькі консерватори (подоляки) вважали, що тільки вони можуть визначати характер взаємин між поляками й українцями, оскільки зустрічаються з ними на щодень. Відповідно, вони заперечували право всіх інших польських політичних сил втручатися у ці відносини, які в їх уяві надалі розгорталися лише по лінії між паном і селянином. Спробам таких втручань — з Кракова чи Варшави — вони закидали нерозуміння «східногалицької специфіки». Навіть тоді, коли міжнаціональні суперечності стали очевидними, «найдовше протестувала саме польська шляхта в Східній Галичині проти виокремлення руського народу в національному відношенні»²⁸.

Серед лідерів східногалицьких консерваторів, які намагалися концептуально осмислювати польсько-українські відносини на етапі модерного націєтворення, виділявся письменник, філософ і політик, професор Львівського університету граф Войцех Дзедушицький, власник маєтків у с. Вільшаниця та Єзуполі і впливовий політик у парламенті й сеймі, де він очолював групу «автономістів», які виступали за розширення самоврядних прав Галичини, зокрема й тому, що таке розширення запобігало б втручанню Відня в польсько-українські відносини²⁹.

²⁷ Jaskólski M. *Kaduceus Polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866—1934*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2014; Szlachta B. *Z dziejów polskiego konserwatyzmu*. Kraków: Dante, 2000; Kozicka-Pajewska A. *Zachowawcza myśl polityczna w Galicji w latach 1864—1914*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2002; Аркуша О. Краківський консерватизм та проблема українсько-польських взаємин у Галичині на початку ХХ століття. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 2008. Т. 256: Праці Історично-філософської секції. С. 282—315.

²⁸ Głabiński S. *Wspomnienia polityczne*. Pelpin: Nakładem Drukarni i Księgarni Sp. z O. Odp., 1939. S. 42.

²⁹ Daszyk K.K. *Osobliwy podolak. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego*. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003; Jakubiec T. *Wojciech Dzieduszycki. Pisarz. Estetyk. Filozof*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.

В. Дзедушицький застерігав про небезпеку відкритої конфронтації з українцями, в якій прогнозував полякам програш і перекреслення їхніх впливів в Австрії та перспективи серед слов'янських народів, а в Галичині — обмеження до ролі колоністів у ворожому краї³⁰. Він закликав залучати українців до польських інституцій, які б діяли на засадах двомовності, бо «тим певніше Русь втримаємо»³¹. На річпосполитській традиції В. Дзедушицький ґрунтував програму польського месіанізму, стверджуючи, що слов'янський світ відбере від германського цивілізаційне лідерство, а серед слов'ян першість здобуде Польща, яка протиставить російському панславізму «ягеллонську ідею» мирного співжиття різних народів на одній землі. «Русь» він вважав «серединною територією», яка мала приєднатися до того історичного поклику, який виявиться сильнішим³².

Чимало польських шляхтичів у Східній Галичині, відчуваючи непевність у завтрашньому дні, порівнювали свою ситуацію з ґрунтом, який усувався з-під ніг. Деякі з них, як-от брати Адольф і Тадеуш Ценські, Артур Целецький, Владзімеж Козловський вважали, що поляки в Східній Галичині у відповідь на зміцнення українського руху повинні самоорганізуватися, перейти в наступ і забезпечити на цих теренах своє національне майбутнє. Кільканадцять осіб, які поділяли ці погляди, не обмежувалися закликами, а докладали зусиль для організації на місцях, фінансували національно-патріотичні заходи й осередки. Однак значно численнішою була група, яка не бажала бачити в повсякденні міжнаціональну боротьбу. Частина таких діячів, хоча й погоджувалися з пропагандистською кампанією про «загрожену на сході» вітчизну, нічого не робили на практиці. Інші відкрито говорили про недоцільність будь-яких кроків з польського боку, які, з їхньої точки зору, лише дратували українців і посилювали суперечності. Чимало шляхтичів залишалися аполітичними. Багато критики щодо байдужості, апатії, бездіяльності, егоїзму шляхти лунали власне зсередини шляхетського середовища³³.

Найближчими до світогляду східногалицьких шляхтичів виявилися ідеї польської націонал-демократії, яка почала формуватися на зламі 1880—1890-х років на території Королівства Польського в умовах посилення антипольської політики російського і прусського урядів. Її ідеологи (Ян Людвік Поплавський,

³⁰ Dzeduszycki W. Bezrobocie podczas żniw na Rusi. *Przegląd Polski*. Kraków, 1903. Zesz. 439—441. S. 324—339.

³¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 59 (Козловські). Спр. 365-d. Арк. 125 (лист В. Дзедушицького до В. Козловського, 20 березня 1903 р.).

³² Dzeduszycki W. *Mesjanizm Polski a prawda dziejów*. Kraków: Drukarnia «Czasu», 1901.

³³ Аркуша О. Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку ХХ століття: акція Владзімежа Козловського 1902—1903 років. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 268—314; Ї ж. «Ми не знаємо кордонів»: моделі поведінки польських землевласників у Східній Галичині зламу ХІХ—ХХ століть щодо українців. *Історичні та культурологічні студії* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014—2015. Вип. 6—7. С. 5—61.

Роман Дмовський, Зигмунт Баліцький) звернулися до поляків з гаслами першорядності національного інтересу і його чужинності щодо інших націй. Організаційними осередками ендеції стали реформована 1893 р. Національна ліга (*Liga Narodowa*) і Союз польської молоді «Зет» (*Związek młodzieży polskiej «Zet»*). Початки польської ендеції в Австрії були пов'язані з появою в першій половині 1890-х років політичних емігрантів з Королівства Польського. Спершу вони зосереджували увагу на підросійській частині Польщі. Однак, попри їх початкове небажання втручатися в місцеві проблеми, Галичина все ж відіграла неабияку роль для націонал-демократії передусім завдяки можливостям легальної політики. Саме тут майже десять років (у 1895—1902 рр. у Львові, в 1902—1903 рр. у Кракові) виходив орган ендеції «*Przegląd Wszepolski*», на шпальтах якого викристалізувалась ідеологія наряду; у Львові (згодом — у Кракові) розмістився керівний центр, а в 1902—1903 рр. було вперше видано твори, що обґрунтовували польський націоналізм: «Думки новочасного поляка» Р. Дмовського і «Національний егоїзм та етика» З. Баліцького³⁴.

Ендекам було нелегко утвердитися в політичному спектрі провінції, де кілька десятиріч ділили сфери впливу місцеві легальні угруповання. Однак зростання їх популярності виявилось «вражаюче швидким»³⁵. Важливу роль у пропагуванні ендецької ідеології відіграло перебрання 1902 р. часопису «*Słowo Polskie*», що увійшов до числа найпопулярніших у Галичині (1905 р. його наклад становив 20 тис. примірників). Це свідчило, що націонал-демократична ідеологія не була штучно привнесеною, а синхронно співдіяла з місцевими настроями. Організаційне оформлення Сторонництва національної демократії (*Stronnictwo Demokracji Narodowej*) у Галичині припало на 1904—1905 рр. Основою соціальної бази була польська інтелігенція, насамперед Львова. У розпалі організаційної роботи лідери націонал-демократії повернулися до Росії, де вибухнула революція, і керівництво перейшло до місцевих діячів — Станіслава Гломбінського, Станіслава Грабського, Яна Гвалберта Павліковського.

Ідеологія СДН була сформована в руслі тогочасних націоналістичних концепцій, вихідним пунктом яких став «стан загрози» національним інтересам. Ця «загроза» не обов'язково мала конкретно-історичний вияв (втрата незалежності), її розуміли досить широко — як небезпеку деградації культурної, мовної чи історичної традиції, як перешкоди в реалізації соборницьких устремлінь чи

³⁴ Wapiński R. *Narodowa demokracja (1893—1939)*. Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980; Jaskólski M. *Konserwatyzm — nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.* Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1989; Wątor A. *Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku*. Szczecin: Wyd-wo Uniwersytetu Szczecińskiego, 2002; *Narodowa demokracja XIX—XX wiek. Dzieje ruchu politycznego. Księga Pamiątkowa poświęcona pamięci Prof. R. Wapińskiego (1931—2008)* / Pod red. T. Sikorskiego, A. Wątora. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2012. Т. 1—2; Аркуша О. Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку ХХ століття. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. Львів, 2005. Вип. 39—40. С. 149—202.

³⁵ Wysocki A. *Sprzed pół wieku*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1974. S. 208.

навіть у поширенні національних впливів. В умовах «стану загрози», що міг мати як реальний, так і привнесений чи інспірований вимір, націоналістичну ідеологію пропонували як вихід зі стану «оточеної фортеці», як набір кроків і заходів, що мали визволити потенціал нації для здійснення його завдань³⁶. Складниками тогочасної націоналістичної ідеології були: антиіндивідуалізм, визнання інтересу народу вищим від будь-яких інших інтересів і антираціоналізм, що спирався на міф народу, який усвідомив свій месіанізм³⁷. Погляди ендеків базувалися на вірі в силу простого польського народу (*ludu*), у його «здорову душу» і «вроджений національний інстинкт»³⁸. Важливою тезою ендеції було те, що народ, аби розвиватися, не може лише захищатися, а має вдаватися до національної експансії.

Перше вістря критики польські націонал-демократи спрямували в концепцію «потрійного лоялізму»³⁹, відповідно, в Галичині вони виступили проти «станьчиківських урядів», звинувативши їх у відсутності польського патріотизму, прищепленні австрійського сервілізму, жертвуванні польськими інтересами на користь українців тощо. Гостро конфронтаційними були їх взаємини з М. Бобжинським, намісником Галичини в 1908—1913 рр., одним із завдань якого були пошуки компромісів з українським рухом. Полемізуючи з ендецькою ідеологією, М. Бобжинський закидав їй запозичення від росіян і німців «катехізису національного шовінізму» та висловлював надію, що емоції не штовхнуть поляків «на рівень брутальної племінної боротьби» з українцями⁴⁰.

З огляду на загальнопольські інтереси, ендеки пропонували визнати головним ворогом поляків Німеччину, натомість орієнтуватися на союз із Росією як із найслабшою державою, в рамках якої польське питання нібито мало найвищі шанси для розв'язання. Вони розкритикували уявлення про польську проблему як справу всіх підкорених народів центральноєвропейського регіону, заперечуючи в такий спосіб можливість спільної боротьби недержавних народів, не визнавали консервативну концепцію народу як політичного явища, сформованого державою, і вимагали від кожного громадянина чіткого національного вибору⁴¹.

До найскладніших проблем польського національного руху на зламі XIX—XX ст. належало визначення територіальних кордонів, у яких мала бути відновлена Польська держава. Спроба співвіднести реальну Польщу з міфом «ідеальної» Речі Посполитої породжувала чимало колізій і питань, на які то-

³⁶ Jaskólski M. *Konserwatyzm — nacjonalizm...* S. 52—53.

³⁷ Wapiński R. *Narodowa demokracja...* S. 16.

³⁸ Biblioteka Jagiellońska. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów. Archiwum domowe Pawlikowskich z Kozińca. Przyb. 354 / 03. K. 23—27 (Program Polskiego Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w Państwie Austryackim. Projekt uchwalony przez komisję programową na posiedzeniach z dnia 2 i 19 lutego, 5, 6 i 13 marca, 16 i 17 kwietnia 1904 r.).

³⁹ Dwie metody. *Słowo Polskie*. 1905. Nr 194. 26 kwietnia.

⁴⁰ Bobrzyński M. Rozmiary niebezpieczeństwa. *Zasady i kompromisy*. Wybór pism / Wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył W. Bernacki. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2001. S. 207—222.

⁴¹ Wapiński R. *Narodowa demokracja...* S. 35—37.

гочасне польське суспільство не було готове відповісти⁴². Чітке окреслення цієї проблеми належало до безсумнівних заслуг націонал-демократії. За висновком ендеків, майбутня Польська держава не мала шансів сягнути кордонів 1772 р., але мусила вийти за межі польської етнічної території такою мірою, яка б відповідала історичній вартості Польщі, уможливила її цивілізаційну місію та створення потужної держави — чинника стабільності в Європі між Німецькою та Російською імперіями⁴³. Прагнення побудувати федеративну Річ Посполиту кількох народів ендеки вважали шкідливою утопією. Зі східних земель вони пропонували зберегти тільки ті, де поляки були достатньо сильними, щоб утримати польський національний характер майбутньої держави⁴⁴.

Ендеки не визнавали за українським рухом по обидва боки кордону перспектив суб'єктності, твердячи, що територія України завжди була в польсько-російських відносинах об'єктом експансії і предметом переговорів, але аж ніяк не «миротворцем і вирішальним чинником»⁴⁵. Вони висміювали заклики до українсько-польського геополітичного союзу, спрямованого проти імперій, запевняючи, що «будь-яка спроба побудови майбутнього на тому аргументі, що «існує в Росії 20 млн Русинів», означатиме те саме, що пошук міцної основи на крилах вітру»⁴⁶. Р. Дмовський прогнозував розчинення українців у «російському морі», стверджував, що Росія не відмовиться від України, без якої втратить сенс існування, а інтереси Польщі вбачав у тому, щоб кордони Росії не перейшли за р. Збруч. Ідею самостійної України він вважав вигадкою Берліна, а її присутність у національному русі пояснював лише наслідкуванням, а не опертям на реальний ґрунт та історичну традицію⁴⁷. Український рух Наддніпрянщини уявлявся ендекам як цілком позбавлений життєвої сили: «Дивний народ, який налічуючи 30 мільйонів дозволив собі, як це стверджує “Діло”, закрити уста і скувати руки. [...] “України” нема дотепер ні на вулицях Києва, ні Одеси, ні жодного іншого більшого міста на теренах етнографічної Русі. Бо тієї “України” немає у свідомості руського народу»⁴⁸.

Територія Східної Галичини у програмі націонал-демократії безумовно виступала об'єктом експансії польської національної ідеї. Розв'язання «українського питання» на першому етапі вони вбачали в розширенні автономних прав Галичини, яке мало б позбавити українців ілюзій щодо можливого захисту з боку

⁴² Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. Wyd. 2-ie / Przedmowa i komentarz T. Wituch. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. T. 1. S. 55.

⁴³ Popławski J.L. *Zadania polityki narodowej na kresach. Wybór pism / Wybór, wstęp i opracowanie* T. Kulak. Wrocław: Nortom, 1998. S. 153—168.

⁴⁴ Dmowski R. *Polityka polska i odbudowanie państwa...* T. 1. S. 58—59, 66.

⁴⁵ Mrzonki ruskie. *Słowo Polskie*. 1906. Nr 234. 28 maja.

⁴⁶ [Rawita-Gawroński F.]. *Nadzieje i rzeczywistość na Rusi*. (List do redakcyi). *Słowo Polskie*. 1905. Nr 366. 8 sierpnia.

⁴⁷ Wapiński R. *Narodowa demokracja...* S. 44; Wapiński R. *Roman Dmowski*. Lublin: Wyd-wo Lubelskie, 1988. S. 103—105.

⁴⁸ *Na nowych torach. Słowo Polskie*. 1905. Nr 520. 8 listopada.

Відня⁴⁹. Будь-які угоди з українцями С. Гломбінський вважав виявами «національної анемії» та «політики страуса», які лише загострювали відносини⁵⁰. Певною заслугою ендеції в українському питанні можна вважати визнання факту, що українці є окремим народом з відмінними від поляків інтересами й цілями, що відкривало можливості оперувати категоріями модерної нації, а не міфологізованими й архаїчними образами братерства, спільної крові та гілок одного дерева⁵¹.

Окреме місце серед польської націонал-демократії займала група, яка гуртувалася у Львові навколо двотижневика «*Rzeczpospolita*» і його редактора Францішека Равіти-Гавронського. Виходець із вінницького Поділля, Ф. Равіта-Гавронський сприйняв тезу про глибокі історичні пов'язання та спільне майбутнє польського й українського народів, символом яких була Річ Посполита, зараховував себе до *gente Ruthenus, natione Polonus*, водночас, ведучи власні історичні дослідження, акцентував на негативній ролі козацького й гайдамацького рухів та підкреслював, що сучасні йому українські політики перейняли їх руйнівні негативи. На цьому ґрунті полемізував з В. Липинським⁵². Для актуалізації історичної пам'яті про спільне польсько-українське минуле Ф. Равіта-Гавронський, щоправда недовго, видавав часопис «*Rus'*»⁵³. На відміну від галицьких ендеків це середовище наголошувало на цінності всього того, що поєднувало українців і поляків, натомість усе, що їх розділяє, зокрема й рішення, які дають можливість українцям самостійно розвиватися чи підкреслюють їх окремішність, вважало виявом «природної м'якості і традиційної безпорадності»⁵⁴.

З посиленням польської націонал-демократії слабшали впливи ліберал-демократів, які в останній чверті XIX ст. були головними опозиціонерами «правління консерваторів»⁵⁵. Гасла ліберал-демократів про загальний рух людства до свободи й рівності погано співдіяли з наростанням націоналізмів, які задавали вектори суспільним настроям. На тлі парламентських обструкцій, творення парамітарних організацій і позаурядових військових вишколів, шпигунських пристрастей і врешті терористичних актів багатьом видавалося, що лібералізм не дає відповідей на жодне з гострих питань. «Не таким ми уявляли собі кінець століття

⁴⁹ Głabiński S. *Idea samodzielnosci a finanse Galicyi*. Lwów, 1902. S. 10—11.

⁵⁰ Głabiński S. *Ludność polska w Galicyi Wschodniej*. Referat wygłoszony na I. Wiecu narodowym dnia 1 czerwca 1903 r. Lwów, 1903.

⁵¹ Biblioteka Jagiellońska. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów. Archiwum domowe Rawlikowskich z Koziańca. Przyb. 354 / 03. K. 191 (Проект виборчої реформи до Галицького сейму Ю. Бузeka, 1907 р.).

⁵² Koko E. *Franciszek Rawita-Gawronski (1846—1930) wobec Ukrainy i jej przyszłości*. Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006; Rawita-Gawronski F. *Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski (1892—1914)* / Opracowanie, przedmowa i przypisy E. Koko. Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 2012.

⁵³ *Rus'*. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej. R. 1. Lwów, 1911.

⁵⁴ [Gierałtowski]. Unia, uroda czy likwidacja. *Rzeczpospolita*. 1914. Nr 117. 4 kwietnia.

⁵⁵ Janowski M. *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889—1914*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1996.

й кінець життя», — визнавав один із лідерів ліберал-демократії Тадеуш Романович, прогнозуючи, щоправда помилково, перехід уряду до політичних репресій та цензури⁵⁶. Ліберал-демократи припускали, що національна конфронтація не триватиме вічно і за якийсь час національність стане «певним невинним культом», під національним прапором ніхто не проливатиме кров, запанує толерантність. Ці тенденції вони простежували в країнах Західної Європи. Здебільшого ліберал-демократи хиталися між демократичними й національними цінностями. Їх ідеологія поєднувала віру в польську справу як частину ширшого прагнення всіх підкорених народів до свободи та «історичний» патріотизм з ностальгійними почуттями щодо Речі Посполитої і вірою, що вітчизна мала бути повернута, а не здобута (*odzyskana, a nie uzyskana*)⁵⁷.

Щодо українців ліберал-демократи пропонували керуватися «морально-почуттєвою, а не раціонально-політичною точкою зору»⁵⁸. Розробляли вони й історіософські концепції польсько-руської згоди. Так, Константин Сроковський пропонував в українському питанні виходити з поняття польської «рації стану», якій надавав ірраціонального характеру — певного цивілізаційного покликання поляків на Схід («до Москви»), що мало виправдати метафізичну мету існування польського народу. Зважаючи на те, що «руське питання» з часів Казимира III було найважливішою проблемою Речі Посполитої і спричинило її державний занепад, К. Сроковський доводив, що його потрібно вирішувати із залученням усіх регіонів і суспільних верств Польщі, а не віддавати східногалицькій шляхті, яка мислила надто вузько, так що у Варшаві лунала теза «дати все», а у Львові «не дати нічого»⁵⁹.

На зламі XIX—XX ст. у Галичині розширювали діяльність ліводемократичні рухи. Польське людове сторонництво (*Polskie Stronnictwo Ludowe*) орієнтувалося на селянство Західної Галичини та українсько-польського етнічного пограниччя, натомість на сході провінції поступалося впливом українським партіям. Лідерами людовців були Кароль Леваковський, Ян Бойко, Вінценти Вітос, Ян Стапінський; у Львові, а згодом у Кракові виходив їх орган «*Przyjaciel Ludu*»; у певні періоди близькою до людовців була газета львівської демократичної інтелігенції «*Kurjer Lwowski*», з якою співпрацював І. Франко. Людовці виступали за національну рівноправність українців, називали «фарисейством» заклики ендеків до захисту інтересів польського простолюду на винятково національному ґрунті⁶⁰, однак із загостренням відносин дедалі частіше наголошували на значущості польських інтересів. Ідеологія Польської соціал-демократичної партії Галичини та Силезії містила тезу, що політична напруга існуватиме доти, доки українці

⁵⁶ Romanowiczówna Z. *Tadeusz Romanowicz. Listy i wspomnienia*. Lwów, 1934. S. 91.

⁵⁷ Janowski M. *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności...* S. 38.

⁵⁸ *Reforma wyborcza. Nowa Reforma*. 1914. Nr 4. 9 stycznia.

⁵⁹ Srokowski K. *Polska racya stanu w sprawie ruskiej. Krytyka*. 1907. T. 1. S. 320—327, 446—454; t. 2. S. 67—74.

⁶⁰ *Za chłopską skórę reforma wyborcza! Przyjaciel Ludu*. 1914. Nr 7. 15 lutego.

не досягнуть національної рівноправності. Соціалісти відстоювали гасло «незалежна Польща та незалежна Україна». Та все ж їх діяльність супроводжувалась періодичними зіткненнями з українськими політичними силами.

Напередодні Великої війни в ідеології польського національного руху відбувався черговий після прийняття концепції «органічної праці» великий перелом, спрямований на підготовку до збройної боротьби за власну державність. Однією з ключових його постатей став майбутній маршалок Польщі Юзеф Пілсудський, який стверджував, що сильна воля, енергія, здатність діяти й ухвалювати рішення, прищеплення суспільству переконання і впевненості в доречності боротьби здатні творити неможливе. Організаційним виявом нового руху, що відроджував традиції польських повстань, стали парамілітарні структури, які формувалися в руслі діяльності націонал-демократів («Зарево» та Польські стрілецькі дружини), Бойової організації Польської соціалістичної партії (спершу зосереджувалась на боротьбі з російською владою, а після революції 1905—1907 рр. перенесла діяльність у Галичину, де Ю. Пілсудський, прийнявши доцільність проавстрійської та антиросійської орієнтації, створив низку воєнізованих об'єднань — «Союз дійової боротьби», «Стрілець», «Стрілецький союз» під керівництвом Владислава Сікорського). Крім того, продовжував діяти польський «Сокіл», а при людовому русі сформувалися «Дружини Бартоша». 1912 р. у Відні кілька цих організацій об'єдналися в Тимчасову комісію конфедерованих незалежницьких сторонництв, яка визначила Ю. Пілсудського головнокомандувачем польських збройних сил, що мали виборювати незалежність⁶¹.

Напередодні війни для багатьох галицьких поляків поняття патріотизму містило протистояння з українцями. У Східній Галичині ця ситуація ставала особливо драматичною щойно поставало питання про нові територіальні поділи, зміну концепції автономії чи створення самостійних держав. Вимоги модернізувати національну свідомість, зробити чіткий національний вибір, бути готовим боротися за національні інтереси, з одного боку, знаходили дедалі більше прихильників, а з іншого — стикалися й зі значним опором. Якщо в другій половині XIX ст. польські політичні сили в Галичині трактували «українське питання» як так звану домашню справу, були впевнені, що його не вирішуватимуть без їх участі, і сподівалися, що воно не перетвориться на національне, то зі зламу XIX—XX ст. зберігати спокій їм ставало все важче. Змушені реагувати на виклики з українського боку, польські політичні сили мимоволі втягувалися в українські справи, дискутували про них, вносили до своїх програм і використовували проти опонентів.

Для багатьох поляків у Східній Галичині заклики не втручатися в українські справи залишалися неприйнятними. Психологічно ближчим їм було намагання змінити хід історії і повернути русинів до «спільної вітчизни», яке штовхало до цілком серйозних заяв про особливий, «братерський» зв'язок між поляками й українцями, потребу опікуватися останніми навіть без їхньої згоди. Оскільки в

⁶¹ Potkański W. *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*. Warszawa: DiG, 2002.

дискурсі польського націоналізму українці відігравали роль як об'єкта наступу, так і загрози, оцінки українського руху дуже розходилися залежно від обраної лінії бачення — від наголосу на його меншовартості та цивілізаційній відсталості до тези про небувалий розмах і успіхи, кінцева мета яких нібито полягала в тому, щоб вигнати поляків «за Сян».

У Російській імперії польська присутність була найпомітнішою в Південно-Західному краї, оскільки тут масово проживали поляки, які зберігали свою ідентичність і високу культуру, яку П. Мілюков назвав «старою національною» і якій не потрібно було відновлюватися⁶². Вона могла конкурувати з російською не лише без підтримки державних інституцій, а навіть усупереч їм. Польський націоналізм зародився під час антиросійських конфедерацій XVIII ст., переймаючись прагненням зберегти культуру та ідентичність⁶³. Ще з часів Адама-Єжи Чарторийського освіту розглядали насамперед як спосіб самозбереження, і тому польські діячі приділяли їй велику увагу. Польська шляхта втратила лояльність імператорської влади після Листопадового повстання 1830 р., а після придушення Січневого повстання 1863 р. польський національний рух зберігався в гуртках і земляцтвах студентів, польській пресі й театрі. Поляки особливо турботливо плекали мову і оберігали власну ідентичність у родинному колі. Література і мистецтво, а також католицьке віросповідання відігравали величезну роль у культивуванні національної свідомості.

Польський націоналізм від початку не зводився до «культурницького руху», хоча в умовах відсутності національних політичних інститутів удався до самозбереження через культурницькі форми. Формувався він у постійній конкурентній боротьбі з російським державним і недержавним націоналізмом, адже російська держава, як і українські діячі, не визнавали претензій поляків на захоплені внаслідок поділів Речі Посполитої території. Після подій 1863—1864 рр. імперія вдалася до розполячення краю. До особливостей польського націєтворення слід віднести збереження шляхетської традиції. Селянство, яке становило більшість населення краю, тривалий час залишалося поза «нацією» і націоналізмом. Після 1860-х років польська інтелігенція почала боротьбу за селянина і, аби зробити його поляком, взялася ліквідувати його неписьменність та навчати грамоти польською мовою.

Польська еліта краю вдавалася до створення легальних і нелегальних організацій, особливо активно після революції 1905—1907 рр. Її завоюваннями, зокрема правом на зібрання, поляки швидко скористалися, створюючи численні громадські об'єднання, а згодом і партії. Активізували діяльність культурно-освітні і благодійні товариства, які організовували в містах з ініціативи духовенства, дворянства, інтелігенції. Вони надавали матеріальну допомогу бідним і незахищеним особам польської національності. Збереження власної ідентичнос-

⁶² Мілюков П. *Национальный вопрос (Происхождение национальности и национальные вопросы в России)*. [Прага], 1925. С. 154.

⁶³ Дейвіс Н. *Європа. Історія* / Пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 852.

ті здійснювалося через виховання національної самосвідомості та освіти серед польського населення.

У 1903 р. в Києві було створено нелегальну політичну організацію «*Zrzeszenie*» («Об'єднання»), яка спрямувала діяльність на забезпечення освітньо-культурних і соціальних потреб широкого соціуму трьох правобережних губерній. Товариство «*Oświata*» зайнялося поширенням знань серед польського населення Київщини, поклавши початок руху за рідну школу. А 1909 р. польські письменники Києва створили громадсько-професійне об'єднання — Коло польських літераторів і журналістів, згуртувавшись для видання творів польських авторів. Заявив про себе і польський професійний театр.

Зміни внутрішньої ситуації внаслідок революційних подій 1905 р. мобілізували діяльність наявних і прискорили створення нових політичних партій і організацій. Серед них були партії марксистського напрямку, створені у Привіслянському краї. Вони засновували осередки в українських губерніях Російської імперії, які, однак, не знаходили підтримки, зокрема через те, що більшість із них програмували відновлення Польської держави з приєднанням українських і литовських земель. Так, програма створеної 1893 р. Польської соціалістичної партії (ПСП) передбачала боротьбу польського пролетаріату проти російської влади та заснування Польської республіки на федеративних началах. Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (1894) вважала за можливе будівництво соціалізму у співпраці з російськими робітниками, а також створення власної держави, яка мала б автономію у складі Росії і до якої на федеративних умовах увійшли б українці та литовці⁶⁴.

З початком конституційного життя в Російській імперії до неї з Галичини перенесли центр діяльності польські націонал-демократи. Майже одночасно лідери польської націонал-демократії Роман Дмовський та Станіслав Гломбінський очолили польські парламентські представництва («Кола») відповідно у Державній думі та в австрійському парламенті, що свідчило про серйозні претензії політичної сили на загальнонаціональне лідерство і символізувало сформований у польському суспільстві запит на політику чину. Р. Дмовський висунув ідею «інкорпорації» українських земель у складі майбутньої Польської держави. Великого значення партія надавала освіті польської молоді в національному дусі. На з'їзді в Узині (600 осіб) йшлося про потребу запровадження податку для шкіл, де знання отримувала б колишня декласована шляхта. Розмах освітньої діяльності був значним (близько 300 нелегальних шкіл), тому Д. Бовуа порівняв її організацію з діяльністю Міністерства освіти⁶⁵. В Україні польські націонал-демократи пропагували погляди через газету «*Dziennik Kijowski*».

⁶⁴ Білобровець О. М. Діяльність польських політичних партій на Правобережній Україні на початку ХХ ст. *Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту. Серія: Історія* / За заг. ред. М. М. Алексієвця. Вип. 1. 2005. С. 254—260.

⁶⁵ Бовуа Д. *Гордиев узел: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1917)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. С. 836.

Оскільки Роман Дмовський постійно критикував Петра Столипіна як політика, то частина поміщиків вирішила від'єднатися від ендеків і створити окрему в Київській, Подільській і Волинській губерніях Польську партію крайову (крайовці), в організації якої вирішальна роль належала магнату Роману-Даміану Сангушку, обраному в Києві 1907 р. головою партії. Партія видавала в Петербурзі часопис «*Kraj*». Вона пропонувала польській шляхті шукати компроміс із російськими поміщиками в рамках «Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю»⁶⁶, припинити співробітництво з ендеками та соціалістами, утримуватися від об'єднання з Польським колом у Думі. На третьому з'їзді партії було схвалено її статут, у якому визначено мету діяльності та ідеологічні засади: на ґрунті чинної державності дотримуватися мирного співіснування з усім населенням краю, що буде запорукою для розвитку польської людності⁶⁷. Серед крайовців були й ті, хто сповідував українофільські погляди.

Конфліктуючи за Правобережжя, поляки й росіяни довго нехтували інтересами місцевого українського населення, прагнули зробити його інструментом власних національних проєктів. Утім, обидві сторони турбував вибуховий потенціал народного руху і ймовірність того, що його очолять українофіли.

Ідея про те, що польська шляхта в Україні має працювати на користь українського руху, висловлена свого часу В. Антоновичем і Т. Рильським, на початку ХХ ст. знайшла продовження в діяльності В'ячеслава (Вацлава) Липинського — вихідця з польської шляхетської родини на Волині, історика й публіциста. Його українознавчі зацікавлення почали формуватися ще під час навчання в гімназії в Києві (під впливом Климентія Квітки, який увів його в один із найвідоміших міських українських салонів Марії Требінської), а згодом були закріплені участю в семінарі Богдана Лепкого в Ягеллонському університеті в Кракові. Липинський почав пропагувати свої погляди, виступаючи на місцевих зборах поляків, а 1909 р. з його ініціативи в Києві відбувся з'їзд польських діячів, які вирішили підтримувати українську культуру (від українців на ньому були присутні Є. Чикаленко і С. Єфремов). Того ж року це угруповання почало видавати в Києві часопис «*Przegląd Krajowy*».

Програму В. Липинського було викладено у брошурі «Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу на тлі його історії» (видана 1909 р. у Кракові польською мовою). Автор вважав очевидним, що «український народ живе, хоче жити і буде жити як самостійний народ», оскільки витримав монголо-татарську навалу, колонізацію та русифікацію, а «тепер нема вже такої сили, щоб стримала розвиток цього народу». Він доводив, що польська шляхта, яка століттями користувалася природними багатствами і працею українців, а за складом часто має українське етнічне коріння («ми кров з крові та кістка з кістки українського народу»), не може пасивно споглядати за їх намаганнями збудувати національну

⁶⁶ Там само. С. 839.

⁶⁷ Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія. *Укр. археогр. щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 200, 201.

інфраструктуру, зобов'язана важко працювати для українського національного руху, щоб не слухати згодом докорів і не приходити «на все готове». В. Липинський розумів польський патріотизм шляхти в Україні лише як прив'язаність до «польсько-шляхетської культури», яку в добу формування новочасних націй вважав архаїчним пережитком: «для нас, кому ближчими і дорожчими є наші покинуті степові могили, аніж ґрунтовно відновлюваний сьогодні Вавель, — вибір зрозумілий»⁶⁸.

Погляди В. Липинського не знайшли широкої підтримки серед польської шляхти в Україні. Чимало поляків вважали його пропозиції небезпечними, такими, що на практиці призвели б до повної українізації польської шляхти на Правобережжі. Так само неприйнятною ідея «повернення» польської шляхти українському народові виявилась і для східногалицької шляхти. Політичні долі діячів, що її відстоювали, зокрема В. Антоновича, В. Липинського, як і митрополита Андрея Шептицького в Галичині, промовисто доводили, що цей шлях передбачає зміну національної ідентичності в український бік. В умовах становлення модерних націй спроби поєднання двох національних ідентичностей справді були приречені на невдачу, і сам В. Липинський став діячем українського національного руху й теоретиком українського консерватизму.

Напередодні Світової війни польсько-українські відносини в обох імперіях увійшли у фазу, яку український депутат Михайло Король з трибуни Галицького сейму влучно порівняв з пошуками «цивілізованого розлучення»⁶⁹. Однак потрібно розуміти, що польський чинник відіграв дуже важливу роль у формуванні модерної національної свідомості українців. Розуміння «іншості» від поляків стало для українських ідеологів відправною точкою пошуку власної національної ідентичності. У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. українська інтелігенція виконала значну роботу, щоб створити наукове та ідейне підґрунтя для відмежування від польського політичного й культурного простору, формування власної історичної традиції та літературного стандарту української мови. Утім, ці здобутки не припинили, а, навпаки, посилили щоденну українсько-польську дискусію. Закиди опонента, нерідко й несправедливі, усе ж часто слугували своєрідним дзеркалом, у якому можна було побачити свої вади й недоліки. У Галичині злам ХІХ—ХХ ст. більшість політичних подій були відповіддю однієї сторони на дії іншої, і навпаки. Це свідчить про те, що впливи українського й польського національних рухів на етапі творення модерних націй були взаємними.

Від «еврейського закону людей» до єврейської національності. На питання, коли євреї потрапили під правову дискримінацію в Російській імперії, більшість істориків відповідають, що 1794 р., коли Катерина ІІ ввела для євреїв

⁶⁸ Lipiński W. *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków, 1909; Garncarz B. *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882—1914*. Kraków: Arcana, 2006.

⁶⁹ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z roku 1907*. T. 1. [Lwów, 1907]. S. 1208.

податок подвійного розміру. Потім, уже 1804 р., було запроваджено межу єврейської осілости. Водночас на євреїв не поширювалося кріпосне право. Однак вони продовжували жити ізольовано, дотримуючись традиційної культури і релігійної освіти⁷⁰. Щодо навернення євреїв у християнство, то воно не набуло поширення, за винятком кантоністів, які внаслідок відбування військової повинності єврейським населенням 1827 р. першими потрапили під цю державну акцію. На початку 1850-х років, коли було запроваджено подвійну норму рекрутського набору, єврейське населення Південно-Західного краю чинило спротив відбуванню рекрутської повинності — відкуплялося хабарями або й вдавалося до самокаліцтва⁷¹. Й. Петровський-Штерн усе ж вважає, що саме служба євреїв у армії зблизила їх з державою і посприяла проникненню в релігійне середовище світських тенденцій⁷². Верховна влада не втрачала надії спрямувати євреїв на заняття сільським господарством та ремісництвом. У 1850-х роках адміністрація Південно-Західного краю дбала про те, щоб використати євреїв у боротьбі проти польсько-землеволодіння. Тому їм на короткий час було дозволено купувати землю.

Тісніша «зустріч» російської держави з єврейським етносом припала на 1840-ві роки, коли адміністрація, за схемою міністра освіти С. Уварова, почала кампанію русифікації через надання євреям російської освіти. Наявна мережа єврейських шкіл не влаштовувала імперію, бо громадські школи (хедери) з релігійною освітою уже своїм існуванням чинили спротив асиміляторській політиці імперської влади⁷³. Євреї ж розцінювали державні школи як загрозу вірі й традиціям.

Вже на 1870-ті роки ситуація змінилася. Чисельність єврейського населення суттєво збільшилася й досягла 1,5 млн осіб⁷⁴. Тоді ж єврейська молодь почала вливатися в радикальний російський народницький рух, прагнучи соціальної справедливості, подолання бідності, релігійного фанатизму та замкнутості єврейської спільноти. Її не влаштовувало існування межі осілости та інші ліміти, зокрема запровадження 1887 р. І.Д. Деляновим відсоткової норми для євреїв зі вступників до середніх і вищих навчальних закладів, яку вона вважала правовою дискримінацією. Чисельність євреїв серед народницьких гуртків зростала, оскільки там їх приймали без будь-яких обмежень⁷⁵. Євреї, учасники радикальних виступів, були переконані, що в демократичній Росії антисемітизм зникне і вони будуть сприйняті суспільством як рівні серед рівних.

Інша частина євреїв завдяки освіті, яка забезпечила їм мобільність і дала змогу подолати власну маргінальність, обрала шлях національного радикаліз-

⁷⁰ Каппелер А. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. С. 115.

⁷¹ Миллер А. *Империя Романовых и национализм...* С. 64.

⁷² Петровский-Штерн Й. *Евреи в русской армии...* С. 10 и др.

⁷³ Миллер А. *Империя Романовых и национализм...* С. 64.

⁷⁴ Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. *Укр. іст. журн.* 1994. № 4. С. 21.

⁷⁵ Haberer E. *Jews and revolution in nineteenth century Russia*. Cambridge, 2004; Аксельрод П.Б. *Пережитое и передуманное*. Кн. 1. Берлин, 1923. С. 122.

му, вважаючи, що єврейський народ потребує власної держави, у якій він зможе сам визначати свою долю ⁷⁶. З цього часу бере початок сіонізм (єврейський націоналізм) — рух за створення єврейської держави. Його зародження та розповсюдження пов'язане з Теодором Герцлем, австро-угорським письменником, основоположником ідеології політичного сіонізму. Поширення його ідей серед єврейської інтелігенції було зумовлене потребою зберегти єврейську національну ідентичність. У часи Олександра III, коли російський націоналізм став офіційною доктриною, спалахи сіонізму значно почастишали ⁷⁷.

Серед активних діячів єврейського руху на теренах України був Володимир Жаботинський, який засуджував русифікаторську політику держави і вказував інтелігенції, аби вона не лише захоплювалася російською культурою, а й створювала власну. Сам він закінчив Рішельєвську гімназію, мав літературний дар і став дописувачем місцевих газет. Після другої хвилі єврейських погромів в Одесі 1903—1905 рр. примкнув до сіоністського руху, вивчив іврит, вважаючи, що саме мова є одним із найважливіших чинників національного відродження. Переїхавши до Петербурга, працював у журналі «Еврейская жизнь» і активно долучився до створення Союзу для досягнення повноправності єврейського народу в Росії.

У 1897 р. було засновано окрему політичну партію Бунд, яка вважала євреїв окремою нацією і ставила за мету ліквідацію їх безправ'я. Бунд відразу опинився у центрі масового єврейського робітничого руху. Це було актуально, оскільки російські соціал-демократи заперечували існування єврейської нації на тій підставі, що вона не мала власної території і мови. Рівноправність означала, передусім, відміну межі осілости, антиєврейських законів. Попри всю складність взаємовідносин, Бунд 1906 р. повернувся до складу РСДРП, продовжуючи прагнути автономії для євреїв у складі Російської імперії. Його місцеві осередки виникали в українських губерніях, де масово проживали євреї, зокрема в межі смути осілости. Бунд вів активну боротьбу з поширенням сіоністських організацій.

Діяли й партії, які перебували на інших позиціях, зокрема Сіоністська соціалістична робітничая партія, Єврейська соціал-демократична робітничая партія («Поалей-Ціон») та Єврейська соціалістична робітничая партія «Серп» ⁷⁸. Євреї були членами загальноросійських партій, зокрема, активно підтримували кадетів. «Єврейське питання» ставало назрілою державною справою. У Державній думі лунали пропозиції витіснити євреїв з армії ⁷⁹, потім — з Росії і створити для них окрему єврейську державу. У Російській імперії з'явився модерний антисемітизм ⁸⁰.

⁷⁶ Дубнов С.М., Динур Б.Ц. *Две концепции еврейского национального возрождения*. Иерусалим, 1990. С. 15.

⁷⁷ Миллюков П. *Национальный вопрос...* С. 159.

⁷⁸ Верстюк В.Ф. *Українське питання в Російській імперії. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії* / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2004. С. 388.

⁷⁹ Петровский-Штерн Й. *Евреи в русской армии...* С. 299, 343.

⁸⁰ Миллер А. *Империя Романовых и национализм...* С. 139.

У Габсбурзькій монархії практика наступного після конституційних перетворень пів століття показала, що правові норми змінювалися швидше, ніж єврейська громада встигала до них пристосуватися і вчилася використовувати. У 1868 р. Галицький сейм обговорив і схвалив урядовий законопроект про скасування обмежень щодо участі євреїв у громадських репрезентаціях (йшлося про наділення їх повнотою політичних прав). Не обійшлося без дискусії, учасники якої вказували на загрози галицького єврейства для польських національних інтересів. Євреям закидали визиск бідного населення, протегування «своїх» на посади всюди, де це було можливим, ухиляння від військового обов'язку, слабку піддатливість на асиміляцію з оточенням, а в разі акультурації — прийняття й поширення радше німецької, ніж польської, мови та культури. Натомість прихильники законопроекту вбачали в ньому крок до подолання шкідливої «кастовості» єврейського населення, а також закликали поміркувати над перспективами й цивілізаційним значенням польсько-єврейського порозуміння⁸¹.

Найповніше євреї використали політичні права в місцевому самоврядуванні, зокрема в містах; значно менше вони були представлені в органах державної влади, адміністрації, судівництві, вищій школі⁸². Органи влади нерідко керувалися в рішеннях щодо євреїв не лише приписами законодавства, а й поняттям «політичної доцільності», яке схияло щоразу шукати баланс між загальноприйнятими нормами й повагою до замкнутості єврейської громади та її звичаєвого права⁸³. Нарікаючи на те, що надання євреям рівних громадянських прав здебільшого залишилося без реального смислового наповнення, краківський часопис «*Głos żydowski*» 1907 р. зазначав: «Століття темноти, варварства й занедбання нагромадили між єврейським населенням і всіма іншими такий величезний вал упереджень, знеохочення та навіть ненависті, що на дорозі євреїв до практичної реалізації належної їм рівноправності, знаходяться перешкоди, над усуненням яких доведеться важко й повільно працювати»⁸⁴.

У 1860—1870-х роках у суперництві ортодоксів з реформаторами остаточно визначилася перевага реформаторів, але водночас їх рух набув виразного характеру асиміляції. Сформувався два асиміляторські напрями, що орієнтувалися відповідно на «високу» німецьку (його прихильники вважали, що євреї завдячують Габсбургам свободою і рівноправністю, а також поділяють суспільні устремління німецьких лібералів) і польську культури (адепти цього напрямку стверджували, що євреї мають подякувати полякам за заслуги перед ними в історії і стати повноцінними «громадянами Галичини»). У 1868 р. пронімецькі діячі

⁸¹ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskim w roku 1868*. [Lwów, 1868]. S. 614—639.

⁸² Friedman F. *Dzieje Żydów w Galicji (1772—1914). Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna* / Pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Hafftki. T. 1. Warszawa: Żydzi w Polsce odrodzonej, 1932. S. 392.

⁸³ Śliż M. *Galicyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848—1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2006. S. 147—151.

⁸⁴ *Głos żydowski*. 1907. Nr 1. 12 kwietnia.

заснували товариство «Шомер Ізраель» (*Shomer Israel* — Вартові Ізраїля), що видавало часопис «*Der Israelit*». На противагу цьому напрямку 1877 р. Бернард Гольдман заснував товариство «*Dorsze Szolem*» і часопис «*Zgoda*». У 1882 р. створено товариство «*Przymierze braci — Agudas Achim*» (Союз братів), яке видавало редакційний Натаном Льовенштайном часопис «*Ojczyzna*», згодом — «*Jedność*» та «*Zjednoczenie*». Провідними діячами цього напрямку були Герман Діаманд і Герман Ліберман — усі вони перейняли польськими патріотичними ідеями, навчаючись у полонізованих галицьких гімназіях.

Однак програми колонізації євреїв знаходили слабкий відгук як у єврейському, так і в польському середовищі, де заклик Вітольда Левицького «відкрити перед євреями двері шляхетського салону» залишався поодиноким. У 1892 р. припинили випускати часопис «*Ojczyzna*», мотивуючи це браком порозуміння з поляками й неможливістю досягати примирення на односторонній основі: «Ми сподівалися, що польське суспільство подасть нам руку до тієї спільної праці для спільної користі. Це виявилось самообманом»⁸⁵. Надалі програми польсько-єврейської згоди мали радше характер індивідуальних досвідів. Так, одним із найпомітніших символів польсько-єврейського культурного взаємопереплетення став професор польської історії у Львівському університеті Шимон Аскеназі, якого визнавали «польським патріотом найвищої проби». В історичних текстах він полемізував із надмірним, з його точки зору, критицизмом краківської історичної школи щодо власного народу, наголошуючи натомість на силі зовнішніх чинників, зацікавлених у занепаді Польщі⁸⁶. Водночас значного поширення набула практика польської мовної асиміляції, мотивована передусім домінуванням польської мови в адміністрації, побуті та освіті.

У 1880-х роках почали формуватися об'єднання, зорієнтовані на самобутній розвиток єврейського національного життя. Сіоністський рух у Галичині був започаткований створенням у відповідь на заходи асиміляторів 1887 р. товариством «*Zion*», яке видавало двотижневик «*Przyszłość*» за редакцією Альфреда Носіга, а з 1900 р. — «*Wschód*» за редакцією Адольфа Штандта. У Відні мешкав лідер сіоністського руху кінця ХІХ ст. Теодор Герцль, де він дописував до редакцій кількох часописів, зокрема «*Neue Frei Presse*» та «*Die Welt*». Т. Герцль стверджував, що розв'язання єврейського питання можливе лише в рамках власної держави, і пропонував скерувати еміграційні потоки в бік Палестини.

У 1892 р. сіоністи, які особливо активно діяли серед студентства, опублікували брошуру «Якою повинна бути програма єврейської молоді», що закликала до солідарності «євреїв усіх країн», припинення «маскарадних» асиміляційних практик та еміграцію до Палестини. З 1904 р. у Львові виходив часопис на їдиш «*Tagblatt*». «Палестинська програма» захопила передусім прихильників модернізації єврейської спільноти. У 1897 р. з ініціативи Т. Герцля в Базелі у Швейцарії

⁸⁵ Feldman W. *Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846—1906*. Т. 2. Kraków: Książka, 1907. S. 284.

⁸⁶ Askenazy Sz. *Szkice i portrety* (Wydanie pośmiertne). Warszawa, 1937.

було скликано перший сіоністський конгрес, який ухвалив курс на колонізацію Палестини. Спрямування уваги і надій значної частини єврейської спільноти на творення власної держави зумовлювало падіння значущості дискусій про облаштування їх майбутнього в Галичині.

Подем боротьби між сіоністами та реформаторами після запровадження загального виборчого права стали парламентські вибори. Сіоністський виборчий комітет 1907 р. виступав під гаслом боротьби з асиміляцією євреїв, спробами розв'язати проти них економічну війну, визнання офіційних прав мови, прагнення національної автономії, скасування примусового недільного відпочинку тощо. На парламентських виборах 1907 р. сіоністи зібрали в Галичині близько 30 тисяч голосів і провели трьох депутатів, які створили перший у європейському парламенті єврейський клуб (усього від Галичини обрано дев'ять депутатів-євреїв). Однак на наступних виборах 1911 р. сіоністи не здобули мандатів. Лідерами сіоністського руху в Галичині були Гершон Ціппер, Маркус Брауде та Леон Райх. Про розвиток ідей єврейського національного відродження свідчила кампанія за вказання євреями під час австрійського перепису 1910 р. їдиш як мови спілкування⁸⁷. З сіоністського руху також виокремилася права партія «Мізрахі», яка в питаннях національної самобутності євреїв наголошувала на релігійній складовій.

Певний вплив мали в Галичині й ліві єврейські організації, які поєднували сіоністські гасла з ідеями побудови соціалістичного суспільства. Так, на початку ХХ ст. на Галичину з території Російської імперії поширила діяльність партія «Поалей Сіон» («Робітники Сіону»), що ставила метою утворення незалежної єврейської соціалістичної держави в Палестині. Діяли в Галичині також і бундівці, єврейська секція Польської соціал-демократичної партії, а 1905 р. було засновано Єврейську соціал-демократичну партію Галичини (дещо пізніше — і Буковини), яка відстоювала надання євреям національно-персональної автономії⁸⁸.

Зворотною стороною сіоністського руху в Галичині стало гостріше сприйняття єврейської проблеми польськими й українськими політичними силами. Взаємини у трикутнику українці — поляки — євреї розвивалися непросто. Попри наростаючі українсько-польські протиріччя в масовій свідомості зберігався двоподіл на християнське та юдейське населення. Польські політики загалом підтримували асиміляторський рух євреїв у бік поляків, який передбачав політичну лояльність і мовну асиміляцію єврейського населення зі збереженням його релігійної окремішності. Однак із загостренням політичної боротьби з українцями польські політики Галичини виявляли меншу схильність до політичної підтримки євреїв.

Відкрито про потребу колонізації євреїв Галичини говорили польські націонал-демократи. Так, Францішек Буяк доводив, що польським інтересам відповіда-

⁸⁷ Sroka L.T., Sroka M. *Polskie korzenie Izraela. Wprowadzenie do tematu. Wybór źródeł*. Kraków; Budapest: Austeria, 2015.

⁸⁸ Монолатій І. *Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 205—206.

тиме розбиття захисної рамки єврейської солідарності, щоб «єврейська етнічна маса почала м'якнути, стала пластичною, а врешті й почала розпливатися серед нашого народу». Для цього він пропонував: зменшувати значущість релігії серед єврейського населення, прищеплювати йому вільнодумство, чому мали служити освітні практики та створення теологічного інституту для юдеїв з викладанням польською мовою, підтримувати професійну диференціацію євреїв, яка б виводила їх заняття поза межі торгівлі і сприяла асиміляції кожного в професійних середовищах, обмеження повноважень єврейських громад (кагалів) суто релігійними справами, співпраця з євреями в рамках господарських ініціатив. Визнаючи поступи асиміляції, Ф. Буяк наголошував на її поверховості: євреї приймали польську мову й культуру лише для власної зручності, тоді як поляки очікували їх «вольового» обрання і доведення до рівня «національного інстинкту», асиміляція євреїв мала відбуватися «не шляхом переслідування, а дорогою культурного натиску»⁸⁹.

Наростання суперечностей між поляками і євреями відкривало можливості для українсько-єврейських політичних союзів. Однак в українському дискурсі все ж переважало сприйняття євреїв як таких, що в польсько-українських суперечностях підтримували поляків. Серед єврейських діячів було поширене прагнення оцінювати своє місце в українсько-польському конфлікті як «третьої сили», покликаної підтримувати рівновагу⁹⁰. У 1900 р. єврейський часопис «*Wschód*» відкрито писав, що «в національній боротьбі між поляками і русинами ми — стрілка терезів. Тож нехай та стрілка рухається на перевагу тої шальки, де для нас більше користі»⁹¹.

Спроби українсько-єврейських політичних союзів у Галичині були, однак вони мали епізодичний характер і болісно сприймалися з польського боку. До найяскравіших прикладів українсько-єврейського порозуміння на початку ХХ ст. належала підтримка Ю. Романчуком вимоги створення окремої єврейської виборчої курії. Ця вимога перебувала в руслі спроб визнати євреїв одним із австрійських народів з відповідним захистом їхніх національних прав. Однак серед самих єврейських діячів не було щодо цього єдності: чимало сіоністів вважали шкідливим втягнення євреїв у австрійські політичні перипетії, адже воно могло надовго відволікти їх від виконання найважливішого завдання — створення власної держави. З іншого боку, напругу між українцями і євреями збільшувало використання польськими політиками нижчих верств єврейського населення для порушень законності на виборах у Східній Галичині проти українських кандидатів.

Взаємодія між українським і єврейським населенням у Східній Галичині не мала ознак класичної акультурації, її можна визначити як процес взаємопроник-

⁸⁹ Bujak F. *Galicja*. Lwów; Warszawa: Wiedza i Życie, 1908. Т. 1: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. S. 111—116.

⁹⁰ Friedman F. *Dzieje Żydów w Galicji...* S. 380.

⁹¹ Пахолків С. Українсько-єврейське співжиття в Галичині й конструювання національного. *Україна. Процеси націєтворення* / Пер. з нім. С. Матіяш та Ю. Дуркот; упоряд. А. Капелер. Київ: К.І.С., 2011. С. 218.

нення культур. Важливу роль для утвердження в українському культурному просторі позитивного налаштування щодо єврейської спільноти відіграла творчість письменника Шолом-Алейхема, який після єврейських погромів у Києві 1905 р. переїхав до Львова. Його творчість відстоювала ліберальні підходи поваги до особистості «маленької» людини, підкреслювала глибину релігійних традицій юдаїзму, а водночас показувала взаємопереплетення українського та єврейського простору, навіть містила критичні зауваження у бік польської шляхти, як-от, образ «двору» з оповідання «Щасливий у Кодні», де після зміни польських землевласників на єврейських з'явилося «повітря»: «одно слово, євреї»⁹².

Репрезентативними для українців Галичини були єврейські образи та сюжети у творчості Івана Франка. Письменник нарікав, що, намагаючись у своїх творах в євреях «бачити і малювати людину й тільки людину», зіткнувся із закидами в антисемітизмі з боку євреїв та філосемітизмі зі сторони українців. Як відомо, літературні й публіцистичні твори І. Франка містили як позитивні образи євреїв, так і критику низки притаманних їм як спільноті рис. Його контакти з євреями показували як приклади ізольованих, паралельних існувань єврейських і християнських середовищ, так і зразки дружніх взаємин. Працюючи репетитором у єврейських сім'ях, І. Франко відчув, що «мав тут перед собою щось далеко вище, тип старшої культури»⁹³. Найповнішим викладом його поглядів на євреїв вважається фрагмент повісті «Перехресні стежки», в якій поставлено під сумнів цінність асиміляційних устремлінь євреїв, підкреслено, що, приймаючи «сильнішу» культуру, вони змушують ототожнювати себе з гнобителями, і закликано «будувати міст» між євреями й українцями, аби «ті русини могли не самим лихом споминати нас»⁹⁴. Та все ж, як і в житті, у літературі «питання єврейсько-українського співробітництва або хоч взаєморозуміння виринає тут як чиста фантазія, чи, в кращому разі, неосяжна мрія»⁹⁵.

Менш відомими й насправді значно рідкіснішими були теоретичні обґрунтування з боку євреїв потреби підтримки в українсько-польському конфлікті української сторони. Одним із таких прикладів є представник сіоністського напрямку, уродженець Чорткова Ізраель Вальдман. Між своїми однопартійцями він відстоював тезу, що євреї не повинні бути союзниками поляків у протистоянні з українцями, підтримувати колонізацію Східної Галичини, натомість мають сприяти намаганням українців здобути національну автономію. Аргументом на користь українсько-єврейського союзу слугував, між іншим, той факт, що в середовищі українських політичних сил не було програм асиміляції євреїв. Прогнозуючи перемогу українців у Східній Галичині як етнічної більшості, І. Вальдман застерігав,

⁹² Шолом-Алейхем. Щасливий у Кодні. *Вибране* / Пер. Гершбіна, Милоченка та Райцина, вступ. слово М.Я. Гона. Київ: Україна, 2009. С. 192.

⁹³ Франко І. Мої знайомі жиди. *Діло*. 1936. Ч. 117—119. 28—30 травня.

⁹⁴ Лисяк-Рудницький І. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст. *Історичні есе*. Т. 1... С. 389—403.

⁹⁵ Грабович Г. Єврейська тема в українській літературі XIX та початку XX сторіччя. *До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка*. Київ: Критика, 2003. С. 232.

що їхній гнів може обернутися проти євреїв як союзників поляків, адже історія знала немало таких прикладів ⁹⁶.

Кримськотатарський рух за духовне відродження. Мусульманська еліта колишнього Кримського ханства тривалий час зберігала лояльність до російських імператорів, що ґрунтувалося на природі ісламського розуміння порядку, того виваженого укладу життя, який спершу наслідували й прибулі з Росії чиновники. Тільки за його порушення чи недотримання допускався протест проти верховної влади чи місцевої адміністрації, та й то у вигляді прохань і пропозицій. Крім того, до тих, хто виявляв національну ідентичність, сприяв розвитку національної культури, застосовувалися імперські санкції — відсторонення від посад в управлінні краєм, позбавлення можливості вчителювати чи заборона адвокатської практики.

Початок кримськотатарського національного руху з культурно-просвітницьким спрямуванням пов'язаний з іменем просвітника Ісмаїла бей Гаспралі (Гаспринський). Ставши бахчисарайським учителем і ознайомившись з освітніми методиками, він відмовився від традиційної ісламської школи, яка консервувала відстаість, обмежуючись конфесійними текстами. Робота в цьому руслі спонукала Ісмаїла дотримуватися джадідизму (з арабської «відновлення»), інтелектуального руху, який на початок ХХ ст. набув поширення серед кримськотатарської інтелігенції. Крім учителювання І. Гаспринський видавав у Бахчисарай газету «Терджиман» («Перекладач»), яка стала майданчиком обговорення проблем мусульманської спільноти. Хоча вона мала незначний наклад, навколо неї сформувався осередок діячів загальномульманської культурної і політичної орієнтації, які здобули вищу освіту в Стамбулі.

Кримськотатарський національний рух поступово досягав успіхів. Його активістами ставали молоді люди, що здобули освіту не лише в Стамбулі, Олександрії, а й у Каїрі, де мали можливість спостерігати, як англійські органи влади надавали підлеглим демократичні свободи ⁹⁷. Набирав популярності младотатарський рух, учасники якого звертали увагу і на соціальні проблеми, зокрема відбування російської військової служби муллами і хатипами, тоді як православних і юдейських священнослужителів до армії не призивали. Обговорювалося й отримання обов'язкових дозволів на спорудження громадським коштом мечетей тощо.

З початком ХХ ст. у Криму активно діяли товариства «Ватан» («Батьківщина»), «К'рим Талебе Джеміет» («Товариство кримськотатарської молоді, що навчається»), «Джеміет Хайріє» («Благодійне товариство»). Останнє виникло з ініціативи імама ханської мечеті Козлова, який зібрав з'їзд повітових землевласників, щоб вони матеріально підтримали школи. Кримськотатарські збори були

⁹⁶ Гон М. Ізраель Вальдман. *Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923. Уряди. Постаті* / Упоряд. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. С. 72—80.

⁹⁷ Возгрин В.Е. *История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крима*: в 4 т. Т. 2. 2-е изд. Симферополь, 2013. С. 733.

присвячені таким питанням, як виборність Таврійського духовного правління, підтримка національної освіти за рахунок вакуфних земель. У 1905 р. представники кримськотатарської спільноти взяли участь у трьох з'їздах мусульман Росії. До складу Державної думи входили депутати-мусульмани, створюючи численну фракцію, зокрема в перших двох скликаннях.

Поруч із національно-культурним кримськотатарським рухом почали зароджуватися пантюркізм і панісламізм як реакція на переслідування мусульман у часи Столипіна, коли на основі циркуляру від 10 січня 1910 р. почався наступ на культурно-національні завоювання неросійських народів. Йшлося про те, щоб не допустити перетворення кримських татар на модерних громадян. З-поміж іншого імперська влада намагалася не допустити відродження високої культури кримських татар. Пантюркізм, що прагнув до об'єднання всіх тюрків на принципах націоналізму і релігії, став захисною реакцією проти дискримінації титульної нації в Криму. З'явилися прихильники й панісламізму, релігійно-політичної доктрини, яка проповідувала об'єднання в одній державі всіх народів, що сповідують іслам. Російська влада боялася, що під впливом Другої турецької революції 1908 р. кримськотатарський національний рух набере нового розмаху й вимагатиме заступництва Туреччини, що призведе до державного сепаратизму. Проте ці течії російські мусульмани сприймали як утопічні, і їх поширення не стало масовим.

Ситуація різко змінилася з початком Першої світової війни, коли розгорнулися репресії, спрямовані винятково проти татар будь-якого соціального походження. Уряд розпочав систематичну депортацію в глиб імперії татарського народу як «неблагонадійного». Ці заходи були зумовлені побоюванням російської держави, що кримські татари перейдуть на сторону Османської імперії, з якою вони постійно підтримували культурні та релігійні зв'язки. Така політика невдовзі призвела до того, що вже 1917 р. вони становили лише 36,6 % сільського і 11,3 % міського населення півострова⁹⁸. Кримськотатарський народ, переживши геноцид, витіснення через переселення, русифікацію, зумів напрацювати ті захисні механізми, які не дали змоги Російській імперії знищити його бажання зберегти власну ідентичність.

Поруч із кримськотатарським етносом збереженням власної ідентичності переймалися караїми. Про потребу націозбереження заявив останній караїмський гахам Серая Шапшал (1873—1961), учений-сходознавець, який запропонував уважати караїмів окремим тюркським народом на основі тюрксько-хазарської теорії. Представники караїмської інтелігенції підтримали свого гахама у збереженні культурного спадку. Сімферопольський газзан (священнослужитель) Борис Єльяшевич створив перший караїмський духовний хор⁹⁹. Незва-

⁹⁸ Бикова Т.Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини. *Укр. іст. журн.* 2017. № 4. С. 64.

⁹⁹ *Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки.* Москва: Наука, 2003. С. 18, 54.

жаючи на розселення, караїми в місцях свого проживання та й у самому Криму почали створювати товариства, каси, школи, які утримували коштом громад, а також клуби на основі національно-культурних інтересів. Власний журнал «Караимская жизнь» караїми почали видавати в Москві 1911 р., а вже 1916 р. у Євпаторії створили національну бібліотеку. Завдяки таким формам організованості караїми зберегли національну самосвідомість, мову, релігійно-культурні традиції.

У ХІХ ст. український націоналізм сформувався як світогляд, центральним елементом якого було визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності націй загалом і української нації зокрема¹⁰⁰. Йому доводилося постійно і взаємодіяти, і конфліктувати зі своїми суперниками — польським та великоросійським національними проектами, які заперечували можливість майбутньої української державності. Національні рухи інших народів також пройшли власний шлях і разом з українським заперечили ідею династичної імперії. Національні дискурси, звісно, не були єдиними в розмаїтті життя українців, однак вони дедалі більше входили у повсякдення звичайної людини, змушуючи її займати чітку позицію щодо власної національної ідентифікації.

У спогадах мешканців тогочасної України — українців, поляків, росіян, євреїв та інших — побутують різні оцінки міжнаціональних відносин: від повного заперечення конфліктних ліній до тверджень, що міжнаціональна напруга проникала в усі сфери. В історіографії досі популярними є дискусії про те, жили національні громади в ХІХ ст. «поряд», «разом» чи «окремо», творячи власні, відносно замкнуті світи. Очевидно, що напруга в міжнаціональних відносинах, яка наростала з наближенням Світової війни, мало кого залишала байдужим. І хоча в запеклих дебатах легко простежити маніпулятивне перебільшення чужих недоліків заради піднесення власних чеснот, усе ж зворотним боком цього було прагнення почути від «іншого» визнання своїх заслуг і успіхів на шляху модерного націєтворення.

---

¹⁰⁰ Докладніше про історичну генезу українського націоналізму див.: Касьянов Г. *Теорії нації та націоналізму*. Київ: Либідь, 1999. С. 302—330.

КУЛЬТУРНІ
ПРАКТИКИ
МОДЕРНОЇ
ДОБИ:
МНОЖИННІСТЬ
ФОРМ І ДОСВІДІВ

РОЗДІЛ 9

Освіта і наука

як ознаки новочасного суспільства

•

РОЗДІЛ 10

Від класицизму через романтизм до реалізму.

Поява модерного мистецтва

•

РОЗДІЛ 11

Культура повсякдення

ОСВІТА І НАУКА ЯК ОЗНАКИ НОВОЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Від елітарної освіти до освіти широкої людності. Дев'ятнадцяте століття принесло ґрунтовні зміни в розуміння освіти. У зв'язку з модернізацією і новими технічними можливостями, які торкнулися не лише міста, а й села, розвитком промисловості та сфери послуг передбачалося, що кожна людина має оволодіти певним рівнем знань і вмій. Та на цьому питанні не вичерпувалися, адже масовість освіти ще не забезпечувала формування інтелектуальних еліт. Таке формування стало завданням університетів, підтримку яких належало усвідомити як прями́й інтерес держави, що впливав із бажання бути поміж перших у науковому прогресі.

У Центральній Європі переосмислення ідеї університету було пов'язане з освітніми реформами у Пруссії, проведеними на початку ХІХ ст. на тлі поразки від наполеонівських військ, та із заснуванням 1809 р. з ініціативи тодішнього директора секції церковних справ і освіти міністерства внутрішніх справ Вільгельма фон Гумбольдта Берлінського університету, який поєднав в університетському середовищі поняття «наука» (нім. *Wissenschaft*) і «освіта» (нім. *Bildung*). Слугуючи «чистій ідеї науки», університети мали забезпечувати перехід людини від навчання з його повним підпорядкуванням учителю до самостійної праці з розумінням того, що вчитися потрібно все життя, а науковий пошук залишається постійно відкритим¹. Разом з поглибленням модернізаційних процесів та масовістю освіти впродовж ХІХ ст. у ній наростали ознаки кризи, що стосувалися змісту освіти, насамперед щодо вищих студій — старшої гімназії та університетів. Концепція «віль-

¹ Гумбольдт В. фон. Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні. *Ідея університету. Антологія* / Упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалік, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 23—33.

них мистецтв» (*Altes liberalis*), яка довго становила основу «елітарної» освіти, була поставлена під сумнів бурхливим розвитком технічних і природничих наук та виробництва, яке диктувало потребу у фахівцях. Опертя освіти на багаторічне вивчення класичних мов, відсутність вибору, розрив між освітньою підготовкою і ринком праці належали до основних пунктів критики освітньої системи. Водночас, коли політехніки і природознавці вже довели своє право належати до високоосвічених еліт, постало питання про місце і зміст гуманітарної складової та соціальних наук. Відповісти на нього в західному світі пробували через оновлення ліберальної концепції освіти, пов'язання гуманітарних знань із формуванням світоглядних цінностей, віднайдением балансу між професійним формуванням і «універсальною необхідністю залишитися людьми», брати на себе відповідальність за інших².

Прагнення вивести державу з кризи, здолати соціальні й економічні негаразди, скоротити відставання від Західної Європи змусило російський уряд переглянути ставлення до освіти. Вона все ще продовжувала бути доступною для верхівки та середніх верст, хоча вже й змінила орієнтацію не тільки на підготовку чиновників, а й на забезпечення фахівцями підприємницької діяльності. Реформи школи, розпочаті за Катерини II, із секуляризацією освіти, з її завданням виховувати зразкових громадян за правління Олександра I здійснювалися з огляду на суспільні потреби і рівень розвитку наукових знань та із проголошенням наміру розбудовувати всестанову освіту. Для неї характерною була багатоступенева і неперервна система: парафіяльна школа, повітове училище, гімназія, університет.

За Миколи I організація шкільної освіти круто змінила спрямування, набувши станового характеру. Нижчі верстви могли розраховувати на початкову освіту в парафіяльних школах, дворянство — на середню і вищу, яку забезпечували повітові школи, гімназії, ліцеї та університети. Мережу державних шкіл було організовано за адміністративно-територіальним поділом. Держава перебирала на себе фінансування, кадрове забезпечення, а також контролювала виховання, навіть у приватних школах, і домашню освіту, вимагаючи вірнопідданства й дотримання традицій православ'я. Проте така нескладна освітня мережа в добу модернізаційних змін уже не влаштувала суспільство, а почасти й державу, економіка якої переходила на ринкові відносини. Обслуговування машин, що ставали основою фабричного і заводського виробництва, вимагало освічених робітників. Спеціалістів потребували й нові галузі, зокрема машинобудування, гірничодобувна, електрична. Нестачу фахівців відчувало сільське господарство, яке переходило до інтенсивного вирощування промислових культур і продуктів масового споживання.

Освіта не відповідала цим потребам часу і очікувала докорінної реформи, аби стати доступною для якнайбільшого числа тієї людності, яка раніше через походження була позбавлена можливості її здобути. Ситуацію актуалізувала лікві-

² Джеджора О. «Curriculum futuri»: ліберальна освіта як агент реформ, сто років до-свіду. *Наук. записки Укр. катол. ун-ту. Серія: Історія*. Ч. 13. Львів, 2019. С. 160—179.

дація кріпосництва, коли опіка поміщика над селянством змінювалася турботою держави, що поспішно переклала її на місцеві органи самоврядування. Земські зібрання і міські думи було наділено суттєвими повноваженнями із заснування й утримання шкіл. Вони ж почали залучати громадськість, підтримувати благодійність, сприяти подвижництву. Своєю чергою, інтелігенція підхопила ідею освіти як основу загальнокультурного розвитку, створила атмосферу власної відповідальності за народ, вважаючи своїм обов'язком служіння йому в освітній сфері. Запанувало переконання, що піднесення культури і матеріального добробуту можна досягти через знання.

Освітні реформи в Російській імперії стартували в 1860-х роках з початкової школи, однак про її обов'язковість і безкоштовність навіть не йшлося. На початок ХХ ст. в українських губерніях початковою освітою було охоплено 30,1 % дітей шкільного віку³. Разом з тим в Англії початкова освіта стала обов'язковою з 1880 р., школам, які не брали плати за навчання, виплачували кошти, а вже з 1891 р. запровадили безкоштовну освіту. У Франції безкоштовну й обов'язкову освіту для дітей віком 6—13 років було запроваджено законами 1881—1882 рр.⁴ У Росії ж це питання постало лише 1905 р., а практичний перехід до обов'язкової початкової освіти почався 1908 р. (за законом від 3 травня, з додатками від 10 червня 1909 р. і 14 червня 1910 р.), коли уряд виділив 6 млн 900 тис. руб., щоб навчання стало безкоштовним. Втілення цієї програми розпочали 1911 р. з перспективою завершити її 1920 р. і значно посилити змістове наповнення початкової освіти.

Розширення повноважень самоврядних органів у освітній сфері, хоча й породжувало протистояння, однак змушувало державу рахуватися з місцевими ініціативами. Серед них — відкриття класів і відділень для набуття ремісничих навиків, запровадження навчання українською мовою, повсюдне будівництво приміщень початкових шкіл. У пришкільних майстернях і класах ручної праці учні набували практик обробки дерева й металу, пізнавали основи ремесел, навчалися креслення і малювання. Таке ковальсько-слюсарне ремісниче відділення функціонувало при Уманському міському двокласному училищі. Ремісниче навчання було добре організовано в містах, де продовжували діяти ремісничі управи.

Так, Одеська реміснича управа утримувала ремісничу школу, відшкодовуючи для неї 9600 руб. Згідно з її статутом, схваленим 1862 р., вона призначала одного зі старшин, виділяючи йому щорічне жалування (400 руб.), аби він був наглядачем, направляла туди кращих майстрів для навчання ковальської, теслярської і столярської справ. Управа забезпечувала школу матеріально, шукала благодійні кошти, замовляла виготовлення різних товарів, гроші від продажу яких ішли на шкільні потреби. Члени управи брали участь у випускних іспитах. Здібних

³ Шляхов О.Б. *Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. С. 192.

⁴ Ашлей П. *Местное и центральное управление: Сравнительный обзор учреждений Англии, Франции, Пруссии и Соединенных Штатов*. Санкт-Петербург, 1910. С. 49, 86.

учнів нагороджували похвальними листами, що давало їм змогу потім претендувати на звання підмайстра⁵. Популярним було й Ніжинське ремісниче училище ім. А.Ф. Кушакевича, яке готувало кваліфікованих робітників для місцевих підприємств. Більше того, органи місцевого самоврядування для запобігання епідеміям взялися за забезпечення медицини на місцях кадрами — лікарями й фельдшерами. Для цього Полтавське земство заснувало фельдшерську школу на базі губернської земської лікарні і керувало її діяльністю. Серед навчальних дисциплін була й епідеміологія⁶.

Форми і напрями освіти ставали різноманітнішими. Як початкові продовжували діяти «старі» навчальні заклади, передбачені ще шкільним статутом 1828 р., зокрема парафіяльні школи, до яких потім додалися й церковнопарафіяльні та школи грамотності. Однак міста вже ними не обмежувалися, а почали запроваджувати міські двокласні, трьохкласні й чотирьохкласні школи. Кожна дума долучалася до шкільних питань, бо міста потребували грамотних ремісників, майстрів, фабрично-заводських робітників. Для освіти дорослих згадали про недільні школи. Заняття в них вели вчителі, вірні просвітницькому імперативу, які мали на кого рівнятися. Відтоді почалося становлення народної школи, якій присвятили себе видатні педагоги, для кого освіта широкої людності стала справою життя. Серед них — С. Васильченко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Корф, Т. Лубенець, К. Ушинський, Г. Шерстюк.

Найбільше прислужилися початковій освіті земства, які з кожним роком збільшували її фінансування. Якщо спершу вони виділяли на народне шкільництво 11,8 % власного бюджету, то 1913 р. — вже 31,8 %. Постійно зростала й кількість земських шкіл. Їх 1877 р. налічувалося 1403, а 1914 р. — 7082⁷. Щоправда, ці цифрові показники відображали становище народної освіти лише в лівобережних та південних губерніях. У земських одно- і двокласних школах збільшувалися й кількість предметів, і їх обсяг, що суттєво підносило практичне значення початкової освіти. Саме земські діячі взялися активно долати неписьменність. Ще 1865 р. Херсонське повітове земство вперше прийняло ухвалу про запровадження обов'язкової освіти для населення, а згодом неодноразово поверталось до цього питання. У 1895 р. губернське зібрання наголосило на потребі «піднести рівень знань народної маси, аби освіту довести до межі обов'язкової»⁸, випередивши на порядок усі інші земства в імперії. Поруч із початковою освітою земство вирішувало питання професійної, зокрема шляхом заснування сільськогосподарських шкіл, шкіл для підготовки повивальних бабок, фельдшерсько-

⁵ Шандра В. *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Київ, 2016. С. 110.

⁶ Козаченко А.І. *Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864—1920 рр.): Історико-правове дослідження*. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 91.

⁷ Гуз А.М. *Культурно-освітня діяльність земств в Україні (1864—1914)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. С. 21.

⁸ *Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865—1920*. Зб. документів / Уклад. В. Лебідь, О. Макієнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко. Херсон: Айлант, 2015. С. 209, 328, 376.

акушерських і ремісничих. Щодо останніх, то саме Херсонське земство прагнуло виробити тип ремісничої школи, яка б готувала вмілого селянина з ремісничо-технічними навичками.

Серед навчальних закладів потрібно назвати Єлисаветградське реальне училище, яке було відкрито земством, а не Міністерством народної освіти, як усі інші реальні училища, їх було тоді лише кілька — у Києві, Кременчуці, Миколаєві, Одесі, Сумах, Харкові. Воно було єдиним таким у всій Російській імперії, бо розбудувалося за рахунок самооподаткування дворян-поміщиків, а повітове і губернське земство, своєю чергою, не шкодувало коштів на його утримання. Земцям доводилося не раз захищати самобутність цієї школи в Петербурзі. Мало воно сім класів, у яких навчалося до 300 учнів. Частина з них були сільськими дітьми, що отримували стипендію від земства. Високий рівень навчання забезпечувала пристойна бібліотека (близько 4 тис. томів книг і періодичних видань), кабінети природничих наук і художній, хімічна лабораторія, метеостанція, рисувальні класи⁹. Не менш активною була й діяльність у поширенні знань через позашкільну освіту, музеї, народні читальні та бібліотеки. Земства як органи, що безпосередньо контактували з людьми, відчували, що освіта ставала і вимогою, і потребою часу.

Держава, хоча й прагнула уніфікувати навчальні заклади, однак не заважала різним відомствам відкривати школи, залишаючи за собою нагляд за ними. Школи різнилися терміном навчання, місцем розташування і соціальним складом учнів. Серед них варто виділити широку мережу духовних і залізничних училищ. У перших навчалися діти, батьки яких перебували на духовній службі, інші відкривалися при залізничних станціях і перебували на утриманні управлінь залізниць. У 1910 р. на Південно-Західній гілці залізниць навчалося 8186 дітей¹⁰.

У зв'язку з орієнтацією на масову освіту зріс запит на вчителів, відповідно, постало питання їх підготовки. Першими відчули потребу в учительських кадрах організатори недільних шкіл, які й створили тимчасову педагогічну школу в Києві. Для цих шкіл складали підручники Т. Шевченко і П. Куліш, при заснуванні педагогічної школи проявився організаторський талант М. Драгоманова. Російський уряд закрити ці школи 1862 р., а їхніх діячів репресував.

З 1860-х років учительські семінарії стали основним типом середньої школи для підготовки вчителів початкової освіти. В основу їх діяльності було покладено практичні спостереження і наукові висновки Костянтина Ушинського, який вважав, що вчительська семінарія має надавати учням широке коло загальноосвітніх знань. До навчального процесу він відніс рідну мову й літературу, арифметику, географію, історію, природознавство з найнеобхіднішими знаннями з ботаніки, зоології, анатомії та фізіології, а також співу і музику. Він вважав за необхідне зна-

⁹ Общий отчет Елисаветградской уездной земской управы за 1883 г. Елисаветград: Тип. А.М. Гольденберга, 1884. С. 7, 17, 19, 156—176.

¹⁰ Кизченко В.И. *Культурный облик пролетариата Украины в период империализма*. Киев: Наук. думка, 1990. С. 21.

йомити вихованців з основами агрономії і медицини, які могли знадобитися їм у середовищі сільського люду. Основну ж увагу було зосереджено на оволодінні педагогікою і методиками початкового навчання, що мали враховувати дитячу психіку, застосовувати ігрові підходи ¹¹.

Однією з перших (1869) було відкрито вчительську семінарію Південно-Західного краю в Києві, а 1873 р. її переведено до Коростишева. Курс навчання в ній тривав від трьох до чотирьох років. Згодом у відомстві Київського навчального округу таку саму семінарію було засновано в Острозі Волинської губернії, 1909 р. — у м. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії, у Вінниці та у м. Сураж Чернігівської губернії, 1911 р. — у Лубнах Полтавської губернії, а 1912 р. — в Черкасах. Тоді ж розпочали навчання і дві жіночі семінарії: імені К.Д. Ушинського в Києві й «Людмилівська» у м. Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії. З 1913 до 1916 р. до них додали ще чотири семінарії: Житомирську, Ольгопольську, Кам'янець-Подільську й Чернігівську та приєднали дві семінарії з Варшавського навчального округу — Бельську і Холмську.

На 1914 р. в Одеському навчальному окрузі в українських губерніях діяло вісім семінарій: Олександрівська і Новомосковська Катеринославської губернії; Преславська і Старо-Кримська Таврійської губернії, Олександрійська, Добровеличківська (жіноча), Новобузька і Херсонська Херсонської губернії. З них Херсонська, Новобузька і Преславська семінарії були засновані 1872, 1874 та 1875 рр., інші відкривалися у 1911—1912 рр. У Харківському навчальному окрузі діяло близько 26 семінарій ¹². Не можна стверджувати, що всі учительські семінарії забезпечували зразкову освіту, але вона все ж була кращою, ніж у духовних семінаріях. Серед них найбільшою популярністю користувалася Коростишівська учительська семінарія, яку тривалий час очолював Іван Посяда, колишній кирило-мефодієвець. Для нього, як і для інших членів Братства, освіта була першою і необхідною основою для розвитку людини. У 1856 р. він став домашнім учителем дітей цензора З. Бекетова, з родиною якого виїхав за кордон. Там провів вісім років, вивчав політичний лад Австрії, Швейцарії, Франції та Пруссії. Відвідував лекції у Єнському, Лейпцизькому, Берлінському та Галльському університетах. У 1863 р., повернувшись до Росії, перейшов на викладацьку роботу і працював у Петербурзькій і Полоцькій військових академіях. Став першим директором Київської вчительської семінарії, що переїхала до Коростишева. У ній він зумів реалізуватися як педагог, і вже 1880 р. його здібності були помічені міністерством, яке запросило його на посаду директора народних шкіл Воронежської, а з 1882 р. — Оренбурзької губерній.

Інші семінарії через брак коштів, низьку стипендію, незадовільне матеріальне забезпечення та й через низький рівень освіти не користувалися популярністю серед сільської і міської молоді. Успішнішими учительські семінарії були в надан-

¹¹ Ушинский К.Д. *Проект учительской семинарии*: Соч. в 6 т. Москва: Педагогика, 1974. Т. 2.

¹² Андрійчук Н.М. *Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860—1917 рр.)*. Житомир: Вид-во Житомир. держ. ун-ту, 2011. С. 111—113.

ні педагогічної і трудової підготовки та прищепленні навичок педагогічної праці. Хоча, можливо, це й не було головним. Семінарії відштовхували молодь тим, що навчання в них було відірване від української культури, до якої адміністрація ставилася негативно, а то й вороже. І.С. Нечуй-Левицький і Б.Д. Грінченко не раз зауважували, що семінарії, як і початкові школи, надавали освіту, яка вносила в душі молодих людей прірву між тим середовищем, з якого вони вийшли і до якого мали повернутися, аби навчати сільських дітей¹³. Земства першими відчували неоднозначність цієї ситуації і спробували відкривати учительські семінарії власним коштом, щоб мати право впливати на формування навчальних програм і кількість предметів. Однак міністерство освіти заборонило таку їх участь. Відкрита 1869 р. у Чернігові учительська семінарія на 120 осіб потрапила під прес міністерського контролю з вимогою віддати приміщення, і в підсумку земству довелося її закрити¹⁴.

У 1870-х роках почалася реформа середньої освіти. У статутах гімназій і реальних училищ з'явився принцип всестановості, який ламав перетинки між різними типами середньої школи. Класичні гімназії орієнтували випускників на продовження університетського навчання, а реальні — на вищу технічну освіту. На початку ХХ ст. кількість міністерських гімназій збільшилася до 185, їх учнівський контингент становив понад 54 тис. осіб. Гімназії засновували практично в усіх містах, а не лише в губернських, як раніше. З-поміж них виділялася Колегія Павла Галагана в Києві, заснована 1871 р. на приватні кошти Григорія Галагана в пам'ять про сина. У ній надавали якісні знання здібним учням з українських губерній за програмою навчання чотирьох старших класів державних гімназій.

Багато міських дум споруджували будівлі й під дівочі гімназії. Середню загальну освіту отримували не лише діти дворянства чи підприємців, а й вихідці з міщан, ремісників і селян. У 1914 р. міністр народної освіти Л.А. Кассо вперше висловився за обов'язкову загальну неповну середню освіту¹⁵.

До впорядкування жіночої освіти влада вдалася раніше, ніж до чоловічої, адже статут юнацьких гімназій було схвалено лише 1864 р. Оскільки чи не єдиним завданням жінки вважалася опіка над сім'єю, потребу дівчат в освіті довго ігнорували. Однак виклики часу змусили жінок ставити питання про здобуття освіти, яка б відкривала перед ними можливість інших життєвих сценаріїв. Необхідність для жінок бути незалежними від чоловічого утримання, піклуватися про родину, брати активну участь у суспільному житті врешті-решт змусила переосмислити ставлення до жіночої освіти. Мережа освітніх жіночих інституцій, створена впродовж першої половини ХІХ ст. в українських губерніях Російської

¹³ Поліщук М.С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. *Укр. іст. журн.* 1994. № 4. С. 57.

¹⁴ Хижняков В.М. *Воспоминания земского деятеля*. Петроград, 1916. С. 132.

¹⁵ Дмитриев А. По ту сторону «университетского вопроса»: правительственная политика и социальная жизнь российской высшей школы (1900—1917 годы). *Университет и город в России (начало XX века)* / Под ред. Т. Маурера и А. Дмитриева. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. С. 162.

імперії, передбачала централізоване державне керівництво. Проте державна опіка не була надто суворою, бо жіночу освіту розосередили по кількох відомствах: Міністерстві народної освіти, Відомстві імператриці Марії, згодом — у духовному відомстві, коли 1868 р. Святійший синод уклав статут для єпархіальних дівочих гімназій, за яким навчання в них було семирічним і програма наближалася до жіночих міністерських гімназій.

Напередодні ліберальних реформ було розроблено положення про жіночі училища Міністерства народної освіти, згідно з яким вони діяли впродовж трьох років, «для набуття досвіду», після чого 1860 р. його було удосконалено. Мету закладів визначено як надання «ученицям тієї релігійної, моральної і розумової освіти, яку повинна мати кожна жінка, майбутня матір сімейства». Цьому мав сприяти й перелік предметів та прогнозований обсяг знань. Серед обов'язкових в училищах першої категорії — географія і історія (загальна та російська), основи природничої історії і фізики, яких раніше дівчатам не викладали. У навчальних програмах підкреслено виховну функцію освіти, яка поєднувалася з її гуманітарним наповненням і моральністю.

Становлення закладів жіночої освіти спиралося не так на державну, як на приватну ініціативу щодо заснування та забезпечення коштами. На відміну від чоловічих навчальних закладів, якими держава опікувалася значно більше через потребу постачати кадрами цивільну і військову службу, жіночим вона приділяла менше уваги, і вони розвивалися у вільнішій атмосфері. На зміст освіти впливало розуміння владою, самим суспільством та врешті й дівчатами власного призначення, а тому вона менше на початковому і значно більше на середньому рівні охоплювала переважно дівчат з вищих станів, була покликана підготувати їх до сімейного життя¹⁶ і лише частково — до публічного, яке, утім, обмежувалося виїздами на святкові заходи в супроводі чоловіків тощо. Ще й у другій половині ХІХ ст. частина землевласників була переконана, що політичну свободу гарантує лише багатство, а не освіта.

Держава передбачала заснування училищ у тих містах, де громадськість і приватні особи могли забезпечити їх коштами, і передавала їх у відання імператриці Марії. За десятиріччя такі школи було відкрито в усіх губернських і розвинених містах, зокрема в Одесі, Феодосії, Сімферополі, Змієві, Богодухові, Ананьєві¹⁷. Останню, скажімо, утримувало повітове земство та міщани м. Ананьєва Херсонської губернії. Деякі заклади засновували на виняткових умовах, серед них — Миколаївське училище для доньок нижніх чинів морського відомства, яке повністю утримувалося за державний рахунок. Упроваджене там навчання ремесел — чоботарського, щіткового й парусного — було замінено 1875 р. на вишивання та кравецтво.

¹⁶ Шульгин В. *История университета Св. Владимира*. Санкт-Петербург, 1860. [Репринтное издание]. Киев, 2010. С. 5.

¹⁷ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1871. Т. 4: 1865—1870. С. 236, 439, 537, 1012, 1081, 1105.

Наступним законодавчим актом — положенням про жіночі гімназії і про гімназії Міністерства народної освіти від 24 травня 1870 р. жіночу освіту було оголошено всестановою, без огляду на віросповідання. У першій публікації цього положення йшлося про те, що на відміну від попередніх жіночих шкіл, призначених для дітей дворян і чиновників, у нових гімназіях освіту могли здобувати й вихідці з середнього стану¹⁸. Апробація цих закладів відбулася в Києві, Немирові, Білій Церкві і Златополі, де їх було засновано на рік раніше, ніж по всій імперії. Першою було створено шестикласну гімназію в Києві, бо для неї місцевий губернатор І.І. Фундуклей благодійно надав кам'яні будинки і щороку вносив 1200 руб. на навчання.

Перелік предметів та обсяг навчального матеріалу в жіночих школах було значно розширено, хоча ще не зрівняно з чоловічими гімназіями. Уперше дівчата отримували фахову освіту, яку, залежно від успіхів, поділяли на чотири кваліфікаційні категорії. Вищу категорію — звання домашньої наставниці присвоювали гімназисткам, яких нагороджували золотими і срібними медалями і які закінчували восьмий педагогічний клас, де засвоювали основні поняття про виховання та його методи. Тим, хто закінчив загальний гімназійний курс без медалей і навчався на додатковому курсі, присвоювали звання домашньої учительки. Ті, що закінчували загальний гімназійний курс, здобували право учителювати в народних школах. Упроваджувалася ще одна кваліфікаційна норма — помічниця вчителя будь-якої початкової школи, яку присвоювали за похвальне свідоцтво про закінчення прогімназії або перших трьох класів гімназії.

Кількість жіночих гімназій, які відкривали згідно із законом 1870 р., швидко зростала, щороку збільшуючи число жінок із середньою освітою, що зафіксувала статистика. Пояснюючи її, адміністрація зауважувала, що збільшення числа учнів у кожній губернії, особливо в 1880—1890-х роках, відбувається практично тільки за рахунок жіночих гімназій. Проте вони все ще не могли забезпечити всіх охочих отримати середню освіту. Волинський губернатор 1879 р. констатував, що до жіночих навчальних закладів подано 241 заяву, а зараховано було лише 161 особу¹⁹. Для задоволення попиту дівчат на освіту було дозволено засновувати приватні жіночі гімназії. На початку 1880 р. у дев'яти українських губерніях діяло близько 90 середніх жіночих навчальних закладів різних типів, у яких навчалася майже 19 тис. осіб. На початку ХХ ст. їх кількість збільшилася до 185 лише міністерських гімназій, учнівський контингент яких становив понад 54 тис. осіб²⁰.

Серед нижчих станів потреба в жіночій освіті зростала повільніше. У Києві, наприклад, діяло дві дівочі парафіяльні школи. У Києво-Печерській навчалася 44 дівчинки, у Києво-Подільській — 72, тоді як у таких же хлопчачих число учнів

¹⁸ Там само. С. 1636.

¹⁹ Шандра В.С. Освіта як фактор зростання ролі жіноцтва в українському суспільстві (1880-ті рр. — початок ХХ ст.). *Карпатський край*. 2018. № 1—2 (10—11). С. 79.

²⁰ Драч О.О. Жіноча освіта в Україні. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7 (Мл—О). С. 645.

було набагато більшим. Викладали там закон Божий, читання, письмо, чотири дії арифметики²¹. З часом дівочі початкові школи почали з'являтися частіше. І в робітничому середовищі зростала потреба в освіті. Про те, що освіта приносила нове розуміння життя, свідчила поява трьох недільних шкіл для дівчат у Києві, одна з яких була при Другій гімназії, інша — при Фундуклеївській, а третя — при Києво-Подільській.

Громадськість почала досить активно перейматися освітою своїх доньок, свідченням чого стало заснування іменних стипендій, серед яких — стипендія в пам'ять покійної начальниці Харківської гімназії Тетяни Зібер. У Кам'янці-Подільському ще напередодні відкриття гімназії жителі на відсотки зі зібраних коштів від концертів і спектаклів (400 руб.) засновували стипендію ім. генерал-лейтенанта Миколи Сухотіна, який як губернатор краю клопотався про заснування жіночої гімназії в їхньому місті. У Сімферополі було засновано стипендію на зібрані за підпискою 325 руб., відсотки з яких витрачали на придбання підручників і посібників одній з учениць. Стипендію цю назвали в пам'ять «дівичі» Єлизавети Калимахи, покійної доньки місцевого начальника жандармерії.

Ця нова практика витісняла ще недавню традицію — заповідати кошти храмам. Деякі забезпечені особи, виділяючи значні кошти, претендували, щоб жіночим закладам присвоювали саме їхнє ім'я. Так, поміщик Зміївського повіту Харківської губернії, дійсний статський радник Донець-Захаржевський отримав таку можливість, виділивши жіночій школі м. Змієва на перше облаштування 1 тис. руб., а згодом ще 4 тис. руб. Ім'я графа Блудова носило й жіноче училище у м. Острозі Волинської губернії. Значна частина жіночих закладів дістала назву «Маріїнських» на честь імператриці²².

Рух жінок за емансипацію, що найбільше виявився у прагненні здобути освіту, а згодом і місце служби, спричинив у частини дворянства психоментальне несприйняття. Один із сучасників у публіцистичній брошурі «Задачи дворянства» (таких публікацій тоді з'являлося досить багато) зазначив, що у вимозі жінок рівних прав з чоловіками закладено багато шкідливого для самих жінок. Сама думка про те, що жінка не займатиметься домашнім господарством, свідчила в уяві таких авторів про її моральну розбещеність. Лише наприкінці XIX ст. інтелігентна дворянка, що працювала, стала звичним явищем²³.

У спогадах жінок чудово описано їхні відчуття в потребі освіти. Післяреформена доба наповнювалася загальним оновленням і піднесенням, ентузіазмом та прагненням діяльності і саме цим закликала дівчат до суспільної праці, що стала своєрідним виміром жіночої свободи. Освіту почали сприймати як універсальний засіб для здобуття незалежності від чоловіка чи батька, зміни соціального

²¹ Шандра В.С. Початкова та середня освіта у Києві в першій половині XIX ст. *Архіви України*. 1980. № 5. С. 64.

²² Шандра В.С. Освіта як фактор зростання ролі жіноцтва... С. 80.

²³ Веремєнко В.А. *Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX — начало XX в.)*. Изд. 2-е, доп. и испр. Санкт-Петербург: Европейский дом, 2009. С. 633.

становища, забезпечення себе матеріально. З кінця XIX ст. середня освіта для дівчат із родин середнього статку стає практично масовою. Дівочі семикласні з підготовчими або восьмикласні з педагогічним відділеннями гімназії відкривалися уже не тільки в губернських містах, а й у повітових. Досить швидко вони відчинилися й у невеликих містах, як-от: Біла Церква, Жмеринка, Здолбунів, Златополь, Козятин, проте зазвичай були приватними. Деякі розпочинали навчання як прогімназії, маючи у своєму складі чотири або шість класів. Найстарішою була Київська гімназія св. княгині Ольги, про авторитет якої свідчить число учениць — 535. Власну гімназію утримувала й євангельсько-лютеранська община в Києві, у якій працювали педагоги лютеранського віросповідання. В одному лише Києві освіту надавали приблизно 20 дівочих гімназій, попри те, що навчання у гімназіях було платним і його розмір зростав з кожним наступним класом: від 25 до 50 руб. Залежав розмір оплати і від кількості субсидій, які виділяла держава, міська дума чи земство. Деякі міста відкривали дівочі гімназії власним коштом. На все більший освітній попит Вінницька дума 1911 р. зреагувала заснуванням другої у місті гімназії. Коштом містян у центрі Черкас було споруджено двоповерхову будівлю для міністерської дівочої гімназії, яка стала окрасою міста²⁴. У Гадячі відкриту дівочу гімназію утримувало губернське та повітове земство. Чисельність учениць була досить значною: від 135 до 350 осіб. Викладали в них, як правило, педагогі-жінки, хоча не заборонялося працювати й учителям-чоловікам, які мали дипломи про закінчення учительських інститутів з правом викладання. У кожній з гімназій була посада лікаря. Деякі, зокрема Золотоніська, практикували запровадження інтернатів для дівчат, котрим було далеко добиратися додому.

Немало було приватних гімназій: бердичівські О.К. Копронович і В.А. Усаневич, Борзенська — М.М. Тимченко, Володимир-Волинська — О.І. Биньковської, житомирські — О.Н. Овсянникової та Н.В. Покрамович, Ізяславська — Ю.Е. Селиванової. Навчання тут коштувало більше, бо часто помешкання винаймалися. Для Дубенської гімназії будинок здавала графиня Шувалова, яка була й попечителькою цього закладу. Начальницею Здолбунівської гімназії стала баронеса Елеонора фон Таубе, яка закінчила Одеський інститут шляхетних панянок. У дівочих гімназіях, крім загальноосвітніх предметів, викладали іноземні мови, переважно французьку та німецьку, зрідка англійську, а також рукоділля, танці, гімнастику. Відповідно до віросповідання учениць законоучителями були священники і ксьондзи. У кожній гімназії була власна педагогічна рада. У багатьох з них розпочинали діяльність знані пізніше діячі, зокрема, у Київській Н.Г. Байкової — Наталя Полонська-Василенко. Вона мала диплом про закінчення історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів²⁵. Відповідаючи на соціальний запит, саме в пору було зайнятися вищою жіночою освітою.

²⁴ Прищепя О. «Місця зустрічі»: культурне докільля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст). Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 425.

²⁵ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912/13 учебный год. Киев: Издание Управления учебного округа, 1913. С. 274.

Перші Вищі жіночі курси були приватними і не гарантували тих прав, які університети надавали юнакам після їх закінчення. Передбачалося, що здобуті на Вищих жіночих курсах у Києві (1878) знання дадуть змогу слухачкам викладати в старших класах середніх навчальних закладів. Однак цього не сталося, і хоча ці курси надавали додаткову освіту, але курсистки не могли нею сповна скористатися у професійному відношенні. Навіть коли дворічний курс навчання замінили на чотирирічний, це не вплинуло на професіоналізацію цього єдиного в українських губерніях вищого навчального закладу для жінок. Заснування курсів та збуджена ними громадська атмосфера, насторожене ставлення до них адміністрації створювали додатковий імпульс для молоді, яка намагалася наперекір їй підтримати жіночий заклад своєю участю. Частина слухачок пішла на курси, віддаючи данину моді, інші справді потребували знань. Вимоги відкрити такі курси в Харкові та Одесі залишилися безрезультатними, та й самі Київські жіночі курси, незважаючи на тисячне число слухачок, 1889 р. було закрито.

Відновлення вищої жіночої освіти почалось в Одесі, де 1903 р. жіночі курси врешті відкрились у складі кількох факультетів. Повторно відкриті 1906 р. Вищі жіночі курси в Києві практично повністю повторювали структуру Університету св. Володимира. Було засновано й медичне відділення, на базі якого 1916 р. створено Жіночий медичний інститут, у якому впродовж п'яти років підготовлено 700 кваліфікованих жінок-лікарів. На курсах викладали деякі дисципліни, яких не було в університетах і частину яких запозичили з програм Київського комерційного інституту²⁶. І хоча курси набули характеру вищої спеціально-педагогічної освіти, вони переростали те значення, про яке йшлося в їхніх статутних документах. У 1917 р. почали діяльність Катеринославські вищі жіночі курси, боротьба за які тривала досить довго і напружено. Ідею їх заснування впроваджували, як практично й повсюдно, професори місцевого вищого навчального закладу, у цьому випадку Гірничого інституту. Роль засновника виконувала громадська діячка Е.В. Тихонова, яка розгорнула збирання благодійних коштів.

Серед професійно зорієнтованих шкіл найкращою мала стати Людмилинська дівоча школа сільського домоводства та присадибного господарювання. Ініціатива її заснування належала поміщику Ніжинського повіту Павлу Коробці, який вважав, що настав час поліпшувати культуру селянського господарювання на найнижчому рівні. А якщо точніше, то його матері, у пам'ять якої школа, власне, й отримала назву. Його пропозиції були схвалені державою, аби школа такого типу, котра відкривалась уперше, стала прикладом для інших. Враховувалося, що поміщик мав досвід облаштування освітніх закладів, адже з 1901 р. діяло засноване ним нижче Леонідівське ремісниче училище для хлопчиків. Тож школа і господарські приміщення у м. Мрині будувались на землі П. Коробки за державні та земські кошти. Серед них такі приміщення: молочарня, пташник, свинарник, вівчарник, бджільник, оранжерея, теплиця, парник, людник, погріб, комора, ко-

²⁶ Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: Історія київських вищих жіночих курсів. Київ: МП «Леся», 2007. С. 35, 38, 106—107.

нюшня, тік, сушарня. Міністерство народної освіти зупинилося на трьохрічному безкоштовному навчанні 60 дівчаток віком від 14 до 16 років. Предметами вивчення стали садівництво, городництво, квіткарство, а наступними — вирощування свиней, великої рогатої худоби, розведення бджіл. Проте найголовнішим було набуття практичного вміння зберігати молочні продукти і виготовляти з них страви, заготовляти на зиму овочі та фрукти, доглядати за одягом і взуттям. Йшлося також і про вміння куварити, виробляти мило, прати і прасувати білизну. Отримання цих навичок супроводжувалось вивченням загальноосвітніх предметів, гігієни та рахівництва. Запроваджувалось навчання й для тих, хто бажав отримати знання, не відвідуючи класні заняття²⁷. Матеріально школу підтримали місцеві господарі, передаючи безкоштовно у її власність курей, качок, овець, корів, саджанці та насіння. Незважаючи на продуману організацію, ця школа проіснувала недовго: з 1903-го до 1911 р. Селяни, як і раніше, віддавали перевагу традиційному сімейному навчанню.

Такі школи виявилися досить популярними не лише серед незаможних прошарків суспільства, а й середніх. Скажімо, донька відомого київського історика й архівіста І.М. Каманіна Катерина, здобувши освіту у Фундуклеївській гімназії, працювала вчителькою в навчальних закладах, а в 1917—1918 рр. закінчила курси крою, шиття та чоботарства, щоб матеріально підтримувати родину.

Позбавлені виборчих прав, жінки активно взялися за створення власних товариств, «попечительств», за допомогою яких підтримували жіночий рух за право на освіту. Значною активністю вирізнялися єврейські громади, які за кілька років заснували практично в кожному місті й містечку по кілька жіночих шкіл і училищ, кожним з них опікувалося товариство, яке збирало благодійні кошти і забезпечувало ними освіту єврейських дівчат.

Дівчата знатного походження здобували освіту в інститутах шляхетних панянок — Полтавському, Харківському, Київському, Одеському, Керченському, які досить швидко перейшли у відомство імператриці Марії Федорівни. Спершу в кожному з них навчалися лише дівчатка шляхетського походження. Одеський інститут надавав безкоштовну освіту дворянським донькам Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній та Бессарабської області. Там могли навчатися й доньки військових і цивільних чиновників, які відбували службу в цих губерніях та в Одеському і Керченському градоначальствах.

Широку й культурно різноманітну освіту забезпечував дівчатам Київський інститут шляхетних панянок. Як елітна школа заклад був зацікавлений не лише в інтелектуальному розвитку учениць, а й у розкритті їхніх особистостей, формуванні духовних цінностей, звичок і манер. Його навчальний план передбачав вивчення російської словесності та живих мов, а також таких класичних для аристократії предметів, як живопис, танці, музика. Акцент на ідеальному знанні

²⁷ Бровко А.Г. Людмилиньська жіноча школа сільського домоведення та садибного господарства. *Література та культура Полісся*. № 90 (2018). Серія «Історичні науки». № 9. С. 206—215.

французької мови, вишуканій елегантності й такті додавав ще більше штрихів до шляхетської освіти. Та все ж реакцією на жіночу емансипацію стало зменшення числа охочих навчатися в інститутах шляхетних панянок. Так, у Київському інституті їх чисельність із 253 впала до 158 осіб. Дівчата віддавали перевагу жіночим гімназіям, навчання в яких було не таким регламентованим щодо поведінки, як для інституток. Аби зупинити вплив учениць, дирекція інституту 1878 р. пішла на небачене, дозволивши приймати доньок не тільки почесних громадян і купців першої гільдії, а й дітей з інших станів. Суттєво змінено програми дисциплін, їх викладання, поліпшено побутові умови, зокрема й харчування.

Нехай і поступово дівчата, дякуючи спеціальній професійній освіті, отримували доступ до державної служби. З 1870-х років «особи жіночої статі» обіймали посади головних виховательок, виховательок, доглядачок, класних дам і учительок у жіночих гімназіях, прогімназіях та училищах з правом пенсійного забезпечення. 14 січня 1871 р. за поданням міністра юстиції Олександр II визначив коло «корисної» для державної і громадської служби жінок, згідно з яким вони могли ставати акушерками, сестрами милосердя у фельдшерських і пунктах щеплення від віспи та аптеках. Указ вимагав сприяти жінкам на педагогічному поприщі, а також дозволяв їм служити сигналістками й телеграфістками, проте категорично заперечував проти обіймання канцелярських посад у громадських і державних установах (навіть за наймом), де служба могла бути як виборною, так і призначуваною. У 1898 р. Державна рада надала звання «жінка-лікар» тим, хто витримав екзамен в університетах і Військово-медичній академії Росії, з можливістю пенсійного забезпечення²⁸.

Модернізація потребувала й спеціальних знань, надавати які почали як середня, так і вища школа. Держава відчувала нестачу фахівців для торгівлі, якою тривалий час нехтували, для фінансової діяльності і промислового виробництва, а також транспорту та інших комунікацій. Відчутний брак таких спеціалістів позначався на темпах економічного розвитку, тому в їх підготовці були зацікавлені підприємці²⁹. Стало прагматичною потребою вкладати кошти в підготовку інженерів, комерсантів, прикажчиків, комерційних агентів, економістів, підрядників, загалом ділових людей, які підхоплювали б ідеї власників і вдосконалювали виробництво, аби отримувати нові статки та бути конкурентними на ринку товарів. Спеціальна освіта набирала популярності, про що свідчать заснування на зламі ХІХ—ХХ ст. комерційних училищ, у яких навчалися майбутні службовці торговельних, промислових, страхових підприємств і банків. Більшість із них відкривали на кошти товариств розповсюдження комерційної освіти.

Піонером у заснуванні таких закладів стала Одеса. У місті була розвинута торгівля, проте бракувало відповідних до потреб часу фахівців. Комерційна гімназія діяла там ще з 1804 р. На її базі засновано Рішельєвський ліцей. Комер-

²⁸ Там само. С. 84.

²⁹ Донік О.М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу. *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* Київ, 2013. Вип. 22. С. 255.

ційне училище було відновлено 1862 р. Наступним став Харків, де 1888 р. було знову-таки на кошти місцевого купецтва засновано комерційне училище. Того ж року почалася підготовка до відкриття комерційного училища в Києві, проте навчання в ньому стартувало лише 1896 р. У Катеринославі до заснування училища долучилися міський голова О. Толстиків і відомий промисловець О. Алчевський. Ці середні навчальні заклади доповнювали торговельні класи і початкові комерційні школи, яких на 1914 р. налічувалося 92³⁰.

Серед цих закладів були й дівочі, як-от Київська жіноча школа ім. Пелагеї Терещенко, дружини Миколи Артемовича, що існувала на благодійні кошти цього підприємця. Про гостру потребу в різних фахівцях свідчило й положення про комерційні навчальні заклади 1896 р., за яким товариствам, містам, становим організаціям, земствам і навіть приватним особам було дозволено відкривати комерційні школи різного типу, враховуючи місцеві потреби. Вони відразу почали з'являтися в містах із розвиненою торгівлею. Так, в Одесі їх було сім, у Києві — шість.

Немало міських голів віддавали перевагу поширенню професійно-технічної освіти, тому споруджували технічні училища. Серед них був миколаївський голова Олег Соковнін, який вважав, що для портового міста підготовка технічних кадрів досить важлива³¹. Такої самої думки дотримувалася й Кам'янець-Подільська дума, споруджуючи восьмикласне технічне училище. У 1888 р. уряд пішов назустріч виробництву і схвалив положення про промислові училища, які готували майстрів і кваліфікованих робітників. Відтоді мережа навчальних професійних закладів швидко зростала і на початок ХХ ст. становила 550 середніх і нижчих шкіл професійної орієнтації³². Наприклад, у 1870-х роках державним коштом було засновано Лисичанську штейгерську школу і приватне Горлівське гірниче училище С.С. Полякова, яке поступово набувало популярності. Аби забезпечити видобувну галузь кадрами, з 1893 р. на його вихованців було поширено відтермінування призову в армію до закінчення навчання. У 1893 р. було відкрито початкові гірничі школи в Луганську, Кам'яному Броді, Лисичанську, Третій Роті — загальна освіта тут поєднувалася з професійною. Чисельність учнів була високою — від 100 до 200 дітей. Крім того, в Луганську функціонувало гірниче училище, де здобували середню професійну освіту³³.

Перед університетами постало немало викликів, пов'язаних з лібералізацією суспільного життя та їх місцем в освітній системі. Університети в Росії засновували за європейськими зразками, переважно за класичними німецькими. Їх

³⁰ Там само. С. 260.

³¹ Шандра В. С. Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870—1914 рр.). *Розумовські зустрічі*. Чернігів, 2017. № 4. С. 237.

³² Кізченко В.І. *Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905—1907 рр.* Київ: Наук. думка, 1972. С. 63.

³³ Подов В.И., Курило В.С. *Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. Документы*. Луганск: Світлиця, 1998. С. 14; *Історія Луганського краю* / Бровченко І.Ю., Климов А.О., Красильников К.І. та ін; ред. В.С. Курило. Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. С. 217.

спільними ознаками була підготовка державних службовців, втручання держави в університетську автономію і державне фінансування. Саме з випускників університетів формували урядовий апарат, його вищі та середні ешелони. Однією з відповідей на суспільний запит стало заснування 1865 р. Новоросійського університету в Одесі. Відкриття в повітовому місті вищого навчального закладу було зумовлене тим, що на другу половину XIX ст. Одеса стала одним із найбільших портових міст світу, великим торговим центром із розвинутою економікою і торгівлею. Новостворений університет мав виконувати місію одного з провідних інтелектуальних центрів півдня Російської імперії.

Йдучи назустріч професорській колегії, держава статутом 1864 р. запровадила автономію, яка полягала у виборності університетської адміністрації. Цьому кроку, як і наступним, передувала загальноросійська дискусія, у якій брали участь професори, представники громадськості та міністерства. Тон задавав Микола Пирогов, який, усвідомлюючи потужну роль знань і світогляду, змінив лікарську професію на адміністративну у відомстві освіти. Він вважав, що керівництво університетом потрібно здійснювати колегіально, вирішальна роль має належати університетській раді. Вона ж повинна розподіляти бюджет, задовольняючи першочергові навчальні та наукові потреби; мати пріоритет у визначенні навчальних програм і забезпеченні незалежних наукових досліджень. Інакше кажучи, йшлося про свободу наукової творчості.

Інші учасники дискусії ставили питання про виборність ректора й деканів, про можливість університетських рад здійснювати відбір на професорські посади, про запровадження університетського суду. Більшість із цих пропозицій запозичено із західноєвропейської та американської вищої школи, яка була незалежною від державного контролю. Принцип колегіального управління підтримав професор Харківського університету Д.І. Каченовський, вважаючи, що воно може протистояти сваволі однієї особи та бюрократичному керівництву. Щоправда, попечитель цього округу Д.С. Левшин вказував на недоліки автономії, яку можуть згубити «партії», що вестимуть боротьбу («інтриги») одна з одною за впливи на ректора, на студентів, на адміністрацію, а також за громадську підтримку.

До можливостей колегіального врядування підозріло ставилася московська професура, вважаючи, що воно послаблює особисту відповідальність. Полеміка з цього питання то затухала, то відновлювалася, і держава плідно нею скористалася, запроваджуючи статут 1863 р. Як наслідок, в Університеті св. Володимира після набуття чинності статуту відкрилося 15 нових кафедр, їх кількість зростає з 37 до 52, збільшилося й число викладачів і студентів. Обдаровані студенти дістали шанс залучитися в наукову і педагогічну роботу, побувати на професійному стажуванні в Європі.

Статут 1884 р., схвалений Олександром III попри рекомендації Державної ради, практично знищив університетську автономію і дав міністерству право складати навчальні програми юридичних і філологічних факультетів. Замість самоврядування встановлено суворий контроль за університетами, зменшено повноважен-

ня професорських рад, припинено обирання ректора. Натомість запроваджено інспектуру, уведено мундири та станові обмеження із заборонаю студентам брати участь у таємних гуртках. Міністерство уніфікувало навчальні плани і встановило контроль за університетською освітою. Сучасники свідчили, що в цих заходах відчувався дух того порядку, тієї дрібної опіки, які панували ще за Миколи I.

Неодноразові спроби укласти новий університетський статут не увінчалися позитивним результатом, і робота над ним тривала до 1917 р. Найбільше спотикань було через відносини уряду і професорської корпорації. Університетське питання активно обговорювали 1905 р., воно не втратило актуальності й після першої російської революції, бо студенти взяли в ній активну участь. Масла у вогонь підливало й рішення третього загальноросійського дворянського з'їзду, який різко засудив університетську автономію: «Автономія університетам дана академічна, а не політична, і якщо в стінах університету замість навчання займаються політикою і підготовкою до повалення існуючого ладу, то без будь-якого порушення автономії особи, котрі являються головними двигунами подібних явищ, повинні бути вилучені з університету. Деякі професори, які перевищили межі своєї влади, є бунтарями, а як такі, вони повинні бути звільнені. Такі університети, як Московський, Київський, особливо Одеський, перебувають у стані повної анархії як з боку професорської колегії, так і з боку студентства. Там панує захватне право за участю робітників і вулиці»³⁴.

Не менш важливою виявилася і проблема ротації кадрів. Її з'ясовували в межах виборності й призначення, за якими стояв критерій професійних якостей викладачів. Йшлося про створення конкурентного середовища, що могло мотивувати професорів до постійного вдосконалення. Не зникли з обговорення і межі університетської автономії, зокрема співвідношення повноважень ради і ректора, ректора і попечителя. Гостро стояло питання про терміни перебування ректора на посаді (запропоновано обмеження від одного до чотирьох років). Дискутовано й розуміння академічної свободи в рамках викладання і наукових досліджень. На це питання ніхто не міг дати однозначної відповіді, адже було важко відшукати золоту середину між міністерською регламентацією та самоорганізацією як викладачів, так і студентів.

І все ж обговорення академічної свободи давало досить позитивні наслідки. У 1907 р. запроваджено предметну систему, яка уможливлювала контроль за відвідуванням і вільним вибором навчальних курсів³⁵. Втручання міністерства у змістове наповнення навчання було оцінено професорською корпорацією як принизливе, адже чиновник мав інший рівень знань. Міністри освіти й губернатори продовжували призначати «урядово мислячих» професорів, особливо в Київському і Новоросійському університетах, щоб звільняти небажаних, як-от

³⁴ *Объединённое дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906—1908* / Сост. А.П. Карелин: в 3 т. Москва, 2001. Т. 1: 1906—1908. С. 512, 513.

³⁵ Посохов С. Університети Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст.: міркування на тему автономії. *Дух і Літера*. Київ, 2008. № 19: Університетська автономія. С. 187.

приват-доцента Олександра Грушевського та майбутнього попечителя Київського навчального округу Миколу Василенка. Оскільки університети крім викладання займалися й науковою діяльністю, то відстоювання права на творчість також набирало ваги. Вона потребувала не лише свободи, а й коштів, як і регулювання критеріїв присвоєння наукових ступенів.

З-поміж університетських факультетів найбільшою популярністю почали користуватися юридичний і медичний. Перший готував чиновників вищого класу, суддів і адвокатів, яких унаслідок запровадження судової реформи 1864 р. відчутно бракувало. Суспільство потребувало професійних правників, і їм вдалося надати своєму фаху високої місії, престижності та авторитету в державі з абсолютистською формою правління. І це за умови, що верховна влада недолюблювала право та юристів і віддавала перевагу виконавчій владі, сподіваючись, що судова влада стане покірною волі монарха та обслуговуватиме його потреби. Однак освічені й сумлінні юристи обирали західний шлях — служіння праву й законності. Медичний факультет забезпечував підготовку лікарів, яких постійно бракувало. Їх нестача була особливо відчутною під час епідемій та пандемій. Саме лікарям, дослідникам і практикам, вдалося медикалізувати епідемії, вказати на їх залежність від соціальних та економічних факторів, заснувати лабораторії для вивчення збудників хвороб.

Основною структурною одиницею викладацької корпорації став факультет, а потім — кафедра, яка визначала зміст і напрями викладання. Однак подолати університетську кризу не вдалося. Спробу Державної думи надати доступ до університетів учням різних типів середньої школи було відхилено під час голосування 1913 р. Університети й надалі віддавали перевагу підготовці соціальної еліти, тоді як технічні навчальні заклади були демократичнішими³⁶.

Крім професійної середньої освіти економіка потребувала й спеціальної вищої освіти. Поруч з університетами виникли нові навчальні заклади вищої школи, покликані підготувати фахівців для торгівлі та промисловості, що зумовлювалось, зокрема, почуттям патріотизму в середовищі підприємців через засилля іноземних спеціалістів. Фабрично-заводська промисловість гостро відчувала нестачу фахівців-технологів, адже єдиний Петербурзький технологічний інститут давно вже не забезпечував підприємства кадрами, та і його вихованці з неохотою їхали у провінцію. Закономірно, що інститути виникали в регіонах з випереджувальними темпами промислового розвитку. У Південно-Східному краї вибір впав на Харків, де не було навчального закладу для підготовки кваліфікованих технологів та інженерів, які змогли б забезпечити розвиток нових технологій у хімічній, металообробній та машинобудівній галузях промисловості. Від ідеї створення інституту до її втілення минуло кільканадцять років, і лише завдяки

³⁶ Дмитриев А. По ту сторону «университетского вопроса»: правительственная политика и социальная жизнь российской высшей школы (1900—1917 годы). *Университет и город в России (начало XX века)* / Ред. Т. Маурер и А. Дмитриев. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. С. 123—124, 134.

зусиллям багатьох учених, міністрів та харківської громадськості 1885 р. почав приймати студентів другий (після Петербурзького) Харківський практичний технологічний інститут у складі двох відділень — механічного і хімічного.

Київський політехнічний інститут (1898), що орієнтувався на підготовку фахівців для цукрової промисловості, був заснований на кошти місцевих промисловців цієї галузі, які з 1880 р. почали їх збирання. Першими благодійниками стали Терещенки. Київське відділення Російського технічного товариства, очолюване М.А. Бунге, активно залучилося до підготовчої роботи. Приїзд до Києва міністра фінансів С.Ю. Вітте прискорив його відкриття. Зустрічі з міським головою С.М. Сольським, інженерами й науковцями, успіхи місцевої промисловості переконали міністра підтримати київських ентузіастів. Серед купців щедрістю вирізнялася родина Бродських, яка виділила на будівництво корпусів Політехнічного інституту 300 тис. руб.³⁷ Там було відкрито технічні й агрономічний факультети.

Заснування Катеринославського вищого гірничого училища 1899 р. впливало з потреб Криворізького промислового району. Місцеві чавуноливарні, сталеплавильні і рейкопрокатні заводи, підприємства гірничодобувної галузі потребували кваліфікованих інженерно-технічних кадрів, адже серед інженерного складу переважали іноземні фахівці. Харківський гірничий інженер Сергій Сучков, випускник Петербурзького гірничого училища, який очолював заклад перші дев'ять років, був людиною розумною і далекоглядною, знав виробництво й людей. З першого випуску студентів 1903 р. на асистентські посади було зараховано талановитих інженерів, які невдовзі стали професорами і засновниками наукових шкіл³⁸. Ці вищі навчальні заклади перебували у віданні міністерства фінансів, яке координувало їхню діяльність. Нові форми торговельних операцій з кредитними системами спонукали до заснування вищих комерційних училищ.

Державні школи не могли забезпечити потреби фахівців для зростаючої економіки, а тому на допомогу прийшли громадські організації. Ділові кола вдалися до заснування приватних вищих комерційних курсів, де можна було здобувати не лише комерційну освіту, а й економічну та технічну. Київські комерційні курси швидко змінили статус на інститут з двома відділеннями — економічним і комерційно-технічним, де крім юнаків навчалися й дівчата. На Харківських курсах здобували комерційну та політико-економічну освіту. Харківський інститут сільського господарства був заснований на кошти О. Алчевського. До того ж у 1916 р. запрацювали й вищі політехнічні курси для жінок.

Тож на початок ХХ ст. вищу освіту в підросійській Україні можна було здобути у 19 навчальних закладах, середню і середню спеціальну — у понад 900. Відчутно зросла роль природничих, технічних знань і ремісничих навичок. Рівень елементарної освіти показує чисельність письменних, а вона становила лише

³⁷ Meir N.M. *Kiev, Jewish Metropolis: a History, 1859—1914*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.

³⁸ Швидько Г.К. *Нариси з історії Національного гірничого університету (1899—2015)*. Ректори. Дніпропетровськ: ДНГУ, 2015.

25 %³⁹. Якщо цим показником вимірювати тогочасне суспільство, то зрозуміло, що найширші верстви були позбавлені права набувати знання, а тому він став одним із важливих чинників соціальних потрясінь початку ХХ ст. Водночас рівень освіти, що постійно зростав, був визначальною ознакою модерного суспільства.

Унаслідок ліберальних реформ 1860—1870-х років російська держава мала б здійснити крутий поворот до всестанової організації суспільства. Дворянство, привілейоване становище якого тривалий час плекала верховна влада і освіта якого вважалася суттєвою його ознакою, з розумінням поставилося до її наміру ліквідувати станові перегородки як такі, що перешкождали формуванню громадянського суспільства, базованого на загальнолюдських цінностях. Полтавське дворянство одразу відмовилося фінансувати військову гімназію, вважаючи, що значно важливішим було б відкриття таких навчальних закладів, які б готували кадри для реформованої судової системи і розвитку сільського господарства в краї. Проте таке рішення Комітет міністрів не схвалив, вважаючи, що їх утримання буде обтяжливим для імперії, та й дворянство не має права відмовлятися від взятих свого часу зобов'язань щодо їх фінансування.

Однак через десятиліття, коли захоплення ліберальними й демократичними ідеями минуло, частина дворянства, особливо та, що не відчула позитивних змін, стурбовано намагалася зберегти станову освіту. І вона досягла певного успіху, переконавши Олександра III в необхідності її відновлення. Поверталися кадетські корпуси, які цінували за те, що в них навчали вишуканих манер, музики, танців, що вважалися обов'язковим показником дворянської культури та зразкової публічної поведінки. Для вдосконалення французької й німецької мов запрошували їх носіїв — педагогів-вихідців із Франції та Пруссії. Та головне в іншому: у таких закладах була дисципліна, суворі вимоги, там формувалася особистість із християнською мораллю, відданістю присязі й почуттям дворянської честі. Важливим було й виховання пошани до батьків, до імператора та імператорської фамілії. Практично для всіх кадетських корпусів характерним було дотримання здорового способу життя. Вважалося, що виховання дітей полягає передусім у контролі й суворості, вмінні дотримуватися порядку й режиму, і що набуті навички гарантуватимуть юнакам щасливе майбутнє. Без цього батьки не уявляли виховання своїх синів, майбутніх офіцерів. Це було особливо зручно для тих із них, хто служив по всій території імперії і не міг фізично приділити уваги своїм дітям.

Відмова від військових гімназій і повернення до кадетських корпусів були сприйняті дворянством як сигнал до відновлення станової освіти. Саме цим пояснюється відкриття нових кадетських корпусів — Сумського в 1899 р. і Одеського в 1900 р. Багатьох дворян не влаштувала програма навчання в гімназії, де забагато часу відводили на латинську і старогрецьку мови, які втратили практичне застосування. Крайня відданість класичній освіті перетворювала навчання на «важку школу лінгвістичної схоластики», яку не могли здолати діти з нерозви-

³⁹ Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)... С. 193.

неною пам'яттю. Через це гімназії не користувалися довірою у дворян, та й не тільки в них.

А от у кадетському корпусі програма навчання була більше зосереджена на вивченні математики, природничої історії, космографії і законодавства. До спеціальних занять належали фортифікаційне і топографічне креслення, воєнна історія. Ці дисципліни були куди потрібнішими. До того ж кадети отримували базові знання для розуміння мистецтва, художнього слова та культури поведінки. Враховуючи подібні настрої, а також потребу у військових (адже імперія не відмовилася від участі у воєнних конфліктах і продовжувала нарощувати військову присутність на державних кордонах), Військове міністерство заснувало 1915 р. Севастопольський морський кадетський корпус, у якому переважали діти дворян Херсонської і Таврійської губерній.

Отже, хоча майже в кожному місті поступово відкривали гімназії і прогімназії, дворяни здебільшого прагнули віддати дітей до кадетських корпусів. Їхні звернення до адміністрації дають змогу з'ясувати соціальне становище прохачів: найчастіше зверталися ті, хто мав багатодітні сім'ї, хто, не маючи достатньо коштів, щоб дати синам і онукам гімназійну і університетську освіту, клопотався, аби їх зарахували до кадетських корпусів коштом держави. Малоземельні, а то й безземельні дворяни вважали, що для їхніх дітей освіта була єдиним засобом зберегти позиції в урядуванні. І не лише отримати посаду в місцевих органах влади, а якщо пощастить, то й зробити кар'єру, якщо не на військовій, то на цивільній службі, адже держава й надалі розраховувала на дворянство, яке, здобуваючи освіту, поповнювало збільшення числа бюрократії та армії.

Крім місцевих кадетських корпусів дворяни могли розраховувати на навчання синів і в інших, зокрема престижних столичних закладах, таких як училище правознавства та Олександрівський (колишній Царськосельський) ліцей, у яких переважали правові дисципліни. Переживши кризу соціальної ідентичності, дворянство почало активніше повертатися до закритих навчальних закладів, уважаючи, що загальноосвітня школа «дурно впливає» на виховання їхніх дітей. Крім кадетських корпусів дворяни утримували власним коштом будинки виховання збіднілих дворян, дворянські пансіони, аби ті могли відгородити їхніх дітей від популярного серед гімназистів і студентів народницького руху з його «ходінням у народ», нігілізмом, запереченням батьківського авторитету. За даними судових процесів, дворяни становили 38,3 % членів однієї лише «Народної волі».

Дворянські пансіони почали відновлювати за прикладом Москви. Одним із перших катеринославське дворянство розглянуло на своєму зібранні питання про заснування при місцевій жіночій гімназії дворянського пансіону, який мав забезпечити шляхетне виховання. У 1880 р. харківське дворянство звернулося до імператора про відкриття вже пансіону-притулку. Зміну державної політики на підтримку дворянської освіти засвідчив закон від 25 травня 1899 р., згідно з яким Міністерство фінансів виділило 3 млн руб. для повсюдного запровадження пансіонів-притулків. Дворянським корпораціям було надано право на їх заснування.

Пансіони функціонували б окремо від навчального закладу, і до них могли приймати вихованців і гімназій, і реальних училищ. Під час прийому до пансіонів перевагу віддавали дітям, а то й онукам спадкових дворян, чиї батьки служили на виборній службі, — дворянській, земській, у державних установах із селянських справ. Їхні діти могли розраховувати на безоплатне навчання. Звертали увагу й на дітей збіднілих дворян, які продовжували мешкати в маєтках і займатися сільським господарством.

Не можна стверджувати, що всі дворяни з готовністю підтримали верховну владу, хоча більшість, як заявив один із делегатів четвертого з'їзду уповноважених дворянських корпорацій 1908 р., була переконана, що дворянство, як жоден інший стан, має дбати про майбутнє управління державою, а тому — підтримувати і вдосконалювати дворянську освіту. На його думку, об'єднавча форма виховання і освіти могла посприяти збереженню дворянських традицій. За Миколи II лише в семи губерніях за ініціативою дворянських корпорацій було засновано пансіони-притулки. Підкреслимо, що під час їх заснування дворянство досить активно вступало в боротьбу з державою за свої корпоративні права на нерухому власність, адже з переходом на всестанову освіту Міністерство народної освіти використовувало в загальнодержавних інтересах будівлі, що колись дворянство споруджувало власним коштом. Тепер дворяни вимагали їх повернення, бо пансіон-притулок вважався окремим навчальним закладом, кожний із власним статутом, у якому навчання організовували згідно з місцевими традиціями, чисельністю учнів та викладачів. Досить популярним ставало запровадження стипендій на кошти для дітей спадкових і особистих дворян. Як правило, на них витрачали кошти, зібрані дворянськими корпораціями. Серед них часто були й іменні, якщо їх виділяла одна особа. Більшість із них приурочували до важливих подій в імператорській родині — чи то шлюбів, чи днів народження. Практикувалася й така форма, як використання для стипендій відсотків із спеціально заснованих капіталів⁴⁰.

У Габсбурзькій монархії нову сторінку в історії освіти відкрили конституційні реформи 1860-х років. Доти всі спроби імперської влади використовувати школу як знаряддя германізації та державної уніфікації буксували. У початковому шкільництві одночасно існували державні тривіальні та головні й церковно-парафіяльні школи, які здебільшого не забезпечували належної освіти. Шкільний примус не діяв, і рівень неписьменності залишався високим. Австрійські реформатори дійшли висновку, що передумовою освітнього буму має стати не лише визнання, а й гарантування державою права кожної людини на освіту рідною мовою. Таке право було закріплене § 19 Основного державного закону про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р., що був частиною Грудневої конституції.

⁴⁰ Шандра В.С. Станова дворянська освіта в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: донкіхотство чи данина традиційним цінностям. *Дриновський збірник*. Софія; Харків: Вид-во БАН ім. проф. М. Дринова, 2018. С. 123—129.

Наступним кроком стала секуляризація освітньої системи. Ухвалений 25 травня 1868 р. закон «Про відносини церкви і школи» передбачав відокремлення шкільництва від церкви і запроваджував світський характер державних шкіл, залишаючи релігію лише як предмет вивчення⁴¹. Основою ж для базової освіти у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. став закон «Про принципи навчання в початкових школах» від 14 травня 1869 р., який замість колишніх тривіальних шкіл запроваджував єдиний тип початкових навчальних закладів — народні школи з однаковими стандартами навчального процесу. З-поміж предметів, які в них вивчали, виділено письмо й читання, математику, географію, історію, природознавство, основи господарювання. Народні школи могли бути державними або приватними, а на дітей віком 6—14 років поширено шкільний примус⁴².

Визнання з боку держави права на здобуття освіти рідною мовою з одночасною децентралізацією державного управління відкрило широкий простір для розвитку освітніх закладів, у якому відтоді стали зацікавленими місцеві еліти. Одним із завдань модернізації шкільництва було визначено перетворення змісту освіти. Попередню систему навчання, що ґрунтувалася на запам'ятовуванні довгих фрагментів текстів без належної уваги до їх змісту, було визнано недосконалою, зокрема й тому, що вона найбільше асоціювалася з вивченням німецької мови. Новим акцентом стала виховна функція школи, яку вже не можна було повністю покласти на нагляд з боку релігійних інституцій.

Змінювалося й бачення «ідеального» громадянина: на місце слухняності й стриманості, способом досягнення яких у школах доби абсолютизму була залізна дисципліна та фізичні покарання за її порушення, мала прийти тямуща й діяльна особистість, здатна перетворювати світ на краще⁴³. Зміщення акцентів у освіті з її вибірково-елітарного характеру на доступність для ширших верств, що мало наслідком відкриття соціальних ліфтів, було однією з ланок модернізаційних перетворень. Технологічні виробництва, поява місць праці, зокрема й для жінок, передбачали наявність у виконавців певного освітнього рівня. Також кінець ХІХ ст. ознаменувався бумом у виданні літератури, зорієнтованої на селян, яка мала заохочувати їх до раціонального господарювання з урахуванням технічних і агрономічних новинок, упровадження нових санітарно-гігієнічних норм тощо. У переддень освітніх реформ один із їх ідеологів професор Ягеллонського університету й президент Кракова Юзеф Дітьль стверджував: «Народна освіта — це ви-

⁴¹ Gesetz vom 25. Mai 1868, wodurch die grundsätzlichen Bestimmungen über das Verhältnis der Schule zur Kirche erlassen werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869*. Wien, 1868. S. 336—341.

⁴² Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869*. Wien, 1869. S. 277—289.

⁴³ Baranowski B.A. *Szkolnictwo ludowe w Galicyi w swym rozwoju liczebnym od roku 1868 do roku 1909 z uwzględnieniem stosunków higienicznych*. Lwów: Nakładem wydawnictwa «Rodziny i szkoły», 1910. S. 5.

робництво; виробництво — це джерело невичерпаних багатств [...]. Зв'язок між міністерством освіти та міністерством фінансів тісніший, ніж може здаватися на перший погляд [...]. Не підвищення податків, а збільшення виробництва силою освіти в добре влаштованих школах — ось що має стати гаслом нового уряду»⁴⁴.

Пристосувати загальнодержавне («рамкове») законодавство до місцевих умов мали провінційні сейми. Галицький сейм з цією метою 1865 р. створив Освітню комісію, яка виконала чималу роботу для підготовки провінційного освітнього законодавства і створення місцевої шкільної адміністрації. Важливу роль у її роботі відіграв Ю. Дітль, а українців представляв греко-католицький митрополит Спиридон Литвинович. Для нагляду над шкільництвом було запроваджено шкільну адміністрацію — Крайову шкільну раду (польськ. *Rada Szkolna Krajowa*, нім. *Landesschulrat für das Königreich Galizien und Lodomerien*)⁴⁵. Пропозицію про її створення було винесено на обговорення Галицького сейму наприкінці 1866 р. Уже на етапі її ухвалення українські депутати протестували проти ради з двох мотивів: позбавлення впливу на шкільництво консисторій і відсутність гарантій того, що в новій шкільній адміністрації українці матимуть своїх представників⁴⁶.

Польські політики розпочинали створення Крайової шкільної ради з розмахом, підкреслюючи її зв'язок з заснованою 1773 р. у Варшаві Едукаційною комісією, яка вважалася першим у Європі Міністерством освіти. Спочатку їхній план полягав у поширенні повноважень Крайової шкільної ради на всю освітню сферу, однак Відень стримав цей розмах, вилучивши вищі навчальні заклади. Згідно з ухваленим сеймом і санкціонованим цісарем у червні 1867 р. Статутом Крайової шкільної ради⁴⁷ її було визначено як вищу наглядову та виконавчу владу щодо народних і середніх шкіл (пізніше додано ще й учительські семінарії). До повноважень ради віднесено все адміністрування шкільництвом, представлення до номінації цісареві шкільних інспекторів, призначення і весь комплекс службових справ учителів і директорів, затвердження підручників і навчальних матеріалів, укладання річного бюджету шкільництва (його обговорювали й затвер-

⁴⁴ Dietl J. *O reformie szkół krajowych*. Kraków: Z Drukarni c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem T. Szczurkowskiego, 1865. Zesz. 1: Stanowisko szkoły. Rada Szkolna Krajowa. Język wykładowy. S. 5.

⁴⁵ Докладно діяльність Крайової шкільної ради відображено в працях: Dutkova R. *Polityka szkolna w Galicji: między autonomią a centralizmem (1861—1875)*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Instytut Historii, 1995; Juško E. *Rada Szkolna Krajowa i jej działalność na rzecz szkoły ludowej w Galicji (1868—1921)*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego; Tarnów: Wyd-wo Diecezji Tarnowskiej Biblos, 2013.

⁴⁶ Bobrzyński M. *Statut Rady Szkolnej Krajowej*. Kraków: Z Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filippowskiego, 1903. S. 10—11.

⁴⁷ Statut organizacyjny, tyczący się ustanowienia Rady szkolej krajowej w Królestwie Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Rok 1867. Cz. IV. S. 18—19.

джували в сеймі перед бюджетом провінції) та підготовку річних звітів про стан шкільництва⁴⁸.

Крайова шкільна рада складалася з намісника або визначеного ним заступника, референта намісництва з шкільних справ, двох призначених намісником інспекторів, двох номінованих цісарем священнослужителів, представника Крайового віділу Галицького сейму, по одному представнику від міських рад Львова і Кракова, двох представників наукового світу з визнаним авторитетом, кандидатури яких пропонував Крайовий віділ і затверджував цісар. Якщо в перше двадцятиріччя Крайова шкільна рада розбиралася зі станом отриманих у спадок шкіл, їх приміщеннями і заснуванням навчальних закладів, то згодом на перший план вийшли питання організації та якості навчального процесу, змісту освіти, зокрема у сфері підручникотворення, віднайдення балансу між масовим характером освіти й формуванням освіченої інтелігенції.

Вирішення цих питань потребувало реформування самої Крайової шкільної ради, посилення ролі її керівника як особи, яка мала відповідально спрямовувати й контролювати її діяльність, адже для намісника шкільні справи були лише однією з багатьох галузей діяльності. Новелізацію статуту Крайової шкільної ради ініціював один із лідерів краківських консерваторів, професор Ягеллонського університету Міхал Бобжинський. У 1890—1901 рр. він керував радою в статусі її віцепрезидента і провів низку освітніх реформ⁴⁹, які високо оцінили й українські освітяни⁵⁰. Крайова шкільна рада мала місцеві органи, діяльність яких регламентував закон 1873 р. «Про наглядові місцеві й окружні органи влади для народних шкіл». Саме вони найбільше контактували з навчальними закладами. До їх складу входили представники церкви, громади й освіти, які працювали на безоплатній основі, однак могли отримувати кошти на службові поїздки. Усю територію Галичини було поділено на 37 шкільних округів, число яких з часом зросло до 83⁵¹.

У 1905 р. було ухвалено новий закон «Про Крайову шкільну раду», який уточнив її повноваження і розширив склад. Важливим для українців стало гарантоване їм у раді національне представництво: українцем мав бути один із трьох делегатів Крайового віділу та двоє з шести «професійних знавців освіти»; розширено й коло представників духовенства: «трое духовних католицького віросповідання, а саме — перший латинського обряду, другий грецького, третій вірменського, з одного духовного євангеліста та одного представника юдейського

⁴⁸ Такі звіти виходили у світ у друкованому вигляді під назвою: *Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym...* Lwów.

⁴⁹ Łazuga W. *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna*. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. S. 98.

⁵⁰ Барвінський О. *Спомини з мого життя* / Упоряд. А. Шацька; ред. Л. Винар, М. Жулинський. Нью-Йорк; Київ: Вид. дім «Стилос», 2009. Ч. 3—4. С. 829—830.

⁵¹ *Ustawa z dnia 25 czerwca 1873 o władzach nadzorczych miejscowych i okręgowych dla szkół ludowych. Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Rok 1873. Nr 255. S. 215—234.

віросповідання». Таке гарантування національного представництва було відповіддю на дискусії про поділ галицьких інституцій за національною ознакою, якого домагалися українські політики⁵².

Ще одну новелізацію закону було проведено 1907 р.: вона розширила повноваження ради щодо призначень на посади й особливо наголосила на розробленні під її наглядом та у взаємодії з Міністерством освіти і віросповідань навчальних програм і підручників⁵³. Персональний склад Крайової шкільної ради можна простежити за шематизмами. Його розміщували на початку видання, одразу після штату намісництва. Так, згідно з даними шематизму за 1892 р., до складу Крайової шкільної ради входило 18 осіб. Серед них українці перебували в меншості й були представлені чотирма членами: директор Академічної гімназії у Львові Василь Ільницький, директор чоловічої вчительської семінарії у Львові Зигмунт Савчинський, інспектор народних шкіл і вчительських семінарій Северин Дністрянський та інспектор середніх шкіл Іван Левицький⁵⁴.

2 травня 1873 р. Галицький сейм схвалив закон «Про заснування й утримання народних шкіл та обов'язок відправляти туди дітей». Передбачалося, що для відкриття в місцевості публічної початкової школи там упродовж п'яти років поспіль мало налічуватися в середньому не менш як 40 дітей шкільного віку. До того ж найближча школа могла знаходитися на віддалі понад пів милі. Встановлено місцево-класовий принцип, за яким якщо протягом трьох років у школі навчалось менш як 80 дітей, вона ставала однокласною з одним учителем, понад 80 дітей давали змогу ввести дві вчительські посади, понад 160 дітей — три і т. д. Народні школи поділяли на загальні та школи вищого рівня (восьмикласні, або так звані виділові; вони могли бути поєднані з дошкільними закладами і практичними курсами рукоділля, рільництва тощо). Навчання в початкових школах було для дітей безоплатним.

Окреме навчання хлопців і дівчат можна було організовувати за наявності коштів, а в разі значного напливу учнів рекомендовано й поділ усього навчального закладу. Утримувати школи мали громади за співучасті власників дворів. На шкільний фонд стягували окремий податок. Шкільний примус встановлено для дітей віком 6—12 років⁵⁵. Провінційне законодавство щодо шкільництва упродовж 80—90-х років ХІХ ст. ще кілька разів змінювалося в напрямі посилення виховних акцентів, а для сільських місцевостей передбачено наголос на набутті практичних знань. У 1893 р. початкові школи розподілено на два типи: сільські

⁵² Ustawa z dnia 15 lutego 1905 o Radzie Szkolnej Krajowej. *Там само*. Rok 1905. Nr 39. S. 112—116.

⁵³ Ustawa z dnia 9 maja 1907 o Radzie Szkolnej Krajowej. *Там само*. Rok 1907. Nr 48. S. 87—89.

⁵⁴ *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1892*. Lwów: Z Drukarni Wł. Łozińskiego. 1892. S. 7.

⁵⁵ Ustawa krajowa z dnia 2 maja 1873 o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół ludowych i obowiązku posyłania do nich dzieci. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1873. Nr 250. S. 181—192.

й міські, а навчання в сільських школах обмежено чотирма роками. Після цього діти ще впродовж трьох років могли відвідувати доповняльні курси, на яких закріплювали навички з письма, читання й математики та здобували практичні знання із сільського господарства.

Зібравши на початку діяльності дані про стан шкільництва, Крайова шкільна рада з'ясувала, що статистика, яку вели дієцезії та адміністрація, розходилася з практикою і чимало вказаних у ній початкових шкіл насправді не працювали. Усього Крайова шкільна рада на 1869 р. виявила в Галичині 2476 початкових шкіл, понад 400 з яких мали статус «не врегульованих» та «не забезпечених». Шкільні закони 1873 р. поліпшили ситуацію з фінансуванням шкіл на місцевому рівні, а ухвалені в середині наступного десятиріччя поправки поживали процес заснування шкіл у громадах, де вони досі не діяли. Якщо 1881 р. на 6321 громаду в Галичині 2413 не мали школи й не були поєднані шкільним зв'язком з іншою громадою, то 1912 р. таких громад залишилося 263.

Усього в період 1874—1909 рр. було створено 2816 народних шкіл, а їх загальне число сягнуло 5178. З них 2779 мали польську, 2375 — українську і 24 — німецьку мову викладання. Крім державних діяли ще 233 приватні школи, з-поміж яких було найбільше німецьких протестантських і шкіл фундації барона Гірша для юдеїв. Суттєво зросла чисельність дітей, які відвідували школу: якщо в 1869 р. усього налічувалося 163 917 учнів початкових шкіл (101 204 хлопці і 62 713 дівчат), то 1909 р. початкову школу відвідувало вже 968 526 дітей (492 537 хлопців і 475 989 дівчат). Отже, бачимо, що приріст дівчат був особливо швидким і різниці на початковому рівні вже не спостерігалось. Та все ж рівень неписьменності залишався високим: на 1900 р. у Галичині 52,27 % чоловіків і 60,71 % жінок, віком понад 6 років не вміли ні читати, ні писати. Високий показник неписьменності утримувався в основному за рахунок старшого покоління⁵⁶.

Значної уваги шкільної адміністрації потребувала матеріальна база шкільництва, передусім шкільні приміщення. Здійснивши їх ревізію, Крайова шкільна рада сконстатувала, що лише третина шкільних будівель перебуває у відносно доброму стані, «облаштування наших шкіл повсюдно вбоге». По селах шкільні будинки мало відрізнялися від сільських хат. Значною проблемою було опалення приміщень, яке часто взимку було недостатнім, що спричиняло захворювання дітей і вчителів. Намагання надати освіті масового характеру спершу ще погіршило ситуацію, адже погано пристосовані будівлі не справлялися з напливом учнів. Рятувати її намагалися поділом великих класів у 80—100 учнів на менші групи. Оскільки не кожна з бідніших громад могла побудувати школу (скромне шкільне приміщення коштувало 2—3 тисячі золотих ринських австрійської валюти), з 1894 р. можна було звертатися по допомогу з провінційного бюджету, а кошти на будівництво школи мали бути рівномірно розподілені між громадою та панським маєтком.

У 1908—1910 рр. Галицький сейм взяв значну одноразову позику для будівництва шкіл, яке в ті роки значно активізувалося. Фінансова участь держави

⁵⁶ Baranowski B.A. *Szkolnictwo ludowe w Galicyi...* S. 8—13.

йшла на користь шкільним будинкам, адже Крайова шкільна рада могла впливати на вибір проекту й дотримання санітарно-гігієнічних норм. Типовий план однокласної школи передбачав передпокій, з якого ліворуч були двері до помешкання вчителя, а праворуч — у клас, а в більших населених пунктах з'явилися дво- і навіть триповерхові школи. На початку ХХ ст. дерево як основний матеріал для будівництва сільських шкіл було замінено каменем і цеглою. Тоді ж для поліпшення санітарно-гігієнічних умов дерев'яну підлогу в школах почали покривати лаком, натомість лінолеум вважався товаром класу «люкс», який могли собі дозволити тільки деякі приватні заклади. Так само рідкістю, доступною лише у великих містах, були шкільні вбиральні з каналізацією. По селах і містечках намагалися розміщувати шкільні туалети на певній віддалі від класів. У провінції не бракувало й невдоволених вкладенням коштів у «коштовні шкільні палаци», але це більше стосувалося шкіл у містах. Новозбудовані школи освячували, а їх відкриття супроводжувалося урочистостями за участю дітей і дорослих⁵⁷.

Розширення мережі народних шкіл та переосмислення освітніх підходів зумовило зростання попиту на вчительські кадри і формування соціально-професійної групи народних учителів⁵⁸. Якщо 1841 р. у Галичині (без Кракова) працювало 736 народних учителів, то на 1912 р. їх уже налічувалося 16 005. Хоча оплата їх праці була невисокою, а в селах їхній побут мало відрізнявся від селянського, суспільство ставило перед учительством високі вимоги, а національні рухи відводили йому одну з ключових ролей у формуванні національної ідентичності і патріотичних почуттів. Соціальний статус змушував учителів усіма силами дотримуватися «інтелігентського» стандарту життя і поведінки, хоча народні вчителі залишалися єдиною категорією педагогічних працівників, від яких держава не вимагала університетської освіти.

Основним місцем підготовки народного вчителя були вчительські семінарії. Вони працювали на основі типових статутів, ухвалених у Галичині 1869 р. за зразками німецької системи. До середини ХІХ ст. підготовка вчительських кадрів здійснювалася у так званих препарандах — курсах при головних школах. Навчання в учительських семінаріях тривало чотири роки. Спірне питання про мову викладання було вирішене на користь двомовності (утраквістичності), ідея якої в цьому випадку полягала в тому, що будь-який випускник семінарії міг працювати в народних школах як із польською, так і з українською мовою викладання і вільно спілкуватися з дітьми обох національностей, адже для пояснення теми малій дитині нерідко доводилося вдаватися до її рідної мови. У 1907 р. вчительські семінарії поділено на сільський (природничо-господарський) і міський

⁵⁷ Walasek S. Budownictwo szkół elementarnych (ludowych) w Galicji i Królestwie Polskim na łamach czasopism przełomu XIX i XX wieku. *Biuletyn Historii wychowania*. Poznań, 2015. № 33. S. 41—56; Baranowski B.A. *Szkolnictwo ludowe w Galicji...*

⁵⁸ Докладно про народних учителів Галичини див.: Вараниця А. *Учителі народних шкіл Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ століття*: дис. ... канд. іст. наук / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018.

(філологічно-образотворчий) типи. При жіночих семінаріях відкрито річні курси, які готували вчительок рукоділля й домашнього господарства. Усього в Галичині на 1911/12 н. р. діяло 18 державних учительських семінарій, з них чотири жіночі і 14 чоловічих. У половині з них передбачено двомовне навчання, у решті мовою викладання була польська. Існувало й 30 приватних закладів такого типу, щоправда, більшість із них не мали права публічності.

Правовий статус учителів народних шкіл було визначено законом від 2 травня 1873 р. Згідно з його положеннями рішення про призначення на посаду по кожній кандидатурі ухвалювала Крайова шкільна рада за поданням місцевих шкільних рад або громад, а для приватних шкіл — за поданням їх власників, якими могли бути як приватні особи, так і інституції чи корпорації. Крайова шкільна рада могла перевести вчителя на іншу посаду в будь-якій місцевості. На вакантне місце вчителя оголошували конкурс, і той, хто його вигравав, отримував сталу посаду. Щодо оплати праці, то виділяли кілька категорій відповідно до чисельності населення у громаді. У середньому вона коливалася від 300 до 600 золотих ринських на рік, а за кожні п'ять років постійної праці призначали ще окрему додаткову виплату. «Молодшим» учителям (асистентам) сплачували 60 % заробітної плати постійного вчителя. Релігію в школах викладали катехити.

Кожному директорові (або вчителю, якщо він був єдиним у школі) належало виділити житло у стінах школи, а якщо такої можливості не було, то компенсувати витрати за оренду відповідного приміщення. Учителям заборонено займатися будь-якою додатковою працею, яка б шкодила основній, а особливо закон акцентував на неприпустимості бути одночасно органістом, дяком, громадським писарем. Також заборонено займатися репетиторством. Виходити на пенсію можна було після сорока років учительської праці⁵⁹. Закон 1873 р. новелізовано 1905 р.; у ньому було зафіксовано нові підвищені суми вчительських зарплат⁶⁰. Контроль за роботою учителів здійснювали шкільні інспектори.

Соціально-професійна група народних учителів стала однією з перших такого типу, яка продемонструвала можливість людини упродовж життя змінити соціальний статус. Одночасно зі збільшенням чисельності вчителів розширювалися межі їх соціального походження. За підрахунками А. Вараниці, наприкінці XIX — на початку XX ст. близько третини учнів учительських семінарій становили вихідці з родин дрібних державних службовців, майже по 20 % — з робітників і селян і приблизно 10 % — вихідці зі світської та духовної інтелігенції. Найменше серед учнів учительських семінарій було дітей із заможних верств. В умовах, коли вища освіта залишалася ще малодоступною і потребувала вкладення коштів, навчання в учительських семінаріях виглядало непоганою альтернативою

⁵⁹ Ustawa z dnia 2 maja 1873 o stosunkach prawnych stanu nauczycielskiego w publicznych szkołach ludowych. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1873. Nr 251. S. 192—203.

⁶⁰ Ustawa z dnia 11 czerwca 1905 o stosunkach prawnych nauczycieli w publicznych szkołach ludowych. *Tam samo*. 1905. Cz. XIV. S. 255—277.

для батьків, які прагнули дати дітям освіту, запевнити фах і «вивести в люди». В учительських семінаріях виплачували стипендію, а випускники після закінчення навчання мали майже гарантоване місце роботи. Для чоловіків додатковим аргументом ставало звільнення від військової служби, а для жінок — те, що вчительські семінарії були першими доступними для них навчальними закладами, які давали змогу здобути фах і місце праці. Та попри всі прикладні міркування, основою для педагогічної праці все ж ставало покликання, в іншому разі людина не затримувалася в школі надовго.

Народний учитель мав знати катехизм, володіти українською, польською та німецькою граматики, вміти декламувати, каліграфічно писати і малювати, розв'язувати рівняння з двома невідомими, знати основи геометрії, біології, історії, географії, права, співати. Тоді він отримував право на викладання всіх предметів, передбачених навчальним планом для народних шкіл. Успіхи учнів оцінювали за п'ятибальною шкалою. Оскільки максимальне число учнів у класі було встановлено на рівні 80 осіб, класи нерідко були переповнені. Підручників на всіх не вистачало, і батькам нерідко доводилося їх купувати, а інколи навчальною літературою забезпечували благодійні фонди. Букварі могли бути одно- або двомовними (польсько-українські, польсько-єврейські, польсько-німецькі). У читанках і букварях містилися моралізаторські повчання, які мали виконувати виховну функцію. Вони культивували слухняність, працелюбність, любов до знань, взаємодопомогу, милосердя. Національні мотиви було подано через історичні сюжети та фольклор, однак акцент на них не ставили, а Крайова шкільна рада стежила за тим, аби тексти не схиляли до міжнаціональної конфронтації⁶¹.

У другій половині XIX ст. не бракувало й прикладів настороженого, а то й відверто ворожого сприйняття школи в домодерних середовищах. Батьки не розуміли сенсу посилати дітей до школи, що, на їхню думку, було зайвим клопотом, відволікало від господарських занять і не мало жодного значення для майбутнього. Яскраві образи українського народного вчительства на Гуцульщині залишив один із його представників Михайло Ломацький. У гірських селах учителявали майже винятково українці. Для частини з них працевлаштування у глухому селі ставало своєрідною формою «заслання» за активну національно-громадську позицію на попередньому місці роботи. Коли ж в одну зі шкіл призначили «молодого поляка», «гірка його доля була там. Чувся чужо між гуцулами, не розумів їх діалекту, а дівора не розуміла його та ставилась до нього з великим недовір'ям. Дуже хутко здивачів і здичавів», полишав школу й самотньо блукав горами, уникаючи людей. Невдовзі його перевели⁶².

Чималим викликом стало вчителювання для українця Володимира Поліщука, який опинився в с. Бистриця поблизу Чорногори. Тут було швидко споруджено будівлю школи, однак місцеві мешканці не відпускали до неї дітей, вважаючи

⁶¹ Вараниця А. *Учителі народних шкіл Галичини...*

⁶² Ломацький М. *Українське вчительство на Гуцульщині*. Торонто: Об'єднання українських педагогів у Канаді, 1958. С. 18—19.

навчання «панською вигадкою», а вчителя «за “пана”, який прийшов у гори “мучити” їх дітей і знущатися з них». Не дочекавшись учнів у школі, Поліщук звернувся до місцевої влади, яка наклала на батьків штрафи. Тоді роздратовані селяни підпалили шкільний будинок, а вчитель, який жив у ньому, лише чудом урятувався. Деякий час він займався з учнями на березі Дністра, громаду ж змусили відбудувати школу, надіславши для контролю підрозділ жандармерії. Врешті-решт ситуація залагодилася: селяни прийняли школу, а вчитель заслужив авторитет⁶³.

Основним навчальним закладом, призначеним давати середню освіту, були гімназії. Новочасний тип гімназії був сформований на початку XIX ст. і надалі мало змінювався, зберігаючи відданість «традиціям» і «класиці». Візитівкою гімназій був випускний іспит — матура, який уперше складали в Пруссії у 1810—1812 рр. Матура відкривала шлях до університетської освіти. Гімназії вважались елітарними навчальними закладами. Визначальний вплив на формування ідеї гімназійної освіти мали неогуманісти, які ставили акцент на виховній функції навчання, формуванні цілісної особистості, здатної знайти своє місце в дорослому житті. Австрійські гімназії орієнтувалися на пруські зразки⁶⁴.

Еталоном для гімназійної освіти стала гербартівська педагогіка, творець якої німецький педагог і філософ Йоганн Фрідріх Гербарт наголошував на вихованні «доброчесної людини», вважав, що педагогіка має ґрунтуватися на психології та етиці, а школа має підготувати людину для роботи в будь-якій галузі. Найкращий шлях до формування уяви й образного мислення Гербарт бачив у вивченні математики й класичних мов. Спираючись на уявлення про те, що людство у своєму розвитку проходить життєвий шлях людини, він вважав найближчим до середнього шкільного віку період античності, який пропонував вивчати докладно. Оплотом гербартіанства в Австро-Угорщині стала кафедра педагогіки і психології Празького університету, де було розроблено теоретичні моделі, які поширилися на всю країну. Причиною успіху гербартіанства саме в Австро-Угорщині дослідники називали його філософську складову — єдність у багатоманітності, яка гармонійно взаємодіяла з багатонаціональним характером імперії. Також природі імперської влади відповідав консерватизм гербартіанства й те, що воно відкривало шлях політичній адміністрації до контролю над освітніми процесами. Лише на початку XX ст. в міру накопичення проблем в освіті гербартіанську модель почали замішувати реформаторськими концепціями⁶⁵.

Устрій галицьких гімназій ґрунтувався на «Організаційному нарисі гімназій і реальних шкіл Австрії» 1849 р. Основним завданням вважали формування енциклопедичних знань, які мали полегшити випускникові вибір професії. Значну увагу надавали вивченню класичних мов: вважалося, що вони тренують

⁶³ Там само. С. 30—32.

⁶⁴ Stinia M. Tradycje szkolnictwa gimnazjalnego na ziemiach polskich. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2015. Nr 142. Zesz. 2. S. 243—244.

⁶⁵ Федчишин Н. Гербартіанська педагогіка в Австрії: запитання і відповіді. *Порівняльно-педагогічні студії*. Умань, 2012. № 4. С. 10—13.

пам'ять та асоціативне мислення. Навчальну діяльність чітко регламентували міністерськими розпорядженнями, планами, програмами, підручниками, які були обов'язковими не лише для державних, а й для приватних шкіл. Виконання приписів з боку держави контролювали шкільні інспектори, а учні гімназій були зобов'язані носити шкільну форму (мундири). Поведінку гімназистів контролювали не тільки у стінах навчальних закладів, а й поза ними.

Вступали до гімназій з десятирічного віку. Навчання тривало вісім років і поділялося на так звану нижчу та вищу гімназії (по чотири роки). У нижчій гімназії цикл навчання був завершеним, тобто кожен предмет викладали як цілість, не керуючись перспективами його продовження у вищій гімназії, адже навчатися далі можна було також у реальних чи технічних школах. Натомість вища гімназія готувала учнів до вступу в класичні університети. До обов'язкових предметів належали: релігія, давньогрецька й латинська мови, «мова рідного краю», німецька, географія, історія, математика, природознавство, фізика й пропедевтичний курс філософії. Серед додаткових предметів були історія рідного краю, каліграфія, рисунок, музика, гімнастика. Тижневе аудиторне навантаження для учнів становило 22—26 годин. Спочатку навчання могли проводити в різні години, а 1892 р. було запроваджено обов'язкове навчання в першу зміну, з восьмої ранку. Уроки тривали 50—55 хв⁶⁶.

Напередодні Світової війни в Галичині жваво обговорювали проекти реформ середньої освіти. До найбільш дискутованих питань належали: поглиблене вивчення античної культури й «мертвих» мов, відмінності між реальними школами і класичними гімназіями, які змушували дітей робити професійний вибір у надто ранньому віці й могли призвести до того, що «кожна професія матиме інше власне уявлення про світ», домінування в гімназійній освіті філологів, їхній опір реформам і бажання штучно втримувати власні претензії на елітарність, надмірна увага до мало придатної для новочасного світу античної філософії та ін. Порушувалося також питання про посилення в школах національно-виховних акцентів⁶⁷.

До великих реформ так і не дійшло, хоча програми навчання в гімназіях були скориговані в напрямі посилення наукової та практичної складової: виокремлено фізику, послаблено вимоги до давньогрецької мови, натомість посилено увагу до сучасних іноземних мов (у Галичині мови мали таку градацію за «важливістю», тож і першочерговістю вивчення: німецька — французька — англійська; українці ж починали вивчення іноземних мов з польської; зрозуміло, що поглиблене вивчення в гімназіях ще й давньогрецької та латинської мов перетворювало учнів на поліглотів, у яких залишалося надто мало часу на інші предмети, а згодом, вже у своїй викладацькій діяльності, вони відтворювали ту саму освітню модель).

У період галицької автономії гімназії відкривали в усіх великих містах: якщо 1867 р. у провінції діяло 19 гімназій, то 1911/12 н. р. налічувалося вже 56 дер-

⁶⁶ Stinia M. Tradycje szkolnictwa gimnazjalnego na ziemiach polskich... S. 248—249.

⁶⁷ Pechnik A. *W sprawie reformy szkół średnich*. Tarnów: Nakładem Redakcyi Dwutygodnika katechetycznego i duszpasterskiego, 1900.

жавних (зокрема три класично-реальні), 17 приватних чоловічих (у тому числі чотири класично-реальні) та 13 жіночих (чотири класично-реальні). Також у краї працювали 14 державних реальних шкіл. Класично-реальні гімназії з'явилися наприкінці XIX ст. з метою вирівняти розрив між гімназіями й реальними школами та відкрити їх учням можливість вступати до університету. Жіночих державних гімназій не існувало, попри те, що в 1890-х роках дівчатам в Австро-Угорщині було відкрито доступ до університетів і вони могли навчатися або у приватних гімназіях, або в ліцеях, де навчання тривало шість років. Таких жіночих ліцеїв на 1912 р. у Галичині було 11. В останні передвоєнні роки намітився процес їх перетворення на класично-реальні гімназії, що мало ліквідувати складний для подолання розрив між дівочою середньою освітою та вступом до університетів. Чисельність гімназистів неухильно зростала. У 1911/12 н. р. у державних гімназіях у Галичині навчалось 32 886 учнів, у приватних чоловічих гімназіях з правом прилюдності — 3367, у жіночих — 2630, у жіночих ліцеях — 1189 учениць. У реальних школах навчалось 4014 учнів⁶⁸. Співвідношення учнів гімназій до учнів реальних шкіл на рівні 9 : 1 у передвоєнні роки вважалось досить сталим.

Не всім приватним навчальним закладам вдавалось утримувати високу освітню планку. Найбільшою проблемою для них ставало подолання довготривалих часових дистанцій, бо нерідко кульмінацією приватної школи був сам факт її заснування. Зі зростанням кількості класів та в умовах постійних пошуків коштів накопичувалися проблеми. Серед них був і кадровий голод, оскільки вчителі зважали на непевність приватного навчального закладу й віддавали перевагу працевлаштуванню в державних школах, тож приватним часто доводилося розраховувати на пенсіонерів і випускників університетів, які ще не отримали посади. Проблемою ставало й непропорційно велике число гімназій гуманітарного профілю порівняно з реальними й технічними школами. Цю непропорційність приватники, орієнтуючись на класичні гімназії, лише посилювали. Певною мірою такий стан впливав із реалій галицької економіки, через які можливості працевлаштування в державній адміністрації виглядали надійнішими, ніж розрахунок на промислову сферу. У перспективі це загрожувало тиском на ринок праці гуманітаріїв і нестачею професіоналів в інших галузях. Однак приватні середні школи відігравали чималу роль там, де держава не забезпечувала належної альтернативи, як це було з жіночою освітою, а також і з українськими гімназіями, створення яких давалось зі значними складнощами.

Помітною соціально-професійною групою стали вчителі гімназій. Якщо наприкінці XVIII ст. на території пізнішої провінції Галичини їх налічувалося 58, у 1867/68 н. р. — 309⁶⁹, то на кінець 1911/12 н. р. у державних гімназіях

⁶⁸ *Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/12*. Lwów: Z drukarni Wł. Łozińskiego, 1913. II. Szkoły średnie. S. 5—27.

⁶⁹ Kramarz H. *Nauczyciele gimnazjalni Galicji 1867—1914. Studium historyczno-socjologiczne*. Kraków: Wyd-wo Naukowe WSP, 1987. S. 15.

працювало вже 1734 учителі, а в реальних школах — 274⁷⁰. Особливо стрімкий приріст спостерігався на початку ХХ ст. Місць роботи в закладах вищої освіти було небагато, тому в гімназіях працевлаштовувалося й чимало викладачів, які не обмежувалися вчителюванням, а вели й наукову та організаційну діяльність. Серед відомих українських наукових і громадських діячів у галицьких гімназіях викладали: письменник і видавець Василь Ільницький (директор Львівської академічної гімназії), композитор і політик Анатоль Вахнянин, природознавець Іван Верхратський, математик і фізик, голова «Просвіти» Петро Огоновський, філолог і політик Юліан Романчук, літературознавець Ярослав Гординський, математик Володимир Левицький, природознавець і майбутній голова НТШ Іван Раковський, філолог Ілля Кокорудз, природознавець і засновник «Пласту» Олександр Тисовський та інші⁷¹.

Порівняно з першою половиною ХІХ ст. соціальне походження викладачів гімназій змінилося: якщо раніше більшість із них походила з міщан, то в другій половині ХІХ ст. — з інтелігенції (головно з чиновників та вчителів, а українці — зі священників) та селян. З тих самих середовищ інтелігенції походили й жінки, які викладали у приватних школах. Своєю чергою, діти в таких родинах були «приречені» здобувати освіту, бо батьки не розпоряджалися достатньою власністю, щоб забезпечити їм життя поза розумовою працею. Учительський статус збільшував імовірність одруження в середовищі шляхти, хоча самі шляхтичі вчителювати не хотіли. Соціальний статус професора гімназії був вищим за народних учителів. Нерідко він слугував першим трампліном для підвищення соціальних можливостей усєї родини. Річна платня гімназійного професора з кінця ХІХ ст. становила 1400 золотих ринських. Розмір виплат зростав зі стажем. Та все ж, хоча в педагогічних колективах не бракувало працівників, які прийшли до школи за покликанням, у громадській думці побутувало переконання, що за вчительську працю бралися переважно випускники університетів, які не мали шансів влаштуватися в інших місцях.

Основним місцем формування вчительських кадрів були філософські факультети університетів. Учитель гімназії мав закінчити вісім семестрів університетських студій, п'ять з яких обов'язково на філософському факультеті, а інші могли бути зараховані за спеціальністю (політехніка для математиків і хіміків, навчання за кордоном для вчителів іноземних мов тощо). На початку ХХ ст. понад третину всіх вчительських кадрів гімназій становили випускники Львівського університету; інші навчалися в університетах у Кракові, Відні, Празі, Лейпцигу, Чернівцях, Мюнхені, Берліні, Варшаві. Процедура отримання дозволу на викладання була громіздкою і тривалою. Спершу необхідно було скласти іспит перед Науковою

⁷⁰ *Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/12*. II. Szkoły średnie... S. 28—30.

⁷¹ Мисак Н. Українські вчителі середніх шкіл Галичини наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.: соціально-професійна характеристика. *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2012. Вип. 26. С. 53—70.

екзаменаційною комісією для вчителів середніх шкіл. Його частиною була домашня письмова робота наукового характеру. Сам іспит складався з письмової та усної частин, які перевіряли не лише предметні компетенції, а й знання мови викладання, філософії та педагогіки.

За підрахунками польської дослідниці Г. Крамаж, на зламі XIX—XX ст. близько 11 % усіх викладачів галицьких гімназій мали право викладати українською мовою, зокрема 8 % — у поєднанні польської та української, 1,2 % додали ще й німецьку і 2,1 % обмежилися тільки українською. Скласти ці іспити було досить нелегко. Після цього потрібно було відпрацювати ще рік практики, і лише тоді можна було подавати свою кандидатуру на постійну посаду. Учителів гімназій призначало Міністерство віросповідань і освіти за поданням Крайової шкільної ради, яка, своєю чергою, спершу оголошувала конкурс на вакантну посаду. Зазвичай першою ставала посада суплента, яка після трьох років сумлінної праці могла бути змінена на професорську⁷².

Окремою категорією навчальних закладів були промислові школи, покликані забезпечувати різноманітні потреби виробництва і сфери обслуговування. На 1911/12 н. р. у Галичині діяло дві державні промислові школи, сім професійних та 88 доповнювальних промислових шкіл, у яких навчалося понад 12,5 тис. учнів. Вони готували будівельників, столярів, токарів, ковалів, різьбярів, слюсарів, креслярів, залізничників, дизайнерів, кулінарів, модельєрів тощо. Доповнювальні промислові школи були призначені для підвищення кваліфікації робітничої та ремісничої молоді, яка вже мала місця праці. Уводячи їх, держава намагалася запобігти консерватизму майстрів, зробити молодь відкритішою до технічних інновацій. Організація навчального процесу в таких закладах часто була тісно пов'язана з місцевим виробництвом і сферою обслуговування, а викладачі в них нерідко були не лише теоретиками, а й практиками, які реалізовували власні проекти. Окремою категорією навчальних закладів були торгові школи — вищі (державна Торгова академія у Львові та муніципальна у Кракові), двокласні купецькі школи, доповнювальні торгові школи, торгові й бухгалтерські курси. У державних школах (без курсів) напередодні війни навчалося понад 1000 учнів, серед яких було багато жінок. Почали розвиватися й приватні навчальні заклади такого типу⁷³.

Конституційні реформи дали поштовх і розвитку шкільництва на Буковині. Його правові підстави були такими, як і в Галичині, з тією відмінністю, що між-національні конфлікти навколо освіти, принаймні до початку XX ст., не стояли настільки гостро. Число початкових шкіл стрімко зростало: якщо 1850 р. їх було 55, то 1912 р. — 537, зокрема 214 з українською мовою викладання і 19 змішаних. Понад 150 шкіл були розраховані на 5—6 років навчання. У краї працювало

⁷² Kramarz H. *Nauczyciele gimnazjalni Galicji 1867—1914...*

⁷³ *Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/12...* III. Szkoły przemysłowe, szkoły przemysłowe uzupełniające i szkoły handlowe. S. 1—60.

більше 2000 народних учителів, деякі з них були переведені з Галичини. З-поміж відомих народних учителів Буковини можна назвати Костянтину Малицьку, Івана Герасимовича та ін. Окрім німецької гімназії в Чернівцях, яка працювала ще з початку XIX ст., на зламі XIX—XX ст. почали діяти ще українська гімназія у Вижниці, українсько-німецькі гімназії в Чернівцях, Кіцмані, Сереті. В учительській семінарії з 1909 р. діяло українське відділення. Працювали приватні навчальні заклади: жіноча вчительська семінарія в Чернівцях, гімназія в Кіцмані та реальна школа у Вашківцях. З фахових спеціалізованих закладів працювали агрошколи та ремісничі, зокрема різьбярські, ткацькі, кошикарські, заклади. Суттєву роль у становленні української освіти на Буковині відіграли Осип Федькович та Омелян Попович, які були шкільними інспекторами⁷⁴.

У середині XIX ст. поживалася освітня діяльність і на Закарпатті. Її регламентував угорський освітній закон 1868 р., автором якого був міністр освіти Угорщини Йозеф Етвеш. Закон вводив обов'язкову початкову освіту для дітей віком 6—12 років і встановлював відповідальність батьків за порушення цього принципу (попередження, а згодом грошові штрафи). Законом початкові освітні заклади було поділено на кілька рівнів — народні школи (нижчого і вищого рівнів), горожанські (у них можна було продовжувати навчання й здобути певний фах), вчительські училища. Кожна громада, де було більш як 30 дітей шкільного віку, мала утримувати школу. За цим законом, кожному було гарантовано право здобути освіту рідною мовою. Адмініструванням шкільництва в місцевості займалася шкільна рада, яку обирали терміном на три роки. У 1874 р. на Закарпатті працювало 313 початкових шкіл з українською мовою навчання, 113 — з угорською, 82 українсько-угорські школи, 3 — румунські, 3 — українсько-румунські.

Однак із середини 1870-х років угорський уряд звернув особливу увагу на освіту як засіб мадяризації краю. Згідно із законом 1879 р. угорська мова стала обов'язковою для вивчення в усіх школах. Учителі отримали чотирирічний термін для її освоєння в обсязі, необхідному для викладання. Викладання рідною мовою, хоча й зберігалася, однак теж було підпорядковане вивченню угорської культури. Упродовж наступних 20 років було ліквідовано 239 шкіл з рідною мовою навчання, замість яких створено угорські або змішані, а після 1907 р. всі українські школи було реорганізовано у змішані.

За статистичними даними, на кінець XIX ст. понад 28 % учнів початкових шкіл Ужанської жупи були двомовними. У гімназіях (Ужгородській, Мукачівській, Береговській) мовою викладання була угорська, до обов'язкових предметів належала й німецька, а українську не вивчали навіть факультативно. Статус української мови як окремої дисципліни зберігався лише в учительських семінаріях. Початкові школи в гірських районах Галичини, Буковини та Закарпаття стикалися з подібними проблемами. Чоловіки в цих місцевостях часто йшли на заробітки, що збільшувало

⁷⁴ Ботушанський В.М. *Нариси історії освіти на Буковині*. Чернівці: Технодрук, 2017; *Буковина: історичний нарис* / Відп. ред. В.М. Ботушанський. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. С. 183—184.

господарське навантаження на дітей, не залишаючи їм часу для навчання. Громади були незможними й мали проблеми з утриманням шкіл⁷⁵.

Друга половина XIX ст. для європейських університетів була часом змін, пов'язаних з утвердженням винесеного з епохи Просвітництва сучасного розуміння науки. У модерному світі університети мали служити не вірі, а «розвитку», опертому на виявлення законів фізичного світу і суспільства. Щоб встановлювати ці закони неупереджено, університетська спільнота та її наукові школи мали володіти певною незалежністю від державної бюрократії. Так було сформоване поняття університетської автономії⁷⁶. Для Львівського університету «вододілом» між старими й новими часами стала «Весна народів», коли під час обстрілу австрійськими військами Львова 2 листопада 1848 р. будівлі й загалом матеріальна база університету зазнали значних пошкоджень. Будинок університету, відремонтований у 1820-х роках, згорів і не підлягав відновленню. Так само була знищена університетська бібліотека: лише частину її колекції врятували працівники, викидаючи книги з палаючих приміщень на вулиці міста.

Таку фізичну катастрофу сучасники сприймали як певний символ. По всій Габсбурзькій монархії університетська молодь виступала рушієм революційних віянь, тоді як вихований жорсткими рамками австрійської бюрократії професорсько-викладацький склад нерідко розминався з часом. Бажання випустити в університети свіжий струмінь, живе спілкування, гасло свободи навчання й викладання, у яких мала б сформуватися людина активна, мисляча й творча, ставали однією із загально визнаних вимог революційного суспільства, на яку влада мусила відреагувати. У 1849 р. було ухвалено загальноавстрійський тимчасовий закон про академічне самоврядування в університетах, який діяв до 1873 р. Він передбачав вільний вибір посадових осіб в університетах — ректора, деканів та їх заступників (зазвичай такі адміністративні функції професор виконував протягом одного року). Призначення ж на професорські посади було суворо контрольовано урядом і цілком перебувало в руках Міністерства віросповідань та освіти, яке враховувало не лише наукові здобутки кандидатів, а й їхню політичну благонадійність.

Після знищення будівлі Львівського університету налагодити навчання з аудиторними заняттями виявилось непросто і доводилось оголошувати тривалі канікули. Деякий час заняття відбувалися в орендованих кімнатах Ратуші. Міністерські розпорядження революційного періоду давали університетам права автономії, однак швидко налагодити їх використання не вдавалося. Тим часом революційна хвиля йшла на спад. Поляки не змогли закріпити за польською мовою статус мови викладання у Львівському університеті: уряд наполіг на збереженні німецькомов-

⁷⁵ Фізеши О.Й. *Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини XIX — початку XXI століття*: дис. ... д-ра пед. наук / МОН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2016; Маляр Л.В. Розвиток шкільництва та мовно-літературної освіти на Закарпатті у другій половині XIX — на початку XX століть. *Наук. вісник Ужгород. ун-ту. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. Вип. 2 (39). С. 129—132.

⁷⁶ Зашкільняк Л. *Передмова. Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*. Львів: ПАІС, 2015. С. 7.

ного навчання та висловив намір поетапно відкривати українські кафедри (з огляду на етнічну більшість населення), коли з'являться відповідні кадри. Натомість центром польської науки мав стати Ягеллонський університет у Кракові. Такий стан польських політиків не влаштував, і вони доклали чимало небезуспішних зусиль, щоб його змінити й домогтися колонізації також і Львівського університету. Цим було закладено польсько-український конфлікт і у сфері вищої освіти.

Повноцінне навчання у Львівському університеті було відновлено з 1851 р., коли внаслідок кількарічних переговорів університет отримав нове приміщення — збудований 10 років тому на вул. св. Миколая (тепер — вул. М. Грушевського) колишній єзуїтський шляхетський конвікт. Після підтримки єзуїтами вуличних революційних маніфестацій влада заборонила діяльність ордену, а в конвікті розмістили військові казарми. Тож особливих проблем з переселенням університету не виникло. Наступного року поблизу університету було створено ботанічний сад. Роботи організував правник і ботанік Гіацинт Лобажевський. Напередодні війни для ботанічного саду університет закупив ще одну ділянку на Цетнерівці. У 1890-х роках споруджено корпус для хімічного, геолого-мінералогічного та фармакологічного інститутів, а також будівлі для новоствореного медичного факультету та фізичного інституту, а 1905 р. — для університетської бібліотеки.

1850-ті роки в історії Львівського університету, як і в усій Габсбурзькій монархії, були періодом, коли утримання старих звичаїв і порядків ставало все декоративнішим, а ознаки нового часу впевнено торували собі шлях. У 1848 р. австрійський уряд погодився відкрити в університеті кафедру руської словесності, яку обійняв Яків Головацький. У 1856 р. після кількарічної перерви було відновлено роботу кафедри польської мови та літератури, професором якої призначено Антонія Малецького. Заняття українською та польською мовами проводили деякі викладачі на теологічному факультеті. Упродовж 1860-х років викладання українською і польською мовами було запроваджено на окремих курсах юридичного факультету, де, зокрема, почали працювати українці Іван Добрянський та Олександр Огоновський. На філософському факультеті польською мовою почали викладати Евзебій Черкавський (філософію, етику, психологію) та Ксаверій Ліске, майбутній творець львівської історичної школи, випускник Лейпцизького та Берлінського університетів, де серед його вчителів були такі видатні творці методології історії, як Леопольд фон Ранке та Йоганн Густав Дройзен. З 1873 р. близько чверті століття престижну кафедру австрійської історії обіймав український історик-русифілісидор Шараневич, який, щоправда, викладав польською мовою.

Становище німецьких професорів в університеті ставало все більш непевним, тож зміни, які принесли конституційні перетворення, навряд чи виявилися для них несподіваними. Питання про мову викладання у Львівському університеті було одним із головних під час угодової акції Юліана Лаврівського, в ході якої було ухвалено рішення домогтися польсько-української двомовності (утраквізації). 4 липня 1871 р. цар видав розпорядження, згідно з яким скасовував у Львів-

ському університеті всі обмеження щодо викладання польською та українською мовами на філософському і юридичному факультетах і встановлював призначення в майбутньому на професорські посади лише тих осіб, які володіли однією з цих мов у достатньому для викладання обсязі. Діючі професори університету отримали трирічний термін для вивчення мови, протягом якого більшість німецьких професорів покинули Галичину (на 1874 р. в університеті залишилося лише три професори, які продовжували викладати німецькою мовою). Цісарське розпорядження 1871 р., яке встановлювало утраквістичний характер Львівського університету, залишалося чинним до кінця існування Габсбурзької монархії. Проте на практиці його реалізація не забезпечила рівноправність польських та українських викладів: число українських кафедр залишалося несумірно малим порівняно з польськими, польська мова повністю утвердилася в адміністрації та діловодстві, німецька ж залишилася хіба що мовою кореспондування з австрійським урядом.

Майже до кінця XIX ст. в університеті діяло три факультети: юридичний, філософський і теологічний. У 1894 р. відбулося урочисте відкриття медичного факультету. Найбільше студентів (50—60 %) навчалось на юридичному факультеті. Загалом чисельність студентів Львівського університету постійно зростала: якщо 1863 р. усього навчалось 749 осіб, то 1910 р. їх було вже 4704. На початку XX ст. у Львівському університеті навчалось 19 % всієї університетської молоді Австрії, і за кількістю студентів він посідав друге-третє місце, виразно поступаючись лише Віденському університету. Понад 95 % студентів були вихідцями з Галичини; самі ж галичани в університетських студіях інколи бували доволі мобільними, навчаючись (повністю, в окремі семестри, за програмою здобуття докторських ступенів) у Відні, Празі та інших університетських містах. Серед причин стрімкого зростання чисельності університетських студентів дослідники називають розвиток гімназійної ланки освіти, яка, з одного боку, готувала вступників, а з іншого — забезпечувала випускників філософського факультету роботою. Випускники юридичного факультету йшли на державну службу або ж займалися приватною адвокатською чи нотаріальною практикою. Популярність теологічного факультету потроху падала.

Вступ до університету полягав у записі на навчання, а основним документом було свідоцтво про завершення 8-го класу гімназії (це, між іншим, слугувало бар'єром для масового вступу в австрійські університети випускників з Російської імперії, де гімназії були семирічними). Навчання на всіх факультетах, крім теологічного, було платним. Однак студенти, які мали свідоцтво убогості, могли бути повністю або частково звільнені від оплати, і чимало студентів це використовували. Студенти філософського та юридичного факультетів обирали предмети, але в певних рамках⁷⁷. Завершувалося навчання державними іспитами, які передбача-

⁷⁷ *Encyklopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*: у 2 т. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011; 2014; Finkel L.; Starzyński S. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. Lwów: Z drukarni E. Winiarza, 1894; *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* / Red. A. Redzik. Kraków: Wyd-wo Wysoki Zamek, 2017.

ли складну й громіздку процедуру допуску. На зламі XIX—XX ст., із запізненням порівняно з іншими європейськими країнами, доступ до університетської освіти в Австрії отримали жінки (з 1897 р. — до філософського, з 1900 р. — до медичного факультету). У 1914 р. дівчата становили десяту частину всього студентства Львівського університету; до 1914 р. 80 жінок здобули тут докторські ступені з медицини та філософії, які відкривали шлях до викладання у вищих навчальних закладах⁷⁸.

Керівним органом вищих шкіл були колегії професорів, які обирали терміном на один рік зі звичайних і надзвичайних професорів та представників доцентів. Колегії вирішували кадрові питання, контролювали організацію і хід навчального процесу, затверджували навчальні плани і програми, зараховували студентів і вирішували питання про оплату тощо. На чолі вищого навчального закладу стояв обраний ректор, якого титулували «магніфценція» (його величність). Професорсько-викладацький склад поділяли на основний (професори, доценти) і допоміжний (асистенти, лектори, конструктори). На 1914 р. у трьох вищих навчальних закладах Львова працювало 396 викладачів, зокрема 131 професор, який на той час уособлював собою кафедру. Щоб здобути право викладати у вищому навчальному закладі, тобто доцентуру, необхідно було стати доктором і пройти габілітацію — апробацію наукової праці та колоквіум зі спеціальності, а також прочитати пробну лекцію перед колегією професорів. Доцентури затверджувало Міністерство віросповідань і освіти. Повністю самостійними й повноцінними працівниками доценти не вважалися, і їх вплив на ухвалення рішень був невеликим⁷⁹.

Крім університету у Львові діяли й інші вищі навчальні заклади, серед яких насамперед потрібно згадати реорганізовану 1877 р. на базі Технічної академії Політехнічну школу, статус якої було змінено з «середньо-вищого» на «вищий». Будинок Технічної академії, який містився поряд зі старим корпусом університету, також був доценту зруйнований під час «Весни народів». Руїнування дало поштовх докорінному оновленню. У 1870-х роках на новій ділянці поряд із площею св. Юра збудовано новочасний імпозантний корпус у стилі історизму з елементами неокласицизму та неоренесансу. На фасаді будівлі вміщено латинський напис «*Litteris et Artibus*» («Наукам і ремеслам»). За архітектурним рішенням корпус відповідав тогочасним європейським університетам і нагадував віденську політехніку, де навчався автор його проекту Юліан Захаревич, перший ректор Політехнічної школи.

З 1899 р. ректор Політехніки отримав вірильне представництво в Галицькому сеймі поряд із ректорами університетів, що підкреслювало політичну й освітню значущість навчального закладу. Політехнічна школа мала чотири фа-

⁷⁸ Благий В. Студентки Львівського університету в 1897—1914 роках. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 1998. Вип. 33. С. 132—138.

⁷⁹ Благий В. Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку XX ст. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 2000. Вип. 35—36. С. 207—220.

культети: інженерний, будівельний, машинобудівний та хімічний, а на початку ХХ ст. було відкрито ще й п'ятий — гідротехнічний (водної інженерії); також при Політехніці діяли курси землемірів, гірничий та електромеханічний відділи. Попри бурхливий розвиток нафто- та газовидобувної галузі, відкрити у Львові гірничий факультет так і не вдалося. У 1913 р. Гірнича академія почала діяти у Кракові. Працювала Політехнічна школа на підставі статуту, затвердженого Міністерством віросповідань та освіти. З початку ХХ ст. у стінах Політехніки можна було отримати докторський ступінь. Після реорганізації Політехніка стрімко зростала: якщо 1884 р. в ній навчалося 200 студентів, то 1912 р. їх було вже 1742. Близько третини з них походили з Польського королівства. У Львові на зламі ХІХ—ХХ ст. діяла Академія ветеринарії. Ще кілька навчальних закладів мали наближений до вищої школи статус: Рільнична академія в Дублянах (під наглядом галицького Господарського товариства), Торговельна академія, Вища школа лісництва, приватні музичні консерваторії, серед яких — український Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, духовні семінарії.

У 1875 р. було засновано Чернівецький цісарсько-королівський університет ім. Франца Йосифа. Заходи з його створення здійснювалися протягом останніх двох десятиріч років, а саме відкриття було приурочене до 100-річчя австрійської влади в Буковині. Університет розпочав роботу у складі трьох факультетів — теологічного, філософського і юридичного. Першим його ректором став правник, випускник Чернівецької гімназії та Львівського університету, депутат Буковинського сейму й австрійського парламенту Костянтин Томашук, який доклав чимало зусиль для відкриття навчального закладу. За час своєї діяльності університет випустив приблизно 4 тис. фахівців. Мовою викладання в Чернівецькому університеті була німецька; німецькі професори суттєво переважали і в його викладацькому складі. Саме німецький характер університету як символ і запорука утвердження австрійської влади на кордонах імперії був важливою передумовою його заснування. Утім, «дух» навчального закладу був толерантним, і в його рамках розвивалася також і українська, і румунська гуманітаристика.

На підходи до університетської освіти впродовж усього ХІХ й навіть ХХ ст. значною мірою вплинула Гумбольдтова ідея університету, яка повсюдно означала «перехід від *doctrina* до дослідження». За твердженням Г.Г. Гадамера, ця ідея була своєрідною антитезою до зорієнтованості університетів на професійну освіту і формування «фахівця», пропонуючи як альтернативу «життя в ідеях». «Свобода формування студій і самотність дослідницької роботи, — стверджував Гадамер, — були підставовими вартостями цієї ідеї Університету»⁸⁰. Така трансформація наділяла університети перетворювальною роллю. Поняття академічних свобод і академічної спільноти забезпечували інтелектуалам можливість виконувати роль опозиції і впливати на владу. Попри всі спроби бюрократії

⁸⁰ Гадамер Г. Г. Ідея Університету — вчора, сьогодні, завтра. *Ідея Університету. Антологія* / Упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 170—171.

контролювати й спрямовувати навчальний процес, живе слово й думка пробивали собі шлях з університетських кафедр, а роки навчання в університеті та громадської праці в студентських середовищах для багатьох ставали путівкою не лише у професійне, а й у суспільне життя. Ключові постаті українського політичного життя кінця XIX — початку XX ст. — Володимир Антонович і Михайло Грушевський — були професорами Київського і Львівського університетів.

Українська наука: напрями, інституції, постаті, часописи. Не менш важливе значення в XIX ст. почала відігравати самостійно організована для систематичного, планового й опертого на методологію дослідження наукова сфера. Рівень науки став однією з ознак зрілості національної спільноти та аргументом на користь її самостійного політичного існування. Голоси інтелектуалів, які привертали увагу до значущості наукових досліджень у модерному світі, лунали доволі виразно й не залишалися без відгуку передусім з боку національних рухів. «Наукою найлегше сьогодні здобути в цивілізованому світі становище, яке наш народ втратив через помилкову політику і яке пізніше не зумів відновити силою зброї, — стверджував польський історик і політик М. Бобжинський. — Наукою найлегше відродити суспільство, виснажене сваволею і темнотою, бо наука розвіє упередження, сконцентрує думки і візьме в сильні руки розбуялу волю»⁸¹. «Вселюдська наука у рідній національній одежі — се свідоцтво зрілості культурного народу, — в унісон твердив український історик Степан Томашівський. — Бо племена без змагань до культурної і політичної самостійності не плекають зовсім чистої науки, вдоволяючи ся убогими продуктами для домашнього ужитку»⁸². Не випадково наприкінці XIX ст. українська інтелігенція по обидва боки кордону поставила питання про створення української Академії наук та університетів як визначальне для самостійного майбутнього України.

Свого часу британський філософ А. Уайтхед стверджував, що найважливішим досягненням XIX ст. стало відкриття методу дослідження⁸³. І справді, якщо для першої половини цього століття було характерним описування природи, класифікація явищ і речовин, то для другої — проведення лабораторних робіт за революційною участю мікроскопа. Дослідження зосереджувалися в університетах, які залишалися основними науковими центрами. Тому при них виникали наукові товариства. Лише під кінець XIX ст. технічні інститути перехопили природознавчі і точні науки. Університетська професура, яка в першій половині XIX ст. багато уваги приділяла класичній фізиці, у другій зосереджувалася вже на засвоєнні досягнень європейських наук, зокрема анатомістики, радіоактивного урану, у математиці — теорії неевклідової геометрії та ймовірностей, що сприяло

⁸¹ Bobrzyński M. *Dzieje Polskie w zarysie* / Oprac. i wstępem poprzed. M. Serejski i A. Grabski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. S. 42.

⁸² Святочні збори. *Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові*. Львів, 1914. Ч. 58—59. С. 24.

⁸³ Уайтхед А.Н. Наука и современный мир. *Избранные работы по философии* / Пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М.А. Кисселя. Москва: Прогресс, 1990. С. 156.

прогресу астрономії, геодезії та геології, а також спадковості, відкритої австрійським природознавцем Грегором Менделем.

Поступ європейської науки вплинув на дослідження в українських університетах, де вчені підхопили її здобутки і зробили свій внесок у їх розвиток. Серед математиків виділявся професор Університету св. Володимира М.Є. Ващенко-Захарченко з теоріями ймовірностей і чисел. Розвиток математичних знань продовжили вчені: Б.Я. Букреев, Д.О. Граве, М.П. Кравчук. З дослідженнями Д.О. Граве пов'язують створення київської алгебраїчної школи⁸⁴. Суттєвий здобуток професора Новоросійського університету С.П. Ярошенка — теорія проєктивної геометрії, у якій він виявився першим, здобула визнання фахівців, як і його нові методи розв'язання диференціальних рівнянь. Він був активним прихильником популяризації математики як науки і регулярно виступав зі статтями в редактованих ним «Записках» Новоросійського університету та на публічних лекціях як член Новоросійського товариства природознавців. Йому як одеситу була притаманна відданість університету і рідному місту. Він став першим ректором з числа його випускників, а 1905 р. обійняв посаду міського голови Одеси. За заповітом, його численна математична література стала надбанням Наукової університетської бібліотеки.

Якщо в Київському університеті зосередилися на вивченні основних принципів математики, у Харківському — гідро- і небесної механіки, то в Новоросійському — прикладної кінематики. Серед учених було немало тих, хто плідно працював у різних галузях знань, зокрема М.Ф. Хандриков, дослідження якого з теоретичної астрономії здобули світове визнання. Будівництво залізниць прискорило гідрогеологічні спостереження, пов'язані з водопостачанням. В.В. Докучаєв запровадив наукові визначення природних зон і ландшафтів. Їх було істотно доповнено розвитком економічної географії.

Успіхи в хімії були пов'язані з професором Харківського університету М.М. Бекетовим, який відмовився від методу описування і перейшов до теоретичних досліджень, займаючись спершу неорганічною, а згодом аналітичною хімією. Йому належить відкриття алюмінотермії, покладеної в основу отримання тугоплавких металів, що дало змогу передбачити найважливіший закон хімічної динаміки. З його ім'ям пов'язане створення харківської школи фізичної хімії. Цю наукову проблему суттєво розвинув О.І. Базаров з Київського університету, висунувши теорію про складну будову атомів⁸⁵.

До поширення теорії Чарльза Дарвіна та її конкретизації долучилися й українські вчені. Один із них, Яків Кайданов, виходець із Лохвиці, після навчання в Київській духовній та Петербурзькій медико-хірургічній академіях у праці «Четвертинність життя» (1813) проаналізував етапність розвитку природи від при-

⁸⁴ Онопрієнко В.І. *Історія української науки XIX—XX століть*: навч. посібник. Київ: Либідь, 1998. С. 54—55.

⁸⁵ *Історія української культури першої половини XIX століття*. Київ: Наук. думка, 2008. Кн. 4. Т. 1. С. 676.

мітивного стану до життя рослин, тварин і людини, де «найвища продуктивність природи ніби досягла свого кульмінаційного пункту». Михайло Максимович, професор Московського університету (з 1833), ботанік, зоолог, історик, чл.-кор. Петербурзької АН, перший ректор Університету св. Володимира, стверджував, що у природі не буває двох абсолютно однакових особин. Вони відрізняються одна від одної настільки, наскільки відмінні умови їхнього існування⁸⁶. Одночасно з інтенсивним розвитком ідей Дарвіна вчені, зокрема в Новоросійському університеті, І.І. Мечников та О.О. Ковалевський, кидаючи виклик релігійним поясненням виникнення світу, довели єдність перебігу ембріонального розвитку хребетних і безхребетних та вказали на їх спорідненість.

Мікробна теорія стала панівною лише з 1870-х років, і медицині сповна скористалися цим науковим відкриттям, а І. Мечников суттєво збагатив її своїми дослідженнями. Він став лауреатом Нобелівської премії і здобув європейську наукову славу, працюючи в Пастерівському інституті в Парижі, а основною науковою роботою він займався в Новоросійському університеті, де завідував кафедрою зоології та порівняльної анатомії. Тут, в Одесі, він заснував першу в Росії бактеріологічну станцію, на базі якої дослідив роль холерного вібріона як збудника азійської холери та вивчав сифіліс, черевний тиф і туберкульоз. Він час від часу приїздив до Києва і налагоджував роботу лабораторії для вивчення санітарно-епідеміологічного стану міста. Згодом така станція-лабораторія з'явилася в Харкові, а вже 1913 р. у Катеринославі було створено санітарно-бактеріологічний інститут. Крім того, набули великої популярності його роботи, присвячені тривалості людського життя і причинам старіння. Олександр Ковалевський, біолог-еволюціоніст, був професором кількох університетів і завдяки співпраці з І.І. Мечниковим став 1892 р. директором Севастопольської біологічної станції. Його праці започаткували експериментальну і еволюційну гістологію. Крім І.І. Мечникова і О.О. Ковалевського дарвінівські ідеї еволюції органічного світу розвивали, збагачуючи світову науку відкриттями: геохімік В.І. Вернадський, зоолог І.І. Шмальгаузен, генетик С.М. Гершензон.

Своєрідним викликом для вчених-медиків стало подолання епідемій заразних хвороб, які проникали з інших країн, а відсутність профілактичних заходів в українських землях сприяла їх швидкому поширенню та високій смертності серед населення. Держава у боротьбі з ними тривалий час віддавала перевагу карантинним методам і значно менше — розвитку тих галузей медицини, що були здатні долати епідемії. Дослідники-медики, не маючи достатньої державної підтримки, практикували самозараження, аби відстежувати клініку інфекційних захворювань. Вони вдалися до медикалізації епідемій, які залежали від соціальних та економічних факторів. Утверджувалась думка, що причиною епідемій ставали збудники, які за сприятливих умов провокують масове захворювання. Дискусії про шляхи їх поширення — фізичний контакт, наявність у повітрі міазмів, мікроби — впливали на

⁸⁶ Ситник К. Геніальний природознавець. До 200-річчя від дня народження Чарльза Дарвіна. *Вісник Національної академії наук України*. 2009. № 2. С. 45—50.

засоби запобігання епідеміям. На початку ХХ ст. в Одесі завдяки дослідям Миколи Гамалії доконаним фактом стала перемога над чумою. Йому, внукові М.Л. Гамалії, досліднику сибірської виразки, праці якого високо оцінили німецькі вчені, вдалося продовжити родинну традицію і здобути світову славу. Після стажування в лабораторії Луї Пастера він разом із І.І. Мечниковим брав участь у заснуванні в Одесі пастерівської бактеріологічної станції, згодом — інституту.

Всесвітнє визнання здобули праці мікробіолога Данила Заболотного, уродженця Вінниччини, про ендемічність осередків чуми в природних умовах і роль гризунів у розповсюдженні її збудника. Після закінчення 1894 р. медичного факультету Університету св. Володимира в Києві він працював епідеміологом під час поширення холери і дифтерії в Подільській губернії. Д. Заболотний організував бактеріологічну лабораторію в Кам'янці-Подільському, випробував протидифтерійну сироватку після самозараження дифтерією. Його профілактична доктрина, що полягала у вакцинації людей протидифтерійною сироваткою, стала провідною в боротьбі з холерою. Йому вдалося попрацювати в паризькому Пастерівському інституті, взяти участь у дослідженні та ліквідації епідемії чуми в кількох країнах, у яких спалахи захворювань були найбільшими ⁸⁷.

Ретельним вивченням збудників тифу займався учений-медик Григорій Мінх. У 1874 р. він, будучи прозектором Одеської міської лікарні, прищепив собі кров хворого на поворотний тиф, щоб з'ясувати клініку хвороби. Разом зі своїм учнем Осипом Мочутковським, який 1876 р. самозаразився висипним тифом, Мінх довів, що кров хворих на поворотний тиф заразна, а висипний тиф здатні переносити воші ⁸⁸. Завдяки таким небезпечним для власного життя методам дослідження лікарі стали чітко розрізняти різні форми тифу та вдаватися до його лікування.

Майбутній фундатор соціальної медицини О.В. Корчак-Чепурківський, санітарний лікар Херсонського повіту у 1880-х роках, започаткував медико-статистичні дослідження. Вивчаючи загальну і дитячу смертність від інфекційних хвороб, її залежність від соціально-економічних і культурних умов життя, він дійшов висновку, що на здоров'я людей найзгубніше впливають соціальні чинники: харчування, голодування, отруєння, умови праці, переохолодження, втома. До його заслуги віднесемо той факт, що читанням курсу «Основи соціальної гігієни й громадської медицини» 1906 р. у Київському комерційному інституті він започаткував його викладання як предмета навчання по всій імперії ⁸⁹.

Становлення хірургічної школи пов'язано з іменем В.О. Караваєва, учня М.І. Пирогова. Про його вдалі операції ходили легенди не лише по Києву і Російській імперії, до нього приїздили й іноземці. Його школу перейняв Ю.К. Ши-

⁸⁷ Мазинг Ю.А. Даниил Кириллович Заболотный: вчера и сегодня. *Пространство и время*. 2018. № 1—2 (31—32). С. 161.

⁸⁸ Васильев К.Г., Сегал А.Е. *История эпидемий в России*. Москва, 1960. С. 315.

⁸⁹ Москаленко В.Ф., Яворовський О.П., Ступак Ф.Я. та ін. Академік О.В. Корчак-Чепурківський — фундатор соціальної медицини як науки та предмету викладання (до 155-річчя від дня народження). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 2—3. С. 13—21.

мановський, автор підручників і посібників з хірургії, за якими навчалося не одне покоління медиків.

Університет св. Володимира у Києві став центром формування науковців і фахівців-геологів, адже тут для цього було створено всі умови. Кафедра мінералогії і геогнозії отримала у своє розпорядження відповідні колекції і наукове обладнання з Волинського ліцею. Сюди приїхали на службу відомі вчені, такі як Е.К. Гофман, К.М. Феофілактов. Костянтин Матвійович вважається засновником київської школи геологів. Це йому належала ініціатива скликання перших з'їздів природознавців і лікарів. На цій самій кафедрі розпочав діяльність Павло Аполлонович Тутковський, який працював в університеті охоронцем мінералогічного кабінету. Потім вивчав різні породи на Київщині, в районі розбудови Уманської гілки Південно-Західної залізниці, на Поділлі, в околицях Луцька. Його дослідницькі методи виявлення корисних копалин було покладено в основу дослідження Українського щита, який простягається вздовж середньої течії Дніпра на тисячу кілометрів⁹⁰.

Немало нового з'явилося у сфері суспільних наук. Відновлено викладання філософії в університетах. Набула популярності філософська концепція Памфіла Юркевича, який протиставив атеїстичному позитивізму Миколи Чернишевського «філософію серця». У правознавстві помітне місце посіла ліберальна спрямованість Олександра Кістяківського, який досліджував смертну кару і дійшов висновку про її несумісність з основами гуманістичного законодавства. Його дослідження «Права, по которым судится малороссийский народ» змусило науковців звертатися до природного права. Також серед правників Університету св. Володимира помітним був професор Микола Бунге, який вивчав поліцейське право як прикладний елемент державного управління.

Гуманитарії активізували наукові дослідження про походження українського народу та його мови. Олександр Потебня зосередився на лінгвістичній і культурологічній теорії та відзначив реальне функціонування мови лише в процесі мовлення⁹¹. Пантелеймон Куліш розробив українську абетку, яку він уперше вжив у «Записках Южной Руси». «Кулішівка» стала основою фонетичного правопису. Високою ерудованістю відзначався Михайло Драгоманов, який активно користувався п'ятьма європейськими мовами, а відповідно, і західною науковою літературою. Він зумів означити історичний прогрес як розширення невідчуваних прерогатив людини, вважаючи, що вищими цінностями є її право на свободу і законність.

Дмитро Овсяннико-Куликовський, викладаючи в Харківському університеті, зосередився над концепцією культурного розвитку і дійшов висновку про формування загальноімперської культури. Михайло Туган-Барановський, економіст, визнаний зарубіжними вченими, працював над теорією вартості й розподілу суспільного статку та визначив існування економічних циклів. Його науковій еконо-

⁹⁰ Оноприенко В.И. *Павел Аполлонович Тутковский*. Москва: Наука, 1987. С. 25—27, 132.

⁹¹ Попович М. *Нарис історії культури України*. Київ: АртЕк, 2001. С. 452.

мічній школі маржиналізму завдячує сьогоднішня ліберальна економічна теорія. Головна праця вченого була присвячена промисловим кризам в Англії, їх причинам і наслідкам (1894). Книгу не раз видавали в Росії і перевидали німецькою та французькою мовами з різними доповненнями, вона була позитивно сприйнята європейськими науковими колами. На основі його концепції кон'юнктурних циклів у Франції діяв постійний комітет для передбачення промислових криз. Менш популярною була дуалістична теорія вартості М. Туган-Барановського, яка базувалася на критиці трудових теорій Давида Рікардо і Карла Маркса та на теорії граничної корисності австрійської економічної школи. Учений багато уваги присвятив кооперації, завдяки дослідженню якої увійшов до числа найвидатніших теоретиків кооперативного руху в Східній Європі.

Серед істориків найпомітнішою постаттю був Володимир Антонович, який в історіописанні продовжував народницькі традиції, відаючи перевагу документальним фактам перед концептуалізацією і закладаючи міцну традицію документалізму. Сучасники високо оцінювали його наукову діяльність, вважаючи, що він не приєднався до жодної з ідейних течій російських історичних шкіл і став родоначальником позитивізму в українській історіографії. Більше того, він протистояв державницькій школі, що домінувала в той час, і вважав, що потрібно враховувати не так політичні чинники в історії, як соціально-природничі. Для бачення української історії запропонував принцип общинності з характерними ознаками рівноправності й демократизму. З його іменем пов'язують започаткування в Україні таких наукових дисциплін, як археологія, антропологія, соціальна і національна психологія, історична географія⁹². Учень В. Антоновича Михайло Грушевський суттєво розширив горизонти історії як науки. Його «Історія України-Руси» охопила період від найдавнішого часу до середини XVII ст. і засвідчила наявність окремої національної історії, розуміння якої було необхідною передумовою формування української ідентичності з правом мати власну державу. Визнання своїми працями з історії Франції здобув І. В. Лучицький, який розпочинав науковий пошук з вивчення українського селянського руху.

Утім, далеко не кожний професор був науковцем, як того вимагали університетські статuti. Про таких персонажів немало з негативною оцінкою становища в Університеті св. Володимира згадував у щоденнику О.Ф. Кістяківський. Серед прикладів він називав доцента кафедри грецької словесності П.І. Аландського, а також інших, які більше переймалися з'ясуваннями стосунків між колегами, кар'єрною боротьбою за посади та за справляння доброго враження на адміністрацію, ніж служінням науці⁹³.

Поza університетськими стінами, в еміграції, було сформовано наукові соціологічні концепції харків'янина М.М. Ковалевського, який тісно пов'язав свободу

⁹² Ульяновський В.І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 1995. С. 55—65.

⁹³ Кістяківський О.Ф. *Щоденник (1874—1885): у 2 т.* Київ: Наук. думка, 1994—1995.

і громадський прогрес. Федір Вовк був змушений також покинути батьківщину й обрати Париж для написання наукових праць про антропологічні особливості українців. Його науковий доробок високо оцінила Франція, нагородивши орденм Почесного легіону, найвищою нагородою країни для відзначення заслуг. Здобутки вченого опубліковано у понад 200 наукових працях. Серед них найвідоміша «Український народ у його минулому і сучасному» (1916), у якій учений дійшов висновку, що українці становлять окремий антропологічний тип з оригінальними етнографічними особливостями. На той час у Європі його метод систематизації, класифікації та обробки етнографічних даних вважали найпродуктивнішим.

Із заснуванням вищих технічних шкіл до них перемістилося дослідження природничих наук і технологій, тісно пов'язаних з потребами економіки. Отримано важливі результати в галузі прикладної механіки, верстатобудування, електротехніки, спорудження морських і річкових суден, залізничного будівництва. Було описано технологічні процеси, запропоновано засоби механізації та різні види інструментарію для роботи в мартенівських і прокатних цехах. О.М. Терпигорев, професор Катеринославського вищого гірничого училища, розробив методи для видобутку кам'яного вугілля на Донбасі й дотримання безпеки на шахтах. Професор Київської політехніки Г.Д. Дубелір взяв участь у плануванні міст, О.Є. Патон відзначився в галузі мостобудування через запровадження зварювання металевих конструкцій.

Розвиток промисловості й торгівлі, спеціалізація управління, зокрема й місцевого самоврядування, стимулювали запит на кваліфіковані кадри і сприяли професіоналізації інтелектуальної праці. Поруч з наукою у вищих навчальних закладах існувало немало наукових товариств з демократичною структурою, члени яких скористалися автономним статусом об'єднань, аби продовжити спілкування з однодумцями, з якими можна було обговорити наукові концепції та висновки.

Перші товариства наукового характеру започатковувала ще Катерина II. У 1765 р. було засновано «Вільне економічне товариство» (ВЕТ) для реформування сільського господарства та поширення передових технологій обробітку землі. У його діяльності від початку і до 1919 р. значну роль відігравали поміщики українського півдня, сприяючи його залюдненню. Їх туди через жалувану грамоту дворянству направляла імператриця, аби вони мали можливість набувати землі та закладати там власні маєтки. Серед них переважали офіцери й чиновники, які не мали досвіду господарювання, і товариство прагнуло навчити їх раціонально, відповідно до європейських практик, організовувати маєтки зі знанням новітніх технологій⁹⁴.

Вагому підтримку товариство здобуло в Слобідсько-Українській губернії, адже соціально-господарська специфіка цього краю була куди сприятливішою для проникнення передових ідей господарювання порівняно з внутрішніми регіонами ім-

⁹⁴ Гриффитс Д. Восприятие отсталости в XVIII веке: проекты создания третьего сословия в екатерининской России. *Екатерина II и её мир: Статьи разных лет*. Москва, 2013. С. 268.

перії⁹⁵. Землевласники з Лівобережжя віддавали перевагу традиційному досвіду, а поміщики Правобережжя не користувалися працями товариства через незнання російської мови. Однак товариство все ж спромоглося посіяти думку, що наука й передовий досвід можуть підвищити продуктивність праці. Держава, прагнучи подолати економічне відставання, нав'язувала спільноті власне розуміння знань та їх практичної корисності, бажаність відмови від застарілих способів господарювання з переходом до нових, що могли б примножити статки і добробут⁹⁶.

Немало здійснило для дослідження історії України Московське товариство історії та старожитностей, секретарем якого був відомий славіст Осип Бодяньський, автор численних наукових праць з історії, літератури, фольклору, мовознавства слов'янських країн, якому вдалося здійснити яскраві відкриття українських історичних пам'яток та опублікувати їх у працях товариства. Серед них — Пересопницьке Євангеліє, Літопис Самовидця, латинський текст конституції Пилипа Орлика, а також «Історія Русів»⁹⁷. Вивчення творчості Павела Шафарика, Дениса Зубрицького, Григорія Квітки-Основ'яненка, українських пісень дало йому можливість обґрунтувати власну концепцію про походження Русі і слов'янської писемності та стати переконаним у самотності та самодостатності української мови. Започатковане О. Бодяньським порівняльне вивчення української та інших слов'янських мов спонукало його до обстоювання фонетичного принципу українського правопису, до необхідності стандартизації української літературної мови на основі полтавського діалекту. Це він познайомив західних славістів із творчістю Тараса Шевченка, а сам поет завдяки особистому спілкуванню та листуванню з О. Бодяньським намоло запозичив для інтелектуального розуміння історії.

Серед наукових товариств спершу переважали гуманітарні, які ставили метою досліджувати історичне минуле. Не в останню чергу такий їх характер був пов'язаний з імперською політикою, яка мобілізувала інтелектуальні сили для доведення легітимності приєднання українських територій до складу Російської імперії. Найяскравіше це помітно в Південно-Західному краї, де товариства більше нагадували державні установи. До складу формально незалежних науково-популяризаторських товариств часто входили чиновники, що сприяло їх співпраці з державними органами.

Наукові установи, які тут створювали, мали виконувати чітке державне завдання — доводити, що цей край споконвічно належав Росії, а не Речі Посполитій. Цій меті була підпорядкована діяльність і Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві (1835), і Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1843), а також цим зумовлювалося заснування Київського центрального

⁹⁵ Lecky C. Provincial Readers and Agrarian Reform, 1760s-70s: The Case of Sloboda Ukraine. *The Russian Review*. 2002. № 61. С. 535—559.

⁹⁶ Шандра В. Середовище творців та споживачів господарських знань Вільного економічного товариства на українських теренах (остання третина XVIII — початок XIX ст.). *Київська академія*. 2020. Вип. 17. С. 159.

⁹⁷ Тодийчук О.В. *Україна XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских*. Київ: Наук. думка, 1989.

архіву (1852). Комісія для описання губерній Київського навчального округу забезпечила державу дослідженнями про флору і фауну краю, його природні й демографічні ресурси. За невеликий проміжок часу членами Комісії було зібрано і в більшості своїй опубліковано на сторінках власних «Трудов» величезний фактичний матеріал з історії, природи, культури та етнографії значної частини Правобережної і Лівобережної України.

Подібне завдання стояло й перед Одеським товариством історії і старожитностей (1839), яке, як і київські, патрунували місцеві генерал-губернатори (у Києві — Д.Г. Бібіков, в Одесі — М.С. Воронцов). Вони намагалися використати історичні знання з патріотичною метою, мобілізуючи для цього такі поняття, як «отечество» і «родина». Там вивчали історію Запоріжжя та грецьку колонізацію Північного Причорномор'я. У такій залежності науки від держави бачиться різниця з її розвитком у Європі.

Натомість імперія не потребувала подібного доведення щодо лівобережних губерній, які після набуття Правобережжя стали внутрішніми. Тому тут наукове товариство — Харківське історико-філологічне — почало діяльність досить пізно (1870). Без державної підтримки воно створювало архів і проводило наукові дослідження регіону. У статуті товариства його мету і завдання було сформульовано як «сприяння посилююю працюю, зібраннями і виданнями розвитку та поширенню історичних і філологічних знань». Воно об'єднало понад 300 осіб, переважно професорів місцевого університету, гімназій та любителів минувшини, які відразу відчували потребу в заснуванні архіву.

Цінні документальні джерела, що зберігалися в несприятливих умовах у губернських і поліцейських правліннях, були звезені до Харкова і стали складовою частиною університетського архіву. Кількість його фондів постійно зростала, бо сюди передавали на зберігання документи адміністративно-господарських, судових і фінансових установ, над описом яких працювали історики. Найперше було приведено до ладу справи Малоросійської колегії. Члени товариства підготували проведення 1902 р. у Харкові XII археологічного з'їзду, для якого було організовано велику, на сім розділів, виставку стародруків, рукописів, пам'яток археології, ікон, картин, що стала основою Харківського музею старожитностей і мистецтва.

Не пов'язані з імперською ідеєю природничі товариства почали відкриватися пізніше порівняно з гуманітарними, зокрема, 1869 р. при Харківському університеті було засновано товариство дослідників природи, а при Київському — товариство природознавців краю. Надзвичайно плідним виявилось Російське географічне товариство, яке 1845 р. очолив великий князь Костянтин Михайлович. Воно зайнялося вивченням імперських окраїн, розуміючи, що економічна модернізація безпосередньо залежить від ретельно зібраного фактичного матеріалу, який дає знання про всі сфери життя держави у всьому її статистичному, географічному, етнічному, становому і релігійному розмаїтті. Розміри імперії змусили вдатися до заснування регіональних товариств, і першим 1850 р. було створено Кавказьке відділення Російського географічного товариства. Майже відразу за

ним розпочало дослідження Сибірське в Іркутську, а трохи згодом з'явилися Північно-Західне у Вільнюсі та Оренбурзьке.

У 1873 р. було засновано Південно-Західне відділення Російського географічного товариства в Києві. На перспективу його завдання полягали не лише в дослідженні краю, а й у сприянні його деполонізації. Як і інші регіональні відділення, Південно-Західне мало самоврядний принцип керівництва, який на вимогу верховної влади потребував патронату місцевої адміністрації. На його утримання було виділено державну субсидію у 2 тис. руб. щороку, але в основному воно діяло на членські та благодійні внески. Тогочасний київський генерал-губернатор М.О. Дондуков-Корсаков, що прагнув зміцнити російську присутність у краї через співпрацю з місцевою інтелектуальною елітою, всіляко підтримував відділення і спрямовував його діяльність у вигідне для імперії річище.

Ще напередодні його заснування київські інтелектуали із захопленням вітали результативну експедицію Павла Чубинського 1869 р., наслідком якої стала публікація етнографічних і фольклорних матеріалів⁹⁸. Його ж було обрано секретарем Відділення, а головою став Григорій Галаган. Окрилене успіхом, відчуваючи підтримку регіональної адміністрації, Відділення об'єднало спільними науковими інтересами місцевих дослідників, які дружно взялися за справу вивчення краю та його людності. Серед них — знані викладачі, науковці, громадські діячі: В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, О. Класовський, М. Константинович, М. Левченко, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Рубінштейн, О. Русов, Є. Трегубов, Ю. Цвітківський, А. Воронін, В. Борисов, М. Ковалевский, І. Тумасов.

Розпочалося складання дослідницьких програм, методик статистичного дослідження, видання власних «Записок», створення етнографічного музею. На заклик товариства відгукнулися сотні любителів місцевих старожитностей, тож зібраний етнографічно-історичний матеріал дав змогу його науковому проводу з'ясувати географічні межі проживання українського етносу і на його основі формувати українську ідентичність. Ретельність і достовірність зібраних джерел підтвердив і знаний фахівець у галузі історичної демографії Володимир Кабузан. Жодна робота цього автора не обійшлася без звернень до праць Відділення. У кожній із них В. Кабузан не лише використовував їх як добре опрацьований матеріал, а й вказував, що всеросійський перепис населення 1897 р. підтвердив прогнози Павла Чубинського та водночас дав змогу зауважити ті прорахунки, що були допущені членами Південно-Західного відділення⁹⁹.

Діяльність Південно-Західного відділення була успішно представлена на Третньому археологічному з'їзді, що відбувався в Києві 1874 р. На цьому з'їзді було

⁹⁸ *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования*: в 7 тт. / Собрал П.П. Чубинский. Санкт-Петербург, 1872—1878.

⁹⁹ Кабузан В.М. *Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав*. Москва: Наука, 1992. С. 18; Його ж. *Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса*. Москва: Наука, 2006.

аргументовано заявлено про організаційно спроможну українську наукову силу, яка володіє великим інтелектуальним доробком і потенціалом. Російська ж влада українознавчі дослідження відразу розцінила як прояви місцевого сепаратизму, що в підсумку призвело до закриття Південно-Західного відділення 1876 р.

Що ж до тих наукових товариств, які не виходили за загальноімперські рамки, то поступово державна влада зменшувала контроль за їхньою діяльністю. Число товариств зростало, і вони дедалі активніше перебирали роль самоуправлінських асоціацій. Продуктивними виявилися товариства дослідників природи, які відкрилися при університетах 1869 р. і відразу розпочали територіальні дослідження природних ресурсів українських регіонів. Слідом за ними виникали математичні, фізико-хімічні, медичні товариства. З останніх чи не найвідомішим було київське відділення Російського технічного товариства, члени якого брали участь практично в усіх міжнародних промислових виставках¹⁰⁰. Кількість сільськогосподарських товариств, дослідних полів і станцій істотно зростає, оскільки в їхній діяльності були зацікавлені земства, і вони за короткий час вивчили місцеві ґрунти, зайнялися селекцією тваринництва. Серед багатьох медичних наукових товариств своєю безкорисливою допомогою вирізняється Акушерсько-гінекологічне, створене 1886 р. у Києві. Його очолив професор Г. Рейн, який розробив систему надання допомоги жінкам під час пологів.

По новому колу почали засновувати гуманітарні товариства: при Київському університеті — Історичне товариство Нестора Літописця, при Новоросійському університеті — Історико-філологічне. Подібні товариства діяли й при інших навчальних закладах: у Ніжині при Інституті кн. Безбородька, при Київській духовній академії, у Житомирі — Товариство дослідників Волині. Статут Історичного товариства Нестора Літописця розробили 1872 р. доцент Київського університету І.П. Хрущов і професор Київської духовної академії І.І. Малишевський. Крім наукових засідань його члени організували читання публічних лекцій, готували проведення археологічних з'їздів.

Товариство дослідників Волині, згідно зі статутом 1899 р., організувало роботу відповідно до чотирьох секцій: природничих наук, етнографічної, яка передбачала також вивчення статистики населення, звичаєвого права, народної словесності, діалектології. Економічна секція мала такі відділення, як сільське господарство, ремесла, народні промисли, промисловість і торгівля. Історична — історію політичну і побутову, архівознавство, археографію, археологію, палеографію, геральдику. Товариству вдалося заснувати власний музей¹⁰¹. Певною мірою, така широка дослідницька програма товариства сформувалася під впливом місцевої інтелігенції, яка жваво відгукнулася на опубліковане в газеті «Волинь» запрошення взяти участь у його заснуванні. Товариство підтримали київські професори В.Б. Антонович, О.І. Левицький, письменник В.Г. Короленко.

¹⁰⁰ Онопрієнко В., Ткаченко В. *Історія української науки: Курс лекцій*. Київ, 2010. С. 109.

¹⁰¹ Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. *Українське наукове товариство. 1907—1921*. Київ, 1998. С. 111—112.

У 1910 р. його очолив П.А. Тутковський¹⁰². Наприкінці ХІХ ст. губернськими вченими створено архівні комісії для дослідження місцевої старовини в Чернігові, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Кам'янці-Подільському та ін.

Для формування новітньої науки важливе значення мало Українське наукове товариство (УНТ) як вільна асоціація вчених, об'єднаних метою творити наукові знання на українських теренах в інтересах української людності. Скориставшись революційною атмосферою, співробітники «Киевской старины» 1906 р. уклали його статут, передбачаючи обговорення наукових проблем, скликання з'їздів, організації експедицій, видання наукових статей та монографій. На затвердження цей статут подали В. Антонович, І. Лучицький, П. Житецький і В. Науменко¹⁰³. Під час створення товариства було використано досвід організації української науки в Галичині. Структурно товариство складалося з почесних, дійсних членів і членів-співробітників. На його першому засіданні головою було обрано М. Грушевського, членами бюро стали О.І. Левицький, В.П. Науменко, І.М. Стешенко, М.Ф. Біляшівський, згодом О.С. Грушевський. Тоді товариство налічувало усього 21 особу. Відразу українська мова набула статусу як діловодної, так і видавничої. М. Грушевському вдалося об'єднати науковців навколо спільної ідеї, забезпечити співпрацю вчених із Наддніпрянщини та Галичини.

Діяльність товариства було організовано по секціях, що сприяло формуванню окремих напрямів досліджень. Кожна з них мала власні наукові періодичні видання, які здебільшого називалися «Записками...» і «Збірниками...», за винятком журналу «Україна». Першими стали історична, філологічна і природнича, які, своєю чергою, організовувалися з робочих комісій. Останні формувалися поспіль кілька років і 1908 р. практично були повністю укомплектовані. Центральною стала Історична секція, очолювана М. Грушевським, як з огляду на чисельність членів, так і через коло питань, що там з'ясовувалися. Її голова плідно вивчав передісторію і історію Гетьманщини, М. Стадник — дипломатичні відносини з Річчю Посполитою, М. Василенко — історичне значення постаті Г. Теплова, І. Стешенко і О. Грушевський — діяльність Кирило-Мефодіївського братства та українофільський рух. Історики права зосередилися на з'ясуванні шлюбної культури українців, тоді як члени статистично-економічної комісії вивчали ареал їх розселення та показники професійної зайнятості на підставі всеросійського перепису 1897 р. М. Стасюк доводив політичну, а не економічну залежність України від Росії.

Філологи зосередилися над вивченням пам'яток української мови ХVІ—ХVІІ ст. Було визнано за необхідне збирання діалектичних особливостей української мови, чим успішно займалися К.П. Михальчук, Є.К. Тимченко, А.Ю. Кримський. Крім того, Кость Михальчук сформулював правила вживання в українському правописі «і» та «и», а Іван Отієнко — подвоєння літер та взявся за

¹⁰² Оноприєнко В.І. *Павел Аполлонович Тутковський...* С. 41—42.

¹⁰³ Зайцева З. *Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)*. Київ: КНЕУ, 2006. С. 205.

напрацювання граматичної термінології. Євген Тимченко підготував програму укладання українського тлумачного словника. Історію української мови плідно вивчав О. Богумил¹⁰⁴. Завдяки розширенню тематики історичної секції при ній 1912 р. було створено етнографічну комісію, яка організовувала наукові експедиції з подальшим опрацюванням їхніх матеріалів та публікацією на сторінках «Українського етнографічного збірника». З багатой народної творчості було виділено думи, що стали предметом дослідження І. Єрофеева, котрий поділяв їх на історичні та побутові зі встановленням їх переважання в Полтавській губернії.

Природно-медична секція почала діяльність з укладання термінологічних словників. Диференціація наукових питань спричинила виділення медиків в окремих напрям, тому надалі секція функціонувала як природничо-технічна, зосереджуючись на практичних і прикладних завданнях у галузі техніки. Серед них — корисна дія парових двигунів, фізико-хімічні властивості металів, поліпшення опалення і вентиляції житлових будинків, технологія виготовлення цукру-рафінаду. Медична секція зосередилася над проблемами вивчення схильності людського організму до утворення незлоякісних пухлин та їх лікування, трансплантації кровоносних судин, перебігу діабету. Ці та інші захворювання вивчали в лабораторних умовах і, що важливо, пропонували засоби їх лікування. Члени цієї секції долучилися до організації медичного обслуговування в Києві, досвід якого було використано для надання швидкої допомоги.

Значення діяльності Українського наукового товариства можна окреслити як становлення науки на національній основі, зосередження на питаннях української гуманітаристики та набуття організаційного досвіду, плідно використаного під час заснування української Академії наук. Йдеться насамперед про принцип автономії, виборність керівного складу, колективну працю, можливості створення тимчасових структур відповідно до диференціації наукових досліджень та про свободу творчості. За короткий час УНТ досягло помітних результатів, що дало змогу ставити питання під час виборів до IV Державної думи 1912 р. про створення в Києві Української академії наук¹⁰⁵.

З огляду на земельні угіддя України найпоширенішими виявилися галузеві сільськогосподарські наукові товариства. Їх діяльність проявилася в агрономії завдяки активності дослідних закладів, створених при сільськогосподарських товариствах. Як правило, дослідні установи належали фінансово незалежним товариствам Південно-Західного краю, серед яких Київська агрономічна лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості, Миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків та ентомологічні станції трьох товариств: Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості, Всеросійського товариства цукрозаводчиків та Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Діяльність останнього товариства завдяки моно-

¹⁰⁴ Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. *Українське наукове товариство...* С. 59.

¹⁰⁵ Зайцева З. *Український науковий рух...* С. 239.

графічному дослідженню В. Колесник стала найвідомішою. Незважаючи на те, що товариство було громадським об'єднанням, воно, очолюване Е.К. Якубовським у 1902—1911 рр. і Р.Р. Бнінським у 1911—1917 рр., плідно займалося закладанням мережі дослідних полів.

Власник маєтку в с. Люлинці Вінницького повіту Е.К. Якубовський вивчав право в Головній школі Варшави. Розпочавши господарювання, він відчув брак знань, а тому ініціював відкриття контрольної насінневої станції та сільськогосподарської хімічної лабораторії у складі відділення рільництва товариства. Його наступник, Р.Р. Бнінський, мав маєток у с. Джурин Ямпільського повіту і займався конярством¹⁰⁶. Ці та подібні товариства створювали дослідні поля, розплідники, агрономічні лабораторії, дослідні станції, хімічні та контрольно-насінневі лабораторії, що здійснювали науково-дослідну роботу з рільництва. Вивчали наслідки застосування мінеральних добрив, різних типів сівозмін; способи обробітку ґрунту, сівби; насінництво основних сортів сільськогосподарських культур; розроблення заходів боротьби із посухою.

Перші дослідні установи, як-от Деревчинське дослідне поле, створене Київським товариством сільського господарства, без постійних джерел фінансування були приречені на тимчасовість. Дослідні організації початку ХХ ст. вже мали стабільність, бюджетне фінансування з боку держави і, як наслідок, уклали програми наукової діяльності, а тому надавали практичні рекомендації для вирощування основних сільськогосподарських культур відповідно до зональних природно-кліматичних і ґрунтових умов. І що важливо, ця діяльність була започаткована галузевими товариствами значно раніше, ніж у Міністерстві землеробства визнали необхідність дослідної справи. З 1911 р. значну допомогу та фінансову підтримку дослідним установам надавали повітові й губернські земства¹⁰⁷.

Потреба в комунікації спричинила розвиток наукової періодики, таких видань, де вчені могли б публікувати свої ідеї і в такий спосіб спілкуватися з колегами. Видання книжок потребувало значно більше часу і коштів. Наукові журнали стали регулярно видаватися професійними інституціями і науковими товариствами під різними назвами: «Журнали», «Наукові записки», «Наукові праці», «Збірники», «Чтения» тощо. Головною їх метою було сприяння науковій комунікації вчених, інтелектуальному процесу через першопублікації наукових ідей, гіпотез, результатів досліджень, а також поширенню нових знань. Кожне з наукових товариств, готуючи дослідження, окреслювало наукові проблеми чи то географію історичних досліджень. Наприклад, Харківське історико-філологічне товариство зосередилося над з'ясуванням історії Слобідської України, формуванням її меж, зайнятості місцевої людності. Товариство публікувало праці як

¹⁰⁶ Колесник В. *Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896—1918)*: Історичний нарис. Вінниця: Розвиток, 2007. С. 27.

¹⁰⁷ Чайка Н.Г. *Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)*: автореф. ... дис. канд. іст. наук. Київ, 2005. С. 11—13.

власних членів, так і аматорів у таких серійних виданнях: «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (21 т., 1886—1914), «Труды» (7 т., 1893—1902) і «Вестник» (5 вип., 1911—1914). Збірники містили й документи з історії Лівобережної України, а також дослідження знаних істориків, зокрема Дмитра Багалія, Миколи Сумцова, Ізмаїла Срезневського.

У науковому вивченні й вихованні любові до рідного краю велику роль відіграли археологічні з'їзди, які організовувало Московське археологічне товариство, а участь у них брали як професійні історики, так і аматори. На час їх проведення готували виставки старожитностей, які опісля поповнювали місцеві музеї або й започатковували нові. Авторитету археологічним з'їздам додавали відомі вчені, письменники, громадські діячі, які ставали членами підготовчих комітетів. Наукові статті видавали в «Трудах» з'їздів. Із 15 загальноросійських з'їздів шість відбулося в українських містах: 3-й (1874) і 9-й (1899) у Києві, 6-й (1884) в Одесі, 12-й (1902) у Харкові, 13-й (1905) у Катеринославі, 14-й (1908) у Чернігові.

Крім археологічних з'їздів, які об'єднували шанувальників минувшини, відбувалися й інші галузеві наукові форуми, наприклад, природознавців і лікарів, що проходили в основному при університетах. Ідея наукових з'їздів належала Карлу Кесслеру, професору зоології і декану фізичного і математичного факультету, а згодом і ректору Київського університету. У науковій праці він віддавав перевагу взаємній роботі, вільній від бюрократичного нагляду держави, а тому ще 1856 р. звернувся до Міністерства народної освіти з пропозицією організувати періодичні з'їзди учених-природознавців і медиків. Посилався він на європейські держави, де вже відбувалися такі з'їзди. У Російській імперії, стверджував учений, їх необхідність очевидна, бо науковці ізольовані один від одного, а держава через дозвіл на проведення з'їздів може допомогти їм скоординувати зусилля.

Цю думку поділяли немало чиновників, зокрема, її гаряче підтримав попечитель Харківського навчального округу, а також М.І. Пирогов, який тоді був попечителем спершу Київського, а потім Одеського округів. Він, як і К. Кесслер, схвалив німецьку модель їх діяльності. Підтримка надходила від багатьох, особливо від тих, хто мав лікарський досвід. Серед них — Християн Гюббенет, професор хірургії Київського університету, учасник оборони Севастополя, який вважав, що з'їзди сприятимуть професіоналізації, яка тільки-но почала зароджуватися в Росії. Лише 1867 р. Комітет міністрів дозволив ученим-природознавцям періодично проводити з'їзди в університетських містах, а також організовувати університетські наукові товариства. На таке рішення вплинула медична рада при Міністерстві внутрішніх справ, зацікавлена у розвитку вітчизняної медицини¹⁰⁸. Проте дозвіл не означав відмову держави від контролю за науковими зібраннями, їм доводилося готувати кожного разу правила і положення про роботу з'їздів,

¹⁰⁸ Брэдди Дж. *Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество*. Москва: Новый хронограф, 2012. С. 370—371.

схвалювати порядок денний у міністра. Наукові з'їзди дістали високу оцінку громадськості¹⁰⁹.

Ідея проведення з'їздів лікарів виникла ще у 1860-ті роки, однак її не було втілено в життя. Проте лікарі активно брали участь у роботі з'їздів природознавців, інколи їх чисельність була переважною. Організацію взяло на себе Товариство російських лікарів ім. М.І. Пирогова, що передбачало передусім з'ясування наукових питань, які б сприяли збереженню народного здоров'я. Перший з'їзд відбувся 1885 р. за участю 573 осіб. Кожний наступний ставав численнішим за попередній. Сьомий в Одесі додав до своїх засідань екскурсію в Крим. За словами одного з київських лікарів, з'їзди стали трибуною для з'ясування загальних проблем збереження здоров'я. Пропозиції та їх обговорення лікарями зводилися до запровадження нової статистики щодо народжуваності і смертності, поліпшення санітарних умов, подолання недовіри до лікарів, поширення знань про гігієну та вивчення її в школах. Професор гігієни Харківського університету Іринарх Скворцов на сьомому з'їзді доводив відставання медичного законодавства від практики.

Практично всі наукові товариства мали статути, які обговорювали на зібраннях членів, а потім їх затверджувала верховна влада. Вони діяли на принципах самоврядування, виборності, звітності. Як правило, в них об'єднувалися люди, захоплені продукуванням нових наукових знань, їх популяризацією, за допомогою чого вони намагалися підняти власний авторитет у суспільстві та престиж вітчизняної науки. Діяльність у наукових товариствах ставала однією з форм служіння національним інтересам. Певною мірою наукові товариства компенсували відсутність національних представницьких інститутів у Російській державі¹¹⁰.

На західноукраїнських землях під владою Габсбургів інституціоналізація української науки також відбувалася через створення наукових товариств¹¹¹. Це пояснювалося двома причинами: з одного боку, широкими можливостями для діяльності товариств, які були гарантовані австрійським законодавством, а з іншого — обмеженим доступом української інтелігенції до отримання професорських посад в університетах. Правовою підставою діяльності товариств слугували два австрійські закони 1867 р. (частини Грудневої конституції) — про товариства і про збори, згідно з якими процедура створення громадських об'єднань була

¹⁰⁹ Ковалевский А. О деятельности наших съездов. *З історії української науки і техніки: Хрестоматія-посібник* / Уклад. В.І. Онопрієнко, А.А. Коробченко, О.Я. Пилипчук та ін. Київ, 1999. С. 108.

¹¹⁰ Бредли Дж. Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: опыт России в европейском контексте. *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи: вторая половина XIX — начало XX века* / Отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер и Г.И. Ульянова. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2007. С. 90.

¹¹¹ Докладніше про наукове середовище Львова другої половини XIX — початку XX ст. див.: Зашкільняк Л. Наука. *Історія Львова*: у 3 т. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. С. 353—370.

відносно нескладною і прозорою. Проводячи конституційні реформи, австрійські законотворці свідомо спрямовували енергію активістів у громадське русло. Контрольована активність громадян відповідала новим підходам до державного управління — утворення рухомої і водночас стабільної державної моделі, в якій значну роль було відведено середовищу громадських функціонерів. Зі сфери громадської активності виростили відомі політики, а щодо українців це промовисто доводив той незаперечний факт, що всі управлінські навички, якими міг розпоряджатися Михайло Грушевський на чолі Української Народної Республіки, були набуті ним під час керівництва Науковим товариством імені Шевченка у Львові.

Товариство імені Шевченка було засновано 1873 р. з ініціативи інтелектуалів з обох частин України. Поштовхом для наддніпрянців стало вловлення тенденцій, які невдовзі призвели до появи Емського указу. Ініціаторами заснування товариства з їхнього боку були Олександр Кониський, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Пантелеймон Куліш, Кость Михальчук, Іван Нечуй-Левицький, а жертводавцями — Єлизавета Милорадович зі Скоропадських, Дмитро Пильчиков, Михайло Жученко. Згодом фундаторами будівель товариства стали Василь Смиренко, Павло Пелехін, Євген Чикаленко, Теофіл Дембицький. З боку галицьких українців членами-засновниками товариства виступили Омелян і Олександр Огоновські, Корнило Сушкевич, Юліан Романчук, Степан Качала, Михайло Димет та інші. У перший період діяльності Товариство передбачалося як науково-літературне (його закріплене у статуті завдання полягало в тому, щоб «спомогати розвій руської словесности»). Функції науки (йшлося тільки про гуманітаристику) і «високої» літератури Товариство мало перебрати від нещодавно заснованої «Просвіти», яка відтоді змогла б зосередитися на популяризації української мови, літератури та історії серед простолюду. На перших загальних зборах Товариства були присутні 20 членів.

Спочатку Товариству мали дати назву «Галич», однак переміг акцент на Великій Україні, який і став визначальним для подальшої діяльності НТШ. Було очевидним, що самі галичани, які щойно почали налагоджувати діяльність «Просвіти», не зможуть швидко розгорнути науковий напрям власними силами. На момент утворення Товариства здавалося, що вибудувати його діяльність вдасться навколо власної друкарні. Проте надії на забезпечення матеріальної незалежності шляхом книговидання не виправдалися: на закупівлю друкарського обладнання пішли всі кошти, а адміністрування друкарнею забирало багато часу, не залишаючи його для науково-організаційної роботи. Хоча впродовж першого двадцятиріччя товариство таки видало низку важливих праць: «*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*» («Студії з ділянки руської мови»), багатотомну «Історію літератури руської» О. Огоновського, «Австро-руські спомини» М. Драгоманова, деякі шкільні підручники та періодично «Діло».

Одним із головних видань Товариства цього часу був двотижневик «Зоря» — часопис «для руських родин», що виходив за редакцією Омеляна Партицького. У ньому публікували літературні твори визначних українських письменників по

обидва боки кордону, статті з історії літератури та літературну критику; з-поміж авторів часопису були Іван Франко та Осип Маковей. З 1898 р. на базі «Зорі» під егідою НТШ почав виходити «Літературно-науковий вістник» — перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис. Його редакторами були такі знані діячі: І. Франко, М. Грушевський, а в міжвоєнний період — Дмитро Донцов.

Та все ж у перше двадцятиріччя Товариству імені Шевченка не вдавалося сконцентрувати навколо себе основні наукові сили¹¹². Чимало видань, навіть тих авторів, які підтримували НТШ, виходили у світ з інших друкарень. Певною мірою науковий простір обмежувала і літературна спрямованість Товариства, хоча й мовно-літературний напрям залишався основним для підкреслення української національної ідентичності. У 1892 р. Товариство було реорганізовано в наукове. Основна ідея реформи полягала у створенні інституції, наближеної до академії наук, яка б на рівних взаємодіяла з академіями інших народів, пропагуючи український інтелектуальний продукт у світі та знайомлячи українців з науковими здобутками інших народів, а передусім з дослідженнями закордонних учених у галузі українознавства. Для збирання й теоретичного осмислення десятиліттями накопичуваних напрацювань необхідно було забезпечити дієву наукову платформу, адже досі такі праці українських учених мало асоціювалися з українською наукою, розмиваючись між університетами та іншими науковими інституціями. Це, своєю чергою, давало в руки історичних суперників українців аргументи на користь обмеження україномовної освітньої сфери початковим ступенем.

Реформу Товариства було започатковано ухваленням нового статуту 13 березня 1892 р., після якого воно змінило назву на Наукове товариство імені Шевченка. Наукову програму було суттєво розширено, вона мала охоплювати дослідження з філології, історії, археології, мистецтвознавства, етнографії, права, природознавства, математики, медицини. Вести наукову діяльність передбачалося в таких формах: дослідження, конференції та семінари, наукові експедиції й відрядження, видання періодичних і неперіодичних праць, матеріальна підтримка вчених, утримання бібліотеки, музею, книгарні й друкарні. За зразком тогочасних західноєвропейських академії наук НТШ було розподілено на наукові секції: історично-філософську, філологічну й математично-природописно-лікарську. Як окремі структурні одиниці діяли також комісії — археографічна, лікарська, етнографічна, мовна, правнича, статистична¹¹³. Акцентом у діяльності Товариства була презентація наукових досліджень українською мовою, а також

¹¹² Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові. *Записки Товариства імені Шевченка*. Львів, 1892. Т. 1. С. 209—212.

¹¹³ Про комісії НТШ докладніше див.: Зайцева З.І. Наукові комісії НТШ: статус і напрями діяльності до початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ, 2003. Вип. 6. С. 270—279.

творення таких праць з циклу гуманітарних і соціальних наук, які б з'єднували український простір у цілість, «руйнуючи» політичні кордони.

Реорганізацію Наукового товариства імені Шевченка розпочинав О. Барвінський, а особливо активізувалася ця робота з приїздом до Львова М. Грушевського, який у 1897—1913 рр. був головою Товариства. Його найближчими співробітниками в НТШ стали Іван Франко (голова філологічної секції), природознавець Іван Верхратський і математик Володимир Левицький (голови математично-природописно-лікарської секції), довголітній секретар Товариства етнограф Володимир Гнатюк. З 1894 р. НТШ отримувало щорічне фінансування з крайового бюджету Галичини, а з наступного року — дотації від австрійського уряду. Зусиллями О. Барвінського Товариство здобуло державне замовлення на друк українських шкільних підручників. Завдяки цьому й допомозі меценатів НТШ зміцнило матеріальну базу: створило штатний секретаріат, бібліографічне бюро, придбало два триповерхові будинки у Львові на вул. Чарнецького (нині буд. 24 і 26 на вул. В. Винниченка). На професійній основі почала діяти бібліотека НТШ, яка напередодні Світової війни налічувала близько 300 тис. книжок і журналів; музей НТШ та книгарня, яка мала філії в Києві, Харкові, Катеринославі та західноукраїнських містах. Наприкінці ХІХ ст. НТШ об'єднувало близько 200 учених, з-поміж яких загальні збори обирали дійсних членів. Єдиним критерієм їх добору була наукова кваліфікація.

Основним періодичним виданням були «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (протягом 1892—1913 рр. видано 116 томів). Кожний том містив наукові статті (чимало з них, виконані на багатому джерельному матеріалі, й донині не втратили наукової цінності), публікації джерел, причинкові повідомлення, наукову хроніку, рецензії та оголошення. Часопис жваво реагував на українознавчі публікації іншими мовами і вступав у наукову полеміку, не зупиняючись перед авторитетами. Okремо виходила «Хроніка НТШ», яку для популяризації Товариства видавали не тільки українською, а й німецькою мовою. Було й кілька серійних видань, зокрема «Збірник історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка», «Жерела до історії України-Руси», «Українсько-руський архів», «Пам'ятки української мови та літератури», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Збірник Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка» та ін. Під егіду НТШ перейшло видання «Руської історичної бібліотеки». Важливим аспектом діяльності товариства було формування наукової термінології в окремих галузях. Особливо плідно в цьому напрямі працювали представники точних наук і правники. У 1894 р. було видано перший україномовний «Словар правничий», укладений Костем Левицьким. Значущим був внесок діячів НТШ у написання україномовних підручників для середніх шкіл.

Важливими для розуміння діяльності НТШ є її міжнародні контексти. Австрійський уряд розглядав товариство як засіб впливу на настрої української наукової еліти і розумів значущість її середовища для подальшого транслявання

цих настроїв на ширші кола суспільства. У своїй діяльності члени НТШ значною мірою орієнтувалися на досягнення наукових середовищ Віденського та інших австрійських університетів. Для українських науковців, передусім істориків і філологів, Відень був привабливим з огляду на добре укомплектовані бібліотеки й архівосховища та наявність спеціалістів, що давало можливість вести дослідження в порівняльному контексті та сприяло розпізнаванню українських учених і українознавчих досліджень у європейському науковому просторі. Намагаючись цілеспрямовано ввести українську науку в європейське інтелектуальне коло, НТШ виділяло стипендії на навчання українських студентів у європейських університетах: Відні, Граці та Інсбруку. Чимало активних членів НТШ здобули освіту чи науковий ступінь у Віденському університеті, а згодом підтримували контакти з віденськими інтелектуальними середовищами. Серед них були історики Богдан Барвінський і Зенон Кузеля, літературознавці Ярослав Гординський, Кирило Студинський, Василь Щурат, мовознавець Степан Смаль-Стоцький.

Напередодні Першої світової війни членами НТШ було обрано кількох учених з австрійських університетів, які вели українознавчі дослідження: Ватрослава Ягича, Теодора Гартнера, Раймунда Фрідріха Кайндля. Т. Гартнер, працюючи професором романської філології в Чернівецькому університеті, 1893 р. спільно зі С. Смалем-Стоцьким уклав «Руську граматику», яку кілька десятиріч використовували в українських середніх школах. Її основним нововведенням було запровадження фонетичного правопису (замість етимологічного). З 1892 р. фонетичний правопис став обов'язковим в українських школах Габсбурзької монархії, що посприяло доланню русофільських теорій. Р.Ф. Кайндль відомий як дослідник історії Буковини та Гуцульщини. Особливо плідною була співпраця українських науковців з лінгвістом В. Ягичем¹¹⁴.

Випускником медичного факультету Віденського університету був біохімік та епідеміолог Іван Горбачевський, професор кафедри лікарської хімії, декан медичного факультету та ректор Карлового університету в Празі, кандидат на Нобелівську премію з фізіології та медицини 1911 р., перший міністр охорони здоров'я Австро-Угорщини (згодом — ректор Українського вільного університету), автор підручників з хімії та фундатор української наукової термінології в цій галузі. З медичного факультету Віденського університету вийшли й відомі українські лікарі. Тут навчався і працював організатор медичної служби ЗУНР Іван Куровець.

У Відні отримав докторський ступінь та практичний досвід у клініках австрійської столиці Євген Озаркевич. Згодом він повернувся в Галичину, де відкрив приватну лікарську практику. Вважається творцем «української медицини», першим українським гігієністом. Був редактором «Лікарського збірника» НТШ, очолював «Руське лікарське товариство», почав укладати словник української медичної термінології, був автором перших україномовних праць з інфек-

¹¹⁴ *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія /* Наук. т-во ім. Шевченка; Ін-т енциклопед. досліджень НАН України; ред. О. Купчинський та ін. Київ; Львів; Тернопіль, 2012. Т. 1; 2014. Т. 2; 2016. Т. 3.

ційних і внутрішніх хвороб, зокрема книги «Недуги пошестні». На сторінках українських часописів він давав популярні поради щодо санітарно-гігієнічних норм та профілактики захворювань; сприяв відкриттю першого українського санаторію для хворих на туберкульоз і теоретично обґрунтував необхідність створення в Карпатах українських курортів. Спільно з греко-католицьким митрополитом Андреем Шептицьким Є. Озаркевич був фундатором і першим директором «Народної лікарни», яку задумували як клінічну базу для майбутнього українського університету у Львові. У 1910—1914 рр. вперше викладав українською мовою медичний курс у жіночій учительській семінарії у Львові¹¹⁵.

У Віденському університеті навчався і викладав фізик та електротехнік Іван Пулюй¹¹⁶, докторський ступінь він здобув у Страсбурзькому університеті, згодом працював професором кафедри електротехніки Празької політехніки, був її ректором і деканом електротехнічного факультету, керував будівництвом електростанцій у Чехії. Іван Пулюй досліджував ікс-промені, що згодом увійшли в історію як рентгенівські; вважається одним із першовідкривачів радіоактивного випромінювання. Знав близько десяти мов, займався творенням української фізичної термінології та перекладами українською мовою підручників для гімназій з геометрії й фізики, а також співперекладом (з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким) Біблії.

Кулішеві завдячував тим, що, пропрацювавши все життя в європейських університетах, зберігав відданість Україні і вважав формування української науки чи не єдиним властивим шляхом українського націєтворення. П. Кулішу І. Пулюй присвятив україномовну працю з астрономії: «То ж прийміть, Добродію, на спомин моє оповідання про зьвізди, те саме, котрого Ви слухали зорявої ночі на Україні, в Мотронівському саду, коли ми, знуджені журбою над сумною долею України, літали думкою сьвітами, шукаючи для душі відради, а знайшовши її в законі непропащої сили мужались на нове діло. Коли доведеться сьому невеличкому оповіданню побачити сьвіт під українським небом, то може буде воно маленькою відрадою і для тих земляків, що не шукають опіки в чужих, а знають, що сила і спасенне лежать у нас самих: у праці над освітою і добробитом народу»¹¹⁷.

Наукове товариство імені Шевченка підтримувало й заохочувало участь українських учених у міжнародних форумах та й загалом їх контакти з ученими різних країн, про що свідчить збережена в архівах обширна кореспонденція. На 1913 р. НТШ обмінювалося книжками і часописами з 236 науковими установами, навчальними закладами й товариствами багатьох країн світу. Наукові контакти членів Товариства стали їм у пригоді в часи вимушених еміграцій з тери-

¹¹⁵ Ганіткевич Я. Доктор Євген Озаркевич і становлення української національної медицини. *Праці Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 38: *Лікарський збірник. Медицина і біологія*. Львів, 2014. Нова серія. Т. 24. С. 119—125.

¹¹⁶ Гайда Р., Пляцко Р. *Іван Пулюй. 1845—1918. Життєписно-бібліографічний нарис*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1998.

¹¹⁷ Пулюй І. *Нові і перемінні зьвізди*. Відень: З друкарні Адольфа Гольцаузена, 1905. С. 3.

торії України та допомогли налагодити діяльність Товариства у країнах Західної Європи, у США, Канаді, Австралії. Саме це забезпечило можливість зберегти українознавчі науки і наступність поколінь у той час, коли можливості вчених у радянській Україні були суттєво обмеженими, дало змогу зберегти низку архівних матеріалів та опублікувати за кордоном мемуари, реалізувати масштабний проєкт «Української загальної енциклопедії», а згодом — «Енциклопедії українознавства».

Чималу роль у налагодженні діяльності НТШ, попри складні воєнні випробування, відіграв антрополог і зоолог Іван Раковський, який 1908 р. прийняв пропозицію М. Грушевського стати секретарем НТШ, а в другій половині 1930-х років був головою Товариства. Напередодні Першої світової війни він пройшов тривалі стажування в Санкт-Петербурзькому університеті під керівництвом Ф. Вовка та в кількох антропологічних наукових осередках у Франції, під час війни працював у Відні. Окрім наукових праць з антропології був автором підручника із зоології для середніх шкіл українською мовою ¹¹⁸.

У контексті становлення новочасної української науки заслуговують на увагу «українські кафедри» у Львівському університеті. Термін «українські кафедри» стосувався професорів університету, які викладали свій предмет українською мовою. Викладання деяких із них було зумовлене самим предметом — українська мова, література, історія, а деякі дисципліни загального циклу просто викладали українською мовою. Кілька таких предметів були на юридичному факультеті, де перші заняття з цивільного процесу українською мовою проводили вже на початку 1860-х років. З 1868 р. карний процес викладав випускник Віденського університету Іван Добрянський. Одночасно він займався приватною адвокатською практикою і був активним діячем русофільських організацій і товариств. Вимагав, щоб офіційні органи давали відповіді на подання української сторони кирилицею (а не латиною, як це було заведено).

З 1872 р. цивільне право викладав українською мовою Олександр Огоновський, перший голова «Народної ради». У 1889 р. він разом із Антоном Горбачевським і молодими тоді правниками Костем Левицьким та Євгеном Олесницьким започаткували перший український юридичний журнал «Часопись правнича» (пізніше — «Часопись правнича і економічна»); багато зробив для розроблення української юридичної термінології. Працював над підручником з цивільного права та німецько-українським юридичним словником, однак не встиг їх завершити, раптово померши в 43-річному віці. Вважається творцем української цивілістики.

Професором австрійського права й карного провадження з українською мовою викладання 1892 р. було призначено Петра Стебельського, який публікував наукові праці про становище жінок та неповнолітніх у світлі карного права. Був деканом юридичного факультету. З 1898 р. австрійське цивільне право українською мовою викладав Станіслав Дністрянський, згодом — автор

¹¹⁸ Головацький І. *Іван Раковський. Життєписно-бібліографічний нарис*. Львів: НТШ, 2004.

проекту Конституції ЗУНР, ректор Українського вільного університету у Празі. Спеціалізувався в теорії держави і права, конституційному та сімейному праві, стояв біля витоків української політології. У статусі приват-доцента після стажувань у Віденському й Берлінському університетах австрійське цивільне право українською мовою викладав Володимир Вергановський. Він так і не дочекався професорського звання, а після війни, як і більшість інших українських викладачів, відмовився присягнути на вірність Польській державі, був звільнений з університету й зосередився на роботі в НТШ та Українському таємному університеті у Львові.

Претендентом на кафедру австрійського цивільного права з українською мовою викладання був Михайло Зобків, який 1889 р. здобув ступінь доктора права у Віденському університеті, а згодом ще кілька років стажувався в Берлінському університеті, де опублікував монографію. Зіткнувшись з опором щодо творення «українських кафедр», він успішно працевлаштувався в Загребському університеті, де двічі габілітувався (з австрійського й римського права), став президентом сенату при Верховному суді Боснії і Герцеговини. М. Зобків підтримував наукові зв'язки з НТШ, однак в Україну вже не повернувся (похований у Сараєві)¹¹⁹.

Помітними були наукові досягнення українців у галузі географії. Засновником першої кафедри географії у Львівському університеті був польський учений Антоній Реман, який багато доклався до вивчення географії й рослинності Карпат. Серед його учнів — українець Григорій Величко, один із засновників української геоурбаністики, автор «Народнописної карти українсько-руського народу», відомий також картографічним опрацюванням двох великих регіонів української колонізації — «Сірого» та «Зеленого» клину. З 1908 р. професором географії Львівського університету з українською мовою викладання став Степан Рудницький, якого вважають фундатором української політичної географії (праця «Україна з політико-географічного становища» та ін.)¹²⁰.

Найдавнішу історію з-поміж «українських кафедр» Львівського університету мала заснована на хвилі «Весни народів» кафедра руської мови та словесності, яку протягом двох десятиліть очолював Яків Головацький (побував також ректором Львівського університету), член Руської трійці, етнограф і фольклорист, упорядник чотиритомника народних пісень Галицької та Угорської Русі, автор «Розправи о язичі южноруськім» та «Граматики руського язика», які утверджували й наочно демонстрували самобутність української мови. Я. Головацький відіграв помітну роль у перших спробах інституціоналізації української науки в Галичині — скликанні Собору руських учених, створенні Галицько-руської матиці; він доклав чимало зусиль для введення українознавства в орбіту європейських славістичних досліджень.

¹¹⁹ Андрусак Т. Михайло Зобків — визначний український вчений-правник. *Рогатинська земля: історія і сучасність*. Львів; Рогатин, 1995. С. 196—199.

¹²⁰ Дітчук І.А. *Географ-академік Степан Рудницький*. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2007.

Однак університетська кар'єра Я. Головацького не склалася настільки ж успішно. Зберглося чимало свідчень про те, що він не надто переймався підготовкою до занять, проводив їх нецікаво, обмежував виклад матеріалу давньо-руськими часами й у підсумку більше відлякував студентів від українознавчих досліджень, аніж приваблював і намагався згуртувати. Великою проблемою, що впливала на ставлення влади до української науки й освіти, була еволюція Я. Головацького разом з багатьма іншими галицько-руськими діячами та низкою національно-культурних інституцій до русофільства. Наслідки цієї еволюції були логічними: Я. Головацький втратив роботу в університеті і переїхав до Російської імперії, де очолив Віленську археографічну комісію.

Наступником Я. Головацького на кафедрі став Омелян Огоновський. Родина Огоновських займала чільні позиції в народовському русі, згодом об'єднаному в політичному товаристві «Народна рада». Омелян Огоновський займався порівняльним мовознавством (відштовхувався від ідей Павла Житецького), вивчав творчість Т. Шевченка, написав «Історію літератури руської», яка, хоча й була критикованою з методологічної точки зору, усе ж давала читачеві загальне поняття про самобутність української літератури й довго слугувала посібником для студентів. Як багаторічний голова «Просвіти» Омелян Огоновський був автором популярних видань; готував навчальну літературу, зокрема хрестоматії та «Граматика руського язика для шкіл середніх». Йому належала заслуга в переорієнтації кафедри на вивчення живої народної мови, після чого у Львівському університеті було покинчено з русофільськими експериментами.

У викладанні Омелян Огоновський дотримувався позитивістського підходу, за що згодом його критикували вимогливі учні, яким він прокладав дорогу до більших висот, створюючи й впорядковуючи курси з української мови та літератури фактично з нуля. Приязними й толерантними були його взаємини зі студентами, що в підсумку забезпечило прихід нової генерації дослідників української мови, а «до академіків, про котрих знав, що належать до “твердої” партії, підходив з добростію і навіть титудував їх “господинами”, щоб тільки не сторонили від его викладів. Коли ж походили на его виклади довший час, ставались розумнійші з них дуже добрими народовцями»¹²¹. Активність Омеляна Огоновського у громадському секторі українського руху ускладнювала його взаємини з польськими професорами Львівського університету: він так і не дочекався статусного обрання ректором, а через тертя «кільканадцять літ не жадав закуповування і спровадження для університетської бібліотеки ніяких книжок зі свого власного фаху, щоб тільки не мусити когось о щось просити»¹²².

До найвідоміших учнів Омеляна Огоновського належав Іван Франко, і саме зі звільненням кафедри руської мови та словесності по смерті вчителя були

¹²¹ Кокорудз І. Професор др. Омелян Огоновский. Огляд его життя і наукової та літературної діяльності. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1895. Т. 5. С. 4—5.

¹²² Франко І. Професор Омелян Огоновський. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 43. С. 359.

пов'язані Франкові плани отримати місце праці в університеті, які, втім, так і не вдалося реалізувати. Кафедру (аж до 1918 р.) обіймав мовознавець, літературознавець і фольклорист Олександр Колесса. Габілітаційну працю він виконав у Чернівецькому університеті під керівництвом С. Смаль-Стоцького. О. Колесса вивчав пам'ятки давньоукраїнської мови, досліджував «українську школу» в польській літературі та запозичення польських авторів з української мови й фольклору¹²³.

Як і у Огоновських та Барвінських, значну роль у зацікавленнях та пізніших досягненнях О. Колесси відіграло родинне середовище та його підтримка в суміжних дослідженнях: фольклористом і етнографом був його старший брат Іван. Інший брат, Філарет Колесса, поєднавши народознавчі зацікавлення з музичними (у Відні навчався у всесвітньо відомого австрійського композитора Антона Брукнера), вивчаючи українські народні пісні з різних історико-етнографічних регіонів, здобув світове ім'я як етномузиколог. О. Колесса поєднав роботу в університеті з політичною діяльністю: у 1907—1918 рр. він був депутатом австрійського парламенту, в якому відстоював інтереси української освіти. Після польсько-української війни він уже не повернувся до Львова, натомість відіграв велику роль у становленні у Відні, а згодом у Празі зусиллями науковців з обох частин України Українського вільного університету, був його першим ректором¹²⁴.

У 1900 р. у Львівському університеті було відкрито другу кафедру української мови та літератури, яку обійняв філолог-славист Кирило Студинський. Хоча родинні зв'язки відіграли не останню роль у його призначенні (був онуком відомого політика Степана Качали й зятем Анатолія Вахнянина, композитора, депутата австрійського парламенту й одного зі співтворців «нової ери», наслідком якої і стало створення кафедри), десятиліттями сумлінної праці К. Студинський довів, що воно не було випадковим. Докторський ступінь К. Студинський здобув у Віденському університеті під керівництвом В. Ягича, згодом вів наукові пошуки в Києві, Санкт-Петербурзі, Берліні, викладав українську мову в гімназіях та працював доцентом Ягеллонського університету в Кракові. Така географія досліджень забезпечила йому наукові зв'язки з провідними славістами й дала змогу увійти в їх коло. К. Студинський спеціалізувався на українській літературі XVI—XVII ст.¹²⁵, пізніше писав історичні й філологічні розвідки про XIX ст., чимало долучився до вивчення культурних зв'язків між різними регіонами України.

Майже одночасно з К. Студинським розпочав ведення практичних занять з української мови в Чернівецькому університеті ще один учень В. Ягича — Осип Маковей (невдовзі захистив дисертацію про творчість П. Куліша). Вітаючи К. Студинського з початком роботи у Львівському університеті, О. Маковей,

¹²³ Колесса О. Українські народні пісні в поезіях Богд. Залеского. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1892. Т. 1. С. 124—208.

¹²⁴ Наріжний С. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Прага, 1942. Ч. 1. С. 119—136.

¹²⁵ Гординський Я. *Акад. Кирило Студинський як дослідник літератури XVI і XVII ст.* Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1929.

висловлюючи надії нового покоління української інтелігенції, яке наприкінці ХІХ ст. в досить значній кількості приступало до самостійної праці, наголошував на потребі об'єднавчих зусиль: «Я певний, що як доси, так і на будуче усякі поговори поб'еш своєю роботою і обходженем привітнішим. [...] Ти се потрапив і потрапиш, і тому я з вдоволенем приняв вістку про Твоє іменоване. [...] Як Русин бажав би я собі, щоб наші професори імпонували людям відомостями і працею, і привітливістю. [...] Дбай же Ти, Товаришу, про своїх учеників, звійди до них з катедри, не став перегороди поміж собою а ними...»¹²⁶.

Значущим був внесок К. Студинського в науково-організаційну діяльність. Попри наростання на початку ХХ ст. конфліктних ліній у середовищі української інтелігенції, К. Студинський намагався долати їх, опираючись на програму «органічної праці». Був заступником М. Грушевського під час його головування в НТШ, а в 1922—1932 рр. очолював товариство. Під час конфлікту в НТШ напередодні Першої світової війни підтримував М. Грушевського і переконував його не складати повноваження голови товариства¹²⁷. У 1941 р. К. Студинського (разом із дружиною і Петром Франком) було вивезено енкаведистами до Києва і, ймовірно, одразу розстріляно¹²⁸.

Останнім за австрійських часів призначенням до університету в галузі української філології стала приват-доцентура директора Національного музею у Львові Іларіона Свенціцького (1913), який здобував освіту й ступені у Львівському, Петербурзькому та Віденському університетах. Через загострення політичних суперечок навколо Львівського університету справа його габілітації проволікала-ся п'ять років. Вона була присвячена порівняльному аналізу східно- та південно-слов'янських літератур¹²⁹. Як багаторічний директор і працівник Національного музею у Львові І. Свенціцький докладав багато зусиль для збереження культурних цінностей, зокрема під час Другої світової війни, коли їх намагалися вивезти, та в повоєнні роки, коли твори українських митців свідомо й цілеспрямовано знищувала радянська влада.

Поряд із мовознавчими та історичними дослідженнями важливу роль у формуванні новочасної національної ідентичності відігравали етнографічні студії, які вагомо посприяли загальноукраїнській інтеграції. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях почалися ще на хвилі захоплення романтизмом першої третини ХІХ ст. Собор руських учених 1848 р. намагався підпорядкувати їх національним завданням, запланувавши створення історичного товари-

¹²⁶ У *півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941)* / Упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Київ: Наук. думка, 1993. С. 51 (лист О. Маковея до К. Студинського, Чернівці, 27 січня 1900 р.).

¹²⁷ Кліш А. Співпраця Кирила Студинського та Михайла Грушевського. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія*. Вип. 91—93. 2007. С. 27—30.

¹²⁸ Сварник Г. Кирило Студинський (до 150-річчя від дня народження). *Вісник НТШ*. Ч. 60. Львів, 2018. С. 50—55.

¹²⁹ Пахолків С. *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації* / Пер. з нім. Х. Николин. Львів: Піраміда, 2014. С. 270—271.

ства, яке б займалося «объездом и переглядом нашей краины, при том следило и вышуквало все тое, що бы до отечественной истории могло послужити»¹³⁰. Однак тоді ці плани залишилися на папері, а етнографічні дослідження продовжували просувати вперед окремі вчені: Антоній Петрушевич, Микола Кобринський, Софрон Витвицький, Василь Ковальський, Зенон Кузеля, Ігнатій Галька, на Закарпатті — Олександр Павлович, священник Іван Раковський та інші.

Яскравим прикладом ученого-енциклопедиста, який досяг результатів, працюючи на міждисциплінарному рівні, був природознавець і етнограф Іван Верхратський, один із фундаторів української природознавчої термінології, який одночасно досліджував види рослин і тварин та лексикологію й діалектні особливості термінів, що історично склалися в українців на позначення їхніх властивостей. Багато результатів його роботи внесено до загальноукраїнських словників. І. Верхратський був автором перших шкільних підручників з ботаніки та зоології українською мовою і відомим етнологом, автором наукових праць про метеликів¹³¹.

Збирання матеріалу на місцях потребувало зусиль багатьох ентузіастів, а систематичного та цілеспрямованого характеру йому надавали замовлення державних установ, які виконували топографічно-етнографічні описи місцевостей, або ж іменитих дослідників (зокрема наддніпрянців Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Павла Чубинського, Миколи Іванишева, Володимира Антоновича). Нерідко в ролі місцевих дослідників виступали священники, які мали достатній рівень освіти і перебували в постійному контакті з населенням. У ході етнографічних досліджень з'явилися перші фотографії селян, які, щоправда, фотографувалися неохоче і з підозрою. Іншим способом візуальної фіксації народного побуту залишалися малюнки¹³².

Новий етап у народознавчих дослідженнях настав із заснуванням 1898 р. Етнографічної комісії НТШ, яка зайнялася випрацюванням методології етнографічних досліджень, наданням краєзнавцям-аматорам рекомендацій щодо укладання питальників і ведення записів (між іншим, йшлося про непорушення автентичності тексту). Для польових досліджень комісія організувала щорічні експедиції¹³³. Важливу роль у становленні фахової етнографії в Галичині відіграв Федір Вовк, який, змушений емігрувати з Росії, з середини 1880-х років майже на два десятиліття осів у Парижі, де мав доступ до провідних світових етнологічних та антропологічних досліджень. Він тісно контактував із львівським науковим середовищем, деякий час навіть обмірковував можливість переїзду до Львова, а на початку ХХ ст. кілька років керував етнографічними експедиціями НТШ¹³⁴.

¹³⁰ Білоус В. *Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті ХІХ ст.* Львів: Ахіл, 2000. С. 36.

¹³¹ Мовна М., Третяк П. Верхратський Іван. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія.* Київ; Львів, 2015. Т. 2. С. 607—610.

¹³² Білоус В. *Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях...*

¹³³ Сокіл Г. Етнографічні комісії НТШ і ВУАН: паралелі досвіду. *Матеріали до української етнології.* Київ, 2007. Вип. 6. С. 128—132.

¹³⁴ Зайцева З.І. Наукові комісії НТШ... С. 273—274.

З учених-етнографів важливу роль відігравав довголітній секретар НТШ, редактор багатьох наукових публікацій з етнографії Володимир Гнатюк, автор шеститомної праці «Етнографічні матеріали з Угорської Русі». Сучасники ставили його ім'я поряд зі знаним польським етнографом Оскаром Кольбергом. Важливим здобутком української етнографії став підготовлений Володимиром Шухевичем п'ятитомник «Гуцульщина». У 1910 р. засновано кафедру етнології у Львівському університеті, а 1913 р. її було перетворено на кафедру антропології та етнології, яку обійняв польський єгиптолог Ян Чекановський¹³⁵.

Дев'ятнадцяте століття стало насправді «золотим віком» для історичних досліджень. Воно проходило під знаком усвідомлення ролі історичного нарративу як новітнього способу організації не тільки культурного, а й соціального та політичного просторів. Національні історії обґрунтовували переформатування світового порядку. Історик ставав візіонером, який одночасно мислив категоріями минулого, теперішнього і майбутнього¹³⁶, а позитивістська парадигма підкреслила претензії історії на науковість, привнесла до дослідницьких практик учених гуманітаріїв орієнтацію на точне, перевірене й апробоване знання.

Становлення новочасної української історіографії в Галичині в XIX ст. проходило через два головні етапи. Спершу були розгорнуті регіональні дослідження, в основу яких покладено прагнення віднайти власну лінію історичного розвитку, відмінну від поляків, наділених у такому контексті статусом «чужих» і «ворогів». Ця лінія тривалий час була репрезентована істориками русофільського напрямку, які виконували дослідження на місцевих джерелах і вважали регіональну історію частиною всеруського світу, спільні витоки якого пов'язували з давньоруською державністю. Ключовими постатями тут були Денис Зубрицький, Исидор Шараневич, Антон Петрушевич і Филип Свистун¹³⁷.

Другий етап, започаткований популяризаторською діяльністю О. Барвінського та вповні розвинутий з приїздом до Львова М. Грушевського і формуванням ним в оперті на можливості університетського наукового семінару історичної школи, полягав у прийнятті Галичиною загальноукраїнського історичного нарративу, включно з колективним образом козацтва як головного героя української історії та її рішучим відмежуванням від російської та польської.

Інструментом, який забезпечував зближення і взаємодію між студентами й викладачами, стали університетські семінари, які — як спосіб організації систематичного навчання в гуманітаристиці (у природознавстві їх відповідником були практичні заняття в інститутах) — сформувалися на початку XIX ст. у Пруссії в рамках гумбольдтівських реформ, а звідти поширилися на терени Габсбурзької

¹³⁵ Тарнавський Р. *Кафедра етнології Львівського університету. Класичний період (1918—1947)*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. С. 32—42.

¹³⁶ Ясь О. Традиції великих історичних нарративів у світлі культурних епох кінця XVIII — XX ст. *Укр. іст. журн.* 2012. № 5. С. 11.

¹³⁷ Куций І. *Українська науково-історична думка Галичини (1830—1894 рр.): рецепція національної історії*. Тернопіль: Джура, 2006.

монархії. Історичний семінар уперше запровадив Леопольд фон Ранке в Берлінському університеті. Семінари, які об'єднували професорів і доцентів, поділялися на два види — практичні заняття, які акцентували увагу на підготовці викладачів гімназій, та наукові семінари, в рамках яких студенти виконували перші дослідження, засвоювали основи критичного мислення й академічного письма, отримували перші рецензії й відгуки на свої роботи, вчилися аналізувати джерела. Це врешті-решт формувало професійну спільноту, спроможну зрівноважувати протистояння національних інтерпретацій, що наростали. У другій половині XIX ст. було усталено практику наукового керівництва, яке раніше належало радше до винятків, ніж до правил¹³⁸.

Десятиліття систематичної праці давали плоди. За оцінкою польського історика Єжи Матерніцького, Львів зі своїми науковими й освітніми інституціями, часописами й видавництвами, а також відносно численною творчою інтелігенцією, став у XIX ст. важливим науковим осередком, що впливав і на інші терени, як польські, так і українські. Особливо ж важливу роль місто відіграло в історіографії цих двох народів. Львівська історіографія від самих початків, які можна датувати зламом XVIII і XIX ст., мала багатокультурний характер. Різномітний характер міської спільноти диктував засади толерантності, сприяв відкритості щодо світу та змін, які в ньому відбувалися¹³⁹.

Світоглядні взаємовпливи українських і польських інтелектуалів, принаймні в межах Галичини, залишалися дуже суттєвими, і розуміння тогочасної української історіографії передбачає врахування польського контексту, хоча б з огляду на те, що історики навчалися у польських професорів в університетах, читали їхні праці й нерідко виконували під їх керівництвом перші самостійні дослідження. Пошуки ліній цього впливу ведуть не лише до львівського (що очевидно), а й до краківського інтелектуального середовища. Саме краківська історична школа, в особі передусім Валеріана Калінки, Юзефа Шуйського, Станіслава Смольки та Міхала Бобжинського, заклала в Галичині не лише високі стандарти історичних досліджень, а й утвердила ставлення до історії як до науки, спроможної пояснити сучасність, продемонструвала, що професійний історик може бути успішним політиком, державним службовцем і реформатором.

У 1873 р. в Кракові у присутності цісаря Франца Йосифа було урочисто відкрито Академію мистецтв і наук (*Akademia Umiejętności*), яку було створено роком раніше на базі Краківського наукового товариства. Академія мала три відділення — філологічне, історико-філософське та математично-природниче; її президентами були лікар і антрополог Юзеф Майер та історик літератури, польський

¹³⁸ Kawalec A. *Seminaria historyczne na Uniwersytecie Lwowskim: podstawy prawne i organizacja (1852—1918)*. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність* / За ред. А. Зашкільняка і П. Серженги. Львів: ПАІС, 2015. С. 342—353.

¹³⁹ Maternicki J. *Wstęp. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 7.

аристократ і один з лідерів краківських консерваторів Станіслав Тарновський. Симбіоз інтелектуальних сил, політичних впливів та підтримки родовитої аристократії з її фінансовими можливостями й соціальним капіталом забезпечили Кракову роль важливого наукового центру, до якого звідусіль тягнулася талановита молодь, зокрема й українці.

У Львові польська історична школа сформувалася дещо пізніше, ніж у Кракові ¹⁴⁰. Її ключовими постатями стали Ксаверій Ліске, Тадеуш Войцеховський, Освальд Бальцер, Шимон Аскеназі, Людвік Фінкель, Францішек Буяк, Ян Птасьнік та інші. Спершу для львівської школи був характерний наголос на значущості джерелознавчої праці та, на відміну від краківського середовища, уникання широких узагальнень і пов'язаних з ними політичних висновків. З ініціативи К. Ліске у Львові, де сконцентрувалася найчисленніша на всіх теренах колишньої Речі Посполитої група дослідників давнини, 1886 р. виникло перше спеціалізоване наукове Історичне товариство, а з наступного року почав виходити його друкований орган — «*Kwartalnik Historyczny*» («Історичний кварталник») ¹⁴¹. К. Ліске роботу у Львівському університеті поєднував з фундаментальним видавничим проєктом «*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*» («Акти гродські і земські з часів польської Речі Посполитої з так званого Бернардинського архіву у Львові»). Львівській школі польських істориків була притаманна міфологізація ягеллонської ідеї — представлення тогочасної Речі Посполитої як взірця міжнаціональної згоди, а також полеміка з тезою краківських істориків про занепад Речі Посполитої «з власної вини» ¹⁴².

Майже двадцять років роботи М. Грушевського у Львівському університеті ознаменувалися створенням «київсько-львівської» історичної школи. До її складу фактично повністю входили студенти наукового семінару М. Грушевського, які виявили бажання досліджувати історію України. За спогадами учнів, М. Грушевський надавав науковому семінару значно більшого значення, аніж власним лекційним курсам, вважаючи своїм головним завданням у Галичині формування когорти дослідників, які мали б, згідно з настановами В. Антоновича, замінити безплідне «політикування» творенням міцних інтелектуальних основ українського майбутнього. Прикметою школи була увага до джерел і формування загальноукраїнської тематики. Для тих, хто демонстрував успіхи в науковій роботі, відкривалася можливість публікацій, передусім у Записках НТШ.

Щороку семінар Грушевського відвідувало 15—20 осіб. Найближчих із них М. Грушевський запрошував додому на так звані *privatissima*, де також тривали

¹⁴⁰ Аркуша О., Мудрий М. Історичні дослідження в інтелектуальних та політичних контекстах піддавстрійської Галичини. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. Львів, 2014. Вип. 50. С. 19—41.

¹⁴¹ Лазурко Л. Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886—1939 pp.). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod red. J. Maternickiego. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. Т. V. S. 240—254.

¹⁴² *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku...*

наукові бесіди. У міру можливостей М. Грушевський намагався підтримувати учнів оплачуваною працею, однак головною проблемою залишалися надто примарні надії на працевлаштування навіть для тих із них, хто здобув докторський ступінь. Це, звісно ж, у непоодиноких випадках остуджувало первісний запал, і учні відходили здебільшого на посади гімназійних професорів. Дослідники нарахували двадцять дві особи, яких можна віднести до школи Грушевського повною мірою, тобто тих, які реалізувалися в самостійних наукових дослідженнях. Найвідомішими серед них є: Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Іван Кривецький, Іван Джиджора, Зенон Кузеля, Василь Герасимчук, Степан Томашівський. Єдина з-поміж них жінка, Меланія Бордун, займалася історією греко-католицького духовенства другої половини XVIII ст.¹⁴³ Взаємини учнів з учителем відзначалися значною кількістю успішно реалізованих досліджень і водночас не були позбавлені драматизму, який досі цікавить дослідників. В основі конфліктів часто лежали не так наукові, як політичні мотиви, однак між учнями Грушевського траплялися й випадки зіткнень на ґрунті наукових розвідок¹⁴⁴.

У XIX ст., не без цілеспрямованого впливу російської державної ідеології, відбулося паралельне створення українського й польського гранднаративів у версіях, які, попри століття співжиття в рамках Речі Посполитої, виштовхнули іншу національну спільноту за рамки (або ж на глибокий маргінес) «своєї історії». Цей процес особливо інтенсивно розгортався в середині XIX ст. в Російській імперії, а Галичина через кілька десятиліть уже зіткнулася з його наслідками, які не змогла подолати власне регіональними силами¹⁴⁵. Польська інтелігенція Східної Галичини, серед якої на початку XX ст. стрімко посилювалися ідейні впливи націонал-демократії, з тривогою спостерігала за появою чергових томів «Історії України-Руси» М. Грушевського. Її автор не тільки заперечив ідею цивілізаційної місії Польщі на Русі, а й ствердив, що політика польської влади призвела до матеріального й культурного занепаду краю, що Україна займала рівне місце поміж європейськими народами лише в ті періоди, коли була відмежована від Польщі. В опублікованій напередодні Першої світової війни на шпальтах часопису «*Kwartalnik Historyczny*» рецензії було перелічено неприйнятні для польської історіографії тези: ототожнення історії України з її територією та віднайдення польсько-української боротьби в ягеллонський період, «де й сліду її не було»¹⁴⁶.

¹⁴³ Тельвак В., Педич В. *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. Львів: Світ, 2016.

¹⁴⁴ Пришляк В. Іван Джиджора і його головна студія з історії Гетьманщини. *Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730-х роках / Упоряд., авт. передм. і комент. В. Пришляк*. Київ: Кліо, 2020. С. 17.

¹⁴⁵ Аркуша О. «Вимагаєте від нас поваги до шляхетської старовини?»: роздуми українських інтелектуалів XIX — початку XX століття про роль спадщини Речі Посполитої у формуванні модерної української нації. *Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2018. Вип. 11. С. 27—55.

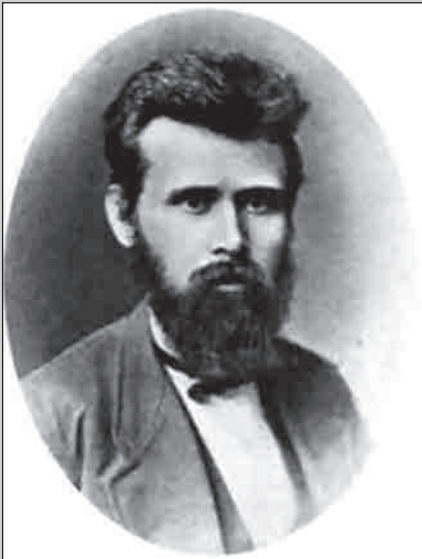
¹⁴⁶ Kolankowski L. Hruszewski Mich.: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV—VI. *Kwartalnik Historyczny*. 1913. R. XXVII. S. 348—365.

Портрет Пантелеймона Куліша. Худож. Тарас Шевченко. Між 1843 та 1847 рр. Національний музей Тараса Шевченка

Василь Гнілосиров, харківський громадівець. Фото до 1900 р. Присвятив своє життя доглядові за могилою Тараса Шевченка в Каневі

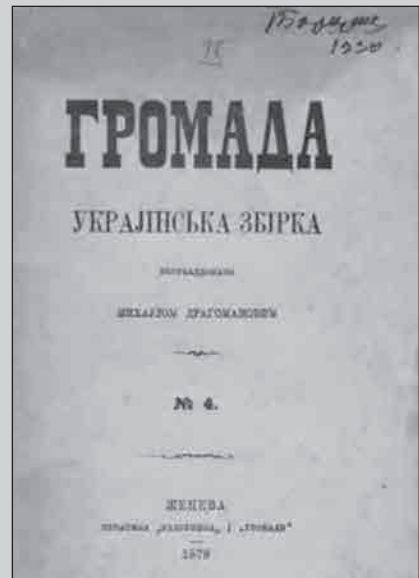
Федір Вовк, київський громадівець, який став видатним антропологом та етнографом, автором концепції про антропологічний склад українців. Фото. 1870-ті роки

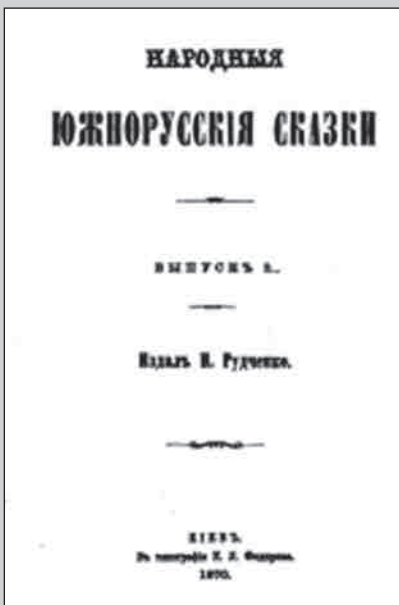
Сергій Подолинський. Худож. Геннадій Небожатко. 1980-ті роки. Черкаський обласний художній музей

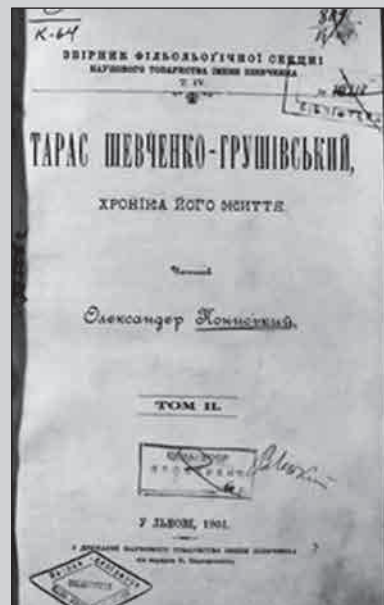
Обкладинка журналу «Основа», першого науково-літературного щомісячного видання, що друкував Пантелеймон Куліш упродовж 1861—1862 рр. у Санкт-Петербурзі

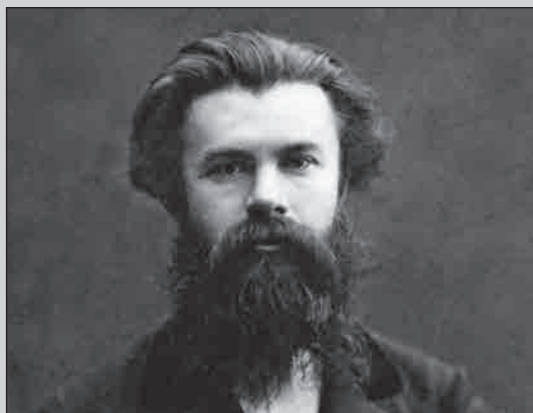
Титульна сторінка українського громадсько-політичного і науково-літературного збірника «Громада». Видавав Михайло Драгоманов у Женеві у 1878—1879 та 1882 рр.

Обкладинка книжки українських народних казок Івана Рудченка. Видання 1869 р. З архіву Стенфордського університету (Каліфорнія, США)

Обкладинка книжки: Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя, т. 2. Видана НТШ у Львові 1901 р. Останнє перевидання здійснено 2019 р.

Михайло Драгоманов. Фото. 1880-ті роки

Олександр Кониський, автор слів духовного гімну України «Боже великий єдиний, нам Україну храни». Листівка. 1903

Олександр Русов. Жандармське фото. 1893. З фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 2226. Оп. 1. Спр. 8933. Арк. 1

Микола Лисенко. Листівка. 1895. З фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва країни. Ф. 283. Оп. 1. Од. зб. 125. Арк. 1

Обкладинка брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна». Зображення першого видання. 1900

Микола Міхновський, ідеолог українського самостійництва. Фото. Початок ХХ ст.

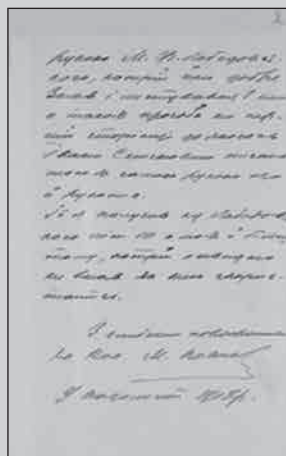
Обкладинка словника української мови Бориса Грінченка, який був 4-х томним перекладним українсько-російським з елементами тлумачного. Видано у 1907—1909 рр. у Києві

Борис Грінченко з дружиною Марією Загірньою. Київ. Фото. 1908. Дружина Бориса Грінченка була знаною письменницею, перекладачкою, авторкою спогадів про Івана Нечуя-Левицького, численних перекладів Г. Ібсена, М. Метерлінка, Г. Зудермана, К. Гольдоні. Допомогала у видавничій і фольклорній роботі, в укладанні «Словаря української мови»

Тарас Шевченко. «Дивлюся, аж світає». Худож. Осип Курилас. 1918. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

1908 р., листопада 9. Лист М.Т. Павлова до М.Ф. Сумцова про надсилання перекладу Пантелеймона Куліша «Книги хвали Божої» (Псалтиря). З фондів ЦДІАК України. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 1, 2

Шевченко на засланні. Худож. Корнило Устиянович. 1860-ті роки. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Бронзове погруддя — перший пам'ятник Тарасові Шевченку у Львові. Скульптор Ципріан Годебський. Виготовлене 1905 р., встановлене 1914 р. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Трембітарі. Худож. Іван Труш. 1905. Опубліковано в: Тишкевич М. Іван Труш — поет кольору та сонця. *Український інтерес*. 2022. 18 січня

Плач Ярославни. Худож. Михайло Бойчук. (1915?). Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва. Худож. Микола Івасюк. 1912. Національний художній музей України

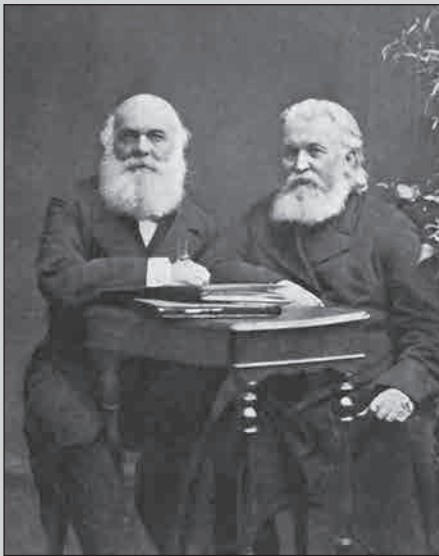
Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві. Худож. Іван Труш. 1900. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Івана Труша

Портрет Теофіла Павликова, галицького русофіла, першого голови політичного товариства «Руська рада». Худож. Теофіл Копистинський. 1870—1880-ті роки. Львівський історичний музей

Портрет Богдана Дідицького, галицького русофіла, редактора «Слова». Худож. Теофіл Копистинський. 1889. Львівський історичний музей

Яків Головацький та Іван Наумович у Вільнюсі. Фото. Фотоателє А. Страуса і К. 1883. Оpubліковано в: Аристов Ф.Ф. Карпато-руські писателі. Изслѣдованіе по неизданнымъ источникамъ: в 3 т. Москва, 1916. Т. 1. С. 116—117

Портрет Михайла Качковського, громадського діяча та мецената культурних товариств у Галичині. Худож. Теофіл Копистинський. 1891. Львівський історичний музей

Ольга Грабар, донька Адольфа Добрянського. Фото. Фотоательє Едварда Тжемеського у Львові. 1880-ті роки. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 23259/І ф.

Орест Авдиківський, Осип Марков, Володимир Луцик, галицькі русофіли. Фото. Фотоательє Пьотра Мечковського у Львові. 1889-ті роки. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22780/ІІ ф.

Володимир Дудикевич, лідер галицьких москвофілів. Фото. (1914?)

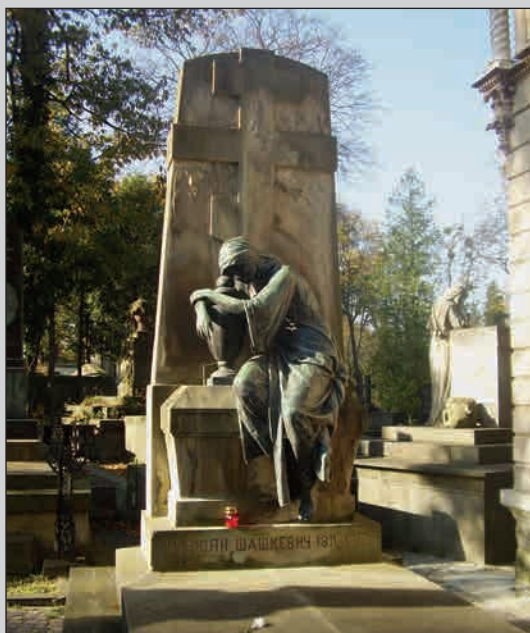

Дмитро Марков, галицький москвофіл. Фото. Інсбрук. 1898. З колекції Юрія Завербного

Пам'ятник Володимир Барвінському на Личаківському цвинтарі у Львові — образ «Матері-Просвіти» та хлопчик з лавровим вінком вічної слави. Скульпт. Станіслав Левандовський. 1892

Пам'ятник Маркіянові Шашкевичу на Личаківському цвинтарі у Львові — Галичина в образі плакальниці, що тужить за передчасно померлим сином. Скульпт. Рудольф Тіле. 1906

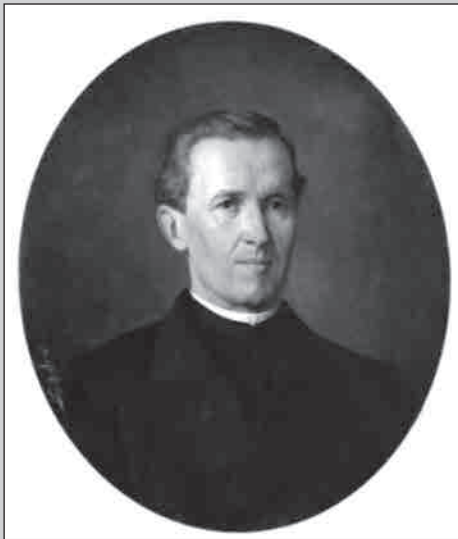
Володимир Навроцький, Володимир Барвінський, Степан Качала, діячі народовського руху в Галичині. Поштівка (Коломия: Накладом Я. Оренштайна). Кінець XIX — початок XX ст.
З колекції Юрія Завербного

Микола Василько, український аристократ і політик з Буковини, депутат австрійського парламенту. Фото. Кінець XIX — початок XX ст. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 23097/II ф.

Портрет Володимира Антоновича. Худож. Іван Труш. Авторська репліка 1920-х рр. за прижиттєвим портретом 1900 р. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Портрет Омеляна Огоновського, українського літературознавця, професора Львівського університету, активного діяча народовського руху в Галичині. Худож. Марселій Гарасимович. 1886. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Олександр Огоновський, український правник, професор Львівського університету, перший голова політичного товариства «Народна рада». Фотопортрет на поштівці. Кінець XIX ст. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 24194/IV ф.

СБОВ'ЯЗКИ СВІДОМОГО УКРАЇНЦЯ.

1. Бути членом Т-ва „ПРОСВІТА“ у Львові.
2. У своїй місцевості бути дійсним членом читальні „Прогресив“.
3. В день Святи Пророків 8 грудня скласти повенний дар „Прогресив“.
4. Передплачувати членом вид. „Прогресив“, як „Народова Прогресив“, „Бібліотечний Порадинок“ чи „Аматорський Театр“.
5. Купувати видання „Прогресив“, а в першу чергу: „Українську грамматику“ а 24 ч. (ціна 1 ч. 517 мол.), Історія Укр. Літератури-Мовознавства в 3 т. (ціна 2250. м.), Іст. Укр. Держави Герцарського в 2 т. (ціна 4 мол.) і т.д.

Товариство „ПРОСВІТА“ у Львові, Ринок 10.

„РІДНА ШКОЛА“ — УПТ.

удержує
власним коштом Занятковий, — народні, середні й факельні школи, курси ремісничі й українськомовні.

видає
власні видання, наукові й дитячі.

продає
у власній книжарні українські й чужомовні видання.

Обов'язком кожного громадянина (жін.) стати членом того Товариства.

Адреса: „Рідна Школа“, Львів, Ринок, ч. 10. П. п.

Читайте!

Численство — Стефан І. П. Ш.	Читайте!
Дорошівка — Мій спомини I, II, III, IV.	800
Копитницький — Полта укр. ярмарі I. II.	500
Павлук — Рів на Вол. Україні	200
Боробонич — В чотиристовому сміху	150
Павлук — У. С. С. півд. Львово	100
Дочкало — Алхим укр. роман. 2 томи	3500

Замовлення слати на адресу:
Книжарня Товариства Т-ва ім. ШЕРЕША, Львів, Ринок 10.

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ 1848 — 1914

НА ПІДСТАВІ СПОМИНІВ

НАПИСАВ

Д-Р КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ

Львів, 1926.

НАКЛАДОМ ВЛАСНИМ

З ДРУКАРНІ ОО. ВАСИЛЯН У ЖОВКВІ

Обкладинка книги Костя Левицького «Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914». Львів. 1926

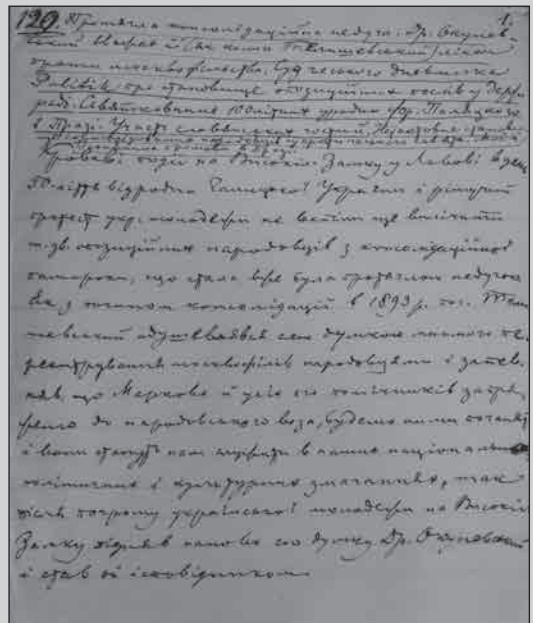
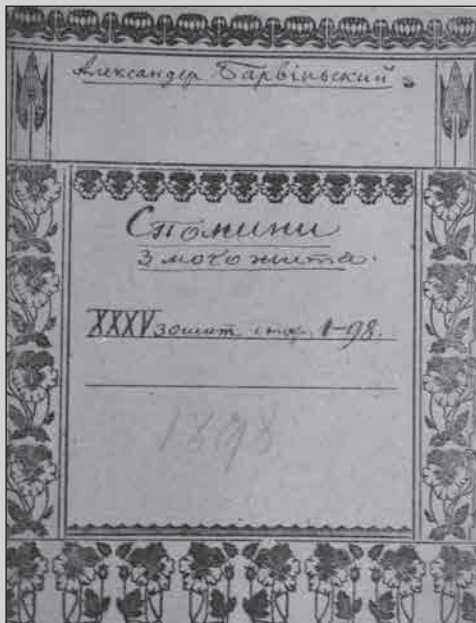
Кость Левицький, лідер Української національно-демократичної партії та парламентської політики українців Галичини. Фото. Фотоательє А. Люцца у Відні. Початок ХХ ст. Оpubліковано в: Метельський Р. Невідомі світлини з родинного архіву Костя Левицького. *Фотографії старого Львова*. 2019. 6 листопада

Августин Волошин, майбутній лідер національного руху українців Закарпаття, з родиною. Фото. Кінець ХІХ — початок ХХ ст. Оpubліковано в: Штефан А. Августин Волошин — президент Карпатської України. *Спомини*. Торонто: Українське видавництво «Пробоем», 1974. С. 20

Пропагандистські карикатури в русофільському часописі «Зоря» (Ужгород), спрямовані проти Католицької церкви. Опубліковані в: Зоря. 1871. 20 червня (2 липня). С. 8

Фрагмент рукопису Олександра Барвінського «Спомини з мого життя». 1898. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135 [Барвінський О. Г.]. Спр. 36. Арк. 1

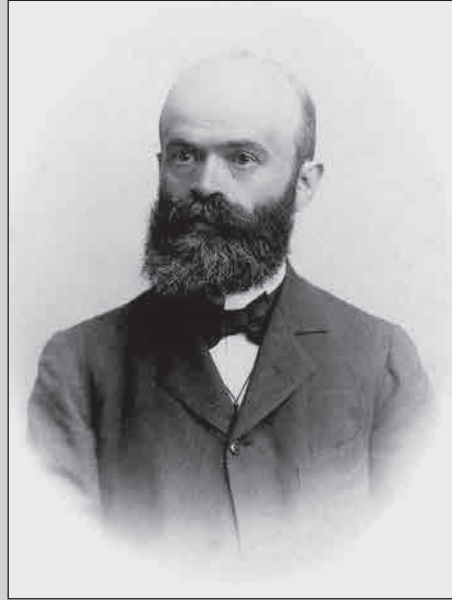

Січовики з околиць Коломиї, 1905. Оpubліковано в: *Nowości ilustrowane*. 1906. Nr 2. 7 stycznia

Михайло Коцюбинський, Іван Франко та Володимир Гнатюк. Фото. Початок ХХ ст. Опубліковано в: Тихолоз Б., Тихолоз Н. Франко-мандрівник: 20 цікавих фактів. *Франко: наживо / Franko: Live*. 2021. 1 серпня

Михайло Павлик. Фото. Кінець ХІХ ст. Опубліковано в: Левченко Г. Приятелі святої поезії: Іван Франко та Леся Українка. *Франко: наживо / Franko: Live*. 2019. 25 лютого

Рік II. Львів 15. з. серпня 1891. 4. 15 і 16.

Випуску 1, і 15. в кожного вартість 1 копійка, за рік — 12 копійок. У редакції: Іван Франко, А. для отримання в редакції, по-перше, на адресу: Львів, Дзвоник, 36 кр.

НАРОД

Орган Русько-Української Радикальної Партії.

Куди нам іти, що і як нам робити?
(Категоріальний для другого з'їзду русько-української радикальної партії.)

З завету І. Н. Чичова, членівки А. Шапана, простору програму відзначили товариші, відомі І. Гриневичем і В. Гудимовичем, а старшим, які приймають цілі програми необхідних членів партії в їх статті, в програмі дискусій і з'являються, пропонують до розгляду, що програму в укр. і укр. партій, укладена на з'їзді 4 і 5 жовтня 1890 р. не менше і не у всіх відношеннях погодили, бо існують існують відносини між ними і в своїй історії і поступові і технічні. Для цього комітет створив на порядку денному найбільшого з'їзду реальні програми, але більше, що вимоги членів партії себе вичерпує максималі. Ця програма має бути тільки загальною, нею користуватися. А щоб вона програмі справді вплинула, необхідно викладати, бачити, і програму партій, комітет також програму, вказати відомою до обговорення і прийняття цієї рід. Ця програма, партія спеціально запровадити кожне питання. Вся програма, партія коштує лише участь в з'їзді, пропозиції і питання вказати розглянути, щоб не вийти за межі дискусії.

І. ПИТАННЯ.

1. Чи з'їзд повинен механічний, невідомий релігій і суспільності, а цілі суспільної роботи узалежати від програмі, чи невідомого, механічного розвитку, чи може з'їзд приймати абсолютні ідеї і в принципі свободи, добра, правди, свободи і т. д. і за допомогою суспільної роботи узалежати від тих абсолютних ідеї? Чи матеріалістично-еволюційний, чи ідеалістично-еволюційний світогляд?

2. Чи з'їзд узалежати гуманізм і альтернатив тільки на побудову до суспільної роботи, чи може за однією і достатньою критерієм (аксіологією) до укладення цілі і програми суспільної роботи?

3. Чи від «наукового соціалізму» розуміє з'їзд, соціалізм матеріалістичний Маркса-Енгельса, чи ширше, ширше доктрину Прудона і Бакуніна, чи яку іншу систему — в результаті до якої системи з'їзд найбільшій?

4. Чи з'їзд узалежати, чи з'їзд соціалістичний, дозволити в розробці в ширшому заду навіть етичного, але розробити в ширшому, або овоц і програму, тав, що може в ширшому устрою є в розробці і основні устрою будуючи, чи може з'їзд узалежати від будуючи новий будуючи, який побудують «майстри» на розробці етичного, «сприятельського заду і діймовий і від буде тільки, який собі майстри вказують?

5. Чи від «колективним устрою» чи від «колективним власності» є середні вродуючи? Чи з'їзд громадянства власності і громадянства організації, чи державну власність і організацію? Або іншими: чи з'їзд, до якого суспільства це невідомо, а до якого повинно є в ньому — «вільне товариство», «товариство товариств», «співзв'язки» чи чи одностайним устрою власності державної?

6. Чи треба іти до обговорення, чи до розширення інформативної і комунікативної держави? Чи до свободи і добра однієї, то є до забезпечення повного розвитку індивідуального однієї треба іти через власності однієї і вільно державної і розробити держави на жодні, чи через вільно однієї на державу, чи через держави?

Перша шпальта часопису Русько-Української радикальної партії «Народ» (Львів) зі статтю «Куди нам іти, що і як нам робити?».
15 серпня 1891

Викладачі і слухачі Українських наукових курсів для студентської молоді Наддніпрянщини у Львові. Фото. Фотогальєє Е. Тжемеського.
5 (18) липня 1904 р. У центрі — Федір Вовк, Михайло Грушевський, Іван Франко. Музей Михайла Грушевського в Києві

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З ВИСУЧОЇ ХВИЛІ

ГАЛИЧИНА І УКРАЇНА.

Цяній рік рад голосних і великих подій приковував до себе, разом з увагою інших народів і країн, увагою нашої суспільності, яка від тих подій чекала рішучих змін в такій положенні нашого народу — як революція в Росії, конституційна ера й її дальші авантюри, та виборча реформа в Австрії, від котрої також надіяли ся так багато в Галичині, поки сі надії не закінчили ся замуцненням українського народу в усіх добродійних впливах нових поразків і відданням на ласку давніших хованів справ. Але серед тих подій переходила і вероломств, мало, або й зовсім не притягаючи увагу ширших кругів, вельми важливі, але дуже далекоозглядені наслідки внутрішній перевиків в відносних ріжках частей української землі, в розквітненню й угрунтованню інших національних і культурних сил, в кипіннях суспільної енергії. На деяких сторонах цього процесу, що безпосередно дотикає Галичини й її відносин до російської України, току і снів разом слідати увагу читачів.

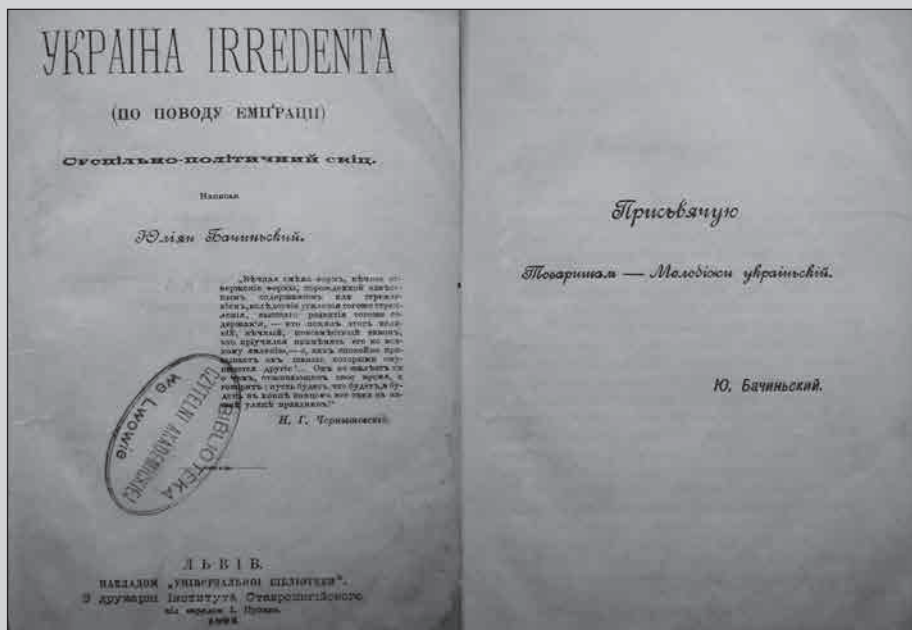
За останніх двадцять або двадцять п'ять літ суспільність галицька привикала бачити й уявляти собі Галичину як духовий і культурний центр української землі, як ту духову фабрику, де виходили ся українська культура для цілої соборної України. Вони привикали бачити участь українських інтелектуалів в галицьких виданнях. Привикали до того, що Українці інтересували ся її політичними і суспільними життям, дивили ся як на свої на її національні інституції та старали ся повстати їм морально і матеріально. Привикали до того поважати й поборжати її намісти, з якими Українці дивили ся й на ті невезеліччя здобутки національної культури, народнього освідження, які були osiąгнені на галицьких ґрунтах, й уявляли себе не внакиме, як передовою, чільнішою частинкою українського народу, яка далеко випереджала ту біду Україну російську, де так слабо стоїть українська свідомість, де навіть по родинках не говорять по українськи, де більша частина інтелігенції не вагаєт ся навіть думати й гворити по українськи.

І з тим впадали ся живі надії на позич ще скількишню, ще діяльнішу від тої України в булушній. Кожній раз, як розвивалась суспільної енергії ударила ся о зелений заросток, який окувала

Перша сторінка статті Михайла Грушевського «Галичина і Україна». *Літературно-науковий вістник*. 1906. Т. 36. Кн. 12. С. 489—496

Агітаційна листівка «Союза русского народа» про вибори до Державної думи. 1907 р.

Перші сторінки брошури Юліана Бачинського «Україна irredenta». Львів. 1895

Свято Шевченка. Худож. Олена Кульчицька. (1914?). Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької

Михайло та Марія (з Вояковських) Грушевські. Фото. Фотоательє Давида Мазура у Львові. 1896. Опубліковано в: Панькова С. Марія. Затишний світ Михайла Грушевського. *Історична правда*. 2020. 12 березня

Іван та Аріадна (з Драгоманових) Труші. Фото. 1904. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Івана Труша

Іван та Ольга (з Хоружинських) Франки. Фото у день шлюбу. Фотоательє В. Висоцького в Києві. 4 травня 1886. З фондів Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка. Опубліковано в: Парамонов А. До життєпису Федора Васильовича Хоружинського, батька Ольги Франко. *Франко: наживо / Franko: Live*. 2022. 30 червня

«Dziennik Kijowski», громадсько-політична і літературна газета, виходила польською мовою у Києві 1906—1914 рр., її передплачували також у Москві, Санкт-Петербурзі та Варшаві

Анатолій Савенко, голова Київського клубу російських націоналістів, депутат IV Державної думи від Київської губернії, автор памфлету «Украинцы или малороссы». Фото. 1914

Урочиста хода учасників Другого крайового здвигу руханкових, пожежних і стрілецьких товариств з нагоди 100-ї річниці Тараса Шевченка. Львів, 28 червня 1914 р. Опубліковано в: Мельник І. 28 червня — Львів, Сараєво, Версаль. *Zbruč*. 2014. 28 червня

Роман Даміан Сангушко. Портрет. Кінець XIX ст.

Обкладинка першого видання книжки В'ячеслава Липинського «Шляхта на Україні». Краків, 1909

В'ячеслав Липинський у формі офіцера російської армії. Фото. 1914. З фондів Затурцівського меморіального музею В'ячеслава Липинського

Пам'ятник В'ячеславу Липинському в Києві. Скульптори Олесь Сидорук, Борис Крилов. 2007. Встановлений з нагоди 125-річчя з дня народження

Володимир Жаботинський (Зеєв-Вольф). Фото. 1910-ті роки

Будівля в Бахчисараї, де видавалась газета «Терджиман» у 1883—1918 рр.

Пам'ятник Шолом-Алейхему в Києві. Скульп. В.Л. Медведєв, арх. Ю.Г. Лосицький. 1997. Спорудженню пам'ятника сприяла Єврейська рада України

Галицька шляхта (серія «Людність Галичини»). Поштівка. 1916. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. № BZS.RKPS.9449.42

Войцех Дзедушицький, польський політик, письменник, професор Львівського університету, один із лідерів «подоляків», голова Польського кола в австрійському парламенті, міністр до справ Галичини, з дружиною Севериною. Фото. Кінець XIX — початок XX ст. Опубліковано в: *Piskor A. Siedem ekscelencji i jedna dama. Warszawa, 1939*

Станьчик. Худож. Ян Матейко. 1862. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Варшава, Польща

Портрет Станіслава Гломбінського, одного з лідерів польських націонал-демократів, голови Польського кола в австрійському парламенті, міністра залізничного сполучення. Літографія. Худож. Станіслав Ленц, 1919

Портрет Давида Абрагамовича, польського політика вірменського походження, одного з лідерів «подоляків», міністра до справ Галичини в австрійському уряді. Худож. Казімеж Похвальський, 1914. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Портрет Леона Пінінського, галицького намісника, одного з лідерів «подоляків», професора Львівського університету. 1905. Худож. Яцек Мальчевський. Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького

Поштівка «Русь: Галич — Львів — Київ». (1905?). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. DŻS XII 8b/p.48/12*

Пам'ятник графу Агенору Ґолуховському у Львові. Скульпт. Ципріан Ґодебський. 1901. Жіноча постать — алегорія Галичини, яка подає лавровий вінок. Демонтовано 1944 р. Поштівка (*Zagrzeb: R. M.*, 1906). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt. 2039*

Пам'ятник королю Речі Посполитої Янові III Собеському у Львові. Скульпт. Тадеуш Баронч. 1898. З 1965 р. знаходиться в м. Гданськ (Польща). Поштівка (*Praga: L&P*, 1908). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt. 2061*

Портрет Вільгельма Фельдмана, польського публіциста єврейського походження, прихильника асиміляційного руху. Худож. Станіслав Виспянський. 1904. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

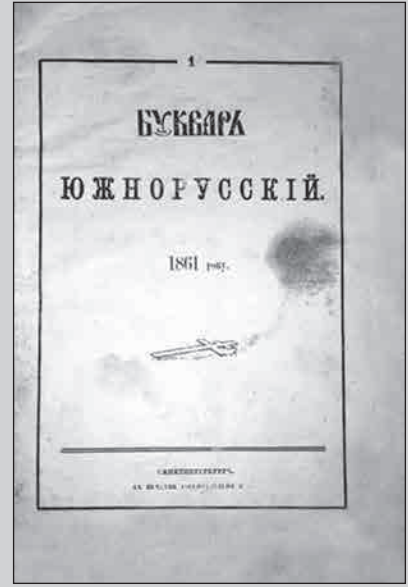
Галицькі євреї. Худож. Ярослав Пстрак. Початок XX ст. Поштівка (*Lwów: Wydawnictwo artystycznych pocztówek «Rusalka», b.d.*). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. DZSXII 8b/p53/11a*

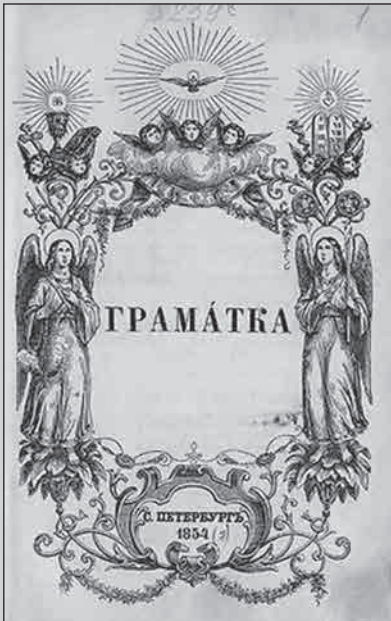
Теодор Герцль, ідеолог політичного сіонізму. Фото. 1901. З колекції Центрального сіоністського архіву / *Central Zionist Archives*

Христина Алчевська. Фото. 1892. Опубліковано в: Христина Даниловна Алчевская. Полувековой юбилей (1862—1912). Москва, 1912. З бібліотечної колекції Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України

Тарас Шевченко. Буквар. 1861. С.-Петербург: Печат. Гогенфельдена и Ко, 1861. 24 с. З фондів НБУ ім. В.І. Вернадського

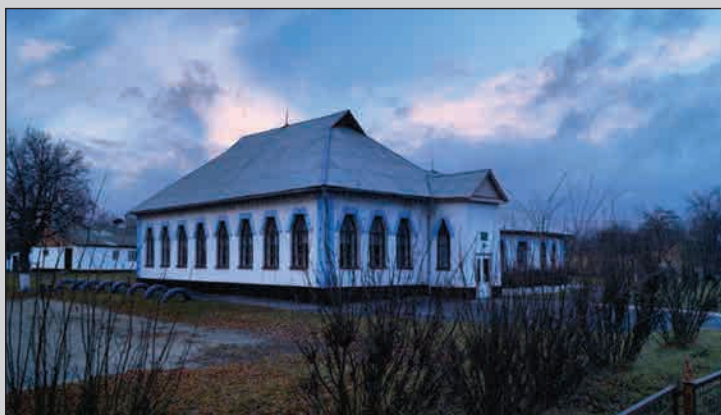
Пантелеймон Куліш. Граматка. 1857. С.-Петербург: Типографія П.А. Кулиша, 1857. 149 с. З фондів НБУ ім. В.І. Вернадського

Олександр Кониський. Підручник з арифметики. 1863. С.-Петербург: Вид. Н. Костомаровым, 1863. 66 с. З фондів НБУ ім. В.І. Вернадського

Опанас Сластіон, український художник і етнограф.
Фото. 1910

Будинки земської школи. Споруджувались у Полтавській губернії
за проєктом Опанаса Сластіона

Колегія Павла Галагана в Києві. Арх. Олександр Шиле. 1871. Будинок Колегії був власністю Київського дворянського зібрання

Комерційне училище Файга в Одесі. Арх. Фелікс Горсіровський. Споруджено 1876—1877 рр.

Катеринославське вище гірничче училище, засноване 1899 р. для підготовки гірничих та заводських техніків. Листівка. Початок XX ст.

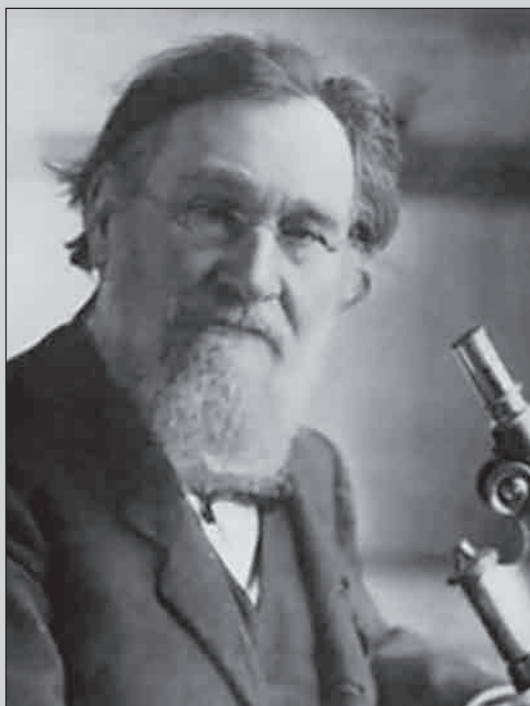

Київський політехнічний інститут, заснований 1896 р. для підготовки технічних інженерів. Арх. Ієронім Кітнер. Початок XX ст.

Микола Миклухо-Маклай в Австралії.
Фото. 1880. Зберігається в Державній бібліотеці Квінсленда (Австралія)

Ілля Мечников, лауреат Нобелівської премії
1908 р. Фото. Початок ХХ ст.

Олександр Грушевський, історик, літературознавець, журналіст. Дійсний член НТШ.
Фото. 1910

Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер), українська народна вчителька, письменниця. Фото. Кінець XIX ст. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 23794/II ф.

Народна (початкова) школа в м. Долині. Поштівка (Будапешт, [1905?]). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 12984

Школа для дівчат в менонітській колонії Розенталь. Збудована 1904 р. Запоріжжя

Музей народної архітектури і побуту у Львові ім. Климентія Шептицького

Народна школа с. Бусовисько Старосамбірського повіту. Споруджена в 1880-х роках

Кімната для проживання вчителя. Народна школа с. Бусовисько Старосамбірського повіту

Класна кімната. Народна школа с. Бусовисько Старосамбірського повіту

Учениці 4-го класу приватної жіночої української гімназії сестер Василянок у Львові в шкільній формі. Друга праворуч — Софія Нагірна, донька українського архітектора та громадського діяча Василя Нагірного, майбутня бабуся співачки Квітки Цісик. 1910. Опубліковано в: Пропам'ятна книга гімназії сестер Василянок у Львові / Гол. ред. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. С. 160

Учні Академічної гімназії у Львові в класі з учителем. У першому ряду — сини Івана Франка Андрій і Тарас. Фото. 1903. Опубліковано в: Віртуальний музей «Іван Франко» у Києві. URL: <https://frankovi.com.ua/andrij-i-taras-franky-z-uchnyamy-lvivskoyi-akademichnoyi-gimnaziyi/>

Будинок Академічної гімназії у Львові. Споруджений 1906 р. Фото. Початок ХХ ст. Опубліковано в: Мельник І. Академічна гімназія у Львові. *Фотографії старого Львова*. 2016. 18 травня

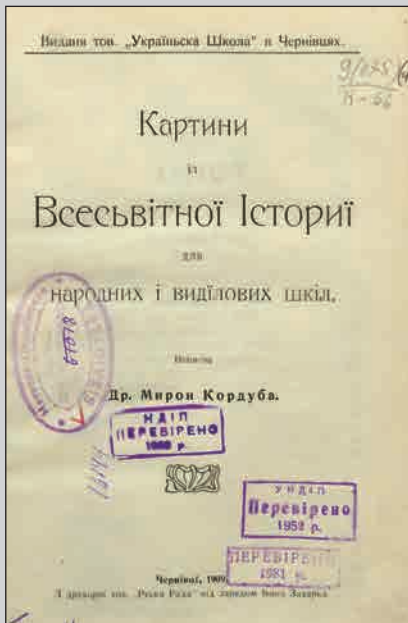

Польсько-українська екскурсія учнів Мостиської 6-класної чоловічої школи в парку Йордана у Кракові. Фотопортрет Е. Пежхальського. Опубліковано в: *Nowości ilustrowane*. 1906. Nr 30. 28 lipca

До хедеру. Худож. Станіслав Дембіцький. 1919. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Варшава, Польща

Обкладинка підручника Мирона Коруби зі всесвітньої історії для початкових шкіл (Чернівці, 1909)

II.
 Чинне і нечинне публічне школярство
 ze względu na język wykładowy.

Лічба шкіл в Галичині в 1911/12 н. р.

Мова викладання	Мова викладання
польська	польська
українська	українська
німецька	німецька
інші	інші
разом	разом

Мова викладання в школах під впливом історичних умов

польська	польська
українська	українська
німецька	німецька
інші	інші
разом	разом

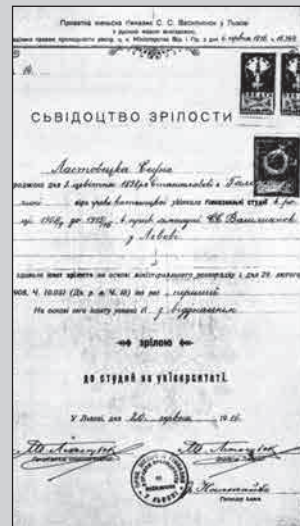
Мова викладання в школах під впливом історичних умов

польська	польська
українська	українська
німецька	німецька
інші	інші
разом	разом

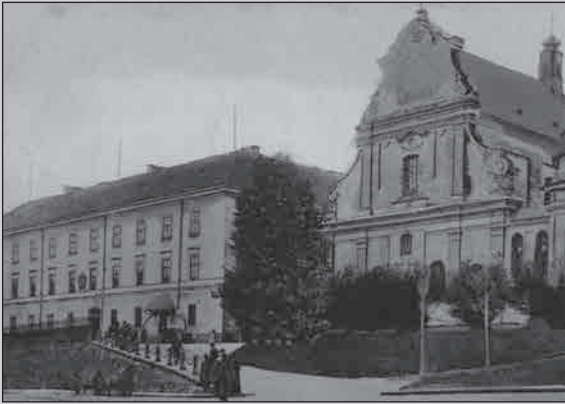
Статистика народних (початкових) шкіл у Галичині в 1911/1912 н. р. за мовою викладання. Опублікована в: *Sprawozdanie c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. Lwów: Nakładem c. k. Rady Szkolnej Krajowej, 1913. S. 13*

Шкільне свідоцтво Тараса Франка за 2-ге півріччя 1902/1903 н. р., видане Академічною гімназією у Львові. Опубліковано в: Віртуальний музей «Іван Франко» у Києві. URL: <https://frankovi.com.ua/svidotstvo-prozakinchennya-tarasom-frankom-4-klasu-akademichnoyi-gimnaziyi/>

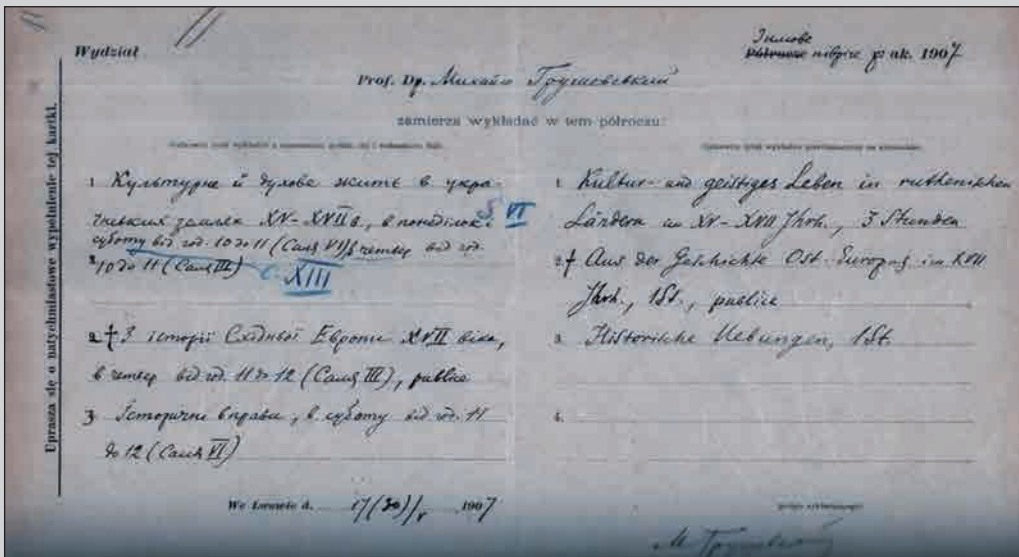
Свідоцтво зрілості (з відзнакою) Софії Лашчецької, видане приватною жіночою українською гімназією сестер Василянок у Львові 1916 р. з правом вступу до університету. Опубліковано в: Пропамятна книга гімназії сестер Василянок у Львові / Гол. ред. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. С. 334

Львівський університет і костел св. Миколая. Поштівка (Lwów: D. G. L, [1910?]). Національна бібліотека / Biblioteka Narodowa, м. Варшава, Польща. Pocz. 674

Львівська політехніка. Арх. Юліан Захарієвич. Історизм (неокласицизм та неоренесанс). 1873—1877 рр. Поштівка. Худож. Станіслав Тондос (Kraków: Wydawnictwo Salonu malarzy polskich, [1908—1922]). Національна бібліотека / Biblioteka Narodowa, м. Варшава, Польща. Pocz. 1982

Перелік курсів і розклад занять Михайла Грушевського на зимове півріччя 1907/1908 н.р. у Львівському університеті. Державний архів Львівської області. Ф. 26 [Львівський університет]. Оп. 7. Спр. 577. Арк. 11

Станіслав Тарновський, польський літературознавець, лідер краківських консерваторів, професор і ректор Ягеллонського університету, президент Академії знань у Кракові. Фото. Фотоательє Станіслава Бізанського в Кракові. 1890 (?). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. Ф. 1915

Кирило Студинський, український літературознавець, майбутній професор Львівського університету та голова Наукового товариства імені Шевченка, з дружиною Леонтиною з Вахнянинів. Фото. Фотоательє Давида Мазура у Львові. 1894. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних місцевих ресурсів. Од. зб. 24447/II ф

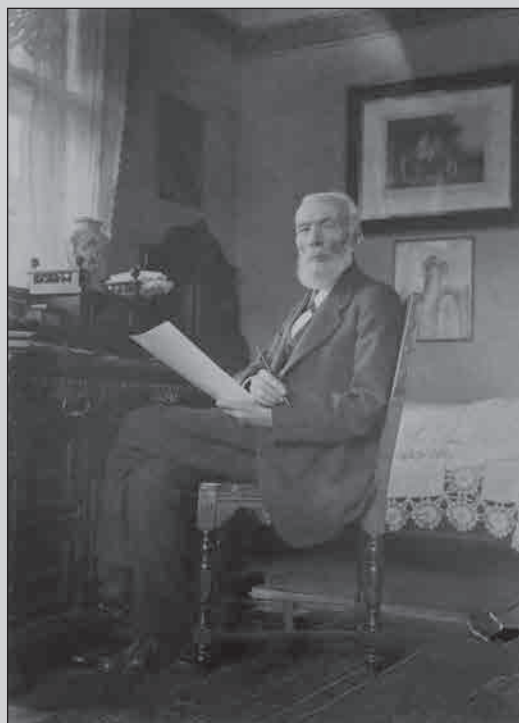

Юзеф Шуйський, керівник кафедри історії Польщі (1869—1883) та ректор Ягеллонського університету, творець краківської історичної школи, Фото. 1870-ті роки. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. № BZS.RKPS.12519.k.111

Станіслав Дністрянський, український правник і громадський діяч, професор австрійського цивільного права у Львівському університеті. Фото. 1907 (?). З колекції Юрія Завербного

Іван Пулюй, український фізик, професор Празької політехніки, один із першовідкривачів ікс-променів, дійсний член НТШ. Фото. Прага. 1917. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів.
Од. зб. 24821/І ф

Студент. Худож. Войцех Вайс. 1897. Королівський замок на Вавелі / *Zamek Królewski na Wawelu*, м. Краків, Польща

Адам Коцко як маляр. Фото. Початок ХХ ст. З колекції Юрія Завербного

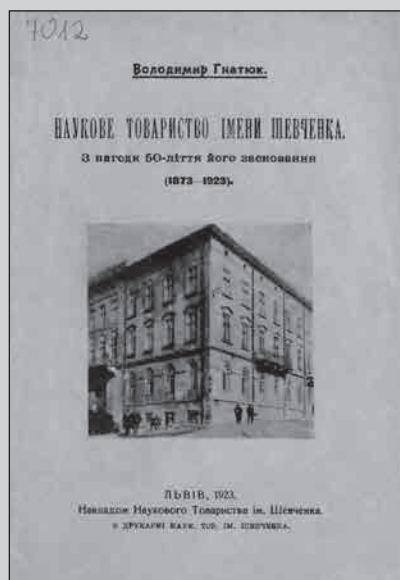
Іван Раковський, український антрополог і зоолог, голова Наукового товариства імені Шевченка. Фото. Початок ХХ ст. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 24488/1 ф

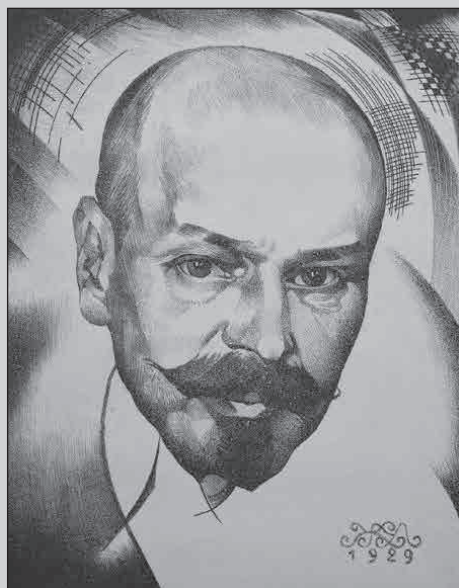
Степан Томашівський, український історик і політик, голова НТШ, у складі Легіону Українських січових стрільців. Фото. 1915 (?). ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 24984/1 ф

Обкладинка Записок Наукового товариства імені Шевченка за 1900 р.

Обкладинка огляду діяльності НТШ з нагоди 50-річчя його заснування авторства секретаря товариства, українського етнографа Володимира Гнатюка (Львів, 1923). На обкладинці — частина садиби НТШ у Львові

Портрет Михайла Коцюбинського. Худож. Михайло Жук. 1929 р.

Портрет Володимира Короленка. Худож. Ілля Рєпін. 1912. Державний музей «Третьяковська галерея»

Чорне і біле. Худож. Михайло Жук. 1912. З колекції заслуженого працівника культури України Тараса Максим'юка (Одеса)

Обкладинка другого номера «Української хати» за 1910 р. Худож. Михайло Жук. Видання було літературно-критичним і громадсько-публіцистичним місячником молоді інтелігенції. Виходило в 1909—1914 рр. у Києві за редакцією Павла Богацького і Микити Шаповала

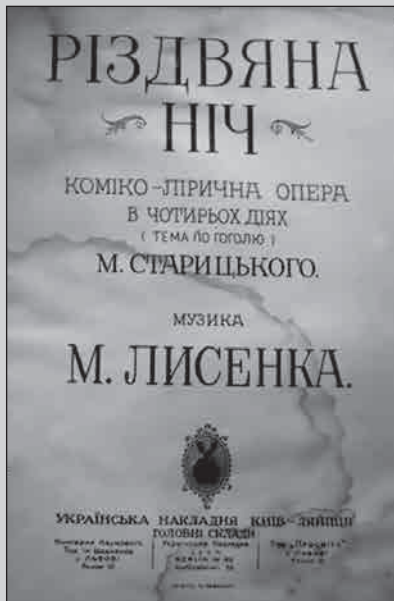
Марія Заньковецька на поштовій марці. 2004. Випущена до 150-річчя видатної актриси, однієї з засновниць українського національного театру

Соломія Крушельницька на поштовій марці. 1997. За життя визнавалась найвидатнішою оперною співачкою

Трупа Марка Кропивницького. 1882

Обкладинка книжки: Микола Лисенко. Різдвяна ніч. Прижиттєве видання першої національної опериколядки, створеної 1872 р. З фонду стародруків та спеціальних колекцій бібліотеки Українського католицького університету

Точильщик. Худож. Казимир Малевич. 1912. Картина виконана у стилі кубофутуризму. Художня галерея Йельського університету в Нью-Хейвені (США)

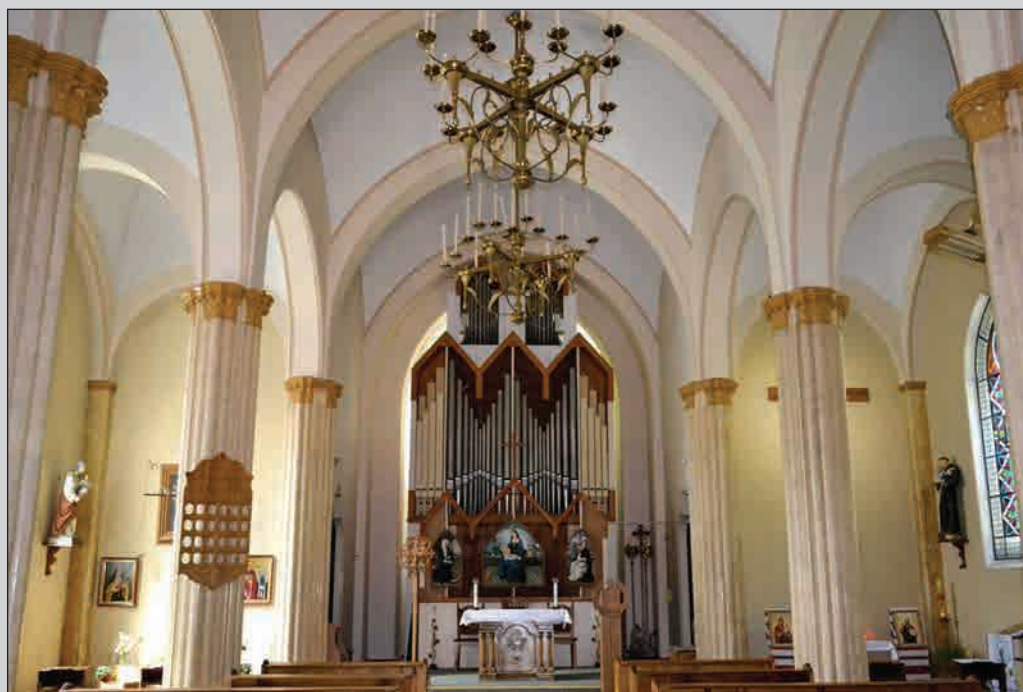
Флоренція. Худож. Олександра Екстер. 1915. Стиль кубофутуризму. Державний музей «Третьяковська галерея»

Комплекс Куяльницького курорту в Одесі. Арх. Микола Толвінський. Збудовано в 1892—1894 рр.

Київська публічна міська бібліотека, заснована 1866 р. Власну будівлю споруджено 1911 р.
Арх. Збігнєв Клавє

Римо-католицький костел Непорочного зачаття пресвятої діви Марії в Ялті. Арх. Микола Краснов. Споруджено в 1898—1906 рр.

Лівадійський палац в Криму. Арх. Микола Краснов. Споруджено в 1910—1911 рр.

Харківський земельний банк. Арх. академік Андрій Бекетов. Споруджено в 1896—1898 рр. Банк розбудовував Олексій Алчевський, знаний український промисловець, громадський діяч і меценат

Учасники з'їзду українських письменників у Львові з нагоди 100-річчя виходу у світ поеми «Енеїда» Івана Котляревського. Фото. 1898. Зліва направо: 1-й (нижній) ряд: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Нагала Кобринська, Ольга Кобилянська, Сильвестр Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський; 2-й ряд: Іван Копач, Володимир Інатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий; 3-й (верхній) ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Осип Кишакевич, Іван Груш, Денис Лук'янович, Микола Івасюк (Зі збірки Наукового товариства імені Шевченка)

Ольга Кобилянська. Фото. 1880-ті рр.
Чернівецький літературно-меморіальний
музей Ольги Кобилянської

Портрет Василя Стефаника. Худож. Іван
Труш 1896. Літературно-меморіальний
музей Василя Стефаника в Русові

Портрет Лесі Українки. Худож. Іван
Труш. 1900. Національний музей у Льво-
ві ім. Андрея Шептицького, Художньо-
меморіальний музей Івана Труша

Іван Франко. Фото. 1896. Львівський на-
ціональний літературно-меморіальний му-
зей Івана Франка

Осип Маковей. Фото. 1898. Чернівецький літературно-меморіальний музей Ольги Кобилянської

Іван Белей, український публіцист, перекладач, довголітній редактор газети «Діло». Фото. Фотоательє Л. Блаховського у Львові. 1886. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22951/І ф

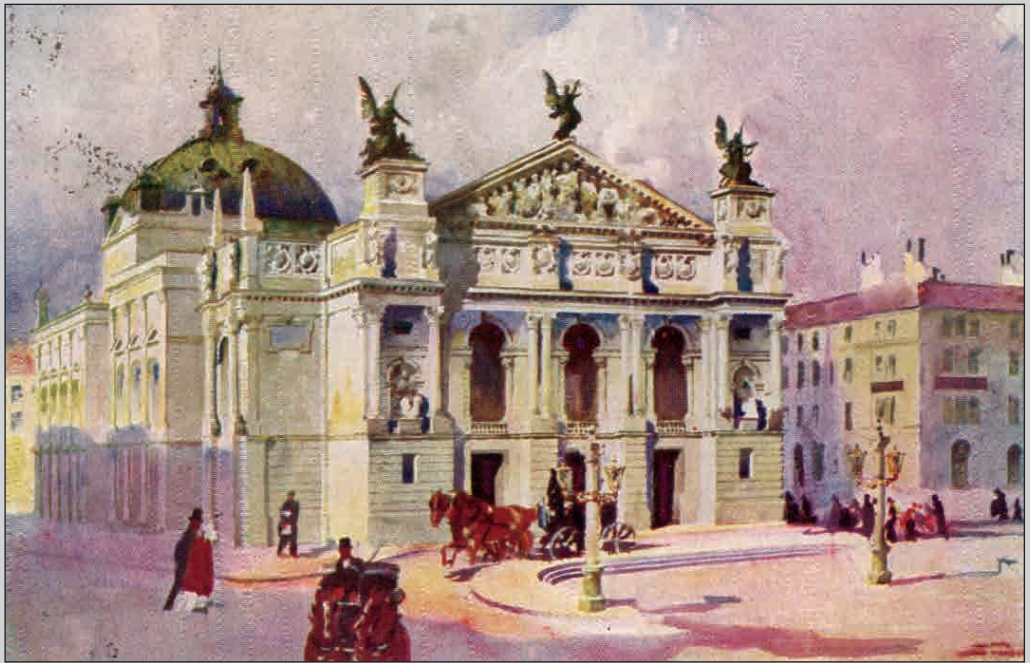
Працівники бібліотеки Львівського університету. Фото. 1904. Фотоательє Е. Тшемеського у Львові. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn.* F.119669 IV A

Обкладинка Календаря
«Просвіти» (Львів). 1912

Театр «Руської бесіди» на гастролях у Радехові. Фото. 1913. З колекції Юрія Завербного

Великий (Міський) театр у Львові. Арх. Зигмунт Горголевський. 1900. Поштівка. Худож. Станіслав Тондос. 1915 (?). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Pocz. 2630*

Нереалізований проєкт Руського народного театру у Львові, виконаний віденським архітектурним бюро Фердинанда Фельнера і Германа Гельмера. Поштівка для збору коштів на будову. 1905. З колекції Юрія Завербного

Портрет Александра Фредра, польського комедіографа, громадського діяча, діда митрополита Андрея Шептицького. Худож. Максиміліан Фаянс. 1852. Бібліотека ПАН і ПАУ / *Biblioteka PAN i PAU*, м. Краків, Польща. № BZS.RKPS.2029.217. *Album «Umarli żywi» Teofila Lenartowicza*

Соломія Крушельницька в подільському народному строї. Фото. Кінець XIX ст. Музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької у Львові

Катерина Рубчак (з Коссаків), провідна акторка театру «Руської бесіди». Фото. Початок XX ст. Оpubліковано в: Гавалюк Р. Велика театральна історія однієї невеликої сцени. Ч. I: Між стрілецьким театром і творчим експериментом. *Фотографії старого Львова*. 2020. 4 травня

Євгенія Барвінська (з Любовичів), українська піаністка, диригентка, учителька музики Соломії Крушельницької, дружина Олександра Барвінського, мати композитора Василя Барвінського. Фото. Фотоательє Давида Мазура у Львові. Початок 1890-х років. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22899/І ф

Фрагмент розпису будівлі Музичного товариства ім. М. Лисенка у Львові. Худож. Модест Сосенко. 1914—1915 рр. Опубліковано в: Модест Сосенко. *Art Lviv Online*. URL: <https://art.lviv-online.com/modest-sosenko/>

Іван Левинський, архітектор і будівничий. Фото. Початок ХХ ст. ЛННБ ім. В. Стефаника. Опубліковано в: Матлашенко Н. Левинський і Шептицький. Листування. Нові знахідки. *Я галерея. Арт-центр Павла Гудімова*. 2019. 19 квітня

Архітектор Василь Нагірний з родиною. Сидять (зліва): Марія, Василь, Євген, стоять: Євстахій, Анна, Софія. Фото. Початок ХХ ст. З архіву діячів мистецтва та культури Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького. Опубліковано в: Філевич Н. Все життя працював для громади. *Zbrucʹ*. 2018. 5 лютого

Фасад будинку товариства «Дністер» у Львові. Арх. Тадеуш Обмінський та ін., буд. фірма Івана Левинського. 1906. Фото. Початок ХХ ст. Опубліковано в: Микитенко І. Будинки страхового товариства «Дністер», або яскравий приклад гуцульської інваріації стилю сецесії. *Фотографії старого Львова*. 2015. 6 жовтня

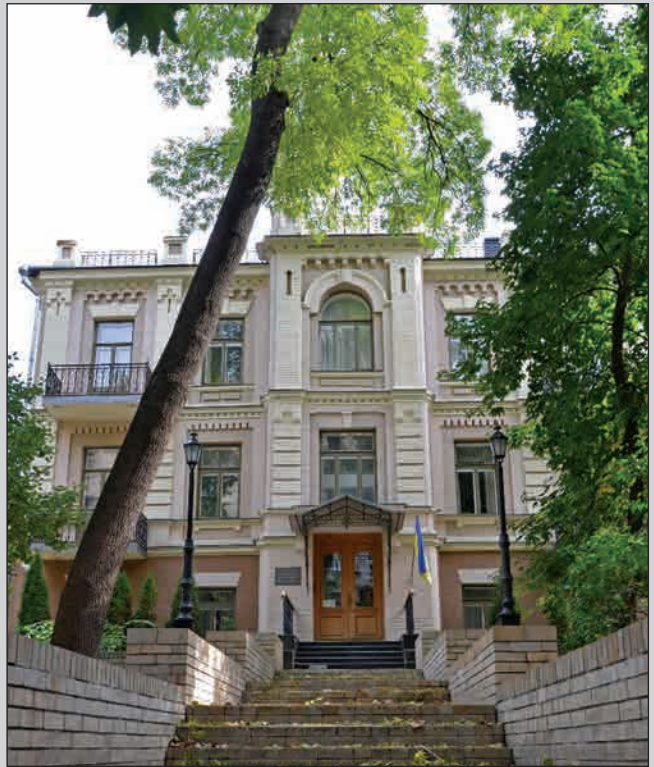
Пам'ятник Адамові Міцкевичу у Львові. Скульпт. Антоній Попель. 1904. Поштівка (*Lwów: Lwowskie wydawnictwo Leon Proprst*, 1912). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 2198

Вулиця Валова і площа Галицька у м. Львові. Прибуткові будинки поч. ХХ ст. у стилях сецесії, історизму, конструктивізму. Будинок на розі з куполом споруджений 1888 р. для русофільського «Общества ім. М. Качковського». Арх. Вінцентій Кузневич. Поштівка (*Kraków: Sztuka*, 1918). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 119

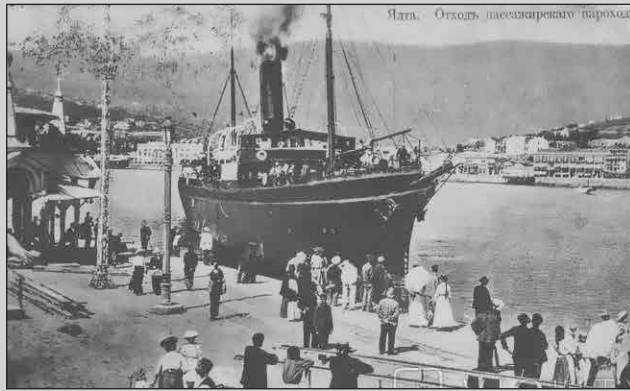
Резиденція митрополитів Буковини і Далмації. Арх. Йозеф Главка. 1864—1882 рр. Ксилографія. Худож. Рудольф Бернт. 1899

Будинок Михайла Грушевського у Києві. Проект київського міського архітектора Едуарда-Фердинанда Братмана. Оздоблення в стилі українського модерну Василя Кричевського. Початок ХХ ст.

Ялта. Відхід пасажирського паро-
плава. Листівка видання Дмитра
Ніколича, 1912. З президентсь-
кої бібліотеки ім. Б.М. Єльцина,
Санкт-Петербург

Перший трамвай у Києві. Фото.
1891. Електричний трамвай у
Києві був першим у Російській
імперії

Швейна машинка Ісаака Зінгера.
Кінець XIX ст. Набула поши-
рення перед Першою світовою
війною і сприяла появі масової
жіночої професії

Фотографії Тараса Шевченка, зроблені художником-фотографом, приятелем поета Іваном Гудовським. 1859—1860 рр.

Данило Заболотний у кабінеті за мікроскопом. Початок ХХ ст. Національний музей медицини України

Кабінет Миколи Лисенка. Початок ХХ ст. З будинку-музею композитора в Києві

Хлопчик-гімназист із маленькими дітьми. Середня Наддніпрянщина. Фото. Кінець XIX ст. Музей Івана Гончара

Біла кафе. Худож. Олександр Мурашко. 1903. Харківський художній музей

Карусель. Худож. Олександр Мурашко. 1906. Національний художній музей України

Боярка як дачне поселення, де проводила літо київська інтелігенція. Поштівка. Початок ХХ ст.

◀ Портрет дружини художника Лідії Старицької на золотому тлі. Худож. Федір Кричевський. 1914. Національний художній музей України

Наречена. Худож. Федір Кричевський. 1910. Національний художній музей України

Залізничний вокзал у Львові. Арх. Владислав Садловський. Сецесія з елементами неоренесансу. 1901—1904 рр. Поштівка (*Kraków: Sztuka*, 1917). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. Roszt. 998

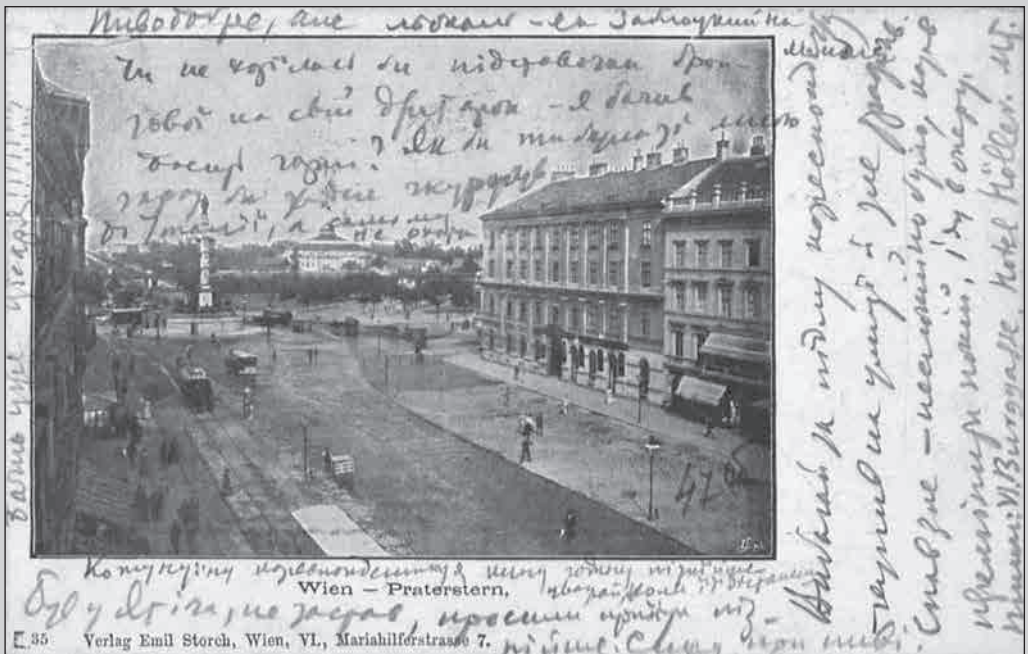
Відкриття Першої всеросійської олімпіади в Києві. Фото. 1913

Naklad F. Nizatowskiego Lwów, Hotel George, С. А. д. С. №. 2796.

I. Hotel Georegá-Lwów.

Готель «Жорж» у Львові. Реконструкція за проектом віденського архітектурного бюро Фердинанда Фельнера і Германа Гельмера та за участі львівських архітекторів Івана Левинського, Юліуша Цибульського, Володимира Підгородецького. Пізній історизм з елементами сецесії та ар-деко. Початок ХХ ст. Поштівка (Lwów: Naklad. F. Nizatowskiego, ро 1900). Національна бібліотека / Biblioteka Narodowa, м. Варшава, Польща. Pocz. 1136

Лист Михайла Грушевського до дружини Марії з Відня з повідомленням: «Бачив уже цісаря!!!!». 17 грудня 1900 р. ЦДАК України. Ф. 1235 (Грушевські). Оп. 1. Спр. 940. Арк. 47—47 зв. Оpubліковано в: Паськова С. «Бачив цісаря», «Іду в Оперу... на образи... на витрішки», «Сіжу при півні»: Перші віденські мандри Михайла Грушевського. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського в Києві. 2020. 10 квітня

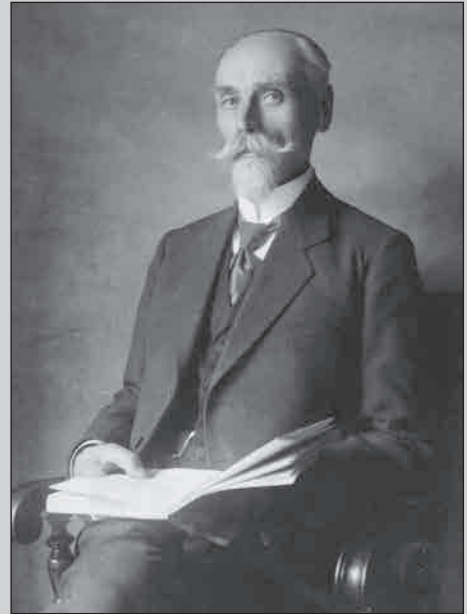
Конкуренція різних видів міського транспорту в центрі Львова. Поштівка (*Praga: L@P*, 1910).
Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 1681

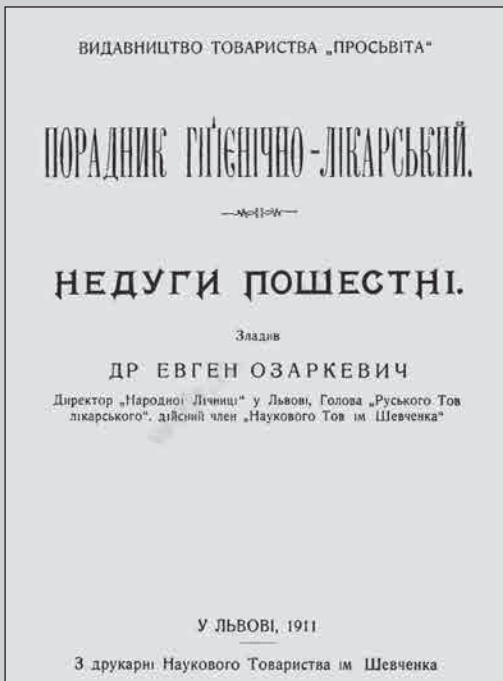
Ілюстрація до інформаційної замітки про смертельну аварію, спричинену автомобілем. Опубліковано в: *Zmiażdżony samochodem. Nowości ilustrowane*. 1904. № 2. 8 października

Степан Балей, український психолог та філософ, дійсний член НТШ, представник львівсько-варшавської філософської школи. Фото. Початок XX ст. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22844/І ф)

Іван Горбачевський, український біохімік та епідеміолог, професор Карлового університету у Празі, кандидат на нобелівську премію з фізіології та медицини 1911 р., перший міністр охорони здоров'я Австро-Угорщини. Фото. Відень. 1917. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 23215/ІІ ф)

Обкладинка праці «Недуги пошестні» авторства Євгена Озаркевича, лікаря, засновника «Народної лічниці» у Львові, першого голови Українського лікарського товариства. 1911

Єврейський шпиталь (Бет Хулім) у Львові. Арх. Казимир Мокловський. Мавританський стиль. 1901. Поштівка. 1906 (?). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Poczt.* 2534

У шпиталі св. Лазаря. Краків. Неспокій. Худож. Олекса Новаківський. Відображає автобіографічний сюжет кількомісячного лікування художника в цьому шпиталі. 1913. Оpubліковано в: Олекса Новаківський. Альбом / Авт.-упоряд. О. Лозинський. Львів: Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, Благодійний фонд «Олекса Новаківський та його мистецька школа», 2009. С. 99

Софія Окуневська-Морачевська, перша жінка-лікарка з університетською освітою в Австро-Угорщині, перша лікарка-українка. Фото. Кінець XIX ст. Чернівецький літературно-меморіальний музей Ольги Кобилянської

Інститутки сс. Василянок у Львові
в часі забави в городі.

Учениці приватної жіночої української гімназії сестер Василянок у Львові під час зимової прогулянки. Фото. 1910. З колекції Юрія Завербного

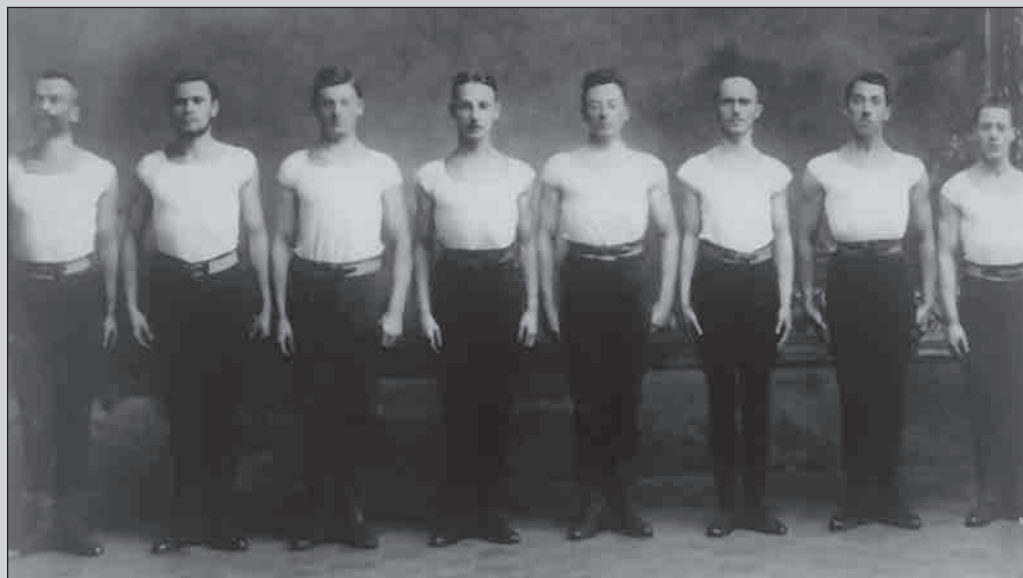
Іван Боберський, теоретик та організатор української фізичної культури, голова товариства «Сокіл-батько». Фото з особистим підписом. Вінніпег, Канада. 1932. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22872/II ф

Фрагмент посібника зі стройового вишколу (Впоряд. Написав Іван Боберський, учитель руханки. Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарского, 1909)

Діти у Львові на тлі вуличної реклами про проведення Першого крайового здвиґу українського «Сокола». Фото. 1911. Міський медіаархів Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Архів Степана Гайдучка. Опубліковано в: Попелюк Р. «Сокол»: тренував тіло, а виховував український дух. *Локальна історія*. 2021. 6 квітня

Учительський відділ товариства «Сокол-Батько» у Львові. Зліва направо: Іван Боберський — керівник відділу, Степан Гайдучок, Тарас Франко, Омелян Гузар, Петро Франко, Іван Ігнат, Олександр Довбенко, Ігор Федів. 1913. Опубліковано в: Віртуальний музей «Іван Франко» у Києві. URL: <https://frankovi.com.ua/3196-2/>

Гуцул на лещатах. Худож. Тарас Франко. 1934. Опубліковано в: Тихолоз Н. «Лещетарська прогулька» Петра Франка у Брюховичі. *Франко: наживо / Franko: Live*. 2020. 7 лютого

Іван Франко в річці Колодниці коло села Завадова (Стрийського району) ловить сачком отруєну рибу. Худож. Тарас Франко. 1948—1949 рр. З фондів Квартири-музею родини Івана Франка у Києві. Опубліковано в: Яців Р. Міф і гротеск у просторах малярської уяви Тараса Франка. *Франко: наживо / Franko: Live*. 2021. 11 листопада

Дощ [костел св. Марії Магдалени у Львові з міським озелененням]. Худож. Станіслав Дембіцький. 1892. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Міський парк у Тернополі. Поштівка (*Tarnopol: M. W. Bard, 1910* [?]). Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. Poczt.* 9821

Портрет Альфреда (ліворуч) та Адама Потоцьких, майбутніх впливових політиків у Галичині, у маєтку родини в Ланьцуті. Худож. Войцех Корнелій Штаттлер. 1832. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Варшава, Польща

Прийом сусідів у нижньому салоні в ротонді палацу Дзедушицьких у с. Заріччя на Перемишльщині. Худож. Магдалена Морська. Опубліковано в: М. М. [Morska Magdalena]. *Zbiór rysunków wyobrażających celniejsze budynki wsi Zarzecza w Galicyi w obwodzie Przemyskim leżącej, częścią z natury zdjętych, lub uprojektowanych, z opisem budownictwa wiejskiego w sposobie holenderskim i angielskim i ogólnemi myślami o przyozdobieniu siedlisk wiejskich*. Wiedeń: Drukiem wdowy po Antonim Srtaussie, 1836. Rys. 5.

Лірник. Худож. Казимир Похвальський. 1885. Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького

У салоні. Худож. Станіслав Дембіцький. Кінець XIX ст. З приватної колекції

Портрет сестри Ольги з парасолькою. Худож. Олена Кульчицька. 1909. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької

Сироти. Худож. Казимир Сіхульський. 1906. Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького

Дівчинка з лялькою. Худож. Олена Кульчицька. 1910. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької

Дівчинка біля вікна. Худож. Олекса Новаківський. 1908. Репродукція на вітальній поштівці з написом О. Новаківського. 1918. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Олекси Новаківського. Доля самої картини невідома

Великоднія листівка «Христос воскрес». Худож. Осип Курилас. Початок ХХ ст. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Продавчиня помаранч. Худож. Модест Сосенко. 1902. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Гуцули в Карпатах. Худож. Владислав Яроцький. 1910. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Варшава, Польща. № MP 5031 MNW

Залицяння. Худож. Владзімеж Тетмаер. 1894. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Діти Івана та Ольги Франків: Анд-
рій, Петро, Тарас, Анна. Фото. 1902.
Фотоательє Едварда Тшемеського
у Львові. Львівський національний
літературно-меморіальний музей
Івана Франка

Аріадна Труш (згодом — Аріадна
Слоневська, мистецтвознавець), ону-
ка Михайла Драгоманова, донька
художника Івана Труша, з бабусяю
Анною Труш. Фото. 1908. Націо-
нальний музей у Львові ім. Андрея
Шептицького, Художньо-мемо-
ріальний музей Івана Труша

Софія Барвінська (з Шумпетерів), перша дружина Олександра Барвінського (померла 1877 р.), мати Володимира і Ольги Барвінських. Фото. 1870. Фотоательє Юзефа Едера у Львові. ЛННБ ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22898/І ф

Барвінські. Фото. Сидять за столиком: Олександр і Євгенія, зліва направо діти: Василь, Ольга, Богдан, Роман, Галина, Олександр. Початок ХХ ст. Опубліковано в: Павлишин С. Олександр Барвінський. Львів: Академічний експрес, 1997

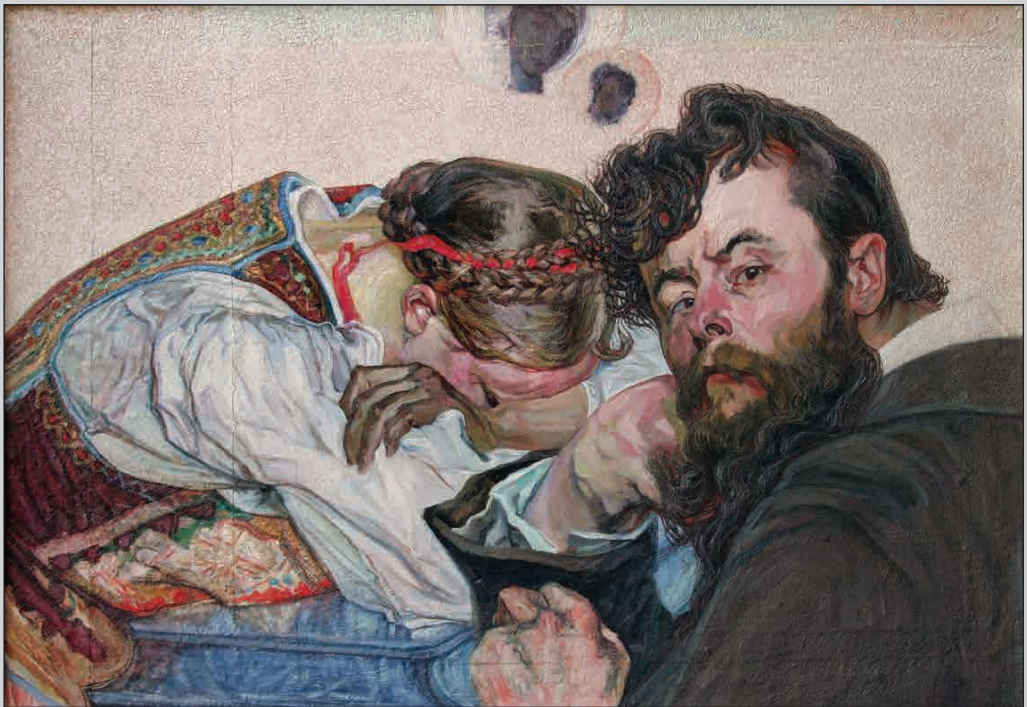
Марія і Катерина Грушевські. Фото. Фотоательє Давида Мазура у Львові. Початок ХХ ст. Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові. Опубліковано в: Катерина Грушевська. Віртуальна виставка до дня народження. Ч. 3. *Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові.* 27 березня 2020 р.

Батько! Худож. Олена Кульчицька. 1900-ті роки. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької

Мати над могилою сина. Худож. Теодор Аксентович. 1915. З приватної колекції

Втрачені надії. Визволення. Худож. Олекса Новаківський. Відображає подружжя, яке втратило дитину. Моделі — О. Новаківський та його наречена Анна-Марія Пальмовська. Сюжет уявний. 1903—1908 рр. Опубліковано в: Олекса Новаківський. Альбом / Авт.-упоряд. О. Лозинський. Львів: Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, Благодійний фонд «Олекса Новаківський та його мистецька школа», 2009. С. 68

Утім, наукові дискусії на той час відходили на другий план, і попри голоси перестороги саме «Історія України-Руси» стала базовою синтезою для української історіографії ХХ ст., фактично каноном в інтерпретації історії України та її відносин із сусідами. Так само була прийнята вибудована М. Грушевським концепція постійної боротьби українського народу проти польських суспільних еліт і держави як війни за саме життя. На початку ХХ ст. історіографію захопила хвиля неоромантизму, яка поставила під сумнів придатність (вірніше, достатність) для історії наукових методів точних наук, а також і позитивістського раціоналізму. Наголошуючи на потребі емоційного пізнання історії, неоромантизм на практиці зміцнив національні історіографії з їх вибіркоким підходом до минулого, відкрив шлях підпорядкуванню історичних досліджень національним інтересам. У Галичині методологічні підстави цього повороту в історіографії сформулював викладач Ягеллонського, а згодом Львівського університету, а водночас активіст польської націонал-демократії Станіслав Закшевський. Він закликав прагнути не лише зрозуміти, а й відчувати минуле, стверджував, що історія здатна більшою мірою об'єднати людей, ніж релігія¹⁴⁷. В українській історіографії на базі неоромантизму було сформовано державницьку школу в особі Степана Томашівського¹⁴⁸ та В'ячеслава Липинського.

Серед інших наукових напрямів, що розвинулися у Львові, потрібно відзначити ще львівську (пізніше — львівсько-варшавську) філософську школу, творцем якої був польський філософ, вихованець Віденського університету Казімеж Твардовський. Найбільший вплив на його формування мав німецький філософ Франц Brentano, який відстоював застосування наукового методу до всіх наук, зокрема й гуманітарних; вважається засновником феноменології. К. Твардовський був блискучим лектором: на його заняття приходили сотні слухачів. Він стверджував, що філософія є наукою, а філософ має висловлювати думки чітко й зрозуміло, в іншому ж випадку філософом він бути не може. Твардовському належала заслуга згуртування кількох десятків послідовників, які здобували собі наукові імена, працюючи на перетині філософії та інших наук. Значення мало й саме формування інтелектуального середовища, спроможного оперувати категоріями західної філософської думки. Прикметою львівсько-варшавської філософської школи стало поєднання філософії, психології та логіки. Учень К. Твардовського був знаний український психоаналітик Степан Балеї¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Zakrzewski S. *Zagadnienia historyczne*. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod firmą E. Wende i spółka, 1908. S. 13—14.

¹⁴⁸ Томашівський С. *Українська історія, 1. Старинні і середні віки*. Львів, 1919; Швагуляк М. Історія українсько-польських стосунків у науковій концепції Степана Томашівського. *Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. ХІХ — пер. пол. ХХ ст.)*. Львів: Тріада-плюс, 2013. С. 316—329; Ясь О.В. Неоромантизм в історичній візії С. Томашівського. *Укр. іст. журн.* 2011. № 4. С. 195—214.

¹⁴⁹ Woleński J. *Lwowska szkoła filozoficzna. Uniwersitati Leopoliensi. In memoriam*. Kraków: Wyd-wo Polskiej Akademii Umiejętności, 2011. S. 185—207.

Напередодні війни намітилися обриси формування у Львові всесвітньо відомої математичної школи функціонального аналізу. Обличчя школи визначали Гуго Штейнгауз та Стефан Банах. Широковідомими були зібрання математиків у «Шотландській» (польськ. «*Szkocka*») кав'ярні у Львові. Завдяки школі функціонального аналізу Львів у міжвоєнний період зараховували до трійки математичних лідерів Європи¹⁵⁰. За спогадами одного з пізніших світил світової математики й вихідця з львівської математичної школи, Станіслава Уляма, який навчався в С. Банаха, «і в математичних дискусіях, і в коротких репліках на загальні теми вчувалася сила Банахового розуму», «деякі з його результатів були дуже елегантні. Одного разу Банах зізнався мені, що замолоду знав напам'ять три томи “Диференціальної геометрії” Дарбу»¹⁵¹.

З-поміж українців багато для становлення математики зробив Володимир Левицький, якого вважають «основоположником математичної культури нашого народу». Його стаття «Про симетричні вираження з вартостий функції *mod-m*», опублікована в першому номері Записок НТШ, стала першою науковою публікацією з математики українською мовою. Декілька років він навчався в Німеччині, в 1901 р. здобув докторський ступінь (спеціалізувався в теорії аналітичних функцій), згодом викладав у гімназіях Галичини і багато працював над виданнями НТШ, перекладаючи й дописуючи власні статті та усталюючи україномовну термінологію в точних науках. Був автором україномовних підручників з алгебри та фізики для старших класів гімназії, розробляв дидактику математики. У міжвоєнний період викладав вищу математику в Таємному українському університеті, кілька років очолював НТШ, був членом низки європейських наукових математичних товариств¹⁵². Усе життя популяризував математичні знання з переконання, що народ, який легковажно ставиться до точних наук, приречений на другорядність, бо «математика є завершенням цілого людського знання»: «Бо це строга, логічна, послідовна аж до подробиць будова. Тут все правда, і все остане правдою, без огляду на те, чи прийде та чи інша форма правління, чи історія змете держави й нації з поверхні землі, чи врешті наш мікрокосм розлетиться в безвістях безконечного простору»¹⁵³.

Інституціоналізації української університетської освіти та науки значною мірою сприяли наукові курси. Уперше їх було проведено у Львові влітку 1904 р. за участю молоді з Наддніпрянської України¹⁵⁴. Зразком для організації позау-

¹⁵⁰ Урбанек М. *Геніальні. Львівська математична школа* / Пер. з польськ. О. Гірного. Львів: ВНТЛ — Класика, 2016.

¹⁵¹ Улям С.М. *Пригоди математика* / Пер. з англ. Г. Лелів. Львів: Літопис, 2021. С. 73—74.

¹⁵² Бобик О., Пritула М., Пташник Б., Хобзей П. Видатний український математик і просвітник Володимир Левицький (до 135-річчя від дня народження). *Математичний вісник НТШ*. 2007. Т. 4. С. 428—438.

¹⁵³ Левицький В. *Спомини* / Упоряд. О. Петрук. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2021. С. 276, 280.

¹⁵⁴ Грушевський М. Українсько-руські наукові курси. *Твори: у 50 т.* / Гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 246—255.

диторних наукових викладів стали британські «*university extension*» (курси при університеті), які наприкінці XIX ст. ставали популярними й у Габсбурзькій монархії. З 1900 р. з ініціативи історика Людвіка Фінкля постійно діяли польські загальні університетські курси.

Ініціатором влаштування українських університетських курсів виступило НТШ, керуючись тим міркуванням, що потрібно гуртувати, нарощувати й популяризувати наукові сили до заснування українського університету у Львові. Перші курси були влаштовані на зразок літньої школи. Лекції на них читали М. Грушевський, І. Франко, К. Студинський, Ф. Вовк, І. Раковський, І. Брик. Організаційно захід не був добре продуманим: учасник курсів Дмитро Дорошенко згадував, що наддніпрянці почувалися у Львові самотньо, самотужки вирішували побутові проблеми і найбільше контактували з середовищами наддніпрянської еміграції. Утім, захід таки залишився в пам'яті як етап у зближенні української інтелігенції по обидва боки кордону¹⁵⁵.

Наступним кроком цієї ініціативи стало створення 1908 р. у Львові Товариства наукових викладів ім. Петра Могили, яке об'єднало кілька десятків українських науковців з різних галузей. Товариство ставило метою діяти як систематичні наукові курси, забезпечуючи читання фахових лекцій з українознавчих дисциплін та циклу загальних знань для ширшої громадськості. Для слухачів такі заняття були частково платними. Напередодні війни на заняттях почали використовувати ілюстративні матеріали, які демонстрували через діапозитиви, що їх товариство замовляло й оплачувало. Упродовж 1909—1920 рр. товариство очолював Олександр Колесса. Було створено кілька філій та гуртків на місцях.

Протягом перших десяти років члени товариства прочитали 868 лекцій, які відвідало майже 60 тис. слухачів. Виклади не були обмежені тематично, тож переважно відбувалися в рамках наукових інтересів лекторів. Єдиною вимогою було прочитання лекцій українською мовою. З 1912 р. товариство налагодило співпрацю зі створення курсів вищої освіти з «Просвітою». Товариство діяло до 1939 р., сприяючи згуртуванню українських науковців, що в міжвоєнний період дало їм змогу створити Український таємний університет у Львові та Український вільний університет у Відні¹⁵⁶.

Тож наука наприкінці XIX і на початку XX ст. розвивалася прискореними темпами, удосконалювалися методи дослідження, з'являлися модерні концепції, відбувався процес диференціації, коли класичні науки поділялися на вузчі. Набували популярності нові самостійні науки (фізіологія, біохімія та ін.). Серед названих особистостей більшість були вченими, які створили нові напрями, здійснили наукові відкриття. Розвиток науки та її все тісніший зв'язок з виробни-

¹⁵⁵ Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє-минуле*. Київ: Темпора, 2007. С. 83—90.

¹⁵⁶ Кріль М., Лешкович Н. Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили (1908—1939 рр.). *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 2011. Вип. 46. С. 430—452; Роде М. Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили. *Інтерактивний Львів*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/organizations/mohyla-society/>

цтвом, з новими технологіями стали важливим чинником розвитку індустріальної цивілізації і сприяли прискоренню переходу від економіки аграрного типу до індустріального виробництва. ХІХ ст. стало часом розквіту для гуманітарних наук, значна частина яких відіграла чималу роль у національному самоусвідомленні. Попри універсалізм науки, її інституціоналізація в національних рамках усвідомлювалася як важливий крок до повноцінного існування народу та його здатності виражати свої інтереси і відстоювати політичні права. Наукове товариство імені Шевченка у Львові і Українське наукове товариство у Києві стали інституційними майданчиками для майбутньої Української академії наук¹⁵⁷.

Рух за заснування українського університету у Львові. Чи не найбільше емоцій серед усіх питань української освіти на початку ХХ ст. пробуджувала справа заснування українського університету у Львові. Університетське питання займало високе місце в ієрархії національних вимог народів Габсбурзької монархії: заснування університетів із національною мовою викладання домагалися в той час чехи в Празі та Брно, словенці в Любляні, італійці в Трієсті. У Галичині діяло два університети — у Кракові та Львові, перший з яких був цілком полонізований, а другий, попри проголошений утравквістичний характер, також до цього наближався. Тож намагання українців створити свій університет наприкінці ХІХ ст., коли плеяда українських учених з різних галузей наук уже могла похвалитися визнаними науковими здобутками, виглядало цілком логічним. До того ж такий університет у разі його відкриття міг би розраховувати на підтримку науковими кадрами з Наддніпрянщини. Звісно, заснування державного університету не було простою справою, і необхідність та можливість його функціонування мали бути доведені незаперечними аргументами. Найвідповіднішим шляхом до цього було б помітне зростання українських кафедр у діючому Львівському університеті.

Однак як справа заснування самостійного українського університету у Львові, так і намагання українців домогтися реальної, а не декларованої утравквізації діючого Львівського університету, зумовили гострий опір з польського боку. Викладаючи логіку цього опору в листі до Міхала Бобжинського, професор політичного права Львівського університету й депутат австрійського парламенту Станіслав Стажинський стверджував, що українці мають на меті усунути польський університет зі Львова, який «ріже їм око». Поляки ж, стверджував С. Стажинський, мають за будь-яку ціну цьому перешкодити, оскільки на всі «польські землі» таких університетів було лише два, за потреби мінімум у семи, тож «мусимо з Ягеллонським університетом спільно працювати і за себе, і за тих, кого немає»: «Тому не можемо й не маємо права ні втратити, ні віддати нічого з тої нашої національної рації стану, а тим більше для того, щоб нікого не задовольнити, нічому на дальше майбутнє не перешкодити, а себе обмежити. Якби ми ще могли сподіватися тою поступкою окупити польсько-руську згоду — тоді нехай діється

¹⁵⁷ Ясь О. Ідея Академії в українській науковій і громадській думці кінця ХІХ — початку ХХ ст.: тексти та контексти. *Укр. іст. журн.* 2018. № 6. С. 4—32.

[воля Божа]. Швидше окупиємо певний *modus vivendi*, якщо скажемо: “Ми не перешкоджаємо Вам у прагненні здобути колись самостійний руський університет (коли Вас на це вистачатиме), але тільки не за наш рахунок, тільки не шляхом відбирання нам нашого університету й не конче у Львові [...]”. Не можемо також не згадати, що для віддання русинам у співвласність якогось університету підходять Чернівці, а не Львів. Те ж, що русини не хочуть Чернівців, якраз і доводить, що їм більше йдеться про відбирання нам польського закладу у Львові, ніж про отримання руського закладу для себе»¹⁵⁸.

Хоча вперше питання української вищої освіти було порушено ще в ході угової акції Юліана Лаврівського 1869 р., який пропонував створити паралельні українські кафедри для всіх дисциплін на філософському й правничому факультетах Львівського університету, протягом кількох наступних десятиліть університетське питання не стояло на порядку денному і сформувалося в усій гостроті вже на зламі ХІХ—ХХ ст. Відправною точкою загострення стала відмова в отриманні доцентури Івану Франку¹⁵⁹. Після успішного захисту докторської дисертації у Відні Франко 1895 р. розпочав процедуру габілітації та отримання права читання лекцій з української літератури у Львівському університеті, де звільнилася кафедра у зв'язку зі смертю Олександра Огоновського. Утім, ідею отримати доцентуру у Львівському університеті Франко почав утілювати ще за життя Ол. Огоновського, вважаючи, що «здавалось би ввести здоровіші погляди між молодіжню на нашу літературу, бо як Огоновський ще так 20 літ посидить, то погано буде»¹⁶⁰.

І. Франко мав почати працювати в університеті майже одночасно з М. Грушевським. Викладання української історії та літератури двома яскравими вченими з чітким баченням політичних планів українців на майбутнє мало забезпечити вирішальний прорив в українознавчих університетських студіях та надати їм всеукраїнського наповнення з відповідними наслідками. На це недвозначно вказувала обрана Франком тема відкритої лекції — аналіз «Наймички» Тараса Шевченка. Спогад про цю лекцію залишив присутній на ній Денис Лукіянович, тодішній студент Львівського університету і член «Академічного братства»: «Ми були оптимісти та ще й молоді і вірили в перемогу таланту, знання, досягнень і правди [...]. Хвилину — і в професорських дверях став Франко. Тієї хвилини багато з нас чекало, затамувавши подих, і надовго картина та залишилася в пам'яті. Франко пройшов до кафедри під стіною між дверима і вікном. Весь час, поки він, невисокий, але плечистий, блідний, ішов, піднімаючись сходами, зачиняв дверці і сів на кафедрі, студенти вітали його оплесками [...]. Наша аудиторія мала враження, начебто якась хвилювання охопило його. Але ні, ось він зв'язався

¹⁵⁸ Biblioteka Jagiellońska. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8088 III. K. 40—50 (list S. Starzyńskiego do M. Bobrzyńskiego, Lwów, 21 czerwca 1902 r.).

¹⁵⁹ Нахлік Є. *Перипетії з приват-доцентурою Івана Франка у Львівському та Чернівецькому університетах* / НАН України, ДУ «Інститут Івана Франка». Львів, 2018.

¹⁶⁰ Там само. С. 5.

з аудиторією невидимими нитками, по-своєму кашлянув. І лекція поплила рівним потоком чітких речень, просто пов'язаних між собою [...]. За прочитану лекцію вся аудиторія нагородила Франка оплесками [...]. Старші, сміливіші вітали його від прогресивної молоді, говорили про високий науковий рівень лекції і про бажання працювати під керівництвом Франка. Ми були певні, що Франко виховає собі гідних послідовників. Я сказав йому: “Сталося те, чого ви чекали. Правда перемогла”»¹⁶¹.

Спершу все виглядало оптимістично: наукова підготовка Франка не викликала застережень, він заручився підтримкою впливових польських професорів Тадеуша Войцеховського і Людвіка Цвіклінського. Відгук з університету був позитивним, але на призначення ще впливала позиція провінційної адміністрації. Тут ситуація складалася не так добре: намісник К. Бадені на аудієнції пригадав Франкові роботу в часописі «*Kurjer Lwowski*», що відзначався гострими (зокрема й антикорупційними) випадками проти крайової влади. Невтішно закінчилася й розмова з віцепрезидентом Крайової шкільної ради М. Бобжинським: він звинуватив Франка в агітаторстві, несумісному з університетською кафедрою. У підсумку, Франкові відмовили.

На той момент характер справи з доцентурою І. Франка у Львівському університеті ще не зводився однозначно до українсько-польського конфлікту. Польські професори Франка підтримали, очільників адміністрації турбували не так його національні переконання, як «соціалізм», «драгоманівство» і дружина «росіянка», та й тогочасні українські діячі не поспішали домагатися для Франка університетської кафедри: хтось не хотів конфліктувати з іншими кандидатами, інші не вважали це своєю справою (утримувати нейтралітет воліли й О. Барвінський, і М. Грушевський), верхівку церковної ієрархії турбував франковий «атеїзм», лунала й думка, що Франко занадто тісно співпрацює з поляками¹⁶². Самі польські професори Львівського університету факт його «безневинного», за висловом Франка, ув'язнення проблемою не вважали, адже серед них було чимало колишніх повстанців, для яких арешт свідчив радше про позитиви, ніж про негативи людини. Та мірою того, як міцнішав авторитет Франка, набував харизматичності і впливав на інших його образ, ця історія набула іншого забарвлення. До її переосмислення причинився й сам Франко, опублікувавши невдовзі, ще й у віденському часописі, свого присвяченого Адамові Міцкевичу «Поета зради», що спровокувало розрив із польськими середовищами¹⁶³. Уже після цього історію з доцентурою було політично інструменталізовано як символ скривдження

¹⁶¹ Лукіянович Д. «Політично ненадійний». *Спогади про Івана Франка* / Упоряд. М. Гнатюк. Львів: Каменяр, 2011. С. 449—450.

¹⁶² Франко І. Історія моєї габілітації. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 39. С. 45—49. Пор.: Барвінський О. *Спомини з мого життя* / Упоряд. і комент. А. Шацької. Нью-Йорк; Київ; Острог; Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2019. Т. 3. С. 387—401.

¹⁶³ Мельник Я. «Поет зради» Івана Франка. *Голоси польської преси: pro і contra. Парадигма*. Львів, 2009. Вип. 4. С. 237—242.

українців у Львівському університеті, куди польські можновладці не допустили «нашого Франка».

Відчуття кривди стало потужним стимулом для української студентської молоді Львівського університету, яка почала домагатися забезпечення в навчальному закладі реальної двомовності, рівноправності української мови в діловодстві та управлінні університетом і заснування окремого українського університету у Львові. Уперше питання університету порушив у віденському парламенті Данило Тянячкевич наприкінці 1898 р. Він пропонував відкрити паралельні українські кафедри до всіх наявних у Львівському університеті, щоб згодом створити на їх основі український університет. Уже влітку 1899 р. до акції долучилася українська студентська молодь: проведене у Львові віче українських студентів австрійських університетів направило до Міністерства освіти й віросповідань петицію, під якою стояло близько 400 підписів. У 1901 р. законопроект про створення українського університету у Львові в Галицькому сеймі подав Є. Олесницький¹⁶⁴, а у Віденському парламенті — Ю. Романчук¹⁶⁵. Пропозиції українських депутатів своїм авторитетом підтримував митрополит Андрей Шептицький.

Наступне десятиріччя боротьби за український університет у Львові було наповнене драматизмом. Стіни університету ставали свідками руйнувань і навіть барикадних боїв. У відповідь на вимоги українців деякі польські професори Львівського університету демонстративно наголошували на його польському характері, позбавляючи українців навіть мінімального простору, який склався (до прикладу, студентам почали повертати заповнені українською мовою картки запису до університету); кількох українських студентів відрахували. Набув розголосу конфлікт між М. Грушевським і деканом філософського факультету К. Твардовським, який вимагав від українського професора виступати на вченій раді польською мовою. У грудні 1901 р. розуміючи, що справа українського університету не зрушується з мертвої точки, українські студенти вдалися до «сецесії», солідарно відмовившись продовжувати навчання у Львівському університеті. Участь у «сецесії» взяли 583 студенти, більшість із них продовжили навчання у Відні, Празі, Граці, Кракові. Частково їх студії були фінансовані за рахунок збірки — так званого Академічного фонду (згодом з цих коштів ще побудували Академічний дім у Львові).

Утім, улітку 1902 р. багато студентів повернулися на навчання до Львова, задовольнившись деякими поступками університетського сенату. На той момент уже стало очевидним, що відсутність не належить до вагомих аргументів у дискусії, вона радше позбавляє впливу на процеси, до того ж такі виїзди загрожували відтоком української інтелігенції зі Львова, адже кожен починав будувати своє життя на новому місці. Хоча «сецесія» мала певні результати, насамперед при-

¹⁶⁴ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem księstwem Krakowskiem z roku 1900/1901*. [Lwów, 1901]. S. 227.

¹⁶⁵ Moklak J. *Hałyczyna contra Galicja. Ukraińskie szkolnictwo średnie i wyższe w debatach Sejmu Krajowego galicyjskiego 1907—1914*. Kraków: Historia Jagellonica, 2013. S. 97.

вернення суспільної уваги до університетської справи, здебільшого її оцінюють як невдалу акцію. Знадобилося кілька років і приплив нових сил, щоб подолати спад у студентському русі. Тим часом виникали нові ідеї: 1902 р. у Чернівцях було видано брошуру «Університет через підписку» (її автором був Андрій Камінський, письменник, публіцист і член Української радикальної партії). У ній пропонувалося створити приватний український університет, а згодом домагатися його державного фінансування. Основною ця ідея не стала, однак з нею було пов'язане створення вже згадуваних університетських курсів¹⁶⁶.

Нове загострення навколо університету припало на період загальної суспільно-політичної напруги 1905—1907 рр. Брак компромісних рішень призвів до ескаляції конфлікту. Приводом послужило питання імартікуляції (студентської присяги). Українські студенти домагалися права її проведення українською мовою. Відмова Академічного сенату дослухатися до цього побажання завершилася влаштованим українською молоддю в січні 1907 р. погромом університетських приміщень: аудиторії та обладнання зазнали пошкоджень, а найбільше постраждала колекція художніх портретів ректорів університету, серед яких було чимало відомих польських політиків; у сутичках травмовано секретаря університету Алоїзія Віняжа. Активну участь у погромі взяв наддніпрянський соціаліст Павло Крат, який нещодавно переїхав до Львова: саме він нищив ректорські портрети. Радикальні угруповання вважали, що «завоювати» університет можна лише силовим шляхом, натомість українські політики покладали надії на легальні, парламентські методи. Унаслідок цих подій понад 100 студентів було заарештовано. Хоча більшість із них невдовзі випустили, вони відмовилися покинути в'язницю на знак солідарності з п'ятьма затриманими товаришами й оголосили голодування. Атмосфера солідарності, патріотичного піднесення й готовності до самопожертви охопила студентських активістів, з-поміж яких було чимало відомих згодом діячів. Один із них, Осип Назарук, про ці події писав: «Товариші, що тоді не попали в тюрму, все жалуватимуть того. В тюрмі понавязувано найщиріші знакомства. Життя було незвичайно гарне й оригінальне [...]. В часі голодівки переконалися ми, що всі колись і слухні балачки про нашу невольницьку, рутенську розсипаність не мають вже рації [...]. Молодь з тюрми вийшла зовсім иньша, чим до неї прийшла»¹⁶⁷.

Ці події повернули справу українського університету на парламентську арену. Відтоді вона стала важливим пунктом будь-яких політичних переговорів, елементом торгів. Стурбовані обговоренням проектів, які встановлювали конкретні терміни створення українського університету, польські політики висунули зустрічну вимогу: до відкриття українського університету уряд мав затвердити

¹⁶⁶ Герцюк Д. Курси вищої освіти у Львові (1904) як перша спроба організації українського приватного університету в Галичині. *Вісник Львів. ун-ту. Серія педагогічна*. 2017. Вип. 32. С. 173—178.

¹⁶⁷ Мудрий В. *Змагання за українські університети в Галичині*. Львів; Нью-Йорк, 1999. С. 62—63.

польський характер діючого університету у Львові. Обидві сторони не довіряли одна одній. Тлом політичних дебатів залишалися періодичні сутички між українською й польською молоддю у Львівському університеті. Їх формою стало недопущення до занять студентів іншої національності. Цілеспрямовано діяли польські ендеки, які створили «академічну боївку» та реагували на активізацію українців масовими акціями у Львові, традиційним фіналом яких ставало побиття вікон в українських інституціях, нічний галас, нищення у кав'ярнях преси опонентів тощо. Коментуючи ці події, ендеки покладали вину на українців, заперечували національні мотиви студентів, натомість називаючи їх «бандою опришків», «гайдамацькими дикунами», які прагнули знищити святиню науки¹⁶⁸.

У такій атмосфері вибух ставав тільки питанням часу. 1 липня 1910 р. під час спроби польських студентів перешкодити проведенню в університеті українського віча, за обставин, які не вдалося докладно з'ясувати, було використано вогнепальну зброю. З обох сторін були поранені, а 27-річний український студент правничого факультету Адам Коцко (походив зі змішаної українсько-польської родини) загинув. Його похорону на Личаківському кладовищі у Львові надано характеру великої національної демонстрації, а образ став символом жертвовності української молоді в боротьбі за національні права. Після цієї драматичної події питання українського університету у Львові в основному дискутувалось у ширшому контексті переговорів між українськими й польськими політиками за участі австрійського уряду.

Хоча зі зламу ХІХ—ХХ ст. справа заснування українського університету у Львові була політизована, вона не залишалася без впливу на наукові середовища. Те, що відкриття українського університету є тільки питанням часу, було безсумнівним. Перспектива працювати в університеті сама по собі слугувала стимулом для наукового зростання. Ще М. Грушевський звертав увагу на те, що «габілітація вимагає дуже солідного наукового приготування [...]. Для досягнення її по скінченні університету треба з кілька літ віддаватися спеціальним науковим студіям у якимсь університетським місті»¹⁶⁹. І хоча багато хто на певних життєвих етапах полишав наукові студії, віддаючи перевагу стабільному заробітку (а така практика не була унікальним українським явищем), усе ж діяльність НТШ унаочнила коло українських учених, які могли створити фундамент університетських та академічних студій. Напередодні війни принципової згоди про заснування українського університету в Галичині не пізніше 1916 р. було досягнуто, однак у силу це рішення так ніколи й не вступило, а після польсько-української війни більшість українських професорів не змогли продовжувати роботу у Львівському університеті¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Najście hajdamaków na uniwersytet polski. *Słowo Polskie*. 1907. Nr 40. 24 stycznia та ін.

¹⁶⁹ Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист третій. *Твори*: у 50 т. Т. 1. С. 186.

¹⁷⁰ Докладніше про боротьбу за заснування українського університету у Львові див.: Мудрий В. *Змагання за українські університети в Галичині...*; Michalewska K. *Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848—1914. Studia Historyczne*. Kraków, 1984. Zesz. 1 (104). S. 35—

Боротьба громадських діячів за викладання українською мовою та за її вивчення у школах. Сферу можливого функціонування національних мов у Російській імперії було чіткіше окреслено під час ліберальних реформ, коли держава, щойно звільнившись від кріпосницьких відносин, почала перебирати на себе турботу про освіту селян, плануючи підносити їх до становища інших соціальних груп передусім за допомогою знань. Цей намір підтримала громадськість, зокрема діячі освіти, які намагалися допомогти його реалізувати. Було підготовлено чимало проєктів освітніх програм «для народу». Тон задав Микола Пирогов, а відгукнулися на його звернення ті, для кого освіта була професійною справою. Відразу ж постала проблема: якою мовою ліквідувати неписьменність і надавати початкову освіту? М. Костомаров в «Основі» вперше зріло визначив програмні завдання народної освіти. Для нього, як історика і громадського діяча, було очевидним, що без викладання українською мовою не відбудеться відродження ні мови, ні літератури. Він вважав, що навчання українською забезпечить вільний розвиток дітей і саме мова має стати провідником до загальнолюдських знань. Якщо українська інтелігенція не відстоїть освіту народу рідною мовою, він почне навчатися чужою, і українська народність буде втрачена як така. А тому «нам потрібно викладання науки рідною мовою, викладання не тим, які вже звикли не тільки говорити, а й мислити загальноросійською мовою, але для того народу, для якого рідна мова досі зручна і найлегша форма передачі та висловлювання»¹⁷¹.

Діячі громадського руху, серед яких було немало вчителів, на свій страх і ризик почали готувати українські букварі та навчати українською мовою. Громадівці розуміли, що неосвіченість значно перешкоджає самозбереженню і формуванню національної самосвідомості, тому їхні практики зводилися переважно до культурно-освітньої діяльності. У середовищі громадівської молоді зародилася ідея недільних шкіл, які могли б протистояти як польській пропаганді, що, наростаючи напередодні повстання 1863 р., прагнула завоювати довіру селян, так і русифікаторській політиці російської держави. У відповідь на твердження польської шляхти про те, що православні священники не здатні викладати, російська адміністрація закрила досить широку мережу шкіл при католицьких монастирях та костелах і навіть у помістях польських поміщиків.

Каталізатором розширення мережі російської освіти на Правобережній Україні стало Друге польське повстання. Київський генерал-губернатор І.І. Васильчиков зауважив, що місцеві поляки прибирають до своїх рук початкову сільську освіту і через поширення серед населення польської грамоти прищеплюють йому польську ідентичність. Такі спроби місцева адміністрація почала зупиняти, а освітню діяльність громад підтримувати як таку, що мала потенційно антиполь-

89; Качмар В. *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX — початок XX ст.)*. Львів, 1999.

¹⁷¹ Костомаров Н. Мысли южноруса. О преподавании на южнорусском языке. *Основа*. 1862. № 5. С. 1—6.

ський характер і могла схилити на свій бік «руського селянина». Інспекторські перевірки виявили, що в початкових школах занедбані приміщення і зміст та якість освіти. Багато шкіл — церковно-парафіяльних, міністерських, народної освіти і державних маєтностей — існували лише на папері та у звітах. А в тих, що діяли, учні вмiли хiба що складати лiтери по складах і читати — також по складах, часто не знали, як додавати чи множити. Вчителями були особи далекі від педагогіки і знань: відставні солдати, дяки, паламарі, а то й малоосвічені селяни. Навчання здійснювалося не за міністерськими підручниками, а все ще за богослужбовими книгами.

Активісти Полтавської громади Дмитро Пильчиков і Віктор Лобода в 1862 р. звернулися до громадівців багатьох міст з відозвою, в якій наголошували на необхідності навчати рідною для народу мовою. Вважаючи це питання очевидним, вони звертали увагу на соціалізувальний аспект мови. Обоє мали значний педагогічний досвід. Перший викладав у Полтавському кадетському корпусі, другий — у недільних школах. Сільське населення, що становило значну більшість місцевої людності, розмовляло мовою, відмінною від книжної російської, якою дітей змушували здобувати освіту. Якщо влада справді переймається їхнім становищем, доводили автори, то не варто переучувати дітей російською, а потрібно відразу навчати рідною мовою. Це буде економніше для держави, а водночас даватиме змогу долати таке деструктивне соціальне явище, як непорозуміння між батьками й дітьми внаслідок різномовності поколінь. Російська мова є державною, офіційною, не ставши народною, вона сприймається як чужа і до того ж не завжди зрозуміла, а тому селяни у повсякденні не будуть її використовувати. На підтвердження автори звернення наводили приклади, коли місцева адміністрація була змушена перекладати з російської Маніфест від 19 лютого 1861 р.

Київські громадівці доповнили звернення полтавців аргументом про те, що польську пропаганду потрібно долати впровадженням української мови, яка відрізняється від російської і синтаксисом, і змістом. На їхню думку, народна українська мова мала стати протидією намаганням польських поміщиків і католицького духовенства поширити в Південно-Західному краї свої школи. Далі в цьому зверненні йшлося про те, що народу не можна відмовити в його історії і культурі, під впливом яких склалися його духовні й моральні якості, побут і традиції. Свої міркування вони виклали в доповідній записці до Петербурзького комітету грамотності, який енергійно взявся за поширення освіти через видання підручників і підготовку вчителів початкової школи. У складеному «Списке русских и малороссийских книг, одобренных для народных учителей и школ и для народного чтения» (1862) кількість як одних, так і інших була однаковою. Для народних недільних шкіл у 1857—1862 рр. було видано «Українську граматику» П. Куліша, «Арифметику» О. Мороза й О. Кониського, «Українську абетку» М. Гатцука тощо. Щоправда, для контролю за діяльністю громадівців було утворено спеціальну урядову комісію, яка мала відстежувати, щоб освіта здійснювалася без порушень ідеологічних основ самодержавної імперії.

Щодо можливості використання національних мов у освіті йшлося лише про початкову школу, і держава надавала національним мовам допоміжну функцію винятково на перехідному етапі до середньої освіти, що, як і вища, здійснювалася лише російською мовою. Учений комітет Міністерства народної освіти 1863 р. на одному із засідань також дійшов висновку, що в краях, де населення говорить іншими мовами (зокрема Остзейський край і Литва), можливо запроваджувати початкову освіту його рідною мовою. Те саме стосувалося й білорусів та українців, навчання яких розпочиналося б місцевими, а вже згодом варто було переходити на російську мову викладання. Лише на початковому етапі не заперечувалося й видання книжок для народної освіти мовами, якими розмовляла місцева людинність. Та всі ці дискусії було припинено, тільки-но розпочалося Січневе повстання 1863 р. Михайло Катков засудив будь-які спроби використовувати в освіті українську мову, а регіональна адміністрація в особі генерал-губернатора М.М. Анненкова вже не сумнівалася, що від дозволу використовувати малоросійську мову до автономії Малоросії достатньо одного кроку¹⁷². Підозри влади про те, що громадівці мають сепаратистські наміри, стали приводом до закриття недільних шкіл, і в освітній сфері запанував дух заборон Валуєвського циркуляру.

Наступна спроба запровадити навчання українською мовою була пов'язана з початком діяльності органів місцевого самоврядування, які активно взялися за розбудову шкіл. Вони визнавали неправомірним таке становище, за якого школи коштами зі сплати податків забезпечувало місцеве україномовне населення, а натомість діти були змушені навчатися російською мовою, як цього вимагало «Положення про початкові народні училища» (1864). Земські діячі ставили під сумнів доречність цієї вимоги уряду і низький рівень грамотності серед селян і міщан пояснювали тим, що для них російська мова не була рідною. Одним із перших за навчання рідною мовою виступило Чернігівське повітове і губернське земство. Звернення чернігівських громадівців було надруковано в їх часописі «Черниговский листок». Його ініціював 1870 р. М. Константинович, а 1881 р. поновив В. Леонтович. З такою самою пропозицією звернулося до уряду й Херсонське земство, а потім і Полтавське. Необхідність україномовної освіти підтримали міські думи, зокрема Полтавська.

Однак унаслідок набуття чинності вже Емського указу будь-які починання відразу потрапляли під заборону з подальшим переслідуванням учасників руху за україномовну освіту. У 1878 р. відомого вчителя Т. Лубенця звільнили із займаної посади як автора українського букваря. Інших за викладання українською мовою було позбавлено права на вчительську професію. Учителя Городищенської школи Київської губернії М. Лободу (Лободовського) в 1875 р., за розпорядженням міністра народної освіти Д. Толстого, звільнили зі школи й позбавили права вчителювати будь-де в Росії за те, що він переклав українською мовою повість

¹⁷² Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання* / Упоряд. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. XXIII.

«Тарас Бульба» М. Гоголя (Київ, 1874) і працював над перекладом Євангелія від Матвія. Іншого вчителя, Безуглого, з с. Денисівка Лубенського повіту також звільнили за викладання в школі українською мовою. Вакантні вчительські місця уряд почав заповнювати вчителями з внутрішніх російських губерній. Для стимулювання їх переїзду їм суттєво підвищували жалування.

Однак земські діячі, які постійно спілкувалися з людьми на місцях, відчували потребу в ліквідації селянської неграмотності. Так само її розуміли і педагоги, свідченням чого став з'їзд народних учителів 1881 р., яким керував Микола Корф і який відбувався під егідою Херсонського земства. На нього з'їхалися близько 250 учителів не лише з Херсонської, а й з Чернігівської, Полтавської, Харківської, Подільської, Таврійської та Бессарабської губерній, настільки була авторитетною особистість Корфа. Робота з'їзду була зорганізована в таких напрямках: теорія педагогіки, методика і дидактика, обговорення питань, винесених учителями та керівником, аналіз шкільних підручників. Серед них були й питання про використання в українських та іншомовних школах рідної мови, про викладання ремесел у початковій школі тощо.

При з'їзді було зорганізовано вірцеву школу, в яку зібрали учнів з «інородців», що вміли читати російською мовою, але, як виявилось, російської мови не розуміли. Підводячи підсумок, М. Корф заявив про неможливість викладати грамоту, не використовуючи тієї мови, якою говорить місцевий люд. Учительський з'їзд підтримав цю ідею і переважною більшістю голосів ухвалив просити Херсонську губернську земську управу взяти до уваги думку з'їзду: необхідно дозволити використання в малоросійських школах української мови для поступового переходу до літературної російської мови та її якнайкращого вивчення¹⁷³.

Умотивованими були пропозиції міського голови Одеси Павла Зеленого, який вважав, що дума виділяє достатню кількість коштів (10 %) з міського бюджету, аби досягти якнайбільшої серед містян освіченості. Незважаючи на багатостітнічність одеситів, усе ж серед них переважали українці («малороси»), яких налічувалося близько 50 тис., не кажучи вже про міські околиці, де мешкали лише українці. Проте шкільні підручники, стверджував П. Зелений, не враховують цей факт і вміщують незрозумілі для учнів тексти, які зорієнтовані на «великоросіян», як-от: «Наша родная матушка Волга». Це звучить дивно для школярів, які виростили на Дністрі, Дніпрі та Чорному морі. Він закликав складати підручники зі зрозумілими для дітей поняттями: «не изба, а хата, не глаз, а око, не потолок, а стеля» тощо¹⁷⁴.

Під впливом революційних подій 1905—1907 рр. мовне питання знаходило місце в програмах політичних партій. Російська партія конституційних демо-

¹⁷³ Вдовенко В. Борьба української громадськості за розв'язання мовної проблеми в народних школах (друга половина XIX — початок XX ст.). *Наукові записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, 2009. Вип. 12. С. 62.

¹⁷⁴ *Предложение городского головы П.А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования*. Одесса, 1904. С. 15—18.

кратів вносила до програми вимогу навчання українською мовою в початкових сільських школах та викладання її як предмета в середній школі¹⁷⁵. Прагнення навчатися рідною мовою, яке відстоювала українська фракція першого і другого скликань Державної думи, було втілено в законодавчій ініціативі лише під час третього скликання. 1908 р. 37 депутатів уклали законопроект про викладання української мови у школі та про її вивчення як окремого предмета¹⁷⁶. Законопроект з обґрунтуванням потреби запровадження української мови в початкових школах не відкидав обов'язкового вивчення російської мови як державної. Його супроводжувала ґрунтовна пояснювальна записка, в якій йшлося про низьку освіченість української людності, що пояснювалося початковою освітою нерідною мовою, а також про проблеми духовного розвитку українського населення. Було наведено міркування видатних педагогів про успіхи освіти, здобутої рідною мовою, адже не випадково вони вважали мову могутнім знаряддям загального культурного й економічного прогресу будь-якого народу.

Рада міністрів передала законопроект на розгляд до Міністерства народної освіти, де його вивчав міністр О.М. Шварц. Цьому посадовцю вдалося, обійшовши аргументи записки, зосередитися на питанні спільності загальноросійської народності, в якій українці не виступали осібним народом. Його думку поділяла й комісія з народної освіти. Цей проект, як і щодо білоруської мови, запропонований наприкінці 1910 р., не був схвалений думською більшістю. У виступі І.В. Лучицького, депутата від Києва, аргументовано йшлося про дидактичну потребу вивчення української мови як рідної. Його підтримали лише ліберал Павло Мілюков та священник із Поділля Макарій Сендерко. Однак дозвіл отримали інші народи, а українцям і білорусам було відмовлено¹⁷⁷.

Питання про українську мову як предмет викладання обговорювалося також IV Думою, але тоді законопроект не набув права на формальну процедуру. Його проходженню зашкодив волинський вікарій Никон (Безносів), який проголосив його ініціаторів «приверженцями мазепинського движенья»¹⁷⁸. І все ж вимоги викладання українською мовою не припинялися: практично на всіх педагогічних з'їздах шкільної і позашкільної освіти так чи інакше йшлося про соціальні втрати

¹⁷⁵ Шевельов Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус*. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. С. 52—53.

¹⁷⁶ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914)*: Зб. документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України, 2013. С. 431.

¹⁷⁷ Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX — початок XX ст.). *Укр. іст. журн.* 1994. № 1. С. 72—73.

¹⁷⁸ Вульпиус Р. Украинский язык и школьное обучение в позднеимперский период. *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 329. Інші автори стверджують, що в Думі IV скликання Никон Безносів виступав «за шкільне викладання в Україні українською мовою» (Федевич К.К., Федевич К.І. *За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905—1917 роки)*. Київ: Критика, 2017. С. 28).

від невикористання української мови. Масовий рух за українізацію освіти активізувався з 1908 р. у відповідь на заборонні заходи місцевої адміністрації, котра почала позбавляти українськи налаштованих учителів місць роботи, переслідувати активних діячів «Просвіти». Натомість матеріально допомагати культурно-освітньому рухові почали українські товариства. Так, 1913 р. загальні збори Товариства взаємодопомоги вчителів м. Лохвиця Полтавської губернії односторонньо ухвалили рішення про необхідність навчання в народній школі винятково українською мовою. Такі ухвали виносили й інші товариства¹⁷⁹.

У вищій школі боротьба за українську мову точилася в кількох напрямках, зокрема за відкриття кафедр українознавства та за читання лекцій українською. Відкриття кафедр забезпечило б усебічне вивчення української людності, сприяло б підготовці молодих науковців, публікації наукових студій. Наприкінці 1905 р. у Новоросійському університеті перед професурою постало питання про відкриття українських кафедр, ініційоване сходкою студентів. Йшлося про кафедри історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури. До університетської ради звернулася і полтавська спілка рівноправності жінок з аналогічною вимогою. Крім того, вона звертала увагу на відсутність української книжки в університетській бібліотеці. Із названих вимог задовольнили далеко не всі. Замість кафедр вирішили відкрити курси, хоча й ті не почали діяти, бо в Одесі оголосили воєнний стан. Наступного 1906 р. ця спілка та Харківська, до яких приєдналися студенти-чернігівці, подали петицію на засідання історико-філологічного факультету Харківського університету про створення таких кафедр з українською мовою викладання. Їм відмовили з поясненням про брак коштів і фахівців¹⁸⁰.

Першим, хто наважився читати лекції українською, був професор Харківського університету Микола Сумцов. Його підтримав Олександр Грушевський, який викладав історію в Новоросійському університеті. Однак, попри схвалення студентів, професури і громадських діячів, які розцінювали цей крок як громадянський подвиг, першому було заборонено продовжувати викладати українською мовою, а другого звільнено.

В Університеті св. Володимира спроби знайомити студентів з українською історією відбулися також унаслідок революції 1905 р. У квітні 1906 р. українська громада Чернігова (Д. Яворський, М. Коцюбинський, М. Федченко та Л. Шрамченко) запропонувала відкрити в Київському університеті кафедру української мови, літератури, історії, етнографії й звичаєвого права з одночасним викладанням відповідних дисциплін українською мовою. Їх підтримали такі діячі, як

¹⁷⁹ Гречка А.Б. Легальні виступи лівобережної громадськості за українізацію освіти в 1908—1913 рр. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 1. С. 88.

¹⁸⁰ Магась В.О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905—1917 рр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня „Рута”». 2020. С. 127, 164.

І. Липа, С. Петлюра, Д. Дорошенко, Б. Грінченко, О. Лотоцький, М. Грушевський та С. Єфремов. Студенти-українці передали до Вченої ради університету офіційну заяву про відкриття українознавчих кафедр за підписами 1430 осіб. Однак проти цієї пропозиції різко виступили ректор університету М. Цитович, частина професури і Міністерство народної освіти.

Професори В. Перетц і Г. Павлуцький звернулися до деканату історико-філологічного факультету з обґрунтуванням необхідності українознавчих кафедр. Було напрацьовано й навчальні плани історико-філологічного факультету з курсами української мови і літератури та історії, однак не знайшлося викладачів, аби задовільнити програмні вимоги. У 1910 р. курс історії Малоросії мав прочитати В.Ю. Данилевич, учень В.Б. Антоновича, а з 1913 р. приват-доцент В.О. Розов планував викладати курс про малоросійські говори¹⁸¹. Проте ці спроби не увінчалися успіхом, скоріше через суперництво й особистісні причини, до яких давалися, звичайно, й політичні контексти.

За період 1905—1914 рр. не було відкрито жодної української школи. Кілька приватних гімназій намагалися додати українську мову як дисципліну до своїх навчальних програм. Уряд давав дозволи за умови, що її викладачі матимуть диплом з української мови, знаючи, що таких в імперії не існує. На Поділлі була спроба українізувати церковно-парафіяльні школи. 12 жовтня 1907 р. Святійший синод дав на це дозвіл, бо мав сподівання на нейтралізацію польських впливів, однак місцева адміністрація не зробила жодного кроку в цьому напрямі¹⁸².

На революційній хвилі з'явилися кілька підручників з української мови, зокрема «Коротка граматики української мови» Петра Залозного. Петро Федорович Залозний народився в полтавській родині козака-хлібороба. Закінчив Лубенську гімназію та історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Спершу вчителював у земських школах, потім перейшов на службу до акцизного відомства. Зайнявся літературною працею і друкувався у київських, полтавських та львівських часописах. Виявився послідовним захисником української мови, здійснював літературні переклади. Його «Коротка граматики української мови» вперше була видана 1906 р. у Полтаві і відіграла позитивну роль у нормуванні української граматики. З часом була доповнена і видавалася ще декілька разів.

Крім цього, побачила світ і «Українська граматики» Григорія Шерстюка, яка містила вправи для учнів і також витримала кілька видань. Григорій Пилипович Шерстюк закінчив учительську семінарію, вчителював. Набутий досвід переконав його в необхідності мати видавництво для педагогічної літератури. А тому він заснував перше українське видавництво «Український вчитель» та педагогічний журнал «Світло». З його ініціативи було створено професійну українську організацію вчителів і діячів народної освіти — Всеукраїнську учительську

¹⁸¹ Ульяновський В. Національне питання в Університеті св. Володимира в 1917—1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України. *Укр. археограф. щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 225.

¹⁸² Шевельов Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття...* С. 53.

спілку. Г. Шерстюк співпрацював з виданнями «Рідний край» і «Рада», готував педагогічні статті.

Серед нечисленних авторів підручників з української мови чи не найталановитішим виявився Євген Тимченко, який в «Украинской грамматике» (Москва, 1907) зауважив значну роль для української мови її діалектних елементів. Євген Костянтинович Тимченко народився у полтавській родині службовців. Навчався в Санкт-Петербурзькому університеті, потім працював у державних установах. У 1910 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Викладав російську мову в середніх навчальних закладах, вищих жіночих курсах та Варшавському університеті. Разом із Володимиром Науменком та іншими співробітниками журналу «Киевская старина» укладав тлумачний словник української мови, відомий як «Словник Грінченка».

Боротьба за право навчатися українською мовою, хоча й відбувалася в нерівних умовах, проте виховала плеяду молодих людей, які здобувши вищу філологічну освіту, змогли професійно її відстоювати, напрацьовуючи правила, фонетику та граматику, необхідні для її самоствердження. На початок ХХ ст. чисельність прихильників української мови лише зростала, і ґрунт до її запровадження в усіх школах виявився в 1917—1918 рр. цілком підготовленим.

На західноукраїнських землях під владою Габсбургів зміни в політиці держави щодо мов викладання були пов'язані з конституційними реформами. Швидко стало зрозуміло, що принципове визнання з боку держави права кожної людини на освіту рідною мовою автоматично не трансформується у створення освітньої вертикалі з бажаною мовою навчання. Пристосування освітньої політики держави до локальних умов опинилося в руках провінційних сеймів. Тож у Галичині освітнє законодавство одразу стало частиною ширшої програми наповнення автономії реальним змістом і польсько-українських дискусій про баланс сил.

Якщо польські політики, що перебирали владу в провінції, вважали завданням місцевої шкільної адміністрації подолання германізаційних впливів на освіту та загальну модернізацію її системи, включно з оновленням навчальних програм і дидактичних методів, то українцям передусім ішлося про те, щоб відстояти своє право на освіту рідною мовою. Політичне тло подій не вселяло їм оптимізму: якраз тоді назрівало порозуміння між польськими політиками й австрійським урядом, а намісник Галичини Агенор Голуховський швидкими темпами колонізував галицьку адміністрацію, позбуваючись не лише австрійських, а й українських чиновників. Українці непокоїлися, що зіштовхнуться з такими самими проблемами в освітній сфері, і невдовзі їх побоювання справдилися.

22 червня 1867 р. Галицький сейм ухвалив закон «Про мову викладання в народних і середніх школах». Ухвалі передувала дискусія між українськими й польськими політиками та спроби останніх представити справу так, нібито українська мова «не готова» бути мовою навчання й науки і демонструє тенденцію до зближення з російською. Та позаяк рамкове державне законодавство наполягало на визнанні рівноправності «крайових мов», це довелося врахувати. Закон,

який упродовж кількох десятків наступних років регулював мовні відносини в школах, ухвалено в такій редакції: «Право вирішувати про мову викладання в народних школах належить тим, хто ті школи утримує. Якщо народна школа отримує фінансування з публічних фондів, право рішення, яка з мов, польська чи руська, служитиме мовою викладання, належатиме громаді спільно з крайовою шкільною адміністрацією таким чином, що рішення громади мають бути затвердженими крайовою шкільною адміністрацією. У кожній народній школі, в якій частина учнів використовує польську, а частина — руську мову, та мова, якою не викладають, стане обов'язковим предметом навчання в тому обсязі, який відповідає даній школі. Німецька мова є обов'язковим предметом, починаючи з 3-го класу народних шкіл»¹⁸³.

Рішення про вибір мови навчання в національно змішаних громадах здебільшого залежало від того, хто швидше зорієнтувався. На практиці народний учитель, українець чи поляк, опинявся перед різномірним у національному відношенні класом малих дітей, далеких від розуміння політичної доцільності й суті заборон, і мусив дати собі раду так, щоб виконати основне завдання — навчити дітей грамоти. Учителі-українці зазвичай краще справлялися у школах з польською мовою викладання, ніж учителі-поляки в українських. Для народного вчителя із Західної Галичини, який не стикався з українцями в побуті й отримав поверхову підготовку в учительській семінарії, робота в україномовній школі ставала випробуванням, з яким не кожен міг впоратися. У будь-якому разі інша сторона залишалася незадоволеною, тож питання не втрачало дискусійної актуальності.

У публіцистичних полеміках українці й поляки звинувачували одне одного в «примусовому» встановленні мови викладання. Головним аргументом ставала шкільна статистика. Насправді вона показувала широкі репрезентації обох мов у початковому шкільництві, однак під час врахування числа класів виявлялася тенденція більшої присутності української мови в 1—2-класних школах і польської — у 3—4-класних. Ця тенденція цілком відповідала «духу» перетворення Галичини на «польську» автономію і утримання національної самобутності українців на нижчих освітніх рівнях. Така позиція була окреслена польською більшістю Галицького сейму в другій частині закону «Про мову викладання в народних і середніх школах», де йшлося про середню освіту: «У середніх школах, які частково або повністю утримуються з публічних фондів, мовою викладання є польська з наступними застереженнями: а) руська мова залишається мовою викладання для її ж вивчення, а також для чотирьох нижчих класів академічної гімназії у Львові [...]. Щодо змін мови викладання у школах, які утримуються з публічних фондів, зокрема таких, мета яких полягатиме в поступовому розширенні викладання руською мовою через її запровадження загалом або ж в окре-

¹⁸³ Ustawa o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestw Galicji i Lodome-ryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodome-ryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Rok 1867. Cz. V. S. 5.

мих класах, головних або ж паралельних, або ж із часом — повністю в гімназіях чи реальних школах, рішення ухвалюватиме Сейм, вислухавши повітові ради».

Також законом було передбачено збереження німецької як мови викладання в II гімназії у Львові та в реальній школі у Бродах. Німецькій мові запевнено місце обов'язкового предмета в усіх гімназіях, що було окремо регламентовано на державному рівні. Натомість українська мова для польських гімназій та польська для українських отримувала статус предмета «умовно-обов'язкового», тобто такого, чие вивчення дитиною залежало від рішення батьків. У приватних навчальних закладах мову викладання могли визначати їх власники¹⁸⁴. Ця ухвала містила одразу дві принизливі для українців позиції: обмеження української мови нижчими класами гімназії та узалежнення відкриття українських середніх шкіл від польської більшості Галицького сейму, що з часом створило чимало проблем.

Самі обставини ухвалення закону були достатньо промовистими, щоб показати, що освіта в Галичині стане полем міжнаціональної битви. Не домігшись урахування своєї позиції, українські депутати спробували позбавити сейм кворуму, вийшовши із зали засідань. Оскільки польські депутати намагалися їм фізично перешкодити, у дверях почалася штовханина, під час якої маршалок швидко провів результативне голосування у другому й третьому читанні¹⁸⁵. Українським депутатам, які стверджували, що подібний формат освітнього законодавства відкріє в Галичині дорогу «гегемонії польського народу над руським» (Григорій Гинилевич), поляки вустама майбутнього міністра для Галичини Флоріана Земляковського відповіли, що «немає депутатів польських, немає депутатів руських», а «є тільки депутати крайові»¹⁸⁶. Згодом українські політики оцінювали освітній закон 1867 р. як програш, страшніший від Берестечка.

Упродовж перших пореформених десятиліть дискусії між українцями й поляками навколо мови викладання тривали, однак не на першому плані, адже кожна зі сторін вирішувала інші питання. Однією з причин цієї умовної паузи було те, що в середовищі польських політиків ще зберігалися надії на долучення українців (або ж їх галицької частини) до польської політичної нації, а разом з ними — й сподівання, що освіту українців рідною мовою вдасться обмежити початковими ступенями. Про такий напрям думок свідчило те, що освітні інтереси українців близько чверті століття репрезентували носії подвійної польсько-руської ідентичності. Так, шкільний радник та інспектор і майбутній ректор Львівського університету Евзебій Черкавський навіть представляв освітні закони 1867 і 1873 рр. у сеймі. До *gente Rutheni, natione Poloni* належав і член Крайової шкільної ради Зигмунт Савчинський. Ці факти не варто вважати випадковістю: більшою мірою

¹⁸⁴ Там само. S. 22.

¹⁸⁵ Moklak J. *W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego (1866—1892)*. Kraków: Historia Iagellonica, 2004. S. 73.

¹⁸⁶ Świątek A. *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. S. 315.

вони вписуються в ширшу програму примусу до польсько-руської згоди, одним із шляхів до якої мала стати полонізація освіти¹⁸⁷. Водночас перед українською освітою стояли й об'єктивні труднощі: на початок роботи українських класів Львівської академічної гімназії в розпорядженні учнів було три україномовних підручники, і лише до кінця 1880-х років ситуація із забезпеченням навчальною літературою більш-менш стабілізувалася¹⁸⁸.

Вартує уваги висновок польських істориків Адама Свйонтка та Ярослава Мокляка про те, що наслідки освітніх законів можна розглядати по-різному: з одного боку, вони ставили чи радше фіксували нерівноправне становище українців, однак, з іншого — усе ж залишали перспективи для зміни такої ситуації, і згодом ці перспективи було використано. Наприкінці ХІХ ст. поступ українців у сфері національного розвитку зробив утримання попереднього стану неможливим і повернув освітнє питання на політичну арену з небаченою раніше гостротою. Символом такого перелому в Крайовій шкільній раді стала номінація її членом (замість померлого З. Савчинського) О. Барвінського, який відіграв визначну роль у відстоюванні інтересів українського шкільництва й модернізації гуманітарної складової його змісту. Згодом до Крайової шкільної ради входили ще такі відомі українські вчені, як К. Студинський і С. Томашівський¹⁸⁹.

Наприкінці ХІХ ст. українські політики домоглися згоди Галицького сейму на заснування кількох українських гімназій: у Перемишлі (1887), Коломиї (1892), Тернополі (1898). Ці рішення було ухвалено на хвилі новоерівського процесу. До аргументів на їх користь належало подолання русофільських тенденцій в українському русі. Цій меті мало сприяти запровадження з 1892 р. в українському шкільництві як нормативного фонетичного правопису, що стало вагомим кроком на шляху до всеукраїнської єдності. Однак уже наступна освітня пропозиція — заснування української гімназії в Станіславі, зумовила тривале польсько-українське протистояння. Противники відкриття українських гімназій закликали польську сеймову більшість переосмислити підхід до їх створення, твердячи, що кожна така гімназія стає «нічим з нами не зв'язаним» вогнищем сепаратизму, в якому кують ворожі полякам настрої та сили, плацдармом для наступних вимог¹⁹⁰.

Уже ці дебати, які тривали кілька років, двічі давали привід складанню мандатів українськими депутатами Галицького сейму і врешті-решт завершилися відкриттям української гімназії в Станіславі (1905) після втручання австрійського уряду. Вони показали, що обговорення української освіти значно віддаляється від суто навчальної й локальної проблематики, стає не лише політичною справою, а й елементом політичної гри та спекуляцій. Під час публіцистичних і парламентських дискусій лунали голоси, що поляки не повинні «давати» гімназію «з принципу», а тим більше «під тиском», а також що для українців вигідніше

¹⁸⁷ Там само. S. 321—335.

¹⁸⁸ Курляк І.Є. *Українська гімназійна освіта у Галичині (1865—1918 рр.)*. Львів, 1997. С. 11.

¹⁸⁹ Барвінський О. *Спомини з мого життя...* Ч. 3—4. С. 822—833.

¹⁹⁰ *Gimnazya ruskie. Słowo Polskie*. 1904. № 535. 14 listopada.

не отримати гімназії, бо це посприяє радикалізації суспільства. Обговорення супроводжувалися патетичними переліками всіх історичних кривд і взаємними звинуваченнями. Виступаючи проти поляків у минулому, проводив історичні паралелі один із лідерів краківських консерваторів Станіслав Тарновський, українці «нам завдавали важких ран, собі — смертельних»¹⁹¹. Така генералізація питання однієї гімназії сама по собі віщувала подібним справам непросте майбутнє.

Під впливом реформаторської хвилі в регіоні, зумовленої російською революцією 1905 р., українські політики активізували спроби змінити освітні закони в комплексі, щоб рівноправність української мови в середній освіті була передбачена законодавчо, а не зводилася до виснажливих випрошувань. Тлом цих зусиль став керований політичними силами рух у місцевостях за зміну мови навчання з польської на українську в початкових школах та вимоги про заснування в більших східногалицьких містах українських гімназій. У 1905 р. Є. Олесницький подав Галицькому сейму законопроект про зміни в освітньому законі, який відкривав широкі можливості для створення середніх шкіл як з українською, так і з польською мовами викладання і захищав права меншості. Основним аргументом на користь цього законопроекту була невідповідність крайового освітнього законодавства австрійській конституції.

Водночас українські депутати пропонували законопроекти про заснування чергових українських гімназій у Бережанах, Самборі, Стрию, Дрогобичі, Турці, Яворові, Рогатині. Порушувалося також питання про створення промислових шкіл з українською мовою викладання і поділ Крайової шкільної ради на національні секції. З усіх цих пропозицій реалізовано тільки відкриття паралельних класів з українською мовою викладання в Стрию та Бережанах. У низці міст під егідою Українського педагогічного товариства в передвоєнні роки було відкрито приватні українські гімназії, які з часом могли стати державними¹⁹². На початку ХХ ст. співвідношення п'яти українських державних гімназій до понад п'ятдесяти польських (не враховуючи реальні та інші види середніх шкіл) було достатньо промовистим і не потребувало додаткових коментарів.

Організація освіти в місцях компактного проживання інших етносів.

Російська імперія обрала освіту як один із вагомих чинників консолідації етнічних еліт, і до її організації вона активно приступила насамперед на території колишньої Гетьманщини¹⁹³. Ще наприкінці ХVІІІ ст. було зруйновано українську школу, а незабаром і польську та запроваджено мережу державних закладів для освіти єврейського населення. До ліберальних реформ успіхи в просвітницькій сфері були незначними, а от після запровадження положень про початкову освіту, статутів про середню та вищу наступ на національну школу став куди стрімкішим.

¹⁹¹ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem księstwem Krakowskiem z roku 1902/1903.* [Lwów, 1903]. S. 2610—2614.

¹⁹² Moklak J. *Halycyzna contra Galicja...*

¹⁹³ Маслійчук В. *Здобутки та ілюзії: освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини ХVІІІ — початку ХІХ ст.* Харків: ХПММО, 2018.

Для Південно-Західного краю запроваджено окреме положення 1869 р. про народні школи, міські двокласні училища, а за положенням 1872 р. — чотири-класні училища, мережа яких була густішою, ніж в інших краях. Міське польське населення намагалося зберегти не лише власні маєтності, а й культурну ідентичність¹⁹⁴. Державні освітні заклади мали здолати поширені таємні польські школи, кількість яких складно порахувати. Однак запровадження законодавчої норми про штрафи 1892 р. свідчить про те, що їх було немало. Більшість фахівців оцінюють їхню кількість від 300 після 1905 р.¹⁹⁵. Унаслідок їх легалізації 1914 р. польських шкіл на 1918 р. налічувалося набагато більше — 1305 з-понад 78 тис. учнів¹⁹⁶. Тут держава не лише відмовилася від освіти польською мовою, а й заборонила і переслідувала будь-які спроби організувати навчання по-польськи. Російську за спрямуванням і з російською мовою викладання освіти пропонувала державна мережа юнацьких і дівочих гімназій і прогімназій, реальних училищ та приватних пансіонів різних категорій.

Натомість російська держава уважніше зайнялася освітою єврейського населення, яке, незважаючи на відкриття державних єврейських училищ, традиційно відсиляло дітей до релігійних шкіл — хедерів і талмуд-торів. Проте можливість через освіту залишити межу осілости, потреби господарства й торгівлі мотивували їх здобувати освіту в загальноосвітніх школах. Євреї скористалися Статутом гімназій і прогімназій 1864 р., який дозволяв їм навчатися у цих середніх навчальних закладах, і відразу їх число серед учнів стрімко зросло. Особливо популярними стали комерційні училища. Щоб обмежити кількість учнів-євреїв, міністерство запровадило 1887 р. десятивідсоткову квоту. В урядовому колі сформувалося переконання, що спільне навчання християн і юдеїв не приносить бажаного ні тим, ні іншим¹⁹⁷. Унаслідок цього зросла кількість єврейських приватних шкіл, як юнацьких, так і дівочих. Міське самоврядування, зацікавлене охопити освітою якнайширше коло єврейського етносу, сприяло відкриттю при школах майстерень, залучаючи кошти коробкових зборів. У 1880-х роках набули популярності талмуд-тори нового зразка, що їх ініціювало товариство для поширення освіти серед євреїв Росії. У них поєднувалося вивчення предметів культури і засвоєння програми російських початкових шкіл.

Шкільна система в Таврійській губернії формувалась упродовж усього XIX ст. Найперше звернули увагу на кримськотатарську знать. При пансіоні Сімферопольської гімназії діяло відділення для підготовки десяти дітей мурз віком

¹⁹⁴ Epsztein T. *Edukacja dzieci i mlodziezy w polskich rodzinach ziemianskich na Wolyniu, Podolu i Ukrainie w II polowie XIX wieku*. Warszawa: Wyd-wo DiG, 1998. S. 3.

¹⁹⁵ Прищепя О. «Міся зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст). Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 283.

¹⁹⁶ Потапенко М.В. Польська національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2009_56/Statti/21.html

¹⁹⁷ Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в.* Санкт-Петербург, 2008. С. 261.

від 8 до 10 років до вступу в перший гімназійний клас. Крім викладання російської мови та арифметики, яке забезпечував наглядач, що знав дві мови, мулла знайомив також із татарською мовою та магометанським віровченням. Утримувалося це відділення цілком на кошти місцевого дворянства.

Освіта кримських татар була тісно пов'язана з освоєнням моральних, духовних і культурних цінностей ісламу, що досягалося читанням Корану і заучуванням його сур. Вона поділялася на два рівні: висока освіта ґрунтувалася на арабській мові, а початкова — на кримськотатарській. Її надавали школи двох типів: мектебе, конфесійні громадські і приватні початкові при мечеті, і медресе, середні та вищі. Крім них були ще й вакуфні школи, у яких, на відміну від попередніх, де навчалися і хлопчики, і дівчата, вчилися лише хлопчики. На 1892 р. налічувалося 475 мектебе, серед яких переважали ті, що перебували при мечетях. І ті, й інші утримувалися за рахунок вакуфів. Про рівень і спрямування вищої освіти свідчать предмети вивчення в медресе: арабська мова, Коран, законодавство, риторика, логіка, духовна філософія, арифметика, астрономія¹⁹⁸. На кінець XIX ст. в Криму функціонувало 80 медресе. Сімферопольську татарську учительську (державну) школу було засновано 1872 р. У ній готували педагогічні кадри для сільських шкіл. Діяли там і ремісничі класи, а тому навчання тривало сім років. Учні опановували досить широке коло предметів, як-от: мусульманське віровчення, російську мову, арифметику, геометрію, педагогіку, скорочені курси географії та історії, малювання, початкову фізику, анатомію, кримську флору.

Тоді ж постало питання про потребу реформування освіти. Йшлося про переведення тюркомовних татар з книжної мови на світську літературу, що потребувало праці над абеткою, орфографією, термінологією, над художньою творчістю рідною мовою. Суть реформи полягала в запровадженні нової системи навчання в мектебе і медресе, за якою грамотності досягали не літероскладальним методом, а звуковим, коли одній літері відповідав окремий звук. Читання й письмо вивчали рідною мовою, а потім уже — арабською. Оволодіння нею пришвидшувало розуміння Корану і давало змогу пройти курс навчання за два-три роки замість семи. Таке прискорення звільняло час для засвоєння інших предметів, зокрема поглибленого вивчення основ мусульманського права, шариату. Перед Першою світовою війною мектебе, яких уже нараховувалося 500, втратили конфесійний характер через запровадження загальноосвітніх і професійних предметів¹⁹⁹. Водночас, перебуваючи у складі Російської імперії, кримські татари, аби отримати світську освіту, мусили знати російську мову. Місцева адміністрація наполягала на підпорядкуванні мусульманських шкіл урядовому нагляду і одночасно запроваджувала мережу російських навчальних закладів, у яких кримськотатарську мову було включено до навчальних програм.

¹⁹⁸ Возгрин В.Е. *История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма*: в 4 т. Симферополь, 2013. Т. 2. С. 247.

¹⁹⁹ Хаяли Р.И. *Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке*. Симферополь: Доля, 2008. С. 48—49.

На початку ХХ ст. стало зрозуміло, що навчальні програми мектебе і медресе не відповідають потребам економічного і соціального розвитку²⁰⁰. Більшість мудеррісів і мулл, які в них викладали, були малоосвіченими, не володіли професійним, культурним та інтелектуальним рівнем своїх колег на Поволжі і в Середній Азії. Вони слабо знали арабську мову, як і їхні учні, а тому глибоко донести гуманістичну мораль Корану не могли. У 1906 р. у Бахчисараї кримськотатарська інтелігенція розробила програму, що ґрунтувалася на принципах джадидизму, згідно з якими система освіти мусульман мала бути реформована з орієнтацією на досягнення світової педагогічної думки. Мектебе повинні були забезпечувати навчання новими методами, внаслідок чого вони переходили на програми шкіл загального типу.

Суттєва роль у формуванні національної світської освіти належала середнім школам, мектебам-рушді, які виникли під час революції 1905—1907 рр. Ідея їх заснування з турецько-татарською мовою викладання належала молодотатарам, прихильникам підвищення освіченості кримськотатарського народу. Російську мову в них викладали як окремий предмет, як і історію халіфату і султанату. Цю альтернативну модернізацію освіти не підтримали ні частина національної інтелігенції, ні російська держава, яка насаджувала власну мережу освітніх закладів. Тому ці навчальні заклади було швидко закрито.

На 1910 р. у Криму функціонувало 58 російсько-татарських міністерських (державних) училищ, а чисельність учнів обох статей зросла до 2157. Однак незважаючи на кількість предметів, рівень освіти там був низьким. Міністерські школи не користувалися авторитетом у кримськотатарського населення, бо в них не вивчали рідну мову та історію, і до них батьки не поспішали віддавати дітей. Також кримськотатарські класи відкривали в парафіяльних училищах, діяли й окремі земські та приватні школи для них²⁰¹. Тож у Криму співіснували національні і державні школи. Прагнення Міністерства народної освіти і кримськотатарської інтелектуальної еліти створити мережу національних освітніх закладів реалізувати не вдалося.

Власну специфіку мала організація освіти серед німецьких колоністів, зокрема на Півдні, Волині й Поділлі, оскільки на їхній побут, успішне землеробство та матеріальне становище впливали вміння господарювати, спираючись на знання. Як і в інших народів, освіта в лютеранських школах сприяла збереженню ідентичності, допомагала консолідації та формувала культурно-релігійні цінності²⁰². Школи в німецьких колоніях існували на усталених традиціях з пасторським навчанням, а вже з 1880-х років їх було передано з майном під юрисдикцію Міністерства народної освіти, й до їхніх програм додавали в обов'язковому порядку предмети з російською мовою викладання. Німецьку мову вивчали вже як факультативний предмет. Йшлося і про виховання вірнопідданих громадян росій-

²⁰⁰ Там само. С. 51.

²⁰¹ Там само. С. 810.

²⁰² Сірополко С. *Історія освіти в Україні*. Київ: Наук. думка, 2001. С. 344.

ської держави, якого досягали читанням молитви за російського імператора, виконанням російських пісень з гімном. З початком ХХ ст. німецькі школи почали перетворюватися на одно- і двокласні сільські училища²⁰³. За подібним сценарієм розвивалася освіта і серед німецьких колоністів на півдні та інших народностей, які відгукнулися на заклик держави колонізувати південноукраїнські землі.

У Галичині й Буковині виразно відмінними від державної освіти були єврейські приватні школи — хедери, в яких вивчали іврит, Талмуд і Тору. Релігійні євреї довго ставилися до державної освіти з пересторогою, вважаючи, що вона відволікає дітей від духовного навчання й засвоєння практичних знань, які будуть їм потрібні в дорослому житті. Навчання в них починалося дуже рано — з чотирьох-п'яти років. Предмети не були чітко поділені. Від дітей швидко вимагали вміння читати на івриті, тоді як розмовною мовою залишався їдиш. Учителем у школі був меламед, а його помічника називали бєльфєром. Часто меламедами були рабини, однак траплялося, що вчителювали люди без спеціальної підготовки.

Згідно з розпорядженням Президії Галицького намісництва 1874 р. хедери було реорганізовано в приватні недільні школи. Їх відвідування не звільняло учнів від шкільного обов'язку. У 1910 р. в Галичині діяло 563 хедери, які відвідувало понад 30 % хлопців шкільного віку. Частина з них сприймали хедери як додаткову школу, однак залишалися й ті, хто опирався світській освіті, вважаючи її марною тратою часу. З хедерів виходили майбутні рабини або ж хлопці, які швидко одружувалися і продовжували родинну справу батька чи тестя. Оскільки для ортодоксальних євреїв освіта жінок не була важливою, а ухилиння від шкільного примусу загрожувало штрафами, єврейські дівчата масово відвідували загальні державні школи.

Іншою формою освітніх закладів для євреїв були так звані школи Хірша (барон Моріс де Хірш 1888 р. пожертвував на розвиток єврейської світської освіти в Галичині й Буковині значні кошти). Ідея таких шкіл виникла в Пруссії у 1860-х роках і полягала в тому, аби полегшити євреям адаптацію до ринку праці. Школи мали підготувати єврейських хлопців до вступу в професійні навчальні заклади, зокрема торгово-промислові й ремісничі училища. Доступ до шкіл Хірша не був закритий і для дітей інших національностей, але на практиці понад 95 % їх учнів усе ж становили євреї. На 1908 р. у Галичині діяло 48 таких шкіл. У них викладали польською мовою, але система навчання була пристосована до єврейської культури. Оволодівши польською мовою та отримавши непогану початкову освіту, випускники шкіл Хірша справді опинялися в кращих умовах у подальшому навчанні²⁰⁴.

Отже, починаючи від епохи Просвітництва державна влада і спільноти впродовж ХІХ ст. докорінно переосмислювали роль знань. Мережа закладів освіти,

²⁰³ Іваненко О.А. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України. *Укр. іст. журн.* 2014. № 4. С. 120.

²⁰⁴ Вараниця А. «Євреїв був у нас чималий гурт»: дитячий світ євреїв Галичини. *Повсякденне життя галичан у ХІХ — на початку ХХ століття*. Харків: Фоліо, 2020. С. 277—316.

зміст навчальних програм і громадські функції освітніх середовищ істотно змінилися. Поряд із класичною освітою, яку надавали гімназії та університети, зростала роль точних і природничих наук, спеціалізованих закладів професійної освіти, які забезпечували кадрами різні галузі економіки, що переходила на модерні рейки. Водночас справа освіти увійшла до категорії політичних. Бажанням державної влади було встановити контроль над освітньою сферою, яка мала виконувати ще й виховну функцію, формуючи законослухняного громадянина-патріота. Очевидною ставала й роль освітніх закладів у формуванні національних еліт і ширших процесах національної самоідентифікації, що створювало конфліктне поле з імперською владою аж до рівня початкової освіти. Попри універсальний характер науки, університети й наукові товариства усвідомлювались як важлива частина інфраструктури національних рухів, без високого рівня розвитку якої було неможливе висування й обґрунтування політичних вимог. Той факт, що відчуття внутрішньої свободи є необхідною умовою наукової творчості, хоча й не завжди, але таки приводив на університетські кафедри харизматичних учених з широким світоглядом, які впливали на покоління своїх учнів. У взаємодіях на різних рівнях академічних корпорацій народжувалися нові ідеї і сформувався запит на зміни, який поширився на суспільство.

ВІД КЛАСИЦИЗМУ ЧЕРЕЗ РОМАНТИЗМ ДО РЕАЛІЗМУ. ПОЯВА МОДЕРНОГО МИСТЕЦТВА

Художня література. Винесена в підзаголовок схематична назва мистецьких стилів, запропонована Дмитром Чижевським і уточнена Дмитром Антоновичем, зберігає свою актуальність і нині ¹. Український романтизм найповніше проявився в літературі і був пов'язаний з поезією П. Гулака-Артемовського, появою 1827 р. «Малоросійських пісень» М. Максимовича, а також із творчістю Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша. Найбільшою заслугою романтизму стало відкриття народної творчості, українського історичного минулого. За Чижевським, романтизм проіснував у творчості істориків усе ХІХ ст., від М. Максимовича до Д. Яворницького, що було спричинено культурно-освітньою ситуацією на українських територіях у складі Російської імперії. Письменники дали друге життя мові, створюючи художніми творами колективну національну свідомість, а завдяки книгодрукуванню вона зберігалася і ставала засобом масової комунікації, набуваючи загальнонаціонального значення. Недаремно було підмічено, що жодний націоналізм не можливий, допоки він не набере друкованої форми ².

Найважливішою заслугою українського романтизму Д. Чижевський безпідставно вважав свідомо поставлене цією течією завдання — створити «повну літературу», яка задовольняла б духовні, естетичні та інтелектуальні запити всіх верств українського суспільства, та «повну мову», що покривала б потреби всіх галузей життя і знань ³. Українська література

¹ Чижевський Д. І. Культурно-історичні епохи. *Укр. іст. журн.* 2017. № 2. С. 183—203.

² Маклуен М. *Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры*. Київ: Ника-Центр, Эльга, 2004. С. 320.

³ Чижевський Д. *Історія української літератури*. Тернопіль: Феміна, 1994. С. 455.

другої половини ХІХ — початку ХХ ст. прямувала до цієї ідеальної мети, що надавало їй особливого сенсу й шарму, а письменникам — славу будителів, творців і найвищих моральних авторитетів нації. Художнє слово проклало шлях не лише до розуму; воно пробуджувало емоції, змушувало співчувати й захоплюватися, як ніщо краще слугуючи формуванню почуття співпричетності до колективної національної спільноти. Розуміючи це, українські письменники відчували місійну роль будителів і «каменярів», якій служили з насправді жертовною самопосвятою.

Творчість Тараса Шевченка засвідчила наявність потужної української художньої літератури, ставши порубіжним етапом в українській культурі. Шевченко забезпечив виокремлення української літератури з всеруського простору і створив фундамент її подальшого формування як національної, а також, за влучним висловом Григорія Грабовича, спричинив перехід українського читача зі стану пасивної ностальгії за минулим в «активне почуття болю, в активне заангажування Україною»⁴. Інтересом до минулого народу романтична література стерла грані між історичним і літературним текстом, роблячи кожен із них однаково важливим для національної самоідентифікації. У загальному літературному потоці романтичної прози виділяється «Чорна рада» П. Куліша. Впливи німецького романтизму з буковинськими фольклорними мотивами поєднував Юрій Федькович, який писав українською й німецькою мовами.

У 1860-х роках до праці над творенням «повної літератури» приєдналося нове покоління «реалістів». Сучасників вражав реалізм творів Марка Вовчка, їх суттєво доповнив соціальний роман Анатолія Свидницького «Люборацькі», повісті й романи Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Олександра Кониського. Майстром політичної сатири імперської дійсності був Степан Руданський. Яскраві образи з життя Гуцульщини створив Гнат Хоткевич. У поезії голосно заявили про себе Володимир Самійленко, Павло Грабовський, Людмила Старицька, Людмила Василевська-Березіна (Дніпрова Чайка) та інші.

Новий період започаткувала й поезія, збагачена творчістю плеяди молодих імен, які прагнули наслідувати класичні здобутки європейської літератури і зберігати власну самобутність. Прикметно, що поети часто ставали виразниками ідей партійних організацій, займаючи певну позицію і прагнучи донести її до широкого загалу. Володимир Самійленко, належачи до «Братства тарасівців», відмежовуючись від псевдопатріотичного настрою, писав:

Ще стоїть Україна! Не вмерла вона
І вмирати не має охоти.
Кожна піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

Реалісти ввели в літературу чимало сюжетів, які їх попередники вважали б «неморальними», намагаючись зобразити правду життя, вони не зупиняли-

⁴ Грабович Г. *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка*. Київ: Основи, 1997. С. 86.

ся перед темними сторонами ані навколишнього світу, ані людської природи. Прагнення письменників писати про справжнє життя неминуче ставило в центр художньої оповіді українське село. З часом тематика творів урізноманітнювалася, і соціально-психологічний роман став звичною формою. На зміну селянській тематиці прийшло художнє осмислення ролі міста й інтелігенції. Цей процес історично літератури назвали періодом неореалізму та неоромантизму⁵. Наприкінці ХІХ ст. відбулося чергове оновлення, спричинене «модерністами», які ввели українську літературу в русло європейського культурного простору. Іван Франко, який, як ніхто краще міг передати цей дух епохи зсередини, стверджував: «Коли наша нація перебула сю важку добу і піднялася з тодішнього пригноблення, коли ті великі прірви, які тоді розтворилися серед нашої нації — між простим народом і інтелігенцією, з одного, між Україною і Галичиною, з другого боку, — таки не пожерли нашої сили і зачали хоч потрохи примножуватися й вирівнюватися, то й се не дісталось нам задармо. В остатнім двадцятилітті ХІХ віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будучину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім житті та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки»⁶.

До модерних письменників варто віднести й Михайла Коцюбинського, якому вдавалася психологія персонажів, котрих він не ідеалізував, а прагнув через них віднайти радикальне розв'язання національних і соціальних питань, так тісно між собою пов'язаних. На початку ХХ ст. як яскравий представник модернізму заявив про себе Володимир Винниченко, який висунув художню рецепцію «чесності з собою». Пошук молодими прозаїками нових виражальних художніх засобів дав поштовх для розвитку професійної літературної критики, яка відобразилася на сторінках часописів та альманахів («Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Рада», «Українська хата», «З над хмар і долин» та ін.). Письменники старшого покоління застерігали молодь від підміни моралі естетикою, від відкидання соціальних питань, побоювалися за розірвання національних традицій (С. Єфремов, М. Євшан). Актуальними були питання про національні джерела модернізму, до яких додалася вагома позиція І.С. Нечуя-Левицького про сумірність естетики й моралі в художній творчості.

На західноукраїнських землях сформувалося середовище письменників, які поєднували реалістичний стиль викладу з відкритістю до модерних віянь. З-поміж них вирізнялися Осип Маковей і Василь Стефаник (представник одного з напрямів літературного авангардизму — експресіонізму). Василя Стефаника, Марка Черемшину та Леся Мартовича називали «Покутською трійцею». Безумовним авторитетом у літературно-критичній сфері на зламі ХІХ—ХХ ст. був

⁵ Шумило Н. Під знаком національної самосвідомості. *Українська художня проза і літературна критика кінця ХІХ — поч. ХХ ст.* Київ: Задруга, 2003. С. 22.

⁶ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З останніх десятиліть ХІХ в.* Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 2008. С. 338—339.

Іван Франко. Він «творив на зламі культурно-історичних парадигм (романтизму й позитивізму, позитивізму й модернізму), і до кожної з них причетний не лише як реципієнт, а й як оригінальний співтворець»⁷.

У час, коли Шевченко став символом і легендою, Франка можна було зустріти й поговорити. Широковідомі домашні труднощі, в'язнична та університетська історія, стоси рукописів, які він щодня носив між домом і Науковим товариством імені Шевченка, робили його образ по-особливому зворушливим, увиразнювали відчуття життя поряд із генієм. «Франко обіч нас, — сказав пошепки мій чоловік. Я спалахнула від несподіванки»⁸, — так згадувала першу зустріч учителька й письменниця Катря Гриневичева. Про зустріч з Франком мріяли, йому довіряли проби пера, а згодом з острахом очікували вердикту. Брак університетської кар'єри він уповні компенсував величезним впливом на молодих та й більш зрілих авторів, не одного з них захопивши до літературної чи наукової праці й не шкодуючи нікому уваги, порад та ідей і — що на той час немало важило — з однаковою повагою ставлячись до спроб творчої самореалізації як чоловіків, так і жінок. «В семінарії між товаришками почувалась я самотньою — кріпилася словами поета і передчуттям, що стрінемося в житті. Найсильніше вражали мене, молоду дівчину, поезії “Беркут”, “Наймит”, “Каменярі” [...]. Ореол революціонера, борця за ідею приваблював мене»⁹, — згадувала Уляна Кравченко. А Євген Олесницький стверджував: «На Галицькій Україні не було людини, що мала б такий вплив на сучасну молодь, який мав свого часу Іван Франко. Склалися на те його відомості і його індивідуальність, повна бистрої обсервації і критичного зміслу. Знайомість із Франком вводила нас, молодих, в інший світ, його незвичайне на тодішній вік читання, його бистрий погляд на річі і строга, а дотепна критика сучасних відносин імпонували та єднали для нього молодь»¹⁰.

Проникнення у світ інших культур відбувалося завдяки перекладу художніх творів. Чи не першим зрозумів потребу європейського збагачення П. Куліш, який займався перекладами творів Шекспіра, Гете, Байрона, Шиллера, Гейне. Більше того, разом з Іваном Пулюєм та Іваном Нечуєм-Левицьким він здійснив перший повний український переклад Біблії. До цих текстів, а також до творів Данте, Мольєра, Шиллера звернулися В. Самійленко, Леся Українка, М. Славінський, які на майстерності цих авторів удосконалювали власну творчість. Український переклад був зорієнтований на інтелігентні верстви, що, як правило, були багатомовними, і тому виконував не лише інформаційне забезпечення, а й «функцію націєтворчу»¹¹.

⁷ Тихолоз Б. Український Мойсей австрійської Галичини (Іван Франко: історія успіху). *Проект «Україна»*. Австрійська Галичина / Упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2016. С. 237.

⁸ Гриневичева К. Спомини (І. Франко). *Спогади про Івана Франка* / Упоряд., вступ. сл., прим. М.І. Гнатюка. Львів: Каменярі, 2011. С. 204.

⁹ Уляна Кравченко. Щирий друг і вчитель. *Спогади про Івана Франка...* С. 194.

¹⁰ Олесницький Є. *Спомини з мого життя* / Упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик. Львів: Медицина і право, 2011. С. 208.

¹¹ Стріха М. *Український художній переклад: між літературою і націєтворенням*. Київ: Факт-Наш час, 2006. С. 9.

Епіцентром модерного художнього мислення стала творчість Лесі Українки, яка, добре знаючи європейську літературу, орієнтувалася на західну культуру. Їй найбільше вдалося розірвати народницьку традицію, яка диктувала підпорядкування творчості політичним цілям. Не заперечуючи потреби й обов'язку письменника служити народові, модерністи переносили акцент на загальнолюдські цінності та естетику, звинувачували старше покоління у невмінні вловити дух часу, перейти від творення народної до «високої» національної культури. Чималу роль у формуванні світогляду Лесі Українки відіграв її дядько, Михайло Драгоманов, соціокультурні опції якого випливали із західноєвропейського бачення. Драгоманов застерігав Лесю перед небезпекою обмежити талант вторинними заняттями («не з тим, щоб стати тільки консерваторкою паперів, хоч і дуже цінних, та все-таки не моєю працею писаних. Дядько хотів, щоб і моя праця, і моя думка росли і жили») ¹².

«Індивідуалістський бунт молодого покоління, — стверджує Віра Агеєва, — підривав патріархальні приписи й заборони, стереотипи й засади подвійної моралі, беззаперечну владу батьків над дітьми і прерогативу загалу контролювати приватне життя. Ішлося про розширення меж особистої свободи, про право вибору, а відтак і неподільної відповідальності за нього» ¹³. Ознакою модернізму стало зосередження літературної оповіді на свідомості особистості, розкриття навколишніх подій та оточення крізь призму суб'єктивного «я». Елементи модернізму ніби вросли у творчість деяких письменників-реалістів, які переходили від описів побуту до його психологізації, зміщували центр оповіді від зображення зовнішніх обставин до погляду на світ крізь призму літературного героя, його характеру, ідей та почуттів ¹⁴.

Важливою стороною модерністського перевороту стали жіночі тексти. Уповні використовуючи сильні сторони жіночого письма — схильність до психологізації та надання емоціям інтелектуального виміру — письменниці саме на хвилі модернізму стали поряд з чоловіками за рівнем реалізації таланту й заговорили своїм голосом про світовідчуття й потреби жінок. Феміністичні прочитання творчості Лесі Українки, Ольги Кобилянської ¹⁵, Наталії Кобринської ¹⁶ невіддільні від загального розуміння модернізму. Ще одним «відкриттям» модернізму стала абсолютизація складнощів життя, яка особливо увиразнилася під час Великої війни ¹⁷.

¹² Агеєва В. «Я обізвуся до них...». *Леся Українка. Листи. 1876—1897*. Київ: Комора, 2016. С. 15.

¹³ Там само.

¹⁴ Ільницький М. Краси Свічадо. *Розсипані перли. Поети «Молодої Музи»* / Упоряд. М. Ільницький. Київ: Дніпро, 1991. С. 9.

¹⁵ Гундорова Т. *Femina melancholica: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*. Київ: Критика, 2002.

¹⁶ Швець А. *Жінка з хистом Аріадни. Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах* / НАН України, Інститут Івана Франка; Лекторій СУА з жіночих студій УКУ; ВГО «Союзу Українок». Львів, 2018.

¹⁷ Павличко С. *Дискурс модернізму в українській літературі*. Київ: Либідь, 1999. С. 17.

Ідеї модернізму приходили в Україну різними шляхами й на місцевому ґрунті, переплітаючись із настановами літератури реалізму, давали нову якість. У 1880-х роках символізм став дуже популярним у Франції, де на його основі виникало чимало літературних груп. Їх об'єднувала увага до форми, прагнення експерименту, невдоволення філософією позитивізму. Цей рух швидко набув популярності в Польщі, як через зв'язок польської еміграції й загалом культури з Францією, так і через схильність польських романтиків (пізнього А. Міцкевича, Ю. Словацького) до містицизму. Тут сформувалося літературно-мистецьке угруповання «Молода Польща» (Станіслав Пшибишевський, Казимеж Пшерва-Тетмайер, Габрієля Запольська та ін.), яке визначало літературну моду як мінімум у Галичині. С. Пшибишевський, редактор краківського журналу «*Życie*», одночасно належав до подібного угруповання «Молода Німеччина». Особливо виразними були німецькі впливи на українську літературу в Буковині, зокрема, важливою інспірацією для творчості О. Кобилянської була філософія Ніцше. У Львові деякий час жив лідер «Молодої Польщі» Ян Каспрович, який працював у редакції часопису «*Kurjer Lwowski*» і мав приятельські взаємини з Франком. Популяризатором модернізму в Галичині був поет і вчений Василь Щурат, який систематично знайомив читачів з новими течіями на сторінках літературних видань «Світ», «Зоря», «Літературно-науковий вістник»¹⁸.

У середовищі польської інтелігенції Кракова на зламі ХІХ—ХХ ст. виник осередок, метою якого було поєднання поляків та українців. Краків був свідомо обраний центром цього руху, з одного боку, як осередок інтелектуальних і літературно-мистецьких середовищ, що могло сприяти поєднанню через науку й культуру, а з іншого — як місто, на відміну від Львова, віддалене від гостроти польсько-українського конфлікту. Чільною постаттю в цьому процесі став історик, літературознавець і філософ, професор Ягеллонського університету Мар'ян Здзеховський (у міжвоєнний період він працював у Віленському університеті, був його ректором). З його ініціативи у Кракові 1901 р. було створено Слов'янський клуб, а з 1905 р. виходив друкований орган «*Świat Słowiański*», який знайомив польськомовних читачів з українською культурою і політикою. Сполучною ланкою з українськими середовищами для краків'ян був Богдан Лепкий, який з кінця ХІХ ст. переїхав до Кракова, де працював гімназійним професором і вів заняття з української мови на славистичних студіях в університеті. Василь Стефаник, який студював у Кракові медицину, увів Лепкого в богемно-артистичні середовища «Молодої Польщі» у Кракові¹⁹.

Так було налагоджено прямий зв'язок між польськими й українськими модерністами. Яскравим явищем в українській літературі перших десятиріч ХХ ст. стало літературне угруповання «Молода муза», що виникло у Львові 1907 р.

¹⁸ Рубчак Б. Пробний лет. *Rozczpani perli. Poeci «Młodej Muzy»* / Упоряд. М.М. Ільницький. Київ: Дніпро, 1991. С. 28—30.

¹⁹ Kich-Maslej O. *Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX — pierwszej połowy XX wieku*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.

(інколи початок датують 1906 р., що пов'язано з виданням журналу «Світ») на хвилі загальноєвропейського руху за оновлення літератури. До угруповання входили молоді українські письменники (Михайло Яцків, Петро Карманський, Богдан Лепкий, Степан Чарнецький, Володимир Бирчак, Сидір Твердохліб, Остап Луцький), близьким до нього був Михайло Рудницький, а також композитор Станіслав Людкевич, скульптор Михайло Паращук, живописець Іван Северин та ін.). Молодомузівці збиралися в кав'ярні «Монополь», де майже щовечора зустрічалися з Іваном Франком. Сюди ж приходив Богдан Лепкий, який розповідав про краківські новини й діяльність «Молодої Польщі». Літераторів єднало бажання долучити українську літературу до західноєвропейського потоку, поєднати західну філософію з глибинами українського фольклору. Хоча містицизм символістів, який видавався найкоротшим шляхом до цього поєднання, був гостро критикований і висміюваний реалістами, однак це не зменшувало популярності творів молодомузівців в очах вибагливого читача²⁰.

У Києві осередком модернізму стала редакція журналу «Українська хата», що виходив у 1909—1914 рр. Його засновниками були Павло Богацький, Андрій Товкачевський, Микита Шаповал, до яких дещо пізніше приєднався й Микола Федюшка (літературний псевдонім — Микола Євшан). Появі часопису передувало видання 1908 р. ілюстрованого альманаху «Терновий вінок», що став літературно-мистецьким маніфестом нового напрямку. На початках «хатяни» орієнтувалися на досвід і напрацювання молодомузівців, з якими підтримували контакти. Окрім прихильності до модернізму, їх єднала сміливість у критиці визнаних авторитетів, «старого» народництва й українофільства та прагнення будувати українську націю і культуру на модерних засадах, ставлячи в її основу творчу й активну особистість.

За твердженням М. Шаповала, «наш модернізм був переоцінкою українського руху, відношення до української історії, переоцінкою відношення до наших революційних сучасників, що творили “революцію” 1905 року, переоцінкою визвольних ідеологій і шукання нової визвольної ідеології»²¹. З «Українською хатою» співпрацювали поети Грицько Чупринка, Микола Вороний, Олександр Олесь; свої ранні твори друкували в журналі Павло Тичина й Максим Рильський, майбутній творець українського футуризму Михайло Семенко, прозаїки Ольга Кобилянська, Михайло Яцків, Гнат Хоткевич, Іван Липа. Упродовж усіх п'яти років існування редакція часопису перебувала під цензурним тиском, що періодично виливалось в судові процеси й засудження редактора (П. Богацького) до двотижневих ув'язнень в одиночні камери. З початком Першої світової війни журнал було одразу ж закрито «за співпрацю з австріяками», а П. Богацького

²⁰ Ільницький М. *Від «Молодої Музи» до «Празької школи»* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1995.

²¹ Шаповал М. *Доба хатянства. Богацький П., Шаповал М., Животко А. Українська хата. Київ, 1909—1914* / Упоряд. С. Зеркаль. Нью-Йорк, 1955. С. 35.

вислано до Сибіру, що можна вважати визнанням заслуг «хатян» перед українською культурою ²².

Найвиразнішим представником тогочасної української літератури російською мовою був Володимир Короленко. Його твори ставали так само популярними, як і «Тарас Бульба» Миколи Гоголя. Про формування себе як письменника-гуманіста Короленко розповів у спогадах «История моего современника» ²³. Його батько походив з козаків, мати була полькою, а через освіту він вважав себе російським письменником. На цей час припало й зародження єврейської новітньої прози на їдиш, яка пов'язана з Шолом-Алейхемом, уродженцем Переяслава, де він навчався в хедері та повітовій школі. Творчість він присвятив «маленькій людині», яка, попри злиденне життя, була оптимістично налаштована на майбутнє, вірила у справедливість і мудрість Творця.

Тож на кінець XIX — початок XX ст. українська художня література вирішила для себе дві найскладніші проблеми: національного відродження й інтегрування в західноєвропейський літературний світ. Ключовим для розуміння літератури й мистецтв кінця XIX — початку XX ст. є виклик, який кинули усталеним формам модерністи. Сучасне літературознавство оцінює формування українського модернізму як «вибухову ситуацію» ²⁴, що постала не лише з оповіданнями Михайла Коцюбинського і поезією Лесі Українки, а й виявила прозаїків, поетів і драматургів різної обдарованості, збагатила українську художню літературу творами з високою естетично-художньою цінністю.

Ідеї модернізму приходили в Україну різними географічними шляхами, інколи напряму із Західної й Центральної Європи, частіше за посередництва найближчих сусідів — поляків і росіян, а також формувалися й виростили органічно, на власному ґрунті й традиціях. Їх об'єднувало бажання підняти культуру на вищий рівень, посилити її інтелектуальну складову, заговорити єдиною мовою із Західною Європою на платформі зрозумілих кожній людині цінностей і життєвих проблем. Атмосфера «кінця століття» (з французької *fin de siècle*) сприяла загостреному сприйняттю світу, яке увиразнювало пошуки внутрішнього «я». Спільним для творчих експериментів митців і літераторів того часу стало влучно сформульоване Лесем Курбасом бажання відійти від «двовимірного світу», щоб навчитися вловлювати його найтонші грані і можливості.

Читацькі практики. Бібліотеки, книгарні та читальні. XIX століття ознаменувалося переосмисленням ролі друкованого слова. Книги, брошури, часописи, листівки та інша друкована продукція нарощували накладі і ставали чинником повсякдення кожної хоча б трохи грамотної людини. Водночас приходило усвідомлення, що друковане слово може послужити потужним засобом впливу на настрої та поведінку широких верств, передусім щодо їх мобілізації

²² Богацький П., Шаповал М., Животко А. *Українська хата...*

²³ Короленко В.Г. *Собрание сочинений*: в 10 т. Москва: ГИХЛ, 1954. Т. 5.

²⁴ Гундорова Т. *Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація*. Львів: Літопис, 1997.

на громадські справи, а то й стати центром суспільної комунікації. Передумовою поширення друкованої продукції стали технічні новинки. Наприкінці XVIII ст. у Франції було запатентовано винахід папероробної машини, на якій можна було виготовляти папір з деревини у промислових масштабах. У 1810 р. німецький інженер Фрідріх Кьоніг винайшов ротаційний друкарський верстат, який забезпечував швидке типографське тиражування продукції. У 1886 р. з'явився перший лінотип, який дав змогу розпочати машинне складання текстів ²⁵.

В останні десятиріччя XIX ст. українське книгодрукування в Російській імперії зазнавало жорстких цензурних утисків, щоправда, періоди репресій і контролю над їх виконанням чергувалися з деякими послабленнями. Як відомо, Емський указ 1876 р. забороняв видання будь-яких книжок українською мовою, крім історичних документів, народознавчих матеріалів і дозволеної цензурою художньої літератури. Одним із наслідків цього указу стало заснування М. Драгомановим за дорученням Київської громади в Женеві Вільної української друкарні, керівником якої тривалий час був Антін Ляхоцький. Найвідомішими женецькими виданнями були редактовані Драгомановим збірники й часопис «Громада», твори Михайла Драгоманова, Сергія Подолинського, Тараса Шевченка. Нелегальними каналами ці видання пересилали в Україну, але поліцейський контроль надійно запобігав їх масовому розповсюдженню.

Дозволи або заборони друкування українських книг у Росії хиталися разом із вьяннями влади, а також залежали від розуміння цензором приписів, а інколи і його настрою. Так, 1894 р. цензори в Києві заборонили друк 50 українських видань, серед яких були твори Марка Вовчка, М. Коцюбинського, україномовні переклади з М. Гоголя, збірник народних пісень, упорядкований М. Лисенком тощо. Наступними роками під заборону потрапляли навіть такі безневинні речі, як медичні порадики, дитячі казки, науково-популярні книжечки про природу. Натомість розповсюдженими були так звані лубочні видання «для народу» — часто низькопробні пригосницькі й гумористичні тексти російською мовою з яскравими обкладинками. Російські видавці заробляли на них гроші за рахунок значних накладів. Протиставлення такому читиву інтелектуального продукту в умовах суттєвих обмежень для українського друкованого слова стало одним із першочергових завдань національного руху ²⁶.

Друкарський верстат не відразу спричинив появу масового читача, тривалий час співіснували усна й письмова культура. Проте саме з книжкою пов'язане суттєве пришвидшення інформаційних потоків і поширення знань, яке сприяло, за визначенням сучасних культурологів, створенню людини друкованої продукції ²⁷. Читання як спосіб отримання об'єктивних знань, як спонукання до мис-

²⁵ Siciak A. *Dzieje książki w Przemysłu w okresie autonomii Galicji (1867—1914)* / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu. Przemysł, 2012. S. 16.

²⁶ Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток проблеми* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2002. С. 400—401.

²⁷ Маклуєн М. *Галактика Гутенберга: Створення челоєка печатной культуры...*

лення та інтерпретацій чи як культурний взірць для проведення вільного часу ставало запитаною потребою для значного числа людей з 1860-х років. Станіслав Бондаренко назвав це явище «становленням модерної культури читання»²⁸. Унаслідок масового книгодрукування, істотного збільшення періодичних видань зросло читацьке коло, а саме читання розподілилося на кільканадцять груп залежно від соціального стану, статі, віку, національності, світогляду, переконання, потреби, мотивації, життєвого досвіду. Впливали на нього й інші чинники²⁹. Чи не кожний соціальний стан читачів потребував окремої літератури, яка, своєю чергою, була зорієнтована на власну читацьку аудиторію, авторів та продавців.

З'явилася нова масова професія — літераторів, які заробляли на життя текстами для періодичних видань, видавців, які працювали в друкарнях, та цензурних чиновників, які мали відстежувати закладені в книгах ідеї, аби вони не загрожували державному ладу. Книжки ставали товаром. Для їх продажу відкривали книжкові крамниці, куди почали заходити не лише учні чи студенти, а й молоді жінки, зокрема й домогосподарки чи навіть служниці. З поширенням освіченості лави читачів поповнювали представники міських низів і селянства, які могли читати одні й ті самі газети. На 1880-ті роки в Харкові книжки можна було купити у двадцяти магазинах, а на початок ХХ ст. у місті розповсюджувалося вісім тисяч примірників періодичних видань³⁰. Усе вказувало на те, що більшість містян мали можливість читати й обирати собі книжки. Серед художньої літератури найпопулярнішими були твори Льва Толстого, Михайла Салтикова-Щедріна, Федора Достоєвського, Івана Тургенева, Миколи Гоголя та Еміля Золя і Жуля Верна.

Відразу постало питання, а що має читати людиність, яка тільки-но засвоїла грамоту. До забезпечення «нового» читача, який не мав традиції читання, звернулися земства, міські думи, засновуючи народні бібліотеки та бібліотеки-читальні. При початкових школах бібліотеки створювали й утримували педагоги. Активізувалися в цьому напрямі й товариства грамотності, які відкривали бібліотеки в районах, де мешкало робітництво, а також по селах. Христя Алчевська, яка не сумнівалася в потребі творення української книжки та відмови від лубочних видань, взялася з'ясувати, яку літературу читають селяни і чому. Вона дійшла висновку, що для народу не варто творити спеціальної літератури, а краще потурбуватися про її здешевлення та розширення предметного поля, адже селянин, не кажучи вже про робітника, не прагнув бути обмеженим літературою про святих та їхні моці, натомість шукав у книгах прикладне знання або цікаві сюжетні розповіді.

Представники української, польської та почасти й російської інтелігенції прагнули за допомогою «народної літератури» націоналізувати селян. Утім, Ро-

²⁸ Бондаренко С.К. *Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. (на матеріалах Харківської губернії)*. Харків: ХДНБ ім. В.Г. Короленка, 2015.

²⁹ Рейтблат А.И. *От Бовы к Бальмонту: очерки по истории чтения в России во второй пол. ХІХ в.* Москва: Изд-во МПИ, 1991. С. 113.

³⁰ Бондаренко С.К. *Становлення модерної культури читання в Російській імперії...* С. 103, 104.

сійська імперія, турбуючись про лояльність підданих, забороняла і українське, і польське друковане слово. Питання про існування модерної літератури було предметом полеміки між літераторами. Учасники дискусії — від П. Куліша до Б. Грінченка — вважали, що українська література має бути народною і мусить вийти із загальноросійських меж³¹. За твердженням літературознавиці Т. Гундорової, з кінця ХІХ ст. відбувалося зближення «народної» та «інтелігентної»³² творчості завдяки тому, що значна кількість літератури була адресована широкій аудиторії. Її кількісні показники зростали, що пояснювалося співпрацею із західноукраїнськими літераторами.

Борис Грінченко, який очолював київську «Просвіту», розгорнув колосальну діяльність для забезпечення читача українською книжкою. На пожертвуванні письменником Іваном Череватенком кошти він разом із дружиною Марусею Загірною розпочав видання в Чернігові науково-популярних і художніх книжечок для народу (щоб обійти цензурні заборони на україномовну наукову продукцію, науково-популярні знання подавали в художній формі). Під наглядом Б. Грінченка виходили україномовні книжки з власною, зокрема козацькою, історією, до того ж пронизані фольклором, які сприяли прийняттю української національної ідентичності широкими верствами. З-поміж цих видань були й «Ілюстрована історія України» та «Про старі часи на Україні» М. Грушевського.

У Харкові з'явилося видавництво, яке маркувало книги «Видано Вс. І. Гуртом», що означало спільне видання Гната Хоткевича та його однодумців. Найбільшим українським видавництвом Наддніпрянщини став «Вік», що діяв у Києві в 1895—1918 рр. Ініціював його створення Олександр Кониський, а згодом важливу роль у видавничих справах відігравав Сергій Єфремов. Наприкінці ХІХ ст. у видавництві вийшла тритомна антологія української літератури. Усього ж у 1900—1918 рр. у видавництві вийшла 331 книга накладом близько 1,5 млн примірників. Серед них були серії «Українська бібліотека» та «Сільська бібліотека»³³. І все ж, незважаючи на титанічні зусилля, українська книжка «тонула» в морі російської літератури, у якій значне місце посідала пропаганда імперської величі, зокрема, завдяки військово-патріотичній тематиці, зображенню перемог російських імператорів та полководців. Залучення до читацьких практик творів класиків російської художньої літератури сприяло формуванню спільного інтелектуального простору імперської ідентичності. До того ж зростав обсяг поширюваної революціонерами російськомовної агітаційної літератури, що акумулювала опозиційні настрої та утверджувала тезу про боротьбу із самодержавством як спільну справу.

³¹ Волошенко В. Розбудити і нагодувати: «підручники патріотизму» для селян Наддніпрянської України на зламі ХІХ—ХХ ст. *Україна модерна*. 2018. 5 жовтня. URL: <http://uamoderna.com/md/voloshenko-textbooks>

³² Гундорова Т. *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: Статті та есеї*. Київ: Грані-Т, 2013. С. 285.

³³ Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток проблеми...* С. 401—402.

XIX століття стало часом становлення бібліотечної справи з набуттям бібліотеками публічного характеру діяльності. Спершу вони як закриті існували при державних губернських установах, зокрема і в навчальних закладах. Наукові бібліотеки не були загальнодоступними. Рух за створення публічних загальнодоступних бібліотек почався лише з другої половини XIX ст., коли відповідальність за них взяли на себе органи самоврядування. Однак у Російській імперії становлення бібліотек стримувала держава, яка контролювала їх поповнення, укладаючи списки забороненої літератури. Часто бібліотеки відкривали з ініціативи місцевої інтелігенції, як-от перші публічні бібліотеки в Одесі (1829), Києві (1866) та Харкові (1886). Власні бібліотеки створювали наукові товариства, архівні комісії, гімназії, семінарії, музеї. Особливо активно була в цьому «Просвіта», засновуючи клуби з бібліотеками. Завідували ними виборні члени товариств.

Через заборони для українського слова в Росії Галичина другої половини XIX — початку XX ст. стала центром українського книгодрукування. Та відбулося це не одразу, і на цьому шляху довелося долати чимало труднощів. Технічні інновації діставалися до краю із запізненням. Більшість галицьких друкарень працювали до кінця XIX ст. на рівні мануфактур. Відносно сучасне обладнання мали лише великі міста, у яких друкували великі накладі часописів³⁴. Принципову роль відіграв новий закон про пресу, ухвалений 1862 р. Згідно з ним превентивну цензуру було скасовано, а політико-адміністративну владу позбавлено можливостей прямо впливати на зміст публікацій. Спірні питання мали вирішувати суди. На практиці зберігся звичай цензурних вилучень лише в тих місцях, де було гостро критиковано особу цісаря, рідше — безпосередньо призначених ним чиновників.

Франца Йосифа і членів панівного дому в монархії критикувати було не прийнято, що ж до можливих вилучень критики будь-яких інших сторін державної влади, то особливої проблеми це не становило, у переформульованому вигляді ті самі думки могли з'явитися наступного дня або без жодих змін бути озвучені депутатом, чий виступи цензурі не подлягали. Також у теорії цензори мали не допускати розпалювання міжнаціональної ворожнечі, однак на практиці в умовах міжнаціональних суперечностей, що наростали, це не працювало. Тож рівень свободи слова був високий, мало чим обмежений, що швидко спричинило створення широкого й розгалуженого інформаційного простору, де панував плюралізм ідей, думок і завзятої критики всіх реальних та уявних суперників³⁵. З часом з'являлися й набували досконаліших форм практики маніпулювання громадською думкою, що призводило до справжніх інформаційних війн.

Першим просвітнім товариством, яке поставило метою видавати для народу «добрі і ужиточні книги кь утвердженіу вѣры и обычаиности, кь розширеніу вѣдомостей, кь розвитіу краснорѣчія, краснописанія, техники (ремесла), господарства и педагогії или доброго вихованія», стала створена 1848 р. Галицько-

³⁴ Siciak A. *Dzieje książki w Przemyslu...* S. 16.

³⁵ Dziadzio A. *Cenzura prasy w Austrii 1862—1914. Studium prawno-historyczne*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.

руська матиця³⁶. Матиці були специфічно слов'янським явищем. У 1826 р. засновано першу з них — Сербську, а згодом — Чеську, Іллірійську, Сербо-лужицьку, Далматинську, Польську. Усі вони мали на меті підтримку наукових досліджень і видавничу справу. Саме слово «матиця» в давньослов'янській мові означало королеву бджолиного рою. Образ бджоли («пчоли») — невтомної трудівниці, став повторюваним символом відродження слов'янських народів, суголосним з обсягом завдань, які їм належало виконати навздогін народам «історичним». Більшість матиць впоралися з поставленими цілями, а деякі з них навіть стали осередками наукових товариств, згодом перетворених на національні академії наук³⁷.

До кінця 1860-х років Галицько-руська матиця була єдиним товариством, мета якої полягала в поширенні знань через видання. Однак настільки ж успішною, як її слов'янські аналоги, вона не стала. У руках діячів староруського кола товариству забракло сміливих ідей, мобільності, реагування на потреби читачького ринку і просто добрих рукописів. Товариство зробило ставку на видання навчальної та релігійної літератури, яка не мала великого попиту і невдовзі почала накопичуватися на складах. У 1864 р. започатковано видання «Наукового збірника», однак більшість надісланих до нього рукописів не могло бути надруковано через низький рівень, а пропозицію залучати українців Наддніпрянищини русофільське керівництво матиці відкинуло. Обговорення рукописів супроводжувалося постійними й безплідними дискусіями про мову і правопис, що відбирало сили від інших завдань. Передплатниками видання стало всього 135 осіб.

Не надто поліпшило ситуацію й перетворення збірника на літературний, бо якісної белетристики, спроможної зацікавити читача, бракувало так само, як і наукових текстів. Діяльність Галицько-руської матиці відобразила реальний стан і проблеми тогочасного українського суспільства в Галичині, що визначалися браком наукових сил і схилинням перед авторитетами, зокрема російськими вченими, та обмеженим колом осіб, які усвідомлювали призначення і роль цієї інституції та були готові підтримувати її фінансами й інтелектуальною працею. Та все ж певну підготовчу роль на цьому полі матиця відіграла, накопичивши як позитивний, так і негативний досвід³⁸.

Новий етап в українському книгодрукуванні почався із заснуванням у Львові 1868 р. товариства «Просвіта»³⁹. Видання популярної літератури для народу було основним напрямом її діяльності. Принциповим підходом був друк літе-

³⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 148 (Галицько-руська матиця). Оп. 1. Спр. 1 (статут Галицько-руської матиці, 1848 р.).

³⁷ Сухий О. *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті)*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. С. 176—249.

³⁸ Седляр О. *Видавнича діяльність товариства «Галицько-руська матиця» (1848—1870)*. *Вісник Львів. ун-ту. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2008. Вип. 3. С. 76—115.

³⁹ *Товариство «Просвіта» у Львові. Статуту* / Упоряд. В. Пашук. НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1999.

ратури «чистою» українською мовою, щоправда, на фонетичний правопис товариство перейшло лише 1898 р. Для дотримання науково-популярного стилю викладу «Просвіта» одразу надавала значення роботі редакторів. Члени товариства в рамках сплачених внесків щороку одержували поштою чотири видання, що полегшувало розповсюдження книжечок у найвіддаленіших регіонах. Частину надрукованих видань поширювали безкоштовно. На основі статуту 1891 р. «Просвіта» перейшла до організації філій і читалень на місцях, що швидко перетворило її на розгалужену мережу зі значними впливами на настрої населення. У 1895 р. товариство придбало велику кам'яницю на площі Ринок у Львові, яка стала прихистком і для інших українських інституцій та осідком українського життя в центрі міста⁴⁰.

За змістом видання «Просвіти» мали послідовно виконувати два взаємопов'язаних завдання — підвищувати освіченість населення і спрямовувати його в національно-патріотичне русло. До тематики видань «Просвіти» належали популярні біографії українських і світових діячів, історії України-Русі, популярне природознавство і географія, молитовники, твори українських письменників, серед яких чільне місце підкреслено належало Тарасові Шевченку, господарські й медично-санітарні та гігієнічні поради. Особливою популярністю користувалися ілюстровані календарі «Просвіти», які розходилися багатотисячними накладами й формували уявлення читачів навколо «українського часопростору». Видавнича діяльність «Просвіти» розгорталася в конкурентному середовищі: книжечки для народу видавало також русофільське Товариство імені Михайла Качковського, польські просвітні товариства. Це змушувало видавців прислухатися до критики, реагувати на закиди в «недостатній модерності» або щодо поширення соціальних стереотипів⁴¹.

Основними осередками читання для ширших верств були місцеві читальні, які почали виникати в Галичині з середини ХІХ ст., а напередодні Першої світової війни їх чисельність зростає до кількох тисяч. Читальні створювали «Просвіта» й Товариство ім. М. Качковського, але в деяких місцевостях вони зберігали нейтральність щодо національно-політичних орієнтацій (у такому разі їх називали «дикими»). Читальні були наділені досить широкими повноваженнями: могли організовувати вечорниці, театральні вистави та інші заходи, вести господарську діяльність. Утвердження ролі читалень у консервативному галицькому селі не відбувалося просто. Багато селян не розуміли їх значення, вважали зайвою тратою часу. У періоди політичних загострень відвідування читальні могло викликати невдоволення (пана, чиновника, жандарма та ін.). Поширеною практикою в читальнях було читання вголос, здебільшого історичної та художньої літератури.

⁴⁰ *Нарис історії «Просвіти»* / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993.

⁴¹ Голик Р. Читання для народу: видання «Просвіти», стереотипи масової культури й ментальність галичан перших десятиліть ХХ ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 217—244.

Орієнтуючись на видання «Просвіти», за кілька років читальні накопичували значні підбірки. Особливе місце займали часописи, прочитання яких давало змогу обговорювати актуальні новини і формувати до них ставлення⁴².

Наукові запити української інтелігенції задовільняли в основному видання НТШ. Особливо успішною на видавничому полі виявилася діяльність Українсько-руської видавничої спілки — акціонерного товариства, яким керували М. Грушевський, І. Франко та В. Гнатюк⁴³. У Галичині українець, випускник університету і навіть гімназії, знав щонайменше три мови, тож мав доступ до німецько- та польськомовної літератури. Упродовж XIX ст. читацькі уподобання вибагливої й освіченої аудиторії еволюціонували від романтизму до позитивізму, від канонів німецької класичної філософії до наукових відкриттів зламу XIX—XX ст. У белетристиці домінували психологічні романи, переважно французьких, британських, німецьких авторів, пригодницька література, подорожні нотатки, детективи⁴⁴.

Історик З. Кузеля про читацькі практики української гімназійної молоді 1890-х років згадував: «Я ходив до Бережанської гімназії й живо займався організацією молодіжні, закладанням й веденням тайних студентських гуртків і... доволі звичайною між тодішньою молоддю погонєю за позашкільною книжкою. Не було в Бережанах і найближчій околиці книжки, якої б я і мої найближчі товариші [...] не мали в своїх руках. Книжки й журнали були нашою насущною потребою, і ми не жаліли часу й труду, щоб їх тільки добути. Дещо ми спільно купували й передплачували, у нас була, між іншим, гарна “книжкова” бібліотека, але ще більше діставали ми поза шкільною і бурсацькою бібліотеками з гарної книгозбірні мого покійного дядька о. Сильвестра Лепкого, що мав у себе, в недалекому Жукові, багато старших наших видань (як, приміром, річники “Зорі”, “Правди”, “Вечорниць”, “Ватру”, “Товариша”, твори Чубинського, “Зорю Галицьку” і т. д.), а потім, від 1895 р., з нової “модерної” бібліотеки проф. Богдан Лепкого в Бережанах [...]. Пильно стежили ми за літературно-науковими новинами, розбивалися за кожним новим числом “Зорі”, “Життя і Слова” й “Записок Наукового товариства імені Шевченка” й залюбки зачитувалися в критичних статтях і працях І. Франка, В. Щурата, Б. Грінченка, О. Кониського, М. Комара, М. Грушевського й інших. Кожда нова поява викликала у нас живі й довгі дискусії, живий обмін гадок. Услід за тим йшли власні “проби пера”, видавання гектографованих журналів, часописів і метеликів і поширювання наших видань; при таких настроях всякий свобідний сотик обертав на купну й спровадження книжок і вже за гімназійних часів мав доволі велику й гарну бібліотеку»⁴⁵.

⁴² Вушко І. Функціонування читалень «Просвіти» та розвиток читацьких практик серед українського селянства на зламі XIX—XX століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9. С. 404—410.

⁴³ Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток проблеми...* С. 405.

⁴⁴ Голик Р.Й. *Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2015.

⁴⁵ Кузеля З. *Із моїх споминів про Івана Франка. Спогади про Івана Франка...* С. 409—410.

Друга половина XIX — початок XX ст. були часом бурхливого розвитку книгозбірень і бібліотек з публічними читальнями. Власні бібліотеки формували університети та інші навчальні заклади, наукові, просвітні й фахові товариства. Найбільшою бібліотекою Львова залишався Оссолінеум. Університетські бібліотеки користувалися правом обов'язкового примірника. Бібліотека Львівського університету після драматичних втрат унаслідок пожежі швидко відновлювалася й станом на 1893 р. налічувала 125 708 томів. Австрійський уряд щороку виділяв кошти на закупівлю літератури, а частину суми дофінансовував університет з оплати студентів за навчання. На початку XX ст. університетське приміщення вже не могло вмістити бібліотечні фонди, тож було споруджено новий корпус, який відповідав тогочасним вимогам до бібліотеки: мав скляний дах над великою читальнею, металеві конструкції в книгосховищі, розрахованому на пів мільйона томів. Інтер'єри були прикрашені розписами митців і латинськими крилатими висловами. Серед українських бібліотек Львова найбільшими були книгозбірні НТШ, Народного дому, Ставропігійського інституту, Національного музею, Василіянського монастиря та «Просвіти»⁴⁶.

XIX ст. було «золотим віком» для книгарень. Саме тоді сформувалися нові методи обслуговування покупців, підписки на серійні видання, реклама книжкової продукції, поняття букіністичної та антикварної літератури. У Львові впродовж XIX ст. працювало кільканадцять книгарень, серед яких найвідомішими були книгарні Піллерів, Ріхтера, «Губринович і Шмідт», «Г. Альтенберг». У них продавали літературу, видану в Австро-Угорській монархії. Деякі книгарні були пов'язані з друкарнями, провадилися як сімейний бізнес. Часом книгарні банкрутували й закривалися. Центром українського книгарняного життя стала книгарня Наукового товариства імені Шевченка. Спершу вона розміщувалась у садибі НТШ по вул. Чарнецького (нині — вул. В. Винниченка), згодом орендувала приміщення в центрі Львова, а врешті розмістилася на Ринковій площі в будинку «Просвіти». Першою управителькою книгарні була колишня вчителька Климентина Панкевич (дружина відомого художника Юліана Панкевича), а з 1903 р. управителем став чернівчанин Август Дермаль, який мав досвід роботи у великій віденській книготорговій фірмі. Штат співробітників книгарні розширювався й напередодні війни нараховував вісім осіб⁴⁷. До книгарні НТШ заходили українці з провінції та наддніпрянці, аби довідатися про останні новини з життя української інтелігенції Львова.

На зламі XIX і XX ст. міста і села накрив вал різноманітної літератури. Читання, ставши модним і масовим, спричинило появу «нових інтелігентів», які, не маючи достатнього рівня освіти, почали самі писати літературні твори різного ступеня художньої цінності. Проби пера на суспільно-політичну та історичну

⁴⁶ Кунанець Н.Е. *Наукові бібліотеки Львова (1784—1939). Особливості становлення і розвитку, формування фондів і колекцій*. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010.

⁴⁷ Котлобулатова І. *Книгарі та книгарні в минулому Львова*. Львів: Аверс, 2005. С. 153—156.

тематику, навіть ніколи не друковані, можна знайти в багатьох особистих архівах того часу. З поширенням грамотності лави читачів поповнювали представники міських низів і селянства, які читали одні й ті самі газети та журнали з людьми високої освіченості, що в перспективі створювало підстави для розбудови громадянського суспільства. Загалом у XIX ст. чимало освічених людей вірили в силу друкованого слова та його перетворювальну здатність.

Романи й новели приваблювали читачів життєвими драмами, описами характерів, а особливо можливостями обговорити після їх прочитання категорії моралі. Такі обговорення звично задавали тематику розмов серед молоді, яка шукала собі пари. Наприкінці XIX ст. дедалі популярнішими ставали соціально-побутові романи, а також революційна література з її рецептами радикальних змін світового порядку. Гімназійна та університетська молодь, здобуваючи освіту, була спраглою до нових знань, інтелектуальних вправлянь та чужого емоційного досвіду, забезпечити які в той час могло лише друковане слово. Зібрані попередніми поколіннями бібліотеки вважалися цінністю, а на придбання книжки майбутні інтелектуали не шкодували коштів.

Театр і музика. Театр як окремий вид ігрового мистецтва, зважаючи на його розмаїття — акторська гра, глядачі, театральний простір, тексти, драматургія, організація вистав, музика, танці — становить цілісне явище в культурі будь-якої нації. До появи масового кіно та спорту театр посідав панівне становище у виховній і розважальній сфері, формуючи смаки публіки, адже вистави відвідували еліта й простолюдини, для яких відводилися спеціальні місця. До 1880-х років театр розвивався в контексті російської та польської драматургії: актори на перших порах грали вистави російською, польською та українською мовами, виступаючи в російсько-українських та польсько-російсько-українських театральних трупах. Найактивнішим виглядало театральне життя в Києві та Бердичеві, польський характер якого зберігався до 1860-х років. Після Січневого повстання 1863 р. розпочалося утвердження в Києві російського драматичного театру, покликаного долати присутність польської культури в краї та виховувати лояльних підданих. Для цього київський генерал-губернатор отримав дозвіл на фінансування російського театру за державний кошт⁴⁸.

Повноцінний розвиток українського театру почався з 1880-х років, коли на фоні аматорських гуртків, які ставили п'єси Котляревського, Квітки-Основ'яненка і Шевченка, з'явилися постаті Марка Кропивницького та братів Тобілевичів із сестрою Марією (сценічне ім'я Садовська). Зі вступом до їх трупи Марії Заньковецької та приєднання їх до київської групи Михайла Старицького можна говорити про появу українського професійного театру. Його становлення відбувалося з використанням музичних і танцювальних елементів. Чи не першою виставою можна вважати оперу «Різдвяна ніч» М. Лисенка, що її було поставлено в Києві 1874 р. Пісні з «Наталки-Полтавки» стали окрасою української

⁴⁸ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття* / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2005. С. 73.

музичної культури, так само як і опера Семена Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм», у написанні лібрето якої брав участь Микола Костомаров. Ознакою спектаклів було введення народної пісні в музичну культуру з попередньою її обробкою для хору, у чому вбачається її демократизм і народність. Талант М. Лисенка підніс народну музику з її танцювальними ритмами до високого професійного рівня, зафіксувавши національний стиль, з яким українська музика виходила на міжнародну арену. Його «Ніч перед Різдом» і «Тарас Бульба» стали національним символом української класичної музики, яка пласкала образи милої, колись вільної України.

Період розквіту переживала і драматургія, посівши поважне місце між романтизмом і реалізмом. Письменники, що працювали в цьому жанрі, відмовлялися від розважальних творів невисокого рівня і пропонували нові сюжети зі складною соціально-психологічною проблематикою, здатні впливати на мораль і формувати естетичні смаки. Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий поєднали у творчості живу розмовну мову, «етнографізм», багатство сюжетів, чим досягли інтелектуального романтизму⁴⁹, який успішно прижився на сценах театру. Український театр як важлива соціальна інституція відіграв велику роль у формуванні української модерної нації.

У царині музики з'явилося багато нових творів, розширився їх репертуар. Про музичну культуру свідчить створене під патронатом великої княгині Олени Павлівни Російське музичне товариство, філії якого були в Києві, Одесі та Харкові, а також у Катеринославі, Полтаві та Херсоні. При деяких відділеннях діяли музичні класи, згодом реорганізовані в музичні училища, які сприяли поширенню російської класичної музики та заснуванню оперних театрів. За сприяння цього товариства в Києві відбувалося 10 симфонічних концертів на рік, які формували музичні уподобання публіки. У 1867 р. в Києві, а згодом і в Одесі та Харкові, відкрилася постійна російська опера, де ставили майже всі найвідоміші опери російських та західноєвропейських композиторів, серед яких чільне місце посіли Антон Рубінштейн, Петро Чайковський, Сергій Рахманінов.

В Одесі, на відміну від інших міст, часто виступали італійські, французькі, російські, українські трупи. Давали концерти бельгійські, єврейські, польські музиканти. Тут діяла, хоча і з перервами, італійська опера, яку підтримували місцеві італійці, а одесити насолоджувалися операми Д. Россіні «Сорока-злодійка», «Семіраміда», «Севільський цирюльник», Г. Доницетті «Фуріозі», В. Белліні «Норма», «Пуритани», Ш. Гуно «Фауст» та ін. В Одесі російські спектаклі, за винятком постановок М. Гоголя «Ревизор» та «Женитьба», не витримували конкуренції, а тому актори з ними приїздили нечасто. Для посилення їх конкурентоспроможності Комітет міністрів дозволив Одеській думі виділяти на російський театр щороку субсидію у 8 тис. руб.⁵⁰ Тож на українських землях у складі

⁴⁹ Бондар М.П. Українська літературна творчість. *Українська культура другої половини ХІХ століття*. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 4. Кн. 2. С. 198.

⁵⁰ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні...* С. 205.

Російської імперії на розвиток театру і музики суттєво впливала імперська політика, спрямована на мінімізацію польської та західноєвропейської культури за рахунок употужнення російського мистецтва⁵¹.

У Галичині театральні вистави українською мовою з'явилися в період «Весни народів». Першою спробою вивести народну українську мову на театральну сцену стала організована вихованцями Греко-католицької духовної семінарії вистава за збірником Йосифа Лозинського «Руське весілля». Під час революції театральні вистави відбувалися в Коломиї, Львові, Перемишлі. Парох Коломиї Іван Озаркевич згуртував самодіяльну трупку, яка створила спектакль за мотивами «Наталки Полтавки» Івана Котляревського. Грали її під назвою «На милування нема силування». У 1861 р. Ю. Лаврівський опублікував «Проект до заведення руського театру у Львові», в якому стверджував, що творення театру, заснованого на національному ґрунті, як ніщо краще сприятиме утвердженню української мови в публічному просторі Львова. За підготовчу роботу взялося товариство клубного типу «Руська бесіда». Товариство створило у своєму складі «театральний виділ», оголосило збір коштів на потреби українського театру і призначило його першим директором Омеляна Бачинського, який разом із дружиною, акторкою Теофілією Бачинською, сформував трупу.

Урочисте відкриття театру «Руської бесіди» відбулося 29 березня 1864 р. в залі «Народного дому» виставою «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка. У першому складі театр проіснував дещо більше року, відігравши понад 20 вистав у Львові та кілька разів з'їздивши на гастролі у провінцію. Репертуар складався здебільшого з творів наддніпрянських авторів. Упродовж кількох наступних десятиріч у театрі «Руської бесіди» налагодження роботи змінювалося періодами кризи, а вийти на вирішальний прорив не вдавалося. Українське театральне життя в Галичині пожвавив приїзд 1905 р. Миколи Садовського та Марії Заньковецької. Ось як про це писав знаний тогочасний театрально-музичний критик: «Як режисер Садовський мав загально обґрунтовану славу. Говорив залюбки, що режисер у театрі те саме, що в державі влада. На сцені він вимагав безоглядного послуху, без якого не вірив в успіх [...]. У Галичині, за однорічний свій побут, прогнав зі сцени старий висовганий шаблон, традицію наслідування давніх своїх і чужих виконавців та вказав нашому акторові шлях і способи наблизити театр до життєвої правди, природности та краси... Садовський виявив великий хист у тому, що вмів відкривати “іскру божу” в акторах. Люди, що їх досі старше покоління акторів не допускало до більших роль, нараз після приїзду Садовського заясніли повним блиском природного таланту [...]. Але Садовському межі Галичини видавалися надто тісні, його зражували труднощі, як добувати салі, він не міг звикнути до наших відносин. Тим-то Садовський по році з днем 1 травня 1906 р. повернувся на Україну»⁵².

⁵¹ Серєда О. Між мистецтвом і політикою: початки російської опери в Києві. *Україна модерна*. 2017. 5 червня. URL: <http://uamoderna.com/md/sereda-between-art-and-politics>

⁵² Чарнецький С. *Історія українського театру в Галичині. Нариси, статті, матеріали, світлина*. Львів: Літопис, 2014. С. 117—119.

Режисером і директором театру довгий час був Йосип Стадник, зіркою галицької сцени на початку ХХ ст. — акторка і співачка Катерина Рубчак (з відомої галицької родини Коссаків). У драматичних ролях її порівнювали з М. Заньковецькою, а у співі — із С. Крушельницькою. У театрі «Руської бесіди», де під сценічним псевдонімом Яновичі виступали його батьки, починав сценічну кар'єру Лесь Курбас. Він повернувся до Галичини з Відня, де освоїв ази театрального мистецтва у драматичному гуртку при Віденській консерваторії. Майбутній режисер та ідеолог модерністичної революції в українському театрі був безнадійно закоханий у заміжню Катерину Рубчак, у парі з якою зіграв низку головних ролей. Згодом, під час війни, К. Рубчак керувала «Стрілецьким театром», їздила на гастролі військовими частинами, під час яких захворіла на тиф і у 38-річному віці померла, залишивши двох доньок, які також реалізували себе як акторки у Львові та Києві.

На початку ХХ ст. театральні діячі по всьому світу, помічаючи «легковаження публіки», шукали відповідь на питання, як з'єднати театральне мистецтво з культурно-інтелектуальними та естетичними запитами часу і вдихнути нове життя в театральні вистави. У Росії ці пошуки вилилися в заснування 1898 р. Володимиром Немировичем-Данченком і Костянтином Станіславським Московського художнього театру. Звідти інноваційні імпульси поширилися й на терени України, де виникали новаторські театри-студії. У 1902—1905 рр. у Херсоні та Миколаєві «Товариством нової драми» керував мхатівець Всеволод Мейєрхольд. Досвід студій, перед якими ставили завдання зібрати молодих акторів та експериментальним шляхом досягти вагомих проривів, був запозичений першою польською театальною студією, відкритою в Києві актрисою Краківського міського театру Станіславою Висоцькою.

За твердженням театрознавців, Лесь Курбас скористався цією польською трансформацією російської моделі театру-студії, щоб забезпечити українському театру «зворот прямо до Європи і прямо до себе»⁵³. Для цього він з кількома однодумцями 1914 р. зважився порвати із середовищем «Руської бесіди» і, незважаючи на вмовляння залишитися в Галичині, почав створення нового українського театру в Києві: «Група кращих артистів Галицького краю театру українського у Львові на спілку з кількома артистами з труп руських і українських (у Росії), гаразд роздумавши і розваживши положення сучасного українського театру в Росії, прийшли до такого переконання, що єдиний рятунок для його — се основання зразкового українського театру в Росії, якого репертуар не обмежувався би на п'єсах сталого українського пошибу, а цілком викинувши старий горілко-гопаковий баласт, ставив наскрізь художньо новий і класичний репертуар, на якій би він мові не був первісно написаний. Отже хочем по-українськи грати Шекспіра, Ібсена, Шиллера, а з наших — Винниченка, Олесья, Лесью Українку і

⁵³ Пилипчук Р. Театральні реформатори: Станіслава Висоцька і Лесь Курбас. *Життя і творчість Лесья Курбаса* / Упоряд. і наук. ред. Б. Козак. Львів; Київ; Харків: Літопис, 2012. С. 219—229.

т. д. З старого етнографічного матеріалу сучасних українських труп — нічого майже [...] Треба мати відвагу піднятися на цілком нове діло»⁵⁴.

Крім професійного театру «Руської бесіди», діяли аматорські театральні колективи (лише у Львові на 1909 р. їх налічувалося сім). У 1910—1912 рр. помітним явищем укрїнського театального руху був Гуцульський театр під керівництвом Гната Хоткевича. У 1904 р. було засновано український народний театр у Буковині, який організував актор Іван Захарко⁵⁵. Загалом у другій половині XIX — на початку XX ст. було чимало спроб збирати театральні трупи та облаштовувати приміщення під вистави. Імпровізовані театральні підмости були в аристократичних палацах, тимчасові дерев'яні літні сцени споруджували в парках, театральні зали обладнували в будинках товариств «Дністер», «Яд Харузим», у казино і навіть у торгових пасажах⁵⁶.

На початку XX ст. ідея відкриття стаціонарного українського театру дістала нове життя. У 1903 р. було створено Крайовий комітет будівництва українського театру у Львові. На кошти збірки, першим великим надходженням до якої були гроші за заповітом С. Качали, комітет придбав земельну ділянку в центрі Львова. Під час обговорення проєктів перемогла думка, що «наш театр [...] повинен бути наскрізь оригінальним, не подібним ні цілістю, ні поодинокими складовими частинами до ніякого існуючого будинку» (Іван Труш). Тож між проєктами всесвітньо відомої віденської архітектурної фірми Г. Гельмера і Ф. Фельнера (виконаний у неоренесансному стилі) та майстерні українського архітектора Івана Левинського перевагу віддали останньому.

Проєкт українського театру у Львові вважається вершиною творчості І. Левинського. Розроблений у стилі модерн, він відповідав усім канонам тогочасної європейської театальної архітектури і водночас містив елементи «українського стилю». Опублікований для широкого ознайомлення на шпальтах «Діла», проєкт вражав імпазантністю⁵⁷. Однак атмосферу навколо будівлі, яка могла б стати одним із заключних акордів у формуванні нового центру Львова, затьмарили міжнаціональні суперечки. Рупором протестів з польського боку традиційно стало ендецьке «*Stowo Polskie*», яке твердило, що український театр у Львові належить до «справ політичних», а його спорудження є наступом на національні інтереси поляків у Львові⁵⁸. Зібраних до початку Першої світової війни коштів на будівництво театру не вистачило, однак з цього фонду було споруджено будівлю Музичного інституту імені Лисенка, на сцені якого відбувалися й українські театральні вистави.

⁵⁴ Листи Леся Курбаса до Катерини Лучицької / вступ. замітка, підготовка до друку та коментарі Р. Пилипчука. *Життя і творчість Леся Курбаса...* С. 482—483.

⁵⁵ Чарнецький С. *Історія українського театру в Галичині...* С. 162—167.

⁵⁶ Проскураков В. *Архітектура українського театру. Простір і дія*. Львів: Вид-во НУ ЛП; Срібне слово, 2004. С. 139—140.

⁵⁷ Там само. С. 174—175.

⁵⁸ Teatr ruski we Lwowie. *Stowo Polskie*. 1904. Nr 494. 20 października.

Більшість театральних вистав у Львові проходили польською мовою. У 1842 р. було відкрито театр графа Станіслава Скарбека, який діяв у статусі головного міського театру. Розраховане на 1460 осіб приміщення за кількістю глядачів було третім у Європі після міланського Ла Скала і Дрезденського надвірного драматичного театру, а за площею — навіть першим. У будинку працювали крамниці й кав'ярні, були житлові приміщення. У перші десятиліття в театрі почергово виступали польська і німецька трупи, однак уже на початку 1870-х років німецький театр, проіснувавши майже сто років, припинив діяльність. Спершу польський театр спеціалізувався на виставах за творами польських романтиків — Александра Фредра, Адама Міцкевича, Юліуша Словацького.

У польському театральному дискурсі XIX ст. значне місце відводилося «українській темі». Дослідниця Майя Гарбузюк виділила стратегії її відображення: «Аркадія», «пекельний образ» (пов'язаний головно з неподоланою історичною травмою часів Коліївщини), козацька тематика, а також побутові урбаністичні й сільські картини⁵⁹. Окрема сторінка в історії польського театру в Галичині була пов'язана з ім'ям Тадеуша Павліковського, який наприкінці XIX — на початку XX ст. працював директором міських театрів у Кракові та Львові і оновив їх репертуар, долучивши, з одного боку, до європейської класики, а з іншого, — відкривши шлях на сцену творам польських модерністів: Тадеуша Міциньського, Станіслава Пшибишевського, Станіслава Виспянського.

На зламі XIX—XX ст. у Львові споруджено Міський (Великий) театр. Висока мистецька вартість приміщення, яке приваблювало глядачів, пожвавила театральне життя. У театрі працювало кілька труп, які ставили драми й комедії, опери та оперети за творами європейських авторів. На львівських сценах з гастрольями виступали всесвітньо відомі композитори (Руджеро Леонкавалло, Ріхард Штраус, Густав Малер), французька актриса Сара Бернар, польська Гелена Монджеєвська (емігрувала до США), італійська співачка й музикознавець Джемма Беллінчоні (саме вона порадила Соломії Крушельницькій довершити майстерність в Італії⁶⁰), українські оперні співаки Модест Менцинський (перший тенор королівської опери в Стокгольмі) та Олександр Мишуга (успішно виступав на багатьох європейських сценах і, між іншим, періодично викладав у приватній Музично-драматичній школі Миколи Лисенка в Києві, де виховав плеяду оперних виконавців) та багато інших видатних осіб.

Обличчям західноукраїнської музичної культури кінця XIX — початку XX ст. була Соломія Крушельницька, перед якою після навчання в Італії відкрилася «вища ліга» європейських оперних сцен. Життєва історія дівчинки з родини греко-католицького священника на Тернопільщині, наперед написаний сценарій якої передбачав заміжжя / учителювання, вражав і заворожував сучасників мужністю виклику, який вона кинула стереотипам в ім'я таланту. Соломія

⁵⁹ Гарбузюк М. *Образ України у польському театральному дискурсі XIX століття: стратегії та форми репрезентації*. Львів, 2018. С. 426—427.

⁶⁰ Маценко Г. *Славетні гості Львова*. Львів: Априорі, 2010. С. 131.

сповна відпрацювала аванс покладених на неї надій, вивершивши голос і сценічну майстерність. Сучасники одностайно визнавали враження, які вона справляла досконалістю постави, співу й загальною ерудицією. Почуття гордості за українську співачку мотивувало юні таланти. Не зламавшись перед першими труднощами — інтригами й неприязню в Міському театрі у Львові, Соломія, хоча й болісно переживала таке ставлення, все ж сприйняла цей епізод як поштовх до зростання і зберегла бажання «щось зробити і для руської музики». Відтоді під час тріумфальної сценічної кар'єри вона була в Галичині лише як гостя, підкорюючи вибагливу західноєвропейську публіку, а на схилку життя повернулася до Львова, щоб навчати музики молоді⁶¹.

Західноукраїнські композитори ХІХ ст. формувалися на ґрунті церковно-літургійних традицій і хорового співу. Греко-католицьким священником був композитор Михайло Вербицький, автор музики на слова Івана Гушалевича «Мир вам, браття», яку Головна руська рада під час «Весни народів» обрала гімном галицьких українців, та сучасного державного гімну України. Композитори цієї генерації (зокрема Іван Лаврівський) дотримувалися естетики раннього романтизму. У середині ХІХ ст. почало діяти Галицьке музичне товариство, яке відкрило першу консерваторію. Важливу роль у становленні цих інституцій відіграв композитор і піаніст, уродженець Чернівців, учень Фридерика Шопена Кароль Мікулі. Його учнем був український композитор Денис Січинський, автор музики до маршу на слова І. Франка «Не пора», кантати «Дніпро реве», історичної опери «Роксоляна». Перехідний характер від аматорського до професійного музичного мистецтва відіграла творчість Анатолія Вахнянина та Остапа Нижанківського. Атмосфера «кінця століття» позначилася на музиці, урізноманітвивши її стильові напрями. Як і в інших мистецтвах, для музики того часу було характерне переплетення західноєвропейських традицій з національними елементами, що визначало творчість Станіслава Людкевича, Василя Барвінського, Миколи Колесси⁶². З 1891 р. в Галичині виникали українські хорові й музичні товариства «Боян», які посприяли організації музичної освіти і творчості. У 1907 р. у Львові почав роботу Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка.

Музичне й театральне мистецтва, міцно пов'язані з традиціями народної культури, упродовж ХІХ ст. залишалися важливими частинами національних просторів, засобами їх маркування та репрезентації національної культури в ширшому світі, а водночас забезпечували міжкультурну взаємодію і сприяли затиранню соціальних бар'єрів. Найбільшого визнання в українській культурі досягли ті майстри театального й музичного мистецтв, які розвивали свою творчість у симбіозі народних традицій і новочасних підходів. У драматичному

⁶¹ Соломія Крушельницька. *Міста і слава* / Авт.-упоряд. Г. Тихобаєва, І. Криворучка. Львів: Апріорі, 2009.

⁶² Кияновська Л. *Еволюція галицької музичної культури ХІХ—ХХ ст.* Тернопіль: Астон, 2000.

театрі стався важливий перехід до соціально значущої тематики, а невдовзі — й до модерного новаторства.

Архітектура і живопис. Згідно з характеристикою культурних епох спостерігається нерівномірність розвитку різних видів мистецтва та відсутність єдиного для них стилю. Так, класицизм як художня манера і напрям у європейському мистецтві протримався до початку XIX ст. В Україні він найбільше проявився в містобудуванні, коли російська держава розпочала спорудження адміністративних установ та вищих навчальних закладів. У цьому стилі закладали парки в польських маєтках, зокрема дендропарк «Софіївка» в Умані та ансамбль «Олександрія» в Білій Церкві, будували приміщення для Ніжинського ліцею кн. Безбородька, Університету св. Володимира та Інституту шляхетних панянок у Києві. В українському образотворчому мистецтві класицизм набув поширення в описах будівель, іконостасів і скульптурі. Його риси спостерігаються в живописі Андріївської церкви в Києві, в іконостасі собору Різдва Пресвятої Богородиці в Козельці та Почепського Свято-Воскресенського собору.

Модернізм як стильовий напрям переважав в архітектурі, образотворчому й декоративно-ужитковому мистецтві кінця XIX — початку XX ст. Він могутніми хвилями поширився на Європу, а до України прийшов з Польщі, зокрема через журнали «*Architekt*» та «*Wista*», дещо згодом — з російської столиці, де в Петербурзькій академії мистецтв навчалася багато українських митців. Модернізм передбачав розрив із традиційним і загальноновизнаним у всіх видах мистецтва і був позначений важливими трансформаційними змінами у суспільній свідомості з притаманним митцям відчуттям індивідуалізму.

Міське поселення в російській державі могло стати містом тільки тоді, коли отримувало від верховної влади регулярний план забудови, внаслідок чого більшість із них мала центр та околиці і правильні, з геометричною чіткістю вулиці. Серед таких міст виділялися ті, що були засновані наприкінці XVIII ст. Архітектурний простір кожного міста визначали храми, які зводили у схваленому Святіїшим синодом російсько-візантійському стилі. Будівництво їх «у малоросійській манері» заборонялося. Крім православних споруджували й католицькі храми, для яких характерними були романські й готичні форми. Синагоги будували в псевдомусульманському стилі, з елементами романського зодчества, а то й італійської готики. Караїмська кенаса в Києві (архітектор В. Городецький) з декоративною насиченістю також була зорієнтована на спадщину мусульманського Сходу⁶³.

На зміну будинкам дворянських зібрань почали з'являтися клуби для проведення вільного часу заможними містянами, такі як Англійський клуб архітектора О. Гогена в Катеринославі. Власні приміщення розбудували в Києві літературно-артистичне товариство, в Одесі — ремісників і промисловців під назвою «Новий театр». Нового обличчя містам надавали і споруди бібліотек та народних читалень, серед яких заслуговує на увагу харківська бібліотека, побудована

⁶³ *Історія української архітектури* / Авт. колект.: Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Говданюк та ін.; за ред. В.І. Тимофійенка. Київ: Техніка, 2004. С. 319.

1901 р. у стилі німецького ренесансу, а також великі приміщення музеїв, площа яких передбачала розміщення експозицій. Найдовершенішим вважається Музей старожитностей і мистецтв у Києві архітекторів П. Бойцова і В. Городецького, форми якого нагадували античний храм. Разом з міськими музеями, як і в західній традиції, виникали приватні.

За проектом художника-мариніста Івана Айвазовського у Феодосії на березі Чорного моря 1880 р. було споруджено картинну галерею. До художніх виставок додалися сільськогосподарські та промислові, для яких міста будували спеціальні павільйони. Особливого розмаху набуло будівництво театрів, які зводили в усіх губернських містах. За участь в їх опорядженні змагалися відомі скульптори й живописці. Міський театр в Одесі посів найвидатніше місце завдяки виконанню будівлі в дусі віденського бароко з портиками, скульптурами та позолоченими орнаментами. Театри були розраховані все ж на еліту, а для дозвілля робітників зводили народні будинки, в яких відводилося місце і для театральних постановок.

Урбанізація з її демократизацією життя та побуту спричинила появу поруч з адміністративними будівлями фінансового (банки, кредитні контори, біржі, казначейства) та громадського (вокзали, криті ринки, пасажі, споруди зв'язку, театри, готелі і ресторани) призначення. Місто, втрачаючи адміністративні функції, набувало іншої спеціалізації, яка забезпечувала його життєдіяльність. Її визначали економічні чинники, такі як розвиток промисловості, залізнична мережа, надання послуг. Прикладом може бути Херсонська губернія, два міста якої — Одеса і Миколаїв — були більше наповнені діловим життям, ніж губернське місто.

Фінансові спроможності Харкова у підприємницькому світі увиразнювали кілька банків, розташованих на Миколаївській площі: Земельний було споруджено у формах раннього бароко, Торговельний — прикрашав інтер'єр, над яким працював Василь Кричевський, Азовсько-Донський комерційний банк споруджено у стилі псевдокласицизму, а вже будову Державного банку було вирішено у формах флорентійського ренесансу. Навчальні заклади, особливо корпуси вищих навчальних шкіл з клініками, бібліотеками і гуртожитками, також ставали містотвірним чинником. Найяскравіше принцип навчальних комплексів виявився у спорудженні 12 корпусів Харківського технологічного інституту за проектом Р. Генрігсена та будівлях Київського політехнічного інституту за проектом І. Кітнера. З ландшафту міст не зникли й будови військових казарм, якими відзначалися комплекси в Луцьку, Проскуріві та Вінниці, а також у Катеринославі й Чернігові. До їх складу входили службові й господарські приміщення, артилерійські парки, манежі. У містах із запровадженням самоврядування з'явилися лікарняні комплекси з флігелями для ізоляції інфекційних хворих, серед яких губернська лікарня в Кам'янці-Подільському, Миколаївська в Харкові та Олександрівська лікарня в Києві.

Із запровадженням обов'язкової початкової освіти в 1908 р. постало питання про масове спорудження шкіл. Думка про їх будівництво у форматі місцевої національної архітектури з'явилася у Полтаві, і після тривалих дискусій і заперечень було досягнуто домовленості про обов'язкове збереження цього стилю.

Упродовж 1912—1913 рр. такі школи було збудовано в багатьох селах і містечках, їх налічувалося близько 100⁶⁴. Автором проєктів був Опанас Сластьон. Школам надано яскравого національно зорієнтованого вигляду, у стилі українського архітектурного модерну з шестикутними вікнами і вежами. Цегляний декор на фасаді повторював український народний візерунок, а дах мав заломи й високі шпилі над баштами, які підкреслювали головний вхід. Проєкти були схвалені Лохвицьким земством і набули поширення в Лохвицькому та Лубенському повітах, потім — на Черкащині та Київщині. Їх поширенню сприяло вдале поєднання трьох класичних правил архітектури: функціональність, технічно-будівельні та естетичні вимоги. Останнім був притаманний своєрідний національний колорит, пов'язаний із ландшафтом Полтавщини⁶⁵.

Будівництво новоявлених житлових комплексів пов'язане із забезпеченням робітників фабрик і заводів дешевими оселями. Лише наприкінці XIX ст. замість бараків почали споруджувати привабливіше житло. Такими, наприклад, стали дешеві квартири в Одесі, що займали весь квартал. Виробничі комплекси, які з'являлися у містах, — металургійні, мартенівські, прокатні, складальні цехи, що споруджували з металу та цегли. Крім них місто будувало і комунальні підприємства, такі як водопровідні станції. У Києві споруда водогону (архітектор О. Шіле) нагадувала оборонну башту.

Житлове будівництво було витримане в тенденції універсального всестанового типу, що виявився у спорудженні багатоквартирних будинків, які прийнято називати прибутковими. Вони стали основним типом житла для людей середнього статку, а тому внаслідок їх масової забудови у містах з'являлися нові вулиці, уздовж яких тіснилися будинки, часто вже багатоповерхові. В Одесі вони розмістилися на Грецькій та Садовій вулицях, вирізняючись затишними дворами з флігелями. У Києві, Катеринославі й Харкові прибуткові будинки у стилях псевдоренесансу та псевдобароко зводили в центральних кварталах, тоді як у Полтаві, Чернігові, Кам'янці-Подільському їх споруджували на два поверхи й гарно опоряджували⁶⁶. Натомість будівництво панських маєтків у другій половині XIX ст. дещо занепало, проте не припинилося. Зазвичай вони були двоповерховими, а їхні приміщення використовували і як парадні, і як житлові та господарські.

Модерн у міській архітектурі виник як опозиція до офіційного академізму і сприймався сучасниками як функціонально довершена композиція. Як правило, у цьому стилі найчастіше будували пасажі з використанням бетону, сталі та скла. Без прикрас, за винятком цегляної, модерн містянам припав до смаку. У Києві хвиля міської забудови розпочалася з 1902 р. і була пов'язана з діяльністю архітекторів Едуарда-Фердинанда Братмана, Мартина Клуга, Франца Меховича, Владислава Городецького, Ігнатія Ледоховського, Станіслава Воловського, Ген-

⁶⁴ Ханко В.М. Земські школи за проєктами Опанаса Сластьона. *Українське мистецтво та архітектура кінця XIX — початку XX ст.* Київ: Наукова думка, 2000. С. 201.

⁶⁵ Там само. С. 206.

⁶⁶ *Історія української архітектури...* С. 333.

рика-Юліана Гая. У 1907—1912 рр. «Будівельна фірма Льва Гінзбурга» зайнялася будівництвом житлових будинків і споруд оперного театру, національного банку України, Будинку вчителя, філармонії тощо. Серед інших славу здобув прибутковий будинок підрядника Гінзбурга, який мав 12 поверхів (70 метрів) і був найвищим у Російській імперії. Його багата архітектура зі скульптурами на античні сюжети, як і внутрішнє оздоблення, стала візиткою фірми, і Л.Б. Гінзбурга запросили до Чикаго проектувати американські хмарочоси⁶⁷. Найвідчутнішим був модерн у київському будинку з химерами, спорудженому в 1901—1903 рр. за проектом В. Городецького.

Архітектура завжди стає одним зі способів вираження того, що відбувається в суспільстві; у ній візуалізуються суспільні міфи та прагнення⁶⁸. Відповідно, і модерн в архітектурі відзначався пошуками українського «духу» і символів, увібрав форми народної хатньої та церковної архітектури. Як приклад можна навести будову Полтавського губернського земства, натхненниками якої були брати Кричевські. Василя Кричевського називають засновником українського національного стилю в архітектурі. Він почав його практикувати під час спорудження Меморіального музею Тараса Шевченка в Каневі, Народного дому в Лохвиці, у низці надгробних бюстів, зокрема Михайлові Коцюбинському в Чернігові.

Помітною стала й нова течія в українському мистецтві — авангард, митці якого шукали нові форми. У Києві з'явилося немало будов зі скошеними шестикутними вікнами, з рушниковими орнаментами. Ці та інші народні елементи в оздобленні проявилися в будівлі міського училища ім. С. Грушевського на Куренівці, прибутковому будинку Юрковича на Паньківській, 8, будинку родини Грушевських на Микільсько-Ботанічній, 14 та ін. Прийнято виділяти київську школу модерну, прикладами якої є лікарня Качковського та кілька прибуткових будинків.

Після участі в будівництві Київського політехнічного інституту О.М. Вербицький спроектував елеватор Одеського порту, вокзал на станції Ковель, міську квиткову касу в Києві, створюючи власний варіант сецесії, наближений до стилю арт-деко. До модерну зверталися й такі київські зодчі, як П.Ф. Альошин, В.О. Осьмак, М.П. Бобрусов. Ще одним новим акцентом у містобудуванні стало оздоблення будов художніми виробами з металу для досягнення образної виразності й динаміки. Їх використовували в балконних ґратах, огорожах, еркерах, світильниках, воротах і містках; виготовляли з них так звані малі архітектурні форми для садів, парків, фонтанів і альтанок. У створенні металевих прикрас для Києва за проектами В.М. Ніколаєва брали участь заводи Терміна, Герстофа та місцеві майстерні⁶⁹.

⁶⁷ Мошенский С.З. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи*. London: Xlibris, 2014. С.156.

⁶⁸ Черкес Б. *Національна ідентичність в архітектурі міста*. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. С. 28—29.

⁶⁹ Могилевський В.Ю. *Метал в архітектурі Києва кінця XIX — початку XX століття. Українське мистецтво та архітектура кінця XIX — початку XX ст...* С. 209, 213.

Містобудування на українських землях початку ХХ ст. йшло в ногу із загальноєвропейським модерном, прагнучи до регулярності мережі вулиць та формування центрично-радіальної структури (Харків, Чернігів) або лінійної форми (Катеринослав, Одеса). Новаторські пошуки зодчих закріпили перехід до раціоналізму, запропонували форми українського модерну.

Що ж до врахування традицій інших народів, то тут справа ускладнювалася через прагнення будувати регулярні міста з домінуванням державних стандартів. Лише на початку ХХ ст. були спроби враховувати місцеві звичаї та національні традиції кримських татар. Однак надалі перемогла спрямованість держави на уніфікацію і стандартизацію забудови міст Криму⁷⁰.

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. стали яскравим періодом в історії архітектури Львова, що було пов'язане передусім з підсиленням його столичного статусу й розширенням автономії Галичини. Місто розбудовували так званим органічним шляхом — нові квартали поступово виростали між радіальними вуличними артеріями, у місцях колишніх приміських ланів. Місто вийшло за межі середньовічних мурів, які втратили оборонне призначення, і створило на їх місці прогулянкові й паркові зони, першою з-поміж яких став Єзуїтський сад⁷¹. З 1870 р. згідно з міським статутом Львів отримав самоврядні права, що розширювало його можливості. Архітектурно-містобудівний розвиток Львова відбувався у руслі з тогочасними західноєвропейськими напрямками і взурувався головню на двох столицях Габсбурзької монархії — Відні та Будапешті. З 1870-х років основні архітектурні замовлення у Львові та повітових містах виконували вихованці Львівської політехніки. Реалізація проєктів віденських архітекторів (йшлося насамперед про відому фірму Ф. Фельнера та Г. Гельмера) стала радше винятком з правила (готель «Жорж», відділення Австро-Угорського банку).

Львівська архітектурна школа в регіоні відтіснила на другий план віденські фірми, безпосередньо контактувала з іншими мистецькими центрами Європи — Берліном, Мюнхеном та головним осередком «нового мистецтва» (франц. *Art Nouveau*) — Парижем. Її творцем був професор Львівської політехніки, представник історизму Юліан Захаревич. Історизм в архітектурі, який утвердився в другій половині ХІХ ст., означав відхід від класицистичних канонів і свободу вибору стилю, яка опиралася на історичні знання. Цей вибір позначали терміном «еклектика». Здебільшого його робили на користь неоренесансу. Взірцем для забудови Львова виступала віденська Рінгштрассе — кільцева вулиця, яка зі середини ХІХ ст. була прокладена навколо історичного центру на місці знесених середньовічних оборонних мурів і, своєю чергою, копіювала досвід французьких

⁷⁰ Нугманова Г. Российская власть, европейская модель, татарская традиция: Трансформация городского пространства Казани и свобода выбора в рамках государственной регламентации. *Ab Imperio*. 2016. Вып. 3. С. 103.

⁷¹ Жук І. Від П'єтро Новіле до Отто Вагнера: стильові моделі ХІХ — початку ХХ ст. в архітектурі столичного міста Галичини. *Проєкт «Україна». Австрійська Галичина*. Харків: Фоліо, 2016. С. 362—383.

бульварів. Водночас архітектура не залишилася осторонь посилення уваги до національної ідентичності, що вилилося у вивчення народної архітектури та запозичення її ідей⁷².

На зламі ХІХ—ХХ ст. у Львові працювало близько ста архітекторів і діяв ринок державних і приватних замовників, які були готові платити кошти за втілення своїх мрій чи політичних амбіцій у камені. В останні десятиріччя ХІХ — на початку ХХ ст. створено новий центр міста, який вийшов за межі середньовічної Ринкової площі. Передумовою було перекриття змілілої Полтви. Візитівками нового центру Львова стали будівлі Львівської політехніки («ікона модерності») та Галицької ошадної каси (архітектор Юліан Захаревич), Галицького сейму (Юліуш Гохбергер), Художньо-промислового музею (Леонард Марконі, Юзеф Каєтан Яновський), Великого міського театру (Зигмунт Горголевський). У неоренесансній будівлі Галицької ошадної каси простежуються впливи одного з найвидатніших архітекторів німецького історизму Готфріда Земпера, який наполягав на активнішому використанні в архітектурі кольору і текстури декоративних матеріалів.

Натомість Міський театр, що був еклектичною сумішшю неоренесансу та необароко, увібрав у себе впливи французького стилю «красних мистецтв» (франц. *beaux arts*) і наслідував будівлю Паризької опери. У такому самому стилі був витриманий палац Потоцьких (архітектор Юліуш Цибульський), архітектура якого перегукувалася з новим крилом Лувру. Необароковий стиль був найбільше пов'язаний з віденськими впливами, його навіть називали «стилем Марії Терезії», або ж австрійським національним стилем. Його найяскравішим прикладом у Львові було Національне казино — центр світського життя чиновницької та бізнесової еліти, обрання для якого «австрійського стилю» й віденської архітектурної фірми Ф. Фельнера та Г. Гельмера мало підкреслити лояльність провінційних еліт до Відня.

Далі від центру виростили однородинні вілли в неоренесансному й необароковому стилі, проживати в яких могли собі дозволити чиновники вищих рангів, успішні підприємці, адвокати, університетські професори тощо. Квартали вілл, які були символом заможності, відрізняли Львів від провінційних містечок. У 1879 р. в неоромантичному стилі було засновано Стрийський парк (Арнольд Рерінг). Наприкінці ХІХ ст. мотиви неоренесансу, які імпонували міській владі через паралелі із «золотим віком» Львова зламу ХVІ—ХVІІ ст., поступилися місцем іншим неостілям і модерним віянням, серед яких заслуговує на виокремлення львівська сецесія. Сецесія — як і будь-який модернізм — була претензією на творчу самостійність і першорядність, протестом проти наслідування, а отже — у випадку архітектури — проти концепту Львова як «малого Відня», історизму й побудови «чогось у цісарському стилі»⁷³. На початку ХХ ст. спо-

⁷² Лінда С.М. Проблема стилю в архітектурі львівського історизму. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія *Архітектура*. 2000. № 410. С. 27—33.

⁷³ Komar Ź., Bohdanowa J. *Secesja we Lwowie*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. J. Nowaka-Jeziorańskiego; Kraków: Wysoki Zamek, 2014.

руджено новий комплекс львівського вокзалу (Владислав Садловський), у якому пізній історизм поєднано з декоративними елементами сецесії та залізобетонними конструкціями дебаркадера.

Історія львівської сецесії тісно пов'язана з ім'ям українського архітектора і будівничого Івана Левинського. Уродженець Долини, родом зі змішаної українсько-німецької сім'ї, він після закінчення відділу інженерії у Львівській політехніці відкрив фірму «Іван Левинський, концесіонований будівничий у Львові», яка в 1880-х роках вийшла в лідери будівельного руху і, попри конкуренцію, протрималася на цих позиціях близько трьох десятиліть. Успіх фірми був почасти зумовлений правильною відповіддю на запити часу — потребу поєднати сучасний стиль будівель з бездоганными інженерними конструкціями. Діяльність фірми була сфокусована на «утилітарних» спорудах з раціональними планами, що забезпечувало багато замовлень.

До успіху І. Левинського спричинився й Ю. Захаревич, який був його вчителем. Спільно вони розгорнули велике будівництво однородинних вілл на Кастелівці (район сучасної вул. І. Котляревського у Львові). Забудова Кастелівки наслідувала лондонське передмістя Бедфорд-Парк, яке було проєктоване за участю кращих архітекторів вікторіанської доби. Фірма І. Левинського виконувала наймасштабніші будівельні роботи на зламі ХІХ—ХХ ст.: у Міському театрі, на вокзалі, у торговому пасажі Миколяша, Львівській торгово-промисловій палаті тощо. Як професор кафедри утилітарного будівництва Львівської політехніки І. Левинський впливав на формування нової генерації львівських будівничих⁷⁴. Деякі проєкти він реалізував разом із відомим архітектором львівської сецесії Тадеушем Обмінським, «почерком» якого було додавати до сецесійних будівель рослинні та квіткові орнаменти.

Їхнім спільним проєктом став будинок провідної української фінансової інституції Галичини — кредитно-страхового товариства «Дністер», споруджений на початку ХХ ст. в серці українського історичного Львова, на вул. Руській, у сецесійному стилі з елементами народного (гуцульського) оздоблення й покрівлею, форма якої повторювала дерев'яні карпатські будівлі⁷⁵. І. Левинський активно діяв в українському русі, долучався до співфінансування національних ініціатив, що викликало невдоволення з боку конкурентів і врешті призвело до занепаду його підприємства: під час російської окупації Галичини його було зарештовано і вивезено російською адміністрацією, а після польсько-української війни його фірму бойкотували. Національні акценти ставали невід'ємним елементом «прочитання» архітектури міст. На це чітко вказували путівники, які, виконані

⁷⁴ Жук І. Іван Левинський та його будівельна фірма за часів передвоєнної кризи і великої війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Вип. 26. С. 252—266.

⁷⁵ Головата Р. Будинок товариства «Дністер» — як пам'ятка мистецтва та документ історії початку ХХ ст. *Acta studiosa historica*. 2015. Ч. 6. С. 90—105.

в національній парадигмі, розповідали цілком різні історії одного й того самого міста ⁷⁶.

Найяскравішою архітектурною пам'яткою Буковини XIX ст. стала споруджена в 1864—1882 рр. резиденція митрополитів Буковини і Далмації. Її спроектував чеський архітектор Йозеф Главка. Величезний комплекс був витриманий у стилі еклектики і мав підкреслювати досвід мирного співжиття всіх народів у Буковині, оскільки в нього було внесено елементи їхніх національних архітектур. Резиденція митрополитів у Чернівцях, як і дерев'яні церкви Карпатського регіону, належать до об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Напередодні війни сецесія поступилася місцем неокласичному стилю та ранньому модернізму, одним із кращих прикладів якого в європейській архітектурі вважається будинок універмагу на вул. Шпитальній у Львові (архітектор Роман Фелінський). Характерними для Львова стали 5—6-поверхові будівлі банків та офісів. Активніше почали застосовувати нові будівельні матеріали, зокрема залізобетон. Серед архітекторів на роль «законодавця стилю» претендував Альфред Захаревич (син Ю. Захаревича). До його найвідоміших творінь, крім знищеного у Другій світовій війні торгового пасажу Міколяша, належав будинок Львівської торгово-промислової палати, відомий насамперед яскравим інтер'єром, який прикрашали мозаїки, вітражі, скульптура та настінні розписи. Вони перетворювали будівлю на справжній «храм краси».

Історик архітектури І. Жук вважає будівельний бум, який переживав Львів у останні передвоєнні роки, безпрецедентним: «Прискорені темпи забудови, монументалізовані масштаби, будинки на залізобетонних фундаментах, декоровані коштовними оздоблювальними матеріалами — Львів переддня Першої світової війни викликає асоціацію з океанським лайнером, який за недовгий час потерпить катастрофу» ⁷⁷. І насправді, найближчі події — війни, втрата столичного статусу, згодом — репресії окупаційних режимів, вістря яких було спрямоване проти наукової і творчої інтелігенції, зіштовхнули Львів у нішу провінційності.

Однією зі сторін модернізму в мистецтві стала ідея синкретизму, початки якої було закладено ще німецькими романтиками. Поєднання різних видів мистецтв мало слугувати цілісності людини. В образотворчому мистецтві синтетизм сформувався як один із напрямів постімпресіонізму і передбачав поєднання зовнішнього вигляду з почуттями художника та естетикою ⁷⁸. Законодавцем моди в австрійському живописі став представник символізму Густав Клімт, роботи якого були орієнтиром та інспірацією для творчості багатьох тогочасних митців. Навчання малярства у Львові забезпечували приватні майстерні — живописця

⁷⁶ Мовна М. *Путівники Львовом (друга половина XIX — початок XXI ст.): історико-культурологічне дослідження* / Львівська нац. академія мистецтв. Львів, 2014.

⁷⁷ Жук І. *Архітектура. Історія Львова: у 3 т.* / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2007. Т. 2. С. 439—450.

⁷⁸ Гончаренко Д. *Синкретичні тенденції у мистецтві кінця XIX — початку XX ст. МІСТ: мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2013. Вип. 9. С. 24—32.

Яна Машковського (звідси вийшли польські художники Артур Гроттгер та Юліуш Коссак), Алоїза Рейхана, скульптора Париса Філіппі.

Важливим стимулом для розвитку мистецтв став акцент на естетичному характері промислової продукції. У 1874 р. у Львові з ініціативи Ю. Захаревича було засновано Міський художньо-промисловий музей (у ньому, зокрема, сформувався й багата колекція гуцульського й бойківського мистецтва), при якому почала працювати Школа рисунків та моделювання з метою підготувати талановиту молодь до навчання в мистецьких академіях. В останні десятиліття XIX ст. межі між реалізмом і модерним новаторством швидко долали скульптори — Леонард Марконі, Юліан Марковський, Тадей Баронч, Станіслав Роман Левандовський, Антон Попель (їм належало авторство більшості скульптурних композицій, які оздоблювали нові споруди, та пам'ятників). До цієї плеяди належали й українці Григорій Кузневич та Михайло Парашук⁷⁹.

Романтизм і пошуки національної ідентичності впливали на вибір сюжетів для художньої творчості. Польський історик Адам Свйонтек, проаналізувавши роль образотворчого мистецтва у формуванні суспільних уявлень, дійшов висновку про його величезний вплив, сумірний з пізнішим кінематографом, адже картини, зокрема історичні, не лише відображали якийсь момент минулого, а й, застосовуючи художні прийоми, формували щодо нього ціннісне оцінкове судження. Із середини XIX ст. популярною в польському малярстві стала тематика героїчних битв на теренах України. Козакам випадала роль героїчних лицарів, які відстоювали свободу. В такому жанрі працював варшавський художник Юзеф Брандт. Україну як «землю мрій» з особливим акцентом на мальовничих пейзажах оспівували Юліуш Коссак і Юзеф Хелмонський.

Яскравою сторінкою історичного мистецтва в Галичині була творчість знаменитого польського художника, директора краківської Школи образотворчих мистецтв Яна Матейка, який переніс вагу з «малювання» на «викладання» історії. Його історичним полотнам притаманне збурення часу і простору, накопичення символів, зведення постатей, які насправді ніколи не діяли разом, сакралізація Люблінської унії, з якої випливав мотив польсько-руського братерства⁸⁰. Хоча більшість галицьких малярів здобували освіту в Кракові та Відні з виїздами до Німеччини, Італії та Франції, на цих теренах з'являлися й твори вихідців з російської школи: так, автором знаменитої завіси «Парнас» у Міському театрі Львова став польський художник, уродженець Харківщини й випускник Петербурзької академії мистецтв Генріх Семирадський.

Основи новітнього українського образотворчого мистецтва на західних землях закладали живописці та графіки Корнило Устиянович (картини «Василько, князь Теревельський», «Тарас Шевченко на засланні», ілюстрації до сатирич-

⁷⁹ Яців Р. Образотворче мистецтво. *Історія Львова*: у 3 т... Т. 2. С. 451—461.

⁸⁰ Свйонтек А. Мистецтво на службі народу: роль малярства у формуванні уявлень поляків про руські землі в період поділів. *Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2014—2015. Вип. 6—7. С. 62—80.

ного часопису «Зеркало») і Теофіл Копистинський (майстер портретного жанру і церковного мистецтва). Розвиток українського малярства як меценат підтримував митрополит Андрей Шептицький. У жанрі реалізму працювали художники Антін Манастирський та Осип Курилас. Обоє спершу навчалися у Львівській художньо-промисловій школі, а згодом у Краківській академії мистецтв, окрім портретів і пейзажів працювали в жанрі сакрального мистецтва. А. Манастирський активно звертався до сюжетів з козацького минулого, композицій за мотивами творів Т. Шевченка. О. Курилас також відомий творами на стрілецьку тематику (портрети, батальні сцени), які малював в облаштованій на місці дислокації полку майстерні. Багато його картин після смерті художника були варварськи знищені радянською владою.

Уродженцем Тереховлянського повіту був один із засновників українського монументального мистецтва Михайло Бойчук. Після художньої студії у Львові він продовжив навчання у Віденській, Краківській та Мюнхенській академіях мистецтв, а в 1908—1911 рр. перебував у Парижі, де на його формування вплинула творчість імпресіоністів і Пабло Пікассо. Джерелами відродження українського мистецтва вважав творчу спадщину Київської Русі та Візантії, зокрема їх фрескове мистецтво. Дійшов висновків про важливість наближення мистецтва до народу й колективної праці митців. Напередодні війни працював у Галичині, займався церковним розписом, у 1914 р. був вивезений росіянами в Арзамас, звідки повернувся вже до Києва. Напряму його творчості, що розвивався і в радянський період, увійшов в історію як «бойчукізм», згодом М. Бойчук разом із багатьма учнями і дружиною стали жертвами «розстріляного відродження», а більшість його робіт було знищено.

Одним із найвидатніших українських імпресіоністів був Іван Труш, який спеціалізувався на пейзажах з виразною колористикою (його називали «поетом кольору та сонця»), жанрових картинах, психологічних портретах (зокрема дружини, Аріадни з Драгоманових, кардинала Сильвестра Сембратовича, І. Франка, В. Стефаніка, Лесі Українки, М. Драгоманова, М. Лисенка та ін.). І. Труш був одним з ініціаторів заснування 1898 р. Товариства для розвою руської штуки (1904 р. реорганізоване в Товариство прихильників української науки, літератури та штуки), яке мало на меті сприяти українським митцям і формувати національні мистецькі школи. Товариство мало майстерні, виконувало роботи на замовлення, організовувало виставки.

Яскравим представником українського модернізму був уродженець Вінниччини Олекса Новаківський, чиє формування відбувалося у Краківській академії мистецтв під впливом Станіслава Виспянського та Яцка Мальчевського і в середовищі «Молодої Польщі». Дослідники його творчості бачать у ній поєднання символізму й хаотичних пошуків модернізму з бажанням упорядкованості, почерпнутим із неоренесансного портретного мистецтва (портрети Андрея Шептицького, Олександра Барвінського та ін.)⁸¹. Напередодні Першої світової війни

⁸¹ Волошин Л. Олекса Новаківський: символізм його образної поетики. *Олекса Новаківський. Альбом* / Упоряд. О. Лозинський. Львів, 2009. С. 22—33.

О. Новаківський відкрив у Львові студію, а після війни — приватну художню школу. У ній працював, а згодом і очолював О. Курилас. Учень Я. Мальчевського у Кракові був також Модест Сосенко, який у взаємодії з А. Шептицьким працював над оновленням українського сакрального мистецтва, передусім у стінописі та іконописі, де в новаторський спосіб запропонував синтезувати традиції візантійського мистецтва з модерними віяннями. Популярною напередодні війни стала й творчість малярки Олени Кульчицької, яка поєднувала європейську сецесію з народним декоративно-ужитковим мистецтвом.

У Наддніпрянській Україні образотворче мистецтво з другої половини ХІХ ст. розвивалося ще під впливом Петербурзької Академії мистецтв, але зі становленням художніх середніх навчальних закладів в Україні цей зв'язок послабився. Рисувальні школи в Одесі (з 1865), Харкові (з 1869), Києві (з 1875) ставали осередками формування мистецької індивідуальної творчості з новими естетичними поглядами. Протистояння академізму й реалізму закінчилось утвердженням останнього, а на новий рівень його піднесли «передвижники». Станковий живопис з його історичними жанрами, портретами і пейзажами став провідним, оскільки дав можливість звертатися до важливих соціальних мотивів для розкриття етнічних своєрідностей побуту та людських характерів. Творчість Лева Жемчужникова і Костянтина Трутовського вийшла з академічних рамок з тим, щоб прислужитися, не без впливу Тараса Шевченка, українській культурі.

Сюжети цих художників підхопив Микола Пимоненко, який здобув професійну освіту спершу в школі М. Мурашка, а потім в Академії мистецтв. До сільської тематики в його творчості додалися полотна з життя міста та міські пейзажі. Також у М. Мурашка навчалися Григорій Світличний, Іван Дряпаченко, Володимир Замирайло, Іван Костенко та інші художники, що дає підстави говорити про київську художню школу як мистецький напрям з емоційною виразністю побутових сцен. Харківська школа стала міською художньою, а з 1912 р. — художнім училищем, у якому серед педагогів переважали учні Іллі Рєпіна, що брали активну участь у художньому житті міста, зокрема в товаристві харківських художників⁸².

Дещо окремо за жанром стоїть творчість Миколи Самокиша, для якого баталії Російсько-японської та Першої світової війн вийшли на перше місце. Іван Їжакевич створив власний варіант модерну вже як релігійний живописець. Філософського спрямування набула творчість Кириака Костанді, для якого важливим було спілкування людини з навколишнім середовищем. До індустріальних мотивів у 1890-ті роки звернувся одеський художник Геннадій Ладиженський. Теми міста, міського пейзажу зазвучали у творчості Абрама Манєвича.

Слідом за ними інші художники вже на початку ХХ ст. зазнали впливу символізму і модерну⁸³ та сформували нову генерацію. Першим у ній варто назвати

⁸² Соколюк Л.Д. Учні І.Ю. Рєпіна у Харкові. *Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ — початку ХХ ст...* С. 85.

⁸³ Рубан В.В. Образотворче мистецтво. *Українська культура другої половини ХІХ століття*. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 4. Кн. 2. С. 850.

Олександра Мурашка. Для нього було характерним опертя на традиції імпресіоністів, з якими він зблизився в Парижі й Мюнхені, та поєднання їх з традиціями українського малярства. На думку Дмитра Антоновича, він не доводив здоровий реалізм до крайності і не вдавався до жодної символіки⁸⁴. Звернення до елементів імпресіонізму було цілком закономірним, адже той характеризувався широтою узагальнень і глибиною проникнень у національно-фольклорне начало. Імпресіонізму Миколи Пимоненка і Сергія Васильківського стало притаманним відображення сільської комунікативної культури з її яскравою обрядовістю та настроями людей.

Мистецький пошук був характерним і для інших художників, які знайомилися з течіями європейського малярства під час поїздок за кордон і міжнародних виставок у Російській імперії. На початку ХХ ст. Київ став осередком перебування митців з багатьох інших країн і кількарізних виставок їхніх творів, що відбувалися у міському музеї. Його директору М.Ф. Біляшівському вдавалося навіть поповнювати колекції музею картинами з виставок. Творче об'єднання «Мир искусства» влаштувало експозиції мистецьких творів не лише в Києві, а й у Одесі та Харкові. Під час їх проведення столичні художники читали лекції про естетику, театр, декоративний живопис, а молодь переймала кращі зразки художньої творчості⁸⁵. Перша широка міжнародна авангардистська виставка в Росії відбулася в Одесі і Києві. Художники з України брали участь у всіх новаторських художніх об'єднаннях, таких як «Салон Іздебського», «Бубновий валет», «Спілка молоді» та ін.⁸⁶ Сучасний історик мистецтва Д. Горбачов вважає, що українське малярство, хоча із запізненням, однак усе ж долучилося до нових напрямів європейського мистецтва початку ХХ ст., творчо засвоюючи і переосмислюючи нові художні стилі⁸⁷.

Модерн як основний стильовий напрям проявився у творчості Георгія Нарбута та його учнів. Він став автором українського стилю, що яскраво простежувався в ілюструванні абетки й обкладинок журналів. Г. Нарбут активно використовував мотиви української художньої давнини як естетичного явища та запозичення співзвучних з новим часом символіко-алегоричних форм з культури бароко⁸⁸.

Серед українських художників-футуристів визначними стали Давид Бурлюк, Олександра Екстер, Олександр Богомазов, Василь Єрмилов, Анатолій Петрицький. Давид Бурлюк, автор близько 15 тисяч картин, вражав сучасників своєю стихійною творчістю. Себе він вважав уродженцем українського степу, «татар-

⁸⁴ *Українська культура. Лекції* / За ред. Д. Антоновича. Київ: Либідь, 1993. С. 344.

⁸⁵ Карпова Г.В. Київські виставки «Мира искусства». *Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ — початку ХХ ст...* С. 37—44.

⁸⁶ Горбачов Д.О. На карті українського авангарду. *Там само*. С. 93.

⁸⁷ Горбачов Д.О., Найден О.С. Образотворче мистецтво. *Українська культура ХХ — початку ХХІ століть*. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 5, Кн. 1. С. 377.

⁸⁸ Фоменко В.М. Творчість Г.І. Нарбута та українська барокова гравюра. *Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ — початку ХХ ст...* С. 28, 30.

сько-запорізьким футуристом»⁸⁹. Його родина проживала в маєтку графа Мординова з безкраїми десятинами землі й отарами, що давало змогу відчувати себе частинкою Геродотової Гілеї та відобразити таке світовідчуття у своїх полотнах⁹⁰. Олександра Екстерн у перших полотнах заявила про своє захоплення творчістю імпресіоністів, а потім, після знайомства з Пікассо і Браком, віддала перевагу кубофутуризму, пишучи натюрморти. Кубофутуристом був і Олександр Богомазов, якого називали «українським Пікассо» і який підготував книжку про основні принципи мистецтва авангарду. Василь Єрмилов також визнавав себе кубофутуристом, хоча в його творчості взаємодіяли різні напрями⁹¹.

На цьому тлі виділяються творчі пошуки Казимира Малевича з випробуванням таких стилєвих методів, як модерн, постімпресіонізм і фомізм. Видатний художник народився в Києві 1878 р. До 17 років разом із батьками жив у селах і містечках Поділля, Харківщини та Чернігівщини, там, де працювали цукрові заводи, оскільки його батько був інженером. На Поділлі він юнаком розписував печі в селянських хатах, а у с. Вербівці на Київщині робив ескізи для вишивок і килимів. Тож перший селянський цикл він створив кубістичними засобами, зосереджуючись на людях села та їхній праці.

Отже, після потужної хвилі романтизму модернізм у мистецтві на зламі ХІХ—ХХ ст. надав наступного сильного імпульсу формуванню національних культур. Через образи та символи українські літератори й митці поряд з науковцями сприяли побудові спільного простору новочасної української ідентичності та пошуку каналів інтелектуальної та емоційної взаємодії з ширшими верствами українського народу, які б посилювали в кожному відчуття співпричетності до цього простору, як в уяві, так і в щоденному житті. Прихильники модерністського перевороту повсюдно відзначалися високим рівнем освіти, знанням західної філософії та історіософії, розумінням культури, високим ступенем майстерності у своїх професійних напрямках, а водночас черпали ідеї та натхнення у власних національних культурах, збагачуючи культурно-інтелектуальне поле Європи багатоголоссям і різнобарвністю роздумів про спільні людські цінності, переживання та мрії. Велика війна перетворила це свято наук і мистецтв на всесвітню драму, яка змусила відчутти й переосмислити все по-іншому.

⁸⁹ Горбачов Д. О. На карті українського авангарду... С. 93.

⁹⁰ Горбачов Д. Український батько російського футуризму. *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки*. 2008. Вип. 1. С. 105.

⁹¹ *Український художній авангард. Маніфести, публіцистика, бесіди, спогади, листи* / Упоряд. Д. Горбачов. Київ, 2020.

КУЛЬТУРА
ПОВСЯКДЕННЯ

Погляд на історію крізь призму щоденних практик.
«У просторі звичного, досвідного світу виникають і розквітають усі інші світи»¹, — такого вдало сформульованого українським істориком Ольгою Коляструк висновку рано чи пізно доходить чи не кожний дослідник, занурюючись у мікроісторії своїх героїв. Утім, повсякдення приховує пастки для дослідників з пізніших епох передусім через свою невловимість. Буденність і повторюваність щоденних ритуалів зрештою стає настільки очевидною і самозрозумілою, що про неї не згадують і ні з ким не обговорюють. Те, про що мовчать, не відображається в джерелах, стає прихованим для істориків і відкриває простір для уяви. «Повсякдення, — стверджує дослідник його теорій Ігор Карівець, — неможливо “схопити” у понятті; воно як ніщо вислизає з сітей»². Реконструкції загублених світів людей минулого в оперті на їх фрагментарно збережені судження зазвичай стають захопливою мандрівкою. Історія повсякдення міцно завоювала позиції в колі історичних досліджень, відтоді як, шукаючи вихід із кризи традиційної історіографії, який мав би не обмежувати, а заохочувати потяг до інтелектуальних вправ, «багато істориків, що вивчають різні історичні періоди, країни і процеси, усвідомили той величезний потенціал, перспективи нових досліджень, що відкриваються завдяки вивченню таких джерел, як листування рядового Вілера з дружиною»³.

¹ Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. Вип. 15. Ч. 1. С. 46.

² Карівець І.В. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. С. 7.

³ Шарп Д. Історія низу. *Нові підходи до історіописання* / За ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 40.

Увагу до історії повсякдення ще у 1930-х роках привернули французькі історики школи Анналів. З їх ініціативи вийшла у світ серія видань під рубрикою «*La vie quotidienne*» (з франц. — повсякденне життя). Інтерес до повсякдення у французькій історіографії сформувався одночасно зі становленням інтелектуальної історії і в одному середовищі істориків, що дало змогу зблизити обидва напрями в рамках знаменитої «історії ментальностей» Люсьєна Февра та Жоржа Дюбі. Саме за дорученням Л. Февра один із найвідоміших французьких істориків Фернан Бродель написав класичну працю «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.», перший том якої «Структури повсякденності: можливе і неможливе» переконливо показував, як увага до найдрібніших деталей «царства рутини» може впорядкувати дотеперішні уявлення про минуле⁴. Історія повсякдення утвердилася й в англomовній історіографії (*everyday life history*). У США наприкінці ХХ ст. прихильники «нової культурної історії» зосередилися на розгадуванні сенсів і символів повсякденного життя. У концепції Шейли Фіцпатрик повсякдення постало як синтез поведінки, стратегій виживання і просування людини в державі, що встановила тотальний контроль над життям громадян⁵.

Дещо іншим шляхом відбулося становлення історії повсякдення в Німеччині (*Alltagsgeschichte*), де рух до неї почався зі спроб переосмислити колективну причетність до фашизму через «історію знизу». «Бунт молоді» (Альф Людтке) витримав тиск критики з боку академічної історіографії, яка не могла позбутися зверхності щодо життєвого досвіду «маленької» людини, її турбот, переживань і надій на майбутнє⁶. «Історія повсякденності виросла з протесту, — стверджує й український історик О. Удод. — Це протест проти “професорської” історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях — тільки як розвиток економічних і соціальних процесів»⁷. Та все ж до кінця ХХ ст. історія повсякдення відстояла своє місце. З’явилася навіть думка про те, що вона є єдиною «справжньою» історією, яка має підпорядкувати собі інші напрями⁸. Такий підхід є привабливим для багатьох дослідників, оскільки зміщує фокус уваги на людину минулого та її життєвий досвід.

З певним запізненням історія повсякдення набувала популярності на пост-соціалістичному просторі, який на деякий час опинився поза межами інтелек-

⁴ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.* / Пер. з франц. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе.

⁵ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Укр. іст. журн.* 2007. № 1. С. 180—181.

⁶ Людтке А. *История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти* / Под ред. С.В. Журавлёва; пер. с англ. и нем. Москва: РОССПЭН; Герм. ин-т в Москве, 2010.

⁷ Удод О. Історія повсякденності як напрям соціально-історіографічних досліджень в історіографії ХХ ст. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)* / Відп. ред. В.М. Даниленко; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2010. Кн. 1, ч. 1—2. С. 27—28.

⁸ Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці... С. 48.

туальних дискусій та «повернення до людини» в західній історіографії. До теоретичного осмислення повсякдення з конкретними дослідженнями життєвих ситуацій звернулися російські історики (Ю. Лотман, А. Гуревич, Л. Репіна, О. Левінсон, Н. Пушкарьова, С. Оболенська та ін.). Суттю історії повсякдення стало зміщення акцентів у бік конкретних деталей, що характеризують людину, її звичайну щоденну поведінку та світогляд, які можуть бути типовими для різних верств та певних соціальних груп. Відкриття архівів зумовило сплеск інтересу до пов'язаних з польською історією українських земель з боку польської історіографії, однак і тут історію повсякдення спершу було відкладено на «потім», а згодом, резонуючи з хвилею спаду популярності цієї теми на Заході, прийшов час на сумніви «чи Галичина не проспала своєї повсякденності»⁹.

Проте зі зламом ХХ—ХХІ ст. праці, написані в руслі історії повсякдення, демонструють продуктивність і в українській історіографії, яка переносить увагу на деталі, що характеризують людину. Увага до повсякдення тут значною мірою впливає з біографічних студій, поглиблення яких свідчить, що мотиви людських учинків нерідко диктували не так ширші процеси та явища, як корпоративні інтереси, родинне виховання й ситуації, неформальні зв'язки, заздрість, амбітність, лідерство, підступність або ж емпатія¹⁰. Надзвичайно цікавими стали дослідження про сприйняття і переживання людей минулого, їхню чуттєвість, адже у багатьох аспектах вони і збігаються, і не збігаються із сучасними людськими вболіваннями. Перспективи історії повсякдення як напряму з власною методологією дослідження зростають на стику історії з соціальними та гуманітарними науками, насамперед у взаємодії з соціальною антропологією.

Вивчення повсякдення в українській історіографії ХІХ ст. лише набирає обертів, і на цьому шляху дослідників ще очікують відкриття й дискусії. У їх фокусі безумовно перебуватимуть питання, які вже окреслені світовою історіографією і можуть бути зведені до кількох напрямів: чи вдасться об'єктивувати (як варіант — знайти простір для наукового вивчення) ті аспекти побуту і звичаїв, які традиційно вважалися не вартими уваги «великої» історії, і якщо так, то якою мала б бути наукова методологія їх дослідження; на базі якого напряму історія повсякдення виглядатиме «продуктивнішою» — соціальної історії, яка бере до уваги великі групи й неминує «усереднює» індивідуальний досвід, чи «історії знизу», яка, поринаючи у світ джерел особового походження, твердить, що минуле можна побачити очима маленької людини і відчуті через її суб'єктивні переживання; врешті-решт, як не потрапити в іншу крайність — спокусу підпорядкувати весь історичний наратив повсякденності, що, з одного боку, впливає з природної цікавості людини до того, як жили, що відчували і про що

⁹ Kozak S. *Niecodzienna codzienność. Galicja i życie codzienne jej mieszkańców w badaniach historycznych po 2010 roku. Galicja. Studia i materiały*. Rzeszów, 2018. Nr 4. S. 11.

¹⁰ Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ — початку ХХ століття. *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* Київ, 2006. Вип. ХІ. С. 30.

думали її попередники, а з іншого — загрожує «фрагментаризацією історичних досліджень»¹¹.

З огляду на процеси модернізації можна стверджувати, що ХІХ ст. принесло до повсякденних практик чимало новинок. Ключем до їх сприйняття для людини ставало зіткнення з містом на коротший (подорожі, навчання) чи довший (переселення) час. Місто відкривало можливості, наближало до високої культури, демонструвало побутову й мистецьку розкіш аристократичних палаців і технічні новинки сучасних будівель, суттєво розширювало простір свободи, але водночас наражало на небезпеку опинитися на соціальному маргінесі в повній самотності та безпорадності. Голоси соціальних низів долинають до майбутнього крізь призму кримінальних хронік, судових проваджень, поліцейських донесень. Та найвиразніше, порівняно з попереднім періодом, у ХІХ ст. залунали думки, переживання, мрії та сумніви нової соціальної верстви — інтелігенції. Стрімке зростання чисельності людей з певним рівнем освіти та ціннісними орієнтирами, мода на проби пера й підтримка родинних, дружніх і ділових взаємин через кореспонденцію залишили нащадкам чималий пласт рукописної літератури, яка відображує світ повсякденних практик, роботи, кар'єри, світогляду, товариського й родинного кола, емоцій та пошуків себе в середовищах української світської і духовної інтелігенції ХІХ ст.

Нові види транспорту скорочують відстані. Завдяки індустріалізації пару замінив двигун внутрішнього згоряння. Упроваджували його досить широко, що дало змогу перейти до механізації багатьох галузей виробництва. Щоправда, ще до середини ХХ ст. парові машини широко застосовували в тих сферах, де їх не можна було замінити. Вони качали воду, приводили в рух верстати, пароплави, використовувались як тяглова сила плуга для зорювання і набагато краще справлялися з великими навантаженнями, були витривалими на важких роботах, служили довго, не потребували значних експлуатаційних витрат, вирізнялися простотою обслуговування. Саме тому вони затрималися на залізничному й водному транспорті та на багатьох підприємствах, слугували людині для швидкісного пересування і привносили в її життя нові зручності. Найпоширенішою галуззю застосування парового двигуна стало судноплавство. Т. Гарфорд пояснює тривале перебування парових двигунів на виробництві психологією власників, які не бажали списувати основні фонди¹².

Завдяки пароплавам можна було значно швидше долати великі відстані, важливі для торговельних зв'язків. Їх можливості для поквавлення міжнародної торгівлі відразу оцінив новоросійський і бессарабський генерал-губернатор князь Михайло Воронцов, який організував пароплавні рейси між Одесою і Редут-Кале, перевалочним пунктом для середземноморських товарів. Пароплавне сполучення було використано для доставки провіанту військовим під час подій 1828—1829 рр. Уже 1833 р. розглядалося питання про встановлення постійного

¹¹ Шарп Д. Історія низу... С. 51.

¹² Гарфорд Т. *Речі, що змінили світ. Історія економіки в 50 винаходах* / Пер. з англ. П. Скакун. Київ: Наш формат, 2018. С. 110.

пароплавного сполучення між Одесою і Константинополем. Було створено акціонерне товариство для утримання пароплавів, представником державних інтересів у якому Комітет міністрів призначив генерал-губернатора.

На перших порах, однак, справа була збитковою, і 1836 р. на прохання збільшити кошти на утримання пароплавів «Одесса» та «Наследник» міністр Є.Ф. Канкрін дав пароплавному негативну оцінку. Генерал-губернатор вважав, що завдяки йому поживалася торгівля, а міністр був переконаний, що пароплаводство не приносить прибутків, бо його час ще не настав, а люди ще не сприймають пароплав як транспортний засіб. М.С. Воронцов знову і знову наполягав на налагодженні постійного водного зв'язку між Одесою та Константинополем і запропонував замовити в Англії виготовлення пароплавів-фрегатів, якими керувала б експедиція при Одеській митниці. Він же рекомендував досвідчених неогоціантів для закордонної торгівлі. Цей проект зацікавив Комітет міністрів і був схвалений того ж року.

Пароплав «Генерал Коцебу», один із 63 кораблів Російського товариства пароплавання і торгівлі, покинув Крим 1869 р. і доставив делегацію до Єгипту для участі у відкритті Суецького каналу. Це товариство налагодило регулярне морське сполучення з містами Османської імперії, Єгипту, Італії, Великої Британії, Франції, Китаю, Індії тощо, сформувало внутрішній ринок морських перевезень.

На пароплаві компанії Вебстера і Коваленка Леся Українка здійснила першу в житті морську подорож і закохалася в море. Влітку 1888 р. вона разом з матір'ю Оленою Пчілкою подорожувала з Одеси до Аккермана на пароплаві «Тургенев». Пароплав завдовжки 55 метрів і завширшки 7 метрів міг розвивати швидкість до 10 морських вузлів. Побудували його 1882 р. на англійській верфі в місті Престон для австро-угорської компанії, і спершу він називався «*BudaPesth*». О восьмій годині ранку пароплав вирушав з Одеси і надвечір повертався назад. Учений Богдан Комаров, родина якого товаришувала з Косачами, описував його так: «Це старовинний корабель, що пересувався поволі за допомогою двох величезних коліс. Уже в ті часи кораблі з колесами були рідкістю на морі, а старенький “Тургенев” все ще не розлучався з ними і сновигав по гладенькій воді, важко плескаючи лопатями. В бурхливу погоду “Тургенев” злякано ховався в закутку тихої бухти».

У перший свій рейс «Тургенев» вирушив 1885 р. від Воєнного молу Одеського порту і потім незмінно курсував цим маршрутом щодня, крім понеділка. У кожний рейс він виходив під гучні проводи, ніби це була надзвичайна подія, хоча такий круїз був досить популярною розвагою для одеситів і гостей міста. Інтелігенція здебільшого пароплавом відправлялася в морські подорожі чи на екскурсії до стародавнього Аккермана, а купці, міщани, селяни та бессарабські виноградарі з мішками, клунками та саквояжами їхали у справах. «Тургенев» приймав на борт крім вантажів усього 300 пасажирів: 50 — першого та другого класу і 250 так званих «палубних» — третього класу. Лесю Українку приголомшили товстезні мури фортеці і, безперечно, вразила морська подорож¹³.

¹³ Комаров Б. З часів пробування Лесі Українки в Одесі (Деяко із спогадів). *Спогади про Лесю Українку* / Відп. ред. Т. Скрипка. Нью-Йорк; Львів: Астролябія, 2021. Т. 2. С. 158—160.

Пароплавам організовували туристичні поїздки по Дніпру. Про одну з них розповів Валентин Катаєв: «Особливо врізався мені в пам'ять ранній ранок, коли тато розбудив нас, велів скоріше одягатися і йти вгору на палубу. На палубі, ще сирій від нічної роси, зібралися пасажирів і дивилися на лівий, високий берег Дніпра, де над пагорбом виднівся високий дерев'яний хрест. Тато зняв свій солом'яний капелюх і сказав голосом, у якому тремтіла якась глуха струна: Діти, зніміть капелюхи, вклоніться і запам'ятайте на все життя: це хрест над могилою великого народного поета Тараса Шевченка. Ми з Женею зняли свої літні картузи і довго дивилися услід хреста, верхня частина якого вже була висвітлена тілесно-рожевими променями сонця, що сходить. Деякі пасажирів хрестилися, деякі шепотіли услід хресту: Вічна пам'ять... вічна пам'ять... Деякі стояли з низько опущеною головою, а капітан, знявши кашкета, потягнув за дріт, і довгий, густий пароплавний гудок траурно заколихав ранкове повітря, і ще довго звук його віддавався у високих обривах правого берега і, слабшаючи, біг по дніпровській воді. Мою душу охопив захват: вперше в житті я зрозумів, всім своїм еством відчув, що таке справжня слава поета, відкинутого державою, але зате визнаного народом, який поставив над його скромною могилою високий хрест, осяяний ранковим сонцем і видимий звідусіль усьому світу»¹⁴.

Пароплави перевозили річками значну частину вантажів у Дніпровському, Південнобузькому і Дністровському басейнах. У внутрішньому річковому сполученні через дешевизну вони надовго зберегли панівне становище. Між Києвом і Черніговом ходили два судна — «Чикаго» і «Пронин». Вони постійно перевозили пасажирів і вантажі, оскільки залізнична станція знаходилася далеко від водного сполучення. Пароплавне сполучення сприяло розвитку багатьох населених пунктів, які, опинившись поза важливими сухопутними шляхами та втрачаючи адміністративні функції, не занепали. Після налагодження судноплавства Стара Ушиця, наприклад, стала важливою пристанню й набула нового життя. От як про це повідомлялось 1909 р. у газеті «Подолія»: «У житті нашого міста відбулася зміна. Пароплави “Благодать” та “Отважный II”, що здійснюють регулярні рейси Дністром, сколихнули застигле болото буденності. Пароплави щодня ходять до Усті та Могилева та й у зворотному напрямку. Тепер від Старої Ушиці стало зручно та дешево добиратися до губернського центру (через Устю). У самому місті, поблизу пристані вирує життя, особливо коли пароплави роблять півторагодинну зупинку»¹⁵. Того року Дністром курсувало 11 пасажирських пароплавів, які значно поживлявали життя інших населених пунктів¹⁶.

Основним видом пересування ставали залізниці, які в другій половині XIX ст. густою мережею покривали територію США і Європи, значно спрощуючи

¹⁴ Катаєв В. Разбитая жизнь, или Волшебный рог Оберона. *Собр. соч.* Москва: Художественная литература, 1985. Т. 8. С. 381 (Пер. В. Шандри).

¹⁵ Єсюнін С. Транспортне сполучення між містами Поділля: становлення та розвиток у другій половині XIX — на початку XX ст.: *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.* Матеріали наук. конф. 24—25 верес. 2015 р. Вінниця, 2016. С. 342.

¹⁶ Там само.

переміщення між великими містами й долучаючи до широкого світу віддалені закутки, життя яких з появою неподалік залізничної колії безповоротно змінювалося. Перший міністр шляхів сполучень у Російській імперії Павло Мельников після вивчення американських залізниць зауважив, що відстані зникають у швидкості паровозів і що Росії з її величезними територіями вони конче потрібні¹⁷. Ф. Б. Шенк переконливо доводить, що залізниці не лише відображують економічну і технологічну історію, вони творять новий соціальний простір, змінюючи сприйняття часу і простору пасажирями. Завдяки доступності залізниці масовими стали подорожі, міграції, соціальні комунікації¹⁸.

Можливості подорожувати значно розширювали коло знайомств між людьми. Це позначалося й на шлюбних практиках молоді, які дедалі більше виходили за межі місцевих середовищ. Подорожі потягами, відносно тривале перебування в замкненому просторі вагонів з випадковими супутниками збагачували людину цілком новим досвідом, давали можливість пізнати різні життєві ситуації. Горизонти світу розширювалися, і його вже не вдавалося затиснути у вузький простір сільської громади, де нечасто з'являлися нові люди, а ставлення до кожного домогосподарства та його мешканців закладалося ще в дитячому віці. Атмосферу тогочасних подорожей у поїздах блискуче відобразив Шолом-Алейхем у циклі «Залізничні історії» (у цитованому фрагменті йдеться про 1905 р.): «Цього разу нас було не більше як два десятки пасажирів, і сиділи ми в вагоні третього класу, можна сказати розкішно. Тобто сиділи, власне кажучи, тільки ті, що вчасно захопили місця, а інші стояли, спершись на простінки. Проте і ці теж брали участь у розмові нарівні з тими, що сиділи. А розмова була дуже жвава. Всі говорили. Всі разом. Як звичайно [...]. Про що? Про що завгодно. Кожному хотілось розповісти щось свіженьке, животрепетне, щось таке, що зацікавило і що всі слухали б. Але нікому не щастило зосередити увагу всіх на чомусь одному. Раз у раз перескакували з однієї теми на другу. Ось розмовляють, здається, про урожай на пшеницю і овес, а ось уже перескочили (приший кобилі хвіст) на війну [...], на погроми, жорстокості, утиски і нові переслідування євреїв, на виселяння з сіл і втечу до Америки та інші лиха і напасті, яких можна наслухатися за теперішніх гарних часів: як-от про банкрутства, експропріації, воєнний стан, шибениці, голод, холеру...»¹⁹.

Зустрічі й розмови в потязі інколи ставали невичерпним джерелом для роздумів, спонукали до інтелектуальних і пізнавальних рефлексій та порівнянь, навіть до дії. Олександр Барвінський з висоти років пригадував час, проведений у поїзді Відень — Гляйхенберг з двома австрійськими туристами, які вразили його

¹⁷ Шенк Ф. Б. *Imperial inter-rail: Влияние межнационального и межимперского восприятия и соперничества на политику железнодорожного строительства в царской России. Itregetit inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700—1917)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. С. 358.

¹⁸ Шенк Ф. Б. *Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство России в век железных дорог* / Авториз. пер. с нем. М. Лавринович. Москва: Новое литературное обозрение, 2016.

¹⁹ Шолом-Алейхем. *Вибране*. Київ: Україна, 2009. С. 195.

гарною орієнтацією в історичних пам'ятках краю, змусили по-доброму позаздрити такій освіченості й замислитися, як можна перенести подібні практики на український ґрунт: «Виїхав я з Відня до Гляйхенбергу південною залізницею. Задля Зелених свят вибиралися товпи прогульковців з Відня, погуляти на лоні природи, отже був турист німець, що десять літ подорожував по австрійських краях і тепер в туристичнім одягу і нацвяхованих альпейських черевиках вибрався в дорогу. Другий мій сусід в переділі, а знакомий тамтого, їхав до мій на свята. Давніше також подорожував він по альпейських краях та знав кожду закутину і кождий вершочок в горах, кожде сільце і церковицю або замчище. Прислухавшись їх розмові, подумав я собі: Так-то німці знають свій край! Дізнавшись що я з Галичини, та що вперше їду туди, уступили они мені місце коло свого вікна і стали навперейми оповідати про всьо та показувати, чого б я сам був не знав і не замітив, хоч би й десять раз туди був переїздив»²⁰.

Залізничне сполучення зробило спосіб життя в різних регіонах одноріднішим. Це торкнулося, до прикладу, матеріалів, з яких споруджували житло. Раніше в основу будівництва завжди закладали місцеві матеріали. З появою вантажних перевезень значно більшого поширення набула відносно дешева і зручна цегла. Уніфікації зазнали й географічні назви. Потреба встановлення табличок якнайкраще посприяла уникненню різночитань»²¹. Розклад руху на залізниці передбачав упорядковане ставлення до часу. З 1874 р. розклад руху потягів по всіх станціях Російської імперії був узгоджений з показами Пулковської обсерваторії і співвідносився з місцевим часом.

Незабаром постала й проблема приєднання до міжнародних поштового, залізничного та телеграфного зв'язків з переходом на 24-годинну систему поділу доби, що, однак, було запроваджено вже 1919 р.²² Ця обставина, як і немало інших, почала витісняти природні циклічні часові системи і посприяла масовому використанню міських, настінних і кишенькових годинників. Можливість швидшого й комфортнішого подолання значних відстаней формувала в людини нову психологію її адаптації до сприйняття часу. Темп життя стрімко прискорювався. Водночас зворотною стороною зростання мобільності населення стало збільшення числа волоцюг. Про масштаби цього явища свідчать спроби державної влади регулювати його шляхом примусового їх повернення до громад, до яких вони належали, або ж скерування їх на примусові роботи²³.

²⁰ Барвінський О. *Спомини з мого життя* / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. Ч. 1—2. С. 286.

²¹ Мортімер І. *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас* / Пер. з англ. Я. Машико. Харків: Ранок, 2018. С. 252—263.

²² Шенк Ф. Б. Универсальное время versus локальные времена: железные дороги и споры о времяисчислении в России (1870—1910-е годы). *Изобретение века. Проблемы и модели времени в России и Европе XIX столетия*. Москва: Новое литературное обозрение, 2013. С. 135, 144.

²³ Broński K. The policy of national and state authorities in the scope of counteracting vagrancy in Galicia in the period of autonomy — an outline of issues. *Galicja. Studia i materiały*. Rzeszów, 2020. Nr 6. S. 11—32.

Сучасники стверджували, що паровоз зробив для об'єднання людства більше, ніж усі філософи, поети і пророки. Чутливо реагувало на нові явища мистецтво, яке відображало «дух часу» через алегорії та символи. Так, упродовж 1888—1892 рр. за ескізами Яна Матейка його учні створили панно для актового залу Львівської політехніки. Чоловіча й жіноча постаті на залізничній платформі уособлювали вогонь і воду, а дитина, що тягнула платформу по рейках, — пару. На другому плані — пейзаж з сіячем і фабричними будівлями, що означали розквіт сільського господарства й промисловості завдяки залізничному сполученню. Будинок Дирекції залізниць у Львові був прикрашений статуєю Меркурія, який спирався на крилате колесо — символ залізниці (скульптор — Леонард Марконі). Напередодні Світової війни з'явилися й реалістичні зображення залізниці — навантажених вагонів, колії, постатей залізничників тощо²⁴.

Особливим явищем у просторах міст ХІХ ст. ставали вокзали (в західноукраїнському варіанті — двірці). У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. вони масово виростали по лінії прокладення залізничних колій, поживляючи життя невеликих міст і стаючи новими центрами інтенсивного руху в більших. Перший директор залізниці Львів — Чернівці — Ясси Людвік Вежбицький, що надавав великого значення формуванню корпоративної культури та її символіки, сприяв спорудженню вокзалів у Галичині та Буковині в одному стилістичному напрямі, із застосуванням півциркульних арок, які були ознакою тогочасної палацової архітектури. Такий задум мав підкреслити роль двірця-палацу в архітектурі міста. Іншим поширеним варіантом став вокзал «альпійського» типу — як правило, двоповерхова, прямокутна у плані кам'яниця, яка вписувалася в навколишню забудову. Обов'язковими елементами вокзалу були каса і зал очікування, а на другому поверсі зазвичай розміщували ресторан і готель²⁵.

У великих вокзальних приміщеннях пасажирів поділяли за соціальним станом на три категорії. Самі ж вокзали ставали головними будівлями міст, іноді навіть їх престижною візитною карткою. Таким став вокзал в Одесі. Він був споруджений 1884 р. в неокласичному стилі і за розмірами нагадував новий міський театр. У ньому містилися входи для пасажирів першого, другого і третього класів. Головний фасад було прикрашено трьома арками і доричними колонами. Підлогу вестибюлю вимощено кольоровими кахлями, а головний вхід мав паркетну підлогу й фарбовані стелі²⁶.

Навколо вокзалів формувався свій світ, головними дійовими особами якого ставали безпритульні, кримінальні злочинці, повії та поліцейські. Цей світ жив за власними законами і відзначався стабільністю та вмінням самостійно під-

²⁴ Гранкін П. Залізничні алегорії на львівських вулицях. *Статті (1996—2007)*. Львів: Центр Європи, 2010. С. 4—5.

²⁵ Студницький І. Типові проекти середніх вокзалів України другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст.: історія, просторово-планувальна структура та художньо-стилістичні особливості. *Вісник Львів. нац. академії мистецтв*. 2018. Вип. 35. С. 201—219.

²⁶ Герлігі П. *Одеса. Історія міста, 1797—1914*. Київ: Критика, 1999. С. 257.

тримувати рівновагу. Особливо інтенсивне нелегальне життя розвивалося на російсько-австрійському кордоні. Подорожніх перевіряли на політичну благонадійність, наявність нелегальної літератури, ймовірність шпигунства. Та все ж одночасно існували випробувані контрабандні маршрути, якими перевозили навіть зброю. З позиції торгівців контрабанда не вважалася правопорушенням, а лише формою ведення бізнесу зі своїми законами й ризиками. Перетин кордону інколи ставав вимушеним єдиним виходом як для тих, хто зазнавав політичних переслідувань, так і для злочинців. Не даремно з останніх десятиліть XIX ст. в Галичині з'явилася приповідка «пропав, як у Бродах»²⁷.

Починаючи з 1892 р. на всіх залізницях Росії почали впроваджувати «нормальний» тип вагонів, споруджених за проектом інженерів управління Південно-Західної залізниці. До вдосконалення самого паровоза долучився керівник цього управління Олександр Бородин, який істотно поліпшив його швидкісні дані. Внесок цього талановитого інженера високо оцінило Паризьке товариство цивільних інженерів, нагородивши його золотою медаллю. У Габсбурзькій монархії пасажирські вагони поділяли на перший—третій класи, які різнилися ціною квитка, кількістю пасажирів та рівнем комфорту. Члени імператорської родини мали у своєму розпорядженні так звані двірські поїзди, які обслуговувалися особливо ретельно. У виняткових випадках цісар міг надати цей транспорт для інших цілей. Так, цісарським потягом, який Франц Йосиф вислав до кордону зі Швейцарією, повернувся на похорон Анджеля Потоцького його син Адам, що навчався в Англії.

При магістральних залізничних шляхах споруджували локальні колії, так звані вузькоколійки, які використовували для вантажних перевезень, а в окремих випадках — і як пасажирський транспорт. У Львові якийсь час обговорювали можливість запровадження парового транспорту як міського, але горбистий ландшафт міста було визнано непридатним для такої ініціативи. Натомість у Коломиї, де вузькоколіяку прокладали для нафтового промислу, залізничні вагони перевозили й пасажирів.

Іншою стороною пожевленої залізничного руху стали масштабні аварії, які, хоча й не часто, однак усе ж траплялися. Оскільки вони призводили до трагічних наслідків, смертей і каліцтв, а також до значних збитків — втрати чи пошкодження рухомого складу, перерв у розкладі руху, керівництво залізницею звертало велику увагу на запобігання таким ексцесам і вимагало зосередженості й ретельності від працівників. Найпоширенішими причинами аварій на залізниці були сходження з колії та зіткнення. Наприклад, 17 жовтня 1888 р. зазнав катастрофи поїзд біля с. Бірки у Харківській губернії на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці. Оскільки у ньому їхав Олександр III із сім'єю, то причини аварії ретельно з'ясовували. Виявилось, що потяг зійшов з рейок через перевищення швидкості.

²⁷ Куцмані Б. *Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті* / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2019. С. 229.

У березні 1913 р. зіткнулися два потяги між Мостиськами та Медикою. Машиніст одного з них зігнував знак заборони руху, вирішивши, що його виставили помилково. Зіткнення призвело до чотирьох смертей і значних пошкоджень обох локомотивів. У травні 1916 р. швидкий і товарний поїзди зіткнулися біля Лавочного. Причиною стало те, що бригада товарного потяга зігнувала розпорядження повернути на Славське. Швидкий поїзд, який рухався згори вниз, вривався в товарний, унаслідок чого було повністю розбито його локомотив і кілька вагонів. В аварії загинуло дев'ять осіб і ще декілька дістали важкі травми. В абсолютній більшості випадків в основі катастроф лежав людський фактор²⁸.

Залізниця проілюструвала не лише успіхи модернізації, творення нового соціального простору, а й стала могутньою зброєю у руках тих, хто прагнув децентралізувати ситуацію в державі. На ці її можливості чи не вперше звернув увагу Є. Чикаленко, коли описав наслідки грандіозного всеросійського залізничного і поштово-телеграфного страйку 1905 р.: «Де ж таки: величезна просторами держава лежала як паралізована істота; ні один нерв не функціонував, не міг передати від центру на периферії жадного наказу, жадної звістки, і центр не знав, що діється на периферіях, а провінція не знала, чи є ще той центр, чи вже може бурхлива хвиля революції змела його й занесла в безвість. Ні листів, ні телеграм, ні газет нема, тільки якісь суперечні чутки, яких не можна перевірити, бо ніхто не міг нікуди проїхати по залізниці. [...] Не можна підвезти харчових продуктів, доводиться сидіти без соли, керосину, цукру і т. д., що страйк розлучив членів родини, котрі були не вкупі і не знали нічого про своїх — чи живі вони, чи здорові; що валиться на місцях звиклий порядок, лад і не можна нізвідки викликати помочі, рятунку»²⁹.

Помітним явищем стала й поява нових видів громадського пасажирського транспорту, який заміняв візників і трамваї на кінній тязі. Бельгійська акціонерна компанія 1899 р. заснувала в Одесі автобусний сервіс. Машини виготовляли німці, і через комфортабельність одесити віддавали їм перевагу, хоча доступними залишалися й традиційні дροжки. Їх можна було найняти на кожному розі міста дешевше, ніж за 50 коп. на годину. На початку ХХ ст. в Одесі було приблизно 30 автомобілів, мотоциклів і вантажних машин, а на 1914 р. — 365 автомобілів, 94 мотоцикли, 33 вантажівки і 1828 велосипедів. Входило в моду катання на роликах³⁰.

Про доцільність запровадження автомобілів-вагонів (назви «автобус» ще не було) заговорили в Харкові 1906 р. Йшлося про те, що такий вид транспорту самотужки може одночасно перевозити 34 пасажири, а запровадження десяти таких «вагонів» дасть змогу витіснити панівне в місті бельгійське товариство, яке володіло конкою. Конкуренція з ним зводилася до того, щоб воно передало концесію у власність міста. Харківська міська дума підтримала починання свого гласного К.Г. Шиманського організувати в місті недорогі автомобільні переве-

²⁸ Swoboda M. Katastrofy kolejowe. *Czasopismo Techniczne*. Lwów, 1918. Nr 7. S. 53—58.

²⁹ Чикаленко Є. *Сногади (1861—1907)*. Нью-Йорк, 1955. С. 404—405.

³⁰ Герлігі П. *Одеса. Історія міста...* С. 259—260.

знення. Ухвалення рішення затягувалося через надходження пропозицій інших компаній, узгодження планів з бельгійцями, з'ясування розмірів омнібусів і вантажів, які вони могли б перевозити.

Практичною виявилася пропозиція власників дачної місцевості Помірки Олексія Акименка і Івана Семененка, які замовили в Берліні два великих автомобілі з місцями для сидіння на даху, розрахованими на 25 осіб. Вони почали возити містян на дачі. Однак цей транспорт виявився не дуже зручним через невпорядковані шляхи, на яких пасажирів трясло і підкидало. Тоді за справу взявся Микола Федорович фон Дітмар, який, хоча й навчався спершу в кадетському корпусі, однак згодом закінчив Гірничий інститут у Санкт-Петербурзі. Кілька років він працював інженером на Путиловському заводі та на будівництві залізниць, а 1893 р. відкрив у Харкові механічну майстерню і на 1914 р. володів двома машинобудівними заводами, входив до правлінь кількох акціонерних товариств. Він як міський гласний пропонував залучити інженерів-фахівців до цієї справи. Завдяки його порадам врешті-решт у місті з'явилися регулярні рейси автомобілів контори Тепліца, які перевозили пасажирів у дні перегонів на іподром. У 1910 р. було дозволено організувати автобусний рух до залізничного вокзалу. Ходило три автобуси, які повністю заповнювалися пасажирами. Цією тиснявою відразу скористалися злодії, які почали викрадати з їхніх кишень годинники та гроші³¹.

Запровадження автобусного сполучення в Києві відбувалося за сценарієм, подібним до харківського. Гласні Київської міської думи каденції 1906—1910 рр. намагалися зменшити монополію трамвайної компанії, аби та передала цей транспорт у власність міста. Прискоренню передання мав посприяти автомобільний громадський транспорт, запровадження якого розпочалося 1910 р. Голова залізничної комісії барон Валерій Оргіс-Рутенберг залучив до цієї справи представника швейцарського товариства автомобілів і аеропланів, який запропонував розпочати рух п'яти автобусів на маршруті Олександрівська площа — Думська площа — Фундуклеївська вулиця — вокзал. Однак автобуси швидко розбивалися, а французька фірма Луї Гейера за договором так і не доставила в Київ жодного автобуса. Наступна спроба відкриття ліній автобусних перевезень відбулася 1913 р., коли міська влада оголосила конкурс на поставку п'яти автобусів для показу, а потім — для перевезень до території Всеросійської торгово-промислової виставки (Черепанова гора, Олімпійська площа, Паркова алея, павільйони, що їх збудував відомий архітектор В.В. Городецький).

Розглянувши вісім пропозицій від німецьких фірм та місцевих підприємців, залізнична комісія управи з найманим інженером Е.К. Гарфом 1913 р. віддали перевагу фірмі Бенц-Гатгенау. Кожний автобус мав 21 сидяче і шість стоячих місць, гарантію на один рік і коштував 10 775 тис. руб. Перший маршрут складався з трьох ділянок: від Олександрівської площі до думи; від Царської площі

³¹ Домановський А.М., Оленко Н.П. Автомобільний громадський транспорт у Харкові на початку ХХ ст.: проекти та перші спроби реалізації (За матеріалами місцевої преси). *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія України»*. 2020. Вип. 30. С. 108—123.

до міського театру і від міського театру до вокзалу. Друга лінія мала дві ділянки: від Олександрівської площі до думи і від Царської площі до території виставки. Тариф за першу ділянку на кожному з маршрутів становив 10 коп., а за наступну — 5 коп. Такі ціни були цілком доступними загалу містян.

Серйозною перешкодою новому виду транспорту стали візники, що часто не поступалися автобусам, незважаючи на правила. Аби трамвайне товариство зазнало більших збитків, розклад автобусів було узгоджено з часом прибуття дачних вагонів, тож автобуси повсюдно відбирали пасажирів у трамвайного конкурента. Однак долю автобусного сполучення в Києві вирішила не ця суперечка, а загоряння 30 листопада 1914 р. бензину в карбюраторі одного з автобусів, унаслідок чого той згорів. Дума, щоб не наражати пасажирів на таку небезпеку, розірвала контракт з автомобілістами³².

Автомобілі як індивідуальний вид транспорту з'явилися на вулицях міст на початку ХХ ст. Відразу містяни зустріли їх насторожено — через гуркіт, а почасти й задрість до власників. Вороже сприйняли перші автомобілі знову ж таки візники, невдоволені конкуренцією та шараханням коней. Через десять років автомобілі почнуть витіснити потребу в конях, які тривалий час панували у світі перевезення. Першим автомобільним містом стала Одеса, згодом — Київ. Автомобілі з'явились у заможних киян, а коли кількість машин перевищила перший десяток, було засновано Київський клуб автомобілістів (1904). У Житомирі приватний автомобіль марки «Опель» було зареєстровано 1911 р. Того ж року в цьому ж губернському центрі на вулиці вийшли три автобуси, що експлуатувалися Волинським товариством автомобільних сполучень³³. Тоді ж з'явилися й мотоцикли тільки-но заснованої німецької автомобільної компанії «*Wanderer*». У Вінниці на такому намагався їздити банківський службовець Степанов, і, попри часті зупинки та необхідність підштовхування для продовження руху, йому заздрили місцеві хлопчики³⁴. Для запобігання нещасним випадкам, особливо вночі, міські управи почали укладати правила руху на автомобілях, мотоциклах і велосипедах. У Києві, щоб вільно їздити на велосипедах, кожен мав пройти перевірку в товаристві велосипедистів-любителів, після чого міська управа видавала іменну книжку-паспорт із зазначенням правил руху³⁵.

Правила про порядок руху на автомобілях у кожному місті укладали власні. У Кам'янці-Подільському швидкість було обмежено 10 верстами за годину, заборонено обгін. У разі недотримання чи порушення правил, а за тим стежила поліція, у водіїв вилучали документ на право керування автомобілем. Його отри-

³² Глизь Ю. *Київська міська дума: розбудова модерного міста* / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. С. 218—221.

³³ Прищепа О. *Міста Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.* Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 182.

³⁴ Брилинг Г. *История спорта в Виннице в 1907—1917 гг. Винница у спогадах: у 3 т.* Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. Т. 1: ХІХ — початок ХХ ст. С. 646.

³⁵ *Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по городскому общественному управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно.* Киев: Гор. обществ. упр., 1914. С. 231.

мання було досить складним. Водій мав сплатити податок, навчитися керувати машиною, скласти спеціальний екзамен та подати до міської управи опис свого автомобіля³⁶. У Катеринославі дозвіл на водіння надавали після ретельного огляду автомобіля, кожному з них присвоювали номерний знак. Допустимою була швидкість 15 верст (15,9 км) за годину. Водія попереджали, що він не має права лякати коней, а за виникнення такої ситуації зобов'язаний відразу зупинитися. Власники автомобілів, а ними були, як правило, заможні люди, об'єдналися в автомобільний клуб, у якому проводили вільний час та організовували екскурсії-подорожі, пробіги й паради.

Поступово автомобілі, опанувавши міські вулиці, почали перевозити пасажирів з одного міста до іншого. У 1908 р. міжміське сполучення було встановлено між Катеринославом і повітовим Новомосковськом. Його організував Андрій Міклашевський, автомобіль якого спершу перевозив десять людей, а згодом 20. Плата була невисокою — 1 руб. 25 коп., а тривала подорож 55 хвилин. Міська дума, хоча й потребувала коштів, не накладала відразу податок, чекаючи, щоб таке сполучення стало постійним³⁷.

Львівська преса вперше інформувала про автомобілі в місті влітку 1897 р. У міській хроніці за 17 серпня «*Gazeta Lwowska*» писала: «Автомобіль, вид транспорту, який рухається автоматично, за допомогою двигуна на бензині, повинен у ці дні з'явитися на вулицях Львова. Цей автоматичний транспорт привозить з Парижа п. Одживольський, власник нафтових копалень»³⁸. 37-річний Казимеж Одживольський після закінчення Промислово-технічної школи у Кракові працював на нафтових підприємствах Станіслава Щепановського, а пізніше зайнявся видобутком нафти в Аргентині. У 1893 р. він повернувся в Галичину й, за порадою С. Щепановського, з яким його пов'язали родинні взаємини, зосередився на видобутку нафти у Східниці, що швидко принесло йому значні прибутки³⁹. Автомобіль був вироблений німецькою фірмою *Benz* і мав модель *Victoria*. Ці машини були попередниками мерседесів. Міська влада Львова поставилася до появи автомобіля прискіпливо й оголосила випробування, яке мало б показати, чи не становить новинка загрози для містян. Випробування пройшло успішно, хоча особливого захвату новинка не викликала. Перші автомобілі важили близько двох тонн, були неповороткими, засмічували повітря та видавали дивні різкі звуки.

Автомобіль був предметом розкоші, який могли собі дозволити лише заможні аристократи та підприємці. Так, не найдорожчий автомобіль австрійської фірми *Serpole* коштував 28 тис. австрійських крон, що було зіставним із ціною кількоповерхового будинку, а після його купівлі починалася не менш витратна іс-

³⁶ Єсюнін С. *Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст.* Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. С. 162.

³⁷ Лазебник В. *Неизвестная Екатеринославщина.* Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2012. С. 425, 429.

³⁸ Kronika. *Gazeta Lwowska.* 1897. Nr 187. 18 sierpnia.

³⁹ Brzozowski S.M. Kazimierz Odrzywolski. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny.* URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/kazimierz-odrzywolski>

торія експлуатації. Тож кількість нових автомобілів зростала повільно. На 1905 р. львівська преса фіксувала наявність у місті приблизно десятка автомобілів, а напередодні війни їх налічувалося близько двадцяти. Крім автомобілів, з'явилися й мотоцикли, діяв міський клуб мотоциклістів і автомобілістів. З початку ХХ ст. галицька преса почала розміщувати рекламу автомобілів. Привабити покупців намагалися влаштуванням автопробігів.

У вересні 1899 р. в центрі Львова сталася перша дорожньо-транспортна пригода за участю автомобіля, який наїхав на пішохода. Постраждалому селянинові Ількові Хом'яку власник виплатив грошову компенсацію. У 1905 р. з рук водія на ходу вирвався мотоцикл, який проїхав кількасот метрів і розбився об одвірок брами проїзду Крива Липа. З 1903 р. у місті почали встановлювати дорожні знаки, з 1905 р. — видавати водійські права, а невдовзі й реєстраційні документи на транспорт, зокрема номери на автомобілі. Отримати права могли особи, які досягли 18-річного віку і склали іспит на знання правил дорожнього руху. Було встановлено максимальну швидкість: 15 км/год в межах міста й 45 км/год за містом.

З 1906 р. у Львові з'явилися таксі, які заворожували комфортабельним виглядом і водночас драгували власників кінних екіпажів. Місцем стоянки для них було визначено Марійську площу. З'являлися на міських вулицях і вантажівки, які довозили товари до крамниць і на підприємства. Магістрат купив вантажівку для вивезення сміття. Придбала автомобіль і мережа водогонів Львова, а напередодні війни з'явилися пожежні автомобілі⁴⁰. Основне завдання транспорту, особливо міського й міжміського, упиралося в потребу мати тверде покриття на вулицях. У багатьох містах з-поміж інших причин повільного поширення автомобільного транспорту не останню роль відігравали ями на дорогах, які зводили його переваги нанівець.

Упродовж ХІХ ст. науково-технічний прогрес і винахідництво невпинно наближали людство до втілення давньої мрії — польотів над Землею. Перший документально зафіксований політ повітряної кулі здійснили брати Жозеф-Мішель та Жак-Етьєн Монгольф'є у містечку Анноне (поблизу Ліона) 5 червня 1783 р. А вже 4 березня 1784 р. повітряна куля піднялася над Львовом. Творцями львівського аеростату були професор фізики Львівського університету Ігнацій Мартинович і доктор медицини Непомук Герман. Відтоді повітряні кулі піднімалися в багатьох місцевостях, і чимало винахідників публікували проекти літальних апаратів та думки з «теорії повітроплавання», яку намагалися взорувати на польотах птахів. Такі літальні апарати називали орнітоптерами. «Усі літаки будовані на взір птиць, — так на початку ХХ ст. популярно пояснював українському читачеві початки авіації математик Микола Чайковський, — вони дуже великі розмірами, мають одну або дві пари крил і хвіст за керму [...]. Здавало-б ся, що коли літаки

⁴⁰ Лемко І. *Цікавинки з історії Львова. Історичні нариси*. Львів: Априорі, 2015. С. 82—85; Kurek A. Początki motoryzacji we Lwowie na tle rozwoju na terenach sąsiednich. *Львів: місто — суспільство — культура*. Зб. наук. праць. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. Т. 8. Ч. 2: Культура, освіта, наука, церква. С. 257—270.

мають наслідувати лет птиць, то люди повині були винайти їх скорше, ніж бальони, бо мали все перед собою живі взірці. Тимчасом літаки винайдено значно пізнійше, бо люди довгі часи не могли збагнути тайни птичого лету»⁴¹.

В останні десятиліття ХІХ ст. аеронавтика стала предметом наукових зацікавлень працівників Львівської політехніки. У 1884 р. у Львові було створено Акціонерне товариство повітроплавання, яке видавало часопис «*Aeronauta*». Серед активних популяризаторів авіації у Львові був інженер Едмунд Лібанський, засновник першого в місті кінотеатру, який демонстрував науково-популярні фільми. Він створив при Львівській політехніці технічне бюро, яке опікувалося винаходами. За твердженням Е. Лібанського, вже незабаром на його столі лежало приблизно 50 проєктів у галузі повітроплавання, які містили сміливі й оригінальні ідеї, що потребували науково-технічної довершеності. З його ініціативи у Львові в 1909 р. було створено Галицьке авіаційно-технічне товариство «*Aviata*», яке відразу ж об'єднало майже сто осіб. Очолив товариство, яке організовувало лекції, виставки, дослідну роботу й демонстрацію практичних польотів, князь Анджей Любомирський, а його патроном і почесним членом став один із творців аеродинаміки, уродженець Поділля, польський професор Стефан Дзевецький, який жив у цей час у Парижі.

Того ж 1909 р. засновано Авіаційну спілку студентів Львівської політехніки. Про її популярність свідчить те, що вже невдовзі вона налічувала орієнтовно 800 членів. У січні 1910 р. ініціатори авіаційного руху в Галичині звернулися до австрійського уряду з пропозицією відкрити у Львівській політехніці авіаційну кафедру (перша така кафедра у світі почала працювати з 1910 р. у Сорбонні). У Львівській політехніці створили доцентуру та аеродинамічну лабораторію, яка успішно розвивалася в міжвоєнний період. Авіаційна спілка відкрила майстерні для конструювання літаків, планерів та інших літальних апаратів. Серед галичан, які пов'язали себе з авіабудуванням, були Йосип Лівчак (працював у Петербурзі над розробкою авіаційного прицілу), Антон Терьох (розробляв моделі вертольотів), брати Владислав Мар'ян і Тадеуш Олівер Флоріанські (розроблений ними тип літака був одномісним розвідником).

У травні 1910 р. в небо над Львовом уперше піднявся сконструйований у місті повітряний балон «*Aviata*» з трьома пасажирами. Е. Лібанський, який був одним із них, так описував цей політ: «Під нами лежить барвиста ковдра міста та його околиць. Над нею стоїть легкий серпанок, позолочений сонцем. Затих усякий гомін, зникли люди під завісою серпанку. Лише вимальовуються чітко стрункі лінії вулиць і будиночки, нібито нанесені на велику мапу. Серед них то тут, то там — темно-зелені острівці парків, садів та городів. Здається, що це нереальне, спляче місто, урочистий міраж дійсності. Виникає дивовижне зворушливе відчуття при погляді на наше місто, що відкривається зору з височини у перший раз [...]. “Повинні йти над хмарами”, — говорить командир, який уважно спостерігає за розмірами і формою хмар [...]. Вітер гонить нас далі, і піднебесний

⁴¹ Чайковський М. *Між землею та небом*. Львів: З друкарні НТШ, 1909. С. 27.

диліжанс лине догори, до сонця. То зверху, то з боків зустрічаються хмари. Відчуваємо тишу та безмежний спокій. Сонце пече, термометр показує +24, висота — 2400 метрів над землею. Безмірне почуття часу і простору, неземний настрий оволодіває нами»⁴².

Ще більшу сенсацію та емоційне піднесення спричинили по всьому світу показові польоти на літаках. Перший такий політ у Львові відбувся 16 квітня 1910 р. у районі Кульпаркова, де для глядачів спорудили тимчасові трибуни. Квитки придбали тисячі охочих. Однак цей захід пройшов невдало: літак, яким керував французький пілот П'єр ле Гранд, відірвався від землі на кілька метрів і впав на поле. Та вже наступні польоти були успішними. З-поміж запрошених до Львова на демонстраційні польоти пілотів був творець польської авіації Міхал Сціпіо дель Кампо. Очевидці таких польотів порівнювали перші літаки з птеродактилями і драконами. Та все ж визначальною емоцією на таких видовищах був захват від нових можливостей, які відкривалися перед людством.

Кількох років напередодні Світової війни забракло для створення повітряного пасажирського транспорту. Професор Харківського університету Георгій Прокура з 1910 р. читав лекції з курсу повітроплавання, однак конструювання літаків розпочалось у Києві й Одесі. Визначну роль в авіабудуванні відіграв уродженець Київщини Ігор Сікорський. Ще під час навчання в Київській політехніці він, черпаючи натхнення з ескізів літальних апаратів Леонардо да Вінчі, спроектував і побудував кілька вертольотів (гвинтокрилів). За його ініціативою в 1905—1906 рр. при механічному відділенні Політехнічного інституту було організовано повітроплавну секцію з відділами аеропланів, гелікоптерів, орнітоптерів і двигунів, яка стала головним науково-дослідним і конструкторським осередком авіації в Російській імперії. Недарма ж за період 1909—1912 рр. київські ентузіасти створили приблизно 40 різних типів літаків, більше, ніж їх було зроблено в іншому центрі авіації Російської імперії — Санкт-Петербурзі. Природно, що активним учасником гелікоптерного відділу став Ігор Сікорський. У 1912—1918 рр. як головний конструктор Російсько-Балтійського вагонного заводу він сконструював одні з перших у світі багатомоторні літаки «Русский витязь» та «Илья Муромец», який встановив світовий рекорд вантожопідйомності і здійснив переліт з Києва до Санкт-Петербурга. У 1918 р. І. Сікорський емігрував до США.

Для багатьох людей початку ХХ ст. у зв'язку з першим знайомством з аеропланами та їхніми можливостями на вустах було ім'я одесита Сергія Уточкіна. Як пілот-випробовувач і пропагандист авіації він здійснив безліч польотів на різних аеропланах у багатьох містах. Подивитися на те, як здійснюється в повітря людина, збиралися тисячі його шанувальників, які не шкодували коштів, аби переконатися у перемозі повітряної стихії. Далеко не всі польоти були успішними. Так, у Катеринославі з чотирьох вильотів лише два виявилися вдалими. У перший день, 17 липня 1910 р. аероплан протримався в повітрі кілька секунд і впав у місько-

⁴² Янчак Я., Козицький А. *Крила над Галичиною. Нариси з історії повітроплавання та авіації у Галичині кінця XVIII — початку ХХ ст.* Львів: Апріорі, 2012. С. 26.

му саду. Авіатор не постраждав і пояснив причину падіння малою площею аеродрому. Після ремонту аероплана було підбрано відповідних розмірів аеродром, і машина протрималася в повітрі перший раз 6 хвилин і другий — 5 хвилин і 39 секунд, двічі повертаючись на місце вильоту. Втретє аероплан піднявся вже з пасажиром. А під час польоту 26 липня Сергій Уточкін мав намір поставити рекорд перебування в небі, але підвів мотор, і від цього задуму довелося відмовитися⁴³. У 1911 р. відбувся політ аероплана і в Чернігові. На очах численної публіки і губернатора його здійснював пілот Кузьмінський, який протримався в повітрі 6 хв. За цей час він на висоті 300 метрів долетів з міського парку до пристані на Десні і повернувся назад з благополучним приземленням⁴⁴.

У період Першої світової війни стимулом для розвитку авіації стали військові цілі, адже повітряні сили вже використовували як окремий рід військ. Важливою була розвідувальна роль літаків. Згідно з мобілізаційним планом Австро-Угорщини на території Галичини мали бути розміщені три авіаційні підрозділи. Усі вони потерпали через брак особового складу та стан літаків. Російські авіаційні частини, які з'явилися в Галичині в ході наступу, переважали австрійські за боєздатністю. У бою під Жовквою загинув творець знаменитої «мертвої петлі» російський льотчик-випробувач Петро Нестеров. Літаки типу «Илья Муромец» здійснювали бомбардування стратегічних об'єктів, зокрема фортеці в Перемишлі⁴⁵.

Розвиток транспорту ставав невід'ємною умовою підвищення життєвого рівня суспільства. Довжина й густота мережі шляхів сполучення безпосередньо впливала на масштаби й темпи соціальної мобільності, на освоєння природних ресурсів, збільшення сільськогосподарських угідь, появу промислових центрів, які забезпечували населення товарами і послугами. Нові види транспорту розширювали не лише мобільність, а й можливості людини пізнавати світ і змінювати своє життя, коригували її уявлення про простір і час, утверджували віру в науково-технічні досягнення й можливості прогресу.

Упровадження досягнень науки і техніки в побут та дозвілля. «XIX століття було століттям винаходів і навіть більшим за, скажімо, XX», — такого висновку дійшов британський історик Ієн Мортімер, проаналізувавши зміни, що відбувалися з суспільством упродовж останнього тисячоліття. Абсолютну більшість предметів щоденного вжитку сучасної людини було винайдено впродовж XIX ст. Сучасні види транспорту (поїзди й метро, автомобілі й автобуси, літаки й велосипеди), зв'язку, електрика для освітлення й виробництва, друкарські машинки, клавіатури яких використовуються в комп'ютерах, папір на основі деревини, сучасний одяг, газові плити, фени, швейні машинки, чайники, фотографія та кінофільми, санітарно-гігієнічні норми включно з поняттям сучасної ванної

⁴³ Лазебник В. *Неизвестная Екатеринославщина...* С. 433—435.

⁴⁴ Леп'явко С. *Чернігів. Історія міста*. Київ: Темпора, 2012. С. 272.

⁴⁵ Докладно про перші кроки авіації в Галичині див.: Янчак Я., Козицький А. *Крила над Галичиною...*

кімнати, — усе це, як і багато чого іншого, було створено, випробувано і введено у повсякдення впродовж «довгого» XIX століття. За масштабами змін, на думку І. Мортімера, зіставні з XIX ст. перетворення відбулися у західній цивілізації лише в XVI ст.⁴⁶ Технічні новинки були переважно німецького й американського виробництва⁴⁷.

Великий переворот у виробництві й повсякденні наприкінці XIX ст. був пов'язаний із можливостями освітлення. «Наступ» світла на темряву в значних масштабах розпочався наприкінці XVIII ст., і протягом усього XIX ст. освітлювальні пристрої постійно вдосконалювалися. Стимулом для впровадження інновацій ставало індустріальне виробництво. З середини XIX ст. у масовий вжиток увійшли гасові лампи, винайдені 1853 р. у Львові Яном Зегом та Ігнатієм Лукасевичем у хімічній лабораторії аптеки «Під зіркою». Після винайдення жарових ламп (відомі за назвою від імені американського винахідника Томаса Едісона, хоча лампи такого типу винайшов і Іван Пулюй) електричне освітлення наприкінці XIX ст. почало тріумфальний похід по світу. Його перевага порівняно з попередниками полягала у відсутності продуктів згоряння, значно вищій екологічності та безпечності. Електрифікація супроводжувалася великим емоційним піднесенням: освітлювальні прилади порівнювали зі штучним сонцем, а її початковий період називали «визволенням Прометея».

Масове виробництво електроенергії прямо впливало на зміну уявлень про соціальну рівність. Раніше доступ до освітлення належав до привілеїв вищих верств. Нічне життя (бали, прийоми, казино, театральні вистави), що починалося після того, як трудовий люд засинав, підкреслювало належність до кола обраних, а зміщення початку робочого дня на пізніший час нерідко свідчило про вищий соціальний статус. Нічний розпорядок позначав не тільки соціальну дистанцію, а й різницю між провінцією та столицями. Відтоді як світло з вуличних ліхтарів та освітлених вітрин крамниць «вийшло» на центральні вулиці великих міст, кожний перехожий міг долучитися до нічного життя⁴⁸.

Більшу частину електроенергії виробляли парові турбіни. У Києві першу стаціонарну електростанцію збудовано 1890 р. Її спорудженням керував відомий інженер Василь Первенко. Вона освітлювала міський театр і вулиці поблизу, а також «найулюбленіше и найживописніше» місце київських прогулянок — Володимирську гірку з пам'ятником князю Володимиру, де було встановлено п'ять великих електричних ліхтарів. За кількістю вулиць і темпами впровадження електричного освітлення Київ на порядок випереджав другу столицю імперії. Кияни пишалися освітленням вечірнього центру, хоча ліхтарі горіли не всю ніч, а лише

⁴⁶ Мортімер І. *Століття змін. Яке століття бачило найбільші зміни і чому це важливо для нас...* С. 252—254.

⁴⁷ Шляхов О.Б. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. С. 147.

⁴⁸ Шивельбуш В. *Розчаклована ніч. До історії штучного світла у XIX столітті* / Пер. з нім. О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр, 2014.

до 24-ї години, а в інших районах — ще менше. На продовження часу освітлення в центрі, як і на введення його на околицях, вплинуло зростання злочинності, яка небезпечно активізувалась із настанням сутінків.

Господарі будинків, до яких провели електрику, намагалися використовувати її ощадно, оскільки вона була не дешевою. Містяни Луцька через дорожнечу взагалі відмовлялися сплачувати за освітлення вулиць⁴⁹. У Харкові міська управа в 1895 р. почала активну підготовку до спорудження електростанції і, як наслідок, через три роки міські вулиці освітлювали 390 ліхтарів. У губернському Житомирі перші електричні ліхтарі з'явилися 1899 р., однак їх кількість зростала повільно. У повітовому Рівному князь Станіслав Любомирський, людина підприємлива та енергійна, на власні кошти спорудив електростанцію. На початку ХХ ст. регулярне електричне освітлення з'явилося на вулицях Катеринослава, Луцька, Вінниці, Рівного, Кам'янець-Подільського та Проскурова.

У 1912 р. кам'янець-подільська міська електростанція, на якій, як і на всіх інших, струм виробляли потужні парові турбіни, подавала світло на головні вулиці міста та в державні установи, театр і духовну семінарію. Через кілька років було запущено електростанції в Полонному та Славуті. З'явилося електричне освітлення на вулицях Одеси, Єлисаветграда, Харкова та Чернігова, хоча в останньому електричні ліхтарі сучасники називали маяками, бо вони стояли на далекій відстані один від одного. Освітлення набувало символічного значення, стаючи показником розвитку, цивілізованості та добробуту проживання у місті. Хоча міська влада мусила враховувати його високу ціну, бо, як і в європейських містах, практикувала графіки вмикання, зважаючи на пори року, час сходу й заходу сонця, фази Місяця. З'явилася нова спеціальність — ліхтарники, які обслуговували вуличні світильники. Часто таку роботу доручали нижнім чинам поліції, бо саме поліція відповідала за порядок, безпеку та спокій у місті, або навіть пожежникам⁵⁰.

Ще одним наслідком виробництва електроенергії стала поява електричного трамвая. Велику роль у його винаході відіграв виходець із Полтавщини з незаможної поміщицької (у минулому — козацько-старшинської) родини Федір Піроцький. Передаванням електроенергії на відстані він зацікавився на заводах у Фінляндії, де перебував як працівник Головного артилерійського управління в Санкт-Петербурзі. Після низки успішних дослідів на залізничних коліях на його роботу звернула увагу німецька фірма «*Siemens-Halske*», яка й почала розроблення електромоторного вагона трамвая. У Російській імперії цей винахід не прижився відразу: його впровадженню опиралися фінансові кола, які вклали кошти в кінний трамвай і ще не отримали прибутків. Винятком став Київ, горбисті

⁴⁹ Леснича П. Новації у побуті міських жителів Волинської губернії. *Наук. вісник Східноєвроп. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2017. Вип. 4. С. 28.

⁵⁰ Шевченко В. Упорядкування міського простору. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок ХХ ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. С. 398, 400.

пагорби якого спричиняли труднощі для кінного трамвая⁵¹. У 1892 р. в Києві з Володимирського узвозу вирушив перший електричний трамвай, а невдовзі трамваї загуркотили в Севастополі, Харкові, Житомирі. Ось як описав Валентин Катаєв поїздки до Катеринослава початку ХХ ст.: «Взагалі кажучи, у порівнянні з Одесою Катеринослав у технічному відношенні був містом більш передовим: електричні дзвінки, телефони, електричне освітлення в будинках і на вулиці, навіть електричний трамвай, ошатні відкриті вагончики якого бігали вгору і вниз по головному бульвару міста, розсипаючи сині електричні іскри і наповнюючи все навколо дзвоном і віолончельними звуками проводів. Це пояснювалося близькістю Катеринослава до Донецького басейну з його казковими багатствами: кам'яновугільними шахтами, рудниками, чавуноливарними і вагонобудівними заводами, іноземними концесіями, банками, всілякими торгово-промисловими підприємствами з головним центром у Катеринославі, який зі звичайного губернського міста раптом перетворився мало не в Клондайк, де можна було загірбати золото лопатами»⁵².

З ентузіазмом сприйнявши трамвай, кияни спершу користувалися ним як атракціоном, катаючись на ньому, а не дістаючись пункту призначення. Та з часом гору брали прагматичні міркування. Мешканці деяких дільниць подавали міській владі прохання, щоб прокласти в них трамвайну колію, інші ж, навпаки, були невдоволені активним рухом «під вікнами». Інколи у вагонах виникали конфлікти; траплялися пасажири, які поводитись агресивно або ж відмовлялися купувати квиток, а кондуктори, що тримали при собі денну виручку, могли стати жертвами пограбувань. Загратне прокладання колій для трамваїв, збільшення їх довжини зобов'язувало дбати про зручності для пасажирів, щоб їх чисельність зростала і, відповідно, збільшувалися довгоочікувані статки власників транспорту. З'явилися фіксовані зупинки, і відтоді трамваї перестали зупинятися будь-де. Перші пов'язані з трамваями аварії були зумовлені тим, що містяни не відразу пристосувалися до правил безпеки, намагалися сідати / виходити з вагонів на ходу⁵³. І все ж киянам трамвай сподобався, і вже перед Першою світовою війною у місті діяло три трамвайні парки і 20 трамвайних маршрутів, які пролягали Лук'янівкою, Куренівкою, Подолом, Липками, доходили до Звіринця та Печерської лаври. У 1900 р. трамвай вирушив до Пущі-Водиці.

У Львові ідею запуску першої загальноміської електростанції, яка мала забезпечити рух електричного трамвая, обговорювали з 1891 р., а доти в місті діяло кілька невеликих електростанцій, які подавали струм в окремі приміщення. Її втілення почалося зі створення магістратом комісії, що вивчила досвід Відня,

⁵¹ Лівінська Л., Бобриницький Ю. Федір Піроцький. Полтавчанин, який винайшов трамвай. *Історична правда*. 2011. 18 травня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4d-d2eb5fb4a9b/>

⁵² Катаєв В. *Разбитая жизнь, или Волшебный рог Оберона...* С. 378 (Пер. В. Шандри).

⁵³ Машкевич С. Роль громадського транспорту в дореволюційному Києві. *Живучи в модерному місті. Київ кінця ХІХ — кінця ХХ століть* / Упоряд. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. Київ: Дух і літера, 2016. С. 96—111.

Праги та Берліна. Фінансували проект за рахунок інвестиційного кредиту. Роботи, приурочені до Крайової виставки, впродовж 1893—1894 рр. виконувала фірма «*Siemens-Halske*». Місцем для електростанції, де було встановлено два пароелектричних блоки, обрано береги р. Млинівки (сьогодні вул. А. Сахарова), яка фігурувала в документах як «бурхлива річка». Випробовували рух перших вагонів уночі, і щоразу на цю подію збиралися натовпи зацікавлених львів'ян.

У ході будівництва лінії на Личаків виник конфлікт міста з Галицьким намісництвом, яке не погодилося на прокладання колії під своїми вікнами. Так поворот із центру міста на вул. Личаківську опинився на вузьких вуличках Підвальної і Валовій. Перший електричний трамвай урочисто, під гарматний постріл вирушив 31 травня 1894 р. Його дві лінії протяжністю 6 км зв'язували залізничний вокзал з виставковими павільйонами в Стрийському парку та центр міста з Личаківським кладовищем. За два роки місто викупило у фірми «*Siemens-Halske*», яка вже отримала на підприємстві прибутки, електростанцію і трамвай у власність. Новинка приживалася не без опору власників кінного транспорту, які застерігали містян, що коні б'ють, а електрика вбиває. За перші півтора року було зафіксовано 28 аварій, у яких чотири людини загинули. Їх головною причиною ставала необережність пішоходів, передусім молоді⁵⁴.

Попит на електроенергію стрімко зростає: якщо 1900 р. у Львові використовували 3919 жарових ламп, то в 1913 р. їх число перевищувало 200 тис. Це свідчило про збільшення кількості приватних споживачів і зростання заможності львів'ян. Одночасно швидко зростали доходи електростанцій. У 1900 р. відкрито другу електростанцію на Персенківці, а вже невдовзі перші електростанції потребували оновлення й модернізації. Після встановлення вуличного освітлення час між 17-ю і 19-ю вечора став періодом для прогулянок «усього панського Львова», епіцентром яких була вулиця Академічна. У міський пейзаж вписалися трансформаторні будки й попередження про небезпеку високого струму⁵⁵. З 1910-х років на фасадах кам'яниць з'явилася світлова реклама. Першими її запровадили кінотеатри. Яскравою картинкою їх власники прагнули привабити відвідувачів, які ще не звикли до нового виду мистецтва. У кінотеатрі «Фрашка», крім світлового напису, встановили ще й «електричний калейдоскоп», у якому автоматично з'являлися геометричні фігури. Щоправда, львівський магістрат 1913 р. змусив кінотеатр цю новинку демонтувати⁵⁶. Електростанція працювала

⁵⁴ Крижанівський А. *Історія електрифікації Львівщини*. Львів: Галицька видавнича спілка, 2006; Szajner J., Bechłowicz M. *Tramwaje lwowskie 1880—1944*. Łódź: Księżny Młyn Dom Wydawniczy, 2020.

⁵⁵ Меус К. Цивілізаційні перетворення Львова. Електрифікація публічного простору міста на зламі XIX—XX століть. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. Т. 10: Львів / Lwów / Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики. Ч. 1. С. 179—193.

⁵⁶ Гранкін П., Клименюк Т. Світлова реклама Львова в 1900—1939 рр. *Статті* (1996—2007). Львів: Центр Європи, 2010. С. 158—160.

й під час Першої світової війни, хоча проблемою стали хронічні заборгованості за спожиту електроенергію, які не вдалося врегулювати аж до настання миру.

Рішучий крок зробили й засоби комунікацій, нові можливості яких сучасники порівнювали з винаходом друкарського верстату. Електричний телеграф винайшов англійський інженер Френсіс Роналдс 1816 р., а на практиці його почали використовувати з 1830-х років. З появою телеграфу передавання інформації стало миттєвим. Телеграфний зв'язок між Львовом і Віднем встановили 1846 р. У Наддніпрянській Україні першу телеграфну лінію для громадського користування було проведено між Москвою і Києвом і далі до Одеси 1855 р. З цього ж року київський телеграф почав приймати телеграми від населення, а до того він обслуговував військові та державні потреби. У Чернігові перша міська телеграфна станція запрацювала 1859 р., вона з'єднала місто з іншими населеними пунктами⁵⁷.

У 1884 р. в Російській імперії у структурі Міністерства внутрішніх справ було створено Головне управління пошт і телеграфів, яке забезпечувало споживачів можливістю миттєвого передавання інформації, адже листи нерідко затримувалися. Обмін інформацією через телеграми невпинно зростає. У 1913 р. в містах, селах і на залізничних станціях Наддніпрянської України діяло 1060 поштово-телеграфних установ і 198 допоміжних пунктів, через які лише того року було надіслано 9,9 млн телеграм. Вартість одного слова в міжміських телеграмах становила 5 коп., а за терміновість ціна зростала втричі⁵⁸.

У 1876 р. в засобах зв'язку відбувся черговий прорив — американський винахідник із Шотландії Александр Грем Белл запатентував телефон. Тож «пейзаж модерного міста наприкінці ХІХ ст. дуже швидко доповнила густа мережа телефонних дротів, які тягнулися дахами будівель та висіли на дерев'яних стовпах»⁵⁹. У Львові телефонні дзвінки залунали в 1880-х роках, а піонером телефонізації стала Львівська політехніка. Перше приватне підприємство з надання послуг телефонного сполучення з'явилося в місті 1882 р., а наступного року міську Ратушу було з'єднано телефонним кабелем з пожежною частиною та іншими державними установами. Міський комутатор розмістився в театрі Скарбека, а з кінця ХІХ ст. — у новій будівлі міської пошти. У січні 1886 р. «*Gazeta Lwowska*» біля адреси редакції вміщувала вже номер її телефону. Серед перших абонентів були державні установи (намісництво, суди, прокуратура, поліція), редакції газет, лікарні, банки, фабрики, готелі, а з-поміж приватних осіб — лікарі та адвокати. Наприкінці ХІХ ст. телефони досягли провінції, а в більших містах почали встановлювати апарати для публічного вжитку — так звані мовниці⁶⁰.

⁵⁷ Леп'яко С. *Чернігів. Історія міста...* С. 246.

⁵⁸ Шляхов О. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.)* / Ред. кол. В.А. Смолий; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. С. 415—419.

⁵⁹ Там само. С. 424.

⁶⁰ Жернова Т. Історія львівського «алло», або чи телефонував до Львова цар. *Фотографії старого Львова*. 2016. 20 січня. URL: <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-lvivskoho-allo-abo-chy-telefonuvav-do-lvova-tsisar/>

У Російській імперії перші телефонні лінії прокладали приватні компанії, однак уряд швидко збагнув прибутковість цієї справи й розпочав телефонізацію державним коштом. Телеграф і телефон принесли чимало користі торгівлі, яка потребувала більших швидкостей для передання інформації. До телефону звернулися і підприємці. Граф Бобринський 1887 р. почав прокладати телефонні лінії для своїх цукрових заводів на Черкащині, замовивши шведські апарати «*L.M. Ericsson*».

У 1890 р. в губернському Житомирі запрацювала перша телефонна мережа, що складалася з чотирьох апаратів. 1904 р. кількість абонентів досягла 120 осіб. У Рівному телефонну мережу було влаштовано також близько 1904 р. з ініціативи колишнього луцького повітового справника Колюбакіна, який з'єднав телефонами поліцейське управління зі своєю квартирою, поліцейськими міськими дільницями, казармами земських стражників, пожежним обозом, поштово-телеграфною конторою та в'язницею. У такий спосіб при поліцейському управлінні було влаштовано маленьку телефонну станцію, до якої доєдналися: повітова управа, міська лікарня, єврейська лікарня, лікарі, банки, готелі, адвокати, військове присутствіє, військові частини, причому кожен абонент купував для себе телефонний апарат і за свій кошт влаштовував комунікацію під керівництвом техника поштово-телеграфної контори⁶¹.

Новими засобами зв'язку жваво послуговувалися підприємці для міжміських і міжнародних контактів. Однак через високу вартість цієї послуги доступ до неї спочатку мало вузьке коло. Перші телефони слугували радше засобами передання інформації, ніж спілкування⁶². Однією з перших почала використовувати телефон і адміністрація. Деяким губернаторам він не сподобався, і вони не поспішали ним користуватися, вважаючи, що телефонні розпорядження применшують обсяг їхньої влади та принижують їхні чесноти⁶³. Натомість земства, тільки-но дозволили кошти, почали складати проекти розбудови губернських мереж. Подільське земство 1913 р. почало підготовку до спорудження губернської телефонної мережі, уклало її кошторис. Вирішено було клопотатися перед урядом про 18-річну концесію на розбудову міжміського губернського земського телефону і доручено управі запросити найкращі електронно-технічні фірми⁶⁴.

Ціни на телефон знижувалися, що сприяло залученню більшої кількості споживачів. Павло Авцин, директор акціонерного товариства «Телефон» та керівник електростанцій у Бахмуті й Павлограді, у доповіді, виголошеній 1910 р. серед електротехніків, вдало оцінив телефон як засіб, що прискорював темпи

⁶¹ Леснича П. Новації в побуті міських жителів Волинської губернії (кінець XIX — початок XX ст.)... С. 29.

⁶² Вільшанська О. *Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості*. Київ, 2009. С. 37.

⁶³ Хижняков В.М. *Воспоминания земского деятеля*. Петроград: Огни, 1916. С. 181.

⁶⁴ *Журнали третього очередного Подольского губернского земского собрания*. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1914. С. 9.

життя, зменшував відстані, зберігав кошти, позбавляв людей зайвого пересування, економив час⁶⁵.

Якщо телефони й телеграфи залежали від прокладання кабелів, то радіозв'язок, у якому сигнал передавався на відстані завдяки вловлюванню приймачами електромагнітних хвиль, усував цю перешкоду. Його випробування відбулося на військових кораблях 1899 р. Тоді до Севастополя на маневри приїхав фізик Олександр Попов у супроводі помічників. Вони встановили три радіостанції на броненосцях «Георгий Победоносец», «Три святителя» і крейсері «Капитан Сакен». Ці кораблі підтримували між собою радіотелеграфний зв'язок на відстані понад 17 кілометрів, який стабільно працював як на стоянці на базі, так і в поході. Роботами на Чорноморському флоті закінчився період дослідів телеграфування без проводів за способом О. Попова і почалося експлуатаційне впровадження цього виду зв'язку на інших флотах і для населення.

Розпочався шлях до масового виготовлення музичних записів. Популярністю користувалися грамофони Еміля Берлінера та патефони, що дістали назву від німецької компанії виробника кіноапаратури і звукозаписувальної техніки «Брати Пате». Вони були компактними, давали змогу відтворити звуки людського голосу, і хоча якість звучання не завжди задовольняла цінителів музики, їх гучність була достатньою для прослуховування й організації танців.

Ще один переворот в уявленнях людей про навколишній світ став можливим завдяки фотографії. Світлини давали змогу на власні очі побачити те, про що досі можна було тільки здогадуватися або уявляти. Особливо разючими були ці зміни під час порівняння наполеонівських війн, коли фотографії ще не було, з реалістичними зображеннями Першої світової. Виникла фотографія у 20—30-х роках ХІХ ст. завдяки кільком винахідникам, які працювали незалежно один від одного. Переворот, який вона зробила в житті людей, порівнювали з винайденням дзеркала. Фотографія стала важливою складовою видавничої справи та журналістики. З'явилися навіть спеціалізовані ілюстровані часописи, які подавали інформацію здебільшого через візуальні образи з невеликими коментарями. Було сформовано поняття фотомистецтва. Особливо майстерні фотографи могли передати через зображення навіть соціальні проблеми; вони суттєво потіснили монополію художників на візуалізацію світу, адже світлини були реалістичнішими за суб'єктивне бачення митця⁶⁶.

Перші фотоательє у Львові відкрили в 1850-х роках. Одним із найвідоміших фотографів був Юзеф Едер, якого вважають «батьком» львівської фотографії (згодом працював ще й у Станіславі) та вчителем наступного покоління фотографів, серед яких був уславлений майстер Едвард Тшемеський. Фотографія розвивалася у двох сюжетних напрямках: портрети (індивідуальні або родинні чи групові), які виконували переважно у студіях, та панорамне знімання (міські сю-

⁶⁵ Авцын П.И. *Современные условия устройства и эксплуатации телефонного сообщения в России*: Докл. в обществе электротехников в Москве 23 дек. 1910 г. Москва: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, [1911]. С. 2.

⁶⁶ Мортімер І. *Століття змін...* С. 276—281.

жети, природа, промислові об'єкти тощо)⁶⁷. Психологічний переворот у ставленні до фотографії як частини родинної історії відбувся на зламі ХІХ—ХХ ст. Ще наприкінці ХІХ ст. навіть аристократичні родини мали клопоти з тим, щоб підібрати зображення попереднього покоління. «На жаль, не маю жодних фотографій, малюнків, ескізів, — писав граф Войцех Дзедушицький. — [...] Ми завжди були родиною, яка зовсім не дбала про увіковічнення свого обличчя»⁶⁸. Уже за два десятиліття фотографії стали звичним явищем у родинах селян, міщан, інтелігенції: «Теодор був тесля, господарив також на малому клаптику землі. Щоб допомогти родині (жінка, троє синів і дочка), весною 1914-го виїхав на заробітки до Америки. Там працював у штаті Пенсильванія при будові залізниць. Почалася війна, і він зміг повернутися додому щойно в 1920 році. В моєму родинному альбомі є його фотографія з того часу, роблена в фотоательє. Він стоїть у святковому вбранні, з твердим ковнірцем і краваткою, права рука сперта на різьблений дерев'яний постамент»⁶⁹. «Наша служниця Марія Літчак, — згадував Т. Грушкевич, — була в тім часі по полудні о 2 у фотографа, фотографувала ся група щось около 100 осіб — дівчата служниці і хлопці разом з своїм провідником Василянном, що їх провадив в церкві (вчив сьпіву). Сей Васил.[иянин] відїздає до Америки. В его честь фотографовали ся»⁷⁰.

Наприкінці ХІХ ст. у масовому продажі з'явилися фотоапарати. Серед українців одним із перших фотографів-аматорів був лікар Степан Дмоховський. Він самостійно вивчав іноземну літературу з фотосправи. Фотографією захоплювався етнограф Володимир Шухевич, що дало йому можливість ілюструвати фундаментальну працю «Гуцульщина» власноруч зробленими світлинами з життя й побуту карпатського села. Мистецькі світлини з історії Українських січових стрільців залишив художник Іван Іванець, який документував побут, перебуваючи в їх лавах. До найвідоміших з них належить «Великодня сповідь у стрільців». Особливістю творчості І. Іванця була відсутність постановних кадрів⁷¹.

У Києві поява фотографування пов'язана з живописцем Іваном Гудовським, який 1858 р. відкрив майстерню і до якого приїздив наступного року і зупинявся на квартирі Тарас Шевченко. Саме Гудовському завдячуємо появі останніх прижиттєвих фотографій поета. На першому знімку Шевченко сидить на стільці в бі-

⁶⁷ Котлобулатова І. *Львів на фотографії 1860—2006*. Львів: Центр Європи, 2006; Żakowicz A. *Dawna fotografia lwowska 1839—1939*. Lwów: Centrum Europry, 2004.

⁶⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 59 (Козловські). Спр. 365—366. Арк. 105 зв.—106 (лист Войцеха Дзедушицького до Володімежа Козловського, Єзупіль, 10 вересня 1897 р.).

⁶⁹ Волчук Р. *Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня*. Вид. 3-тє. Київ: Критика, 2011. С. 11.

⁷⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 41 (Грушкевичі). Спр. 123 / п. 24 / 1—8. Арк. 91 (запис у щоденнику Т. Грушкевича 12 липня 1908 р.).

⁷¹ Іванець І. *Стрільцькі мемуари, творча спадщина* / Упоряд. Р. і Я. Яціви. Львів: Колір ПРО, 2019. С. 26.

лій сорочці з темною краваткою й у темному піджаку. На другому фото — Кобзар знову-таки в білому костюмі з нахиленою вліво головою. З останньої світлини Шевченко 1860 р. виконав офортний автопортрет. Приятель поета, лікар із Переяслава Андрій Козачковський, якому художник подарував цей портрет, відзначив «вражаючу подібність з оригіналом»⁷².

На Поділлі фотоательє з'явилися наприкінці 1880-х років. Їх відкрив австрійський підданий Феліціан Гетце. Дорогим задоволенням могли скористатися лише заможні люди, а тому йому та першим сподвижникам цієї справи, щоб мати прибуток, довелося зайнятися виготовленням листівок із зображенням історичних місць краю. Спричинили це й вади тогочасного фотографування, адже світлочутливий хлорид срібла потребував певного часу, так званої витримки, для створення фото людей⁷³. Фотографічних закладів у Подільській губернії налічувалося 13, з них 10 діяли у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Вінниці, Балті, Могилеві. У них працювало 20 робітників і було виготовлено продукції на суму 10 122 руб.⁷⁴

Вже наприкінці XIX ст. доступним для мешканців українських міст став кінематограф, який завдячує появою киянину Сергію Френкелю. Після навчання в Університеті св. Володимира він здобув технічну освіту в Бельгії і, повернувшись у рідне місто, заснував електротехнічне підприємство. Після перших кінематографічних сеансів 1896 р. в театрі Бергоньє, коли всім бажаючим було запропоновано переглянути 50 коротеньких фільмів, відкрив 1906 р. власну кінематографічну контору та кінотеатр «Люкс» на 300 місць. У заснування контори-складу з експлуатації кінокартин він вклав близько 100 тис. руб. Невдовзі кіно для більшості міст стало регулярним і навіть звичним явищем. У 1911 р. в одному лише Києві налічувалося вже 28 кінотеатрів, а 1915 р. їх кількість зросла до 34⁷⁵. Кінематограф упевнено торував собі шлях до сердець і гаманців містян, змінював їхню свідомість, розширював знання про світ та самих себе⁷⁶.

Важливі винаходи здійснив завідувач механічними майстернями Новоросійського університету Йосип Тимченко, який сконструював низку автоматичних метеорологічних, фізичних і астрономічних приладів та раніше за братів Льюїс винайшов прототип кіноапарата — стрибковий механізм «равлик». Не обмежуючись цим, механік самотужки облаштував у Одесі обсерваторію і метеороло-

⁷² Яцюк В. *Тарас Шевченко і світ фотографії. Альбом-монографія* / Ред. О. Федорук. Київ: Критика, 2019; Боронь О. Рец.: В. Яцюк. Тарас Шевченко і світ фотографії. Альбом-монографія / Ред. О. Федорук. Київ: Критика, 2019. *Слово і Час*. 2020. № 2 (710). С. 124.

⁷³ Вігуржинський В. Історія фотографії в Тульчині. *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. Матеріали наук. конф.* Вінниця, 2016. С. 523.

⁷⁴ Прищеп О.П. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина XIX — початку XX ст.). *Джерела локальної історії: Культурний побут городян XVIII — першої половини XX ст.* Київ, 2013. С. 259.

⁷⁵ Рибаків М.О. *Невідомі та маловідомі сторінки Києва*. Київ: Кий, 1997. С. 276—277.

⁷⁶ Чорний Д.М. *По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX століття)*. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2007. С. 281.

гічну станцію та займався автоматизацією грязелікарні Куяльницького курорту, спроектувавши конструкцію для підігрівання лікувальних грязей.

Львів'яни познайомилися з кінематографом у вересні 1896 р. в пасажі Гаусмана (тепер — проїзд Крива Липа). Перший кіносеанс відбувся у фотоательє «Рембрандт». Спочатку глядачі могли переглянути невеликі документальні сюжети з музичним супроводом грамофона або ж під фортепіано чи інші музичні інструменти. Перші кінотеатри були пересувними, а згодом виникли й стаціонарні, найвідомішим з яких у Львові був кінотеатр «Коперник». Почали знімати художні й документальні фільми тривалістю до двох годин, щоправда, традицію відкривати показ невеликими документальними сюжетами було збережено. Більшість кінопродукції із заходу потрапляла на західноукраїнські землі через віденську фірму «*Urania*». Фірму, названу на честь давньогрецької музи астрономії, було створено 1897 р. з метою популяризації наукових знань, зокрема через театральні вистави та кінозйомки. Кінопокази ставали поширеною формою дозвілля, приносячи власникам кінотеатрів непогані прибутки. Напередодні війни було створено «Синдикат галицького кінопромислу»⁷⁷.

Ще одним важливим винаходом XIX ст. стала друкарська машинка. Перші пристрої для друку з'явилися на початку XVIII ст., однак у масовий вжиток друкарські машинки увійшли з подання американського винахідника Крістофера Шоулаза. У серійне виробництво з 1873 р. їх ввела компанія «Ремінгтон і сини». Вважається, що першим поданим у видавництво друкованим рукописом була книга Марка Твена «Пригоди Тома Соєра». Щоб збільшити попит на незвичну технічну новинку, фірма розробила рекламу друкарської машинки, на якій за нею працювала жінка. Так почав формуватися образ секретарки-помічниці та офісної працівниці. За кілька десятиліть друкарські машинки вже використовували в офіційних установах, приватних конторах, з'являлися вони й у домах заможних міщан та землевласників. Напередодні Світової війни в корпусі кореспонденції на українських землях поміж рукописами з'являються й перші друки.

Отже, XIX ст. можна вважати часом змін. Технічні новинки, які полегшували господарське життя й домашній побут, швидко розповсюджувалися. Інновації безпосередньо впливали на соціальні відносини. У модернізованому світі поняття рівності набувало значно конкретніших обрисів. Глибокого переосмислення потребували уявлення про гендерні ролі. Оскільки в людей з'явився простір для вільного часу, він був заповнений новими пропозиціями. Сфера послуг і розваг поступово перетворювалася на нову індустрію, яка приносила чималі прибутки. Щоправда, символом ери споживання й розваг стали «золоті двадцяті» роки XX ст., однак вирішальні кроки в цьому напрямі було зроблено саме впродовж минулого століття.

Стандарти гігієни й медичної допомоги. Упродовж XIX ст. люди переосмислювали «біоісторію», шукаючи шляхи протистояння епідеміологічним загрозам, які б спиралися на організаційні можливості державної влади. Кожна епідемія була

⁷⁷ Лемко І. *Цікавинки з історії Львова. Історичні нариси...* С. 86—89.

драматичним поворотом історії, пов'язаним зі значним зменшенням чисельності населення⁷⁸. Соціальне значення заразних хвороб пояснюється їх широким розповсюдженням, а також зумовленими цим економічними втратами. Зауважено, що вони могли поширюватися спершу непомітно, зненацька вибухати зі спустошливою вірулентністю, а згодом несподівано припинятися, як це було з віспою в XIX ст. На масштаби захворювань впливали соціально-економічні умови: харчування, перенаселення, недотримання санітарних норм, ігнорування соціально та особистою гігієною. Епідемії завдавали дошкульних ударів як громадському, так і приватному життю людей, миттєво знищуючи близьких, не шкодуючи дітей, а інколи й забираючи велику частину родини. Саме в XIX ст. людство почало замислюватися над довгостроковими наслідками епідемій та можливостями запобігати їм шляхом профілактики й нових підходів до санітарно-гігієнічних норм⁷⁹.

Епідемії заразних хвороб у XIX ст. залишалися частим явищем. Постійно загрожували життю і здоров'ю віспа, бубонна чума, висипний тиф, кашлюк і дифтерія, до яких додалися «хвороби століття»: туберкульоз і сифіліс. Найдавнішою з усіх вважається натуральна віспа. Вона не раз прокочувалася континентами, забирала мільйони життів і залишала після себе багато тих, хто втрачав зір. Від неї не можна було сховатися, як від інших заразних хвороб. Часто віспа набирала розмірів ендемії, тобто на неї хворіли масово. Оскільки дорослі мали довічний імунітет, то її жертвами ставали переважно діти. У Російській імперії від віспи помирала кожна сьома дитина⁸⁰.

Смертельним вихором зі Сходу проносилась Європою чума, набираючи масштабу пандемії. Вона вражала легені і лімфу, що призводило до збільшення лімфатичних вузлів. Від неї вимирали цілі села й міста, як це було 1770 р. Упродовж XIX ст. Одеса пережила три епідемії чуми (1812, 1829, 1837 рр.)⁸¹. Її заносили хворі матроси із суден, які заходили в порт, а поширювали щури. На початку XX ст. вона знову з'явилася в місті.

Холера вважається епідемією XIX ст., коли склалися інтенсивні торговельні зв'язки Індії з великими державами світу. У 1830—1832 рр. вона вирувала в Росії, Пруссії, Австрії, Франції, Великій Британії та інших країнах. Спершу хвороба сухопутними шляхами добиралась до Каспійського моря, звідти Волгою до Центральної Росії, а потім через Україну і Польщу до Європи. Після відкриття Суецького каналу холера змінила шлях поширення і потрапляла до Європи через Туреччину. Смертність серед хворих у Відні становила 64 %. Власники готелів і

⁷⁸ Бродель Ф. *Ідентичність Франції* / Пер. з франц. С. Глухової. Київ, 2014. Кн. 2: Люди і речі. С. 123, 147, 152.

⁷⁹ Zamorski K. *Epidemie w XVIII—XX wieku. Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe* / Red. naukowa K. Polek; Ł. T. Sroka. Kraków: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2016. S. 365.

⁸⁰ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗ РИ*). 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 31. № 24622.

⁸¹ Супотницький М.В., Супотницькая Н.С. *Очерки истории чумы*: в 2-х кн. Москва, 2006. Кн. 1: Чума добактериологического периода. С. 348, 355, 370.

заїжджих дворів були зобов'язані стежити за станом здоров'я постояльців та інформувати органи влади за найменшої підозри на захворювання.

По всій території Габсбурзької монархії зобов'язували впроваджувати обмежувальні санітарні заходи. На охоплених епідемією територіях було введено санітарні кордони, відкрито польові карантинні пункти, у яких потенційні розповсюджувачі хвороби мали перебувати впродовж двох тижнів. Було припинено навчання. Особливу увагу звертали на ситуацію на кордонах. Вона набувала характеру епідемії під час військових конфліктів, що супроводжувалися переміщенням військ, як це було в ході Листопадового повстання 1830 р. та революції 1848—1849 рр. в Угорщині, а також під час Східної (Кримської) та Балканських воєн. Найшвидше хвороба поширювалася в єврейських кварталах міст і містечок з високою густотою населення через межу осілості для євреїв.

Та ізоляції й обмеження не забезпечували принципового прориву в протидії епідеміям, які в місцях масового скупчення населення, наприклад, у робітничих кварталах, серед бідноти, позбавленої лікарської опіки, скорочували термін життя людини до 16—45 років. Наступні епідемії холери поширювалися в 1847—1849, 1855, 1873, 1885, 1894 рр.⁸² Лише 1847 р. від холери загинуло 220 тисяч мешканців Галичини⁸³. Буденним явищем були випадки, коли під час епідемії гинула половина сім'ї. Значно ризикували в такі періоди священники, які щодня відкривали церкви, відвідували хворих. «Мій дід, о. Йосиф, — згадував Кирило Трильовський, — помер у 1885 р. на холеру. Тоді помер і його син богослов Теофіл та дочка Емілія. Здається, що й моя бабуня, жінка о. декана, також стала жертвою тої епідемії»⁸⁴. Боротьбу з холерою ускладнювало незнання природи захворювання. Версії про її походження, що їх висували вчені, були спірними, малоприматними для застосування. Так, вважалося, що спричинює хворобу незвична зміна погоди, а передається вона через повітря («міазматична теорія»).

Значну загрозу становила дифтерія, яка поширювалася повітряно-крапельним шляхом. У деяких південних повітах Російської імперії під час епідемії 1879—1881 рр. загинуло дві третини сільського населення.

Малярію заможні хворі лікували високовартісним привозним хінним порошком, а бідні — полином і золототисячником. У 1813 р. чистий хінін, алкалоїд кори хінного дерева, виділив професор хімії Харківського університету Фердинанд Гізе, який переїхав з Берліна до Харкова, де створювався університет, і заснував там фармацевтичну лабораторію. Однак його робота не була відома в Європі⁸⁵. Не відразу

⁸² Tomczyk R. Zagrożenia epidemiologiczne na terenie austriackiej części monarchii habsburskiej w XIX w. (do 1914 r.). Aspekty prawne i administracyjne. *Galicja: studia i materiały*. Rzeszów, 2015. Cz. 1. S. 101—103.

⁸³ Meus K. Profilaktyka przeciwepidemiczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku. *Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe...* S. 305.

⁸⁴ Трильовський К. *З мого життя*. Львів: Література та мистецтво, 2019. С. 16.

⁸⁵ Коваленко С.І., Кривошей О.В., Воскобойник О.Ю. та ін. *Протималярійні лікарські засоби: хінін та його аналоги за фармакологічною дією*. Запоріжжя: Запорізький держ. мед. ун-т, 2014. С. 12—13.

було встановлено, що малярія передається людині через укуси так званих малярійних комарів. У 1902 р. асистент кафедри гігієни Харківського університету Володимир Фавр заразив себе малярією, щоб довести роль комарів у поширенні цього захворювання. Створення вакцини проти малярії було тривалим через відсутність у людини, яка перехворіла, стійкого імунітету.

Ще на середину XIX ст. лікарі не мали чіткого опису клініки тифу. Її зауважив Микола Пирогов під час Східної (Кримської) війни. Перевезення хворих військових Південної армії сприяло охопленню епідемією тифу всіх українських губерній. Епідемії висипного тифу прокотилися країною під час Російсько-турецької війни 1877—1878 рр.

Практично невиліковним захворюванням був туберкульоз, від якого померли, зокрема, Євген Гребінка, Олександр Козловський, Леся Українка. Окрім інфекційних захворювань, масового характеру, особливо в неврожайні роки, набували хвороби, пов'язані з неповноцінним харчуванням та авітамінозом, зокрема пеларга, яка одночасно спричинювала проблеми з травленням, нервовою системою та шкірою. Пеларга вважалася хворобою бідності і зумовлювала високий рівень смертності.

Нагальною проблемою ставали венеричні захворювання, особливо сифіліс. Ефективних ліків, на зразок пеніциліну, проти цього захворювання в розпорядженні лікарів тоді не було. У Російській імперії способи боротьби із сифілісом було внесено у правила, за якими функціонували борделі та публічні будинки; встановлено приписи щодо гігієни повій. Такі самі заходи проводили в Австрії. Венеричні захворювання були проблемою насамперед тих міст, де стояли військові гарнізони. За твердженням дослідників, жорсткі вимоги, які ставили в той час до повій, сьогодні навіть вражають. Особа, яка мала намір працювати повією, повинна була зголоситися до спеціального санітарного відділу в поліції. Однак на практиці проконтролювати поширення венеричних хвороб не вдавалося. Чимало повій залишалися не охопленими регулярними медичними оглядами⁸⁶.

На перешкоді боротьбі з венеричними захворюваннями стояло їх замовчування. «Ще донедавна, — стверджував львівський часопис «*Przegląd Hygieniczny*» 1905 р., — венеричні хвороби вважалися темою, якої не можна було публічно торкатися з огляду на фальшиве почуття скромності серед нашого суспільства». Тож зіткнувшись із цією проблемою, людина була змушена долати її мовчки й самотужки. Тим часом дослідження, проведене серед учнів львівських середніх шкіл, показало «страшні стосунки під цим кутом зору»⁸⁷. У світ почали виходити фахові лікарські поради про те, як запобігати венеричним хворобам і як діяти у разі підозри про зараження. Їх автори закликали бути стриманими й дбати про свого партнера та майбутнє потомство⁸⁸.

⁸⁶ Meus K. Profilaktyka przeciwepidemiczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku... S. 311—312.

⁸⁷ Walka z chorobami płciowymi. *Przegląd Hygieniczny*. 1905. № 2. S. 44—45.

⁸⁸ Pouczenie o zapobieganiu chorobom wenerycznym. *Przegląd Hygieniczny*. 1905. № 7. S. 164—166.

Зіставлення епідемічних спалахів із соціальними й політичними процесами показує, що нерідко їх супутниками ставали соціальні заворушення і навіть революційні зміни. Під час епідемій люди втрачали роботу й можливості заробітку. Санітарні правила в Австрії на випадок епідемічної загрози передбачали жорсткі карантинні обмеження: закриття ремісничих і промислових закладів, ринків і магазинів, обмеження руху населення. Усе це призводило до матеріальної скрути багатьох сімей, зокрема тих, для кого єдиним джерелом доходів була заробітчанська міграція. Боротьба з епідеміями потребувала чималих коштів на організацію відділень у шпиталях, відокремлених від решти приміщень, павільйонів тощо ⁸⁹. До прикладу, у Львові кінця XIX — початку XX ст. інфекційні відділення діяли при загальному крайовому шпиталі та дитячому шпиталі св. Софії. У періоди спалахів інфекційних хвороб вони були переповнені. Після епідемії холери 1894 р. поблизу Янівського кладовища спорудили дерев'яні ізоляційні бараки ⁹⁰.

Медичні працівники й освічена частина спільноти все більше уваги приділяли гігієні тіла. Після Східної (Кримської) війни, під час якої холера була поширена на значні відстані, про особисту гігієну як про важливий чинник боротьби з пошестями заговорили вчені, які звертали увагу на потребу профілактики. Найперше йшлося про використання селянами мила, яким вони на середину XIX ст. практично не користувалися. Медицина вважала, що заразним хворобам сприяли бруд і скупчення людей в одному місці, що було характерним для робітничих середовищ, де до того ж умови проживання й відпочинку залишалися незадовільними. Харчування також не сприяло збереженню здоров'я: раціон більшості робітників був обмежений.

Практичні спостереження показали, що годі чекати поліпшення, коли на вулиці стікають нечистоти з подвір'їв, ринкові площі не прибираються, цвинтарі знаходяться посеред поселень, а туші хворої худоби належним чином не утилізуються. Дотримання нескладних санітарних вимог стало першою умовою подолання епідемій. Тому міські й земські управи почали розробляти профілактичні правила, обов'язкові для виконання всіма мешканцями міста, адміністративні, медико-гігієнічні заходи для запобігання хворобам. Місцева влада контролювала санітарний стан довкілля, вимагала від мешканців утримувати в чистоті садиби, торгово-промислові заклади та місця торгівлі. У разі ігнорування вимог вона вдавалася до штрафів, знищення неякісного продовольства. Під суворий контроль було взято різниці. Принаймні, так чинило Харківське губернське земство 1872 р., коли вело боротьбу з поширенням холери ⁹¹.

⁸⁹ Там само. С. 24—25.

⁹⁰ Трач В. Як Львів «гартували» епідемії кін. XIX — поч. XX століття. *Укр. катол. ун-т. Факультет наук про здоров'я*. 2020. 28 вересня. URL: https://health.ucu.edu.ua/news/yak-lviv-gartuvaly-epidemiyyi-kin-hih-poch-hh-stolittya/?fbclid=IwAR3q6sSQgTe_MyRR46iX-DnKGCn3texBgBoxr0_SDFK-7dM75uxp0k7InMcE

⁹¹ *Харьковский календарь на 1875 г.* Харьков, 1875. С. 158.

Догляд за тілом суттєво поліпшився після появи в більшості великих міст водопроводу й системи водовідведення. В останній чверті ХІХ ст. органи міської влади повсюдно взялися за їх створення та вдосконалення. Щоб налагодити постачання води споживачам, потрібно було її очищувати. Професор Університету св. Володимира в Києві Микола Бунге, який займався дослідженням електролізу розчинів і органічних сполук, долучився до дистилювання дніпровської води. Його колега з Харківського університету Олександр Гуров, вивчаючи диференціації гранітів, 1879 р. на власні кошти пробив глибоку (близько 600 м) свердловину в Харкові, що стала першою в Російській імперії, і забезпечив місто артезіанською водою, яка вважалася на той час найздоровішою для споживання.

Ще наприкінці ХVІІІ ст. основним місцем стоку підземних каналів у центрі Львова була р. Полтва. Частина з них залишилася ще з середньовіччя. Розпочавши впорядкування центральної частини міста та розбирання оборонних мурів, австрійська влада одночасно перекривала міські рови й будувала нові каналізаційні стоки. Канали в передмістях, які були відкритими й повністю залежали від природного напрямку потоків, поступово спрямовували до центральних стоків. Власні канали мали великі громадські споруди, де зосереджувалося багато людей, — Ратуша, міський шпиталь, військові казарми тощо. У 1861 р. з'явився перший канал, спрямований не до Полтви, а до р. Білогорщі (басейн Дністра). Використання каналізаційних стоків між власниками будинків регулювали спеціальні угоди, які захищали їх від самовільних під'єднань. Будували канали з каменю, однак залишалися й варіанти з дерева, які являли собою вдосконалений варіант середньовічних жолобів.

Найбільшою вадою каналізаційної системи Львова була її нещільність, яка призводила до забруднення навколишніх ґрунтів, а також стихійні переходи схилів у підйоми. Ці перепади спричинювали значні труднощі й затратність під час очищення каналів, які часто забивалися. Підземні води нерідко заливали підвали. Містом кружляв жартівливий вірш, написаний університетським професором Йозефом Мауссом у відповідь на вимогу його квартиранта, драгунського полковника, запобігти постійному потраплянню води в його підвал: «Пане полковнику, вода — це елемент, а не полк. Тому ним не можна командувати, а потрібно відступати». Такий стан каналізації був характерним для більшості тогочасних європейських міст. Підземну каналізацію вперше було збудовано в Гамбурзі після пожежі 1842 р. Великі міста Європи приступили до оновлення каналізаційної системи в другій половині ХІХ ст.

Розбудова й модернізація системи водопостачання й водовідведення у другій половині ХІХ ст. належала до основних напрямів діяльності міського самоврядування в Габсбурзькій монархії. Безпосереднім поштовхом стали епідемії холери, віспи й черевного тифу на початку 1870-х років, які тільки у Львові забрали близько 1000 життів і привернули увагу до незадовільного санітарного стану міста. Канали почали будувати з цегли й цементу, а також із бетонних труб. У 1878 р. львівського інженера Людвіка Радванського було відряджено для запозичення

досвіду до Німеччини. Декілька років політехнічне товариство розробляло проекти вдосконалення каналізаційної мережі, і врешті 1885 р. почалися роботи, важливою частиною яких стало повне перекриття Полтви. Одночасно споруджували бетонні канали, колектори й каналізаційні люки, для яких було розроблено оригінальну форму кришки. На зламі XIX—XX ст. проекти реконструкції львівської каналізації постійно переглядали й провадили нові роботи⁹².

Українською актуальним для вирішення у великих містах було питання громадських вбиралень, особливо в паркових зонах і місцях масового відпочинку. У Львові перші вбиральні, відкриті для всіх охочих, з'явилися на зламі XVIII—XIX ст. у ресторанах, пивних і кав'ярнях саме в прогулянкових зонах, які виникли на місці міських мурів. Це були вбиральні «сільського типу» — дерев'яні будки, в яких не дотримувалися правил гігієни. Час від часу їх просто ліквідували, що породжувало ще більші проблеми. Упорядкування цієї сфери розпочали лише наприкінці XIX ст. Тоді міська будівельна управа розробила типові проекти громадських вбиралень. У 1893 р. на Високому Замку та в міському парку було збудовано дерев'яні споруди на цегляних фундаментах. Громадські вбиральні у Стрийському парку під час Крайової виставки 1894 р. приєднали до каналізації. Уведення в дію міського водогону дало змогу запровадити у вбиральнях злив води. У період Першої світової війни через інтенсивний потік людей вимушеним заходом стало спорудження підземних громадських вбиралень⁹³.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. на площі Ринок у Львові було кілька водозбірників, від яких дерев'яними трубами воду подавали в будинки. Однак дозволити собі це могли тільки заможні міщани. У другій половині XVIII ст. таких будинків було всього 86. Більшість міщан набирали воду в криницях, що часто ставало причиною епідемій. З кінця 1880-х років у Львові розробляли проекти механічного постачання води з використанням водозаборів. Джерелом такого водопостачання було визначено басейн р. Верещиці, притоки Дністра, а збірний колодязь розміщено в с. Воля Добростанська. Водопровід було введено в дію в 1901 р. Для контролю над якістю води й безпекою навколишнього середовища при міських органах влади запроваджували посади хіміків і фізиків. До їхніх обов'язків належав хімічний і бактеріологічний аналіз питної води та продуктів споживання тваринного походження⁹⁴.

Збільшення чисельності містян, розширення меж території Києва змусило думу вирішувати питання, куди подіти тонни сміття. До кінця XIX ст. міські нечистоти звозили на сміттєзвалища. Однак індустріальна епоха потребувала інших варіантів, адже стрімко зростала маса неорганічних відходів, які розкладалися дуже повільно. Перший сміттєспалювальний завод було споруджено у 1870-х ро-

⁹² Гранкін П. *Каналізація міста Львова (від початку XV ст. до 1939 р.)*. Львів: Аверс, 2015.

⁹³ Гранкін П. Громадські вбиральні у парках та скверах Львова: історія та сучасність. *Статті...* С. 141—144.

⁹⁴ Tomczyk R. Zagrożenia epidemiologiczne... S. 106.

ках в Англії, а до кінця XIX ст. такі заводи з'явилися, зокрема, в Німеччині, Франції (тут уперше запроваджено подрібнювач для сміття), США. Щоб вивчити досвід європейських муніципалітетів, 1911 р. професора О. Павловського було відправлено на міжнародну гігієнічну виставку до Дрездена, а члена міської управи Ф. Бурчака — до Санкт-Петербурга, де він мав ознайомитися з роботою Василювської сміттєспалювальної печі. Обидва дійшли висновку, що спалювання побутових відходів, особливо з приватних садиб, є нагальною справою для міста. Київський міський голова у березні 1913 р. взяв участь у міжнародній виставці з питань гігієни й господарства, куди його запросив мер Ліона⁹⁵. Однак на українських землях сміттєспалювальних заводів так і не було збудовано.

Газети почали рекламувати чистоту тіла, здоровий спосіб життя, заняття на тренажерах і гімнастичних снарядах. Жінкам рекомендували відмовлятися від корсетів, замінивши їх бюстгалтьєрами. На прилавках магазинів з'явилися засоби для гігієни тіла, зокрема туалетне мило заводського виробництва «А. М. Жуков». Учителі взялися читати для містян лекції про людське тіло, значення повітря для здоров'я, гігієну, лікування та профілактику інфекційних захворювань. О. В. Корчак-Чепурківський, досліджуючи загальну і дитячу смертність через інфекційні хвороби, залежність показників від соціально-економічних та культурних умов життя, дійшов висновку, що на здоров'я людей найзгубніше впливали соціальні чинники — погане харчування, голодування, отруєння, умови праці, переохолодження, втота. Курсом «Основи соціальної гігієни й громадської медицини» в Комерційному інституті з 1906 р. він започаткував викладання цього предмета по всій Російській імперії⁹⁶.

Утім, самі лише профілактичні й санітарно-гігієнічні заходи не могли подолати епідемії, для боротьби з якими необхідні були наукові знання про природу збудників заразних хвороб. Саме в XIX ст. на цьому шляху було досягнуто величезного поступу. Уявлення про протидію їх поширенню змінилися від обмежувальних заходів і рекомендації лікування гарячими напоями та проносними засобами до розуміння бактеріологічної природи захворювань та масового використання вакцинації. Її початок було покладено ще на зламі XVIII—XIX ст. відкриттям британського лікаря Едварда Дженнера, який уперше успішно застосував щеплення коров'ячої віспи, що забезпечувало вироблення імунітету від віспи в людини. Наступним важливим проривом стало відкриття угорського акушера-гінеколога Ігнаца Земмельвейса, одного з основоположників антисептики.

Британський лікар Джон Сноу переконав європейських медиків у тому, що холера розповсюджується водним шляхом, а не через повітря, як вважали раніше. Німецький мікробіолог Роберт Кох виявив збудників туберкульозу, холери та

⁹⁵ Собрание Киевской городской думы 19—20 марта. *Известия Киевской городской думы*. Киев, 1913. № 4. С. 6.

⁹⁶ Москаленко В.Ф., Яворовський О.П., Ступак Ф.Я. та ін. Академік О.В. Корчак-Чепурківський — фундатор соціальної медицини як науки та предмету викладання (до 155-річчя від дня народження). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 2—3. С. 13—21.

сибірки і сформулював правила визначення їхньої специфіки, які було покладено в основу сучасної бактеріології. Врешті французький мікробіолог Луї Пастер розвинув уявлення про штучний імунітет і запропонував формувати його через уведення в організм вакцин. Завдяки цим відкриттям середня тривалість життя впродовж XIX ст. зросла з 30 до 50 років⁹⁷. Рудольф Вайгль, польський біолог і лікар чесько-австрійського походження, який на початку XX ст. працював приват-доцентом у Львівському університеті, а під час Першої світової війни був військовим лікарем, винайшов вакцину від висипного тифу.

Розуміння ефективності щеплень приходило поступово. Так, не досягши суттєвих успіхів, російська держава ліквідувала 1865 р. створені ще 1811 р. виспові комітети і передала справу вакцинації земській медицині, а також вдалася до застосування дієвих медичних препаратів та запровадила обов'язкову вакцинацію⁹⁸. Домогтися повної вакцинації не вдалося, адже не вистачало фельдшерів, сестер милосердя, неякісною була й вакцина, яка через тривалий час доставки втрачала властивості й мала негативні побічні дії. Багато людей не розуміли значення щеплень для відвернення захворювання. На початку XX ст. ситуація змінилася на краще, бо вакцинації підлягали учні шкільних закладів⁹⁹. Для них почали запроваджувати карантин, провадити дезінфекцію приміщень шкіл, поширювати гігієнічну грамотність серед батьків і дітей.

На основі аналізу накопичених на епідеміях холери матеріалів мікробіолог Данило Заболотний, уродженець Вінниччини, запропонував пероральну імунізацію людини проти холери, а також відкрив приховане бактеріоносійство. Після закінчення медичного інституту 1894 р. він працював епідеміологом під час поширення холери і дифтерії в Подільській губернії і випробував ефективність протидифтерійної сироватки на собі, попередньо заразившись дифтерією. Його профілактична доктрина, яка полягала у вакцинації людей протидифтерійною сироваткою, стала провідною в боротьбі з холерою. У роки Першої світової війни, за наполяганням Д. Заболотного, уперше було проведено вакцинацію від холери солдатів і офіцерів Південно-Західного фронту російської армії, ще не практиковану серед мирного населення¹⁰⁰.

Поруч з епідеміями значних втрат здоров'ю завдавав травматизм на підприємствах, причиною якого була малоосвіченість робітників та недотримання правил безпеки. У Російській імперії з другої половини XIX ст. держава запровадила обов'язкове надання медичної допомоги в разі травмування і вимагала від підприємців створювати лікарні. Жителі заводських містечок Донбасу мали

⁹⁷ Мортімер І. *Століття змін...* С. 270—276.

⁹⁸ 1865 г., августа 6. О введении в России повсеместного правильного оспопрививания. *ПСЗ РИ.* 2-е собр. Санкт-Петербург, 1867. Т. 40. Отд. I: 1865. № 42375.

⁹⁹ Масленникова В.А. История оспопрививания в Таврической губернии во второй половине XIX — начале XX в. (по материалам губернского и уездных собраний). *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2014. № 278. С. 145.

¹⁰⁰ Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Укр. іст. журн.* 2020. № 5. С. 40—42.

кращу медичну допомогу, ніж населення шахтарських копалень. Загалом робітничі середовища були сприйнятливими до поширення інфекційних та інших захворювань через високу щільність людей як у місцях праці, так і проживання, часто важкі умови праці та відсутність можливості повноцінного відпочинку, що виснажувало організм фізично і ставало причиною психологічних проблем.

Один із засновників санітарної статистики лікар Євстафій Дементьев був переконаний, що для відновлення робітникові, за умови 8-годинного робочого дня, потрібно вісім годин сну на добу¹⁰¹. Та на більшості підприємств робочий день тривав до 14 годин, і лише з набуттям чинності закону 1897 р. був обмежений 11,5 годинами. Часу на здоровий спосіб життя не залишалося. Почуття несправедливості пригнічувало тих робітників, які прагнули зберегти або створити сім'ю і досягти успіхів. Воно ж зумовлювало агресивну поведінку, якщо спротив чинив натовп, колективна психологія якого відрізнялася від індивідуальної. Соціальне невдоволення використовували політичні сили, які робили ставку на вирішальну участь робітників у поваленні самодержавства. Протести у формі страйків, заворушення, стихійні і жорстокі погроми з 1880-х років ставали буденним явищем.

Заводські й фабричні адміністрації, замість того, щоб займатися впорядкуванням умов праці та побуту, віддавали перевагу придушенню робітничих протестів із застосуванням війська та арештами активістів. Серед некваліфікованого робітництва дуже повільно приживалося бажання здобувати освіту, хоча послуги пропонували і недільні та вечірні класи, а також бібліотеки, засновані «Просвітами» та іншими громадськими організаціями¹⁰². Відсутність загальної культури в поєднанні з важкою працею та скрутними побутовими умовами, брак надії на покращення сприяли поширенню пияцтва.

Спроби російської держави регулювати торгівлю спиртними напоями (ліквідація кабаків 1885 р. із заміною їх трактирами та винними лавками, запровадження винної монополії, нормування часу й кількості продажу, контроль за якістю спиртного) не давали позитивних результатів. Куди більше успіхів досягли «попечительства про народну тверезість». Допоки вони отримували кошти від держави, то організували народні бібліотеки при чайних, на базі народних шкіл, в орендованих приміщеннях чи народних домах. Однак за короткий час своєї діяльності (1896—1905 рр.), у зв'язку з відчутним скороченням фінансування, їхня робота не закріпила досягнутих спершу результатів. Пиятика з її наслідками (бійки, крадіжки та інші шкідливі звички, характерні для фабрично-заводського люду) з'явилася як нова хвороба часу¹⁰³.

¹⁰¹ Дементьев Е.М. *О нормировке рабочего дня на фабриках: Доклад, читанный в заседании комиссии по нормированию рабочего дня*. Санкт-Петербург, 1895. С. 1.

¹⁰² Кизченко В. *Культурный облик пролетариата Украины в период империализма*. Киев: Наук. думка, 1990.

¹⁰³ Шляхов О.Б. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX — початок XX ст.)*... С. 335.

На західноукраїнських землях увага до матеріально-побутових умов життя робітництва входила в суспільну свідомість через драматичну модернізацію дрогобицько-бориславського нафтового району, яскраво описану І. Франком. Через образність художнього слова він передавав реальні трагедії, про які щодня говорили в місцевості. Змалку він слухав розповіді про Борислав у батьківській кузні: «До нашої кузні доходили лише деякі сказати б, каламутні бульки того нового явища. Сього тижня в ямах загинуло п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задушило трьох, а сей або той упав [...]. А друга тема: сей бориславець пішов з торбами, той розпився»¹⁰⁴. Та все ж можливість заробітку, а водночас і привід вирватися із селянського дому та світу з його жорстким контролем за всіма сферами життя, приваблювали молодь до нафтового промислу: «Притім же життя в Бориславі, в більших робітницьких гуртах, веселе, часто гуляще і розпусне (особливо давніше, коли плата була більше, а прожиток дешевший), манить молодих сільських парубчаків швидким зарібком і містовими розкошами»¹⁰⁵.

Наслідки для багатьох виявлялися фатальними. Звичними для робітництва явищами були важка фізична праця, драматичні інтимні взаємини (насильство або ж «пропаща сила» парубків, які знищили здоров'я на роботі) і врешті-решт — смерті через повне нехтування працедавцями заходами безпеки (провал у яму, урвання линви, отруєння випарами газу, так звана заморока). У разі ж хвороби робітник здебільшого залишався покинутим сам на себе, не отримував медичної допомоги, а через віддаленість родини — й елементарного догляду. За твердженням Франка, Борислав «стався між тим западнею, в котрій гине і пропадає наше щасливе Підгір'я, в котрій марнується без ліку здорових сил нашого народу». Він вважав, що в умовах нездорових суспільних відносин перехід селян у статус фабричних робітників виявлявся для них надто великою драмою, бо колишні селяни-господарі ставали жебраками, ті ж, хто прийшов туди працювати, або гинуть «в ямах», або «вертають звідтам з протраченою силою, фізичною та звихненою моральною підставою в серці», «передчасними старцями»; «Борислав висисає вздовж і вшир всі сусідні села, — пожирає молоде покоління, ліси, час, здоров'я і моральність»¹⁰⁶.

Лише в ХІХ ст. було сформовано новочасні принципи системи охорони здоров'я, відправним пунктом для якої стало не тільки лікування хвороб, а й профілактичні заходи. Нагляд над системою охорони здоров'я належав до важливих завдань державної адміністрації. У підросійській Україні лікарні з'являлися в усіх містах, насамперед у південних, де через сприятливий клімат локалізувалися різні хвороби. Кількість лікарень була більшою в земських губерніях, де їх споруджували за кошти місцевого бюджету, і часто там надавали медичну допомогу безкоштовно. Так, у повітовому Козельці Чернігівської губернії земська лікарня

¹⁰⁴ Франко І. У кузні (із моїх споминів). *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 21. С. 163—164.

¹⁰⁵ Франко І. Дещо про Борислав. *Там само*. Т. 26. С. 187—189.

¹⁰⁶ Франко І. Борислав. Картини з життя підгірського народу. *Там само*. Т. 14. С. 276.

мала 25 ліжок і п'ять запасних. У її штаті був завідувач, лікар за фахом, два фельдшери, один попечитель. За потреби земство виділяло кошти для найму персоналу¹⁰⁷. У Кам'янці-Подільському земська лікарня мала на 1913 р. 120 ліжок, при ній функціонували бактеріологічна лабораторія і рентгенівський кабінет¹⁰⁸.

Міські думи відкривали публічні лікарні, а деякі з них, як-от Київська, аби прискорити будівництво, запровадила спеціальний податок в 1 руб. У Переяславській лікарні стаціонарну допомогу могли отримати в 1864 р. 258 хворих. Уже в губернському Житомирі до 1915 р. було споруджено 15 лікарень і станцій медичної допомоги. А от у Луцьку будівництво нової лікарні затримувалося, хоча міська дума й відвела для неї ділянку, а земство виділило кредит у 60 тис. руб.¹⁰⁹. До спорудження лікарень вдалися і підприємці, захищаючись у такий спосіб від втрат на виробництві. Набула поширення й відомча медицина, зокрема найактивніше розбудовували мережу медичних закладів на залізниці, більшість із яких надавали медичні послуги своїм працівникам безкоштовно.

В Австрії закон про організацію публічної медичної служби було ухвалено 1870 р. На рівні провінцій питання охорони здоров'я було віднесено до «крайової культури», якою займалися сейми. При намісництвах запроваджено крайові ради охорони здоров'я з дорадчими функціями, а на рівні повітів і міст санітарний нагляд здійснювали призначені лікарі та ветеринари¹¹⁰. Крайовий закон про організацію служби охорони здоров'я в Галичині було ухвалено 2 лютого 1891 р. Згідно з його приписами кожна громада мала утримувати лікаря. На одного лікаря могло припадати 15 тисяч мешканців, тож менші громади для його утримання мали об'єднатися. До призначення на посаду лікар після отримання диплому мав пройти дворічну практику. До обов'язкових вимог належало й володіння крайовими мовами. Перевагу під час працевлаштування на лікарські посади, які були конкурсними, віддавали тим лікарям, які раніше працювали в шпиталях. Передбачалося, що вбогі отримуватимуть медичну допомогу безкоштовно, а лікарням її вартість покриватимуть із крайового бюджету¹¹¹.

Основну роль у стаціонарному лікуванні хворих відігравали загальні (публічні) лікарні, які отримували фінансування з крайового бюджету. Щоб здобути статус публічної, лікарня мала виконати кілька умов, приймати пацієнтів незалежно від місця їх проживання й соціального статусу. Лікування було платним (пацієнтів поділяли на три класи за сумою оплати, від якої залежала якість утримання). Напередодні Світової війни в Галичині діяло 39 публічних лікарень з

¹⁰⁷ *Журнали Козелецького уездного земського собрания.* Остер, 1895. С. 58.

¹⁰⁸ *Журнали третьего очередного Подольского губернского земского собрания. Приложения.* Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1914. С. 28.

¹⁰⁹ Ступак Ф.Я. *Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.).* Київ: Ін-т історії України, 2009. С. 244.

¹¹⁰ Tomczyk R. *Zagrożenia epidemiologiczne...* S. 105.

¹¹¹ Franaszek P. *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (Wybrane problemy).* Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002. S. 11—23.

4875 ліжками. Найрозвиненішими були так звані крайові лікарні, зокрема публічний шпиталь, психіатрична лікарня, педіатрична лікарня св. Софії у Львові.

Публічним шпиталем у Львові керував директор, якого призначав цісар за поданням Крайового відділу. Він мусив жити в шпиталі. У відділи хірургії, пологовий і окулістики на роботу приймали лише медиків з докторським ступенем. Складно було набрати нижчий медперсонал, який отримував низьку зарплату. За спеціальними угодами його простіші функції виконували черниці. У 1890-х роках провінція розгорнула інвестиційні проекти для поліпшення матеріальної бази лікарень. Завдяки фінансуванню з крайового бюджету швидко збудували корпус для пологового й гінекологічного відділень. Однак модернізація інших відділень забуксувала через брак коштів. Напередодні війни вдалося ввести в дію нове ізольоване інфекційне відділення, значущість якого полягала не тільки в лікуванні хворих, а й у запобіганні внутрішньому шпитальному інфікуванню.

Ідею побудови окремого закладу для психічно хворих осіб у Львові обговорювали з 1860-х років. Раніше таких хворих лікували в загальних шпиталях, а їх статистика в Галичині була майже удвічі нижчою від загальноавстрійської, що свідчило про недооцінку подібних станів. Збудувати заклад для психічно хворих вирішили на Кульпаркові, на той час віддаленому від межі міста приблизно на кілометр. Клініку було відкрито 1875 р. Невдовзі створено дві її філії — у Перемишлі та Жовкві, однак протрималися вони недовго. Психіатрична клініка на Кульпаркові була розрахована на 560 ліжок, і вже на початку ХХ ст. приплив пацієнтів удвічі перевищував її можливості, що спричинило розбудову приміщення. Статут клініки регулював правила приймання і поведження з пацієнтами, передусім застосування фізичної сили. Основним контингентом пацієнтів вважалися ті, кого можна буловилікувати. Психічно хворі, яких було визнано невиліковними, підлягали госпіталізації тільки якщо їхня поведінка загрожувала оточенню. Не можна було приймати в стаціонар осіб з легкими проявами психічної недуги. Звернутися з проханням про прийом хворого могли його опікуни або органи, які відповідали за громадську безпеку¹¹².

Важливою ділянкою медичної допомоги було акушерство («повивальне ремесло»). Прийманням пологів у ХІХ ст. займалися нечисленні дипломовані акушерки та сільські повитухи, які практикували «з давніх-давен» і передавали знання наступницям. Основоположником акушерства в Російській імперії був уродженець Полтавщини Нестор Амбодик-Максимович, який навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом отримав ступінь доктора медицини в Страсбурзі. Працював у Петербурзі, де став ініціатором заснування Повивального інституту (1797), викладав акушерство та розробляв наукову термінологію з цієї дисципліни. З 1773 р. у рамках новоствореного медичного колегіуму у Львові, який очолював перший протомедик провінції Андрій Крупинський, діяла акушерська школа, а за десять років подібну школу для прискореної підготовки аку-

¹¹² Franaszek P. *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (Wybrane problemy)*...

шерських кадрів було відкрито у Чернівцях. У 1843 р. в Університеті св. Володимира в Києві було створено кафедру акушерства та гінекології.

Проте кваліфікованих кадрів не вистачало та й зосереджувалися вони в містах: наприкінці XIX ст. 90 % випускниць медичних шкіл, яким присвоювали кваліфікацію «сільська повивальна бабка», складали додатковий іспит і отримували право на роботу в містах. Кваліфіковані акушерки час від часу влаштовували навчання для сільських повитух, а водночас наукова медицина намагалася систематизувати й узагальнити їхній досвід. Дипломовані «повивальні бабки» отримували невисоку платню, тож у судових документах збереглися звинувачення їх у недбальстві та вимаганні коштів від породіль. Здебільшого їм було складно конкурувати з досвідченими сільськими повитухами, яким селяни довіряли більше, і хоча за відсутності ускладнень здорова жінка часто могла сама впоратися з пологами, запрошували до породіллі саме їх¹¹³.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. було винайдено штучні ліки, зокрема аспірин і фенацетин, які тамували біль. Особливе місце в системі охорони здоров'я займали аптеки. У малих населених пунктах, де було важко знайти доступ до лікаря, особливо вузького фахівця, вони відігравали роль консультаційних центрів. У Галичині на початку XX ст. діяло понад 60 аптек. Підставою для набуття права заснування аптеки був диплом магістра фармації та стаж роботи від п'яти років (зважаючи на високу конкуренцію в цій галузі, на практиці вищі шанси мали ті, хто пропрацював у ній 20—25 років). Фармацевт міг отримати лише один дозвіл на відкриття аптеки, яка згодом переходила до його спадкоємців. У місцевостях, де ще не було аптек, право на провадження «домашньої аптеки» надавали місцевому лікареві¹¹⁴.

В українських губерніях Російської імперії відбулося поступове зростання кількості аптек, відкриття яких суворо регламентувалося аптекарськими статутами та циркулярами Міністерства внутрішніх справ. При кожній лікарні мали працювати аптеки. Порядок їх відкриття та функціонування визначив схвалений 1836 р. «Статут аптечний». Так звані вільні (приватні) аптеки відкривалися з дозволу медичного департаменту в будь-якому місті чи містечку, але завідувач повинен був мати звання аптекаря або провізора. Охочий відкрити аптеку звертався до місцевої лікарської управи, додавши свідоцтво про фармацевтичне звання, а управа перевіряла, чи є потреба в новій аптеці. Власник міг мати одну аптеку в одному місті чи містечку. Так, на 1832 р. у Волинській лікарській управі працювало троє лікарів, у кожному повіті — по одному лікареві й одній акушерці («повивальній бабі»), а також від трьох до п'яти лікарів із приватною практикою (останніх було 58 в усій губернії). Тоді ж на Волині налічувалося 33 приватних аптеки. Через 20 років чисельність лікарів у губернії зросла до 128 осіб, з них на державній службі перебували 44, зокрема в Житомирі — 9¹¹⁵.

¹¹³ Боряк О. О. Стан народного акушерства в XIX ст. *Укр. іст. журн.* 2001. № 2. С. 49—61.

¹¹⁴ Franaszek P. *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (Wybrane problemy)*...

¹¹⁵ Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)... С. 43.

У Києві рішення про заснування аптек приймали з розрахунку 10 тис. осіб на один заклад. Про необхідність відкриття нової аптеки йшлося тоді, коли суттєво збільшувалася кількість рецептів, адже про них кожна аптека звітувала лікарській управі. У місті на 1874 р. з населенням 116 тис. осіб діяло 12 аптек¹¹⁶. Більшість із них розташовувалися ближче до центру міста. Державні установи відстежували, щоб аптекарі та провізори дотримувалися чинних вимог, за виявлені порушення передбачалися покарання від штрафів до позбавлення права займатися фармацевтичною діяльністю. Основним товаром були патентовані ліки, а також ліки, приготовані безпосередньо в аптеці. Для підтримання аптечної справи запроваджувалися й стимули, зокрема, фармацевти належали до привілейованої частини спільноти. Слідом за М. Мирським можна стверджувати: медицина в Російській імперії розвивалася винятково як державна галузь¹¹⁷.

Водночас зберігало позиції й лікування народними засобами, особливо в сільських і віддалених місцевостях. Збирання лікарських трав (любисток, календула, рута, шавлія, лілія, валеріана, живокіст тощо) здебільшого було прерогативою жінок. Вони знали їхні лікувальні властивості, час збирання, рецепти приготування лікувальних настоянок і відварів. З лікувальною метою використовували тваринні жири, молоко, мед. У місцевостях були «народні» лікарі — баби-повитухи, «травматологи», знахарі. Уміння знахаря поділяли на «вроджене» або набуте. Часто вони поєднували лікувальні властивості природних засобів із містичними ритуалами, адже в народних віруваннях хворобу продовжували сприймати як «наслану», а отже таку, яку можна було відігнати¹¹⁸.

Тривалий час лікуванням широкою людністю займалися цирульники, які для збереження своєї професії об'єднувалися в цехи. За невеликі гроші вони надавали першу медичну допомогу: ставили банки, п'явки, виривали зуби, лікували розтяги, вивихи, переломи, пускали кров, приймали пологи, виконували дрібні хірургічні операції, виготовляли настоянки і відвари. Найголовнішою їх процедурою було кровопускання, яке, можливо, не маючи жодного фізіологічного сенсу, все ж допомагало хворим, оскільки всі, у тому числі лікар, вірили в його користь: спрацьовував ефект плацебо (поліпшення самопочуття після прийому засобів без лікувальних властивостей з навіюванням про їхню корисність). Цей спосіб лікування від найдавніших часів проіснував до середини ХІХ ст.

Кровопускання застосовувалося не лише при захворюваннях (ревматичних і головних болях, туберкульозі, шкірних захворюваннях, спричинених «забрудненням» крові), а й здоровим людям для запобігання хворобі, навіть «від нервів», від поганого настрою. Вважалося, що в крові містяться якісь диявольські

¹¹⁶ *Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Императорского географического общества*. Киев, 1875. С. 3.

¹¹⁷ Мирский М.Б. *Медицина России X—XX веков*. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 181.

¹¹⁸ Болтарович З. *Народне лікування українців. Повсякденне життя галичан у ХІХ — на початку ХХ століття* / Упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2020. С. 317—338.

«похмурі настрої», які треба випустити нібито з метою звільнити організм від токсинів. На кровопускання як лікувальний метод вплинула гуморальна теорія Гіппократа. Для процедури цирульники використовували відповідні інструменти: бритву, ніж, уламок коси, «рожок». Місце розрізу вен промивали гарячою водою, кінцівки перев'язували нижче розрізу. Після таких процедур рекомендувалося впродовж місяця пити парне молоко, споживати масло та свіжі яйця.

Цирульники обзаводилися візком, конем (а то й парою) і переїжджали з поселення в поселення. Вони зупинялися зазвичай на головних майданах, виконували свою справу, доки вистачало їм місцевих замовників, і вирушали кудись далі. Відкриття медико-хірургічних і фельдшерських шкіл витіснило цирульників з лікувальних практик, та й держава вимагала від них складання спеціального іспиту в лікарських управах з отриманням кваліфікаційного свідоцтва. Відбувся перехід від цирульницької до фельдшерської практики, який продемонстрував кілька цікавих соціальних явищ. До фельдшерської діяльності все частіше залучали жінок, які могли отримати практичні знання на численних курсах та в школах. Наприклад, у Києві діяли Самаритські жіночі курси для фельдшериць і повивальних бабок, статут яких було схвалено 1909 р., а з 1908 р. — фельдшерсько-акушерська школа докторів Туроверова і Романовського.

Від цирульницької професії відокремилися перукарі, які лише голили, підстригали волосся та укладали зачіски. Вони відкривали цирульні в губернських центрах, у яких зосереджувалися адміністративні й судові установи. Чиновникам було заборонено носити бороди і довге волосся, а тому вони охоче користувалися послугами перукарів. Потім такі заклади почали активно засновувати й в інших містах, особливо в тих, де крім адміністрації з'являлися ділові люди: комерсанти, банкіри, промисловці. Мати презентабельний вигляд було важливо для укладання контрактів, перебування в банках, різноманітних конторах. Перукарні були окремі для чоловіків і жінок. Серед їх власників траплялися й іноземці, зокрема в Катеринославі кілька таких закладів належало французам. Наслідуючи їх, місцеві перукарі почали називати свої заклади також по-французьки. Мірою того, як Катеринослав ставав діловим містом, їх кількість зростала досить швидко. У 1905 р. перукарень було вісім, у 1910 р. — 19, у 1913 р. — 80, проте деякі з них продовжували надавати й медичні послуги, про що повідомлялося у вивісках (тут ставлять п'явки, пускають кров, стрижуть і голять)¹¹⁹.

Пропаганда здорового способу життя, гігієни та санітарних норм, попри її загальногуманітарний характер, стала й частиною національного простору. Напередодні Першої світової війни простежуються спроби організації української медичної сфери. Здійснювалися вони в Галичині, де, за підрахунками дослідників, на цей час працювало близько 150 лікарів-українців. Першою українською

¹¹⁹ Карліна О., Шандра В. О простых цѣлюрьковъ немудрыхъ. Історія професії в Україні. *Розчаклування недуги. Локальна традиція, «старі» хвороби та «нова» медицина в Україні XVIII—XIX ст.* / За ред. В. Маслійчука та І. Сердюка. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. С. 211—260.

медичною організацією стала створена 1898 р. лікарська комісія НТШ; у 1903 р. засновано товариство «Народна лікарня», а 1910 р. — Українське лікарське товариство. Усі ці об'єднання докладали певних зусиль для підвищення санітарної культури.

З ініціативи голови Українського лікарського товариства Євгена Озаркевича в 1912—1914 рр. у Львові виходив місячник «Здоровле» — перше україномовне видання такого типу. На його сторінках висвітлювали питання загальної гігієни, охорони материнства, плекання немовлят, догляду за хворими, викорінення алкоголізму, профілактики інфекційних захворювань, санітарії та фізичної культури, а також медичні новинки, лікарську термінологію (тут, зокрема, публікували частини словника медичних термінів Є. Озаркевича), інформацію про голод і пов'язані з ним хвороби, гомеопатію, професійні захворювання, біологічні й психологічні аспекти сну тощо. У циклі статей про Гуцульщину наголошувалося на потребі рекреаційного використання Карпатського регіону¹²⁰. З-поміж видань польською мовою найбільшою популярністю користувався «*Przegląd Hygieniczny*».

Отже, упродовж ХІХ ст. епідемії залишалися незмінним супутником людини, завдаючи дошкільних втрат. Проте саме в цей час завдяки науковим відкриттям, що уможливили масові щеплення, було досягнуто вирішального перелому у протистоянні людства інфекційним захворюванням. Завдяки цьому середня тривалість життя почала зростати, зменшилася дитяча смертність, яка з категорії частого й звичного явища перейшла у сферу виняткових сімейних трагедій. Поява відчуття стабільності й розвиток медицини відкривали шлях до контролю над народжуваністю, що, своєю чергою, зумовлювало зміни в організації сімейного життя. Водночас небачене раніше посилення мобільності населення, як і недовіра до щеплень, спричинювали нові спалахи інфекційних захворювань, через що питання боротьби з епідеміями не втрачало своєї актуальності. Важливим явищем ХІХ ст. стало зростання ролі держави у сфері охорони здоров'я, розвиток публічної медицини, медичної освіти, шпиталів і клінік, у яких надавали кваліфіковану допомогу. Нові санітарно-гігієнічні стандарти не лише впливали на повсякденну поведінку, а й сприяли переосмисленню підходів до благоустрою міст.

Житло, харчування та зміни в одязі. Повсякдення й приватний простір кожної людини залежали від наявності житла як власного притулку. Його розміри, місце розташування, умеблювання визначало соціальне становище власника. Традиційно в центрі міст знаходились будівлі знаті з вишуканою архітектурою, на околицях — селища з дешевим житлом, зокрема й баракового типу. Наприкінці ХІХ ст. особняки, особливо в центрі, були витіснені багатоквартирними прибутковими будинками, в яких мешкали люди середнього достатку: службовці, професори вищої школи, інженери. Там члени родини мали окремі кімнати: для дружини, чоловіка, дитячі, а також спільні вітальні й житло для прислуги.

¹²⁰ Білинський Б. «Просвіта» і народне здоров'я. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Ч. 19. С. 201—206; Ганіткевич Я.В. *Здоровле. Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=16747

Саме житло, пристосоване до потреб середнього класу й інтелігенції, зазнавало впродовж ХІХ ст. найбільших змін. Цей сегмент суспільства виявився чи не найвідкритішим для втілення модернізаційних перетворень та сприятливим для охочих вкладати кошти у свій постійний чи тимчасовий дім.

Чинovníки вищих рангів, підприємці, професори університетів, адвокати, політики по обидва боки кордону почували себе достатньо упевнено, щоб купувати або споруджувати власні будинки. Можливості цих категорій населення на зламі ХІХ—ХХ ст. збільшувалися завдяки загальному зростанню заможності, досить тривалому періоду без війн і репресій, які б супроводжувалися конфіскаціями майна. Це давало змогу накопичувати доробки попередніх поколінь та інвестувати їх у більші придбання. Оскільки заробітної платні чи інших прибутків чоловіків вистачало на утримання родини, в нерухомість також нерідко вкладали посаг дружини.

Поклавши в основу батьківські кошти, Михайло, Олександр і Ганна Грушевські 1908 р. придбали в Києві садибу на терені історичної Паньківщини. Цей район почали інтенсивно забудовувати з 1840-х років. Через популярність серед університетських професорів і студентів за ним закріпилася назва «Латинського кварталу». Додаткового смислового навантаження придбаній маєтності додавало те, що прилеглі до неї вулиці Микільсько-Ботанічна, Тарасівська й Паньківська вважалися названими на честь кирило-мефодіївців Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка, принаймні сам М. Грушевський вважав цю легенду достовірною. Після придбання маєтності старий будинок знесли, а родина оселилася у триповерховому флігелі. Натомість на території маєтку впродовж наступних двох років спорудили прибутковий «фамільний» шестиповерховий будинок, оздоблений в українському стилі за проектом Василя Кричевського. В одній із квартир цього, за висловом М. Грушевського, «дарунка краси Києву», оселилася його сім'я (1918 р. «Дім Грушевських» зруйнували більшовики артилерійськими обстрілами)¹²¹.

У Києві за кожною місцевістю зберігалось власне соціальне призначення. Липки ставали місцем осідку вищої місцевої державної адміністрації, військових, чиновників, які віддавали перевагу садибній забудові з переважанням кам'яних одно- і двоповерхових будинків. З 1880-х років до них приєднувалися банкіри, підприємці, цукрозаводчики, які почали споруджувати тут палаци, часто з власними конторами і правліннями. «Будівельна лихоманка» початку ХХ ст. зачепила Липки спорудженням багатопверхових прибуткових будинків. Проте їм не вдалося змінити вигляд Липок, які й надалі залишалися місцем садів, парків, затишних особняків з мезонінами і баштами¹²². Від Липок дещо відрізнялася Старикиївська частина міста, бо особняки тут розміщувалися не компактно, а лише

¹²¹ Історія садиби родини Грушевських. *Музей Михайла Грушевського*. URL: <http://immh.kiev.ua/istoriya-sadibi-rodini-grushevskih/>

¹²² Друг О., Малаков О. *Особняки Києва*. Київ: КІЙ, 2004. С. 11—13.

вкраплювалися в різноманітну забудову¹²³. Серед них звертають на себе увагу будинки, споруджені за проектами архітектора Андрія Краусса, які дістали назву «київського ренесансу» за зручність квартирних помешкань.

Ось яким було помешкання на Великій Житомирській, 28, що належало наприкінці XIX ст. Саві Месняєву, синові спадкового почесного громадянина м. Охтирки, який переїхав до Києва і працював адвокатом в окружному суді, мав приватну практику, був гласним думи: «Особняк, зведений у 1890-х рр., цегляний, двоповерховий, має симетричну композицію чолового фасаду. За усталеною традицією, перша від входу кімната — кабінет. Тут у кутку стоїть масивний майоліковий, брунатного кольору камін, виготовлений на київському заводі Й. Андржейовського. Карнизи й стелю вкриває енергійно профільоване ліплення з орнаментальних мотивів та акантового листа у дусі еkleктики. По центру стелі — ліплена розетка з радіально викладеного аканта, візерунчастого віночка, отороченого рослинним орнаментом у дусі гротеск. Сусідня вітальня оздоблена ще пишніше: величезна, скомпонована з квітів, гірлянд та завитків рослинного характеру розетка — дуже тонко профільована — вкриває стелю»¹²⁴.

А от на київському Подолі, де переважала ремісничо-торгова діяльність, помешкання будували ті, хто був до неї безпосередньо причетним. Побоюючись по-венецьки, які були досить частими, тут розкішних особняків не зводили, навіть ті, хто мав підприємства і кошти. Здебільшого будували скромні, але надійні кам'яні будинки. Київські купці Дитятини звели двоповерховий будинок, у якому містилися м'ясні лавки, бакалійна та лавка для продажу борошна.

У другій половині XIX ст. чи не найвідомішим «українським домом» Наддніпрянщини була садиба Антоновичів. Ділянку з невеликими забудовами на розі вулиць Кузнечної та Жилянської в Києві Володимир Антонович придбав на початку 1860-х років, зокрема за рахунок коштів дружини Варвари, доньки майора Йогана фон Міхеля. Житло, за висловом В. Антоновича, було «паршивеньке і стареньке», але — що найголовніше — своє. На початку 1880-х років тут було споруджено новий дерев'яний будинок, а старі забудови віддали під господарські справи, якими професор залюбки займався особисто (донині дім не зберігся; його розібрали напередодні Другої світової війни, оскільки сільський вигляд будівлі дисонував із довкіллям)¹²⁵. Опис цього дому залишила невістка Антоновичів Катерина: «Дім був деревляний, і коли його освітлювало сонце, він був золотий! А сонце, крім півночі, освітлювало його з усіх боків. В середині він також був соняшний, і не було кімнати, в якій не світило б сонце! На другому поверсі було два балкони, що виходили в палісадники з великими деревами, як горіхи, груші, каштани, а під ними зелена травичка і завжди свіжо! Кабінет професора Володимира Антоновича з трьох сторін замість стін мав шафи, які були

¹²³ Там само. С. 278.

¹²⁴ Там само. С. 84.

¹²⁵ Грабовецька С. Люди і будинки: садиба В.Б. Антоновича. *Artmisto*. 2017. 30 серпня. URL: <http://artmisto.net/2017/08/30/profesoriski-budinki-kiyeva-sadiba-v-b-antonovicha/>

повні книжок, а під ними були скляні столики, в яких були розміщені цікаві речі з розкопок професора з різних частин нашої України [...]. По стінах кабінету між вікнами висіли портрети наших Гетьманів. Під вікнами стояв великий горіховий письмовий стіл з багатьма шухлядами. Стіл був зроблений ще кріпаками. Він був великий і зручний. За всіма працями по будівлі цього дому доглядала добра господиня, дружина проф. Володимира Антоновича Варвара Іванівна. Доглядала з знанням і любов'ю, бо дім мав бути зручним для життя родини. Про всіх членів родини вона подумала, і кожний мав свою власну кімнату [...]. При старших Антоновичах була така служба: куховарка і двірник, які жили у дворі, де була інша будівля з великою кухнею, кімнатою. В дворі були також дві собачих будки, в них жили Жук і Сірко, які берегли дім»¹²⁶.

Історія будинку Володимира Антоновича в Києві несподівано продовжилася у Львові. Майбутня дружина І. Франка Ольга Хоружинська, випускниця Харківського інституту благородних дівиць і слухачка Київських вищих жіночих курсів, через родину старшої сестри, під опікою якої перебувала після смерті батьків (чоловік Антоніни Хоружинської Єлисей Трегубов був співробітником редакції «Киевской старины» і активно контактував з галичанами) увійшла в середовище Київської громади¹²⁷. На зламі XIX—XX ст., коли родина Франків вирішила збудувати власний будинок у Львові, за бажанням Ольги його було спроектовано за зразком будинку Антоновича. Під будову придбали ділянку на Софіївці — тогочасному передмісті Львова, де оселялися ті, хто хотів поєднати дім із садом і городом. Сусідню ділянку придбав М. Грушевський.

Будівництво супроводжувалося численними конфліктами в подружжі Франків, зокрема навколо матеріальних питань¹²⁸ (ділянку купили за кошти, які Франкові подарували на честь 25-літнього ювілею його літературної праці, та за посаг Ольги, а на саму будову Франко взяв кредит у банку, який повністю погасили лише його діти). На першому поверсі цегляного будинку було п'ять кімнат, передпокій, кухня, ванна й туалет, а на другому — ще дві кімнати. Одна з кімнат була призначена під робочий кабінет Франка, там само містилася й бібліотека, для якої він замовив високі стелажі. Однак будинок мав вади з опаленням: за негоди печі не вдавалося розпалити, тож працювати доводилося на кухні, а за деякий час Франко перейшов до найбільш сонячної вітальні. В середині стіни кожної кімнати були пофарбовані в різні пастельні кольори, а однією з прикрас дому стали літографії із зображенням риб, які Франко придбав на Крайовій виставці 1894 р. Повністю умеблювати велике помешкання Франкові не вдалося, тож багатьом гостям воно здавалося «порожнім». Найбагатше виглядала жіноча спальня, де стояли меблі,

¹²⁶ Антонович К. *З моїх споминів*. Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1973. Ч. 5. С. 200—201.

¹²⁷ Трегубова О. Дещо з життя Ольги Франкової. *Спогади про Івана Франка* / Упоряд. В. Гнатюк. Львів: Каменяр, 2011. С. 219—227.

¹²⁸ Лист І. Франка до Є. Трегубова, Львів, 14 листопада 1901 р. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. С. 174—176.

привезені Ольгою з Києва. Одразу ж після заселення Франко заклав сад. А от заведених спочатку двох псів довелося позбутися через протести Грушевських¹²⁹.

Будівництво дому для тих нечисленних представників української інтелігенції, які на нього зважувалися, ставало значним матеріальним викликом. Заради цього доводилося економити на всіх інших витратах, що ускладнювало дружинам ведення господарства й особливо гостро відчувалося дітьми на порозі дорослості, коли їхні потреби різко зростали. Донька Олександра Барвінського Ольга в листах нарікала на знищені меблі, брак необхідних предметів одягу й обмеження в інших потребах. Барвінські почали будувати сімейний дім за кілька років після переїзду до Львова. Доти члени їхньої родини у Львові винаймали помешкання, а брат Олександра Барвінського Володимир, будучи головним редактором «Діла», проживав у кімнаті при редакції, яку сам називав «норою» (як відомо, скрутні побутові умови прискорили його смерть)¹³⁰.

Місцем для «родинного гнізда» сім'я О. Барвінського обрала ділянку біля підніжжя Високого Замку, на вул. Собещизна, що формувалася як житловий квартал із середини ХІХ ст. Тут поставали будівлі в сецесійному та неоготичному стилі, в яких оселялися чиновники та інтелігенти. Спроектував віллу Барвінських львівський архітектор Броніслав Бауер. Власний дім був предметом гордості й символом життєвої стабільності та безпеки. «Любий Володку! — інформував у квітні 1898 р. О. Барвінський старшого сина Володимира, який перебував на час завершення будівництва у Відні. — Посилаю тобі картку з видом Львова. На ній повисше червоних точок в горі біліє ся наша віля»¹³¹.

Відносно кращі фінансові можливості для спорудження власного житла мали адвокати. Євген Олесницький, який, за його ж визнанням, вирушаючи відкривати адвокатську канцелярію у Стрий, не мав у кишені ані «зламаного крейцара»¹³², упродовж наступного десятиріччя вибудував п'ятикімнатний будинок. Сучасники стверджували, що в товариському житті стрийських українців «хата Олесницьких була першою»¹³³. Та переломним моментом у долі цього дому й родини стала смерть єдиної доньки Софії, яка померла в 14-річному віці внаслідок ускладнень від кору. Смерть дитини стала причиною для віддалення подружжя: сучасний і добре умебльований дім стояв пустою, а кожний із батьків шукав собі заняття поза його межами. Зрештою, подружжя переїхало до Львова. Будинок було продано (у ньому розмістилися українські товариства). Хоча адвокатська ді-

¹²⁹ Горак Я. Франкова оселя у Львові. *Франко: наживо / Franko: Live*. 2017. 12 жовтня. URL: <https://frankolive.wordpress.com/2017/10/12>

¹³⁰ Ганусин О. Володимир Барвінський: образ інтелігента через призму приватного життя. *Наук. записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: історія*. 2014. Вип. 1. Ч. 1. С. 109.

¹³¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 132. Арк. 14 (лист О. Барвінського до сина Володимира, Львів, 8 квітня 1998 р.).

¹³² Олесницький Є. *Сторінки з мого життя* / Упоряд. М. Мудрий, Б. Савчик. Львів: Медицина і право, 2011. С. 264.

¹³³ Бобикевич-Нижанківська О. Спомини з моїх років. *Бобикевич О. Твори* / Упоряд. М. Ващишин. Львів, 2000. С. 160.

яльність вважалася прибутковою, все ж далеко не кожний адвокат, розпочавши з «нуля», міг доробитися до власного житла.

Деякі українські інтелігенти, особливо ті, хто займався погано оплачуваною творчою роботою, проживали в приміщеннях національно-культурних інституцій, які, як правило, передбачали наявність таких кімнат. Їх придатність для родинного життя була дуже відносною. Найпоширенішим варіантом була оренда житла, у більших містах — переважно квартири. Для державних службовців це було найлогічніше рішення, зважаючи на практику переведень в інші місцевості. Перевагу сім'ї інтелігентів віддавали 3—4-кімнатним помешканням. Ціни на оренду житла в Галичині були найвищими з-поміж усіх інших країв Габсбурзької монархії: до прикладу, якщо в Чехії в 1908 р. середня вартість найманого житла становила 225 крон на рік, то в Галичині — 305, до того ж вона постійно зростала. Особливо рекордними були ціни на житло у Львові, де напередодні Світової війни за однокімнатне помешкання доводилося платити 360 крон, а за трикімнатне — утричі більше¹³⁴.

Показником заможності була спроможність родини орендувати 5—6-кімнатну квартиру. Такі видатки могли собі дозволити підприємці, банкіри, чиновники вищих рангів, адвокати й лікарі. Останні інколи влаштовували при власному помешканні кабінет, у якому приймали пацієнтів. Молодь знімала однокімнатні квартири або кімнати, де жили по кілька осіб. Часто в таких помешканнях панував безлад. Учні шкіл жили «на станціях» — у квартирах, де здавали кімнати. Якщо у великих містах будівництво житла під продаж та оренду ставало одним зі способів ведення бізнесу, то в містечках, де переважала низька, так звана партерна забудова, такого ринку житла фактично не було, тому відкриття там шкіл, адміністративних чи судових установ для їхніх працівників завжди означало чималі клопоти з облаштуванням.

У галицькі села міська культура проникала передусім через помешкання греко-католицьких священників (плебанії), які поєднували традиції народної архітектури з модерними впливами міста, що виявлялося насамперед у внутрішньому оздобленні. Типова сільська плебанія розташовувалася поблизу церкви. Від селянських хат її відрізняли більші розміри, ускладнене планування і дбайливий догляд, адже оселя параха мала бути взірцем успішного господарювання для всієї громади. Їмості ретельно прикрашали подвір'я квітниками, а інтер'єр хати — вазонами. Сільська священницька плебанія зазвичай мала три-чотири кімнати: кухню, їдальню (інколи поєднані), спальню та кабінет-канцелярію священника. Особливостями плебаній було те, що родина могла там жити лише доти, доки господар служив парафіяльним священником. Коли він умирав, будинок переходив до новопризначеного священника, а попередні мешканці мусили одразу ж його звільнити. Цим значною мірою пояснювалося бажання священницьких родин забезпечувати перехід парафії від батька до сина чи зятя. У деяких випадках

¹³⁴ Hoff J. *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 94.

переселення ставало драматичним, особливо для вдів священників, які господарювали в домі кілька десятиліть, пришивидшувало їхні хвороби і смерть.

Низкою особливостей вирізнявся побут народних учителів. Мало хто з них мав власне помешкання. Сільський учитель, економлячи близько половини зарплатні, міг доробитися до власного житла за 10—15 років. Однак доцільність такої інвестиції до виходу на пенсію була сумнівною: адже вчителя будь-якої миті могли перевести в інше місце. Проте, не подбавши про заощадження, вчитель після виходу на пенсію міг залишитися без даху над головою, адже службове помешкання він мав звільнити. У типових шкільних будинках було передбачено й помешкання для вчителя, що мало складатися з двох кімнат і кухні. По селах додатково надавали й господарські приміщення, земельну ділянку, сад для ведення господарства, проте вчителі не мали часу, щоб займатися цим повноцінно, і в кращому випадку городом опікувався хтось із членів сім'ї. Життєздатною залишалася традиція, за якою селяни підтримували місцевого вчителя і священника продуктами. У містах, де вчителі мали вищі зарплати, помешкання здебільшого винаймали. Однак народним учителям коштів зазвичай вистачало лише на кімнату в помешканні з господарями¹³⁵.

Не кожна громада могла забезпечити вчителя комфортними для проживання умовами, адже шкільні приміщення перебували в різному стані, й не всюди була збудована нова школа. Дуже промовистою була драматична історія з житлом народної вчительки Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко), яка трапилася з нею на початку її педагогічної діяльності, коли її призначили вчителькою в с. Стоки поблизу Бібрки. Тимчасовим шкільним приміщенням, у якому запропонували жити молодій учительці, була прицивтарна «дяківка», стан якої Ю. Шнайдер описала так: «Входжу. В сінях вітер зірвав мені капелюх. Стелі не було, а в стрісі діри, протяг. По лівій руці — не знаю, яким словом се назвати — справді нора темна, без долівки та стелі, з розваленою стіною. По правій руці більша вже — як старий сказав — «цимбра», але також без “помосту”, зі стелею з тяжких чорних бальків. Половину тієї “цимбри” заняла скриня зі старими церковними річима: старі образи, книги, останки свіч — і стіл теж повний недогарків»¹³⁶.

Додатковою проблемою приміщення було те, що в ньому проживав наглядач священницького саду й цвинтаря з дружиною, онуком і донькою-«покриткою», яких довелося виселити. Громадська влада отримала розпорядження за два тижні привести приміщення до стану, за якого можна було б навчати дітей, а з наступного року почати будівництво нової школи. Оскільки видатки на ремонт тимчасового приміщення видавалися зайвими, громада ухвалила впорядкувати будівлю власними силами: жінки замазали стіни глиною, чоловіки ж залатали дах соло-

¹³⁵ Вараниця А. *Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX — початку XX століття*: дис. ... канд. іст. наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Ін-т народознавства. Львів, 2018.

¹³⁶ Кравченко У. *Спогади учительки*. Коломия: Накладом «Загальної книгозбірні», 1936. С. 290.

мою та постелили підлогу з дощок. Під час ремонту вчителька щодня ходила на роботу пішки 8 км з Бібрки, а після його завершення переїхала у Стоки з матір'ю, яка «плакала на вид тої самотньої хатчини серед цвинтарів», а невдовзі через серцевий напад померла: «Кінчиться осінь. В хаті тісно, темно, вохко й зимно. Коли розпалю в печі, вітер завертає дим до хати. Глина зі стелі паде кусниками... Полеві миші перед стужею зими — хороняться громадою до самотньої хижі посеред піль. Гризуть та нищать мої колишні записки — діярії [...]. Другі діти з полудня сходяться на науку, а я про обід не думала. Нікому варити — ні що варити. До міста в тій порі ходити за купном трудно. А в селі люди не звикли продавати. І молока не хочуть продати; якось їм це дивно, а я без заплати не хочу приймати [...]. Дівчина, котру громада згодила до школи “води внести та рано затопити в печі”, не хотіла за ніщо в світі лишитися в школі на ніч. Не помогли дарунки: запаски та хустини... та я звикаю вже до своєї самоти, не боюся вже ні умерлих, ні живих...»¹³⁷.

Житлові умови як міської, так і сільської бідноти були скрутними: їх характеризувала тіснота й недотримання санітарно-гігієнічних норм. У селянських хатах одна кімната поєднувала кухню, спальню та вітальню, а за потреби ще й слугувала прихистком для домашніх тварин. Вхід був безпосередньо знадвору. Кожний український регіон мав власні ознаки, зумовлені природно-географічними умовами та особливостями історичного розвитку. Житло Полісся було простим, лаконічним, зі стриманими засобами архітектури. Стіни хат білили, практикували й кольорове обведення вікон. До житла прибудовували господарські споруди. На Волині до них належали комора, поквіт, хліви. На Поділлі стіни тинькували та білили¹³⁸. Основною прикрасою селянської хати була вишивка. Вважалося, що для доброї долі дівчина має сама вишити шлюбний рушник. Стіни хат і господарських будівель розмальовували — особливо яскраво на Поділлі та Придністров'ї. Займалися цим дівчата й молоді жінки¹³⁹.

Особливістю житла людей розумової праці було чітке функціональне призначення кожної кімнати. У домівах інтелігентів розрізняли кухню, вітальню, спальні, кабінет господаря, обов'язковим елементом умеблювання якого був письмовий стіл і книжкова шафа чи стелажі. Світлиці (салони) заможніших власників часто прикрашало фортепіано. Багато дітей у таких родинх навчалися музики, а згодом гра на фортепіано ставала частиною товариських забав, прийому гостей на вечірках. За великим столом чоловіки грали в карти¹⁴⁰.

¹³⁷ Там само. С. 303—310.

¹³⁸ *Історія української архітектури* / Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; за ред. В.І. Тимофійенка. Київ: Техніка, 2003. С. 388.

¹³⁹ *Українська родина: родинний і громадський побут* / Упоряд. Л. Орел. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. С. 20—22.

¹⁴⁰ Докладніше про матеріальні умови життя української інтелігенції Галичини див.: Дрогобицька О. *Традиція і модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX — 30-ті рр. XX ст.)*. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014; Ганусин О.Б. *Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині XIX — на початку XX століття*: дис. ... канд. іст. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2018.

У малих містечках траплялися помешкання перехідного типу. Таке житло описала, до прикладу, мешканка м. Микулинці на Тернопільщині Стефанія Абрагамовська. Дерев'яний дім під солом'яною стріхою дістався родині у спадок від бабці, батько ж, місцевий громадський активіст, розширив його господарськими спорудами та розмістив усередині бюро подорожей і відділення товариства «Дністер». У хаті були сіни, маленька кімната, в якій жила бабуся, і велика «світлиця», яка водночас слугувала спальнею для батьків і шістьох дітей. У світлиці знаходилися піч, книжкова шафа, буфет, великий стіл зі стільцями, за яким приймали гостей, «татове бюро», дзеркало і скрині з речами. На зони кімнату ділили меблі. Оздоблення дому маркувало його простір як національний, релігійний і приватний. Будинок був «відділений муром від дороги, з ганком і вікнами, жовто і синьо обрамованими». Інтер'єр прикрашали подаровані Кирилом Трильовським гуцульський вишитий рушник і різьблений топірець, картина «В'їзд Хмельницького до Києва», портрети гетьманів і письменників, центральне місце з-поміж яких займав Шевченко, а також цісаря Франца Йосифа, ікони зі святими, зокрема хрещення Ісуса Христа, перед якою щодня молилися. Родинний характер житла підкреслювали розвішані по стінах фотографії¹⁴¹.

Кожний поміщик, навіть середньої руки, переймався, аби його маєток мав добре впорядкований вигляд. Ось як описав Микола Стороженко помешкання Д.П. Селецького недалеко від Пирятини: «Д.П. Селецький улаштував собі оселю оддалека села, збудувавши собі будинок у Олександрівському стилі із колонами на головному ґанку та двома з обох боків флігелями, що було їх зв'язано із середньою частиною будинку двома хідниками. Будинок той личкував до превеликого дворища із кругом посередині. Від поля відділяла той двір цегляна огорода, а ззаду будинку була велика веранда, що виходила до гарного, хоча й невеличкого парку із віковими деревами. Трохи віддала того дворища були дворища господарські, позаяк уся оселя була взірєць справжнього містечка, що біліло оддалека мурами своїх будівель на зеленому фоні парку. Спереду господарських дворищ підіймався догори вітряк голландського стилю. До головних воріт оселі від шляху простягалася широка лінія з пірамідальних тополь, що продовжувалися й по другий бік шляху в напрямку церкви у село Малютинці. Усі дахи на будівлях були залізні, на панському будинку зелений, а на інших будівлях червоні, що дуже скрашувало загальний пейзаж»¹⁴².

У помешканнях ХІХ ст. можна було побачити як поєднання міських і сільських елементів, так і симбіоз тих ознак, що раніше були притаманні лише одній соціальній верстві. Так, хати дрібної шляхти по селах відрізнялися від селянських лише деякими деталями планування: у шляхетських хатах сіни ділили простір на

¹⁴¹ Абрагамовська С. Мої рідні Микулинці — весняне місто мого дитинства. *Шляхами золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник*. Торонто, 1983. Т. 3. С. 762—765.

¹⁴² Стороженко М. *З мого життя* / Упоряд. В.І. Ульяновський. Київ: Либідь, 2005. С. 206—207.

дві кімнати, кожна з яких мала свою «кухню» (одна з яких слугувала коморою), а стайня могла стояти окремо. Натомість у селянських хатах зберігалася лінійне планування з однією кімнатою, сіннями, коморою і стайнею. Хатній інтер'єр дрібної шляхти теж не відрізнявся від селянського: у куті знаходилася велика піч, поблизу неї — лави для снання, стіл з відставною верхньою кришкою, який одночасно слугував скринєю і коморою. Туди ховали речі та хліб. Вікна були щільно зачиненими, і свіже повітря могло потрапити в хату лише через двері. Генеральне прибирання з миттям підлог і біленням глиняних стіл влаштували напередодні Великодня. Оскільки дрібній шляхті бракувало коштів для модернізації житла, її вихідці намагалися відрізнитися від селян одягом ¹⁴³.

У міських помешканнях шляхетські традиції підкреслювали дотриманням звичаїв і збереженням речей, які нагадували про попередні покоління. Для Мілени Рудницької львівський будинок її родичів Ольшанських, які поєднали спольщену австрійську й польсько-шляхетську лінії, був цікавим передусім старосвітською атмосферою: «Обидва Ольшанські робили вражіння збіднілої польської шляхти, і їхня хата нагадувала невеличкий “dworek” дрібних землевласників, чи може скромних управителів філярку, але не помешкання міської урядничої родини». Окрім «червоних оксамитних меблів», які «можна було подибати скрізь у галицьких інтелігентських родин», у домі був сервант «з старою порцеляною» та старі годинники з боєм. Дім оточував садок, де квітнув «найгарніший бузок у світі» ¹⁴⁴.

На зламі XIX—XX ст. в інтер'єрах помешкань, власниками яких були люди з середніми статками, змінювалися стильові особливості. Моду диктувала сецесія, яка була продуктом міської культури. За висновком дослідника львівської сецесії Ю. Бірюльова, «економічний і науково-технічний поступ викликав зворотну реакцію — негативне ставлення митців до урбанізації, бажання повернутися до природи і прагнення перенести її форми до мистецтва, потребу романтичної втечі від міської цивілізації до гуцульських сіл у горах. Насправді ці тенденції були виразом ностальгії мешканців міст, оскільки природу і сільське життя сецесійні митці сприймали крізь призму міста». Підкреслену естетику сецесії історик вважав відповіддю на «прозу міщанської екзистенції і гострі цивілізаційні контрасти», які посилювали прагнення демонструвати «пафос змін» ¹⁴⁵. Умеблювання помешкань зазнавало західноєвропейських впливів та водночас переживало моду на народне різьблення, так що дослідники виділяють навіть «гуцульську сецесію». На зміну великих і громіздких тапчанів, соф, дзеркал, люстр приходили практичніші меблі: комоди, ліжка, серванти, які виготовляли в місцевих столяр-

¹⁴³ Сливка Л. *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772—1914 рр.)*. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. С. 84—85.

¹⁴⁴ Мілена Рудницька. *Статті. Листи. Документи* / Упоряд. М. Дядюк. Львів: Місіонер, 1998. С. 41—43.

¹⁴⁵ Бірюльов Ю. Сецесія у Львові. *І. Незалежний культурологічний часопис*. Львів, 2004. Ч. 29: Геній місця. Leopoldis. Львів. Lemberg. Lwów. С. 219—220; докладніше див: Бірюльов Ю. *Мистецтво львівської сецесії*. Львів: Центр Європи, 2005.

них майстернях. У салонах з'явилися стільці з різнокольоровим лакуванням і високою спинкою. В оббивці переважали яскраві кольори та орнаменти з мотивами квітів, меандрів, химер¹⁴⁶.

Наприкінці ХІХ ст. у приватному домобудівництві поширився український національний стиль, що пов'язано з творчістю В.Г. Кричевського. Його стильові риси виявлялися у зовнішньому оформленні будинків: у прорізах вікон та дверей, використанні майолікової плитки з мотивами народної творчості. Він же набув розвитку і в оформленні інтер'єрів. Часто це були народні типи меблів, не функціональні в міських будинках, зокрема скрині, мисники, свічники. У кімнатах Лесі Українки і Миколи Лисенка висіли старовинні музичні інструменти, а на стінах помешкання Вадима Модзалевського — портрети козацьких гетьманів. Георгій Нарбут мав на підлозі килим, на якому були зображені птахи, що співали, і ягоди, що дозрівали. Репродукція з картини А. Куїнджі «Українська ніч» прикрашала кабінет Панаса Мирного¹⁴⁷. Неодмінними прикрасами житла свідомих українців були вишиті та виткані рушники, якими оздоблювали портрети, особливо Тараса Шевченка. Його портрети, скульптурні чи барельєфні зображення та «Кобзар» були чи не в кожній хаті по обидва боки кордону. «Воно й зрозуміло, — пояснював це явище Євген Чикаленко, — бо культ Шевченка — це не культ особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею»¹⁴⁸.

Завдяки дослідженню харківського історика В. Кулікова маємо досить повну картину житлових умов робітників та інженерів Донбасу. Лише з 1890-х років їх якість почала помітно змінюватися, бо підприємці вважали, що завдяки поліпшенню житла можна стимулювати працю і забезпечувати соціальний контроль, а також захищатись від епідемій. Будівництво помешкань поблизу підприємств давало змогу приваблювати й втримувати досвідченіших і професійніших робітників. Якщо робітники були безсімейними, то їм будували казарми, якщо артільні — то невеликі будинки на 10—15 осіб, для сімейних — будинки сімейного типу. Практикували підприємці й надання земельних ділянок та будівельних матеріалів для спорудження власного житла або розселення робітників по навколишніх селах¹⁴⁹.

У Юзівці, наприклад, було 797 сімейних будинків і 60 казарм для неодружених робітників. 547 сімейних будинків і казарм здавали робітникам в оренду безкоштовно, а 250 сімейних будинків — за плату від 1,5 до 5 руб. на місяць залежно від кількості кімнат. Сімейні будинки були споруджені за різними системами та планами і пристосовані до вимог робітників та розміру сімей. Проектували їх

¹⁴⁶ Дяків М.В. Світські меблі Східної Галичини кінця ХІХ — початку ХХ ст. *Вісник Харків. держ. академії дизайну і мистецтв*. 2008. № 5. С. 27—37.

¹⁴⁷ Вільшанська О. *Повсякденне життя міст України кін. ХІХ — поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості...* С. 96—97.

¹⁴⁸ Чикаленко Є. *Щоденник (1907—1917)*. Львів: Червона калина, 1931. С. 119.

¹⁴⁹ Куліков В.О. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870—1917 рр.* Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. 212.

так, щоб розмістити три-чотири маленькі родини, дві середні або одну велику¹⁵⁰. Та зведені самими робітниками будинки були низькоякісними й дешевими. «Ряд низеньких, маленьких будиночків, зроблених з обаполів, з маленькими вікнами, нерідко похилих, врослих у землю, віддалених одне від одного на відстані 4—8 м, — так описував їх санітарний лікар. — Зовні й зсередини вони обмазані глиною, мають земляну або дерев'яну підлогу, без стелі і з земляним дахом»¹⁵¹. Умови проживання в казармах залишалися жахливими і після індустріалізації, з притаманними їм перенаселенням, брудом, задухою і паразитами. Вони позбавляли робітників нормального відпочинку та відновлення сил.

Одночасно зі спорудженням Дніпровського заводу 1887 р. зводили й помешкання для його службовців і робітників. Спершу зведено 22 будинки на 76 квартир для адміністрації та службовців і 93 будинки на 226 квартир для робітників. Це були будинки на дві, чотири або вісім квартир, кожен із повіткою, льодівнею й туалетом. Вартість оренди квартири коливалася від 6 до 10 руб. на місяць. Житловий фонд заводу зростав і на 1905 р. становив уже 129 будинків для робітників у нижній колонії та 32 будинки для адміністрації та службовців у верхній колонії. Будинки нижньої колонії були одноповерхові, дерев'яні, переважно на дві квартири, кожна з однією або двома кімнатами й передпокоем, коморою та кухнею. Вулиці мали електричне освітлення й водогін.

Житловий фонд верхньої колонії становили шість двоповерхових цегляних будинків з каналізаційною мережею. Один двоповерховий будинок виділили для неодружених службовців, інший — для гостей підприємства. У кожній квартирі було від трьох до семи кімнат, кухня, вітальня, а також водогін. Будинки з особливо великими квартирами для адміністрації мали прибудови з кухнею й кімнатою для прислуги та сад з парканом. Вулиці вночі освітлювали електричні ліхтарі. Службовці користувалися квартирами безкоштовно, а робітники платили невелику плату — 2—4 руб. на місяць¹⁵². Проте ніхто з підприємців Донбасу не повторив приклад купця і гласного думи М. Чоколова, який через банківський кредит допоміг робітникам київського машинобудівного заводу Гретера і Криванека купити землю і споруджувати там власні будинки (на його честь ця територія робітничого селища дістала назву Чоколівки).

Харчування простолюду й вищих верств упродовж XIX ст. зберігало особливості, на які впливали економічні чинники, локальні традиції, ступінь розвитку торгівлі, кухня сусідів. На столі селян переважала рослинна їжа — борошняні, овочеві й круп'яні страви. Їх співвідношення залежало від сезону. Знаний український етнограф В. Гнатюк на підставі польових досліджень виділяв такі основні страви «народної кухні» Східної Галичини: хліб, борщ, картопля, лобода, пироги (вареники), голубці, куліш, загірка, галушки, налисники, книдлі, каші, ячня. М'ясо на селянському столі, за винятком особливо заможних дворів, було

¹⁵⁰ Там само. С. 218.

¹⁵¹ Там само. С. 221.

¹⁵² Там само. С. 222.

рідкістю, і споживали його переважно на свята — Великдень, весілля та храмовий «празник». Рибу відносно часто готували лише там, де поблизу була річка. Гриби збирали здебільшого на продаж; меншу ж їх частину сушили й додавали у страви як приправу. Молочні страви не споживали під час постів. Приправи (імбир, цинамон, гвоздику, перець тощо) купували в місті¹⁵³. Їжу тушкували, варили або пекли, що випливало з конструкції традиційної української печі.

Як в усьому традиційному селянському укладі, так і в харчуванні впродовж XIX ст. відбувалися зміни. Автори популярної в перших десятиліттях XX ст. «Українсько-англійської кухарки», виданої для українських емігрантів у Канаді й США, так пояснювали метаморфози в підходах до кулінарії, які переживали українські селяни: «В Старім Краю українська жінка або дівчина не мали ніякої змоги навчитись загально варити та печи смачніші страви, а впрочім не бачили навіть потреби вчитися штуки варення і печення “панських присмак”. Старокраєва газдиня і часу не мала, бо мусіла разом з чоловіком тяжко працювати на господарстві і в полі. А коли трафилася така оказія, що треба було зварити “панську страву” для священника або пана з міста, то до цього кликали дячиху або учительку [...]. В Канаді інші відносини, інше життя, і від кожної жінчини в місті і на фермі вимагається знання про варення і печення смачних страв. Жінку, що не знає приготувати навіть звичайні, прості страви, не цінять високо, вона стає для свого чоловіка великим тягарем і дуже часто трапляється так, що ізза того чоловік є дуже невдоволений із своєї жінки»¹⁵⁴.

Попри помітний у цій цитаті набір стереотипів, який впливав із тогочасного поділу гендерних ролей, її автори також влучно зазначили зміни, які несли в буденні практики села модернізаційні перетворення. Провідниками цих змін була сільська інтелігенція, яка додавала в сільській побут міські звички. Орієнтиром і «законодавцем мод» по селах півдавстрійської Галичини ставали родини греко-католицьких священників, які з перших десятиліть XIX ст. змогли відрізнитися в побуті від загалу селянства й вести «інтелігентний» спосіб життя. Вони періодично влаштовували прийоми для священників зі своєї місцевості, які одночасно були і світськими заходами з розвагами, і місцем для обговорення актуальних політичних та громадських питань, і приводом для пошуків подружньої пари для молоді. Щоб прийняти гостей і заповнити стіл, за яким сиділи по кілька годин, дружини священників заводили книги з переписами рецептів, які ставали дедалі складнішими й вишуканішими¹⁵⁵. За свідченням Степана Шухевича, батько якого був парафіяльним священником у підлявівському Красові, «до обіду при столах засідало до шістдесят осіб, а

¹⁵³ Гнатюк В. Народня пожива і спосіб її приправи у східній Галичині. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1899. Т. 1. С. 96—110.

¹⁵⁴ *Українсько-англійська кухарка*. Вінніпег: Українська книгарня, б. д. Ч. II: Старокраєва домашня кухня. Вид. 3-те. С. 3.

¹⁵⁵ Свистун Ф. *Прикарпатская Русь под владением Австрии*. Львов: Типографія Ставропигійського Інститута, 1895. Ч. 1. С. 72—73.

прийняття мусіло бути “гідне”. Належить тямити, що в тім часі люди жили на далеко вищій стопі, чим в ХХ століттю»¹⁵⁶.

Друковані ж збірки рецептів зламу ХІХ—ХХ ст. налічували по кілька тисяч страв. Практичні порадики навчали господинь не лише смачно готувати, а й заощаджувати і дбати про здоров'я родини. Так, виданий у Львові 1907 р. poradnik про ощадний дім містив кілька розділів: «ведення дому», «ведення кухні», «вегетаріанська кухня» та «лікувальна кухня»¹⁵⁷. Серед киянок була популярною куховарська книга О. Шиманської «На помощь небогаты хозяйке», видана 1912 р. Меню інтелігенції властивою була більша кількість страв з м'яса та риби. До них готували соуси. Традиційну кухню урізноманітнювали за допомогою городини (цвітної капусти, помідорів, огірків, солодкого перцю, зелені). Дедалі популярнішим ставало садівництво (яблука, груші, черешні, сливи, малина, ожина, порічки). З появою на кухні плити у вжиток увійшла смажена їжа. Звичними напоями для інтелігентів ставали кава та чай. Варили також узвари, компоти й киселі, а зі спиртних напоїв власноруч виготовляли різноманітні наливки¹⁵⁸. Якщо село запозичало з міста нові складні рецепти, то в місто із села родичі періодично передавали свіжі продукти, що суттєво допомагало першому поколінню його мешканців.

Харчування поділяли на буденне і святкове. Для обох варіантів характерним було збереження страв народної кухні, приготування яких орієнтувалося на традиції християнських свят та чергування постів. Найвідповідальніше господині підходили до приготування страв до великоднього столу. За спогадами правнича Олександра Надраги, вихідця з родини державного службовця, яка з кінця ХІХ ст. проживала у Львові, на Великдень сім'я завжди збиралася разом, а підготовка до нього тривала кілька тижнів, хоча «мама майже завсіди принципіально заявляла, що цього року, з огляду на дорожнечу, упадок сил і взагалі брак волі, не робить Свят і не буде нічого пекти»: «Ми, однак, цим материнським заявам і застереженням не дуже вірили, бо добре знали, що вже замовлена шинка, полядницева і краківська ковбаса, так дуже нами любий, як мама завсіди говорила, сальцисон і вуджений язик у Котовича, Пшибильського, Лінтнера чи іншого визначного тоді майстра різничо-вудженинського куншту, а у давньої знаомої ліверантки з Янівської чи Клепарівської — знаменита телятина, і що там в куті за великим кедровим гуцульським куфром скривався недавно куплений двацятькілевий мішок чудової муки [...]. Йшлося тільки про “деталі”, що їх треба було таки зараз купити в Народній торгівлі: [...] мигдали звичайні і гіркі, жовті і чорні (зі зернятками) родзинки, цукати, шоколад, волоські горіхи, мак, угорське повидло, мід і інші солодощі [...]. Заздалегідь домовлені сир, масло, яйця і знаменитий олій на Великий тиждень, а передусім на Велику п'ятницю приносила нам наша молочарка».

¹⁵⁶ Шухевич С. *Моє життя*. Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. С. 53.

¹⁵⁷ *Dom oszczędny*. Lwów: Z drukarni i litografii Pillera i Sp., 1907.

¹⁵⁸ Дрогобицька О. *Традиція і модерн: побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХ — 30-ті роки ХХ ст.)*. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. С. 383—395.

Приготування й випікання їжі тривало впродовж усього Страсного тижня, крім п'ятниці, а в останні дні — цілодобово. Навіть маючи кількох служниць, господиня дому на неділю вже падала з ніг. Центральну роль відігравала паска, яку пекли здебільшого за родинними рецептами, адже саме вони символізували особливо відчутний на свята зв'язок поколінь, давали людині можливість зануритися в дитинство. В родині О. Надраги це була «гуцульська паска, що, так сказати, приїхала з мамою вже на перше її господарство, і де би батьки не святкували — чи в Жаб'єму, чи в Кракові, чи в мазурських Тарнобжегах і Фриштаках, чи, врешті, у Львові — завжди була вона у нас видимим знаком Великодня». Прикрашали паску випеченими з того ж тіста фігурками пташок, трояндою і хрестом. Водночас пробували в сім'ях і сусідські рецепти, проте вони відігравали другорядну роль. Прикрасою стола були «гуцульські й підльвівські писанки», зелень і квіти барвінку, вазони з різнобарвними гіацинтами. По смерті батька родині довелося заощаджувати, та все ж кошти намагалися зекономити так, щоб відсвяткувати Великдень гідно. Щоправда, пекти доводилося вже з темнішого борошна та з меншою кількістю яєць¹⁵⁹.

У містян середнього достатку, як правило, куховарили селянки, які віддавали перевагу борщам, вареникам та іншим національним стравам¹⁶⁰. Кухарі працювали в усіх аристократичних і навіть у малозаможних шляхетських дворах: за спогадами сучасників, у разі розорення господаря кухар не йшов з дому до останнього, аж поки не було розпродано всю худобу. Непростим питанням було налагодження взаємин між господинею дому й обслугою, що було складовою частиною загальної етики в суспільстві. Тенденція полягала в тому, що з другої половини ХІХ ст. власниці заможних домів дедалі більше вникали у стан господарства й навчалися вести його ощадно, збирали записи рецептів, які ставали візитівкою дому¹⁶¹. Навіть дрібна шляхта, спосіб життя та матеріальний рівень якої часто не відрізнявся від селянського, підкреслювала свою соціальну вищість через харчування. Звідси в багатьох місцевостях фіксували своєрідні назви страв — «шляхетський борщ», «шляхетські пироги» та ін.¹⁶² У заможних домах значення надавали не лише приготуванню, а й способу подавання страв, сервіруванню столу.

Удосконалювати солодку випічку, запозичувати й пробувати нові рецепти західноукраїнських господинь стимулювали кав'ярні й особливо цукерні, де було прийнято проводити багато часу. Кав'ярні частіше ставали місцем робочих і товариських зустрічей чоловіків, обговорення політичних, бізнесових питань та останніх новин, урешті-решт — зоною літературної й наукової творчості. Усе це цілком могло відбуватися за споживанням однієї «малої чорної» філіжанки

¹⁵⁹ Надрага О. *Серед львівських парків*. Львів: Піраміда, 2004. С. 78—93.

¹⁶⁰ Вільшанська О. *Повсякденне життя міст України кін. ХІХ — поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості...* С. 119.

¹⁶¹ Łozińska M. *W ziemiańskim dworze. Codziennosc, obyczaje, swieta, zabawy*. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2011. S. 22—23.

¹⁶² Сливка Л. *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772—1914 рр.)...* С. 86.

кави. У деяких львівських кав'ярнях поява жінки належала до винятків, які привертала загальну увагу. Натомість із цукернями більше пов'язували родинний відпочинок, прогулянки з дітьми¹⁶³. З-поміж запозичених з австрійської кухні смаколиків, які органічно утвердилися в галицькій кухні, були: шоколадний торт «Захер», струдель (завиванець) із солодкими начинками, сирник і кава повіденськи (зі збитими вершками).

Виробництво харчових продуктів забезпечували кустарні промисли, які вже у другій половині XIX ст. потіснила харчова промисловість, зокрема цукрова, що зародилася 1824 р. в с. Макошине на Чернігівщині та с. Трощин Канівського повіту й відразу зосереджувала виробництво на заводах. Зростання населення, внаслідок чого міста ставали великими центрами споживання, як і будівництво залізниць сприяли розвитку промислового виробництва у млинарстві, олійництві, спирто-пивоварінні. У 1913 р. харчова промисловість уже була однією з найрозвиненіших галузей, посідала перше місце за кількістю великих підприємств. Друге місце після цукрової належало борошномельно-круп'яній, менш розвиненими були спиртова та горілчана, кондитерська, сояна, олійна. Олія із соняшнику на кінець XIX ст. витіснила всі інші. Станом на 1913 р. в асортименті харчових товарів українського виробництва налічувалося понад 100 назв продуктів. У великих містах популярними ставали гастрономи. У Києві таким був магазин братів Пашкових на розі Хрещатика і Фундуклеївської вулиці, в якому можна було придбати різну рибу, зокрема осетрину, сніданки та напої¹⁶⁴.

У харчуванні фабричних робітників переважало вживання хліба і картоплі, білків же і жирів у їхньому раціоні було мало. М'ясо не було щоденною їжею, як, утім, і фрукти та молочні продукти. Проте не всі робітники економили на харчуванні. Деякі, наприклад, на залізничних копальнях Новоросійського товариства, вживали гарячі страви з яловичиною, каші з салом, бо їхня робота потребувала значних фізичних зусиль. Про це турбувалася адміністрація, яка організувала Олександрівський маєток, де вирощували овочі, займалися скотарством, утримували броварню та млин. Деяким робітникам підприємства виділяли городи, де їхні дружини вирощували овочі, утримували сажки і льохи для птиці та свиней. Справжньою бідою для робітників стало вживання спиртних напоїв, яке було способом проведення дозвілля з товаришами і втечею від домашніх негараздів, можливістю зняти стреси та проявити власну маскуліність¹⁶⁵.

Відбулися суттєві зміни і в одязі. Вбрання зберігало традиційність, але все частіше з'являлися нові його види, які підкреслювали стану і професійну належність людини. Одяг вбирав у себе всі ті модернізаційні зміни, що відбувалися у повсякденні. Винахід штучних барвників прискорив виготовлення яскравих тканин, що вплинуло й на колір вбрання. Усе помітнішими ставали такі власти-

¹⁶³ Винничук Ю. *Таємниці львівської кави*. Львів: Піраміда, 2001.

¹⁶⁴ Стороженко М. *З мого життя...* С. 208.

¹⁶⁵ Куліков В.О. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я...* С. 229—331.

вості міського костюму, як варіативність, комбінаторність, здатність поєднувати в одному комплекті різні тенденції. Дівчата, які служили в конторах та працювали учительками й виховательками, а також «телефонні баришні» віддавали перевагу такому верхньому одягу, як бурнус — широкий плащ із каптуром, пошитий з цупкої вовняної тканини, характерний для арабського крою. Популярною стала й тальма — безрукавний плащ, який полюбляли гімназистки. Традиційні спідниці шили не з домотканих матеріалів, а з різнокольорових тканин фабричного виробництва. Куповані галантерейні вироби (гаплички, скляні гудзики) використовували для оздоблення сорочок.

З появою індустріальних підприємств з'явився попит на робочий одяг. У 1905 р. для його пошиття Новоросійське товариство побудувало фабрику. Зазвичай робітники не могли доглядати за ним через обмежені можливості для прання й висушування, тоді як одяг швидко забруднювався, особливо через вугільний пил. Селяни, які приїжджали до міста, прагнули швидше адаптуватися й купували для цього дешевий одяг з фабричної тканини. Мрією чоловіків був кишеньковий годинник на ланцюжку, який звисав би з кишені жилетки. Дівчата й жінки полюбляли ювелірні прикраси. Для них виробляли дешеві підробки.

Одяг залишався ознакою соціальної належності, саме за вбранням з першого погляду можна було відрізнити селянина від міщанина. Донька І. Франка Анна, згадуючи відвідини селян, які приїжджали до батька за порадами, зауважувала: «Тут у місті ми вперше почали помічати (на селі цього не було помітно) різницю між цими людьми і нами. Це були люди повбирані в свої сільські вбрання: зимою — в тяжкі баранячі кожухи і шапки, жінки позавивані в великі хустки; літом — в убраннях з полотна, жінки в барвистих спідницях і вишиваних сорочках. Такої одежі в місті не носили»¹⁶⁶.

Відданістю різнобарвному автентичному народному одягу українське село продовжувало вражати око сторонніх спостерігачів. Молода емансипована шотландка Мені Мюріел Дові, яка 1890 р. вирушила в подорож українськими Карпатами, так описувала ринок у Коломиї: «Як і на будь-якому іншому ринку, селянки повикладали яйця, курей, вершкове масло, свіжі фрукти, зелень і молоді огірочки. Жінки виглядали дуже файно. Їхні прості білі полотняні сорочки, пошиті з суцільного шматка матерії, створювали атмосферу чистоти; око милували контрастні червоні чи рожеві фартухи й хустки, дехто був узутий у постоли, але більшість — у високі чоботи. [...] то була абсолютна гармонія, природна для селянки, яка одягається так, як і її предки; покращити щось уже неможливо — все інше було б геть неприйнятним. Мистецтво тут уже висловилося вповні [...]. Вишивка у верхній частині рукавів, і на чоловічому, і на жіночому одязі, є грецькою за стилем і традиційною за малюнком. Рослинні орнаменти тут не відомі, а загалом — у пристрасі до кольору та бездоганному застосуванні відтінків можна простежити сильний вплив турків і татар»¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Ключко-Франко А. Іван Франко та його родина. *Спогади про Івана Франка...* С. 674.

¹⁶⁷ Дові М.М. *Дівчина в Карпатах* / Пер. з англ. Н. Марчук. Львів: Априорі, 2020. С. 24—25.

Трендами у виборі одягу міщанами ставали практичність і стриманість, яку назвали «дешевою розкішшю»¹⁶⁸. Купці або вихідці з купецького стану, що стали підприємцями, почали віддавати перевагу європейському одягу, відмовляючись від традиційного купецького, який талановито зобразив художник Борис Кустодієв. Для середнього класу, якого ставало все більше, мода перетворювалася на обов'язкову ознаку повсякдення. Виготовлення вбрання і взуття стало галуззю масового виробництва. Масова продукція сприяла здешевленню одягу. У повсякдення увійшли модні крамниці, приватні курси крою та шиття, журнали мод. Жінки, які працювали в конторах чи навчальних закладах, обирали діловий, поєднаний зі зручністю, стиль одягу з капелюхами. Стриманість в одязі та уникання макіяжу вважалося показником скромності та ділових якостей. За спогадами народної вчительки Уляни Кравченко, вона завоювала симпатію дружини директора школи тим, що «не уживала “пудру”, модної “фризюри” та яскравих декольтованих суконь»¹⁶⁹.

Вишукане вбрання з європейських столиць залишалось візитівкою аристократії. Найбільшою мірою його демонстрували на святкових прийомах, що супроводжувалися балами. Жіночі сукні та прикраси прискіпливо розглядали й довго обговорювали. Для всіх інших верств, починаючи із середньозаможних, під час вибору одягу мала значення можливість заощадити. Ті, хто міг собі це дозволити, віддавали перевагу якісним матеріалам, щоб річ прослужила довше. Оскільки жінки, що займалися домашнім господарством, часто не мали власних джерел доходів, у виборі гардеробу для себе й дітей вони залежали від чоловіка, мусили переконати його в доречності таких витрат. Купівля таких базових речей, як пальто, взуття, сукні й костюми, рідко були спонтанними, натомість часто ставали предметом сімейних нарад та збирання коштів. Послуги кравецьких і взуттєвих майстерень, пропозиції крамниць щодня рекламувала преса. Важливим доповненням образу ставали парфуми, шампуні, послуги перукаря.

Головним елементом українського національного одягу була вишита сорочка, до якої національно свідомі родини привчали дітей. Відомо чимало світлин українських діячів в народному строї, серед яких Леся Українка, Олена Пчілка, Микола Лисенко, Іван Щітківський, Людмила Старицька-Черняхівська. Вони діставали матерію і замовляли пошиття такого одягу, адже фабрично його не виготовляли. Серед загалу ця тенденція знайшла підтримку в оздобленні одягу українським орнаментом, використанні коралів. Престиж одягу, виготовленого за індивідуальним замовленням і з урахуванням українського елемента, зростав. «Вишивана сорочка і голосна українська розмова в театрі» — саме такі маркери виділила Л. Старицька-Черняхівська, пригадуючи, як підкреслювали українську ідентичність кияни на початку 1880-х років: «Наше покоління — виключне покоління: ми були першими українськими дітьми. Не тими дітьми, що виростають

¹⁶⁸ Вільшанська О. Реклама на рубежі XIX—XX ст. у повсякденному житті населення України. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2006. Вип. XII. С. 89.

¹⁶⁹ Кравченко У. *Спогади учительки...* С. 236.

в селі, в рідній сфері, стихійними українцями, — ми були дітьми городянськими, яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями зі сповитку. Нас було небагато [...]. Ми балакали по-українськи, і батьки балакали до нас скрізь по-українськи; нас вбирали дуже часто в українські вбрання [...]. Я пам'ятаю, як з сестрою гуляли ми якось в Ботанічному садку, звичайно, в українському вбранню, балакали між собою по-українськи. Нас взяли на гум; зчинилася гідка сцена: діти, а за ними й завжди однаково розумні бонни та няньки почали глузувати з нас, з нашого вбрання, з нашої “мужицької” мови. Сестра вернулася додому з ревними слізьми [...]. Коли ми вбирали наші українські вбрання, нас охоплювало те почуття, яке, мабуть, стискало груди молодого лицаря, коли його вперше підперізувано лицарським мечем»¹⁷⁰.

А ось як про вплив українського одягу на формування ідентичності писав Микола Галаган: «Мені за всяку ціну хотілось і назовні заманіфестувати свої “козакофільські” настрої. Я мусів мати “малоросійський костюм”. За те, що виконував справно “напутствіє”, що добре вчився, я вже мав нагороду у виді ровера. Просити знов “малоросійський костюм” не випадало; своїх ресурсів не вистачало. На допомогу прийшла, звичайно, моя добра мати. Чоботи (хоч і не такі, як хотілось) я мав, “малоросійські” сорочки також мав, червоний пояс купив у Броварах, а на штани синьої матерії набрала мати. З задоволенням ніс я матерію до сільського кравця. Але коли він довідався, що я хочу мати не “штани бруксамишиті”, а звичайні “мужичі”, то трохи здивовано знизав плечима, кажучи: “Нащо воно Вам здалось?” Однак мусів шити, бо мої “політичні переконання” вимагали, аби “малоросійський” костюм я мав»¹⁷¹.

«Руські танці, руські строї і руська мова учасників» визначали особливості так званих руських балів у Галичині. Акцент на деталях свідчив про їх важливість у формуванні національного простору та його введення в міську культуру. Ознаками «руських балів» була присутність співочого хору, українські танці (коломийка й козак), спрямування виручених коштів на підтримку національних інституцій та ініціатив. Особливу роль «руські бали» відіграли в період конституційних перетворень і польського повстання 1863 р. Організуючи їх, галицько-русські еліти прагнули, з одного боку, наголосити на відмежуванні від поляків (у час, коли поляки носили жалобу за загиблими у Варшаві й одягали «конфедератки», українці підкреслювали ідентичність козацькими шапками й влаштовували бали, щоб ствердити, що польські справи їх ніяк не стосуються), а з іншого — продемонструвати співпричетність до «високої культури», яка асоціювалася зі способом життя аристократії. У наступні десятиріччя балні практики в українській спільноті пішли на спад, зокрема й тому, що їх основний контингент — українська студентська молодь — не завжди могла собі дозволити

¹⁷⁰ Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру (Спогади та думки). *Вибрані твори*. Київ: Наук. думка, 2000. С. 633—634.

¹⁷¹ Галаган М. *З моїх спогадів*. Київ: Темпора, 2005. С. 78.

комплект одягу для балу, а марнотратство почали вважати поганим тоном. Їх замінили «забави з танцями», на яких вимоги до учасників були простішими¹⁷².

Деталі побуту, насамперед одяг і їжа, відігравали символічну роль у процесах національної самоідентифікації. С. Єкельчик розглянув це явище в контексті «винайдення» українофілами другої половини XIX ст. національних традицій, які стали сплавом козацької та селянської парадигм. Відповідно й демонстративний національний костюм поєднав ці дві традиції та відкинув інші лінії, передусім шляхетську. Елементи народного чи козацького одягу використовували громадівці для підкреслення причетності до спільної ідеї національного відродження; для «ходіння» ж у народ перевагу віддавали селянському вбранню. До набору страв, які увиразнювали етнічну й культурну ідентичність споживачів, входили «гетьманський» борщ, вареники, галушки. Натомість деталі імперських культур, як-от «російські лапти» чи «польські конфедератки», набували негативних конотацій¹⁷³.

Активний відпочинок і спорт. Відповідно до класичного визначення, дозвілля — це «час, який залишається для людини після виконання нею професійних, шкільних та домашніх обов'язків і який призначений на відпочинок, розваги та розвиток особистості»¹⁷⁴. Вільний час як категорія, що потребувала осмислення та планування, був окреслений у процесі переходу до індустріальної епохи. Насамперед це було зумовлене прискореним розвитком промисловості, що призводило до розподілу сфер праці й відпочинку. «Етика празності» поступово відходила в минуле. Унаслідок ламання станових перегородок у культурно-дозвіллевих практиках XIX ст. «як ніколи раніше, відбуваються трансформаційні зрушення в напрямку перетворення елітарної парадигми дозвілля в егалітарну»¹⁷⁵. Сфера розваг і відпочинку пропонувала послуги, доступні для дедалі ширшого загалу, а водночас сама вона перетворювалася на прибутковий вид підприємництва, який дістав назву комерційної розважальної культури¹⁷⁶.

До популярних форм розваг належали передусім цікаві видовища, як-от цирк з виступами фокусників, акробатів, гімнастів, а також дресированих тварин. Особливо уважно глядачі спостерігали за атлетами, котрі демонстрували популярну тоді французьку боротьбу, «підглянуті» прийоми якої можна було

¹⁷² Середа О. *Ruś będzie tańczyć! «Руські бали» у Львові як фактор польсько-українських взаємин у Галичині кінця 40-х — 60-х років XIX ст.* Львів: місто — суспільство — культура. Львів, 2007. Т. 6: Львів — Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. С. 316—338.

¹⁷³ Єкельчик С. *Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття*. Київ: КІС, 2010. С. 19—49.

¹⁷⁴ Дюмазедьє Ж. На пути к цивилизации досуга. *Вестник Москов. ун-та. Серия 12: Социально-политические исследования*. 1993. № 1. С. 83.

¹⁷⁵ Петрова І.В. Культурно-дозвілєві практики XIX ст.: від елітарної до егалітарної парадигм. *Вісник Нац. академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 2. С. 38.

¹⁷⁶ Свифт Э. Развлекательная культура городских рабочих. *Развлекательная культура России XVIII—XIX вв. Очерки истории и теории*. Санкт-Петербург, 2000. С. 302.

згодом застосувати у власних кулачних бійках¹⁷⁷. Утім, борці й не були спортсменами в сьогодишньому розумінні, а тому й виступали у складі мандрівних циркових труп. Спостерігаючи за ними, спробував свої можливості й Іван Піддубний, який згодом став чемпіоном світу. Зацікавлення міщан викликали пересувні виставки, які демонстрували «чудеса світу», гастролі мандрівних артистів, фокусників, медіумів та спиритичні сеанси. Та все ж культурно-дозвіллеві пропозиції, особливо в невеликих містечках, були обмежені. Станом на 1897 р. місцева преса стверджувала: «в Рівному — хоч конем грай: чайних немає, читалень немає, народних читань не проводиться [...]. Молодь з простого люду [...] безцільно вештається вулицями, лузаючи насіння»¹⁷⁸.

Новим важливим елементом спільного простору міст ставали громадські парки. До XIX ст. їх називали садами. Садово-паркова архітектура вийшла за межі палацових комплексів, адже лише найзаможніші аристократи могли дозволити собі не тільки їх утримання, а й розвиток. Водночас у містах, особливо більших, можливості вести сільський спосіб життя з власним садом і городом поступово зужувалися, тож прогулянки на свіжому повітрі, у природному середовищі ставали нагальною необхідністю. У другій половині XIX ст. модерні міста «доволі агресивно наступали на колишні пасторальні околиці», у яких розплановували нові ділянки, прокладали вулиці, споруджували прибуткові будинки¹⁷⁹. Під впливом романтизму акцент у міських парках перемістився на максимальне збереження природного ландшафту. Романтичний парк мав демонструвати відвідувачу пейзажі, які змінювалися внаслідок його переміщень. Одним із засобів досягнення такого ефекту були серпантинні доріжки. На зміну застиглий пишності бароко прийшли споглядальність і затишок, які заохочували до усамітнення або ж, навпаки, до використання парків для приватних зустрічей і розмов на свіжому повітрі¹⁸⁰.

Саме таким зберігся в пам'яті Олександра Надраги Стрийський парк у Львові на зламі XIX—XX ст.: «Такого прегарного парку, як наш Стрийський, не знайти і в цілій Європі! [...]. Ті стежки, доріжки й алеї зв'язують собою тінисті гайки та соняшні поляни, перебігають поміж розкиненими мистецькою рукою різноманітними квітовими килимами і ведуть в окремий світ, де замучене бідне серце може хоч на хвилину відпочити [...]. Стрийським парком володіла не тільки богиня Венера — тут і мешканці Академічного Дому з вулиці Супінського, та загалом вся ідейна українська високошкільна молодь (здебільшого мужеська, студенток тоді числилося на пальцях обох рук) сходилася весь рік, тут переводила вона час на

¹⁷⁷ Брилинг Г. История спорта в Виннице в 1907 — 1917 гг. *Винниця у спогадах*: у 3 т. Т. 1: XIX — початок XX ст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 647.

¹⁷⁸ Леснича П. Організація та форми проведення дозвілля міськими жителями Волинської губернії (друга половина XIX — початок XX століття). *Наук. вісник Миколаїв. нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2016. № 1. С. 21.

¹⁷⁹ Шліпченко С. Історія одного парку: просторові та соціальні трансформації парку Шевченка в Києві. *Живучи в модерному місті*. Київ: Дух і літера, 2016. С. 23.

¹⁸⁰ Гамалія К. Синтетичний характер садово-паркового мистецтва. *Вісник Львів. нац. академії мистецтв*. 2013. Вип. 24. С. 374.

гарячих дискусіях, тут намічувала нові шляхи, тут зароджувались нові ідеї, нові почини від боротьби за український університет у Львові починаючи, аж на таких ніби на перший погляд маловажних білетах з українськими написами скінчивши. Тут зав'язувались також дружби, що тривали до гробової дошки, тут кувалися характери, тут була старшинська школа для тих, що вміли не тільки йти вперед з розгорненим прапором, але й гинути на університетських барикадах, на вулицях Львова, в чотирикутнику смерті... Якби та поляна в горішній частині парку і деякі лавки, що може збереглися й до наших часів, уміли тільки говорити, то можна б списати цілі томи з тих найкращих часів ренесансу нашого студентства»¹⁸¹.

Особливими елементом культурного ландшафту стали парки й у Києві. Царський сад, що його заклав Франческо Бартоломео Растреллі у XVIII ст., став іменуватися Міським, і ним зацікавувалася дума. Та частина, яку дума віддала в розпорядження купецького зібрання, дістала назву Купецького. Особливою любов'ю киян користувався Маріїнський парк. За вхід до парків брали досить високу плату (40 коп.), а там, де він був безкоштовним, відвідувачам не пропонували жодних зручностей. У парках грали духові оркестри й діяли атракціони.

Натомість у Чернігові паркові насадження становили незначну частину міста, бо в ньому переважали великі приватні сади, близько 90, які належали монастирям, графам Милорадовичам, князям Прозоровським, Стороженкам. Їх закладали біля кожного будинку. З часом чернігівці обрали для відпочинку парк на Валу. У ньому прогулювалися няньки з дітьми, містяни, які мали можливість поїсти у буфеті театру, помилуватися краєвидами на Десну та храми. Користувався популярністю й міський парк, де у вихідні грав оркестр. Хтось віддавав перевагу плаванню човнами за Десну або полюванню в замглайських болотах, інші — відвідували міський пляж, де були обладнані купальні та впорядковані містки для стрибання у воду¹⁸².

Чинovníки поєднували службову діяльність із ознайомленням з історичними місцями. Київські відвідували мальовничі околиці Кинь-Грусть, Видубицький монастир, Голосіїв, Китаївську пустинь. Іван Рудченко, чиновник генерал-губернаторської канцелярії, любив заходити до київських храмів, зокрема, оглядав щойно відкриті фрески Кирилівського монастиря та їздив до храму Спаса в Межигір'я. Ф.Ф. Воропонов, перебуваючи на службі в Кам'янці-Подільському, тільки-но почала діяти залізниця, проводив свята в екскурсіях по Одесі. Мироний суддя І.М. Захар'їн (Якунін) лише спершу місце своєї служби — містечко Літин Подільської губернії — назвав «глухим городом», а згодом зауважив його історичні принади¹⁸³.

Улітку поширеними були прогулянки на човнах по річці або приміських озерах. Більшість киян середнього статку віддавали перевагу відпочинку на Дніпрі.

¹⁸¹ Надрага О. *Серед львівських парків...* С. 151, 154.

¹⁸² Леп'явко С. *Чернігів. Історія міста...* С. 236, 265, 266.

¹⁸³ Шандра В. Дозвілля і культурні запити чиновників українських міст у спогадах і оцінках сучасників (XIX — початок XX ст.). *Джерела локальної історії: культура і побут городян XVIII — першої половини XX ст.* Київ, 2012. С. 320.

Захопивши провізію, вони переправлялися човнами на Труханів острів, де проходила своєрідна межа між Київською та Чернігівською губерніями, і розважалися на лоні природи. За невелику платню там купували раків у Гінтовта. Цей підприємливий киянин незабаром збудував ресторан, де можна було поласувати не лише раками, а й курчатами та пивом. Він же організував, обзавівшись двома пароплавами, перевезення на острів, відкрив літній театр, естраду з симфонічним оркестром. Утримання закладу, як і шансонеток, кухарів, лакеїв та електростанції, спричинило подорожчання відпочинку, і містяни перестали масово приїздити на Труханів острів. На початку ХХ ст. там коштом директора-розпорядника Товариства пароплавства на Дніпрі Давида Марголіна було зведено двоповерховий будинок двокласної школи з майстернями для дітей робітників. Узимку міщани ходили кататися на ковзанах на спеціально залитих для цього міських ковзанках.

Від початку ХІХ ст. втрачали колишнє значення ставки на теренах поміщицьких маєтків, які входили в їхній господарський комплекс і використовувалися для вилову риби. Через зміни в екології внаслідок вирубування лісів, осушення боліт тощо ці ставки міліли, риба зникала й господарське значення ставало мізерним. Тож деякі власники таких маєтків зі ставками, що знаходилися на території міст, перепрофілювали їх під зони відпочинку з платним доступом. Один із перших відпочинкових комплексів для львів'ян «з купелями» облаштовано в місцевості «Залізна вода», де були природний буковий ліс і мінеральні джерела. Ще з перших десятиліть ХІХ ст. львів'яни сім'ями вирушали сюди відпочивати на ставку; тут діяв театр під відкритим небом, стояли корчма і бювет.

Наприкінці століття «Залізна вода» перейшла у власність міста. Спершу відпочинкова зона занепадала, оскільки її не впорядковували, однак критика в пресі спонукала міську владу до проведення робіт. З 1905 р. за проектом інспектора міських плантацій Арнольда Рьоринґа тут було розплановано міський парк, а вже в міжвоєнний період на місці ставка спорудили басейн¹⁸⁴. Як купальні функціонували кілька ставків у районі вул. Пекарської, зокрема Вороблячий став на території монастиря сакраменток (відкритий тільки для жінок), ставок Шумана, де були передбачені кабінки для переодягання, а інструктор навчав охочих плавати, тощо. Великою популярністю серед львів'ян користувався Пелчинський став, який узимку перетворювали на ковзанку.

Завдяки залізниці з'явилася можливість відпочивати за містом, у якому ставало некомфортно проводити весь час через прискорений темп життя, різке зростання кількості інформації та загазованість повітря. Для Києва такою альтернативою стала Боярка, дачна місцевість, у якій на початку ХХ ст. відпочивали службовці залізниці, чиновники і творча інтелігенція. Неодноразово тут знімали дачі Микола Лисенко, Марія Заньковецька, Борис Грінченко, Семен Надсон. Стрімко зростала популярність курортів, на яких відпочинок поєднували з оздоровленням і розвагами. Найбільшою мірою такі санаторно-курортні зони роз-

¹⁸⁴ Жук І. Вул. Стуса — парк «Залізна вода». *Інтерактивний Львів*. URL: https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/?ci_objectid=2010

винулися в Карпатах. У більшості з них лікувально-профілактичний ефект був пов'язаний з мінеральними водами, які пили або використовували в купелях.

На основі вивчення хіміко-фізичних і фармацевтичних властивостей мінеральних вод у Карпатському регіоні впродовж усього XIX й початку XX ст. успішно розвивалася бальнеологія. Біля її витоків стояв Теодор Торосевич, фармацевт вірменського походження, випускник Віденського університету, власник львівської аптеки «Під Титусом», у якій діяла хімічна лабораторія. Завдяки проведеним у ній аналізам та опублікованим працям, зокрема виданому 1849 р. дослідженню про мінеральні джерела Галичини й Буковини, їх оздоровчі властивості стали відомими й привернули увагу інвесторів і відпочивальників¹⁸⁵.

До найвідоміших курортів Галичини належали Буркут, Івонич, Криниця, Любінь Великий, Моршин, Немирів, Трускавець, Щавниця, Закопане, Яремче. Тут інтенсивно розвивали туристичну інфраструктуру — організовували благоустрій джерел, споруджували санаторно-лікувальні корпуси й вілли, а водночас передбачали й простір для сфери розваг. Лише в Яремчі на зламі XIX—XX ст. побудували 70 вілл. У цей час на курорті щороку відпочивало майже півтори тисячі осіб, а напередодні Світової війни ця цифра майже подвоїлася¹⁸⁶.

Не всі заклади санаторного типу були пов'язані з мінеральними водами: деякі з них приваблювали відпочивальників «лікувальною» природою, ще інші — авторськими програмами оздоровлення, до яких входили дієтичне й вітамінне харчування та лікувальна гімнастика. До такого типу належав, наприклад, природолікувальний заклад Аполінарія Тарнавського в Косові. Розроблена ним методика містила вегетаріанську кухню й лікування постами та періодичним голодуванням, фізичні навантаження на свіжому повітрі, дихальну гімнастику, водні процедури, прогулянки в сосновому лісі. Оздоровлення в закладі було підпорядковане ідеї, що людина впродовж проведеного там часу мала привчитися вести здоровий спосіб життя і загартувати волю так, щоб дотримуватися його у звичному середовищі¹⁸⁷.

Рекреація, туризм і відпочинок стали важливим джерелом доходів місцевого населення. Навколо туристичної сфери виникали товариства, які організовували краєзнавчі розвідки з історії, природи та культури краю і сприяли його рекламі та привабленню відвідувачів. Так, засноване 1874 р. Татжанське товариство мало на меті досліджувати й популяризувати Карпати і Татри. Товариство видавало Записки, будувало тимчасові притулки в горах для мандрівників, зокрема під Говерлою та Попом Іваном, допомагало продавати вироби народних умільців Гуцульщини. У 1910 р. було засновано українське туристично-спортивне товари-

¹⁸⁵ Torosiewicz T. *Źródła mineralne w królestwie Galicyi i na Bukowinie, pod względem fizyczno-chemicznych własności opisane tudzież rozbiór fizykalno-chemiczny wód mineralnych w Iwoniczu*. Lwów: Z drukarni Instytutu narodowego im. Ossolińskich, 1849.

¹⁸⁶ Клапчук В., Котенко Р. Курорти Галичини. *Cxid*. 2018. № 1. С. 61—67.

¹⁸⁷ Tarkowska N. *Lecznica narodu. Kulturotwórcza rola zakładu przyrodoleczniczego doktora Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie na Pokuciu (1893—1939)*. Kraków: Scientia Plus sp. z o.o., 2016.

ство «Чорногора»¹⁸⁸. Популярним стало виготовлення поштівок з карпатськими пейзажами, які туристи могли відправити додому, родичам чи знайомим або ж зберегти собі на згадку.

Виїзди на оздоровчий відпочинок під час відпусток і канікул ставали дедалі доступнішими. Тривав такий відпочинок у середньому близько шести тижнів. Час, вільний від оздоровчих процедур, присвячували різноманітним розвагам. Відпочивальники привозили з собою великоміські звички. На курортах було сформовано спільний простір — парки, приміщення для лікувальних процедур і споживання води, читальні, кав'ярні й ресторани; тут організовували святкування, театральні вистави, вечірки і навіть бали. Пропозиції диференціювали залежно від рівня достатку споживача. У товариське життя більшою мірою, ніж за звичних умов, були залучені жінки. Після приїзду відпочивальники вивчали список гостей і відвідували їх із візитами ввічливості. Упродовж дня влаштовували неспішні піші прогулянки алеями, а за бажанням організовували походи в гори¹⁸⁹. Приватна кореспонденція того часу містить чимало барвистих описів карпатських пейзажів.

Популярність Карпат як місця відпочинку, зустрічей і невичерпного джерела натхнення для наукової й художньої творчості власним прикладом пропагували й обстоювали найвідоміші представники української інтелігенції, зокрема Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Гнатюк, Михайло Коцюбинський. Вони віддавали перевагу літньому родинному відпочинку в приватних садибах. Таких відпочивальників місцеве населення називало «літниками», або «холерниками». За спогадами місцевого пароха Олекси Волянського, «від 1903 року в вакаційним сезоні зачинає Криворівня прибирати вид української колонії, бо при сталих літниках, якими було панство Гнатюки, Грушевські, Франки, а від 1905—1911 років — Хоткевичі аж до вибуху війни, заїздить на довший або коротший побут як із Придніпрянської, так і з Придністрянської України багато визначних людей, через що Криворівня отримала назву “українських Атен”»¹⁹⁰. М. Грушевський 1907 р. придбав у селі садибу, в якій розраховував приймати гостей¹⁹¹.

Відпочивальники насолоджувалися природою, інколи долали наслідки звичних для місцевості повеней, збирали ягоди й гриби, ловили рибу, влаштовували походи в гори, розкладали багаття, біля яких дискутували й розповідали різні історії. Особливо вмінням розповідати славився Іван Франко. Важливу роль відігравали ці подорожі у вихованні дітей, які прислухалися до розмов дорослих,

¹⁸⁸ Клапчук В. Туризм та відпочинок на Гуцульщині у другій половині XIX — першій третині XX століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 87.

¹⁸⁹ Wajda-Lawera H. Na kuracji i wywczasach. *Calicja. Studia i materiały*. 2018. Nr 4. S. 175—193.

¹⁹⁰ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка. *Спогади про Івана Франка* / Упоряд. В. Гнатюк. Львів: Каменяр, 2011. С. 693.

¹⁹¹ Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні. *Укр. археогр. щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 826—833.

пізнавали селянську культуру й трудові будні та, як впливає з їхніх спогадів, під впливом батьків навчалися їх поважати. Знамениті чоловіки ще й встигали працювати над текстами. З-поміж наддніпрянців гостями Криворівні бували Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Дмитро Дорошенко, Федір Вовк та багато інших. Приїзд відомих гостей впливав на околицю, мешканці якої намагалися створити відповідні середовища, відкривали читальні «Просвіти» тощо. Під час російської окупації в Першій світовій війні Криворівня серйозно постраждала. Тоді, зокрема, було спалено садибу Грушевського, знищено записки й документи.

Популярними серед української інтелігенції також були Сколе, Ворохта, Косів, Надвірна тощо. Оскільки світська українська інтелігенція кінця XIX ст., як правило, була першим поколінням, що проживало в місті, вона зберігала тісний зв'язок із родичами в селі, яких намагалися якнайчастіше відвідувати, особливо поки були живими батьки. На дальші ж мандрівки, поза межі Галичини й кордони Австро-Угорщини, зважувалося відносно небагато осіб, і здебільшого це були не туристично-пізнавальні, а вимушені (на лікування), робочі чи навчальні поїздки. Євген Олесницький пояснював це не так нестачею коштів чи можливостей, як відсутністю «моди» на подорожі, браком розуміння того, яку роль відіграють мандрівки у формуванні особистості: «Галицькі українці не мали звичаю подорожувати, очевидно — передусім через недостачу матеріальних засобів. Та це не була головна причина. Якби порахувати все, що у нас видавали люди на інші, зовсім непотрібні річі, що служили не дійсній потребі, а були предметом люксусового уживання, як напр. на люксусову їду і напитки, особливо ж на карти — та набиралосяб стільки, що можна би тими сумами покрити видатки навіть далеких подорожей. Та в наших людей не було змислу й охоти до подорожей, не було тих культурних і мистецьких потреб, яких заспокоєнню служать подорожі; тому у нас уважалися вони зайвою і непотрібною річчю»¹⁹².

Новим явищем стало облаштування дитячих майданчиків. Перші з них почали виникати в країнах Західної Європи та США із середини століття. Їх необхідність пояснювали як педагогічними міркуваннями (увага до потреб дитини та важливість її «правильної» соціалізації), так і проблемами, які породжувала постійна зайнятість батьків у праці. До того ж діти на міських вулицях не могли почувати себе безпечно, насамперед через транспортний рух. Один із перших просторів для дитячого дозвілля в Україні був облаштовано наприкінці 1880-х років на схилах Миколаївського (нині — Приморського) бульвару в Одесі з ініціативи місцевого предводителя дворянства Осипа Чижевича. Він подав міській думі план, який передбачав упорядкування території, встановлення там (на умовах оренди) дитячих атракціонів з касою, торговельних павільйонів, а також гімнастичних снарядів. Для організації забав з дітьми на роботу наймали помічників завідувача, переважно слухачок чи випускниць педагогічних курсів. Міська влада продовжувала наглядати за садом, контролюючи належну роботу павільйонів та долучаючись до упорядкування території. Дитячий сад в Одесі швидко став по-

¹⁹² Олесницький Є. *Сторінки з мого життя...* С. 291.

пулярним. Наступними ініціативу підхопили кияни, які облаштували дитячий майданчик на верхній терасі Володимирської гірки¹⁹³.

Уявлення ж про забави дітей у селі можна скласти на підставі спогадів Івана Крип'якевича, дитинство якого минало в с. Гнилиці Великі на Збаражчині, де його батько служив парафіяльним священником: «Весь час від весни до осені проходив нам на іграх перед домом і коло квітника [...]. Улюбленою забавою були “кляси” з морем і пеклом; ступнево добували ступені професора, директора, інспектора, а за кожний була нагорода — китичка квітів, яку переможець сам собі складав. Вдома рисували ми хатки з деревами, вози, людей, — роздавали ці малюнки дітям, що проходили попри приходство, вертаючись зі школи [...]. Найпопулярніші були забави в “садулу” (садівника), якому треба було “красти яблука”, як він спав, а також звичайна лапанка, гайданка на дошці з паркану і ін.»¹⁹⁴.

Ще однією ознакою повсякденних практик ХІХ ст. в Європі було розгортання масового спортивного руху. Захоплення спортом, культ фізично розвиненого тіла стали важливим елементом пропаганди здорового способу життя. За твердженням Мішеля Фуко, саме капіталізм потребував міцних людей із загартованим здоров'ям, які б збільшували продуктивність праці й підвищували її ефективність¹⁹⁵. Розвиток професійного спорту утверджував віру в можливості людини досягати високих результатів наполегливою працею і дисципліною на тренуваннях. Водночас здорова й фізично розвинена людина стала частиною суспільних уявлень про гармонійний розвиток особистості. Якщо ж говорити про спорт як спосіб дозволя, то можна виділити два аспекти: фізичні вправи і роль спорту як видовища, яке пробуджувало емоції та ставало однією з форм новітньої індустрії розваг. Показником посилення уваги до спорту є становлення в той час спортивної журналістики та періодичні дискусії про шляхи спортивного розвитку, які спалахували на сторінках часописів між його теоретиками і практиками.

Одним із способів прищеплення суспільству поваги до спортивних вправ було введення уроків гімнастики в середніх школах. Наприкінці ХІХ ст. як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях гімнастика (руханка) стала обов'язковим предметом у гімназіях (один-два уроки на тиждень). Заняття проходили у власних залах, шкільному дворі, стадіонах, на свіжому повітрі. Якщо в навчальному закладі не було власного спортивного залу, його інколи винаймали. Загалом навчання спорту в школах охоплювало: лекції з фізичного виховання, рухові ігри, туристичні походи, легкоатлетичні вправи. Дівчата й хлопці займалися фізичними вправами за різними програмами, хоча чітких приписів щодо методики ви-

¹⁹³ Шевченко В. «Прибрати з вулиць!» або історія появи дитячих майданчиків в Україні. *Україна модерна*. 2019. 7 грудня. URL: <https://uamoderna.com/md/shevchenko-childrenstreets>

¹⁹⁴ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2011. Вип. 8. С. 79.

¹⁹⁵ Маерчик М., Боряк О. *Крип'якевич Федора Вовка: винайдення сороміцького. Етнографія сексуальності на межі ХІХ—ХХ століть*. Київ: Критика, 2018. С. 34.

кладання гімнастики не було, і здебільшого вчитель самостійно підбирав комплекс вправ. Заняття з дівчатами були більше зорієнтовані на танцювальні вправи, а взимку — на катання на ковзанах. Уроки, до кожного з яких учитель мав готувати конспект, починалися з шиккування і стройових вправ, згодом учні вправлялися на спортивних снарядах, а тоді переходили до ігрових видів. Та самих лише уроків гімнастики було замало для того, щоб задовольнити запит молоді на рух і змагання. Тож у деяких школах організовували спортивні секції, які діяли в позаурочковий час¹⁹⁶.

Попередниками мережі спортивних товариств, які поєднували фізичний гарт із парамілітарним спрямуванням, були куркові братства, витоки яких сягають ще Середньовіччя, коли члени цехів об'єднувалися, щоб підготуватися до захисту міста. Традицією товариств, що історично склалася, були щорічні стрільбища з виборами куркового короля. Назва товариств походила від цілі, по якій стріляли, — спершу з луків, пізніше з вогнепальної зброї. Її виготовляли у формі великого птаха — «кура». Після того, як міські мури втратили оборонне значення, товариства перетворювалися на чоловічі братства, члени яких не лише вправлялися у стрільбі, а й розвивали товариські відносини, організовували дозвілля. Дотримання традицій у них відіграло ритуальну функцію. У Габсбурзькій монархії куркові товариства органічно вписалися в мережу інших об'єднань за інтересами, тоді як у Російській імперії їхня діяльність стала неможливою.

У деяких містах стрілецькі (куркові) товариства утворювали неформальні середовища, які — завдяки членству в них заможних і родовитих осіб — впливали на громадсько-політичну сферу. Таку роль відіграло, зокрема, Стрілецьке міщанське товариство у Львові, через членство в якому впродовж ХІХ ст. пройшло близько 1000 осіб. Наприкінці ХVІІІ ст., коли органи влади вказали товариству на небезпеку тренувань зі стрільби в центрі міста, воно придбало віддаленішу ділянку на вулиці, згодом названій Курковою, де спорудили будинок із залом для балів. Товариське середовище «Стрільниці» нерідко клановим способом визначало керівників міста, що свідчить про тісний зв'язок між спортивними товариствами і світом політики¹⁹⁷.

Найбільшою мірою ідея фізичного розвитку людини в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. втілена в сокільському русі, який сформувався на хвилі «національного відродження» слов'янських народів. Родоначальником сокільства вважається професор університету в Празі Мирослав Тирш. У дитинстві він був хворобливим. Батько-лікар привчив його до фізичних вправ для зміцнення здоров'я, тож він на власному досвіді переконався в силі фізичного виховання.

¹⁹⁶ Гах Р.В. Фізичне виховання гімназійної молоді на західноукраїнських землях. *Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2010. № 2. С. 7—12.

¹⁹⁷ Warszyl R. Pionierskie stowarzyszenia kultury fizycznej. *Acta Scientifica Akademiae Ostroviensis*. Sectio B. 2012. Nr 1. S. 122—145; Kokociński L. Mieszczkańskie Towarzystwo Strzeleckie we Lwowie: przyczynki do dziejów. *Spoleczeństwo — kultura — inteligencja. Studia historyczne ofiarowane prof. I. Homoli-Skąpskiej*. Kraków; Warszawa, 2009. S. 197—240.

Згодом, здобувши ґрунтовну освіту, став доктором філософії, вивчав досвід спортивного руху в західноєвропейських країнах. У 1862 р. разом з однодумцями заснував у Празі Чеське гімнастичне товариство, яке започаткувало масовий сокільський рух у багатьох країнах¹⁹⁸. Прикметою сокільства стало те, що ідея фізичного розвитку й гарту була поєднана з громадянськими обов'язками людини: особа мала стати фізично сильною, щоб захищати / виборювати свою вітчизну і протистояти її ворогам. Отже, фізичне й моральне виховання розглядали як одне ціле.

На теренах Російської імперії сокільський рух набув поширення з початком ХХ ст., хоча окремі гімнастичні об'єднання співпрацювали з товариствами «Сокіл» і раніше. У 1900 р. було засновано «Соколи» в Санкт-Петербурзі та Києві (спершу як гімнастичне товариство «Юг»), 1904 р. — у Харкові, 1909 р. — у Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Одесі. Ці товариства брали участь у всеросійських та міжнародних сокільських зльотах, а 1910 р. увійшли до «Союза русского сокольства». Ідейне підґрунтя сокільського руху в Російській імперії мало панславистське та об'єднавчо-імперське спрямування. З-поміж ухвал першого з'їзду «Союза русского сокольства» були й такі: «прийняти в повному обсязі сокільську ідею слов'янських братів як благородне прагнення до фізичного, морального й духовного оздоровлення і вдосконалення особистості й народу» та «сокільство Росії має служити одним з елементів спаювання племен Російської імперії в ім'я блага та сили Росії як великої слов'янської держави»¹⁹⁹.

Одним із шляхів поширення сокільського руху стала популяризаторська діяльність активістів. Принаймні так було у Вінниці, коли до реального училища прийшов працювати учителем чех Макс фон Румерскірх. За його ініціативи училище закупило в київському спортивному магазині В. Орти, якому належала перша в Росії фабрика гімнастичних снарядів, «коня», «козла», турнік і паралельні бруси. Він показав гімназістам, які на них можна виконувати вправи, захоплюючись при цьому власною віртуозністю. На таку ініціативу відреагували й в інших середніх навчальних закладах Вінниці, у кожному з яких вдалося організувати спортивні заняття. Як наслідок, юнаки й дівчата після набутих навчальних вправ влаштували в місті гімнастичний парад²⁰⁰. Волинське товариство «Сокіл» пройнялося ідеєю фізичного розвитку вже серед широкого загалу²⁰¹. У Кам'янці-Подільському це товариство заснував управитель подільською контрольною палатою М. Алмазов, який організував гімнастичні заняття в міському театрі. Успіх

¹⁹⁸ Лях-Породько О. Мирослав Тирш та його послідовники у справі поширення сокільського гімнастичного руху. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2011. № 4. С. 87—91.

¹⁹⁹ Лях-Породько О. Особливості становлення сокільського руху на території українських земель, які перебували у складі Російської імперії на початку ХХ ст. *Там само*. 2009. № 1. С. 86—99.

²⁰⁰ Брилинг Г. История спорта в Виннице в 1907—1917 гг... С. 657.

²⁰¹ Леснича П. Організація та форми проведення дозвілля міськими мешканцями Волинської губернії (друга половина ХІХ — початок ХХ століття)... С. 18, 21.

не забарився. Вже 1912 р. гімнасти здобули призові місця у Празі, а наступного року — на Першій всеросійській олімпіаді в Києві ²⁰².

На західноукраїнських землях спортивні товариства увійшли в інфраструктуру українського національного руху і відіграли одну з визначальних ролей у згуртуванні молоді та формуванні напередодні Першої світової війни парамілітарного руху, з якого виросло Січове стрілецтво ²⁰³. Поштовхом до заснування 1894 р. українського «Соколу» у Львові, який поширив діяльність на Галичину й Буковину, став зліт двома роками раніше польського «Соколу», на який прибула велика чеська делегація. Статут товариства ставив метою фізичний розвиток його членів через «спільні вправи, спільні прогульки і відчити». Конкретніший перелік напрямів діяльності крім гімнастичних вправ містив: протипожежну оборону, стрільбу, кінний та велоспорт, плавання, веслування, фехтування, музично-концертні заходи й товариські забави, лекції на тіловиховні теми, організацію видовищних фізкультурних заходів ²⁰⁴. Зв'язок між тіловихованням, моральними чеснотами й національними інтересами активісти сокільського руху обґрунтовували так: «Є руханкові вправи, які вимагають великої напруги сил, а ще більше відваги. Виконуючи їх, ми не лише здобуємо цю відвагу, але також сталимо своєю волю, учимося поборювати перешкоди, сміятись з хвилих невдач, витривало йти до наміченої мети і досягнути її. Фізична сила є також матір'ю щирости, бо сильна людина не має потреби послугуватися підступом. Той, хто почувається сильним, має все відвагу виступати явно, отверто, а якщо заходить потреба, не боїться підняти отвертої боротьби. Вслід за тим брідиться підлотою і брехнею. [...] Моральне життя є найважлишою передумовою здоров'я й сили. [...] Сила волі, бистрота думки, спосібність до сповнення великих діл — стоять у прямому відношенні до чистоти моралі. Тому то одною з найважливіших сокільських заповідей є заповідь Тирша: “Що досягнув ти руханкою, збережи мораллю!”. Найважлишу роль у моральнім відродженні сповняє сокільська дисципліна. Вона є тайною всіх сокільських успіхів, вона є підставою й силою нашої сокільської організації. Її головне завдання: впливати на кожного сокола і сокілку так, щоб поведився морально й гідно, щоби без надуму і викрутів ставав на службу народові, щоби служив добру і правді» ²⁰⁵.

Товариство «Сокіл» мало офіційний прапор (малиновий стяг, на якому на синьому тлі зображено золотого лева, який спирався на скелю, а древяно завершував металевий сокіл), гасло «Бодрімося!» та гімн «Соколи, соколи», який написав український композитор Ярослав Вінцовський (Ярославенко). До його керівників належали інженер Василь Нагірний, урядники Володимир Лаврівський та Альфред Будзиновський, учитель Іван Боберський, медик і спортив-

²⁰² Єсюнін С. *Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст...* С. 245.

²⁰³ Трофим'як Б. *Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини*. Тернопіль: Економічна думка, 2001.

²⁰⁴ Устав гімнастичного товариства «Сокіл» у Львові. *Сокіл-батько. Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах. 1894—1994*. Львів: РВФ «Основа», 1996. С. 9—10.

²⁰⁵ Навроцька Д., Навроцький С. Що таке сокілство? *Там само*. С. 16.

ний теоретик Степан Гайдучок, а з-поміж активістів було чимало відомих діячів культури, політики, громадської сфери. Сокільський рух у Галичині швидко став масовим: 1914 р. тут налічувалося 974 місцевих товариства. З 1909 р. львівська організація як центральна дістала назву «Сокіл-батько». Під егідою «Сокола» виходили періодичні видання: «Сокільські вісти» та «Вісти з Запорожжя»; видавало товариство й окремі праці з фізичної культури.

Подібну до «Соколів» діяльність вели товариства «Січ», значну роль в організації яких відіграв Кирило Трильовський. Їхня специфіка полягала в поєднанні гімнастичної та протипожежної діяльності, що було особливо актуальним для сільської місцевості. Січовики влаштовували нічні чергування, і в разі пожежі сурмач скликав їх на гасіння. В «січових домівках» зберігали протипожежне приладдя — драбини, сокири, бочки й відра, ручні та кінні вогнегасники, рятувальні мішки та полотно. Протипожежна діяльність січовиків була доволі ефективною, тому на місцях їх нерідко підтримували фінансово. Для них періодично влаштовували курси, які проводили досвідчені інструктори. Заснування в селі «Січі» давало нагоду для облаштування спортивного майданчика, який ставав місцем постійних тренувань. Часто їх проводили демобілізовані вояки австро-угорської армії, а з часом було розроблено спеціальний комплекс для січовиків, з-поміж якого найпопулярнішими були вправи з топірцями в такт пісні «Гей, там на горі Січ іде». У деяких «Січах» створювали жіночі підрозділи — «чети», що сприяло залученню жінок до громадської активності. Вони виконували видовищні вправи з різнокольоровими стрічками й букетами квітів²⁰⁶.

Упродовж 1911—1912 рр. з ініціативи Олександра Тисовського (на той час викладав природознавство у Львівській академічній гімназії), Івана Чмоли та Петра Франка організаційно оформився український скаутський рух — товариство «Пласт», назва якого, подібно до англійського «Scout» (розвідник), пов'язувала новочасних пластунів із козацькими розвідниками й запорожцями, які виходили на рибальство та полювання. Творцем світового скаутингу вважається британський генерал Роберт Байден-Пауелл. Він спирався на праці британських педагогів, які вважали, що людину змалку потрібно гартувати в постійній боротьбі й праці, аби вона давала собі раду в кожній ситуації.

У формуванні ідеології скаутингу важливу роль відіграв англословенський письменник Ернест Сетон-Томпсон, який жив у Канаді та США. Спершу він прославився творами, в яких головними дійовими особами були тварини. Тривалий час вивчаючи природне середовище, він дійшов висновку про його роль у вихованні гармонійної особистості людини. Ці ідеї він виклав у творі «Філософія життя серед природи», а 1902 р. сам започаткував навчально-виховні програми для підлітків «Життя в природі по-індіанськи» та «Лісова школа Америки». В умовах назрівання світового конфлікту скаутинг швидко залучився до національних рухів. Принципами «Пласту» стало постійне самовдосконалення його членів за допомогою досвідче-

²⁰⁶ Гуйванюк М. *Січовий рух у Галичині й Буковині (1900—1914 рр.)*. Чернівці: Зелена Буковина, 2009.

них менторів («виховників»), гармонійний фізичний, інтелектуальний і духовний розвиток особистості, уміння діяти самостійно і в колективі, брати на себе лідерські функції, патріотизм і дотримання християнської моралі. З-поміж важливих форм діяльності товариства була організація мандрівних таборів²⁰⁷.

Виступи «соколів» та «січовиків» на початку ХХ ст. ставали неодмінним елементом масових громадських заходів. Молодь демонструвала гімнастичні вправи, танцювальні, музичні й декламаційні номери. При цьому широко використовували національну символіку — прапори, народне вбрання, козацькі елементи в одязі тощо. Наймасовішим заходом такого типу став «Краєвий здвиг» українських сокільських, січових та інших спортивних організацій у Львові 28 червня 1914 р., який об'єднав тисячі учасників. Предметом постійних суперечок з органами влади було використання на масових акціях гуцульських топіrcів, які перебували на межі між дозволеним елементом народного одягу й забороненою зброєю, а на практиці таки слугували для підкреслення бойової готовності.

Від початку ХХ ст. через назрівання міжнародного конфлікту в навчальних закладах Австро-Угорщини запроваджено військову підготовку. У зв'язку з цим у парамілітарних організаціях розвинувся стрілецький рух — тренування зі «стрільби до влучі»²⁰⁸. Однією з яскравих ініціатив лідерів українського «Соколу» була оголошена 1911 р. акція «Український город у Львові». Українців Галичини закликали жертвувати кошти для купівлі у Львові території під розміщення українських інституцій і проведення масових заходів²⁰⁹. Закуплена площа на розі вул. Стрийської та Козельницької (у місці закинутого велотреку) була власністю товариства «Сокіл-батько». Споруджений тут стадіон використовувало спортивне товариство «Україна», передусім його футбольна команда. На площі ж відбувалася більшість організованих українцями спортивних заходів. Гуманізацію суспільного життя маркували товариства для «співчуття» та піклування за бездомними й дикими тваринами, прикладом якого може бути Одеське з відділеннями в Сімферополі та Севастополі. Популярними стали клуби мисливців, у яких навчали стрільби і полювання.

В організації спортивного руху багато значила ініціатива навіть однієї людини. Спорт розвивали ентузіасти, які вірили в його можливості оздоровлювати людину, зокрема лікарі. Так, 1895 р. київський лікар Євген Гарнич-Гарницький організував атлетичне товариство, на заняття в якому приходили й робітники. Тут тренувався російський письменник Олександр Купрін, тоді артилерійський капітан. Під керівництвом лікарів студенти Київського політехнічного інституту створили гурток під назвою «Спорт» і займалися гімнастикою. Студенти університету віддали перевагу важкій і легкій атлетиці й проводили заняття в

²⁰⁷ Савчук Б. *Український пласт 1911—1939*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996.

²⁰⁸ Сова А. Іван Боберський та розвиток стрілецького руху в Галичині напередодні Першої світової війни. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2019. Вип. 32. С. 41—47.

²⁰⁹ Український город у Львові. *Діло*. 1912. Ч. 34 (додаток). 13 лютого (31 січня).

Межигір'ї. У Житомирі постало товариство любителів фізичних вправ, яке організувало майданчики для рухливих ігор, їзди на велосипеді та верхової їзди. У Вінниці 1910 р. учитель малювання В'ячеслав Коренев захопився сам і власний ентузіазм передав дітям та їхнім батькам, які у складчину заснували на одному з островів Бугу яхт-клуб «Спорт». Там діти вчилися плавання, греблі, проводили різноманітні змагання та ігри, започаткували вправляння у грі в теніс²¹⁰.

На західноукраїнських землях слава «батька українського спорту» належала Іванові Боберському. Виходець із сім'ї греко-католицького священника, випускник філософського факультету Львівського університету І. Боберський завдяки фінансовій підтримці батька ще кілька років навчався в Граці та Відні, де й захопився фізичною культурою, склав іспит на вчителя гімнастики. Згодом подорожував країнами Західної Європи, вивчаючи досвід спортивної галузі. Повернувшись у Галичину, працював професором німецької мови та гімнастики спершу в гімназії у Дрогобичі, а з 1901 р. — у Львівській академічній гімназії та в жіночій гімназії сестер Василянок, де ввів заняття з руханки для жінок. На уроках запровадив маловідомі в Україні рухові ігри, зокрема футбол, влаштовував прогулянки й туристичні мандрівки на свіжому повітрі; готував гімназистів до показових виступів на урочистостях.

Іван Боберський організував інструкторський курс, на якому випускники вчительських семінарій навчалися викладати гімнастику; підготував посібники з фізичної культури, зокрема «Забави і гри рухові», «Свобідні вправи», «Вільні вправи», які були першими методичними виданнями українською мовою з тіловиховання. У середовищі його однодумців було розроблено україномовну спортивну термінологію: руханка (гімнастика), змаг (спортивне змагання), копаний м'яч (футбол), ситківка (теніс), гаківка (хокей), кошиківка (баскетбол), лещетарство (лижний спорт), відбиванка (волейбол), совгарство (ковзанярський спорт) тощо. У 1906 р. І. Боберський організував в Академічній гімназії Український спортивний кружок, у назві якого вперше використано поняття «спорт», а 1911 р. ініціював створення першого спортивного об'єднання студентів «Україна»²¹¹.

Специфічно розвивався велосипедний спорт, займаючи проміжне місце між фізкультурними вправами і способом пересування. Одеське товариство велосипедистів-любителів об'єднало 1887 р. професорів Новоросійського університету, педагогів, чиновників та спортсменів, серед яких були й жінки. Міська влада відвела товариству для занять велосипедною справою територію за містом. Велосипедистів підтримували градоначальник П. Зелений та купець Г. Маразлі. Незабаром воно почало провадити різноманітні вечори відпочинку та вкладати зібрані кошти в спортивно-оздоровче життя одеситів²¹².

²¹⁰ Брилинг Г. История спорта в Виннице в 1907—1917 гг... С. 481.

²¹¹ Сова А. *Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність*. Львів, 2019.

²¹² Дорошенко О.М. *Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII — початок XX століття)*. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2011. С. 105—107.

Пожвавленню інтересу до професійного спорту наприкінці ХІХ ст. посприяло відродження з ініціативи французького громадського діяча П'єра де Кубертена Олімпійського руху та проведення 1896 р. в Афінах перших (літніх) Олімпійських ігор сучасності. Наслідуючи цей досвід, змагання, українські спортивні товариства Галичини ініціювали проведення 1911 р. крайових змагань — Запорозьких ігрищ, які називали «українськими олімпіадами». На них були представлені легкоатлетичні види спорту.

Перша всеросійська спортивна олімпіада відбулась у серпні 1913 р. у Києві. У її програмі були змагання з футболу, десятиборство, біг з перешкодами, велосипедні гонки, гімнастика та інші види спорту, у яких взяли участь близько 640 осіб. Її проведення підтримав Іполит Дьяков, міський голова, котрий сам був спортсменом-аматором. Хоча Київська олімпіада проходила в рамках Всеросійської виставки й мала підтримку з боку імператорського двору, проте без ентузіазму тодішньої спортивної громадськості Києва реалізувати задум навряд чи вдалося б. Головою організаційного комітету олімпіади був Олександр Анохін, випускник медичного факультету Університету св. Володимира в Києві, який став активним пропагандистом спорту. Він не лише тренувався сам, а й залучав усіх охочих, організовував спортивні секції. Саме він очолив створений у Києві 1912 р. гурток «Спорт», члени якого були одними з найактивніших учасників змагань Київської олімпіади, висвітлював спортивні події та проблеми розвитку фізичної культури на сторінках газет і журналів.

Олександр Анохін написав кілька книг, присвячених спортивній тематиці, а його праця «Волевая гимнастика. Психологические упражнения» стала справжнім бестселером, витримавши 12 видань. Особливу увагу О. Анохін приділяв гирьовому спорту. Саме він став першим у Росії дипломованим тренером з важкої атлетики. Про авторитет О. Анохіна свідчить той факт, що серед олімпійських відзнак була іменна нагорода доктора Олександра Анохіна. Його соратником був уже згадуваний Євген Гарнич-Гарницький, також фаховий лікар. Він займався сам і залучав інших до занять гімнастикою, веслуванням, стрільбою, велосипедним та автомобільним спортом.

Особливістю цієї олімпіади була участь жінок нарівні з чоловіками. Команди київських жіночих гімназій і педагогічних курсів пройшли церемоніальним маршем, а потім демонстрували гімнастичні вправи. Показові виступи гімнастів на стадіоні тривали ще кілька днів після завершення олімпіади. У них взяли участь близько 1500 дівчат і хлопців з різних навчальних закладів Києва та Чернігова. Особливий інтерес у публіки викликала композиція «Робота в полі». Хлопці й дівчата в українському вбранні під музику синхронно виконували рухи, що імітували працю селян: в руках у хлопців була коса, у дівчат — граблі. Серед спортсменок виділялася киянка Ніна Попова, яка встановила світовий рекорд у бігу на 100 метрів (13,1 секунди). Одними з найцікавіших змагань на Київській олімпіаді були перегони на мотоциклах і велосипедах. Дистанція становила 260 верст і проходила за маршрутом Київ — Чернігів — Київ. Місцем старту була сьома верста Чернігів-

ського шосе. На трасі обладнали шість пунктів з продовольством, бензином та маслом. Спортсменів супроводжували санітарні та вантажні машини. Фінішувала гонка на стадіоні — «Спортивному полі». На фініші із суддівським прапорцем стояв голова Російського олімпійського комітету В'ячеслав Срезневський²¹³.

Дискусійним залишається питання щодо часу й місця проведення першого футбольного матчу на території України, однак на зламі ХІХ—ХХ ст. ця гра, що не зважала на походження гравців і «зрівнювала всіх»²¹⁴, була вже добре відомою на українських землях по обидва боки кордону. В Одесі 1878 р. англійці зорганізували Одеський британський атлетичний клуб, що став футбольним гуртком. У ньому, зокрема, грав відомий авіатор Сергій Уточкін. Дещо пізніше футбол з клубу виплеснувся в місто²¹⁵. Найбільше грою захопилася гімназійна молодь. У Києві перші тренування відбувалися на Сирецькому полі, де грали київські чехи, а незабаром почала грати команда політехнічного інституту, один із гравців якої, Василь Оттен, став першим голкіпером збірної футбольної команди Росії. Футбол підхопили і київські кадети. У Вінниці футбол започаткували діти військових, і вже невдовзі між собою за правилами, наближеними до справжніх, змагалися дві команди — «Сокол» і «Стелла», у яких грали діти вінницьких лікарів, адвокатів, службовців цукрових заводів. У 1913 р. було створено футбольну команду на пивоварному заводі Фучека, члени якої, чехи, демонстрували дисципліновану гру²¹⁶.

У Харкові перші спортивні спілки було зорганізовано на заводі сільськогосподарських машин «Гельферіх-Саде». Для заводської футбольної команди було передано споруджений Максиміліаном Гельферіхом стадіон, де вже 1911 р. відбувся перший міжнародний матч місцевої команди з англійцями. Ідею фізичної культури підхопили службовці різноманітних контор, які вели сидячий і скутий спосіб життя та прагнули урізноманітнити його спортивними заняттями. Футбольні команди виникали на великих заводах і шахтах Донбасу: в Юзівці, Краматорську, Костянтинівці, Дружківці, Софіївці, Луганську, Кадіївці, Горлівці, не лише в містах, а й у селищах. У Катеринославі організацію футбольних команд і матчів взяло на себе спортивне товариство «Сокол». У 1914 р. відбулася перша міська футбольна гра. Команди виставили класична юнацька гімназія і технічне залізничне училище. Згодом у футбол зіграли й дорослі команди, сформовані з місцевих німців, студентів Санкт-Петербурга, які приїхали на канікули, та жителів міста. Відтоді гра у футбол стала у місті масовою, а також ефектним видовищем для його шанувальників²¹⁷. Про рівень футболу свідчила участь команд у міжнародних футбольних чемпіонатах.

²¹³ Прокопенко В. Перша всеросійська олімпіада в Києві. *Дзеркало тижня*. 2003. 30 серп. — 5 верес.

²¹⁴ Дейвіс Н. *Європа: Історія*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 810.

²¹⁵ Кізченко В.І. Розвиток спорту на Україні (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). *Укр. іст. журн.* 1908. № 7. С. 98.

²¹⁶ Брилинг Г. История спорта в Виннице в 1907—1917 гг... С. 659—660.

²¹⁷ Лазебник В. *Неизвестная Екатеринославщина...* С. 441—443.

У Львові 14 липня 1894 р. відбувся перший офіційно зареєстрований футбольний матч між командами польського «Сокола» зі Львова та Кракова. Він проходив на нещодавно збудованому у верхній частині Стрийського парку стадіоні британського типу з футбольним полем і трибунами на 7000 місць. У матчі перемогли львів'яни: гол на початку гри забив слухач учительської семінарії Володимир Хомицький. А познайомив львів'ян з футболом активіст польського «Сокола» та вчитель гімнастики Едмунд Ценар, автор праці «*Gry gimnastyczne młodzieży szkolnej*» («Гімнастичні ігри шкільної молоді», Львів, 1891). Щороку під час канікул він подорожував країнами Західної Європи, переймаючи досвід організації спортивного життя. З однієї з таких поїздок до Англії він і привіз у Львів перший футбольний м'яч. Е. Ценар також створив польсько-український словничок спортивної термінології, який мав стати в пригоді вчителям гімнастики й тренерам, що працювали з національно змішаними колективами. На західноукраїнських землях футбол швидко став популярним: виникали численні команди й проводилися чемпіонати. І. Боберський організував футбольну секцію в «Українському спортовому кружку»; українські футбольні команди діяли і в інших містах, як-от «Поділля» в Тернополі та «Сянова чайка» в Перемишлі²¹⁸. Відомим був і канадський хокей: перші хокейні команди виникали при школах²¹⁹.

Фізичному розвитку почали надавати значення і підприємці, почасти для відволікання робітників від вживання спиртних напоїв. Адаже надмірне споживання алкоголю впливало на працездатність робітника, призводило до прогулів, трудових конфліктів і сімейних сварок. У багатьох заводських і шахтарських поселеннях заохочували робітників до здорових форм дозвілля, організовували спортивні товариства і гуртки, клуби, влаштовували масові спортивні ігри, які мали зіграти альтернативну роль відвідуванню шинків. Перед вели британські інженери, які грали у гольф, більярд, теніс і футбол, а також каталися на конях, велосипедах, санчатах. Вони мали власні клуби і розважалися окремо від інших робітників. У саду Дніпровського заводу було виставлено гімнастичні снаряди. Його 250 працівників брали участь у гуртку веслування²²⁰. У Юзівці з 1900 р. діяв велотрек, куди на перегони приїздили російські й зарубіжні спортсмени. Тут завдяки підтримці регіональних підприємців діяло кілька спортивних товариств: гімнастичне «Сокол», «Славянское общество культурного досуга», «Юзовское спортивное общество»²²¹.

²¹⁸ Люпа Б., Грисько Я., Яремко І. *Хроніка львівського футболу*. Львів: Піраміда, 2015. Т. 1: Друга половина XIX ст. — 1965 р.

²¹⁹ Вацеба О. *Нариси історії спортивного руху в Західній Україні*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997; Нога О. *Світ львівського спорту 1900—1939*. Львів: НВФ «Українські технології», 2004.

²²⁰ Куліков В.О. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я...* С. 243.

²²¹ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні, 1860—1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)* / За ред. О.М. Доніка. Київ; Донецьк: ТОВ ВПП «Промінь», 2008. С. 352.

Першу на Донбасі секцію з важкої атлетики й боротьби, яку могли відвідувати всі охочі, заснував Валеріан Данчич. Він ініціював створення циклотрона для велосипедних змагань і заснував Юзівське велосипедно-атлетичне товариство. Заняття там були орієнтовані на середній і вищий соціальні прошарки. Участь гарантували високий членський внесок і наявність власного велосипеда. На початку ХХ ст. там же, у Юзівці, з'явилася низка робітничих спортивних організацій, зокрема «універсальний гурток». Близько 30 його членів займалися боротьбою, важкою атлетикою, гімнастикою та футболом. Британські службовці організували читання лекцій про користь спорту та влаштовували спортивні ігри, гімнастичні вправи, спортивні змагання. Особливе місце належало футболу, команди для гри в який створювали за національним принципом: британці або бельгійці проти місцевих жителів. Згодом почали практикувати матчі між командами поселень Юзівки, Краматорська, Слов'янська, Алчевська.

Жителі інших робітничих поселень мали менше культурно-розважальних закладів. У 1900 р. на 17 південноросійських доменних заводів припадало усього дев'ять бібліотек, три читальні, два театральні гуртки, три оркестри. Сім із 17 підприємств закладали парки. З 50 найбільших копалень Донецького басейну театральні гуртки були при чотирьох, бібліотеки — при трьох, спортивні клуби — при чотирьох, оркестри — при трьох, а кінотеатри — при двох підприємствах.

Багато робітничих поселень могли запропонувати своїм мешканцям лише відвідання храмів та шинків. Проте всередині одного поселення різні категорії мешканців мали неоднаковий доступ до рекреаційних об'єктів. Більшість культурних і спортивних клубів могли відвідувати тільки представники адміністрації та службовці. Тому навіть найпопулярніші культурні і спортивні організації залучали не більш ніж кілька десятків членів, лише зрідка їх чисельність сягала кількості осіб. Життя в заводських і шахтарських поселеннях було таке безподієве, що мешканці ходили за враженнями на залізничну станцію зустрічати потяги. У середніх і дрібних шахтарських поселеннях розважальної інфраструктури взагалі не було, тому у вільний час нічим не могли себе зайняти навіть управителі підприємств. Жителі ходили один до одного в гості, де грали в карти й частувалися. Бідність рекреаційної інфраструктури генеральний бельгійський консул у Харкові Станіслав Бойє описав такими фарбами: «У Донбасі немає справжніх міст. У маленьких містах немає тих рис, які ми незмінно асоціюємо з містом... немає публіки, яка повільно прогулюється, оскільки немає “променадів” для прогулянок, немає парків або пам'ятників! Немає брукованих вулиць... майже немає бодай якоїсь інфраструктури для задоволення артистичних, музичних чи літературних потреб. Крім цього, там, де розташовані великі підприємства, такі як “Русо-Бельж” та “Дніпровське”, немає жодного театру. Єдина можливість — це стати членом одного з багатьох клубів, організованих цими великими підприємствами для своїх співробітників... Кафе як універсальні місця для зустрічей на заході і як жваві осередки для бізнесових контактів між людьми чи

просто для відпочинку, що є своєрідною опорою нашого суспільства... у Донбасі відсутні»²²².

Після праці, хатніх клопотів і сну в робітників і робітниць залишалося зовсім мало вільного часу. У робочі дні більшість часу робітники проводили на підприємстві. Однак умови праці заводських робітників і шахтарів були тяжкими й небезпечними. Вони працювали серед травмонебезпечних механізмів, за некомфортної температури, дихали запиленним або забрудненим повітрям. До складних умов праці належало також погане обладнання робочих місць: недостатнє водопостачання, мала кількість душевих і туалетів.

Чи не найкращими перспективи на західноукраїнських землях мали зимові види спорту, що випливало з природно-кліматичних умов Карпатського регіону. На початку ХХ ст. закладено основи для розвитку лижного й санного спорту, ковзанярства тощо. Піонери альпінізму професійно підкорювали вершини Карпат, підніматися на які взимку раніше вважалося самогубством. Поштовх до розвитку альпінізму в Галичині дали брати Тадеуш і Мар'ян Смолюховські, які, своєю чергою, навчалися його основ у Відні. Підкорення вершин поєднувалося зі спуском лижними трасами. У Славську очолюване Т. Смолюховським Карпатське товариство лижників побудувало станцію, яка могла одночасно вмістити близько сорока осіб.

Туристичні станції перетворювалися на власний світ зі своїми важливими подіями й новинами. Спогади учасників зимових походів на лижах наповнені емоціями захвату, який дарували засніжені гори, відчуття подолання небезпеки, добре товариство. «Є щось чудове в лижах і лижварстві, — стверджував один з ентузіастів Роман Кордис, — і жодна арфа не зіграє повноти насолоди, яку дає біг сніговими замети на вершинах, що іскряться від сонця. Лижварство є надмогутнім наближенням до природи в її суворому, але від того не менш прекрасному вигляді, є забавою, що сповнена витонченості та майстерного стилю, найвищою формою мистецтва вивчення краю, що вказує нам шлях у світ справжньої волі та пречудової свободи»²²³.

Хоча вихідці з різних соціальних верств мали дуже відмінні можливості для проведення дозвілля, все ж саме поняття організованого відпочинку, розвиток санаторно-курортної сфери привертало увагу дедалі більшого числа споживачів. Зростала увага й до занять «руханкою», що мала забезпечувати гармонійний розвиток людини, сприяти її здоров'ю. Професійні «спортівці» ставали героями нового часу, привертаючи увагу до вдосконалення фізичної вправності людини, результативності її тривалої праці на межі можливого. Водночас спортивні змагання завдяки видовищності успішно завойовували собі місце в індустрії розваг. З наближенням воєнного зіткнення увага до фізичного розвитку людини

²²² Куліков В. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я...* С. 341.

²²³ Kordys R. *O zimie i o nartach. Zima i narty*. Lwów: Wyd-wo Karpackiego towarzystwa narciarzy, 1913. S. 62—63.

набувала нових сенсів з огляду на її перспективи опинитися на полі бою, що зумовило зростання популярності спортивних і парамілітарних товариств.

Сімейні та гендерні взаємини. Людина XIX ст. залишалася зорієнтованою на створення власної сім'ї. З одного боку, така установка випливала з традиційної народної культури, якою продовжувало жити українське село і яка зберігала переважний вплив на перші покоління містян. З іншого боку, упродовж XIX ст. сім'я залишалася основним господарським і соціальним комплексом, який гарантував людині повний супровід від народження до смерті й здебільшого розцінювався як необхідна передумова виживання в сенсі забезпечення елементарних потреб. Такий підхід пояснюється передусім чітким розподілом гендерних ролей на «її» простір дому та «його» простір світу, який призводив до безпорадності чоловіка й жінки у відриві одне від одного. Лише в останніх десятиліттях XIX ст. емансипаційний поступ жіноцтва на шляху освіти й здобуття професії в поєднанні з ліберально-демократичними віяннями поставили під сумнів незмінність такого порядку речей, сформувавши тип нової жінки — освіченої, матеріально незалежної, яка працювала і могла сама будувати своє життя, обравши рівного партнера або й обходячись без нього. Остаточного ж удару патріархальному укладу завдала Перша світова війна, яка повсюдно змушувала жінок брати на себе повноту відповідальності за родину.

Загальна тенденція юридичного трактування жінок упродовж XIX ст. полягала в більшому обмеженні їхніх прав порівняно з чоловіками. Законодавство різних країн мало свої нюанси, однак повсюдно жінки були позбавлені рівної з чоловіками правової дієздатності і не фігурували як повноцінні правоздатні особи. Жінок розглядали як слабких істот, котрі потребували нагляду і яких належало утримувати в певних межах. Над дівчиною / жінкою було встановлено обов'язкову юридичну опіку батька, а згодом чоловіка чи іншої особи / родича чоловічої статі. Хоча друга половина XIX ст. була часом поступового руйнування станових перегородок, соціальний статус жінки залишався в залежності від статусу батька чи чоловіка, який надавав його дружині при шлюбі «разом з усіма правами і перевагами». На західноукраїнських землях до жінок навіть зверталися відповідно до статусу чоловіка, як-от «докторова», «війтиха», «імость», «професорова», «майстрова» тощо. Водночас з кінця XVIII ст. патріархальне право було критиковане і опинилося на шляху поступових змін, які, щоправда, відбувалися повільно і з відступами. В обох імперіях ці зміни були започатковані ліберальними реформами 1860-х років.

Найвиразніше правова недієздатність жінок простежувалася в державно-політичній сфері, де вони виявилися приреченими на пожиттєву громадянську незрілість. Жінки не мали права ні обирати, ні бути обраними до представницьких інституцій. Виборче право поширювалося тільки на заможних аристократок-землевласниць за умови відповідності їхніх статків майновому цензу. Однак реалізувати право голосу вони могли не особисто, а передавши його чоловікам з числа найближчих родичів. Так само обмеженими були права жінок як опікунок, поручительок і свідків. Лише Лютнева революція 1917 р. зрівняла жінок у правах з

чоловіками у разі вступу на державну службу. В австро-угорському законодавстві жінки нарівні з дітьми та іноземцями не могли бути членами політичних товариств і організацій. Органи адміністративної влади інколи використовували це положення для відмови жіночим ініціативам із заснування об'єднань. Повноцінно діяти в організаційному плані жінки могли лише щодо товариств культурно-освітнього або добродійного характеру.

Можливості жінок у торгово-економічній діяльності були ширшими. Жінок могли записувати до купецьких гільдій на тих самих правах, що й чоловіків; вони успадковували право на торгівлю і промисли. Купецькі доньки нарівні з синами після досягнення повноліття мали право вести окрему торговельну діяльність. Майнові міркування були важливим чинником поступового розмивання соціальних бар'єрів під час укладання шлюбів. Збідніле дворянство після реформи 1861 р. вже шукало можливості поріднитися з багатими купцями чи підприємцями, а ті, своєю чергою, прагнули отримати дворянське звання. Масштаб матеріального внеску жінки до родини чоловіка інколи бував досить істотним. Так, старша донька Павла Харитоненка, Олена, виходячи заміж за князя Михайла Урусова, отримала від батька в посаг придбаний ним спеціально для цієї нагоди маєток Качанівку²²⁴. Харитоненко не зупинився на купівлі маєтку, а ще й вклав чималі кошти в його перебудову і модернізацію, зокрема проведення електрики, телефону, облаштування водогону й каналізації, оздоблення будівель та розвиток парку. Жінки могли займатися підприємництвом і ремеслом, бути власницями відповідних закладів і земельних ділянок. Учениці, які отримували свідоцтво майстрині, автоматично ставали міщанками, а після досягнення 21-річного віку та трьох років стажу цехова управа могла надати жінці статус майстрині-господарки, який давав їй право використовувати найману працю. В австро-угорському законодавстві заміжні жінки були більшою мірою обмежені в економічних правах, ніж вдови чи незаміжні; вести самостійну економічну діяльність вони могли з дозволу чоловіка, принаймні «мовчазного» (тобто за відсутності заперечень з його боку).

У спадкових справах формально визнавали рівні права статей, але водночас у спірних питаннях дискримінували саме жінку. Російський цивільний кодекс допускав чинність звичаєвого права у спадкових, родинних, земельних правовідносинах. У власності селянської сім'ї в пореформений період виділяли «материзну» і «батьківщину», а також земельний наділ. «Материзну» дівчина отримувала як придане і передавала її у спадщину по жіночій лінії. Предметом зусиль і гордості кожної господині була скриня з одягом, яку передавали донькам. Її ставили на видне місце, поряд зі столом (інколи використовували як стіл), застеляли скатертиною, а на свята — килимом, прикрашали різьбленням (у Карпатах) або рослинними чи сюжетними розписами (в центральних регіонах). Успадковуючи батьківське майно, доньки мали нерівноправне становище порівняно з синами. Як правило, нерухомість вони не отримували і могли розраховувати лише на придане, іноді — допомогу в утриманні з боку батька чи брата. Мірою кодифікації звичаєвого права

²²⁴ Лінднер Р. *Підприємці і місто в Україні...* С. 173.

позиції жінок як спадкоємиць міцнішали, і вони могли претендувати на частину майна, однак суттєво меншу, ніж сини. Оскільки жінка не володіла основним багатством селянина — земельним наділом, її не розглядали як самостійну економічну одиницю, тож зазвичай вона мусила бути «при комусь»²²⁵.

Цивільно-правовий статус жінки залежав від її станової належності. У селах державне законодавство функціонувало поряд зі звичаєвим правом. Позаяк кодифікація законодавства була тривалим процесом, його положення нерідко не узгоджувалися між собою. Вбираючи в себе попередні норми, які спиралися на середньовічні й ранньомодерні практики, законодавство ХІХ ст. у деяких питаннях відставало від запитів часу, і якнайбільшою мірою це стосувалося жінок. Ліберальне прагнення досягти рівності статей не вдавалося реалізувати, оскільки на практиці законодавець керувався середньовічними уявленнями про місце жінки в суспільстві. Шлюбно-сімейні відносини залишалися під впливом церковної юрисдикції, церква ж, своєю чергою, не погоджувалася лібералізувати інститут шлюбу, що залишало його чи не найконсервативнішою галуззю цивільного права²²⁶.

Шлюб розуміли як довічний союз чоловіка й жінки, і хоча запит на розлучення в суспільстві був доволі високим, через опір церкви реформування сімейного права постійно відкладалося. Законодавство Російської імперії розрізняло визнання шлюбу недійсним, припинення шлюбу та його розірвання. Шлюб міг бути визнаний недійсним, як укладений з примусу або внаслідок божевілля когось із подружжя, якщо подружжя перебувало у спорідненості (кровній або духовній), хтось із подружжя одружився вдруге, а перший шлюб не було припинено, якщо шлюб було укладено між православними і нехристиянами. Підставою припинення шлюбу ставала смерть когось із подружжя. Розірвання шлюбу за життя було можливим за рішенням духовного суду в таких випадках: доведено перелюб або неспроможність виконувати подружні обов'язки, вирок суду одному з подружжя, за яким його позбавляли всіх прав і привілеїв та засиляли до Сибіру (якщо партнер відмовлявся слідувати за засудженим), відсутність когось із подружжя понад п'ять років без звісток. Якщо шлюб розривали через перелюб, винному забороняли укладати новий шлюб. Однак на практиці розірвання шлюбу траплялося рідко. Так, у Херсонській і Катеринославській губерніях у 1840—1860-х роках було розірвано 41 шлюб, в основному через багатоженство чи зникнення безвісти одного з партнерів²²⁷.

²²⁵ Смоляр Л. *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ — поч. ХХ ст. Сторінки історії*. Одеса: Астропринт, 1998. С. 30—31.

²²⁶ Докладніше про правовий статус жінок на українських землях у ХІХ ст. див.: Маланчук-Рибак О. *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ — першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст*. Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. С. 94—155; Нестерцова-Собакарь О.В. *Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.* Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016.

²²⁷ Санагурська Г.М. Порядок припинення шлюбу та визнання його недійсним на українських землях у складі Російської імперії (ХІХ — початок ХХ ст.). *Наук. вісник Львів. комерційної академії. Серія юридична*. 2015. Вип. 1. С. 42—51.

У Габсбурзькій монархії сімейно-шлюбні взаємини регулював цивільний кодекс 1811 р. У ньому подружжя було визначено як «угода, в якій дві особи різної статі оголошують, згідно з приписами закону, свою волю перебувати в нерозривній єдності для народження дітей, їх виховання і взаємодопомоги». Людина в шлюбі мала виконувати подружній обов'язок, бути вірною та гідно поводитися з партнером. Для укладення шлюбу потрібно було пройти через низку ритуалів: заручини, оголошення про шлюб («заповіді»), урочистий дозвіл, який давав священник у присутності свідків. Неповнолітнім для укладення шлюбу був потрібний дозвіл батьків. Заборонялося укладати шлюб між близькими родичами. Австрійське законодавство, як і російське, передбачало низку обставин, за яких шлюб міг бути визнаний недійсним: виявлена одразу після шлюбу вагітність дружини від іншого чоловіка, підтверджена лікарями неможливість виконувати подружні обов'язки, кримінальний злочин когось із подружжя, з'ясування, що партнер не та особа, за яку себе видавав, або ж не мав права укладати шлюб, встановлення того, що хтось із подружжя дав згоду на шлюб під тиском чи зі страху. Водночас було уточнено, що невиправдані надії чи недосягнення бажаного матеріального стану не дають підстав ставити шлюб під сумнів.

Австрійське цивільне законодавство передбачало можливість окремого проживання подружжя (сепарація, або ж відлучення від «стола і ложа»). Подружжя, яке мало спільну волю жити окремо, мусило насамперед звернутися до священника. Якщо після трьох його повчань про шкідливість такого кроку наміри не змінилися, дозвіл на сепарацію давав суд, який, згідно з чинними приписами, одночасно нормував і питання поділу майна та місця проживання дітей. Був ще варіант, коли одна сторона не бажала сепарації, а інша мала право її вимагати. Такими підставами могли бути: доведена подружжя зрада, ігнорування скарг партнера й полишення в біді, негідна поведінка або спосіб життя, які призвели до розтрати значної частини майна, знеславили родину. Натомість щодо розлучення законодавець був категоричним: навіть якщо один із подружжя належав до католицької (відповідно й греко-католицької) церкви, виходом зі шлюбу була лише смерть²²⁸.

Традиційна сім'я мала патріархальний характер. В усіх важливих справах, що стосувалися родини, чоловікові належало вирішальне й остаточне слово. Практично в усіх європейських законодавствах ХІХ — початку ХХ ст. було зафіксовано принцип «чоловік — голова сім'ї», а в Російській імперії його сформульовано в редакції «необмежене панування чоловіка як голови сім'ї». В австрійському цивільному кодексі стверджувалося: «Чоловік є головою родини. Йому належить право управляти домашнім господарством і обов'язок забезпечувати дружині відповідно до рівня свого достатку пристойне утримання та завжди її захищати». Дружина мала прийняти прізвище чоловіка, проживати спільно з ним, допомагати йому в господарстві та інших заняттях, виконувати і дбати про виконання іншими його розпоряджень. «Взагалі повинна жінка у всіх справах, що

²²⁸ *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten Deutschen Erbländer — der Österreichischen Monarchie*. Wien, 1811. Teil 1.

дотичать добра родини, уступати чоловікові і його волю сповняти, заряджень свого чоловіка слухати, — так тлумачив волю законодавця знавець австрійського сімейного права ХІХ ст. Станіслав Дністрянський. — [...] Тому має чоловік право жінці приказати, з ким вона може зноситись, може її здержати від небезпечних зносин і забав, если его средства на те позволяют»²²⁹.

Траплялися й сім'ї, в яких верховодили жінки. Поширеність цього сюжету у фольклорі засвідчувала, що йшлося про явище не виняткове. Однак такий стан не вважався нормою і викликав насмішки²³⁰. Натомість цілком позитивно прочитувалася ситуація, коли жінка, демонструючи покірність, насправді вмiла змусити чоловіка реалізувати свої плани. Такий тип взаємин у родині греко-католицького священника влучно зобразила галицька письменниця Климентина Попович у новелі «Сільські політики». Якщо чоловік поведінку дружини «не без вдоволення приписував своєму строгому поведженню з нею і вічним моралам», то жінка з них «в душі сьміялась; вона знала, що зносячи терпливо грубости свого мужа, зуміє про те все переперти свою волю і свої забаганки»²³¹.

Про верховодство жінки в родині писав і Франко, щоправда, стосовно ремісничого середовища. Спритність жінок ремісників він пояснював специфікою праці чоловіків (яка потребувала монотонної зосередженості та перебування поза домом) і соціальними умовами: «Хоча Якубова була мала та непоказна жіночка, то в хаті, очевидно, був її верх, і в цілм сусідстві всі знали Якубову, а її чоловіка, коли й згадував хто, то хіба як “чоловіка Якубової”. І загалом мушу сказати, що, проживши вісім літ між дрогибицькими ремісниками та придивившись їх життю зблизька, я виніс враження, що жінки в тих родинх займають коли не верховодне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелекцією й енергією, а наді все вертким та невтомленим язиком [...]. Отся їх духовна перевага над мужами пливе, мабуть, із того, що мужі — ремісники, змушені спеціалізуватися на одній механічній, звичайно, посадиючій роботі, а корпаючи над нею день у день, тиждень за тижнем і рок за роком, тратять еластичність духу, енергію і оборотність; натомість жінки, на яких плечі спадає і хатне господарство, і захід коло дітей, і праця в огородці, а часто й переговори з партіями, що приходять за роботою, або продаж готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховідцями в домі»²³².

Зважаючи на багатоманітність індивідуального досвіду, варто дослухатися до застережень Марини Гримич перед буквальним перенесенням на традиційне суспільство ХІХ ст. постіндустріальних уявлень про ідеальний розподіл гендер-

²²⁹ Маланчук-Рибак О. *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ — першої третини ХХ ст...* С. 100.

²³⁰ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) / Ін-т народознавства НАН України. Львів, 2012. С. 150—164.

²³¹ Климентія П.Б. (Попович К.). Сільські політики. *Літературно-науковий вістник*. 1902. Т. 17. С. 246.

²³² Франко І. У столярні (Із моїх споминів). *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 21. С. 182—183.

них ролей з висновками про дискримінацію жінок. Такий підхід можливий лише в тому разі, коли мірилом значущості вважається реалізація людини в громадській сфері. Однак можна подивитися на питання й по-іншому, прийнявши, що головним для людини є народження, захист і виховання дітей. Під цим кутом зору роль жінки виглядатиме значно важливішою, адже свою основну соціальну функцію вона реалізовувала в родині. Сімейний статус жінки був одночасно й громадським, а якщо вона збилася з «правильного» шляху, це позначалося на статусі усієї родини. Якщо заняття чоловіків були пов'язані з матеріальним світом, то жінки більше займалися «сакральним і вітальним», стежили за дотриманням порядку і традиції, комунікативними зв'язками в громаді, впливали на громадську думку, врешті-решт забезпечували формування ідентичності наступного покоління²³³.

Переважає типом родинних відносин в Україні XIX ст. була мала (нуклеарна) сім'я. Уже сам цей факт дослідники вважають важливим кроком до рівноправності жінки, адже, на відміну від великої патріархальної родини, у якій молодій невістці було непросто завоювати поважний статус, у нуклеарній сім'ї чоловік і дружина найбільшою мірою залежали одне від одного, бо кола їхніх щоденних обов'язків не перетиналися. Жінці було легше знайти методи впливу на чоловіка, ніж протистояти всій його родині. Мала сім'я складалася з подружньої пари й дітей, жила окремо від решти родичів і вела самостійне господарство. Найчисленнішими такі сім'ї ставали в період, коли батьки перебували приблизно в сорокарічному віці; невдовзі після цього старші діти відокремлювалися з власними родинами. Кількісний склад сім'ї становив 5—7 осіб. Вищою була народжуваність у селянських родин, де дитина швидко ставала помічником по господарству.

Спираючись на матеріали власних усноісторичних досліджень, М. Богачевська-Хомяк зазначила, що наприкінці XIX ст. освіченіші галичанки застосовували контрацепцію. Не були винятком і дружини священників, хоча церква й не визнавала будь-яких засобів запобігання вагітності, греко-католики ставилися до цього питання поблажливо²³⁴. У середовищі світської інтелігенції на кінець XIX ст. вже цілком помітні наслідки обмежування народжуваності та її планування. За кількістю шлюбів українські землі випереджали інші регіони Російської імперії та чимало європейських країн. Середній вік вступу в шлюб дівчат становив 16—18, хлопців — 18—20 років. У містах цей показник мав тенденцію до підвищення. Винятком на цьому тлі ставало єврейське населення, особливо незможне, з-поміж якого нерідко траплялися ранні шлюби.

Шлюбний вік з часом зростав. Усереднені статистичні дані по Галичині за 1901—1909 рр. показували, що найбільше чоловіків (53,9 %) вступали в шлюб у віці 24—30 років, на другому місці (16,88 %) перебувала вікова категорія 20—

²³³ Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 16—21.

²³⁴ Богачевська-Хомяк М. *Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884—1995*. Київ: Либідь, 1995. С. 86.

24 роки, на третьому (10,67 %) — 30—35 років. Частка ранніх шлюбів була невисокою — 0,12 % у чоловіків до 20 років та 2,27 % у жінок віком до 16 років. Натомість у дівчат 16—20-річної вікової категорії цей показник сягав уже 25,81 %. Та все ж найбільше дівчат виходило заміж у віці 20—24 роки (32,07 %), а на третьому місці була вікова категорія 24—30 років (21,84 %). Найпоширенішим варіантом шлюбу було одруження чоловіка 24—30 років з дівчиною 16—24 років, тобто простежувалася тенденція обирати на кілька років молодшу дружину, хоча шлюби між однолітками теж не були рідкістю ²³⁵.

Поділ обов'язків у родині, як і правила поведінки та життєві сценарії її членів, були гендерно зумовленими. Для традиційного суспільства важлива й вікова стратифікація, тому соціальні ролі доцільно розглядати у рамках вікових груп. Дівчинка змалку ставала помічницею матері в хатніх справах, тож на момент вступу в шлюб була підготовленою до ролі господині. Уже семирічна дівчинка могла доглядати за малими дітьми і вважалася в сім'ї «нянькою». На жінці, як фіксував фольклор, трималися «три кути» дому — прибирання, приготування їжі та накопичення її запасів, обробка городу, догляд за домашньою худобою, виготовлення й оздоблення одягу, продаж надлишків сільськогосподарської продукції на ринку. Повністю клопотом жінки залишався догляд за дітьми. На жнива жінок залучали до роботи в полі. Великий обсяг хатньої праці й часті вагітності призводили до передчасного старіння жіночого організму. Проаналізувавши статистику, М. Вороніна звернула увагу на зростання показника смертності серед жінок дітородного віку. Різниця між середньостатистичною смертністю чоловіків і жінок з'являлася для віку 15—20 років і зникала для віку 45—50 років. Жінок у віці 25—35 років помирало на 18—20 % більше, ніж чоловіків. Хоча причини смертності могли бути найрізноманітніші, у цій статистиці вочевидь знайшли відображення і наслідки невдалих абортів та важких пологів ²³⁶.

Хлопчиків також змалку привчали до праці. У сім-дев'ять років вони, як правило, були пастушками. Менші пасли гусей чи качок, старші допомагали пастухам, а пізніше й самі ними ставали; під час оранки працювали погоничами ²³⁷. Одружившись, парубок ставав повноправним членом громади, газдою. Господар керував життям родини, визначав обов'язки її членів, розпоряджався майном і сам важко працював у полі, намагаючись забезпечити всім своїм дітям добрий старт у самостійне життя. Усі ці обов'язки чоловік виконував, поки міг фізично працювати, коли ж сили його покидали, функції голови сім'ї переходили до старшого сина. Річний господарський цикл чоловіків починався з оранки та сівби, які потребували вправності, фізичної сили та вміння поводитися з худобою. Ле-

²³⁵ *Podręcznik statystyki Galicyi* / Wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne pod red. T. Pila-ta. Lwów, 1913. T. IX. Cz. 1. S. 34.

²³⁶ Вороніна М.С. *Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861—1917 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2005. С. 134.

²³⁷ Борисенко В. *Сімейна обрядовість українців ХХ — початку ХХІ століття*. Київ: Вид-во ІМФЕ, 2016. С. 50—51.

дарів і пияків, які занедбували господарство, у громаді засуджували, і вони мали невисокі шанси на вигідне одруження своїх дітей. Натомість високий статус у селі мали ковалі, мельники, гончарі, з якими прагнули породичатися. Пастухами зазвичай влаштовувалися чоловіки з бідніших родин, які хотіли підзаробити. Лише в гірських районах статус пастухів був високим. Чоловіки зосереджували у своїх руках усі громадські функції: лише вони брали участь у сільських сходинах, мали право голосу, обирали вїйта²³⁸.

Соціалізація сільської молоді відбувалася в юнацькому віці (15—20 років), коли вона об'єднувалась у парубоцькі та дівочі громади, які часто завершували й коригували сімейне виховання. У кожній з них обирали «старшого», «отамана». У теплу пору року молодь збиралася гуртом у визначеному закутку села, яке називалося «вулицею». Починалися такі збори рано навесні й супроводжувалися певними ритуалами, як-от співами веснянок, а закінчувалися з першими морозами, коли на їх зміну приходили вечорниці й досвітки у приміщеннях. Збиралася молодь увечері, коли закінчувався робочий день, та по святкових днях і неділях. «На вулицю» вдягали ошатний одяг, дівчата завітчувалися. У громадах цінували жвавність, товариськість, ініціативність, уміння грати на музичних інструментах. Саме «на вулиці» хлопці знайомилися з дівчатами, зав'язували романтичні взаємини. За негідну поведінку могли обмазати двері дьогтем або завдати інших збитків; часом між «вулицями» різних сіл або кутками одного села спалахували бійки. «Вулиця» була для молоді справжньою школою життя, і в її справі та конфлікти дорослі практично не втручалися²³⁹. Її атмосферу Тадей Рильський, який «спостерігав, а частково й переживав» тогочасні звичаєві практики, влучно визначив як «стихію любові, серед якої виростає наша сільська молодь»²⁴⁰.

Роль дівчини в матримоніальних планах, як правило, була пасивною: вона очікувала на візит сватів. Щоправда, етнографи припускають, що в деяких регіонах можливою була й ініціатива дівчини при сватанні, зокрема, вона могла подати «знак» родичам нареченого, прийшовши до них додому й поклавши на столі хліб²⁴¹. Важливе, а часто й визначальне слово у виборі пари для дітей у селянських родин належало батькам. Вони ж, з висоти життєвого досвіду, брали до уваги передусім матеріальне забезпечення, хазяйновитість і здоров'я обраниці, вважаючи почуття справою минущою, а тому й другорядною. Ідучи всупереч волі батьків, молода пара ризикувала втратити родину разом з її допомогою та матеріальною підтримкою. Створення сім'ї трактували як необхідну умову реалізації жінки, без виконання якої її не вважали повноцінним членом суспільства. «Стара дівка» ставала об'єктом насмішок чи співчуття, а у разі народження не-

²³⁸ Конопка В. Соціальний статус чоловіка в селянській громаді Галичини. *Повсякденне життя галичан у XIX — на початку XX століття*. Харків: Фоліо, 2020. С. 86—103.

²³⁹ Міщенко К. Вулиця. *Українська родина: родинний і громадський побут* / Упоряд. Л. Орел, ред. О. Веремійчик. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2020. С. 139—150.

²⁴⁰ Рильський Т. К. Изучению украинского народного мировоззрения. *В житті ніколи неправді не служив*. Київ: Успіх і кар'єра, 2013. С. 128.

²⁴¹ Борисенко В. *Сімейна обрядовість українців...* С. 14.

шлюбної дитини — ще й зневаги ²⁴². До чоловіків, які не мали наміру одружуватися, в громаді ставилися з осудом. З початку ХХ ст. таке ставлення змінювалося на нейтральне, а одруження почали вважати особистою справою.

Єдності родини, крім спільного господарства, сприяло дотримання звичаїв і обрядів, які корінилися у традиції роду і громади. Вони супроводжували людину впродовж усього життя, набуваючи особливого значення в його ключові моменти — народження, весілля та смерті. Так, вагітна жінка, щоб «забезпечити» нормальні пологи й щасливу долю дитині мала дотримуватися неписаних, але добре відомих старшим родичам правил поведінки, заборон і обмежень (як-от, не мотати пряжі, не шити на свята тощо). Вважалося, що повитусі, яка приймала пологи, на якийсь момент відкривався «канал» зв'язку з потойбічним світом і вона могла побачити долю дитини, «захистити» її від злих сил ²⁴³. Урочисто відзначали в сім'ї хрестини. Особливого значення надавали вибору кумів — «духовних батьків», при цьому керувалися особистими симпатіями та стежили, щоб вони були з доброго дому, самі гідно виховували дітей. Звичаїв і магічних дій дотримувалися й тоді, коли дитину вперше стригли, коли вона починала ходити тощо ²⁴⁴.

Похоронно-поминальна обрядовість спиралася на уявлення про спроможність покійників впливати на живих та на бажання забезпечити спокій душі рідної людини. До смерті належало приготуватися заздалегідь: зібрати вбрання, залишити заповіт тощо. Вважалося, що смерть можуть провістити відповідні знаки. До людини, що помирала, на останню сповідь кликали священника. Тіло покійника дві ночі мало залишатися вдома, при ньому потрібно було читати псалтир і не дозволялося спати. Згодом покійника везли саньми до церкви, а потім — на цвинтар; обов'язково належало організувати поминки, потім — поминати померлого, дотримуватися жалоби й усіх обрядів, які мали полегшити перехід душі в інший світ. Раптової смерті, перед якою людина не встигала виконати всі обряди, остерігалися: вважалося, що такий душі буде складно знайти спокій. «Згідно з народними переконаннями, — стверджує дослідниця А. Кривенко, — дотримання традицій було запорукою щасливої долі всіх мешканців села, урожаю, благополуччя, а порушення — причиною особистих нещасть, зубожіння, а також епідемій, посух, від яких страждало все село. Дотримання сімейних обрядів гарантувало людині успішний процес переходу з одного стану в інший — у повноправного члена сільської громади під час хрещення, у соціальний стан дорослих чоловіків і жінок під час весілля та легкий відхід “у засвіти” під час похорону» ²⁴⁵.

²⁴² Кісь О. Подружні стосунки в українській селянській родині кінця ХІХ — початку ХХ століття. *Українські жінки в горнілі модернізації* / За заг. ред. О. Кісь. Харків: КСД, 2017. С. 5—31.

²⁴³ Боряк О. Роль баби-повитухи у віщуванні долі дитини (кінець ХІХ — початок ХХ століття). *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 23. С. 9—17.

²⁴⁴ Гаврилюк Н. Народження дитини. *Українська родина: родинний і громадський побут...* С. 69—83.

²⁴⁵ Кривенко А. Сімейні звичаї та обряди. *Повсякденне життя галичан у ХІХ — на початку ХХ століття...* С. 127—141.

Інтимна сфера взаємин у ХІХ ст. належала до закритих для обговорення тем, тож аналізувати її на підставі історичних джерел доволі складно. Автори численних порадників для подружнього життя закликали до стриманості в цій сфері, доводячи, що надмірні пристрасті призводять до хвороб і психічних відхилень і можуть ускладнити становище душі в потойбічному світі. Статевий потяг пропонували гамувати, переключаючись на інші заняття. Цю тезу заперечували лікарі, які, навпаки, наголошували на корисності регулярного статевого життя в подружжі та на ймовірності нервових і психічних зрушень у темпераментних осіб, яких змушували стримуватися.

«Відважні» погляди щодо фізичної близькості стосувалися винятково чоловіків; жінкам належало залишатися скромними, не фантазувати й покірно задовольняти чоловічі бажання. Від дівчат якомога довше намагалися приховати фізичний бік подружнього життя, деякі з них довідувалися про це лише напередодні шлюбу від мами чи опікунки як про справу «дуже прикру й болісну». Інтимне життя жінки ускладнювали релігійний концепт гріховності тілесного, брак інформації для чоловіків про жіночі потреби, врешті-решт повсюдне інструментальне трактування ролі жінки в шлюбі як господині й матері²⁴⁶. Закорінені в традиції приписи стриманості правдоподібно мали на меті захистити жіночий організм від виснаження вагітностями, тож з появою контрацептивних засобів акценти в цьому питанні зазнавали змін.

Українські етнографи почали збирати інформацію про інтимне життя мешканців українського села на зламі ХІХ—ХХ ст. Зенон Кузеля, Федір Вовк, Володимир Гнатюк, Володимир Ястребов, Марко Грушевський доповнювали опитування питаннями, що стосувалися цієї сфери і раніше не обговорювалися. З. Кузеля адаптував до української мови низку запозичених термінів, які вживали на позначення модерної сексуальності. За твердженням Марії Маєрчик, на кінець ХІХ ст. в українському селі співіснували дві моделі дошлюбної статевої поведінки дівчат: збереження цноти («чистоти») до шлюбу або спільне «спання» хлопців і дівчат, під час якого вони отримували перший сексуальний досвід і могли вподобати майбутнього партнера.

Такі «спання» часто були пов'язані з вечорницями і відбувалися з відомих батьків. Утім, здебільшого вони не означали повноцінної фізичної близькості і зводилися до еротичної гри; цноту ж дівчина мала зберегти до весілля, після якого подружжя могло приступати до виконання репродуктивної функції. Зібрані на цю тему етнографічні матеріали охоплювали територію Центральної та Південної України²⁴⁷, однак практики дошлюбних сексуальних контактів були повсюдно. Так, Степан Шухевич згадував, що «великий відпуст» у с. Новосілки називали «розпустом», «тому що по жнивах приходило до Новосілок молоді

²⁴⁶ Lisak A. *Miłość, kobieta i małżeństwo w XIX wieku*. Warszawa: Bellona, 2009. S. 159—176.

²⁴⁷ Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку ХХ століття. *Україна модерна*. 2010. Ч. 6. С. 101—109.

обох полів і, йдучи на відпуст або вертаючи з відпусту, парами губилися в лісах по дорозі»²⁴⁸.

Оцінюючи масштаби дошлюбного статевого життя української молоді кінця XIX — початку XX ст., дослідники спираються на матеріали соціологічних досліджень (анкет), які проводили від початку XX ст. За соціологічними матеріалами в 1929 р. у Харкові було видано монографію «Статеве життя селянки» (автори З. Гуревич, І. Ворожбит). Згідно з їх даними, в перші десятиліття XX ст. близько третини дівчат вступали в дошлюбні взаємини з чоловіками. Демонстровані статистикою тенденції показували, що число дошлюбних контактів зростало, а водночас жінки частіше вступали в шлюб саме з першим статевим партнером. Це може свідчити про осмисленіший підхід до фізичної близькості і ще раз підкреслює легковажний характер вечорниць, адже пари, які на них створювалися, не почувалися зобов'язаними продовжувати стосунки. «Статечні» батьки воліли не відпускати доньок на вечорниці (досвітки), а відсоток дошлюбних контактів їх учасниць був істотно вищим порівняно з дівчатами, які вечорниць не відвідували. Противником вечорниць була церква. Чоловіки з першими статевими партнерками одружувалися не часто²⁴⁹.

Дошлюбні практики XIX століття відзначалися подвійною мораллю. З одного боку, молодь підштовхували до набуття сексуального досвіду, оскільки він підвищував шанси на одруження, з іншого — дівчина, що втратила цноту до шлюбу, зазнавала зневаги з боку сільської громади. Щоправда, так ставалося тоді, коли втрату цноти не вдавалося приховати: мовчання ж зберігало шанси дівчини на «нормальне» життя. Для перевірки збереження нареченою цноти в низці регіонів України (Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Полісся; здебільшого там, де практикували спільне «спання» на вечорницях) на весіллях проводили обряд «комори». Його назва була пов'язана зі звичаєм організовувати для молодих першу шлюбну ніч у коморі, яка — як перехідне приміщення в господарстві — символізувала й перехід подружжя в новий стан.

Від отримання доказу цноти залежав подальший перебіг весілля — радісний або глумливий, коли символічних принижень зазнавала не тільки наречена, а й уся її сім'я. Підтверджена на весіллі цнота дівчини давала чоловічому роду гарантію, що первісток у сім'ї, на плечі якого у разі ранньої смерті батьків могла лягти турбота за решту родини, не виявиться «чужинцем». Дотримання цих традицій ще в XIX ст., коли вони розходилися із суспільними настроями, було грубим вторгненням у сферу приватного, свідчило про стійкість в українському селі архаїчних уявлень про те, що тіло жінки належало родині її чоловіка, а будь-який відступ розцінювався як виклик нормам, що забезпечували усталений порядок²⁵⁰.

²⁴⁸ Шухевич С. *Моє життя...* С. 53.

²⁴⁹ Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки... С. 109—111.

²⁵⁰ Ігнатенко І. *Жіноче тіло у традиційній культурі українців*. Харків: КСД, 2016. С. 86—114.

Повсюдно в Україні зведені дівчата підлягали громадському осуду. Головним символічним покаранням ставало публічне покривання голови, як у заміжніх жінок, після чого дівчина ставала покриткою. Здебільшого до цієї категорії належали жінки, що завагітніли. В основі цього ритуалу лежали магічні уявлення про те, що зведена дівчина з розпущеним волоссям могла приносити нещастя родині, дому, сусідам і громаді. До покривання голови додавали й інші покарання жінки, в тому числі й фізичні, однак до початку ХХ ст. цей звичай уже був зведений нанівець, а ставлення до покриток змінювалося на поблажливіше. Через сором та ймовірність наразитися на образи й приниження покритки воліли мало показуватися на люди. Водночас у сільських громадах, де всі знали про вагітність, ризики для нешлюбної дитини бути покинутою чи стати жертвою кримінального злочину були значно менші, ніж у містах, а сама жінка з часом звикала до свого статусу.

Законодавство, як і звичаєве право, не знімало відповідальності з батька нешлюбної дитини, зобов'язувало його до матеріальних витрат, а сільські парубки підлягали громадському осуду. Проте довести батьківство, яке заперечував чоловік, було непросто, як узагальнювала народна приказка, «на козаку нема знаку». Доля покритки нерідко ставала життєвим сценарієм для дівчат, які служили при панських дворах, і їх претензії до кривдників, навіть гвалтівників, задалегідь були приречені на провал²⁵¹. Покритки, старі дівки, інколи і вдови опинялися на маргінесі суспільства: з ними не хотіли родичатися, їх не запрошували в куми, бо вважалося, що дитина може повторити їхню долю.

У другій половині ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. у багатьох європейських країнах спостерігався сплеск народження позашлюбних дітей, який на середину ХІХ ст. стабілізувався. Такі дані дали підстави дослідникам пов'язувати зміни в статевих взаєминах із процесами модернізації і зокрема — зі зростанням міграції населення. Стабілізацію ж позашлюбної народжуваності пояснюють поширенням знань про способи контрацепції. Утім, ця стабілізація відбулася на доволі високих показниках, чому, без сумніву, сприяла повна заборона на штучне переривання вагітності. Карний кодекс Російської імперії передбачав суворі покарання за аборти як для жінки, так і для того, хто його здійснював. Жінку позбавляли всіх станових прав і засиляли до Сибіру. Легальне переривання вагітності було можливим у край рідкісних випадках за станом здоров'я і лише в лікарнях. Особливо високою статистика позашлюбної народжуваності була у великих містах, що пояснювалося як більшою свободою їх мешканців у приватних справах, так і незахищеністю нижчих верств населення, а також практикою «втечі» дівчат на ранніх термінах вагітності із села до міста. У Харкові поза шлюбом народжувалася кожна п'ята дитина²⁵².

²⁵¹ Кісь О. *Жінка в традиційній українській культурі...* С. 208—223; Горинь Г. *Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ — 30-ті роки ХХ ст.)*. Київ: Наук. думка, 1993. С. 178—179.

²⁵² Вороніна М.С. *Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861—1917 рр.)...* С. 129—133.

Також високими показники позашлюбної народжуваності були й на західноукраїнських землях. Проаналізувавши метричні книги кількох парафій Греко-католицької церкви в Галичині, історик І. Косик дійшов висновку, що в окремі роки другої половини ХІХ ст. частка незаконно народжених дітей у селах могла коливатися від 2 до 21 %, а у Львові — від 9 до 47 % (з тенденцією до спаду наприкінці століття)²⁵³. За січень 1914 р. офіційна статистика для Львова подавала таке співвідношення: 375 дітей було народжено в шлюбі і 189 — поза ним, тобто частка позашлюбних дітей (33,5 %) залишалася високою (у греко-католиків ця цифра була такою: 82 дитини в шлюбі та 42 поза ним)²⁵⁴. В усій провінції Галичині на 1909 р. статистика зафіксувала 293 953 народжені в шлюбі дитини та 29 142 (або 9 %) позашлюбні²⁵⁵. Австрійський історик Р. Кайндль, вивчаючи народні звичаї на Гуцульщині, зауважив, що позашлюбні діти там «носять прізвище матері, яка тільки в дуже рідкісних випадках погоджується назвати їх батька. До цих дітей обов'язково пристає ганьба їхнього походження, проте гуцул, здається, досить поблажливо ставиться до цього»²⁵⁶.

Доведені до відчаю бідністю, відсутністю будь-якої допомоги від батька дитини, матері позашлюбних дітей часом зважувалися на кримінальні злочини, найстрашнішим із яких було дітовбивство. Матеріали кримінальних справ і судових процесів є щодо ХІХ ст. фактично єдиним джерелом, через яке можна «почути» голос жінок із соціальних маргінесів, які в абсолютній більшості були неписьменними. Тлом долучення до кримінального світу для жінок часто ставав вимушений перехід у місто, зумовлений тим, що дівчата мали обмежене право на батьківську спадщину і в багатодітних родинях могли залишитися без засобів до існування. Також причиною відходу могли бути нестерпні стосунки в родині, другий шлюб когось із батьків тощо. У містах, працюючи служницями чи робітницями, вони вступали в інтимні стосунки, часом з господарями, власниками підприємств або членами їхніх родин. В очах чоловіків такі зв'язки здебільшого нічого не означали. Жінки ж укладнювали своє й без того критичне становище вагітністю і залишалися з цією проблемою наодинці. Пояснюючи в суді мотиви вбивства своїх дітей, вони апелювали до бажання вберегти їх від повторення власної долі²⁵⁷.

Подібний ракурс розкривають і кримінальні справи за фактами жорстокого поводження поміщиків із селянами, частиною яких були справи про згвалтуван-

²⁵³ Косик І. *Thori legitimi aut illegitimi: veritas et lex* (особливості шлюбної та репродуктивної поведінки галицьких українців другої половини ХІХ ст.). *Етнографія статевого життя й тілесності* / Ред. О. Боряк, М. Маєрчик. Київ: Центр культ.-антропол. студій, 2013. С. 81—100.

²⁵⁴ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 1914. Styczeń. S. 2.

²⁵⁵ *Podręcznik statystyki Galicyi...* Т. ІХ. Cz. 1. S. 39.

²⁵⁶ Кайндль Р.Ф. *Гуцули, їх життя, звичаї та народні перекази*. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. С. 39.

²⁵⁷ Черчович І. У пошуках свого голосу: жінки, обвинувачені у дітовбивствах у Східній Галичині на зламі ХІХ—ХХ століть (на прикладі однієї історії). *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3 (9). С. 30—43.

ня. В особливо кричущих випадках поміщик тримав у страху все село, а згодом покривав свої вчинки, видаючи зганьблених ним кріпачок заміж за своїх кріпаків. Скарги на згвалтування подавали самі селяни або державні урядники. Типовою позицією оскаржених під час розслідувань було заперечення своєї причетності або звинувачення жертви в зумисному обмовлянні чи провокуванні чоловіка. Траплялися випадки, коли жертва насильства згодом ще й зазнавала фізичного покарання. Найпростішим і найпоширенішим виходом для державних органів, які розслідували скарги про насильство, було закриття справ із формулюванням, що наведені в них факти не підтвердилися. Однак бувало й так, що «неправильна» сексуальна поведінка («утримання гаремів із сільських дівок») слугувала додатковим аргументом доносів про політичну неблагонадійність, у яких розмежувати правду й наклеп дуже складно ²⁵⁸.

Уже сам факт збереження в архівах подібних скарг, матеріалів їх розслідувань і судових слухань свідчить про те, що держава намагалася дисциплінувати соціум і встановити певний контроль за добропорядною поведінкою. Найбільшою мірою до втручання у сферу інтимного державну владу мотивувало бажання запобігати поширенню венеричних захворювань. Особливо пильно наглядали за студентами й гімназистами. 17 липня 1824 р. малоросійський військовий губернатор Микола Репнін доручив полтавському губернаторові заборонити вечорниці, керуючись бажанням протидіяти поширенню «дурной нравственности» та венеричних хвороб ²⁵⁹. Водночас не підлягає сумніву той факт, що тогочасні уявлення про подружню вірність були далекими від засад християнської етики і поблажливо трактували вільну сексуальну поведінку чоловіків усіх соціальних верств, відмовляючи в такому ж праві жінкам.

Місцем першого сексуального досвіду для багатьох чоловіків ставали будинки розпусти. Що ж до одружених чоловіків, то відвідування ними борделів у XIX ст. пояснювали культивованою в тогочасному подружньому житті скромністю й стриманістю та сприйманням дружини передусім як господині й матері, а в підсумку — поділом жінок на тих, які народжували дітей і мали бути абсолютно чистими, й тих, які давали втіху, однак вважалися пропашими. У цьому сенсі дослідники проституції як соціального явища вважають її іншою стороною культивованої моральності інституту шлюбу. Візити до повій стали «частиною корпоративної, маскулинної, дозвіллевої культури, одним із важливих ритуалів, які сприяли формуванню чоловічої ідентичності». Часом вони відбувалися в колі друзів та сприймалися як одна з форм відпочинку. Чоловіки також охоче користувалися послугами жінок, які не були повіями, однак надавали сексуальні послуги заради додаткового заробітку до основної роботи (модистки, співачки,

²⁵⁸ Боряк О. Злочини і правопорушення у сфері статевого життя за архівними документами XVIII—XIX ст. (випадки згвалтувань і проституції). *Етнографія статевого життя й тілесності...* С. 68—80.

²⁵⁹ Шандра В.С. *Малоросійське генерал-губернаторство (1802—1856): функції структура, архів*. Київ: Держ. комітет архівів України, 2001. С. 273.

танцюристкі тощо). Стрімке зростання в XIX ст. ринку інтимних послуг було зумовлене збільшенням попиту. 70 % їх споживачів становили чоловіки у віці 21—30 років²⁶⁰.

До початку 1840-х років проституція в Російській імперії стояла поза законом, але врешті-решт влада визнала за доцільне встановити контроль над явищем, яке все одно існувало. У 1843 р. проституцію було легалізовано, й одночасно розроблено нормативні документи, які регулювали цю сферу. Згідно з «Правилами для утримувачок будинків розпусти» дозвіл на відкриття борделів давала поліція, утримувати їх могли лише жінки віком 30—60 років, а повією можна було стати не раніше як з 16-річного віку (з 1903 р. — з 21-річного). Ці правила кілька разів уточнювали, зокрема, було регламентовано відстань між домами розпусти й церквами та навчальними закладами. Працівниці борделів підлягали як поліцейському, так і санітарному нагляду. На 1901 р. у Російській імперії діяло 2400 будинків розпусти, у яких працювало понад 15 тисяч жінок. Одночасно існували й повії-одиначки, кількість яких оцінюють у 20—40 тисяч. Наглядати за ними, зокрема й з медичної точки зору, було складно. Багато з них займалися своїм ремеслом нелегально і часто змінювали квартири, у яких приймали клієнтів²⁶¹.

У Габсбурзькій монархії проституцію також було легалізовано, а нагляд за нею докладно регламентовано. Рескриптом від 18 грудня 1876 р. та наступними розпорядженнями визначено правила нагляду за проституцією у Львові, Кракові, містах, населення яких становило понад 10 тис. мешканців і тих, де розміщувалися військові гарнізони. Організовували нагляд органи міської влади на підставі спеціальної інструкції. З цією метою при магістратах створювали поліцейсько-санітарні відділи. Кожна проститутка повинна була мати санітарну книжку й дотримуватися правил поведінки (статуту). За його умовами, повії мали регулярно проходити медичний огляд. Вони не могли працювати поряд із громадськими й навчальними закладами, приваблювати клієнтів у вікнах, брамах і на вулицях, провокативно вдягатися в громадських місцях. Повіям було заборонено розголошувати імена клієнтів. Вони не могли утримувати в приміщеннях, де працювали, дітей (окрім власних за умови їх відгородження та безпеки). Як обслуговчий персонал у будинках розпусти могли працювати лише жінки старшого віку. Змінюючи місце перебування, повія мала у дводенний термін перереєструватися.

Імена повій вписували до спеціальних реєстрів: в одному були записані ті, хто визнавав свою діяльність, в іншому фіксували тих, кого в проституції підозрювали. Якщо жінка хотіла покінчити з таким способом життя, вона мала звернутися із заявою про викреслення з реєстру. Для занесення до списку підозрілих осіб достатньо було, щоб представник влади заскочив жінку з чоловіком в інтим-

²⁶⁰ Барков І.В. *Інститут проституції в містах Південної України*: дис. ... канд. іст. наук / Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2018. С. 93—94.

²⁶¹ Кругляк М.Е. Статеве питання й проституція в житті студентства підросійської України XIX — початку XX ст. *Вісник Нац. техн. ун-ту України «КПІ»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2016. Вип. 3—4. С. 82—87.

ній ситуації й чоловік визнав, що їх не пов'язують взаємини. Віковим цензом для потрапляння в реєстр визначено 14 років. Виявлених за заняттям проституцією дітей передавали батькам, а заміжніх жінок — чоловікам. Заняття проституцією заміжніми жінками карали штрафами або кількомісячним ув'язненням; якщо ж з'ясовувалося, що чоловік знав про заняття дружини та ще й використовував зароблені нею гроші, покарати могли і його ²⁶².

Основною причиною, яка схиляла дівчат до заняття проституцією, була бідність аж до відсутності житла. Письменниця З. Ландманн про «бордельний світ» рідної Жовкви (його опис авторка промовисто помістила в розділі «Світ аутсайдерів») писала: «Це було гарнізонне місто, і тут існував, так само, як і в інших подібних місцях, бордель для солдатів та офіцерів [...]. Але дівчатам можна було поспівчувати не тільки тому, що вони так рано й злиденно помирали, але й тому, що вони дуже часто — інакше, ніж у наших заможних країнах — вдавалися до цього ремесла з нужди та відчаю. Якось, наприклад, приїхала потягом до Жовкви чотирнадцятилітня єврейська дівчина й прямо на вокзалі запитала, де знаходиться бордель. Єврейська жінка, до якої вона звернулася, була здивована таким запитанням і хотіла довідатися, навіщо цій дівчині, ще майже напівдитині бордель. Тоді та відверто зізналася, що вона хоче влаштуватися там повією. Вона повна сирота, родичі відмовляються її утримувати, дя — тоді й справді нелегкої — домашньої роботи служниці вона, на жаль, надто слабка, вчитися вона не мала змоги, отож їй, мовляв, не залишається ніякого іншого вибору» ²⁶³.

Та водночас немалий відсоток повії зізнавалися, що їм подобався такий спосіб життя або що вони вважали його оптимальним шляхом до заробітку. Серед жінок легкої поведінки виділяли різні категорії, які мали задовольнити попит на будь-який гаманець. Жінок, яких утримували заможні покровителі, називали «камеліями». Вони вели світське життя, мешкали в дорогих апартаментах, інколи ставали власницями нерухомості або власного бізнесу, були впливовими постатями. Наступними категоріями була середня (міщанська) проституція та найдешевша («панельна»). Повії цієї категорії часто мали сутенерів, які організовували й захищали їхню діяльність.

У Києві до початку ХХ ст. значна частина будинків розпусти знаходилися на вул. Ямській, а напередодні Великої війни повії зосереджувалися на парній стороні Хрещатика. У Чернігові на кінець ХІХ ст. діяли чотири офіційних борделі. Один із них було облаштовано в «будинку з ляльками». Жіночі фігурки, які за переказами власник встановив для вшанування пам'яті рано померлої доньки, почали розглядати як рекламу послуг, а додатковою перевагою стало електричне

²⁶² Kordzikowska J. Prostytycja w przestrzeni publicznej i prywatnej Rzeszowa na przełomie XIX i XX wieku. Zagys problematyki. *Galicja i jej dziedzictwo*. Т. 24. Kobieta w Galicji: nowoczesność i tradycja / Red. J. Kamińska-Kwak, S. Kozak, D. Opaliński. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. S. 90—99.

²⁶³ Ландманн З. *Моя Галичина. Край за Карпатами* / Пер. з нім. та післямова П. Рихла. Чернівці: Книги-XXI, 2020. С. 125—127.

освітлення, яке свідчило про фешенебельність будівлі. У Миколаєві на середину ХІХ ст. функціонувало п'ять будинків розпусти. Спершу вони зосереджувалися на окраїнах міста, але в міру його розбудови цей район виявився наближеним до центру. Проте найбільше повій було в Одесі, де тривалий час не діяв лікарсько-поліцейський нагляд, а їх огляд мусили здійснювати міські лікарі. На 1868 р. тут зафіксовано 76 будинків розпусти з 608 жінками. На Дерibasівській вулиці їх було 12, на інших — існували цілі квартали ²⁶⁴.

Специфічною категорією споживачів інтимних послуг були військовослужбовці та моряки, серед яких особливо швидко поширювалися венеричні захворювання, завдаючи чималого клопоту керівництву ²⁶⁵. Кримська преса кінця ХІХ ст. інформувала, що «по святах і неділях у Сімферополі на головних вулицях увечері розгулює маса проституток, які влаштовують дебоші та поводяться вкрай непристойно». На публічні будинки часто надходили скарги, передусім від сусідів. Інколи на цій підставі борделі закривали, та це спричинювало протести як власників, так і клієнтів. Хоча офіційна статистика на початку ХХ ст. демонструвала тенденції до зменшення кількості борделів і жінок легкої поведінки, дослідники пояснюють це посиленням поліцейського нагляду та переходом багатьох із них «у підпілля» ²⁶⁶. Новим явищем в останній чверті ХІХ ст. стало надання сексуальних послуг у нічних розважальних закладах, де для цього відводили ізольовані кімнати. Різноманітність пропозицій свідчила про залучення сфери інтимних послуг у великий бізнес ²⁶⁷.

У суспільстві культивували негативний образ повій і будинків розпусти як місць, де панували не лише аморальність, а й злочинність. Лише твори художньої літератури світової слави, показуючи драматизм долі жінок легкої поведінки та неоднозначність людських взаємин, дещо змінювали загальне сприйняття (з-поміж перших в українській літературі цю тему порушив Панас Мирний у романі «Повія»). Жінки легкої поведінки були фізично беззахисними перед клієнтами, у будь-який момент могли зазнати знущань з боку чоловіків, що і в такий спосіб намагалися утвердити свою зверхність над жінкою. Значною проблемою для власників борделів були клієнти, які відвідували заклади з вогнепальною зброєю. Додатковим чинником напруги часто ставало те, що між повіями і клієнтами часом зав'язувалися романтичні стосунки й виникали безконтрольні

²⁶⁴ Кузнецов М. *Проституція и сифилис в России*. Санкт-Петербург, 1871. С. 263, 264.

²⁶⁵ Барков І.В. Проституція в контексті її морально-етичного сприйняття мешканцями міста Миколаєва другої половини ХІХ ст. (за матеріалами Держ. архіву Миколаївської області. *Сумська старовина*. 2015. № 47. С. 87—94; Кругляк М.Е. Статеве питання й проституція в житті студентства підросійської України ХІХ — початку ХХ ст. *Вісник Нац. техн. ун-ту України «КПІ»*. 2016. № 3-4. С. 82—87; Рига Д. З історії проституції в Чернігові (середина ХІХ — початок ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 111—117.

²⁶⁶ Аверіна-Лугова Д.Ю. Місто та «вільне кохання»: Сімферополь наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. *Сумська старовина*. 2009. № 28—29. С. 136—141.

²⁶⁷ Sikorska-Kulesza J. *Zło tolerowane*. Warszawa: Mada, 2004. S. 6.

ревності. Тогочасні кримінальні хроніки містили немало повідомлень про трагедії аж до вбивств на цьому ґрунті ²⁶⁸.

Наприкінці XIX ст. громадську увагу привернуло таке явище, як торгівля жінками й дівчатами на міжнародному рівні. Уже обговорення цього питання свідчило про значний розмах «білого рабства», що стало одним із побічних продуктів модернізації та глобалізації, посилення міграційних процесів, у яких, за висновками дослідників, жінки відігравали куди активнішу роль, ніж чоловіки. Міграції жінок із нижчих соціальних верств до міст та в інші країни, з одного боку, та узаконення проституції державною владою, з іншого, створило передумови для торгівлі жінками. Більшість жертв з материкової Європи походили з Італії, Росії та Австро-Угорщини; проте в австрійській частині монархії найбільше невільниць були уродженками Галичини. Австро-Угорщина через географічне розташування також слугувала транзитною територією, що створювало додаткові можливості для торгівців живим товаром. Вивозили жінок до Латинської та Північної Америки, на Далекий і Близький Схід. На зламі XIX—XX ст. щорічне число вивезених жертв обчислювалося тисячами. Напередодні Світової війни Центральне управління з боротьби з міжнародною торгівлею молодими жінками у Відні щороку відкривало понад 300 кримінальних справ. У 1904 р. в Парижі було підписано Міжнародний договір з боротьби з торгівлею білими рабами, до якого приєдналися Росія та Австро-Угорщина, а впродовж наступних років було розроблено систему заходів для узгодженої роботи поліції та покарань для торговців. Важливо, що винесення цього питання на міжнародний рівень означало також його виведення зі стану замовчування, що спричинило в низці країн публічні дискусії про сексуальність і мораль ²⁶⁹.

Проституція як соціальне явище потрапила в поле зору феміністської критики та політичних ідеологій, насамперед соціалістичного напрямку. Вони запропонували розглядати її в ширшому контексті — як один із наслідків нерівноправного становища жінки в суспільстві, позбавлення її громадянських і майнових прав, у край обмежених можливостей здобути якісну освіту та хорошу роботу. Так було сформовано «дослідницьку парадигму, яка, залишаючись під впливом культурологічних, літературознавчих, релігієзнавчих та антропологічних студій, пропонувала підходити до проституції як до явища, яке потрібно аналізувати, а не оцінювати» ²⁷⁰. З точки зору феміністської критики, негативні наслідки проституції полягали в сприйнятті жіночого тіла як предмета торгівлі, який самій жінці вже фактично не належав, та значній генералізації цього висновку аж до його поширення на всю стать. Хоча вивчення трафіків торгівлі людьми показа-

²⁶⁸ Барков І.В. Інститут проституції в містах Південної України... С. 100—105.

²⁶⁹ Наутц Ю. Кампанія по боротьбі з торгівлею жінками в Австрії перед Першою світовою війною. *Україна модерна*. 2017. 27 січня. URL: <https://uamoderna.com/md/nautz-traffic-in-women>

²⁷⁰ Grzonka D. Prostitution sakralna w perspektywie historyczno-kulturowej. *Prostitution. Studium zjawiska* / Red. naukowa R. Kowalczyk, M. Leśniak. Kraków, 2013. S. 26.

ли значні масштаби «білого рабства» в XIX ст., водночас дослідники звертають увагу на те, що тогочасні жінки все ж мали можливості вибору, і для багатьох із них долучення до індустрії втіх було мотивованим не так безвихідною життєвою ситуацією, як бажанням заробляти гроші тим способом, який здавався найлегшим з усіх можливих²⁷¹.

Яким був життєвий шлях жінок із середовища з середнім рівнем достатку, котрі проходили його в «типовий» для XIX ст. спосіб? Дослідники тогочасної «її історії» сходяться на тезі, що XIX ст. порівняно як з минулою, так і з майбутньою добою, стало часом особливо посиленої регламентації життя «добропорядних» жінок, їх фактичного замкнення у стінах дому (в його широкому розумінні) та позбавлення рівних (частіше — будь-яких) можливостей реалізуватися поряд із чоловіком у професійному та громадському житті. Обмеження приватного простору жінки численними установками патріархального суспільства сягнуло апогею за вікторіанської епохи. Щоправда, у новий час з жінок було знято середньовічне тавро «гріховності». Проте посилене підкреслення «типових» жіночих чеснот — доброти, моральності, самозречення, самопосвяти та релігійності — приховувало нові пастки. Запорукою безмарного сімейного життя вважалася жінка скромна, непретензійна, яка б не ставила під сумнів потребу чоловічої опіки та «ніколи не виростала з дитинства»²⁷². Після заміжжя жінка, навіть якщо вона принесла в сім'ю чималий посаг, усе ж опинялася в матеріальній залежності від чоловіка, який забезпечував поточні потреби і здебільшого швидко «забував» про витрачений на перше облаштування внесок жінчиної родини.

Цнота й чесне ім'я дівчини були своєрідним капіталом її родини, який давав змогу розраховувати на вдале заміжжя. Тому батьки намагалися уникати будь-яких ситуацій, які давали привід для пліток і знецінення нареченої. Его-джерела того часу містять вказівки на принизливість сцен знайомства молоді в присутності старших на балах і вечірках, на яких користувалися популярністю лише вродливі й заможні потенційні наречені, викликаючи заздрість і розчарування інших. Молоді люди, між якими зав'язувалася симпатія, мусили зустрічатися потайки, винаходити різні конспіративні способи для підтримання контактів. Чого лише вартує розповідь про організацію зустрічі «скомпрометованого» процесом проти соціалістів І. Франка з Ольгою Рошкевич, проти якої категорично виступав батько дівчини: «Про цю проєктовану зустріч Ольга звірилась сестрі та разом з Михайлиною пішли в назначене Франком місце, прив'язуючи слідом червоний гарус по смереках, щоб Франко знав, якими стежками лісом вони проходили». Знайти одне одного парі так і не вдалося, тож Франко таки ризикнув з'явитися на парафії в Лолині, де переполошив жіноцтво, яке боялося гніву батька родини.

²⁷¹ Stauter-Halsted K. *The Devil's Chain: Prostitution and Social Control in Partitioned Poland*. New York: Cornell University Press, 2015.

²⁷² Кобринська Н. Передне слово. *Перший вінок. Жіночий альманах* / Вид. коштом і заходом Н. Кобринської і О. Пчілки. Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1887. С. 1.

Сам же батько провів з Франком довгу розмову, в якій переконував його не плати марних надій на шлюб з Ольгою²⁷³.

Ключовою чеснотою добропорядної жінки було визнано покору. Оскільки правила добропорядності дуже обмежували самостійне пересування дівчат, яким «не пасувало» виходити з дому без супроводу іншої дорослої особи (мами, няні, гувернантки), їх можливості пізнавати світ на власний розсуд та робити свої помилки були вкрай обмеженими. «Я не мала вільних хвилин, щоб їх присвятити на забаву чи на розмову, — стверджувала літературна героїня автобіографічної повісті Уляни Кравченко «Хризантеми». — У мене були свої зайняття, я мала свій окремих світ. Лекції. Потім я сама багато грала. Щоб стати доброю піаністкою, треба багато вправляти. Я любила й мусіла багато читати», «Чи це я? Істота непевна свого існування та існування цього світу. Дівчинка-дитина в білій суконці»²⁷⁴. Так проблеми з соціалізацією та глибоке занурення у внутрішній світ могли спричинити «типово жіночу» меланхолію.

У дівочій уяві особа й особистість майбутнього нареченого губилися на тлі тієї великої зміни, яку приносив жінці шлюб. Будучи замкненими в рамках родини, часто не позбавленої внутрішніх конфліктів, дівчата розглядали заміжжя як можливість визволитися з-під надокучливого контролю, «зажити» самостійно. Деякого поширення набули фіктивні шлюби, мета яких полягала в тому, щоб вивести дівчину з-під надмірної батьківської опіки. Євген Чикаленко згадував, що на час його навчання в Харківському університеті в середині 1880-х років «фіктивні одруження практикувалися часто». З його найближчого оточення на такий шлюб погодився вільний слухач університету селянського походження, медик Яким Зубенко. «Генеральська донька», з якою він одружився, шукала можливості звільнитися з-під впливу батьків, які не давали згоди на її навчання на курсах. Видавши дружині паспорт, новоспечений чоловік «впав в меланхолію, бо страшенно закохався в свою жінку». Деякий час подружжя уникало одне одного, однак врешті-решт з'ясувалося, що їхні почуття взаємні, і шлюб став реальним²⁷⁵.

Практикувалися фіктивні шлюби й на західноукраїнських землях. Так, після принизливого сімейного скандалу й домашнього арешту наречена І. Франка Ольга Рошкевич зважилася на шлюб зі священником Іваном Озаркевичем, щоб «здобути волю». Пояснюючи Франкові своє рішення, вона чітко розмежовувала почуття й дії: «Тебе люблю, ти ми показав дорогу, куда йти, а він [Озаркевич] отвирає ми ворота, що стоять заперті переді мною»²⁷⁶. У цьому випадку шлюб за деякий час також із фіктивного перетворився на справжній. Однак так ставалося не завжди.

Через дотримання правил пристойності до одруження нареченим бракувало часу, щоб вивчити світогляд і характер одне одного. Пантелеймон Куліш, згадуючи

²⁷³ Книш І. *Іван Франко та рівноправність жінки*. Вінніпег, 1956. С. 18—19.

²⁷⁴ Кравченко У. *Хризантеми*. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1961. С. 17, 23.

²⁷⁵ Чикаленко Є. *Спогади (1861—1907)*. Київ: Темпора, 2003. С. 109.

²⁷⁶ Грицак Я. *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886)*. Київ: Критика, 2006. С. 320.

історію свого женихання з Олександрою Білозерською, визнавав, що ним керували лише чуттєвість та емоції, оскільки мати дівчини суворо стежила за дотриманням правил благопристойності. Тож йому так і не вдалося зрозуміти, чи є в нього з обраницею хоча б якась інтелектуально-духовна спорідненість. Через «глупое воспитание» Олександра не була готова до «серйозного» спілкування, і навіть у ті рідкісні хвилини, коли пара залишалася наодинці, розмова не складалася²⁷⁷.

Орієнтація на заміжжя, лише після якого мало початися «справжнє» життя жінки, зумовлювала другорядність освіти дівчат порівняно з хлопцями та легковажний підхід до їх інтелектуальних здібностей. У філософському полі Європи ХІХ ст. не бракувало й теорій про вторинність жінок порівняно з чоловіками, а відтак і обмеженість їх інтелектуального потенціалу, навіть суспільну небезпеку появи жінок у деяких сферах, як-от у науці чи в адміністрації. Подолати таке негативне ставлення було не так просто. Багато хто завуальовано чи й відкрито засуджував вибір дівчатами розумової праці, який руйнував стереотипи жіночої поведінки.

У консервативних колах, соціальною опорою яких виступали дворянство та шляхта, рух жінок за емансипацію спричинював психоментальне несприйняття. Один із сучасників у брошурі «Задачи дворянства» (публікацій такого змісту в той час з'являлося чимало), писав, що у вимозі здобуття жінками рівних з чоловіками прав закладено багато шкідливого для самих жінок. З точки зору автора, навіть думка про те, що жінка не займатиметься домашнім господарством, могла свідчити про її моральну розбещеність. Лише наприкінці ХІХ ст. інтелігентна дворянка, яка працювала, стала звичним явищем. Та пояснювалося це не лише поступом жіночої емансипації, а й розпадом соціального устрою, передусім зменшенням впливу дворянського гнізда й шляхетського двору, які під тиском нових соціальних реалій уже не мали сил боронити станові привілеї. Одна зі стенографісток Харківської судової палати згадувала, що поштовок для її рішення покінчити з «нічим не зайнятим і бездіяльним» життям стали ліберальні реформи 1860-х років, які запалили суспільство «благородним началом свободи»: «Усе звільнялося: мільйони рабів, громадські заклади та інтелігентні жінки. Зніжені, балувані, заможні, титуловані, бідні, ми, кинувши свої дворянські гнізда, почали працювати в магазинах, бібліотеках, редакціях, судових канцеляріях, швейних майстернях, відстоюючи особисту незалежність і гідність. Хоча ця робота, позбавлена підготовки, часом була поганою і невмілою, однак жінка 60—70-х років усе ж зробила свою справу, безповоротно встановивши принцип необхідності праці та ширших розумових запитів і потреб»²⁷⁸.

Та все ж галузі зайнятості жінок залишалися обмеженими, особливо коли йшлося про керівні посади. Психологічним підґрунтям закликів утримувати жінок у сфері їх природно-біологічного призначення вважається страх чоловіків перед конкуренцією на ринку праці. Утім, на щодень ніхто особливо не вникав у

²⁷⁷ Нахлік Є. *Подружнє життя і позащлюбні романи Пантелеймона Куліша*. Київ: Український письменник, 2006. С. 27—28.

²⁷⁸ К-н Юл. На розвалинах старого суда. *Вестник Европы*. 1906. Кн. 4. С. 222—223.

причини, просто було «заведено» давати освіту насамперед хлопцям; інвестиції ж у навчання дівчат сприймали як такі, що себе не виправдовували. За неповними даними, у Російській імперії на 1908 р. серед тих, хто не відвідував школу через матеріальні труднощі, було 22,4 % хлопчиків і 77,6 % дівчат²⁷⁹.

Ще на середину XIX ст. різниця в освітньому рівні чоловіків і жінок навіть з-поміж середньо маєтних родин нащадків козацької старшини («старосвітського панства») була разючою. Михайло Старицький, родина якого по лінії матері жила в с. Кліщинці Золотоніського повіту Полтавської губернії, згадував, що дід (Захарій Лисенко), полковник у відставці, «для свого часу був надзвичайно освічений, знав добре французьку мову, зачитувався Вольтером» і часто «сидів у великім кріселку за книжкою». Натомість бабуся «заледве грамоту знала й була чистим типом української старосвітської пані; світоглядом, звичаями, мовою вона мало чим одбивалась од селянської поштивої баби. Ходила бабуня в простім убранні, голову пов'язувала по білому немовби очіпку шовковим платком і найбільше любила прясти»²⁸⁰.

Зі спогадів галичанок випливає, що не в одному випадку дівочі мрії здобути матеріальну незалежність / життєву самостійність через фах учительки розбивалися в друзки, коли батьки вирішували спрямувати обмежені кошти на навчання братів. Така ситуація ставала для дівчат першою життєвою образою або й психологічною травмою на гендерному ґрунті. Часто дівчатам бракувало мотивації здобувати знання, які ніяк не закріплювалися й не використовувалися згодом. Тому їх пересічна освіта зводилася до поверхового знайомства зі шкільними предметами, з більшою увагою до музики, літератури, іноземних мов, домашнього господарства. Після того, як хлопці з родини вирушали в гімназії та університети, де швидко потрапляли у вир громадського життя, лише від їхньої волі й налаштування залежало долучення дівчат-одноліток до «чоловічих» розмов. Рефрен зверхності при цьому дівчата відчували й намагалися сигналізувати про цю проблему, вкладаючи її в уста літературних героїв. «Всі дівчата нудні-пренудні, — твердив занурений у книжки гімназист в оповіданні галицької авторки Сидори Навроцької, — всі на одну моду, о нічим з ними не можна балакати, хіба такі дурниці, що шкода часу на те»²⁸¹.

Відповідь на питання, наскільки влаштовували такі партнерки чоловіків в умовах суспільної модернізації, давало саме життя. Як узагальнила польська дослідниця А. Лісак, виховання жінок вдома і в покорі мало в очах тогочасних чоловіків багато переваг, однак були в ньому й недоліки. Малоосвічені й не при зви чаєні до висловлення власної думки жінки не лише були кепськими партнерками

²⁷⁹ Нестерцова-Собакарь О.В. *Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст...* С. 77.

²⁸⁰ Старицький М. Зо мли минулого (Уривки спогадів). *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX-го століття* / За ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк: Видання УВАН у США, 1989. С. 240.

²⁸¹ Навроцька С. «Споминки молодих літ». Оповідання Народне. *Белінська Л. Експлікація родинної традиції у громадянському дискурсі Галичини*. Львів: Простір-М, 2012. С. 349.

в розмовах, вони рідко коли могли раціонально оцінити дійсність і дати слушну пораду. І хоча прийняті правила хорошого тону наказували захоплюватися жінкою, прирівнюючи її до квітів і ангелів, усе ж «одночасно ставлено під сумнів її інтелектуальні можливості, а часом навіть порушувалося питання, чи є вона повновартісною людиною». Тож хоча жінки й «покращували щоденність», їх тривала присутність чоловіків утомлювала ²⁸².

Такий порядок речей, який людині середини ХІХ ст. здавався історично й природно зумовленим, ближче до його кінця розпадався під тиском змін у соціальних і економічних відносинах та політичних ідеологіях, які їх виражали. Джон Стюарт Мілль, один із найвпливовіших британських філософів і соціологів ХІХ ст. та ідеолог лібералізму, в есе «Поневолення жінок» (над яким працював разом із дружиною Гаріет Тейлор-Мілль) назвав соціальну залежність жінок від чоловіків м'якою формою рабства та найганебнішим пережитком давніх часів, який «дисонує з майбутнім» і повинен зникнути ²⁸³. Уведення феміністських ідей в український простір — у сенсі права жінок самостійно визначати своє місце в суспільстві для самореалізації — відбулося в останній чверті ХІХ ст. Фемінізм «першої хвилі» мав на меті домогтися рівності статей, тобто здобути для жінок такі права, які вже мали чоловіки ²⁸⁴.

Подібно до політичної та наукової сфери ідеологія фемінізму торувала собі шлях в українському суспільстві, спираючись на можливості легальної діяльності в Габсбурзькій монархії та інтелектуальний потенціал наддніпрянців. Суспільний запит на «нову жінку», яка насамперед була б самостійною особистістю та свідомою громадянкою, формувався в середовищі галицьких послідовників Михайла Драгоманова. Сам Драгоманов не був прихильником жіночого руху як окремого напрямку з власною ідеологією та організацією і пов'язував «визволення жінок» з їх інтелектуально-освітньою емансипацією. У листі до Наталії Кобринської (1893) він писав: «Я все ніяк не можу собі поділити арифметики на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскорше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас» ²⁸⁵. Про те, що така позиція не була голосливою, свідчило її блискуче втілення в родині Драгоманових-Косачів.

Драгоманівці забезпечили налагодження контактів між діяльними українками по обидва боки кордону, зокрема познайомили галичанок з Оленою Пчілкою та Лесею Українкою. Завдяки об'єднаним зусиллям піонерок українського фемінізму у Львові 1887 р. було опубліковано жіночий альманах українською мовою «Перший вінок», до якого увійшли художні твори й науково-популярні розвідки, написані винятково жінками. Серед його авторок були Олена Пчілка, Леся

²⁸² Lisak A. *Miłość, kobieta i małżeństwo w XIX wieku...* S. 28—29.

²⁸³ Мілль Дж.С. Поневолення жінок. *Про свободу* / Пер. з англ. Київ: Основи, 2001. С. 367—393.

²⁸⁴ Смоляр Л. *Минуле заради майбутнього...* С. 10.

²⁸⁵ *Переписка М. Драгоманова з Н. Кобринською (1893—1895)* / Зладив М. Павлик. Львів: Друкарня Уділова, 1905. С. 14—15.

Українка, Дніпрова Чайка, Наталія Кобринська, Уляна Кравченко, Климентина Попович, Михайлина Рошкевич. Проаналізувавши авторський склад альманаху, дослідники підмітили регіональні відмінності: майже всі наддніпрянки походили з дворянських родин, мали вищий рівень освіти, часто — літературні традиції в родині²⁸⁶. Згуртування сил навколо «Першого вінка» виявилось ситуативним. Дослідниця українського жіночого руху О. Маланчук-Рибак стверджує, що вже на етапі становлення фемінізм поєднував кілька течій, а на українських землях, попри об'єднавчі зусилля, він таки розпався на західноукраїнський та наддніпрянський варіанти, другий з яких через труднощі легальної діяльності пішов за російсько-імперською схемою і не був оформлений організаційно²⁸⁷. Ті самі знакові постаті Наддніпрянщини серед жінок, які результативно розбудовували український національний простір, скептично реагували на спроби галичанок виокремити суто жіночі інтереси з національно-демократичного табору. «Сепаратизм сей трохи смішноватий», — так оцінила Леся Українка намір видавати в Галичині жіночий журнал²⁸⁸.

Механізм інтеграції «жіночого питання» у площину суспільного обговорення неможливо зрозуміти, спираючись лише на практики повсякдення. Рушійною силою тут усе ж були процеси політичні й суспільні, як соціального, так і національного характеру. Політичні сили та національні рухи потребували залучення на свій бік якомога більшого числа прихильників та їх мобілізації до праці в громадській сфері у відповідному ідейному напрямі. На цьому полі жінки становили невичерпний ресурс, однак для його використання потрібно було вивести їх за межі дому. Саме ці міркування дали стимул до обговорення становища жінок, які торкнулися їхнього приватного життя й одразу ж показали непорозуміння між чоловічим і жіночим баченням справи: «Та на жаль визнати вже раз прилюдно треба, — стверджувала Наталія Кобринська, — що у нас дуже маленько є мушин, що відносяться до питання жіночого з яким небудь зрозумінням справи, а противно загал мушин трактує змаганя нашого жіноцтва якось насмішливо, а навіть з певного рода цинізмом, тож не диво, що деякі жінки, котрі жертвуються для своєї ідеї морально і матеріально, мають право жадати від мушин, щоби відносилися до їх змагань принаймні з повагою»²⁸⁹.

«Яке ж то буде жіноче визволення, — опонував такому погляду Михайло Павлик, — коли про нього будуть тільки молотить язиками самі мужчини, і то тільки молоді, ще не одружені — якщо про себе не почнуть дбати вже самі паночки, щоб потім їхні чоловіки не мусіли навіть у словах про емансипацію замовчати, як усі будуть мати перед собою не вперту собі рівну людину, але бездушну ляльку, з якою можна все зробити: можна змусити до всіх своїх звірячих забага-

²⁸⁶ Смоляр Л. *Минуле заради майбутнього...* С. 309.

²⁸⁷ Маланчук-Рибак О. *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...* С. 156—163.

²⁸⁸ Леся Українка. *Листи 1867—1897* / Упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2016. С. 197 (лист Лесі Українки до М.П. Драгоманова, квітень-травень 1893 р.).

²⁸⁹ Перші жіночі збори в Стрию. *Народ*. 1891. Ч. 20—21. С. 284.

нок, можна замикати на ключ, поки не здуріє і т. д. А якби одна з другою сказали: “Не хочу і не буде так як ти хочеш!”. Але бо то й біда, що не може так сказати й не хоче, бо кожна наперед вже глядить, аби причіпити своє ім’я до як найвищого імени свого чоловіка [...]. Я не пізнав ще панни або жінки з нашої інтелігенції, щоб не потакувала за мужчинами (розуміється, в поважнішій розмові, як їм трапиться бути допущеними до неї)»²⁹⁰.

Дорога фемінізму на західноукраїнських землях виявилася тернистою, на що були об’єктивні причини. Поповнення лав української світської інтелігенції головню з родин греко-католицького духовенства зумовлювало як зримі, так і приховані рамки не лише поведінки, а й прийнятних для обговорення тем. Місткий вислів «не випадає» окреслював контури численних заборон у повсякденні, які були самоочевидними зсередини. Українцям (як, зрештою, й іншим народам у цьому регіоні) бракувало середовища для поширення феміністських ідей, яке в Західній Європі забезпечували послідовники лібералізму з його фундаментальними положеннями про особисту свободу, права людини та справедливість. Таке середовище могло створити друге-третє покоління української світської інтелігенції, проте Світова війна почалася раніше, ніж вони голосно заявили про себе в громадському житті. Консервативне галицьке суспільство відлякували згадки про зв’язок фемінізму з соціалізмом (теоретики якого Фрідріх Енгельс та Август Бебель активно розробляли «жіноче питання»). Ще більший острах викликала приписувана радикальному фемінізму ідея про «вільну любов». Тож жінки, навіть відчуваючи в собі поклик до громадської праці, за влучним висловом М. Богачевської-Хомяк, «цурались ідеології» і спрямовували активність у сферу доброчинності та опіки, тобто, по суті, залишалися в межах «призначення жінки»²⁹¹. «Співчутлива жінка», «жінка-благочинниця» стали чи не першим образом жінки самодіяльної, котра вийшла поза межі дому для виконання суспільно корисної праці, за яку, щоправда, не отримувала заробітку і яка не була пов’язана з професійною самореалізацією. У Галичині в цей образ ідеально вписувалися дружини греко-католицьких священників.

Суворість галицьких правил «добропорядності» була підмічена наддніпрянцями, які звикли до вільнішого спілкування. Привезти у Львів доньку на навчання, таке бажане з огляду на україномовне середовище, для українського інтелігента з Наддніпрянщини виявлялося непростим випробуванням, адже відразу поставало питання про те, хто її зазвичай супроводжуватиме та хто нестиме відповідальність за її «чесне ім’я». Хоча наддніпрянців у півдавстрійській Україні приваблювала можливість вільно збиратися й обговорювати свої думки, творити український простір, зіткнення із соціальною реальністю їх відштовхувало. Навіть на початку ХХ ст. Дмитрові Дорошенку життя у Львові здавалося «патріархальним» і «старосвітським», а Лесі Українці воно асоціювалося з

²⁹⁰ Лист М. Павлика до І. Франка, травень 1877 р. Цит. за: Книш І. *Іван Франко та рівноправність жінки*. Вінніпег: З друкарні «Нового шляху», 1956. С. 75.

²⁹¹ Богачевська-Хомяк М. *Білим по білому...* С. 10.

давніми «пушкінськими часами». «Особливо ми це відчули, — згадував Д. Дорошенко, — побачивши, яке становище займала в суспільстві жінка. Ми звикли в Росії і в Україні до свобідніших, вільніших товариських відносин. У нас жінка завоювала вже собі зовсім рівне місце поруч з мужчиною і була вже не лялькою і не «окрасою», а рівнорядним і рівноправним членом суспільства. Тут же, у Львові ми побачили, що вона живе ще під опікою «мами» або «тьоті», не сміє появлятися на вулиці в товаристві чужого мужчини, хіба що це був уже її наречений; не могла заходити до помешкання мужчини або приймати в себе візити мужчини»²⁹².

«У галичан, — ділилась своїми спостереженнями Леся Українка, — мене ще вражало якесь чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або з гори вниз, або з низу вгору, а щоб так просто, нарівні — зроду! Хіба ж могла б яка жінка чи дівчина сказати, або написати якому галичанинові: «дорогий товаришу», або й «дорогий друже» без того, щоб йому не привиділось не знати що? Я думаю, ні. А поки справа так стоїть, то всі фрази галицьких поступовців про сприяння «жіночому питанню» лишаться фразами. Наскільки я чула про становище галичанок в товаристві, то се якась така неволя, що може б я скоріш на каторгу пішла, ніж на таке життя [...]. Мені здається якимсь лицемірством, коли галичане (мущини) плачуть над духовним убожеством своїх жінок і вихваляють українок: від кого залежить, щоб справа змінилась? Нехай університети, права, патенти етс. залежать від уряду, але товариські звичаї не декретуються»²⁹³.

Про неоднозначність сприйняття феміністського дискурсу в галицькому суспільстві свідчила інтелектуальна біографія лідерки українського жіночого руху Наталії Кобринської. У 1880-х роках її громадська праця вилилася в початки інституційного оформлення українського жіночого руху, зокрема у створення першої жіночої організації — «Товариства руських женщин» у Станіславі (1884), до якого зголосилася майже сотня учасниць, видання альманаху «Перший вінок», низку літературних і видавничих проєктів. Літературна й громадська діяльність Кобринської відбувалася в тісному контакті з радикалами, передусім І. Франком та М. Павликом.

Проте розпочавшись як дуже продуктивні, ці взаємини невдовзі були затьмарені особистими й професійними непорозуміннями, в яких важко не зауважити тиск стереотипних уявлень про місце жінки. М. Павлик задумав «здобути Кобринську» як дружину, від якої очікував передусім допомоги в редакційній праці. Отримавши відмову (Кобринська, на цей час уже вдова, мала інші уявлення про подружжя), він виливав образу на сторінки видань, до яких мав доступ, нещадно критикував ініціативи й тексти Н. Кобринської і докладав зусиль до усунення її з перших ролей. Подолати цю ситуацію перша феміністка не змогла. Її науково-видавничі проєкти 1890-х років наштовхувалися на ігнорування або критику, в яких вона розпізнавала «помсту» чоловічої аудиторії за уражені особисті амбіції та збування жіночого руху «парубоцькими жартами». Відчувши самотність,

²⁹² Дорошенко Д. *Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 рр.)*. Київ: Темпора, 2007. С. 83.

²⁹³ Леся Українка. *Листи 1898—1902 / Упоряд. В. Прокіп (Савчук)*. Київ: Комора, 2017. С. 135 (лист Лесі Українки до Ольги Кобилянської, Берлін, 11 (29) травня 1899 р.).

Н. Кобринська визнала себе вільною «від морального обов'язку» очолювати жіночий рух і на деякий час навіть припинила писати. Парадокс ситуації полягав у тому, що без неї налагодити організаційну роботу не вдавалося²⁹⁴.

Місцем зіткнення патріархального світу та його феміністської критики стала художня література, яка в «довгому» ХІХ ст. чи не найбільше впливала на думки й емоції людей. Письменники намагалися вловити тенденції суспільного розвитку і зазирнути в майбутнє, читачі ж дискутували навколо нових творів, звіряли власний досвід і відчуття з написаним, що призводило до руйнування не одного набутого вихованням і середовищем стереотипу. Звернення в літературі до індивідуальності жінки корінилося у світогляді романтизму, який культивував творчу й почуттєво-емоційну свободу особистості²⁹⁵. Молодь з однаковим ентузіазмом зачитувалася творами Жорж Санд і Миколи Чернишевського та обмірковувала стратегії «визволення» жінки. Водночас, уводячи в художні твори широкий спектр почуттів людини до протилежної статі, письменники, з-поміж яких моду диктували французькі натуралісти, буквально «зносили» табу на відкрите обговорення приватного й інтимного.

Українська література зламу ХІХ—ХХ ст. намагалася знайти рівновагу між реалізмом Еміля Золя та еротизмом Гі де Мопассана. Популярністю в Галичині останньої чверті ХІХ ст. користувалися твори австрійського письменника Леопольда фон Захер-Мазоха, який жив у краї до підліткового віку і став першим письменником, що вніс у європейську літературну й читацьку свідомість галицько-українські сюжети²⁹⁶. «Жіночі образки з Галичини», «Дон Жуан з Коломиї», «Опришки» й (дещо менше, та все ж пов'язана з провінцією) «Венера в хутрі» зображували галицький мікросвіт як яскравий і колоритний (на протилежність «втомленій Європі»), сповнений пристрасті, людських драм, зрад і далеко не платонічних любовних пригод. Сильні та владні героїні його творів руйнували стереотипні уявлення про галичанок як покірних своїй долі: «малоросіянка вимагає рівності з ним (чоловіком. — *Авт.*). За кожної нагоди в ній спалахує нестримна козацька вдача, що не визнає жодного пана і жодного слуги», а «коли лунає принадне запрошення якогось шляхтича, вона знає, як йому відрубати»²⁹⁷.

Уведення «жіночої теми» в літературу письменниками-чоловіками було важливим етапом для переосмислення суспільством жіночих ролей. Однак воно все ж репрезентувало чоловічий погляд, адже, пишучи про жінок, чоловіки вибирали теми, які або цікавили їх самих, або, на їхній погляд, мали зацікавити жінок²⁹⁸. Отже, жіночі образи в чоловічому письмі формувалися як вторинні, тобто

²⁹⁴ Швець А. Іван Франко — Наталія Кобринська — Михайло Павлик: консенсуси та controверзи. *Українське літературознавство*. 2014. Вип. 78. С. 152—161.

²⁹⁵ Маланчук-Рибак О. *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху...* С. 164.

²⁹⁶ Барабаш Ю. Карпатський вузол: до проблеми етнокультурного пограниччя (Леопольд фон Захер-Мазох, Станіслав Вінценз). *Слово і час*. 2015. № 1. С. 3—16.

²⁹⁷ Захер-Мазох, фон Л. Жіночі образки з Галичини. *Вибрані твори*. Львів: Літопис, 1999. С. 21—22.

²⁹⁸ Богачевська-Хомяк М. *Білим по білому...* С. 150.

такі, якими вони поставали для стороннього спостерігача, а не для себе самих²⁹⁹. «У дзеркалі» чоловічої літератури жінки бачили свою «демонічну» або «боже-ственну природу», в якій не завжди себе впізнавали³⁰⁰. По-іншому картина світу розкривалася з жіночих текстів. Теоретики фемінізму не випадково підкреслювали, що висловлення думок на письмі для жінки ХІХ ст. було єдиним способом адекватного вираження своїх прагнень, адже, на відміну від науки, для якої стать не має значення, література відкриває простір для самовираження. «Ніхто ліпше від нас самих не може знати про наші терпіння, недостатки і вимоги», — наголошувала Н. Кобринська в передмові до альманаху «Перший вінок», до якого було включено твори, написані винятково жінками³⁰¹.

Розуміючи це, Драгоманов і Франко уважно ставилися до жіночих текстів і всіляко заохочували жінок зі свого оточення, в яких бачили хоча б іскру таланту, до літературної праці. Ефекти їхніх старань не часто збігалися з намірами. Як зауважила М. Богачевська-Хомяк, «хоча Франко готував колишню наречену Ольгу Рошкевич до ролі першої української галицької письменниці, її літературна кар'єра закінчилася після їх розлучення»³⁰². Цікаво також, що із сімнадцяти авторок «першого вінка» лише дружина Франка Ольга з Хоружинських покинула писати³⁰³. Немало жінок, взявшись за літературну творчість, швидко припиняли її через заміжжя або роботу. Відстороненість дівчат від університетської освіти й наукових середовищ змушувала їх ставати самоучками, що лише в унікальних випадках могло компенсувати фаховий вишкіл. «Ви знаєте, — писала Леся Українка Михайлові Драгоманову, — що я не стільки вчилася, скільки б хотіла, тай тепер не можу як слід своєю наукою зайнятись, не дуже багато читала, то що з мене й сподіватись можна. Я стараюсь читати більш путніх книжок, хоч їх тут і трудно достать і більш попадається дурних книжок, ніж розумних»³⁰⁴. Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко) в автобіографічній повісті «Хризантеми» згадувала про складнощі вираження внутрішніх переживань словесно: за її відчуттями, мові, на відміну від музики чи живопису, бракувало «півтонів».

Одним із визнаних методів удосконалення письменницької майстерності була робота над перекладами творів іноземних, передусім західноєвропейських, авторів. Можна помітити певну закономірність у тому, що Ольга Кобилянська (перші художні твори писала німецькою мовою) та Юлія Шнайдер (видана в 1885 р. збірка якої «*Prima vera*» стала першою на західноукраїнських землях україномовною книгою жіночого авторства) походили зі змішаних родин з ні-

²⁹⁹ Агеева В. Філософія жіночого існування. *Бовуар де С. Друга стаття* / Пер. з франц.: у 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 16.

³⁰⁰ Гундорова Т. *Femina melancholica. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*. Київ: Критика, 2002. С. 86—91.

³⁰¹ Кобринська Н. Передне слово... С. 2.

³⁰² Богачевська-Хомяк М. *Білим по білому...* С. 150.

³⁰³ Смоляр Л. *Минуле заради майбутнього...* С. 309.

³⁰⁴ Леся Українка. *Листи 1867—1897...* С. 56 (лист Лесі Українки до М.П. Драгоманова, с. Колодяжне, червень 1888 р.).

мецьким корінням і володіли німецькою мовою як рідною, що відкривало їм доступ до широкого культурного пласту німецькомовної літератури на рівні вищому, ніж прочитати і зрозуміти. «Я думаю, — переконувала О. Кобилянську Леся Українка (яка не без впливу М. Драгоманова критично ставилася до російського й польського посередництва в ретрансляції західних культурних впливів), — що в тій Німеччині був ваш ратунок, вона дала Вам пізнати світову літературу, вона вивела Вас в широкий світ ідей і штуки»³⁰⁵. У «Хризантемах» Уляни Кравченко також міститься недвозначне визнання: її домашня учителька «німкеня, інтелігентна, вища рівнем знання від тутешніх жінок. Залюбки по лекції говорить зі мною ще про літературу. Про одне з моїх завдань сказала: “Можна сю річ друкувати”. Це, здається, спонукало мене переглянути свої картки-записки»³⁰⁶.

Утім, запозичення та наслідування могли прислужитися лише першим кроком до формування письменницької майстерності, значно важливішим було розвинути власні творчі здібності, знайти індивідуальну і неповторну манеру. Йдучи цим шляхом, жінки мусили передусім навчитися протистояти «чоловічій» критиці, адже редактори й видавці, від яких залежала публікація їхніх творів, були в абсолютній більшості чоловіками зі сформованими уявленнями про те, як має виглядати текст. Оцінювання літературного тексту мало суб’єктивний характер, а авторитетна критика могла назавжди відвернути авторку-початківця від літературних спроб. Олена Пчілка не без жалю згадувала, як І. Франко відкинув поданий до «Першого вінка» рукопис тоді ще мало відомої О. Кобилянської, чим «спричинився до такої шкоди для альманаху»³⁰⁷.

«Намагання критиків-чоловіків асимілювати проблематику й естетику жіночих творів у традицію й канон маскуліної літератури сприяло виробленню специфічного критичного дискурсу, заангажованого в тенденційну позитивістську методологію, — зауважила А. Швець. — Чи не таким підходом була зумовлена практика прискіпливого редагування жіночих текстів задля свідомої їх уніфікації до єдиної стильової та проблемно-ідеологічної матриці»³⁰⁸. Перебування в межах андроцентричної культури безумовно обмежувало не лише можливість, а й бажання жінок виявляти свій творчий потенціал, про що промовисто свідчать широко представлені в особових джерелах письменниць сумніви у власному таланті й цінності своїх творів³⁰⁹.

³⁰⁵ Леся Українка. *Листи 1898—1902...* С. 126 (лист Лесі Українки до О.Ю. Кобилянської. Берлін, 8 (20) травня 1899 р.).

³⁰⁶ Кравченко У. *Хризантеми*. Київ: Либідь, 2019. С. 34.

³⁰⁷ Олена Пчілка. З «Автобіографії». *Спогади про Лесю Українку* / Відп. ред. Т. Скрипка. Київ: Темпора, 2017. С. 34.

³⁰⁸ Швець А. *Жінка з хистом Аріадни: Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах* / НАН України, Інститут Івана Франка; Лекторій СУА з жіночих студій УКУ; ВГО «Союзу Українок». Львів, 2018. С. 89.

³⁰⁹ Крупка М.А. *Емансипаційні тенденції в українській жіночій прозі кінця ХІХ — початку ХХ століть*: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2004. С. 7.

Шанс на визнання мали лише ті нечисленні авторки, які зважувалися відстоювати власне бачення форми і змісту літературного твору. Модель «учитель — учениця», відігравши в кількох випадках важливу роль, мала відійти на другий план, відкривши простір дії спершу хоча б кільком авторкам, які були б повністю самодостатніми. «Чужа поміч властиве не поміч», — стверджувала Леся Українка, говорячи про «трудне шукання правого шляху»³¹⁰. Під цим кутом зору аж занадто двояким видається відоме визначення її Франком як «трохи чи не самотнього чоловіка на всю новочасну соборну Україну»³¹¹: те, у що автор вклав похвалу, навіряд чи могло бути так само сприйняте з іншого боку. Властиве жіночій літературі самозаглиблення компенсувало брак досвіду ширшого спілкування й робочих ситуацій, які проживали чоловіки. Прірву між жіночим психологічним романом і його чоловічим сприйняттям демонструвала хоча б нищівна критика С. Єфремовим творчості О. Кобилянської, яка здавалася йому «надмірно суб'єктивною», «символістською темрявою» та ще й «монотонним обдаруванням»³¹². Утім, по своєму трактуючи або й нерідко загальною залишаючи поза увагою «чоловічі орієнтири», жіноча література зображала й одночасно починала конструювати світ, який був важливим для жінки і в якому сама жінка була важливою.

Модернізм додав у літературу можливість відійти від вигаданого (уявного) світу й переносити на сторінки художніх творів власний досвід (що, до слова, перетворило літературні твори зламу XIX—XX ст. на цінні історичні джерела, особливо у сфері ментальності тогочасних спільнот) разом із табуйованими раніше темами³¹³. Витоки жіночого письменства XIX ст. нерідко корінилися в дівочих щоденниках, на сторінках яких, не призначених для стороннього ока, проговорювалася жіноча чуттєвість. Провісником цих тенденцій став опублікований в Парижі 1887 р., невдовзі після смерті авторки, щоденник художниці Марії Башкирцевої. Уродженка с. Гавронці на Полтавщині, донька предводителя полтавського дворянства вела записи з дванадцятирічного віку аж до ранньої смерті в неповні 26 років. Відвертість щоденника, який відображав внутрішній монолог дівчини-жінки, забезпечила йому популярність і привернула увагу до такого стилю письма³¹⁴. Простежуючи змістові лінії жіночих щоденників, дослідники побачили в них самозаглиблення («нарцисизм»), яке було способом дослідження й конструювання особистості. Увага до вроди і вбрання, порівняння себе з іншими, ревності, заздрість, лицемірство, образи, сприйняття чоловіків та еротичні фантазії, хвороби, страх смерті та переживання втрат, стосунки з батьками, віра в Бога, — ці та інші сюжети показували, що «жанр щоденника має практично

³¹⁰ Леся Українка. *Листи 1898—1902...* С. 125 (лист Лесі Українки до О. Ю. Кобилянської. Берлін, 8 (20) травня 1899 р.).

³¹¹ Франко І. Леся Українка. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 31. С. 270—271.

³¹² Єфремов С. В поисках новой красоты (Заметки читателя). *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 92.

³¹³ Гундорова Т. *Femina melancholica...* С. 25—26.

³¹⁴ Слабошпицький М. *Марія Башкирцева*. Роман-есе. Київ: Махаон-Україна, 1999.

безмежні можливості для нескінченно мінливого, текучого, примхливого вияву почуттів»³¹⁵.

Осмислена саморепрезентація жінок через літературні тексти швидко вишла за межі втечі від буденності і стала одним із ключових етапів становлення феміністського руху. Розпочали цей процес ще літераторки доби реалізму, а завершили модерністки. Марія Вілінська (Марко Вовчок), яка, за оцінкою сучасників, «була вічним протестом супроти навколишніх порядків», уперше поставила проблему жіночої емансипації в центр художнього твору, що було суголосним з європейськими ідеями жіночої емансипації. Співцем «жіночої долі, жіночого горя» називали Олександрю Куліш (Ганну Барвінок). Література деміфологізувала селянство та ідеал патріархальної родини, показувала, що бездумне дотримання традицій може призвести до взаємної ненависті між близькими людьми, ставила під сумнів приреченість доньок на повторення долі матерів.

Під впливом просвітительських тенденцій «жінку-жертву» замінила альтернативна героїня — самодостатня особистість, переважно зі знайомого авторкам середовища інтелігенції, яка формувала себе шляхом освіти і ідеали якої були тісно пов'язані зі служінням народу / нації. У творах Людмили Василевської (Дніпрові Чайки), Ольги Косач (Олени Пчілки), Олександри Косач (Грицька Григоренка), Христі Алчевської, Наталії Кобринської, Любові Яновської, Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко), Євгенії Ярошинської та інших героїні, опановуючи досі «чоловічі» сфери професійної і громадської діяльності, опинялися в ситуації драматичного вибору між сім'єю та обов'язком, з одного боку, і прагненням до самореалізації й вільного вияву почуттів, з іншого, до того ж усвідомленою фемінізмом цінністю для них ставала саме *свобода вибору* та відповідальність за нього. На протигагу розумній і діяльній жінці література змальовувала тип інфантильного і безхарактерного чоловіка, що свідчило про кризу маскулітності й підважувало гендерні стереотипи³¹⁶. Уже з жіночого письма психологізм запозичували письменники-чоловіки, що найвиразніше простежується у творчості Володимира Винниченка. Справжнім маніфестом «нової жінки» (*Femina nova*), яка прагнула стати «собі ціллю», став уривок з повісті Ольги Кобилянської «Царівна»:

«Мати таку свободу, щоби бути собі ціллю!

Передусім бути собі ціллю, для власного духа працювати, як бджола; збагачувати його, збільшати, довести до того, щоб став сяючим, прегарним, хвилюючим, зоріючим у тисячних красках!

Передусім бути собі ціллю й обробляти самого себе, з дня на день, з року до року. Різьбити себе, вирівнювати, щоби все було складне, тонке, миле. Щоб не осталося дисгармонії ані для ока, ані для серця, для жодного зі змислів. Щоби жадоба за красою утихомирилася.

³¹⁵ Колошук Н. «Щоденники» Ольги Кобилянської як еґо-текст епохи декадансу. Нарцисизм жіночого «я». *Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Серія Слов'янська філологія*. 2011. Вип. 545—546. С. 17—22.

³¹⁶ Смоляр Л. *Минуле заради майбутнього...*; Крупка М.А. *Емансипаційні тенденції в українській жіночій прозі кінця ХІХ — початку ХХ століть...*

Бути передусім собі ціллю, а опісля стати для одного чимсь величним на всі часи, або віддатися праці для всіх. Боротись за щось найвище, сягаюче далеко поза буденне щастя...

Такий мій ідеал.

Свобідний чоловік із розумом — це мій ідеал»³¹⁷.

Відповіді на питання, які моделі подружніх взаємин можна виділити в сім'ях української інтелігенції другої половини ХІХ — початку ХХ ст., найкраще шукати в родинній кореспонденції, адже спогади в той час писали переважно чоловіки, які мали за собою успішну громадсько-політичну чи професійну кар'єру. Оскільки тогочасні уявлення про історіописання зводили його до політичної сфери, приватне життя на сторінках цих мемуарів відображали вкрай скупю. З одного боку, вважалося, що сферу приватного не варто виносити на загал, а з іншого — що розповідь про нього не важлива «для історії». Для ілюстрації достатньо згадати той факт, що Євген Олесницький у спогадах жодного разу не згадав імені дружини, хоча її присутність у тексті виринала в контекстах громадської праці та подорожей.

Ще промовистішою видається сентенція Климента Квітки, видана ним на роковини смерті Лесі Українки: «Її біографії, мабуть, не буде ніколи написано. Можна складати біографії тільки тих людей, що жили хоч в середній мірі громадським життям [...]. Леся сліве не мала таких стосунків з людьми, на ті яких звичайно вирисовуються події і трапунки, інтересні для ширшої громади, такі події і трапунки, якими звичайно бувають повні біографії видатних людей»³¹⁸. Натомість у листах подружжя обговорювало широкий спектр родинних справ — від побуту й виховання дітей — до професійних перипетій. Нерідко в листах відображався й емоційний бік подружнього життя, адже перебуваючи на віддалі партнери переоцінювали взаємини, намагалися підтримати одне одного, або ж, навпаки, висловлювали накопичені образи. «Пиши мені, Вірунечко, частіше, хоч небагато, — закликав дружину Михайло Коцюбинський, — аби я був спокійний, що вам нічого лихого не сталося»³¹⁹. Про обсяг тогочасної кореспонденції свідчать цифри: упродовж 1913 р. населенням українських земель у складі Російської імперії було відправлено й отримано 264 млн листів³²⁰.

Аналіз джерел особового походження другої половини ХІХ — початку ХХ ст. показує, що в сім'ях української інтелігенції переважала модель партнерських взаємин. Її утвердження пояснювалося не лише поступом жіночої емансипації, а й вимогами чоловіків до супутниці життя, які відрізнялися від консервативних уявлень. На початку ХХ ст. дедалі частіше лунали думки про те, що статус

³¹⁷ Кобилянська О. Царівна. *Твори*: у 2 т. Київ: Дніпро, 1988. Т. 1. С. 139.

³¹⁸ Квітка К. На роковини смерті Лесі. *Спогади про Лесю Українку* / Відп. ред. Т. Скрипка. Нью-Йорк; Київ, 2016. С. 220.

³¹⁹ Коцюбинський М. *Твори*: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 6: Листи. С. 94—95 (лист Михайла Коцюбинського до Віри Коцюбинської, Кононівка, 26 червня 1908 р.).

³²⁰ Шляхов О. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах... С. 420.

чоловіка як голови сім'ї вихолощений у своїй суті і підтверджується практикою лише у виняткових випадках. В умовах швидких змін, які приносила модернізація, часто перебуваючи у статусі першого-другого покоління світської інтелігенції, вимушеного вирішувати численні питання професійного й побутового облаштування, чоловіки очікували від дружин не лише безумовної підтримки й створення вдома такої атмосфери, яка б згладжувала протиріччя зовнішнього світу, а й мотивації для подолання його викликів, стримування від спокус (азартних ігор, пияцтва, розпусти), поради й розради³²¹. Тож не лише чоловіче лідерство, а й жіноча покора як ідеальні чесноти в подружніх взаєминах розминулися в часі.

Доволі поширеним, можна навіть сказати «модним» ідеалом дружини для освіченого чоловіка кінця ХІХ ст. ставала «молодша товаришка» — жінка, яка могла допомагати в інтелектуальній праці, і водночас та, яку можна було «розвинути», сприймаючи її успіхи як власні³²². Однак небажання потенційної обраниці підтримати чоловіка в його рішенні присвятити себе українському національному руху цілком могло бути розцінене як неприйнятний недолік і схилити чоловіка до вибору на користь іншої. Така ситуація, до прикладу, була описана в оповіданні Пантелеймона Куліша «Дідусевий заповіт. Розповідь приятеля» і, за висновком дослідників його життя й творчості, мала цілком автобіографічне підґрунтя, відобразивши його захоплення росіянку Ольгою Плетньовою. Коли герой П. Куліша у присутності дівчини розмріявся, що за якийсь час вона полюбить українську історію і культуру, її категорична відповідь «ніколи» миттєво розбила їх зв'язок³²³. Натомість з Олександрою Білозерською, на яку впав його вибір, вони, за словами Куліша, були «обоє старосвітського роду козацького, обоє зросли на піснях українських»³²⁴.

Роль жінки-партнерки в сім'ї варіювалася від зосередження на домашньому господарстві й вихованні дітей до самостійної успішної професійної реалізації. У міру залучення жінок до національних проєктів на них покладалося завдання прищеплювати дітям не лише моральні ціннісні орієнтири, а й громадянську свідомість і національні ідеали, до того ж у категорії жертвовного служіння. Отже, виховна функція інтелігентки одночасно ставала її громадянським обов'язком. Особливо помітно це в середовищі української інтелігенції Наддніпрянщини, де школа була потужним чинником русифікації, а альтернативних до родинно-товариських осередків формування національної свідомості фактично не існувало. «Моя хатня робота [...], — згадувала Олена Пчілка, — була, так би сказати, педагогічно-літературна». Довший час вона намагалася самостійно забезпечува-

³²¹ Черчович І.І. *Жінки у громадському і приватному житті українців Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ століття*: дис. ... канд. іст. наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2014.

³²² Нікітенко А.І. *Подружнє життя народоловної інтелігенції Наддніпрянської України (60—80-ті роки ХІХ ст.)*: дис. ... канд. іст. наук / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2016. С. 82.

³²³ Нахлік Є. *Подружнє життя і позаімлюбні романи Пантелеймона Куліша...* С. 34.

³²⁴ Там само. С. 40.

ти дітям освіту, підбираючи літературу для читання, оскільки непокоїлася, що відвідування школи зведе нанівець твердий намір родини виховати дітей українцями³²⁵. Про вплив матерів на формування особистостей дітей можна скласти враження як за їх пізнішою оцінкою (мемуаристиці ХІХ ст. особливо притаманні позитивні згадки про маму), так і за наслідками їх реалізації в дорослому житті. Чимало вихідців із родин діячів українського національного руху другої половини ХІХ — початку ХХ ст. також присвятили себе українській культурі, освіті та науці, підтвердивши життєздатність прищеплених родинним вихованням ціннісних орієнтирів. Багато хто став жертвою політичних репресій 1930-х років.

Формування українського національного простору наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. показало немало прикладів партнерських взаємин у сім'ях української інтелігенції, коли чоловік і дружина разом працювали над літературними, видавничими, освітніми й організаційними проектами, плакаючи й передаючи дітям ідеальний і романтизований образ майбутньої України. Такою була сім'я Бориса та Марії (походила з російської купецької родини Гладилиних) Грінченків. «Ми любимо один одного, — писала Марія майбутньому чоловікові напередодні весілля, — у нас тепер одна душа, але любов до України і спільна праця на користь їй ще дужче з'єднають нас і дадуть силу перемогти все»³²⁶. Марія Грінченко, як і Борис, учительвала, була авторкою популярних літературних творів і перекладів, допомагала чоловікові у збиранні матеріалів і укладанні 4-томного «Словаря української мови». Для єдиної доньки Насті, аби вона могла навчатися українською мовою, Б. Грінченко виготовляв у одному примірнику рукописний дитячий журнал «Квітка».

Так само, як Марія Грінченко, через інтерес до майбутнього чоловіка Олександра Русова долучилася до українського національного руху Софія Ліндфорс. Звело їх середовище «старої» Київської громади. «Він перший, — згадувала Софія Русова, — відкрив мені красу української народньої поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця»³²⁷. Олександр Русов працював земським статистиком і одночасно вів етнографічні дослідження, займався організаційними й видавничими справами. Софія Русова стала відомою публіцисткою й педагогом, викладала французьку мову та педагогіку, розробляла концепцію національного виховання, у період Української революції входила до складу Центральної Ради і відіграла важливу роль у творенні українського шкільництва; була діяльною в жіночому русі; за твердженням сучасників, вона «з маленької господині-матері в родині виросла на Господиню-Матір в Народі»³²⁸.

³²⁵ Олена Пчілака. З «Автобіографії»... С. 27.

³²⁶ Черкаська Г. Настя Грінченко. *UAHistory*. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/13755

³²⁷ Русова С. Спомини (Уривки). *Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття* / Ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк: Вид. Укр. Вільної Акад. Наук у США, 1989. С. 214.

³²⁸ Джус О.В. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856—1940)*. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. С. 3.

Через українофільську діяльність і контакти з народовольцями подружжя Русових перебувало під постійним наглядом поліції, і чоловік терпляче витримував кількаразові арешти дружини, які затягувалися на багато місяців і особливо важко переносилися малими дітьми. «Я бачила, — згадувала Софія Русова, — як це тяжко відбивалося на його здоров'ї, як він марнів, що-разу то більше, коли приїздив до мене»³²⁹. У зв'язку з частими переїздами та звільненнями з роботи сім'ї було важко облаштувати комфортний побут, щоправда, вони вважали його другорядним порівняно з покликанням служити Україні, яке обоє в собі відчували. Олександр Русов, як стверджувала Софія, «ніколи не мав до мене жалю, ніколи не забороняв моїх революційних змагань. Сам еволюціоніст, культурник і народник у найширшому значінні цього слова, він ніколи не спиняв мене в моїх симпатіях, в напрямку моєї діяльності. У жінці своїй він визнавав свобідну людину й нічим і ніколи не обмежував її свободи»³³⁰. Таку модель подружнього життя дослідники пояснюють походженням Софії зі шведсько-французької протестантської родини³³¹.

З далекої Архангельської губернії привіз в Україну і для України дружину Олександр Петро Єфименко. Там він відбував заслання за революційну діяльність. Спершу він залучив молоду вчительку до етнографічних досліджень, а невдовзі зауважив її задатки до написання текстів. Коли подружжя переїхало в Україну і П. Єфименко почав працювати земським статистиком, Олександра, за її визнанням, відчула себе «змушеною віддати себе вивченню його малоруської батьківщини». Наукова робота в галузі історії стала для неї способом віднадження душевної рівноваги в моменти життєвих випробувань³³². Коли чоловік захворів, Олександра забирала додому його роботу й виконувала її замість нього, щоб сім'я могла утримувати дітей. Одночасно вона займалася історичними дослідженнями, написала двотомну «Историю украинского народа» (навколо цієї роботи, подібно до того, як це було в письменницькому світі, розгорілася дискусія з менторами-чоловіками, передусім в особі Володимира Антоновича³³³). Вона прагнула брати участь у діяльності наукових товариств, зокрема НТШ, і була єдиною жінкою в багатьох з них у Російській імперії³³⁴.

Згодом О. Єфименко працювала професоркою історії на Бестужевських вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі, стала першою жінкою в Російській

³²⁹ Русова С. Мої спомини. 1879—1915. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.* / За ред. М. Грушевського. Київ: Держвидав України, 1928. Кн. 3. С. 159.

³³⁰ Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова. *З маловідомого і невідомого* / Упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. Ч. 3. С. 409.

³³¹ Джус О.В. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової...* С. 18.

³³² Стариков Г.М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків. *Сумський історико-архівний журнал*. 2009. № 6—7. С. 53—54.

³³³ Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та київська історична школа. *Україна модерна*. 2010. Ч. 17. С. 45—76.

³³⁴ Там само. С. 56.

імперії, якій Харківський університет присудив титул почесного доктора. На курсах навколо неї склався науковий семінар з молодих дослідниць української історії, та й загалом вона «приваблювала до себе людей з чистою душею, людей, що прагнули правди», зрівноважуючи їх ідеалістичні пориви критичним мисленням історика³³⁵.

Завдяки підтримці спершу батька, греко-католицького священника й політика Івана Озаркевича, а згодом — чоловіка розвинула свої громадські й письменницькі таланти Наталія Кобринська. За свідченням сучасників, «на тлі тодішніх консервативних патріархально-попівських устоїв родина славнозвісних Озаркевичів вирізнялася особливою духовною, аристократичною сімейною субкультурою, де шанувалися освіта й прогресивні європейські віяння»³³⁶. Якнайкраще про це свідчить той факт, що двоюрідна сестра Н. Кобринської Софія Окуневська (згодом — випускниця Цюрихського університету, в якому захистила докторську дисертацію, перша лікарка-українка в Галичині й Буковині) після смерті матері з п'ятирічного віку виховувалася в родині Озаркевичів. Грунтовній освіті дівчат, якою займалися домашні вчителі, в сім'ї надавали великого значення, ставлячи, з-поміж іншого, акцент на вивченні іноземних мов.

Ще до заміжжя Н. Кобринська захопилася феміністськими ідеями, а в шлюбі її прагнення присвятити себе боротьбі за емансипацію жінок лише зміцніло. Її чоловік, Теофіл Кобринський, греко-католицький священник, музикант і громадський діяч, займався освітою дружини та розвитком її літературних здібностей. В історіографії трапляється твердження, що подружжя свідомо обрало бездітність, оскільки обоє прагнули реалізації дружини в літературній і громадській сфері. Без підтримки чоловіка, який рано помер, Н. Кобринській стало важче протистояти упередженням проти жіночого руху, які супроводжували її все життя.

Яскравим прикладом партнерських взаємин у подружжі, що посприяли професійній самореалізації як чоловіка, так і жінки, були Станіслав і Софія Дністрянські. Обоє походили з сімей директорів середніх шкіл у Тернополі. Софія рано втратила батьків і жила поряд з братами, серед яких були майбутній географ Степан Рудницький і письменник Юліан Опільський (Юрій Рудницький). Старший від Софії на 12 років Станіслав Дністрянський на момент одруження вже працював професором у Львівському університеті. Софія була піаністкою. У перші роки шлюбу вона вдосконалювала творчу майстерність, навчаючись у консерваторії Галицького музичного товариства Кароля Мікулі. Уже під час навчання влаштувала музичні концерти, до репертуару яких включала твори західноєвропейських і українських композиторів, акомпанувала, зокрема Соломії Крушельницькій, Модесту Менцинському.

У 1907 р. Станіслава Дністрянського обрали депутатом парламенту, і подружжя переїхало до Відня, де Софія вступила в один із найкращих музичних закладів тогочасної Європи — Віденську музичну й мистецьку академію, яку закінчила з відзнакою 1913 р., отримавши право викладати музику й відкрити при-

³³⁵ Русова С. Мої спомини. 1879—1915... С. 168—169.

³³⁶ Швець А. Жінка з хистом Аріадни... С. 35.

ватну музичну школу. Софія працювала і в теорії музики, намагаючись поєднати українське музичне мистецтво із західноєвропейським. Подружжя не мало дітей, однак змалку виховувало племінницю Емілію Голубовську, яка навчалась у художній школі Олекси Новаківського і була домашньою вчителькою його дітей³³⁷.

Збережене листування між Софією та Станіславом Дністрянськими відображує взаємини між чоловіком і дружиною, сповнені любові (переважним звертанням до дружини впродовж усього життя було «кохана» і «моя дорогенька»), турботи і взаємної поваги. Обоє сумували в розлуці («страх тужу за Тобою і за спокійним нашим обиталищем»³³⁸) та водночас із повагою й терпінням ставилися до професійних справ одне одного й намагалися щодня обмінюватися листами. С. Дністрянський виконував доручення Софії, які стосувалися музики. Він докладно розповідав дружині про роботу в бібліотеці та облаштування побуту, ділився спостереженнями про життя в різних містах і зізнавався, що її підтримка заохочує його до праці: «нині взагалі маю дуже добрий гумор, бо рано прийшов від моєї Голубки лист, котрий додав мені заохоти до видерження»³³⁹. У відповідь на інтерес молодшої дружини до його наукових занять Станіслав Дністрянський всіляко демонстрував повагу до її музичних вправ: «З радістю довідаюся від Тебе, що в музиці робиш поступи»³⁴⁰.

Попри різні професійні заняття Дністрянських, їх об'єднувало бажання працювати над українською наукою та культурою, що надавало зусиллям особливого сенсу. Софія Дністрянська навчила музики багатьох дітей з українських родин, з-поміж яких були й відомі в майбутньому імена; вона важко переживала вимушену еміграцію і вважала, що були «кращі хвили мого життя, коли я ще мала змогу успішно працювати на своїх, коли я ще могла бути в цьому щасливому положенні, що працюючи над музичною культурою з учениками-українцями, складала, хоч і яку малу, але все ж таки цеголку дорібку національної культури. Тепер, хоч і як багато маю заняття, воно мені не смакує. Працювати для чужих, — для мене дуже прикра річ»³⁴¹.

Одним із найскладніших питань у сфері інтимних стосунків було дотримання подружньої вірності — не лише у фізичному, а й в емоційному та морально-етичному плані. Фактична заборона розлучень передбачала зобов'язання все життя любити / терпіти свого шлюбного партнера і розуміти, що у разі виникнення іншої прив'язаності поєднатися з коханою людиною найімовірніше не вдасться. Поки шлюб розуміли як передусім економічний союз, його емоційну складову обговорювали мало. Однак культура модернізму з її увагою до внутрішніх переживань людини винесла на поверхню суспільних дискусій і цю проблему. У цьо-

³³⁷ Мушинка М. Софія Дністрянська — призабута українська піаністка, музичний педагог та критик. *Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті* / За ред. Г. Карась. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. С. 57—71.

³³⁸ *Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті...* С. 219.

³³⁹ Там само. С. 190.

³⁴⁰ Там само. С. 193.

³⁴¹ Там само. С. 174.

му сенсі опублікований 1896 р. відомий вірш Івана Франка «Тричі мені являлася любов» (у якому взагалі не знайшлося місця для дружини) мав радше суспільне, ніж інтимне звучання.

Обговорення теми подружньої зради зустрічалося з опором та осудом тих, які її порушували. Гучною подією стала публікація 1878 р. оповідання Михайла Павлика «Ребенщукова Тетяна» про подружнє життя селянки з-під Косова. Найбільше обурення критиків, підтримуваних «стурбованою публічністю», спричинила ідея твору про те, що причиною людських нещастя стає нерозривність шлюбу, яка прирікає на співжиття у стосунках, що не склалися. «Нема то, як у німців, — доводив один із героїв оповідання, — не злюбит ся жінці з чоловіком, то розлучит ся, тай жеє собі, з ким їй ся хоче [...]. Шож, коли то наші люде гадають, що тогди вже буде кінець світови, як стануть люде так паруватися як птахи»³⁴². Порушення твором норм суспільної моралі стало однією з причин конфіскації номера журналу «Громадський друг» з цим оповіданням, а згодом — і судового процесу проти М. Павлика.

Утім, Павликові та його однодумцям ішлося передусім про те, щоб викрити подвійне дно суспільної моралі, адепти якої опиралися визнанню очевидних речей, поєднати приватність із правом людини на вільний вибір. Відгукуючись на цю ситуацію віршем «Тетяна Ребенщукова», І. Франко протиставив відважність героїні «підлості світських жінок», які, живучи подвійним життям, уміли приховувати позашлюбні зв'язки від сторонніх очей. Насправді в тогочасному суспільстві численні позашлюбні зв'язки не були рідкістю як серед соціальних низів, так і на верхівці, і доволі часто не залишалися таємницею. Сприятливе підґрунтя для них було створене зростанням чисельності мешканців міст і мобільності населення, поступовим набуттям жінками з різних соціальних верств фінансової самостійності та їх появою в професійних колективах, загальною лібералізацією правил поведінки в суспільстві. Тогочасна преса у кримінальних хроніках регулярно вміщувала інформацію про злочини аж до вбивства, які траплялися на ґрунті зради й ревності. Деякі мемуаристи залишили розповіді про карколомні любовні пригоди зі світу аристократії. Не менш яскраві драми розігрувались і в середньо-заможних міських помешканнях. Нерідко їх героїнями ставали служниці — незаміжні сільські дівчата, які вносили елемент новизни у простір дому і для яких господар або його син ставали об'єктом любовних мрій. Такі зв'язки, як правило, були приреченими. Одним із варіантів їх приховування було заміжжя (інколи вже вагітної) пасії з грошовою винагородою її чоловікові.

Складніше розгорталися історії, герої яких були рівними за статусом. Деякі з них завдяки збереженій кореспонденції дійшли до сучасників і стали предметом досліджень істориків, хоча, звісно, вловлювати всі їх нюанси з відстані часу неможливо. Чи не найкраще дослідженим завдяки багатим збереженим джерелам є приватне життя Пантелеймона Куліша, на прикладі якого добре видно, наскільки вільними та наповненими романтичними пригодами були тогочасні взаємини.

³⁴² Павлик М. *Ребенщукова Тетяна*. Відень, [б. д.]. С. 35—36.

Тлом для його захоплень іншими жінками стала «душевна недуга» дружини Олександрри. Арешт і заслання Куліша, викидень, проблеми з облаштуванням життя та зі слугами, відчуття інтелектуальної слабкості порівняно з чоловіком розхитали її нерви і спричинили важку депресію.

Куліш, душа якого, за висловом знавця його біографії Є. Нахліка, була «ускладнена культурою», потребував «витонченішого інтимного взаєморозуміння»³⁴³. То сходячись, то розходячись із дружиною та безкінечно з'ясовуючи з нею стосунки, Куліш одночасно пробував шукати розради в інших жінок і навіть не без гордості порівнював себе з Дон Жуаном. З-поміж його пасій найбурхливіше склалися взаємини з Марією Маркович (Марко Вовчок), за якою в той час упадало чимало знаних постатей. Та врешті вона відкинула його залищання. А найгучнішим став роман з дружиною байкаря Леоніда Глібова Параскою, який не вдалося втримати в таємниці, і пара навіть планувала життя в невінчаному шлюбі. Та й це захоплення швидко «зів'яло». Так і не знайшовши свого ідеалу жінки, яка б поєднала чуттєвість, духовність та інтелект, П. Куліш дійшов висновку, що справжність любові перевіряється лише часом та старістю, і повернувся до стабільного подружнього життя. Дружина ж, якій були відомі його любовні мандри, впоралася з пережитим приниженням, вразивши Куліша своєю відданістю.

Одним із найвідоміших у середовищі української інтелігенції кінця XIX ст. був тривалий роман Володимира Антоновича з його ученицею, а пізніше співробітницею в наукових дослідженнях Катериною Мельник. Обраниця професора була донькою відомого лікаря з Полтавщини. Позналилися вони на Вищих жіночих курсах у Києві, де Катерина вивчала історію, а Володимир Антонович викладав. На цей час він уже давно мав дружину (ще студентом одружився з Варварою фон Міхель, донькою військового, яка по лінії матері походила з Чубинських і вела активне громадське життя) та чотирьох дітей. Появу у своєму житті іншої жінки В. Антонович пояснював поганими взаєминами з дружиною. У листі до Федора Вовка він писав: «Ви знаєте моє не нормальне сімейне становище — у його наслідку шлюбні пута виявилися для мене морально нестерпними; я скористався буржуазним критеріумом моєї дружини і досягнув з нею наступної угоди: розлучитися нам не можна — бо за це мене виженуть зі служби, унаслідок цього я втрачу посаду, якою дорожу, вона — дохід, і тому ми збережемо видимість співжиття, цілком пристойну на людях — за це вона отримає мою платню (200 руб. з 220 на місяць) — я повну свободу жити, як мені заманеться. Договір цей, що ґрунтується на точному усвідомленні інтересів обох сторін, виконується обома сторонами ось уже десять років, і обоє, здається, ним задоволені [...]. Звісно, у мене завелася інша дружина на стороні — особа, якою я за 10 років цілком задоволений під кутом зору її самопожертви, наукової та публіцистичної допомоги мені і т. д.»³⁴⁴.

³⁴³ Нахлік Є. *Подружнє життя і позащлюбні романи Пантелеймона Куліша...* С. 75.

³⁴⁴ *Син України Володимир Боніфатійович Антонович* / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський: у 3 т. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. С. 245 (лист Володимира Антоновича до Федора Вовка, Прага, 23 січня 1891 р.).

Хоча Катерина Мельник-Антонович упорядковувала папери історика після його смерті, вочевидь дбайливо усунувши все надто особисте, з небагатьох збережених листів усе ж чітко видно, що пару поєднували міцні емоційно-чуттєві зв'язки та спільне захоплення історією (Катерина Мельник стала успішним археологом). Із записки про те, що В. Антонович здав К. Мельник дві кімнати у своєму будинку на вул. Жилянській випливає, що принаймні якийсь час вона проживала в його домі без офіційного статусу. Двозначне становище К. Мельник тривало довгих два десятиліття: лише після смерті в 1901 р. Варвари Антонович пара змогла одружитися. Позашлюбний роман В. Антоновича, якого він, очевидно, не приховував, спричиняв плітки й пересуди, що вилилися в низку конфліктів із громадівцями (як свідчили діти, вони поділилися на «мамину» і «татову» громади³⁴⁵), які обоє важко переживали³⁴⁶.

Драматичну дилему між обов'язком перед родиною та новим коханням-захопленням довелося вирішувати Михайлові Коцюбинському. Дружина письменника Віра Дейша походила зі старшинсько-дворянської родини і була на свій час високоосвіченою — закінчила Чернігівську гімназію та жіночі Бестужевські вищі курси в Петербурзі. На момент знайомства з М. Коцюбинським уже мала досвід участі в революційному русі і навіть ув'язнення. Зблизилися молоді люди завдяки участі в українських громадах. Віра допомагала письменникові в роботі над текстами, була його першим критичним і вдумливим читачем, працювала поряд у Чернігівській «Просвіті» та підтримувала низку інших ініціатив, народила чотирьох дітей і створила в Чернігові затишне сімейне гніздо — дім із садком, у якому М. Коцюбинський написав твори світової слави. За визнанням самого письменника, дружина стала йому потрібною, «як повітря, як вода».

Утім, усі безперечні чесноти Віри Коцюбинської не запобігли захопленню її чоловіка молодшою на 16 років Олександрою Аплаксіною. Дівчина, як і М. Коцюбинський, працювала в статистичному бюро Чернігівського земства. Захопившись одне одним, пара проводила разом час після роботи, здебільшого прогулюючись вулицями міста, в околицях або зрідка вдома в Олександрі. Про зустрічі домовлялися через листи, які залишали в потаємних місцях. Завдяки цьому ці стосунки, наповнені численними зізнаннями в любові, були «задокументовані» у близько 300 листах і записках, які Олександра згодом передала до архіву. Деякий час М. Коцюбинський обмірковував можливість розлучення та виїзду з Чернігова в інше місто, однак здійснити цей намір йому не вдалося. Один із листів врешті-решт потрапив у руки дружини і спричинив бурхливе з'ясування стосунків, перебіг якого М. Коцюбинський знову ж таки описав у листах до О. Аплаксіної: «З'ясувалося, що В.[іра] У.[стимівна] дуже мене любить, про що

³⁴⁵ Дорошенко Д. *Володимир Антонович*. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. С. 47—48.

³⁴⁶ *Син України Володимир Боніфатійович Антонович...* Т. 1. С. 284—309 (листи Володимира Антоновича до Катерини Мельник, 1881—1903); Нікітенко А.І. В. Антонович та К. Мельник: у контексті подружнього життя та наукової співпраці. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2013. С. 74—84.

я не підозрював. Вона молила мене не кидати сім'ю, не губити всіх. Мені було так страшенно важко, так нестерпно, що я плакав. Тепер у мене туман у голові. Не знаю, чи переживу важку душевну драму — цей конфлікт між обов'язком і почуттям. Що робити?»³⁴⁷.

Рішення було ухвалено швидко. Як зізнавався М. Коцюбинський, йому лише теоретично здавалося можливим залишити сім'ю, на практиці ж для цього не вистачило ні сил, ні духу. Тож він вирішив «пожертвувати» особистим щастям — своїм та коханой. Стабілізувати ситуацію допомагала позиція Олександри, яка від початку скептично ставилася до руйнування родини та й загалом з листів постає як людина раціональна (на відміну від письменника, який був однаково сентиментальним у стосунках з усіма своїми жінками і не заощаджував у приватній кореспонденції літературного таланту). Вона переконувала М. Коцюбинського, що він може бути щасливим і без неї. Віра Коцюбинська вимагала від чоловіка розірвати позашлюбні взаємини, однак після короткої паузи їх було відновлено. Остаточну ситуацію розв'язала лише смерть Михайла Коцюбинського в 1913 р. Олександра Аплаксіна зберегла вірність цим стосункам і не створила власної родини.

З наведених історій, кількість яких можна істотно збільшити, випливає, що ближче до кінця XIX ст. акцент у добиранні собі пари, принаймні в середовищі освіченої інтелігенції, неухильно зміщувався в бік надання пріоритету внутрішньому світу людини та її почуттям, які мали б шанс протриматися довший час завдяки духовній близькості та інтелектуальній рівності партнерів. Важливу роль у формуванні таких пріоритетів відіграло поступове розмивання соціальних бар'єрів з тенденцією до їх остаточного падіння. У другій половині XIX ст. мезальянси не були вже рідкістю, а деякі з них мали не лише емоційне, а й світоглядне підґрунтя. Так, хлопчани шляхетського походження Борис Познанський і Тадей Рильський, які ще під час навчання в Київському університеті відстоювали «пуризм» (відмову від розгульного життя, скромність, стриманість і ощадність у побуті³⁴⁸) і, проводячи чимало часу в етнографічних експедиціях, пройнялися глибокою повагою до української народної культури, зрештою одружилися із сільськими дівчатами: Євдокією (Б. Познанський) та Меланією Чуприною (для Т. Рильського це був другий шлюб; подружжя Рильських успішно господарювало в с. Романівка на Житомирщині, виховувало трьох синів, а Т. Рильський ще й опікувався церковно-парафіяльною школою. За спогадами Максима Рильського, його мати була «людиною безперечного природного розуму. Навчена чоловіком читати і писати, вона все життя багато читала»³⁴⁹).

³⁴⁷ *Листи М.М. Коцюбинського до О.І. Аплаксіної* / Ред. І.І. Стебуна. Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. С. 175.

³⁴⁸ Воспоминания Б.С. Познанскага. *Украинская жизнь*. 1913. Ч. 2. С. 13.

³⁴⁹ Рильський М. Із спогадів. *Зібрання творів*: у 20 т. Київ: Наук. думка, 1988. Т. 19. С. 33—34.

Карколомні сімейні історії супроводжували Костомарових. Батько Миколи Костомарова, дворянин з Острогозького повіту, після військової служби захопився французьким Просвітництвом, завдяки чому, за спогадами історика, став типом «старовинного вільнодумця», який «любив толкувати всім і кожному, що всі люди рівні»³⁵⁰. Таке налаштування він підтвердив, обравши життєвою партнеркою свою ж кріпачку Тетяну Мельникову. У цьому соціальному статусі вона народила сина, згодом з ініціативи чоловіка навчалась у приватній школі в Москві, після чого пара повінчалася. Соціальне походження дружини не перешкоджало Іванові Костомарову дбати про навчання єдиного сина й особисто формувати його світогляд. Щоправда, після несподіваної смерті батька Микола Костомаров, як народжений поза шлюбом у статусі кріпака, за рішенням матері втратив значну частину батьківської спадщини в обмін на особисту свободу. Прищеплені в дитинстві сімейні цінності, передусім повага до особистості партнера, ймовірно, вплинули й на приватне життя самого історика. Після арешту в справі Кирило-Мефодіївського братства він буквально змусив наречену Аліну Крагельську розірвати заручини і влаштувати життя з іншим чоловіком. Та після 19 років шлюбу Аліна, уже вдова з трьома дітьми, повернулася до Миколи Костомарова, який фактично «дочекався» кохану, не розпочавши подружнього життя ні з ким іншим³⁵¹.

Певним викликом тогочасним нормам суспільної моралі стали взаємини Лесі Українки з молодшим за неї правником і етномузикологом Климентом Квіткою. Пара зблизилася після смерті Сергія Мержинського, коли Леся особливо потребувала підтримки. Кілька років вони прожили в цивільному шлюбі, який жінка захищала як від зовнішнього світу, так і від невдоволення батьків, зауважуючи, що «всякі постороннія соображенія» не мають для неї значення³⁵² і що вона не заборонятиме чоловікові бути поряд із нею. Та все ж 1907 р., на тлі різкого погіршення стану здоров'я К. Квітки та зваживши на вимогу обов'язкової реєстрації шлюбу для роботи чоловіка в судових установах Кавказу, пара повінчалася без урочистостей. У листі до сестри Ольги, яка на той час також жила з чоловіком Михайлом Кривинюком у невінчаному шлюбі, Леся пояснювала, що шлюб був вимушеним кроком: «Я думала, що ти скоріш осудиш мене за сей крок, що тобі трудно буде зрозуміти, як могли ми “скласти зброю” там, де ти свою держиш, не хияючи [...]. Сподіваюсь, що тепер матимем спокій, хоч від людей»³⁵³.

Увага до любові в середовищі української інтелігенції кінця ХІХ ст. нерозривно пов'язана з наданням дедалі більшого значення свободі особистості та її праву на вільний вибір. Ці тенденції були суголосними з філософією екзистенціалізму, яка, поряд із ніцшеанством, завойовувала популярність у Європі. Пережи-

³⁵⁰ Костомаров Н.И. Автобіографія. *Исторические произведения. Автобиография*. Київ: Изд-во при Київ. гос. ун-те, 1990. С. 427—428.

³⁵¹ Пінчук Ю. Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліні Костомарової. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2004. Вип. 14. С. 442—465.

³⁵² Леся Українка. *Листи 1903—1913* / Упоряд. В. Прокіп (Савчук). Київ: Комора, 2018. С. 309 (лист Лесі Українки до О.П. Косач, Колодяжне, 3 березня 1907 р.).

³⁵³ Там само. С. 337 (лист Лесі Українки до О.П. Косач, Київ, 12—15 серпня 1907 р.).

вання буття / присутності та взаємодії з іншою особою як форм пошуку власного «я» виводило любов зі сфери тілесності й навіть чуттєвості на вищий рівень³⁵⁴, відтак і нарощувало її цінність, а з нею — й рішучість відстоювати вибір життєвого партнера, незважаючи на опір та міркування родини чи оточення, соціальні чи національні бар'єри. Євген Чикаленко згадував, як опирався його одруженню з обраницею Марією Садик дядько, який приглядив значно заможнішу наречену. «Вже вибрав молоду собі по душі й іншої не хочу, — категорично запротестував проти вторгнення в особистий простір Є. Чикаленко, — а тому цими днями маю з нею шлюб брати». Розгнівавшись, дядько позбавив молодят утримання, і майбутній український меценат і благодійник деякий час працював на земельних наділах дружини так, що родичі навіть приймали його за селянина. Та за деякий час родина все ж примирилася з його вибором³⁵⁵.

Боротьбу за любов, під час якої людина свідомо намагалася зламати нав'язані суспільством поведінкові стереотипи, яскраво відобразила історія взаємин Ольги Кобилянської з Осипом Маковеєм. Вони познайомилися в Чернівцях, куди галичанин Маковей 1895 р. приїхав як редактор українського часопису «Буковина», і швидко заприятелювали на підставі близькості поглядів і письменницької творчості. Точно відтворити, як саме їхні стосунки набули романтичного забарвлення, неможливо, оскільки О. Кобилянська повернула Маковею його листи, які він, очевидно, знищив. Тому їхня історія більше відома з погляду жінки. Збагнувши за кілька років, що Маковей не схильний переводити взаємини в сімейну площину, Ольга Кобилянська наважилася взяти ініціативу у свої руки. Стриманість чоловіка, ймовірність його одруження з іншою із втратою духовної близькості (як врешті й сталося) підштовхнули жінку відважно зізнатися у почуттях і навіть запропонувати обранцеві жити разом у домі її батьків, не наполягаючи на шлюбі. Та Маковей відкинув інтимність («не думав Вас брати, се певна річ»); зі свого боку він міг запропонувати дружбу (яку, щоправда, визначив як «більш як любов»³⁵⁶) і повагу, тож відчуття і плани жінки виявилися лише витвором її фантазії. Ще деякий час Ольга не могла з цим змиритися: «Мені не соромно отворити уст про мої чувства. Вони не такого рода, щоб я їх соромитись потребувала. Вони Вас не ображають. Будьте спокійні, я і не буду перед ніким, і ані перед Вами коритись за них — вони гординя мого життя. Я знаю: так, як я люблю, ніхто Вас не любить і любити не буде»³⁵⁷. «Ви мусіли писати, я мусів мовчати, і добре зробив, як бачу», — відповідав на це Осип Маковей³⁵⁸.

³⁵⁴ Ковальчук Ю.В. *Феномен любові у європейській філософії XIX—XX ст.: онтологічно-екзистенційний вимір*: дис. ... канд. філос. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017.

³⁵⁵ Чикаленко Є. *Спогади (1861—1907)*... С. 110; Старовойтенко І.М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 263—278.

³⁵⁶ Павлишин М. *Ольга Кобилянська: прочитання*. Харків: Акта, 2008. С. 196.

³⁵⁷ Там само. С. 190.

³⁵⁸ Там само. С. 194.

Вивчивши історію взаємин Ольги Кобилянської та Осипа Маковея, Марко Павлишин звернув увагу на важливість повного (а не вибіркового, вирваного з контексту) урахування подібних ситуацій як в історичній біографістиці, так і у прочитанні текстів літературознавцями. Цю історію він розглянув також і під кутом зору обмежень, які накладали тогочасні соціальні відносини на волю й рішучість людини взяти майбутнє у свої руки. У цьому випадку спроба зробити вільний вибір виявилася безуспішною. Жіноче «в мене є своє право до Вас» (на підставі любові) було розбито через неможливість підпорядкувати собі бажання й наміри чоловіка. Уже в зіставлених вище цитатах можна побачити відмінності між жіночим і чоловічим сприйняттям любові: якщо жінка ставила почуття на перший план і була готова жертвувати заради них (цю жертвовність чи не найкраще ілюструють місяці, проведені Лесею Українкою в Мінську поряд із Сергієм Мержинським, що помирав), то чоловічим нарративам властива стриманість і сумніви, навіть у тих випадках, коли йшлося про життєву обраницю і визнане до неї почуття. Якщо жінка хотіла бачити в партнері «того єдиного», то чоловіком нерідко керував страх «зав'язати» собі світ обраницею. З притаманним йому літературним талантом подібні емоції зафіксував Володимир Винниченко на сторінках щоденника: «Мені хочеться записати стан свого відношення до Рози, щоб зрівняти, щоб зрозуміти, щоб опанувати ним. І я нічого, власне, не розумію, ні про що не можу сказати з певністю. Зараз мене не тягне до неї. Більше, щось трохи одштовхує, мені чудно, що я живу з якоюсь людиною, що я зв'язаний з нею. Чим зв'язаний? [...]. З холодком пробігає думка “Кінець захопленням, мріям, шуканням, ти знайшов уже”. І хоч я знаю, що ліпшої знайти не можу, все ж таки мені здається, що я від чогось одмовився, щось загубив, чогось не дійшов»³⁵⁹.

Перша світова війна показала, що жінки мали б бути значно краще підготовленими до життєвих викликів, ніж це було передбачено консервативно-патріархальним укладом. Вилучивши чоловіків на фронт, війна змусила жінок швидко долати розгубленість і брати на себе відповідальність за долю родини, яка часто залишалася без засобів до існування, жила в умовах окупації, опинялася без житла, стикалася з антисанітарією та інфекційними захворюваннями або ж поділяла долю біженців. Розділені вже не імперськими кордонами, а лінією фронту, опинившись в умовах неможливості узгодити національний патріотизм і громадянський обов'язок перед державою, українки самовіддано працювали в рамках локальних спільнот, намагаючись упорядкувати спричинений війною хаос. Деякі з них опинилися на фронті, мужньо подолавши як опір щодо їх появи, так і щоденність війни. Інші знайшли себе в добродійних практиках, роботі в шпиталях та на кухнях. Постійна зайнятість стала одним із джерел виживання, відволікаючи від стану очікування трагічних звісток, а переосмислення понять життя і

³⁵⁹ Винниченко В. *Щоденник* / Ред. Г. Костюк. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. Т. 1. С. 36—38.

смерті інспірувало нові мотиви у творчості ³⁶⁰. Стрімке розширення зони відповідальності стало для жінок одночасно і викликом, і шансом довести своє право на самостійну діяльність, рішення та вибір. Звичний світ, а з ним — і родина опинилися на порозі великих змін.

Українські інтелектуали зламу ХІХ—ХХ ст. гостро відчували своє покликання та обов'язок змінити не лише публічний простір, а й приватний світ. «Хтось раз сказав про Вас і мене, що ми ібсенівські люди. Я не знаю, чи ми такі, чи ні — лиш я знаю, що ми не ступаємо широкою дорогою буденщини», — писала Ольга Кобилянська Осипу Маковею ³⁶¹. Зачитуючись творами норвезького драматурга Генріка Ібсена, вони докладали чималих зусиль, щоб протидіяти викривленню дійсності і гармонізувати зовнішній світ із внутрішнім простором людини, випробовуючи універсальність пропонованих схем на власному досвіді. На кінець ХІХ ст. розбіжності між суспільними нормами і реальним життям стали значущими й самоочевидними. Чималою мірою це стосувалося й повсякдення та сімейних і гендерних стосунків. Вловлюючи подих майбутнього, «пророки у своїй Вітчизні» заговорили про потребу інтелектуальної і духовної відповідності чоловіка й жінки та їх спільної відповідальності за ухвалені рішення, яка б (на противагу ібсенівському «ляльковому дому», що розвалюється за найменшого зовнішнього поштовху) давала надію побудувати життя на міцному фундаменті. Бажаний новий формат взаємин чоловіка і жінки вдало передбачив один із найактивніших творців майбутнього Іван Франко в листі до Ольги Рошкевич: «Тепер приходжу до головного питання, що нам робити? [...]. Наш роман мусить іти не тою, що досі, дорогою і не може надалі обмежитися письмами і зітханнями — пора подумати о житті» ³⁶².

---

³⁶⁰ Байдак М.С. *Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914—1921 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2018.

³⁶¹ Павлишин М. *Ольга Кобилянська: прочитання...* С. 193.

³⁶² Франко І. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 48. С. 76 (лист І. Франка до О. Рошкевич, Львів, березень 1878 р.).

ПІСЛЯМОВА

В уяві сучасників ХІХ ст. асоціюється насамперед зі спокоєм і стабільністю. Тому-то цей історичний період опинився в тіні сповненого бурхливих потрясінь століття двадцятого. Оглядаючись назад із перспективи міжвоєнного двадцятиліття, Стефан Цвейг порівняв його із «золотими часами надійності», коли все перебувало в усталеному порядку, а рівень життя й можливості людини постійно зростали. Як не парадоксально, але навіть у переддень Першої світової «ніхто не вірив у війни, революції та перевороти. Все радикальне, все насильницьке вже здавалося неможливим у цю епоху розважливості. Це відчуття надійності було найбажанішою власністю мільйонів, загальним життєвим ідеалом. [...] У цій зворушливій впевненості в тому, що можна відгородитися, не залишивши жодної щілини для вторгнення злої долі, приховувалася, попри діловитість та поміркованість життєвих поглядів, велика та загрозна пиха. Дев'ятнадцяте століття зі своїм ліберальним ідеалізмом було щиро переконане, що воно на прямому незворотному шляху до "кращого з усіх світів". Зневажливо та зверхньо поглядало воно на попередні епохи з їхніми війнами, голодом та заколотами як на час, коли людство було ще неповнолітнім та недостатньо освіченим. Але тепер, здавалося, останнє зло та насилля остаточно залишиться позаду — це лише питання кількох десятиліть; і ця віра в постійний, невпинний "прогрес" для тої епохи була свого роду релігією»¹.

Утім, говорячи про ХІХ ст. як про час відносної стабільності, не варто забувати, що воно завершилося глобальним зіткненням у Великій війні та революціями, які слідом за нею змінили мапу значної частини Європи. Без сумніву, ці події не

¹ Цвейг С. *Світ учора. Спогади європейця* / Пер. з нім. А.В. Савченко. Харків: Фоліо, 2019. С. 9—11.

виникли з нічого; вони стали наслідком складних, тривалих і глибинних процесів попереднього періоду. XIX ст. було часом справжнього розквіту культурно-інтелектуальних дискусій, свого роду вибуху філософських і світоглядних концепцій, покликаних змінити уявлення про свободу людини, про те, що від неї залежить, а що перебуває поза її впливом і волею, про віру та зневіру, про те, як влаштовані суспільство й держава і як вони мають чи можуть бути організовані. Це був час візіонерів і романтиків, які не боялися мріяти сміливо й були готовими до самопожертв і самопосвяти на шляху до втілення мрій. Спираючись лише на подієву історію, дуже складно вловити «дух часу» й ментальний простір XIX ст. Його найбільша привабливість для дослідників завжди полягатиме в спокусі шукати і знаходити витоки великих змін, простежувати, як у період видимого спокою зароджуються ідеї, що згодом визначатимуть хід історії, аналізувати, спираючись на ширшу й принципово відмінну порівняно з попередніми епохами джерельну базу, сприйняття історичних процесів людиною та мотиви її дій.

Час і простір. Історія України цілком вписується в запропоновані британським істориком Еріком Гобсбаумом часові рамки «довгого XIX століття», яке хронологічно обмежене Великою французькою революцією та початком / завершенням Першої світової війни (як варіант — початком Української революції). В українську історіографію поняття «українського XIX ст.» як «довгого» ввів І. Лисяк-Рудницький. Знаковими подіями завершення «старого режиму» він визначив: ліквідацію козацької державності, поділи Речі Посполитої, опанування Росією Північного Причорномор'я. На тлі цих зовнішніх явищ відбувся «внутрішній переворот у світогляді тогочасної української провідної верстви» — відмова від відстоювання політичної автономії та прийняття всеросійської державної ідеології. Згортання української автономії не було винятковим явищем; воно відповідало тенденціям кінця XVIII ст., коли, керуючись ідеологією просвіченого абсолютизму, імперські уряди демонстрували тенденції до централізації та державної уніфікації².

Наслідком геополітичних змін стало перетворення просторових уявлень про межі вітчизни. Завершення козацької доби підвело ризик під розумінням України як «території свободи». Кримське ханство було анексовано Росією, Південь України виведено із зони Великого степу в смугу імперської модернізації, що змінило століттями усталені відносини в регіоні. Поділи Речі Посполитої започаткували / прискорили тривалий у часі розпад спільного українсько-польсько-литовського культурного й політичного простору. Західноукраїнські регіони було введено в політичний і культурний простір Центральної Європи, де домінувала німецька культура. Згодом стихійні й організовані урядами держав переселенські рухи спричинили формування на території України місць компактного проживання інших народів та осередків української діаспори у світі.

² Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 197—198.

Новим явищем став поділ українських земель «природним, точним і визначеним» державним кордоном між Російською та Австрійською імперіями. Хоча кордон розділяв, його перетин і подолання, як виявилось згодом, відкривали й нові можливості. Пошуки імперіями найефективніших форм управління супроводжувалися експериментами, які більш-менш стабілізувалися лише на середину ХІХ ст. Ці експерименти, хоча й мали на меті інтеграцію територій і вирівнювання відмінностей між ними, на практиці нерідко увиразнювали регіонально-фронтірні ідентичності, зосереджували й замикали увагу локальних спільнот на відносинах із сусідами. «Різноманітні політичні та культурні впливи, — стверджує дослідник фронтіру І. Чорновол, — сприяли формуванню фронтірного суспільства з амбівалентною лояльністю й ідентичністю локальних мешканців, яку ті змінювали часто, залежно від обставин. Але чи так уже й легко?». За баченням історика, такі притаманні мешканцям фронтіру амбівалентна ідентичність і спричинене змінами й пристосуваннями «роздерте сумління» були характерними в Україні не лише в ранньомодерний час, а й у подальшому³.

Серед численних теорій суспільного розвитку, на виникнення яких ХІХ ст. виявилось особливо «щедрим», було сформовано й розуміння зв'язку географічного простору з життям народу (зокрема формами господарювання) та його ментальністю. Саме в цей час зусиллями етнографів і статистиків було з'ясовано етнічні межі народів Центрально-Східної Європи. Явищем часу стали й загальні переписи населення, які впроваджували розрізнення за національностями через урахування мови спілкування й віросповідання. Щоправда, наукове усталення етнічних меж народів, визначення етнічної більшості на певній території далеко не відразу ставало аргументом для самостійної організації їх життя. Уявлення про «історичні» й «неісторичні» народи залишалося досить поширеним, і чи не кожний національний рух шукав аргументи на користь своєї «історичності» й тягlosti історичного часу на території, яку окреслював як «свою» з давніх-давен.

Геополітичні й світоглядні зміни диктували потребу навіть не переосмислення, а нового осмислення «свого» простору. Попередні образи світу виявилися фактично розшматованими, і, образно кажучи, «збирання земель» відбувалося спершу в уяві / творчості діячів національних рухів, які заново конструювали поняття вітчизни й зовнішнього оточення. Під впливом філософії романтизму творення національного часопростору відбувалося на базі мови, культури й історичної традиції, у якій віднаходили спільні і прийнятні для всієї національної спільноти символи й образи. Саме навколо цих символів, образів і понять, що давали змогу відчути свою співпричетність, відбувалося об'єднання, після якого розпочиналася розбудова інфраструктури національного руху. Отже, історичний час і простір у формуванні модерних націй ставали однаково важливими, творили єдине ціле.

³ Чорновол І. *Компаративні фронтіри. Світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 2015. С. 261—263.

До найважливіших пошуків дев'ятнадцятого століття належало намагання узгодити культурно-інтелектуальний, національний, територіальний та політичний простори. Ще 1797 р. славнозвісні німецькі поети Йоган Вольфганг Гете та Фрідріх Шиллер сформулювали напрям цих пошуків у питанні: «Німеччина? А де ж вона? Не знаю, де лежить ота країна. Там, де починається культурна, закінчується політична»⁴. Підсумком узгодження ставало внесення до програм національних рухів прагнення до власної державності, що наприкінці цього історичного періоду слугувало своєрідною «перепусткою» в коло цивілізованих народів. Ідея про те, що принципом управління має бути об'єднання всіх представників нації в одній державі, й стала (за Джоном Армстронгом) головною ознакою націоналізму в тому значенні, у якому його розуміли в ХІХ ст. Оскільки різні національні проекти конкурували між собою на полі спільного історичного часу й географічного простору, успіх одного з них сприймався як поразка інших.

До внутрішньої періодизації історії ХІХ ст. існують різні підходи, однак не підлягає сумніву той факт, що чіткий перелом у ньому відбувся у зв'язку з революцією 1848 р. і ліберальними (у Габсбурзькій монархії одночасно децентралізаторськими) реформами 1860-х років. Здебільшого за основу періодизації беруть етапи розвитку національних рухів. Популярною в українській історіографії є типологічна схема, розроблена для «малих» європейських народів чеським соціологом і істориком Мірославом Грохом. «Шляху, який веде до національного існування, — писав він, — не можна аналізувати без урахування епохи, в якій його було пройдено, та її місця на осі часу. З першого погляду видно, що творення європейських народів було виразно асинхронним: деякі народи виявляли себе як свідомі спільноти вже в середині ХІХ ст., натомість в інших на той час про існування народу лише мріяли нечисленні групи вчених». У зв'язку з цим учений пропонував порівнювати різні народи не за шкалою часу, а відповідно до типових ситуацій, які вони долали.

За твердженням М. Гроха, всі національні рухи проходили три основні етапи: 1. Фаза «А» — період «наукового зацікавлення», коли «вчені» вивчали мову, минуле, звичаї, стандарти життя та інші ознаки народу. 2. Фаза «В» — період «патріотичної агітації», коли група активних і свідомих патріотів, часто — учні покоління «А», поширювали національну свідомість серед ширших верств. 3. Фаза «С» — формування масового національного руху, що має незворотний характер⁵. Ці фази щодо українського національного руху прийнято окреслювати як академічну, культурну та політичну. Цілоком виправдана під кутом зору ситуацій, які долав національний рух, ця схема лише дуже приблизно може бути накладена на лінійну шкалу часу, адже на кожному з етапів виконання попередніх

⁴ Шпорлюк Р. *Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща* / Пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2016. С. 339.

⁵ Hroch M. *Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2020. S. 57—58.

завдань усе ще тривало. Український національний рух у Габсбурзькій монархії, який розвивався на базі гарантованих конституцією прав і свобод, простіше «вписати» в цю схему, аніж український рух у Російській імперії.

Зв'язок між часом і простором у ХІХ ст. підкреслюють такі періодизації, в основу яких покладено територіальне переміщення центрів українського національного руху в хронологічній послідовності. Одну з таких схем запропонували Омелян Пріцак та Джон Решетар. Вони виокремили п'ять стадій, поєднаних з історичними регіонами: 1) Новгород-Сіверська кінця ХVІІІ ст., пов'язана із середовищем колишньої козацької старшини, у якому було створено «Історію Русів»; 2) Харківська першої третини ХІХ ст., пов'язана з відкриттям Харківського університету та новою українською літературою; 3) Київська 30–60-х років ХІХ ст., яку визначали відкриття Київського університету, формування шевченківської культури та діяльність кирило-мефодіївців; 4) Женевська 70–80-х років ХІХ ст., що формувалась навколо діяльності Михайла Драгоманова; 5) Галицька кінця ХІХ — початку ХХ ст., пов'язана зі створенням політичних партій.

Осмилення простору історії України можливе й під кутом зору її взаємодії із зовнішніми чинниками. Український рух традиційно розглядають у його зв'язках з найближчими сусідами — російським та польським. Однак поглиблення досліджень і застосування компаративного підходу допомагає відкрити й інші пов'язання. Так, Р. Шпорлюк, спираючись на погляди британського історика Льюїса Нейм'єра про те, що в період між 1848 і 1945 рр. головним питанням Центральної та Східної Європи було «що таке Німеччина?», зазначив, що «поява німецького сюжету в українському наративі дасть нам змогу скоригувати загальне уявлення про те, що формування української нації — запізнілий і сповільнений процес, за загальної мовчазної згоди на те, що стосовно німців цей процес був одним із найпрогресивніших». Загальний висновок автора полягає у взаємозв'язку націєтворчих процесів у регіоні, які одночасно були формуванням, переформуванням та розформуванням різних національних проєктів, і кожний таким чином впливав на все, що відбувалося навколо ⁶.

Опинившись «у тіні» бурхливого ХХ ст., історія ХІХ ст. зазнає сильного впливу ретроспективного методу, який накидає давнішим подіям уявлення й цінності пізнішого часу. Особливо це позначається на поясненні націєтворення, коли складні, мінливі й багатоваріантні процеси трактують під кутом зору правильності / хибності вибору на кожному етапі. Такий підхід, безумовно, невинувато спрощує та збіднює картину минулого. Водночас, слідом за послідовниками Фернана Броделя ⁷, українські історики дедалі частіше звертають увагу на те, що в минулому можна виділяти й аналізувати різні часові пласти, які рухалися

⁶ Шпорлюк Р. *Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща...* С. 332—334.

⁷ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV—ХVІІІ ст.* Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995.

з неоднаковою швидкістю: якщо часовий вимір модернізації розвивався швидко, то в традиційності він залишався майже нерухомим⁸.

Традиція та модернізація. Застосування до вивчення історії ХІХ ст. модернізаційного підходу можливе як у контексті націєтворчих процесів, так і як альтернативний спосіб розгортання розповіді навколо національної парадигми. Модернізаційна теорія дає можливість досліднику показати значно ширше історичне тло, але водночас висновки й акценти, що випливатимуть з її застосування, можуть істотно відрізнитися від тих, які виникають з історії національного руху. Модернізаційний підхід зобов'язує розглядати імперську владу не в контексті її протистояння з народами, а як рушійну силу просвітницьких та економічних перетворень. На думку В. Кравченка, цей підхід може змінити й символічну ієрархію регіонів в українській історії ХІХ ст., ставлячи на перший план промислово розвинені Південну Україну й Слобожанщину, а також великі міста, які були анклавами модерності⁹.

Під модернізацією розуміють комплекс змін, що супроводжують перехід від традиційного аграрного до сучасного індустріального й урбанізованого суспільства, ланцюг взаємопов'язаних перетворень, кожне з яких породжує або підштовхує інші. Відбувалися ці зміни здебільшого нерівномірно. Взірцевою моделлю модернізації вважається Західна цивілізація, а її хронологічні рамки виходять за межі ХІХ ст. як у давніший, так і в пізніший періоди. Вивчати процеси модернізації лише засобами історичної науки здебільшого складно; їх дослідження потребує залучення суміжних дисциплін, зокрема соціології, економічної теорії, політології. Під цим кутом зору праці в руслі теорії модернізації відрізняються від культурно-інтелектуальної історії передусім методологією досліджень. Взаємозв'язок процесів модернізації доводить, наскільки важливо враховувати в дослідженнях ширші контексти будь-якого явища, що вивчається.

Модернізаційні процеси значно змінили політичну сферу. Гасла Французької революції «Свобода, рівність, братерство» прокладали шлях, наштовхуючись на значний опір, розмах якого показувала доля самих революціонерів. Утім, попри труднощі, суспільство зі станового перетворювалося на новочасне, піддані царя й цісаря — на громадян, а простір для вияву громадської активності ставав дедалі ширшим. Преса, товариства, політичні об'єднання, наукові товариства, профспілки, виборче право та парламентська діяльність, просторова й соціальна мобільність — усе це на українських землях з'явилося впродовж дев'ятнадцятого століття. Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (насамперед засобів масової інформації і транспорту), згідно з популярною комунікативною теорією Карла Дойча, на етапі переходу від аграрного до індустріального суспільства стали одним з головних чинників формування націоналізму і соці-

⁸ Константінова В. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861—1904 роки)*. Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 10—11.

⁹ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії. *Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2001. С. 453—454.

альної мобілізації ширших груп населення навколо його ідей та виникнення нових форм політичної свідомості¹⁰.

Модернізація і промислова революція посприяли трансформації суспільства й порушенню соціального питання як такого, що потребує першочергового вирішення. Започатковані в Німеччині дискусії між Карлом Марксом і Фрідріхом Лістом було покладено в основу дилеми «між комунізмом і націоналізмом», з якою на зламі ХІХ—ХХ ст. тією чи іншою мірою зіткнулись усі європейські народи. Питання про те, що вважати першочерговим — національне чи соціальне визволення, зачепило й українське суспільство, соціалістичні ідеї в якому мали значний резонанс з огляду на соціальну структуру самого суспільства і були меншою мірою збалансовані ідеологіями консерватизму й лібералізму. Соціалістичні ідеї слугували каталізатором і націтворючих процесів, що виявлялося як у доборі аргументів для творення національних держав, так і у формуванні політичних сил соціалістичного напрямку, які відразу чи пізніше набували національного забарвлення¹¹.

Особливе місце в дослідженні процесів модернізації відіграє вивчення міст¹². Саме міста найчастіше забезпечували розрив модерності з традицією, радикально змінювали спосіб життя людини, відкривали можливості й перетворювали свідомість. Відмінності між сільським і міським способами життя визначають як різницю між спільнотою та суспільством. Якщо сільська спільнота спиралася на багатовіковий досвід предків, неписані норми, родинні зв'язки та прямі контакти, то міське суспільство є вже структурованим соціумом, де діють закони і правила, а міжособистісні зв'язки часто безособові і не мають наслідком створення тривалих особистих залежностей. Оскільки мешканці міст часто починали життя з чистого аркуша, це формувало передумови для змін і творення нового. Візуально міста дев'ятнадцятого століття часто «перетікали» в сільську місцевість, їх «мальовничі краєвиди, наявність земель сільськогосподарського призначення були таким самим неодмінним елементом міського пейзажу, як собор, крамниця або постать поліцейського»¹³. Та все ж модернізація міст провокувала кризу «традиційних цінностей», які асоціювалися з сільською культурою, спричинювала драматичні повороти в долях конкретних людей. Значна роль міст в історії спонукала до небезуспішних спроб розглядати весь історичний процес як посту-

¹⁰ Дойч К. Народи, нації та комунікація. *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 317—332.

¹¹ Химка Дж.-П. *Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860—1890)*. Київ: Основні цінності, 2002.

¹² З-поміж останніх праць див.: *Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ — середини ХХ століть* / Упоряд. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. Київ: Дух і Літера, 2016; *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019.

¹³ Чорний Д. *По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)*. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. С. 35.

пове розширення перетворювального впливу міста на навколишню територію, а також досліджувати міську культуру не в замкненому просторі, а у контексті її запозичень сільськими мешканцями.

Вивчення міста не як місця дії / події, а як живого, динамічного та мінливого організму відповідає тенденціям «нової міської історії», що поєднала аналіз міста як системи з певними функціями із дослідженням його соціального й культурного середовища¹⁴. За твердженням дослідника лівобережних міст Д. Чорного, яке можна поширити на всі терени України, на початку ХХ ст. ці міста «демонстрували химерну, але не потворну суміш старого і нового, традиційного і модерного, імперського і українського. Їх життя було більше схожим на мозаїку або веселку». Дослідження настроїв мешканців міст ХІХ ст. увиразнює співіснування кількох колективних ідентичностей: імперської, губернської, регіональної, української чи малоросійської, власне міської тощо¹⁵.

Саме на прикладі міської історії дослідники підмітили й поставили питання про неоднозначність взаємозв'язків між модернізацією та українським національним рухом. За висновком Б. Кравченка, міста в Україні ХІХ ст. дуже слабо справлялися з роллю осередків українського націоналізму, більш того, через неукраїнський характер еліт, преси, школи тощо вони йому протистояли. Після «деурбанізації» України у ХVІІІ ст. в імперський період міста розвивалися не так органічно, як відповідно до цілей імперської модернізації, що зумовлювало невисоку частку в них українського населення. Відсутність або слабкі позиції українців у стратегічних секторах політики, економіки, культури стали, на думку Б. Кравченка, основною причиною поразки Української революції¹⁶.

В історіографії висловлено припущення (зокрема австрійським істориком А. Каппелером), що модернізація послаблювала український національний рух, оскільки більший доступ до її реалізації мали ті верстви суспільства, серед яких етнічні українці становили меншість. Аналізуючи співвідношення між процесами модернізації та модерним націєтворенням, Я. Грицак звернув увагу на те, що в ХІХ ст. українці у своїй більшості слабо реагували на зміни та зберігали традиційний уклад. Тож, за його висновком, «українцям багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй». Водночас історики, які стримано оцінюють безпосередній вплив модернізації на український рух, не заперечують необхідність її складових для конструювання модерної нації, хоча й зазначають, що всі вони могли призводити до різних наслідків, діяли не завжди прямо, а й опосередковано. Важливим є висновок про те, що синхронність модернізаційних процесів по обидва боки кордону не роз'єднала, а

¹⁴ Верменич Я. *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення* / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2011. С. 15.

¹⁵ Чорний Д. *По лівий бік Дніпра...* С. 292—293.

¹⁶ Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття* / Пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. Київ: Основи, 1997.

навпаки, сприяла об'єднанню української нації. Це дає змогу застосовувати теорію модернізації до вивчення української історії XIX ст.¹⁷

Урешті-решт, аналізуючи процеси модернізації на українських землях, потрібно шукати відповіді на питання про співвідношення їх органічного характеру із запозиченням чи нав'язуванням — як у територіальному, так і в національному вимірі. Поставивши це питання щодо просвітницьких та інтеграційних перетворень у XVIII ст., В. Маслійчук дійшов висновку, що їх впровадження супроводжувалося брутальними формами тиску влади навіть щодо російського соціуму. Таке зіткнення й практиковані владою моделі виходу з нього пояснювалися насамперед архаїчністю суспільства. Українська ж прикордонна спільнота, на думку автора, була ще менше готова до перетворень «західного штибу», що спричинило численні конфлікти й нерівномірності в розвитку. «На жаль, — підсумував історик, — «втягнення в орбіту розвиненіших цивілізацій», коли до нього спричиняються недорозвинені й суперечливі посередники, окрім зміни суспільної парадигми, а, відповідно й історичної пам'яті та свідомості, вибудовує також нове соціальне тло, де обтята й трансформована (на кінець XVIII ст.) «традиція» є чинником мітологізації власного ества»¹⁸.

Імперії і народи. У руслі повороту західної історіографії на початку 2000-х років до «нової імперської історії» в дослідженнях з історії України XVIII—XIX ст. простежується прагнення переосмислити роль імперій у формуванні модерної української національної ідентичності, відмовившись від упередженого трактування імперського контексту як принизливого для національної історії та перенісши наголос на роль імперій у трансформаціях суспільства. Сформовані як різновид лояльності імперські ідентичності (малоросійство, австрорусинство) в такий спосіб можна розглядати як перехідний етап від розпаду річпосполитського простору до формування новочасної національної ідентичності¹⁹.

На оцінкові судження щодо ролі імперій можна поширити спостереження Ларі Вулфа, який зауважив, що практиковані добою Просвітництва бінарні оцінки Східної Європи в категоріях протистояння європейської цивілізації та азійського варварства насправді легко деконструювати²⁰. Факт виняткових заборон українського друкованого слова в Російській імперії не може бути достатнім обґрунтуванням намагань вивчати українську спільноту так, ніби всі інші заходи імперської влади не мали на неї жодного впливу. Важливою темою досліджень тут є діяльність місцевої адміністрації (намісництв, генерал-губернаторств, губернаторств) та її бюрократичного апарату, які як головні посередники між цент-

¹⁷ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття*. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 32—33.

¹⁸ Маслійчук В. *Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVIII—XIX ст.* Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. С. 140.

¹⁹ *Імперські ідентичності в українській історії XVIII — першої половини XIX ст.* / За ред. В. Ададурова і В. Склокіна. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2020.

²⁰ Вулф Л. *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Київ: Критика, 2009. С. 496—497.

ральною владою та місцевим населенням, з одного боку, реалізовували політику влади, а з іншого — акумулювали й виражали настрої на місцях. Виваженішого порівняння потребує також імперська політика щодо українців Росії та Австрії (Австро-Угорщини), адже в оцінці Російської імперії помітні спроби ототожнювати її з пізнішим радянським періодом, натомість політика Габсбургів надмірно міфологізована. Це призводить до неточності в оцінках щодо можливостей громадської активності українців по обидва боки кордону й невиправданого звуження цих можливостей у випадку українців у складі Російської імперії²¹.

Головним прагненням імперської влади було забезпечення спокою й порядку на підвладних територіях, а першочерговою метою уніфікаторських заходів ставала не боротьба з національною самобутністю, а творення й раціоналізація єдиних адміністративно-управлінської, освітньої та інших систем. Аналіз імперських моделей управління показує, що їх арсенал був значно ширшим і різноманітнішим, аніж репресії та насилля, а «форми утримування народів в імперській орбіті — мозаїчнішими: практичними, гнучкими та обережними»²². Імперські уряди залучали на свій бік місцеві еліти, гарантуючи їм взамін за лояльність захист, соціальні привілеї і навіть певну свободу дій до тієї межі, яку вважали для себе безпечною. Російська влада успішно реалізувала такий сценарій з козацькою старшиною, австрійська — з польською аристократією. Такі компроміси мали й зворотний ефект. Здобувши вплив на центральну владу, місцеві еліти могли скористатися ним відповідно до свого бачення найближчих цілей. Чимало відомих, а ще більше — менш знаних діячів українського національного руху поєднували участь у модерному українському націєтворенні з державною службою в Російській імперії (зокрема викладанням в університетах і середніх школах), а ще виразніше цей зв'язок проступатиме, якщо брати до уваги членів їхніх родин.

Неупереджений і позбавлений задалегідь заданої лінії аналіз політичних процесів може призвести й до несподіваних висновків. Наприклад, Климентій К. та Климентій І. Федевичі, дослідивши «малоросійський монархізм» початку ХХ ст., зазначили, що його потрібно вважати частиною українського національного руху: «Прибічники монархії брали активну участь у розвитку українського національного дискурсу й часто були першими національними будителями українських селян і міщан». Діяти в цьому руслі їм давало змогу переконання в тому, що «русская православна нация» складається з малоруського, великоруського й білоруського народів. Працюючи на місцевому рівні, монархісти, як стверджують дослідники, одночасно були як однією з суспільних

²¹ Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии. *Новая имперская история постсоветского пространства* / Ред. И. Герасимов и др. Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. С. 81—108.

²² Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні. ХІХ — початок ХХ ст.* / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2005. С. 380—381.

підпор монархії, так і рушієм її децентралізації, який сприяв її послабленню та занепаду²³.

Зіставні висновки, що підтверджують не випадковість попередніх тез, зробила й німецька дослідниця Анна Вероніка Вендланд, проаналізувавши галицьке русофільство. Русофіли в Галичині, спираючись на консервативну концепцію «Старої Русі», пробували діяти, поєднуючи лояльності одразу до двох імперій — Австрійської та Російської. Сукупність виконаної ними роботи на національному полі дає змогу розглядати їх діяльність як етап у розвитку українського національного руху та ідейних пошуків його виразників на межі між традиційним і модерним суспільством. Водночас слід пам'ятати, що діяльність будь-якої політичної сили не можна оцінювати загалом, а лише з урахуванням конкретного часу й обставин: доцільність в одному історичному періоді може стати недоречністю чи грубою політичною помилкою в іншому. Такі суперечливі явища могли походити з одного джерела доти, доки можна було дотримуватися множинних лояльностей. Вимоги національних рухів робити чіткий і однозначний вибір швидко призвели до краху імперій.

Імперії і народи пов'язані між собою прямими взаємними впливами. Під цим кутом зору імперії в Центрально-Східній Європі послуговували — більш чи менш сприятливими — «лабораторіями» (використовують також порівняння з гімназіями) для формування новочасних націй. Як відкриття простору можливостей, так і обмежувальні заходи в підсумку згуртовували національні рухи. Упродовж усього ХІХ ст. національна ідея набирала обертів, захоплюючи дедалі більше прихильників, які пов'язували з національною свободою надії на краще життя. Увага до національного питання в ХІХ ст. була прикута передусім тому, що внаслідок секуляризаційних процесів йому відводили ключову роль у новому впорядкуванні світу, що передбачало підпорядкування інших колективних ідентичностей національній.

Важливим питанням для істориків України ХІХ ст. залишається взаємозв'язок між «відродженням» і «народженням» української нації в її сучасному розумінні. Термін «відродження», який передбачав, що нації існували з давніх-давен і лише через несприятливі зовнішні обставини опинилися перед труднощами, був ідеологічним винаходом. Концепт «відродження» лежить в основі примордіалістської версії націєтворчих процесів; модерністські ж версії об'єднує переконання в тому, що нація в її сучасному вигляді формується вже в новий час. В останні десятиліття «класична модернізаційна парадигма поступилася місцем культурним інтерпретаціям, згідно з якими нація є соціальним конструктом, «винайденою», «уявленою», за висловом Бенедикта Андерсона, категорією, позбавленою цілісності, що має складну, гетероген-

²³ Федевич К.К., Федевич К.І. *За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905—1917 роки)* / Пер. з рос. К. Демчук. Київ: Критика, 2017. С. 11—15.

ну структуру й, своєю чергою, належить до хитросплетів інших колективних ідентичностей»²⁴.

Перетворення на модерні нації проходили як «історичні», так і «неісторичні» народи. Цілі й наміри центральної влади та амбіції так званої титульної нації не завжди збігалися, у багатьох випадках знак рівності між ними недоречний. Не випадково в політичній практиці націоналізмів «історичних» народів можна знайти чимало гострої критики імперської влади за брак нібито належної їм підтримки. Модерна національна ідентичність формувалася в опозиції до інших, як категорична незгода бути частиною іншого національного проекту. Для українців це було відмежування насамперед від поляків і росіян, але й ті, своєю чергою, формували свою ідентичність, протиставляючись Заходу, взаємодіючи з ним і будучи для нього окраїною (периферією) магістральних процесів²⁵.

Частиною імперського дискурсу є питання про те, наскільки виправдано аналізувати становище українських земель у складі Російської та Австрійської імперій у ХІХ ст. як відносини між колонією та метрополією. Питання про це було вперше поставлено українськими діячами на зламі ХІХ—ХХ ст. під впливом початків наукового осмислення колоніалізму та спроб запровадження порівняльних студій. Відтоді історики періодично сперечаються навколо цього питання, проте поглиблення досліджень лише додає аргументи обом сторонам. Протівники порівняння становища українських земель з колоніальним статусом стверджують, що вони були інтегральною частиною обох імперій, перебували під управлінням загальноімперської бюрократії, центральна влада трактувала їх як «історичні землі», українські регіони не були культурно відсталими, а також не слугували ринком збуту й джерелом сировини. Натомість прихильники такого порівняння наголошують на національній нерівноправності, несаможитності економіки та господарських перевагах для інших регіонів. Оскільки колоніальний дискурс тісно пов'язаний з питаннями економіки, а український рух усе ж акцентував свої вимоги на лінгвістично-культурній складовій, обговорення цього питання суттєво не розвинулося. Утім, очевидний його зв'язок зі сформульованою децю в інший спосіб проблемою — що визначало характер імперського впливу на Україну: модернізаційний чинник чи все ж гальмування її розвитку²⁶.

Війна і мир. Хоча ХІХ ст., порівняно з попереднім і наступним, вважається відносно спокійним, усе ж і його історію можна розглянути як ланцюг війн (воєнних кампаній), які спричиняли чи готували геополітичні зміни, та періодів затишшя, упродовж яких визрівали й наростали майбутні конфлікти. Особливістю української історії в такому разі стала втрата власної військової сили — ко-

²⁴ Кравченко В. Україна, імперія, Росія... С. 413.

²⁵ Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави. *Схід — Захід. Історико-культурологічний збірник*. Харків, 2001. Вип. 4. С. 11.

²⁶ Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток. *Схід — Захід. Історико-культурологічний збірник*. Харків, 2009. Вип. 13—14. С. 300—344.

зацтва, дії якої визначали ситуацію в Україні протягом двох попередніх століть. Після тривалої перерви українізовані військові підрозділи з'явилися лише в ході Першої світової війни. Створені Російською імперією Чорноморське, Азовське та Кубанське козацтва, хоча й пов'язані з українством деякими ознаками, були інтегровані до російської армії. Упродовж ХІХ ст. українці здобували лише персональний військовий досвід як військовослужбовці чи рекрути у складі імперських армій. У дискурсі тогочасного українського національного руху увага до власного війська була незначною. Пояснювалося це не тільки вимушеною потребою лояльності до імперій, а й нерозумінням запитів і потреб воєнного часу, яке характерне для тривалих періодів миру.

На середину ХІХ ст. процес інтеграції території Лівобережної України до складу Російської імперії було в основному завершено, тоді як її Правобережжя потребувало від імперії куди більше зусиль. Повстання 1830 і 1863 рр. змушували її ліквідувати залишки річпосполитських традицій державного життя, унормувати соціальні стани до чинних у внутрішніх її територіях, примушувати відбувати державну службу.

До імперських засобів належали ліквідація полково-сотенного й запровадження губерньського адміністративно-територіального устрою, переформування козацького війська на регулярні кавалерійські полки, позбавлення козаків прав і привілеїв та ліквідація козацтва як соціального стану; зарахування козацької старшини та правобережної шляхти до російського дворянства, а відтак — і до процесу їх своєрідного формування як «служилого» стану. Причин і обставин примирення значної частини політичної еліти з такою ситуацією чимало, і кожна з них можна докладно аналізувати й пояснювати. Водночас не варто забувати той факт, що в складі Російської імперії на теренах України було припинено воєнні дії в напрямках, які виснажували її вже довший час, — з Річчю Посполитою, Кримським ханством та Османською імперією.

Імперська влада докладала чималих зусиль, щоб українці сприймали козацьку історію як те, що завершилося й ніколи не зможе бути повторене. Змальований Миколою Гоголем образ козацької України як «дорогої, прекрасної покійниці», яку залишилося лише заквітчати і з почестями поховати, був віддзеркаленням не лише офіційного дискурсу російської імперської влади, а й настроїв, що побутували у перші десятиліття ХІХ ст.²⁷ Однак ігри з історичною пам'яттю в епоху романтизму нерідко призводили до несподіваних наслідків. До того ж історія, яка саме в цей час переживала становлення як академічна дисципліна й щодо якої цензурні заборони були доволі м'якими, на широкому джерельному матеріалі демонструвала потужний пласт козацької епохи. Тож, у підсумку, первісний намір спотворити до невпізнання або ж загалом піддати забуттю період перебування українських земель у складі Речі Посполитої було замінено привабливішим для

²⁷ Грушевський М. Юбилей Миколи Гоголя. *Літературно-науковий вістник*. 1909. Т. 45. С. 608; Бояновська Е.М. *Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом* / Пер. з англ. А. Бондар. Київ: Темпора, 2013.

імперії варіантом — приписуванням козацтву ролі борця з ворожою західною / католицькою цивілізацією.

Хоча російська імперська влада пробувала вписати українське козацтво в офіційний наратив, знайшовши йому місце в концепті протидії зовнішнім ворогам, упродовж усього ХІХ ст. образи мужніх і винахідливих воїнів, які воліли померти, аніж підкоритися, уявлення про демократичну лицарську спільноту та її боротьбу за свободу продовжували захоплювати не лише в Україні, а й поза її межами, формуючи привабливу альтернативу імперському дискурсу, у якій навіть російські опозиціонери й польські літератори та митці знаходили для себе джерело вільнотворчих ідей. Збіг з ідейним кліматом романтизму, можливість розповідати історії про козаків так, щоб піднести їх чесноти, мужність, патріотизм, готовність до самопожертви, а водночас зумовити емпатію до пережитих страждань, забезпечили козацькому міфу поширення і прийняття його як одного з чинників модерного українського націєтворення²⁸. Чимало українських письменників та істориків писали про козаків, привчаючи українську спільноту відчувати причетність до спільного минулого, а в завершеній формі козацтво як історичний символ України було утверджене в творчості Тараса Шевченка (художня версія) та «Історії України-Руси» Михайла Грушевського (академічна версія).

Останнім акордом геополітичних змін у Європі кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. були наполеонівські війни. Окрім воєнно-політичного значення, вони виконали й функцію зіткнення ширшого європейського простору з ідеями Французької революції, яке в Центрально-Східній Європі завершилося перемогою імперського консерватизму. Під впливом інтересу наполеонівських урядовців до ментальної мапи західних європейців увійшло таке бачення теренів України, яке відрізняло її від Росії, надіяло притаманними характеристиками й згодом час від часу поновлювалося в контексті планів послабити Російську імперію. Водночас військова поразка Наполеона і провал його проєктів щодо Східної Європи показала помилковість легковажного ставлення до Російської імперії як штучного конгломерату, який легко зруйнувати; засвідчила досягнуті російською владою успіхи в інтеграції підвладних територій. Причиною продемонстрованого в малоросійських губерніях сплеску російського патріотизму Вадим Ададуров вважає неготовність їх мешканців прийняти західну соціокультурну модель і пристосувати її для свого життя²⁹. Згодом тезу про неприйнятність західної культури для панрусського простору активно використовувала Росія в антизахідній пропаганді.

Після наполеонівських війн на території України настав тривалий період спокою. Однак імперії періодично вступали у війни, а безпосереднім наслідком декількох із них навіть стало проведення ґрунтовних ліберальних реформ. Воєнні

²⁸ Плохій С. *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій*. Київ: Laugus, 2013. С. 17, 389.

²⁹ Ададуров В. *«Наполеоніда» на сході Європи. Уявлення, проєкти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття*. Львів: Вид-во УКУ, 2007.

кампанії відбувалися поза межами території України, і українці брали в них участь як військовослужбовці у складі імперських армій. Військо належало до основних чинників інтеграції імперій, воно давало знання мови, бачення інших місцевостей і народів. Сам його вигляд щоразу нагадував про різноманітність світу, а розповіді тих, хто відслужив, розширювали його горизонти. Російська та австро-угорська армії мали специфіку: якщо в Росії плекали культ військових офіцерів, акцентували на власне російському характері державного патріотизму, втіленому в гаслі «за віру, царя і вітчизну», то в Австро-Угорщині, на відміну від Росії чи Пруссії, милітаризмом не захоплювалися. Сміслові наповнення австрійського патріотизму — держава, яка була б спільним домом для всіх її народів, слугувало захисним щитом перед пошуками зовнішніх ворогів, адже в дискурсах національних рухів головними опонентами зазвичай ставали найближчі сусіди в рамках тієї самої монархії.

Упродовж XIX ст. на українських землях відбулося дві революції: «Весна народів» 1848—1849 рр. в Австрійській монархії, яка була складовою частиною революційних подій у багатьох європейських країнах, та революція 1905—1907 рр. у Російській імперії. Обидві, хоча й відбувалися за різних історичних обставин, виконали подібні завдання переходу від самодержавної до конституційної монархії. В обох випадках події розгорталися за внутрішньою імперською логікою та ніяк не враховували загальноукраїнської перспективи, хоча в підсумку мали на неї чималий вплив. У Габсбурзькій монархії революційні заворушення невдовзі було переведено в площину легальної політики, натомість у Російській імперії формувалися й діяли середовища «професійних революціонерів», які готувалися до повалення царизму. Певне значення для налагодження контактів між двома частинами України мала вимушена політична еміграція до Галичини низки наддніпрянських діячів-соціалістів, які змістили акценти з академічної в політичну площину. Вивчаючи війни та революції, важливо брати до уваги не лише їхні політичні складові, а й ширші контексти повсякдення, як-от епідемії та неврожаї, адже нерідко саме щоденний відчай штовхав людину до радикальних вчинків.

Форми опору опозиційних, зокрема національних, рухів імперській владі могли бути різними. Історія пристосування до державної влади, яка в національному дискурсі не вважається «своєю», сповнена драматичної напруги, супроводжується дискусіями про «зрадників» і ціну зради, героїв і плату за героїзм. Особливо делікатним є питання, у який момент опір втрачає сенс, стає марною жертвою і завдає шкоди, тоді як компроміси й поступки можуть відкрити шлях до збереження, захисту й розвитку. Багатий матеріал до роздумів на цю тему дає історія польських повстань, події яких почасти розгорталися й на теренах України і мали на неї прямий вплив. Жертви, конфіскації маєтків, ув'язнення, вимушена еміграція їх учасників, що врешті-решт призвели до заміни курсу на конспіративну діяльність і підготовку повстань гаслом «органічної праці», стали сигналом і для інших національних рухів, який свідчив про безперспективність самотнього збройного виступу проти імперій. Натомість з'явилася теза про підготовку й очікування «слухного моменту», яка надавала сенсу всім діям, що сприяли його прискоренню та кращій під-

готовці. В останні десятиліття перед Світовою війною дедалі більшої популярності набували парамілітарні організації, які поєднували фізичну й початкову військову підготовку їхніх членів. Діяли вони фактично відкрито.

У другій половині XIX — на початку XX ст. однією з дієвих форм розхитування державного устрою став тероризм, спрямований проти високопоставлених чиновників і членів монарших родин. Терористичні осередки, ідеологічно часто пов'язані з анархізмом, виникали в різних країнах Європи, але найбільшого розмаху їхня діяльність сягнула в Росії, де з-поміж найвідоміших жертв були імператор-реформатор Олександр II і його син Сергій, міністри внутрішніх справ Дмитро Сипягін, В'ячеслав Плеве, Петро Столипін, а загальну кількість жертв на всіх рівнях оцінюють у кілька тисяч осіб. Причинами поширення тероризму саме в Російській імперії дослідники вважають незавершеність ліберальних реформ, розрив між владою і суспільством, неможливість освічених верств реалізувати політичні інтереси, віру в персональну відповідальність монархів і чиновників та в те, що їх усунення/ «покарання» може запобігти більшим жертвам. У публічному просторі Габсбурзької монархії полюбляли підкреслювати, що терористичні замаху є притаманним Росії явищем, хоча й австрійським можновладцям не вдалося їх уникнути: їх жертвою стала цісарева Єлизабет, а вбивство в Сараєві спадкоємця престолу Франца Фердинанда та його дружини Софії навіть стало прелюдією Великої війни.

Розглядати терористичні акти потрібно разом із комплексом причин і приводів до них. Ними нерідко ставали ув'язнення, заслання, страти та інші репресивні дії влади, що ламали людські долі. Відповідаючи на терор репресіями і вперто обмежуючи простір для політичних дискусій, влада Російської імперії лише загострювала ситуацію. Не оминула хвиля терористичних замахів і український рух: чимало з них було здійснено на території України, а виконавці мали українське походження. Найгучнішою справою за участю українця було вбивство студентом Мирославом Січинським галицького намісника й польського аристократа Анджєя Потоцького під претекстом нестерпних відносин між поляками й українцями в Галичині. Середовища терористів нерідко мали міжнародні зв'язки, ставали об'єктами інтересу й підтримки спецслужб інших держав, відповідно, і в ролі жертв вони обирали не так справжніх злочинців, як яскравих політиків, котрі перешкоджали реалізації певних планів. Терористичні акти мали значний психоемоційний вплив на суспільство, посилювали недовіру й атмосферу залякування, зривали політичні розрахунки й домовленості, які могли призвести до хоча б часткової нормалізації. Попри засудження такої форми боротьби з боку моральних авторитетів, члени бойових терористичних організацій користувалися ореолом мучеників, які жертвували собою в ім'я благородної справи і не підлягали публічному осуду³⁰.

Відчуття військової загрози й періоди затишшя в Російській та Австро-Угорській імперіях часто залежали від актуальних відносин між ними. Аналіз документів зовнішньополітичних відомств обох імперій свідчить про значну увагу,

³⁰ Волковинський В., Ніконова І. *Револьюційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.)*. Київ: Старий світ, 2006.

яку вони приділяли одна одній, а в донесеннях і розпорядженнях щодо прикордонних територій з позначкою «таємно» здебільшого йшлося про діяльність шпигунів та агентів сусідньої держави. Терени України належали до найбажаніших надбань обох імперій у разі війни. У Російській імперії зі зламу ХІХ—ХХ ст. виходили у світ пропагандистські брошури, які відкрито обґрунтовували потребу приєднання «Карпатської Русі» для подолання вогнища «малоросійського сепаратизму». Відповідно, й увага австрійського уряду до українців, які прагнули його підтримки з огляду на панівні позиції поляків у Галицькій автономії, коливалася разом із загостренням і послабленням міжнародної напруги. І хоча перспективи залучення у разі війни навіть частини українців у складі Російської імперії на бік німецько-австрійського блоку була надто непевною, у деяких випадках мотивовані такими сподіваннями рішення австрійського уряду посприяли зміцненню українського руху по обидва боки кордону.

Лояльність громадян до імперій, що виявилася з вибухом Великої війни, спиралася на відчуття стабільності, влаштованості життя й захищеності та непорушності порядку, які забезпечувала імператорська влада. Хоча велике зіткнення в останнє передвоєнне десятиліття буквально витало в повітрі, усе ж кожна людина, зокрема, не надто в нього вірила і сподівалася, що воно відтягнеться в часі й не зачепить ані її, ані її близьких. На початок ХХ ст. у внутрішніх і зовнішніх відносинах тогочасних держав справді накопичилося чимало проблем. Пов'язуючи їх вирішення з великим воєнним зіткненням та нерідко підштовхуючи до нього, політики, утім, нічого не говорили про ціну для кожної людини, яку доведеться за нього заплатити. Початок бойових дій різко змінив масові уявлення про цінність людського життя та вимір фізичних і моральних страждань, проте увімкнений ними спусковий механізм було вже не зупинити.

Інтелектуал і влада. Важливим «ключем» для розуміння ХІХ століття є підходи культурно-інтелектуальної історії — субдисциплінарного напрямку історієписання. Об'єкт її вивчення — людина минулого, що розглядається під кутом зору того, як вона «конструювала» різні сегменти суспільного життя. Інтелектуальна історія вивчає історичні аспекти творчої та інтелектуальної сфери людської діяльності через культуру, біографію та соціокультурне оточення їх носіїв; вона доповнює соціальну та подієву історії, а водночас виступає і як альтернатива до них, оскільки переносить увагу на свідомість, духовність, ментальність. Як спосіб пізнання світу інтелектуальна історія почала формуватися саме в ХІХ ст. у тісному взаємозв'язку з філософією історії. Упродовж ХХ ст. вона виокремилася у цілком самостійний напрям, дослідницькі підходи якого визначають англо-американська школа «історії ідей», німецька — «історії понять» та французька — «історії ментальностей»³¹.

Культурно-інтелектуальна історія України ХІХ ст. розвивалася в одному руслі із загальноєвропейськими тенденціями, реагуючи на світоглядні «тренди» й

³¹ Ясь О. Інтелектуальна історія. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями*. Київ: Генеза, 2018. С. 5—59.

даючи власне їх прочитання, інтерпретацію та відповіді на них. Світоглядний переворот, який призвів до встановлення «культу розуму», забезпечила філософія Просвітництва. Її ключовими поняттями були розум, природа, прогрес в ім'я свободи. Прагнення просвітників розірвати із середньовічними перепонами відіграли чималу роль у секуляризаційних процесах, утвердженні принципів наукового мислення, а їх теза про те, що суспільство має бути зорганізоване за раціональними засадами й законами, лягла в основу реформ освіченого абсолютизму, одним із важливих наслідків чого стало зростання загальної грамотності. Сформульовані просвітниками принципи народного суверенітету, права народу на опір зловживанням влади, плебісциту як форми народного волевиявлення створили передумови для ліберальних політичних змін. Стимулюючи пізнавальний інтерес до минулого, творення просвітницьких товариств, читацьку активність і розвиток наук, Просвітництво не лише визначило імперську політику освіченого абсолютизму, а й одночасно посприяло національним рухам.

Значний поштовх процесам модерного націєтворення дало поєднання просвітницьких ідей з Романтизмом, який захопив ідейно-культурний простір після наполеонівської Європи й доповнив раціоналізм Просвітництва увагою до творчості в усіх її проявах. Не випадково ХІХ ст. стало часом справжнього розквіту «наук і мистецтв». Прихильники Романтизму наголошували на почуттях і емоціях, пропагували культ свободи й боротьби за неї, надавали великого значення історії та її героям, шукали й відстоювали чистоту «народного духу», що вилізло насамперед у сплеск етнографічних досліджень та формування на підставі народно-розмовних варіантів сучасних літературних національних мов, знаходили місце для сакрального в новій картині світу. У другій половині ХІХ ст. важливі доповнення до розуміння людиною взаємозв'язку між природними та соціальними явищами внесло неокантіанство, яке вказало на відмінності між природничими й гуманітарними науками, необхідність постійного діалогу в науковому пізнанні та потребу застосування до аналізу соціальних процесів аксіологічного підходу.

На зламі ХІХ–ХХ ст. черговий виклик консервативному традиціоналізму кинули модерністи. Після романтизму модернізм дав наступний імпульс формуванню національних культур. Спільним для творчих експериментів митців і літераторів того часу стало влучно сформульоване Лесем Курбасом бажання відійти від «двовимірного світу», щоб навчитися вловлювати його найтонші грані й можливості. Представники культури модернізму мали високий рівень освіти, знали культури інших народів, а водночас прагнули домогтися оригінального «звучання» української творчості у світовому багатоголоссі. Через образи й символи літератори й митці сприяли формуванню спільного простору новочасної української ідентичності та пошуку шляхів інтелектуальної й емоційної взаємодії з ширшими верствами, які б посилювали відчуття співпричетності. Притаманне модерністам намагання відобразити через твори «потік свідомості» привертало увагу до внутрішнього світу людини, привчало до думки про важливість її досвіду, прагнень та емоцій і про потребу бачення цілісної особистості. Модернізм підривав патріар-

хальні устої, був суголосним з бунтом молоді проти сліпого дотримання традицій, відстоював право кожної особистості на вибір та відповідальність за нього.

Явищем XIX ст. стало формування інтелігенції як окремої соціальної верстви. Зростання чисельності «людей розумової праці» започаткувало Просвітництво, яке сформувало запит на участь інтелектуалів в управлінні державою і проведенні суспільних реформ. Єдиним шляхом формування інтелігенції була освіта, доступність якої зростала. Зі збільшенням чисельності світської інтелігенції, що активно відбувалося з середини XIX ст., дедалі очевиднішою ставала її роль у руйнуванні станових бар'єрів. Аналіз соціального походження учнів гімназій і студентів університетів демонстрував дедалі більшу частку в них вихідців із середньо заможних і нижчих соціальних верств. Поступово інтелігенція перебирала на себе частину функцій соціальної верхівки суспільства, зокрема управлінську та науково-освітню. У національних спільнотах з неповною соціальною структурою, до яких належали й українці, середовища інтелігенції взяли на себе місію конструювання образів минулого і майбутнього та розбудови всієї потрібної для національного простору інфраструктури. Не випадково в термінології народів Центрально-Східної Європи поняття «інтелігенція» виражене чіткіше, ніж у Західній Європі.

Історики продовжують дискутувати про зміст терміна «інтелігенція» та критерії віднесення до цієї верстви. Західна історіографія співвідносить його з декласованою шляхтою і дрібноміщанством, які працювали в інтелектуальній сфері (так званий творчий клас). Прихильники соціального підходу до визначення інтелігенції вважають, що її межі чіткі, а підставою для зарахування до її числа є рід професійної діяльності та освітній рівень. У культурно-філософському підході наголос перенесено на світогляд, мораль, ціннісні орієнтири і виконання зобов'язань перед суспільством / народом. Дослідник української інтелігенції в підавстрійській Галичині С. Пахолків пропонує розглядати її як частину моделі «середнього класу», яка розвинулась у німецькомовному просторі Центральної Європи і була об'єднана «бюргерською культурою». Спираючись на раціоналістичну основу класичної освіти, вона охоплювала такі елементи, як спільне розуміння себе, життєвих настанов, подібний спосіб життя, ціннісні орієнтири³². На думку Г. Касьянова, «у XIX ст. подальший розвиток і логічне завершення дістала традиція духовної опозиційності інтелігенції державі»³³. В українській громадській думці сформувався образ інтелігента, покликаного й зобов'язаного служити народові, інтелектуала, який міг відчутти спрямованість великих змін і конструювати на цій підставі великі суспільні проекти, на виконання яких можна було мобілізувати ширші верстви. Тож до української інтелігенції XIX ст. найдоречнішим є застосування саме культурно-філософського підходу.

³² Пахолків С. *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*. Львів: Піраміда, 2014.

³³ Касьянов Г. *Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет*. Київ: Либідь, 1993. С. 12.

Осередками формування інтелігенції були університети, роль, організація та суспільні функції яких упродовж ХІХ ст. зазнали суттєвих змін. В їх основу було покладено утвердження ідеї «гумбольдтівського університету», згідно з якою університети, слугуючи ідеї науки, мали забезпечувати перехід людини від навчання до самостійної праці. Гумбольдтова ідея університету передбачала поєднання науки та освіти, перехід від «доктрин» до досліджень, пропонувала «життя в ідеях», свободу формування студій і «самотність дослідницької праці». Розуміння зв'язку між гуманітарними науками і формуванням світоглядних цінностей, необхідністю досягати балансу між професійним формуванням та універсальною необхідністю залишатися людьми й брати на себе відповідальність за інших забезпечувало гуманітаристиці провідну роль в університетській освіті, починаючи з гімназійної лави³⁴.

Така трансформація надіяла університети перетворювальною роллю. Попри всі спроби імперської бюрократії контролювати й скеровувати навчальний процес, живе слово і думка пробивали собі шлях з університетських кафедр, а роки навчання для багатьох ставали путівкою не лише у професійне, а й у громадське життя. Поняття академічних свобод і академічної спільноти відкривали перед інтелектуалами можливість виконувати роль опозиції і впливати на владу. Не випадково дві знакові для українського руху постаті кінця ХІХ — початку ХХ ст., Володимир Антонович і Михайло Грушевський, були професорами Київського та Львівського університетів. З кінця ХІХ ст. створення українських університетів та Академії наук належало до усвідомлених і першочергових завдань українського руху, до виконання якого готувалися вчені, розкидані по різних навчальних закладах Європи або й позбавлені можливості викладати. Значну їх частину об'єднувало Наукове товариство імені Шевченка та Українське наукове товариство.

Зосередження уваги істориків, що вивчають ХІХ ст. на предметному полі культурно-інтелектуальної історії, дає змогу відбудувати чимало логічних зв'язків, які з плином часу втратили самоочевидність. Такі можливості відкриваються як у ході аналізу організаційних структур (навчальних і наукових осередків та різного роду об'єднань і середовищ), так і під час вивчення історії ідей та понять. Цілком продуктивним бачиться аналіз процесів модерного українського націєтворення через запропонований Іриною Колесник концепт «інтелектуального співтовариства», який дослідниця визначає як «динамічну й гнучку мережеву структуру комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів». Такими співтовариствами були аристократичні салони, панські маєтки, гуртки, масонські ложі, громади, родинні клани та їх товариське і сусідське оточення тощо, де обговорювалися ідеї, формувалися візії майбутнього і почини до дій, унаслідок чого українське національне життя поступово набувало легітимізації³⁵. До них набли-

³⁴ *Ідея університету. Антологія* / Упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002.

³⁵ Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. ХІХ століття. *Укр. іст. журн.* 2008. № 1. С. 169—193.

жалися й суспільно-політичні організації, які масово виникали під час сплеску революції 1905—1907 рр., об'єднуючи у своїх рядах людей за соціальними, професійними, національними, віковими та гендерними ознаками³⁶.

Аналіз інтелектуальних середовищ можливий на рівні якнайширшого узагальнення, як запропонував С. Єкельчик у роботі «Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття»³⁷, а також на мікрорівні інтелектуальних біографій, коли широка картина розгортається крізь призму пов'язань людини та впливів на її світогляд. Дещо інший дискурс розкривається перед дослідниками під час аналізу соціально-професійних груп української інтелігенції (вчителів, викладачів, адвокатів, журналістів, митців тощо), що дає змогу поєднати культурно-філософський і соціологічний підходи, проаналізувати зв'язок громадської і творчої активності зі здобутою освітою та особливостями професійних можливостей і робочих ситуацій. Розглядаючи такі групи на прикладі півдавстрійської Галичини, не можна не зауважити низки типових і важливих для розуміння українського руху особливостей: ключову роль греко-католицьких священників і народних учителів у просвітницькій роботі та поширенні національної свідомості по сільських громадах, значущість незалежних від державної влади адвокатів як політичних активістів, вплив середовища греко-католицьких священників на ціннісні орієнтири наступного покоління української світської інтелігенції тощо.

Засадничий підхід інтелектуальної історії до аналізу понять та ідей полягає в тому, що, маючи відносно стає значення, вони змінюються за змістовим наповненням залежно від викликів і тенденцій часу. Питання ідентичностей, лояльностей та можливостей їх вибору і поєднання, розпізнавання й конструювання «свого» простору та його символів, пошуки меж Вітчизни, її героїв та зрадників — ці теми викликали особливий інтерес і напругу. Простеження розвитку будь-якої політичної ідеї у XIX ст. з високою ймовірністю приведе до історіографічних концепцій як їх складової. «Студіювання взаємозалежності концептуальних історіографічних поглядів учених-гуманітаріїв та їхніх суспільно-політичних переконань, — стверджує І. Гирич, — доводить детермінованість першого другим»³⁸. Розуміння зв'язку історії з сучасним і майбутнім, а відтак — і широких можливостей використання «своєї історичної правди» в політичних цілях набуло завершеної форми саме протягом XIX ст. З-поміж ідейних пошуків візіонерів українського майбутнього на особливу увагу заслуговує тема національної єдності, яка через тривалу відсутність єдиного державного простору потребувала зусиль і праці³⁹.

³⁶ Магась В. *«Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905—1917 рр.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020.

³⁷ Єкельчик С. *Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття.* Київ: КІС, 2010.

³⁸ Гирич І. *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.).* Київ: Український письменник, 2014. С. 414.

³⁹ Райківський І. *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття.* Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012.

Тож основний пласт інтелектуальних вправ мислителів XIX ст. обертався навколо питань політичної та соціальної організації суспільства, з-поміж яких історія, ментальні характеристики і призначення народу-нації відігравали ключову роль. Новим явищем стало обговорення актуальних тем у пресі, що забезпечувало можливість постійного діалогу (зокрема й міжкультурного) з добром аргументів і відкритих публічних реакцій, які — так чи інакше — формували громадську думку. На відміну від попереднього періоду, коли кількість друкованої продукції була обмеженою, і наступного, коли преса стала не так джерелом інформації, як засобом пропаганди і маніпуляцій, часописи XIX ст., попри більш чи менш жорсткі цензурні обмеження, можуть слугувати основним джерелом текстів, аналіз яких з урахуванням широкого тла їх створення здатний відповісти на більшість питань істориків до минулого.

Українські інтелектуали XIX ст. перебували в ідейній опозиції до імперської влади. Найбільшою мірою це впливало з політики обох імперій щодо українського національного руху, однак зводити пояснення лише до цієї тези було б надмірним спрощенням. Духовна та ідейна опозиційність інтелектуалів до державної бюрократії пояснюється самою природою обох груп: якщо перші зорієнтовані на високий рівень освіти, науковий світогляд, індивідуалізм і ціннісні компоненти, то бюрократія схильна до усереднення й послуху, самовідтворення, паперової творчості та виникнення корупційних схем усюди, де для цього виникають сприятливі умови. Бюрократія була покликана захищати чинний державний устрій, тоді як інтелектуальні середовища прагнули змін і під цим кутом зору становили постійну загрозу. Проте лише частина інтелектуалів належали до відносно незалежних від держави вільних професій, інші ж були інтегровані в державну службу, викладали в навчальних закладах або працювали в чиновницькому апараті. Більшість із них, долучившись до українського національного руху, усе подальше життя мали узгоджувати дилеми між «служінням народу» та організацією власного повсякдення.

* * *

Якою була людина XIX століття? І чи може сучасник, заглибившись в історію цього віддаленого вже періоду, розпізнати в ній щось близьке до власних розмірковувань і переживань? Аналізуючи тло епохи, складно не зауважити в ній витoki сучасних політичних баталій і технологій формування громадської думки, організації держави, суспільства та економіки, освіти, наук і мистецтв, повсякденної сфери. Та світ навколо людини XIX ст. стрімко змінювався, і ці зміни не завжди й не одразу були для неї комфортними. Хоча перетворення були нерівномірними й на перших порах лише поглиблювали контрасти, традиційні й модерні форми химерно співіснували і перепліталися між собою, і навіть час плинув по-різному, мало кому вдавалося пережити модернізацію не драматично. Як селянин, звільнений від залежності, а одночасно й опіки пана, нерідко змушений мандрувати в пошуках кращої долі до міста або й у далекі краї, так і родовитий аристократ, чий

образ світу з вікон панського двору неухильно розбивали нові реалії, виявилися однаково беззахисними перед фінальними потрясіннями «довгого ХІХ століття».

ХІХ ст. давало людським спільнотам віру в перетворювальну силу невпинного прогресу, однак ще не звертало уваги на можливість його руйнівних наслідків. Воно сформувало ідеал модерної людини як такої, що вміло поєднувала розуміння своїх прав з обов'язками, сміливо мріяла і не боялася діяти. У сім'ях священників виростали ліберали й радикали, а в родинях лібералів — революціонери, перед бажанням яких змінити світ на краще поміркованість і життєвий досвід батьків мусили відступити. Романтики й візіонери з університетською гуманітарною освітою окреслили обриси майбутньої України, ґрунтовно переосмисливши спільні для українців по обидва боки кордону ідеї, ідеали та символи, серед яких як самоочевидна цінність була усвідомлена ідея національної єдності. Чимало при звичаєних до плюралізму думок «дітей ХІХ століття», які відчайдушно й сміливо взялися розбудувати українське майбутнє, знесла хвиля політичних репресій 1930-х років, а деякі з них були приречені на життя в еміграції.

Людина ХІХ ст. вірила в силу творчості й відчувала потяг до неї. Не випадково у приватних архівах тогочасних українських інтелігентів нерідко трапляються проби пера в жанрах художньої літератури, а для жінок література й мистецтво стали першими професійними сферами, де їхній голос залунав нарівні з чоловіками. Завдяки спогадам, щоденникам, кореспонденції це століття промовляє до сучасності не лише сухими фактами хронік, офіційних документів чи статистики, а й розмірковуваннями, сумнівами, розчаруваннями й життєвими радощами тогочасних людей, їх непідробною щирістю та емоціями. Беручись до вивчення його історії, будь-який сучасний дослідник з високою дозою ймовірності зможе віднайти осіб із суголосним до власного світоглядом та життєвими орієнтирами.

Розмірковуючи над новочасними пошуками досконаліших форм історичного нарративу і досліджуючи суперечки між прихильниками подієвої історії, з одного боку, й аналізу структур, з іншого, П. Берк звернув увагу на продуктивність застосування у викладі історичного матеріалу «багатоголосся», однак не лише як суб'єктивного досвіду (розповіді осіб, кожна з яких по-своєму переживала якісь події), а й як зіставлення колективних точок зору, що дає змогу пояснювати історичний процес у категоріях конфлікту інтерпретацій⁴⁰. Тільки навчившись «слухати» розповіді про одні й ті самі ситуації з різних точок зору, історики ХІХ ст. зможуть вийти із зачарованого кола суперечок про нації та імперії та зосередитись на пізнанні інших, не менш цікавих реалій того часу.

⁴⁰ Берк П. Історія подій і відродження нарративу. *Нові підходи до історіописання* / За ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 327—344.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Абрагамовська Стефанія 582
Абрамович Ю. 73
Авдикович Климентина (з Січинських) 189
Авдикович Орест 189
Авсієнко В. 76
Австралія 459
Австрійська імперія (Австрійська держава, Австрійська монархія, Австрія, Австрійське цісарство, Габсбурзька монархія) 6—8, 10, 12, 14, 19, 20, 25—29, 33—35, 39—41, 44, 46, 47, 49, 56, 60, 67, 113, 129, 131, 138, 156—158, 163, 171, 177, 186, 189, 193, 220, 221, 228, 238, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 281, 294, 304, 306, 309, 311, 332, 333, 339, 340, 343, 348, 353, 355, 357, 360, 362—364, 371, 374, 375, 387, 402, 427, 433—436, 457, 465, 471, 472, 522, 540, 559—563, 569, 579, 601, 659, 615, 626, 634, 660, 661, 667, 671, 672, 659
Австрія *див.* Австрійська імперія
Австро-Угорська імперія *див.* Австро-Угорщина
Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія) 8, 29, 35, 125, 128, 187, 193, 199, 216, 247, 271, 278, 279, 291, 297, 310, 332, 336, 600, 666
Авцин Павло 554
Агеєва Віра 499
Агнон Шмуель Йозеф 174
Ададуrow Вадим 670
Адріатичне узбережжя 220
Азія 357
Азовське море 223
Айвазовський Іван 518
Акименко Олексій 542
Аккерман м. 535
Аландський П.І. 443
Алексеєнко І.М. 105
Алмазов М. 602
Алчевськ м. 610
Алчевська Христя 642
Алчевський Олексій 191, 210, 411, 415
Альбрехт 216
Альошин П.Ф. 519
Альтер Рудольф 274
Амбодик-Максимович Нестор 570
Америка 111, 537, 556, 629
Ананьїв м. 404
Англія 14, 160, 186, 187, 366, 399, 443, 535, 540
Андерсон Бенедикт 262, 272, 667
Андреев Є. 87
Андржейовський Й. 576
Андріяшев О. 76
Анненков М. 85, 480
Анноне м-ко 545
Анохін Олександр 607
Антоній (Храповицький Олексій) 367
Антонович Боніфатій 282

- Антонович Варвара 576, 577
 Антонович Володимир 70, 76, 282, 303, 319, 344, 350—354, 383, 384, 438, 443, 447—449, 454, 464, 484
 Антонович Дмитро 317, 356, 495, 529
 Антоновичі 576, 577
 Аплаксина Олександра 651, 652
 Апоньї Альберт 46
 Аргентина 544
 Арзамас м. 527
 Аріадна 527
 Аркас Микола 224
 Армстронг Джон 261, 660
 Архангельська губернія 646
 Аскеназі Шимон 388, 467
 Афіни м. 607
- Багалій Д.І. 166, 452
 Бадені 38, 149, 211
 Бадені Казимир 39, 273, 353
 Базаров О.І. 439
 Базель м. 388
 Байден-Пауелл Роберт 604
 Байкова Н.Г. 407
 Байрон 498
 Баку м. 168
 Балаклава м. 222
 Балеї Степан 469
 Баліцький Зигмунд 375
 Балта м. 222, 557
 Балтійське море 224, 362
 Бальцер Освальд 467
 Банах Стефан 214, 470
 Бандіселлі Роберто 225
 Бантиш-Каменський Дмитро 281
 Бар м. 224
 Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш Олександра) 642, 650 632, 644
 Барвінська Ольга 578
 Барвінський Богдан 457
 Барвінський Василь 517
 Барвінський Володимир Григорович 218, 228, 229, 307, 308, 341, 343, 578
 Барвінський Володимир Олександрович 578
 Барвінський Олександр 54, 228, 277, 327, 328, 341, 343, 344, 351, 352, 358, 362, 456, 465, 474, 488, 527, 538, 578
 Барвінські 307, 462, 578
- Баронч Тадей 526
 Бауер Броніслав 578
 Бауер Отто 275
 Бахмут м. 107, 554
 Бахмутський повіт 183
 Бахчисарай м. 166, 231, 391, 492
 Бачевські 163
 Бачинська Теофілія 513
 Бачинський Юліан 141, 185, 329, 334
 Бачинський Лев 330
 Бачинський Омелян 513
 Башкирцева Марія 641
 Бебель Август 636
 Безак Олександр 73
 Безуглий 481
 Бейліс 368
 Бек Максиміліан 248
 Бекетов М.М. 439
 Беккарія Чезаре 116
 Белл Олександр Грем 553
 Белліні В. 512
 Беллінчоні Джемме 516
 Бельгія 113, 169, 557
 Бендикс Рейнхард 125
 Бердичів м. 107, 166, 170, 191, 199, 224, 511
 Бердичівський повіт 73
 Бердянськ м. 168, 192, 405
 Берег комітат 45
 Бережани м. 205, 207, 221, 489, 509
 Бережницький Теофіл 195
 Березна м. 223
 Беренштамп В. 447
 Берестечко м 368, 487
 Берк П. 679
 Берлін м. 131, 179, 195, 240, 277, 407, 430, 462, 520, 542, 552, 560
 Берлінер Еміль 555
 Бернар Сара 516
 Бернатович Володимир 296
 Берхтгольд Леопольд фон 363
 Бессарабська область 112, 118, 409, 481
 Бетховен ван Людвіг 210
 Белінський 183
 Белінський Віссаріон 283
 Биньковська О.І. 407
 Бирчак Володимир 501
 Бистриця с. 426
 Бібіков Д.Г. 88, 446

- Бібрка м. 205, 580, 581
 Біла Церква м. 103, 405, 407
 Білецька Марія 243
 Білики с. 245
 Білогорща р. 563
 Білоконський Іван 95
 Білопілля м. 108
 Біляшівський М.Ф. 449, 529
 Біндер Г. 48, 201, 248
 Бінерт-Шмерлінг Рихард фон 273
 Бірки с. 540
 Бірюльов Ю. 583
 Бісмарк фон Отто 28, 277, 352
 Блудов граф 406
 Бнінський Р.Р. 451
 Боберський Іван 603, 606, 609
 Бобжинський Міхал 41, 42, 249, 250, 363, 372, 376, 421, 438, 466, 472, 474
 Бобринський Володимир граф 160, 226, 370, 554
 Бобринські 160
 Бобровський Тадеуш 198, 282
 Бобруйськ м. 284
 Бобрусов М.П. 519
 Бовуа Д. 93, 144, 382
 Богацький Павло 501, 502
 Богачевська Ольга 242
 Богачевська-Хомяк М. 617, 636, 639
 Богемія 9, 220, 273
 Богодухів м. 404
 Богомазов Олександр 529, 530
 Богутил О. 450
 Богун Іван 331
 Бодянський Осип 281, 342, 445
 Бойє Станіслав 610
 Бойко Ян 379
 Бойцов П. 516
 Бойчук Михайло 527
 Болгарія (Болгарське князівство) 79, 303
 Болгарське князівство *див.* Болгарія
 Бомбей м. 226
 Бондаренко Станіслав 504
 Бордун Меланія 458
 Борис Володимир 130
 Борисикевич Іван 21
 Борислав м. 173, 188, 255, 256, 568
 Борисов В. 447
 Бородін Олександр 540
 Борщаківка м-ко 368
 Борщівський повіт 150
 Боснія і Герцеговина 460
 Бохня м. 220, 221
 Боярка м. 596
 Брадтман Едуард-Фердинанд 520
 Брак 530
 Брандт Юзеф 526
 Браницька Марія 103
 Браницькі 73, 145, 160
 Брауде Маркус 389
 Брауншвейг Р. 69
 Брацлав м. 116
 Брентано Франц 469
 Брест-Литовськ м. 113
 Брик І. 471
 Брно м. 11, 30, 472
 Бровари м. 592
 Бродель Фернан 532, 661
 Броди м. 174, 175, 215, 220, 221, 278, 279, 487, 540
 Бродський Ераст 146
 Бродський Лазар 198
 Бродські 415
 Брукнер Антон 462
 Буг р. 171
 Будапешт м. 12
 Будзиновський Альфред 603
 Будзиновський В'ячеслав 142, 329
 Будилович Антон 370
 Будницький О. 251
 Буковина 10, 11, 25, 43, 44, 47, 49, 64, 130, 139, 158, 162, 167, 194, 221, 225, 230, 248, 249, 281, 324, 326, 331, 348, 354, 361, 370, 389, 431, 432, 437, 457, 493, 500, 515, 525, 539, 597, 603, 647
 Букреев Б.Я. 439
 Бунге Микола Андрійович 415, 563
 Бунге Микола Християнович 114, 190, 192, 234, 302, 442
 Бургінбон Ф. 44
 Буркут с. 597
 Бурлюк Давид 529
 Бурчак Ф. 565
 Бутковський Кароль Мар'ян 257
 Бучацький повіт 142, 257
 Бучач м. 174
 Бучинський Мелітон 359

- Буюк Францішек 131, 389, 390, 467
- Вагилевич Іван** 23, 342
- Вагнер Отто 51
- Вайгль Рудольф 566
- Вайнштейн Мойсей 161
- Валуєв Петро 78, 87
- Ваньковичі с. 289
- Вараниця А. 425
- Варшава м. 37, 76, 87, 170, 221, 226, 227, 372, 373, 379, 430, 451
- Василенко Микола 413, 449
- Васильківський повіт 145
- Васильківський Сергій 529
- Василько Микола 49, 58, 327
- Васильченко С. 400
- Васильчиков І.І. 70, 478
- Вахнянин Анатоль 48, 153, 255, 296, 311, 343, 430, 462, 517
- Вашківці м. 432
- Вашенко-Захарченко М.Є. 439
- Вежицький Людвік 539
- Велика Британія 535, 559
- Велика Україна *див.* Наддніпрянщина
- Велике князівство Краківське 225
- Великі Сорочинці с. 245
- Великий Любін с. 597
- Величенко С. 200
- Величко 216
- Венгерська Вікторія 264
- Вендланд Анна Вероніка 264, 291, 292, 337, 667
- Венеція м. 10
- Вербівка с. 530
- Верещиця р. 564
- Вернадський Володимир 319, 440
- Вернадський Іван 191
- Верхньодніпровськ м. 107
- Верхратський Іван 298, 430, 456, 464
- Верштайн 173
- Вебер Ежен 159
- Вербицький Михайло 517
- Вербицький О.М. 519
- Вергановський Володимир 460
- Верн Жуль 504
- Верховцев Михайло 371
- Верховцева І. 133
- Вижниця м. 432
- Винники м-ко 163
- Винниченко Володимир 314, 356, 497, 514, 642, 655
- Винниченко Розалія (Роза) 655
- Висока Піч с. 183
- Висоцька Станіслава 514
- Виспянський Станіслав 516, 527
- Витвицький Софрон 464
- Відень м. 9—12, 15, 17, 18, 25, 27, 28, 33—36, 38, 39, 41, 42, 44, 46—49, 53, 56—58, 63, 65, 67, 129, 131, 138, 140, 148, 165, 177, 179, 187, 188, 215, 220, 222, 226—228, 248—251, 272, 275—278, 294, 297, 305, 328, 337, 338, 343, 344, 361—363, 373, 378, 380, 388, 420, 430, 435, 457, 459, 462, 471, 473, 475, 514, 522, 523, 526, 538, 551, 553, 559, 578, 606, 611, 629, 647
- Візантія 527
- Віктор Емануїл II 26
- Вілер 531
- Віллец Ігнац 44
- Вільнюс м. 447
- Вільшаниця с. 373
- Вінберг Володимир 135
- Віндішгрец 12, 13
- Вінницький повіт 451
- Вінниця м. 102, 402, 518, 550, 557, 602, 608
- Вінничина 147, 441, 527, 566
- Вінчі Леонардо да 547
- Віняж Алоїзій 257, 476
- Вісла р. 51
- Віталій (Максименко В.) 367
- Вітик Семен 141, 238, 329
- Вітос Вінценти 379
- Вітте Сергій 98, 136, 181, 414
- Віттельсбах Софія 13
- Вінцковський (Ярославенко) Ярослав 603
- Владіміров 134
- Влтава р. 33
- Вовк Федір 303, 443, 447, 459, 464, 471, 599, 621, 650
- Вовчок Марко (Вілінська Марія, Маркович Марія) 296, 496, 503, 642, 650
- Возняк Михайло 293
- Войцеховський Тадеуш 467, 474
- Волинська губернія 84, 103, 107, 109, 118, 137, 169, 199, 241, 270, 383, 402, 406, 408
- Волга р. 481, 559

- Волинь 73, 93, 102, 137, 269, 363, 367, 368, 383, 492, 571
 Воловський Станіслав 518
 Володимир (Великий) князь 51, 219, 549
 Володимир-Волинський м. 102
 Волошин Августин 327
 Волошиновський Й. 232
 Волянка передмістя 256
 Воля Добростанська с. 177, 564
 Волян Василь 49
 Вольтер 633
 Волянський Олекса 598
 Воронізька губернія 118, 402
 Воронін А. 447
 Вороніна М. 618
 Ворожбит І. 622
 Воропонов Ф.Ф. 595
 Воронцов М.С. князь 219, 222, 230, 446, 535
 Воронцова-Дашкова С. 148
 Ворохта с. 599
 Вортман Р. 116
 Вороний Микола 501
 Вроцлав м. 179
 Врубель Михайло 144
 Врублевські 206
 Вулф Ларі 665
 Вятська губернія 303
- Габсбурги 12, 28, 35, 38, 128, 272, 277, 291, 295, 310, 353, 362, 418, 453, 485, 666
 Габсбурзька монархія *див.* Австрійська імперія
 Габельсбергер Ф. 84
 Габсбург Вільгельм (Василь Вишиваний) 363
 Габсбург Карл Людвіг 221
 Гавронці с. 641
 Гаген Марк фон 266
 Гадамер Г. Г. 437
 Гадяч м. 407
 Гаєвський Владислав 168, 224
 Гай Генрик-Юліан 518
 Гайдучок Степан 604
 Гайндль Вальтрауд 123
 Галаган Григорій 403, 447
 Галаган Микола 592
 Галаган Павло 403
 Галагани 76, 145
 Галицька Русь 151
- Галич м. 203
 Галичина (Західна Галичина, Східна Галичина) 10—12, 14—17, 19, 21, 22, 25, 26, 32, 33, 35—39, 41—44, 46, 48, 49, 51—55, 57, 59, 60, 62—66, 129—131, 138—140, 143, 148—150, 152, 153, 157—159, 162, 163, 165, 172, 175, 177, 178, 180, 185—188, 193, 195, 202, 203, 205, 207—209, 213, 216, 218, 225, 226, 228—230, 237, 238, 241, 243, 247—251, 255—257, 273, 275, 276, 278, 281, 285, 288, 290—294, 296—298, 307, 309, 310, 341—361, 363, 364, 370—377, 379, 380, 382, 384, 387—389, 423—426, 428, 429, 431, 432, 435, 449, 456, 457, 460, 464—470, 476, 477, 485—487, 493, 497, 500, 506—509, 513, 514, 516, 517, 522, 524, 526, 533, 538—340, 544, 546, 548, 560, 569—571, 573, 579, 585, 586, 592, 597, 599, 603—607, 611, 617, 624, 629, 635, 636, 638, 647, 667, 671, 672, 675, 677
 Галицька Русь 151, 296, 460
 Галицька Україна 498
 Галій Мелетій 326
 Галіп Теодот 326
 Галька Ігнатій 464
 Гамалія Микола 441
 Гамбург м. 563
 Гаммерштайн Вільгельм 24, 25
 Гаморак К. 63
 Ганкевич Микола 141, 238, 329, 333
 Ганкевич Лев 333
 Гансен Теофіл 33
 Гапон Георгій 245
 Гарбузюк Майя 515
 Гарнич-Гарницький Євген 605, 607
 Гартман Едуард 277
 Гартнер Теодор 457
 Гарф Е.К. 542
 Гарфорд Т. 534
 Гаспралі бей (Гаспринський) Ісмаїл 104, 392
 Гатцук Микола 76, 284, 479
 Гаухман Михайло 284
 Гейер Луї 542
 Гейне 498
 Гельмер Г. 523
 Генрігсен Р. 518
 Герасименко Михайло 130
 Герасимович 432

- Герасимчук Василь 468
 Гербарт Йоган Фрідріх 427
 Гердер Йоган фон 262, 282
 Герлен Ернест 261
 Герлігі Патриція 197
 Герман Непомук 545
 Геровська Алексія 370
 Геровський Юліан 305
 Герстнер Франц Антон фон 220
 Герцль Теодор 386, 388
 Гершензон С.М. 440
 Гесс-де-Кальве Густав 184
 Гессе Павло 268
 Гете Йоган Вольфганг 498, 660
 Гетце Феліціан 268
 Гетьманщина 267, 284
 Гинилевич Григорій 487
 Гирич Ігор 264, 303, 344, 677
 Гізе Фердинанд 560
 Гінзбург Л.Б. 521
 Гінтовт 596
 Гіпократ 573
 Гірняк Ю. 250
 Гірс О.Ф. 137
 Главка Йозеф 525
 Гладиліна Марія *див.* Загірня Маруся
 Гладкий Микола 321
 Глібов Григорій 94
 Глібов Леонід 300, 650
 Глібова Параска 650
 Глухів м. 107, 133
 Гляйхенберг 538
 Гнатюк Володимир 456, 465, 509, 585, 598, 621
 Гнатюки 598
 Гнейст Рудольф фон 78
 Гнилиці Великі с. 600
 Гнилосиров В. 76
 Гобсбаум Ерік 263, 657
 Говерла г. 597
 Гоген О. 518
 Гогенлое Конрад 44, 273
 Гогенштейн Франц фон Тун 273
 Гоголь Микола 144, 212, 219, 481, 502—504, 669
 Голобуцький В. 126
 Головацький Яків 19, 20, 292, 293, 342, 347, 434, 460, 461
 Голубовська Емілія 648
 Гольдман Бернард 388
 Гонта Іван 257, 331
 Горбачевський Іван 457
 Горбачов Д. 529
 Гординський Ярослав 430, 457
 Горлівка с. 182, 608
 Горлов П.М. 182
 Городецький В.В. 518, 519, 542
 Городоцький повіт 151
 Горожанна Велика с. 15
 Горошкевич Юліан 23, 287
 Готрелл Пітер 135
 Гофбург 28
 Гофман Е.К. 442
 Гофф Я. 203, 204
 Гохбергер Юліуш 523
 Гошовський Станіслав 131
 Грабар Ольга 308
 Грабник с. 151
 Грабович Г. 208, 496
 Грабовський Павло 496
 Грабський Станіслав 375
 Гранд П'єр ле 547
 Граве Д.О. 439
 Грац м. 457, 475, 606
 Гребінка Євген 283, 561
 Гримич Марина 616
 Гриневичева Катря 498
 Грицак Ярослав 132, 264, 265, 332, 664
 Грінфельд Лія 264
 Грінченко Борис 232, 316, 320, 321, 400, 403, 484, 505, 509, 596, 645
 Грінченко Марія *див.* Загірня Маруся
 Грінченко Настя 645
 Грох Мірослав 263, 299, 311, 660
 Грушевська Ганна 575
 Грушевський Марко 576, 621
 Грушевський Михайло 246, 314, 319, 320, 325, 334, 344, 354, 357—361, 364, 434, 438, 442, 443, 449, 453—456, 459, 463, 465, 467—469, 471, 473—475, 477, 483, 484, 505, 509, 521, 575, 577, 598, 599, 670, 676
 Грушевський Олександр 413, 448, 449, 483, 575
 Грушевські 521, 575, 578, 598
 Грушкевич Олександр 15
 Грушкевич Теофіл 203, 205, 556
 Гудовський Іван 556

- Гуйн Карл фон 364
 Гулак-Артемівський Семен 512
 Гулак-Артемівський П. 495
 Гундорова Т. 505
 Гумбольдт фон Вільгельм 397
 Гуно Ш. 512
 Гуревич А. 533
 Гуревич З. 622
 Гуржій Іван 130
 Гуров Олександр 563
 Гусятин м. 151
 Гусятинський повіт 14
 Гута-Потіївка с. 74
 Гуцульщина 215, 348, 457, 496, 574, 624
 Гушалевич Іван 21, 31, 47, 516
 Гюббенет Християн 452
 Гелнер Е. 325
 Гельферіх Максиміліан 608
 Гібернау Монтсеррат 263
 Гловацький Бартош 218
 Гломбінський Станіслав 131, 276, 375, 378, 382
 Голухівський Агенор 25, 26, 28, 35, 37, 39, 64, 151, 218, 288, 485
 Голухівський Адам 151
 Голухівські 38, 211, 345
 Гонсовський Т. 202
 Горголевський Зигмунт 523
 Гродзиський Станіслав 49
 Гроттгер Артур 526

 Д'Есте Фердинанд 16
 Давидяк Василь 338
 Далмація 525
 Данилевич В.Ю. 484
 Данилович Северин 330
 Данія 187
 Данте 498
 Данчич Валеріан 610
 Дарбу Жан 470
 Дарвін Чарльз 369, 439, 440
 Дашава с. 173
 Дашик К.К. 148
 Дашинський Ігнацій 237
 Дашкевич Ярослав 285
 Дебрецен м. 221
 Дегтерев Микола 198
 Дейвіс Н. 233

 Делянов І.Д. 385
 Дембицький Теофіл 454
 Дементьев Євстафій 567
 Денисівка с. 481
 Дермаль Август 510
 Десна р. 349, 549, 595
 Джаншиєв Григорій 119
 Джевельський Стефан 546
 Джегала Еліаш 257
 Дженнер Едвард 565
 Джиджора Іван 468
 Джурин с. 451
 Дзедушицький Войцех 148, 373, 374, 556
 Дзедушицький 56, 255
 Дзедушицькі 23, 162, 211
 Дзікув с. 159
 Диконський 204
 Диконські 204
 Димет Михайло 454
 Дитятіни 576
 Діаманд Герман 388
 Дідицький Богдан 37, 228
 Дітль Юзеф 419, 420
 Дітмар М.Ф. фон 542
 Дмовський Роман 375, 377, 382
 Дмоховський Степан 556
 Дніпро р. 97, 105, 224, 254, 295, 342, 442, 481, 536, 595, 596
 Дніпрова Чайка (Василевська Людмила, Василевська-Березіна Л.) 435, 496, 642
 Дністер р. 51, 254, 427, 481, 536, 563, 564
 Дністрянська Софія 647, 648
 Дністрянський Северин 422
 Дністрянський Станіслав 459, 616, 647, 648
 Дністрянські 647, 648
 Добжанський Ян 18, 288, 289
 Добжанський О. 249
 Добрянський Адольф 45, 370
 Добрянський Іван 195, 305, 306, 434, 459
 Добрянські 288
 Дові Мені М'юріель 590
 Дойч Карл 262, 662
 Докучаєв В.В. 439
 Долина м. 524
 Долино-Добровольський Олександр 370
 Долинський 106
 Домс Роберт 188
 Дон Жуан 650

- Дон р. 349
 Донбас 105, 165, 197, 223, 245, 444, 566, 584, 608, 610, 611
 Дондуков-Корсаков О.М. 89, 134, 447
 Донець-Захаржевський 406
 Донеччина 128, 180, 223
 Доніцетті Г. 512
 Донцов Дмитро 356, 455
 Дорошенко Володимир 356
 Дорошенко Дмитро 357, 484, 599, 636, 637
 Дортенман Жорж 162
 Достоевський Федор 504
 Драгоманов Михайло 76, 79, 237, 281, 284, 285, 303, 329, 334, 345—351, 354, 400, 401, 422, 454, 499, 503, 527, 634, 639, 640, 661
 Драгоманови 346, 527
 Драгоманови-Косачі 634
 Дрезден м. 565
 Дрогобич м. 172, 173, 176, 188, 207, 255, 489, 606
 Дройзен Йоганн Густав 434
 Дружківка м. 608
 Дряпаченко Іван 528
 Дубелір Г.Д. 444
 Дубляни м. 437
 Дубно м. 107
 Дудикевич Володимир 338
 Дулембянка Марія 244
 Дульські графи 14
 Дунаєвський Юліан 48, 62
 Дунай р. 33
 Дунін-Борковський Мечислав 150, 151
 Дьяков Іполит 193, 607
 Дюбі Жорж 532
 Дюнан Анрі 26
- Едер Юзеф 555
 Едісон Томас 549
 Езау Йоганн 168, 181
 Ейлер Олександр 138
 Ейсман Густав 166, 198
 Екстерн Олександра 529, 530
 Єлизабет цісарєва 256, 672
 Еллада 33
 Ельба р. 33
 Емілія, родичка К. Трильовського 560
 Енгельс Фрідріх 636
 Ерделі Борис 146
- Естляндія 90
 Етвеш Йозеф 432
- Євпаторія м. 394
 Європа (Європейська Росія, Західна Європа, Центральна Європа, Центральньо-Східна Європа) 8, 14, 22, 66, 68, 77, 78, 83, 129, 164, 186, 200, 214, 223, 225, 226, 236, 237, 240, 244, 262, 276, 278, 279, 281, 285, 313, 347, 354, 361, 364, 397, 398, 407, 412, 420, 443, 444, 446, 459, 470, 502, 514, 516, 518, 522, 530, 537, 559, 560, 563, 594, 599, 600, 606, 609, 629, 632, 636, 638, 647, 653, 657—659, 661, 665, 667, 670, 672, 674—676
 Європейська Росія *див.* Росія
 Єгипет 535
 Єзупіль м-ко 148, 373
 Єкельчик Сергій 264, 282, 593, 677
 Єлисаветград м. 112, 113, 166, 192, 550
 Єльшєвич Борис 393
 Єрмилов Василь 529, 530
 Єрофєєв І. 450
 Єфименко Олександра 646
 Єфименко Петро 300, 646
 Єфремов С. 320, 356, 383, 484, 497, 505, 641
- Жаб'є с. 588
 Жаботинський Володимир 386
 Жалоба Ігор 130
 Жемчужников Лев 528
 Жєнева м. 256, 503
 Жєшув м. 17
 Житецький Павло 76, 277, 303, 447, 449, 461
 Житомир м. 68, 87, 96, 102, 113, 166, 170, 200, 226, 321, 448, 543, 550, 551, 554, 569, 571, 606
 Житомирщина 147, 652
 Жмеринка м. 103, 407
 Жовква м. 548, 570, 627
 Жовківське передмістя 163
 Жовківщина 338
 Жук Андрій 356
 Жук І. 525
 Жуків с. 509
 Жур Петро 160
 Жученко Михайло 454
 Жучка с. 162

- Заболотний Данило 441, 566
 Заболотів м. 163
 Загірна Маруся (Гладиліна, Грінченко Марія) 505, 645
 Задорожний Володимир 130
 Закарпатська Україна (Закарпаття) 10, 12, 43, 45, 139, 187, 194, 221, 276, 285, 324, 327, 331, 379, 432, 464
 Закарпаття *див.* Закарпатська Україна
 Закомар'я с. 180
 Закопане м. 597
 Закшевський Станіслав 469
 Залеський Вацлав 25
 Залізняк Максим 257
 Залізняк Микола 356
 Заліщицький повіт 142
 Залозецький Роман 362
 Залозний Петро 484
 Зальцбург м. 44
 Замирайло Володимир 528
 Заньковецька Марія 511, 513, 514, 596
 Запольська Габрієля 500
 Запоріжжя м. 446
 Заревич Федір 296
 Зарудний Сергій 116
 Захар'їн (Якунін) Іван 169, 595
 Захаревич Альфред 525
 Захаревич Юліан 151, 436, 520, 522—526
 Захарко Іван 515
 Захер-Мазох Леопольд фон 638
 Захід 37, 129, 178, 223, 278, 362, 533
 Західна Галичина *див.* Галичина
 Західна Європа *див.* Європа
 Західна Україна *див.* Україна
 Західний край 69, 72
 Заярнюк А. 15
 Заячківський Тит 203
 Збаражчина 600
 Збразький повіт 57, 142
 Збруч р. 295, 353, 356, 364, 377
 Звенигородка м. 191
 Звіринець передмістя 253
 Згарський Євген 296
 Здзеховський Мар'ян 500
 Здолбунів м. 407
 Зег Ян 549
 Зелений Павло 166, 481, 606
 Земмельвейс Ігнац 565
 Земпер Готфрід 523
 Земський Юрій 264
 Земляковський Флоріан 36, 487
 Зиблікевич Миколай 30
 Зібер Тетяна 406
 Златополь м. 405, 407
 Зміїв м. 404, 406
 Зміївський повіт 406
 Зобків М. 460
 Золотоніський повіт 633
 Золочівський повіт 153, 158, 180
 Золя Еміль 504, 638
 Зубенко Яким 631
 Зубрицький Денис 20, 227, 283, 292, 293, 342, 445, 465
 Ібербергер Ганс 362
 Ібсен Генрік 514, 656
 Іванець Іван 556
 Іванишев Микола 464
 Іловайський Дмитро 316
 Ільницький Василь 422, 430
 Індія 366, 535
 Інн р. 33
 Інсбрук м. 457
 Іркутськ м. 447
 Іскра 368
 Іспанія 281
 Італія 9, 15, 26, 28, 84, 146, 154, 186, 516, 535, 629
 Їжакевич Іван 527
 Кабузан Володимир 447
 Кавказ 197, 267, 652
 Каганець Марко 256
 Кадіївка м. 608
 Казимир III 51, 379
 Каїр м. 391
 Кайданов Яків 439
 Кайндль Раймунд Фрідріх 457, 624
 Калимаха Єлизавета 406
 Калінка Валеріан 372, 466
 Кам'янець *див.* Кам'янець-Подільський
 Кам'янець-Подільський (Кам'янець) 69, 113, 406, 411, 449
 Кам'яний Брід с. 183, 184, 411
 Каманін І.М. 409

- Каманіна Катерина 409
 Камінський Андрій 476
 Камінський Боніфатій 317
 Кампо Міхал Сціпіо дель 547
 Камчатка 370
 Канада 459, 586, 604
 Канів м. 101, 106, 282, 519
 Канівський повіт 161, 589
 Канкрін Є.Ф. 535
 Канн Р. 274
 Капелер А. 131, 264, 266, 664
 Караваєв В.О. 411
 Карасубазар м. 252
 Каринтія 44
 Карівець І. 531
 Карманський Петро 501
 Карпати гори 317, 349, 370, 590, 597, 598, 613
 Карпатська Русь 673
 Карпенко-Карий Іван 512
 Карпинець І. 171
 Каспійське море 559
 Кассо Л.А. 403
 Касьянов Георгій 264, 675
 Катаєв Валентин 536, 551
 Катерина II 82, 219, 271, 384, 398, 444
 Катеринослав м. 96, 105, 113, 128, 165, 166, 168—170, 181, 182, 192, 197, 200, 209—211, 222, 231, 232, 235, 245, 316, 321—323, 410, 440, 449, 452, 456, 512, 518—520, 522, 544, 547, 550, 551, 573, 602, 608
 Катеринославська губернія 96, 103, 110, 112, 118, 146, 236, 402, 409, 614
 Катеринославщина 107, 133, 197
 Катков Михайло 269, 480
 Качала Степан 47, 157, 348, 351, 454, 515
 Качанівка с. 144, 613
 Каченовський Д.І. 412
 Качковський 521
 Качковський Михайло 228
 Квітка Климентій 383, 643, 653
 Квітка-Основ'яненко Г.Ф. 283, 315, 445, 511, 513
 Кеневич С. 38
 Керч-Єникальське градоначальство 112
 Кесслер Карл 452
 Київ м. 70, 74, 83, 99, 107, 112, 113, 128, 155, 161, 162, 165, 167—170, 190, 192—194, 196—200, 210, 212, 216, 218, 219, 222, 224—226, 239, 241, 246, 252, 253, 271, 292, 294, 301, 316, 321, 341, 348, 360, 362, 407, 529, 543, 549, 550, 607
 Київська губернія 73, 74, 84, 85, 99, 102, 103, 107, 108, 111, 118, 137, 161, 169, 191, 192, 270, 292, 383
 Київська Русь 292, 298, 366, 527
 Київське генерал-губернаторство 104
 Київщина 92, 93, 145, 442, 518
 Китай 535
 Кістяківський Олександр 75, 76, 87, 119, 301, 442, 443
 Кісь Ярослав 130
 Кітнер І. 516
 Кіцмань м. 432
 Клапчук Володимир 130
 Класовський О. 447
 Клим Антін 326
 Климович Ксенофонт 296, 347
 Клімт Густав 525
 Клещинці с. 633
 Клуг Мартин 518
 Ключевський Василь 269
 Кляйни 221
 Кобеляцький повіт 245
 Кобилянська Ольга 194, 232, 499, 501, 639, 640, 642, 653, 656
 Кобринська Наталія 499, 634, 635, 637—639, 641, 642, 647
 Кобринський Микола 464
 Кобринський Теофіл 647
 Ковалевський М.М. 443, 447
 Ковалевський О.О. 440
 Ковальський Василь 305, 464
 Ковальчак Григорій 130
 Ковель м. 102
 Когут Лев 326
 Козачковський Андрій 557
 Козелець м. 518, 568
 Козинин О. 106
 Козлов 392
 Козловський Владзімеж 150, 374
 Козловський Олександр 561
 Козятин м. 407
 Козьмяни 152
 Кокорудз Ілля 430
 Колесник В. 451

- Колесник Ірина 676
 Колесса Іван 462
 Колесса Микола 517
 Колесса Олександр 462, 471
 Колесса Філарет 462
 Коллард Ю. 317, 356
 Колодяжне с. 73
 Коломия м. 172, 176, 203, 207, 208, 226, 256, 329, 354, 513, 590
 Кольберг Оскар 465
 Колюбакін 554
 Коляструк О. 531
 Комар М. 509
 Комаров Богдан 535
 Кониський О. 76, 268, 284, 319, 341, 342—344, 353, 354, 356, 357, 454, 479, 496, 505, 509
 Коні А. 83, 85
 Константинівка м. 608
 Константинович М. 447, 480
 Константинополь м. 535
 Конт Огюст 125
 Копилов М. 232
 Копистинський Теофіл 527
 Копронович О.К. 407
 Корвін-Піотровський В.К. 105
 Кордис Роман 611
 Кордуба Мирон 468
 Коренев В'ячеслав 606
 Коробка Павло 408
 Короленко Володимир 322, 448, 502
 Королівство Польське (Царство Польське) 68—70, 184, 237, 270, 322, 363, 374, 375, 437
 Король Михайло 338, 384
 Коропець с. 257
 Коропецький І.-С. 129, 187
 Корф Микола 481
 Корчак-Чепурківський О.В. 441, 565
 Корш Федор 321
 Косач Олександра (Грицько Григоренко) 642
 Косач Ольга 652, 653
 Косач Петро 73
 Косачі 346, 535
 Косевич Євген 333
 Косик І. 624
 Косів м. 597, 599, 649
 Коссак Михайло 21
 Коссак Юліуш 526
 Коссаки 514
 Костанді Кириак 528
 Костенко Іван 527
 Костецький Платон 37, 204, 289, 290
 Костомаров Іван 653
 Костомаров Микола 144, 281, 284, 296, 297, 342, 346, 351, 464, 478, 512, 575, 652
 Костянтин Миколайович великий князь 78, 446
 Кот Станіслав 286
 Котляревський Іван 96, 283, 360, 511, 513
 Котович 587
 Кох Роберт 565
 Коципинський Антон 210
 Коцко Адам 257, 477
 Коцюбинська (Дейша) Віра (Вірунечка) 643, 651
 Коцюбинський Михайло 314, 483, 497, 502, 519, 598, 599, 643, 651, 652
 Кочубей 368
 Кошут Лайош 9, 45
 Кравс Ф. 44
 Кравченко Богдан 301, 664
 Кравченко Володимир 662
 Кравченко Уляна (Шнайдер Юлія) 205, 241, 498, 580, 591, 631, 635, 639, 640, 642
 Кравчук М.П. 439
 Крагельська Аліна 652
 Краків м. 15, 30, 130, 163, 175, 176, 188, 204, 213, 221, 222, 226, 243, 371, 373, 375, 379, 383, 424, 431, 434, 437, 462, 466, 467, 472, 475, 500, 516, 526, 528, 544, 588, 609, 626
 Краківська республіка 16
 Краківський округ 11
 Крамаж Г. 431
 Краматорськ м. 608, 610
 Красів с. 586
 Красічин с. 38
 Крат Павло 476
 Краусс Андрій 576
 Крашевський Юзеф Ігнацій 17
 Кревецький Іван 468
 Кременець м. 102
 Кременецький повіт 183
 Кременчук м. 170, 192, 201, 401

- Кривий Ріг м. 216, 223
 Кривинюк Михайло 653
 Криворівня с. 598, 599
 Криворіжжя 197, 223
 Крижанівський Василь 155
 Крим півострів 97, 113, 161, 222, 271, 391, 393, 394, 453, 492, 520, 535
 Кримське ханство 391, 657, 669
 Кримський А.Ю. 449
 Криницький Онуфрій 23
 Крип'якевич Іван 468, 600
 Кричевський В.Г. 584
 Кричевські 518, 521
 Крістан Етбін 275
 Кромержиж м. 12, 13
 Кропивницький Марко 511, 512
 Крупинський Андрій 570
 Крушельницька Соломія 514—517, 647
 Кубань 349
 Кубань р. 317
 Кубертен П'єр де 607
 Кузеля Зенон 464, 468, 509, 621
 Куземський Михайло 20, 21
 Кузневич Григорій 526
 Кузьмінський 548
 Кузьмович 298
 Куїндажі А. 584
 Кулачковський Ярослав 195, 306
 Куліков В. 584
 Куліш Пантелеймон 76, 144, 268, 270, 281, 283, 284, 296, 297, 300, 342, 344—346, 349, 401, 442, 454, 458, 462, 464, 479, 495, 496, 498, 505, 575, 631, 644, 649, 650, 505
 Кульбах Е. 148
 Кульчицька Олена 528
 Купрін Олександр 605
 Курбас Лесь 502, 514, 674
 Куренівка передмістя 253
 Курилас Осип 527, 528
 Курськ м. 216, 222, 223
 Курська губернія 113, 118, 197
 Кустодієв Борис 591
 Куцмані Берріс 175
 Кушакевич А.Ф. 400
 Кушакевич Павло 104, 168
 Кьонінг Фрідріх 503
 Кьорбер Ернест фон 177, 273
 Лавочне с. 541
 Лаврів с. 20
 Лаврівський Володимир 603
 Лаврівський Іван 517
 Лаврівський Юліан 22, 311, 434, 473, 513
 Лагодинський Микола 330
 Ладиженський Геннадій 528
 Лазанська Т. 126
 Лазаревський О.М. 270, 300
 Лазуга В. 273
 Ландманн З. 627
 Ланьцут м. 38
 Лассаль Фердинанд 332
 Лев князь 204
 Левандовський Станіслав Роман 526
 Левинський Володимир 333
 Левинський Іван 196, 515, 524
 Левицький Вітольд 388
 Левицький Володимир 456, 470
 Левицький Іван 422
 Левицький Кость 158, 196, 248, 325, 456, 459
 Левицький Михайло 20
 Левицький Модест 320
 Левицький О.І. 448, 449
 Левінсон О. 533
 Левченко М. 447
 Левшин Д.С. 412
 Ледоховський Ігнатій 518
 Лейпциг м. 430
 Лемківщина 288, 349
 Леобен м. 188
 Леонкавалло Руджеро 516
 Леонтович В. 480
 Леонтович Теодор 21
 Лепкий Богдан 205, 383, 500, 501, 509
 Лепкий Онуфрій 305
 Лепкий Сильвестр 501, 509
 Летичів м. 557
 Лехнюк Р. 329
 Леваковський Кароль 379
 Лизогуб Д. 95
 Липа І. 484, 501
 Липинський В'ячеслав (Вацлав) 351, 378, 383, 384, 469
 Липовець м. 102, 107
 Лисенко Захарій 633
 Лисенко Микола 76, 212, 319, 355, 477, 503, 511, 512, 515—517, 527, 584, 591, 596

- Лисичанськ (Лисичанський Рудник) с. 183, 184, 411
 Лисяк-Рудницький Іван 263, 316, 332, 657
 Литва 204, 218, 352, 480
 Литвинович Спиридон 46, 47, 420
 Лібанський Едмунд 546
 Ліберман Герман 388
 Лівобережжя *див.* Лівобережна Україна
 Лівобережна Україна (Лівобережжя) 101, 104, 148, 318, 407, 445, 446, 452
 Лівчак Йосип 546
 Лімановський Броніслав 237
 Лінднер Р. 126, 182, 200, 217
 Лінтнер 587
 Ліон м. 545, 565
 Ліс Ян 211
 Лісак А. 633
 Ліске Ксаверій 434, 467
 Ліст Фрідріх 131, 265, 663
 Літин м. 166, 595
 Літчак Марія 556
 Лобажевський Гаїцинт 434
 Лобода (Лободовський) Михайло 300, 480
 Лобода Віктор 300, 479
 Лозинський Йосиф 513
 Лолин с. 630
 Ломбардія 10, 26
 Лондон м. 226
 Лорис-Меліков Михайло 79, 80
 Лотман Ю. 533
 Лотоцький О. 84, 320, 484
 Лохвицький повіт 518
 Лохвиця м. 193, 439, 483, 519
 Лубенець Т. 400, 480
 Лубенський повіт 481, 518
 Лубни м. 232, 316
 Луганськ м. 107, 182, 184, 411, 608
 Луганщина 191
 Лукасевич Ігнатій 188, 549
 Лукашевич Платон 342
 Лукіянович Денис 473
 Луцьк м. 102, 422, 518, 550
 Луцький Остап 501
 Лучицький Іван 246, 319, 443, 449, 482
 Львів м. 18, 19, 25, 50, 52, 140, 158, 163, 165, 172, 173, 175—180, 188, 189, 194—196, 204, 205, 207—211, 213—218, 220—222, 225—227, 232, 237, 243, 244, 246, 249, 254, 255, 257, 310, 317, 329, 339, 348, 357, 466, 470, 473, 522, 523, 525, 539, 609, 636
 Льовенштайн Натан 388
 Любінь с. 151
 Любомирський Анджей 162, 546
 Любомирський Станіслав 550
 Любомирські 149, 211
 Любченко В. 200
 Людкевич Станіслав 501, 517
 Людтке Альф 532
 Люегер Карл 275
 Люлинці с. 451
 Лянцкоронські 38
 Лятур Теодор 12
 Магочі Павло Роберт 263
 Мадурович-Урбанська Хелена 130
 Маєр Каєтан 11, 13
 Маєрчик Марія 621
 Майєр Юзеф 466
 Маковей Осип 336, 455, 462, 497, 553—656
 Макошине с. 589
 Максимович Михайло 281, 283, 342, 440, 495
 Макух І. 250, 330
 Мала Жмеринка с. 147
 Маланчук-Рибак О. 635
 Малевич Казимир 530
 Малер Густав 516
 Малецький Антоній 434
 Малиновський Михайло 21, 305
 Малицька Костянтина 243, 432
 Малишевський І.І. 448
 Малоросія 240, 281, 284
 Мальчевський Яцек 527, 528
 Малютинці с. 582
 Маневич Абрам 528
 Маразлі Г.Г. 105, 606
 Марамарош комітат 45
 Марголін Давид 596
 Маріуполь м. 107, 192
 Марія Терезія 523
 Марк-Гарві Вільям 188
 Маркевич Яків 281
 Марков Дмитро 336
 Маркович І. 281
 Марковський Юліан 526
 Марконі Леонард 523, 526

- Маркс Карл 265, 332, 443, 663
 Мартинович Ігнацій 545
 Мартович Лесь 497
 Масарик Томаш 8
 Маслійчук В. 655
 Масс Арист 191
 Матейко Ян 526, 539
 Матерніцький Єжи 466
 Магушевський Ф. 320
 Маусс Йозеф 563
 Мацузато К. 72
 Мащак Іван 338
 Медика с. 541
 Межигір'я 606
 Мейерхольд Всеволод 514
 Мекка м. 87
 Милорадович-Скоропадська Єлизавета 343
 Меленевський Маркіян 318, 356
 Мелітополь м. 166, 170
 Мельник Катерина (Мельник-Антонович Катерина) 576, 650, 651
 Мельников П. 86, 537
 Мельникова Тетяна 652
 Мендель Грегор 439
 Менджецький В. 207
 Менцинський Модест 516, 647
 Мержинський Сергій 655
 Месняєв Сава 576
 Метерніх Клеменс Венцель 8, 9
 Мехович Франц 518
 Мечников І.І. 440, 441
 Мешко І 51
 Миклашевський 134
 Микола I 77, 81, 219, 222, 252, 271, 398, 413
 Микола II 119, 181, 218, 245, 251, 367, 370, 418
 Микола Миколайович великий князь 73
 Миколаїв м. 107, 113, 166, 169, 170, 192, 223, 224, 226, 322, 401, 514, 518, 519, 628
 Микулинці м. 582
 Милорадович Єлизавета 454
 Милорадовичі 595
 Миргородський повіт 402
 Мирний Панас 314, 496, 496, 584, 628
 Мирський М. 572
 Михальчук К. 447, 449
 Мишуга Олександр 516
 Миклашевський Андрій 544
 Миклашевський Павло 96
 Мікулі Кароль 517, 647
 Міллер Олексій 267, 294
 Мілль Джон Стюарт 634
 Мілюков Павло 321, 322, 381, 482
 Мілютін Дмитро 109, 111
 Мілютін М. 76, 94
 Мінськ м. 655
 Мінська губернія 224
 Мінх Григорій 441
 Мінченко Я. 323
 Міхель Варвара фон *див.* Антонович Варвара 650
 Міхель Йоган фон 576
 Міхновський Микола 142, 316, 317
 Міцинський Тадеуш 516
 Міцкевич Адам 474, 500, 516
 Мйончинські 162
 Млинівка р. 552
 Мліїв м-ко 160
 Мова Василь 300
 Могилів м. 102, 536, 557
 Могильовська губернія 118, 224
 Модзалевський Вадим 584
 Мокляк Ярослав 488
 Молчановський Никандр 303
 Мольтер 498
 Монастирська м. 163
 Монгольф'є Жак-Етьєн 545
 Монгольф'є Жозеф-Мішель 545
 Монджеєвська Джемма 516
 Мончаловський Осип 336
 Мопассан Гі де 638
 Моравія 12, 247, 273, 275
 Морачевський Пилип 268
 Мординово 530
 Мороз О. 479
 Мортімер Ієн 548, 549
 Моршин м. 597
 Москва м. 70, 161, 222, 223, 294, 316, 362, 379, 394, 417, 485, 553, 652
 Московія 284
 Московщина 317
 Мостиська м. 541
 Мотронівка хут. 345
 Мохнацький Едмунд 176
 Мочутковський Осип 441
 Мошенський С. 127

- Мошни с. 145
 Мрин м. 402, 408
 Мудрий Ярослав князь 51
 Муравйов М. 85
 Мурашко М. 528
 Мурашко О. 529
 Мусін-Пушкін Володимир 94
 Мюллер А.Г. 131
 Мюнхен м. 430, 520, 529
- Навроцька Сидора** 633
 Навроцький В. 140
 Нагірний Василь 158, 195, 603
 Надвірна м. 599
 Наддніпрянська Україна *див.* Наддніпрянщина
 Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна, Велика Україна) 21, 158, 228, 251, 277, 295, 297, 305, 310, 317, 318, 324, 336, 342, 344, 349, 354—361, 363, 371, 377, 449, 454, 470, 472, 505, 507, 528, 553, 576, 635, 636, 644
 Наддністрянщина 288
 Надрага Олександр 587, 588, 594
 Надсон Семен 596
 Назарук Осип 476
 Наполеон 53
 Наполеон III 26
 Нарбут Георгій 529, 584
 Нардова В. 100
 Настасів с. 151
 Натан Меєр 198
 Науменко В. 449, 48
 Наумович Іван 158, 195, 294
 Нахлік Є. 650
 Нейм'єр Льюїс 661
 Некрасов Микола 321
 Немирів м. 405, 597
 Немирович-Данченко Володимир 514
 Нестеров Петро 548
 Нечуй-Левицький Іван 96, 314, 403, 454, 458, 496, 498
 Нижанківський Остап 517
 Никон (Безносов) 482
 Ничай Емілія 241
 Нідерхаузер Еміль 263
 Ніжин м. 96, 107, 168, 219, 322, 368, 448, 518
 Ніжинський повіт 402, 408
- Нікітін Ю. 10
 Ніковський Андрій 212
 Ніколаєв В.М. 519
 Ніколаєв О. 84
 Німеччина 15, 119, 131, 187, 193, 265, 275—278, 332, 362, 376, 377, 470, 526, 532, 564, 565, 640, 660, 661, 663
 Ніс С.Д. 300
 Ніцше 500
 Нова Ушиця м. 166
 Новаківський Олекса 527, 528, 648
 Новгород-Сіверський м. 166, 170
 Новоград-Волинський повіт 73, 137
 Новозибків м. 166
 Новомосковськ м. 107
 Новоросійський край 240, 407
 Новосельський Микола 100
 Новосілка с. 621
 Носіг Альфред 388
- Обмінський Тадеуш** 524
 Оболенська С. 533
 Овруч м. 102, 108
 Овсяникова О.Н. 407
 Овсянико-Куликовський 442
 Огієнко Іван 449
 Огоновський Олександр 353, 434, 454, 459, 473
 Огоновський Омелян 311, 454, 461
 Огоновський Петро 430
 Огоновські 196, 307, 461
 Одеса м. 100, 105, 112, 113, 147, 160, 165, 166, 169, 170, 190—192, 196, 197, 201, 210, 212, 216, 219, 222—226, 231, 241, 252, 271, 316, 321—323, 368, 377, 386, 410, 412, 519, 522, 543, 559
 Одеське градоначальство 112
 Одживольський Казімеж 544
 Ожигіна Людмила 240
 Озаркевич Євген 457, 458, 574
 Озаркевич Іван 513, 631, 647
 Озаркевичі 647
 Окуневська Софія 243, 647
 Окуневський Теофіл 63, 306, 329, 330
 Олександр I 68, 132, 398
 Олександр II 68, 69, 73, 77—79, 81, 83, 86—88, 101, 110, 116, 219, 240, 241, 271, 304, 407, 410, 672

- Олександр III 80, 81, 102, 119, 135, 386, 412, 416, 540
 Олександрівськ м. 107
 Олександрія м. 391
 Олексій цар 317
 Олена Павлівна велика княгиня 90, 512
 Олесницька Марія 206
 Олесницька Софія 578
 Олесницький Євген 56, 153, 159, 173, 206, 208, 247, 255, 307, 311, 325, 355, 362, 363, 459, 475, 489, 498, 578, 599, 643
 Олесницький Ярослав 362
 Олесницькі 206, 578
 Олесь О. 321, 501, 514
 Олесько м-ко 158
 Олика м. 144
 Оломоуц м. 12
 Ольгополь м. 102
 Ольденбург Сергій 321
 Ольшанські 583
 Ольшевський Л. 57
 Ончул Аурел 58
 Опалек Мечислав 204
 Опільський Юліан (Рудницький Юрій) 647
 Оргіс-Рутенберг Валерій 542
 Оренбурзька губернія 402
 Оріховський Станіслав 286
 Орлик Пилип 445
 Орловська губернія 118, 197
 Орта В. 602
 Османська імперія *див.* Туреччина
 Оссолінські 38
 Оссуді 227
 Остер м. 224
 Остзейський край 480
 Острог м. 402, 404
 Острогозький повіт 652
 Острозький повіт 241, 408
 Отген Василь 608
 Офенгайм Віктор 221
 Охримович Володимир 325, 329
 Охтирка м. 576
 Очкине с. 146
- Павецький Антон 227**
 Павлик Анна 332
 Павлик Михайло 237, 329, 332, 349, 350, 635, 637, 649
- Павликов Теофіл 305
 Павлишин Марко 655
 Павлишин О. 326
 Павликовський Ян Гвалберт 375
 Павло I 244
 Павлович Олександр 464
 Павловський О. 565
 Павлоград м. 107, 554
 Павлуцький Г. 484
 Падура Тимко 284
 Падури 351
 Палестина 388, 389
 Паліковський Тадеуш 516
 Панкевич Климентина 510
 Панкевич Юліан 510
 Паращук Михайло 501, 526
 Париж м. 9, 14, 17, 70, 170, 177, 440, 444, 464, 520, 527, 529, 544, 546, 629, 641
 Партицький Омелян 296, 454
 Пастер Луї 441, 566
 Патон О.Є. 444
 Пахолків С. 674
 Пашкови 589
 Пелехін Павло 454
 Пенсильванія 556
 Первенко Василь 549
 Перемишль м. 20, 220, 221, 226, 243, 256, 513, 548, 570, 609
 Перетц В. 484
 Переяслав м. 192, 502, 557
 Персенківка передмістя 177, 217
 Петербург (Санкт-Петербург) м. 70, 71, 73, 74, 76, 81, 93, 111, 161, 210, 246, 251, 277, 294, 300, 322, 356, 362, 367, 369—371, 386, 547, 565, 608
 Петлюра Симон 356, 484
 Петрицький Анатолій 529
 Петро I 284
 Петровський-Штерн Й. 385
 Петрункевич Іван 315, 319
 Петрушевич Антоній 305, 464, 465
 Петрушевич Євген 325
 Печеніжин м-ко 187
 П'ємонт 26, 37, 116, 261, 343, 356, 371
 Пильчиков Дмитро 300, 454, 479
 Пимоненко Микола 528, 529
 Пирогов Микола 246, 412, 441, 452, 453, 478, 561

- Південна Україна *див.* Україна
 Південно-Західний край 72, 75, 87, 98, 101, 103, 109, 110, 112, 113, 128, 134, 146, 154, 169, 170, 197, 199—201, 212, 232, 240, 246, 252, 267, 322, 366, 381, 383, 385, 401, 402, 445, 450, 479, 490
 Південноросійський край 87
 Південно-Східний край 414
 Південь 181, 182, 191, 216, 222, 230, 492
 Південь Росії 128, 183, 184
 Південь України 657
 Північна Італія 343
 Північне Причорномор'я 44, 657
 Підгір'я 568
 Піддубний Іван 594
 Підкарпаття 149
 Пікассо Пабло 527, 530
 Піллер Антон 226, 227
 Піллери 226
 Піллерсдорф Франц 10
 Пілсудський Юзеф 380
 Пілят Т. 61, 131
 Піп Іван г. 597
 Піроцький Федір 550
 Плаве В'ячеслав 672
 Плетньова Ольга 644
 Плохий Сергій 264
 Площанський Венедикт 195, 228, 294, 305
 Побєдоносцев Костянтин 80, 231
 Поволжя 492
 Погодін Михайло 292, 293
 Погодін Олександр 339
 Погорєлко О.К. 166
 Поділля (Східне Поділля) 25, 69, 149, 152, 221, 363, 367, 378, 442, 482, 484, 492, 530, 557, 581
 Подільська губернія 84, 102, 103, 109, 118, 137, 270, 383, 441, 481, 557, 566, 595
 Подолинський Василь 23
 Подолинський Сергій 503
 Познанська Євдокія 652
 Познанський Борис 282, 652
 Познаньщина 186
 Покрамович Н.В. 407
 Ползиков В. 73
 Полісся 349, 581, 622
 Поліщук Володимир 426, 427
 Половцов О.О. 134
 Полонне м. 550
 Полонська-Василенко Наталя 407
 Полтава м. 95, 96, 113, 166, 170, 190, 197, 200, 232, 316, 322, 323, 360, 449, 484, 512, 519, 520, 602
 Полтавська губернія 90, 91, 95, 96, 101, 103, 113, 137, 200, 245, 402, 450, 481, 483, 633
 Полтавщина 73, 155, 245, 518, 520, 550, 570, 622, 641, 650
 Полтва р. 177, 723, 563, 564
 Поль Олександр 223
 Польська держава 372, 376, 384, 460
 Польща 18, 19, 23, 51, 53, 71, 131, 142, 204, 205, 218, 237, 279, 287, 324, 352, 374, 375, 380
 Поляков С.С. 182, 184, 223, 411
 Понурівка с. 134
 Попель Антон 526
 Поплавський Ян Людвіг 374
 Попов Олександр 555
 Попова 607
 Попович Климента 616, 635
 Попович Омелян 327, 432
 Поповичі Аурел 274
 Порш Микола 356
 Посяда Іван 402
 Потебня Олександр 300, 422
 Потоцька (Альфредова) Марія Климента 352
 Потоцький Адам 36, 41
 Потоцький Адам молодший 540
 Потоцький Альфред 39, 352
 Потоцький Анджей 42, 216, 250, 256, 257, 540, 672
 Потоцький Роман 216
 Потоцька Ружа 36
 Потоцькі 38, 145, 147, 149, 160, 162, 205, 211, 352, 523
 Правобережжя *див.* Правобережна Україна
 Правобережна Україна (Правобережжя) 68, 72, 74, 76, 82, 83, 85, 90, 91, 93, 107, 108, 143, 196, 201, 232, 294, 303, 368, 371, 383, 445, 446, 478
 Прага м. 12, 215, 430, 435, 457, 462, 472, 475, 582, 601—603
 Престон м. 535
 Привіслянський край 382
 Придніпров'я 9, 128, 160

- Придністров'я 581
 Прилуки м. 316
 Присяжнюк Ю. 134
 Прищепа О. 200
 Прицак Омелян 661
 Прозоровські 595
 Прокопович Й. 47
 Прокопович Феофан 284
 Проскура Георгій 547
 Проскурів м. 102, 550, 557
 Пруссія 16, 28, 113, 153, 162, 187, 221, 397, 402, 416, 427, 493, 559, 671
 Птасьнік Ян 467
 Пугачов Омелян 68
 Пулюй Іван 458, 498, 549
 Пурхля Я. 208
 Пушкарьова Н. 533
 Пушкін О. 218, 271
 Пчілка Олена (Косач Ольга) 535, 591, 634, 635, 640, 642, 644
 Пшеворськ м. 162
 Пшерва-Тетмайєр Казимеж 500
 Пшибильський 587
 Пшибишевський С. 500, 516
- Равіта-Гавронський Ф. 378**
 Радванський Людвік 563
 Радецький Йозеф 9,14
 Радзивіа Фердинанд 144
 Радзивіаі 144
 Радивилів м. 174
 Радомишльський повіт 73, 74
 Райківський Ігор 264
 Райх Леон 389
 Раковський Іван 430, 471
 Раковський Іван, о. 464
 Раллі Агеласто 191
 Раллі Джон 147
 Раллі Павло 147
 Ранке Леопольд фон 434, 466
 Растреллі Франческо Бартоломео 595
 Рахманінов Сергій 512
 Ребезова Е.В. 241, 408
 Ревакович Ольга (Ольдзя) 208
 Ревакович Тит 341
 Редут-Кале м. 534
 Рейн Г. 448
 Рейхан Алоїз 526
- Реман Антоній 460
 Ренненкамф М. 83
 Реннер Карл 275
 Рерінг Арнольд 523
 Решетар Джон 661
 Репін Ілля 144, 528
 Репіна Л. 533
 Репнін М. Г. 625
 Рильський Максим 501
 Рильський Тадей 303, 383, 619, 652
 Рильські 282
 Рівне м. 550, 554
 Рікардо Давид 443
 Ріпль Франц Ксавер 220
 Річ Посполита 15,16, 35, 37, 38, 68, 101, 140, 143, 144, 152, 213, 270, 285—287, 345, 376—379, 381, 445, 449, 467, 657, 669
 Рішельє 8
 Рогатин м. 489
 Родичев Федор 321
 Родоканакі 191
 Розов В.О. 484
 Романівка с. 652
 Романов Сергій 672
 Романови 77, 267, 271
 Романович Тадеуш 379
 Романовський 573
 Романчук Юліан 54, 311, 325, 353, 360, 390, 430, 454, 475
 Романюк Ніна 145
 Роналдс Френсіс 553
 Російська імперія (Європейська Росія, Росія, Центральна Росія) 16, 22, 24, 26, 68, 70, 74—80, 90, 94, 99, 113, 116, 118, 119, 123, 125, 127—130, 137, 146, 154, 161, 162, 165, 174, 182, 187, 191, 192, 197, 199, 216, 222, 224, 228, 230, 234, 240, 244—247, 251—253, 266, 267, 271, 276, 279—281, 284, 292, 293, 295, 299, 304, 310, 316, 322, 323, 333, 335, 337—341, 343, 346, 347, 349—351, 354—356, 359, 361—371, 375—377, 379, 382, 384—386, 389, 392, 393, 399, 401—403, 407, 410—412, 435, 440, 441, 443, 445, 449, 452, 464, 468, 478, 480, 489—491, 495, 503, 506, 513, 514, 521, 529, 537, 538, 540, 547, 550, 553, 554, 559—561, 563, 565, 566, 570—572, 601, 602, 607, 608, 614, 615, 617, 623,

- 626, 629, 633, 637, 643, 646, 658, 659, 661, 665—673
- Росія *див.* Російська імперія
- Россіні 512
- Ростоу Волта 125
- Рот Йозеф 174, 278
- Ротшильд Саломон фон 220
- Ротшильди 113, 220
- Рошкевич Михайлина 630, 635
- Рошкевич Ольга 630, 631, 639, 656
- Рубінштейн Антон 512
- Рубінштейн В. 447
- Рубл Б. 100
- Рубчак Катерина 514
- Руданський С. 232, 496
- Рудківщина 15
- Рудницька Мілена 206, 583
- Рудницький Михайло 501
- Рудницький Степан 460, 647
- Рудницькі 207
- Рудченко І. 76, 301, 303, 595
- Румерскірх Макс фон 602
- Румунія 187
- Русов Михайло 317
- Русов Олександр 76, 322, 437, 645, 646
- Русова (Ліндфорс) Софія 645, 646
- Русови 646
- Русь 24, 51, 71, 159, 204, 218, 281, 287, 290, 292, 295, 298, 306, 308
- Руська поляна с. 73
- Рьоринг Арнольд 209, 596
- Савенко Анатолій 369
- Савчак Дем'ян 195
- Савчинський Зигмунт 288, 422, 487, 488
- Салик Марія 653
- Садловський Владислав 524
- Садовська (Тобілевич) Марія 511
- Садовський Микола 212, 513
- Салтиков-Щедрін Михайло 504
- Самбір м. 489
- Самбірщина 288, 289
- Самгородок м. 108
- Самійленко Володимир 316, 496, 498
- Самокиш Микола 528
- Сангушки 145, 160, 345, 352
- Сангушко Роман-Даміан 383
- Санд Жорж 638
- Сапега Адам 150, 193, 353, 358
- Сапега Леон 23, 53, 64, 150, 221, 287
- Сапегі 38, 152, 211, 345
- Сараєво м. 460, 672
- Сардинія 14, 116, 343
- Свидницький Анатолій 496
- Світличний Григорій 528
- Свенціцький Іларіон 463
- Свистун Ф. 22, 336, 465
- Свйонтек Адам 287, 290, 488, 526
- Священна Римська імперія 8, 28
- Севастополь м. 80, 113, 170, 222, 223, 452, 551, 555, 605
- Северин Іван 501
- Седляр О. 293
- Селецький Д.П. 582
- Селецький П.Д. 73
- Селиванова Ю.Е. 407
- Сембратович Сильвестр 310, 527
- Семирадський Генріх 526
- Семенко Михайло 501
- Семененко Іван 542
- Семигород 10
- Сендерко Макарії 482
- Сербія 187
- Середа Остап 296, 299
- Серет м. 432
- Середня Азія 197, 267, 492
- Сетон-Томпсон Ернест 604
- Сибір 72, 111, 197, 267, 502, 614, 623
- Сигіт м. 221
- Сидорівка с. 161
- Силезія 44, 237, 333, 379
- Синельников М. 87
- Синьогуб П. 138
- Сигізмунд Старий 372
- Симиренки 133, 160
- Симиренко Василь 161, 454
- Симиренко Платон 160
- Симиренко Федір 161
- Сипягін Дмитро 672
- Ситники с. 73
- Сікорський Владислав 380
- Сікорський Іван 369
- Сікорський Ігор 547
- Сімферополь м. 113, 170, 252, 322, 404, 406, 605, 628
- Сіоні Вільгельм 193

- Січинська Олена 257
 Січинські 189
 Січинський Денис 517
 Січинський Микола 63, 353
 Січинський Мирослав 256, 257, 672
 Сіцінський Ю.О. 321
 Скала м. 25
 Сколе м. 599
 Скарбек Станіслав граф 18, 50, 213, 516, 553
 Сквирський повіт 368
 Скворцов Іринарх 453
 Скоропадський Павло 137, 343
 Скоропадські 451
 Скоропис-Йолтуховський Олександр 356
 Славське м. 541, 611
 Славінський М. 498
 Славута 550
 Сластьон Опанас 518
 Слобідська Україна 101, 104, 444, 451
 Слобожанщина 662
 Слобода Рунгурська с. 187
 Словаччина 10
 Словацький Ю. 500, 516
 Словіта с. 241
 Слов'янськ м. 610
 Сломка Ян 159
 Сміт Ентоні 261
 Смолька С. 340, 466
 Смолюховський Мар'ян 611
 Смолюховський Тадеуш 611
 Сніжко М. 73
 Соборна Україна 361
 Совінський Леонард 69
 Сокиринці с. 145
 Соковнін Олег 411
 Соловійов Сергій 269
 Солом'янка с. 198
 Сольський С.М. 415
 Сольферіно с. 26
 Сорочинці м. 402
 Сосенко Модест 528
 Софія, дружина Франца Фердинанда 672
 Смаль-Стоцький Степан 196, 326, 457, 462
 Смолянський А. 321
 Смолька Францішек 218
 Сноу Джон 565
 Спасович В. 93
 Спенсер Герберт 125, 369
 Срезневський Ізмаїл 342, 452
 Срезневський В'ячеслав 608
 Сроковський Константин 379
 Стамбул м. 391
 Стадник Йосип 514
 Стадник М. 449
 Старицький Михайло 633
 Стасюк М. 449
 Стапінський Ян 379
 Стенбок-Фермор Іван 146
 Станіслав м. 17, 172, 176, 207, 208, 226, 488, 555, 637
 Станіславський Костянтин 514
 Стара Ушиця м. 536
 Старицька-Черняхівська Людмила 496, 591
 Старицький Михайло 319, 511
 Старосольський Володимир 333
 Стебельський Петро 459
 Стажинський Станіслав 472
 Стефанік Василь 141, 314, 314, 497, 500, 527
 Стоки с. 580, 581
 Століпін Петро 136, 137, 271, 368, 370, 383, 393, 672
 Стороженки 591
 Стороженко Микола 369
 Стрий м. 172—174, 176, 206, 208, 255, 489, 578
 Страсбург м. 570
 Стрийський повіт 54
 Строганов О. 88
 Стронін Олександр 282
 Студинський Кирило 457, 462, 463, 471, 488
 Субботін В.А. 170
 Судієнко Євген 146
 Суми м. 170, 401
 Сумцов М.Ф. 452, 483
 Сухомлинов Микола 94, 146
 Сухотін Микола 406
 Сучава м. 221
 Сучков Сергій 415
 Сушкевич Корнило 348, 454
 Схід 177, 178, 379, 629
 Східна Галичина *див.* Галичина
 Східне Поділля *див.* Поділля
 Східниця с. 544
 США 532, 537, 547, 565, 586, 599, 604
 Сян р. 381

- Тааффе Едуард 48, 272
 Таврійська губернія 93, 101, 103, 111, 112,
 118, 135, 147, 201, 402, 409, 417, 481, 490
 Таврія 101
 Таганрог м. 224
 Таганрозьке градоначальство 112
 Танячкевич Данило 296, 475
 Тарнобжег м. 588
 Тарнув м. 15, 16, 159
 Тарновський 597
 Тарновський Василь 144
 Тарновський Станіслав 467, 489
 Тарновські 144, 152
 Татаринов Валеріан 113
 Татри гори 597
 Твардовський Казімеж 469, 475
 Таубе фон Елеонора 407
 Твен Марк 558
 Твердохліб Сидір 501
 Тегеран м. 226
 Тейрон-Мілла Гаріет 634
 Телішевський Костянтин 63, 353
 Темірова Надія 127, 147
 Темницький Володимир 333
 Теофіл родич К. Трильовського 560
 Теробовлянський повіт 142, 527
 Терещенки 133, 147, 161, 415
 Терещенко А.Я. 133
 Терещенко В.Г. 223
 Терещенко М. 133, 161, 411
 Терещенко Пелагея 411
 Терещенко Ф. 133
 Терлецький Остап 348
 Тернопіль м. 37, 172, 176, 207, 647
 Тернопільський повіт 142, 151
 Тернопільщина 151, 206, 344, 516
 Терпигорев О. М. 444
 Терьох Антон 546
 Тетерів р. 87, 183
 Тимченко Є.К. 449, 450, 485
 Тимченко Йосип 557
 Тимченко М.М. 407
 Тирш Мирослав 601
 Тисовський Олександр 331, 430, 604
 Тичина Павло 501
 Тифліс м. 226
 Тихвінський М. 322
 Тихонова Е.В. 408
 Тишинський Олександр 300
 Тишинська Є. 293
 Тишкевичі 145
 Тобілевичі 511
 Товкачевський Андрій 501
 Толлі Іван 198
 Толстиків О. 411
 Толстой Д. 480
 Томашук Костянтин 47, 437
 Томашівський Степан 361, 438, 468, 469,
 488
 Томпсон Ева М. 263, 269, 366
 Торнау М. 84
 Торосевич Теодор 597
 Торонський Олексій 195
 Тоффлер Е. 124
 Трансильванія 27, 187, 276
 Трегубов Віктор 313
 Трегубов Є. 447, 577
 Требінська Марія 383
 Трембіцька Катерина 241
 Третья Рота селище 183, 184, 411
 Трильовський Кирило 313, 330, 331, 560,
 604
 Трієст м. 17, 472
 Трошин с. 589
 Трутовський Костянтин 528
 Труханів острів 596
 Труш Іван 515, 527
 Туган-Барановський Михайло 442, 443
 Тулов М. 73
 Тудуб Зінаїда 116
 Тудуб Павло 116, 117
 Тумасов І. 447
 Туреччина (Османська імперія) 80, 187, 393,
 559, 669
 Тургенев Іван 504
 Турій О. 19
 Турка м. 489
 Туркало Костянтин 180
 Туркало Яким 180
 Туроверов 573
 Тутковський П.А. 442, 449
 Трускавець м. 597
 Тшемеський Едвард 555
 Уайтхед А. 438
 Уваров С. 385

- Угорська Русь 460
 Угорщина (Угорське королівство) 9—12, 31, 33, 45, 46, 116, 131, 139, 173, 187, 247, 254, 276, 282, 354, 432, 560
 Угорське королівство *див.* Угорщина
 Угоча комітат 45
 Удоа О. 532
 Уейський Корнелій 218
 Ужанська жупа 432
 Ужгород м. 45, 297
 Ужгородський район 45
 Узин м. 382
 Україна (Західна Україна, Південна Україна) 51, 70, 76, 82, 111, 124, 129—131, 136, 138, 141, 148, 160, 164, 171, 172, 182, 192, 216, 219, 226, 246, 261, 266, 270, 277, 281, 284, 285, 299, 300, 308, 316, 317, 319, 342, 347, 355, 359, 380, 468
 Україна-Русь 341, 342, 358, 508
 Українка Леся (Косач Лариса) 73, 285, 314, 498, 499, 502, 514, 535, 561, 591, 599, 635, 637, 639—641
 Українська держава 355, 363, 369
 Українська Народна Республіка 454
 Улям Станіслав 214
 Уманський повіт 137
 Умань м. 170
 Унг комітат 45
 Урал 181, 183
 Урусов Михайло князь 613
 Устиянович Корнило 526
 Устя р. 536
 Уточкін Сергій 547, 548, 608
 Ушинський К. 400, 401
 Ушкалова Л. 346
- Фавр** Володимир 561
 Февр Люсьєн 532
 Федак Степан 195
 Федевич К.І. 666
 Федевич К.К. 666
 Федевичі 340
 Федченко М. 483
 Федькович Осип 432
 Федькович Юрій 158, 496
 Федюшка Микола (Євшан Микола) 497, 501
 Фелінський Роман 525
 Фельнер Ф. 523
- Феодосія м. 170, 192, 252, 404, 518
 Феофілактів К.М. 442
 Фердинанд *див.* Фердинанд І
 Фердинанд І (Фердинанд) 8—10, 12, 13, 139
 Фесенко Іван 166
 Філіппі Парис 526
 Фінляндія 550
 Фінкель Людвік 467, 471
 Фіцпатрик Шейла 532
 Филипович Володимир 326
 Флоріанський Владислав Мар'ян 546
 Флоріанський Тадеуш Олівер 546
 Франкентурн Пауль Гауч фон 273
 Франко Анна 590
 Франко Іван 214, 237, 254, 314, 325, 329, 332, 346, 349, 350, 355, 357, 379, 461, 471, 473—475, 497, 498, 500, 501, 509, 517, 527, 568, 577, 578, 590, 598, 616, 630, 631, 637, 639—641, 649, 656
 Франко Петро 331, 463, 604
 Франки 598
 Франц *див.* Франц І
 Франц І (Франц) 8, 13
 Франц Йосиф *див.* Франц Йосиф І
 Франц Йосиф І (Франц Йосиф) 12, 13, 25—27, 45, 48, 56, 148, 221, 228, 276, 278, 466, 506, 540
 Франц Карл 13
 Франц Фердинанд 276, 362, 363, 672
 Франція 8, 14—16, 26, 84, 113, 119, 146, 160, 161, 186, 187, 197, 216, 279, 281, 399, 402, 416, 443, 444, 455, 459, 500, 559, 565
 Фредро Александр 218, 221, 516
 Френкель Сергій 557
 Фриц М.П. 268
 Фриштак с. 588
 Фуко Мішель 600
 Фундуклей І.І. 239, 405
 Фучек 608
- Халтурін 79
 Хандриков М.Ф. 439
 Харитонов Д. 212
 Харитоненки 161
 Харитоненко Павло 144, 161, 613
 Харитоненко Олена 613
 Харків м. 84, 95, 96, 100, 113, 128, 165, 167, 169, 181, 182, 190, 192, 196, 197, 200, 210,

- 212, 223— 225, 231, 232, 241, 316, 317,
322, 323, 401, 410, 414, 522
Харківська губернія 91, 101, 103, 110, 113,
118, 137, 154, 201, 406, 481, 540
Харківщина 90, 136, 155, 161, 526, 530
Хелминський Ігнацій 69
Хелмонський Юзеф 526
Херсон м. 97, 113, 128, 170, 192, 512, 514
Херсонська губернія 94, 103, 107, 111, 112,
118, 134, 146, 191, 409, 417, 481
Херсонський повіт 441
Химка І.-П. 24, 238, 263, 291
Хірш Моріс де барон 423, 493
Хлєбовчик Юзеф 263, 267
Хмельницький Богдан 37, 204, 301, 317
Хмільник м. 169
Ходаковський 351
Ходорів м. 162, 256
Ходський Л. 84
Холмщина 349
Хоменко 106
Хомицький Володимир 609
Хом'як Ілько 545
Хорватія 27, 187
Хорватія і Славонія 10, 27
Хорол м. 167
Хоружинська Ольга 577, 578
Хоткевич Гнат 496, 501, 505, 515
Хрущов І.П. 448
Хряков Микола 192
- Царство Польське *див.* Королівство Польське
Цвейг Стефан 657
Цвіклінський Людвік 474
Цвітківський Ю. 447
Целецький Артур 374
Ценар Едмунд 609
Ценглевич Каспер 23, 287
Центральна Азія 72
Центральна Європа *див.* Європа
Центральна Росія *див.* Російська імперія
Центрально-Східна Європа *див.* Європа
Ценський Адольф 374
Ценський Тадеуш 374
Цибульський Юліуш 523
Цитович М. 484
Ціппер Гершон 389
Цюрих м. 240, 243, 407
- Чайковський Микола 545
Чайковський Петро 512
Чайковські 351
Чалий Михайло 92
Чарнецький Степан 501
Чарторійський Адам-Єжи 381
Чарторійський Вітольд 150
Чарторійські 38, 345
Червона Русь 337
Череватенко Іван 505
Черкавський Евзебій 288, 434, 487
Черкаси м. 102, 107, 402, 407
Черкаський повіт 160
Чекановський Ян 465
Черемшина Марко 497
Черкащина 73, 518
Чернишевський Микола 442, 638
Чернівці м. 64, 165, 196, 221, 297, 318, 370,
430, 432, 476, 517, 525, 539, 571, 654
Чернігів м. 96, 107, 166, 170, 316, 368, 403,
449, 452, 505, 519—522, 536, 548, 550,
553, 595, 602, 607, 627, 651
Чернігівська губернія 91, 94, 96, 103, 113,
118, 137, 146, 183, 191, 197, 201, 402, 481,
568, 596
Чернігівщина 90, 136, 155, 530, 589, 622
Чернін Оттокар 279
Чертков М.І. 167, 302
Чехія 159, 458, 579
Чехович Костянтин 46
Чеховський В. 320
Чигирин м. 102, 106
Чижевич Осип 599
Чижевський Дмитро 495
Чикаленко Євген 156, 319, 320, 355, 383,
454, 541, 584, 631, 653
Чмола Іван 331, 604
Чоколов М. 585
Чорне море 113, 224, 349, 362, 481, 518
Чорний Дмитро 664
Чорний Петро 257
Чорновол Ігор 659
Чорногора г. 426
Чортків м. 391
Чубинський Михайло 119
Чубинський П. 232, 301, 303, 447, 464, 509
Чубинські 650
Чугуєв м. 112

- Чуприна Меланія 652
 Чупринка Грицько 501
- Шандра** Ірина 127, 192
 Шаповал Микита 501
 Шапшал Серая 393
 Шараневич Ісидор 434, 465
 Шатунов Микола 100
 Шафарик Павел 445
 Шахматов Олексій 321
 Шашкевич Володимир 296
 Шашкевич Григорій 11, 296
 Шашкевич Маркіян 11, 218
 Шварц О.М. 482
 Шварценберг Фелікс 12
 Шведзинський Яків 305
 Швейцарія 146, 388, 402, 540
 Швець А. 640
 Шевченко Тарас 69, 96, 144, 160, 204, 212, 219, 232, 270, 281, 282, 296, 297, 300, 315, 321, 342, 401, 445, 473, 495, 496, 498, 503, 508, 511, 521, 527, 528, 536, 556, 557, 575, 582, 584, 670
 Шекспір 514
 Шенк Ф. 223, 536
 Шептицький Андрей 151, 384, 458, 475, 527, 528
 Шерстюк Григорій 400, 484
 Шиллер Фрідріх 498, 514, 660
 Шиманов Андрій 300
 Шимановський Ю.К. 441
 Шиманська О. 587
 Шиманський К.Г. 541
 Широка Балка с. 171
 Шіле О. 518
 Шкляревич Петро 146
 Шлемкевич Микола 323
 Шляхов О. 126, 161
 Шляхтинці с. 344
 Шмальгаузен І.І. 400
 Шмерлінг Антон 28
 Шмідт Олександр 134
 Шмік фон Франц 43
 Шнайдер Юлія *див.* Кравченко Уляна
 Шолом-Алейхем 174, 502, 537
 Шонерер Георг фон 275
 Шопен Фредерик 210, 517
 Шорске К. 67
- Шотландія 553
 Шоуаз Крістофер 558
 Шпігель Іда 206
 Шпорлюк Роман 264, 661
 Шраг Ілля 246
 Шрамченко Л. 483
 Штадіон Йоган 17
 Штадіон Рудольф
 Штадіон Франц 11—13, 16—18, 22, 25, 138
 Штайн Лоренц фон 78
 Штангт Адольф 388
 Штейнгауз Гуго 470
 Штирія 188
 Штольц 204
 Штраус Ріхард 516
 Штраухер Бенно 58
 Штурм Едуард 30
 Штурц Г. 33
 Штюрк Карл Макс фон 273
 Шувалова графиня 407
 Шуйський Юзеф 372, 466
 Шульгін Василь 369
 Шульгін Віталій 76
 Шульц Бруно 278
 Шухевич Володимир 465, 556
 Шухевич Герміна 243
 Шухевич Степан 586, 621
- Щавниця** м. 597
 Щепановський Станіслав 130, 131, 186, 188, 544
 Щербатова О. княгиня 74
 Щурат Василь 457, 500, 509
- Ю**дд рабин 174
 Юз Джон 182
 Юзефович М. 294, 366
 Юзівка с. 181, 200, 234, 322, 584, 608—610
 Юркевич Памфіл 442
 Юркович 519
- Я**блоновська Софія 151
 Яблоновський Людвік 151, 152
 Яблоновські 23, 151, 162
 Яворів м. 216, 241, 489
 Яворницький Дмитро 144, 495
 Яворський Владислав Леопольд 373
 Яворський Д. 483

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Яворський Ф. 211
Ягич Ватрослав 457, 462
Ягільниці с. 163
Якубенко О.Ф. 241, 409
Якубова 616
Якубовський Е.К. 451
Ялта м. 170, 252
Ямпільський повіт 451
Ян III Собеський 218
Янишин Богдан 307
Яновичі (Курбаси Степан і Ванда) 514
Яновський Юзеф Кастан 523
Японія 245

Яремче м. 597
Яримович Володимир 204
Яросевич Роман 330
Ярошевський Богдан 318
Ярошенко С.П. 439
Ярошинська Євгенія 243, 642
Ясси м. 539
Ястребов Володимир 631
Яхимович Григорій 11, 20
Яхненки 133, 161
Яхненко Кіндрат 160
Яцків Михайло 501
Ященко Леонід 284

ЗМІСТ

ЛІБЕРАЛЬНІ РЕФОРМИ:

ІМПЕРСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ВІДПОВІДІ

Розділ 1. Утвердження конституційних свобод у Габсбурзькій монархії 7

Розділ 2. Соціальний вимір ліберальних реформ у Російській імперії 68

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ПЕРЕХІД ВІД АГРАРНОГО ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розділ 3. Село перед викликами часу 123

Розділ 4. Індустріалізація та урбанізація 165

Розділ 5. Засоби зв'язку і комунікації та їх роль у модернізаційних процесах 220

Розділ 6. Нові соціально-політичні явища 234

ІМПЕРІЇ ТА ВИКЛИКИ

НОВОЧАСНИХ НАЦІОНАЛІЗМІВ

Розділ 7. Пошуки української національної ідентичності 261

Розділ 8. Російський, польський, єврейський та кримськотатарський національні рухи в Україні 365

КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ МОДЕРНОЇ ДОБИ: МНОЖИННІСТЬ ФОРМ І ДОСВІДІВ

Розділ 9. Освіта і наука як ознаки новочасного суспільства 397

Розділ 10. Від класицизму через романтизм до реалізму. Поява модерного мистецтва 495

Розділ 11. Культура повсякдення 531

ПІСЛЯМОВА 657

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ 680

Валентина Шандра
(20.07.1952)

Доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Народилась у с. Бубнова Слобідка Золотоніського району на Черкащині. По закінченні історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка працювала в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Упродовж 1991—2002 рр. — в Інституті української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського. За підготовку до видання двотомного «Щоденника» видатного українського вченого-криміналіста, історика права, археографа та громадського діяча Олександра Кістяківського була від-

значена Премією імені М.С. Грушевського Президії НАН України.

Сфера наукових інтересів: історія державних і громадських інституцій, взаємовідносин державної адміністрації і суспільства кінця XVIII — початку XX ст. Отримувала дотації Канадського інституту українських студій Альбертського університету (з фондів програм дослідження Східної України ім. Ковальських) та Альбертського університету з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних Канадського інституту українських студій, а також фінансову підтримку Американської ради наукових товариств *Sponsored by American Council of Learned Societies*.

Автор кількох монографій: «Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.» (2005), «Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.)» (2011), «Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)» (2016), співавтор колективних монографій: «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (2008), «Історія державної служби в Україні» (2009), «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення» (2010), «Port-cities of the northern shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th — early 20th Centuries» (2015). «У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів» (2016).

Науковий редактор і співавтор колективної монографії «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)» (2019).

Упорядник корпусних видань документів «Історія державної служби в Україні» (2009), «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання» (2013, 2015) та «Слідчо-наглядіві справи Тараса Шевченка (1847—1859)» (2018). Здійснювала керівництво підготовкою трьох докторських і п'яти кандидатських дисертацій. Професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Олена Аркуша
(27.04.1970)

Старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (м. Львів), кандидат історичних наук. Народилась у Львові, закінчила історичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка та аспірантуру в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Протягом 2002—2019 рр. за сумісництвом працювала доцентом кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені І. Франка.

Сфера наукових інтересів: історія України кінця XVIII — початку XX ст., формування модерної політичної культури та

національної ідентичності, українсько-польські відносини, історія українського парламентаризму, культурно-інтелектуальна історія України XIX ст., історична біографістика, історія повсякденного життя, джерела та методологія досліджень з новітньої історії України. Для досліджень отримувала стипендії Каси ім. Ю. Мянвського, фонду Королеви Ядвіги, Музею історії Польщі, Студій Східної Європи Варшавського університету, Американської ради наукових товариств. Проходила стажування в Ягеллонському університеті, Педагогічному університеті ім. Комісії національної освіти у Кракові, Варшавському університеті.

Співредактор видавничої серії «Львів: місто, суспільство, культура». Автор публікацій з історії України XIX—XXI ст., співавтор колективних монографій, зокрема «Історія державної служби в Україні» (2009), «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення» (2010), «Час народів. Історія України XIX століття» (навчальний посібник, 2016), «Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013—2017 років» (2018), «За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння» (2021). Співавтор підручників з історії та навчальних матеріалів науково-педагогічного проєкту «Інтелект України».

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ШАНДРА Валентина Степанівна
АРКУША Олена Георгіївна

Україна. Нариси історії

**УКРАЇНА
В ХІХ СТОЛІТТІ:
ДОБА МОДЕРНІЗАЦІЇ**

Редактор *Л.Є. Канівець*

Коректор *З.А. Болкотун*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*

Технічний редактор *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *В.М. Каніцевої, О.А. Бурдік*

Підп. до друку 22.11.2022. Формат 70 × 100/16.
Ум. друк. арк. 57,36 + 11,05 вкл. Обл.-вид. арк. 71,08.
Тираж 500 прим. Зам. № 6769.

Видавець і виготовлювач

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р